

**Πανεπιστήμιο
Κύπρου**

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ (1878-1931).
ΙΔΡΥΣΗ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ
ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ: ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ
ΥΠΟ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟ ΚΑΙ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΧΡΙΣΤΟΣ Κ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

2015

Πανεπιστήμιο
Κύπρου

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ (1878-1931).
ΙΔΡΥΣΗ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ
ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ: ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ
ΥΠΟ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟ ΚΑΙ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ**

ΧΡΙΣΤΟΣ Κ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση διδακτορικού
τίτλου σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κύπρου**

Ιούλιος 2015

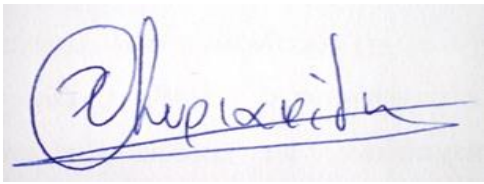
Χρίστος Κ. Κυριακίδης

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΥΠΟΨΗΦΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

Η παρούσα διατριβή υποβάλλεται προς συμπλήρωση των απαιτήσεων για απονομή Διδακτορικού Τίτλου του Πανεπιστημίου Κύπρου. Είναι προϊόν πρωτότυπης εργασίας αποκλειστικά δικής μου, εκτός των περιπτώσεων που ρητώς αναφέρονται μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, σημειώσεων και άλλων δηλώσεων.

A handwritten signature in blue ink, reading "Χρυστοσ Κ. Κυριακίδης", written over a horizontal line.

Χρίστος Κ. Κυριακίδης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παραχώρηση Νομοθετικού Συμβουλίου στην Κύπρο ήταν μια καινοτόμα ενέργεια και μια ρηξικέλευθη απόφαση της κυβέρνησης της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, η οποία υλοποιήθηκε σχεδόν αμέσως μετά την κατάληψη του νησιού, το 1878. Το παραχωρηθέν, όμως, «εμβρυώδες» διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο δεν ικανοποίησε τις προσδοκίες των κατοίκων, ενώ και οι ίδιοι οι βρετανοί αξιωματούχοι επικεντρώθηκαν στους τρόπους απόδοσης αιρετού Συμβουλίου, διασφαλίζοντας τόσο τις εξουσίες του Στέμματος, όσο και (εμμέσως) τα συμφέροντα της μειοψηφούσας τουρκικής κοινότητας, μέσω της επιδίωξης της διαρκούς τουρκοβρετανικής συνεργασίας εντός αυτού. Ο φυλετικός / εθνικός διαχωρισμός ενισχύθηκε περισσότερο με τη δημιουργία ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων, με τη δικαιολογία ότι σε περίπτωση ενιαίου εκλογικού σώματος η πλειοψηφούσα ελληνική κοινότητα θα καθόριζε την εκλογή όλων των βουλευτών.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση και εξέταση των διαταγμάτων με τα οποία τέθηκε σε ισχύ το Νομοθετικό Συμβούλιο αρχικά το 1878 και τροποποιήθηκε μετέπειτα, το 1882 και το 1925, αλλά τον τρόπο που αυτό λειτουργούσε μέσω θεσμοθετημένων διαδικασιών. Επιπρόσθετα, γίνεται διεξοδική ανάλυση του τρόπου εκλογών για την ανάδειξη των μελών του και των κριτηρίων εκλογής, αλλά και μια σύντομη παρουσίαση των εκλογικών αναμετρήσεων.

Το μεγαλύτερο τμήμα της εργασίας καλύπτει η παρουσίαση και ανάλυση των κοινοβουλευτικών συζητήσεων εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, στηριγμένη στη συστηματική ανάλυση των Πρακτικών του Συμβουλίου. Σε αυτές διαφαίνονται οι πολιτικές προτεραιότητες των τριών πτερύγων της Βουλής (Βρετανών, Ελλήνων και Τούρκων), αλλά και οι κατά καιρούς προσπάθειες συνεργασίας τους με στόχο την οικονομική ανάπτυξη του νησιού.

Όπως φαίνεται από τη διατριβή, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1890, οι αιρετοί βουλευτές, σε συνεργασία με τα επίσημα μέλη προσπαθούσαν να θέσουν τις βάσεις οργάνωσης της διοίκησης του νησιού, να προωθήσουν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων, σε ήπιο, αναγνωριστικό κλίμα. Εντούτοις, εμφανίστηκαν και τα πρώτα ψήγματα αντιπολίτευσης, κυρίως από πλευράς των Ελλήνων μελών του Συμβουλίου, που εκφράζονταν μέσω της προσπάθειας ελέγχου του προϋπολογισμού και μείωσης της μισθοδοσίας των ανώτερων βρετανών αξιωματούχων. Με την πάροδο των ετών, και την έξαρση των ιδεών του εθνικισμού ανάμεσα στις δύο κοινότητες, άρχισαν να εκδηλώνονται και οι πρώτες αντιπαραθέσεις μεταξύ των μελών τους. Ιδιαίτερα με την εκδήλωση του αρχιεπισκοπικού ζητήματος και την ανάπτυξη του ενωτικού κινήματος, που

είχε ως αποτέλεσμα τη σκλήρυνση της πολιτικής των Ελλήνων βουλευτών απέναντι στην τοπική κυβέρνηση, οι Τούρκοι συνάδελφοί τους υιοθέτησαν στάση αντίδρασης έναντι των αιτημάτων των πρώτων, απορρίπτοντάς τα, σε συνεργασία με τα βρετανικά επίσημα μέλη. Οι σχέσεις των δύο ομάδων των αιρετών βουλευτών καθορίζονταν βέβαια και από τις εξελίξεις στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως και τις πολεμικές αναμετρήσεις μεταξύ τους, ή το κλίμα συνεννόησης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, που επέφερε και την αντίστοιχη αυξομείωση της έντασης και ενίοτε και τη συνεργασία Ελλήνων και Τούρκων βουλευτών στο Νομοθετικό Συμβούλιο. Από την άλλη, την έλλειψη συνεργασίας μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων επιδίωκαν και οι ίδιοι οι Βρετανοί.

Ο στόχος των εκπροσώπων της κάθε πλευράς σε όλη την περίοδο λειτουργίας του Νομοθετικού Συμβουλίου δεν ήταν μονοδιάστατος. Αφενός όλοι επιθυμούσαν τη βελτίωση του τρόπου διαβίωσης των κατοίκων. Αφετέρου όμως, οι μεν Βρετανοί επιδίωκαν τη διασφάλιση της κτήσης και τη διοίκησή της χωρίς προβλήματα, αναζητώντας τη συνεχή σύμπραξη με τους Τούρκους βουλευτές, οι οποίοι ακολουθούσαν αντιπολιτευτική στάση προς τους Έλληνες, οι οποίοι με τη σειρά τους έθεταν κυρίως το ζήτημα της *ένωσης* ακολουθώντας έντονη «αντιδραστική πολιτική» προς τους Βρετανούς. Τελικώς, οι στάχτες του Κυβερνείου, τον Οκτώβριο του 1931, έμελλε να οδηγήσουν στην οριστική απόσυρση και των, όποιων, συνταγματικών ελευθεριών του κυπριακού λαού...

ABSTRACT

The granting of a Legislative Council to Cyprus was an innovative action and a groundbreaking decision of the British Empire, which was implemented almost immediately after the acquisition of the island. This “embryonic” appointed Legislative Council, however, did not satisfy the inhabitants while British officials themselves focused on granting an elected Council; safeguarding, thus, the Crown rule, as well as the interests of the Turkish minority community through the pursuit of a continuous Turkish-British cooperation therein. Racial segregation was further amplified with the creation of separate electoral lists on the grounds that with a unified electoral body, the Greek majority community would determine the election of all members.

The aim of this study is to present and examine the Orders by which the Legislative Council came into force, in 1878 and amended, thereafter, in 1882 and 1925, but also the way it operated through institutionalized procedures. In addition, an analysis of the mode of electing the Council’s members and the election criteria is made, followed by a brief presentation of the elections.

The major part of this project covers the presentation and analysis of the Discussions within the Legislative Council, based on the Proceedings of the Council. From those, the political priorities of the three constituent elements (British, Greek and Turkish) and their endeavors for cooperation in order to promote the economic development of the island are expounded as they emerge.

Specifically, up to the mid-1890s, elected members in cooperation with official members were trying to lay the organizational foundations of the island’s administration and to promote the improvement of living conditions for the inhabitants in a mild, reconnoitering climate. Nonetheless, the first grains of opposition appeared, mainly on the part of Greeks, and were expressed through the attempt to control the budget and reduce the salaries of senior British officials. With the passage of time and the surge of nationalism between the two communities, the first controversies began to manifest among their members. Especially with the onset of the archiepiscopal question and the growth of the Enosis movement, which resulted in the hardening of the Greek members’ policy, the Turks adopted a reactionary stance towards the formers’ requests, rejecting them in cooperation with the British official members. The relations between the two groups of elected members were, of course, also determined by events in the motherlands, such as military conflicts, and the climate of understanding in Greco-Turkish relations, which brought about the corresponding fluctuation in the cooperation between Greek and Turkish

deputies in the Legislative Council. On the other hand, the disruption of the relations between Greeks and Turks was also sought by the British themselves.

The target of the representatives of each side throughout the period of the Legislative Council's operation was not one-dimensional. On the one hand, everybody aspired for the improvement of the way of living of the people. On the other, however, the British sought to secure the possession and administration of the island without problems, achieving this through their continual collaboration with the Turks, who followed an opposition stance towards the Greeks; who, in turn, posed primarily the Enosis question, following an intense reactionary policy towards the British. The ashes of the Government House, nevertheless, in October 1931, covered all "constitutional liberties" of the Cypriot people...

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ενασχόλησή μου με τη νεότερη ελληνική ιστορία έγινε ήδη από το πρώτο έτος των προπτυχιακών μου σπουδών, αν και η πρώτη μου επαφή, σε ακαδημαϊκό επίπεδο, με την κυπριακή ιστορία έγινε μόλις το 2002, με τη μελέτη, μέσω του σχετικού μαθήματος, του εθελοντικού κινήματος στο νησί. Η γοητεία της αποδελτίωσης των πρώτων εφημερίδων, και ο εντοπισμός στοιχείων για γεγονότα που μου αφηγούνταν οι γηραιότεροι κάτοικοι του χωριού μου καλλιέργησαν έντονα την αγάπη μου για αυτή. Εντούτοις καθοριστικό ρόλο διεδραμάτισαν όλοι οι καθηγητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, οι οποίοι με καθοδήγησαν προς την έρευνα με επιστημονικό τρόπο και χωρίς συναίσθημα.

Ευχαριστίες πρωτίστως οφείλω στο δάσκαλό μου, επιβλέποντα της εργασίας μου, Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος, κ. Πέτρο Παπαπολυβίου, στον άνθρωπο που πίστεψε στις, όποιες, ικανότητές μου και μου έκανε την τιμή να αποτελέσω τον πρώτο ερευνητικό του συνεργάτη στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, και έπειτα τον πρώτο του μεταπτυχιακό φοιτητή. Ο κ. Παπαπολυβίου αφιέρωσε αμέτρητες ώρες συζητήσεων για τα προβλήματα που αντιμετώπιζα κατά την εκπόνηση της διατριβής μου, αλλά, και κύρια, για να μου ματαλαμπαδεύσει τις γνώσεις και εμπειρίες του για την επιστημονική αντίληψη των ιστορικών γεγονότων.

Επιπρόσθετα, ευχαριστώ θερμά τον άνθρωπο, ο οποίος πρώτος μου μετάδωσε την αγάπη του για την ιστορία και με καθοδήγησε, κατά τις αρχικές μου ερευνητικές προσπάθειες, τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Γιώργο Γεωργή. Ιδιαίτερες ευχαριστίες βέβαια οφείλω και στα υπόλοιπα μέλη της πενταμελούς επιτροπής, για τις ιδιαίτερα εποικοδομητικές επισημάνσεις τους, τους Καθηγητές, κ. Βασίλη Καρδάση και Κυριάκο Δημητρίου, και τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Ιάκωβο Μιχαηλίδη.

Η συγγραφή της ανά χείρας διατριβής ήταν μια ιδιαίτερα επίπονη αλλά ταυτόχρονα και ευχάριστη διαδικασία, αφού δημιουργήθηκαν και σμιλεύτηκαν φιλίες και σχέσεις, που θα κρατήσουν. Η ερευνητική διαδικασία με οδήγησε σε συνεργασία με αξιόλογους επαγγελματίες, οι οποίοι αθόρυβα, πολλές φορές, και χωρίς να επιζητούν επιβράβευση, συμβάλλουν στην κυπριολογική έρευνα, από τα δικά τους μετερίζια.

Ανάμεσα σε αυτούς, τους οποίους και ευχαριστώ, είναι το προσωπικό και η διεύθυνση του Κρατικού Αρχείου, οι οποίοι διαφυλάττουν την ιστορία του τόπου μας και μου παρείχαν βοήθεια στις αμέτρητες ώρες στο Αναγνωστήριό του. Εξίσου σημαντική βέβαια ήταν και η βοήθεια του Αρχαιοφύλακα και του προσωπικού του Αρχείου της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, αλλά και του προσωπικού του Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας

Κύπρου. Ευχαριστίες οφείλω και στη διεύθυνση και το προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου και Κέντρου Μελετών Λεμεσού καθώς και στο προσωπικό του αρχείου εφημερίδων του Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στο Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη για την τριετή υποτροφία που μου παρείχε, η οποία με στήριξε οικονομικά κατά την επίσκεψή μου στο Λονδίνο για την έρευνα τόσο στο The National Archives, όσο και στη Βρετανική Βιβλιοθήκη. Στην «προσωπική μου βιβλιοθήκη», τον άνθρωπο δηλαδή ο οποίος ήταν συνεχώς στο πλευρό μου για οποιεσδήποτε απορίες ή επισημάνσεις, τον Κωστή Κοκκινόφτα, οφείλω επίσης πολλές ευχαριστίες.

Όπως ανέφερα και πιο πάνω, η μακρόχρονη ερευνητική δραστηριότητα για τη συγγραφή της ανά χείρας μελέτης σμίλευσε και ενδυνάμωσε φίλιες με άτομα, τα οποία με βοήθησαν, ηθικά και πρακτικά, και τους οποίους οφείλω θερμές ευχαριστίες. Ο Χαράλαμπος Χαραλάμπους, η Μαρία Παναγιώτου, η Κωνσταντίνα Κωνσταντίνου, η Έλενα Ιωάννου, η Αναστασία Χάματσου, ο Χρίστος Οικονομίδης και η Σκεύη Κατσιάρη ήταν πάντα δίπλα μου να με βοηθήσουν σε δύσκολες στιγμές...

Τέλος, την ευγνωμοσύνη μου οφείλω στην οικογένειά μου, την παλιά και τη νέα, για όλα όσα μου πρόσφεραν. Στους γονείς μου, οι οποίοι ήταν πάντα δίπλα μου, αλλά ιδιαίτερα, στη Σοφία και τον Κυριάκο μου, οι οποίοι στερήθηκαν την παρουσία μου, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια της εκπόνησης της διατριβής μου.

*Στην Οικογένειά μου,
την Παλιά και τη Νέα*

Χρίστος Κ. Κυριακίδης

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Σελίδα Εγκυρότητας	i
Υπεύθυνη Δήλωση Υποψήφιου Διδάκτορα	ii
Περίληψη	iii
Abstract	v
Ευχαριστίες	vii
Πίνακας Περιεχομένων	x
Κατάλογος Γραφικών Παραστάσεων/Διαγραμμάτων	xiii
Κατάλογος Πινάκων	xiv
<u>Κεφάλαιο 1.</u> Εισαγωγή	1
<u>Κεφάλαιο 2.</u> Η εξέλιξη του θεσμού του Νομοθετικού Συμβουλίου στη Βρετανική Αυτοκρατορία. Η περίπτωση της Μάλτας	6
<u>Κεφάλαιο 3.</u> Το διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο (1878-1883)	20
Τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου	27
Τα επίσημα μέλη	34
Εντός της αιθούσης. Συζητήσεις	36
Αιτήματα για αναθεώρηση του Συντάγματος	48
<u>Κεφάλαιο 4.</u> Παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου	
Αιρετά σώματα κατά την Τουρκοκρατία στην Κύπρο	53
Παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συντάγματος	55
Αντιδράσεις στο διάγγελμα	70
Οι τελευταίες πινελιές	73
Το τελικό κείμενο του διατάγματος	75
Τρόπος Λειτουργίας Νομοθετικού Συμβουλίου	78
Διευθετήσεις για τη λειτουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου	80
Τροποποίηση του 1897	85
Απόπειρα τροποποίησης του 1904 – Το Διάταγμα του 1907	86

Απόπειρα τροποποίησης κατά το 1911-1912	90
Η συνταγματική αλλαγή του 1925	96
Σκέψεις για συνταγματική αναθεώρηση, 1925-1930	108
Προσπάθειες για αναθεώρηση του Συντάγματος εντός του Συμβουλίου	122
Η χρήση των όρων «μουσουλμάνος» και «μη μουσουλμάνος»	129
Η κατάργηση του Νομοθετικού Συμβουλίου	132
Συμπεράσματα	134

Κεφάλαιο 5. «Εκλέγειν και Εκλέγεσθαι» Οι εκλογικοί κατάλογοι

Εκλογικό σώμα στους αιρετούς οργανισμούς κατά την Τουρκοκρατία	136
Ο καθορισμός του εκλογικού σώματος για το αιρετό Νομοθετικό Συμβούλιο	138
Ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων	155
Εκλογικές περιφέρειες - Εκλογικά Κέντρα	172

Κεφάλαιο 6. Η πρώτη νομοθετική περίοδος (1883-1886):

Η περίοδος της “τριμερούς συνεργασίας”

Εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου	187
Οι εργασίες του Συμβουλίου	190

Κεφάλαιο 7. Η δεύτερη νομοθετική περίοδος (1887-1891):

Η οικονομία στο επίκεντρο

Εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου	208
Οι εργασίες του Συμβουλίου	210

Κεφάλαιο 8. Η τρίτη νομοθετική περίοδος (1892-1896):

Ήπια εποικοδομητική αντιπολίτευση

Εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου	228
Οι συνεδρίες	230

Κεφάλαιο 9. Η τέταρτη νομοθετική περίοδος (1897-1901):

Η πολυνομία και οι πρώτες έντονες αντιπαραθέσεις

Εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου	251
Κατά τις συνεδρίες	252

Κεφάλαιο 10. Η επιρροή του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος (1902-1911)

Εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου	278
Εντός του Συμβουλίου	284
Το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα	324
Ενωτικό αίτημα	332
Ο φόρος υποτελείας	343
Το εκπαιδευτικό ζήτημα	353
Συμπεράσματα	361

Κεφάλαιο 11. Η νομοθετική περίοδος 1912-1916:

Από τα λόγια στις πράξεις.

Οι εκλογές της περιόδου	363
Εντός του Συμβουλίου	364

Κεφάλαιο 12. Η νομοθετική περίοδος 1917-1921:

Αναμένοντας την Ένωση.

Οι εκλογές του 1916	390
Εντός του Συμβουλίου	391

Κεφάλαιο 13. Η περίοδος της υποαντιπροσώπευσης, 1921-1925.

Οι εκλογές της περιόδου	412
Οι συζητήσεις εντός του Συμβουλίου	415

Κεφάλαιο 14. Οι τελευταίες νομοθετικές περιόδους 1925-1931:

Η πορεία προς τη σύγκρουση.

Οι εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου	431
Εντός του Συμβουλίου	438

Συμπεράσματα	490
---------------------	-----

Παραρτήματα	499
--------------------	-----

Πηγές και Βιβλιογραφία	524
-------------------------------	-----

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ/ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

- Σχεδιάγραμμα Ι:** Οι εγκριμένες Επιταγές 1878-1883 κατά έτος. 47
- Σχεδιάγραμμα ΙΙ.** Συγκριτικό σχεδιάγραμμα του ρυθμού αύξησης των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων σε σχέση με τον αριθμό των εκλογικών κέντρων. 184

Χρίστος Κ. Κυριακίδης

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας I. Τα επίσημα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου	36
Πίνακας II. Επιταγές που εγκρίθηκαν από το Νομοθετικό Συμβούλιο (1878-1883)	51
Πίνακας III. Ποσοστιαία αυξομείωση του εκλογικού σώματος κατά τις σημαντικότερες εκλογικές αναμετρήσεις	171
Πίνακας IV. Ποσοστό ψηφοφόρων σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό της Κύπρου κατά τις σημαντικότερες εκλογικές αναμετρήσεις	171
Πίνακας V. Ο συνολικός πληθυσμός κάθε εκλογικού διαμερίσματος και ο αντίστοιχος αριθμός μελών κατά θρήσκευμα, σύμφωνα με την πρόταση του Αρμοστή Biddulph, 24-12-1881.	184
Πίνακας VI. Ο συνολικός πληθυσμός κάθε επαρχίας και ο αντίστοιχος αριθμός μελών κατά θρήσκευμα, σύμφωνα με την πρόταση του Αρμοστή Biddulph, 24-12-1881.	185
Πίνακας VII. Συγκριτικός Πίνακας του προτεινόμενου συστήματος διαχωρισμού των εκλογικών διαμερισμάτων από τον Stevenson με το τότε ισχύον σύστημα, 24 Οκτωβρίου 1923.	186

1. Εισαγωγή

Η ίδρυση Νομοθετικού Συμβουλίου με τη συμμετοχή ντόπιων εκπροσώπων ήταν μια από τις πρώτες σημαντικές ενέργειες των Βρετανών στην Κύπρο. Αυτός είναι και ο λόγος που σε όλα, σχεδόν, τα βιβλία και τις μελέτες σχετικά με την περίοδο της Αγγλοκρατίας στο νησί γίνεται αναφορά σε αυτό. Εντούτοις, πέραν ορισμένων σύντομων αναφορών, κυρίως στη δομή του, για να τονιστεί ο διαιρετικός χαρακτήρας που του προσέδωσαν οι Βρετανοί, απουσιάζει μια ολοκληρωμένη εργασία για την ίδρυση, τη λειτουργία και το έργο που επιτεύχθηκε κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, για το πρώτο Νομοθετικό Συμβούλιο, του 1878, δεν υπάρχει οποιαδήποτε ειδική μελέτη. Ο πρώτος που ασχολήθηκε επισταμένα με την ίδρυση του Νομοθετικού Συμβουλίου του 1882 και, κυρίως τις πρώτες εκλογές για αυτό, ήταν ο Ρολάνδος Κατσιαούνης («Εκλέγειν και Εκλέγεσθαι στις πρώτες βουλευτικές εκλογές της Αγγλοκρατίας το 1883», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XX, Λευκωσία 1994, σσ. 309-345). Είχαν προηγηθεί, βέβαια κάποιες αναφορές σε προηγούμενα βιβλία, όπως του Αρχιγραμματέα της κυβέρνησης της Κύπρου, Charles Orr (*Cyprus under British Rule*, Λονδίνο 1918, σσ. 95-113) και στο κλασικό έργο του Sir George Hill, *A History of Cyprus* (τόμ. IV, Cambridge 1952, σσ. 416-442), όπου αφιερώθηκαν ειδικά κεφάλαια για το Νομοθετικό Συμβούλιο. Πρόσφατα, αν και όχι με αυτό ως κύριο αντικείμενο, εκδόθηκε η διδακτορική διατριβή του Βασίλη Πρωτοπαπά (*Εκλογική ιστορία της Κύπρου: πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην Αγγλοκρατία, 1878-1960*, Αθήνα 2012), με μεγάλο τμήμα της να αναφέρεται στις βουλευτικές εκλογές, με σημαντικά νέα στοιχεία για τις εκλογικές περιφέρειες και τον τρόπο εκλογής. Πέρα από αυτά, δεν υπάρχει οποιαδήποτε άλλη ειδική μελέτη σχετικά με τις εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου, παρά σε μεμονωμένες περιόδους, ή σε γενικότερα έργα με πιο αξιοσημείωτες τις εργασίες του George S. Georghallides, (*A political and administrative history of Cyprus, 1918-1926: with a survey of the foundations of British rule*, Λευκωσία 1979 και *Cyprus and the governorship of Sir Ronald Storrs: the causes of the 1931 crisis*, Λευκωσία 1985). Τέλος, εκτεταμένες αναφορές στις εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου κατά τα πρώτα χρόνια υπάρχουν στο έργο του πολιτευτή Φίλιου Ζαννέτου (*Ιστορία της Νήσου Κύπρου από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερα*, τόμοι Β'-Γ', Λάρνακα 1911-1912), ο οποίος διετέλεσε και βουλευτής για δύο περιόδους.

Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να καλύψει αυτό το βιβλιογραφικό κενό. Πέρα από την ανάλυση του τρόπου λειτουργίας του διορισμένου Συμβουλίου, θα εξεταστούν τα γεγονότα και το σκεπτικό που οδήγησαν στην ίδρυση του αιρετού Συμβουλίου, του

τρόπου λειτουργίας και εκλογής των μελών του, αλλά και η εξέλιξή του, μέχρι τη διάλυσή του, μετά τα γεγονότα του Οκτωβρίου του 1931. Επιπρόσθετα, μέσα από τις συνεδρίες του Συμβουλίου, θα εξεταστεί αναλυτικά το κοινοβουλευτικό έργο, με επίκεντρο τις πολιτικές συζητήσεις και την εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ των Ελλήνων, Τούρκων και Βρετανών μελών που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του.

Συγκεκριμένα, στο δεύτερο κεφάλαιο θα γίνει σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας του νομοθετικού συμβουλίου στη Βρετανική Αυτοκρατορία και της εξέλιξης της μορφής και των αρμοδιοτήτων τους. Παράλληλα, θα γίνει παρουσίαση της περίπτωσης της Μάλτας, η οποία αποτελεί το πλησιέστερο παράδειγμα στην Κύπρο, ώστε να εντοπιστούν διαφορές και ομοιότητες της εξελικτικής πορείας των συμβουλίων στις δύο περιοχές.

Το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζει τον τρόπο λειτουργίας του πρώτου διορισμένου Συμβουλίου, το οποίο λειτούργησε από το 1878 μέχρι τις αρχές του 1883. Γίνεται αναφορά στα μέλη του, στις συζητήσεις εντός αυτού και στα ζητήματα που εξετάστηκαν, ενώ παρουσιάζονται και τα αιτήματα για αναθεώρησή του κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Το τέταρτο κεφάλαιο, το οποίο είναι και το εκτενέστερο της παρούσας εργασίας, καταπιάνεται με την ανάλυση των ενδοκυβερνητικών διεργασιών στο Λονδίνο, και της αλληλογραφίας με την κυβέρνηση στο νησί για την παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου στην Κύπρο. Θα αναλυθεί επίσης η προσπάθεια καθορισμού του εκλογικού σώματος και των περιφερειών, με στόχο την εκλογή βουλευτών με καθαρά τοπικά κριτήρια (κεφάλαιο 5).

Τα υπόλοιπα κεφάλαια (6-14) αποτελούν και το κύριο μέρος της εργασίας, στα οποία αναλύεται η δράση των βουλευτών στις συνεδριάσεις, κατά νομοθετική περίοδο, με βάση κυρίως τα Πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου. Ταυτόχρονα, παρουσιάζονται οι αναφορές στον τύπο και τα σχόλια των βρετανών αξιωματούχων, ώστε να διαφανεί και ο ευρύτερος αντίκτυπος των συζητήσεων τόσο στην κοινωνία, όσο και κατά τη λήψη των κυβερνητικών αποφάσεων.

Τα κεφάλαια αυτά διαχωρίστηκαν με βάση τις νομοθετικές περιόδους, οι οποίες άρχιζαν μετά τις γενικές εκλογές και τερματίζονταν με τη διάλυση του Νομοθετικού Συμβουλίου από τον Αρμοστή / Κυβερνήτη. Το γεγονός ότι οι γενικές εκλογές που προηγούνταν κάθε νομοθετικής περιόδου τροποποιούσαν τη σύνθεση του Συμβουλίου σε μεγάλο βαθμό και αλλοίωναν και τις εσωτερικές ισορροπίες, αποδείχθηκε σημαντικός παράγοντας για την ομαλή λειτουργία του. Εξάιρεση αποτελούν δύο κεφάλαια, στα οποία, για ειδικούς λόγους, περιλαμβάνονται δύο νομοθετικές περίοδοι. Αυτά είναι το 10^ο κεφάλαιο, το οποίο καλύπτει τη δεκαετία 1901-1911, αφού κατά την περίοδο αυτή ο αντίκτυπος του αρχιεπισκοπικού ζητήματος ήταν έντονος, τόσο στις εργασίες εντός του

Συμβουλίου, όσο και στις εκλογικές αναμετρήσεις, αλλά και στην κοινωνία γενικότερα. Το κεφάλαιο 14, εκτός από την περίοδο 1925-1930, περιλαμβάνει και την περίοδο 1930-1931, λόγω της σύντομης διάρκειας της τελευταίας που αποτελεί και το τελευταίο κεφάλαιο της ζωής της κυπριακής Βουλής.

Όπως προαναφέρθηκε, η ειδική με το Νομοθετικό Συμβούλιο βιβλιογραφία, πέρα από τα βιβλία και τις μελέτες στα οποία έγινε αναφορά προηγουμένως και, βεβαίως τη γενικότερη ιστοριογραφική παραγωγή για την περίοδο της Αγγλοκρατίας η οποία μελετήθηκε, είναι ελάχιστη. Αυτός ήταν και ο λόγος που η παρούσα εργασία στηρίχτηκε κυρίως σε πρωτογενές υλικό.

Κύρια πηγή έρευνας αποδείχθηκαν τα Πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου. Ο μεγάλος τους όγκος (πέραν των 15,600 σελίδων) αλλά και το γεγονός ότι δεν ακολουθείτο μια συγκεκριμένη μέθοδος καταγραφής, προκάλεσε επιπρόσθετες δυσκολίες. Συγκεκριμένα, τα πρώτα χρόνια τα πρακτικά αυτά ήταν χειρόγραφα και οι πληροφορίες τους (αγορεύσεις, συνεδρίες και αποφάσεις) καταγράφονταν επιγραμματικά. Με την πάροδο του χρόνου όμως, και την εξέλιξη της τεχνολογίας εισήχθη η δακτυλογράφηση, ενώ κατά τα τελευταία χρόνια καταγράφονταν με μεγάλη λεπτομέρεια οι κοινοβουλευτικές αγορεύσεις των αιρετών βουλευτών και των επισήμων μελών, κάτι που διευκολύνει και το έργο του ερευνητή. Ολόκληρη η σειρά των Πρακτικών βρίσκεται στα The National Archives, στο Λονδίνο, με τον κωδικό αναφοράς *CO69: Colonial Office: Cyprus, Sessional Papers*. Αντίγραφο τους φυλάσσεται επίσης στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και, ένα μέρος τους, στο Κρατικό Αρχείο της Κυπριακής Δημοκρατίας, με τον κωδικό V28.

Πέραν τούτων, έγινε έρευνα σε μεγάλο όγκο αδημοσίευτων εγγράφων του υπουργείου Αποικιών που βρίσκονται στα The National Archives, στο Λονδίνο, κυρίως στη συλλογή CO67 για την περίοδο 1878-1931, και των συλλογών του Κρατικού Αρχείου στη Λευκωσία, με κωδικούς αναφοράς SA1 (Secretariat Archives 1) περίοδος 1880-1931, SAO2 (Secretariat Archives Occupation 2) και SAO3 (Secretariat Archives Occupation 3) για την περίοδο 1878 και 1879 αντίστοιχα. Τέλος, έρευνα διεξήχθη και στο Αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, ιδιαίτερα στα Αρχεία των Αρχιεπισκόπων Σωφρονίου, Κυρίλλου Β΄ και Κυρίλλου Γ΄. Μελετήθηκε επίσης και η αλληλογραφία του Αρμοστή με το υπουργείο Αποικιών, η οποία δημοσιεύθηκε κατά περιόδους, για χρήση από τη Βουλή των Κοινοτήτων, καθώς και τα Πρακτικά της ίδιας Βουλής (*Hansard Parliamentary Debates*).

Εκτός από την αρχειακή εργασία, μελετήθηκε σε έκταση και ο τύπος της εποχής. Λόγω της μεγάλης χρονικής έκτασης που καταλαμβάνει η εργασία, αποφασίστηκε να

μελετηθούν αρχικά δύο εφημερίδες, που κάλυπταν ολόκληρη την περίοδο. Έτσι επιλέγηκε η *Φωνή της Κύπρου*, η οποία εκδιδόταν στην πρωτεύουσα, και η εφημερίδα *Αλήθεια*, της Λεμεσού. Παράλληλα όμως, και ανάλογα με την εποχή, χρησιμοποιήθηκαν και άλλες εφημερίδες, όπως η *Ελευθερία*, επίσης της πρωτεύουσας, η *Πάφος*, της ομώνυμης πόλης, το *Νέον Κίτιον*, της Λάρνακας, κ.ο.κ. Σημαντικό στοιχείο, που πρέπει να δηλωθεί, για να μην προκληθεί σύγχυση στον αναγνώστη, είναι η αναγραφή των ημερομηνιών στην εργασία αυτή. Οι ημερομηνίες των εφημερίδων καταγράφηκαν όπως αναγράφονταν στα φύλλα που χρησιμοποιήθηκαν. Υπήρχαν, δηλαδή, εφημερίδες που χρησιμοποιούσαν την ημερομηνία και στα δύο ημερολόγια (παλαιό και νέο), άλλες, ιδιαίτερα στις πρώτες δεκαετίες της Αγγλοκρατίας, που χρησιμοποιούσαν μόνο το παλιό, που ίσχυε στο νησί για τους Έλληνες Ορθόδοξους μέχρι και τις 9 Μαρτίου 1924. Το ίδιο συμβαίνει και σε όσα έγγραφα αποστέλλονταν από τους Έλληνες κατοίκους του νησιού. Αντίθετα, τα επίσημα βρετανικά έγγραφα φέρουν την ημερομηνία στο «νέο» (γρηγοριανό ημερολόγιο), όπως και οι ημερομηνίες των Πρακτικών του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Η απουσία ολοκληρωμένης συλλογής των τουρκικών εφημερίδων στο νησί, αλλά και το γεγονός ότι μέχρι και το τέλος σχεδόν της υπό εξέταση περιόδου αυτές εκδίδονταν στην οθωμανική γραφή, μας εμπόδισαν να μελετήσουμε τις τουρκικές εφημερίδες. Παρόλα αυτά, λόγω της παρουσίας και της σημαντικής δράσης και τούρκων βουλευτών στο Συμβούλιο, οι πολιτικές απόψεις των οποίων καταγράφονται και στα πρακτικά, έγινε προσπάθεια κατανόησης των αντιδράσεών τους μέσω της βιβλιογραφίας. Σημαντική βοήθεια μας παρείχαν σε αυτό τον τομέα οι διδακτορικές διατριβές του Altay Nevzat (*Nationalism Amongst the Turks of Cyprus: The First Wave*, Oulu 2005), και του Σώτου Κτωρή (*Τουρκοκύπριοι. Από το περιθώριο στο συνεταιρισμό (1923-1960)*, Αθήνα 2013). Στις σχετικές αναφορές, η χρήση των εθνικών / θρησκευτικών επιθέτων μουσουλμάνος, μωαμεθανός, Οθωμανός και Τούρκος γίνεται πάντοτε συνεκδοχικά, και προσδιορίζει τα μέλη της τουρκικής μειονότητας της Κύπρου.

Όπως έχει αναφερθεί, η εργασία αυτή στοχεύει, ανάμεσα σε άλλα, στην παρουσίαση των γεγονότων που οδήγησαν στην παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου στο νησί, και στις διάφορες εισηγήσεις ή προσπάθειες των Βρετανών για αναθεώρησή του, με στόχο πάντοτε τον έλεγχό του. Επιπρόσθετα, μέσα από τη στάση που τηρούσαν στις συνεδρίες του οι αιρετοί βουλευτές από τη μια και τα επίσημα μέλη από την άλλη, παρουσιάζονταν οι προτεραιότητες που τίθονταν σε κάθε νομοθετική περίοδο, αλλά και οι κοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο εντοπισμός των πρώτων αξιόλογων κοινοβουλευτικών αψιμαχιών μεταξύ των ελλήνων και τούρκων βουλευτών, και ο λόγος που οδήγησε τους δεύτερους σε μια διαρκή σύμπραξη με τους

Βρετανούς, με στόχο την απόρριψη των ελληνικών προτάσεων. Κύριοι παράγοντες που προκαλούσαν την εκδήλωση της ελληνοτουρκικής διάστασης στο Νομοθετικό Συμβούλιο ήταν η υποβολή της ενωτικής αξίωσης από τους Έλληνες και το ζήτημα του φόρου υποτελείας. Δεν είναι τυχαίο που τα ελληνικά αιτήματα ενοχλούσαν και τους ανώτερους βρετανούς διοικητικούς υπαλλήλους, ανάλογα με τη διακριτικότητα, τη μόρφωση και τη διάθεση κατανόησης και συνεργασίας του εκάστοτε Αρμοστή / Κυβερνήτη με τους κατοίκους της Κύπρου. Επίσης θα εξεταστεί ο ρόλος της ανάπτυξης του εθνικισμού στο νησί, αλλά και των ελληνοτουρκικών εντάσεων ή πολεμικών συγκρούσεων στον καθορισμό της στάσης των αιρετών μελών εντός του Συμβουλίου. Επιπρόσθετα, θα γίνει προσπάθεια να διαπιστωθεί και να εξηγηθεί η διαφοροποίηση των απόψεων ορισμένων μελών από την πλειοψηφία των ομοεθνών τους και οι συνέπειες που είχε. Τέλος, θα γίνει αναφορά στα πιο σημαντικά ζητήματα που απασχολούσαν τους βουλευτές εντός του Συμβουλίου και στους κυριότερους παράγοντες που επηρέαζαν τις απόψεις τους, την αντιπολιτευτική τους στάση αλλά και τις συμμαχίες που αναπτύσσονταν μεταξύ των αιρετών μελών.

2. Η εξέλιξη του θεσμού του Νομοθετικού Συμβουλίου στη Βρετανική Αυτοκρατορία.

Η περίπτωση της Μάλτας

Η εξάπλωση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, μέσω της αποικιακής επέκτασης σε διάφορες περιοχές σε όλες τις ηπείρους, παρά το γεγονός ότι ακολούθησε τις αντίστοιχες προσπάθειες άλλων μεγάλων ναυτικών δυνάμεων της νεότερης εποχής (Ισπανία, Πορτογαλία, Ολλανδία), υπήρξε μακροβιότερη και ευρύτερη. Η προσπάθεια αρχικά για κατάληψη «απομακρυσμένων εδαφών κατοικημένων από βάρβαρους μη χριστιανούς κατοίκους», όπως καθόριζε το βασιλικό διάταγμα προς τους πρώτους εξερευνητές, με αντάλλαγμα την απόλυτη τους κυριαρχία σε αυτά - ακόμα και το δικαίωμα να νομοθετούν - δεν στέφθηκε με επιτυχία.¹

Οι προσπάθειες επανήρχισαν τον 17^ο αιώνα, όταν, και πάλι με διατάγματα του νεοανακηρυχθέντα βασιλιά Ιακώβου Α', αγγλικές εταιρίες ίδρυσαν αποικίες στην αμερικανική ήπειρο, στη Βιρτζίνια (Virginia) και στη Νέα Αγγλία (New England).² Η δημιουργία αποικιών συνεχίστηκε και στις άλλες ηπείρους με σχετική επιτυχία τα επόμενα χρόνια, με στόχο πάντα την εξερεύνηση και την εμπορική εκμετάλλευση νέων εδαφών αρχικά,³ αλλά και κατ' επέκταση την αύξηση της αυτοκρατορικής υπόστασης της Βρετανίας και το θρησκευτικό προσηλυτισμό.⁴ Για αυτό το λόγο, τα συστήματα διακυβέρνησης που παραχωρήθηκαν σε αυτές στερούνταν αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα, παρά το γεγονός ότι έγινε προσπάθεια από τους Βρετανούς για την απόδοση ορισμένων προνομίων σε φορείς της αποικίας, όπως του ελέγχου συγκεκριμένων τοπικών υποθέσεων. Με την πάροδο των ετών, ορισμένες από αυτές απέκτησαν το δικαίωμα να επιλέγουν τα

---

¹ Arthur Mills, *Colonial Constitutions: An Outline of the Constitutional History and Existing Government of the British Dependencies*, Λονδίνο 1856, σσ. xxxii-xxxiii, C.W. Prosser and M. Sharp, *A Short Constitutional History of England*, Μεγάλη Βρετανία 1938, σελ. 237.

² Για την εξάπλωση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας στα δυτικά, μέσω των διάφορων εταιριών βλ. κυρίως τα κλασικά έργα C. P. Lucas, *The Beginnings of English Overseas Enterprise*, Οξφόρδη 1917 και Hugh Edward Egerton, *A Short History of British Colonial Policy*, Λονδίνο 1897, σσ. 13-54. Βλ. επίσης Nicholas Canny (επ.), *The Oxford History of the British Empire: Volume I: The Origins of Empire: British Overseas Enterprise to the Close of the Seventeenth Century*, Οξφόρδη 1998, C.S.S. Higham, *History of the British Empire*, Λονδίνο 1934, σσ. 1-23.

³ Είναι ενδεικτικό ότι μεταξύ των ετών 1714 και 1734 ψηφίστηκαν 29 νόμοι σχετικά με το αποικιακό εμπόριο και συναφή ζητήματα. Philippa Levine, *The British Empire. Sunrise to Sunset*, Μεγάλη Βρετανία 2007, σελ. 13.

⁴ William Harrison Woodward, *An Outline History of the British Empire from 1500 to 1932*, Cambridge 1939, σελ. 47, Του ιδίου, *A Short History of the Expansion of the British Empire 1500-1930*, Cambridge 1952, σσ. 64-84. Βλ. ενδεικτικά για την περίπτωση της East India Company: John A. R. Marriot, *English Political Institutions, An Introductory Study*, Οξφόρδη⁴ 1938, σσ. 322-323, Lawrence James, *The Rise and Fall of the British Empire*, Μεγάλη Βρετανία 1994, σσ. 3-48.

μέλη που θα τους εκπροσωπούσαν, σύμφωνα με ορισμένα κριτήρια, όπως η θρησκεία και η φορολόγηση.⁵

Πέραν όμως των εξερευνήσεων, στη Βρετανική Αυτοκρατορία προστέθηκαν εδάφη που αποκτήθηκαν ως αποτέλεσμα των πολεμικών συμφωνιών της με τις άλλες – εχθρικές – δυνάμεις της εποχής.⁶ Η επέκτασή της έφτασε το απόγειό της στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, όταν καταλάμβανε σχεδόν το 25% της συνολικής επιφάνειας της γης, και εδάφη όπου κατοικούσε το 20% του συνολικού της πληθυσμού.⁷

Όσον αφορά τη συνταγματική δομή τους, οι διάφορες κτήσεις μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις κατηγορίες. Η πρώτη και σημαντικότερη περιλάμβανε τις αποικίες με αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση και τις μεγάλες αυτοκυβερνούμενες κτήσεις. Η δεύτερη αποτελείτο από τις αποικίες που κυβερνούνταν σχεδόν αυταρχικά από διορισμένο Κυβερνήτη-Διοικητή, ο οποίος λογοδοτούσε αποκλειστικά στο αρμόδιο υπουργείο στο Λονδίνο. Υπήρχαν, ενδιάμεσα σε αυτές τις κατηγορίες, και αποικίες που τους παραχωρήθηκε αντιπροσωπευτικό νομοθετικό σώμα, αλλά όχι και εκτελεστική εξουσία. Τέλος, υπήρχαν περιοχές, οι οποίες είτε ανήκαν απλά στη σφαίρα επιρροής της Αυτοκρατορίας, είτε διοικούνταν από εταιρίες.⁸

Η εξέλιξη της μορφής και των αρμοδιοτήτων των συμβουλίων που παραχωρήθηκαν στις αποικίες ήταν σταδιακή. Αρχικά, διαδραμάτιζαν τον αντίστοιχο ρόλο του Υπουργικού Συμβουλίου στη μητρόπολη: συμβούλευαν και στήριζαν τον Κυβερνήτη, ο οποίος εκπροσωπούσε τον Βασιλιά.⁹ Με την πάροδο των ετών και ιδιαίτερα τον 17^ο αιώνα, οι αρμοδιότητές τους ταυτίζονταν με αυτές του Κυβερνήτη-Διοικητή των αποικιών: συμμετείχαν στην εκτελεστική, στη νομοθετική και στη δικαστική εξουσία. Έπειτα διαχωρίστηκαν οι εξουσίες αυτές, και δημιουργήθηκαν δύο ξεχωριστά συμβούλια, το

---

⁵ P. Levine, *The British Empire*, ό.π., σελ. 35. Για την οργάνωση των πρώτων αποικιών βλ. D.L. Keir, *The Constitutional History of Modern Britain 1485-1937*, Λονδίνο 1938, σσ. 345-347 και C. Prosser and M. Sharp, *A Short Constitutional*, ό.π., σελ. 237. Για τις πρώτες αμερικανικές αποικίες γενικά βλ. W. Woodward, *An Outline History*, ό.π., σσ. 59-68, C. Higham, *History*, ό.π., σσ. 1-23, P. Levine, *The British Empire*, ό.π., σσ. 31-37.

⁶ Με τη Συνθήκη της Ουτρέχτης (1713), η Γαλλία παραχώρησε στην Αγγλία το νησί της Νέας Γης (Newfoundland), τη Νέα Σκωτία (Nova Scotia) και το νησί του Αγίου Χριστόφορου ενώ η Ισπανία το Γιβραλτάρ και τη Μινόρκα, παράλληλα με άλλα προνόμια, βλ. C. Higham, *History*, ό.π., σσ. 55-57, A. Mills, *Colonial Constitutions*, ό.π., σελ. xxxv και W.H. Woodward, *An Outline History*, ό.π., σσ. 92-93. Για την πολεμική επέκταση της Αυτοκρατορίας βλ. L. James, *The Rise*, ό.π., σσ. 51-168.

⁷ J. Marriot, *English Political Institutions*, ό.π., σελ. 307. Για μια σύντομη περιγραφή της προσάρτησης εδαφών στη Βρετανική Αυτοκρατορία βλ. W.H. Mercher and A.E. Collins, *The Colonial Office List for 1899*, Λονδίνο γχ, σσ. 22-23. Για την επέκταση της Αυτοκρατορίας σε συνάρτηση με τα αποδοθέντα συντάγματα βλ. J. Marriot, *English Political Institutions*, ό.π., σσ. 306-335.

⁸ Για το διαχωρισμό βλ. A. Mills, *Colonial Constitutions*, ό.π., σσ. 15-22, J. Marriot, *English Political Institutions*, ό.π., σσ. 308-309. Η αναφορά παραδειγμάτων δεν θα ήταν χρήσιμη, αφού συχνά τα παραχωρηθέντα συντάγματα στις κτήσεις μεταβάλλονταν.

⁹ Ian K. Steele, "The Anointed, the Appointed, and the Elected: Governance of the British Empire, 1689-1784", P.J. Marshall (επ.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. II. *The Eighteenth Century*, Οξφόρδη 1998, σελ. 107.

Νομοθετικό και το Εκτελεστικό. Όμως, όπως αναφέρει ο M. Wight, η εξέλιξη αυτή δεν οφειλόταν στις «δυνάμεις προσαρμογής στις τοπικές συνθήκες, αλλά στις οδηγίες του Στέμματος προς τον Κυβερνήτη»¹⁰.

Τα διατάγματα για τη δημιουργία των πρώτων υπερατλαντικών αποικιών προς τις διάφορες Εταιρείες, τόνιζαν και την ισχύ που θα είχε η αγγλική νομοθεσία σε αυτές.¹¹ Η ανάπτυξη όμως των κοινοτήτων και η εμπειρία που αποκτάτο από τη διοίκησή τους, αλλά και η επέκταση της ίδιας της αυτοκρατορίας, οδήγησε αναπόφευκτα στην ανάγκη για δημιουργία αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων.¹² Η εξέλιξη των τοπικών νομοθετικών σωμάτων είχε διάφορα στάδια, πολλές φορές δυσδιάκριτα, ανάλογα πάντοτε και από το μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο των κατοίκων της κάθε αποικίας.¹³ Ο γενικός κανόνας επέβαλλε αρχικά την ίδρυση μιας διοικητικής αρχής (Κυβερνήτη)¹⁴, στην οποία έπειτα θα προστίθονταν εκλεγμένοι αντιπρόσωποι. Το επόμενο βήμα ήταν η μεταφορά του κυρίως νομοθετικού έργου από το Λονδίνο στην αποικία και τέλος ο διαχωρισμός του νομοθετικού σώματος σε διορισμένο Συμβούλιο και Εκλεγμένη Συνέλευση, στα πρότυπα της Άνω και Κάτω Βουλής στο Λονδίνο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Βιρτζίνια, η οποία θεωρείται ως η απαρχή της ιστορίας του αποικιακού Νομοθετικού Συμβουλίου, αφού αρχικά, σύμφωνα με το διάταγμα για την ίδρυσή της, δεν προβλεπόταν η ύπαρξη Κυβερνήτη σε αυτή, αλλά ενός διορισμένου, από το Λονδίνο, 13μελούς συμβουλίου, με ουσιώδεις νομοθετικές εξουσίες, το οποίο θα είχε και την ευθύνη εκλογής του προέδρου του. Έπειτα, με νέο διάταγμα καταργήθηκε το Συμβούλιο και διορίστηκε ένας Κυβερνήτης, με τη δυνατότητα διορισμού ενός συμβουλευτικού σώματος. Το 1619, με την παραχώρηση αντιπροσώπευσης, 22 εκλεγμένοι άποικοι συμμετείχαν στη διακυβέρνηση μαζί με το Συμβούλιο και τον Κυβερνήτη.¹⁵ Παρόμοια πορεία είχαν και τα συμβούλια στις Βερμούδες, όπου παραχωρήθηκε ένα συμβούλιο που αποτελείτο από εκλεγμένα και διορισμένα μέλη εξ ημισείας για να βοηθά τον Κυβερνήτη, και στη Μασαχουσέτη, όπου οι «ελεύθεροι» κάτοικοι αρχικά εξέλεγαν τους «Βοηθούς του Κυβερνήτη» και έπειτα εκπροσώπους τους.¹⁶ Μέχρι και τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, όλες

¹⁰ Martin Wight, *The Development of the Legislative Council 1606-1945*, Λονδίνο 1948, σελ. 24.

¹¹ H. E. Egerton, *A Short History*, ό.π., σελ. 17.

¹² C. Prosser and M. Sharp, *A Short Constitutional*, ό.π., σελ. 237, M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 25-26, C. Higham, *History*, ό.π., σσ. 127-138.

¹³ J. Marriott, *English Political Institutions*, ό.π., σελ. 316.

¹⁴ Για τις εξουσίες του Κυβερνήτη, ο οποίος αντιπροσώπευε το Στέμμα στις πρώτες αποικίες βλ. I. Steele, "The Anointed", ό.π., σσ. 110-111. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο Κυβερνήτης είχε περισσότερες εξουσίες από τον ίδιο το Βασιλιά στο Λονδίνο.

¹⁵ M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 26-27, J. Keir, *The Constitutional History*, ό.π., σελ. 346. Για το Νομοθετικό Συμβούλιο στη Βιρτζίνια βλ. W. Woodland, *A Short History*, ό.π., σσ. 84-93, W. Woodward, *An outline history*, ό.π., σσ. 59-64.

¹⁶ M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 26-27. Για το Νομοθετικό Συμβούλιο στη Μασαχουσέτη βλ. J. Keir, *The Constitutional History*, ό.π., σσ. 346-347, W. Woodland, *A Short History*, ό.π., σσ. 99-103, W.

σχεδόν οι αποικίες της Βρετανίας απέκτησαν ένα διμερές νομοθετικό σώμα, με εκλεγμένη Συνέλευση και διορισμένο Συμβούλιο, σύστημα το οποίο έμεινε γνωστό ως «old representative system».¹⁷

Το κύριο χαρακτηριστικό του συστήματος αυτού, σύμφωνα με τον M. Wight, ήταν ο διορισμός στα συμβούλια όχι διοικητικών υπαλλήλων (*ex officio*), αλλά «των πιο πιστών και ουσιωδών κατοίκων της αποικίας», με βασικό κριτήριο επιλογής την επιρροή τους στις τοπικές κοινωνίες και την υποστήριξή τους στον Κυβερνήτη. Με αυτό τον τρόπο, ο τελευταίος εξαρτούσε την κυριαρχία του εντός του Συμβουλίου με την απειλή για παύση ή αντικατάσταση των μελών του και από το συμφέρον των τοπικών ελίτ, σε αντίθεση με μετέπειτα, οπότε η εξουσία του θα στηριζόταν στη συνεργασία του με τα *ex officio* μέλη.¹⁸ Εξίσου σημαντικό χαρακτηριστικό ήταν και η πολυπλοκότητα στη λειτουργία των συμβουλίων αυτών, αφού ασκούσαν εκτελεστική (σύμβουλοι του Κυβερνήτη), δικαστική (καθήκοντα ανωτάτου δικαστηρίου) και νομοθετική εξουσία (Άνω Βουλή).¹⁹

Κατά το 18^ο αιώνα, μέχρι και την αμερικανική επανάσταση, η στροφή προς την αποικιοποίηση εδαφών εκτός της αμερικανικής ηπείρου οδήγησε στην προσθήκη εδαφών με μεγάλες μάζες αλλόγλωσσου πληθυσμού, με ξένη κουλτούρα και θρησκεία και επέβαλαν την εισαγωγή ενός νέου μοντέλου διακυβέρνησης: την έναρξη επέμβασης του βρετανικού κοινοβουλίου στην αποικιακή διακυβέρνηση και τη δημιουργία ενός νέου τύπου αποικιακής νομοθεσίας.²⁰

Το πρώτο αποκλειστικά Νομοθετικό Συμβούλιο «με τη μοντέρνα μορφή» και με καθόλου συμβουλευτικές αρμοδιότητες, ιδρύθηκε με Διάταγμα εν Συμβουλίω το 1765, μετά την ένωση της Σενεγάλης και της Γκάμπιας (Senegambia). Σύμφωνα με αυτό, εισήχθηκε ο θεσμός των *ex officio* μελών, οι οποίοι, μαζί με τα διορισμένα μέλη (εκπροσώπους των ανώτερων τάξεων), εξέδιδαν διατάγματα, τα οποία μπορούσαν να ακυρωθούν από το Στέμμα, ενώ ο προϋπολογισμός καθοριζόταν με χορηγίες από το Λονδίνο. Το συγκεκριμένο εγχείρημα, λόγω κυρίως του – χαμηλού – μορφωτικού

Woodward, *An outline history*, ό.π., σσ. 80-81 και στις Βερμούδες W. Woodward, *An outline history*, ό.π., σσ. 68-69.

¹⁷ M. Wight, *The Development*, ό.π., σελ. 27, I. Steele, “The Anointed”, ό.π., σσ. 111-112. Για τα κοινά στοιχεία των συνταγμάτων των 13 αμερικανικών αποικιών βλ. γενικά το J. Marriott, *English political institutions*, ό.π., σελ. 316.

¹⁸ Με την πάροδο του χρόνου, ιδιαίτερα μετά το 1730, διορίζονταν ορισμένα *ex officio* μέλη – διοικητικοί υπάλληλοι, χωρίς ουσιαστικό ρόλο στις συζητήσεις. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 29-30.

¹⁹ M. Wight, *The Development*, ό.π., σελ. 30, I. Steele, “The Anointed”, ό.π., σσ. 110-111.

²⁰ Για την προσθήκη εδαφών μετά την αποσκίρτηση των 13 αμερικανικών αποικιών βλ. W. Woodward, *A Short History*, ό.π., σσ. 228 κ.ε., P. Levine, *The British Empire*, ό.π., σσ. 43 κ.ε., P.J. Marshall, “1783-1870: An Expanding Empire”, P.J. Marshall (επ.), *The Cambridge Illustrated History of the British Empire*, Cambridge 1996, σσ. 24-51.

επιπέδου των κατοίκων της αποικίας, αλλά και του σκοπού κατοχής της, είχε περιορισμένη διάρκεια λειτουργίας.²¹

Το επόμενο σημαντικό βήμα για την παροχή αντιπροσωπευτικότητας στις αποικίες προήλθε από αναίρεση διαβεβαιώσεων σχετικά με αυτήν από τη βρετανική κυβέρνηση και τις δικαστικές αποφάσεις που λήφθηκαν εναντίον της. Κατά τη δικαστική ρύθμιση, η οποία έμεινε γνωστή ως *Campbell vs Hall*, επιβαλλόταν η χορήγηση αντιπροσωπευτικών σωμάτων στις αποικίες, με τη βρετανική κυβέρνηση να χάνει το δικαίωμα να ασκεί οποιαδήποτε νομοθετική εξουσία σε αυτές, που πλέον θα γινόταν είτε από το αποικιακό νομοθετικό σώμα, είτε από το κοινοβούλιο στο Λονδίνο. Ως αποτέλεσμα ήταν η παραχώρηση των συνταγμάτων της Γρανάδα (Grenada) και της Τζαμάικα (Jamaica).²²

Στα πλαίσια αυτά ψηφίστηκε και η Νομοθετική Πράξη περί Quebec (*Quebec Act, 1774*), η οποία αποτελούσε την πρώτη περίπτωση νομοθετικής δημιουργίας συντάγματος σε μια αποικία, πράξη που ακολουθήθηκε σε ευρεία βάση τα ακόλουθα έτη.²³ Όσον αφορά το ίδιο το σύνταγμα στην καναδική αποικία, πέραν της αναγνώρισης του γαλλικού δικαίου και των πολιτικών δικαιωμάτων και στους καθολικούς κατοίκους της, συγκέντρωσε την εξουσία στα χέρια του Κυβερνήτη, ενώ η νομοθετική εξουσία παραδόθηκε σε ένα διορισμένο Συμβούλιο γηγενών.²⁴

Τομή στη συνταγματική ιστορία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας αποτελεί το σχίσμα των 13 Ατλαντικών Αποικιών της Αμερικής, το 1783, με αφορμή την έλλειψη αντιπροσωπευτικότητας στις αποφάσεις για τις δικές τους υποθέσεις.²⁵ Κατά τη

---

²¹ Οι κάτοικοι της Σενεγάμπιας ήταν σχεδόν στην ολότητά τους αμόρφωτοι, ενώ πρέπει να τονιστεί ότι κατακτήθηκε αποκλειστικά ως εμπορική βάση (με κύρια παραγωγή δέρματα και κερί), με αποτέλεσμα η λειτουργία μιας εκλεγμένης νομοθετικής συνέλευσης να ήταν αδύνατο να επιτευχθεί, M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 35-36 και P.E.H. Hair και Robin Law, "The English in Western Africa to 1700", N. Canny (επ.), *The Oxford history*, ό.π., σσ. 246-250, I. Steele, "The Anointed", ό.π., σελ. 122.

²² Για τα γεγονότα που προηγήθηκαν της δίκης βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 36-37, Peter Marshall, "British North America, 1760-1815", P. Marshall (επ.), *The Oxford History*, ό.π., σσ. 378-379. Ολόκληρη η απόφαση παρατίθεται στο W.P.M. Kennedy (επ.), *Statutes, Treaties and Documents of the Canadian Constitution 1713-1929*, Οξφόρδη ²1930, σσ. 89-94. Μέχρι τότε το Βρετανικό Κοινοβούλιο είχε νομοθετική κυριαρχία σε όλη την Αυτοκρατορία, M. Wight, *The Development*, ό.π., σελ. 39, I. Steele, "The Anointed", ό.π., σσ. 115-116.

²³ D. Keir, *The Constitutional History*, ό.π., σελ. 442. Για το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε την περίοδο που προηγήθηκε της υπογραφής βλ. A. Mills, *Colonial Constitutions*, ό.π., σσ. xlvii-liv.

²⁴ Στην Πράξη αυτή γίνεται η πρώτη αναφορά στη φράση *Legislative Council*. Βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σελ. 38, όπου αναφέρονται και οι εξουσίες του. Βλ. επίσης J. Marriott, *English Political Institutions*, ό.π., σσ. 315-316, Peter Marshall, "British", ό.π., σσ. 378-379, I. Steele, "The Anointed", ό.π., σελ. 123.

²⁵ Για τα αίτια και τις εξελίξεις μέχρι την ανεξαρτησία των 13 αμερικανικών αποικιών βλ. Don Cook, *The Long Fuse. How England Lost the American Colonies, 1760-1785*, Νέα Υόρκη 1995, Hugh E. Egerton, *Causes and Character of the American Revolution*, Οξφόρδη 1931, J. Keir, *The Constitutional History*, ό.π., σσ. 362-363, W. Woodward, *A Short History*, ό.π., σσ. 205-227.

μεταβατική περίοδο που ακολούθησε (1783-1815), διαφορετικές μορφές αυτοκυβέρνησης δόθηκαν σε ορισμένες αποικίες, αν και σύντομης διάρκειας.²⁶

Η ψήφιση της Συνταγματικής Πράξης του Καναδά (*Canada Constitutional Act*) οδήγησε το μετασχηματισμό του παλαιού συστήματος στο νέο σύστημα διακυβέρνησης. Σύμφωνα με αυτή, το μέχρι τότε υπάρχον Συμβούλιο θα διαιρείτο σε δύο σώματα, το Εκτελεστικό και το Νομοθετικό. Όσον αφορά το δεύτερο, η θητεία ήταν ισόβια, με απώτερο στόχο τα μέλη του να αποτελέσουν μια κληρονομική αριστοκρατία, «μια αποικιακή Βουλή των Λόρδων». Επιδίωξη των Βρετανών ήταν να αποδώσουν σε αυτό ένα μεγαλύτερο βαθμό βαρύτητας και αποτελεσματικότητας, σε σχέση με το προηγούμενο καθεστώς καθώς και να δημιουργήσουν ένα σώμα που θα έδινε έρεισμα στον τοπικό Κυβερνήτη. Μια επιπρόσθετη του καινοτομία ήταν το γεγονός ότι για πρώτη φορά παραχωρήθηκαν συνταγματικά δικαιώματα σε μη βρετανικό αποικιακό πληθυσμό.²⁷

Το τέλος του Αγγλογαλλικού πολέμου, το 1815, σηματοδότησε και την απαρχή της νέας Βρετανικής Αυτοκρατορίας, με πολυεθνικό και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα.²⁸ Ο έλεγχος μιας τόσο αχανούς έκτασης επέβαλλε τη διοικητική και συνταγματική οργάνωση των νέων κατακτήσεων στηριγμένη στις πιο κάτω αρχές: τη διατήρηση των αυθεντικών νόμων και οργανισμών της ίδιας της αποικίας, τη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια του Κυβερνήτη, τον απόλυτο έλεγχο του τελευταίου από το υπουργείο Πολέμου και Αποικιών, και την κυβέρνηση γενικότερα στο Λονδίνο, και τη διατήρηση της εξουσίας στο Στέμμα να νομοθετεί στις αποικίες με Διατάγματα εν Συμβουλίω. Το νέο, σχεδόν απολυταρχικό, μοντέλο διακυβέρνησης επιβαλλόταν από την πολυμορφία φυλών της Αυτοκρατορίας, αλλά και για την εξυπηρέτηση των στρατηγικών και οικονομικών σκοπών της.²⁹ Σε αυτά τα πλαίσια λειτούργησαν τα συστήματα διακυβέρνησης κυρίως στις κατακτημένες ανατολικές αποικίες, οι οποίες είχαν μεγάλη αξία για την εξάπλωση της Αυτοκρατορίας, όπως ήταν η Κεϋλάνη (η σημερινή Σρι-Λάνκα) και το Ακρωτήριο της

---

²⁶ Βλ. ενδεικτικά το παράδειγμα της Σιέρα Λεόνε, στην οποία κατοικούσαν κυρίως έγχρωμοι άποικοι και ιερόδουλες, που τους παραχωρήθηκε το δικαίωμα να εκλέγουν τους αξιωματούχους τους και να προτείνουν νομοσχέδια για έγκριση από τον Κυβερνήτη. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 41-43, J. Marriott, *English Political Institutions*, ό.π., σσ. 315-317, Philip D. Morgan, “The Black Experience in the British Empire, 1680-1810”, P. Marshall, *The Oxford History*, ό.π., σσ. 465-485.

²⁷ M. Wight, *The Development*, ό.π., σελ. 45, C. Prosser and M. Sharp, *A Short Constitutional*, ό.π., σσ. 238-240, P. Marshall, “British”, ό.π., σσ. 385 και 389. Για το Σύνταγμα του Καναδά γενικά βλ. William P.M. Kennedy, *The Constitution of Canada, 1534-1937: An Introduction to Its Development, Law and Custom*, Λονδίνο² 1938.

²⁸ Βλ. γενικά Andrew Porter (ed.), *The Oxford History of the British Empire, vol. III, The nineteenth Century*, Οξφόρδη 1999.

²⁹ P. Levine, *The British Empire*, ό.π., σσ. 57-58. Η λειτουργία του παλαιού αντιπροσωπευτικού συστήματος σε μη βρετανικό πληθυσμό δεν ήταν εφικτή, κάτι που οδήγησε και στην αλλαγή του. Βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 47 και 51.

Καλής Ελπίδας (*Cape Colony*).³⁰ Παράλληλα όμως, δόθηκε στην αποικία της *Demerara*, το πρώτο αποικιακό συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν στις συνεδρίες από κοινού διορισμένα επίσημα και εκλεγμένα ανεπίσημα μέλη.³¹

Έτσι, από τα τέλη του Αγγλογαλλικού πολέμου, άρχισε να μειώνεται η λειτουργία στις διάφορες αποικίες του «παλαιού αντιπροσωπευτικού συστήματος» και να επικρατεί ένα νέο «μικτό συμβούλιο», ως αποτέλεσμα δύο σταδίων εξέλιξης: της μετατροπής του «Συμβουλευτικού Συμβουλίου» σε Νομοθετικό, καθιστώντας το, μαζί με τον Κυβερνήτη, τη νομοθετική εξουσία³² και της εξέλιξης του Νομοθετικού Συμβουλίου σε αντιπροσωπευτικό σώμα, αυξάνοντας τα εκλεγμένα μέλη και καθιστώντας τα, σε πολλές περιπτώσεις, πλειοψηφία εντός αυτού. Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του αντιπροσωπευτικού συστήματος διαδραμάτισε η ειδική μελέτη του λόρδου Durham, γνωστή ως *Durham's Report*,³³ όπου τονιζόταν η ανάγκη για παραχώρηση της εσωτερικής διακυβέρνησης στα χέρια των κατοίκων των αποικιών, ενώ ορισμένες πτυχές της, που αφορούσαν διεθνείς και εμπορικές σχέσεις, θα παρέμεναν στη δικαιοδοσία του Στέμματος.³⁴

Στόχος για την περαιτέρω βελτίωση και εξάπλωση του νέου κοινοβουλευτικού συστήματος ήταν η ανάπτυξη της αντιπροσώπευσης των γηγενών κατοίκων ως εκλεγμένων μελών, που την ανέκοπτε, όμως, η έμφυτη, στη δομή του Νομοθετικού Συμβουλίου, ύπαρξη πλειοψηφίας επίσημων μελών.³⁵ Όπως έχει αναφερθεί, ήδη από τα πρώτα Νομοθετικά Συμβούλια δημιουργήθηκε ο θεσμός των διορισμένων ανεπίσημων μελών, μια σημαντική εξέλιξη, ιδιαίτερα για τις αφρικανικές χώρες, όπου το επίπεδο μόρφωσης και πολιτικών εμπειριών των κατοίκων ήταν μειωμένο.³⁶

³⁰ M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 48-53.

³¹ Στην αποικία αυτή δόθηκε Νομοθετική Συνέλευση, η οποία όμως δεν είχε το δικαίωμα να φορολογεί, αποτελούμενη από τέσσερα επίσημα και τέσσερα εκλεγμένα μέλη και Οικονομική Συνέλευση, που αντίστοιχα δεν μπορούσε να νομοθετήσει και αποτελείτο από τα μέλη της νομοθετικής συνέλευσης και έξι επιπλέον εκλεγμένα μέλη. Βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σελ. 50.

³² Η απαρχή της μεταμόρφωσης αυτής έγινε στη Νέα Νότια Ουαλία, η οποία, για καθαρά φορολογικούς λόγους, απέκτησε αρχικά διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο, στο οποίο το 1842 προστέθηκαν εκλεγμένα μέλη. Παράλληλα, λειτούργησε παρόμοιο συμβούλιο στο Cape Colony, ενώ με οδηγίες του υπουργείου Αποικιών ακολούθησε η ίδρυση Νομοθετικού Συμβουλίου στο Τρίνιταντ (1831), Άγιο Μαυρίκιο και Αγία Λουκία (1832) και Κεϋλάνη (1833). Βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 66-69.

³³ Η αναφορά αυτή, εκδόθηκε με την επιμέλεια του C.P. Lucas, *Lord Durham's Report on the Affairs of British North America*, Οξφόρδη 1912.

³⁴ D. Keir, *The Constitutional History*, ό.π., σσ. 444-445. Στα πλαίσια αυτά ψηφίστηκε και ο *Union Act* του 1840 για τον Καναδά, με το οποίο εισήχθηκε η Αντιπροσωπευτική Εκτελεστική Εξουσία.

³⁵ Για τις απόψεις των ειδικών της εποχής για τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των διάφορων συστημάτων βλ. A. Mill, *Colonial Constitutions*, ό.π., σσ. Ixvii-Ixviii.

³⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Κεϋλάνη, την πρώτη μη ευρωπαϊκή αποικία όπου διορίστηκαν ανεπίσημα μέλη, οι κυβερνώντες αντιμετώπισαν σοβαρό πρόβλημα εντοπισμού ατόμων κατάλληλων για διορισμό, αφού οι μόνοι γηγενείς που γνώριζαν αγγλικά ήταν κυβερνητικοί υπάλληλοι, οι οποίοι έπρεπε να παραιτηθούν για να αναλάβουν τα νέα τους καθήκοντα, κάτι που, μισθολογικά δεν τους συνέφερε. Τελικά, 15 χρόνια μετά την ίδρυση του συμβουλίου, διορίστηκαν τέσσερις ευρωπαίοι και μόλις δύο ιθαγενείς. Βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 74-75.

Η μετάβαση από τη διορισμένη στην εκλεγμένη αντιπροσώπευση σημειώθηκε κυρίως κατά το 19^ο αιώνα, παρά το γεγονός ότι η αλλαγή αυτή σε ορισμένες αποικίες δεν ήταν επιθυμητή ή κατανοητή από την πλειοψηφία του πληθυσμού. Για το λόγο αυτό άρχισε να διαδίδεται η έμμεση επιλογή των μελών, με διαφορετικά κριτήρια και μεθόδους (επιλογή από τον Κυβερνήτη μετά από προτάσεις ενδιαφερόμενων συνόλων ή εκλογή από κατάλογο προτεινόμενο από τον Κυβερνήτη). Η πρώτη αποικία που απέκτησε πλειοψηφία εκλεγμένων μελών στο Νομοθετικό Συμβούλιο ήταν η Νέα Νότια Ουαλία (New South Wales), το 1842³⁷ - τέθηκε σε ισχύ το 1850 με το νόμο περί *Australian Colonies Government* -, και θα αποτελούσε το συνταγματικό πρότυπο για όλες τις αποικίες της ηπείρου. Κριτήριο για την παραχώρηση αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης ήταν η οικονομική αυτονομία, η διαχείριση δηλαδή από το ίδιο το Νομοθετικό Συμβούλιο των οικονομικών της αποικίας.³⁸ Το μικτό αυτό σύστημα διασαφηνίστηκε το 1865, με το νόμο περί *Colonial Laws Validity*, ο οποίος καθόριζε ότι για να θεωρείται ένα νομοθετικό σώμα ως αντιπροσωπευτικό «πρέπει κατά το ήμισυ τα μέλη του να εκλέγονται από τους κατοίκους της αποικίας». Κύριο καθήκον ενός τέτοιου σώματος θα ήταν να νομοθετεί σχετικά με το σύνταγμα, τις εξουσίες και διαδικασίες του. Εντούτοις, παρέμενε η εξουσία στο Στέμμα να νομοθετεί με «Διατάγματα εν Συμβουλίω».³⁹

Σημαντικό ρόλο για την εξάπλωση της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης, και κατ' επέκταση και την ίδρυση Νομοθετικού Συμβουλίου στις διάφορες αποικίες, διαδραμάτισε η ίδρυση του υπουργείου Αποικιών και η βελτίωση της στελέχωσής του. Ο εκμοντερνισμός του συστήματος διορισμού, ιδιαίτερα μετά την ανάληψη του χαρτοφυλακίου του υπουργείου από τον Joseph Chamberlain (1895-1903), βοήθησε σε σημαντικό βαθμό τόσο τη στελέχωση των διάφορων αποικιών με καταρτισμένα άτομα και κατ' επέκταση την ορθή λειτουργία και στελέχωση από *ex officio* μέλη των Νομοθετικών Συμβουλίων.⁴⁰

³⁷ Ο νόμος παρατίθεται στο Frederick Madden and David Fieldhouse (eds), *Settler Self-Government, 1840-1900. The Development of Representative and Responsible Government*, vol. IV, ΗΠΑ 1990, σσ. 284-288.

³⁸ M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 75-76, Donald Denoon-Marivic Wyndham, "Australia and the Western Pacific", A. Porter (επ.), *The Oxford History*, ό.π., σελ. 555. Για τον αποικισμό της Αυστραλίας βλ. ενδεικτικά Piers Brendon, *The Decline and Fall of the British Empire 1781-1997*, Λονδίνο 2007, σσ. 61-94 και D. Denoon και M. Wyndham, "Australia", ό.π., σσ. 546-572.

³⁹ βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 76-77. Ο νόμος παρατίθεται στο F. Madden and D. Fieldhouse (eds), *Settler Self-Government, 1840-1900*, ό.π., σσ. 103-105. Για τις αποικίες που παραχωρήθηκε αιρετό Νομοθετικό Συμβούλιο και τις ιδιαιτερότητες σε κάθε περίπτωση βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 78-82.

⁴⁰ Μέχρι τότε, η ευθύνη για τις αποικίες πέρασε διαδοχικά από την Επιτροπή για το Εμπόριο και τις Φυτείες (Board of Trade and Plantations), η οποία σύντομα μετονομάστηκε σε Συμβούλιο. Έπειτα, οι εξουσίες πέρασαν σε σχετική Επιτροπή του Υπουργικού Συμβουλίου, προτού μεταφερθούν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στο υπουργείο Πολέμου και Αποικιών, από το οποίο αποσπάστηκε τελικά το υπουργείο Αποικιών στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 32-33, 53-54, A. Mills, *Colonial*, ό.π., σσ. 1-17 και J. Marriot, *English Political Institutions*, ό.π., σσ. 111-112. Γενικά για την ιστορία του Υπουργείου Αποικιών,

Αξιόλογο βήμα προς την αντιπροσωπευτικότητα είχε ήδη επιτευχθεί μετά την ανάληψη του χαρτοφυλακίου του υπουργείου Πολέμου και Αποικιών από τον, υποστηρικτή των αποικιακών μεταρρυθμίσεων, Henry Grey (1846-1852), που οδήγησε στην ίδρυση συμβουλίων σχεδόν σε όλες τις αποικίες της Βρετανίας. Όπως ο ίδιος ο Grey ανέφερε, στόχος του ήταν, «χωρίς να αφαιρέσει τις εξουσίες που κατείχε το Στέμμα, η σταδιακή απόδοση ελέγχου των νομοθετικών συμβουλίων στους έξυπνους και μορφωμένους κατοίκους των αποικιών».⁴¹

Το Λονδίνο όμως είχε να αντιμετωπίσει και το πρόβλημα της παροχής δικαιωμάτων και σε πληθυσμούς που ήταν ανέτοιμοι και άπειροι να εκμεταλλευτούν και να χρησιμοποιήσουν για το καλό της αποικίας τις νομοθετικές εξουσίες. Οι λύσεις, σύμφωνα με τον Wight, ήταν δύο: είτε να μεταβληθεί η αριθμητική ισχύς των δύο ομάδων εντός του Συμβουλίου (εκλεγμένων-διορισμένων), είτε να τροποποιηθούν οι εξουσίες τους. Έτσι, στην περίπτωση των Ανατολικών Ινδιών παραχωρήθηκε ένα «ημι-αντιπροσωπευτικό σύστημα», όπου τα επίσημα μέλη προστιθέμενα με τα διορισμένα υπερίσχυαν αριθμητικά των εκλεγμένων, αλλά και τα εκλεγμένα μαζί με τα διορισμένα υπερίσχυαν των επισήμων.⁴² Αξιοσημείωτη είναι και η περίπτωση του Μαυρίκιου, όπου δόθηκε παρόμοιο σύστημα, λόγω της αντιδραστικότητας του γαλλικού πληθυσμού. Το εν λόγω σύστημα διαδόθηκε ιδιαίτερα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ως απάντηση στα κινήματα αυτοδιάθεσης που δημιουργήθηκαν.⁴³

Με την οικονομική και πολιτική ανάπτυξη των διάφορων αποικιών κατά τον 20^ο αιώνα δημιουργήθηκε η ανάγκη για παραχώρηση περαιτέρω κυριαρχίας στις ήδη αυτοκυβερνούμενες περιοχές. Στα πλαίσια αυτά, και ιδιαίτερα κατά το μεσοπόλεμο, σε διάφορες ώριμες πολιτικά αποικίες, παραχωρήθηκε ημι-αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση, με τη μετατροπή του μικτού νομοθετικού σε αμιγώς εκλεγόμενο. Η περίπτωση της Μάλτας, η οποία αποτέλεσε την πρώτη παραχώρηση τέτοιας διακυβέρνησης θα εξεταστεί σε κατοπινό στάδιο. Παρόμοιο σύστημα παραχωρήθηκε και στην Κεϋλάνη, ως προπομπός μιας αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης, αφού διατηρήθηκε μόλις για τρία χρόνια (1920-1923), αποτελώντας ταυτόχρονα την πρώτη αποικία με μη ευρωπαίους κατοίκους που κυβερνούνταν με το σύστημα αυτό. Η ανάγκη για εξέταση της ανάπτυξης του συστήματος στην Κεϋλάνη, οδήγησε στην αποστολή της επιτροπής υπό τον John Hely-Hutchinson

---

βλ. Charles Jeffries, *The Colonial Office*, Λονδίνο 1956, D. M. Young, *The Colonial Office in the Early Nineteenth Century*, Μεγάλη Βρετανία 1961 και H. Egerton, *A Short History*, ό.π..

⁴¹ M. Wight, *The Development*, ό.π., σελ. 59, όπου παρατίθεται και το σχετικό απόσπασμα.

⁴² Παρόμοιο σύνταγμα δόθηκε και στην Τζαμάικα ήδη από το 1884. Βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σελ. 83, D. Keir, *The Constitutional History*, ό.π., σσ. 446-447. Για την Ινδία γενικότερα βλ. D. Keir, *The Constitutional History*, ό.π., σσ. 449-455, Tapan Raychaudhuri, "British Rule in India: An assessment", P.J. Marshall, *The Cambridge Illustrated History of the British Empire*, Cambridge 1996, σσ. 357-369.

⁴³ Βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 82-85, όπου παρατίθενται οι σχετικές περιπτώσεις.

Donoughmore, η οποία ετοίμασε την ομώνυμη έκθεση, που αποτελεί σημαντικό έγγραφο στη συνταγματική ιστορία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Το σημαντικότερό της συμπέρασμα ήταν ότι τα δυτικά κοινοβουλευτικά συστήματα δεν ήταν αποτελεσματικά σε μη δυτικές αποικίες. Στόχος των Βρετανών δεν θα έπρεπε να ήταν η στυγνή αντιγραφή του βρετανικού μοντέλου, που θα αντανάκλούσε μια ξένη προς το λαό φιλοσοφία, αλλά η σχεδίαση ενός συστήματος στηριγμένου στις τοπικές συνθήκες, που θα επέλυε κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, όπως διαμορφώνονταν τη συγκεκριμένη περίοδο.⁴⁴ Στηριγμένη σε αυτή την έκθεση, η βρετανική κυβέρνηση παραχώρησε στην Κεϋλάνη νέο σύνταγμα το 1931, με μόνιμες επιτροπές εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, το οποίο αποτελείτο κυρίως από εκλεγμένα μέλη, με εξουσίες σχετικά με τις εσωτερικές υποθέσεις της αποικίας, πλην τριών τμημάτων, για τα οποία αρμόδιοι θα ήταν οι διοικητικοί υπάλληλοι και ο Κυβερνήτης, που αποτελούσαν τα επίσημα μέλη του συμβουλίου. Ως αποτέλεσμα αυτού, καταργήθηκε και το Εκτελεστικό Συμβούλιο.⁴⁵

Η επέκταση της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα την περίοδο 1870-1919, επήλθε κυρίως με την προσθήκη σε αυτή περιοχών ως *προτεκτοράτα*, μια μέθοδος που είχε χρησιμοποιηθεί και παλιότερα.⁴⁶ Με την καθιέρωση μιας περιοχής ως προτεκτοράτου, αυτή ετίθετο υπό βρετανικό έλεγχο, χωρίς να ανήκει νομικά στη Βρετανία. Η αναθεώρηση της πράξης περί *Foreign Jurisdiction* το 1890, με την επέκταση του όρου της δικαιοδοσίας πέραν της διοίκησης και στη δικαιοσύνη και τη συμπερίληψη σε αυτή όλων των κατοίκων στην περιοχή που είχε ισχύ ο νόμος, έδωσε την ώθηση που χρειαζόταν στο Λονδίνο για την αντιμετώπιση και των προτεκτοράτων με τον ίδιο τρόπο, όπως και τις αποικίες, τόσο όσον αφορά την εκτελεστική, όσο και τη νομοθετική εξουσία. Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι προστέθηκαν αρκετά εδάφη στην αυτοκρατορία με την Πράξη αυτή, η κοινωνική σύνθεση και η οικονομική τους κατάσταση ήταν αποτρεπτικοί παράγοντες για την απόδοση σε αυτές αντιπροσωπευτικού συντάγματος.⁴⁷ Ήταν μόνο μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που σε κάποιες περιπτώσεις αποδόθηκε είτε εκλεξιμότητα σε μειοψηφούσες κοινότητες και σε αφρικανικό πληθυσμό, είτε αντιπροσωπευτική κυβέρνηση.⁴⁸

---

⁴⁴ Η εν λόγω έκθεση εκδόθηκε στο Richard Walter, *John Hely-Hutchinson Donoughmore, Ceylon: Report of the Special Commission on the Constitution, Cmd. 3131*, Λονδίνο 1928. Για τα γεγονότα που προηγήθηκαν της έκθεσης βλ. P. Brendon, *The Decline*, *ό.π.*, σσ. 444-445.

⁴⁵ Για τον τρόπο λειτουργίας του νέου συντάγματος της Κεϋλάνης βλ. M. Wight, *The Development*, *ό.π.*, σσ. 95-97.

⁴⁶ P.J. Marshall, "1870-1918: The Empire under Threat", P. Marshall, *The Cambridge*, *ό.π.*, σσ. 68-76.

⁴⁷ M. Wight, *The Development*, *ό.π.*, σσ. 62-64. Εξαιρεση αποτελεί η περίπτωση της Κύπρου, στην οποία θα επικεντρωθούμε παρακάτω.

⁴⁸ M. Wight, *The Development*, *ό.π.*, σσ. 64-65. Ενδεικτικά είναι τα παραδείγματα της Κένυας και της Βόρειας Ροδεσίας, της Νιγηρίας και της Μάλτας.

Ξεχωριστή αναφορά αξίζει να γίνει στην περίπτωση της Μάλτας, κυρίως λόγω της εγγύτητάς της προς την Κύπρο, αλλά και για την – ισάξια – στρατηγική της σημασία, κατά την περίοδο που καταλήφθηκαν τουλάχιστον. Η στρατηγική θέση της επέβαλλε τον αυστηρό αυτοκρατορικό έλεγχο του νησιού μέσω ενός ισχυρού τοπικού παράγοντα, παρά το γεγονός ότι, αρχικά τουλάχιστον, η μακροχρόνια κατάληψη του νησιού δεν φαινόταν πιθανή. Έτσι παραχωρήθηκε ένα σύστημα αυτοκυβέρνησης, γνωστό ως *Consiglio Popolare* (Λαϊκό Συμβούλιο), που αποτελούσε, τρόπον τινά, συνέχιση του υπάρχοντος συστήματος.⁴⁹ Μετά όμως από την απαίτηση των μαλτέζων αριστοκρατών για αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση⁵⁰ και τη συνειδητοποίηση, εκ μέρους των Βρετανών, της σημαντικότητας της στρατηγικής θέσης του νησιού, συστάθηκε βασιλική επιτροπή, η οποία πρότεινε την άσκηση τόσο της εκτελεστικής, όσο και της στρατιωτικής εξουσίας από το ίδιο πρόσωπο, και τη δημιουργία συμβουλευτικής επιτροπής, αποτελούμενης από τέσσερις Άγγλους και τέσσερις Μαλτέζους. Εντούτοις, ο πρώτος διοικητής, ο οποίος διορίστηκε το 1813, αφέθηκε να επιλέξει ο ίδιος τα μέλη της επιτροπής.⁵¹ Το αίτημα για αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση και εκλεγμένο νομοθετικό συμβούλιο τίθετο με κάθε ευκαιρία από το λαό της Μάλτας, είτε με αιτήματα, είτε με αποστολές εκπροσώπων τους στο υπουργείο Αποικιών.⁵² Εντούτοις, υπήρχαν και αντιδράσεις τόσο από τον ίδιο τον Κυβερνήτη, όσο και από κάποια στοιχεία – ιδιαίτερα βρετανούς κατοίκους του νησιού – που επιθυμούσαν τη διατήρηση του υπάρχοντος συστήματος. Έτσι, όταν στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1830, η Βρετανική Κυβέρνηση αποφάσισε την απόδοση Νομοθετικής Συνέλευσης και Συμβουλίου, οι αντιδράσεις των προαναφερθέντων τελικά οδήγησαν στη μη λειτουργία τους.⁵³

Η αλλαγή του Κυβερνήτη, με τον διορισμό ενός πολύ δραστήριου και μεταρρυθμιστή πρώην βουλευτή και διοικητικού υπαλλήλου, του Sir Richard O' Ferrall, και η ωρίμανση των συνθηκών, τόσο στο νησί, όσο και στο υπουργείο Πολέμου και

⁴⁹ Joseph Attard, *Britain and Malta, The Story of an Era*, Μάλτα 1988, σσ. 25-26.

⁵⁰ Ο πρώτος που έθεσε το εν λόγω ζήτημα στις αποικιακές αρχές ήταν ο πρώην Αρχιεπιθεωρητής Καραντίνας William Eton, ο οποίος, επιστρέφοντας από την Αγγλία, πρότεινε ένα δικό του σχέδιο συντάγματος που δημοσίευσε και στο βιβλίο του με τίτλο *Authentic Materials for a history of the Principality of Malta*, Λονδίνο 1805, μαζί με μια συλλογή από ντοκουμέντα με τα προνόμια που απολάμβαναν οι κάτοικοι της Μάλτας, κάτω από τους διάφορους κατακτητές τους. Το σχέδιό του περιλάμβανε την αναδόμηση του «Λαϊκού Συμβουλίου» με επιπρόσθετα καθήκοντα και προνόμια, που θα αποτελέιτο από εκλεγμένα και διορισμένα μέλη από τον κλήρο, τους ευγενείς και τις πόλεις, οι οποίοι θα πληρούσαν συγκεκριμένα κριτήρια. Βλ. συγκεκριμένα W. Eton, *Authentic*, *ό.π.*, σσ. 178-197.

⁵¹ M. Wight, *The Development*, *ό.π.*, σσ. 51-52, J. Attard, *Britain*, *ό.π.*, σσ. 30-31.

⁵² Βλ. ενδεικτικά το υπόμνημα του George Mitrovich, "The claims of the Maltese founded upon the principles of justice, London, July 31, 1835", που παρατίθεται στο Henry Freddo (Εισαγωγή - Επιμέλεια), *Maltese Political Development 1798-1964*, Μάλτα 1993, σσ. 66-70.

⁵³ J. Attard, *Britain*, *ό.π.*, σσ. 51-52. Η προκήρυξη για την ίδρυση του εν λόγω Συμβουλίου παρατίθεται στο H. Freddo, *Maltese*, *ό.π.*, σσ. 88-89. Σε αυτά τα πλαίσια, αποδόθηκαν πρώιμου είδους Νομοθετικά Συμβούλια και σε άλλες αποικίες, ιδιαίτερα στις Βορειοαμερικανικές και στην Αυστραλία. Βλ. M. Wight, *The development*, *ό.π.*, σελ. 59.

Αποικιών,⁵⁴ έδωσαν την ευκαιρία στη βρετανική κυβέρνηση να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις, με κύρια την παροχή μικτού συστήματος Νομοθετικού Συμβουλίου, με οκτώ εκλεγμένα μέλη, ορισμένα από τα οποία όφειλαν να εκλέγονται από συγκεκριμένες ομάδες κατοίκων, και δέκα *ex officio*, από τα οποία πέντε έπρεπε να είναι Μαλτέζοι. Προνοήθηκε και μια θέση για τους κατοίκους του γειτονικού νησιού Gozo,⁵⁵ ενώ με τις πρώτες εκλογές, το 1849, θέση στο Συμβούλιο πήραν και τρεις κληρικοί.⁵⁶ Η λειτουργία του συνεχιζόταν κανονικά, ενώ παράλληλα συχνά ήταν τα αιτήματα των Μαλτέζων για πιο φιλελεύθερο σύνταγμα,⁵⁷ κάτι που επιτεύχθηκε το 1887, με την απόδοση αιρετής πλειοψηφίας στο Νομοθετικό Συμβούλιο για πρώτη φορά, με δικαίωμα να νομοθετούν τόσο για εσωτερικά ζητήματα, όσο και για θέματα οικονομίας.⁵⁸ Και ενώ όλα δήλωναν ότι με το νέο σύστημα διακυβέρνησης η ποιότητα ζωής θα βελτιωνόταν, εσωτερικές πολιτικές έριδες και η άρνηση του Συμβουλίου να αναθεωρήσει ένα διάταγμα για την προσθήκη και της αγγλικής, παράλληλα με την ιταλική, ως επίσημες γλώσσες στη δικαιοσύνη, οδήγησαν το 1903 τον υπουργό Αποικιών στην επαναφορά του προηγούμενου συστήματος διακυβέρνησης, «μετακινώντας το συνταγματικό ρολόι της χώρας πίσω κατά 50 χρόνια», παρά και την αντίθετη άποψη του Κυβερνήτη.⁵⁹

Το θέμα της απόδοσης νέου συντάγματος επανήλθε μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, οπότε, λόγω της αύξησης της ανεργίας, ως αποτέλεσμα της επιστροφής των στρατιωτών από το μέτωπο και της αδυναμίας μετανάστευσής τους, οι πιέσεις για μεταρρυθμίσεις αυξήθηκαν. Οι διακηρύξεις της Μεγάλης Βρετανίας για αυτοδιάθεση των λαών ήταν ακόμα νωπές, όταν οι Μαλτέζοι συγκάλεσαν Εθνική Συνέλευση με στόχο την άσκηση πίεσης για την απόδοση Νομοθετικού Συμβουλίου, στα πρότυπα του αντίστοιχου της «μητρόπολης». Η Συνέλευση αυτή,⁶⁰ είχε ήδη ετοιμάσει ένα

⁵⁴ Υπουργός Πολέμου και Αποικιών ήταν ο Earl Grey, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε, ήταν γνωστός για τις απόψεις του για την παραχώρηση συνταγματικών ελευθεριών στους μορφωμένους κατοίκους των αποικιών.

⁵⁵ Η προκήρυξη για την παραχώρηση του Συντάγματος του 1849 παρατίθεται στο H. Freddo, *Maltese, ό.π.*, σσ. 101-102. Σύμφωνα με τον Attard, ήταν η πρώτη φορά που η κυβέρνηση στο Λονδίνο δεν έφερε οποιαδήποτε ένσταση στις διάφορες μεταρρυθμίσεις που ο κυβερνήτης Ο' Ferrall πρότεινε. J. Attard, *Britain, ό.π.*, σσ. 68-69.

⁵⁶ Η ανακοίνωση των αποτελεσμάτων για τις πρώτες εκλογές παρατίθεται στο H. Freddo, *Maltese, ό.π.*, σσ. 102-103.

⁵⁷ Πιο σημαντική ήταν η αποστολή στο Λονδίνο του νεαρού δικηγόρου και βουλευτή Gerald Strickland το 1886, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη χορήγηση του συντάγματος το επόμενο έτος. Βλ. J. Attard, *Britain, ό.π.*, σσ. 51-52.

⁵⁸ Σε αντίθεση με το σύνταγμα του 1835, όπου υποχρεωτικά έπρεπε να επιλεγούν εκπρόσωποι των εμπορικών τάξεων, στο σύνταγμα του 1887 υπήρχε υποχρεωτική εκπροσώπηση διάφορων τάξεων (κληρικών, ευγενών, αποφοίτων του πανεπιστημίου και εμπόρων), κάτι που διατηρήθηκε και αργότερα. Βλ. M. Wight, *The Development, ό.π.*, σελ. 86.

⁵⁹ J. Attard, *Britain, ό.π.*, σσ. 88-92 και 95-97, M. Wight, *The Development, ό.π.*, σελ. 79. Το διάταγμα για την κατάργηση του Συντάγματος του 1887 παρατίθεται στο H. Freddo, *Maltese, ό.π.*, σσ. 221-240.

⁶⁰ Η δυσaráσκεια των κατοίκων για την αναμονή και η ένταση που προκλήθηκε από τις οικονομικές δυσκολίες οδήγησαν, το πρωινό της σύγκλησης της Συνέλευσης, στην πρώτη αιματηρή εξέγερση κατά των Βρετανών, δέκα μόλις χρόνια πριν τα αντίστοιχα γεγονότα στην Κύπρο.

προσχέδιο του συστήματος διακυβέρνησης που πρότεινε, όταν ο υφυπουργός Αποικιών Sir G. Fiddes επισκέφθηκε το νησί για διαβουλεύσεις. Σύμφωνα με αυτό, θα δημιουργούνταν δύο συμβούλια, μια εκλεγμένη εξολοκλήρου Νομοθετική Συνέλευση και μια Σύγκλητος, αποτελούμενη από διορισμένα και εκλεγμένα, από περιορισμένο εκλογικό σώμα, μέλη που θα εκπροσωπούσαν ορισμένες κατηγορίες κατοίκων, όπως συνέβαινε δηλαδή και στο σύνταγμα του 1887. Για να διασφαλιστούν όμως και τα συμφέροντα των Βρετανών, δόθηκε ένα είδος δυαρχίας, όπου το εκλεγμένο, από τους Μαλτέζους, συμβούλιο θα ασχολείτο με τις τοπικές υποθέσεις και ένα άλλο σώμα, που θα υπόκειται στον Κυβερνήτη, με τις εξωτερικές υποθέσεις και την άμυνα, στα πρότυπα του συντάγματος της Ινδίας του 1919.⁶¹ Όπως το έθεσε και ο υπουργός Αποικιών λόρδος Milner κατά την τελετή απόδοσής του, «παραχωρήθηκε η μηχανή και εξαρτάτο από τους Μαλτέζους να βρουν τους μηχανοδηγούς».⁶²

Η ανάπτυξη όμως φιλοϊταλικών, και κατ' επέκταση αντιαγγλικών αισθημάτων στο νησί, αλλά και οι υπερβολικές εξουσίες, που μπορούσε να αποκτήσει ο Κυβερνήτης, απέδειξαν τη μη λειτουργικότητα του εν λόγω συντάγματος, το οποίο, μετά από δύο αναστολές της λειτουργίας του, ακυρώθηκε προσωρινά, μέχρι το 1939, και τέθηκε ξανά σε ισχύ το προηγούμενο σύστημα διακυβέρνησης.⁶³ Παραμονές της έκρηξης του Β' Παγκοσμίου πολέμου, παραχωρήθηκε και πάλι μικτό νομοθετικό σύνταγμα, με τη διαφορά ότι το άθροισμα των διορισμένων ισούταν με τα εκλεγμένα μέλη (οκτώ επίσημα μέλη, δύο διορισμένα και δέκα εκλεγμένα), χωρίς υποχρεωτική εκπροσώπηση τάξεων.⁶⁴

Μετά το πέρας του Β' Παγκοσμίου πολέμου και τη μαζική συμμετοχή του λαού της Μάλτας στο πλευρό των Συμμάχων, το θέμα της αυτοκυβέρνησης τέθηκε και πάλι από τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου, ενώ έγιναν και οι σχετικές συγκεντρώσεις για την προετοιμασία μιας Εθνικής Συνέλευσης προς το σκοπό αυτό. Η άφιξη του νέου Κυβερνήτη στο νησί, το 1946, έδωσε ώθηση στις διεργασίες, και σύντομα αναγγέλθηκε νέο σύνταγμα, με αντιπροσωπευτική εκπροσώπηση, με καινοτομία την παραχώρηση δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες.⁶⁵ Η παραχώρηση ανεξαρτησίας στο νησί μετά και από τις αποτυχημένες προσπάθειες ενσωμάτωσής του στη Βρετανική Αυτοκρατορία, αποτέλεσε το τελευταίο σταθμό μιας συνεχούς εναλλαγής συνταγμάτων και συστημάτων

⁶¹ M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 91-92.

⁶² J. Attard, *Britain*, ό.π., σσ. 110-121, όπου γίνεται αναφορά και στα πρώτα κόμματα.

⁶³ Για την ανάπτυξη των φιλοϊταλικών στοιχείων στη Μάλτα κατά το μεσοπόλεμο και την παρέμβαση του Βατικανού στις υποθέσεις των Μαλτέζων βλ. J. Attard, *Britain*, ό.π., σσ. 123-136. Για τα γεγονότα των δεκαετιών 1930 και 1940 βλ. μια περιγραφή από τη βρετανική οπτική στο H. Freddo, *Maltese*, ό.π., σσ. 551-564.

⁶⁴ M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 79-80 και 86. Μια περιγραφή του εν λόγω συντάγματος έγινε από τον Κυβερνήτη, σε ομιλία του, η οποία παρατίθεται στο H. Freddo, *Maltese*, ό.π., σσ. 509-517.

⁶⁵ J. Attard, *Britain*, ό.π., σσ. 168 και 172.

διακυβέρνησης, που επιβεβαίωναν τη σημαντικότητα που είχε η Μάλτα στα γεωστρατηγικά πλάνα της Βρετανίας στη Μεσόγειο.

Η μεγάλη αυτή αξία της Μάλτας, σε συνάρτηση με τους αυξημένους, ανάλογα με την περίπτωση, κινδύνους για απώλειά της, οδηγούσε στις διαδοχικές εναλλαγές των συνταγμάτων της και στην αυξομείωση των παραχωρήσεων, όσον αφορά την αντιπροσώπευση των κατοίκων σε αυτά. Αντιθέτως, η μειωμένη γεωστρατηγική αξία της Κύπρου, σε σχέση με τα πρώτα χρόνια κατάκτησής της, και η ύπαρξη της τουρκικής μειονότητας, οδήγησε στην παραχώρηση του μικτού συντάγματος ήδη από το 1882, το οποίο, αφού εξυπηρετούσε τους σκοπούς της αποικιακής κυβέρνησης, τροποποιήθηκε, με τους ίδιους όρους το 1925, μέχρι και την κατάργησή του το 1931.

Συμπεράσματα

Ο θεσμός του Νομοθετικού Συμβουλίου στη Βρετανική Αυτοκρατορία είχε μια συνεχή εξελικτική πορεία, όπου, ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούσαν, το μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο των κατοίκων, αλλά και τη στρατηγική σημασία της κάθε αποικίας ξεχωριστά, παραχωρείτο και το σχετικό επίπεδο ελευθεριών, εξουσιών και αρμοδιοτήτων σε αυτό. Η ανάγκη για έλεγχο των νέων αποικιών και ο φόβος για υπερίσχυση των υπολοίπων Μεγάλων Δυνάμεων οδήγησαν στην επιβολή αυταρχικών καθεστώτων σε αυτές, ενώ με τη βελτίωση του επιπέδου των κατοίκων, την ωρίμανση των πολιτικών συνθηκών και την απόκτηση επιπλέον πολιτικής εμπειρίας στο Λονδίνο, άρχισε η παραχώρηση πιο φιλελεύθερων καθεστώτων σε αυτές. Με την πλήρη ωρίμανση των συνθηκών και ανάλογα με το μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο κάθε αποικίας, παραχωρήθηκε περιορισμένη στην αρχή και έπειτα ευρύτερη εκλεγμένη εκπροσώπηση, ενώ και οι δυνατότητες άσκησης πολιτικής από τα ίδια τα Νομοθετικά Συμβούλια επεκτάθηκαν. Η συνεχής εναλλαγή τους, οδήγησε σε ένα συνονθύλευμα (*hotch-potch*) αποικιακών συνταγμάτων, όπως ο A. Stockwell το χαρακτήρισε, το οποίο, πέραν της εξυπηρέτησης των διοικητικών σκοπών, εξασφάλιζε και την ασφάλεια της ίδιας της Αυτοκρατορίας.⁶⁶

---

⁶⁶ A.J Stockwell, "Power, Authority, and Freedom", P.J. Marshall, *The Cambridge*, ό.π., σσ. 154-155.

3. Το διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο (1878-1883)

«*As αρχίσω από εν των σπουδαιότερων σας παραπόνων. Λέγετε ότι τα μέλη σας εν τω Νομοθετικώ Συμβουλίω δεν έχουσι καθόλου δικαιώματα. Παρατηρήσατε, Κύριε, τούτο είναι «κατηραμένον ψεύδος». [Τούτο είναι έκφρασις του συρμού την οποίαν οι Άγγλοι μεταχειρίζονται εν Κύπρω]. Δεν έχουσι τα εντόπια μέλη σας το δικαίωμα να κάθηνται εν τω Συμβουλίω; Καλά, και τι περισσότερον θέλουσι; Βεβαίως ουδέν. Τούτο είναι αρκετώτατον. Και όμως έχουσιν πολλά άλλα δικαιώματα. Π.χ., έχουσι το δικαίωμα της ψηφοφορίας. Αλλά θα ειπήτε ότι έχουσι πάντα την μειονοψηφίαν (διότι τα επίσημα μέλη του συμβουλίου είναι πολυαριθμότερα), και ότι δεν δύνανται να εμποδίσωσι τους επιζημίους τω τόπω νόμους. Και τι γνωρίζουσι περί νόμων; Γνωρίζουσι περισσότερον από τους Άγγλους αξιωματικούς, οι οποίοι εσπούδασαν εις τας στρατιωτικές σχολάς της Αγγλίας; Λέγετε επίσης ότι έπρεπε να έχωσι το δικαίωμα να προτείνωσι νόμους. Αστεία ιδέα τω όντι! Αλλά, φίλτατέ μοι Κύριε, εάν ηδύναντό ποτε να έχωσι την πλειονοψηφίαν και εάν είχαν το δικαίωμα να προτείνωσι νόμους, τι θα εγίνοντο οι μισθοί των υπαλλήλων της Κυβερνήσεως; Δεν ηδύναντο να είπωσιν ότι ο Αρμοστής λαμβάνει πολλά κατ' έτος; Μόνο £5000 κατ' έτος, ακριβώς όσα λαμβάνει ο πρωθυπουργός της Αγγλίας [...]. Δεν ηδύναντο να είπωσιν ότι πολλά χρήματα σπαταλώνται ματαίως διά τους μηχανικούς, οι οποίοι έκαμον τόσα δημόσια έργα; π.χ. το... δεν ενθυμούμαι ακριβώς τι έκαμαν, αλλά βεβαίως έκαμαν πολλά πράγματα. [...] Ελπίζω να απέδειξα ότι το Νομοθετικόν Συμβούλιον πρέπει να μείνει όπως είναι. Η αλλαγή δεν είναι καλή. Παρατηρήστε τι είπεν ο Γουίλλιαμ (Σαικσπέιρος): Προσπαθόντες να καλλιερεώσωμεν, πολλάκις χαλούμεν ό,τι είναι καλόν. Ωστε δεν πρέπει να προσπαθήτε διά καλλίτερον, διά να μην πάθητε χειρότερα.»*

Εφημ. *Αλήθεια*, 31/12-11-1881.

Η μυστική υπογραφή της Συνθήκης Αμυντικής Συμμαχίας (Cyprus Convention) στις 4 Ιουνίου 1878, μεταξύ των πληρεξουσίων του Σουλτάνου, υπουργού Εξωτερικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Safvet Pasha, και της Βασίλισσας Βικτωρίας, του πρεσβευτή στην Υψηλή Πύλη Austen Henry Layard, είχε ως αποτέλεσμα, ανάμεσα σε άλλα, και την παραχώρηση εκ μέρους του πρώτου της Κύπρου, «ίνα κατέχεται και διοικείται υπό της Αγγλίας».¹

¹ Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της νήσου Κύπρου. Από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερα μετά εισαγωγής περιλαμβανούσης βραχείαν περιγραφήν της όλης Ιστορίας αυτής*, τόμ. Β', Λάρνακα 1911, σελ. 16, όπου βρίσκονται και οι μεταφράσεις στα ελληνικά των συμφωνιών. Για την περίοδο που προηγήθηκε της συνθήκης, τις συζητήσεις για κατάληψη της Κύπρου και τις αντιδράσεις βλ. Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention policy of 1878*, Cambridge 1934, Sir George Hill, *A History of Cyprus*, τόμ. IV, *The Ottoman province: the British colony, 1571-1948*, Cambridge 1952, σσ. 269-304, όπου και οι συμφωνίες. Βλ. επίσης Κ. Α. Κωνσταντινίδης, *Η αγγλική κατοχή της Κύπρου του 1878*, Λευκωσία 1930, George S. Georghallides, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918-1926, with a Survey of the foundations of British rule*, Λευκωσία 1979, σσ. 3-9, Χάιντς Α. Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου, τόμος Α' (1878-1949)*, Αθήνα 2007, σσ. 33-49.

Η προσάρτηση του νησιού στην αχανή Βρετανική Αυτοκρατορία ήταν η συνέχεια μιας σειράς παρόμοιων ενεργειών, οι οποίες ξεκίνησαν το 1862 με την κατοχή ενός μέρους της Νιγηρίας και συνεχίστηκαν με τα νησιά Fiji το 1874. Μετά από την Κύπρο προσαρτήθηκαν η Ροδεσία, η Κένυα και το υπόλοιπο της Νιγηρίας, με αποτέλεσμα η αυτοκρατορία να διπλασιαστεί σε μέγεθος, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο.² Η πλειοψηφία των περιοχών αυτών θεωρούνταν «προτεκτοράτα» της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Με την ψήφιση του *Foreign Jurisdiction Act* (Νόμος περί Ξένης Δικαιοδοσίας) το 1843, η Βρετανία αποκτούσε το δικαίωμα να ασκεί σε αυτές παρόμοια διοικητική δικαιοδοσία και εξουσία που θα ασκούσε σε οποιαδήποτε κτήση της, στοιχείο σημαντικό και για τη διοικητική οργάνωση της Κύπρου.³

Ήδη από τα μέσα του Ιουλίου 1878, λίγες μέρες μετά τη δημοσίευση της *Κυπριακής Συνθήκης*, ο ειδικός στη νομοθεσία περί ξένης δικαιοδοσίας (*Foreign Jurisdiction Act*) F. Reilly, επισήμανε ότι, με τη συμφωνία αυτή το νησί αποδόθηκε στη Βρετανία για να διοικείται, χωρίς όμως να της έχει αποδοθεί και η εξουσία να νομοθετεί. Πρότεινε την άμεση απόκτηση από το Στέμμα, πέραν της νομοθετικής εξουσίας, και του δικαιώματος να συνάπτει συμφωνίες σχετικά με τα εμπορικά και προξενικά ζητήματα του νησιού.⁴ Η βρετανική κυβέρνηση ζήτησε την άποψη των νομικών της συμβούλων για τις προτάσεις του Reilly,⁵ και παράλληλα από τον Αρμοστή Sir Garnet Wolseley τα μέτρα που θα λάμβανε σχετικά με τη διοίκηση, τα οικονομικά και τη νομοθεσία του νησιού.⁶

Στην Κύπρο, η άφιξη των Βρετανών σηματοδοτήθηκε από μεγαλόσημους λόγους και βρετανικές υποσχέσεις για παροχή δικαιοσύνης, προαγωγή των συνθηκών διαβίωσης και οικονομική ανάπτυξη των κατοίκων. Ο Wolseley, σε προκήρυξη κατά την άφιξή του, τόνισε την επιθυμία της Βασίλισσας όπως λαμβάνονται υπόψη «εν τη διευθύνσει των δημοσίων υποθέσεων [...] αι εύλογαι επιθυμιαί των κατοίκων ως προς την τήρησιν των παλαιών αυτών δικαιών, ηθών και εθίμων»⁷. Η προκήρυξη αυτή του πρώτου Αρμοστή

² Για την επέκταση της αυτοκρατορίας την περίοδο 1870-1914 σε σχέση με τα συντάγματα που παραχωρήθηκαν στα προτεκτοράτα αυτά βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 61-64. Για την επέκτασή της γενικά βλ. Andrew Porter, «Introduction: Britain and the Empire in the Nineteenth Century», στο A. Porter, *The Oxford History*, ό.π., σσ. 1-30 και στην Αφρική Colin Newbury, «Great Britain and the Partition of Africa, 1870-1914», στο ίδιο, σσ. 624-650.

³ M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 62-63. Για το *Foreign Jurisdiction Act* βλ. Frederick Madden – David Fieldhouse (eds.), *The Dependent Empire and Ireland 1840-1900, Advance and Retreat in Representative Self-Government*, vol. V, Νέα Υόρκη 1991, σσ. 13-15.

⁴ Ολόκληρο το μνημόνιο του Frans. S. Reilly παρατίθεται στο The National Archives (στο εξής TNA): CO67/2. Σημείωμα λόρδου Salisbury προς Sir J. Pauncifote, 20-7-1878.

⁵ TNA: CO67/2. Επιστολή Sir Julian Pauncifote προς The Law Office and Dr. Deane, 20-7-1878.

⁶ TNA: CO67/1. Επιστολή λόρδου Salisbury προς Sir Garnet Wolseley, αρ. 7, 1-8-1878.

⁷ Η προκήρυξη, ημερομηνίας 22-7-1878, αποστάληκε με το ταχυδρομείο από τον G. Wolseley προς το λόρδο Salisbury στις 28 Ιουλίου 1878 βλ. *TURKEY: Correspondence relating to the Island of Cyprus. Part I. 1878-1879*, Λονδίνο 1879, σσ. 6-7. Η ελληνική μετάφραση παρατίθεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π. τόμ. Β'*, σσ. 43-45.

γέμισε αισιοδοξία τους κατοίκους, οι οποίοι, κατά την υποδοχή του στη Λευκωσία, εξέφρασαν την ελπίδα τους για τη συμμετοχή τους στη διακυβέρνηση του νησιού:

Αν δε και οι νοημονέστεροι των κατοίκων, και οι πείραν των εντοπίων πραγμάτων κεκτημένοι, προσκαλώνται, προβουλεύονται και συμπράττωσι μετά της Υμ. Εξοχότητος ειλικρινώς και ως προς τας ανάγκας του τόπου, την γλώσσαν, τα ήθη και έθιμα, το είδος του πολιτεύματος ή της νομοθεσίας και τα τοιαύτα, τότε χρηστάς ελπίδας τρέφομεν, ότι εντός ολίγου θέλομεν ιδη ταύτα πάντα πραγματοποιούμενα επ' αγαθώ των τε αρχόντων και των αρχομένων.⁸

Ο Αρμοστής, μετά από μελέτη των δεδομένων που συνάντησε στο νησί,⁹ ενημέρωσε, με επιστολή του, τον υπουργό Εξωτερικών για την πρόθεσή του να τροποποιήσει ορισμένους νόμους που ίσχυαν επί Τουρκοκρατίας.¹⁰ Αυτό, σε συνάρτηση με την προαναφερθείσα έκθεση του Reilly, έδωσε την αφορμή στο λόρδο Salisbury να απευθυνθεί προς τον πρέσβη στην Πύλη Sir H. Layard, ζητώντας του να επιδιώξει μια νέα συμφωνία με τον Σουλτάνο, που θα ξεκαθάριζε το νομοπαρασκευαστικό πλαίσιο στο νησί.¹¹ Έτσι, στις 14 Αυγούστου 1878 υπογράφηκε προσθήκη στην αρχική συμφωνία, η οποία έδινε

τη Α.Μ. τη Βασιλίση, διά τον χρόνον της κατοχής και ουχί πλέον, πλήρη εξουσίαν εις το να κάμνη επ' ονόματι Αυτής νόμους και συμβάσεις διά την διοίκησιν της νήσου και διά την διευθέτησιν των αυτής εμπορικών και προξενικών σχέσεων και υποθέσεων ελευθέρως από τον της Πύλης έλεγchon.¹²

Αμέσως μετά την υπογραφή της πιο πάνω προσθήκης, το υπουργείο Εξωτερικών άρχισε την προετοιμασία του σχετικού Διατάγματος εν Συμβουλίω με τις αρμοδιότητες και

⁸ Η προσφώνηση που αποδίδεται στον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Σωφρόνιο, στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 46-47. Η αγγλική της μετάφραση βρίσκεται στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου (στο εξής ΚΑΚ): SA1:765/1936. "Address of His Beautitude the Archbishop of Cyprus Sophronios to Lieut.-General Sir Garnet Wolseley, G.C.M.G., K.C.B., 1st High Commissioner of Cyprus". Για το θέμα των προσφώνησεων προς τον πρώτο Αρμοστή βλ. Χρίστος Κ. Κυριακίδης, «Η προσφώνηση προς τον Γούλσλεϋ κατά την άφιξή του τον Ιούλιο του 1878 και το ενωτικό αίτημα», *Εθνική Φρουρά & Ιστορία*, τεύχος 16, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2007, σσ. 82-91.

⁹ Για την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί, κατά την άφιξη των Βρετανών βλ. τις σχετικές εκθέσεις των έξι επαρχιακών διοικητών στην πρώτη ετήσια έκθεση του Αρμοστή προς το Λονδίνο στο *Report by Her Majesty's High Commissioner for the Year 1879*, Λονδίνο 1880. Βλ. χαρακτηριστικά για την περίπτωση της Λεμεσού το Χρίστος Κ. Κυριακίδης, ««Λεμεσός: Η πιο προικισμένη από τη φύση πόλη της Κύπρου». Μια βρετανική έκθεση για τη Λεμεσό του 1878», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 10, Λευκωσία 2013, σσ. 321-336.

¹⁰ *TURKEY: Correspondence, ό.π.*, σσ. 20F-23. Ο ίδιος ο Wolseley, στο προσωπικό του ημερολόγιο, αναφέρει ότι, κατά τη διοίκηση του νησιού, θα επεδίωκε την έκδοση ελάχιστων νόμων, ενώ διαφωνούσε και με την υιοθέτηση αντιπροσωπευτικών συμβουλίων, έχοντας ως αρνητικό προηγούμενο τα Επτάνησα. Anne Cavendish (επ.), *Cyprus 1878. The Journal of Sir Garnet Wolseley*, Λευκωσία 1991, σελ.15.

¹¹ TNA: CO67/1. Επιστολή Sir Julian Pauncifote προς Sir Garnet Wolseley, αρ. 40, 19-8-1878. Ταυτόχρονα ζητήθηκε από τον Wolseley να μην προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια, *TURKEY: Correspondence, ό.π.*, σελ. 27.

¹² Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 21-22.

καθήκοντα του Αρμοστή στην Κύπρο. Ταυτόχρονα, ενημέρωσε τον Wolseley για τη σημαντική αυτή προσθήκη στη συμφωνία και του επαναλάμβανε την αποφυγή λήψης οποιουδήποτε μέτρου αναφορικά με τη νομοθεσία, μέχρι την ολοκλήρωση και δημοσίευση του εν λόγω διατάγματος.¹³

Ο Reilly, μετά από οδηγίες του Salisbury, ετοίμασε ένα μνημόνιο σχετικά με διάφορα θέματα, που θα απασχολούσαν τη νέα διοίκηση στο νησί. Επισήμανε την ανάγκη για άμεση ενεργοποίηση των νομοθετικών εξουσιών που απέκτησε το Στέμμα με την Προσθήκη στην Κυπριακή Συνθήκη της 14^{ης} Αυγούστου 1878, είτε από την ίδια τη Βασίλισσα στο Λονδίνο, είτε με τη δημιουργία ενός τοπικού σώματος στο νησί. Αυτό το σώμα, το οποίο θα θεσμοθετείτο με βασιλική σφραγίδα, θα δρούσε υπό τις οδηγίες του Αρμοστή και θα ακολουθούσε το μοντέλο των αντίστοιχων νομοθετικών σωμάτων που λειτουργούσαν στις νέες αποικίες. Σημασία, όμως, κατά τον Reilly, έπρεπε να δοθεί στα δικαιώματα που αποκτούσαν οι Μουσουλμάνοι στο νησί, σύμφωνα με την υπογραφέα συνθήκη, αλλά και οι ξένοι κάτοικοι, κατά τις διομολογήσεις. Τόνιζε ιδιαίτερα το γεγονός ότι ο Αρμοστής δεν θα είχε οποιαδήποτε νομοθετική εξουσία, αλλά στόχος του θα έπρεπε να ήταν η διαχείριση του νησιού, σύμφωνα με τους υπάρχοντες νόμους και θεσμούς. Τέλος, ο βρετανός νομικός πρότεινε να ακολουθηθεί και στην Κύπρο το μοντέλο διακυβέρνησης που υιοθετήθηκε και στην Ινδία.¹⁴

Με βάση τις προτάσεις του Reilly, ο υπουργός Εξωτερικών έδωσε οδηγίες να ετοιμαστεί ένα προσχέδιο διατάγματος εν Συμβουλίω για την παραχώρηση Νομοθετικού Συμβουλίου στην Κύπρο, σύμφωνα με το νόμο περί Συμβουλίου της Ινδίας (Indian Council Act). Εντούτοις, ο υπουργός Εξωτερικών φαίνεται να διαφωνούσε με την άποψη του νομικού του συμβούλου για αιρετή αντιπροσώπευση, αφού, σύμφωνα με την πρόταση του Salisbury, το Νομοθετικό Συμβούλιο θα αποτελείτο από έξι διορισμένα από τον Αρμοστή για δύο χρόνια μέλη, τρεις Βρετανούς και τρεις ιθαγενείς. Ο ίδιος ο ανώτατος άρχων στο νησί θα είχε την εξουσία να νομοθετεί σε επείγουσες περιπτώσεις ερήμην του

¹³ TNA: CO67/1. Επιστολή Salisbury προς Wolseley, αρ. 41, 19-8-1878. Ο Αρμοστής ήταν ιδιαίτερα ικανοποιημένος από το γεγονός ότι για το υπό ίδρυση Νομοθετικό Συμβούλιο δεν προνοείτο εκλογική διαδικασία. A. Cavendish (επ.), *Cyprus 1878*, ό.π., σελ. 69.

¹⁴ «Memorandum by Mr. Reilly on Courts of Justice, Alterations of Law, and other matters, 16-8-1878», *Confidential Correspondence Relating to the Island of Cyprus 1878, Printed for the use of the Foreign Office*, Αύγουστος 1878. Στην Ινδία, σύμφωνα με τους Νόμους Περί Ινδικής Κυβέρνησης του 1858 (Government of India Act) και Περί Συμβουλίου της Ινδίας του 1869 (Indian Council Act) δημιουργήθηκε ένα Συμβούλιο, αποτελούμενο από αιρετά και διορισμένα, από το Στέμμα, μέλη, με στόχο την παροχή συμβουλών στον υπουργό Ινδιών, ο οποίος εκπροσωπούσε τη Βασίλισσα στη χώρα. Βλ. Robin J. Moore, «Imperial India, 1858-1914», A. Porter (ed.), *The Oxford*, ό.π., σσ. 422-427. Οι σχετικοί νόμοι βρίσκονται στο F. Madden – D. Fieldhouse (eds), *The Dependent Empire*, ό.π., σσ. 68-72 και 94 αντίστοιχα. Για τις αναφερόμενες νομοθεσίες βλ. στο ίδιο, σσ. 68-71 και 94-95 αντίστοιχα. Για τις περιπτώσεις της Ιρλανδίας και της Αιγύπτου, που ακολούθησαν το ινδικό πρότυπο βλ. David Fitzpatrick, «Ireland and the Empire», A. Porter (ed.), *The Oxford*, ό.π., σσ. 497-505 και Afaf Lutfi Al-Sayyid-Marsot, «The Occupation of Egypt», A. Porter (ed.), *The Oxford*, ό.π., σελ. 654 αντίστοιχα.

συμβουλίου.¹⁵ Το πρόχειρο διάταγμα αποστάληκε στους Νομικούς Συμβούλους της Βασίλισσας και του Υπουργείου και στον Γενικό Εισαγγελέα,¹⁶ για τις απόψεις τους, μαζί με ένα μνημόνιο που ετοιμάστηκε από τον ίδιο τον μόνιμο υφυπουργό Εξωτερικών Sir Julian Pauncifote. Στο μνημόνιο αυτό ο βρετανός διπλωμάτης, αφού τους ενημέρωνε για την προσάρτηση της Κύπρου στην Αυτοκρατορία, ανέφερε ότι στόχος της κυβέρνησης ήταν η καθιέρωση στο νησί ενός συστήματος διακυβέρνησης αντίστοιχο με αυτό που παραχωρήθηκε στις άλλες αποικίες, οι οποίες δεν είχαν αντιπροσωπευτικά ιδρύματα. Η πρακτική που ακολουθείτο ήταν η δημιουργία του θεσμού του Κυβερνήτη και η παροχή μέσω Εργαλείων (Instruments) των εξουσιών και αρμοδιοτήτων του. Επιπλέον, δημιουργείτο ένα Εκτελεστικό Συμβούλιο για την παροχή συμβουλών σε αυτόν και ένα διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο από επίσημα και ανεπίσημα μέλη εξ ημισείας. Πρότυπο για τη συγγραφή των σχετικών διαταγμάτων αποτέλεσαν τα σχετικά έγγραφα από τον πρόσφατο διορισμό Κυβερνήτη στην Κεϋλάνη, αλλά και οι προτάσεις του υπουργού Εξωτερικών προς τον συγγραφέα τους.

Οι απαντήσεις των νομικών ήταν άμεσες, όπως ζήτησε και ο Salisbury, αφού είχαν περάσει ήδη τρεις μήνες από την παραχώρηση της Κύπρου στη Βρετανία και ο Wolseley δεν είχε τα απαραίτητα εργαλεία για να την διοικήσει. Οι τρεις νομικοί, οι οποίοι μελέτησαν τις προτάσεις ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, λόγω της πίεσης του χρόνου, αποφάσισαν ότι τα εν λόγω έγγραφα ήταν νομότυπα και μπορούσαν να παρουσιαστούν ενώπιον της Βασίλισσας για έγκριση. Οι μόνες τροποποιήσεις που προτάθηκαν αφορούσαν στο άρθρο XI του διατάγματος, το σχετικό με τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου, οι οποίες και εισήχθησαν στο τελικό κείμενο. Η πρώτη προερχόταν από τον Γενικό Εισαγγελέα και αφορούσε στην προσθήκη αναφοράς στην πιθανότητα προσωρινού διορισμού μελών για εκτέλεση συγκεκριμένων εντολών.¹⁷ Η σημαντικότερη όμως τροποποίηση αφορούσε την αλλαγή του όρου «αθαγενής», με τον όρο «κάτοικος» ως απαραίτητη προϋπόθεση για το διορισμό κάποιου ως ανεπίσημου μέλους του Συμβουλίου. Η τροπολογία αυτή του Νομικού Συμβούλου της Βασίλισσας, η οποία δικαιολογήθηκε από τις «ιδιόμορφες συνθήκες» που επικρατούσαν στο νησί,¹⁸ βρήκε σύμφωνο και τον

¹⁵ TNA: CO67/1. Επιστολή Salisbury προς Pauncifote, 17-8-1878. Η ίδια επιστολή κοινοποιήθηκε στις 12-9-1878 στο Νομικό Γραφείο.

¹⁶ TNA: CO67/1. Επιστολή Pauncifote προς Law Officers, 9-9-1878.

¹⁷ TNA: CO67/3. Επιστολή Attorney General, John Holker προς Salisbury, Λονδίνο 11-9-1878. Η απάντηση του Νομικού Συμβούλου του Υπουργείου Εξωτερικών στο TNA: CO67/3. Επιστολή James Parker Deane προς Salisbury, Λονδίνο 12-9-1878.

¹⁸ TNA: CO67/3. Επιστολή Solicitor General, Hardinge Stanley Giffard προς Salisbury, Λονδίνο 10-9-1878.

μόνιμο υφυπουργό Εξωτερικών, «ώστε να συμπεριληφθούν και οι Τούρκοι που διαμένουν στο νησί».¹⁹

Το τελικό κείμενο του Διατάγματος υπογράφηκε από τη Βασίλισσα στις 14 Σεπτεμβρίου 1878 και αποστάληκε στον Wolseley στις 20 του ίδιου μήνα.²⁰ Πέραν της καθιέρωσης των θεσμών του Μεγάλου Αρμοστή και του Εκτελεστικού Συμβουλίου, των καθηκόντων και αρμοδιοτήτων τους, όριζε και την ίδρυση Νομοθετικού Συμβουλίου στο νησί και καθόριζε τον τρόπο λειτουργίας του.

Αναλυτικότερα, ο Αρμοστής, με τη συμβουλή του Νομοθετικού Συμβουλίου θα νομοθετούσε και θα εξέδιδε τέτοιου είδους διατάγματα με στόχο την επίτευξη ειρήνης, τάξης και καλής διοίκησης του νησιού, σύμφωνα πάντοτε με τις διαταγές του Στέμματος, που θα είχε και την εξουσία για την τελική επικύρωση ή ακύρωσή τους. Παράλληλα, νομοθετική εξουσία αποδιδόταν και στο ίδιο το Στέμμα, με τη συμβουλή του Υπουργικού Συμβουλίου.

Το υπό ίδρυση Νομοθετικό Συμβούλιο θα απαρτιζόταν από τον Αρμοστή, ο οποίος θα προήδρευε των συνεδριών και από τουλάχιστον τέσσερα και όχι περισσότερα των οκτώ στον αριθμό μέλη, τα οποία θα διορίζονταν από το Στέμμα για μια διετία και με συγκεκριμένες αρμοδιότητες. Τα μισά, τα «επίσημα μέλη», πέραν του Αρμοστή, έπρεπε να είναι «άτομα κατέχοντα δημόσια υπουργήματα» στο νησί, και τα υπόλοιπα κάτοικοι της Κύπρου, που θα αποκαλούνταν «ανεπίσημα». Πιθανή αλλοίωση της αναλογίας αυτής μεταξύ των μελών, δεν θα αποτελούσε λόγο κωλύματος της εργασίας του Συμβουλίου ή ακύρωσης του κύρους των αποφάσεών του. Σε περίπτωση απουσίας, παραίτησης ή θανάτου κάποιου μέλους, ο Αρμοστής, με την έγκριση του Στέμματος, μπορούσε να διορίσει προσωρινό ή μόνιμο μέλος. Ο Αρμοστής είχε επίσης το δικαίωμα παύσης οποιουδήποτε μέλους, σε περίπτωση χρεωκοπίας ή ανικανότητας πληρωμής των υποχρεώσεών του, καταδίκης του για έγκλημα ή απουσίας του στο εξωτερικό για περίοδο πέραν των τριών μηνών, άνευ άδειας του εκπροσώπου του αγγλικού στέμματος στην Κύπρο. Τέλος, κάθε μέλος είχε το δικαίωμα παραίτησης, η οποία θα ίσχυε από την ημερομηνία απάντησης του Αρμοστή.

Όσον αφορά τις συνεδρίες του Συμβουλίου, απαρτία θα υπήρχε με την παρουσία τριών μελών, πέραν του προέδρου, ο οποίος θα εξέδιδε οδηγίες όσον αφορά τις εργασίες του, ενώ το ίδιο το Συμβούλιο θα συνέτασσε τους εσωτερικούς κανονισμούς του. Όλες οι αποφάσεις θα λαμβάνονταν με πλειοψηφία, ενώ ο πρόεδρος, πέραν της ψήφου του, θα είχε

¹⁹ TNA: CO67/3. Σημείωμα Salisbury στην επιστολή του Giffard, 11-9-1878.

²⁰ Επισυνάπτεται στην επιστολή του Salisbury προς Wolseley, Λονδίνο, 20-9-1878 στο *Cyprus. No 1. (1879), Correspondence respecting the Island of Cyprus, C. 2229*, Λονδίνο 1879, σσ. 2-6. Για την ελληνική απόδοσή του βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π, τόμ. Β', σσ. 73-77.*

και τη νικώσα, σε περίπτωση ισοψηφίας. Οποιοσδήποτε νόμος ή διάταγμα ψηφιζόταν από το Συμβούλιο θεωρείτο σε ισχύ μετά την κύρωσή του από τον Αρμοστή, ενώ ήταν δυνατόν να ακυρωθεί από το Στέμμα, με δημοσίευση στην «Επίσημη Εφημερίδα». Τέλος, σε περίπτωση στάσης, ο Αρμοστής είχε το προνόμιο έκδοσης διατάγματος με ισχύ νόμου, με διάρκεια μέχρι έξι μηνών, με βασιλική έγκριση.

Το Διάταγμα εν Συμβουλίω (βλ. Παράρτημα Α της παρούσας εργασίας), όπως προαναφέρθηκε, υπογράφηκε από τη Βασίλισσα στις 14 Σεπτεμβρίου 1878,²¹ και κοινοποιήθηκε στον Αρμοστή στο νησί μόλις μια μέρα πριν την δημοσίευσή του στην Επίσημη Εφημερίδα στο Λονδίνο. Η επιθυμία του Wolseley για την έναρξη των νομοθετικών εργασιών φαίνεται να ήταν μεγάλη,²² δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο και την ανύπαρκτη διοικητική οργάνωση που αντιμετώπισε, αφικνούμενος στο νησί.²³ Το διάταγμα, το οποίο παραλήφθηκε με το ταχυδρομείο στις 28 Σεπτεμβρίου, έδωσε την ευκαιρία στον Αρμοστή να αρχίσει και επίσημα²⁴ τις διαδικασίες για την πλήρωση των θέσεων στο Νομοθετικό και στο Εκτελεστικό Συμβούλιο, αλλά και την οργάνωση της διοίκησης γενικότερα.

Το διορισμένο αυτό Νομοθετικό Συμβούλιο, όπως επισήμανε και ο G. Hill στο κλασικό του έργο *A History of Cyprus*, ήταν σε γενικές γραμμές παρόμοιο με τα αντίστοιχα των υπολοίπων αποικιών της Αυτοκρατορίας.²⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμα και δέκα χρόνια ύστερα από το σύνταγμα που παραχωρήθηκε το 1878 στην Κύπρο, η πλειοψηφία των αποικιών και προσαρτημένων εδαφών είχαν διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο. Πανομοιότυπο με το συμβούλιο της Κύπρου αποδόθηκε, όπως προαναφέρθηκε, στα νησιά Fiji, Leeward Islands και στην Αγία Λουκία. Εντούτοις, υπήρχαν διάφορες μορφές του συντάγματος αυτού, ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε περίπτωση. Έτσι, ορισμένες κτήσεις είχαν διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο με πλειοψηφία επίσημων μελών (Straits Settlements, Tobacco, Βρετανικές

²¹ Βρίσκεται στο TNA: FO881/3727. Δημοσιεύτηκε στη *The London Gazette* (Λονδίνο), 1-10-1878, αρ. φύλλου 24629, σσ. 5369-5371. Η μετάφρασή του στα ελληνικά στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 72-77.

²² Χαρακτηριστική είναι η εγγραφή στο ημερολόγιό του στις 3 Σεπτεμβρίου 1878: «Εγγραφα μια μακροσκελή επιστολή προς τον Salisbury και του ανέφερα τις νομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζω, αφού τα χέρια μου είναι τόσο πολύ δεμένα στην πραγματικότητα, που δεν μπορώ να προχωρήσω σε οποιαδήποτε μεταρρύθμιση». Παρατίθεται στο A. Cavendish (επ.), *Cyprus 1878, ό.π., σελ. 73*.

²³ Για τα διοικητικά προβλήματα που αντιμετώπισε και τις μεταρρυθμίσεις που προέβηκε η βρετανική διοίκηση στο νησί αμέσως μετά την κατάληψη βλ. ενδεικτικά C.W. Orr, *Cyprus under British Rule*, Λονδίνο 1918, σσ. 65-94 και 114-120, X. Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου, ό.π., σσ. 87-145*.

²⁴ Οι διαδικασίες για την πλήρωση των θέσεων άρχισαν από προηγουμένως, όπως φαίνεται και από την εγγραφή του Αρμοστή στο ημερολόγιό του: «Προβαίνοντας σε διευθετήσεις για τη σύσταση του Νομοθετικού και Εκτελεστικού Συμβουλίου μου, τα οποία ελπίζω να συγκληθούν όσο το δυνατόν συντομότερα, μετά την παραλαβή, με το επόμενο ταχυδρομείο, του σχετικού, με το αντικείμενο Βασιλικού Διατάγματος εν Συμβουλίω». Παρατίθεται στο A. Cavendish (επ.), *Cyprus 1878, ό.π., σελ. 73*.

²⁵ G. Hill, *A History, ό.π., σσ. 416-417*.

Ονδούρες, Λάγος), σε κάποιες άλλες πλειοψηφούσαν τα ανεπίσημα μέλη (Trinidad, Βερμούδα), ενώ στην περίπτωση του Αγίου Βικεντίου, τα *ex-officio* με τα επίσημα μέλη ήταν ίσα με τα ανεπίσημα.²⁶

Το «εμβρυώδες» Νομοθετικό Συμβούλιο, που παραχωρήθηκε το 1878, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν ακριβώς και το προσδοκώμενο, από τους κατοίκους, εντούτοις έγινε δεκτό χωρίς αντιδράσεις, αφού ήταν ένα πρώτο βήμα προς την εκδημοκρατικοποίηση της διοίκησης του νησιού, ύστερα από οθωμανική κατοχή τριών αιώνων, μέσω της συμμετοχής τους στις διεργασίες του. Επιπρόσθετα, η πεποίθηση που επικρατούσε στον ελληνικό πληθυσμό του νησιού ότι η αγγλική κατάληψη ήταν προσωρινή, μέχρι την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, και η άγνοια λειτουργίας τέτοιου είδους συμβουλίου, οδήγησαν στην υποδοχή του διατάγματος με ουδέτερα αισθήματα, εν αναμονή των εξελίξεων.²⁷

Εντούτοις, η ολοκλήρωση της πρώτης νομοθετικής περιόδου, τον Δεκέμβριο του 1878, παρά το βραχύ της διάστημα, ήταν αρκετή για τους κατοίκους για να συνειδητοποιήσουν την αδυναμία των μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου να επηρεάσουν την εσωτερική πολιτική κατάσταση στο νησί. Τα παραπάνω, σε συνάρτηση με τη σκληρή στάση των Βρετανών έναντι των Κυπρίων, ιδιαίτερα όσον αφορούσε την αυστηρή επιβολή των νόμων και την αποπληρωμή των φόρων,²⁸ οδήγησαν τους έλληνες κατοίκους στην ετοιμασία και αποστολή υπομνημάτων προς τη βρετανική κυβέρνηση στο Λονδίνο με τα αιτήματά τους, ανάμεσα στα οποία και η παροχή αντιπροσωπευτικού συντάγματος, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

Τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου

Η επιλογή και ο διορισμός των μελών (επίσημων και ανεπίσημων) του Νομοθετικού Συμβουλίου, σύμφωνα με το άρθρο VI του σχετικού διατάγματος, θα

---

²⁶ Για τα συντάγματα που ίσχυαν στις διάφορες αποικίες της Βρετανικής Αυτοκρατορίας κατά το 1888, βλ. Colonial Office, *Return showing the Constitution of the Executive in each colony, and, in the colonies having representative assemblies, the numbers of members, the number of electors, and the qualifications requisite for members and for electors*, Λονδίνο 1889.

²⁷ Για το θετικό κλίμα που δημιουργήθηκε μετά την αγγλική κατοχή βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σελ. 88.

²⁸ Για τους λόγους που οδήγησαν στη μεταστροφή των αισθημάτων των Κυπρίων έναντι της βρετανικής διοίκησης βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 89-91. Η πρώτη σοβαρή αντιπαράθεση επήλθε μεταξύ του μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού Οικονομίδα και του διοικητή Λεμεσού F. Warren, που πήρε διαστάσεις, αφού συζητήθηκε και στη Βουλή των Κοινοτήτων, μετά από παράπονα του πρώτου για κακοδιοίκηση. Βλ. σχετικά το Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 91-132, *Correspondence respecting complaints made against the Government of Cyprus, Cyprus no.2 (1879), C. 2324*, Λονδίνο 1879. Η, όπως έμεινε γνωστή, διένεξη Κυπριανού-Ουώρρεν, παρουσιάστηκε με έντονο τρόπο και στον τύπο της εποχής. Βλ. ενδεικτικά την εφημερίδα *Νέον Κίτιον* (Λάρνακα), 13/25-6-1879 κ.ε.. Για τις ελληνόφωνες εφημερίδες στην Κύπρο κατά την υπό εξέταση περίοδο γενικά βλ. το τετράτομο βιβλίο του Ανδρέα Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού τύπου*, τόμ. 1-4, Λευκωσία 1995-2006.

γινόταν από την ίδια τη Βασίλισσα. Πρακτικά όμως, η επιλογή γινόταν από τον Αρμοστή, και η Βασίλισσα ενέκρινε τα πρόσωπα, δημοσιεύοντας τη σχετική αναγγελία στην Επίσημη Εφημερίδα του νησιού.²⁹

Η επιλογή των πρώτων μελών του νεοϊδρυθέντος Νομοθετικού Συμβουλίου ήταν κάτι που απασχολούσε τον Αρμοστή Wolseley, πολύ πριν παραλάβει το σχετικό διάταγμα, αφού με τη λήψη του ετοίμασε άμεσα τις επιστολές διορισμού των μελών.³⁰ Ως ανεπίσημα μέλη, ο Αρμοστής επέλεξε δύο μέλη γνωστών οικογενειών του νησιού, τον Οθωμανό, πρόεδρο του *Temyiz Mahkemesi* (Εφετείο) Mustafa Fuad Bey³¹ και τον έλληνα έμπορο και σύμβουλο του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου Γεώργιο Γλυκύ,³² από τη Λευκωσία, ενώ διόρισε και τον γαιοκτήμονα, γνωστό για τη μέθοδο εξολόθρευσης της ακρίδας που ανακάλυψε,³³ φραγκολεβαντίνο Ριχάρδο Mattei.³⁴ Η επιλογή των τριών αυτών προσώπων ως των πρώτων ανεπίσημων μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου έβρισκε σύμφωνο και τον τύπο της εποχής, λόγω κυρίως του κοινωνικού τους κύρους και της αναγνωρισμένης αξίας τους στην κυπριακή κοινωνία.³⁵ Ο Wolseley, με το διορισμό των συγκεκριμένων μελών προσπάθησε να κρατήσει μια ισορροπία ανάμεσα στις δύο κοινότητες, όπως φαίνεται να ήταν και η επιθυμία του υπουργείου Εξωτερικών: χωρίς να δώσει αυξημένες εξουσίες στην πλειοψηφούσα ελληνική κοινότητα, την εξίσωσε με τη μειοψηφούσα τουρκική, η οποία τα τελευταία 300 χρόνια, διοικούσε το νησί.

²⁹ Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου, σύμφωνα με επιστολή του Αριστοτέλη Παλαιολόγου προς τον υπ. Εξωτερικών, φαίνεται να πρότεινε για τη θέση του βουλευτή δύο Έλληνες, τον Θεόδωρο Περιστιάνη (ο οποίος διορίστηκε μετέπειτα βουλευτής) και τον Ανδρέα Θεμιστοκλέους, θεωρώντας τους ως τα πλέον προσοντούχα άτομα για τις εν λόγω θέσεις. Βλ. *Correspondence respecting complaints made against the Government of Cyprus, Cyprus no.2 (1879), C. 2324*, Λονδίνο 1879, σελ. 3.

³⁰ Ο Wolseley, στο ημερολόγιό του, αναφέρει ότι την ίδια ημέρα που παρέλαβε το διάταγμα για την ίδρυση Νομοθετικού Συμβουλίου, παρέδωσε την επιστολή διορισμού στον Fuad Mustafa Effendi, κατά τη διάρκεια δεξίωσης που προσέφερε στους επιφανείς μουσουλμάνους της πρωτεύουσας, βλ. A. Cavedish (επ.), *Cyprus, ό.π.*, σσ. 93-95.

³¹ Rolandos Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, Λευκωσία 1996, σελ. 65.

³² Αριστείδης Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Στ' επηξημένη έκδοσις, Λευκωσία 2010, σελ. 102. Ο Γλυκύς έκανε αρνητική πρώτη εντύπωση στον Wolseley, κυρίως για το βρώμικό του πουκάμισο, βλ. A. Cavendish (επ.), *Cyprus 1878, ό.π.*, σελ. 155.

³³ Για την επιδημία των ακρίδων, οι οποίες κατέστρεφαν επί αιώνες τη γεωργική παραγωγή του νησιού, βλ. Ανδρέας Τηλλυρίδης, «Η ιστορία της ακρίδας στην Κύπρο», *Κυπριακά Σπουδαί*, 56 (1992), σσ. 85-127, A. Cavendish (επ.), *Cyprus, ό.π.*, σσ. 176-183, Constance Frederica Gordon-Cumming, "The Locust War in Cyprus", *Nineteenth Century*, τόμ. 14, 1883, σσ. 300-316 (αναδημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στα ελληνικά στο Κυριάκος Δημητρίου (εισ. – επ.), *Επί Ανάσσης Βικτωρίας*, Αθήνα 2009, σσ. 309-326).

³⁴ Α.Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν, ό.π.*, σελ. 342. Με τον Mattei ο Wolseley, φαίνεται να απέκτησε και φιλικές σχέσεις κατά τις πρώτες βδομάδες του στο νησί, αφού τον επισκέφθηκε στην οικία του στη Νήσου. A. Cavedish (επ.), *Cyprus, ό.π.*, σελ. 63-64. Όπως ο Φ. Ζαννέτος αναφέρει (*Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σελ. 44), ο Mattei αρνήθηκε την ενοικίαση μιας από τις οικίες του στη Λάρνακα για να εγκατασταθεί ο νεοαφιχθείς Wolseley, κάτι που τον οδήγησε να ορίσει ως έδρα της κυβέρνησής του τη Λευκωσία. Η πληροφορία φαίνεται να μην ευσταθεί, αφού το κτήριο που χρησιμοποιείτο ως Διοικητήριο Λάρνακας ανήκε στον ίδιο και ενοικιαζόταν με ετήσιο ενοίκιο 320 λίρες, ΚΑΚ: SO2/875. Ακόμα και μετά και τον διορισμό του, ο Mattei χρησιμοποιείτο από την Κυβέρνηση για τον έλεγχο κυβερνητικών έργων, εφ. *Νέον Κίτιον* (Λάρνακα), 10/22-11-1879.

³⁵ Εφ. *Νέον Κίτιον*, 13/25-6-1879.

Ο Γλυκός, σύμφωνα με την εφημερίδα *Νέον Κίτιον*, ήδη από τα τέλη του 1879, και ενώ οι εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου συνεχίζονταν, έκανε σκέψεις παραίτησης.³⁶ Σημαντικό ρόλο φαίνεται να διαδραμάτισε και η συνειδητοποίηση της αδυναμίας κοινοβουλευτικής δράσης εντός του Συμβουλίου, μετά και από την πρώτη ήδη συνεδρία και την έγκριση Επιταγής με τη νικώσα ψήφο του Αρμοστή, όπως θα φανεί παρακάτω.³⁷ Τελικώς, παραιτήθηκε στις αρχές του επόμενου έτους, χωρίς να αποκλείεται η πράξη του αυτή³⁸ να συνδέεται άμεσα με την ετοιμασία του πρώτου Παγκύπριου Υπομνήματος του 1879 προς τη βρετανική κυβέρνηση.³⁹ Στη θέση του διορίστηκε ο νομικός Θεόδωρος Περισιτιάνης, ο οποίος διετέλεσε, όπως και ο προκάτοχός του, σύμβουλος τόσο του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου, όσο και του μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού.⁴⁰

Η επόμενη αλλαγή στη δομή του Νομοθετικού Συμβουλίου θα επερχόταν με την παρέλευση δύο ετών και τη λήξη της διετούς θητείας των ανεπίσημων μελών. Ο Αρμοστής R. Biddulph, ενημέρωσε τον υπουργό Αποικιών ότι, παρά το γεγονός ότι η συνεισφορά των Fuad και Mattei εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου ήταν εποικοδομητική, εντούτοις προσανατολιζόταν να μην τους επαναδιορίσει, τονίζοντας έτσι ότι πιθανός επαναδιορισμός κάποιου μέλους θα γινόταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις και δεν θα ήταν ο κανόνας.⁴¹ Οι απόψεις των ανώτερων υπαλλήλων στο υπουργείο Αποικιών ταυτίστηκαν με αυτές του Αρμοστή, ενώ και για τον ίδιο τον υπουργό Kimberley παρά το ότι έκρινε άδικο να μην επαναδιοριστεί ο Fuad, αυτό ήταν αναπόφευκτο, για να αποφευχθεί και ο επαναδιορισμός του Mattei.⁴²

³⁶ Εφ. *Νέον Κίτιον*, 15/27-12-1879.

³⁷ TNA: CO69/1. Συνεδρία 19-12-1878.

³⁸ Δυστυχώς η επιστολή παραίτησής του δεν εντοπίστηκε, παρά μόνο κάποιες αναφορές στην πράξη του αυτή. Βλ. εφ. *Νέον Κίτιον*, 12/24-1-1880, όπου λανθασμένα αναφέρεται ότι στη θέση του διορίστηκε ο εκ Λεμεσού Γεώργιος Λανίτης.

³⁹ Η προετοιμασία του Παγκύπριου υπομνήματος άρχισε στις αρχές του 1879, με την εκλογή Επαρχιακών Επιτροπών, βλ. εφ. *Νέον Κίτιον*, 27/9-7-1879. Ολόκληρο το υπόμνημα, το οποίο θα αναλυθεί σε κατοπινό στάδιο της εργασίας μας, παρατίθεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 144-159, ενώ δημοσιεύτηκε και στο *Παράρτημα του Νέου Κιτίου*, (Λάρνακα), 23/6-3-1880.

⁴⁰ *The Cyprus Gazette* (Λευκωσία), 7-7-1880. Για τον Περισιτιάνη βλ. Α.Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, σελ. 476.

⁴¹ Ο Biddulph επισήμανε ότι ο Fuad ήταν μια από τις πλέον σημαντικές προσωπικότητες της μουσουλμανικής κοινότητας, με σημαντικές παρεμβάσεις και εποικοδομητική κριτική απέναντι στα μέτρα που λαμβάνονταν από την κυβέρνηση. Για τον Mattei, παρά το γεγονός ότι αποτελούσε εξαιρετική περίπτωση συνδέσμου μεταξύ των διοικούντων και του τοπικού στοιχείου, οι Βρετανοί θεωρούσαν ότι πιθανός επαναδιορισμός του δεν θα ήταν σκόπιμος. Έτσι, ο Αρμοστής προτίμησε να μην επαναδιορίσει κανέναν από τους δύο. Για τις απόψεις του Αρμοστή βλ. TNA: CO67/12. Επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 17-7-1880. Η στάση του Mattei, ήδη από τους πρώτους μήνες του διορισμού του, απέναντι στη νέα διακυβέρνηση, όπως διαφαίνεται από το γεγονός της μη εκπλήρωσης των υποχρεώσεών του, ιδιαίτερα των φορολογικών, σύμφωνα με τους βρετανούς αξιωματούχους στο νησί, δεν αποτελούσε παράδειγμα προς μίμηση ως όφειλε ως μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου. Βλ. ενδεικτικά την καταγγελία του Διοικητή Λάρνακας για τη μη αποπληρωμή των φόρων από τον Mattei στο KAK: SAO2/868. Επιστολή White προς Greaves, Λάρνακα 18-12-1878.

⁴² Για τις απόψεις που επικρατούσαν στο υπουργείο Αποικιών, βλ. τα σημειώματα στο TNA: CO67/16/12569.

Επιπρόσθετα, ο υφυπουργός Αποικιών επισήμανε ότι σύμφωνα με τον υπουργό Kimberley, μόνο τούρκοι, έλληνες και βρετανοί υπήκοοι μπορούσαν να διοριστούν ως ανεπίσημα μέλη.⁴³ Αυτό επέφερε την αντίδραση του Αρμοστή, κυρίως για την αναφορά του στον ιδιαίτερα ασαφή, σύμφωνα με τον ίδιο, όρο «Έλληνας», που εκ παραδρομής, αναφερόταν στο εν λόγω έγγραφο. Για να αποφευχθούν μελλοντικές παρεξηγήσεις, ο Biddulph πρότεινε όπως «το Συμβούλιο πρέπει να αποτελείται από Οθωμανούς υπηκόους, Μωαμεθανούς και Χριστιανούς, και Βρετανούς υπηκόους»⁴⁴. Με τη χρησιμοποίηση του όρου «Έλληνας», ισχυριζόταν, θα περιλαμβάνονταν μόνο οι ιθαγενείς κάτοικοι, μέλη της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας, και έτσι θα αποκλείονταν οι Αρμένιοι, οι οποίοι «πιθανόν να είναι οι πλέον έξυπνοι και ικανοί από τους χριστιανούς υπηκόους της Πύλης». Τέλος, στην επιστολή του πρότεινε, όπως, ως κανόνας, τα τρία ανεπίσημα μέλη του Συμβουλίου να είναι ένας Μωαμεθανός και δύο Χριστιανοί. Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι στο υπό αναθεώρηση συμβούλιο θα διορίζονταν δύο ελληνορθόδοξα μέλη και ένα μωαμεθανός, ο Biddulph δεν ήθελε να αποκλείσει ένα μελλοντικό διορισμό μέλους, πέραν της ελληνορθόδοξης εκκλησίας.⁴⁵ Με την άποψη του Αρμοστή συμφώνησε και ο υπουργός Εξωτερικών, εγκρίνοντας έτσι και πιθανές μελλοντικές ενέργειές του προς την κατεύθυνση αυτή.⁴⁶

Πέραν του πιο πάνω θέματος, ο Biddulph αντιμετώπιζε και δυσκολίες εντοπισμού ικανών Κυπρίων για τις θέσεις αυτές. Ήδη από τα μέσα του Σεπτεμβρίου 1880, σε αλληλογραφία του με τον πρόσφατα διορισθέντα Φιλελεύθερο υπουργό Εξωτερικών, τόνιζε την αδυναμία εύρεσης ικανών Κυπρίων για να πληρώσουν τις θέσεις των δικαστών, μετά τη αναδιάρθρωση των δικαστηρίων. Με σχετική επιστολή ζήτησε διευκρινίσεις από το υπουργείο κατά πόσον μπορούσε να διορίσει ως ανεπίσημα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου άτομα που κατέχουν ήδη δημόσιες θέσεις στο νησί (δικαστές). Τις ελπίδες του τις εναπόθετε στο γεγονός ότι στο Χονγκ Κονγκ, όπου το σύνταγμα ήταν παρόμοιο με αυτό της Κύπρου, ο Αρχιτοπογράφος (Surveyor General) κατείχε και θέση ανεπίσημου μέλους

---

⁴³ Τόσο ο μόνιμος υφυπουργός Αποικιών Herbert, όσο και ο υπουργός Αποικιών Kimberley, σε σημειώματά τους ημερομηνίας 17 και 19-8-1880 αντίστοιχα, αναφέρονται στην ανάγκη διορισμού μόνο τούρκων, ελλήνων και βρετανών υπηκόων, TNA: CO67/16/12569. Η άποψη αυτή κωδικοποιήθηκε και στο TNA: CO67/16/12569. Επιστολή Herbert προς Abbott, Λονδίνο 24-8-1880.

⁴⁴ Ο διαχωρισμός των κατοίκων του νησιού σε «Μωαμεθανούς» και «Χριστιανούς», που, στην πρώτη απογραφή πληθυσμού τον επόμενο χρόνο, τροποποιήθηκε σε «Μωαμεθανούς» και «μη Μωαμεθανούς», παραγνώριζε την πλειοψηφούσα ελληνική κοινότητα του νησιού. Ο διαχωρισμός αυτός διατηρήθηκε μέχρι και τη δεκαετία του 1940.

⁴⁵ «Επιστολή Biddulph προς Earl Granville, Λεμεσός 5-10-1878», στο *Correspondence Respecting the Affairs of Cyprus*, C. 2930, Λονδίνο 1881, σελ. 50.

⁴⁶ «Επιστολή Abbott προς Herbert, Λονδίνο 27-10-1878», στο *Correspondence Respecting the Affairs of Cyprus*, C. 2930, ό.π., σελ. 50.

στο Νομοθετικό Συμβούλιο.⁴⁷ Ο μόνιμος υφυπουργός Εξωτερικών J. Pauncifote, ο οποίος κατείχε προηγουμένως τη θέση κυβερνήτη στην ασιατική αποικία, τόνισε ότι παρά το γεγονός ότι δεν απαγορευόταν η ταυτόχρονη κατοχή δύο θέσεων από το ίδιο άτομο, ήταν προτιμητέος ο διαχωρισμός τους, αφού η εκπροσώπηση των κατοίκων επέβαλλε ανεξαρτησία από τον επίσημο έλεγχο. Εντούτοις, εν κατακλείδι, κάτω από τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Κύπρο, ο υφυπουργός επέτρεψε το διορισμό ενός ιθαγενούς δικαστή ως ανεπίσημου μέλους.⁴⁸ Μετά και την έγκριση του υπουργείου, ο Αρμοστής πρόβηκε στην αντικατάστασή των ανεπίσημων μελών από δύο Λαρνακείς: τον κτηματία, φοροεισπράκτορα και μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου της Λάρνακας Mehmet Ali Fehmi Effenti και το δικαστή Χριστόδουλο Οικονομίδα.⁴⁹ Ο μουσουλμάνος βουλευτής επαναδιορίστηκε μετά το τέλος της διетуός θητείας του, παραμονές της δημοσίευσης του νέου Συντάγματος, τιμητικά περισσότερο, ως αναγνώριση της προσφοράς και της εποικοδομητικής του δράσης εντός του Συμβουλίου, και έτσι έγινε το μόνο ανεπίσημο μέλος που επαναδιορίστηκε. Πέραν όμως των πιο πάνω, σημαντικό ρόλο, για τους τεχνοκράτες του υπουργείου Αποικιών, διαδραμάτισε το γεγονός ότι ανήκε στη μετριοπαθή παράταξη των «Νεοτούρκων» και δεν συμμετείχε στις διαμαρτυρίες που είχαν εκδηλωθεί τότε για τροποποιήσεις στο Νομοθετικό Σώμα.⁵⁰

Εν τω μεταξύ, η εκλογική νίκη των Φιλελευθέρων⁵¹ και η άνοδος στην πρωθυπουργία της Μεγάλης Βρετανίας του Γλάδστονα, του πολιτικού ο οποίος μια δεκαπενταετία προηγουμένως είχε παραχωρήσει τα Επτάνησα στην Ελλάδα, γέμισε με αισιοδοξία τους Έλληνες του νησιού για επανάληψη της πράξης αυτής και στην περίπτωση της Κύπρου.⁵² Η αντιπολιτευτική πολιτική που ακολούθησαν οι Φιλελεύθεροι απέναντι στην προσάρτηση της Κύπρου και οι συχνές τους σχετικές επερωτήσεις στη Βουλή των Κοινοτήτων είχαν διαμορφώσει την άποψη στο νησί ότι, με την άνοδό τους

⁴⁷ TNA: CO67/12. Επιστολή Biddulph προς Kimberley, αρ. 377, Τρόδος 13-9-1880. Για το σύνταγμα της αποικίας αυτής βλ. F. Madden and D. Fieldhouse, *The Dependent*, ό.π., σσ. 463-466 και 488-489.

⁴⁸ TNA: CO67/12. Σημείωμα J. Pauncifote, 12-10-1880.

⁴⁹ Για το διορισμό τους βλ. *The Cyprus Gazette*, 12-11-1880. Για τις βιογραφίες τους βλ. Α.Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν*, ό.π., σσ. 350 και 425 αντίστοιχα.

⁵⁰ Ο Αρμοστής Biddulph αιτήθηκε από το υπουργείο Αποικιών τον επαναδιορισμό του, ώστε σε περίπτωση έκτακτης σύγκλησης του υπάρχοντος Νομοθετικού Συμβουλίου, να μη δημιουργηθεί οποιοδήποτε πρόβλημα, τονίζοντας ταυτόχρονα και την ικανότητα του μωαμεθανού βουλευτή. Πέραν βέβαια αυτών, βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο TNA: CO67/27/19502. Για τον επαναδιορισμό του βλ. *The Cyprus Gazette*, αρ. 96, 1-1-1883.

⁵¹ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 199-204. Για τον ενθουσιασμό που επικράτησε στο νησί μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων βλ. εφ. *Νέον Κίτιον*, 19/1-5-1880 κ.ε.

⁵² Το «επτανησιακό πρότυπο», έπαιξε σημαντικό ρόλο στο ενωτικό κίνημα των Ελλήνων Κυπρίων. Βλ. σχετικά, Γιώργος Γεωργής, «Ο αντίκτυπος της ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα στην Κύπρο», Ιωάννης Θεοχαρίδης (επ.), *Πρακτικά του τρίτου διεθνούς κυπρολογικού συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τόμος Γ', *Νεότερο Τμήμα*, Λευκωσία 2001, σσ. 383-395.

στην εξουσία, θα παραχωρούνταν περισσότερα δικαιώματα στους κατοίκους.⁵³ Εντούτοις, η απογοήτευση, κυρίως από τη μη πραγματοποίηση των άμεσων μεταρρυθμίσεων που ανέμεναν, ήταν μεγάλη, σε σημείο που θεώρησαν ότι έπρεπε οι ίδιοι να ασκήσουν πιέσεις για να τις επιτύχουν. Την ένταση που επικρατούσε αύξησε και η έκδοση της αλληλογραφίας του Υπουργείου σχετικά με την Κύπρο, όπου αφενός αμφισβητείτο η ελληνικότητά της από τους Βρετανούς, αφετέρου πλήττετο το θρησκευτικό αίσθημα των κατοίκων.⁵⁴

Εντός των παραπάνω πλαισίων, ο Θ. Περισιάνης, σε συνάντησή του με τον Αρμοστή Biddulph τον Οκτώβριο 1881 υπέβαλε την παραίτησή του. Ως αιτία, ο έλληνας πολιτευτής επικαλέστηκε το «δημόσιο φρόνημα», το οποίο «εξεδηλώθη κατά τον μάλλον αναμφίβολον τρόπον εναντίον της παρουσίας μου εν τω Νομοθετικό Συμβουλίω», τις πιέσεις που δεχόταν από «τους μάλλον στενούς φίλους» του για τη συνεργασία του με τους Βρετανούς και την ασυμβατότητα της ιδιότητάς του ως μέλους σωματείου, που θα υπέβαλλε παράπονα στην κυβέρνηση, με αυτήν του βουλευτή. Στην πραγματικότητα όμως, όπως ο ίδιος τόνιζε στην επιστολή παραίτησής του, η μη υιοθέτηση μεταρρυθμίσεων από την κυβέρνηση, η αδιαφορία της απέναντι στα αιτήματα των κατοίκων και το εχθρικό δημόσιο αίσθημα απέναντί του, προφανώς λόγω της βουλευτικής του ιδιότητας, ήταν οι λόγοι που τον ώθησαν στην πράξη αυτή. Παράλληλα, αιτούσε όπως εισαχθεί αιρετή αντιπροσωπευτικότητα στο Νομοθετικό Συμβούλιο, ώστε οι κάτοικοι να εκφράζουν, μέσω αυτής, τα αιτήματά τους. Με τον διπλωματικό, όπως τον χαρακτήρισε ο Φ. Ζαννέτος, αυτόν τρόπο, αφενός έθεσε τα αιτήματά του και εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του, αφετέρου άσκησε κριτική στην κυβέρνηση, χωρίς να φανεί «δυσάρεστος».⁵⁵ Σημαντικό ρόλο βέβαια θα διαδραμάτιζε και η στάση των Κυπρίων απέναντι στον θεσμό του βουλευτή, όπως τουλάχιστον εκφράστηκε από τον συντάκτη της εφημερίδας «*Νέον Κίτιον*», ο οποίος, μετά και την παραίτηση του, προκατόχου του Περισιάνη, Γ. Γλυκύ, διερωτήθηκε «αν πρέπει να συγχαρώμεθα πάντα Κύπριον, διοριζόμενον ημιεπίσημον του

---

⁵³ Ακόμα και αμέσως μετά την αποστολή του παγκύπριου υπομνήματος προς τον υπουργό Εξωτερικών, ο ίδιος ο Αρμοστής, σε συνάντησή του με τον Αρχιεπίσκοπο, τον διαβεβαίωσε ότι «ο κυπριακός λαός δύναται να εφησυχάζη, διότι η Κυβέρνησις προτίθεται να λάβη άπαντα τα απαιτούμενα μέτρα υπέρ της προόδου και ευημερίας του». Εφ. *Νέον Κίτιον*, 15/27-12-1879. Η ανυπομονησία των κατοίκων στο νησί ήταν μεγάλη, ακόμα και κατά την προεκλογική περίοδο στη Βρετανία. Βλ. τα σχετικά δημοσιεύματα στην εφ. *Νέον Κίτιον*, 29/10-4-1880, 5/17-4-1880 κ.ε.

⁵⁴ *Correspondence Respecting Complaints made against the Government of Cyprus*, C. 2324, Λονδίνο 1879. Η ελληνική τους μετάφραση βρίσκεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 87-111. Βλ. και τις αντιδράσεις του Τύπου στο *Νέον Κίτιον*, 23/25-6-1879 κ.ε.

⁵⁵ Η επιστολή παραίτησής του, γραμμένη στα γαλλικά, βρίσκεται στο *Further Correspondence Respecting the Affairs of Cyprus*, C. 3384, Λονδίνο 1882, σσ. 11-13. Για την ελληνική μετάφρασή της βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 279-280.

νομοθετικού τούτου σώματος μέλος, ή να συλλυπώμεθα αυτόν, περιπίπτοντα ούτως εις αδιέξοδον λαβύρινθον».⁵⁶

Ο Αρμοστής, στην κατ' ιδίαν συνάντησή του με τον υπό παραίτηση βουλευτή Θ. Περισιτιάνη, του τόνισε την ανάγκη για συμμετοχή στο Νομοθετικό Συμβούλιο των «μάλλον πεφωτισμένων προσώπων», με στόχο την ευημερία του νησιού, ενώ του επισήμανε ότι πιθανή υποβολή παραπόνου από ένα βουλευτή θα ήταν «μάλλον αποτελεσματικότερα ή ως ιδιότης».⁵⁷ Ο ίδιος ο Biddulph στην αλληλογραφία του με το υπουργείο ανέφερε και πληροφορίες ότι οι Έλληνες προσπάθησαν να ασκήσουν πίεση, χωρίς όμως επιτυχία, και προς τον τούρκο βουλευτή, με την πεποίθηση ότι πιθανή παραίτηση και των δύο ανεπίσημων μελών – ο Οικονομίδης είχε αποβιώσει λίγες μέρες προηγουμένως⁵⁸ – θα δημιουργούσε πρόβλημα στη γενικότερη κυβερνητική λειτουργία. Πίεση, σύμφωνα με τον Biddulph, ασκείτο και προς τους υπόλοιπους επιφανείς έλληνες κάτοικους του νησιού να μην αποδεχτούν πιθανό διορισμό τους. Αντίθετα, τα μέλη των υπολοίπων εθνοτικών ομάδων διαβεβαίωσαν τον Αρμοστή ότι θα συνέχιζαν να συνεργάζονται με την κυβέρνησή του. Στα πλαίσια αυτά ο Biddulph, ζήτησε οδηγίες από τον υπουργό Αποικιών, θέτοντας υπόψη του τις τρεις εναλλακτικές λύσεις: ή το διορισμό λιγότερο επιφανούς έλληνα ή τούρκου ή βρετανού υπηκόου, με το τρίτο ενδεχόμενο να υποστηρίζεται από τον ίδιο. Σε τέτοιο ενδεχόμενο, πρότεινε για τη θέση τον διευθυντή της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας στο νησί, Charles Watkins. Για την τρίτη θέση, αυτή του παραιτηθέντος Περισιτιάνη, φοβούμενος πιθανή απόρριψη του διορισμού από κάποιον Έλληνα, κάτι που θα είχε αντίκτυπο και στο γόητρο της κυβέρνησης, προσανατολιζόταν να την αφήσει κενή.⁵⁹ Η αντίδραση της ηγεσίας των υπουργείων στο Λονδίνο ήταν θετική, αποδεχόμενοι το διορισμό του βρετανού τραπεζίτη ως μέλους του Νομοθετικού Συμβουλίου, αφού ήδη είχαν αρχίσει τις διεργασίες για απόδοση στο νησί ενός νέου Συντάγματος,⁶⁰ όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

⁵⁶ Εφ. *Νέον Κίτιον*, 12/24-1-1880.

⁵⁷ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 278-279. Βλ. επίσης TNA: CO67/21/18915. Επιστολή Biddulph προς Θ. Περισιτιάνη, Λευκωσία 21-10-1881.

⁵⁸ Για την αγγελία του θανάτου του βλ. *The Cyprus Gazette*, 19-10-1881, όπου αναφέρονται και οι τιμές που του αποδόθηκαν.

⁵⁹ TNA: CO67/21/18915. Επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 22-10-1881. Ήδη στον Τύπο της εποχής είχε διαρρεύσει το όνομα του Π. Σαρίπογλου, για την κενωθείσα θέση του Οικονομίδη, ο οποίος, σύμφωνα με το δημοσίευμα, δεν την αποδέχτηκε, εφ. *Αλήθεια (Λεμεσός)*, 17/29-10-1881. Πέραν αυτού, για τη θέση αναφέρθηκαν και τα ονόματα των Χρυσάνθου Ποέρου, Γιάγκου Σολωμονίδη και Αχιλλέα Λιασιδίη, εφ. *Αλήθεια*, 7/19-11-1881.

⁶⁰ Βλ. την αντίδραση τόσο του υπουργού όσο και του υφυπουργού Αποικιών στα σημειώματά τους στο TNA: CO67/21/18915, ημερ. 5-11-1881 και 1-11-1881 αντίστοιχα. Ο ίδιος ο Kimberley, μη κατανοώντας την αντίδραση των Ελλήνων, θεωρώντας ότι οι μέχρι τότε παραχωρήσεις ήταν υπεραρκετές, τους χαρακτήρισε “very silly people”. Για το διορισμό του C. Watkins στη θέση του αποβιώσαντος Οικονομίδη βλ. *The Cyprus Gazette*, 31-1-1882.

Η αντίδραση των πολιτευτών απέναντι στο διορισμό του Watkins ήταν επίσης ήπια, στα πλαίσια μιας, πρώιμης μορφής, αντιδραστικής πολιτικής έναντι της κυβέρνησης, με στόχο την παραχώρηση επιπρόσθετων μεταρρυθμίσεων.⁶¹ Έτσι, την παραίτηση του Περιστιάνη ακολούθησαν οι παραιτήσεις αρκετών Ελλήνων μελών από τις δημόσιες θέσεις τους (κυρίως τα Διοικητικά Συμβούλια).⁶² Η πίεση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη συνάντηση μιας ελληνικής επιτροπής με τον Αρμοστή, όπου ο τελευταίος τους ενημέρωσε για τις μεταρρυθμίσεις που επέκειντο, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η κατοχύρωση της πλειοψηφίας στο Νομοθετικό Συμβούλιο των ιθαγενών αιρετών μελών, ανάλογα με τον πληθυσμό της κάθε κοινότητας.⁶³

Η συνάντηση επέφερε και την αντίδραση του, συνεργαζόμενου κατά τα άλλα, οθωμανικού στοιχείου, που θεωρούσε ότι η ικανοποίηση των αιτημάτων του ελληνικού στοιχείου στα πολιτειακά ζητήματα θα είχε επιπτώσεις στους ίδιους, ζητώντας ταυτόχρονα την ίση εκπροσώπηση των δύο κοινοτήτων, «κάτι που συνέβαινε σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία» όπως ισχυρίζονταν, μέλος της οποίας συνέχιζε να παραμένει η Κύπρος. Ιδιαίτερα τόνισαν ότι η ισότητα έπρεπε να διατηρηθεί κυρίως στο Νομοθετικό Συμβούλιο όπου η νομοθεσία, η οποία θα ψηφιζόταν, θα τους επηρέαζε έμμεσα. Συνοπτικά, οι Οθωμανοί τόνισαν την ικανοποίησή τους για τη βρετανική διακυβέρνηση, εφόσον δεν θα παραχωρούνταν επιπλέον εξουσίες στους Έλληνες του νησιού.⁶⁴ Το αξιοσημείωτο όμως των πιο πάνω συναντήσεων ήταν το γεγονός ότι οι βρετανοί διοικητικοί ιθύνοντες άνοιξαν τα χαρτιά τους, όσον αφορά τα σχέδιά τους για το υπό μελέτη αιρετό σύνταγμα που θα παραχωρούσαν στο νησί.

Τα επίσημα μέλη

Όσον αφορά τα επίσημα μέλη, οι διορισμοί τους είχαν άμεση σχέση με τις οργανικές θέσεις που κατείχαν και τα καθήκοντα που ασκούσαν στην κυβέρνηση του νησιού. Ως τα πρώτα επίσημα μέλη διορίστηκαν ο Νομικός Σύμβουλος της κυβέρνησης (Charles Alfred Cookson), ο Αρχιγραμματέας (συνταγματάρχης George Richards Greaves) και ο Οικονομικός Έφορος (George Welsh Kellner), με στόχο την πληρέστερη παροχή συμβουλών προς τον Αρμοστή.⁶⁵ Εξάλλου, τα ίδια αυτά άτομα ήταν οι κύριοι συνεργάτες του Wolseley στη διοίκηση του νησιού, ενώ κατείχαν παράλληλα και τις θέσεις στο

⁶¹ Σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της ήπιας πολιτικής απέναντι στον Αρμοστή έπαιξε και ο «σεβασμός και η αγάπη», που έτρεφαν προς το πρόσωπό του τα μέλη της κυπριακής ηγεσίας. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Νέον Κίτιον*, 11/28-4-1880.

⁶² Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 282-292, Φίλιος Ζαννέτος, *Η Κύπρος κατά τον αιώνα της παλιγγενεσίας 1821-1930*, Αθήνα 1930, σσ. 45-46.

⁶³ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σελ. 286.

⁶⁴ Στο ίδιο, σσ. 292-295.

⁶⁵ *The Cyprus Gazette*, αρ. 1, 5-11-1878.

Εκτελεστικό Συμβούλιο.⁶⁶ Οι συχνές μεταθέσεις των υπαλλήλων αυτών, τόσο εκτός της Κύπρου, όσο και από κάποια επαρχία στην Κεντρική Κυβέρνηση στη Λευκωσία, επέβαλλαν τις συχνές μεταβολές στη σύνθεση του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Όπως συμπεραίνεται και από τον παρακάτω πίνακα (Πίνακας Ι), καθ' όλη τη διάρκεια της δράσης του εν λόγω Νομοθετικού Συμβουλίου, 14 διοικητικοί υπάλληλοι διορίστηκαν ως επίσημα μέλη σε αυτό, είτε κανονικά, είτε με προσωρινή ισχύ, αντικαθιστώντας δηλαδή κάποιο ήδη διορισμένο μέλος που αποχωρούσε από το νησί με άδεια. Εντούτοις, όσον αφορά τις θέσεις που κατείχαν στη δημόσια μηχανή, τα εν λόγω μέλη μπορεί να θεωρηθούν ότι αποτελούσαν και *ex-officio* μέλη, διορισμένα δηλαδή λόγω της θέσης που κατείχαν. Έτσι, όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα, ως μέλη διορίζονταν, κυρίως, ο Αρχιγραμματέας, ο Νομικός Σύμβουλος και ο Ελεγκτής και Γενικός Λογιστής της Κυβέρνησης.

Ένα ζήτημα που απασχόλησε τους αρμόδιους στο υπουργείο Αποικιών κατά το διορισμό των βουλευτών ήταν και η τήρηση της αριθμητικής αναλογίας μεταξύ των επίσημων και των ανεπίσημων μελών, έχοντας υπόψη και την προαναφερθείσα μειωμένη εκπροσώπηση των κατοίκων του νησιού, μέσω του διορισμού μόλις δύο ανεπίσημων μελών. Ο αξιωματούχος στο υπουργείο Αποικιών E. Fairfield επαναφέροντας τα άρθρα VI και VIII του διατάγματος για την ίδρυση του Νομοθετικού Συμβουλίου που επέβαλλαν, αφενός την ισάριθμη εκπροσώπηση των διοικητικών υπαλλήλων και των κατοίκων του νησιού (VI), αφετέρου δε τη δυνατότητα ορθής λειτουργίας του Συμβουλίου με αλλοιωμένη αυτή την αναλογία (άρθρο VIII), πρότεινε τη διατήρηση της αναλογίας μέσω του μη διορισμού επίσημου μέλους στη θέση του παραιτηθέντος Bovill.⁶⁷ Ο αξιωματούχος του υπουργείου E. Wingfield επισήμανε ότι από νομικής άποψης ο διορισμός του αντικαταστάτη του θα ήταν ορθός, αν και πολιτικά δεν ήταν η αναμενόμενη πράξη.⁶⁸ Εντούτοις, τόσο ο υφυπουργός, όσο και ο υπουργός Αποικιών ενέκριναν το διορισμό του τρίτου μέλους (Corby), έχοντας υπόψη και την προσωρινότητα του ισχύοντος Νομοθετικού Συμβουλίου.⁶⁹

⁶⁶ Το πρώτο Εκτελεστικό Συμβούλιο της Κύπρου αποτελείτο από τους τρεις αναφερόμενους και τον υποστράτηγο William Payn. Βλ. τη δημοσίευση του διορισμού τους *στο ίδιο*.

⁶⁷ TNA: CO67/25/7302. Σημείωμα Fairfield προς Wingfield, 26-4-1882.

⁶⁸ TNA: CO67/25/7302. Σημείωμα E. Wingfield, 27-4-1882. Η σχεδόν ταυτόχρονη παραίτηση των Marsh και Collyer επέφερε μια σύγχυση στο υπουργείο, με τον Wingfield να επιμένει στην ανάγκη διορισμού του δικηγόρου του Στέμματος στο Νομοθετικό Συμβούλιο σε αντικατάσταση του Marsh, ενώ είχε ήδη διοριστεί ο αντικαταστάτης του Collyer, *The Cyprus Gazette*, 3-3-1882.

⁶⁹ TNA: CO67/25/7302. Σημειώματα R. Herbert και Kimberley, 28-4-1882 και 2-5-1882 αντίστοιχα. Είναι αξιοσημείωτο πάντως το γεγονός ότι ο εν λόγω διορισμός δημοσιεύτηκε στην *Επίσημη Εφημερίδα* μετά την έγκριση του υπουργού, βλ. *The Cyprus Gazette*, 6-5-1882.

Όνομα	Ιδιότητα	Ημερομηνία Διορισμού	Αντικατέστησε τον...
George Richards Greaves	Chief Secretary	5-11-1878	
Charles Alfred Cookson	Legal Adviser	5-11-1878	
George Welsh Kellner	Financial Commissioner	5-11-1878	
Robert Biddulph	Commissioner Nicosia	16-11-1878	G.W.Kellner (άδεια)
John O'Neil	Auditor and Accountant General	25-2-1879	(παραιτήθηκε από όλα τα αξιώματά του)
Henry Lushington Phillips	Legal Adviser	18/3/1879	A. Cookson
W.H. Holbech	Acting Chief Secretary	12/5/1879	Προσωρινά
F.G.E. Warren	Chief Secretary	1/8/1879	W. Holbeck (έγινε ιδιαίτερος γραμματέας του Αρμοστή και Γραμματέας Εκτελεστικού και Νομ. Συμβουλίου)
C.D. Cobham	Acting Chief Secretary	4/2/1880	Προσωρινά λόγω άδειας Αρχιγραμματέα
Elliot C. Bovill	Acting Judicial Commissioner	1/6/1880	Προσωρινά λόγω άδειας του Lushington Phillips
W.H. Marsh	Προσωρινός Auditor and Accountant General	1/9/1880	John O'Neil (παραιτήθηκε)
W. R. Collyer	Queen's Advocate	14/2/1882	W. H. Marsh (παραιτήθηκε)
William Corby	Acting Auditor and Accountant General	8/4/1882	Elliot C. Bovill (παραιτήθηκε)
C.A. King Harman	Acting Chief Secretary	5/6/1882	Προσωρινά λόγω άδειας του Warren

Πίνακας Ι. Τα επίσημα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου. Πηγή: *The Cyprus Gazette*, 1878-1882.

Εντός της αιθούσης. Συζητήσεις

Η πρώτη συνεδρία του Νομοθετικού Συμβουλίου έγινε στις 9 Δεκεμβρίου 1878, σχεδόν τρεις μήνες μετά την έγκριση του σχετικού διατάγματος από τη Βασίλισσα. Ως χώρος που θα γίνονταν οι συνεδρίες, τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια, υποδείχθηκε το

Κονάκι⁷⁰, όπου στεγαζόταν και η Αρχιγραμματεία, στο κέντρο της Λευκωσίας. Στις συνεδρίες, πέραν του Αρμοστή και των διορισμένων μελών, συμμετείχε, με υποστηρικτικό ρόλο, αρχικά ο διερμηνέας του Ανωτάτου Δικαστηρίου Robert Casolani. Καθήκοντα γραμματέα του Νομοθετικού Συμβουλίου ασκούσε ο προσωπικός γραμματέας του Αρμοστή L.A. Herbert.⁷¹

Το ζήτημα της διερμηνείας, και κατ' επέκταση της μετάφρασης, τόσο των ιδίων των συζητήσεων όσο και των διαφόρων εγγράφων που κατατίθονταν στο Συμβούλιο ήταν σημαντικό και δυσχέραινε την έγκαιρη διεκπεραίωση των εργασιών του. Το πρόβλημα εντοπίστηκε ήδη από την πρώτη συνεδρία, όταν ο όρκος πίστης από τους βουλευτές δόθηκε σε τέσσερις διαφορετικές γλώσσες (αγγλικά από τα επίσημα μέλη, ελληνικά από τον Γλυκύ, τουρκικά από τον Fuad και γαλλικά από τον Mattei).⁷² Στις πρώτες συνεδρίες αντιμετωπίστηκε με υπομονή και καλή διάθεση από όλους τους συμμετέχοντες,⁷³ αλλά γρήγορα διαφάνηκε ότι ήταν αναγκαία η αύξηση του αριθμού των μεταφραστών. Στις συζητήσεις συμμετείχε, εναλλάξ με τον Casolani, και ο έτερος διερμηνέας της Κυβέρνησης, Utidjian.⁷⁴

Η προετοιμασία των πρώτων Πρόχειρων Επιταγών (Draft Ordinances) γίνονταν από τον Νομικό Σύμβουλο της Κυβέρνησης C. Cookson, σε συνεργασία με τον Αρμοστή, ενώ πριν κατατεθούν στο Νομοθετικό Συμβούλιο έπαιρναν την έγκριση του Εκτελεστικού Συμβουλίου, όπου, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, συμμετείχαν όλοι οι Βρετανοί - μέλη του πρώτου. Σύμφωνα με τον Wolseley, ο οποίος, κατά την προετοιμασία τους σκεφτόταν περισσότερο ότι έπρεπε να ήταν «έφιππος και να καθοδηγεί τα βρετανικά στρατεύματα στο Αφγανιστάν»,⁷⁵ οι ικανότητες και ο χαρακτήρας του νομικού συμβούλου της κυβέρνησης δεν ήταν και οι καλύτερες δυνατές.⁷⁶ Η αδυναμία ετοιμασίας των Πρόχειρων Επιταγών από τον Νομικό Σύμβουλο καλύφτηκε από την προνοητικότητα του Αρμοστή να

---

⁷⁰ Ο Wolseley περιέγραψε το Κονάκι ως «a gambling, tumbledown affair», που συνόρευε με την τοπική φυλακή. Κατά την άφιξή του στη Λευκωσία, και τη δεξίωση υποδοχής του σε αυτό, αρκετοί τούρκοι φυλακισμένοι περιφέρονταν στην αυλή του και στους κοινόχρηστους χώρους, με αποτέλεσμα να τους αποστείλει αμέσως πίσω στην Τουρκία. A. Cavendish (επ.), *Cyprus 1878*, ό.π., σσ. 27-28.

⁷¹ Για τους διορισμούς τους βλ. *The Cyprus Gazette*, 1-1-1879 και 5-11-1879 αντίστοιχα.

⁷² TNA: CO69/1. Συνεδρία 9-12-1878.

⁷³ Ο Wolseley αναφέρει χαρακτηριστικά ότι κατά τη διάρκεια των συνεδριών, κάθε απόσπασμα διαβαζόταν αρχικά στα αγγλικά, έπειτα μεταφραζόταν στα τουρκικά και τέλος διαβαζόταν και στα ελληνικά. A. Cavendish (επ.), *Cyprus 1878*, ό.π., σελ. 157.

⁷⁴ Ο Utidjian διορίστηκε στη θέση του μεταφραστή κρατικών εγγράφων (Translator of State Documents) από τον Αύγουστο 1878, βλ. *The Cyprus Gazette*, 1-1-1879.

⁷⁵ A. Cavendish (επ.), *Cyprus 1878*, ό.π., σελ. 99.

⁷⁶ Έγραφε χαρακτηριστικά στο ημερολόγιό του για τον Cookson: “a poor little creature, like a worm in body and a rumtee-foozel in intellect”. Εντούτοις, ήταν ο μόνος στη νέα εδαφική κτήση του Στέμματος, ο οποίος είχε κάποιες νομικές γνώσεις. *Στο ίδιο*, σελ. 149.

έχει μαζί του όλες τις Επιταγές που ψηφίστηκαν στα νησιά Fiji, κατά τα δύο πρώτα χρόνια της βρετανικής κατοχής, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως οδηγοί και σύμβουλοι.⁷⁷

Στις συνεδρίες συζητήθηκαν οι προτεινόμενες Επιταγές, οι οποίες εγκρίθηκαν σχεδόν όλες ομόφωνα. Η διαδικασία που ακολουθείτο, μετά από οδηγίες του Αρμοστή, ήταν η κατά άρθρο ανάγνωση της σχετικής Επιταγής και αφού συζητείτο, τίθετο ως σύνολο σε ψηφοφορία και εγκρινόταν ή απορριπτόταν ανάλογα. Έπειτα ακολουθούσε η επικύρωση των εγκριμένων επιταγών από τον Αρμοστή και η δημοσίευσή τους στην *Επίσημη Εφημερίδα*, όπου αναφερόταν και η ημερομηνία έναρξης της ισχύος τους.

Οι πρώτες συνεδρίες του Συμβουλίου καταπιάστηκαν με την οργάνωση της διοίκησης στο νησί. Στην πρώτη συνεδρία ο Αρμοστής κατέθεσε όλες τις Πρόχειρες Επιταγές που θα συζητούνταν στην πρώτη αυτή νομοθετική σύνοδο.⁷⁸ Η πλειοψηφία τους αφορούσε είτε τροποποιήσεις και επανακαθορισμό υπαρχόντων θεσμών, όπως των διοικητικών ορίων των επαρχιών (Επιταγή IV/1878), τροποποίηση φορολογιών (Επιταγές V/1878, I/1879, IV/1879, VI/1879 κλπ) είτε επιβολή νέων μέτρων και διατάξεων, όπως η επιβολή πειθαρχίας στις φυλακές (Επιταγή V/1879), καραντίνας (Επιταγή X/1879), οργάνωσης του κυνηγιού (Επιταγή IX/1879).⁷⁹ Απώτερος στόχος ήταν η προσαρμογή των κατοίκων και της οργανωτικής δομής της νέας κτήσης στα δεδομένα που επέβαλλε η βρετανική κατοχή.⁸⁰

Πρώτη Επιταγή που κατατέθηκε προς ψήφιση ήταν η σχετική με την έγκριση και συνέχιση των διαταγμάτων, διακηρύξεων και κανονισμών (orders, proclamations, regulations) που εκδόθηκαν από τον Αρμοστή μέχρι τότε, σε μια προσπάθεια απόδοσης σε αυτά ενός είδους έγκρισης και από το τοπικό στοιχείο, κάτι που έγινε τελικά χωρίς οποιαδήποτε αντίδραση από τα μέλη. Επιπλέον, στην πρώτη αυτή συνεδρία κατατέθηκαν από τον Αρμοστή και εγκρίθηκαν ομόφωνα, και οι Οργανικοί Κανονισμοί (Standing Orders) για τον τρόπο λειτουργίας του Νομοθετικού Συμβουλίου.⁸¹

Στην ίδια συνεδρία, στις 19 Δεκεμβρίου 1878, κατατέθηκε και το πρώτο Προσχέδιο Επιταγής, για το οποίο υπήρξε διάσταση απόψεων και, αφού τέθηκε σε ψηφοφορία, εγκρίθηκε με την πλειοψηφία των επίσημων μελών και τη νικώσα ψήφο του Αρμοστή.⁸² Η επιταγή σχετικά με την πώληση γης σε ξένους υπηκόους, επέτρεπε την

⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 152.

⁷⁸ Σύμφωνα με τον Αρμοστή, η ανικανότητα του Νομικού Συμβούλου οδήγησε σε καθυστερήσεις στις συνεδρίες, αφού στις Πρόχειρες Επιταγές εντοπίζονταν πολλά λάθη και παραβλέψεις. A. Cavendish (επ.), *Cyprus 1878, ό.π.*, σσ. 152 και 155.

⁷⁹ Για τις Πρόχειρες αυτές Επιταγές βλ. TNA: CO69/1. Συνεδρία 9-12-1878.

⁸⁰ Για τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις του νέου καθεστώτος βλ. C. Orr, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 65-94, R. Katsiaounis, *Labour, ό.π.*, σσ. 65-72, X. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 87-103.

⁸¹ TNA: CO69/1. Συνεδρία 9-12-1878.

⁸² TNA: CO69/1. Συνεδρία 19-12-1878.

πώληση γης μόνο σε βρετανούς ή υπηκόους της Υψηλής Πύλης, ή σε οποιονδήποτε άλλο, μετά όμως από την έγκριση του Αρμοστή.⁸³ Ο λόγος της καταψήφισης της επιταγής αυτής πρέπει να αναζητηθεί κυρίως στα προσωπικά συμφέροντα των βουλευτών, αφού με την απαγόρευση αυτή θα εμποδίζονταν να διαπραγματευθούν τις μεγάλες εκτάσεις περιουσίας που κατείχαν. Αφενός, όπως αναφέρει και ο Φ. Ζαννέτος, η ψήφιση της Επιταγής αυτής απέτρεψε ξεπούλημα των περιουσιών σε ξένους επιχειρηματίες, ιδιαίτερα σε μια περίοδο που η μέθη της κερδοσκοπίας υπερίσχυε της λογικής, αφετέρου όμως, αποστέρησε από το νησί την εισροή ξένων κεφαλαίων.⁸⁴

Μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις σοβαρής διχογνωμίας μεταξύ των επίσημων και των ανεπίσημων μελών επήλθε κατά τη συζήτηση του Προσχεδίου Επιταγής σχετικά με παραχώρηση εξουσίας στους επαρχιακούς διοικητές να εκδικάζουν αστικά και ποινικά μικροπαραπτώματα. Εν τη απουσία των υπολοίπων ανεπίσημων μελών, ο Fuad εξέφρασε τους φόβους του ότι πιθανή έγκριση της εν λόγω επιταγής θα έδινε απεριόριστη εξουσία στους τοπικούς διερμηνείς και σε πιθανή έφεση οποιασδήποτε απόφασης στο Δικαστήριο Daani, αυτή θα θεωρείτο πρακτικά διευθετημένη και δεν θα λάμβανε σοβαρά υπόψη τις οποιεσδήποτε μαρτυρίες. Από την πλευρά του, ο Αρμοστής ανέφερε ότι στόχος της εν λόγω επιταγής ήταν η εξυπηρέτηση του κατοίκων που ζούσαν σε πολύ μακρινή απόσταση από την έδρα του δικαστηρίου Daani, ενώ τόνισε ότι ήταν απαίτηση του κοινού η έγκριση ενός τέτοιου νόμου. Ο νομικός σύμβουλος της κυβέρνησης επισήμανε ότι ο φόβοι του κύριου βουλευτή ήταν αβάσιμοι, αφού ήδη τα ίδια αυτά δικαστήρια απέκτησαν σχετικά μεγάλη ανεξαρτησία και αποφάσιζαν, πολλές φορές λανθασμένα, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους διάδικους. Ο Αρμοστής ανέφερε ότι δεν είχε κανένα πρόβλημα εάν αποσυρόταν η σχετική Επιταγή, δίνοντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα στα ανεπίσημα μέλη να συνεννοηθούν μεταξύ τους, ενώ παράλληλα θα διευθετούσε τη μετάφρασή της στα τουρκικά, ώστε να διευκολυνθεί η διαδικασία.

Μέσα από τη σχετική συζήτηση διαφάνηκε αφενός η προσπάθεια των βρετανών αξιωματούχων για εξυπηρέτηση των κατοίκων του νησιού, αφετέρου η προκατάληψη που υπήρχε απέναντι στα καινοτόμα αυτά μέτρα. Επιπρόσθετα, διαφάνηκε και η δυσκολία εκπλήρωσης των βουλευτικών καθηκόντων από τα ανεπίσημα μέλη, αφού η προετοιμασία τους για τις συνεδρίες γινόταν με τη βοήθεια διερμηνέα, όχι πάντα με επιτυχία.⁸⁵ Η συζήτηση για την έγκριση της Επιταγής αναβλήθηκε για την επόμενη συνεδρία, ώστε να

⁸³ Για το κείμενο της Επιταγής βλ. *Cyprus, No. 4 (1879), Ordinances passed by the Legislative Council of Cyprus: No. VI, 1878 and Nos. VIII and XVI, 1879, C. 2351*, Λονδίνο 1879, σελ. 1

⁸⁴ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 84-85. Σύμφωνα με τον Wolseley, η ψήφος του Fuad εξαγοράστηκε, κατά κάποιο τρόπο, από τα υπόλοιπα ανεπίσημα μέλη, με αντάλλαγμα την έγκριση εκ μέρους τους άλλου νόμου, A. Cavendish (επ.), *Cyprus 1878, ό.π., σελ. 158*.

⁸⁵ TNA: CO69/1. Συνεδρία 28-4-1879.

μεταφραστούν και να διανεμηθούν οι τροποποιήσεις του Fuad και στους υπόλοιπους βουλευτές.⁸⁶ Μέχρι την επόμενη συνεδρία, σε συνάντηση του νομικού συμβούλου με τον Fuad, αποφασίστηκε η αποδοχή του νόμου, με ορισμένες τροποποιήσεις, κάτι με το οποίο δεν συμφώνησε ο Γλυκός,⁸⁷ θεωρώντας ύποπτη, προφανώς, αυτή τη συνδιαλλαγή. Τελικά, στη συζήτηση που ακολούθησε, μετά από τροποποιήσεις τόσο του Fuad, όσο και του Γλυκού, η Επιταγή εγκρίθηκε από το Συμβούλιο ομόφωνα. Εντούτοις δεν επικυρώθηκε από τον Αρμοστή, αφού δεν εντοπίστηκε δημοσιευμένη στην *Επίσημη Εφημερίδα*.

Η έλλειψη εμπιστοσύνης προς το ντόπιο στοιχείο για την ανάληψη σημαντικών καθηκόντων στη διοικητική μηχανή στο νησί, ιδιαίτερα από τους ίδιους τους ιθαγενείς βουλευτές, παρατηρήθηκε έντονα κατά τη συζήτηση της Επιταγής για το διορισμό αστυνομικών δικαστών στις μεγάλες πόλεις. Αυτή προερχόταν κυρίως από το φόβο που επικρατούσε για αντιδράσεις και αντίποινα μεταξύ των δύο κοινοτήτων: από τη μια ήταν το τουρκικό στοιχείο, το οποίο έχανε τον απόλυτο έλεγχο, που είχε κατά την προηγούμενη περίοδο, και από την άλλη οι Έλληνες, οι οποίοι για 300 χρόνια ήταν υπόδουλοι και που στο νέο καθεστώς είχαν εξισωθεί με τους πρώην κατακτητές τους.⁸⁸ Έτσι, μετά την ψήφιση της Επιταγής, οι ίδιοι οι κύπριοι βουλευτές παρακάλεσαν τον Αρμοστή όπως μεριμνήσει στις θέσεις αυτές να διοριστούν ευρωπαίοι και όχι ιθαγενείς δικαστές. Ο Biddulph υποσχέθηκε ότι θα εντόπιζε άντρες οι οποίοι θα μιλούσαν ελληνικά και τουρκικά, ώστε να μη χρειάζεται μετάφραση στα δικαστήρια.⁸⁹

Χαρακτηριστικό περιστατικό, που οφείλεται πιθανόν στην αρχική άγνοια των διαδικασιών, στη σχετική «επιπολαιότητα», αλλά και στην έλλειψη διορατικότητας των κυπρίων μελών ήταν η έγκριση ομόφωνα, χωρίς οποιαδήποτε ένσταση ή αντίδραση, της σχετικής Επιταγής για την υποχρεωτική εργασία των κατοίκων του νησιού στα δημόσια έργα.⁹⁰ Σημαντικό ρόλο για τη μη αντίδραση των κυπρίων μελών θα διαδραμάτισε και η υπάρχουσα κατάσταση με την ανυπαρξία οποιουδήποτε δημόσιου έργου υποδομής, θεωρώντας προφανώς ότι η ψήφιση ενός τέτοιου νόμου θα βελτίωνε τις συνθήκες ζωής των κατοίκων, αλλά και η φρασεολογία που χρησιμοποιήθηκε από τους βρετανούς νομικούς συμβούλους, οι οποίοι, μέσω της Επιταγής αυτής, δήλωναν ότι θα συνεχιζόταν η, μέχρι τότε, παράδοση της υποχρεωτικής εργασίας.⁹¹ Η εφαρμογή της όμως, προκάλεσε την αντίδραση των κατοίκων στο νησί, οι οποίοι περιέλαβαν το ζήτημα σε επιστολή του,

⁸⁶ TNA: CO69/1. Συνεδρία 8-5-1879.

⁸⁷ TNA: CO69/1. Συνεδρία 26-5-1879.

⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά τα σχόλια του Wolseley για την απόδοση της δικαιοσύνης κατά την Τουρκοκρατία στο A. Cavendish (επ.), *Cyprus 1878, ό.π.*, σελ. 92.

⁸⁹ TNA: CO69/1. Συνεδρία 8-5-1879.

⁹⁰ TNA: CO69/1. Συνεδρία 16-12-1878.

⁹¹ Το κείμενο της Επιταγής βρίσκεται στο *Cyprus Ordinances 1878-1883, χ.χ.*, σελ. 113.

εγκατεστημένου στο Λονδίνο, Ονούφριου Ιασονίδη, προς τον, γνωστό φιλέλληνα, αιδεσιμότατο Henry Tozer.⁹² Το θέμα εκμεταλλεύτηκαν πολιτικά οι Φιλελεύθεροι, οι οποίοι ήδη είχαν αντιδράσει στην παραχώρηση του νησιού στη Βρετανική Αυτοκρατορία, μέσω της κοινοβουλευτικής τους ομάδας. Αρχικά, στη συνεδρία της Βουλής των Κοινοτήτων της 17^{ης} Μαρτίου 1879, οι βουλευτές Sir Henry Samuelson και Sir Charles Forster, έθεσαν το συγκεκριμένο θέμα, ζητώντας διευκρινίσεις από τον υφυπουργό Εξωτερικών Robert Bourke. Ο έμπειρος διπλωμάτης δικαιολόγησε την Επιταγή αυτή ως τη βελτιωμένη έκδοση ενός ήδη υπάρχοντος νόμου της Τουρκοκρατίας, τονίζοντας παράλληλα ότι οποιαδήποτε εργασία θα γινόταν στο νησί θα ήταν με απολαβές.⁹³ Την απάντηση του Bourke αμφισβήτησε, με επερώτησή του μια εβδομάδα αργότερα, ο φιλελεύθερος βουλευτής Sir Charles Dilke, που επέκρινε την κυβέρνηση για τις μεταρρυθμίσεις της, ιδιαίτερα την υποχρεωτική εργασία στα δημόσια έργα, την οποία χαρακτήρισε ως μια αναχρονιστική μέθοδο, που εγκαταλείφθηκε τόσο στα νησιά Fiji, όσο και στην Αίγυπτο. Παράλληλα, αμφισβήτησε και την ύπαρξη αντίστοιχου νόμου στην Κύπρο κατά την Τουρκοκρατία, παρουσιάζοντας, ως απόδειξη, επιστολή του Ιασονίδη προς αυτόν.⁹⁴ Η επερώτηση προωθήθηκε από το υπουργείο Εξωτερικών προς τον Αρμοστή,⁹⁵ ο οποίος υποστήριξε τις ενέργειές του για τα έργα που εκτελέστηκαν με αναγκαστική εργασία, δηλώνοντας ότι αυτά έγιναν με πλήρες ημερομίσθιο προς τους εργαζομένους, ενώ χρειάστηκε μόνο τεσσάρων ημερών άνευ απολαβών εργασία, η οποία έγινε «με την ευχαρίστησιν όλων των κατοίκων».⁹⁶ Η αντίδραση των Φιλελευθέρων και η επακολουθήσασα άνοδος τους στην εξουσία οδήγησε σε επανεξέταση της Επιταγής, με αποτέλεσμα την ανάκλησή της.⁹⁷

Μετά από παρέλευση αρκετών συνεδριών, και την απόκτηση σχετικής εμπειρίας, ιδιαίτερα από τους νομικούς συμβούλους της κυβέρνησης, προτάθηκε προς εξέταση Επιταγή που στόχο είχε την ελαχιστοποίηση του χρόνου των συζητήσεων των Επιταγών,

---

⁹² Υπουργός Εξωτερικών προς Αρμοστή, *Correspondence Respecting Complaints made against the Government of Cyprus, C. 2324*, Λονδίνο 1879, σσ. 1-3, όπου επισυνάπτεται τόσο η συγκεκριμένη επιστολή όσο και δύο σχετικές επιστολές με αποστολές τον Μητροπολίτη Κιτίου και τον Α. Παλαιολόγο. Η ελληνική τους μετάφραση βρίσκεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 87-111.

⁹³ *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 244, 17η Μαρτίου 1879, (Λονδίνο 1879), cc. 1025-1026.

⁹⁴ *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 244, 24η Μαρτίου 1879, (Λονδίνο 1879), cc. 1509-1517.

⁹⁵ Υπουργός Εξωτερικών προς Αρμοστή, *Correspondence Respecting Complaints made against the Government of Cyprus, C. 2324*, Λονδίνο 1879, σσ. 3-4.

⁹⁶ Αρμοστής προς Υπουργό Εξωτερικών, *Correspondence Respecting Complaints, C. 2324, ό.π.*, σσ. 4-8, όπου επισυνάπτεται και επιστολή του Διοικητή Λεμεσού. Για τη σχετική αλληλογραφία βλ. στο ίδιο, σσ. 8-20. Για την ελληνική μετάφρασή τους και σχόλια βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 111-125.

⁹⁷ ΤΝΑ: CO69/1. Συνεδρία 21-12-1878. Η ανάκλησή του έγινε με την Επιταγή III/1880, που τροποποιούσε όλες τις επιταγές του 1878, *Cyprus Ordinances 1878-1883, χ.χ.*, σελ. 13.

με τον καθορισμό, σε μια μόνο Επιταγή, όρων που επαναλαμβάνονταν συχνά σε όλες της υπό εξέταση Επιταγές.⁹⁸

Η πρώτη Επιταγή, στην οποία έγιναν τροποποιήσεις, που προτάθηκαν από τους κύριους βουλευτές, ήταν η σχετική με τον κανονισμό για το κυνήγι. Τόσο ο Γλυκός, όσο και ο Fuad, έκαναν επισημάνσεις οι οποίες εκπορεύονταν από την εμπειρία τους και τις τοπικές συνθήκες, κάτι που δεν έλαβαν υπόψη, ή αγνοούσαν, οι εισηγητές της σχετικής Πρόχειρης Επιταγής για ψήφιση. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι, μετά από «κυπριακές» τροποποιήσεις, μετακινήθηκε η περίοδος απαγόρευσης του κυνηγιού, προστέθηκε ένα επιπλέον είδος στα θηράματα και ένα ολόκληρο άρθρο σχετικά με την προστασία των αυγών των θηραμάτων. Οι προσθήκες αυτές επιβεβαίωναν σε μεγάλο βαθμό την ανάγκη μεγαλύτερης συμμετοχής του τοπικού στοιχείου στις εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Ένα από τα συχνότερα αιτήματα των κατοίκων ήταν η αναδιοργάνωση του συστήματος απονομής δικαιοσύνης,⁹⁹ κάτι που και οι ίδιοι οι Βρετανοί έθεσαν ως προτεραιότητα. Μέχρι όμως την έκδοση του σχετικού διατάγματος, λήφθηκε πρόνοια για την ποινική και πολιτική δικαιοδοσία, με την κατάθεση προς ψήφιση Πρόχειρης Επιταγής για ίδρυση Ανωτάτου Δικαστηρίου στο νησί. Λόγω τόσο της έκτασης του υπό ψήφιση κειμένου, όσο και του γεγονότος ότι αναφερόταν σε ένα εντελώς καινούργιο θεσμό η σχετική συζήτηση κάλυψε ολόκληρη τη συνεδρία της 21^{ης} Δεκεμβρίου 1878. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το υπό δημιουργία δικαστήριο θα εφάρμοζε τον βρετανικό νόμο,¹⁰⁰ ενώ η ισχύς του θα είχε περιορισμένη διάρκεια, λόγω της επικείμενης εφαρμογής ενός νέου δικαστικού συστήματος.

Σχετική με τα δικαστήρια ήταν και η κατάθεση επιταγής, τον Νοέμβριο 1880, για μετατροπή του τρόπου επιλογής των δικαστών των Nizam (Νομικά Συμβούλια), οι οποίοι μέχρι τότε εκλέγονταν. Εν όψει του γεγονότος ότι βρισκόταν υπό μελέτη Επιταγή για οργάνωση του δικαστικού συστήματος εν γένει, επιβαλλόταν, σύμφωνα με τον Αρμοστή, μέχρι την ψήφισή της να διορίζονται από τον ίδιο οι δικαστές, προφανώς ως το πρώτο βήμα για την εισαγωγή των δικαστηρίων στην ευρύτερη διοικητική μηχανή. Ο Περισιτιάνης, ο οποίος μόλις είχε διοριστεί βουλευτής, αν και συμφώνησε με την αφαίρεση

⁹⁸ ΤΝΑ: CO69/1. Συνεδρία 16-1-1879. Η Επιταγή βρίσκεται στο *Cyprus Ordinances 1878-1883*, ό.π., σελ. 113.

⁹⁹ Η αναδιοργάνωση των δικαστηρίων ήταν ανάμεσα στα αιτήματα που έθεσε ο διευθυντής της εφημερίδας *Νέον Κίτιον*, Θεόδουλος Κωνσταντινίδης, στο άρθρο του, ημερομηνίας 30/11-6-1879 με τίτλο: «Τι αιτεί ο Κυπριακός λαός». Βλ. το πρωτοσέλιδο άρθρο της εφ. *Νέον Κίτιον*, 6/18-6-1879, με τίτλο: «Περί Δικαστηρίων». Επίσης, τέθηκε ως αίτημα και στο Παγκύπριο Υπόμνημα του 1879, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 146-148.

¹⁰⁰ Το πλήρες κείμενο του εν λόγω νόμου 1/1878 βρίσκεται στο *Cyprus Ordinances 1878-1883*, ό.π., σσ. 1-105.

του δικαιώματος της εκλογής, πρότεινε η επιλογή να γίνεται από το Νομοθετικό Συμβούλιο και όχι από τον Αρμοστή, κάτι που επέφερε την αντίδραση του τελευταίου, αφού το Συμβούλιο δεν μπορούσε να έχει εκτελεστικές εξουσίες.¹⁰¹ Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι, ενώ οι Κύπριοι επιζητούσαν την αύξηση της συμμετοχής τους στις διάφορες λειτουργίες της κυβέρνησης μέσω εκλογικών διαδικασιών, εντούτοις δεν αντέδρασαν στην αφαίρεση της εκλεξιμότητας, προφανώς λόγω του προσωρινού χαρακτήρα που είχε η σχετική Επιταγή.

Η αλλαγή του Αρμοστή και ο διορισμός του, μέχρι τότε Διοικητή Λευκωσίας και ήδη μέλους του Νομοθετικού Συμβουλίου, R. Biddulph στη θέση αυτή, επέφερε και αλλαγές στη διοικητική δομή του Συμβουλίου. Με την έναρξη της δεύτερης νομοθετικής συνόδου, τον Δεκέμβριο 1880, διορίστηκε ο προσωπικός γραμματέας του Αρμοστή, C.A. King Harman,¹⁰² για να ασκεί παράλληλα και καθήκοντα γραμματέα του Νομοθετικού Συμβουλίου, στη θέση του μέχρι τότε γραμματέα Herbert.¹⁰³ Ο Biddulph, ήταν ο πρώτος Αρμοστής, ο οποίος, κάνοντας χρήση της παραγράφου XVIII του Διατάγματος εν Συμβουλίω, δημοσίευσε Επιταγές μέσω προκηρύξεων, χωρίς προηγουμένως να τύχουν της έγκρισης του Νομοθετικού Συμβουλίου (ή να συζητηθούν εκεί). Κατά το 1880 εκδόθηκαν δέκα τέτοια διατάγματα, τα οποία, ενώ αρχικά ο Αρμοστής τα δικαιολογούσε επικαλούμενος τη μη σύγκληση του Συμβουλίου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και την επείγουσα φύση τους¹⁰⁴, έπειτα, και αφού έλαβε γνωμάτευση από το υπουργείο Αποικιών, μέσω των δημοσιεύσεών τους καθόριζε, ως επί το πλείστον, εμπορικούς κανονισμούς και τέλη.¹⁰⁵ Συνολικά, καθ' όλη τη διάρκεια του διορισμένου Νομοθετικού Συμβουλίου δημοσιεύτηκαν 31 τέτοιου είδους διατάγματα-επιταγές.

Στην πρώτη συνεδρία της δεύτερης νομοθετικής συνόδου, τον Δεκέμβριο 1879, κατατέθηκε προς μελέτη και το Προσχέδιο Επιταγής, που αποστάληκε από τον υπουργό Εξωτερικών για έγκριση, σχετικά με την αύξηση της αστυνομικής δύναμης. Ήταν η πρώτη αναφορά σε κατατιθέμενο προσχέδιο που είχε προετοιμαστεί από το υπουργείο, και όχι

¹⁰¹ TNA: CO69/1. Συνεδρία 18-11-1880.

¹⁰² Ο King Harman, ο οποίος έπειτα διέπρεψε στη διοικητική υπηρεσία του νησιού, αναλαμβάνοντας και τη θέση του Αρμοστή (1904-1911) σύμφωνα με τις εφημερίδες, λίγο μετά το μη επαναδιορισμό του Mustafa Fuad στη θέση του ανεπίσημου μέλους, είχε μια μικροσυμπλοκή μαζί του, με αποτέλεσμα το μαστίγωμα τόσο του πρώην βουλευτή, όσο και του αμαξήλατη του. Ενέργεια αδιανόητη ακόμα και για την εποχή, που δείχνει την διαφορά που επικρατούσε μεταξύ δύο ατόμων που μέχρι πρότινος συνεργάζονταν εντός του συμβουλίου, αλλά και τις αποικιακές αντιλήψεις και πρακτικές. Εφ. *Αλήθεια*, 21/2-4-1881.

¹⁰³ *The Cyprus Gazette*, 8-12-1879.

¹⁰⁴ Σύμφωνα με τον ίδιο τον Biddulph, σε τρεις συγκεκριμένες περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, προέβηκε σε έκδοση Διατάγματος, που είχε ισχύ μέχρι έξι μήνες: το σχετικό με την προσπάθεια αποφυγής της εξάπλωσης του τύφου στις 7-2-1880, της ευλογιάς ανάμεσα στους αιγύπτιους πρόσφυγες στις 5-9-1882 και στο διορισμό ειδικής επιτροπής για τη δίκη του Καδή Πάφου. Biddulph προς Λόρδο Stanley, Λευκωσία 20-6-1883, στο *Cyprus. Papers relating to the Constitution of a New Legislative Council*, C.3791, Λονδίνο 1883, σσ. 12-13.

¹⁰⁵ Βλ. την επιστολή του Biddulph προς τον Kimberley, Λευκωσία 11-6-1880 και την απάντηση του J. Pauncifote, 2-6-1880 (sic) στο TNA: CO67/12, No. 225.

από τους νομικούς συμβούλους στο νησί. Η επιθυμία της κυβέρνησης για αύξηση της Αστυνομίας φάνηκε από τη δήλωση του Αρμοστή ότι ο προϋπολογισμός της θα καλυπτόταν από το αυτοκρατορικό ταμείο και στόχος ήταν η βελτίωση της πειθαρχίας και της επιχειρησιακής ετοιμότητας του σώματος.¹⁰⁶ Η αυξημένη εγκληματικότητα στο νησί και κατ' επέκταση η αύξηση των αναγκών για περισσότερους αστυνομικούς στις επαρχίες,¹⁰⁷ οδήγησαν την κυβέρνηση στην υποβολή της επιταγής αυτής.¹⁰⁸

Ένα από τα σημαντικότερα θέματα που κλήθηκε το διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο να επιλύσει ήταν η οργάνωση των δημαρχείων, που λειτουργούσαν από την περίοδο της Τουρκοκρατίας.¹⁰⁹ Αίτημα για την αναδιάρθρωση και οργάνωση των δημαρχείων τέθηκε ήδη από τα μέσα του 1879, στο προαναφερθέν παγκύπριο υπόμνημα προς τη βρετανική κυβέρνηση, ενώ λίγους μήνες αργότερα, οι ίδιοι οι κάτοικοι των δήμων πίεζαν την τοπική κυβέρνηση για τροποποίηση των δεδομένων. Κύρια αιτήματά τους ήταν η εκλογή του προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου από τα μέλη του και η εκπροσώπηση των κατοίκων των δήμων στα αντίστοιχα συμβούλια με βάση την πληθυσμιακή τους αναλογία.¹¹⁰ Στην Πρόχειρη Επιταγή που κατατέθηκε, η μόνη τροποποίηση που προτάθηκε από τα ανεπίσημα μέλη αφορούσε τα κριτήρια για το δικαίωμα ψήφου, όπου πρότειναν την αντικατάσταση της αποπληρωμής συγκεκριμένου ποσού ως δημοτικά τέλη με το διπλάσιο ποσό σε κυβερνητικούς φόρους.¹¹¹ Η σχετική πρόνοια επέφερε την έντονη αντίδραση των κατοίκων, αφού σύμφωνα με αυτήν ελάχιστοι θα μπορούσαν να συμμετάσχουν στις εκλογές.¹¹² Οι βουλευτές, αντιλαμβανόμενοι το λάθος τους, που θα στερούσε ακόμα και από πολλούς εύπορους εμπόρους το δικαίωμα ψήφου, ζήτησαν την τροποποίηση εκ νέου της Επιταγής, χωρίς αποτέλεσμα όμως, αφού, όπως ο Αρμοστής ανέφερε, οι πρώτες εκλογές προγραμματίστηκαν και θα γίνονταν με τον ήδη εγκεκριμένο νόμο, ο οποίος, όμως, θα μπορούσε να τροποποιηθεί μελλοντικά.¹¹³

Το τροποποιημένο προσχέδιο, επανήλθε δύο χρόνια αργότερα. Η σημαντικότητά του αλλά και η σπουδαιότητα που οι Βρετανοί απέδωσαν σε αυτόν φαίνεται από το γεγονός ότι, κατά την ετοιμασία της Πρόχειρης Επιταγής λήφθηκαν υπόψη οι αντιδράσεις

¹⁰⁶ TNA: CO69/1. Συνεδρία 22-12-1879.

¹⁰⁷ Βλ. σχετικά τις επιστολές των Επαρχιακών Διοικητών Λευκωσίας και Λεμεσού, με αίτημα την αύξηση των αστυνομικών στην επαρχία τους, στο KAK: SAO3/1197 και KAK: SAO3/1262 αντίστοιχα.

¹⁰⁸ Η επιταγή εγκρίθηκε ως XXX/1879, *Cyprus Ordinances 1878-1883, ό.π.*, σσ. 95-101.

¹⁰⁹ Για το θεσμό των δημαρχείων, τη δράση και τη δομή τους κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας και τα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας βλ. Γ. Διονυσίου, «Τα δημαρχεία στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας και στις αρχές της αγγλικής κατοχής», *Κυπριακός Λόγος*, χρονιά 12^η, αρ. 69-72, Μάης-Δεκέβρης 1980, σσ. 303-311.

¹¹⁰ Βλ. ενδεικτικά τις αναφορές για τις παραιτήσεις των χριστιανών κατοίκων στους δήμους Βαρωσίων και Λεμεσού στην εφ. *Νέον Κίτιον*, 14/26-9-1879, και Λάρνακας στην εφ. *Νέον Κίτιον*, 17/29-5-1880.

¹¹¹ TNA: CO67/12/301. Επιστολή Biddulph προς Granville, Λευκωσία 10-7-1880.

¹¹² Εφ. *Νέον Κίτιον*, 14/26-6-1880.

¹¹³ TNA: CO67/12/301. Επιστολή Biddulph προς Granville, Λευκωσία 10-7-1880.

του Τύπου, ενώ ζητήθηκε από τον Αρμοστή, κατά την κατάθεσή της ενώπιον των βουλευτών, να προετοιμαστούν κατάλληλα για τη συζήτησή της που θα γινόταν στην επόμενη συνεδρία, πρακτική που ήταν ασυνήθιστη.¹¹⁴ Στόχος της βρετανικής κυβέρνησης, όπως τον έθεσε ο Αρμοστής, ήταν η επέκταση του εκλογικού σώματος για τις δημοκρατικές εκλογές ώστε η Επιταγή αυτή να προσομοιάζει, όσον το δυνατόν περισσότερο, με τον αντίστοιχο βρετανικό νόμο. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι ο αριθμός των μελών των Δημοτικών Συμβουλίων θα ήταν ανάλογος με τα πληθυσμιακά δεδομένα τους, ένα διαχρονικό αίτημα των ελλήνων κατοίκων του νησιού. Κατά τη συζήτηση της Πρόχειρης Επιταγής, εν τη απουσία κύριου βουλευτή (παρών ήταν μόνο ο Watkins), αναφέρθηκε ότι επιθυμία των κατοίκων ήταν όπως το εκλογικό δικαίωμα μπορούσαν να αποκτήσουν και ξένοι κάτοικοι του Δήμου – πέραν των οθωμανών υπηκόων ή βρετανών κατοίκων του νησιού – μετά από απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, πρακτική που δεν επιτρεπόταν στη Βρετανία ή άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Η Επιταγή, ύστερα από διάφορες διευκρινιστικές προσθαφαιρέσεις και, αφού ο Νομικός Σύμβουλος της κυβέρνησης αντέκρουσε ορισμένα επιχειρήματα των κατοίκων, όπως μεταφέρθηκαν από τον Watkins, εγκρίθηκε ομόφωνα.¹¹⁵ Ήταν ένα σημαντικό βήμα προς την πολιτική αντιπροσωπευτικότητα των κατοίκων, αφού ορισμένες από τις πρόνοιες της εν λόγω Επιταγής περιλήφθηκαν και στο σχετικό με το νέο Νομοθετικό Συμβούλιο Διάταγμα του 1882.¹¹⁶

Το υπουργείο Αποικιών, στα πλαίσια των συζητήσεων που διεξάγονταν στο Λονδίνο για προσφορά αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου στο νησί και της παραχώρησης για έγκριση από αυτό του προϋπολογισμού της κυβέρνησης, έδωσε οδηγίες στον Αρμοστή να καταθέσει, για πρώτη φορά, τον Απρίλιο 1882, τα υπολογισμένα έξοδα για τη λειτουργία της κυβερνητικής μηχανής προς ψήφιση, μέσω σχετικής Επιταγής. Στη σχετική συνεδρία, ο Biddulph, επισήμανε την ανάγκη για εισαγωγή του προϋπολογισμού στο τοπικό κοινοβούλιο για έγκριση, κάτι που η μη ικανοποιητική οργάνωση της διοίκησης δεν επέτρεπε μέχρι τότε, παρά το γεγονός ότι συνηθιζόταν στις υπόλοιπες αποικίες της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.¹¹⁷ Εντούτοις, σε επιστολή του ιδίου προς τον υπουργό μερικούς μήνες πριν, η οποία δημοσιεύθηκε στον τοπικό τύπο, τόνιζε την αντίθεσή του σε αυτή την παραχώρηση, με τη δικαιολογία της αύξησης αφενός του φόρτου εργασίας εντός του Συμβουλίου, αφετέρου της πίεσης προς τα ανεπίσημα μέλη, τα οποία, ήδη δεχόμενα

¹¹⁴ TNA: CO69/1. Συνεδρία 9-3-1882.

¹¹⁵ TNA: CO69/1. Συνεδρία 23-3-1882.

¹¹⁶ Το κείμενο της Επιταγής VI/1882 βρίσκεται στο *Cyprus Ordinances 1878-1883*, ό.π., σσ. 1-27.

¹¹⁷ TNA: CO69/1. Συνεδρία 13-4-1882.

αυστηρή κριτική, θα προσπαθούσαν να μειώσουν τους μισθούς και τα επιδόματα.¹¹⁸ Παρόλα ταύτα, η παραχώρηση από μέρους της κυβέρνησης της έγκρισης του προϋπολογισμού από το τοπικό κοινοβούλιο ήταν ένα σημαντικό βήμα για τη συμμετοχική διακυβέρνηση, που επεδίωκαν τόσο οι Βρετανοί, όσο και οι κάτοικοι, αφού μέσω αυτού, οι βουλευτές μπορούσαν να εγκρίνουν ή να απορρίψουν άρθρα του, εγκρίνοντας ή απορρίπτοντας, παράλληλα, πολιτικές και ενέργειες διοικητικών υπαλλήλων.

Καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του πρώτου Νομοθετικού Συμβουλίου, και παρά τις συχνές εναλλαγές των προσώπων σε αυτό, ιδιαίτερα των επίσημων μελών, η συνεργασία εντός αυτού ήταν άψογη. Η σωστή προετοιμασία των Πρόχειρων Επιταγών από τους νομικούς συμβούλους της κυβέρνησης και η επιτακτική ανάγκη για διοικητική οργάνωση του νησιού επέβαλλε τη συνεργασία μεταξύ των μελών, ανεξαρτήτως εθνικότητας. Σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισε και το γεγονός ότι οι προτεινόμενες Επιταγές αφορούσαν καθαρά διοικητικά θέματα, που δεν έθιγαν το εθνικό αίσθημα των ανεπίσημων μελών – στη μόνη συζήτηση που τα συμφέροντα των οθωμανών επλήγησαν, στο θέμα των δημαρχείων, ο οθωμανός βουλευτής απουσίαζε. Αντιθέτως, συχνές ήταν οι τροποποιήσεις που γίνονταν με τη συνεργασία τους, όπως προαναφέρθηκε. Επιπρόσθετα, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε και η συνειδητοποίηση, εκ μέρους των ανεπίσημων μελών, ήδη από τις πρώτες συνεδρίες, ότι πιθανή διαφωνία τους και κατανήφιση κάποιας επιταγής, θα έπεφτε στο κενό, αφού θα υπερψηφιζόταν από τα επίσημα μέλη με τη νικώσα ψήφο του Αρμοστή.

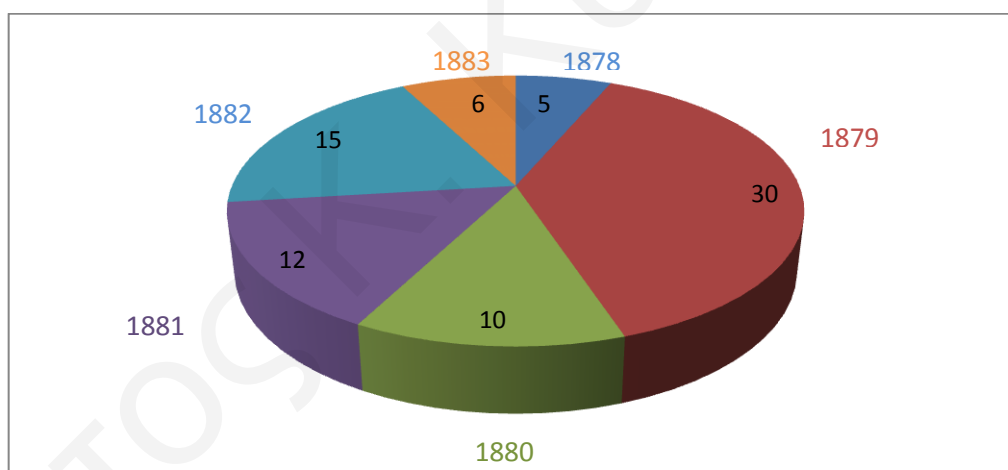
Ο Τύπος της εποχής κατηγορούσε συχνά το Νομοθετικό Συμβούλιο ότι η φιλοσοφία του, καθ' όλη την υπό αναφορά περίοδο, ήταν η επιβολή στρατιωτικής κυριαρχίας στο νησί, μέσω «στρατιωτικών νόμων» που ψηφίζονταν από αυτό, αλλά και η συνέχιση της οθωμανικής κυριαρχίας, μέσω της απλής αναθεώρησης αρκετών νόμων της τουρκικής περιόδου.¹¹⁹ Χαρακτηριστικό είναι ότι την ίδια άποψη, όσο βέβαια ήταν στην αντιπολίτευση, είχε και ο Γλάδστων, ο οποίος, σύμφωνα με τον Τύπο φαίνεται να κατηγορήσει την κυβέρνηση ότι ορισμένοι νόμοι που ψηφίστηκαν στο νησί «περιάπτουσιν όνειδος εις την Αγγλίαν και τον πολιτισμόν καθόλου», τονίζοντας ταυτόχρονα ότι «η νήσος αύτη κατωκείτο υπό πεπολιτισμένου λαού, καθ' ον χρόνον ημείς είμεθα βάρβαροι»¹²⁰. Η άνοδος του στην εξουσία σήμανε την έναρξη των διεργασιών για παροχή αντιπροσωπευτικού συστήματος στο νησί, χωρίς τη θεαματική βελτίωση που ο ίδιος, αλλά, κυρίως οι κάτοικοι, επιθυμούσαν.

¹¹⁸ Εφ. *Αλήθεια*, 5/17-9-1881.

¹¹⁹ Εφ. *Νέον Κίτιον*, 22/3-1-1880.

¹²⁰ Τα λόγια αυτά φέρεται να τα είπε κατά τη διάρκεια του εορτασμού των εβδομηνταχρονών του, βλ. εφ. *Νέον Κίτιον*, 22/3-1-1880.

Καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του διορισμένου Νομοθετικού Συμβουλίου εξετάστηκαν πληθώρα Πρόχειρων Επιταγών, οι οποίες, στην πλειοψηφία τους εγκρίθηκαν ομόφωνα, χωρίς τροποποιήσεις, ενώ μόλις μία εγκρίθηκε ύστερα από ψηφοφορία και με τη νικώσα ψήφο του Αρμοστή. Σε ορισμένες Επιταγές, τα ανεπίσημα μέλη πρότειναν μερικές τροποποιήσεις, ενσωματώνοντας, ως επί το πλείστον, τις εμπειρίες του τοπικού στοιχείου σε αυτές. Αξιοσημείωτο πάντως είναι και το γεγονός ότι ορισμένες Επιταγές, ενώ εγκρίθηκαν από το Νομοθετικό Συμβούλιο, εντούτοις δεν δημοσιεύτηκαν στην Επίσημη Εφημερίδα, προφανώς αφού δεν έτυχαν της τελικής έγκρισης του Αρμοστή και του υπουργείου. Εξετάζοντας το περιεχόμενο των εγκριθεισών Επιταγών (βλ. Πίνακας ΙΙ), συμπεραίνεται ότι με τις νομοθετικές αυτές ρυθμίσεις, στόχος της νέας βρετανικής κυβέρνησης ήταν η οργάνωση του νησιού στα πλαίσια των βρετανικών αποικιών και η διοίκησή του μέσω οργανωμένων θεσμών. Αυτός είναι και ο λόγος που κατά τα πρώτα δύο έτη λειτουργίας του Νομοθετικού Συμβουλίου ψηφίστηκαν σχεδόν οι μισές, από το σύνολο των Επιταγών (βλ. το σχεδιάγραμμα Ι).¹²¹

Σχεδιάγραμμα Ι: Οι εγκριμένες Επιταγές 1878-1883 κατά έτος.

¹²¹ Για την επίσημη άποψη των βρετανών πολιτικών, τόσο στο νησί όσο και στο Λονδίνο για τις εγκριθείσες επιταγές από το εν λόγω Νομοθετικό Συμβούλιο βλ. τις επιστολές των Biddulph προς Stanley, Λευκωσία 20-6-1883 και Stanley προς Biddulph, Λονδίνο, 11-7-1883, στο *Cyprus. Papers relating to the Constitution of a New Legislative Council, C.3791*, Λονδίνο 1883, σσ. 12-13.

Αιτήματα για αναθεώρηση του Συντάγματος

Η παραχώρηση του διορισμένου αυτού Νομοθετικού Συντάγματος δεν άφησε απόλυτα ικανοποιημένους τους κατοίκους του νησιού, οι οποίοι όμως δεν αντέδρασαν άμεσα. Αν και δεν υπάρχει οποιαδήποτε αναφορά που να το αποδεικνύει, φαίνεται ότι η έναρξη των εργασιών του Συμβουλίου τον Δεκέμβριο του 1878 καθυστέρησε τις οποιεσδήποτε αντιδράσεις για αυτό. Με το πέρας των συνεδριών του, τον Μάιο του 1879, εκδόθηκε το πρώτο υπόμνημα ενώ άρχισαν οι διεργασίες για το δεύτερο.¹²² Πιθανόν οι ηγέτες του κυπριακού λαού να κράτησαν μια «περίοδο χάριτος», όπου θα παρακολουθούσαν τον τρόπο λειτουργίας του Συμβουλίου και, αφού διαπίστωσαν ότι δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις που έθεσαν, αποφάσισαν να αντιδράσουν.

Η πρώτη αντίδραση επήλθε στις αρχές Ιουνίου 1879, όταν η προσφάτως εκδοθείσα εφημερίδα *Νέον Κίτιον*, σε άρθρο της με τίτλο «Τι αιτεί ο Κυπριακός Λαός»¹²³ ανάμεσα στα οκτώ συνολικά αιτήματα έθεσε και το ζήτημα επανόρθωσης εκ μέρους των Βρετανών και αναθεώρησης των προνοιών του συσταθέντος Νομοθετικού Συμβουλίου:

*Το συσταθέν Νομοθετικόν Συμβούλιον της Νήσου, εάν περιελάμβανε πλειότερα Μέλη, εκλεγόμενα τα μεν υπό των κατοίκων, κατ' αναλογίαν του πληθυσμού εκάστου διαμερίσματος της νήσου, τα δε υπό της σεβαστής Κυβερνήσεως, οι υπ' αυτού εκπονούμενοι υπέρ του τόπου νόμοι, απόρροια όντες κοινής σκέψεως και ιδίας περι ενός εκάστου διαμερίσματος γνώσεως και πείρας θα ήσαν μάλλον εφαρμόσιμοι εν τω τόπω και λυσιτελέστατοι εις τα συμφέροντα αυτού.*¹²⁴

Παράλληλα, μια Επιτροπή αποτελούμενη από Έλληνες, οι οποίοι επιλέγηκαν από σύγκληση παγκύπριας αντιπροσωπείας στη Λευκωσία,¹²⁵ ετοίμασαν ένα υπόμνημα με δώδεκα αιτήματα τα οποία παραδόθηκαν στο διάδοχο του Wolseley, R. Biddulph, στα τέλη Σεπτεμβρίου 1879.¹²⁶ Το ζήτημα του «πολιτεύματος», τέθηκε τελευταίο στο

¹²² Το πρώτο υπόμνημα που ετοιμάστηκε και παραδόθηκε από τους Αρχιερείς στον Αρμοστή, τον Φεβρουάριο του 1879, δεν έκανε οποιαδήποτε αναφορά στην παραχώρηση συνταγματικών ελευθεριών, αφού οι ιεράρχες που το απέστειλαν επιδίωκαν κυρίως την επίσημη θεσμοθέτηση των σχέσεων μεταξύ της Εκκλησίας και της βρετανικής διοίκησης. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 133-144.

¹²³ «Τι αιτεί ο Κυπριακός Λαός», εφ. *Νέον Κίτιον*, 30/11-6-1879.

¹²⁴ Δυο βδομάδες όμως αργότερα, σε άλλο πρωτοσέλιδο της άρθρο, η εφημερίδα πρότεινε, πιθανόν ως εναλλακτική προσωρινή λύση, το διορισμό και άλλων βουλευτών από όλες τις επαρχίες, οι οποίοι θα είχαν ιδίαν άποψη για τα διάφορα προβλήματα που θα επιλύονταν εντός του Συμβουλίου, ενώ δεν ανέφερε πουθενά την ανάγκη εκλογής τους, βλ. «Περί του Νομοθετικού Συμβουλίου», εφ. *Νέον Κίτιον*, 13/25-6-1879.

¹²⁵ Σύμφωνα με τον Ζαννέτο, την ιδέα για τη σύγκληση παγκύπριας αντιπροσωπείας, με στόχο τη σύνταξη υπομνήματος προς την κυβέρνηση είχε ο Γραμματέας του Συλλόγου «Ζήνων ο Κιτιεύς», Θεοχάρης Μιτσής. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 132-133.

¹²⁶ Την επιτροπή αποτελούσαν ο μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός, οι δικηγόροι Θεόδωρος Περισιτιάνης και Πασχάλης Κωνσταντινίδης, ο εκπαιδευτικός Ιωάννης Παυλίδης και οι έμποροι Αχιλλέας Λιασίδης και Θεοχάρης Μιτσής. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 132-133. Χαρακτηριστικό είναι ότι εκτός του τελευταίου, οι υπόλοιποι εκλέχθηκαν μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου τα επόμενα χρόνια.

υπόμνημα, χωρίς να σημαίνει ότι ήταν ελάχισσος σημασίας ή σπουδαιότητας.¹²⁷ Αφού τονίζοταν η αποτυχία του Νομοθετικού Συμβουλίου να ανταποκριθεί, τόσο στις προσδοκίες του λαού, όσο και στις προθέσεις της κυβέρνησης, λόγω κυρίως της απειρίας «επί των καθ' ημάς πραγμάτων, αναγκών, ηθών και εθίμων» υπέβαλαν

τη σεβαστή Κυβερνήσει, ίνα ευαρεστηθή αυτή ν' αποδεχθή και υπέρ της Κύπρου σύστημα αντιπροσωπευτικόν, περιβεβλημένον με ευρύτερα δικαιώματα και διά τούτο με πλειοτέραν ευθύνην και βαρύτερα καθήκοντα. Άνδρες Κύπριοι, κεκτημένοι πείραν του τόπου, των αναγκών, των ηθών και εθίμων αυτού, απολαύοντες δε της πλήρους των κατοίκων εμπιστοσύνης, και εκλεγόμενοι υπ' αυτών φυσικώ τω λόγω εισίν οι αρμοδιώτεροι να θέσωσι νόμους και κανονισμούς.

Επιπρόσθετα, τόνισαν ότι πιθανή παραχώρηση ενός συντάγματος παραπλήσιου με αυτά που λειτουργούσαν σε άλλα κράτη και επέφεραν τη «διανοητική και ηθική ανάπτυξη» τους, θα αποτελούσε «το ασφαλέστερον μέσον της ηθικής και υλικής ευημερίας» του κυπριακού λαού, «λαού φιλησύχου, ευαγώγου και δυνάμενου να εκτιμήση τα τε δικαιώματα και τα καθήκοντα αυτού»¹²⁸. Σύνοψη του εν λόγω υπομνήματος δημοσιεύθηκε και στην εφημερίδα *Νέον Κίτιον* στις αρχές Οκτωβρίου 1879, ο αρθρογράφος της οποίας διαφώνησε με τον τρόπο παρουσίασης και το περιεχόμενό του. Σύμφωνα, με τον διευθυντή της εφημερίδας, Θεόδουλο Κωνσταντινίδη, το γεγονός ότι τέθηκαν τόσα πολλά ζητήματα ταυτόχρονα αποδυνάμωσε το κύριο ζητούμενο που έπρεπε να ήταν σύσταση «Νομοθετικού Συμβουλίου υπό Κυπρίων απαρτιζομένου».¹²⁹

Η παραίτηση του βουλευτή Γεώργιου Γλυκύ από τη θέση του, στις αρχές του 1880, έδωσε την αφορμή στην εφημερίδα «*Νέον Κίτιον*», να αμφισβητήσει ξανά τόσο τον τρόπο συγκρότησης του Νομοθετικού Συμβουλίου, όσο και τους σκοπούς του. Με το άρθρο που γνωστοποιούσε την παραίτηση του Γλυκύ και τη (λανθασμένη, όπως αποδείχθηκε) ανακοίνωση του ονόματος του αντικαταστάτη του, τόνισε, με καθαρά σκωπτικό ύφος, την ικανότητά του νομοθετικού σώματος να συντάσσει νόμους «ουχί δια πεπολιτισμένους λαούς, αλλά διά αγρίους και βαρβάρους».¹³⁰

¹²⁷ Ο Ρ. Κατσιαούνης θεωρεί ότι το γεγονός ότι τόσο στο άρθρο της εφημερίδας *Νέον Κίτιον* όσο και στο υπόμνημα αυτό, το αίτημα αναφέρεται τελευταίο, αποδεικνύει και τη μειωμένη σημασία, την οποία απέδιδαν σε αυτό οι συντάκτες του. Ρολάνδος Κατσιαούνης, «Εκλέγειν και Εκλέγεσθαι στις πρώτες βουλευτικές εκλογές της Αγγλοκρατίας το 1883», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XX, Λευκωσία 1994, σελ. 314.

¹²⁸ Το ψήφισμα γραμμένο στα γαλλικά, χωρίς ημερομηνία, παραδόθηκε στον Αρμοστή στα τέλη Αυγούστου 1879. Βρίσκεται στο ΚΑΚ: SAO3/70. Η ελληνική του μετάφραση, χωρίς τις υπογραφές: Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 144-159.

¹²⁹ Εφ. *Νέον Κίτιον*, 21/3-10-1879.

¹³⁰ Εφ. *Νέον Κίτιον*, 12/24-1-1880.

Τα αιτήματα αυτά δεν βρήκαν οποιαδήποτε ανταπόκριση από τους Βρετανούς, κάτι που επισήμαινε συχνά ο τύπος της εποχής.¹³¹ Η αλλαγή της κυβέρνησης στο Λονδίνο, τον Απρίλιο του 1880, και η άνοδος στην εξουσία των Φιλελευθέρων του Γλάδστονα, του πολιτικού ο οποίος μόλις μια δεκαπενταετία προηγουμένως συνέδεσε το όνομά του με την παραχώρηση των Επτανήσων στην Ελλάδα¹³², η οποία χαρακτηρίστηκε ως «αληθής θεός από μηχανής»¹³³, όπως και η μεταφορά της αρμοδιότητας για την Κύπρο από το Υπουργείο Εξωτερικών σε αυτό των Αποικιών, έδωσαν ώθηση στις διεξαγόμενες συζητήσεις για παροχή αιρετού συντάγματος στο νησί.

---

¹³¹ «Εγχώρια», εφ. *Νέον Κίτιον*, 15/27-12-1879. Η δημοσίευση ολόκληρου του υπομνήματος σε παράρτημα της εφημερίδας τον Μάρτιο του 1880, έξι μήνες περίπου μετά την παράδοσή του στον Αρμοστή, ίσως ήταν και ένας τρόπος να τονιστεί και να επισημανθεί το γεγονός ότι ακόμα δεν είχε ληφθεί οποιαδήποτε απάντηση, βλ. *Νέον Κίτιον*, Παράρτημα, 23/6-3-1880.

¹³² Για τις ελπίδες που έδωσε στον κυπριακό λαό η εκλογή του Γλάδστονα και τους λόγους που τις δημιούργησαν βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 199-206.

¹³³ Φ. Ζαννέτος, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 44-45.

Αριθμός Επιταγής	Τίτλος
I/1878	Περί Ανωτάτου Δικαστηρίου
II/1878	Περί Αστυνομικής Πειθαρχίας
III/1878	Περί Καταναγκαστικής Εργασίας στα Δημόσια Έργα
IV/1878	Περί Διοικητικής Διαίρεσης
V/1878	Περί Γενίκευσης του φόρου του γνωστού ως Bedel Askerieh
1879	
I/1879	Περί Τελωνειακών και Εμμέσων Φόρων
II/1879	Περί Χαρτοσήμου
III/1879	Περί Ερμηνείας
IV/1879	Περί Εισπράξεως Προστίμων και Χρηματικών Ποινών
V/1879	Περί Πειθαρχίας στις Φυλακές
VI/1879	Περί Ναυτιλιακών Τελών
VII/1879	Περί παρακώλυσεως πώλησεως Οίνου και Οινοπνεύματος στους στρατιώτες
VIII/1879	Περί μείζονος εξασφάλισης της ησυχίας και ευταξίας στη Νήσο
IX/1879	Περί Διακανόνισεως του κυνηγιού
X/1879	Περί Καθάρσεως
XI/1879	Περί απαγόρευσης μεταφοράς όπλου χωρίς άδεια κυνηγιού
XII/1879	Περί Επικύρωσης Προγενέστερων Επιταγών-Πράξεων
XIII/1879	Περί Παράτασης Προγενέστερων Νόμων
XIV/1879	Περί συστάσεως Εφετείου από το Εμποροδικείο Λάρνακας
XV/1879	Περί Προαγωγής της καλλιέργειας της γης
XVI/1879	Περί Απαγόρευσης εξαγωγής φλοιού, πίσσας, κατραμιού και ρητίνης
XVII/1879	Περί Αποβαθρικών Τελών
XVIII/1879	Περί τροποποίησης της επιταγής περί Ανωτάτου Δικαστηρίου
XIX/1879	Περί Λιμενικών Κανονισμών
XX/1879	Περί Ακύρωσης της Προκήρυξης σχετικά με την πώληση των γαιών
XXI/1879	Περί Απαλλαγής από τη φορολογία
XXII/1879	Περί Δασών
XXIII/1879	Περί Αστυνομικών Πταισματοδικών
XXIV/1879	Περί Τελωνειακών Κανονισμών
XXV/1879	Περί Επικύρωσης της επιταγής XXII/1879
XXVI/1879	Περί Παράτασης της Επιταγής I/1878 επί ένα ακόμα έτος
XXVII/1879	Περί διορισμού Βοηθού Δικαστικού Επιτρόπου
XXVIII/1879	Περί Τελωνειακών Κανονισμών
XXIX/1879	Περί ακουσίας Δουλείας
XXX/1879	Περί αύξησης της Αστυνομικής Δύναμης
1880	
I/1880	Περί Δασμού επί του Καπνού
II/1880	Περί Δημοτικών Συμβουλίων
III/1880	Περί Τροποποίησης των Επιταγών του 1878
IV/1880	Περί Κολλητικών Νόσων των Ζώων
V/1880	Περί Χωρομέτρησης
VI/1880	Περί Διορισμών Δικαστών εις Νομικά Συμβούλια (Nizam)
VII/1880	Περί Δημαρχείου Λάρνακας
VIII/1880	Περί Αστυνομίας
IX/1880	Περί Παρατάσεως του Ανωτάτου Δικαστηρίου
X/1880	Περί Τροποποιήσεως των Επιταγών του 1879

	1881
I/1881	Περί Αναθεώρησης των Επιταγών του 1880
II/1881	Περί Απογραφής του Πληθυσμού
III/1881	Περί Τροποποίησης της Επιταγής VI/1880
IV/1881	Περί Δασμού επί των οίνων
V/1881	Περί διευκόλυνσης της εισπραξής της δεκάτης
VI/1881	Περί Ταχυδρομείων
VII/1881	Περί οικοδομής δημοσίων γραφείων Λάρνακας
VIII/1881	Περί οροθετήσεως δασών
IX/1881	Περί χαρτοσήμου
X/1881	Περί Δεκάτης
XI/1881	Περί Καταστροφής της ακρίδας
XII/1881	Περί δαπάνης για την καταστροφή της ακρίδας
	1882
I/1882	Περί Αποκλεισμού των Αλητών
II/1882	Περί οροθετήσεως των δασών
III/1882	Περί Καταργήσεως των δεσμών δι' αλύσεων
IV/1882	Περί αποθηκείσεως εκρηκτικών υλών
V/1882	Περί Κανονισμών μεταλλείων
VI/1882	Περί Δημοτικών Συμβουλίων, εκλογών και εξόδων
VII/1882	Περί ελαττώσεως του νόμιμου τόκου
VIII/1882	Περί εφαρμογής των στρατιωτικών νόμων
IX/1882	Περί τελωνείων (εξαιρέσεων και επιστροφής τελών)
X/1882	Περί Αποβαθρικών Τελών
XI/1882	Περί Εκμισθώσεως Δημοσίων Γαιών
XII/1882	Περί Χρήσεως (Προϋπολογισμός)
XIII/1882	Περί Εκμισθώσεως Δημοσίων Γαιών
XIV/1882	Περί Συλλογής της δεκάτης και φόρων
XV/1882	Περί Συντάξεων
	1883
I/1883	Περί Κωλύσεως Μεταδοτικών Νόσων
II/1883	Περί Συντάξεων
III/1883	Περί Εισπράξεως προστίμων και χρηματικών ποινών
IV/1883	Περί Μωαμεθανικών και θρησκευτικών δικαστηρίων
V/1883	Περί Δημοτικών Συμβουλίων
VI/1883	Περί Χρήσεως

Πίνακας II. Επιταγές που εγκρίθηκαν από το Νομοθετικό Συμβούλιο (1878-1883). Πηγή: Ιωσήφ Τούρνερ Χάτσινσον και Στάνλεϋ Φίσιερ, *Τα από 1878 μέχρι 1906 νομοθετήματα της Κύπρου*, ελληνικό κείμενο Ι. Οικονομίδου και Δ. Γ. Δημητριάδου, Λευκωσία 1913.

4. Παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου

«Η σύμβαση για την Κύπρο ήταν ένα επαίσχυντο δώρο. Ο δωρητής δεν έδωσε τίποτα. Ο αποδέκτης παρέλαβε κάτι που δεν χρειαζόταν και δεν μπορούσε να χρησιμοποιήσει επωφελώς. Και το δώρο είχε τη μοίρα που έχουν όλα τα επαίσχυντα δώρα. Έκανε τον δωρητή περιφρονητέο και τον αποδέκτη αγόριστο».

Edinburgh Review, vol. 173 (1891)¹

Αιρετά σώματα κατά την Τουρκοκρατία στην Κύπρο

Μετά τις μεταρρυθμίσεις που επιβλήθηκαν από το Χάττι Σιερίφ του Γκιουλχανέ (*Hatt-i Serif di Gülhane*) το 1839 και το Χάττι Χουμαγιούν (*Hatt-i Hümayun*) το 1856,² επιτράπηκε η αντιπροσώπευση όλων των κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις δημόσιες λειτουργίες της, ανεξαρτήτως θρησκείας ή φυλής.³ Στην Κύπρο, ήδη από τη δεκαετία του 1830, λειτουργούσαν, μετά από παραχώρηση του σουλτάνου, ορισμένοι αιρετοί θεσμοί, που στόχο είχαν τον έλεγχο της διοίκησης της ορθόδοξης κοινότητας: Η τετραμελής *Κεντρική Δημογεροντία* εκλεγόταν κάθε χρόνο από τη Γενική Συνέλευση, η οποία αποτελείτο από επιλεγμένους από την Ιερά Σύνοδο αντιπροσώπους έκαστης πόλης (αρχιερείς και πρόκριτους), οι *Επαρχιακές Δημογεροντίες* που εκλέγονταν από τους κατοίκους της πρωτεύουσας κάθε επαρχίας και η εικοσαμελής *Επιτροπή του Κοινού*, «συγκροτούμενη από υποκείμενα συνετά και αξιοτίμητα εκλεγμένα κατ' έτος» από τους Ορθόδοξους Χριστιανούς άρρενες κάτοικους του νησιού.⁴ Υπήρχε δηλαδή ένα μικτό

¹ Παρατίθεται στο G. Hill, *A History*, ό.π., σελ. 419 και στο X. Ρίχτερ, *Ιστορία*, ό.π., σελ. 96, όπου και η μετάφραση στα ελληνικά.

² Για τις μεταρρυθμίσεις αυτές βλ. Edouard Driault (μετάφρ. Λίνα Σταματιάδη), *Το Ανατολικό Ζήτημα από τις αρχές του έως τη Συνθήκη των Σεβρών*, μέρος Α', Αθήνα 1997, σσ. 324 κ.ε. και Bernard Lewis (μετάφρ. Π. Κωνσταντέας), *Η ανάδυση της Σύγχρονης Τουρκίας*, Αθήνα 2001, σσ. 179-277. Για το θέμα της αντιπροσωπευτικής εκπροσώπησης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ως αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων βλ. Stanford J. Shaw, "The origins of representative government in the Ottoman Empire: An introduction to the provincial councils, 1839-1876", R. Bayly Winder (ed.), *Near Eastern Round Table 1967-1968*, Νέα Υόρκη 1969, σσ. 53-142. Για τις αλλαγές που επέφεραν στην Κύπρο βλ. G. Hill, *A History*, ό.π., σσ. 8-10, 174-183.

³ Σύμφωνα με το υπόμνημα του Δικηγόρου του Στέμματος, W.R. Collyer, το 1889, η συμμετοχή των υπηκόων της Υψηλής Πύλης περιοριζόταν μόνο στην τοπική διοίκηση και όχι στη νομοθετική λειτουργία του κράτους, κάτι που θα είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό και της απόλυτης εξουσίας του Σουλτάνου. "Report by the Queen's Advocate (W. R. Collyer), "1. The History, Constitution, Privileges and Powers of the Central and Local Medjlissi Idares", Nicosia 4th June 1888", *Further Correspondence relating to Affairs and Finances of Cyprus*, C. 6003, Λονδίνο 1890, σελ. 3. Αναφέρεται και στο P. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν και Εκλέγεσθαι», ό.π., σελ. 310.

⁴ Για το ρόλο που επιτελούσαν οι θεσμοί αυτοί βλ. Μιχαήλ Ν. Μιχαήλ, *Η εκκλησία της Κύπρου κατά την Οθωμανική περίοδο (1571-1878). Η σταδιακή συγκρότησή της σε θεσμό πολιτικής εξουσίας*, Λευκωσία 2005, σσ. 251-263, Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της νήσου Κύπρου. Από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερα μετά εισαγωγής περιλαμβανούσης βραχείαν περιγραφήν της όλης Ιστορίας αυτής*, τόμος Α', Λάρνακα 1910, σσ. 1161-1181. Για την κατάσταση που επικρατούσε στην Κύπρο μετά τις μεταρρυθμίσεις βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Κύπρος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', *Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881*,

σύστημα εκλογής, χωρίς όμως να διευκρινίζονται τα προσόντα που έπρεπε να κατέχουν οι «ψηφοφόροι», πέραν βέβαια της ορθόδοξης θρησκείας.

Η κύρια, όμως, μορφή αντιπροσωπευτικής εκπροσώπησης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας στο νησί ήταν τα «αιρετά» *Διοικητικά Συμβούλια* ή *Medjlis Idare*, που θεσπίστηκαν στα πλαίσια των πιο πάνω μεταρρυθμίσεων. Η συμμετοχή των Ελλήνων του νησιού περιοριζόταν από το γεγονός ότι η πλειοψηφία των μελών τόσο του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου, όσο και των τοπικών-επαρχιακών ήταν διορισμένα, συνήθως τούρκοι κρατικοί αξιωματούχοι.⁵ Οι υπόλοιπες θέσεις κατανέμονταν εξίσου στην ελληνική και τούρκικη κοινότητα και πληρώνονταν με εκλογική διαδικασία. Οι προαναφερόμενες μεταρρυθμίσεις καθόριζαν επίσης και το εύρος των πολιτικών δικαιωμάτων σε όλη την Αυτοκρατορία, όπως θα αναλυθεί αλλού.⁶

Ο έτερος θεσμός στον οποίο εισήχθη αιρετή εκπροσώπηση, σύμφωνα με τις μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν η τοπική αυτοδιοίκηση. Η ίδρυση δημαρχείων στις μεγάλες πόλεις και η εκλογή των δημάρχων και δημοτικών συμβούλων από τους κατοίκους τους αλλά και ο εκσυγχρονισμός του θεσμού των *μουκτάρηδων* και *αζάδων* στα χωριά του νησιού, οι οποίοι πλέον εκλέγονταν από το λαό, ήταν τα αποτελέσματα της θέσπισης ενός νόμου το 1864 στην Κωνσταντινούπολη.⁷ Η καινοτομία του έγκειτο στο γεγονός ότι θα εκλέγονταν διαφορετικά κοινοτικά και δημοτικά συμβούλια για τους Τούρκους και τους Έλληνες, στα μικτά χωριά και πόλεις αντίστοιχα, κάτι που προέβλεπε και χωριστούς «εκλογικούς καταλόγους», όπως αναφέρει ο Gazioğlu.⁸ Εντούτοις, φαίνεται ότι το σύστημα δεν λειτούργησε, αφού κατά την Τουρκοκρατία ο δήμαρχος των πόλεων, που ήταν Τούρκος πάντοτε, διοριζόταν από την Κυβέρνηση, και μόνο τα μέλη των δημοτικών συμβουλίων, ισάριθμοι Έλληνες και Τούρκοι, εκλέγονταν από το λαό της πόλης. Το σύστημα άλλαξε κατά τα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας, οπότεν και οι πρώτες εκλογές, στη Λεμεσό και Κερύνεια, έγιναν «διά βοής».⁹

Αθήνα 1977, σσ. 437-445, Σία Αναγνωστοπούλου, «Κύπρος 1830-1878, Από την οθωμανική στη βρετανική κυριαρχία», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4^{ος}, *Το ελληνικό κράτος, 1833-1871*, Αθήνα 2003, σσ. 361-372.

⁵ Για τη διοικητική οργάνωση του νησιού κατά την άφιξη των Βρετανών βλ. A.R. Savile, *Cyprus*, Λονδίνο 1878, σσ. 133-136 και "Report by the Queen's Advocate", *Further Correspondence*, C. 6003, *ό.π.*, σσ. 3-8. Σύμφωνα με την αναφορά του Edwin H.H. Collen, *Report on Cyprus, based on information obtained chiefly from Consular Reports, Foreign Office, 1845-1877*, 18/5/1878, στο ΚΑΚ:V30/1, το Κεντρικό Διοικητικό Συμβούλιο του νησιού απαρτιζόταν από πέντε διορισμένα μέλη και τέσσερα εκλεγμένα (δύο μουσουλμάνους και δύο μη μουσουλμάνους), ενώ τα Επαρχιακά από πέντε διορισμένα και τρία εκλεγμένα.

⁶ Το θέμα των εκλογικών κριτηρίων θα αναλυθεί σε σχετικό κεφάλαιο.

⁷ S. J. Shaw, "The origins", *ό.π.*, σσ. 95-97. Ahmet C. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus. A Province of the Ottoman Empire (1571-1878)*, Λονδίνο 1990, σσ. 100-104, Λουκής Λουκαΐδης, «Η τοπική αυτοδιοίκηση στην Κύπρο», Δήμος Λευκωσίας (εκδ.), *Κυπριακά 1878-1955*, Λευκωσία 1986, σσ. 63-67.

⁸ A.C. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus*, *ό.π.*, σελ. 101.

⁹ Γ. Διονυσίου, «Τα δημαρχεία», *ό.π.*, σσ. 303-311.

Εκλογές για την ανάδειξη των εκπροσώπων γίνονταν και στην Εκκλησία. Η απουσία όμως Καταστατικού Χάρτη μέχρι και τη δεκαετία του 1910, οδήγησε στην εφαρμογή της επικρατούσας παράδοσης και των διατάξεων των ιερών κανόνων για την εκλογή των εκκλησιαστικών ηγετών, είτε αποκλειστικά από τον κλήρο, είτε με την κοινή ψήφο ιερωμένων και λαού. Ιδιαίτερα κατά την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας, η κοινή αυτή απόφαση για την εκλογή των εκκλησιαστικών ηγετών έπρεπε να επικυρωθεί, για να θεωρηθεί έγκυρη και από την Πολιτεία (τον Σουλτάνο)¹⁰. Το μικτό αυτό σύστημα, που διατηρήθηκε και κατά τις πρώτες δεκαετίες της Αγγλοκρατίας, καθοριζόταν από διάφορες εγκυκλίους και αποφάσεις,¹¹ οι οποίες όμως, λόγω της φύσεως των εκλογών, δεν μπορούν να θεωρηθούν ως πολιτική μορφή αντιπροσωπευτικής εκπροσώπησης.

Όπως συμπεραίνεται από τα προαναφερθέντα, παρά την παραχώρηση αιρετής αντιπροσώπευσης στα διάφορα σώματα που δημιουργήθηκαν ή εκσυγχρονίστηκαν με τις μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1850 στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, εντούτοις, λόγω και του ιδιάζοντος τρόπου διακυβέρνησης του νησιού, αυτά φαίνεται να υπολειμνούν και οι εκλογικές αναμετρήσεις δεν διεξάγονταν με τον ενδεδειγμένο τρόπο.

Παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συντάγματος

Παρά τα συνεχή αιτήματα των Κυπρίων για αιρετή αντιπροσώπευσή τους, η κυβέρνηση των Συντηρητικών του Beaconsfield δεν προέβη σε οποιαδήποτε ενέργεια προς αυτή την κατεύθυνση. Σημαντικό ρόλο όμως στην αλλαγή της πολιτικής διαδραμάτισε αφενός η κυβερνητική μεταβολή στο Λονδίνο τον Απρίλιο του 1880 και η άνοδος στην εξουσία των Φιλελευθέρων του Γλάδστονα, αφετέρου η μεταφορά της αρμοδιότητας για την Κύπρο από το υπουργείο Εξωτερικών σε αυτό των Αποικιών. Αυτά ήταν γεγονότα που θα βοηθούσαν στη μελλοντική συζήτηση για παροχή αιρετού συντάγματος στο νησί.

Αμέσως μετά την εκλογική νίκη των Φιλελευθέρων, στον βρετανικό τύπο εντοπίζονται μερικά σχόλια σχετικά με την παραχώρηση «φιλελευθέρου πολιτεύματος»

---

¹⁰ Σύμφωνα με το έγγραφο «Γνωμοδότησις Αρχιμανδρίτου Μελετίου Μεταξάκη, Αντιπροσώπου της Εκκλησίας Ιεροσολύμων, επί του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, καταχωρισθείσα εν τη υπ' αριθμόν ΙΖ' και χρονολογίαν 28 Σεπτεμβρίου, 1907, Συνεδρία της Αντιπροσωπείας των Αγιοτάτων Πατριαρχικών Θρόνων», η διαδικασία αυτή συναντάται ήδη από την προτελευταία δεκαετία του δεκάτου ογδόου αιώνα. Παρατίθεται στο ΚΑΚ: SA1:840/1908. Στην έκθεση του Μεταξάκη αναφέρεται η περίπτωση της εκλογής του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Α', το 1849, η οποία επικυρώθηκε με βεζυρικό γράμμα. Βλ. επίσης, J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*, επανέκδοση, Νέα Υόρκη 1972, σσ. 261-263.

¹¹ Το σύστημα διατηρήθηκε και μετά την αγγλική κατοχή. Βλ. ενδεικτικά την εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου της 25^{ης} Ιουλίου 1900, σχετικά με την εκλογή Αρχιεπισκόπου μετά το θάνατο του Σωφρονίου στο ΚΑΚ: SA1:840/1908, όπου αναφέρεται ότι η διαδικασία γίνεται «συνωδά τω αρχαίω έθει». Παρατίθεται και στο Νίκος Χριστοδούλου, *Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Λευκωσία 1999, σσ. 159-168.

στο νησί.¹² Η ανάδειξη του Γλάδστονα στον πρωθυπουργικό θώκο ενθουσίασε τους Έλληνες της Κύπρου, τόσο λόγω των διάφορων προεκλογικών του δηλώσεων για το μέλλον της Κύπρου όσο και για το προηγούμενο της παραχώρησης των Ιονίων Νήσων στην Ελλάδα, μια ανάμνηση που ήταν ακόμα έντονη στο μυαλό των κατοίκων.¹³

Το έναυσμα όμως για έναρξη των συζητήσεων για παραχώρηση μειζόνων συνταγματικών ελευθεριών στο νησί έδωσε η φιλοκυβερνητική πλειοψηφία του Κοινοβουλίου μέσω της κατάθεσης ενός ψηφίσματος από τον φιλελεύθερο βουλευτή του Burnley, Peter Rylands, στη Βουλή των Κοινοτήτων την 1^η Ιουνίου 1880 σχετικά με την κακοδιοίκηση στην Κύπρο από τη βρετανική διακυβέρνηση. Αφού ζήτησε από την κυβέρνηση να αποσύρει Επιταγές (Ordinances, βλ. το σχετικό κεφάλαιο) που καθιέρωναν την υποχρεωτική εργασία, επέτρεπαν την εξορία από το νησί σε άτομα που κρίνονταν ως ανεπιθύμητα και απαγόρευαν την κατοχή περιουσίας σε οποιοδήποτε μη Οθωμανό ή Βρετανό, την κάλεσε να αναγνωρίσει την ελληνική γλώσσα ως ισότιμη με την τουρκική και να διορίσει ίσο αριθμό ελλήνων δικαστών με τους τούρκους. Τέλος κάλεσε τον Αρμοστή στη Λευκωσία «να αναφέρει κατά πόσο, κατά την άποψή του, θα ήταν σοφό να εφαρμοστεί σε κάποιο βαθμό συνταγματική ή αιρετή διακυβέρνηση στο νησί»¹⁴. Το ψήφισμα υποστηρίχτηκε από το βουλευτή του Frome, Henry Samuelson, αλλά και τον κοινοβουλευτικό υφυπουργό Εξωτερικών, Charles Dilke, ο οποίος επεκτείνοντας το ζήτημα, πρότεινε τη μεταφορά της αρμοδιότητας για το νησί από το υπουργείο Εξωτερικών σε αυτό των Αποικιών¹⁵. Την πρόταση του υφυπουργού υποστήριξε και ο ίδιος ο Γλάδστον, παρά τις αντιδράσεις ορισμένων Συντηρητικών, επί το πλείστον, βουλευτών για πιθανή διατάραξη των σχέσεων της Βρετανικής με την Οθωμανική Αυτοκρατορία¹⁶.

Το θέμα της αιρετής αντιπροσώπευσης ανακινήθηκε και πάλι τον Δεκέμβριο του 1880, αφού είχε ήδη μεταβιβαστεί η αρμοδιότητα για το νησί από το υπουργείο των Εξωτερικών στο υπουργείο Αποικιών, όταν μια σειρά από άρθρα με αιτήματα των Κυπρίων δημοσιεύτηκαν στην αγγλόφωνη εφημερίδα της Λάρνακας *Cyprus Times*¹⁷. Στα

¹² Σύμφωνα με τον Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σελ. 204, η πληροφορία δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Τεργέστης *Κλειώ*, η οποία μετέφερε πληροφορίες *αγγλικών εφημερίδων*.

¹³ Βλ. ενδεικτικά τη δήλωσή του για την κακοδιοίκηση στο νησί που έκανε κατά τον εορτασμό των γενεθλίων του τον Δεκέμβριο 1879, εφ. *Νέον Κίτιον*, 29/10-1-1880, αλλά και τους πανηγυρισμούς στο νησί μετά την εκλογική του επικράτηση, εφ. *Νέον Κίτιον*, 28/10-5-1880 κ.ε.

¹⁴ *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 252, 1^η Ιουνίου 1880, (Λονδίνο 1880), c. 897.

¹⁵ Στο ίδιο, cc. 906-910.

¹⁶ Για την παρέμβαση του Γλάδστονα, βλ. στο ίδιο, cc. 925-926. Για την αντίδραση των βουλευτών, στο ίδιο, cc. 916-925. Για την πολιτική του Γλάδστονα έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε σχέση με την Κύπρο βλ. G. S. Georghallides, *A political, ό.π.*, σσ. 8-12.

¹⁷ Τα άρθρα στα οποία γίνεται αναφορά είναι: «Par-ci, Par-la» και «An example of Despotism in Cyprus», εφ. *Cyprus Times* (Λάρνακα), 4-12-1880 και άρθρο χωρίς τίτλο στην εφ. *Cyprus Times*, 6-12-1880. Για τον

σχολία του για αυτά, ο αρμόδιος αξιωματούχος του υπουργείου για την περιοχή, Edward Fairfield, ανέφερε ότι μπορούσε να παραχωρηθεί το δικαίωμα εκλογής των ανεπίσημων μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου, με την προϋπόθεση να διατηρείτο η αριθμητική υπεροχή των επίσημων μελών.¹⁸ Αποψη την οποία ενστερνίζονταν και άλλοι αξιωματούχοι του υπουργείου.¹⁹

Το γεγονός όμως ήταν ότι το νησί τυπικά παρέμενε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στα πλαίσια αυτά έπρεπε να μελετηθεί η περίπτωση υιοθέτησης ενός συστήματος αιρετής αντιπροσώπευσης παρόμοιο με αυτά που εισάγονταν στα βαλκανικά της εδάφη. Έτσι ετοιμάστηκε από τον, αποσπασμένο από το υπουργείο Εξωτερικών για να οργανώσει τη μεταφορά της διοίκησης του νησιού, Harry Farnall, ένα υπόμνημα σχετικά τόσο με τα συντάγματα ορισμένων προνομιούχων περιοχών της Τουρκίας, όσο και τα προτεινόμενα νέα συντάγματα για τις ευρωπαϊκές περιοχές της.²⁰ Σύμφωνα με τον υπομνηματογράφο, ανάμεσα στα θετικά των συνταγμάτων αυτών, τα οποία ετοιμάστηκαν με τη βοήθεια ευρωπαϊών ειδικών, ήταν το γεγονός ότι η εύρυθμη λειτουργία τους στηριζόταν στην ύπαρξη μεγάλου αριθμού Συμβούλων (Councilors).²¹ Ο βοηθός υφυπουργός Αποικιών R.H. Meade θεωρούσε ότι τα συγκεκριμένα συντάγματα δεν ήταν κατάλληλα για ένα νησί που διοικείται από μια δυτική δύναμη, και ότι θα έπρεπε το βρετανικό αποικιακό σύστημα να τύχει τροποποιήσεων, για να παραχωρηθεί από τη Βρετανία στο νησί μια πιο φιλελεύθερη διακυβέρνηση Αποικίας του Στέμματος.²²

Κατά της υιοθέτησης συντάγματος παρόμοιου με τις οθωμανικές ευρωπαϊκές κτήσεις τάχθηκε και ο ίδιος ο υπουργός Αποικιών Kimberley, θεωρώντας ότι το πρότυπο κατανομής των θέσεων που ακολουθήθηκε στη Μάλτα θα ήταν προτιμότερο ως βάση για συζήτηση.²³ Διερωτήθηκε όμως πώς θα κατανέμονταν οι θέσεις μεταξύ των μωαμεθανών και των χριστιανών, έχοντας υπόψη και το γεγονός ότι και τα επίσημα μέλη ήταν επίσης χριστιανοί στο θρήσκευμα.²⁴ Το θέμα αυτό θα λυνόταν, σύμφωνα με τον μόνιμο υφυπουργό Αποικιών R. Herbert, με τη διαβεβαίωση προς τους μουσουλμάνους κατοίκους

αγγλόφωνο Τύπο στην Κύπρο βλ. Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών (εκδ.), *Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης στην Κύπρο*, Λευκωσία 1993, σελ. 27.

¹⁸ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα E. Fairfield, 23-12-1880.

¹⁹ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα E. Wingfield, 23-12-1880.

²⁰ TNA: CO67/24/1153, H. Farnall, "Memorandum on the Constitutions of the privileged provinces of Turkey, of Eastern Roumelia, of Samos and of Bulgaria and on the proposed new constitution for the European villayets", 21-1-1881. Για την περιγραφή των συνταγμάτων αυτών βλ. P. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 316.

²¹ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα του Farnall, 21-1-1881.

²² TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα R. Meade, 21-2-1881.

²³ Όπως αναφέρθηκε και στο σχετικό κεφάλαιο, στη Μάλτα παραχωρήθηκε ένα μικτό σύστημα Νομοθετικού Συμβουλίου, με οκτώ εκλεγμένα μέλη, ορισμένα από τα οποία όφειλαν να εκλέγονται από συγκεκριμένες ομάδες κατοίκων, και δέκα *ex officio*, από τα οποία πέντε έπρεπε να είναι Μάλτεζοι. Βλ. H. Freddo, *Maltese*, *ό.π.*, σσ. 101-102.

²⁴ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα Kimberley, 27-2-1881.

ότι σε θρησκευτικά θέματα, τα επίσημα μέλη, που θα εκπροσωπούσαν την κυβέρνηση, θα απείχαν από τη συζήτηση. Παράλληλα, τόνισε ότι τα συμφέροντα του Στέμματος θα διασφαλιζόνταν μέσω της νικώσας ψήφου του προέδρου του Συμβουλίου.²⁵ Ο Kimberley, παρά το γεγονός ότι επιθυμούσε να προχωρήσει στην παραχώρηση νέου συντάγματος, πρότεινε αναμονή μέχρι και την ολοκλήρωση της απογραφής πληθυσμού που θα διενεργείτο στο νησί τον επόμενο μήνα (Απρίλιο 1881), ώστε να αποκτηθεί καλύτερη αντίληψη της πληθυσμιακής κατανομής των δύο κοινοτήτων.²⁶ Παράλληλα, έδωσε οδηγίες να αποσταλεί επιστολή προς τον Αρμοστή στο νησί, με την οποία να ενημερωνόταν για τις σκέψεις αυτές, και ταυτόχρονα να ζητείτο και η άποψή του, ώστε να αποφευχθεί χάσιμο χρόνου αναμένοντας την ολοκλήρωση της απογραφής.²⁷

Έτσι, άρχισαν οι πρώτες συζητήσεις μεταξύ των υψηλόβαθμων στελεχών του υπουργείου Αποικιών για την παραχώρηση Νομοθετικού Συμβουλίου στην Κύπρο. Αρχικά, καταπιάστηκαν με τον καθορισμό του αριθμού των μελών του, με απώτερο στόχο τη διασφάλιση του ελέγχου του από τους Βρετανούς. Ο Meade θεωρούσε ότι με την παραχώρηση του δικαιώματος της εκλογής των ανεπίσημων μελών μέσω της «καθολικής» ψηφοφορίας των αρρένων κατοίκων, θα επισκιαζόταν η κατοχή της πλειοψηφίας των εδρών από τους Βρετανούς, και, με αυτό τον τρόπο, θα αποφεύγονταν οποιεσδήποτε αντιδράσεις από τους Κύπριους.²⁸ Ο R. Herbert, συμφώνησε με την αναγκαιότητα ύπαρξης πλειοψηφίας των επίσημων μελών εντός του Συμβουλίου αφού σε αντίθετη περίπτωση η εισαγωγή θεμάτων πολιτικής προς συζήτηση θα περιέκλειε πολλούς κινδύνους, ενώ παράλληλα έθεσε και το ζήτημα της ευρύτητας του εκλογικού σώματος²⁹, που θα αναλυθεί σε κατοπινό στάδιο. Πρόσθεσε ότι, έχοντας υπόψη και την έκταση του νησιού, θα μπορούσε να παραχωρηθεί ένα συμβούλιο παρόμοιο με αυτό της Μάλτας, πιο φιλελεύθερο όμως, με ίσο αριθμό (εννέα) εκλεγμένων και επίσημων μελών.³⁰ Ανάμεσα

²⁵ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα R. Herbert, 8-3-1881.

²⁶ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα Kimberley, 27-2-1881.

²⁷ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα Kimberley, 9-3-1881. Η πρώτη απογραφή πληθυσμού διενεργήθηκε στις 4 Απριλίου 1881. Για τη μέθοδο που ακολουθήθηκε και τα συμπεράσματα βλ. *Report on the Census of Cyprus, 1881, with Appendix*, Λονδίνο 1884, σσ. 1-18. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πρώτη αυτή απογραφή δεν καταμετρήθηκαν τα στοιχεία εθνικότητας των κατοίκων, αλλά του θρησκευματός τους, με διαχωρισμό σε τρεις κατηγορίες: «Mahommedans», «Greek Church» και «Others».

²⁸ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα R. H. Meade, 21-2-1881. Η θέση του Kimberley στο σημείωμά του, 27-2-1881, στο ίδιο.

²⁹ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα R. Herbert, 22-2-1881. Βλ. και το απόσπασμα από το σημείωμα μεταφρασμένο στα ελληνικά στο P. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σσ. 317-318.

³⁰ Στη Μάλτα, όπως προαναφέρθηκε, την ίδια περίοδο το Συμβούλιο αποτελείτο από οκτώ εκλεγμένα μέλη και δέκα επίσημα. Στην πραγματικότητα κανένα από τα δύο δεν ήταν φιλελεύθερο, αφού και στις δύο περιπτώσεις υπερίσχυε η βούληση των Βρετανών.

στα εκλεγμένα μέλη, όπως συνέβαινε και στην Κρήτη, οι πέντε θα ήταν χριστιανοί και οι τέσσερις μουσουλμάνοι.³¹

Ταυτόχρονα, τόσο ο τεχνοκράτης του υπουργείου Εξωτερικών, H. Farnall, όσο και ο αρμόδιος αξιωματούχος για την περιοχή στο υπουργείο Αποικιών, Edward Fairfield, έθεσαν το ζήτημα της δυσκολίας εντοπισμού εννέα δημόσιων υπαλλήλων για να καλύψουν τις θέσεις των επισήμων μελών. Ο πρώτος πρότεινε το διορισμό στις θέσεις αυτές και κάποιων πλούσιων ή μορφωμένων κατοίκων του νησιού, άποψη με την οποία διαφώνησε ο δεύτερος, αφού δεν θα διασφαλιζόταν η κυβερνητική πλειοψηφία εντός του Συμβουλίου,³² προτείνοντας ο ίδιος το διορισμό των Επαρχιακών Διοικητών, κάτι όμως που θα επέφερε δυσκολία σε όλη τη δημόσια υπηρεσία, κυρίως λόγω των αποστάσεων και της ανάγκης απουσίας τους από τα καθήκοντά τους για να συμμετάσχουν στις εργασίες του Συμβουλίου.³³

Εν τω μεταξύ, ο υφυπουργός Αποικιών και καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας Leopard Courtney, ετοίμασε ένα μνημόνιο τον Αύγουστο του 1881, με το οποίο διαφωνούσε σε αρκετά σημεία με τις προαναφερθείσες προτάσεις. Πρότεινε αυξημένο αριθμό μελών, με ταυτόχρονη αύξηση των αιρετών μελών σε σχέση με τα επίσημα (δώδεκα έναντι έξι), από τα οποία τα οκτώ θα ήταν χριστιανοί και οι τέσσερις μουσουλμάνοι. Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, έθεσε και πάλι το ζήτημα της μελλοντικής συνεργασίας των επίσημων με τα τούρκικα ανεπίσημα μέλη, ώστε «να αποκλειστεί οποιαδήποτε αδικία για τους μουσουλμάνους κατοίκους και γενικά να αντιμετωπιστούν πιθανοί κίνδυνοι για ταξική ή φυλετική νομοθεσία». Επιπρόσθετα, σύμφωνα με την άποψή του, μια ενδεχόμενη «επικίνδυνη για τη Βρετανία», ελληνοτουρκική συμμαχία ήταν μάλλον αδύνατη, αφού πιθανό αίτημα για ένωση του νησιού με την Ελλάδα δεν θα υποστηριζόταν από τους μουσουλμάνους, ενώ, αντίθετα, αίτημα για μείωση του φόρου υποτελείας προς την Τουρκία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως διαπραγματευτικό χαρτί των Βρετανών προς την Πύλη. Βέβαια, μπορούσαν να υιοθετηθούν ασφαλιστικές δικλείδες για τον έλεγχο της λειτουργίας του Συμβουλίου, είτε με τη παραχώρηση της δυνατότητας στο Στέμμα τροποποίησης ή κατάργησής του, είτε με την ψήφιση νόμου για περιορισμό της δράσης του.³⁴

³¹ Στην Κρήτη, σύμφωνα με το μνημόνιο του Farnall, υπήρχαν καϊμακάμηδες ή τοπικοί διοικητές, χριστιανοί ή μουσουλμάνοι ανάλογα με τη θρησκεία της πλειοψηφίας των κατοίκων της κάθε περιφέρειας.

³² TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα H. Farnall, 10-3-1881.

³³ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα E. Fairfield, 10-3-1881.

³⁴ Για τις απόψεις του βλ. το μνημόνιό του στο TNA: CO67/24/18810, «Cyprus Constitution», 19-8-1881. Η άποψη του Courtney σχετικά με την αγγλοτουρκική συμμαχία εντός του Συμβουλίου, την οποία επισήμανε και ο P. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 319, ενδυναμώνεται και από την πρότασή του για τροποποίηση και ενδυνάμωση των Medjlis Idare, όπου θα υπήρχαν τέσσερα επίσημα και οκτώ εκλεγμένα μέλη, ο αριθμός

Οι πιο πάνω προτάσεις του υφυπουργού Αποικιών εισήχθησαν σχεδόν στην ολότητά τους στο σχετικό μνημόνιο που απέστειλε ο Kimberley προς τον Αρμοστή Biddulph, για τις παρατηρήσεις του. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο τελευταίος, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Λονδίνο τον Σεπτέμβριο 1881, βοήθησε στην ετοιμασία του. Στο προσχέδιο αυτό του διατάγματος για τη δημιουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου, αναφερόταν, ανάμεσα σε άλλα που θα εξεταστούν σε κατοπινό στάδιο, ο αριθμός των αιρετών και επίσημων μελών, ο ρόλος του προεδρεύοντα και η νικώσα του ψήφος, οι θέσεις των επίσημων *ex-officio* μελών – που θα παρακάθονταν δηλαδή στις συνεδρίες λόγω της θέσης που κατείχαν στην αποικιακή διοίκηση –, η διάρκεια εργασιών του Συμβουλίου και οι σχετικές εξουσίες που θα κατείχε το Στέμμα, ανάμεσα στις οποίες προστέθηκε τόσο η διασφάλιση του ποσού για το φόρο υποτελείας, όσο και των μισθών των αξιωματούχων της διοίκησης του νησιού.³⁵ Στόχος των Βρετανών ήταν, αφενός η παροχή της δυνατότητας στους κατοίκους να εκφράσουν την άποψή τους μέσω των εκλεγμένων τους αντιπροσώπων, αφετέρου δε η διασφάλιση των συμφερόντων των Βρετανών και της τουρκικής μειονότητας και της ομαλής λειτουργίας της διοίκησης στο νησί.

Στη συνοδευτική επιστολή του ο Kimberley προς τον Αρμοστή τόνιζε με ιδιαίτερα έντονο τρόπο ότι η απόδοση αιρετού συντάγματος στην Κύπρο έπρεπε να θεωρηθεί ως ένα «πείραμα», αφού θα διατηρείτο η εξουσία στο Στέμμα για τροποποίηση ή και κατάργησή του. Τόσο η συνθήκη παραχώρησης του νησιού από την Οθωμανική προς τη Βρετανική Αυτοκρατορία, που δεν επέτρεπε απόδοση οποιασδήποτε εξουσίας ή αρμοδιοτήτων, όσο και ο μέχρι τότε τρόπος διοίκησης του νησιού, επέβαλλαν τη θεώρηση αυτή.³⁶

Στην απάντησή του ο Biddulph, ένα σχεδόν μήνα αργότερα, διαφώνησε με ορισμένες πρόνοιες του υπουργικού μνημονίου. Όσον αφορούσε την κατανομή των εδρών στις δύο κοινότητες και το διαχωρισμό των εκλογικών περιφερειών, επιφυλάχτηκε να απαντήσει, αναμένοντας τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού. Σχετικά με τις θέσεις των επίσημων μελών, ο Αρμοστής πρότεινε ορισμένες από αυτές να καταλαμβάνονται από συγκεκριμένους αξιωματούχους (*ex officio*), ενώ οι υπόλοιπες να καλύπτονται ανάλογα με την περίπτωση, αλλά και τις ικανότητες των διάφορων διοικητικών αξιωματούχων. Η διαφωνία του έγκειτο κυρίως στο γεγονός ότι ορισμένοι από τους προτεινόμενους από τον υπουργό για την κατάληψη των θέσεων, έδρευαν εκτός

όμως των τουρκοβρετανικών και των ελληνικών μελών θα ήταν ο ίδιος, ενώ θα ενισχύονταν και οι εξουσίες τους.

³⁵ TNA: CO67/24/18810, Επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 27-10-1881, όπου επισυνάπτεται και το αναφερόμενο μνημόνιο.

³⁶ TNA: CO67/24/18810, Επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 27-10-1881.

πρωτεύουσας, ενώ άλλοι που δεν αναφέρονταν, οι θεσμοί που εκπροσωπούσαν ήταν περισσότερο κατάλληλοι από τους υπόλοιπους.³⁷ Ενώ δηλαδή οι αξιωματούχοι στο Λονδίνο στόχευαν σε αποκλειστικά *ex-officio* μέλη, ο Αρμοστής πρότεινε ένα μικτό σύστημα.

Στις συζητήσεις που ακολούθησαν στο υπουργείο Αποικιών, οι αξιωματούχοι καταπιάστηκαν – πέραν του τρόπου εκλογής – ιδιαίτερα με τον καθορισμό του αριθμού των ανεπίσημων μελών, παρά το γεγονός ότι τα επίσημα αποτελέσματα της απογραφής δεν είχαν ετοιμαστεί. Ο αξιωματούχος του υπουργείου H.W. Just, με βάση την εκτιμώμενη πληθυσμιακή αναλογία, πρότεινε την αύξηση του αριθμού των χριστιανών μελών σε εννέα και τη μείωση των μουσουλμάνων από τέσσερεις σε τρεις. Αυτό όμως πιθανόν να είχε επιπτώσεις στην πλειοψηφία που επεδίωκαν να διατηρήσουν οι Βρετανοί. Για να διατηρηθεί αυτή, και ταυτόχρονα να τηρηθεί και η πληθυσμιακή αναλογία πρότεινε τη μείωση των ανεπίσημων μελών σε οκτώ (έξι χριστιανούς και δύο μουσουλμάνους) και τη διατήρηση του αριθμού των επίσημων μελών σε έξι.³⁸ Αυτή η πρόταση όμως επέφερε την έντονη αντίδραση του Kimberley, ο οποίος δεν επιθυμούσε την οργάνωση του συντάγματος με τέτοιο τρόπο ώστε να διασφαλίζεται η πλειοψηφία έναντι των ελλήνων μελών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο υπουργός Αποικιών θεωρούσε λανθασμένη την πολιτική να αντιμετωπίζονται οι Έλληνες Κύπριοι, οι οποίοι αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων, ως ανταγωνιστικό, προς τους Βρετανούς, σώμα. Επιπλέον, τόνιζε ότι επιδίωξη της κυβέρνησης έπρεπε να ήταν η διασφάλιση της δίκαιης εκπροσώπησης του μουσουλμανικού στοιχείου αλλά και της βρετανικής διοίκησης και όχι η άδικη αντιμετώπιση των ελλήνων κατοίκων.³⁹ Ο Fairfield, ο οποίος είχε μόλις επιστρέψει από την Κύπρο, θεωρούσε ότι ο υπάρχων ανταγωνισμός μεταξύ των Ελλήνων και των Βρετανών, ήταν ήδη μεγάλος, και θα μεγεθυνόταν από την ένταση της αναμονής, από τους πρώτους, της παραχώρησης του νησιού στη «μητέρα πατρίδα», όπως ο ίδιος χαρακτήρισε την Ελλάδα, μια επιθυμία που θεωρούσε φυσική, να επιθυμεί δηλαδή κάποιος να «διοικείται από το δικό του έθνος και όχι από ξένους».⁴⁰

Ο Αρμοστής επανήλθε στα τέλη του 1881 με δικό του υπόμνημα, το οποίο στηρίχτηκε και στα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού που διενεργήθηκε. Πέραν του θέματος των εκλογικών περιφερειών και του σώματος των ψηφοφόρων, που θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο, ο Biddulph πρότεινε τη μείωση των αιρετών μελών σε

³⁷ TNA: CO67/21/21324, Επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 25-11-1881.

³⁸ TNA: CO67/21/21324, Σημείωμα H.W. Just, 8-12-1881.

³⁹ TNA: CO67/21/21324, Σημείωμα Kimberley, 17-12-1881.

⁴⁰ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα E. Fairfield, 31-1-1882 και το σημείωμα του Kimberley στο περιθώριο.

εννέα (έξι Έλληνες και τρεις Τούρκοι), αριθμός ικανοποιητικός για ένα πληθυσμό 180 χιλιάδων κατοίκων, με παράλληλη μείωση και των επίσημων σε πέντε.⁴¹

Ενώ οι συζητήσεις εντός του υπουργείου και με τον Αρμοστή συνεχίζονταν, έφτασαν στο Λονδίνο τα αιτήματα τόσο των χριστιανών κατοίκων, όσο και των μουσουλμάνων, τα οποία έδωσαν μια νέα τροπή σε αυτές. Προηγήθηκαν οι παραιτήσεις σχεδόν όλων των ελληνικών μελών από τα διάφορα σώματα της βρετανικής διοίκησης, ως μοχλός πίεσης για αποδοχή των αιτημάτων τους.⁴² Ήδη σε συνάντηση του ανώτερου κλήρου της Εκκλησίας της Κύπρου και ορισμένων νομικών, στις αρχές Δεκεμβρίου 1881, με τον Αρμοστή, ανάμεσα σε άλλα ζητήματα, του τέθηκαν και ερωτήματα σχετικά με τον αριθμό των ανεπίσημων και των επίσημων μελών και εάν όλα τα ιθαγενή μέλη θα εκλέγονταν από το λαό. Ο Biddulph απάντησε με διπλωματικό τρόπο, αναφέροντας ότι η τροποποίηση του συντάγματος ήταν θέμα που αφορούσε αποκλειστικά το Στέμμα, αν και άφησε μια ακτίδα ελπίδας προς τους Κύπριους, λέγοντάς τους ότι η κυβέρνηση μελετούσε ήδη την παραχώρηση πλειοψηφίας αιρετών μελών, εκλεγόμενων από τον πληθυσμό, ο αριθμός των οποίων θα εξαρτάτο από την πρόσφατα περατωθείσα απογραφή.⁴³

Η μουσουλμανική μειονότητα δεν έμεινε άπρακτη, αλλά τρεις βδομάδες μετά την προαναφερθείσα συνάντηση των Ελλήνων με τον Αρμοστή, στα τέλη Δεκεμβρίου 1881, αντιπροσωπεία της αιτήθηκε και πέτυχε συνάντηση με τον Biddulph. Η επιτροπή αυτή, όπως αναφέρει ο Αρμοστής, δεν είχε ως στόχο τη διατύπωση παραπόνων κατά της κυβέρνησης, αλλά τη βολιδοσκόπηση των προθέσεων της απέναντι στα διάφορα αιτήματα των ελλήνων κατοίκων, ιδιαίτερα στο θέμα της κατά αναλογία πληθυσμού συμμετοχής στα δικαστήρια. Ο Αρμοστής τούς διαβεβαίωσε ότι η ισότητα στο δικαστικό σώμα θα διασφαλιζόταν, κάτι όμως που δεν θα συνέβαινε και για τις αιρετές θέσεις, ιδιαίτερα στα Δημοτικά και Διοικητικά Συμβούλια και το Νομοθετικό. Αυτό επέφερε την αντίδραση των Μωαμεθανών, οι οποίοι, όσον αφορά τα Διοικητικά Συμβούλια, τόνισαν ότι ο καταρτισμός τους δημιουργήθηκε με νόμο που ίσχυε σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία και η αρχή της ίσης αντιπροσώπευσης αναγνωρίστηκε από όλους, κάτι που όφειλε η βρετανική κυβέρνηση να σεβόταν και στην Κύπρο, εφόσον αυτή αποτελούσε ακόμη μέρος της. Για το ζήτημα του Νομοθετικού Συμβουλίου, οι μουσουλμάνοι αντιπρόσωποι θεωρούσαν ότι επίσης έπρεπε να τηρηθεί η αρχή της ισότητας αφού, μέσω των «θεσπισμάτων του δύναται να διαταράξη την αρχήν της ισότητος εν τοις δικαστηρίοις

⁴¹ TNA: CO67/21/76, Επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 24-12-1881.

⁴² Major General Sir. R. Biddulph to the Right Hon. The Earl of Kimberley, Nicosia 9-12-1881, *Further Correspondence respecting the Affairs of Cyprus*, C. 3384, Λονδίνο 1882, σσ. 26-32, όπου επισυνάπτονται και τα σχετικά με τις παραιτήσεις υπομνήματα.

⁴³ Στο ίδιο, σσ. 26-27. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 285-287.

ή να προβή εις μέτρα θίγοντα τον μωαμεθανικόν πληθυσμόν»⁴⁴. Ο Biddulph τούς ενημέρωσε ότι στη Βρετανία τα αντιπροσωπευτικά σώματα απαρτίζονται από αντιπροσώπους της πλειοψηφίας, αλλά στην Κύπρο θα λαμβάνονταν όλα τα μέτρα για συμμετοχή και της μειοψηφούσας μουσουλμανικής κοινότητας σε αυτά, κάτι που φαίνεται να καθυσάχασε τους εκπροσώπους τους.⁴⁵

Οι συναντήσεις αυτές του Αρμοστή με τους εκπροσώπους των δύο κοινοτήτων του νησιού είχαν ως αποτέλεσμα τη σύνταξη και αποστολή υπομνημάτων προς τον υπουργό Αποικιών, στα οποία κωδικοποιήθηκαν τα αιτήματα που είχαν τεθεί και προφορικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα υπομνήματα και των δύο αντιπροσωπειών στάλθηκαν με την ίδια συνοδευτική επιστολή από τον Biddulph προς τον Kimberley στις 17 Ιανουαρίου 1882.⁴⁶

Στο μνημόνιο των Ελλήνων αντιπροσώπων, ημερομηνίας 20 Δεκεμβρίου 1881, πέραν της ιστορικής αναδρομής στις μεταρρυθμίσεις της περιόδου της Τουρκοκρατίας, τέθηκαν και πάλι πέντε ζητήματα, με πρώτο το θέμα του Νομοθετικού Συμβουλίου.⁴⁷

*Ο κύριος σκοπός του Συμβουλίου τούτου έσται η πρόνοια επί των αναγκών του τόπου και η ενασχόλησίς του επί της περαιτέρω ηθικής και υλικής αυτού αναπτύξεως. Επάναγκες άρα να συγκροτήται εκ προσώπων καλώς γνωσκόντων τα του τόπου και υπευθύνων τη Κυβερνήσει και τω λαώ, ούτινος δέον να έχωσι την εμπιστοσύνην. Προς τούτο δέον να λαμβάνωνται εξ αυτού του λαού και να εκλέγονται υπ' αυτού αναλόγως του πληθυσμού εκατέρας φυλής κατά την τελευταίαν απογραφήν. Η πλειονοψηφία οφείλει ν' ασφαλισθή υπέρ των ιθαγενών μελών, ων ο αριθμός είν' επιθυμητόν να μη η ελάσσων των 18, ίνα το Συμβούλιον συγκεντροί τας διαφόρους γνώσεις επί των αναγκών του τόπου. Θεωρούμεν δ' απαραίτητον, ίνα τα ιθαγενή μέλη έχωσι το δικαίωμα του νομοθετείν, του ψηφίζειν τον προϋπολογισμόν εσόδων τε και εξόδων και προτείνειν νόμους, του δικαιώματος της αρνησικυρίας μένοντος εις την Κυβέρνησιν της Ανάσσης.*⁴⁸

Σε μια μόλις παράγραφο συμπυκνώθηκαν όλα τα αιτήματα των Ελλήνων Κυπρίων σχετικά με την αντιπροσώπευσή τους, όπως αυτοί την οραματίζονταν. Παρά το γεγονός

⁴⁴ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β',* σσ. 293-294.

⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 293-295. Ολόκληρη η αναφορά του Αρμοστή: Biddulph προς Kimberley, Nicosia 31-12-1881, *Further Correspondence, C. 3384, ό.π.,* σσ. 45-46.

⁴⁶ Αυτός είναι πιθανόν και ο λόγος που ο Φ. Ζαννέτος θεώρησε ότι η ετοιμασία και αποστολή υπομνήματος από τους μουσουλμάνους προς τον υπουργό προήλθε μετά από υποκίνηση του ίδιου του Αρμοστή, βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β',* σελ. 295, Biddulph to Kimberley, Nicosia 17-1-1882, *Further Correspondence, C. 3384, ό.π.,* σσ. 47-62.

⁴⁷ Σε αντίθεση με το υπόμνημα του 1879 όπου τα ζητήματα που θίχτηκαν ήταν δώδεκα, σε αυτό, πέραν του Νομοθετικού Συμβουλίου τέθηκε και το θέμα των δικαστηρίων, της εισαγωγής της ελληνικής γλώσσας στη διοίκηση και τα δικαστήρια, της εκπαίδευσης και των σχέσεων Διοίκησης – Εκκλησίας. Ολόκληρο το υπόμνημα σε αγγλική μετάφραση βρίσκεται στο Biddulph to Kimberley, Nicosia 17-1-1882, *Further Correspondence, C. 3384, ό.π.,* σσ. 48-52.

⁴⁸ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β',* σσ. 300-301.

ότι οι αναφορές στην ανάγκη εντοπιότητας των μελών, ώστε να γνωρίζουν τα προβλήματα και τον τρόπο αντιμετώπισής τους, είχαν περιληφθεί και στο υπόμνημα του 1879, εντούτοις επαναλήφθηκαν, ώστε να τονιστεί η ευθύνη που θα είχαν οι εκλεγμένοι, τόσο έναντι της κυβέρνησης, όσο και του λαού. Επιπρόσθετα, τέθηκε το αίτημα για πλειοψηφία των ελληνικών μελών, έναντι των τουρκικών, στηριζόμενο στην πρόσφατα περατωθείσα απογραφή πληθυσμού, αλλά και του μεγαλύτερου αριθμού ιθαγενών μελών, ώστε να παρουσιάζονται διαφορετικές απόψεις εντός του Συμβουλίου. Σημαντική είναι βέβαια και η επιθυμία των Ελλήνων αντιπροσώπων για κοινοβουλευτικό έλεγχο, μέσω της έγκρισης του προϋπολογισμού, της απόκτησης του δικαιώματος πρότασης νόμων αλλά ταυτόχρονα και της αναγνώρισης, εκ μέρους τους, ότι τον τελευταίο λόγο για έγκριση οποιασδήποτε απόφασης θα είχε το Στέμμα. Χαρακτηριστικό πάντως είναι και το γεγονός ότι τα περισσότερα των αιτημάτων των ελλήνων κατοίκων είχαν ήδη συζητηθεί εντός του υπουργείου και τους είχαν παραχωρηθεί, κάτι που οι ίδιοι βέβαια αγνοούσαν.

Από την άλλη, η αντιπροσωπεία των Μουσουλμάνων, αφού μελέτησε, όπως η ίδια ανέφερε, τα αιτήματα των Ελλήνων, απέστειλε υπόμνημα προς τον υπουργό Αποικιών, με το οποίο, στην κυριολεξία, αντιδρούσε σε αυτά. Η ίση αντιπροσώπευση των δύο κοινοτήτων ήταν το κύριο αίτημα που τέθηκε, σε αντιπαράβολή με την αναλογική, με βάση δηλαδή τον πληθυσμό της κάθε κοινότητας, αντιπροσώπευσή της στα συμβούλια. Η δικαιολογία που επανέλαβαν ήταν ο ισχυρισμός ότι στην υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία αυτό συνέβαινε, και έπρεπε, άρα, να ισχύσει και στην Κύπρο, που ακόμα αποτελούσε μέρος της. Επομένως, όπως οι ίδιοι το έθεσαν, «παρακαλούμεν θερμώς [...] ίνα η πρότασις της ειρημένης επιτροπείας ως προς τούτο απορριφθή»⁴⁹. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι, βλέποντας τα *ab antiquo* προνόμια που κατείχαν επί Τουρκοκρατίας να εξανεμίζονται, και φοβούμενοι την αντίδραση των Ελλήνων, που θα αποκτούσαν σε ατομικό επίπεδο ίσα με αυτούς δικαιώματα, προσπάθησαν να πείσουν τη βρετανική κυβέρνηση να μην αποδεχτεί τα αιτήματα αυτά, χωρίς όμως επιτυχία. Ο Kimberley με επιστολή του προς τον Αρμοστή, τον εξουσιοδοτούσε να τους ενημερώσει ότι η απόφαση για το θέμα της αντιπροσώπευσης ήταν ειλημμένη. Ταυτόχρονα, με άλλη επιστολή, ίδιας ημερομηνίας, κοινοποιούσε στον κυπριακό λαό, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, τα κύρια χαρακτηριστικά του αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου που θα ιδρυόταν στο νησί.⁵⁰

Μετά την παραλαβή των υπομνημάτων, ο Fairfield, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, ήταν ο μόνος αξιωματούχος του υπουργείου που είχε ιδίαν άποψη για την

⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 309. Ολόκληρο το υπόμνημα στο Biddulph to Kimberley, 17-1-1882, *Further Correspondence*, C. 3384, ό.π., σσ. 53-54.

⁵⁰ Kimberley to Biddulph, Λονδίνο 10-3-1882, *Further Correspondence*, C. 3384, ό.π., σσ. 74-75.

κατάσταση που επικρατούσε στο νησί, ετοίμασε μια μακροσκελή αναφορά, στην οποία ασχολήθηκε με όλα, σχεδόν, τα υπό συζήτηση σημεία σχετικά με το Νομοθετικό Συμβούλιο. Αρχικά, διαφωνώντας με τον Αρμοστή, τόνισε ότι οι χριστιανοί και οι μουσουλμάνοι έπρεπε να εκπροσωπούνται, βάσει και της απογραφής πληθυσμού, σε ποσοστό 3:1. Οτιδήποτε άλλο θα επέφερε την αντίδραση των ελλήνων κατοίκων, η συνεργασία των οποίων ήταν σημαντική για τη λειτουργία του Συμβουλίου. Ήδη, όπως έχει αναφερθεί, είχαν παραιτηθεί όλα τα ελληνικά μέλη από τα διάφορα συμβούλια, ως αντίδραση, σύμφωνα με τον βρετανό αξιωματούχο, στην αδικία που επέφερε ο ίσος διαχωρισμός των θέσεων μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Επιπρόσθετα, η κατ' αναλογία πληθυσμού εκπροσώπηση των δύο κοινοτήτων ήταν από τα κύρια σημεία της υπό ψήφιση Επιταγής για την οργάνωση των Δημοτικών Συμβουλίων στο νησί.⁵¹ Όσον αφορά τον αριθμό των αιρετών μελών, ήδη ανάμεσα στους έλληνες κατοίκους επικρατούσε η αντίληψη ότι αυτά θα ήταν 18, οπότε αν παραχωρείτο μόνο ο μισός αριθμός, τότε οι αντιδράσεις τους θα είναι έντονες. Ισχυρές βέβαια θα ήταν και οι αντιρρήσεις των Τούρκων, οι οποίοι ήδη εξέφρασαν την αντίθεσή τους για την κατά αναλογία πληθυσμού εκπροσώπηση των δύο κοινοτήτων, επιμένοντας στην ισότιμη αντιπροσώπευση. Σύμφωνα με τον βρετανό αξιωματούχο, το επιχείρημά τους δεν είχε βάση, αφού και στην ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου παραχωρείτο αιρετή εκπροσώπηση, αυτή στηριζόταν στα πληθυσμιακά δεδομένα.⁵²

Όσον αφορά τον προτεινόμενο αριθμό για τα επίσημα μέλη (έξι), ο Fairfield τόνιζε ότι ήταν ικανοποιητικός τόσο για τη διασφάλιση των οικονομικών κυρίως συμφερόντων στο νησί, όσο και για να αποτελέσουν πρότυπο – και καθοδηγητές – των αιρετών μελών, οι οποίοι δεν θα ήταν εξοικειωμένοι με τέτοιου είδους διαδικασίες. Επιπρόσθετα, πρότεινε μια λίστα από ανώτερες θέσεις – θεσμούς της αποικιακής διοίκησης στο νησί, από τους οποίους θα μπορούσαν να επιλεγούν τα έξι αυτά επίσημα μέλη.⁵³ Ο ίδιος πρότεινε τον *ex-officio* διορισμό των Αρχιγραμματέα, Δικηγόρου του Στέμματος και Αρχιλογιστή (Receiver General) ενώ στις εναπομείνουσες θέσεις θα μπορούσαν να διορίζονται δημόσιοι λειτουργοί σύμφωνα με τις ικανότητες του καθενός. Με την τελευταία του θέση

⁵¹ Σύμφωνα με την Επιταγή υπ' αριθμό VI/1882, ημερομηνίας 29-4-1882, «κάθε δημοτικό συμβούλιο πρέπει να αποτελείται από χριστιανούς και μουσουλμάνους συμβούλους στο ίδιο ποσοστό όπως είναι ο αριθμός των ενήλικων αρρένων Χριστιανών και Μουσουλμάνων κατοίκων του δήμου, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή πληθυσμού». Βρίσκεται στο *Cyprus Ordinances, 1878-1883*.

⁵² TNA: CO67/21/76, Σημείωμα E. Fairfield, 31-1-1882. Με τον Fairfield συμφώνησε και ο βοηθός υφυπουργός Αποικιών R. Meade, βλ. το σημείωμά του ημερομηνίας 2/2/1882, στο *ίδιο*.

⁵³ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα του E. Fairfield, 31-1-1882. Χαρακτηριστικό της εμπιστοσύνης που έτρεφε ο υπουργός προς το πρόσωπό του είναι το γεγονός ότι ο Fairfield υπέδειξε συγκεκριμένα άτομα να μην διοριστούν ως μέλη για διάφορους λόγους, και ο Kimberley συμμορφώθηκε όπως, για παράδειγμα, τον αρχιδικαστή, λόγω της αντιπαράθεσής του με τους κύπριους πολιτευτές, και τον στρατιωτικό διοικητή, λόγω της απόστασης της έδρας του από την πρωτεύουσα.

διαφώνησε ο υπουργός Αποικιών, ο οποίος επιθυμούσε όλες οι θέσεις να καταλαμβάνονται από υπαλλήλους που θα εκπροσωπούσαν συγκεκριμένους θεσμούς της αποικιακής διοίκησης (*ex officio*).⁵⁴

Ένα νέο θέμα που έθεσε ο Fairfield στο υπόμνημά του ήταν η καταβολή αντιμισθίας στα μέλη, παρότι ο ίδιος δήλωνε αντίθετος σε αυτό το ενδεχόμενο. Ο Fairfield θεωρούσε αναγκαία την παραχώρηση επιδομάτων για τα έξοδα των μελών, αφού ορισμένοι από αυτούς θα έρχονταν από τις επαρχίες για να συμμετάσχουν στις συνεδρίες. Έτσι πρότεινε την καταβολή 20 λιρών για κάθε περίοδο, συνολικά 60 λίρες ετησίως για τον καθένα, ποσό τεράστιο για την εποχή. Επιπρόσθετα, ο αξιωματούχος του υπουργείου Αποικιών θεωρούσε ότι η διάρκεια του Συμβουλίου έπρεπε να ήταν δύο χρόνια, αφού τα πέντε χρόνια ήταν υπερβολικά.⁵⁵

Πέραν των ζητημάτων σχετικά με την οργάνωση του Νομοθετικού Συμβουλίου, στο τραπέζι των συζητήσεων τέθηκαν και οι εξουσίες που θα είχαν τα μέλη του. Ο Fairfield, σε άλλο υπόμνημά του, τάχθηκε υπέρ της εξαίρεσης από τις αρμοδιότητες του υπό συζήτηση Συμβουλίου της έγκρισης συγκεκριμένων νόμων, όπως για παράδειγμα των σχετικών με τα έσοδα από ορισμένες ισχύουσες φορολογίες. Δεδομένου του γεγονότος ότι η πλειοψηφία των εν λόγω εσόδων προερχόταν κυρίως από δύο συγκεκριμένους φόρους (βεργί και δεκάτη), οι οποίοι επιβλήθηκαν με μόνιμης ισχύος νόμους, ο βρετανός αξιωματούχος θεωρούσε ότι δεν έπρεπε να αναθεωρούνται ετησίως από το Συμβούλιο, αλλά να καθοριστούν οριστικά μέσω του διατάγματος για την ίδρυση του Νομοθετικού Συμβουλίου.⁵⁶ Επιπλέον, δεν έπρεπε να δοθεί η δυνατότητα στους βουλευτές να αποφασίζουν για το «ενοίκιο που πληρωνόταν στους Βρετανούς, ως αντιπρόσωπους του σουλτάνου, που είναι ο ιδιοκτήτης της γης», αφού πιθανόν αυτό να μην ψηφιζόταν, ως τρόπος αντίδρασης των κατοίκων προς την επιβολή του. Ο Fairfield, τόνισε την πολυπλοκότητα του ζητήματος, ιδιαίτερα αφού ήταν πρωτοφανής η παραχώρηση συντάγματος σε μια αποικία που είναι αναγκασμένη να πληρώνει ένα είδος «χορηγίας», θέτοντας ταυτόχρονα, για πρώτη φορά, την πιθανότητα μερικής αποπληρωμής της από το Αυτοκρατορικό Ταμείο. Αντίθετα, ο βρετανός αξιωματούχος δεν ήταν ιδιαίτερα θετικός στο να συμπεριληφθεί στο σχετικό διάταγμα πρόνοια για τη δέσμευση κονδυλίων για τη μισθοδοσία των δημοσίων αξιωματούχων, αφού, ακόμα και σε περίπτωση που αυτά δεν θα

⁵⁴ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα E. Fairfield, 31-1-1882 και το σημείωμα του Kimberley στο περιθώριο.

⁵⁵ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα E. Fairfield, 31-1-1882

⁵⁶ Ο Fairfield άδραξε την ευκαιρία να προτείνει και ορισμένες τροποποιήσεις στις σχετικές φορολογίες. TNA: CO67/21/76, Σημείωμα E. Fairfield, 7-2-1882. Με την εξαίρεση αυτή συμφώνησε και ο υφυπουργός Αποικιών, βλ. TNA: CO67/21/76, Σημείωμα Courtney, 8-2-1882.

εγκρίνονταν από το Συμβούλιο, υπήρχαν εναλλακτικές λύσεις για καταβολή τους, όπως για παράδειγμα η πληρωμή τους απευθείας από το Αυτοκρατορικό Θησαυροφυλάκιο.⁵⁷

Εν τω μεταξύ, ενώ οι συζητήσεις συνεχίζονταν και ο υπουργός Αποικιών έδωσε οδηγίες για ενημέρωση του Αρμοστή για τις εξελίξεις, ο Fairfield, βλέποντας την εναντίωση των Ελλήνων στο νησί, και φοβούμενος όξυνση των αντιδράσεών τους, πρότεινε την έκδοση μιας ανακοίνωσης για τη μελλοντική παραχώρηση αιρετού συντάγματος, ώστε να εκτονωθεί το κλίμα, αλλά και να ενημερωθούν για τα σχέδιά τους οι κάτοικοι, οι οποίοι δεν γνώριζαν οτιδήποτε για τις μέχρι τότε παρασκηνακές συζητήσεις.⁵⁸

Παρά την προσωπική του αντίθεση, ο Fairfield, σε τρίτο μνημόνιό του, ημερομηνίας 14-2-1882, έκανε ένα απολογισμό του μισθολογίου όλων των αξιωματούχων της διοίκησης στο νησί, ακόμα και των μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου, προτείνοντας τη μείωση ορισμένων εξόδων, αλλά και τη διασφάλισή τους, μέσω της εξαίρεσής τους από τον προϋπολογισμό. Αυτά τα ποσά θα μπορούσαν να εξασφαλιστούν απευθείας από τα έσοδα των φόρων, όπως συνέβαινε εξάλλου και στην ίδια τη Βρετανία.⁵⁹ Ο βοηθός υφυπουργός Αποικιών R.H. Meade, μετέφερε τη συζήτηση ένα βήμα παρακάτω, προτείνοντας όπως διασφαλιστούν οι μισθοί όλων των «ευρωπαϊών αξιωματούχων», ποσό που δεν θα υπερέβαινε κατά 5000 λίρες το ήδη υπολογισμένο ποσό. Όπως ενδεικτικά ανέφερε, στην πρώτη περίπτωση που θα εκφραζόταν οποιοδήποτε παράπονο για κάποιον αξιωματούχο, ο μισθός του θα αποκοπτόταν στην επόμενη σχετική συνεδρία του συμβουλίου, γεγονός που πιθανόν να είχε επιπτώσεις και στην επιμελή άσκηση των καθηκόντων του.⁶⁰ Γενικότερα, έγινε μια προσπάθεια από τους βρετανούς αξιωματούχους, παραθέτοντας διάφορα, πιθανά και απίθανα, σενάρια, για να διασφαλιστούν οι μισθοί των δημοσίων αξιωματούχων στο νησί, ώστε να μην χρειάζεται η ετήσια έγκρισή τους από το Νομοθετικό Συμβούλιο.⁶¹ Τέλος στην ιδιαίτερα χρονοβόρα αυτή συζήτηση έβαλε ο ίδιος ο υπουργός Αποικιών, επαναλαμβάνοντας ότι ο στόχος του δεν ήταν η αφαίρεση οποιουδήποτε δικαιώματος από τους Κυπρίους.⁶²

⁵⁷ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα E. Fairfield, 7-2-1882. Παράλληλα προτάθηκε και μείωση στο μισθό του Αρμοστή που λάμβανε 5000 λίρες ετησίως, σημείο με το οποίο συμφώνησε και ο υπουργός Αποικιών, και που θα τίθετο σε ισχύ μετά την κένωση της θέσης από τον Biddulph, TNA: CO67/21/76, Σημείωμα Kimberley, χ.χ.

⁵⁸ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα Fairfield, 15-2-1882.

⁵⁹ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα Fairfield, 14-2-1882. Στον εν λόγω κατάλογο περιλαμβάνονταν ακόμα και οι δικαστές, που θα διορίζονταν μετά την αναθεώρηση του δικαστικού συστήματος.

⁶⁰ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα Meade, 18-2-1882.

⁶¹ Η άποψη του Fairfield ήταν τόσο έντονη, που έφτασε στο σημείο να προτείνει την επιστροφή του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σε περίπτωση αντιδράσεων από τους κατοίκους, TNA: CO67/21/76, Σημείωμα Fairfield, 18-2-1882. Ο υπουργός Αποικιών διαφώνησε με την άποψη αυτή, αφού θα επέφερε και την πίεση της κοινής γνώμης στη Βρετανία. TNA: CO67/21/76, Σημείωμα Kimberley, 22-2-1882.

⁶² TNA: CO67/21/76, Σημείωμα Kimberley, 22-2-1882.

Τα αποτελέσματα των πιο πάνω συζητήσεων και, ιδιαίτερα, οι απόψεις του υπουργού Αποικιών κωδικοποιήθηκαν σε επιστολή του προς τον Biddulph, στις 10 Μαρτίου 1882.⁶³ Σε αυτήν ενημέρωνε τον Αρμοστή για τα συμπεράσματα που εξήχθησαν κατά τις συζητήσεις σχετικά με την ίδρυση του αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου. Αρχικά αναφέρθηκε στο γεγονός ότι, σύμφωνα και με τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού, θα ήταν ορθότερη η εκλογή εννέα μελών από τους χριστιανούς κατοίκους και τριών από τους μουσουλμάνους, σε τρεις εκλογικές περιφέρειες.⁶⁴ Θα υπήρχαν τρία *ex officio* επίσημα μέλη (ο Αρχιγραμματέας, ο Επίσημος Παραλήπτης και ο Δικηγόρος του Στέμματος) και τρία άλλα επίσημα μέλη, κάτοχοι δημοσίων θέσεων, που θα διορίζονταν από το Στέμμα ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες. Ο Αρμοστής ή, εν τη απουσία του, το αρχαιότερο στην ιεραρχία επίσημο μέλος, θα προήδρευε, έχοντας και τη νικώσα ψήφο, σε περίπτωση ισοψηφίας. Η διάρκεια του Συμβουλίου θα ήταν πέντε έτη, εκτός από το πρώτο, που θα διαρκούσε μόλις τρία χρόνια, αφού θα ήταν προτιμότερο οι εκλογείς να είχαν την ευκαιρία να αναθεωρήσουν τις επιλογές τους, έχοντας και υπόψη το γεγονός ότι τέτοιου είδους εκλογές ήταν ένα πρωτόγνωρο γεγονός για την πλειοψηφία των κατοίκων. Ο Αρμοστής βέβαια είχε το δικαίωμα να διαλύσει το Συμβούλιο νωρίτερα από τη λήξη του.

Τον ενημέρωνε, επίσης, για τα ποσά από τον προϋπολογισμό που θα διασφαλιζόνταν, χωρίς να τίθενται στη δοκιμασία της ετήσιας έγκρισης από τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου.⁶⁵ Αυτά ήταν:

α. το ποσό που αναλογούσε για την αποπληρωμή του «φόρου υποτελείας» προς τον Σουλτάνο.

β. μέχρι 4000 λίρες για το μισθό του Αρμοστή και 600 λίρες για τα έξοδα παράστασής του.⁶⁶

γ. 8500 λίρες για τους μισθούς των δικαστών και τα έξοδα των δικαστηρίων.

δ. 5000 λίρες για τους μισθούς των έξι επίσημων μελών του συμβουλίου.

Σε εμπιστευτική του επιστολή προς τον Biddulph, την ίδια μέρα, ο Kimberley επανέλαβε τα πιο πάνω, με λιγότερες λεπτομέρειες αλλά με περισσότερα στοιχεία.⁶⁷ Έχοντας υπόψη τις πιο πάνω διασφαλίσεις, και με, προφανώς, στόχο την ελαχιστοποίηση των αντιδράσεων του τοπικού πληθυσμού, κάτι που φαίνεται και από το γεγονός ότι δεν

⁶³ TNA: CO67/21/76, Προσχέδιο επιστολής Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 10-3-1882.

⁶⁴ Το ζήτημα των εκλογικών περιφερειών και καταλόγων θα μελετηθεί σε άλλο κεφάλαιο.

⁶⁵ Όπως συμπεραίνεται από την αλληλογραφία στο TNA: CO67/28/4247, τα συγκεκριμένα ποσά είχαν υπολογιστεί και εγκριθεί από τους αξιωματούχους του Αυτοκρατορικού Θησαυροφυλακίου.

⁶⁶ Σύμφωνα με την αλληλογραφία του υπουργού Αποικιών με τον Αρμοστή, ο ίδιος ο Biddulph, βλέποντας τα άσχημα οικονομικά του νησιού, πρότεινε αυτοβούλως τη μείωση του μισθού του κατά 1000 λίρες ετησίως. KAK: SA1:6203. Επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 10-3-1882.

⁶⁷ TNA: CO67/21/76, Προσχέδιο εμπιστευτικής επιστολής Kimberley προς Biddulph, 10-3-1882.

ανέφερε συγκεκριμένα ποσά, ο υπουργός τόνισε ότι καμιά καινούργια φορολογία ή αύξηση υπάρχοντος φόρου δεν θα επιβαλλόταν χωρίς την έγκριση της πλειοψηφίας. Εντούτοις, και παρά το γεγονός ότι ακόμα και στο προσχέδιο του Διατάγματος εν Συμβουλίω που αποστάληκε από τον υπουργό στον Αρμοστή για τις απόψεις του, αναφέρονταν τα πιο πάνω εξασφαλισμένα ποσά, τα οποία, όπως επισημάνθηκε ήδη, καθορίστηκαν από το Αυτοκρατορικό Θησαυροφυλάκιο, μετά από επισήμανση των νομικών συμβούλων στο νησί και τις συζητήσεις στο υπουργείο, αυξήθηκε το ποσό που θα διασφαλιζόταν για τη λειτουργία ολόκληρου του δικαστικού συστήματος, σε μια προφανή προσπάθεια διαχωρισμού της δικαστικής από τη νομοθετική εξουσία.⁶⁸

Στην εν λόγω επιστολή, ο Kimberley διευκρίνιζε και το δικαίωμα των εκλεγμένων μελών να θέτουν ερωτήσεις προς τα επίσημα μέλη σχετικά με δημόσια ζητήματα, να προτείνουν νομοσχέδια, ψηφίσματα και τροποποιήσεις σε νομοσχέδια αλλά, όπως συνέβαινε στη Βουλή των Κοινοτήτων και σχεδόν σε όλα τα αντίστοιχα συμβούλια των υπόλοιπων αποικιών, δεν μπορούσαν να προτείνουν οποιαδήποτε αύξηση των εξόδων. Αντίθετα, είχαν τη δυνατότητα να προτείνουν μειώσεις ποσών που αναφέρονταν στον προϋπολογισμό. Όπως συνέβαινε και στο ήδη υπάρχον Νομοθετικό Συμβούλιο, κανένας νόμος δεν θεωρείτο σε ισχύ αν δεν εγκρινόταν από το Στέμμα.

Τέλος, τονιζόταν ότι, λόγω του γεγονότος ότι η Κύπρος δεν ήταν βρετανική κτήση, αλλά απλά διοικείτο από τη Βρετανία, η βασίλισσα διατηρούσε το δικαίωμα τροποποίησης ή και τερματισμού της εν λόγω παραχώρησης, ενώ σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης ή για διεθνή θέματα θα είχε την εξουσία να νομοθετεί μέσω Διαταγμάτων εν Συμβουλίω.⁶⁹

Ο Αρμοστής, ακολουθώντας και τις οδηγίες του προϊσταμένου του, απλά επιβεβαίωσε τα ποσά που θα κατοχυρώνονταν μέσω του διατάγματος και δεν θα χρειάζονταν τη νομοθετική έγκριση, τα οποία έφταναν τις 112 χιλιάδες λίρες, ένα ποσό τεράστιο για τα δεδομένα της εποχής.⁷⁰

Τα πιο πάνω κωδικοποιήθηκαν σε επιστολή – διάγγελμα του υπουργού Αποικιών προς τον Αρμοστή, ίδιας ημερομηνίας με τις προηγούμενες, που δημοσιεύτηκε και σε ξεχωριστό τεύχος από τη βρετανική κυβέρνηση. Με αυτή ενημερώνονταν και οι κάτοικοι του νησιού για την απόφαση του Λονδίνου για απόδοση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου, τα πλαίσια στα οποία θα λειτουργούσε και τις ειδικές πρόνοιες του

⁶⁸ Για τις επισημάνσεις των νομικών συμβούλων του Αρμοστή βλ. το υπόμνημά τους στο TNA: CO67/26/17081. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Τρόδος 15-9-1882. Για τις παρατηρήσεις των αξιωματούχων του υπουργείου βλ. κυρίως τα σημειώματα των J. Bramston, ημερομηνίας 30-7-1882 (sic) και E. Fairfield, 13-10-1882 στο TNA: CO67/26/17081.

⁶⁹ TNA: CO67/21/76, Προσχέδιο εμπιστευτικής επιστολής Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 10-3-1882.

⁷⁰ TNA: CO67/25/5964. Επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 25-3-1882.

μελλοντικού συντάγματος.⁷¹ Η δημοσίευση του εν λόγω διατάγματος ήταν μια προσπάθεια του υπουργείου Αποικιών να μελετήσει τις αντιδράσεις που θα εκδηλώνονταν από τις δύο κοινότητες, με στόχο πιθανές τροποποιήσεις πριν από την τελική παραχώρηση του συντάγματος.

Αντιδράσεις στο διάγγελμα

Η δημοσιοποίηση του διαγγέλματος έγινε αποδεκτή από τις δύο κοινότητες στο νησί με διαφορετικά συναισθήματα και εκ διαμέτρου αντίθετες αντιδράσεις. Από τη μια ήταν η ελληνική πλειοψηφία, η οποία, με τηλεγράφημα (στα γαλλικά) του αρχιεπισκόπου Σωφρονίου προς το υπουργείο Αποικιών, εξέφρασε τη «βαθείαν ευγνωμοσύνην» του ελληνικού πληθυσμού του νησιού.⁷² Επιπρόσθετα, ο Αρχιεπίσκοπος απεύθυνε επιστολή και προς τον Αρμοστή Biddulph, με την οποία εξέφρασε και διά της τυπικής ιεραρχικής οδού την ικανοποίηση του ελληνικού πληθυσμού για την υλοποίηση ενός από τα αιτήματά τους που τέθηκαν με το υπόμνημα του Δεκεμβρίου 1881, ελπίζοντας για την πραγμάτωση και των υπολοίπων.⁷³ Η «ευγνωμοσύνη» των ελλήνων κατοίκων ήταν το αποτέλεσμα της ικανοποίησης αφενός του κυριότερου αιτήματός τους που ήταν η παροχή αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης και, αφετέρου και κυρίως, για τη δίκαιη κατανομή των εδρών στο υπό ίδρυση Νομοθετικό Συμβούλιο, σύμφωνα με την αναλογία πληθυσμού της κάθε κοινότητας του νησιού.

Αντιθέτως, αντιπροσωπεία της μουσουλμανικής μειονότητας με επικεφαλής τον μουφτή και τον οθωμανό βουλευτή στο υπάρχον Συμβούλιο, Mustafa Fuad Bey, με τηλεγράφημά της, επίσης προς το υπουργείο, αντέδρασε στην πιο πάνω απόφαση. Κύριος λόγος ήταν η πρόνοια για την κατ' αναλογία πληθυσμού εκπροσώπηση των δύο κοινοτήτων στο Συμβούλιο, απειλώντας ότι δεν θα επέτρεπαν τη συμμετοχή εκπροσώπων τους σε αυτό, με το επιχείρημα ότι «αι τε αρχαίαι και αι παρούσαι προνομίαι ημών καταπατούνται».⁷⁴ Η αντίδραση των μουσουλμάνων κατοίκων προκάλεσε προσωρινά επιφυλάξεις εντός του υπουργείου για την πιθανότητα δημιουργίας ρηγμάτων στις σχέσεις της Βρετανικής με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εντούτοις, η παρέμβαση του, γνώστη της κυπριακής πραγματικότητας, Fairfield, ο οποίος τόνισε ότι οι αντιδρούντες δεν

⁷¹ *Copy of a Despatch dated March 10th, 1882, from the Secretary of State for the Colonies to the High Commissioner of Cyprus on the Constitution and Functions of a New Legislative Council, April 1882, C.3211, Λονδίνο 1882. Δημοσιεύτηκε στην The Cyprus Gazette, 23-3-1882.*

⁷² Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β',* σελ. 317. Το τηλεγράφημα βρίσκεται στο Archbishop Sophronius to Colonial Office, Telegraph (Received March 23, 1882), *Further Correspondence, C. 3384, ό.π.,* σελ. 84.

⁷³ Biddulph to Kimberley, Nicosia, 27-3-1882, *Further Correspondence, C. 3384, ό.π.,* σελ. 90.

⁷⁴ Representatives of Mahomedan Community to Colonial Office (Telegraphic), 26-3-1882, *Further Correspondence, C.3384, ό.π.,* σελ. 84. Η μετάφραση του τηλεγραφήματος στα ελληνικά βρίσκεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β',* σελ. 317.

εκπροσωπούσαν την ολότητα των μουσουλμάνων κατοίκων, έκαμψε τις οποιεσδήποτε επιφυλάξεις.⁷⁵ Η απάντηση του Kimberley, η οποία διαβιβάστηκε στους αποστολείς των δύο τηλεγραφημάτων εξέφραζε την απόφαση της κυβέρνησής του για τη δίκαια εκπροσώπηση όλων των κοινοτήτων στα αιρετά σώματα του νησιού.⁷⁶

Σε ανάλογη αντίδραση με τους χριστιανούς κατοίκους, οι μουσουλμάνοι επανήλθαν άμεσα με υπόμνημά τους προς τον Αρμοστή, ίδιας ημερομηνίας (25 Μαρτίου 1882). Σε αυτό επαναλάμβαναν την αντίθεσή τους στην παραχώρηση εκπροσώπησης στο υπό ίδρυση Νομοθετικό Συμβούλιο στη βάση της πληθυσμιακής αναλογίας κάθε κοινότητας, επιφυλασσόμενοι ότι θα διεκδικούσαν με κάθε τρόπο την ικανοποίηση των αιτημάτων τους, αφού το μέτρο αυτό θα ήταν καταστροφικό για τη δική τους κοινότητα. Παράλληλα, ο μουφτής παρέδωσε και επιστολή αντιπροσώπων των μουσουλμάνων, στην οποία επίσης εκφραζόταν η διαμαρτυρία τους για την απώλεια των *ab antiquo* προνομίων τους και την «καταπάτηση των δικαιωμάτων τους», ενημερώνοντας ταυτόχρονα ότι απέρριπταν το προτεινόμενο σύστημα και, σε περίπτωση που αυτό ετίθετο σε ισχύ, προειδοποιούσαν ότι θα απείχαν από τις εκλογές, ενώ θα επιδίωκαν, μέσω «ανώτερης αρχής», την επίλυση του προβλήματος αυτού.⁷⁷ Το ίδιο περίπου περιεχόμενο είχαν και δύο άλλα υπομνήματα της μουσουλμανικής κοινότητας προς τον υπουργό Αποικιών, ημερομηνίας 31 Μαρτίου και 17 Απριλίου 1882, όπου τονιζόταν έντονα η ευγνωμοσύνη της για την παροχή αιρετού συντάγματος, αλλά και η αντίθεσή της με την ποσοστιαία αναλογία, με κύρια αιτιολογία την πιθανή εχθρότητα των χριστιανών κατοίκων, οι οποίοι επιδίωκαν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα.⁷⁸

Η επικουρία από την «ανώτερη αρχή» ήρθε όντως στις αρχές Απριλίου 1882, όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία, μέσω του πρέσβη της στο Λονδίνο, απέστειλε επίσημο διάβημα προς το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών. Σε αυτό εκφραζόταν η διαμαρτυρία της Πύλης για τη μειωμένη εκπροσώπηση των μουσουλμάνων στο υπό ίδρυση Νομοθετικό Συμβούλιο του νησιού, προσθέτοντας παράλληλα και το επιχείρημα ότι, σε οποιοδήποτε μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παραχωρείτο μικτό συμβούλιο, τα

⁷⁵ Βλ. ενδεικτικά το σημείωμα του Fairfield, ημερομηνίας 27-3-1882 στο TNA: CO67/29/5344. Ανάμεσα σε άλλα τόνιζε ότι αρκετοί μουσουλμάνοι κάτοικοι θα ήταν ικανοποιημένοι από την παροχή του αντιπροσωπευτικού συντάγματος, ενώ και η επιρροή των χριστιανών κατοίκων προς αυτούς θα βοηθούσε προς αυτό το πλαίσιο.

⁷⁶ Η απάντηση του υπουργού προς τον Αρχιεπίσκοπο και στους μωαμεθανούς αντιπροσώπους βρίσκεται στο *Further Correspondence, C.3384, ό.π.*, σσ. 84-85. Η μετάφραση και των δύο τηλεγραφημάτων στα ελληνικά, στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σελ. 318.

⁷⁷ Τα διαβήματα αυτά επισυνάπτονται στην επιστολή του Biddulph προς τον Kimberley, Λευκωσία 27-3-1882, στο *Further Correspondence, C.3384, ό.π.*, σσ. 90-92. Βλ. επίσης ΚΑΚ: SA1:6204 και Altay Nevzat, *Nationalism amongst the Turks of Cyprus: The first wave*, Oulu 2005, σσ. 120-121.

⁷⁸ Τα εν λόγω υπομνήματα, τα οποία αποστάληκαν μέσω του Αρμοστή προς τον υπουργό Αποικιών στις 10-4-1882 και 22-4-1882, αντίστοιχα, βρίσκονται στο *Further Correspondence, C.3384, ό.π.*, σσ. 99-100 και 106-107 και στο ΚΑΚ: SA1:6207 και ΚΑΚ: SA1:6208.

μέλη επιλέγονταν σε ίσο ποσοστό, ανεξαρτήτως των πληθυσμιακών αναλογιών των κοινοτήτων τους.⁷⁹ Ο υπουργός Αποικιών, στον οποίο προωθήθηκε το διάβημα, απαντώντας στο συνάδελφό του Granville, τόνισε ότι πρέπει να επισημανθεί στον τούρκο πρεσβευτή, ότι στη Συνθήκη Συμμαχίας μεταξύ Οθωμανικής και Βρετανικής Κυβέρνησης δεν περιλαμβάνονταν οποιαδήποτε προϋπόθεση - όρος σχετικά με την οργάνωση της διοίκησης στο νησί, αποτρέποντας έμμεσα την Πύλη από το να παρεμβαίνει στον τρόπο διαχείρισης της διακυβέρνησης του νησιού από την Αγγλία. Σε μια προσπάθειά του όμως να διασκεδάσει τις οποιοσδήποτε επιφυλάξεις των Οθωμανών πρόσθεσε ότι, πέραν των ανεπίσημων μελών, στο Συμβούλιο θα συμμετείχαν τόσο επίσημα μέλη, όσο και ο ίδιος ο Αρμοστής, και, μέσω των εξουσιών που θα εξασφαλιζόνταν για το Στέμμα, θα μπορούσαν να διασφαλιστούν και οι Οθωμανοί από πιθανές αδικίες. Εξάλλου, το μέχρι τότε Νομοθετικό Συμβούλιο αποτελείτο από δύο μη μωαμεθανούς και ένα μωαμεθανό, και δεν υπήρξαν οποιοσδήποτε αντιδράσεις για αυτό.⁸⁰ Είναι αξιοπρόσεκτο ότι είναι η πρώτη φορά που οι βρετανοί αξιωματούχοι έθεσαν προς τους Οθωμανούς την πιθανότητα μιας μελλοντικής βρετανοτουρκικής συνεργασίας εντός του Συμβουλίου, με απώτερο στόχο την απόρριψη των θέσεων της ελληνικής πλειοψηφίας. Επιπρόσθετα, ο ίδιος ο Fairfield τόνισε την ανάγκη ενημέρωσης «ανεπισήμως» του τούρκου πρεσβευτή ότι η αποχή των Οθωμανών από τις εκλογές θα ήταν *ηλίθια*, αφού θα ενδυνάμωνε τους έλληνες κατοίκους⁸¹. Η επίσημη απάντηση στάλθηκε στις αρχές Μαΐου 1882 με διπλωματική νότα του υπουργείου Εξωτερικών.⁸²

Ο αντιπρόσωπος της Πύλης στο Λονδίνο Κ. Μουσούρος πασάς επανήλθε στις αρχές Ιουλίου 1882, με διπλωματική νότα προς τον υπουργό Εξωτερικών, διαμαρτυρόμενος για τη βρετανική απάντηση, τονίζοντας ιδιαίτερα τον αρνητικό αντίκτυπο που θα επέφερε στις υπόλοιπες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η παραχώρηση του συγκεκριμένου πλεονεκτήματος στους χριστιανούς κατοίκους της Κύπρου. Επιπρόσθετα, τόνιζε την επερχόμενη υποδούλωση του μουσουλμανικού στοιχείου στην πλειοψηφούσα ελληνική κοινότητα, που θα οδηγούσε στην τελική εκμηδένισή του. Ως αντίδραση και στην παρατήρηση του υπουργού Εξωτερικών ότι, σύμφωνα με τις συνθήκες, δεν αναγνωριζόταν στην Πύλη οποιοδήποτε συμβατικό

⁷⁹ Το διάβημα επισυνάπτεται σε επιστολή του J. Pauncifote προς τον Herbert, Λονδίνο 19-4-1882, στο TNA: CO67/29/7058, όπου αναφέρονται και οι προφορικές παραστάσεις του τούρκου πρεσβευτή. Το διάβημα βρίσκεται επίσης στο «Le ministre des Affaires étrangères l' Ambassadeur Turquie a Londres, Κωνσταντινούπολη 6-4-1882» στο *Further Correspondence*, C.3384, *ό.π.*, σελ. 101.

⁸⁰ TNA: CO67/29/7058. Επιστολή E. Fairfield προς Dilke, Λονδίνο 22-4-1882.

⁸¹ TNA: CO67/29/7058. Σημείωμα E. Fairfield, 20-4-1882.

⁸² Earl Granville προς Musurus Pasha, Λονδίνο 8-5-1882, στο *Further Correspondence*, C.3384, *ό.π.*, σσ. 107-108. Η νότα του υπουργείου Εξωτερικών έτυχε και της έγκρισης του υπουργείου Αποικιών. Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο TNA: CO67/29/7934.

δικαίωμα ανάμιξης στη διοίκηση του νησιού, ο πρεσβευτής ανέφερε ότι δεν μπορούσε να προβλεφθεί από την οθωμανική κυβέρνηση, ότι συνειδητά η Βρετανία θα υποβάθμιζε τους μουσουλμάνους του νησιού σε κατώτερη θέση από τους «μη μουσουλμάνους» συμπολίτες τους. Παρ' όλα αυτά, ο Μέγας Βεζύρης ήταν πρόθυμος να συνεργαστεί με το Λονδίνο για να επιλυθεί η διαφωνία.⁸³ Η απόφαση που πάρθηκε εντός του υπουργείου Αποικιών ήταν να κοινοποιηθούν στην Πύλη οι προηγούμενες απαντήσεις στα μνημόνια των μουσουλμάνων κατοίκων, όπως αναφέρθηκαν ήδη, με στόχο την ενημέρωση και του Βεζύρη για τις διασφαλίσεις που θα παρείχε το σύνταγμα στην τουρκική μειονότητα του νησιού.⁸⁴ Ωστόσο, οι διαβεβαιώσεις και οι εξηγήσεις που δόθηκαν φαίνεται να μην ικανοποίησαν την Οθωμανική Κυβέρνηση, η οποία, μέσω και πάλι του πρεσβευτή της στο Λονδίνο, ακόμα και λίγο πριν από την έγκριση του διατάγματος στα τέλη Νοεμβρίου 1882, διατύπωσε αντιδράσεις για την αναλογική εκπροσώπηση των δύο κοινοτήτων. Η απάντηση του υπουργού Αποικιών στήριζε και πάλι την πολιτική του απόφαση, τονίζοντας επίσης ότι αυτή είχε και την έγκριση του Στέμματος.⁸⁵

Οι Έλληνες, σύμφωνα με τον Φ. Ζαννέτο, οι οποίοι ενημερώθηκαν για τις αντιδράσεις του σύνοικου τους στοιχείου, απέστειλαν επίσης τηλεγράφημα προς τον υπουργό Αποικιών, εκφράζοντας τη δυσφορία τους για αυτές αλλά και την ελπίδα ότι «ουδέν θ' αποτρέψει την εφαρμογή των ηγγελεμένων μεταρρυθμίσεων, ας θεωρούμεν ως κεκτημένον δικαίωμα υπέρ ημών»⁸⁶.

Στο περιθώριο των πιο πάνω, ένας εβραίος κάτοικος Βρετανίας, με επιστολή του προς τον υπουργό, ζητούσε την εκπροσώπηση και των ομοθρήσκων του στο υπό ίδρυση Συμβούλιο. Ο Kimberley, στην απάντησή του, ανέφερε ότι ο αριθμός των 69 εβραίων κατοίκων του νησιού, σύμφωνα με την απογραφή, δεν δικαιολογούσε κάτι τέτοιο, αν και αυτοί, όπως και όλοι οι υπόλοιποι κάτοικοι, θα είχαν το δικαίωμα να διεκδικήσουν μια από τις εννέα θέσεις των μη μωαμεθανών μελών.⁸⁷

Οι τελευταίες πινελιές

Παρά τις αντιδράσεις, οι συζητήσεις μεταξύ των βρετανών αξιωματούχων στη Λευκωσία και στο Λονδίνο συνεχίστηκαν. Μέχρι τον Αύγουστο 1882 είχαν ετοιμαστεί και

⁸³ Musurus Pasha to Earl Granville, Λονδίνο 1-7-1882, στο *Further Correspondence*, C.3384, ό.π., σσ. 112-113. Βλ. επίσης Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 326-327.

⁸⁴ Οι συζητήσεις και το προσχέδιο της σχετικής επιστολής βρίσκονται στο TNA: CO67/29/12872.

⁸⁵ Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο TNA: CO67/29/20910. Για τη διπλωματική νότα που στάληκε βλ. TNA: CO67/33/95. Granville προς Musurus Pasha, Λονδίνο 2-1-1883.

⁸⁶ Το τηλεγράφημα του συνήθως μετριοπαθούς αρχιεπισκόπου Σωφρονίου βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 327. Για τις αντιδράσεις γενικά βλ. Doros Alastos, *Cyprus in History*, Λονδίνο 1946, σελ. 322.

⁸⁷ Στο ίδιο, σσ. 327-328. Ο Ζαννέτος συνδέει το συγκεκριμένο αίτημα με τις κατοπινές προσπάθειες αποικισμού του νησιού από τους Εβραίους.

αποσταλεί προς τον Αρμοστή, για τα σχόλιά του, ολοκληρωμένα προσχέδια του Διατάγματος εν Συμβουλίω για την τροποποίηση του υπάρχοντος Νομοθετικού Συμβουλίου και των Οδηγιών σχετικά με τη λειτουργία του. Ο υπουργός Αποικιών έκανε ιδιαίτερη μνεία και ζήτησε την άποψη του Biddulph και των νομικών του συμβούλων για τρία συγκεκριμένα ζητήματα: τη διάρκεια θητείας του Συμβουλίου, τα εκλογικά προσόντα και την καταβολή επιδομάτων στα μέλη.⁸⁸

Ο Αρμοστής, στα μέσα Σεπτεμβρίου 1882, από τη θερινή του κατοικία στο Τρόοδος, απέστειλε τις παρατηρήσεις του για τα πιο πάνω σημεία προς το υπουργείο, αφού διαβουλευθήκε με τους νομικούς του συμβούλους. Ήταν ιδιαίτερα καθησυχαστικός για το θέμα της καταβολής επιδομάτων στα μέλη, αφού, κατά την άποψή του, δεν ήταν αναγκαίο να αναφερθεί στο ίδιο το Διάταγμα, αλλά μπορούσε να λυθεί εντός του ιδίου του Συμβουλίου με μια σχετική απόφαση των μελών του. Όσον αφορά τις απόψεις των νομικών του συμβούλων, αυτές κωδικοποιήθηκαν σε σχετικό τους μνημόνιο με τον τίτλο «Observations on proposed Order in Council for altering the Constitution of the Legislative Council in Cyprus», όπου ανέλυαν σχεδόν κάθε άρθρο του ξεχωριστά.⁸⁹ Σε αυτό γινόταν μια προσπάθεια από τους δύο Βρετανούς νομικούς συμβούλους στο νησί για να διασφαλιστεί η εξουσία της κυβέρνησης γενικότερα και του Αρμοστή ειδικότερα εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου,⁹⁰ ενώ προστέθηκαν και ορισμένα σημεία, για τα οποία ήταν καλύτεροι γνώστες, λόγω κυρίως της καθημερινής τους τριβής με τα δεδομένα εντός του νησιού.⁹¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο ο Υπουργός, όσο και οι αξιωματούχοι του υπουργείου υιοθέτησαν τις πλείστες παρατηρήσεις του Αρμοστή και των νομικών του συμβούλων, αναγνωρίζοντας, με αυτόν τον τρόπο, τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί.⁹²

Παράλληλα, οι νομικοί σύμβουλοι πρόσθεσαν και το ζήτημα της επίσημης γλώσσας που θα χρησιμοποιείτο στις συνεδρίες του Συμβουλίου, θέμα που δεν αναφερόταν καθόλου στο προσχέδιο του διατάγματος που ετοιμάστηκε από το υπουργείο, αφού θεωρήθηκε ως μη αναγκαίο.⁹³ Ο ίδιος ο Kimberley θεωρούσε ορθότερο να

⁸⁸ TNA: CO67/25/7312. Προσχέδιο εμπιστευτικής επιστολής Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 22-8-1882.

⁸⁹ TNA: CO67/26/17081. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Τρόοδος 15-9-1882, όπου επισυνάπτεται και το σχετικό υπόμνημα.

⁹⁰ Χαρακτηριστική είναι η παρατήρησή τους στο άρθρο I, στο οποίο, σύμφωνα με τους ίδιους, αναθεωρούνταν οι εξουσίες που κατείχε ο Αρμοστής και του επέτρεπαν να νομοθετεί ο ίδιος σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης. Στο ίδιο.

⁹¹ Ως επί το πλείστον, αυτές αφορούσαν στα εκλογικά κριτήρια και στον τρόπο διενέργειας των εκλογικών διαδικασιών, που θα αναλυθούν παρακάτω.

⁹² TNA: CO67/26/17081. Προσχέδιο εμπιστευτικής επιστολής Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 27-10-1882.

⁹³ Βλ. το υπόμνημα στο TNA: CO67/26/17081. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Τρόοδος 15-9-1882. Σύμφωνα με τον βοηθό υφυπουργό Αποικιών, John Bramston, στο αντίστοιχο διάταγμα της

χρησιμοποιείται η αγγλική ως η επίσημη γλώσσα των συνεδριάσεων, και στη δημοσίευση των νόμων, με μεταφράσεις στα ελληνικά και στα τουρκικά. Παράλληλα, τα μέλη θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν οποιαδήποτε από τις τρεις γλώσσες. Ο Fairfield, ο οποίος, όπως ανέφερε, κατά τη διαμονή του στο νησί επικοινωνούσε τόσο με τους Έλληνες, όσο και με τους Άγγλους στα γαλλικά, πρότεινε την πραγματοποίηση και των συνεδριών σε αυτή την γλώσσα, κάτι όμως που επέφερε την απόλυτη άρνηση του υπουργού.⁹⁴ Παρά το γεγονός ότι αρχικά αποφασίστηκε ότι το θέμα της επίσημης γλώσσας δεν θα αναφερόταν στο σχετικό Διάταγμα, εντούτοις προστέθηκε ως άρθρο XXV, καθιερώνοντας ως επίσημη γλώσσα την αγγλική, αφού σε αυτή θα καταγράφονταν τα επίσημα πρακτικά και τα νομοσχέδια, αν και μπορούσαν να χρησιμοποιούνται στις συνεδρίες και τα ελληνικά και τα τουρκικά.⁹⁵

Το τελικό κείμενο του διατάγματος

Μετά τις σχετικές τροποποιήσεις και προσθήκες, στις 30 Νοεμβρίου 1882, το διάταγμα εγκρίθηκε από τη Βασίλισσα και στις 16 Δεκεμβρίου 1882, προωθήθηκε στον Αρμοστή για τις ενέργειές του. Στην επιστολή του ο υπουργός Αποικιών ενημέρωνε τον Biddulph ότι ήδη ετοιμαζόταν στο Λονδίνο μια ελληνική μετάφραση του διατάγματος, και τον παρακάλεσε να μεριμνήσει για την τουρκική, και όταν την ολοκλήρωνε, μπορούσε να δημοσιεύσει το διάταγμα στον τοπικό Τύπο. Χαρακτηριστικό πάντως είναι το γεγονός ότι η έναρξη λειτουργίας του νέου Νομοθετικού Συμβουλίου θα συνδεόταν με τη λειτουργία του νέου δικαστικού συστήματος.⁹⁶

Το Διάταγμα εν Συμβουλίω, το οποίο βασικά τροποποιούσε το αντίστοιχο της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1878, αποτελείτο από 31 άρθρα (βλ. Παράρτημα Β στην παρούσα εργασία).⁹⁷ Πρωταρχικής σημασίας αποτελούσε το προοίμιο, όπου αναφερόταν στο δικαίωμα του Στέμματος, με τη συμβουλή του Υπουργικού Συμβουλίου, να καταργήσει ή να τροποποιήσει το υπό ίδρυση Συμβούλιο. Το πρώτο άρθρο αφορούσε στην ισχύ και τη νομιμότητα των αποφάσεων του μέχρι τότε λειτουργούντος Συμβουλίου, αλλά και την έναρξη λειτουργίας του νέου Συμβουλίου, που θα επισυνέβαινε με την ολοκλήρωση των εκλογών.

Μάλτας δεν ετίθετο το σχετικό ζήτημα, αγνοώντας προφανώς τις ιδιόζουσες συνθήκες που επικρατούσαν στην Κύπρο. Βλ. TNA: CO67/26/17081. Σημείωμα Bramston προς Kimberley, 30-7-1882 (sic).

⁹⁴ TNA: CO67/26/17081. Σημείωμα E. Fairfield προς Kimberley, 13-10-1882 και το σημείωμα των Wingfield και Kimberley στο περιθώριο.

⁹⁵ Kimberley προς Biddulph, Downing Street, 16-12-1882, *Papers relating to the Constitution of a new Legislative Council, C. 3791*, Λονδίνο 1883, σσ. 1-6. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 329-341.

⁹⁶ Kimberley προς Biddulph, Downing Street, 16-12-1882, *Papers relating, C. 3791*, ό.π., σσ. 1-6.

⁹⁷ Στο ίδιο.

Άξια αναφοράς είναι τα άρθρα που διασφάλιζαν την εξουσία του Αρμοστή στο να νομοθετεί σε ιδιαίζουσες περιπτώσεις, όπως συνέβαινε και στο Συμβούλιο του 1878, με τη διαφορά ότι αυτές περιορίζονταν, αφού δεν επιτρεπόταν η τροποποίηση του συντάγματος, δικαίωμα που είχε μόνο το Στέμμα, το οποίο αποκτούσε επίσης την εξουσία για επικύρωση ή ακύρωση οποιουδήποτε νόμου (Άρθρο III). Επιπρόσθετα, το δικαίωμα αυτό, πλην όσων αφορούσαν φορολογικά θέματα, περιήλθε στα χέρια του Αρμοστή, στο όνομα του Βασιλιά (IV και V). Τα επόμενα άρθρα αναφέρονταν στον αριθμό των μελών, τα προσόντα των μη αιρετών μελών, το δικαίωμα του Αρμοστή να διορίζει μέλη με προσωρινή θητεία (άρθρα VII-IX). Έπειτα γινόταν αναφορά, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, στα εκλογικά διαμερίσματα (XI), στα εκλογικά προσόντα (XII και XIV) και στην ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων (XIII, XVII). Ακολουθούσε ο καθορισμός της διαδικασίας για την άσκηση εκλογικών ενστάσεων (XV), την παραίτηση αιρετού μέλους (XVII) και την προετοιμασία των εκλογικών αναμετρήσεων (XVI, XX).

Τέλος, γινόταν αναφορά στη συχνότητα (τουλάχιστον μια συνεδρία ετησίως, σε τόπο και χρόνο που θα καθόριζε ο Αρμοστής) (άρθρο XIX) και τον τρόπο λειτουργίας των συνεδριών του Συμβουλίου. Ο Αρμοστής θα προέδρευε των συνεδριών όταν ήταν παρών, αντίθετα θα προήδρευε όποιος καθόριζε ο ίδιος (XXI), ενώ απαρτία θα υπήρχε όταν έξι μέλη, πλέον του προέδρου, θα ήταν παρόντα (XXII). Επιπλέον, με το άρθρο XXIV, δεν επιτρεπόταν σε οποιοδήποτε βουλευτή, πλην του Αρμοστή, να προτείνει νόμο ή ψήφισμα που θα αφορούσε φορολογία ή αύξηση ή μείωση δημοσίων προσόδων, με απώτερο στόχο τον μη επηρεασμό του προϋπολογισμού της αποικίας, αλλά θα μπορούσαν, μέσω επερωτήσεων προς τα επίσημα μέλη, να ασκούν έλεγχο, ενώ με το άρθρο XXVII διασφαλιζόνταν οι μισθοί των δημοσίων λειτουργών. Με το άρθρο XXV καθορίστηκαν οι επίσημες γλώσσες του Συμβουλίου, ενώ στο επόμενο οριζόταν ο τρόπος έγκρισης ενός ψηφίσματος (πλειοψηφία των παρόντων μελών), αλλά και το δικαίωμα της νίκασας ψήφου του προεδρεύοντα. Τέλος, με τα τέσσερα τελευταία άρθρα, διευκρινίζονταν διάφορα διαδικαστικά θέματα.

Όπως συμπεραίνεται από την ανάλυση των δύο παραχωρηθέντων συνταγμάτων, του 1878 και του 1882, πέραν των εξόφθαλμων (εκλογή μελών και οι σχετικές διαδικασίες), ελάχιστες είναι οι σημαντικές διαφορές. Ο ρόλος του Αρμοστή εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου παρέμενε ισχυρός, αφού του αναγνωριζόταν το δικαίωμα ακύρωσης ή επικύρωσης, στο όνομα του Στέμματος, οποιουδήποτε νόμου εγκρινόταν από το Συμβούλιο, παρά το γεγονός ότι για ορισμένα θέματα, όπως ήταν η φορολογία και οι δασμοί, χρειαζόταν η έγκριση του Βασιλιά. Αντίθετα, στο υπό δημιουργία Σύνταγμα (του 1882) το Συμβούλιο είχε ορισμένες περιορισμένες εξουσίες σε σύγκριση με το

προηγούμενο, αφού σύμφωνα με το άρθρο XXVII δεν μπορούσε να νομοθετήσει για το σύνολο του προϋπολογισμού, λόγω της εξαίρεσης του μισθολογίου ορισμένων υπαλλήλων και του φόρου υποτελείας. Βέβαια, αυτή δεν ήταν η τελική του μορφή, αφού, όπως θα αναλυθεί στο σχετικό κεφάλαιο, στις αρχές του επόμενου έτους αποστάληκε τροποποίηση ενός άρθρου του διατάγματος, που δημοσιεύτηκε στην *Επίσημη Εφημερίδα*.⁹⁸

Με το ίδιο διαβιβαστικό έγγραφο, ημερομηνίας 16 Δεκεμβρίου 1882, αποστάληκαν και Οδηγίες προς τον Αρμοστή σχετικά με τη λειτουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου, προτεινόμενες από τον υπουργό Αποικιών και εγκριμένες από το Υπουργικό Συμβούλιο.⁹⁹ Οι Οδηγίες αυτές (βλ. Παράρτημα Γ) διευκρίνιζαν ορισμένους όρους και διασαφήνιζαν τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του Συμβουλίου. Πιο συγκεκριμένα, στις εν λόγω Οδηγίες, οι οποίες αποτελούνταν από 12 παραγράφους, διευκρινίζονταν όροι του διατάγματος, όπως ο Αρμοστής και ποιοι μπορούσαν να διοριστούν ως επίσημα μέλη (*ex officio* ο Αρχιγραμματέας, ο Δικηγόρος του Στέμματος και ο Αρχιλογιστής, ή, σε περίπτωση που δεν υπήρχε, ο Ελεγκτής, ενώ οι άλλοι τρεις θα ήταν επίσης άτομα κατέχοντα δημόσια αξιώματα στο νησί). Επιπρόσθετα, καθόριζε, με συγκεκριμένους κανονισμούς, τις διαδικασίες που θα ακολουθούσαν από τη στιγμή υποβολής ενός νομοσχεδίου μέχρι και τη δημοσίευση του νόμου στην *Επίσημη Εφημερίδα* και την έναρξη ισχύος του. Χαρακτηριστικό της σημασίας που απέδιδαν οι Βρετανοί σε αυτό είναι και το γεγονός ότι επαναλαμβανόταν το άρθρο του διατάγματος για την μη εκχώρηση του δικαιώματος έγκρισης συγκεκριμένης φύσεως νομοθετημάτων στον Αρμοστή.

Η παραχώρηση αιρετού συντάγματος, και ιδιαίτερα η ύπαρξη πλειοψηφίας εκλεγμένων μελών εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, όπως επισήμανε ο Γ. Γεωργαλλίδης, ήταν μια κίνηση «εκπληκτικά προηγμένη» για τη Βρετανική Αυτοκρατορία, σε μια κτήση που κατεχόταν μόλις για τέσσερα έτη και χωρίς βρετανούς κατοίκους, κάτι που δηλώνει και τις προθέσεις της νέας κυβέρνησης του Gladstone, αλλά και το φιλελληνισμό του.¹⁰⁰ Από την άλλη, ο ιστορικός G. Hill, τη θεωρεί ως «παράλογη» (*absurd*), αφού αποδόθηκε ένας δημοκρατικός θεσμός βασισμένος στα δυτικά πρότυπα σε ένα λαό που ήταν εντελώς απροετοίμαστος για κάτι τέτοιο.¹⁰¹ Βέβαια, το εν λόγω σύνταγμα δεν παραχωρούσε «πραγματική εξουσία» στους κατοίκους, αλλά στόχευε στην

⁹⁸ Ο Αρμοστής ενημερώθηκε άμεσα με τηλεγράφημα ημερομηνίας 12-1-1883 ενώ του αποστάληκαν σαφείς οδηγίες με εμπιστευτική επιστολή ημερομηνίας 16-1-1883. Βλ. TNA/CO67/27/453. Η τροποποίηση δημοσιεύτηκε στην *The Cyprus Gazette*, αρ. 102, 7-3-1883.

⁹⁹ Kimberley προς Biddulph, Downing Street, 16-12-1882, *Papers relating, C. 3791*, ό.π., σσ. 6-8. Η ελληνική του μετάφραση: Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 341-343.

¹⁰⁰ G. Georghallides, *A Political*, ό.π., σελ. 42, G.S. Georghallides, *Cyprus, British Imperialism and Governor Sir Ronald Storrs*, Λευκωσία 1988, σελ. 14.

¹⁰¹ G. Hill, *A History*, ό.π., σελ. 419.

ένταξή τους σε ένα ευρύτερο κυβερνητικό πλαίσιο.¹⁰² Παρά το γεγονός, όπως τόνισε και ο Γ. Παπαδημητρίου, ότι «οι συνταγματικοί θεσμοί της [Αγγλοκρατίας] είναι ετερόνυμοι, εφόσον το πλαίσιο για την καθιέρωση και τη λειτουργία τους δεν το όριζε ο κυπριακός λαός, αλλά η αποικιακή δύναμη», εντούτοις δινόταν η δυνατότητα στους κατοίκους μιας «περιθωριακής συμμετοχής» στις διεργασίες της διοίκησής τους.¹⁰³

Τρόπος Λειτουργίας Νομοθετικού Συμβουλίου

Το ίδιο το Συμβούλιο, σύμφωνα με το άρθρο XXIII του σχετικού Διατάγματος θα ετοιμάζε τον Οργανικό του Κανονισμό που θα καθόριζε τον τρόπο διεξαγωγής των εργασιών του. Η συζήτηση και η ετοιμασία του έγινε κατά τη συνεδρία της 23^{ης} Ιουνίου 1883, και επικυρώθηκε από τον Αρμοστή δύο μέρες αργότερα (βλ. το σχετικό κεφάλαιο).¹⁰⁴

Με αυτόν καθορίζονταν τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες τόσο του Προέδρου και των μελών, όσο και του προσώπου που θα ασκούσε τον κύριο υποστηρικτικό ρόλο, του Γραμματέα του Συμβουλίου. Ιδιαίτερα όμως περιγράφονταν αναλυτικά οι διαδικασίες που έπρεπε να ακολουθούνται από τον προγραμματισμό για την έναρξη μιας νομοθετικής περιόδου μέχρι και τη λήξη της, με καθορισμένους ρόλους και εξουσίες για να αποφεύγονται διαδικαστικά προβλήματα και παρεξηγήσεις, που μπορούσαν να μεγεθυνθούν εκτός του Νομοθετικού Συμβουλίου και να προκαλέσουν μεγαλύτερα ζητήματα.¹⁰⁵

Το ζήτημα της αναθεώρησής τους τέθηκε κατά τις συνόδους των αρχών του 20^{ου} αιώνα, με απώτερο στόχο την αποφυγή των μακρόχρονων τοποθετήσεων των βουλευτών, ιδιαίτερα κατά την έγκριση της αντιφώνησης και του προϋπολογισμού, αλλά και για την εξοικονόμηση χρόνου, ο οποίος θα δαπανάτο για ουσιώδη ζητήματα. Η συντόμηση των διαδικασιών, μέσω του καθορισμού μέγιστης διάρκειας των συνεδριάσεων για τις προαναφερθείσες εργασίες του Συμβουλίου ήταν τελικά η καταλληλότερη λύση, την οποία αποφάσισαν και υιοθέτησαν τα ίδια τα μέλη. Με αυτό τον τρόπο οι σύνοδοι είχαν

---

¹⁰² Ρολάνδος Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948. Με ανασκόπηση της περιόδου 1878-1945*, Λευκωσία 2000, σελ. 19.

¹⁰³ Γιώργος Παπαδημητρίου, *Το Συνταγματικό Πρόβλημα της Κυπριακής Δημοκρατίας, Συλλογή Άρθρων*, Αθήνα 1997, σσ. 16-17.

¹⁰⁴ Οι σχετικοί κανονισμοί εκδόθηκαν σε ειδικά έντυπα και στις τρεις επίσημες γλώσσες (αγγλικά, ελληνικά και τουρκικά) του συμβουλίου. Βλ το έντυπο στα ελληνικά με τίτλο «Οργανικοί Κανονισμοί του εν Κύπρω Νομοθετικού Συμβουλίου» στο ΚΑΚ: V11/87.

¹⁰⁵ Η ελληνική μετάφραση του Οργανικού Κανονισμού βρίσκεται στο Παράρτημα.

μικρότερη διάρκεια και τα μέλη που προέρχονταν από άλλες επαρχίες δεν καταπονούνταν.¹⁰⁶

Ο συγκεκριμένος κανονισμός λειτουργίας, με ελάχιστες τροποποιήσεις, ίσχυσε μέχρι το 1929, οπότε η κυβέρνηση στο Λονδίνο, με στόχο τη δημιουργία «παράδοσης τελετουργικής διαδικασίας» στα αποικιακά κοινοβούλια, διένειμε ένα προσχέδιο Οργανικών Κανονισμών σε όλες τις αποικίες της, όπου λειτουργούσε Νομοθετικό Συμβούλιο, και το οποίο ήταν στηριγμένο στους αντίστοιχους κανονισμούς του Βρετανικού Κοινοβουλίου.¹⁰⁷ Με βάση αυτό ζητήθηκε από μια επιτροπή εντός του Συμβουλίου, διορισμένη από τον Κυβερνήτη, να προσαρμόσει το εν λόγω προσχέδιο στα δεδομένα της Κύπρου.¹⁰⁸

Το ζήτημα της έγκρισης του προτεινόμενου προσχεδίου τέθηκε ενώπιον του Συμβουλίου στις 8 Μαΐου 1930, αφού είχε λάβει την έγκριση του υπουργείου Αποικιών.¹⁰⁹ Ο Γενικός Εισαγγελέας, εισάγοντάς το, τόνισε την ανάγκη για τροποποίηση των πεπαλαιωμένων Κανονισμών για την καλύτερη λειτουργία του Συμβουλίου. Η πιο σημαντική τροποποίηση, όπως ο βρετανός αξιωματούχος δήλωσε, ήταν το γεγονός ότι το κάθε νομοσχέδιο θα διαβαζόταν δύο φορές πριν το Συμβούλιο μετατραπεί σε επιτροπή για εξέτασή του, με την πρώτη ανάγνωση να αφορά την τοποθέτησή του ενώπιον του Συμβουλίου. Κατά τη συζήτηση που ακολούθησε, έντονες αντιδράσεις προκάλεσε η «δικτατορική» παράγραφος, όπως ο Γεώργιος Χατζηπαύλου την χαρακτήρισε, που έδινε το δικαίωμα στο Συμβούλιο να αποβάλει από τις συνεδρίες κάποιο μέλος για «έλλειψη σεβασμού απέναντι στη διοίκηση ή καταπάτηση των κανονισμών». Με τροποποίηση που ψηφίστηκε τελικά, η αποβολή αυτή θα είχε ισχύ μέχρι το τέλος κάθε συνόδου ή μέχρι να αποφασίσει το Συμβούλιο διαφορετικά, ύστερα βέβαια και την έκφραση απολογίας εκ μέρους του συγκεκριμένου βουλευτή για τις εκφράσεις που είχε χρησιμοποιήσει.¹¹⁰ Τελικά, οι νέοι Οργανικοί Κανονισμοί, μετά και τη νομική έκθεση του Γενικού Εισαγγελέα, τέθηκαν σε λειτουργία την 1^η Οκτωβρίου 1930, ώστε να ισχύσουν κατά την επανέναρξη των εργασιών του νέου Συμβουλίου, που θα προερχόταν από τις εκλογές.¹¹¹

¹⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά, TNA: CO69/12. Συνεδρία 14-3-1899, TNA: CO69/13. Συνεδρία 4-12-1900 και TNA: CO69/18. Συνεδρία 4-5-1904.

¹⁰⁷ KAK: SA1:530/1929. Εγκύκλιος Amery, Λονδίνο 15-1-1929, όπου επισυνάπτεται και το προσχέδιο των Οργανικών Κανονισμών.

¹⁰⁸ Η επιτροπή αυτή αποτελείτο από δύο επίσημα μέλη, τον Αποικιακό Γραμματέα και τον Γενικό Εισαγγελέα και τους αιρετούς βουλευτές Munir Bey, Παναγιώτη Κακογιάννη και Σταύρο Σταυρινάκη βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρία 6-12-1929.

¹⁰⁹ KAK: SA1:530/1929. Τηλεγράφημα Amery, Λονδίνο 25-4-1930.

¹¹⁰ TNA: CO69/41. Συνεδρία 8-5-1930.

¹¹¹ KAK: SA1:530/1929. Legal Report by Attorney-General, Λευκωσία 14-5-1930.

Διευθετήσεις για τη λειτουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου

Εκτός από τα υπόλοιπα οργανωτικά θέματα που καθορίζονταν από τα παραπάνω Διατάγματα και Οδηγίες, ορισμένα διαδικαστικά ζητήματα επιλύονταν σταδιακά ή εν τη γενέσει τους.

Ένα από τα σημαντικότερα ασαφή σημεία, και από τα πρώτα που διευκρινίστηκαν, ήταν ο καθορισμός επιδομάτων για τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου. Η εκλογή αιρετών μελών, οι οποίοι θα διέμεναν εκτός της μόνιμης έδρας και κατοικίας τους, επέβαλλε την καταβολή σε αυτούς επιδόματος οδοιπορικών, αλλά και διαμονής στην πρωτεύουσα. Οι διευθετήσεις αυτές έγιναν άμεσα, ήδη από το 1882, αφού με σχετικό έγγραφό του ο υπουργός Αποικιών ζήτησε να προστεθεί το ποσό αυτό στον επόμενο υπό έγκριση προϋπολογισμό. Μετά από εισήγηση του Αρμοστή Biddulph, καθορίστηκαν διαφορετικά ποσά ως επίδομα μετακίνησης, ανάλογα με την πόλη προέλευσης του κάθε βουλευτή, εξαιρώντας βέβαια τους κατοίκους της πρωτεύουσας. Αυτό θα ήταν συμπλήρωμα του σταθερού επιδόματος 20 λιρών για τη συμμετοχή στις συνεδρίες που θα παρέχονταν σε όλους, αφού καθορίστηκε από τον υπουργό Αποικιών, όπως προαναφέρθηκε, και για το οποίο ο Αρμοστής είχε προβλέψει ότι θα επέφερε αντιδράσεις.¹¹² Το υπουργείο προτίμησε να αφήσει το θέμα ανοικτό, αναμένοντας τα πρώτα αιτήματα για να αποφασίσει τον τρόπο υπολογισμού των εν λόγω επιδομάτων. Ρόλο βέβαια στην εν λόγω απόφαση θα διαδραμάτιζε και το γεγονός ότι για τα εν λόγω επιδόματα θα χρειαζόταν ετησίως ένα ποσό περίπου 250 λιρών.¹¹³

Από τη δύσκολη αυτή θέση έβγαλαν το υπουργείο οι ίδιοι οι αιρετοί βουλευτές κατά τη συζήτηση του συγκεκριμένου ζητήματος εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, απορρίπτοντας την πρόταση του υπουργού, για λόγους αξιοπρέπειας.¹¹⁴ Όπως ο βουλευτής Ευστάθιος Κωνσταντινίδης δήλωσε, πιθανή παραχώρηση αμοιβών για τη συμμετοχή τους στις συνεδρίες, θα επέβαλλε και αντίστοιχη πληρωμή για τους εκλογείς, που εγκατέλειπαν τις εργασίες τους για να τους ψηφίσουν. Την ίδια άποψη είχε και ο οθωμανός βουλευτής Mehmet Ali Effenti, ο οποίος τόνισε την υπερηφάνεια που ένιωθε που υπηρετούσε με αυτό τον τρόπο την πατρίδα του, όπως και όλοι οι αιρετοί βουλευτές

¹¹² Για την καθιέρωση του επιδόματος από τον υπουργό Αποικιών TNA: CO67/25/7312. Προσχέδιο εμπιστευτικής επιστολής Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 22-8-1882. Για τις απόψεις του Αρμοστή βλ. TNA: CO67/30/1670. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 9-1-1883.

¹¹³ TNA: CO67/30/1670. Προσχέδιο Εμπιστευτικής Επιστολής Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 2-2-1883.

¹¹⁴ Η πρόταση του υπουργού αφορούσε επίδομα ενοικίου 10 σελινιών ημερησίως για τον κάθε βουλευτή, παράλληλα με τα οδοιπορικά, για όσα μέλη δεν διέμεναν στη Λευκωσία, για κάθε σύνοδο του Συμβουλίου. Η μόνη αντίδραση προήλθε από τον Γενικό Ελεγκτή και Λογιστή Corly, ο οποίος, αμφισβητώντας την ειλικρίνεια των βουλευτών, θεωρούσε ότι μπορούσε εσκεμμένα να παρατείνουν τις συνεδρίες για να επωφελούνται οικονομικά. Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο KAK: SA1:6228. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1931, οι βουλευτές-κάτοικοι Λευκωσίας λάμβαναν ως επιδόματα 75 λίρες ενώ οι υπόλοιποι 100 ετησίως, σε τέσσερις δόσεις. Βλ. σχετικά το έγγραφο με τίτλο «Head 4. The Legislature», στο KAK: SA1:300/1931.

του συμβουλίου που κατέθεσαν τις απόψεις τους. Θέση υπέρ της αποδοχής της εν λόγω αμοιβής, αν και συμφωνούσε με τις προαναφερθείσες απόψεις, προέβαλε ο μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός, ο οποίος, εκφράζοντας και την πολιτική του διορατικότητα, τόνισε την πιθανότητα μελλοντικής εκλογής από το λαό βουλευτών από τα φτωχότερα στρώματα, οι οποίοι θα είχαν πραγματικά ανάγκη την αμοιβή αυτή. Μετά την παρέμβαση του Κυπριανού,¹¹⁵ ορισμένοι από τους βουλευτές δήλωσαν ότι θα έκαναν αποδεκτή την καταβολή του ποσού αυτού, το οποίο όμως θα παραχωρούσαν για κοινωφελείς σκοπούς (ο Μαληκίδης θα το πρόσφερε στην εκπαίδευση). Η πρόταση του Υπουργού τελικά εγκρίθηκε, με απώτερο στόχο τη διασφάλιση των μελλοντικών βουλευτών, αλλά και της αξιοπιστίας των εκλογικών αναμετρήσεων.¹¹⁶ Κάθε χρόνο το συνολικό ποσό για οδοιοπορικά και λοιπά επιδόματα εγκρινόταν από τους ίδιους τους βουλευτές στα πλαίσια της ψήφισης του ετήσιου προϋπολογισμού του νησιού.

Η πρώτη περίπτωση επίσημης αίτησης για καταβολή του εν λόγω επιδόματος έγινε τον επόμενο χρόνο, 1885, όταν ο, κάτοικος Λακατάμειας, οθωμανός βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας Hussein Ata Efenti, αναφέρθηκε στην ανάγκη πρόσληψης αντικαταστάτη του για τις αγροτικές του ασχολίες, κατά τη διάρκεια της απομάκρυνσης από τα κτήματα του, εξαιτίας των συνόδων του Συμβουλίου. Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι ο εν λόγω βουλευτής, όντας κάτοικος επαρχίας Λευκωσίας δεν περιλαμβανόταν στους δικαιούχους του επιδόματος. Εντούτοις, όπως ωμά ο Fairfield το έθεσε, η πιθανότητα υποστήριξης των βρετανικών υποθέσεων από τους οθωμανούς βουλευτές εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου στο μέλλον, επέβαλλε τον εντοπισμό τρόπου καταβολής κάποιου ποσού ως επιδόματος προς τον αιτούντα, όπως και έγινε.¹¹⁷

Το ζήτημα τέθηκε ξανά σε συνεδρία του Νομοθετικού Συμβουλίου το 1890, από τον βουλευτή Λεμεσού-Πάφου Μιχαήλ Μιχαηλίδη, ο οποίος με ψήφισμα που κατέθεσε θεωρούσε αναγκαία την καταβολή επιδόματος και στα αιρετά μέλη που διέμεναν στη Λευκωσία για τις απώλειες που θα είχαν λόγω της συμμετοχής τους στις συνεδρίες του Νομοθετικού Συμβουλίου. Στην πρόταση αντέδρασαν τα επίσημα μέλη, με τον Swettenham (Receiver-General) να τονίζει ότι αυτό που στην πραγματικότητα επιδιωκόταν ήταν η καταβολή επιδόματος για το «χάσιμο του χρόνου» των εν λόγω βουλευτών, κάτι που αν εγκρινόταν, θα έπρεπε να καθιερωθεί και αντίστοιχο επίδομα τόσο

¹¹⁵ Την άποψη του για το συγκεκριμένο ζήτημα ο μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός την παρουσίασε σε ομιλία του που παρατίθεται στην εφ. *Αλήθεια*, 24/5-1-1884 και 31/12-1-1884.

¹¹⁶ TNA: CO69/1. Συνεδρία 28-6-1883.

¹¹⁷ Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο TNA: CO67/37/3101. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Fairfield, στηριζόμενος στην προαναφερθείσα επιστολή του Kimberley της 22^{ης} Αυγούστου 1882, θεώρησε ότι για να καλυφθεί η απόσταση των τεσσάρων μιλίων που απείχε η Λακατάμεια από τη Λευκωσία θα χρειαζόταν μια ώρα και ένα τέταρτο, άρα μπορούσε να παραχωρηθεί στον αιτούντα ένα είδος επιδόματος, απλά και μόνο για να μη δυσανεστηθεί.

για τους υπόλοιπους, όσο και για τα μέλη των άλλων συμβουλίων. Αντίθετος ήταν και ο Δικηγόρος του Στέμματος, ο οποίος υπενθύμισε τις απόψεις των αιρετών βουλευτών όταν είχε τεθεί ξανά το ζήτημα, το 1883. Το ψήφισμα υποστήριξε τόσο ο νεοεκλεγείς μητροπολίτης Κυρηναίας Κύριλλος Παπαδόπουλος θεωρώντας ότι η μη παραχώρηση του εν λόγω επιδόματος πιθανόν να είχε επιπτώσεις και στις υποψηφιότητες που θα υποβάλλονταν κατά τις επικείμενες εκλογές. Τελικώς, το ψήφισμα εγκρίθηκε μετά από την αποχή των επισήμων μελών¹¹⁸ με τον Αρμοστή όμως με μήνυμά του να τονίζει τις αντιρρήσεις του και να αναφέρει ότι το ζήτημα θα τύγχανε μελέτης από την κυβέρνηση.¹¹⁹

Στην επόμενη νομοθετική σύνοδο ο Αρμοστής επανέφερε το ζήτημα, αναφέροντας ότι αποφασίστηκε όπως παραχωρηθεί ένα επίδομα, μικρότερο από τους υπόλοιπους, και στους βουλευτές-κατοίκους Λευκωσίας, το οποίο όμως δεν θα υπερέβαινε τις 15 λίρες ετησίως.¹²⁰ Η αύξηση της διάρκειας των συνόδων, ιδιαίτερα μετά την πρώτη δεκαετία λειτουργίας του Συμβουλίου, που συχνά ξεπερνούσαν τους δύο μήνες, διάστημα κατά το οποίο οι αιρετοί βουλευτές εγκατέλειπαν τόσο τους τόπους διαμονής τους όσο και τις εργασίες τους, επανέφερε το ζήτημα της αύξησης του σχετικού επιδόματος, ώστε να μην αποκλειστούν, από τις επερχόμενες εκλογές, υποψήφιοι που δεν είχαν την οικονομική ευχέρεια να αντεπεξέλθουν.¹²¹ Στα ίδια πλαίσια ζητήθηκε από τα αιρετά μέλη και η καθιέρωση μισθού, κατ' ακολουθία παρόμοιας τακτικής που ψηφίστηκε την ίδια εποχή στη Μεγάλη Βρετανία.¹²² Πέραν του επιδόματος αυτού, κατέθεσαν αίτημα για καταβολή και οδοιπορικών ώστε να καλύπτονται τα έξοδα για τις επισκέψεις τους στα χωριά των εκλογικών τους περιφερειών για κατά τόπους εξέταση των προβλημάτων τους.¹²³

Το αίτημα για αύξηση του ποσού του επιδόματος ετίθετο συχνά από τους ίδιους τους βουλευτές κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, ιδιαίτερα όταν προηγούνταν μακρές σε διάρκεια σύνοδοι. Η διαρκής απουσία από τις εργασίες τους και τα οδοιπορικά που πλήρωναν τα ερχόμενα από τις πόλεις εκτός Λευκωσίας μέλη για να συμμετέχουν στις συνεδρίες ήταν οι κύριοι λόγοι που αιτούνταν την αύξηση αυτή. Ο Αρχιγραμματέας θεωρούσε ότι το αίτημα ήταν δίκαιο και με την αύξηση των χορηγιών από το Λονδίνο πιθανόν να υλοποιείτο αν τα μέλη έστελναν σχετικό υπόμνημα στον υπουργό.¹²⁴ Το αίτημα επαναλήφθηκε έντονα και κατά τη νομοθετική σύνοδο του 1906, η οποία

¹¹⁸ CO69/4. Συνεδρία 12-5-1890.

¹¹⁹ CO69/4. Συνεδρία 23-5-1890.

¹²⁰ CO69/4. Συνεδρία 6-5-1891.

¹²¹ Το θέμα έθεσε ο -κάτοικος Λευκωσίας- βουλευτής Α. Λιασίδης κατά τη συζήτηση για έγκριση του κονδυλίου για το Νομοθετικό Συμβούλιο. Βλ. CO69/9. Συνεδρίες 23-4-1895 και 14-4-1896, ενώ τέθηκε ξανά και το επόμενο έτος, βλ. TNA: CO69/10. Συνεδρία 20-5-1897.

¹²² TNA: CO69/10. Συνεδρία 30-3-1897.

¹²³ TNA: CO69/15. Συνεδρία 15-5-1902.

¹²⁴ TNA: CO69/19. Συνεδρία 22-3-1905.

προηγείτο των εκλογών, με τους αιρετούς βουλευτές να θέτουν το ζήτημα του πιθανού αποκλεισμού κάποιων ικανών ατόμων, οι οποίοι διέμεναν σε άλλες επαρχίες, εξαιτίας του οικονομικού.¹²⁵

Με την πάροδο των ετών, το επίδομα για τους αιρετούς βουλευτές καθιερώθηκε ως ημερήσια αντιμισθία και καταβαλλόταν μόνο στην περίπτωση παρουσίας ενός βουλευτή στο Συμβούλιο. Η πρόνοια αυτή, όμως, σύντομα έπεσε σε αχρηστία και το σχετικό κονδύλι που υπήρχε στον προϋπολογισμό διανεμόταν αντίστοιχα σε όλους τους βουλευτές ανεξαρτήτως παρουσίας ή όχι στις συνεδρίες. Η επαναφορά της ημερήσιας αντιμισθίας συζητήθηκε κατά το 1909, μετά από υπόδειξη του υπουργείου, αλλά ο Αρμοστής King-Harman, πιθανόν ικανοποιημένος από τη μη τακτική προσέλευση των βουλευτών στις συνεδρίες, μέσω της οποίας υιοθετούσε ευκολότερα τα κυβερνητικά νομοσχέδια, δεν συμφωνούσε.¹²⁶

Το ζήτημα επανέφερε ο Χρ. Σώζος δύο χρόνια αργότερα, ο οποίος πρότεινε ψήφισμα, πρωτοποριακό ακόμα και για τα σημερινά δεδομένα, σύμφωνα με το οποίο θα αποκοπτόταν μια λίρα από το επίδομα που δινόταν προς τους εκλεγμένους βουλευτές για κάθε ημέρα απουσίας, πέραν των τριών ημερών το μήνα, από τις συνεδρίες, αν αυτή δεν οφειλόταν σε ασθένεια, η οποία θα δικαιολογείτο με την προσκόμιση πιστοποιητικού από κυβερνητικό ιατρό. Το ψήφισμα εγκρίθηκε ομόφωνα, με τον ίδιο το βρετανό Αρχιγραμματέα να επισημαίνει ότι ήταν προς τιμήν του Σώζου η πρόταση, και ότι το αίτημα ήταν ανάλογο με το χαρακτήρα του προτείνοντος.¹²⁷

Ένα εξίσου σημαντικό πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Βρετανοί ήταν το σχετικό με τη στελέχωση του διοικητικού προσωπικού του Συμβουλίου. Καθήκοντα Γραμματέα του Νομοθετικού, όπως και του Εκτελεστικού Συμβουλίου τα πρώτα χρόνια ασκούσε ο προσωπικός γραμματέας του Μεγάλου Αρμοστή, παράλληλα με τα καθήκοντά του, αλλά με επιπλέον μισθό. Παρά το γεγονός ότι η εν λόγω διευθέτηση λειτουργούσε ικανοποιητικά, ήδη από το 1885 έγιναν σκέψεις για ανάληψη των σχετικών καθηκόντων από άλλο αξιωματούχο, ο οποίος να κατείχε και τις τρεις, αν ήταν δυνατόν, επίσημες γλώσσες της κυβέρνησης, σημαντικό προτέρημα για την έγκαιρη διεκπεραίωση των ασχολιών του Συμβουλίου.¹²⁸ Η αύξηση τόσο των εργασιών του Νομοθετικού Συμβουλίου, όσο και της Αρχιγραμματείας, από την οποία τελικώς διοριζόταν ένας

¹²⁵ TNA: CO69/20. Συνεδρία 19-3-1906.

¹²⁶ TNA: CO67/154/10708. Εμπιστευτική Επιστολή King-Harman προς Earl of Crewe, Λευκωσία 10-3-1909. Είναι χαρακτηριστική η προθυμία του Αρμοστή να δικαιολογήσει τις απουσίες των βουλευτών από τις συνεδρίες. Εξάλλου, όπως ο ίδιος, αλλά και οι αξιωματούχοι στο υπουργείο τόνισαν, η κυβέρνηση δεν μπορούσε να επιβάλει την υποχρεωτική προσέλευση των βουλευτών στις συνεδρίες.

¹²⁷ TNA: CO69/27. Συνεδρία 13-6-1911.

¹²⁸ TNA: CO67/37/5871. Επιστολή Biddulph προς Earl of Derby, Λευκωσία 16-3-1885.

γραφείας για να ασκεί τα εν λόγω καθήκοντα, επέβαλλαν και πάλι την αναθεώρηση του υπάρχοντος συστήματος, με τον Αρμοστή να προτείνει το διορισμό αποκλειστικού Γραμματέα του Συμβουλίου, ο οποίος θα βοηθούσε και άλλα τμήματα.¹²⁹ Έτσι, με το διορισμό του εν λόγω υπαλλήλου διευκολύνθηκε η νομοθετική εργασία του Συμβουλίου και η έγκαιρη διεκπεραίωση των εργασιών του.

Πέραν του Γραμματέα, σημαντικό ρόλο στις εργασίες του Συμβουλίου διαδραμάτιζαν και οι διερμηνείς. Όπως αναφέρθηκε ήδη, στις συνεδρίες ήταν αναγκαία η παρουσία διερμηνέων, αφού η χρήση της αγγλικής από τους ιθαγενείς βουλευτές, αλλά και αντιστρόφως, ήταν αδύνατη. Η συνεχής διερμηνεία των λεχθέντων εντός του Συμβουλίου στις τρεις επίσημες γλώσσες, αλλά και η μετάφραση τόσο των νομοσχεδίων όσο και των ψηφισθέντων νόμων, επέβαλλαν τη χρησιμοποίηση των καλύτερων διερμηνέων της κυβέρνησης, με την αντιμισθία να είναι ιδιαίτερα υψηλή¹³⁰.

Η ανάγκη για περαιτέρω συνεργασία μεταξύ των αιρετών και των επίσημων μελών, αλλά, κυρίως, η προσπάθεια από μέρους της κυβέρνησης για μείωση της ισχύος του ενωτικού κινήματος, ιδιαίτερα εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, επέβαλλαν την καθιέρωση του όρκου πίστης προς το Στέμμα. Μετά την τροποποίηση του Συντάγματος, το 1925, όλα τα μέλη υποχρεώνονταν να δίνουν στην πρώτη συνεδρία της εκάστοτε νομοθετικής συνόδου που ακολουθούσε τις εκλογές, ή μετά το διορισμό τους, για τα επίσημα μέλη, τον όρκο πίστεως. Πρέπει να σημειωθεί ότι η διαδικασία αυτή επιβαλλόταν και για τα μέλη του διορισμένου Νομοθετικού Συμβουλίου της περιόδου 1878-1883, κάτι που καταργήθηκε με το διάταγμα του 1882, αφού δεν γινόταν αναφορά σε μια τέτοια υποχρέωση. Η επαναφορά του, με το διάταγμα του 1925, στηρίχτηκε στην άποψη που εξέφρασε ο Αρμοστής Stevenson προς το υπουργείο, ως μοχλό πίεσης προς τα αιρετά μέλη.¹³¹

Έτσι, ήδη πριν από την πρώτη συνεδρία του νέου Συμβουλίου, ο Αρμοστής έδωσε οδηγίες να ετοιμαστεί ένα βιβλίο, όπου τοποθετήθηκαν έντυπα ορκωμοσίας στις τρεις επίσημες γλώσσες, ενώ ετοιμάστηκε και ειδικό έντυπο διαβεβαίωσης «πίστης και αληθούς υποταγής» προς τον Βασιλιά της Αγγλίας. Η σημαντικότητα που έδιναν οι βρετανοί

¹²⁹ TNA: CO67/157/40863. Επιστολή King-Harman προς Earl of Crewe, Λευκωσία 10-12-1909.

¹³⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι προτάθηκε ως αντιμισθία για τον κάθε διερμηνέα το ίδιο ποσό που δινόταν ως επίδομα και στους βουλευτές, (20 λίρες). TNA: CO67/34/1294. Επιστολή Biddulph προς Earl of Derby, Λευκωσία 12-1-1884.

¹³¹ Ο Αρμοστής, ο οποίος επιθυμούσε την αποφυγή ενεργειών εκ μέρους των αιρετών μελών που θα δυσχέραιναν τη βρετανική διοίκηση στο νησί, πρότεινε την επιβολή του όρκου πίστης με το σχετικό διάταγμα για την ίδρυση του Νομοθετικού Συμβουλίου. TNA: CO67/211/46409. Επιστολή Stevenson προς Ormsby Gore, Λονδίνο 19-9-1923.

αξιωματούχοι στην ορκωμοσία φαίνεται από το γεγονός ότι δεν επιτρεπόταν σε κανένα βουλευτή να καταλάβει τη θέση του, αν δεν υπέγραφε το σχετικό όρκο πίστεως.¹³²

Τροποποίηση του 1897

Το 1897 επήλθε η πρώτη τροποποίηση του διατάγματος για το Νομοθετικό Συμβούλιο. Αφορμή έδωσε η επιστολή του τότε Αρμοστή Sendall προς το υπουργείο Αποικιών, όπου αναφερόταν ότι εντός της κυβέρνησής του υπήρξαν αμφιβολίες κατά πόσο οι θέσεις των μη εκλεγμένων μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου θα κενώνονταν με τη διάλυσή του και θα επιβαλλόταν ο επαναδιορισμός τους.¹³³ Η επιστολή έδωσε το έναυσμα για την έναρξη μιας συζήτησης ανάμεσα στα στελέχη του υπουργείου, με διαφωνίες και διχογνωμίες.

Εντός των γραφείων της Downing Street επικρατούσαν δύο τάσεις. Η πρώτη, στηριγμένη στις Οδηγίες της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1882, θεωρούσε ότι τα τρία *ex officio* μέλη έπρεπε να παραμένουν στις θέσεις τους ενώ τα υπόλοιπα τρία, να θεωρούνται ως «διορισμένα μέλη», όπως συνέβαινε με τα αντίστοιχα στον Μαυρίκιο και στην Τζαμάικα, και έτσι, να έχαναν τη θέση τους με τη διάλυση του Συμβουλίου. Η δεύτερη άποψη, η οποία εκφράστηκε κυρίως από τον E. Wingfield, έναν από τους πρωτεργάτες της δημιουργίας του εν λόγω Συμβουλίου, θεωρούσε ότι οι συγκεκριμένοι διορισμοί ίσχυαν μέχρι την απομάκρυνσή τους από τη θέση αυτή από τον Αρμοστή και δεν εξαρτιόνταν από τη διάλυση του Συμβουλίου.¹³⁴ Εντούτοις, και αφού η μέχρι τότε επικρατούσα πρακτική επέβαλλε το διορισμό νέων μη αιρετών μελών μετά από κάθε διάλυση του Συμβουλίου, πρότεινε όπως καθιερωθεί η εν λόγω πολιτική, παραδεχόμενος έμμεσα την ορθότητα της πράξης αυτής.¹³⁵ Με την πρότασή του συμφώνησε και ο μόνιμος υφυπουργός Αποικιών Robert Meade, ο οποίος, και ο ίδιος όντας ανάμεσα στους δημιουργούς του εν λόγω συντάγματος, φτάνοντας στο τέλος της καριέρας του, αναγνώρισε ότι το συγκεκριμένο ζήτημα είχε διαφύγει της προσοχής τους.¹³⁶

¹³² Βλ. γενικά το ΚΑΚ: SA1:944/1925.

¹³³ Ο Αρχιγραμματέας, αμέσως μετά τα αποτελέσματα των εκλογών του 1896, ζήτησε με σημειώμά του από τον Δικηγόρο του Στέμματος να του διευκρινίσει κατά πόσο χρειαζόταν ο επαναδιορισμός των μη εκλεγμένων («επισήμων») μελών του Συμβουλίου. Ο Αναπλ. Δικηγόρος απάντησε ότι το θέμα δεν ήταν ξεκάθαρο, προτείνοντας να ακολουθηθεί το προηγούμενο των ετών 1887 και 1892. Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:2517/1896. Η εμπιστευτική επιστολή του Αρμοστή προς το υπουργείο Αποικιών, ημερομηνίας 8-1-1897, βρίσκεται στο TNA: CO67/104/1286.

¹³⁴ Βλ. σχετικά τα σημειώματα του C. Neglett, 19-1-1897 και E. Wingfield, 3-2-1897 στο TNA: CO67/104/1286.

¹³⁵ TNA: CO67/104/1286. Σημείωμα E. Wingfield, 4-2-1897.

¹³⁶ Τον επόμενο μήνα ο Meade αναγκάστηκε να παραιτηθεί εξαιτίας του σπασμένου του ποδιού, το οποίο τραυμάτισε τον Δεκέμβριο του 1896, και από το οποίο ουδέποτε θεραπεύτηκε, αφού απεβίωσε τον Ιανουάριο του 1898. Βλ. το σημειώμά του στο TNA: CO67/104/1286. Σημείωμα R. Meade, 11-2-1897.

Το τροποποιητικό διάταγμα, το οποίο εγκρίθηκε στις 26 Φεβρουαρίου 1897, δημοσιεύτηκε στην Κύπρο στις αρχές Απριλίου του ίδιου έτους.¹³⁷ Με αυτό τροποποιείτο το άρθρο VII του διατάγματος του 1882, επαναδιαχωρίζοντας τα μη αιρετά μέλη σε *ex officio* (που διορίζονταν λόγω της θέσης τους) και στα άλλα μέλη, που διορίζονταν ως άτομα που κατείχαν δημόσιες θέσεις. Τα πρώτα δεν θεωρούνταν ότι έχαναν τις βουλευτικές τους θέσεις σε περίπτωση διάλυσης του Συμβουλίου, σε αντίθεση με τα δεύτερα, που η θητεία τους ήταν μέχρι τη διάλυση του Συμβουλίου για το οποίο διορίστηκαν ως μέλη ή, ενδιάμεσα, όταν έχαναν τη δημόσια τους θέση.¹³⁸

Το εν λόγω ζήτημα ήταν καθαρά διαδικαστικό, εντούτοις φανερώνει την επιθυμία των Βρετανών να προσαρμόσουν το σύνταγμα στα δεδομένα των υπολοίπων αποικιών, νομιμοποιώντας το ταυτόχρονα στα μάτια των κατοίκων. Παράλληλα, η πρώτη αυτή τροποποίηση απέδειξε ότι το διάταγμα αυτό δεν ήταν ολοκληρωμένο και αλάνθαστο, δίνοντας έρεισμα σε μελλοντικές προσπάθειες τροποποίησής του.

Απόπειρα τροποποίησης του 1904 – Το Διάταγμα του 1907

Στις αρχές του 1904, ο από το 1898 Αρμοστής W.F. Haynes Smith, αντιδρώντας στην αντιδραστική πολιτική που ακολουθούσαν τα αιρετά μέλη, τα οποία καταψήφισαν την πλειοψηφία των νομοσχεδίων που κατατέθηκαν στο Συμβούλιο για έγκριση, προωθώντας το αίτημα για ένωση του νησιού με την Ελλάδα και την κατάργηση του φόρου υποτελείας, ετοίμασε ένα μνημόνιο προς το υπουργείο Αποικιών, στο οποίο παρουσίαζε τα προβλήματα που δημιουργούσε η μέχρι τότε λειτουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου. Στο μνημόνιο με τίτλο «Memorandum on the necessity for well-considered legislation to remedy various evils in Cyprus which the Legislative Council decline to deal with», ο Αρμοστής διατύπωνε τις δικές του απόψεις για την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί. Επέρριπτε ευθύνες αφενός στην πολιτική που ακολουθούσαν οι κύπριοι βουλευτές, αφετέρου σε δυσλειτουργίες του ίδιου του Συντάγματος που αντικαθρεφτιζόνταν στο Νομοθετικό Συμβούλιο, αφού επιτρεπόταν η «εκλογή τοκογλόφων και εκμεταλλευτών των φτωχών» και η κυβέρνηση καθίστατο μειοψηφία εντός του Συμβουλίου, προτείνοντας έμμεσα την τροποποίηση του υπάρχοντος

¹³⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι επαναδιορισμοί των τριών μη αιρετών μελών έγιναν στα μέσα Μαρτίου, με αναδρομική ισχύ από τις 16-2-1897, παρά το γεγονός ότι ακόμα δεν είχε ψηφιστεί τότε το τροποποιητικό διάταγμα. Αυτό οφειλόταν στο ότι το Νομοθετικό Συμβούλιο άρχισε τις συνεδρίες του στις 17 Φεβρουαρίου 1897, και ενώ τα εν λόγω μέλη συμμετείχαν κανονικά στις συνεδρίες, τυπικά δεν ήταν διορισμένα. ΚΑΚ: SA1:2517/1896. Σημείωμα R. Feilden, προσωπικού γραμματέα του Αρμοστή, προς Young, 1-3-1897. Οι διορισμοί τους βρίσκονται στη *The Cyprus Gazette*, 19-3-1897, ενώ η γνωστοποίηση στο υπουργείο στάλθηκε στις 3-3-1897, βλ. TNA: CO67/105/5511. Επιστολή Sendall προς Chamberlain, Λευκωσία 3-3-1897. Το Διάταγμα εν Συμβουλίω παραλήφθηκε στη Λευκωσία στις 22-3-1897, ΚΑΚ: SA1:683/1897.

¹³⁸ *The Cyprus Gazette*, 2-4-1897.

συστήματος. Επιπρόσθετα, η επιμονή των ελλήνων κατοίκων για την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, κάτι που οδήγησε και σε ένταση κατά τις συζητήσεις εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου το έτος που προηγήθηκε, όπως θα αναλυθεί σε κατοπινό στάδιο, και η αδιαφορία των Τούρκων, στηριγμένη κυρίως στην προστασία που θα τους έδινε η Βρετανία, ήταν σημαντικοί παράγοντες που επηρέαζαν την ανάπτυξη της πολιτικής ζωής στο νησί.¹³⁹ Ο Αρμωστής, ο οποίος προσπάθησε και μέσω του Εκτελεστικού Συμβουλίου να πετύχει τη συνεργασία των αιρετών μελών, χωρίς όμως επιτυχία, ήταν σε απόγνωση, αφού τόσο οι Έλληνες, όσο και οι Τούρκοι, δεν συνεργάζονταν, αντιδρώντας και καταψηφίζοντας τα κυβερνητικά νομοσχέδια.¹⁴⁰

Εντός του Υπουργείου επικράτησε η άποψη ότι η κυβέρνηση όφειλε να απειλήσει τους κύριους πολιτευτές ότι αν δεν συνεργάζονταν, θα καταργούσε το Σύνταγμα, μέτρο αρκετά ακραίο, που ούτε οι ίδιοι οι βρετανοί αξιωματούχοι πίστευαν ότι μπορούσαν να υλοποιήσουν. Βλέποντας το αδιέξοδο στο οποίο οδηγήθηκε το Συμβούλιο στην Κύπρο, ο Sir John Anderson, λίγες μόλις μέρες πριν την αναχώρησή του για να καταλάβει τη θέση του Κυβερνήτη στα Straits Settlements, πρότεινε την εισαγωγή ποινικού κώδικα και στο νησί, που θα ποινικοποιούσε την προσπάθεια για ένωση με την Ελλάδα.¹⁴¹ Αυτό προκάλεσε διχογνωμία μεταξύ των αξιωματούχων στο υπουργείο, και τη διατύπωση εντελώς διαφορετικών απόψεων.¹⁴² Εντούτοις, ετοιμάστηκε ένα προσχέδιο Διατάγματος εν Συμβουλίω, με αυτό το σκεπτικό, το οποίο όμως παρέμεινε στα συρτάρια του υπουργείου, για χρήση σε περίπτωση που οι προειδοποιήσεις και οι μεταρρυθμίσεις, που προτεινόταν δεν θα επέφεραν οποιοδήποτε αποτέλεσμα.¹⁴³

Ταυτόχρονα, άρχισε να καλλιεργείται εντός του υπουργείου η ιδέα για αναθεώρηση του συντάγματος με την παράλληλη μείωση του φόρου υποτελείας. Μια τέτοια όμως απόφαση θα επέφερε επιβάρυνση των βρετανών φορολογούμενων και αντίδραση της κοινής γνώμης στη Βρετανία, για αυτό και η σκέψη αποσύρθηκε γρήγορα. Σύμφωνα με τον βρετανό αξιωματούχο Cox, με τον οποίο συμφωνούσε και ο μόνιμος υφυπουργός Αποικιών Sir M. Ommanney, στόχος έπρεπε να ήταν η μείωση των αιρετών μελών, ώστε να καθιστούν μειοψηφία ή/και να απαγορευτεί σε κληρικούς να εκλέγονται, όπως συνέβαινε και στη Μάλτα, θεωρώντας τους τον κύριο παράγοντα των προβλημάτων

¹³⁹ TNA: CO67/138/2683. Επιστολή Haynes Smith προς Lyttelton, Λευκωσία 14-1-1904, όπου επισυνάπτεται και το σχετικό μνημόνιο.

¹⁴⁰ Η απόγνωσή του φαίνεται ιδιαίτερα στην επιστολή του προς τον υπουργό, ημερομηνίας 24-2-1904 στο TNA: CO67/138/7963.

¹⁴¹ TNA: CO67/138/2683. Σημείωμα J. Anderson, χ.χ.

¹⁴² Ο W.D. Ellis, σε σημείωμά του ημερομηνίας 28-3-1904 χρησιμοποίησε ως παράδειγμα τα Φίτζι, όπου απέτυχε η εισαγωγή ποινικού κώδικα, ενώ ο H. Cox, 2-4-1904, σημείωσε ότι η κυβέρνηση ήταν έτοιμη να επιβάλει αυτό το νόμο στη Μάλτα και στο Τρινιντάντ. TNA: CO67/138/2683.

¹⁴³ Οι συζητήσεις για την ετοιμασία του και το πρόχειρο Διάταγμα εν Συμβουλίω βρίσκεται στο TNA: CO67/138/17249.

εντός του Συμβουλίου.¹⁴⁴ Βέβαια, για οποιαδήποτε τροποποίηση επιβαλλόταν η έγκριση του βρετανικού κοινοβουλίου, για αυτό και προωθήθηκαν οι διαδικασίες για την προετοιμασία των σχετικών εγγράφων.¹⁴⁵

Ταυτόχρονα, μέσω δύο επιστολών του, δόθηκαν οδηγίες από τον υπουργό Αποικιών στον Αρμοστή να προωθήσει την εισαγωγή της εκλογής μέσω καλπών,¹⁴⁶ ώστε να αποφευχθεί η καθοδηγούμενη ψήφος από φόβο, σύμφωνα με τον ίδιο, και κατ' επέκταση, η εκλογή τοκογλύφων. Επιπρόσθετα, τον καλούσε να μελετήσει και τη μείωση του εκλογικού σώματος, όπως θα αναλυθεί παρακάτω. Επιφυλάχτηκε επίσης για αναθεώρηση του συντάγματος σε περίπτωση που στις επερχόμενες εκλογές θα εκλέγονταν άτομα με τους ίδιους πολιτικούς στόχους, αν και το βρετανικό κοινοβούλιο έβλεπε με καχυποψία ένα τέτοιο ενδεχόμενο.¹⁴⁷

Τον Ιούνιο 1904, ο Αρμοστής ετοίμασε και απέστειλε προς τον υπουργό προσχέδιο Διατάγματος εν Συμβουλίω για τη χρησιμοποίηση καλπών στις εκλογικές αναμετρήσεις, τη μείωση του εκλογικού σώματος και την απαγόρευση διεκδίκησης εκλογής από τους κληρικούς, σύμφωνα με τις οδηγίες του. Ταυτόχρονα, απέστειλε και υπόμνημα του Δικηγόρου του Στέμματος, με το οποίο ο βρετανός νομικός θεωρούσε ότι δεν χρειαζόταν οποιαδήποτε τροποποίηση για τη χρησιμοποίηση καλπών, αφού το υπάρχον διάταγμα έδινε το δικαίωμα στον Αρμοστή να χρησιμοποιήσει οποιονδήποτε τρόπο θεωρούσε κατάλληλο για τη συλλογή των ψήφων. Μαζί με αυτά, απέστειλε και ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Ευαγόρας* της πρωτεύουσας (του Νικόλαου Καταλάνου), ημερομηνίας 29 Απριλίου 1904, που περιέγραφε την ανοικτή προπαγάνδα, κατά τον Αρμοστή, που έκαναν οι δάσκαλοι στους μαθητές αλλά και μια επιστολή από τους μουσουλμάνους κατοίκους του χωριού Καλαβασός, με την οποία εξέφραζαν τους φόβους τους για τις εχθρικές διαθέσεις των Ελλήνων απέναντί τους.¹⁴⁸ Είναι ξεκάθαρο ότι ο Haynes Smith, χάνοντας τον έλεγχο του Νομοθετικού Συμβουλίου, προσπαθούσε να κατευθύνει το υπουργείο να πάρει ακραία μέτρα τόσο εναντίον του ελληνικού στοιχείου για τις πολιτικές του

---

¹⁴⁴ Προφανής στόχος, βέβαια, ήταν ο μόνος κληρικός βουλευτής του τότε Νομοθετικού Συμβουλίου, ο μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος Παπαδόπουλος, ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Κύριλλος Β'. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι και οι υπόλοιποι τρεις κληρικοί που εκλέχθηκαν βουλευτές, ο Κιτίου Κυπριανός, ο ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος και ο μητροπολίτης Κιτίου Νικόδημος Μυλωνάς, επέδειξαν σημαντική νομοθετική και εθνική δράση.

¹⁴⁵ Τα σημειώματα του Cox, 2-4-1904 και στο περιθώριό του, του Ommanney στο TNA: CO67/138/2683.

¹⁴⁶ Ο υπουργός Αποικιών προφανώς εννοούσε τις κάλπες που χρησιμοποιούνταν και στις εκλογικές αναμετρήσεις στη Βρετανία, με τη χρήση ψηφοδελτίων, στα οποία ήταν σημειωμένα τα ονόματα των υποψηφίων. Η διευκρίνιση είναι σημαντική, αφού λίγο αργότερα, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, στο νησί χρησιμοποιήθηκε άλλου τύπου κάλπη.

¹⁴⁷ TNA: CO67/138/2683. Δύο προσχέδια επιστολών Lyttelton προς Haynes Smith, Λονδίνο 5-5-1904.

¹⁴⁸ TNA: CO67/138/21937. Επιστολή Haynes Smith προς Lyttelton, Λευκωσία 8-6-1904.

πεποιθήσεις και τις εθνικές του επιδιώξεις, όσο και για τη λειτουργία του ίδιου του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Εντούτοις, η αποχώρηση του Αρμοστή Haynes Smith από το νησί, το γεγονός ότι ο κύριος σκοπός που επέβαλλε για τους συντηρητικούς κύκλους στο Λονδίνο και στη Λευκωσία την τροποποίηση του συντάγματος, η κατάργηση δηλαδή της αιρετής πλειοψηφίας εντός του Συμβουλίου δεν επιτυγχανόταν με το προτεινόμενο Διάταγμα εν Συμβουλίω αλλά και ότι η εισαγωγή των καλπών μπορούσε να γίνει σύμφωνα με το ισχύον διάταγμα οδήγησαν τους αξιωματούχους του υπουργείου Αποικιών να εγκαταλείψουν την ιδέα αυτή, και να δώσουν την ευκαιρία στο νεοδιορισθέντα Αρμοστή να προσπαθήσει να διοικήσει το νησί, αλλά και να συνεργαστεί με τους κύπριους πολιτευτές με τα υπάρχοντα δεδομένα.¹⁴⁹ Εξάλλου, η προτεινόμενη τροποποίηση θα επέφερε την αντίδραση τόσο της κοινής γνώμης, όσο και της Βουλής των Κοινοτήτων.¹⁵⁰ Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι μετά από δύο χρόνια, οι ίδιοι οι αιρετοί βουλευτές εντός του Συμβουλίου αιτήθηκαν τη χρήση καλπών, ώστε να διασφαλιστεί η μυστικότητα της ψήφου και να μην επηρεάζονται οι ψηφοφόροι από έξωθεν επιρροές.¹⁵¹

Τρία χρόνια αργότερα, το 1907, στον Τύπο της εποχής αναδημοσιεύτηκε ένα τηλεγράφημα του ειδησεογραφικού πρακτορείου *Reuters*, στο οποίο αναγγελλόταν η ίδρυση Νομοθετικού Συμβουλίου στο νησί.¹⁵² Τόσο οι εφημερίδες, όσο και ο απλός λαός, ευρισκόμενοι προ εκπλήξεως, θεωρούσαν την είδηση είτε ως σφάλμα του πρακτορείου – σύμφωνα με την εφημερίδα *Ελευθερία* ήταν απλά η επανέκδοση του διατάγματος του 1882 –, είτε, οι πιο αισιόδοξοι (ή αφελέστεροι κατά την ίδια εφημερίδα), για τροποποίηση του Συντάγματος.¹⁵³

Στην πραγματικότητα, στη συνεδρία του Υπουργικού Συμβουλίου στο Λονδίνο της 6^{ης} Ιουλίου 1907, ψηφίστηκε νέο Διάταγμα εν Συμβουλίω, το οποίο αντικαθιστούσε το Διάταγμα του 1882 και τις τροποποιήσεις του, χωρίς ουσιαστικές διαφορές.¹⁵⁴ Προφανώς, αποτελούσε μια προσπάθεια του υπουργού Αποικιών Lord Elgin, και του υφυπουργού του W. Churchill, για κωδικοποίηση των προνοιών των διαφορετικών τροποποιήσεων του εν λόγω διατάγματος σε ένα συγκεντρωτικό. Κάτι παρόμοιο συνέβη τον ίδιο καιρό και σε

¹⁴⁹ TNA: CO67/162/7991. Επιστολή King Harman προς L. Harcourt, Λευκωσία 25-2-1911.

¹⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά το σημείωμα του Cox, 22-6-1904 στο TNA: CO67/138/21937.

¹⁵¹ TNA: CO69/20. Συνεδρία 19-3-1906.

¹⁵² Εφ. *Ελευθερία* (Λευκωσία), 8/21-9-1907, εφ. *Εφημερίς του Λαού* (Λάρνακα), 8/21-9-1907.

¹⁵³ Εφ. *Ελευθερία*, 15/28-9-1907.

¹⁵⁴ Στο ίδιο. Η *Εφημερίς του Λαού*, με άρθρο της υποστήριζε ότι η σημαντικότερη μεταβολή ήταν ότι με το νέο διάταγμα άρθηκε η προσωρινότητα του Νομοθετικού Συμβουλίου, προφανώς αναλύοντας με διαφορετικό τρόπο το δικαίωμα που κατείχε το Στέμμα για τροποποίησή του. Βλ. εφ. *Εφημερίς του Λαού*, 15/28-9-1907.

άλλες αποικίες, όπου ψηφίστηκαν παρόμοια διατάγματα, όπως της Βόρειας Νιγηρίας, της Κορέας, με ημερομηνία 11-2-1907 και της Ζανζιβάρης στις 21-12-1906.¹⁵⁵

Η επικείμενη άφιξη του υφυπουργού Αποικιών Winston Churchill στο νησί, σχεδόν ταυτόχρονα με τη δημοσίευση του εν λόγω διατάγματος, έδωσε την ευκαιρία στον Τύπο να επαναφέρει την ανάγκη για τροποποίησή του με στόχο την παραχώρηση «ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών». Η εφημερίδα *Ελευθερία* καλούσε τους πολιτευτές να διαμαρτυρηθούν στον βρετανό πολιτικό για το «σκαϊόν και εκτρωματικών πολιτεύμα, το ανάπηρον και ασφυκτιών εκ των υπερβαλλόντων περιορισμών Νομοθετικών Σώμα», προτείνοντας ακόμα και την κατάργησή του.¹⁵⁶ Όπως ήταν αναμενόμενο, το αίτημα για τροποποίηση του Νομοθετικού Συντάγματος προστέθηκε στο «υπόμνημα των αντιπροσώπων του ελληνικού πληθυσμού της Κύπρου προς τον Εντιμότατον Υφυπουργόν». Σε αυτό, πέραν της έκφρασης του εθνικού πόθου, εισηγούνταν την εξ ολοκλήρου σύσταση του Συμβουλίου από αιρετά μέλη, σύμφωνα με την πληθυσμιακή αναλογία, με την απλή παρουσία τριών μελών της κυβέρνησης ως παρατηρητών, άνευ ψήφου, και την παραχώρηση σε αυτό πλήρους ελευθερίας ώστε να ρυθμίζει τις υποθέσεις του νησιού χωρίς την κυβερνητική αρνησικυρία.¹⁵⁷ Η απάντηση του νεαρού υφυπουργού, ο οποίος έφτασε στην Κύπρο προετοιμασμένος για τα αιτήματα, αναδιφώντας ακόμα και στα Πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου, ήταν αποθαρρυντική για τους κύπριους πολιτευτές. Ο Churchill θεωρούσε ότι το υπάρχον Νομοθετικό Συμβούλιο λειτουργούσε ικανοποιητικά, ενώ περισσότερα προνόμια ήταν αδύνατον να παραχωρηθούν, αφού με αυτόν τον τρόπο θα καταπατούνταν τόσο τα δικαιώματα του τούρκων κατοίκων του νησιού, όσο και της εκτελεστικής εξουσίας, αρνούμενος ακόμα και να αποδεχτεί την καταγγελία από τους Έλληνες για τη συνεχή τουρκοβρετανική συνεργασία εντός αυτού.¹⁵⁸

Απόπειρα τροποποίησης κατά το 1911-1912

Ο Αρμοστής King-Harman, λίγο πριν από την αναχώρησή του από το νησί, στις αρχές του 1911, επανέφερε το ζήτημα πιθανών τροποποιήσεων στο σύνταγμα. Έχοντας λάβει οδηγίες κατά την άφιξή του, επτά χρόνια προηγουμένως, να προσπαθήσει να διοικήσει την Κύπρο μέσω της συνεργασίας του με τα αιρετά μέλη με στόχο την πολιτική

¹⁵⁵ *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 169, 21η Φεβρουαρίου 1907, (Λονδίνο 1907), cc. 978 και *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 169, 12η Φεβρουαρίου 1907, (Λονδίνο 1907), cc. 44 αντίστοιχα.

¹⁵⁶ Εφ. *Ελευθερία*, 15/28-9-1907.

¹⁵⁷ Το υπόμνημα βρίσκεται στην εφ. *Αλήθεια*, 4-10-1907. Βλ. επίσης το *Cyprus, Correspondence relating to the affairs of Cyprus*, Cd. 3996, Λονδίνο 1908, όπου παρατίθενται όλα τα σχετικά, με τις συναντήσεις του Churchill στο νησί, έγγραφα.

¹⁵⁸ Για μια συνολική ανάλυση της επίσκεψης του Υφυπουργού Αποικιών στο νησί και τις συναντήσεις που είχε βλ. G.S. Georghallides, "Churchill's 1907 visit to Cyprus: A political analysis", *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, III, 1969-1970, Λευκωσία 1970, σσ. 167-220.

ομαλότητα, από τις εμπειρίες που απέκτησε ήταν πλέον σε θέση να προτείνει αλλαγές που θα βελτίωναν τον τρόπο λειτουργίας του Συμβουλίου, παρά το γεγονός ότι, όπως ο ίδιος τόνισε, αυτό λειτουργούσε ικανοποιητικά.

Οι προτάσεις του είχαν να κάνουν με τροποποιήσεις που είχαν ήδη προταθεί από τον προκάτοχό του και αφορούσαν κυρίως τη μη παραχώρηση του δικαιώματος «του εκλέγεσθαι» στους αλλοδαπούς και στους κληρικούς. Στόχος ήταν η αποφυγή εκλογής στο Νομοθετικό Συμβούλιο ελλήνων υπηκόων, οι οποίοι εθεωρούντο ότι θα προκαλούσαν επεισόδια και αντιπαραθέσεις εντός αυτού, αλλά και η αποφυγή υπερσυγκέντρωσης εξουσιών στους ιεράρχες, όπως συνέβαινε με την περίπτωση του Αρχιεπίσκοπου Κυρίλλου Β΄, τον οποίο ο απερχόμενος Αρμοστής χαρακτήρισε ως «δικτάτορα στο νησί». Οι εισηγήσεις του King-Harman, όμως, δεν έπεισαν τους αξιωματούχους του υπουργείου, οι οποίοι, βασισμένοι και στο γεγονός ότι το Συμβούλιο λειτουργούσε ικανοποιητικά, δεν επιθυμούσαν να προκαλέσουν αναταραχές.¹⁵⁹

Η επίλυση του οξύτατου Αρχιεπισκοπικού ζητήματος της πρώτης δεκαετίας του 20^{ού} αιώνα, επανέφερε την πολιτική ζωή στο νησί σε υποτονικότητα, κάτι που διαφάνηκε από την αδιαφορία του εκλογικού σώματος και των υποψηφίων στις βουλευτικές εκλογές του 1911, όπως θα αναλυθεί σε κατοπινό στάδιο. Εντούτοις, η εντολή που δόθηκε από τους εκλέκτορες προς τους νέους βουλευτές, σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής ήταν, ανάμεσα σε άλλα, και η προσπάθεια για απόκτηση ευρύτερων πολιτικών ελευθεριών.¹⁶⁰ Η άφιξη του νέου Αρμοστή Hamilton Goold-Adams στα τέλη Σεπτεμβρίου 1911¹⁶¹ προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των κατοίκων, όταν στη συνάντησή του με τον Αρχιεπίσκοπο δήλωσε ότι, παράλληλα με την έκφραση των εθνικών αισθημάτων από τους βουλευτές, επιθυμούσε και τη συνεργασία τους για την επίλυση των διαφόρων προβλημάτων του τόπου, αφήνοντας υπονοούμενα παράπονα, κατά την άποψή τους, για την έντονη ενωτική τους δράση.¹⁶² Σε υπόμνημά τους οι έλληνες βουλευτές, που το παρέδωσαν σε συνάντηση που είχαν με τον Goold-Adams, τόνιζαν την προσήλωσή τους στον ενωτικό τους πόθο, που δεν εμπόδιζε τη συνεργασία τους με την κυβέρνηση. Παράλληλα με άλλα θέματα, έθεσαν και το ζήτημα της παραχώρησης περισσότερων

¹⁵⁹ Βλ. γενικά την αλληλογραφία στο TNA: CO67/162/7991.

¹⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά «Περισσότερον ριζοσπάστα» και «Ζητήματα», εφ. *Αλήθεια*, 22-7-1911 και 29-7-1911 αντίστοιχα.

¹⁶¹ Περιγραφή της άφιξης του στο Νικόλαος Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα «Ο Ζήνων»*, Έτος Α΄, 1914, Λευκωσία 1914, σσ. 446-448.

¹⁶² Σύμφωνα με τη διαβεβαίωση του βουλευτή Λάρνακας-Αμμοχώστου Ιωάννη Οικονομίδη, ο οποίος ήταν παρών στη συνάντηση, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 21-10-1911. Εντούτοις, στη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι ο Goold-Adams εξέφρασε τη λύπη του για το γεγονός ότι όλη η δράση των βουλευτών εξαντλείτο σε ενωτικά αιτήματα, παραβλέποντας τα ζητήματα του τόπου, βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σελ. 448, Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997, σσ. 235-236.

ελευθεριών στο νομοθετικό σώμα, ώστε να διαχειρίζεται τα δημόσια οικονομικά του νησιού, ενώ το χαρακτήρισαν και «αντισυνταγματικώς συγκεκροτημένον», αφού, σύμφωνα με το διάγγελμα της 10^{ης} Μαρτίου 1882, η αντιπροσώπευση των δύο κοινοτήτων σε αυτό έπρεπε να γίνει με βάση την πληθυσμιακή τους αναλογία. Έτσι, με βάση το αποτέλεσμα της απογραφής του 1911, αιτήθηκαν την αύξηση των ελλήνων μελών, ενώ ζήτησαν την απλή παρουσία των επισήμων μελών στις συνεδρίες του, χωρίς το δικαίωμα ψήφου.¹⁶³ Η μακροσκελής απάντηση του Αρμοστή, εκ μέρους του υπουργού Αποικιών, απέκλειε οποιαδήποτε μεταβολή τόσο στις εξουσίες του Νομοθετικού Συμβουλίου, όσο και στο θέμα της επέκτασης του εκλογικού συστήματος.¹⁶⁴

Η ανταλλαγή αλληλογραφίας με την επανάληψη των ίδιων επιχειρημάτων μεταξύ των δύο πλευρών συνεχίστηκε και οδήγησε σε όξυνση της έντασης και στη διακοπή περαιτέρω επικοινωνίας.¹⁶⁵ Η απάντηση του υπουργού Αποικιών, ο οποίος, όπως επισημαίνει και ο Π. Παπαπολυβίου, ακολουθώντας την πάγια βρετανική τακτική, δεν τοποθετήθηκε επί της ουσίας σε κανένα ζήτημα, οδήγησε τους έλληνες αντιπροσώπους, μετά από μια θυελλώδη συνεδρία του Νομοθετικού Συμβουλίου, να υποβάλουν τις παραιτήσεις τους.¹⁶⁶ Η ενέργειά τους αυτή εγκρίθηκε από την πλειοψηφία του λαού μέσω συλλαλητηρίων σε όλη την Κύπρο, που παράλληλα ενέκριναν και τη δημιουργία Κεντρικής Επιτροπής Πολιτικού Αγώνα, υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου, και Επαρχιακών Επιτροπών.¹⁶⁷ Σύμφωνα με τον Αρμοστή Goold-Adams, η παραίτησή τους αυτή οφειλόταν αποκλειστικά στην ανάγκη για δημιουργία έντασης, αφού, μέσω αυτής, θα «δικαιολογείτο η πολιτική τους καριέρα». Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε βέβαια, σύμφωνα με τον βρετανό αξιωματούχο και η επίλυση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, που τους

¹⁶³ Ολόκληρο το υπόμνημα βρίσκεται επισυνημμένο στο TNA: CO67/164/41005. Επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 10-12-1911. Δημοσιεύθηκε και στον τύπο της εποχής, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 24-11-1911, εφ. *Φωνή της Κύπρου* (Λευκωσία), 26/9-12-1911. Βλ. επίσης Ν. Κατάλανος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σσ. 449-450.

¹⁶⁴ TNA: CO67/165/6590. Επιστολή Goold-Adams προς Π. Κωνσταντινίδη, Λευκωσία 10-1-1912. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εν λόγω επιστολή ετοιμάστηκε από τον Αρμοστή και έλαβε την έγκριση του υπουργείου πριν αποσταλεί. Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο TNA: CO67/164/41067. Αναδημοσιεύτηκε και στην εφ. *Αλήθεια*, 5-1-1912. Βλ. επίσης Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 236 και Ν. Κατάλανος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σσ. 450-451.

¹⁶⁵ Κατά την επίσκεψη του Αρμοστή στην Καρπασία, απαγορεύθηκαν η ανάρτηση ελληνικών σημαιών και η αναφορά των κατοίκων σε ενωτικά αιτήματα, κάτι που όξυνε το ήδη τεταμένο κλίμα. «Ο Αρμοστής ανά το Καρπάσι», εφ. *Αλήθεια*, 6-4-1912.

¹⁶⁶ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 236. Η απάντηση του υπουργού: στο άρθρο «Τα εν Λευκωσία πολιτικά γεγονότα» εφ. *Αλήθεια*, 6-4-1912, όπου βρίσκεται και το έγγραφο της παραίτησης των ελλήνων βουλευτών. Αν και η παραίτηση ήταν αναμενόμενη από τους βρετανούς αξιωματούχους, (TNA: CO67/166/11775, Τηλεγράφημα Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 17-4-1912), εντούτοις δεν γίνονταν κατανοητοί οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτήν, βλ. γενικά TNA: CO67/166/11862. Σύμφωνα με τον Αρμοστή, η παραίτηση είχε να κάνει με την απάντηση του υπουργού Αποικιών και το γεγονός ότι, μέσω αυτής, υποστήριξε τον Goold-Adams. TNA: CO67/166/12827. Επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 18-4-1912.

¹⁶⁷ Για περιγραφές των συλλαλητηρίων βλ. εφ. *Αλήθεια*, 20-4-1912 κ.ε.

απασχολούσε και απορροφούσε την ενέργειά τους. Κατ' αυτόν, η αναταραχή είχε αποκλειστικό σκοπό την επίτευξη της ένωσης με την Ελλάδα, κάτι που αποτελούσε και το αποτέλεσμα της σκλήρυνσης της στάσης των ελλήνων πολιτικών έναντι της βρετανικής διοίκησης.¹⁶⁸

Εν τω μεταξύ, ήδη από την έκρηξη του Ιταλοτουρκικού πολέμου, το φθινόπωρο του 1911, στο νησί επικρατούσε ένταση μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, που οξύνθηκε την άνοιξη του επόμενου έτους, με την εκδήλωση των γεγονότων του Κατακλυσμού.¹⁶⁹ Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, και με το φόβο εκτεταμένων επεισοδίων μεταξύ των δύο κοινοτήτων, πραγματοποιήθηκαν συλλαλητήρια των ελλήνων κατοίκων σε όλο το νησί, όπου εγκρίθηκαν ψηφίσματα προς τον υπουργό Αποικιών, με τα οποία εξουσιοδοτούσαν την Κεντρική Επιτροπή Πολιτικού Αγώνα να συνεχίσει την προσπάθεια για ένωση του νησιού με την Ελλάδα.¹⁷⁰ Παράλληλα και η εν λόγω Επιτροπή σε συνεδρία της ετοίμασε επιστολή με τα αιτήματα των ελλήνων κατοίκων προς τον ίδιο αποδέκτη.¹⁷¹ Κατά την παραλαβή του υπομνήματος (το παρέδωσε δεκαεξαμελής αντιπροσωπεία), ο Goold-Adams, επανέλαβε τη διαφωνία του για την παραίτηση των βουλευτών και τη σιγουριά του ότι όλα τα ζητήματα θα μπορούσαν να επιλυθούν εντός του Συμβουλίου.¹⁷²

Η εν λόγω επιστολή επαναλάμβανε βασικά τα αιτήματα του υπομνήματος του προηγούμενου Δεκεμβρίου. Αφού τονιζόταν η ανάγκη για τροποποίηση του υπάρχοντος Συντάγματος, το «οποίον δεν ανταποκρίνεται ούτε προς τας ανάγκας και την ανάπτυξιν του τόπου, ούτε προς το πνεύμα το διέπον καθόλου τα κοινοβουλευτικά πολιτεύματα», ζητείτο η παραχώρηση του δικαιώματος της οικονομικής διαχείρισης, μέσω του Συμβουλίου, αλλά και η «αναλογική αντιπροσωπεία των δύο συνοίκων φυλών»¹⁷³.

¹⁶⁸ TNA: CO67/166/13699. Εμπιστευτική Επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 25-4-1912.

¹⁶⁹ Σε κλίμα έξαψης των εθνικών αντιπαλοτήτων, ομάδα μαθητών του Παγκυπρίου Γυμνασίου, επιστρέφοντας από εκδρομή στον Πενταδάκτυλο, ξυλοκοπήθηκε από τούρκους βοσκούς του χωριού Μάνδρες, με αποτέλεσμα, όταν γνωστοποιήθηκε το γεγονός, οι ελληνοτουρκικές συγκρούσεις να επεκταθούν σε όλο το νησί. Τρεις μέρες αργότερα, στις 14 Μαΐου 1912, ανήμερα της εορτής του Αγίου Πνεύματος ή *Κατακλυσμού*, όπως ονομάζεται στο νησί, εκατοντάδες Έλληνες και Τούρκοι συγκρούστηκαν στη Λεμεσό, με τέσσερεις Έλληνες και δύο Τούρκους να πέφτουν νεκροί και δεκάδες άλλους να τραυματίζονται. Σχετικά βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 236-239, όπου και η σχετική με τα «γεγονότα του Κατακλυσμού» βιβλιογραφία.

¹⁷⁰ Όπως αναφέρει και ο Αρμωστής, τα ψηφίσματα είχαν περίπου την ίδια φρασεολογία, εκτός από αυτό της Λεμεσού, το οποίο αιτείτο επιπρόσθετα την αναλογική αντιπροσώπευση των κατοίκων στο Νομοθετικό Συμβούλιο, την παραχώρηση ευρύτερων πολιτικών ελευθεριών και τη διαχείριση των οικονομικών του νησιού από τη Βουλή. TNA: CO67/166/16830. Επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 21-5-1912. Για τις περιγραφές των συλλαλητηρίων βλ. εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 21/5-5-1912 και τις αναφορές των αστυνομικών επιθεωρητών, οι οποίες επισυνάπτονται στο TNA: CO67/166/14431. Εμπιστευτική επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 2-5-1912.

¹⁷¹ Για τους φόβους των Βρετανών για επεισόδια βλ. TNA: CO67/166/13699. Εμπιστευτική επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 25-4-1912.

¹⁷² TNA: CO67/166/14431. Εμπιστευτική επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 2-5-1912.

¹⁷³ Η επιστολή προς τον υπουργό από τον Αρμωστή, με τα σχόλιά του στο TNA: CO67/166/16830. Επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 21-5-1912, ενώ δημοσιεύθηκε και στην εφ. *Αλήθεια*, 4-5-1912.

Παράλληλα, στις 21 Μαΐου, οι επικεφαλής της Κεντρικής Επιτροπής παρέδωσαν επιστολή προς τον υπουργό με την οποία ζητούσαν την αποστολή «Βασιλικής Επιτροπής» για εξέταση των προβλημάτων του νησιού.¹⁷⁴ Ο Αρμοστής, όπως και οι αξιωματούχοι του υπουργείου ήταν κάθετα αντίθετοι με την οποιαδήποτε τροποποίηση της υπάρχουσας αντιπροσώπευσης, αφού η πρόσφατη απογραφή πληθυσμού δεν δικαιολογούσε οποιαδήποτε μεταβολή,¹⁷⁵ ενώ επανέλαβαν, ως απάντηση στα αιτήματα, τις παλαιότερες αποφάσεις των προηγούμενων υπουργών για τα σχετικά θέματα, που στηρίζονταν κυρίως στο γεγονός ότι το νησί ήταν οθωμανική κτήση και απλά τύγχανε διαχείρισης από το βρετανικό Στέμμα.¹⁷⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Goold-Adams, με στόχο, όπως δήλωσε, να υπενθυμίσει στους κύπριους πολιτευτές τα εν λόγω έγγραφα, τα αναδημοσίευσε σε παράρτημα της *Επίσημης Εφημερίδας*.¹⁷⁷ Την ίδια άποψη είχε και η οθωμανική κυβέρνηση, η οποία μέσω του πρεσβευτή της στο Λονδίνο, αντέδρασε στα αιτήματα των ελλήνων κατοίκων, δηλώνοντας ότι πιθανή αποδοχή τους θα ερχόταν σε αντίθεση με τη συνθήκη προσάρτησης του νησιού στο Στέμμα.¹⁷⁸

Η αρνητική στάση της Κυβέρνησης δεν αποθάρρυνε τους κύπριους πολιτευτές, αντιπροσωπεία των οποίων, αποτελούμενη από τους – επανεκλεγέντες στις επαναληπτικές εκλογές του 1912 – βουλευτές Π. Κωνσταντινίδη, Ν. Κλ. Λανίτη και Θ. Θεοδότου προγραμματίσαν και πέτυχαν να συναντήσουν τον υπουργό Αποικιών στο Λονδίνο, το καλοκαίρι του ιδίου έτους.¹⁷⁹ Στη συνάντηση αυτή στην Downing Street,¹⁸⁰ οι εκπρόσωποι των ελλήνων κατοίκων του νησιού επανέλαβαν τα αιτήματα του υπομνήματος του Δεκεμβρίου 1911, προσπαθώντας, παράλληλα, να κερδίσουν τη συμπάθεια του βρετανού υπουργού. Ο Harcourt εξέφρασε την ικανοποίησή του για την προσπάθεια που θα καταβαλλόταν από τους Κύπριους για συνεργασία τους με τη βρετανική κυβέρνηση, ενώ προσφέρθηκε να μελετήσει ορισμένα από τα αιτήματά τους. Έτσι, όπως ο Π.

¹⁷⁴ TNA: CO67/166/16830. Επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 21-5-1912. Για τις αντιδράσεις του τύπου βλ. εφ. *Αλήθεια*, 10-5-1912.

¹⁷⁵ TNA: CO67/166/15332. Εμπιστευτική επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 10-5-1912. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αρμοστής, προφανώς από λανθασμένους υπολογισμούς, αρχικά τάχθηκε υπέρ της αύξησης των «μη μοωαμεθανικών» μελών, κάτι που αναθεώρησε αργότερα. Βλ. τις παρατηρήσεις του στο TNA: CO67/165/6591. Εμπιστευτική επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 22-2-1912.

¹⁷⁶ TNA: CO67/166/16830. Επιστολή L. Harcourt προς Goold-Adams, Λονδίνο 11-6-1912.

¹⁷⁷ *The Cyprus Gazette (Extraordinary)*, 5-6-1912. Αναδημοσιεύτηκαν και από τις κυπριακές εφημερίδες, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 1-6-1912 και εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 26/8-6-1912. Βλ. επίσης την εκδήλωση της πρόθεσης του Αρμοστή στο TNA: CO67/166/16830. Επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 21-5-1912.

¹⁷⁸ Για την επιστολή του τούρκου πρεσβευτή, αλλά και τις διαβεβαιώσεις των υπουργείων Αποικιών και Εξωτερικών, βλ. TNA: CO67/166/15059.

¹⁷⁹ Για την προσπάθεια των πολιτευτών να συναντήσουν τον υπουργό Αποικιών βλ. την αλληλογραφία στο TNA: CO67/167/22775. Ήδη, από τον Ιούνιο του 1912, ο τέως βουλευτής Λεμεσού-Πάφου Χριστόδουλος Σώζος είχε συνάντηση τόσο με τον υφυπουργό, όσο και με τον υπουργό Αποικιών, όπου έθεσε και το θέμα της αυτονομίας του νησιού. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 239-240, όπου και οι σχετικές πηγές.

¹⁸⁰ Περιγραφή της συνάντησης αυτής υπάρχει στο TNA: CO67/168/27100. Βλ. επίσης TNA: CO67/167/24695. Επιστολή L. Harcourt προς Goold-Adams, Λονδίνο 20-8-1912.

Παπαπολυβίου αναφέρει, η συνάντηση αυτή σηματοδότησε το τέλος της πολιτικής κρίσης του 1912, αλλά και την απαρχή της επαναπροσέγγισης των κατοίκων με την κυβέρνηση στο νησί.¹⁸¹

Ο υπουργός Αποικιών φαίνεται να ήταν διατεθειμένος, ως πράξη καλής θέλησης, να ικανοποιήσει ορισμένα από τα αιτήματα που τέθηκαν ενώπιόν του, ιδιαίτερα αυτά που αφορούσαν την αύξηση της ελληνικής εκπροσώπησης στο νομοθετικό σώμα, αφού τα επίσημα μέλη σε αυτό ήταν ήδη μειοψηφία – οπότε δεν θα υπήρχε οποιαδήποτε επίπτωση – αλλά και των εξουσιών των αιρετών βουλευτών σε αυτό.¹⁸²

Η αντίδραση του Αρμοστή, όμως, ανέτρεψε τα σχέδιά του. Ο Goold-Adams διαφωνούσε με την αύξηση των βουλευτών, αφού η κυβέρνηση εκμεταλλευόταν τη «μακρόχρονη και αδιάλλακτη εθνική αντιπάθεια» μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, ώστε να αποκτά την επιθυμητή πλειοψηφία σε αυτό και να μπορεί να νομοθετεί. Επιπρόσθετα, πιθανή αύξηση των ελλήνων μελών, χωρίς αντίστοιχη αύξηση και των επισήμων μελών, θα οδηγούσε στον έλεγχο της διοίκησης από τους Έλληνες, οι οποίοι μέχρι τότε επιδείκνυαν εχθρική στάση απέναντί της. Έτσι, η κυβέρνηση θα αναγκαζόταν να στραφεί προς τον υπουργό για να νομοθετεί με διατάγματα εν Συμβουλίω, κάτι που θα αύξανε και τις αντιδράσεις των κατοίκων.

Όσον αφορά το δεύτερο θέμα, ο Αρμοστής επίσης αντέδρασε, τονίζοντας και πάλι την εχθρική, κατά την άποψή του, στάση των ελλήνων μελών, αλλά και τα συνεχή αιτήματά τους για έλεγχο των οικονομικών του νησιού, που επίσης θα επέφερε δυσκολίες στη διοίκησή του. Θεωρούσε όμως, ότι έπρεπε να βρεθεί τρόπος να αυξηθεί η συμμετοχή των αιρετών μελών στη διαχείριση των οικονομικών, κάτι που επιδίωξε και ο ίδιος κατά το προηγούμενο έτος, παρουσιάζοντας τον προϋπολογισμό στο Εκτελεστικό Συμβούλιο για τις απόψεις των μελών του. Τέλος, αφού ανέλυσε την έκρυθμη κατάσταση που επικρατούσε στο νησί, ιδιαίτερα μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι, οποιεσδήποτε τροποποιήσεις του Συντάγματος, ακόμη και ήσσονος σημασίας, θα επέφεραν αρνητικά αποτελέσματα. Αντιθέτως, πρότεινε ριζικές αλλαγές σε αυτό, αυξάνοντας την εξουσία της κεντρικής διακυβέρνησης, ώστε να διοικείται το νησί με τον ορθό, κατά την άποψή του, τρόπο. Ο Goold-Adams θεωρούσε ως πιο αποτελεσματική την κατάργηση του υπάρχοντος Νομοθετικού Συμβουλίου.¹⁸³

Με τις απόψεις του Αρμοστή συμφώνησαν και οι αξιωματούχοι του υπουργείου, οι οποίοι δεν ήθελαν να διαταράζουν τις σχέσεις τους με τους, σύμμαχούς τους στην Κύπρο,

¹⁸¹ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 238-239.

¹⁸² TNA: CO67/167/24695. Επιστολή L. Harcourt προς Goold-Adams, Λονδίνο 20-8-1912.

¹⁸³ TNA: CO67/167/32247. Επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 3-10-1912.

τούρκους βουλευτές. Εντούτοις, μετά από οδηγίες του υπουργού, ο οποίος διαφωνούσε με τις απόψεις των υφιστάμενών του – καυτηριάζοντας ιδιαίτερα την άποψη του Αρμιοστή ότι δεν έπρεπε να παραχωρηθεί οποιοδήποτε επιπλέον προνόμιο στους Έλληνες, γιατί είναι «ταραξίες» – και έχοντας υπόψη και τις εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, το θέμα θεωρήθηκε λήξαν.¹⁸⁴

Άξιον αναφοράς είναι και το αίτημα που κατατέθηκε τόσο από τους αρμένιους κάτοικους ξεχωριστά, όσο και από τους εκπροσώπους όλων των μη μουσουλμανικών, πλην της ελληνικής, κοινοτήτων του νησιού το 1912. Με αυτά ζητήθηκε η εκπροσώπησή τους εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου με δικό τους εκπρόσωπο, παρά τον μικρό τους αριθμό, ενόψει και της επικείμενης συζήτησης εντός του Συμβουλίου για αύξηση του αριθμού των μελών. Οι Αρμένιοι, οι οποίοι διαβεβαίωναν για την απόλυτη συνεργασία τους με τη βρετανική κυβέρνηση, ένιωθαν καταπιεσμένοι από την ελληνική πλειοψηφία, που εκπροσωπούσε ολόκληρες τις μη μουσουλμανικές κοινότητες του νησιού.¹⁸⁵

Η συνταγματική αλλαγή του 1925

Οι πολιτικές εξελίξεις που συνέβησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1920, επανέθεσαν το ζήτημα της αναθεώρησης του Συντάγματος του νησιού. Η επερχόμενη ανακήρυξη του νησιού σε αποικία του Στέμματος, η αποτυχία της πολιτικής της αποχής και η ίδρυση του Εθνικού Συμβουλίου άνοιξαν και πάλι το εν λόγω κεφάλαιο.

Ήδη από τις αρχές του 1921, οι Έλληνες Κύπριοι ακολούθησαν μια πολιτική αντίθεσης προς την αποικιακή κυβέρνηση, τονίζοντας με κάθε ευκαιρία το αίτημά τους για ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Ενδεικτικό είναι το υπόμνημα του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ΄, που, ως επικεφαλής του νεοϊδρυθέντος *Εθνικού Συμβουλίου*¹⁸⁶, απέστειλε προς τον υπουργό Αποικιών, με το οποίο τόνιζε ότι μοναδική επιθυμία του ελληνικού πληθυσμού ήταν η ένωση με *την μητέρα πατρίδα*¹⁸⁷. Με την πάροδο του χρόνου όμως και συνειδητοποιώντας αφενός την αδυναμία του Εθνικού Συμβουλίου να συσπειρώσει γύρω του τους κατοίκους, λόγω και της προδιαγραφόμενης αποτυχίας της Μικρασιατικής

¹⁸⁴ Βλ. γενικά τις απόψεις των βρετανών αξιωματούχων στο TNA: CO67/167/32247.

¹⁸⁵ Οι επιστολές ήταν σχεδόν πανομοιότυπες, ως προς το περιεχόμενό τους. Αξιοσημείωτο είναι πάντως ότι, ενώ η αρμενική κοινότητα περιλήφθηκε στην πρώτη επιστολή στις 24-4-1912, προφανώς οι αντιπρόσωποί της σκεπτόμενοι περισσότερο το συμφέρον της κοινότητάς τους, απέστειλαν, ένα μήνα αργότερα (27-5-1912), επιστολή, με την οποία αιτούνταν, ξεχωριστά, εκπροσώπησή της. Οι επιστολές βρίσκονται στο ΚΑΚ: SA1:888/1912.

¹⁸⁶ Για τις διεργασίες ίδρυσης της Πολιτικής Οργάνωσης, όργανο της οποίας ήταν το *Εθνικό Συμβούλιο*, του καταρτισμού του καταστατικού και τη δράση της βλ. G.S. Georghallides, *A political, ό.π.*, σσ. 212 κ.ε. Το καταστατικό δημοσιεύτηκε και στον Τύπο, βλ. «Σχέδιον Καταστατικού Πολιτικής Οργανώσεως Κύπρου», εφ. *Αλήθεια*, 19-11-1921.

¹⁸⁷ TNA: CO67/208/26823. Επιστολή Fenn προς Churchill, Λευκωσία 24-5-1922, όπου επισυνάπτεται η αγγλική μετάφραση του υπομνήματος του Εθνικού Συμβουλίου, ημερομηνίας 7/20-5-1922. Παρατίθεται και στο «Ανακοινωθέν του Εθνικού Συμβουλίου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 14/27-5-1922.

εκστρατείας – η Μεγάλη Ιδέα ήδη χαροπάλευε στις στάχτες της Μικράς Ασίας¹⁸⁸ – αλλά και την αδιαφορία της βρετανικής κυβέρνησης στο νησί, η οποία, μετά την παραίτηση των ελλήνων μελών, προκήρυξε συμπληρωματικές βουλευτικές εκλογές στα τέλη του έτους, ο Αρχιεπίσκοπος, απέστειλε προς το υπουργείο Αποικιών νέο υπόμνημα, με το οποίο ζητούσε διευρυμένη αυτοδιοίκηση και συνταγματικές μεταρρυθμίσεις:

Υποβάλλει λοιπόν, εντιμότητα, ο ελληνικός της Κύπρου πληθυσμός την παράκλησιν όπως ο Συνταγματικός της Νήσου Χάρτης τροποποιηθή ούτως ώστε, ο Κυπριακός Λαός να καταστή κύριος εν τω ιδίω αυτού οίκω διά της παροχής εις την χώραν πλήρους αυτοδιοικήσεως, συμμετεχόντων των δύο συνοίκων στοιχείων του Ελληνικού και Τουρκικού εν τη εκτελεστική και νομοθετική εξουσία εν τη Διοικήσει, και ταις δημοσίαις θέσει, κατ' αναλογίαν του πληθυσμού εκατέρων τούτων. Τονίζοντες εκ μέρους του Ελληνικού της Κύπρου πληθυσμού πρόθυμον αποδοχήν επιφυλάξεων προς προστασίαν των συμφερόντων της Τουρκικής μειονότητας, μεθ' ης ούτος θα συνεργασθή ειλικρινώς προς προαγωγήν του τόπου, θεωρούμεν περιττόν να προσθέσωμεν ότι εν τη παροχή του αυτονομιακού τούτου πολιτεύματος, ο Κυβερνήτης θα έχη το δικαίωμα της αρνησικυρίας, επιπλέον δε δηλούμεν ότι η Νήσος είνε πρόθυμος να δεχθή πάσαν της Μ. Βρετανίας επιφύλαξιν διά την πλήρη προστασίαν των τυχόν στρατιωτικών και ναυτικών της Αυτοκρατορίας συμφερόντων.

Επιπλέον, τονιζόταν το γεγονός της παραχώρησης «ευρυτάτου αυτονομιακού τύπου πολιτεύματος» σε άλλες αποικίες «των οποίων ο κυπριακός λαός δεν υστερεί εις πολιτισμόν και ανάπτυξιν».¹⁸⁹

Ταυτόχρονα, το Εθνικό Συμβούλιο, με διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό της Κύπρου, τον καλούσε να απόσχει από τις προκηρυχθείσες συμπληρωματικές βουλευτικές εκλογές, κατηγορώντας την κυβέρνηση για αθέμιτη συμπεριφορά, αφού προέβη στην προκήρυξη εκλογών, ενώ εκκρεμούσε το αίτημα που κατατέθηκε με υπόμνημα προς τον υπουργό Αποικιών για «χορήγηση στο νησί πραγματικών πολιτικών ελευθεριών». Ανάμεσα στα κυριότερα επιχειρήματα των συγγραφέων του διαγγέλματος ήταν ότι πιθανή προσέλευση των κατοίκων στις επικείμενες βουλευτικές εκλογές θα ακύρωνε τις μέχρι τότε προσπάθειες προκαλώντας «ναυάγιον των αγώνων του τόπου προς απόκτησιν των

¹⁸⁸ Για τον αντίκτυπο που είχε στους Κύπριους η πορεία της μικρασιατικής εκστρατείας σύμφωνα με τη βρετανική οπτική βλ. TNA: CO67/208/54911. Επιστολή Fenn προς Churchill, Λευκωσία 25-10-1922. Για τον γενικότερο αντίκτυπο βλ. Χρίστος Κ. Κυριακίδης, ««Καθήκον εθνικόν και φιλανθρωπικόν»: Οι προσπάθειες των Ελλήνων Κυπρίων για αλληλεγγύη στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας», Χαράλαμπος Χοτζάκογλου (επ.), *Κύπρος-Μικρασία, Κοιτίδες Πολιτισμού. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου*, υπό έκδοση.

¹⁸⁹ Το υπόμνημα δημοσιεύτηκε στις εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 10/23-12-1922 και *Ελευθερία*, 7/20-12-1922. Η αγγλική μετάφρασή του προωθήθηκε με την επιστολή του Stevenson προς Devonshire, Λευκωσία 24-12-1922 στο TNA: CO67/208/1091.

ζητουμένων πολιτικών ελευθεριών», ενώ η αποχή θα έδινε το μήνυμα προς τους Βρετανούς για την καθολικότητα του αιτήματος για τροποποίηση του Συντάγματος.¹⁹⁰

Ο Αρμოსτής, στη συνοδευτική του επιστολή προς το υπουργείο, δικαιολογούσε τις πιο πάνω ενέργειες περίπου ως σπασμωδικές κινήσεις εντυπωσιασμού εκ μέρους του Εθνικού Συμβουλίου, το οποίο, κατά τη γνώμη του, βλέποντας να μη συγκεντρώνει την απαιτούμενη υποστήριξη από τους κατοίκους, αλλά και τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στην Ελλάδα να μειώνουν την ισχύ του ενωτικού κινήματος στο νησί, προσπαθούσε να παρουσιάσει ένα νέο πολιτικό πρόγραμμα. Ο Stevenson θεωρούσε ότι το εν λόγω υπόμνημα ετοιμάστηκε βεβιασμένα και χωρίς τη σωστή προετοιμασία, λόγω της πίεσης που ένιωθαν οι Εθνικοί Σύμβουλοι από τη μη λαϊκή αποδοχή της πολιτικής της αποχής. Πράγματι, αν και με αρκετή δόση χαιρεκακίας, ο βρετανός αξιωματούχος παρουσίαζε με ρεαλισμό την πολιτική κατάσταση στο νησί, που δεν οφειλόταν όμως τόσο στην απόρριψη από τον λαό της «απορριπτικής πολιτικής», όσο στα νέα δεδομένα και την απογοήτευση που προκλήθηκαν από την αποτυχία της μικρασιατικής εκστρατείας.¹⁹¹

Όσον αφορά το αίτημα για ευρύτερες συνταγματικές παραχωρήσεις, ο Αρμოსτής ήταν αντίθετος, στηριζόμενος κυρίως στο χαρακτήρα των Κυπρίων, οι οποίοι δεν θα μπορούσαν να τα διαχειριστούν ορθά, όπως ισχυρίστηκε:

Ο χωρικός είναι αδαής, απλοϊκός, ευκολόπιστος και καθόλου προνοητικός. Ο αστός είναι ημιμαθής, πονηρός, αλαζόνας και εγωιστής. Ο πρώτος είναι ευχαριστημένος όταν διοικείται, ο τελευταίος είναι ευτυχής να προστατεύεται με δαπάνη, κίνδυνο και ευθύνη οποιουδήποτε άλλου εκτός από τον εαυτό του. Το μέσο επίπεδο νοημοσύνης και μόρφωσης του Κύπριου είναι χαμηλό, ενώ εκείνοι που διαθέτουν αυτά τα πλεονεκτήματα σε οποιοδήποτε βαθμό, τα κατευθύνουν σχεδόν απαρεγκλίτως σε ανάξιες χρήσεις. Ενώ διαθέτει πολλά καλά προτερήματα από τα οποία, καθόλου ευκαταφρόνητη είναι και η παιδαριώδης απλότητα σκέψης και έκφρασης, κατά βάθος είναι ένας ανατολίτης.

Τόνισε τέλος ότι, κατά την άποψή του, ο κυπριακός λαός είναι ανώριμος ακόμα και για τις υπάρχουσες συνταγματικές παραχωρήσεις, προτείνοντας όπως οποιαδήποτε επιπρόσθετη πολιτική ελευθερία παραχωρηθεί, έπρεπε να εξεταστεί με σοβαρότητα και μελέτη.¹⁹²

¹⁹⁰ Ολόκληρο το διάγγελμα, που δημοσιεύτηκε και στον Τύπο της εποχής βρίσκεται στις εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 10/23-12-1922 και *Ελευθερία* 7/20-12-1922. Η αγγλική μετάφρασή του προωθήθηκε με την επιστολή του Stevenson προς Devonshire, Λευκωσία 24-12-1922 στο TNA: CO67/208/1091. Για μια ευρύτερη ανάλυση του διαγγέλματος βλ. G.S. Georghallides, *A political*, ό.π., σσ. 232-233.

¹⁹¹ Βρίσκεται στο TNA: CO67/208/1091, Επιστολή Stevenson προς Devonshire, Λευκωσία 24-12-1922.

¹⁹² Στο ίδιο.

Παρά, όμως, την αντίθεσή του αυτή, ο Αρμοστής Stevenson, σύμφωνα με τον δικηγόρο Αντώνιο Τριανταφυλλίδη, ήταν διατεθειμένος, ήδη από τον Νοέμβριο 1921, να παραχωρήσει στους Έλληνες κατοίκους πλειοψηφία εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, και άλλα ακόμη προνόμια, όπως την έγκριση του προϋπολογισμού με συγκεκριμένες εξαιρέσεις, και διορισμούς Κυπρίων σε υψηλές κυβερνητικές θέσεις και στο Ανώτατο Δικαστήριο. Με αυτό τον τρόπο θα ικανοποιούνταν τα διαχρονικά αιτήματα των ελλήνων κατοίκων, με την ταυτόχρονη προώθηση της αυτοκυβέρνησης, στα πλαίσια του συντάγματος που βρισκόταν σε λειτουργία στη Μάλτα. Μοναδική προϋπόθεση, σύμφωνα με τον Βοηθό Αρχιγραμματέα, J. Ellis, ήταν η συνεννόηση με τους Έλληνες πολιτικούς αρχηγούς, κάτι που ουδέποτε όμως συνέβηκε, λόγω της όξυνσης του κλίματος, μετά την προκήρυξη των εκλογών και την εκλογή των δύο μαρωνιτών κληρικών, το 1921.¹⁹³ Όπως αναφέρει και ο Γ. Γεωργαλλίδης, η προσπάθεια αυτή του Αρμοστή είναι ιδιαίτερα παράξενη, αφού δεν φαίνεται να υπήρχε η οποιαδήποτε προσυνεννόηση και έγκριση των πράξεών του από το υπουργείο Αποικιών.¹⁹⁴ Εντούτοις, ακόμη και μέσω αυτής της εχθρικής ενέργειας προς τους Έλληνες, διαφαίνεται και η ετοιμότητα του βρετανού αξιωματούχου να παραχωρήσει περισσότερα διοικητικά προνόμια στους κατοίκους του νησιού.

Αμέσως μετά το υπόμνημα του Εθνικού Συμβουλίου προς τον Αρμοστή ετοιμάστηκε ένα ψήφισμα από τον βουλευτή Λεμεσού-Πάφου Dr. Eyioub Mussa, το οποίο, ακολουθώντας την πολιτική της αντίθεσης στα αιτήματα των ελλήνων κατοίκων, εξέφραζε τη διαφωνία των μουσουλμάνων κατοίκων τόσο στο ζήτημα της πιθανής ένωσης του νησιού με την Ελλάδα, αντιπροτείνοντας την επιστροφή του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή, τουλάχιστον, στο *ante bellum status*, όσο και στην παραχώρηση αυτοκυβέρνησης στους κατοίκους.¹⁹⁵ Παρά το γεγονός ότι ο Αρμοστής ανέφερε ότι το εν λόγω ψήφισμα κυκλοφόρησε για υπογραφή σε όλα τα οθωμανικά χωριά του νησιού, εντούτοις δεν εντοπίστηκε οποιαδήποτε σχετική είδηση στον Τύπο. Τόσο η επιστολή του Eyioub, όσο και η αποστολή του σχετικού ψηφίσματος πιθανόν να θεωρήθηκαν από τους περισσότερους, ως μέτρο πίεσης προς τη βρετανική κυβέρνηση, και οι μουσουλμάνοι να μην προέβησαν τελικά στην υπογραφή του, φοβούμενοι πιθανές αντιδράσεις από τους Έλληνες, σε μια περίοδο έντονα πολωμένου κλίματος, λόγω και της πορείας της εκστρατείας στη Μικρά Ασία. Αντιθέτως, αναδημοσιεύτηκε από εφημερίδα του Παρισιού

¹⁹³ Η παράθεση των γεγονότων από τον Α. Τριανταφυλλίδη έγινε με άρθρα του στην εφ. *Ελευθερία*, 20/3-12-1921 και 27-2-1929.

¹⁹⁴ G.S. Georghallides, *A political, ó.π.*, σσ. 211-212.

¹⁹⁵ Επισυνάπτεται στην επιστολή του Stevenson προς Devonshire, Λευκωσία 24-12-1922 στο TNA: CO67/208/1092.

είδηση, ότι αποστολή Κυπρίων μετέβη στην Τουρκία για να ζητήσει την ένωση του νησιού με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο τοπικός τύπος, αλλά και το Γραφείο Τύπου της Πολιτικής Οργάνωσης Κύπρου, αντέδρασε, διαψεύδοντας και τονίζοντας ότι στόχος των 4/5 των κατοίκων του νησιού ήταν η ένωσή τους με την Ελλάδα.¹⁹⁶

Ο Αρμοστής στη συνοδευτική του επιστολή επισήμανε το γεγονός ότι τα εν λόγω αιτήματα τέθηκαν στα πλαίσια της ενδοκοινοτικής προστριβής ανάμεσα στους Νεότουρκους και τους Παλαιότουρκους και την αντίθεση ή υποστήριξη, αντίστοιχα, στην φιλοαγγλική πολιτική των οθωμανών κατοίκων.¹⁹⁷ Τόνιζε ότι το αίτημα για επιστροφή στην Τουρκία προβαλλόταν ως το αντίπαλο δέος στην ένωση του νησιού με την Ελλάδα, και δεν αφορούσε οποιαδήποτε δυσαρέσκεια απέναντι στη βρετανική διοίκηση. Όσον αφορά το έτερο αίτημα, αυτό προερχόταν από το «κληρονομικό μίσος και δυσπιστία», που είχαν απέναντι στους Έλληνες και στο φόβο που τους προκαλούσε πιθανή ελληνική υπεροχή εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου.¹⁹⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι η αποτυχημένη μικρασιατική εκστρατεία είχε ήδη προκαλέσει τα πρώτα συμπτώματα στις ελληνοτουρκικές πολιτικές σχέσεις στην Κύπρο.

Ο υπουργός Αποικιών, απαντώντας στο υπόμνημα του Αρχιεπισκόπου, τόνιζε ότι δεν θα λάμβανε υπόψη την παράκληση για παραχώρηση αυτοδιοίκησης στο λαό και ότι

η Κύπρος απολαύει Συντάγματος δι' ου κατέχει πλείονα προνόμια ή όλαι σχεδόν αι λοιπαί Αποικίαι του Στέμματος, καθότι έχει μεγάλην ανεπίσημον πλειονοψηφίαν εν τω Νομοθετικώ Συμβουλίω, και ενώ ο υπουργός είνε πάντοτε πρόθυμος μετά συμπαθείας να εξετάση την επιθυμίαν του λαού προς ευρύτεραν συμμετοχήν εν τη διοικήσει των υποθέσεων της Νήσου, δεν νομίζει ότι ακόμη η Κύπρος έχει φθάσει εις τοιούτον βαθμόν πολιτικής αναπτύξεως ήτις επί του παρόντος θα εδικαιολόγη την παροχήν μεγαλυτέρων συνταγματικών ελευθεριών¹⁹⁹.

Η σχετικά κυνική απάντηση – που ετοιμάστηκε από τον προσωρινό Αρχιγραμματέα με οδηγίες του υπουργού-, αλλά και η περάτωση της εκλογικής αναμέτρησης με την εκλογή των *Επταδικών*, που επέφερε σοβαρό πλήγμα στην αντιδραστική πολιτική, οδήγησε σε έντονες αντιδράσεις τόσο στον Τύπο όσο και εντός

¹⁹⁶ Βλ. το σχετικό δημοσίευμα και την απάντηση του Γραφείου Τύπου στα άρθρα της εφ. *Αλήθεια*, 23-12-1922 με τίτλους «Η Κύπρος ζητεί την ένωσίν της με την Τουρκίαν» και «Πληροφορία του Γραφείου του Τύπου» αντίστοιχα. Φαίνεται πάντως, σύμφωνα με το πρώτο δημοσίευμα, ότι μερικοί οθωμανοί κάτοικοι της πρωτεύουσας, μέσα στον ενθουσιασμό τους από την επιτυχία στη Μικρά Ασία, μετέβησαν στην Άγκυρα, για να ζητήσουν από τον Κεμάλ να καταλάβει και την Κύπρο.

¹⁹⁷ Σύμφωνα με τον Αρμοστή, ο Eyioub, ο οποίος υποστηριζόταν από τον Καδή και τον Μουφτή, δρούσε από «τοπική πολιτική ζήλεια» έναντι στο βουλευτή, αντιπρόσωπο και ταμιά του Evcaf, Irfan Bey.

¹⁹⁸ TNA: CO67/208/1092. Επιστολή του Stevenson προς Devonshire, Λευκωσία 24-12-1922.

¹⁹⁹ Η επιστολή του προσωρινού Αρχιγραμματέα C.H. Hart-Davis προς τον Αρχιεπίσκοπο, ημερομηνίας 9-2-1923, δημοσιεύτηκε και στον τοπικό Τύπο. Βλ. εφ. *Αλήθεια*, 27-1-1923 και εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 28/10-2-1923.

του Εθνικού Συμβουλίου. Στις εφημερίδες της εποχής εντοπίστηκαν, επώνυμα και ανώνυμα, άρθρα που κατέκριναν ιδιαίτερα τον μειωτικό τρόπο με τον οποίο χαρακτήρισε τους Κύπριους ο υπουργός, επιρρίπτοντας ευθύνες και στον ίδιο τον Αρμοστή, ενώ τόνιζαν παράλληλα ότι η κίνηση αυτή θωράκισε το Εθνικό Συμβούλιο και την πολιτική του με τη λαϊκή επιδοκιμασία. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του Ιωάννη Μ. Μυριάνθη, ο οποίος συνέκρινε την απάντηση του Churchill το 1907, που τόνιζε την πολιτική ικανότητα των βουλευτών και το σεβασμό τους προς το ενωτικό κίνημα με την απάντηση του Devonshire το 1923.²⁰⁰

Η επίσημη απάντηση προήλθε από τον Αρχιεπίσκοπο Κύριλλο Γ', με νέο υπόμνημα, που κατήγγειλε τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν στις εκλογές ως αντισυνταγματικές, τονίζοντας ότι η μηδαμινή προσέλευση των ψηφοφόρων αποδείκνυε το «ασθενές συνταγματικό σύστημα», ζητώντας ταυτόχρονα και τη σύσταση «εξεταστικής επιτροπής» που θα εξέταζε τις συνθήκες στο νησί.²⁰¹ Ο Αρμοστής πρότεινε, και έγινε αποδεκτό από το υπουργείο, να σταλεί απάντηση που να αναφέρει ότι οι Βρετανοί δεν ήταν διατεθειμένοι να προβούν σε μια τέτοια ενέργεια. Ο Stevenson, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στους παλιούς πολιτευτές, επισήμανε ότι πιθανός διορισμός μιας τέτοιας επιτροπής θα έπληττε το κύρος των εκλεγμένων βουλευτών, ενώ θα παρουσιαζόταν από τους τοπικούς ηγέτες ως αμφισβήτηση του τρόπου διοίκησης των Βρετανών.²⁰² Τις απόψεις του Αρμοστή ήρθε να υποστηρίξει μια επιστολή ενός κατοίκου Κερύνειας, ράφτη στο επάγγελμα, «ατόμου χωρίς κάποια σημαντική σπουδαιότητα», όπως ο Stevenson τον χαρακτήρισε. Σε αυτήν ο κερυνειώτης ράφτης, ανάμεσα σε άλλα, επέκρινε την αγγλική κυβέρνηση γιατί με τις συνταγματικές ελευθερίες που παραχώρησε, είχε πληγώσει τον κυπριακό λαό, αφού αυτές χρησιμοποιούνται κυρίως από τους μορφωμένους κατοίκους, οι οποίοι εκλέγονται στο Νομοθετικό Συμβούλιο για να εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους. Κατ' επέκταση, πρότεινε την εξαίρεση των δικηγόρων από το Νομοθετικό Συμβούλιο και τη μείωση των φόρων, για την απόκτηση εκλογικών δικαιωμάτων από περισσότερους νέους.²⁰³ Η προσπάθεια του Αρμοστή ήταν ξεκάθαρη. Η

---

²⁰⁰ Ιωάννης Μ. Μυριάνθης, «Επίσημος απάντησις εις την απάντησιν», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 18/3-3-1923. Βλ. επίσης ενδεικτικά τα άρθρα «Παθητική αντίδρασις», εφ. *Αλήθεια*, 3-2-1923, «Επί του υπουργικού εγγράφου» και «Επί της απαντήσεως του υπουργού εις το κυπρ. υπόμνημα», εφ. *Αλήθεια*, 10-2-1923, «Αι αυτόνομοι αγγλικά κτήσεις και η Κύπρος» και Θεοφάνης Θεοδότου, «Η απάντησις του υπουργού», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 28/10-2-1923.

²⁰¹ Την αποστολή επιτροπής υποστήριζαν με άρθρα στον τύπο οι κύριοι εκπρόσωποι του Εθνικού Συμβουλίου, βλ. ενδεικτικά Θεοφάνης Θεοδότου, «Επιβεβλημένη αποστολή εξεταστικής επιτροπής», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 4/17-3-1923.

²⁰² Το υπόμνημα φέρει ημερομηνία 8/21-1-1923, αλλά αποστάληκε στον Αρμοστή μόλις στις 17-2-1923, αμέσως μετά την παραλαβή της επίσημης απάντησης του υπουργού. Βλ. TNA: CO67/210/15425. Επιστολή Stevenson προς Devonshire, Λευκωσία 11-3-1923, όπου επισυνάπτεται το υπόμνημα του Αρχιεπισκόπου.

²⁰³ Η επιστολή του Νικόλα Οικονόμου, ημερομηνίας 19-2-1923, επισυνάπτεται στην επιστολή Stevenson προς Devonshire, Λευκωσία 11-3-1923, στο TNA: CO67/210/15424.

αποστολή της συγκεκριμένης επιστολής – η οποία είχε φτάσει στην Αρχιγραμματεία πολύ πριν από την ημερομηνία αποστολής της προς το υπουργείο – την ίδια μέρα και ταυτόχρονα με το υπόμνημα του Αρχιεπισκόπου, έγινε, αφενός για να ενδυναμώσει τις αρμοστειακές απόψεις, αφετέρου για να αποδυναμώσει το εν λόγω υπόμνημα.

Πέραν του πιο πάνω υπομνήματος, ο Αρχιεπίσκοπος ετοίμασε και απέστειλε και άλλο υπόμνημα-διαμαρτυρία για την υπουργική απάντηση, *crambe repetita* (= πιστή επανάληψη) κατά τον Αρμοστή. Σύμφωνα με αυτό, το Εθνικό Συμβούλιο θεωρούσε ανεπιτυχή τη σύγκριση με άλλες αποικίες, αφού ένα σφάλμα που γινόταν αλλού, δεν έπρεπε να επαναλαμβάνεται. Ως προς την ευρεία «ανεπίσημη» εκπροσώπηση εντός του Συμβουλίου, που ο υπουργός επικαλείτο, ο Αρχιεπίσκοπος τον κάλεσε να εξετάσει τις συμμαχίες που δημιουργήθηκαν σε αυτό και που καθιέρωναν την πληθυσμιακή πλειοψηφία σε βουλευτική μειοψηφία, ενώ ακόμα και μια πλειοψηφούσα απόφαση του Συμβουλίου ετίθετο σε αίρεση από τον Αρμοστή, σύμφωνα με το Συνταγματικό Χάρτη του 1882, περιορίζοντας έτσι τις εξουσίες του. Τέλος, η έντονη εξωκοινοβουλευτική πολιτική δράση που επιδείκνυαν οι Έλληνες της Κύπρου, τόσο μέσω του Εθνικού Συμβουλίου, όσο και παλαιότερα, απαντούσε από μόνη της στην κατηγορία για μειωμένη πολιτική ανάπτυξη.²⁰⁴

Η σύγκληση της «Γ' Εθνικής των Κυπρίων Συνελεύσεως», στις αρχές Ιουνίου 1923, πέραν της επαναδιατύπωσης των αιτημάτων για μεταρρυθμίσεις, μέχρι την επίτευξη της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, ταυτόχρονα, εξουσιοδότησε τον παλαιό πολιτευτή Σπύρο Αραούζο όπως μεταβεί στο Λονδίνο. Εκεί, θα επεδίωκε συνάντηση με τον υπουργό Αποικιών, για να του παραδώσει το σχετικό ψήφισμα, αλλά και άλλες κατ' ιδίαν συναντήσεις με αξιωματούχους του υπουργείου σχετικά με την πολιτική κατάσταση στο νησί και τα αιτήματα των ελλήνων κατοίκων.²⁰⁵

Ο Αραούζος, ο οποίος έφτασε στο Λονδίνο στα τέλη Ιουλίου 1923, με επιστολή του προς τον υπουργό Αποικιών τον ενημέρωνε για την αποστολή του και του κοινοποιούσε το εν λόγω ψήφισμα. Στην πολυσέλιδή του αυτή επιστολή, ανέλυσε, κατά παράγραφο, τα αιτήματα του ψηφίσματος. Όσον αφορά το ζήτημα των συνταγματικών ελευθεριών, αντιπαρέβαλε διάφορα στοιχεία για να αποδείξει ότι ο κυπριακός λαός είχε φτάσει σε ικανοποιητικό βαθμό πολιτικής ωριμότητας ώστε να διεκδικήσει ευρύτερες πολιτικές ελευθερίες: παρέθεσε στοιχεία για την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των κατοίκων και διαβεβαιώσεις για το σεβασμό των Ελλήνων απέναντι στην τουρκική

²⁰⁴ TNA: CO67/210/18839. Επιστολή Stevenson προς Devonshire, Λευκωσία 6-4-1923, όπου επισυνάπτεται το υπόμνημα του Αρχιεπισκόπου ημερομηνίας 10/23-3-1923. Το υπόμνημα δημοσιεύτηκε και στον Τύπο, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 30-3-1923.

²⁰⁵ Για τις εργασίες και τα ψηφίσματα της Συνέλευσης βλ. εφ. *Αλήθεια*, 8-6-1923.

μειονότητα. Κατήγγειλε, επιπρόσθετα, τη βρετανική κυβέρνηση στο νησί για την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε και το πρόσφατο εκλογικό αποτέλεσμα. Ζήτησε, τέλος, με βάση την ισχύουσα πληθυσμιακή αναλογία, αύξηση των ελλήνων βουλευτών σε δώδεκα.²⁰⁶

Ο Αρμοστής Stevenson, ο οποίος βρισκόταν στο Λονδίνο για προσωπικούς λόγους, ετοίμασε και αυτός ειδικό έγγραφο, σχολιάζοντας ξεχωριστά κάθε μια παράγραφο του ψηφίσματος. Όσον αφορά τα σχετικά με το σύνταγμα αιτήματα, ο βρετανός αξιωματούχος τόνιζε ότι τόσο οι Έλληνες, όσο και οι Τούρκοι, δεν ήταν ικανοί να ασκήσουν σωστή διοίκηση στο νησί, κυρίως λόγω της ανταγωνιστικότητας και της «αλληλοαπέχθειας». Εξάλλου, ισχυριζόταν, η μη ικανοποιητική διαχείριση των οικονομικών των δημοarchείων επιβεβαίωναν την πιο πάνω άποψη. Εντούτοις, ως ένα πρώτο βήμα για την απόκτηση πολιτικής, αλλά και διοικητικής εμπειρίας ο Αρμοστής πρότεινε την παραχώρηση διοικητικών θέσεων στους Κύπριους, κάτι που ο ίδιος είχε ήδη κάνει με επιτυχία.²⁰⁷

Επιπρόσθετα, ο Αραούζος, στις 30 Ιουλίου 1923, είχε συνάντηση στο υπουργείο Αποικιών με τον υφυπουργό Αποικιών, W. Ormsby Gore, τον Αρμοστή Stevenson και τον αξιωματούχο του υπουργείου Ellis, όπου επανέλαβε τα αιτήματα του ψηφίσματος αναλυτικά.²⁰⁸

Η απάντηση από το υπουργείο στάλθηκε δύο βδομάδες μετά τη συνάντησή τους, όπου, αρχικά τονιζόταν ότι μετά και την απόρριψη της προσφοράς του 1915 για την ένωση του νησιού από την ελληνική κυβέρνηση, το εν λόγω ζήτημα θεωρείτο λήξαν. Όσον αφορά την παραχώρηση ευρύτερων εξουσιών στους Έλληνες, το υπουργείο ήταν θετικό, τόσο για το ενδεχόμενο αύξησης των ελλήνων μελών του Συμβουλίου, με ταυτόχρονη όμως αύξηση και των επίσημων μελών, ώστε να υπάρχει το αίσθημα της ασφάλειας στο τουρκικό στοιχείο του νησιού, αλλά και στο διορισμό μεγαλύτερου αριθμού Ελλήνων σε υψηλές θέσεις της αποικιακής μηχανής, με βάση πάντα το κοινό συμφέρον.²⁰⁹ Έτσι, για πρώτη φορά, τέθηκε από τους Βρετανούς η πιθανότητα αναθεώρησης του Συντάγματος στο νησί, μέσω της αύξησης των μελών του Συμβουλίου, αφήνοντας ταυτόχρονα ανοικτό το ενδεχόμενο περαιτέρω τροποποίησής του. Ταυτόχρονα, όμως, συνεχιζόταν η επίκληση της ασφάλειας των τούρκων κατοίκων, ως αποτρεπτικός παράγοντας για την παραχώρηση

²⁰⁶ TNA: CO67/211/37447. Επιστολή Αραούζου προς Devonshire, Λονδίνο χχ., όπου επισυνάπτεται και το ψήφισμα στα ελληνικά.

²⁰⁷ TNA: CO67/211/37447. Μνημόνιο Stevenson, 29-7-1923.

²⁰⁸ Για τη συνάντηση αυτή βλ. TNA: CO67/211/37447. Σημείωμα H.J. Read, 31-7-1923.

²⁰⁹ KAK:SA1:1338/1923. Επιστολή Read προς Αραούζο, Λονδίνο 14-8-1923.

ευρύτερων πολιτικών εξουσιών στους Έλληνες, κάτι για το οποίο διαμαρτυρήθηκε, σχεδόν ακαριαία, ο Αραούζος.²¹⁰

Η αντίδραση του Εθνικού Συμβουλίου υπήρξε επίσης άμεση. Παρά την εκδήλωση της απογοήτευσης των κατοίκων για την υπουργική απάντηση στο ενωτικό αίτημα, οι έλληνες Σύμβουλοι έκαναν αποδεκτές τις προτεινόμενες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, εκφράζοντας με αυτόν τον τρόπο, όπως δήλωσαν, την επιθυμία τους για αποκατάσταση της συνεργασίας με τους Βρετανούς και την ομαλοποίηση των πολιτικών συνθηκών στο νησί. Η αποδοχή αυτή, όμως, θα γινόταν υπό τον όρο της άμεσης διάλυσης του υπάρχοντος Συμβουλίου και την προκήρυξη νέων εκλογών. Επιπρόσθετα, προτάθηκε όπως, κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος, προστεθεί η δυνατότητα στο Νομοθετικό Συμβούλιο διορισμού μιας «οικονομικής επιτροπής», με στόχο την εξέταση όλων των οικονομικών ζητημάτων που ανέκυπταν, αλλά και του προϋπολογισμού.²¹¹ Με αυτή την παραχώρηση από μέρους της ελληνικής πλευράς, αναγνωριζόταν έμμεσα η λανθασμένη αντιδραστική πολιτική που ακολουθείτο μέχρι τότε και ταυτόχρονα εγκαινιαζόταν μια νέα εποχή συνεργασίας τους με τις αποικιακές αρχές. Ταυτόχρονα, όμως, με την πρόταση για την οικονομική επιτροπή, αφενός δοκιμαζόταν η ευελιξία των Βρετανών για επιπρόσθετη τροποποίηση του συντάγματος, αφετέρου γινόταν προσπάθεια για περαιτέρω έλεγχο του προϋπολογισμού, και, κατ' επέκταση, του κυβερνητικού έργου. Πρέπει όμως να αναφερθεί και η διπλωματική ικανότητα του Αραούζου, ο οποίος, παρά το αρνητικό πρόσημο που έφερε η αποστολή του, απέδειξε εντός του υπουργείου την αγαστή συνεργασία που επιδίωκαν οι Έλληνες με τους Βρετανούς και βοήθησε στην αναθέρμανση των πολιτικών σχέσεων των δύο πλευρών.²¹²

Ο Αρμοστής, ο οποίος ενημερώθηκε για τις βρετανικές προκαταρκτικές παραχωρήσεις, συμφώνησε τόσο με την αύξηση των μελών, όσο και με την πρόταση του Αραούζου για την οικονομική επιτροπή. Πρότεινε παράλληλα, σε μια προσπάθεια πίεσης προς τα αιρετά μέλη, την υποχρεωτική, μέσω και του σχετικού διατάγματος, δήλωση όρκου πίστης προς το Στέμμα. Επισήμανε όμως ένα σημείο, το οποίο πιθανόν να επέφερε αντιδράσεις στο μέλλον και είχε να κάνει με την αναφορά στην επιστολή προς τον Αραούζο σε Έλληνες για τα, ως τότε, «μη-μωαμεθανικά μέλη». Μία τέτοια διαφοροποίηση των όρων, σύμφωνα με τον Αρμοστή, θα απέκλειε τις υπόλοιπες θρησκείες του νησιού.²¹³

²¹⁰ TNA: CO67/211/40950. Επιστολή Αραούζου προς Ormsby Gore, Λονδίνο 16-8-1923.

²¹¹ TNA: CO67/211/44234. Επιστολή Αραούζου προς Devonshire, Λονδίνο 5-9-1923.

²¹² Ενδεικτική είναι η επιστολή του προς τον Ellis στις 19-9-1923 στο TNA: CO67/211/44234.

²¹³ TNA: CO67/211/46409. Επιστολή Stevenson προς Ormsby Gore, Λονδίνο 19-9-1923. Για το εν λόγω ζήτημα διαχρονικά, βλ. το σχετικό υποκεφάλαιο.

Με την επιστροφή του στην Κύπρο, ο Stevenson ετοίμασε ένα μνημόνιο με τις προτάσεις του για σημεία του ισχύοντος συντάγματος που κατά την άποψή του έπρεπε να τροποποιηθούν. Πέραν των ζητημάτων σχετικά με το εκλογικό σώμα και τις εκλογικές περιφέρειες, που θα παρουσιαστούν στα σχετικά κεφάλαια, ο Αρμοστής επέμενε στην υποχρεωτική ορκωμοσία των μελών για πίστη προς το Στέμμα, ενώ τόνιζε και την ανάγκη για ανάλογη τροποποίηση και των διασφαλισμένων ποσών, ύστερα και από την αύξηση του αριθμού των επισήμων μελών. Πρότεινε επίσης τη διαγραφή του άρθρου, με το οποίο ο Αρμοστής δεν είχε την εξουσία να συναινέσει στην τροποποίηση οποιασδήποτε φορολογίας, χωρίς τη βασιλική έγκριση, κάτι που επέφερε αδικαιολόγητες καθυστερήσεις στη διοίκηση. Τέλος, υποστήριξε ξανά την πρόταση του Αραούζου για τη δημιουργία «οικονομικής επιτροπής», αν και δεν χρειαζόταν να ενσωματωθεί στο σχετικό διάταγμα, αφού ο διορισμός της μπορούσε να γίνει στα πλαίσια μιας απλής ανακοίνωσης.²¹⁴

Κατά τις συζητήσεις για τις πιο πάνω τροποποιήσεις, πρώτος ο αξιωματούχος του υπουργείου Αποικιών E. Howell επισήμανε ότι, ενόψει και του γεγονότος ότι το νησί προσαρτήθηκε στη Βρετανική Αυτοκρατορία και θα είχε το καθεστώς αποικίας, δεν χρειαζόταν η έκδοση Διατάγματος εν Συμβουλίω, αλλά *Letters Patent (Ανοικτών Γραμμάτων)* που θα προνοούσαν για τη διοίκηση του νησιού γενικότερα, ενώ επιβαλλόταν η έκδοση Οδηγιών και ξεχωριστού Διατάγματος για τη λειτουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου, δίνοντας έτσι το έναυσμα για την προετοιμασία τους.²¹⁵

Το υπουργείο Αποικιών χρειάστηκε σχεδόν ένα χρόνο μέχρι να ολοκληρώσει την προετοιμασία των σχετικών προσχεδίων, τα οποία, αφού παρουσίασε στον Αρμοστή στο Λονδίνο, όπου βρισκόταν και πάλι το φθινόπωρο του 1924, τα απέστειλε στο νησί για τις απόψεις και του Δικηγόρου του Στέμματος.²¹⁶ Η επικύρωση της συνθήκης της Λωζάννης, όπου αναγνωριζόταν η προσάρτηση της Κύπρου στη Βρετανική Αυτοκρατορία, αλλά κυρίως η αλλαγή στην κυβέρνηση, με την ολιγόμηνη ανάληψη του υπουργείου Αποικιών από τον Εργατικό James Henry Thomas, τον Ιανουάριο 1924, επέβαλαν την καθυστέρηση αυτή.

Ο Αρμοστής, αφού μελέτησε, σε συνεργασία με τον Δικηγόρο του Στέμματος J.C. Howard, τα προσχέδια των *Letters Patent* για τη διοίκηση της αποικίας της Κύπρου, των Βασιλικών Οδηγιών και του Διατάγματος για την ίδρυση Νομοθετικού Συμβουλίου, ενημέρωσε το υπουργείο ότι είχε ορισμένες προτάσεις για τροποποιήσεις μόνο για το τρίτο

²¹⁴ TNA: CO67/210/53472. Επιστολή Stevenson προς Devonshire, Λευκωσία 24-10-1923.

²¹⁵ TNA: CO67/210/53472. Σημείωμα E. Howell, 13-11-1923. Για τη σημασία των εννοιών αυτών βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 141-144. Τυπικά, σύμφωνα με τον Wight, το γεγονός ότι πλέον η διοίκηση του νησιού δεν θα στηριζόταν στον *Foreign Jurisdiction Act*, αλλά στο *Settlements Act*, επέβαλλε και την έκδοση *Letters Patent*, αντί Διατάγματος εν Συμβουλίω.

²¹⁶ Βλ. γενικά την αλληλογραφία και τα σημειώματα στο TNA: CO67/213/41949.

προσχέδιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ κατά τη συζήτηση των πιο πάνω προσχεδίων στο υπουργείο, ο Αρμοστής δεν προέβαλε οποιαδήποτε ένσταση σε κάποιο άρθρο, εντούτοις, μετά από συνεννόηση με το νομικό του σύμβουλο, εντοπίστηκαν κάποια στοιχεία που πιθανόν να δυσκόλευαν την πρακτική εφαρμογή του σχετικού διατάγματος. Συγκεκριμένα, οι προτάσεις του Αρμοστή αφορούσαν κυρίως τον τρόπο διεξαγωγής των εκλογικών αναμετρήσεων, όπως η μέχρι τότε εμπειρία επέβαλλε, και όχι πολιτικές αποφάσεις.²¹⁷ Εξάλλου, όπως ο αξιωματούχος του υπουργείου A. Dowe τόνισε, το κύριο σημείο πολιτικής που προωθείτο, η αύξηση δηλαδή του αριθμού των «μη-μωαμεθανών» βουλευτών, επιτυγχανόταν.²¹⁸

Οι αξιωματούχοι του υπουργείου ενέκριναν, στην πλειοψηφία τους, τις προαναφερθείσες απόψεις των συναδέλφων τους στη Λευκωσία, αν και είχαν τις επιφυλάξεις τους για τις υπόλοιπες παρατηρήσεις, που αφορούσαν το εκλογικό σώμα και τις περιφέρειες, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.²¹⁹ Έτσι, μετά τις σχετικές τροποποιήσεις, τα τρία έγγραφα του υπουργείου Αποικιών διαβιβάστηκαν στο Υπουργικό Συμβούλιο για έγκριση και ακολούθως στάλθηκαν στο νησί, στις 30 Μαρτίου 1925. Η ισχύς των *Ανοικτών Γραμμάτων* και των *Βασιλικών Οδηγιών* θα άρχιζε μόλις διαβάζονταν και κοινοποιούνταν σε διάφορους χώρους του νησιού και δημοσιεύονταν στην *Επίσημη Εφημερίδα*.²²⁰ Αντίθετα, το Διάταγμα για το νέο Νομοθετικό Συμβούλιο θα τίθετο σε ισχύ σε ημερομηνία που θα καθοριζόταν από τον κυβερνήτη, οπότε θα καταργούσε το προηγούμενο.²²¹

Στα τέλη Φεβρουαρίου 1925 λίγο, δηλαδή, πριν τη δημοσίευση των πιο πάνω εγγράφων και της έναρξης ισχύος τους, τα δύο εκλεγμένα μη μωαμεθανικά μέλη μαρωνίτικης καταγωγής, ο Ιωάννης Μιχαήλ Cirilli και ο Ιωσήφ Μιχαήλ

²¹⁷ TNA: CO67/213/55760. Επιστολή Stevenson προς Amery, 14-11-1924, όπου επισυνάπτεται η νομική αναφορά του Δικηγόρου του Στέμματος J.C. Howard και το διορθωμένο προσχέδιο του Διατάγματος. Συγκεκριμένα, οι προτάσεις των αξιωματούχων στο νησί αφορούσαν τη συνέχιση της χρήσης του ισχύοντος τρόπου εκλογής, απορρίπτοντας την τροποποίηση για τη χρήση καλπών, λόγω της έλλειψης επαρκούς μόρφωσης των κατοίκων, την τροποποίηση των διαδικασιών για τις εκλογικές ενστάσεις και τα πρόστιμα σε περίπτωση καταδίκης για παραπτώματα κατά τις εκλογές, και τη θεσμοθέτηση της νικώσας ψήφου στον Έφορο Εκλογής σε πιθανή απόλυτη ισοψηφία.

²¹⁸ TNA: CO67/213/41949. Σημείωμα A. Dawe, 5-9-1924.

²¹⁹ Βλ. τα σημειώματα στο TNA: CO67/213/55760. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι ο αξιωματούχος του υπουργείου Ellis διαφωνούσε με τη μη χρήση καλπών στις εκλογικές αναμετρήσεις, αφού το υπάρχον σύστημα δεν διασφάλιζε τη μυστικότητα της ψήφου, κάτι που εκμεταλλεύονταν οι δικηγόροι και οι τοκογλύφοι, αλλά εμπιστευόμενος την κρίση και την εμπειρία του Αρμοστή αποδέχτηκε τελικά τη μη μετατροπή του υφιστάμενου συστήματος.

²²⁰ Ο Αρχιγραμματέας έδωσε οδηγίες σε όλους τους Επαρχιακούς Διοικητές όπως διαβάσουν δημόσια και τοιχοκολλήσουν στο Διοικητήριο στις 9 η ώρα της 1^{ης} Μαΐου 1925 τα *Letters Patent*, ενώ στην τελετή αυτή θα έπρεπε να δώσουν το παρόν τους αποσπάσματα της Στρατιωτικής Αστυνομίας, κυβερνητικοί αξιωματούχοι και το κοινό. Βλ. KAK: SA1:1338/1923. Επιστολή Αν. Αρχιγραμματέα προς Επαρχιακούς Διοικητές, Λευκωσία 23-4-1925.

²²¹ KAK: SA1:1338/1923. Επιστολή Ormsby Gore προς Stevenson, Λονδίνο 30-3-1925.

Τριανταφυλλίδης,²²² με επιστολή τους αιτούνταν μια θέση στο υπό ίδρυση νέο Συμβούλιο για τα άτομα του πληθυσμού που δεν ανήκαν ούτε στους Έλληνες ούτε στους Τούρκους, αίτημα που υποβλήθηκε και παλαιότερα, το 1912, όπως έχει αναλυθεί παραπάνω.²²³ Η συμμετοχή τους στο εν ζωή Νομοθετικό Συμβούλιο και η προσπάθεια για εκμετάλλευση της συνεργασίας τους με τους Βρετανούς τόσο κατά τη λειτουργία του, όσο, και ιδιαίτερα, κατά την εκλογή τους, ήταν οι κύριοι λόγοι για το αίτημά τους αυτό. Ο Αρμοστής, προωθώντας το, δεν το υποστήριξε για δύο κυρίως λόγους: α) το πληθυσμιακό τους μέγεθος δεν επέτρεπε κάτι τέτοιο (στην απογραφή του 1921 αποτελούσαν μόλις το 1,43%) και β) θεωρούσε αδιανόητο να καθόριζαν αυτοί, με την ψήφο τους, σε περίπτωση ισοψηφίας μεταξύ των αιρετών μελών και των μωαμεθανών από τη μια και των μη-μωαμεθανών από την άλλη, την τελική απόφαση.²²⁴

Το σχετικό με την ίδρυση και λειτουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου διάταγμα εγκρίθηκε από το Υπουργικό Συμβούλιο στις 6 Φεβρουαρίου 1925 και δημοσιεύτηκε σε Παράρτημα της *Επίσημης Εφημερίδας* της 1^{ης} Μαΐου 1925.²²⁵ Το 43^{όν} άρθρων διάταγμα προέβλεπε όλα τα μέτρα που θα λαμβάνονταν για τις εκλογικές διαδικασίες αλλά και για τη λειτουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου, όπως είχαν συζητηθεί μεταξύ των αξιωματούχων στο υπουργείο Αποικιών και στη Λευκωσία. Την ίδια ημέρα δημοσιεύτηκαν τόσο τα *Letters Patent* για την ανακήρυξη της Κύπρου σε Αποικία του Στέμματος, όσο και οι *Οδηγίες προς τον Κυβερνήτη*, όπως μετονομάστηκε ο Μέγας Αρμοστής, και ο διορισμός του.²²⁶

Η αντίδραση των Ελλήνων ήταν άμεση, αφού ο Αρχιεπίσκοπος, κατά την τελετή της ανακήρυξης της Κύπρου σε αποικία, παρέδωσε έγγραφο διαμαρτυρίας προς τον διοικητή Λευκωσίας, με τελικό αποδέκτη τον υπουργό Αποικιών, όπου εξέφραζε την λύπη του ελληνικού πληθυσμού για το γεγονός ότι το νησί δεν είχε ακόμα ενωθεί με την Ελλάδα.²²⁷ Επιπρόσθετα, σε διήμερη έκτακτη συνεδρία του Εθνικού Συμβουλίου, που ακολούθησε, εκδόθηκε ψήφισμα διαμαρτυρίας, όπου αφενός επαναλήφθηκε το περιεχόμενο του παραδοθέντος εγγράφου, αφετέρου τονίστηκε η δυσaréσκεια των Ελλήνων για τον περιορισμό των «σκιωδών δικαιωμάτων» που τους παραχωρήθηκαν, με την αύξηση των εξουσιών του Αρμοστή και με τη μη παραχώρηση στα αιρετά μέλη του

²²² Για την εκλογή τους βλ. το σχετικό κεφάλαιο.

²²³ TNA: CO67/214/10999. Επιστολή Cirilli και Τριανταφυλλίδη προς Amery, Λευκωσία 14-2-1925, όπου αναφέρονται αναλυτικά και οι λόγοι που τους ώθησαν να την αποστείλουν. Το σχετικό αίτημα τέθηκε υπόψη του Αρμοστή σε συνάντησή του με τους δύο εκπροσώπους των Μαρωνιτών ήδη από τον Μάρτιο 1922, βλ. σχετικά την αλληλογραφία στο KAK: SA1:635/1922.

²²⁴ TNA: CO67/214/10999. Επιστολή Stevenson προς Amery, Λευκωσία 23-2-1925.

²²⁵ Η επιλογή της Πρωτομαγιάς φαίνεται να έγινε εντελώς τυχαία, μετά από συνεννόηση της κυβέρνησης στο νησί με το υπουργείο. Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο TNA: CO67/214/18181.

²²⁶ *The Cyprus Gazette Extraordinary no.2*, αρ. 1693, 1-5-1925.

²²⁷ Εφ. *Αλήθεια*, 8-5-1925.

δικαιώματος να προτείνουν ψήφισμα ή νόμο σχετικά με τον προϋπολογισμό. Επιπρόσθετα, το Εθνικό Συμβούλιο διαμαρτυρήθηκε για τη συνέχιση καταβολής του φόρου υποτελείας και για το γεγονός ότι η ελληνική γλώσσα, σύμφωνα με το Σύνταγμα, έχασε την προτεραιότητα που είχε προηγουμένως έναντι της τουρκικής.²²⁸ Σύμφωνα με τον Stevenson, ο οποίος το προώθησε προς τον υπουργό Αποικιών, το περιεχόμενο του ψηφίσματος επαναλαμβανόταν συχνά μέχρι τότε, αν και για πρώτη φορά ετίθετο το ζήτημα της γλώσσας, το οποίο θεωρούσε ως ελάχιστος σημασίας για να προστεθεί σε ένα σοβαρό παράπονο, κάτι που υποδήλωνε και το «πλασματικό υπόβαθρο στο οποίο στηρίζεται το εν λόγω ψήφισμα».²²⁹ Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι το παραχωρηθέν Σύνταγμα δεν ικανοποιούσε την ελληνική πλευρά, αφού μόνος τους στόχος ήταν η ένωση με την Ελλάδα. Εντούτοις, η έκδοση του ψηφίσματος δεν αποσκοπούσε κυρίως στην έκφραση της δυσαρέσκειας προς τη βρετανική κυβέρνηση, με την οποία έμμεσα είχαν συμφωνήσει (βλ. τη σχετική επιστολή του Αραούζου), αλλά κυρίως για να ικανοποιήσει το λαϊκό αίσθημα στο νησί.

Η έναρξη της διαδικασίας για την εκλογική αναμέτρηση που θα ακολουθούσε, καθώς και η προσπάθεια των «εθνικών υποψηφίων» για την υπερίσχυσή τους και την κατάληψη των βουλευτικών θέσεων από αυτούς, έβαλε μια παύση στη συνεχή αλληλογραφία του Εθνικού Συμβουλίου με την κυβέρνηση. Μια εποχή συνεργασίας ξεκίνησε, παρά τις υποψίες του Κυβερνήτη για παραίτηση των εκλεγμένων μελών αμέσως μετά την εκλογή τους, ως μέσου έκφρασης της απογοήτευσής τους για το παραχωρηθέν σύστημα.²³⁰

Σκέψεις για συνταγματική αναθεώρηση, 1925-1930

Παρά την πρόσφατη παραχώρηση του νέου Συντάγματος, η συνεχιζόμενη αδυναμία των ελλήνων βουλευτών για εκπλήρωση του ρόλου τους εντός του Συμβουλίου, αλλά και η εχθρική στάση του αναπληρωτή κυβερνήτη, R. Popham Lobb, οδήγησε στη σκλήρυνση της στάσης των πρώτων και την επανέναρξη αποστολής υπομνημάτων και πρεσβειών στο Λονδίνο για την αναθεώρηση του Συντάγματος.

Εντούτοις, οι πρώτες σκέψεις για μεταρρύθμιση του προσφάτως τροποποιημένου συντάγματος ανάμεσα στους βρετανούς αξιωματούχους δημιουργήθηκαν στα τέλη του 1926, λόγω της άρνησης υπερψήφισης του προτεινόμενου προϋπολογισμού από τα αιρετά μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου, οι οποίοι έθεταν ως προϋπόθεση την κατάργηση του

²²⁸ Το ψήφισμα δημοσιεύτηκε και στον τύπο, βλ. εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 16-5-1925.

²²⁹ TNA: CO67/214/24129. Επιστολή Stevenson προς Amery, Λευκωσία 15-5-1925.

²³⁰ Για την άποψή του βλ. TNA: CO67/214/24129. Επιστολή Stevenson προς Amery, Λευκωσία 15-5-1925.

φόρου υποτελείας, όπως θα αναλυθεί και παρακάτω. Εν αναμονή του νεοδιορισμένου Κυβερνήτη Sir Ronald Storrs στο νησί, ο αντικαταστάτης του, Αποικιακός Γραμματέας R. Porpham Lobb, ανησυχώντας περισσότερο για την ελληνοτουρκική συνεργασία, που οδήγησε στην καταψήφιση του σχετικού νομοσχεδίου, η οποία οφειλόταν σε προεκλογικούς σκοπούς, κατά την άποψή του, πρότεινε, ανάμεσα σε άλλα, και την τροποποίηση του συντάγματος.²³¹ Σύμφωνα με τον αναπληρωτή κυβερνήτη, το ισχύον σύστημα δεν ήταν ικανοποιητικό, αφού η διοίκηση του νησιού στηριζόταν στη συνεχή συνεργασία της κυβέρνησης με τους οθωμανούς βουλευτές, κάτι που οδηγούσε στην εμβάθυνση του χάσματος μεταξύ των δύο κοινοτήτων αλλά και στη δημιουργία της αντίληψης στους ίδιους τους Οθωμανούς ότι ήταν προνομιούχοι σε σχέση με τους Έλληνες. Πρότεινε έτσι την κατάργηση του υπάρχοντος και την υιοθέτηση καινούργιου τύπου Νομοθετικού Συμβουλίου, που να αποτελείται από επίσημα και διορισμένα μέλη και μικρό αριθμό εκλεγμένων μελών, ο οποίος να αυξάνεται ανάλογα με τις συνθήκες.²³²

Τις απόψεις του Porpham Lobb ενστερνίζονταν και ορισμένοι από τους αξιωματούχους του υπουργείου, οι οποίοι θεωρούσαν ότι ακόμα και η αρχική παραχώρηση συντάγματος ζημίωνε τα συμφέροντα του νησιού και εμπόδιζε την ανάπτυξή του. «Τους μάθαμε να τρέχουν προτού μάθουν να περπατούν», ανέφερε σε σημείωμα του ο A. J. Dawe, θεωρώντας ότι οι κάτοικοι, και ιδιαίτερα οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποί τους, δεν είχαν αποκτήσει την πολιτική πείρα, για να δράσουν προς όφελός τους, με αποτέλεσμα να καταπιάνονται με πολιτικές ίντριγκες.²³³ Παράλληλα, όμως, έγινε μια προσπάθεια από το υπουργείο Αποικιών ώστε να συνδεθεί το ζήτημα της τροποποίησης του συντάγματος με την κατάργηση του φόρου υποτελείας, ως μοχλός πίεσης προς το υπουργείο Οικονομικών, που την μελετούσε.²³⁴ Εντούτοις, η, σε σύντομο χρονικό διάστημα, ανάληψη της διοίκησης του νησιού από τον Storrs και η «απειρία» του Porpham Lobb, ανέβαλαν το θέμα, μέχρι ο νέος Κυβερνήτης λάβει γνώση και ενημερώσει το υπουργείο.²³⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε προσωπικό του τηλεγράφημα προς τον Storrs, ο υπουργός Αποικιών, προσπαθώντας να καθοδηγήσει την απόφαση του πρώτου, του ανέφερε ότι ο ίδιος θα έβλεπε θετικά την επιβολή διορισμένου Νομοθετικού Συμβουλίου, αν και η

²³¹ Για το επεισόδιο αυτό αναλυτικά βλ. G.S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 29-36.

²³² TNA: CO67/219/14/7972. Επιστολή Porpham Lobb προς Amery, Λευκωσία 29-11-1926. Ο αν. κυβερνήτης είχε ενημερώσει ήδη το υπουργείο Αποικιών για το επεισόδιο στο Νομοθετικό Συμβούλιο με τηλεγράφημά του τέσσερις μέρες προηγουμένως. Τις απόψεις του αυτές ο βρετανός αξιωματούχος τις κοινοποίησε λίγες μέρες πριν από την εν λόγω συζήτηση, σε προσωπική του επιστολή στον προϊστάμενο του τμήματος για την Κύπρο στο υπουργείο Αποικιών A. Fiddian, Βλ. TNA: CO67/219/14/7972. Επιστολή Porpham Lobb προς A. Fiddian, Λευκωσία 11-11-1926. Αναφέρεται και στο G.S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σελ. 29.

²³³ TNA: CO67/219/14/7972. Σημειώματα A. J. Dawe, 29-11-1926 και W. Ormsby-Gore, 8-12-1926.

²³⁴ TNA: CO67/219/14/7972. Σημειώματα A. Fiddian, 1-12-1926 και S. Wilson, 7-12-1926.

²³⁵ TNA: CO67/219/14/7972. Σημειώματα A. J. Dawe, 16-12-1926 και A. Fiddian, 17-12-1926.

παρούσα αφορμή δεν ήταν η καταλληλότερη.²³⁶ Η επιστολή του Storrs, ο οποίος, παρά το γεγονός ότι οι εκλεγμένοι βουλευτές στο συγκληθέν Συμβούλιο δεν τροποποίησαν την αρχική τους απόφαση για τον προϋπολογισμό, δεν αναφέρθηκε καθόλου στην πιθανότητα αναθεώρησης του Συντάγματος, έδωσε ένα προσωρινό τέρμα στη συζήτηση.²³⁷

Είναι χαρακτηριστικό πάντως ότι οι έλληνες βουλευτές, οι οποίοι αγνοούσαν τις σκέψεις που γίνονταν στο υπουργείο, κατά τη συζήτηση για την αντιφώνηση στην εναρκτήρια ομιλία του Κυβερνήτη, πρότειναν, αλλά καταψηφίστηκε, την εισαγωγή αιτήματος για τροποποίηση του συντάγματος και παροχή ευρύτερων πολιτικών δικαιωμάτων, απόδειξη της έλλειψης πολιτικής διορατικότητας εκ μέρους τους (βλ. και το σχετικό κεφάλαιο).²³⁸

Η επιμονή των αιρετών μελών και η επιθυμία των Βρετανών να διατηρήσουν τον έλεγχο της διοίκησης του νησιού, οδήγησε τον Amery να αποστείλει, παράλληλα με τα Διατάγματα εν Συμβουλίω που επέβαλλαν τον προϋπολογισμό, και ένα διάγγελμα, το οποίο δημοσιεύτηκε σε ειδική έκδοση της *The Cyprus Gazette*. Σε αυτό, ακολουθώντας το παράδειγμα του πρώην υπουργού λόρδου Knutsfold, το 1888, και παρά τις αρχικές σκέψεις για μη αποστολή του, προειδοποιούσε τα αιρετά μέλη, ότι πιθανή έλλειψη συνεργασίας εκ μέρους τους, θα ήταν αφορμή για τροποποίηση του Συντάγματος.²³⁹ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ηπιότερη στάση των αιρετών βουλευτών εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, αλλά προκάλεσε και την αντίδραση του Τύπου τόσο εναντίον του υπουργού, όσο και των αιρετών μελών. Ο δικηγόρος και πολιτευτής Ιωάννης Κληρίδης, σε άρθρο του στην εφ. *Ελευθερία*, θεώρησε προτιμητέα την κατάργηση ενός «ψευδο-συμβουλίου», που δεν είχε τις εξουσίες να υιοθετεί τις επιθυμίες της πλειοψηφίας του λαού, καλώντας και τα μέλη του σε παραίτηση.²⁴⁰

Η απόφαση για κατάργηση του φόρου υποτελείας,²⁴¹ λίγους μήνες αργότερα, θεωρήθηκε από τον Reginald Popham Nicholson (όπως μετονομάστηκε ο R. Popham Lobb) ως η καταλληλότερη ευκαιρία για ταυτόχρονη αναθεώρηση του συντάγματος. Ο

---

²³⁶ TNA: CO67/219/14/7972. Προσωπικό τηλεγράφημα Amery προς Storrs, Λονδίνο 21-12-1926. Αξίζει να αναφερθεί ότι τόσο ο υπουργός όσο και οι αξιωματούχοι του υπουργείου υποστήριζαν την κατάργηση του φόρου υποτελείας.

²³⁷ TNA: CO67/220/3/22037. Επιστολή Storrs προς Amery, Λευκωσία 29-12-1926. Το εν λόγω γεγονός επιβεβαιώνει εν μέρει και την αρχική άποψη του Dawe, ο οποίος θεώρησε ότι το όλο ζήτημα οφειλόταν στην αδυναμία του Popham Lobb να διαχειριστεί τα εκλεγμένα μέλη, TNA: CO67/219/14/7972. Σημείωμα A. J. Dawe, 29-11-1926.

²³⁸ G.S. Georghallides, *Cyprus*, ό.π., σσ. 34-36.

²³⁹ Δημοσιεύθηκε στην *The Cyprus Gazette (Extraordinary)*, 7-3-1927. Για τις αντίθετες απόψεις που εκφράστηκαν στο υπουργείο για το εν λόγω διάγγελμα βλ. TNA: CO67/220/3/22037. Βλ. επίσης G.S. Georghallides, *Cyprus*, ό.π., σσ. 36-39.

²⁴⁰ Εφ. *Ελευθερία*, 16-3-1927.

²⁴¹ Για την κατάργηση του φόρου υποτελείας βλ. G. Georghallides, *Cyprus*, ό.π., σσ. 36-67, X. Ρίχτερ, *Ιστορία*, ό.π., σσ. 332-341. Για το φόρο υποτελείας γενικά βλ. G. Hill, *A History*, ό.π., σσ. 463-487, G. Georghallides, *A political*, ό.π., σσ. 375-399.

Αποικιακός Γραμματέας, ο οποίος δεν έμεινε ικανοποιημένος από την αρνητική απόφαση των προϊσταμένων του απέναντι στην προηγούμενη πρότασή του, την επανέφερε στα τέλη Ιουνίου 1927, τόσο στα πλαίσια του συνεδρίου του υπουργείου Αποικιών, όσο και με προσωπική εμπιστευτική επιστολή του προς τον υφυπουργό. Αφού επανέλαβε τα επιχειρήματα της προηγούμενης του επιστολής, πρότεινε την αφαίρεση από τις εξουσίες του Νομοθετικού Συμβουλίου του δικαιώματος έγκρισης των οικονομικών θεμάτων και το διορισμό από την κυβέρνηση μελών, ώστε να καταστεί πλειοψηφία εντός αυτού και την ταυτόχρονη μείωση των αιρετών μελών, μέσω της αύξησης του μεγέθους των εκλογικών περιφερειών.²⁴² Παρά την επιμονή του Nicholson όμως, το γεγονός ότι η πρότασή του δεν είχε την έγκριση – ούτε καν τον είχε ενημερώσει προηγουμένως – του κυβερνήτη Storrs, αλλά και η άποψη ότι η χρονική στιγμή δεν ήταν η κατάλληλη, οδήγησαν το υπουργείο σε αρνητική απάντηση και πάλι.²⁴³

Παρά και τη δεύτερη αποτυχημένη του προσπάθεια, ο Nicholson επέμενε στην ανάγκη αναθεώρησης του συγκεκριμένου Συντάγματος. Η ευκαιρία δόθηκε με την καταψήφιση και πάλι του νομοσχεδίου για τον προϋπολογισμό του 1929 από τα αιρετά μέλη. Η απουσία του Storrs, για λόγους υγείας, και η ανάληψη της θέσης του αναπληρωτή κυβερνήτη από τον Αποικιακό Γραμματέα, σε συνάρτηση με το πιο πάνω γεγονός έδωσαν το έναυσμα για μια μακρά αλληλογραφία με το υπουργείο για το θέμα του συντάγματος της Κύπρου.²⁴⁴

Σε πρώτη φάση, στις 6 Δεκεμβρίου 1928, στα πλαίσια της ενημέρωσης του υπουργείου για την καταψήφιση του νομοσχεδίου και την ανάλυση των σχετικών συζητήσεων εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, ο Nicholson προέβηκε και σε πολιτική ανάλυση των εν λόγω αποφάσεων, επαναλαμβάνοντας τις προτάσεις που είχε καταθέσει και προηγουμένως. Σύμφωνα με τον Αποικιακό Γραμματέα, τα ελληνικά μέλη χρησιμοποιούσαν το Συμβούλιο για μικροπολιτικές σκοπιμότητες, ώστε να επιτύχουν την παραχώρηση της ένωσης του νησιού με την Ελλάδα. Από την άλλη, η κυβέρνηση στηριζόταν στα τουρκικά μέλη για να προωθεί την πολιτική της, κάτι που ήταν και προς το συμφέρον των τελευταίων, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν τη συνεργασία αυτή, επιδιώκοντας «ειδική μεταχείριση» και κρατώντας ταυτόχρονα μειωμένη την ισχύ των Ελλήνων.

²⁴² TNA: CO67/220/12/22127B. Επιστολή Nicholson προς Ormsby-Gore, 30-6-1927.

²⁴³ TNA: CO67/220/12/22127B. Επιστολή Amery προς Storrs, Λονδίνο 18-8-1927. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι βρετανοί αξιωματούχοι στο υπουργείο θεωρούσαν ότι δεν θα ήταν ορθό να αφαιρεθεί από το νησί, το οποίο υπέφερε για 50 χρόνια καταβάλλοντας το φόρο υποτέλειας, και το σύνταγμα του. Χαρακτηριστικά ο A. Dawe, παρά το γεγονός ότι συμφωνούσε με τις απόψεις του Nicholson, θεωρούσε τη στιγμή για εφαρμογή τους λανθασμένη, προτείνοντας παράλληλα όπως αναμένουν την επόμενη παραίτηση των εκλεγμένων βουλευτών ή την αποστολή εξεταστικής επιτροπής στο νησί, ώστε να δικαιολογείται η κατάργησή. Βλ. το σημειώμά του, ημερομηνίας, 2-8-1927 στον ίδιο φάκελο.

²⁴⁴ Η αλληλογραφία αναλύεται διεξοδικά στο G. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 155-197 και X. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 367-385.

Εντούτοις, και παρά το γεγονός ότι η διαρκής αυτή πολιτική διαίρεση των κατοίκων δεν ήταν ορθή, ο «κίνδυνος» του κινήματος των Νεοτούρκων που εμφανίστηκε και στο νησί και πιθανόν να κατέρριπτε τη βρετανοτουρκική συμμαχία ήταν ορατός:

Δεν είναι απίθανο ένας οπαδός της νέας αυτής σχολής να εκτοπίσει από τη θέση του ένα από τα παρόντα τουρκικά μέλη στις επόμενες εκλογές και, σε αυτή την περίπτωση, να ψηφίζει υπέρ των Ελλήνων αν θεωρεί ότι το κόμμα του θα αποκτούσε πλεονέκτημα από αυτή του την ενέργεια.

Με αυτά τα δεδομένα, ο Nicholson, ο οποίος και πάλι έδρασε χωρίς τη συγκατάθεση του κυβερνήτη Storrs, πρότεινε την τροποποίηση του κυπριακού Συντάγματος, με τη συμμετοχή ανεπίσημων διορισμένων μελών.²⁴⁵ Ταυτόχρονα, όμως, σε προσωπική του επιστολή προς τον υφυπουργό Αποικιών Sir J. Shuckburgh, τόνιζε ότι η Κύπρος μπορούσε να διοικηθεί μόνο με «ήπια απολυταρχία με ή χωρίς διορισμένο σύνταγμα», αφού οι Κύπριοι, εκ φύσεως και λόγω ιδιοσυγκρασίας ήταν εντελώς ακατάλληλοι για εκλεγμένη διακυβέρνηση.²⁴⁶

Από τον ζήλο του, όπως τον χαρακτήρισε ο Γεωργαλλίδης, μια βδομάδα περίπου αργότερα (14 Δεκεμβρίου 1928) απέστειλε και δεύτερη εμπιστευτική επιστολή στο υπουργείο – την τρίτη συνολικά, με αιώτερο στόχο την περαιτέρω δικαιολόγηση των παραπάνω απόψεών του. Σε αυτή, αφού ενημέρωσε τους προϊσταμένους του για την πρόθεση των ελλήνων μελών να αποστείλουν αντιπροσωπεία στο Λονδίνο και στην Κοινωνία των Εθνών, επικεντρώθηκε στην άποψη ότι η πλειοψηφία των ελλήνων κατοίκων του νησιού αδιαφορούσαν για πολιτικά δικαιώματα και την ένωση, αλλά αντιθέτως θα ήταν ικανοποιημένοι μόνο με έργα κοινής ωφελείας. Κατηγόρησε τους πολιτευτές ότι εκμεταλλεύονταν την αμάθεια των κατοίκων και με διεφθαρμένους τρόπους πετύχαιναν την εκλογή τους, στηριζόμενοι τόσο από τους κοινοτάρχες, όσο και από τον Τύπο. Έτσι, η μέχρι τότε, ομαλή διακυβέρνηση του νησιού, κινδύνευε από μια «δράκα άντρες στερούμενους οποιασδήποτε ευθύνης και μη αντιπροσωπεύοντες τις αληθινές επιθυμίες των κατοίκων».²⁴⁷

«Οι συνθήκες ήταν τέτοιες», κατά την άποψη του Nicholson, που επέβαλλαν «να πάρει ο ίδιος την κατάσταση στα χέρια του», όπως ενημέρωσε τον Sir Shuckburgh, με δύο διαφορετικές προσωπικές του επιστολές.²⁴⁸ Έτσι, στα τέλη Ιανουαρίου 1929 απέστειλε

²⁴⁵ TNA: CO67/227/4/39518 (Part 1). Εμπιστευτική επιστολή Nicholson προς Amery, Λευκωσία 6-12-1928.

²⁴⁶ TNA: CO67/227/4/39518 (Part 1). Προσωπική επιστολή Nicholson προς Shuckburgh, Λευκωσία 6-12-1928.

²⁴⁷ TNA: CO67/227/4/39518 (Part 1). Εμπιστευτική επιστολή Nicholson προς Amery, Λευκωσία 14-12-1928, G. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 157-158.

²⁴⁸ TNA: CO67/227/4/39518 (Part 1). Προσωπική επιστολή Nicholson προς Shuckburgh, Λευκωσία 28-12-1928 και Ημεπίσημη επιστολή Nicholson προς Shuckburgh, Λευκωσία 4-1-1929.

προς το υπουργείο επιστολή προσπαθώντας να πείσει τους αξιωματούχους του για κάποια αντίδραση. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες, ο Αποικιακός Γραμματέας δεν ανέφερε την πιθανότητα διάσπασης του τουρκικού μετώπου εντός του Συμβουλίου, αλλά επανέλαβε την πίστη του στη μη αντιπροσωπευτικότητα των ελλήνων βουλευτών, τους οποίους χαρακτήριζε με βαρείς χαρακτηρισμούς (τοκογλύφους, λαθρέμπορους αρχαιοτήτων, παράσιτα). Επιπρόσθετα, ανέφερε ότι αυτοί εκλέγονταν λόγω της επιρροής τους στους φτωχούς κατοίκους, της ανάγκης των τελευταίων για χρήματα, αλλά και με δωροδοκίες. Στόχος τους δεν ήταν η εξυπηρέτηση των κατοίκων, αλλά το προσωπικό τους συμφέρον, και σύμμαχοί τους ήταν οι δικηγόροι, οι δημοσιογράφοι, οι δάσκαλοι και η Εκκλησία. Πρόσθεσε ότι ενωτικό κίνημα δεν υπήρχε, ούτε εκφραζόταν από το λαό, αλλά ήταν δημιούργημα της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας και των βουλευτών. Τέλος, ο Nicholson κατέγραφε τις προτάσεις του, ώστε να μετατραπεί ένα «φανταστικό σύστημα λαϊκής αντιπροσώπευσης σε πραγματικό, χωρίς να θυσιαστεί η αρχή της εκλογής από το λαό». Σε αντίθεση με τις προηγούμενες προτάσεις του, ο Αποικιακός Γραμματέας ανέφερε ότι πιθανή προσθήκη διορισμένων μελών στο Συμβούλιο και μείωση των εξουσιών των εκλεγμένων μελών θα ενδυνάμωνε το αντικυβερνητικό στρατόπεδο. Έτσι, όπως αποφασίστηκε σε σύσκεψη του ίδιου με τους επαρχιακούς διοικητές, πρότεινε την εκλογή των μελών με τον ίδιο τρόπο που εκλέγονταν τα Επαρχιακά Διοικητικά Συμβούλια (Medjlis Idare). Επανάφερε δηλαδή την πρόταση για «έμμεση εκλογή» 50 χρόνια μετά. Για την εκλογή, σύμφωνα με τον Nicholson, εκλογική μονάδα θα θεωρείτο η κοινότητα ή η ενορία και μπορούσε να ψηφίσει όποιος άρρην κάτοικος πλήρωνε ορισμένους συγκεκριμένους φόρους. Από αυτούς θα εκλεγόταν ένας αντιπρόσωπος, μωαμεθανός ή μη μωαμεθανός, στην περίπτωση αμιγούς πληθυσμού, ή δύο αντιπρόσωποι, ένας από κάθε εθνοτική κοινότητα, στα μικτά χωριά. Οι αντιπρόσωποι αυτοί, ενώπιον του επαρχιακού διοικητή θα εξέλεγαν ένα αριθμό μελών των Συμβουλίων, όπως θα καθοριζόταν, για κάθε κοινότητα ξεχωριστά, με ονομαστική ψηφοφορία. Τα ονόματα των εκλεγμένων θα αποστέλλονταν στον Κυβερνήτη, ο οποίος θα επέλεγε τους μισούς ως μέλη. Θα επρόκειτο δηλαδή για ένα είδος ημιαντιπροσωπευτικού συστήματος.

Σύμφωνα με τον ίδιο, με την πρότασή του αυτή θα επιτυγχάνονταν πολλά θετικά στοιχεία, όπως η αύξηση του εκλογικού σώματος, η επιλογή από τον Κυβερνήτη των βουλευτών ανάμεσα σε εκλεγμένους αντιπροσώπους, οι πολλές και μικρές εκλογικές μονάδες, όπου θα εκλέγονταν μόνο κάτοικοι από κάτοικους, και τέλος, το γεγονός ότι το σύστημα αυτό ήταν ήδη δοκιμασμένο και όχι καινοτομία. Κριτήριο για την επιλογή των $\frac{3}{4}$ των μελών για τις θέσεις στο Νομοθετικό Συμβούλιο από τον Κυβερνήτη θα ήταν η πρακτική ενασχόλησή τους με τη γεωργία, ενώ θα έχαναν το δικαίωμα για εκλογή οι

αγρότες-δανειστές. Θα καταρτιζόταν δηλαδή το Συμβούλιο με ταξικά κριτήρια. Σύμφωνα με την πρόταση του Nicholson, το Νομοθετικό Συμβούλιο θα απαρτιζόταν συνολικά από 34 μέλη (τον Κυβερνήτη, 15 επίσημα διορισμένα μέλη (ανάμεσά τους και οι επαρχιακοί διοικητές), 15 εκλεγμένα μέλη (τρεις Τούρκοι) – θα παρέμενε δηλαδή η εθνοτική ποσόστωση τέσσερις Έλληνες προς ένα Τούρκο, όπως συνέβαινε μέχρι τότε – ενώ θα διορίζονταν και τρία ανεπίσημα μέλη, ειδικά επιλεγμένα από τον τραπεζικό τομέα, τα μεταλλεία ή το Εμπορικό Επιμελητήριο). Έτσι θα παρέμενε η πλειοψηφία των ανεπίσημων μελών και θα αποφεύγονταν πιθανές αντιδράσεις. Στόχος του Αποικιακού Γραμματέα ήταν η συμμετοχή των «αμόρφωτων και άσχετων με τα πολιτικά πράγματα αγροτών» στην νομοπαρασκευή, όπου θα παρείχαν τις εμπειρικές τους γνώσεις αφενός, αλλά και θα αποκτούσαν αίγλη ανάμεσα στους κατοίκους του νησιού.

Ο Nicholson, οι προτάσεις του οποίου εύρισκαν σύμφωνους όλους σχεδόν τους υψηλόβαθμους αξιωματούχους στο νησί, ακόμα και τον ίδιο τον κυβερνήτη Storrs, ήταν ενθουσιασμένος με το προσχέδιο συντάγματός του, αφού κατάφερε να εισηγηθεί την τροποποίηση του ισχύοντος, «εκδημοκρατικοποιώντας» το. Παράλληλα, στις προτάσεις του περιλάμβανε την πρόθεσή του για τροποποίηση του Εκπαιδευτικού Νόμου, του θεσμού των Medjlis Idare και την εκλογή των Δημοτικών Συμβουλίων, ακόμα και της στάσης της κυβέρνησης απέναντι στην εθναρχούσα Εκκλησία.²⁴⁹

Την ικανοποίησή του αυτή την εξέφρασε και στον υφυπουργό Αποικιών Sir J. Shuckburgh, με προσωπική επιστολή, όπως συνήθιζε εξάλλου. Επανέλαβε την άποψή του ότι το σχέδιο αυτό θα ήταν προς το συμφέρον των αγροτών, και θα διευκόλυne το κυβερνητικό έργο, κατά την παραγωγή νόμων, αν και θα προκαλούσε την ταραχή στα υπάρχοντα πολιτικά στρατόπεδα. Εντούτοις, στην προσπάθειά του αυτή, επανέλαβε τις σκληρές απόψεις του για τους Κυπρίους, τους οποίους θεωρούσε «εκ φύσεως και καταγωγής ακατάλληλους» για τέτοιου είδους συνταγματικές παραχωρήσεις και ότι έπρεπε να τους δοθεί το ίδιο σύστημα που υπήρχε και στη Βόρεια Νιγηρία, όπου ο Αρμοστής νομοθετούσε χωρίς την ύπαρξη Βουλής. Τέλος, με μια προσωπική δήλωση, εξέφρασε και το λόγο που γινόταν όλη αυτή η προσπάθεια εκ μέρους του. Λόγω της επικείμενης συνταξιοδότησής του από την αποικιακή μηχανή επιδίωκε την επιτυχή εισαγωγή του προτεινόμενου συστήματος, το οποίο θα αποτελούσε το «επίσημο κύκνειο του άσματος με μια εποικοδομητική λύση».²⁵⁰

²⁴⁹ TNA: CO67/227/4/39518 (Part 1). Εμπιστευτική επιστολή Nicholson προς Amery, Λευκωσία 30-1-1929.

²⁵⁰ TNA: CO67/227/4/39518 (Part 1). Προσωπική επιστολή Nicholson προς Shuckburgh, Λευκωσία 30-1-1929.

Οι απολυταρχικές απόψεις του Nicholson, οι οποίες επέβαλλαν και την τροποποίηση του συντάγματος, δεν ήταν νεοφανείες εντός του υπουργείου Αποικιών. Όπως αναφέρει ο Γ. Γεωργαλλίδης, ο βρετανός αξιωματούχος απλά εξέφραζε τις κοινά αποδεκτές αποικιακές ιδέες για την κατάσταση στην Κύπρο, όπως ήταν η χρέωση της έντονης ανάπτυξης του ενωτικού κινήματος στους βουλευτές, στην Εκκλησία και στους δασκάλους, η οικονομική εκμετάλλευση των ασθενέστερων τάξεων από τους πολιτευτές, κλπ. Γι' αυτό και οι απόψεις του δεν λήφθηκαν σοβαρά υπόψη: ο Sir Samuel Wilson χαρακτήρισε τον Αποικιακό Γραμματέα ως «μανιακό» (crank), λόγω κυρίως της εμμονής του να τροποποιήσει το σύνταγμα με τη σχεδόν εξ ολοκλήρου εκλογή αγροτών, αντί να προσπαθήσει να διορθώσει τα κακώς κείμενα που υπήρχαν, κατά την άποψή του, στο νησί που διοικούσε. Επιπρόσθετα, ο Nicholson στις αναφορές του δεν έκανε οποιαδήποτε μνεία στο προηγούμενο των Επταδικών βουλευτών, οι περισσότεροι από τους οποίους προέρχονταν από την αγροτική τάξη του νησιού, και πρόσφεραν ελάχιστα στη νομοπαρασκευή.²⁵¹

Όσον αφορά τις ίδιες τις προτάσεις του αναπληρωτή κυβερνήτη, αυτές δεν αποτελούσαν μέτρα που θα βελτιώναν τον τρόπο διοίκησης του νησιού ή ακόμα και η εκδημοκρατικοποίησή της, όπως ο ίδιος αυτάρεσκα ισχυριζόταν. Δεν θα δημιουργούνταν κοινοί εκλογικοί κατάλογοι, με τους οποίους θα εξέλεγαν από κοινού Έλληνες και Τούρκοι τον υποψήφιο της επιλογής τους, ανεξαρτήτως θρησκείας. Ως αποτέλεσμα, θα επιδιώκονταν από την κυβέρνηση και πάλι συμμαχίες – είτε με την προσάρτηση των «διορισμένων ανεπίσημων μελών» στα επίσημα μέλη, είτε με τους Τούρκους, είτε, στην εσχάτη των περιπτώσεων, με το διορισμό ατόμων, ως «ανεπίσημων διορισμένων μελών», που η ψήφος τους προς τις κυβερνητικές αποφάσεις θα ήταν δεδομένη – ώστε να υιοθετούνται οι αποφάσεις της. Επιπρόσθετα, όπως και ο Γεωργαλλίδης αναφέρει, «ο αποκλεισμός των δανειστών από τις εκλογές για το Νομοθετικό Συμβούλιο, προσέδιδε στο συνταγματικό σχέδιο μια σχεδόν κωμική διάσταση», αφού στόχος του Nicholson ήταν η εξαίρεση από το εκλογικό δικαίωμα όλων των δανειστών και όχι των αποδεδειγμένων τοκογλόφων, ενώ αντιθέτως πρότεινε τον – πιθανό – διορισμό ενός εκπροσώπου του τραπεζικού τομέα, θεσμού που επικεντρωνόταν στην παραχώρηση δανείων. Ο αποκλεισμός αυτός θα δυσκόλευε εξάλλου και τη διενέργεια των εκλογών.²⁵²

Παράλληλα με την αλληλογραφία του αυτή, ο Nicholson ενημέρωνε το υπουργείο και για όλη την πολιτική δράση στο νησί, ακόμα και την πιο ασήμαντη, καθώς σε αυτήν στήριζε τις ελπίδες του για αποδοχή των προτάσεών του. Όπως το έθεσε ο Χ. Ρίχτερ, «δεν

²⁵¹ G. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 169-170.

²⁵² Στο ίδιο, σσ. 171-172.

έχανε ευκαιρία να παρουσιάζει ασήμαντες προστριβές ως μείζονες συγκρούσεις, ανάγοντάς τες σε πολιτειακά προβλήματα». ²⁵³ Με στόχο να αποδείξει προς τους ανωτέρους του ότι στο νησί επικρατούσε ένα αντιβρετανικό κλίμα και ότι το ενωτικό αίσθημα ήταν έντονο, ο αναπληρωτής κυβερνήτης τους απέστειλλε ομιλίες από διάφορες εκδηλώσεις και άρθρα εφημερίδων. ²⁵⁴ Ταυτόχρονα, φαίνεται να προσπάθησε να δυναμιτίσει το κλίμα στο νησί, μέσω της πίεσης που άσκησε προς τα ανεπίσημα μέλη του Εκτελεστικού Συμβουλίου να παραιτηθούν. ²⁵⁵ Τέλος, απέστειλε προς το υπουργείο τα Πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου της 15^{ης} Μαρτίου 1929, όπου τα αιρετά μέλη (δύο Τούρκοι και έντεκα Έλληνες) κατανήφισαν το νόμο περί Συντάξεων, με τις δικές του εκτιμήσεις, ώστε να αποδείξει τη δυσλειτουργία του εν λόγω Συμβουλίου, ακόμα και στην ψήφιση ενός νόμου που ίσχυε σε όλες τις αποικίες. ²⁵⁶

Τη βιασύνη του Nicholson δεν φαίνεται να υιοθετούσαν οι αξιωματούχοι του υπουργείου, αφού ύστερα από δύομιση μήνες, στις 12 Απριλίου 1929, ο Shuckburg ετοίμασε μια περίληψη των προτάσεών του, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με ποικίλα σχόλια, θετικά και αρνητικά, από τους βρετανούς αξιωματούχους. ²⁵⁷

Ο Dawe ανέλαβε την ενδελεχή μελέτη των προτάσεων αυτών. ²⁵⁸ Αν και θεωρούσε ότι ο Nicholson δεν έπρεπε να ήταν αυτός που θα τροποποιούσε το σύνταγμα, αφού ήταν «φλογερός δικηγόρος των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων», εντούτοις πίστευε ότι έφτασε η κατάλληλη στιγμή για κάποια αλλαγή, αφού το υπάρχον σύνταγμα δεν λειτουργούσε σωστά: «Επινοήθηκε με την ελπίδα να προσφέρει εκπαίδευση στους Κυπρίους ώστε να μάθουν κάτι για την εποικοδομητική διακυβέρνηση. Αντιθέτως προσφέρθηκε ένα στάδιο στο οποίο οι μικροπολιτευτές μπόρεσαν να τροχίσουν τα τσεκούρια τους στο προσκήνιο». ²⁵⁹ Ακόμα και η συχνή χρήση επιβολής νομοθετημάτων μέσω Διαταγμάτων εν Συμβουλίω ενίσχυε την άποψη αυτή.

Εντούτοις, η αναθεώρηση του συντάγματος έπρεπε να συνοδεύεται παράλληλα από μια πολιτική που θα αναδείκνυε τη χρηστή διοίκηση και την οικονομική ανάπτυξη. Οι απόψεις του Dawe ήταν συγκρουόμενες για τις ικανότητες των Κυπρίων. Από τη μια τους χαρακτήριζε «πολιτικά όντα», που επιδίωκαν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα,

²⁵³ Χ. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 374.

²⁵⁴ G. S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 191-196.

²⁵⁵ Στο ίδιο, σσ. 187-190.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 190-191. TNA: CO69/41. Συνεδρία 15-3-1929.

²⁵⁷ Βλ. τα σημειώματα του Shuchburgh, 12-4-1929, του G. Grindle, 12-4-1929 και του Orsmy-Gore, 13-4-1929 στο TNA: CO67/227/4/ 29518 (Part 1). Βλ. και την ανάλυσή τους στο G. S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σελ. 173.

²⁵⁸ Ο βρετανός αξιωματούχος παράλληλα με το μακροσκελές του σημείωμα για τις προτάσεις του αναπληρωτή κυβερνήτη, ετοίμασε και ένα μνημόνιο για το κυπριακό Σύνταγμα. TNA: CO883/8/82. Σημείωμα A.J. Dawe, 23-4-1929.

²⁵⁹ Παρατίθεται στο G. S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σελ. 173.

διατηρώντας στην πάροδο των αιώνων το εθνικό αυτό αίσθημα έντονο και από την άλλη τους θεωρούσε ανέτοιμους για αυτοκυβέρνηση. Επιπρόσθετα, τάχθηκε ενάντια σε πιθανή παραχώρηση αυτοδιοίκησης, μέσω ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών, αφού κάτι τέτοιο θα παρουσιαζόταν ως υποχώρηση της Μεγάλης Βρετανίας έναντι του ενωτικού κινήματος, και ως το πρώτο βήμα για την ολοκλήρωση των «εθνικών πόθων» των Ελλήνων, κάτι που θα δυσκόλευε και τη θέση της τουρκικής μειονότητας. Επίσης, σύμφωνα με τον βρετανό αξιωματούχο, έπρεπε να διαφυλαχθούν και τα συμφέροντα των ιδιωτών, αλλά και των βρετανικών εταιριών, που ενθαρρύνθηκαν και επένδυσαν στο νησί.

Σύμφωνα με το Dawe, δύο ήταν οι επιλογές της Βρετανίας έναντι του ζητήματος: είτε να κυβερνήσει το νησί, είτε να αποχωρήσει. Αν επικρατούσε η πρώτη άποψη, έπρεπε να παραχωρηθεί στην Κύπρο μια αποτελεσματική κυβέρνηση, με πλειοψηφία επίσημων μελών στο Νομοθετικό Συμβούλιο και ικανούς διοικητικούς υπαλλήλους, κάτι που δεν συνέβαινε μέχρι τότε. Η διαρκής μείωση των μισθών των κυβερνητικών αξιωματούχων από τα αιρετά μέλη ήταν ένας από τους λόγους που ανέφερε ο Αποικιακός Γραμματέας για τη μη έλευση ικανών στελεχών στο νησί. Η παρουσία κατάλληλων βρετανών αξιωματούχων, σε συνεργασία με τους μορφωμένους Κύπριους θα βοηθούσε στην ανάπτυξη του νησιού.²⁶⁰

Επιπρόσθετα, θεωρούσε μη αναγκαία την αποστολή επιτροπής για εξέταση συνταγματικών μεταρρυθμίσεων, αφού θα προκαλούσε ενθουσιασμό στους Έλληνες και θα είχε αρνητικό αποτέλεσμα. Αντίθετα, η παράταση του υπάρχοντος συστήματος θα οδηγούσε στην απώλεια του «σεβασμού των Κυπρίων προς τη Βρετανία». Έτσι, σύμφωνα με τον Dawe, ως μόνη πιθανότητα παρέμενε η παραχώρηση αποτελεσματικής διακυβέρνησης στο νησί.

Όσον αφορά τις προτάσεις του Nicholson για καθιέρωση ενός «τιθασευμένου Νομοθετικού Συμβουλίου», ο Dawe τόνισε το πλεονέκτημα της εισαγωγής των επαρχιακών διοικητών ως μελών του, ενώ συμφώνησε με τη διατήρηση του διαχωρισμού των δύο κοινοτήτων, δικαιολογώντας την στη μόνιμη έλλειψη συνεργασίας μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Αντίθετα, διαφώνησε με τη «ρομαντική» κατανομή του 75% των βουλευτικών θέσεων σε αγρότες, που θεώρησε «επιφανειακή και ανέφικτη», όπως ήταν και ο προτεινόμενος αποκλεισμός των δανειστών από το δικαίωμα του εκλέγεσθαι. Σύμφωνα με τον Dawe, ποιος ήταν δανειστής, και ποιος γεωργός ήταν αδύνατον να καθοριστεί, ελλείπει ιδιωτικών συναλλαγματικών εγγράφων. Εξάλλου, με την ανάπτυξη

---

²⁶⁰ Ο βρετανός αξιωματούχος θεωρούσε ότι ένας διοικητικός υπάλληλος μπορούσε να ήταν επιτυχημένος στην αντιμετώπιση των έγχρωμων κατοίκων μιας τροπικής αποικίας, αλλά ακατάλληλος για τους κατοίκους της Κύπρου.

του συνεργατισμού, των ιδιωτικών εταιριών και της Αγροτικής Τράπεζας, ο θεσμός του δανειστή θα εξαλειφόταν, οπότε το μέτρο αυτό θα ήταν προσωρινό.

Στην αναφορά του κ. Nicholson, όπως στα μυθιστορήματα της μέσης βικτωριανής εποχής, οι χαρακτήρες είναι είτε καλοί, είτε κακοί. Ο αγρότης είναι ένας απλός ενάρετος γιος της γης, οι δανειστές και οι δικηγόροι φαίνονται να ενσαρκώνουν παραδειγματικά τις λιγότερο συμπαθείς ιδιότητες του βρυκόλακα και της οχιάς.²⁶¹

Στόχος έπρεπε να ήταν η συμμετοχή στο Συμβούλιο και των «καλών δανειστών» και η εξαίρεση από αυτό των «κακών αγροτών». Επιπρόσθετα, διαφωνούσε με την παραχώρηση πλειοψηφίας ανεπίσημων μελών στο εν λόγω Συμβούλιο, αφού θα ήταν «αφροσύνη» να θεωρεί κάποιος ότι τα διορισμένα ανεπίσημα μέλη θα στήριζαν πάντοτε τις κυβερνητικές απόψεις: αφενός μια διαρκής συμμαχία θα επισκίαζε τις θέσεις των αγροτών-εκλεγμένων μελών, αφετέρου πιθανή διαφωνία τους θα επαναλάμβανε την ανάγκη συμμαχίας των επισήμων με τα τουρκικά εκλεγμένα μέλη. Έτσι συμπέρανε ότι πιθανή συνταγματική αλλαγή δεν θα επέφερε αποτέλεσμα αν δεν κατοχυρωνόταν η πλειοψηφία των επίσημων μελών.²⁶²

Με στόχο να πείσει τους προϊσταμένους του για την ανάγκη αναθεώρησης του ισχύοντος συντάγματος στην Κύπρο, ο Dawe ετοίμασε, λίγες μέρες αργότερα, ένα μακροσκελές μνημόνιο. Αρχικά παρουσίασε το σύνταγμα του 1882, το οποίο ήταν, κατά την άποψή του «μηχανικά ανεφάρμοστο», αφού τα πλειοψηφούντα εκλεγμένα μέλη δρούσαν ως αντιπολίτευση και δεν επιθυμούσαν να συνεργαστούν με την κυβέρνηση, είτε λόγω της «κακής θέλησης των Ελλήνων», είτε λόγω της έλλειψης επάρκειάς τους. Οι λόγοι που λειτούργησε το εν λόγω Συμβούλιο για 47 χρόνια ήταν, ο καθένας από μόνος του, ταυτόχρονα μια δικαιολογία για αναθεώρηση του:

α) η εκτελεστική εξουσία βρήκε τον τρόπο (Διατάγματα εν Συμβουλίω) να παρακάμπτει τις δυσκολίες που έβαζε το Νομοθετικό Συμβούλιο με αποφάσεις του για τη λειτουργία της διοίκησης,

β) η χρήση, εκ μέρους της βρετανικής διοίκησης της πολιτικής του «*divide et impera*», με τη συνειδητή συνεχή συνεργασία τούρκων και βρετανών βουλευτών έναντι των ελλήνων, με όλα τα συνεπακόλουθα που προαναφέρθηκαν (εξάρτηση από τη μειονότητα στο νησί και ιδιαίτερα από μια μικρή ομάδα Τούρκων και φυλετικός διαχωρισμός),

γ) οι περιορισμένες, μέχρι τότε, δραστηριότητες της βρετανικής διοίκησης στο νησί.

²⁶¹ Η ελληνική μετάφραση στο Χ. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 371.

²⁶² Παρατίθεται στο G. S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 178-179.

Εν κατακλείδι, ο Dawe θεωρούσε ότι το Σύνταγμα έπρεπε να τροποποιηθεί, αφού, παρά το γεγονός ότι παλιότερα λειτουργούσε ικανοποιητικά, δεν θα μπορούσε να προσφέρει στους έντονους ρυθμούς ανάπτυξης που οραματιζόταν η βρετανική κυβέρνηση. Επιπρόσθετα, οι Κύπριοι ήταν ακατάλληλοι να συμμετάσχουν σε αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, ως αποτέλεσμα της διαρκούς κατοχής του νησιού από διαφορετικούς κατακτητές, ενώ, όπως ο ίδιος ανέφερε, παραθέτοντας παραδείγματα άλλων νοτιοευρωπαϊκών χωρών, «ένας μηχανισμός που μπορεί να λειτουργεί αρκούντως καλά στις αγγλοσαξονικές χώρες δεν λειτουργεί στην ατμόσφαιρα της Μεσογείου».²⁶³

Όπως και ο Γεωργαλλίδης αναφέρει,²⁶⁴ παρά το γεγονός ότι οι απόψεις του Dawe περί ελληνικού κυπριακού εθνικισμού ήταν ρεαλιστικές, εντούτοις οι προτάσεις του διακατέχονταν από απόλυτες αποικιακές αντιλήψεις. Αν και αναγνώριζε τη μαζικότητα του ενωτικού κινήματος, αλλά και την αδικία που προερχόταν από την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», εντούτοις, δεν πρότεινε οποιεσδήποτε τροποποιήσεις στο σύνταγμα που θα τα άλλαζε. Αντίθετα, με γνώμονα την αδιαλλαξία των Ελλήνων, προσπάθησε να παραχωρήσει αυξημένες νομοθετικές εξουσίες στη διοίκηση του νησιού, ώστε να μπορεί να λειτουργεί, χωρίς να αναγκάζεται να καταφεύγει σε ακραίες λύσεις, όπως την έκδοση Διαταγμάτων εν Συμβούλιω.

Οι προτάσεις του Dawe έγιναν δεκτές από τους προϊστάμενούς του με μικτά σχόλια. Ο βοηθός υφυπουργός Αποικιών H. R. Cowell, παρά το γεγονός ότι συμφωνούσε στην τροποποίηση του συντάγματος και στην ενδυνάμωση της εκτελεστικής εξουσίας, εντούτοις πρότεινε τη δημιουργία κοινού εκλογικού καταλόγου, κάτι που θα ασκούσε, κατά την άποψή του, πίεση και στους έλληνες πολιτευτές να λαμβάνουν υπόψη τους και τις τουρκικές απόψεις. Αν δεν επιτυγχανόταν η εκλογή Τούρκων, ο Κυβερνήτης θα είχε το δικαίωμα να διορίσει ορισμένους από αυτούς στο Συμβούλιο. Διαφωνούσε επίσης, όπως και ο Dawe, με τις απόψεις του Nicholson για τους αγρότες και τους δανειστές, προτείνοντας παράλληλα την καινοτομία της παραχώρησης στην κυβέρνηση του δικαιώματος να κηρύσσει κάποια θέματα ως «υψίστης σημασίας» και να αγνοεί τις ψήφους των αιρετών μελών στις ψηφοφορίες σε αυτά.²⁶⁵

Ο έτερος βοηθός υφυπουργός Αποικιών, Shuckburgh, διαφωνούσε επίσης με την άποψη του Nicholson για ευρεία συμμετοχή των αγροτών και αποκλεισμό των δανειστών, ενώ ο ίδιος λάμβανε υπόψη την αντίδραση που θα είχε πιθανή τροποποίηση του συντάγματος, τόσο στο νησί, όσο και στη Βρετανία. Φοβούμενος πιθανόν το τελευταίο,

²⁶³ TNA: CO883/8/82. «Memorandum on Cyprus Constitutional Question», by A.J. Dawe. Για την ανάλυσή του, βλ. G. S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 179-184.

²⁶⁴ G. S. Georghallides, *στο ίδιο*, σσ. 183-184.

²⁶⁵ TNA: CO67/227/4/39518 (Part 1). Σημείωμα του H. R. Cowell, 8-5-1929.

πρότεινε την παύση των συζητήσεων για μεταρρυθμίσεις, μέχρι και τη διενέργεια των επερχόμενων γενικών εκλογών στη χώρα του, απόφαση με την οποία συμφώνησαν και οι άλλοι αξιωματούχοι του υπουργείου, με αποτέλεσμα τα εν λόγω έγγραφα να μην παρουσιαστούν καν στον υπουργό Αποικιών.²⁶⁶

Την επομένη της απόφασης, ο υφυπουργός Αποικιών σε προσωπική του επιστολή προς τον Nicholson, του έκανε την πρώτη νύξη για τις απόψεις του υπουργείου στις προτάσεις του, ενώ ενημερώθηκε και προφορικά από τον αναπληρωτή Αποικιακό Γραμματέα, ο οποίος επέστρεψε στην Κύπρο από το Λονδίνο. Ο Nicholson, διαβεβαίωσε άμεσα τους προϊσταμένους του ότι το ενδεχόμενο βίαιων αντιδράσεων από τους κατοίκους σε περίπτωση που τροποποιείτο το Σύνταγμα θα έπρεπε να θεωρείται απομακρυσμένο, ενώ μια εκστρατεία διαφώτισης για το νέο σύνταγμα στο νησί θα εύρισκε σύμφωνους τους αγρότες. Παρά και τις τελευταίες του προσπάθειες, με την επίκληση του μεγέθους του αγροτικού πληθυσμού, ο Nicholson δεν κατάφερε να πείσει το υπουργείο.²⁶⁷

Στην Κύπρο, οι πολιτευτές είχαν χωριστεί σε στρατόπεδα. Από τη μια ήταν οι υποστηρικτές της άμεσης ένωσης με την Ελλάδα, ως της μόνης λύσης για τα προβλήματα των Κυπρίων, και από την άλλη βρίσκονταν οι μετριοπαθέστεροι, οι οποίοι επίσης επιθυμούσαν την ένωση, αλλά μέχρι να επιτευχθεί επιδίωκαν την αυτονομία. Υπήρχε βέβαια και το ανερχόμενο Κομμουνιστικό Κόμμα Κύπρου, το οποίο, βλέποντας την εχθρική στάση της κυβέρνησης του Βενιζέλου έναντι των κομμουνιστών, και επικαλούμενο την «ενότητα Ελλήνων και Τούρκων του νησιού», τάχθηκε εναντίον της ένωσης και υπέρ της ανεξαρτησίας και της ένταξης του νησιού στην «Βαλκανική Συνομοσπονδία».²⁶⁸ Ο έλληνας πρωθυπουργός, με συνέντευξή του, προέτρεψε τους Κύπριους να αποδεχτούν πιθανές μεταρρυθμιστικές προτάσεις από τους Βρετανούς, με απώτερο πάντα στόχο την ένωση.²⁶⁹

Η άνοδος στην εξουσία της Εργατικής Κυβέρνησης του Ramsay MacDonald τον Ιούνιο του 1929, αναπτέρωσε τις ελπίδες των Κυπρίων, οι οποίοι απέστειλαν αντιπροσωπεία τους στο Λονδίνο, αποτελούμενη από τους βουλευτές μητροπολίτη Κιτίου Νικόδημο Μυλωνά και Σταύρο Σταυρινάκη, και το νεαρό δικηγόρο Ζήωνα Ρωσσίδη ως γραμματέα, για την επίδοση υπομνήματος στον νέο Πρωθυπουργό με τα αιτήματά τους.²⁷⁰

²⁶⁶ TNA: CO67/227/4/39518 (Part 1). Σημειώματα Sir J. Shuckburgh και Sir G. Grindle, 13-5-1929.

²⁶⁷ TNA: CO67/227/4/39518 (Part 1). Προσωπικές επιστολές Nicholson προς Shuckburgh, 22 και 24 Μαΐου 1929. Η ανάλυση της σχετικής αλληλογραφίας βρίσκεται στο G.S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 190-191.

²⁶⁸ Yiannos Katsourides, *The History of the Communist Party in Cyprus. Colonialism, Class and the Cypriot Left*, Λονδίνο 2014, σσ. 105-108.

²⁶⁹ Χ. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 375-376.

²⁷⁰ Το 13σέλιδο μνημόνιο, ημερομηνίας 20 Ιουλίου 1929 εκδόθηκε από τη βρετανική κυβέρνηση σε τεύχος με τίτλο *Cyprus. Memorial from the Greek Elected Members of the Legislative Council together with the Reply returned by the Secretary of State for the Colonies*, Λονδίνο 1930. Ανάλυση της δράσης της

Ανάμεσα σε αυτά, πέραν βέβαια της *ένωσης*, οι κύπριοι πολιτευτές ζήτησαν τη μεταρρύθμιση του συντάγματος με την απόδοση Νομοθετικού Συμβουλίου αποτελούμενου αποκλειστικά από εκλεγμένα μέλη, σύμφωνα με την αναλογία του πληθυσμού. Επιπρόσθετα, ζήτησαν όπως το Εκτελεστικό Συμβούλιο προέρχεται από το Νομοθετικό, στο οποίο και να δίνει αναφορά. Τέλος, ο Κυβερνήτης θα μπορούσε να διατηρήσει το δικαίωμα της αρνησικυρίας, ενώ και τα Διατάγματα εν Συμβουλίω μπορούσαν να εκδίδονται μόνο σε προκαθορισμένες από το Σύνταγμα περιπτώσεις, ενώ για τα υπόλοιπα θέματα οι βουλευτές θα είχαν απεριόριστες νομοθετικές εξουσίες.

Ο νέος υπουργός Αποικιών λόρδος Passfield, ο οποίος αγνοούσε εν γένει τα ζητήματα της Κύπρου, ενημερώθηκε μόλις τον Αύγουστο του 1929 για τις προτάσεις του Nicholson, τις οποίες παρέπεμψε για αργότερα. Εν τω μεταξύ ο Κυβερνήτης Storrs, ο οποίος ένιωθε ανασφάλεια για τη θέση του στο νησί, προωθώντας το υπόμνημα στο υπουργείο, περιέγραφε με ιδιαίτερα μελανά χρώματα τους κύπριους πολιτευτές που αποτελούσαν την Πρεσβεία, σε μια προσπάθειά του να υποβαθμίσει τη σημασία της.²⁷¹

Η μετριοπαθής αντίληψη που διακατείχε το υπόμνημα, το οποίο δημοσιεύτηκε και στο νησί από την εφημερίδα *Ελευθερία* στις 11 Σεπτεμβρίου 1929 επέφερε μια σειρά από άρθρα με συγκρουόμενες απόψεις. Από τη μια, η ριζοσπαστικότερη εφημερίδα *Ελευθερία*, το κατέκρινε για αποδυνάμωση του αιτήματος για *ένωση*, λόγω των μεταρρυθμιστικών αιτημάτων. Από την άλλη, οι εφημερίδες *Κυπριακός Φύλαξ* και *Ισότης* θεωρούσαν ως ορθή την ενέργεια αυτή, αφού πιθανή παραχώρηση *πραγματικών* συνταγματικών ελευθεριών θα ήταν σημαντικό επίτευγμα.²⁷²

Οι αντιδράσεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα και την τροποποίηση του κατατεθέντος υπομνήματος προς τον υπουργό Αποικιών από την κυπριακή αντιπροσωπεία, που ζήτησε μόνο την *ένωση*. Εντούτοις, κατά τη συνάντηση ο μητροπολίτης Κιτίου Νικόδημος Μυλωνάς έθεσε και το ζήτημα της αυτονομίας. Ο Passfield επιφυλάχτηκε να απαντήσει γραπτώς, με έγγραφο το οποίο απέστειλε στο νησί με οδηγίες να γνωστοποιηθεί στους κατοίκους.²⁷³ Σε αυτό, αφού αντέκρουσε το αίτημα για την *ένωση*, τόνισε ότι και το θέμα της μεταρρύθμισης του συντάγματος δεν ήταν στις άμεσες σκέψεις της βρετανικής κυβέρνησης, κλείνοντας βασικά και την τελευταία προσπάθεια για τροποποίησή του, αφού

Πρεσβείας του 1929 βλ. στο G. Georghallides, *Cyprus*, *ό.π.*, σσ. 198-279 και G. Hill, *A History*, *ό.π.*, σσ. 429-431.

²⁷¹ G. Georghallides, *Cyprus*, *ό.π.*, σσ. 217-222, X. Ρίχτερ, *Ιστορία*, *ό.π.*, σσ. 380-381.

²⁷² Για τις αντιδράσεις βλ. G. Georghallides, *Cyprus*, *ό.π.*, σσ. 213-215.

²⁷³ Ολόκληρο το κείμενο της απάντησης δημοσιεύτηκε στην εφ. *Ελευθερία*, 11-12-1929.

δύο χρόνια αργότερα, μετά και τα γεγονότα του Οκτωβρίου 1931, το Νομοθετικό Συμβούλιο καταργήθηκε οριστικά.²⁷⁴

Προσπάθειες για αναθεώρηση του Συντάγματος εντός του Συμβουλίου

Το πρώτο αίτημα εντός του Συμβουλίου για αναθεώρηση προνοιών του Συντάγματος έγινε ύστερα από μια δεκαπενταετία από την παραχώρησή του, κατά τη σύνοδο του 1897. Ήδη από την αντιφώνηση, τα μέλη έθεσαν ζήτημα τροποποίησής του, με την ανάκληση των άρθρων 5 και 27 και την τροποποίηση του άρθρου 24 του Διατάγματος του 1882.²⁷⁵ Με τον τρόπο αυτό αφαιρείτο η εξουσία από τον Αρμοστή να μην συγκατατίθεται σε νόμους που αφαιρούσαν ή μείωναν φορολογίες, δασμούς ή δικαιώματα, αφετέρου αποκτούσε το Συμβούλιο την εξουσία να προτείνει νόμους και ψηφίσματα για τη διάθεση δημοσίων προσόδων, δικαίωμα που κατείχε μόνο ο Αρμοστής, και τέλος αφαιρούνταν τα πάγια έξοδα που αφορούσαν το φόρο υποτελείας και τους μισθούς συγκεκριμένων δημοσίων υπαλλήλων. Όπως γίνεται αντιληπτό, στόχος των βουλευτών ήταν η απόκτηση του δικαιώματος να προτείνουν νόμους για τη διάθεση των πόρων, χωρίς δεσμευμένα εκ των προτέρων ποσά, προς συμφέρον ολόκληρου του νησιού. Επιπρόσθετα, θέλοντας να πιέσει για γρήγορη απάντηση από το υπουργείο, ο βουλευτής Ο. Ιασονίδης πρότεινε την αναβολή της συζήτησης του νομοσχεδίου για τον προϋπολογισμό, αφού ήταν αλληλένδετος με το αίτημά τους. Εντούτοις η εν λόγω πρόταση δεν υποστηρίχθηκε από τα υπόλοιπα μέλη.²⁷⁶

Η αντιφώνηση των αιρετών μελών προκάλεσε την αγανάκτηση του υπουργού Αποικιών Chamberlain. Με μια πολυσέλιδη προσωπική επιστολή προς τον μόνιμο υφυπουργό Αποικιών, E. Wingfield, ο Μέγας Αρμοστής Sendall προσπάθησε να δικαιολογήσει, κατά κάποιον τρόπο, τους Κύπριους βουλευτές, τονίζοντας ότι η πολιτική που ακολουθούσαν ήταν αποτέλεσμα των πιέσεων από τους εκλογείς τους, αλλά και από τον Τύπο, που ζητούσαν μειώσεις της φορολογίας και κατανόηση στην είσπραξή της. Για το αίτημα αυτό καθ' εαυτό, δεν υπήρξε οποιαδήποτε αντίδραση.²⁷⁷

Πέντε χρόνια αργότερα, το 1902, και πάλι στην αντιφώνηση στον αρμοστειακό λόγο, τέθηκε το αίτημα της τροποποίησης του συντάγματος. Όπως θα αναφερθεί και αλλού, οι εκλογές του προηγούμενου έτους είχαν ως αποτέλεσμα την είσοδο στο Συμβούλιο προσώπων, οι οποίοι στο προεκλογικό τους πρόγραμμα έθεσαν ως προτεραιότητα, πέραν του ενωτικού αιτήματος, και την παραχώρηση ευρύτερων

²⁷⁴ G. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 237-240, X. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 383-384.

²⁷⁵ TNA: CO69/10. Συνεδρία 11-3-1897.

²⁷⁶ TNA: CO69/10. Συνεδρία 30-3-1897.

²⁷⁷ TNA: CO67/105/7131. Προσωπική επιστολή Sendall προς Wingfield, Λευκωσία 4-6-1897.

συνταγματικών εξουσιών. Αφορμή για ανακίνηση του ζητήματος έδωσε η αθρόα προσέλευση των κατοίκων στις εκλογές, δείγμα της ανάπτυξης του πολιτικού φρονήματός τους σύμφωνα με την επιχειρηματολογία των βουλευτών. Στηριζόμενοι σε αυτό, ζήτησαν την παραχώρηση ευρύτερων δικαιωμάτων και εξουσιών, «ίνα ο λαός συμμετέχει εκτενέστερον εις τα της διοικήσεώς του, ως αρμόζει εις την ανάπτυξιν και την καταγωγὴν του, ως εμπρέπει εις τας παραδόσεις του αγγλικού λαού, και ως απαιτεί το δίκαιον και ο σημερινός πολιτισμός». Τόνισαν, παράλληλα, και τα μειονεκτήματα του υπάρχοντος συστήματος: «Όταν δ' αι αποφάσεις του Συμβουλίου υπόκεινται εις το δικαίωμα της αρνησικυρίας της επικυριάρχου Δυνάμεως, πας άλλος περιορισμός παρέλκει». Αναφέρθηκαν, επίσης, για πρώτη φορά, στο γεγονός της εκλογής των μελών με βάση ενός συγκεκριμένου εκλογικού προγράμματος, με επίκεντρο την καταπολέμηση της «φορολογικής καταδυνάστευσης» του νησιού, ιδιαίτερα την απαλλαγή από το φόρο υποτελείας. Επιπρόσθετα, αναφέρθηκαν στις περιπτώσεις άλλων χωρών, οι οποίες βρίσκονταν σε χειρότερη κατάσταση από την Κύπρο, που επίσης ήταν υπό οθωμανική διοίκηση, αλλά καταλήφθηκαν από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και αναπτύχθηκαν πολύ περισσότερο από αυτήν.²⁷⁸

Τα επιχειρήματά τους, όπως αναλύθηκαν στη συζήτηση για έγκριση της αντιφώνησης, στηρίχτηκαν στις περιορισμένες εξουσίες που είχαν, βάσει του υπάρχοντος τότε συντάγματος, τονίζοντας ιδιαίτερα την αδυναμία των βουλευτών να επηρεάσουν τον προϋπολογισμό, αυξάνοντας ορισμένα κονδύλια, αλλά και το δικαίωμα του *veto* που κατείχε το Στέμμα. Τα βασικά αιτήματά τους ήταν δύο: το Συμβούλιο να αποτελείται μόνο από αιρετά μέλη και να έχει εξουσίες σε θέματα διοίκησης και φορολογίας. Ιδιαίτερα σοβαρό ζήτημα, κατά τον βουλευτή Λευκωσίας-Κερύνειας, Θεοφάνη Θεοδότου, ήταν το γεγονός ότι οι αιρετοί βουλευτές αναγκάζονταν να ασκήσουν «αρνητική πολιτική», αφού είχαν δικαίωμα μόνο να απορρίπτουν τροπολογίες ή νομοσχέδια και να μειώνουν τους προϋπολογισμούς, αλλά δεν μπορούσαν να πράξουν το αντίθετο, έστω και αν ήταν προς όφελος των κατοίκων.²⁷⁹ Το ζήτημα, αν και έμμεσα, τέθηκε ξανά και το 1906, λίγες μόλις μέρες μετά το διακανονισμό του φόρου υποτελείας με τη χορηγία 50.000 λιρών από το Βασιλικό Θησαυροφυλάκιο. Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, ο Ι. Κυριακίδης ζήτησε την αύξηση των εξουσιών του Συμβουλίου, ώστε αυτό να ελέγχει και τα

²⁷⁸ TNA: CO69/15. Συνεδρία 15-5-1902. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 449-460. Κατά τη συζήτηση της αντιφώνησης, οι αιρετοί βουλευτές επικαλέστηκαν το παράδειγμα της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης, οι οποίες βρίσκονταν υπό την κατοχή της Αυστρίας με το ίδιο καθεστώς όπως η Κύπρος, αλλά αναπτύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό, αν και καταλήφθηκαν κάτω από πιο δυσβάστακτες συνθήκες, βλ. TNA: CO69/15. Συνεδρία 9-5-1902.

²⁷⁹ TNA: CO69/15. Συνεδρία 9-5-1902 κ.ε.

οικονομικά ζητήματα του νησιού, αφαιρώντας ταυτόχρονα τις αρμοδιότητες αυτές από τον υπουργό Αποικιών.²⁸⁰

Στο προσχέδιο για την αντιφώνηση του 1907 τέθηκε και πάλι το ζήτημα της παραχώρησης ευρύτερων οικονομικών και πολιτικών ελευθεριών με απώτερο στόχο την ανάπτυξη του νησιού. Με την εισαγωγή της παραγράφου αυτής διαφώνησαν τα πρόσφατα εκλεγμένα, πιο σκληροπυρηνικά, μουσουλμανικά μέλη, θεωρώντας ότι με τις πρόνοιες αυτές θα χάνονταν τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου επί του νησιού, χρησιμοποιώντας την ίδια δικαιολογία που ανέφεραν και για τη διατήρηση του φόρου υποτελείας. Η επιχειρηματολογία των ελλήνων μελών στηρίχτηκε στο γεγονός ότι και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επιτεύχθηκαν μεταρρυθμίσεις και στο ότι με τις ήδη παραχωρηθείσες ελευθερίες (ίδρυση Νομοθετικού και Εκτελεστικού Συμβουλίου) κανένα δικαίωμα του Σουλτάνου δεν εκχωρήθηκε. Με την παράγραφο διαφώνησαν αρχικά και τα επίσημα μέλη, κάτι που επέφερε και τη διαμαρτυρία των Σώζου και Θεοδότου, αφού θεωρούσαν ότι, μέσω της αντιφώνησης, θα γίνονταν γνωστά τα αιτήματα των Κυπρίων προς την κυβέρνηση στο Λονδίνο. Η άνοδος των Φιλελευθέρων στην εξουσία σηματοδοτήθηκε από την παραχώρηση τέτοιων δικαιωμάτων στις αποικίες (αναφέρθηκαν το Transvaal και η Ινδία), και μέσω της αντιφώνησης, οι έλληνες βουλευτές επιδίωκαν να γίνουν γνωστά τα αιτήματά τους και να εκχωρηθούν και στην Κύπρο περαιτέρω ελευθερίες. Η παράγραφος τελικά εγκρίθηκε μετά από ορισμένες τροποποιήσεις με τις ελληνοβρετανικές ψήφους.²⁸¹ Η βρετανική όμως υποστήριξη στο εν λόγω αίτημα δεν είχε οποιοδήποτε αποτέλεσμα, αφού λίγους μόνο μήνες αργότερα, το νέο διάταγμα για το Νομοθετικό Συμβούλιο παρουσιάστηκε χωρίς οποιαδήποτε τροποποίηση. Το ζήτημα τέθηκε ξανά κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό το ίδιο έτος, οπότε ο εισηγητής Ι. Κυριακίδης επικαλέστηκε τη νέα γενιά πολιτών, οι οποίοι γεννήθηκαν και ανδρώθηκαν υπό βρετανική διακυβέρνηση και θεωρούσαν το σύνταγμα που παραχωρήθηκε, ένα τέταρτο του αιώνα προηγουμένως, ως ξεπερασμένο. Ανάμεσα στα σημεία που χρειαζόνταν αναθεώρηση ήταν η κατάργηση του δικαιώματος που κατείχε το Στέμμα για επιβολή νομοθεσίας απευθείας από αυτό, όπως και η απαγόρευση τόσο στον Αρμοστή, όσο και στα μέλη, να αυξάνουν κονδύλια του προϋπολογισμού. Οι εν λόγω παραχωρήσεις, όπως ο ίδιος ανέφερε, δεν θα είχαν οποιοδήποτε αποτέλεσμα, αφού θα παρέμενε η εξουσία στο Στέμμα και στον Αρμοστή να απορρίπτει νόμους, παρά την έγκριση του Συμβουλίου. Οι προτάσεις, οι οποίες υποστηρίχθηκαν και από άλλους έλληνες βουλευτές, στηρίζονταν κυρίως με το επιχείρημα της πνευματικής ανάπτυξης των κατοίκων του νησιού αλλά και

²⁸⁰ TNA: CO69/20. Συνεδρία 19-3-1906.

²⁸¹ TNA: CO69/21. Συνεδρία 20-2-1907.

της παραχώρησης ευρύτερων συνταγματικών προνομίων σε άλλες αποικίες. Οι μουσουλμάνοι βουλευτές αντίθετα, φοβούμενοι, όπως δήλωναν, την απώλεια δικαιωμάτων της κοινότητάς τους, διαφώνησαν με την πρόταση.²⁸²

Κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό του 1909, ο Θεοδότου έθεσε και πάλι το ζήτημα της αναθεώρησης του συντάγματος, το οποίο χαρακτήρισε πεπαλαιωμένο πια, αφού δεν εξυπηρετούσε το σκοπό για τον οποίο συντάχθηκε. Πρότεινε έτσι την αντικατάσταση των «περιττών» επίσημων μελών (εκτός δηλαδή από τον Αρχιγραμματέα και τον Δικηγόρο του Στέμματος) με αιρετά μέλη, τα οποία να εκλέγονταν με βάση την πληθυσμιακή αναλογία της κάθε εθνοτικής κοινότητας. Αιτήθηκε επίσης την παραχώρηση της εξουσίας στο Νομοθετικό Συμβούλιο για άσκηση «πραγματικού ελέγχου» τόσο επί της μισθοδοσίας όλων των υπαλλήλων, όσο και επί των υπόλοιπων δαπανών, ακόμα και στα «Διατάγματα εν Συμβουλίω», που επιβάλλονταν από το Λονδίνο. Τα αιτήματα στηρίχθηκαν και από άλλα ελληνικά μέλη, με την επιχειρηματολογία τους να αφορά κυρίως στο γεγονός ότι ήταν οι εκπρόσωποι του λαού που γνώριζαν τις πραγματικές ανάγκες των κατοίκων και όχι η κυβέρνηση. Αντίθετοι με την παραχώρηση οποιωνδήποτε επιπρόσθετων συνταγματικών δικαιωμάτων ήταν οι οθωμανοί βουλευτές, στηριζόμενοι σε τρία σημεία: α) ο κυπριακός λαός δεν έφτασε σε τέτοιο σημείο πνευματικής ανάπτυξης ώστε να δικαιούται τέτοια δικαιώματα, β) πιθανή υλοποίηση της επιθυμίας των Ελλήνων θα οδηγούσε σε καταπίεση της οθωμανικής μειονότητας και γ) η ύπαρξη της συνθήκης μεταξύ Τουρκίας και Βρετανίας για την παραχώρηση του νησιού στη δεύτερη δεν επέτρεπε τέτοια παραχώρηση. Η άποψη επέφερε την αντίδραση του Ι. Κυριακίδη, ο οποίος κατήγγειλε τον εκφραστή τους, Shefket Bey, ότι εξέφραζε τον αντι-νεοτουρκισμό, μια τάση έντονη εντός του μουσουλμανικού πληθυσμού, αναφέροντας παράλληλα διάφορες περιοχές που απέκτησαν συνταγματικά δικαιώματα, ανάμεσα στις οποίες και την ίδια την Τουρκία, όπου «οι Τούρκοι, οι οποίοι δεν απολάμβαναν οποιαδήποτε πολιτικά δικαιώματα, έχουν τώρα αποκτήσει τέτοια δικαιώματα που μπορούσαν να ανεβάσουν και να ρίξουν κυβερνήσεις». Στη μακρά συζήτηση που ακολούθησε, τα διάφορα μέλη υποστήριξαν την πρόταση αναθεώρησης (με στόχο την ανάπτυξη του νησιού) ή διαφώνησαν με τις προαναφερθείσες απόψεις (φοβούμενοι την καταπίεση των Τούρκων από τους Έλληνες), μέχρι την παρέμβαση του Αρμοστή, ο οποίος έθεσε τέρμα στην αντιπαράθεση.²⁸³ Για τους Οθωμανούς, η επίκληση του φόβου για καταπίεσή τους από τους Έλληνες, σε περίπτωση παραχώρησης περισσότερων συνταγματικών ελευθεριών, σε συνδυασμό με την ένταση του ενωτικού αιτήματος, ήταν ο κύριος λόγος που επιθυμούσαν

²⁸² TNA: CO69/21. Συνεδρία 22-2-1907.

²⁸³ TNA: CO69/23. Συνεδρίες 10 και 11-5-1909.

την παραμονή του υπάρχοντος συντάγματος. Αξιοπρόσεκτη πάντως ήταν και η αναφορά, για πρώτη φορά στο κίνημα των Νεοτούρκων και την επίδρασή του στο νησί.

Παρόμοια στάση τήρησαν οι οθωμανοί βουλευτές και κατά την εισαγωγή παραγράφου στην αντιφώνηση προς τον εναρκτήριο αρμοστειακό λόγο του 1911, με την οποία ζητούνταν ευρύτερα πολιτικά δικαιώματα για τους κατοίκους αλλά και φιλελεύθερες εξουσίες στο Συμβούλιο, τόσο προς τη διαχείριση των οικονομικών του νησιού όσο και της διοίκησης του γενικότερα. Σύμφωνα με τον εισηγητή της, ένας από τους κύριους λόγους της μη ανάπτυξης του νησιού ήταν ο «μοναρχικός» τρόπος διακυβέρνησής του, ενώ τόσο η φύση όσο και η εκπαίδευση των κατοίκων επέβαλλαν την εκχώρηση ευρύτερων συνταγματικών, οικονομικών και πολιτικών ελευθεριών. Τελικά η εν λόγω παράγραφος δηλώθηκε ότι εξέφραζε μόνο τα ελληνικά μέλη, με τους αντιδρώντες οθωμανούς βουλευτές, μέσω ξεχωριστής παραγράφου, να δηλώνουν την αντίθεσή τους σε οποιαδήποτε προσπάθεια τροποποίησης του υπάρχοντος συντάγματος, αφού θα ήταν ζημιογόνα για αυτούς.²⁸⁴

Λίγες ημέρες αργότερα, προφανώς εν όψει και της υπό διενέργεια απογραφής πληθυσμού, ο βουλευτής Θεοφάνης Θεοδότου με σημειώμά του προς τον γραμματέα του Νομοθετικού Συμβουλίου τον ενημέρωνε ότι προτίθετο να υποβάλει ψήφισμα με το οποίο θα ζητούσε την τροποποίηση του Διατάγματος εν Συμβουλία της 6^{ης} Ιουλίου 1907, με στόχο την αναλογική εκπροσώπηση των κατοίκων με βάση τον πληθυσμό της κάθε κοινότητας και η αύξηση των ελλήνων μελών από εννέα σε δώδεκα, ώστε «να εκδηλούνται και να επιβάλλεται η γνώμη και η θέλησις της μεγίστης πλειονότητας των κατοίκων της νήσου εν τω Νομοθετικώ Συμβουλίω».²⁸⁵ Οι βρετανοί αξιωματούχοι επέτρεψαν τη συζήτησή του, αφενός γιατί ένα ψήφισμα δεν μπορούσε να έχει οποιαδήποτε επίδραση, ούτε θα επέβαλλε κάποια αλλαγή, αφετέρου, χωρίς βέβαια να δηλώνεται, γνώριζαν ότι, αν θα πλήττονταν τα συμφέροντα των τούρκων βουλευτών, θα καταψηφιζόταν με τη συνεργασία τους.²⁸⁶ Κατά την υποστήριξή του ο Θεοδότου ζήτησε την εκπροσώπηση στο Συμβούλιο της κάθε κοινότητας ανάλογα με τον πληθυσμό της, αλλά και τη μείωση των επισήμων μελών ή την αφαίρεση της ψήφου τους, αφού «ψηφίζαν ενάντια στη χώρα και πάντοτε υπέρ του βρετανού φορολογούμενου». Η συζήτησή του εντός του Συμβουλίου,

²⁸⁴ Για τη συζήτηση βλ. TNA: CO69/27. Συνεδρίες 29 και 30-3-1911. Για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/27. Συνεδρία 3-4-1911.

²⁸⁵ KAK: SA1:755/1911. Επιστολή Θεοδότου προς γραμματέα Νομοθετικού Συμβουλίου, Λευκωσία 5-4-1911, όπου επισυνάπτεται και το σχετικό έντυπο. Παρόμοιο αίτημα προσπάθησε να θέσει ο Θεοδότου και κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του ίδιου έτους, χωρίς επιτυχία, αφού ο προεδρεύων του Συμβουλίου θεώρησε ότι ήταν αντίθετο με τους Οργανικούς Κανονισμούς, TNA: CO69/27. Συνεδρία 4-4-1911.

²⁸⁶ Βλ. τα σημειώματα του Δικηγόρου του Στέμματος και του Hatton Richards, ημερομηνίας 11 και 12-4-1911 στο KAK: SA1:755/1911.

υποστηρίχθηκε με παρεμβάσεις από τους βουλευτές Νικολαΐδη, Χατζηγιάννου, Κυριακίδη και τον Αρχιεπίσκοπο Κύριλλο Β΄, οι οποίοι επικαλέστηκαν τις αρχές της πλειοψηφίας και της αναλογικής εκπροσώπησης του πληθυσμού σε αυτό. Αντιδράσεις εκφράστηκαν από τους μουσουλμάνους βουλευτές, αναγνωρίζοντας έμμεσα την «άτυπη συμμαχία που δημιούργησαν με τους Βρετανούς», κατηγορώντας τους Έλληνες ότι επιθυμούσαν να εξασφαλίσουν μια «διοικούσα πλειοψηφία» εντός του Συμβουλίου, με στόχο την πρόκληση «πολιτικών ταραχών». Όπως αναμενόταν κατά την ψηφοφορία που ακολούθησε, καταψήφισαν το ψήφισμα μαζί με τα επίσημα μέλη, απορρίπτοντάς το.²⁸⁷ Πρέπει να αναφερθεί ότι, κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του ιδίου έτους, τα ελληνικά μέλη πρότειναν, με αφορμή το Διάταγμα εν Συμβουλίω περί Δικαστηρίων, όπως ο θεσμός των εν λόγω διαταγμάτων καταργηθεί και να δινόταν η ευκαιρία στο Νομοθετικό Συμβούλιο να ψηφίζει νόμους αντί αυτών. Η εμπειρία που αποκτήθηκε και η βοήθεια που θα παρείχαν οι βρετανοί αξιωματούχοι, ιδιαίτερα ο Δικηγόρος του Στέμματος, θα πρόσφεραν τα εχέγγυα για την επιτυχή νομοθετική ρύθμιση όλων των ζητημάτων. Πέραν τούτου, η ετοιμασία τους στο νησί, με τη συνεργασία των ιθαγενών μελών, θα εμπειρείχε και τις απόψεις και τις εμπειρίες τους.²⁸⁸

Αίτημα για παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών, μέσω της αύξησης των αιρετών μελών με βάση την πρόσφατη απογραφή πληθυσμού, και περαιτέρω οικονομικών εξουσιών τέθηκε και στα μέσα του 1912 με υπόμνημα της Πολιτικής Επιτροπής προς τον υπουργό Αποικιών.²⁸⁹ Η απάντηση του Λονδίνου έφτασε στο νησί στις αρχές Ιουνίου του 1914, και αφού είχαν ακολουθήσει άλλα δύο ενωτικά υπομνήματα,²⁹⁰ και μεταφέρθηκε στα μέλη του Συμβουλίου άμεσα, αφού αυτά βρίσκονταν ακόμα σε συνεδρίες. Σε αυτή ο υπουργός δήλωνε έτοιμος να αυξήσει τα ελληνικά αιρετά μέλη κατά δύο, με παράλληλη και ισάριθμη αύξηση και των επισήμων μελών, αλλά και να παραχωρούσε το δικαίωμα στο Συμβούλιο, με κάποιες εξαιρέσεις, να εγκρίνει τον προϋπολογισμό πριν αποσταλεί στο υπουργείο για την τελική έγκριση. Οι έλληνες βουλευτές εξέφρασαν την απογοήτευσή τους για το «δώρο άδωρο» που τους παραχωρήθηκε, με τον Ιωάννη Οικονομίδη να κατηγορεί την κυβέρνηση ότι συνειδητά δεν επιθυμούσε την ανάπτυξη του νησιού, αναφέροντας ότι «θα ήταν καλύτερα να μπει ένα τέλος σε αυτή τη κωμωδία με την κατάργηση του Συμβουλίου». Με το υπάρχον, αλλά και το προτεινόμενο σύνταγμα, οι απόψεις της πλειοψηφίας των βουλευτών, που εκπροσωπούσαν και την πλειοψηφία των κατοίκων, απορρίπτονταν από τη μειοψηφία με

²⁸⁷ Η συζήτηση, η οποία διήρκησε δύο συνεδρίες (2 και 5 Ιουνίου 1911) βρίσκεται στο TNA: CO69/27.

²⁸⁸ TNA: CO69/27. Συνεδρία 4-5-1911.

²⁸⁹ Το υπόμνημα, ημερομηνίας 28/11-5-1912, παρατίθεται στην εφ. *Νέον Έθνος* (Λάρνακα), 12/25-5-1912.

²⁹⁰ Για τα υπομνήματα αυτά βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 247-275.

τη βοήθεια των βρετανών επίσημων μελών, κάτι που αποτελούσε αδικία σε βάρος της και έπληττε την ανάπτυξη του νησιού. Επιπρόσθετα, ανέφεραν και το επιχείρημα ότι παρόμοιο σύνταγμα, όπως οραματίζονταν, παραχωρήθηκε ήδη και λειτουργούσε στη Μάλτα. Αντίθετα, οι οθωμανοί βουλευτές, μέσω του Irfan Bey, έμμεσα εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για την παραμονή της υπάρχουσας αναλογίας, φοβούμενοι την κατάληψη της εξουσίας από τους Έλληνες, αλλά και για το σεβασμό που επεδείκνυαν οι Βρετανοί προς τη Συνθήκη του 1878. Την τελική απάντηση έδωσε ο Αχιλλέας Λιασίδης, ο οποίος, θέλοντας να είναι πιο διπλωματικός, δήλωσε ότι «δεν απορρίπτουν τις προτάσεις, αλλά διαφωνούν με αυτές και επιθυμούν να τροποποιηθούν σύμφωνα με τις επιθυμίες των κατοίκων».²⁹¹ Αντίδραση όμως προήλθε από τον Τύπο, ο οποίος έθετε την ένωση ως τη μόνη επιθυμητή λύση.²⁹² Είχε εν τω μεταξύ προηγηθεί η απόφαση της Πολιτικής Επιτροπής για αποστολή ενωτικού υπομνήματος προς τον υπουργό.²⁹³

Κατά τις επόμενες χρονιές, οι αναφορές σε παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών ήταν συχνές, ιδιαίτερα κατά την αντιφώνηση και τη συζήτηση για την έγκριση του προϋπολογισμού, όπως θα φανεί στα σχετικά κεφάλαια. Σημαντικά υπήρξαν τα αιτήματα των αιρετών βουλευτών στα τέλη του 1923 για αύξηση του αριθμού τους, αλλά και τη μείωση ή και κατάργηση των επίσημων μελών, τους οποίους χαρακτήρισαν ως «μούμιες», λόγω της σπάνιας συμμετοχής τους στις συζητήσεις του Συμβουλίου, όπως ανέφερε ο, εκ των «Επταδικών», Οδυσσέας Ευρυβιάδης. Επιπρόσθετα, ο οθωμανός βουλευτής Eyioub αιτήθηκε τη μελέτη από την κυβέρνηση της αύξησης του αριθμού των μωαμεθανικών μελών, παράλληλα με την, υπό εξέταση, αύξηση των μη μωαμεθανών, στηριζόμενος στην ταυτόχρονη και ανάλογη αύξηση και του δικού τους πληθυσμού.²⁹⁴

Στις αρχές Μαΐου 1930, ο Κυριακός Ρωσσίδης με επερώτησή του ζήτησε διευκρινήσεις σχετικά με σενάρια που κυκλοφορούσαν στο νησί, σύμφωνα με τα οποία είτε θα επιβαλλόταν ένα ημιαντιπροσωπευτικό μικτό σύστημα εκλογής, είτε θα αναθεωρείτο εντελώς το σύνταγμα που πρόσφατα είχε παραχωρηθεί. Σύμφωνα με το πρώτο σενάριο, μεγάλες εκλογικές περιφέρειες θα εξέλεγαν ένα αριθμό μελών, από τα οποία ο Κυβερνήτης ή άλλη αρχή θα επέλεγε τόσους όσοι είναι ο προβλεπόμενος από το σύνταγμα αριθμός μελών για το Νομοθετικό Συμβούλιο. Ο Γενικός Εισαγγελέας, όμως, εκφράζοντας την αδυναμία του να απαντήσει σε αυτά, οδήγησε σε μεγέθυνση της σχετικής

²⁹¹ Η απάντηση του υπουργού και η σχετική συζήτηση βρίσκεται στο TNA: CO69/30. Συνεδρία 9-6-1914.

²⁹² «Ανάγκη αναπόδραστος η ένωση», εφ. *Νέον Έθνος*, 31/13-6-1914.

²⁹³ Η απόφαση και το υπόμνημα βρίσκονται στην εφ. *Νέον Έθνος*, 24/6-6-1914.

²⁹⁴ TNA: CO69/37. Συνεδρία 7-12-1923.

φημολογίας, στην οποία αντίδρασε ο Τύπος, αφού κύριος στόχος πλέον δεν ήταν ευρύτερες πολιτικές ελευθερίες, αλλά η *ένωση*.²⁹⁵

Το αίτημα για ευρύτερες συνταγματικές ελευθερίες και επιπρόσθετες οικονομικές εξουσίες ήταν ένα ζήτημα που απασχολούσε συχνά το Νομοθετικό Συμβούλιο κυρίως με ψηφίσματα προς τον υπουργό Αποικιών. Εντούτοις, οι ελληνικές αξιώσεις συχνά αντιμετώπιζαν την εχθρική στάση των οθωμανών μελών, που υποστήριζαν είτε την παραμονή του ισχύοντος συστήματος, είτε την ταυτόχρονη αύξηση και του αριθμού τους. Τις απόψεις των Οθωμανών ενστερνίζονταν συνήθως και οι Βρετανοί, ενισχύοντας βασικά την πολιτική που ακολουθούσαν οι πρώτοι και αφορούσε την συνεχή καταπίεση των σχετικών ελληνικών αιτημάτων.

Η χρήση των όρων «μουσουλμάνος» και «μη μουσουλμάνος»

Ένα από τα κύρια ζητήματα που τέθηκαν από τις πρώτες συζητήσεις εντός του υπουργείου Αποικιών ήταν και το σχετικό με το φυλετικό-θρησκευτικό διαχωρισμό των κατοίκων του νησιού. Το θέμα πρώτος έθεσε ο υπουργός Αποικιών Kimberley, διερωτούμενος πως θα κατανέμονταν οι θέσεις του Συμβουλίου μεταξύ των μωαμεθανών και των χριστιανών, έχοντας υπόψη και το γεγονός ότι και τα επίσημα μέλη ήταν επίσης χριστιανοί στο θρήσκευμα.²⁹⁶ Το θέμα αυτό θα λυνόταν, σύμφωνα με τον μόνιμο υφυπουργό Αποικιών R. Herbert, με τη διαβεβαίωση προς τους μουσουλμάνους κατοίκους ότι σε θρησκευτικά θέματα, τα επίσημα μέλη, που θα εκπροσωπούσαν την κυβέρνηση, θα απείχαν από τις συζητήσεις.²⁹⁷

Το ζήτημα έθεσε σε νέα βάση και πάλι ο υπουργός Kimberley, ο οποίος σε εμπιστευτική επιστολή του προς τον Αρμοστή διαχώριζε το εκλογικό σώμα σε χριστιανούς, όπου θα περιλαμβάνονταν οι Ελληνορθόδοξοι και οι υπόλοιποι χριστιανικές εκκλησίες, ακόμα και οι μη χριστιανοί (εβραίοι), εκτός από τους μωαμεθανούς, οι οποίοι θα αποτελούσαν τη δεύτερη ομάδα πληθυσμού.²⁹⁸ Η πρώτη αντίδραση, έστω και υποτονική, προήλθε από τους νομικούς συμβούλους του Αρμοστή, οι οποίοι επισήμαναν το πιθανό σφάλμα με το διαχωρισμό σε χριστιανούς και μουσουλμάνους υποψηφίους βουλευτές.²⁹⁹ Τελικά, με σημειώμά του ο Fairfield πρότεινε την διόρθωση των όρων σε «μωαμεθανούς» και «μη μωαμεθανούς», χωρίς όμως να προβαίνει σε οποιαδήποτε

²⁹⁵ Για τη συζήτηση βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρία 8-5-1930. Για τις αντιδράσεις βλ. «Πολιτική ευστάθεια» και «Ελευθερία, όχι ελευθερίας», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου (Λευκωσία)*, 24-5-1930 και 7-6-1930 αντίστοιχα.

²⁹⁶ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα του Kimberley, 27-2-1881.

²⁹⁷ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα του R. Herbert, 8-3-1881.

²⁹⁸ TNA: CO67/21/76, Προσχέδιο εμπιστευτικής επιστολής Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 10-3-1882.

²⁹⁹ Επισημαίνεται στο προσχέδιο Κανονισμών, το οποίο αποστάληκε με εμπιστευτική επιστολή από τον Biddulph προς τον Kimberley, Λευκωσία 17-4-1882, στο TNA: CO67/25/7312.

δικαιολογία για την απόφασή του αυτή.³⁰⁰ Πιθανόν, το γεγονός ότι το νησί παρέμενε κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, η συντομία στις φράσεις, που επέβαλλε το διάταγμα αλλά και η ύπαρξη και άλλων θρησκειών στο νησί, πέραν των Ορθοδόξων Χριστιανών, να οδήγησε σε αυτό το διαχωρισμό.³⁰¹

Αντιδράσεις σημειώθηκαν για πρώτη φορά το 1897, όταν, κατά τη συζήτηση εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου του νομοσχεδίου για το δανειστικό ταμείο για τα δημόσια έργα, ο μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος έθεσε το ζήτημα της «αρνητικής περιγραφής» των χριστιανών κατοίκων με τον όρο «μη μωαμεθανοί» ζητώντας την αντικατάστασή του με τον όρο «Έλληνες Χριστιανοί». Τα επίσημα μέλη, και ιδιαίτερα ο Δικηγόρος του Στέμματος, αντιτάχθηκαν σε αυτό, με τον τελευταίο να επικαλείται τη σύγχυση που θα προκαλείτο, αφού ο γενικός όρος «μη μωαμεθανοί», περιλάμβανε όλους τους κατοίκους, πλην των μουσουλμάνων, ακόμα και τους άθεους. Το ζήτημα ήταν καθαρά νομικό, αν και, ορισμένα από τα επίσημα μέλη, συνειδητοποιούσαν την ορθότητα του αιτήματος των Ελλήνων.³⁰²

Εντός του Συμβουλίου το ζήτημα επανατέθηκε το 1903, με αφορμή την ενέργεια του αναπληρωτή διοικητή Λευκωσίας να «μαστιγώσει» τις εικόνες των Βασιλέων της Ελλάδας στο Δημοτικό Σχολείο στο Γέρι, πράξη που αποδόθηκε στην «ενόχλησή του σε οτιδήποτε ελληνικό». Καταψηφίζοντας τη δαπάνη για τη μισθοδοσία του, οι έλληνες βουλευτές ζήτησαν από τη βρετανική κυβέρνηση να αναφέρονται ως «Έλληνες» και όχι ως «ελληνόφωνη κοινότητα», αφού η μέχρι τότε επιμονή της να τους αποκαλεί έτσι έμοιαζε με «στρουθοκάμηλο που κρύβει το κεφάλι της στην άμμο όταν κινδυνεύει», κατηγορώντας την ταυτόχρονα και για «ελληνοφοβία».³⁰³

Διαμαρτυρίες εντοπίστηκαν στον Τύπο μετά και τη δημοσιοποίηση του τροποποιημένου διατάγματος το 1907, για «τον περιφρονητικόν τούτον χαρακτηρισμόν, ο οποίος θίγει την εθνικήν φιλοτιμίαν» του κυπριακού λαού, ζητώντας ταυτόχρονα όπως ληφθούν τα απαραίτητα μέτρα από την κυβέρνηση για να διορθωθεί ο εσφαλμένος όρος.³⁰⁴

Η προσάρτηση του νησιού στη Βρετανική Αυτοκρατορία και η δημοσίευση των σχετικών *Letters Patent* (Ανοικτών Γραμμάτων) ήταν και ο κύριος λόγος που οι έλληνες

³⁰⁰ TNA: CO67/25/7312. Σημείωμα E. Fairfield, 26-4-1882.

³⁰¹ Σύμφωνα με τον Φ. Ζαννέτο, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 328-329, η γενική απέχθεια του Αρμωστή Biddulph ακόμα και στη λέξη «Έλληνας», ήταν ο κύριος λόγος που τον οδήγησε στην πρόταση για χρησιμοποίηση των όρων «μωαμεθανός» και «μη μωαμεθανός».

³⁰² TNA: CO69/10. Συνεδρία 27-5-1897.

³⁰³ TNA: CO69/17. Συνεδρία 27-5-1903.

³⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά, εφ. *Εφημερίς του Λαού*, 22/5-10-1907.

κάτοικοι διαμαρτυρόμενοι για τη συνέχιση αυτού του διαχωρισμού επανέφεραν το ζήτημα, τόσο με άρθρα στον Τύπο, όσο και με επίσημο διάβημα προς τον υπουργό Αποικιών.³⁰⁵

Η διαμαρτυρία αυτή έδωσε την ευκαιρία στον υπουργό Αποικιών L. Amery το 1926 να εκφράσει την «απαρέσκειά» του στο διαχωρισμό των κατοίκων του νησιού με αυτό τον τρόπο, ζητώντας από τους αξιωματούχους του υπουργείου του να παύσει η χρήση του.³⁰⁶ Λόγω όμως της δυσκολίας τροποποίησης όλων των σχετικών εγγράφων, σε πρώτη φάση προτάθηκε, ανεπίσημα, η χρήση του όρου «εκλεγμένοι χριστιανοί και εκλεγμένοι μωαμεθανοί» στις καθημερινές εργασίες της διοίκησης, πέραν των επίσημων νομικών εγγράφων. Στις συζητήσεις εντός του υπουργείου έγινε προσπάθεια να εντοπιστεί ο ορθότερος όρος, ώστε να αποκλειστούν πιθανές ενστάσεις από τις υπόλοιπες θρησκευτικές ομάδες του νησιού. Σημαντικότερο ρόλο όμως σε αυτές διαδραμάτισε η προσπάθεια για αποφυγή του όρου «Έλληνας Κύπριος», αφού, σύμφωνα με τον προϊστάμενο του Τομέα Κυπριακού, A. Fiddian: «(σ.σ. Η λέξη) Έλληνας έχει μια φυλετική σημασία – και από όλα τα πράγματα του κόσμου αυτό είναι το τελευταίο στο οποίο θέλουμε να δώσουμε έμφαση»³⁰⁷. Ο Αποικιακός Γραμματέας συμφώνησε με την πρόταση του υπουργού, τονίζοντας όμως, ότι, ενόψει του γεγονότος ότι στο υπάρχον Νομοθετικό Συμβούλιο δεν υπήρχαν εκλεγμένα μέλη, πέραν των Ελλήνων Χριστιανών και των Μωαμεθανών, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν αυτοί οι όροι.³⁰⁸

Η απόφαση της βρετανικής διοίκησης για διαχωρισμό των δύο κοινοτήτων με βάση τη θρησκεία της μειονότητας, δεν πρέπει να αντιμετωπισθεί μεμονωμένα, αλλά σε συνάρτηση με την ευρύτερη προσπάθειά της για προσεταιρισμό της μουσουλμανικής κοινότητας και της δημιουργίας κοινού αγγλοτουρκικού μετώπου εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, ενάντια στις επιθυμίες των ελλήνων βουλευτών. Όπως ο Ε. Χατζηβασιλείου τονίζει, «οι Βρετανοί ενίσχυσαν με μία μάλλον άκομμη ρύθμιση τη θέση των Τουρκοκυπρίων, μετατρέποντας αυτούς μεν σε ιδιότυπους συνεταίρους της αποικιακής διοίκησης, τους δε Ελληνοκυπρίους σε μόνιμη αντιπολίτευση»³⁰⁹.

---

³⁰⁵ Οι έλληνες βουλευτές διαμαρτυρήθηκαν για το γεγονός ότι, ενώ απέστειλαν επιστολή προς τον υπουργό Αποικιών, υπογράφοντας ως «Τα ελληνικά μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου Κύπρου», αυτός τους απάντησε αποκαλώντας τους «μη μωαμεθανικά μέλη». Βλ. την αντιφώνησή τους στην εφ. *Αλήθεια*, 7-5-1926.

³⁰⁶ TNA: CO67/217/16. Σημειώματα S. Wilson, 2-7-1926 και A. Fiddian, 6-7-1926.

³⁰⁷ TNA: CO67/217/16. Σημείωμα A. Fiddian, 12-8-1926.

³⁰⁸ Μετά από την επιθυμία του υπουργού η απόφαση αυτή να παραμείνει εντός της διοίκησης, ώστε να μην υπάρξουν αντιδράσεις, κοινοποιήθηκε μόνο στα επίσημα μέλη των Εκτελεστικού και Νομοθετικού Συμβουλίου, και στους ανώτερους υπαλλήλους. Βλ. γενικά την αλληλογραφία στο KAK: SA1:1178/1926. Ο διαχωρισμός παρέμεινε μέχρι και την απογραφή πληθυσμού του 1946, οπότε χρησιμοποιήθηκαν οι όροι, επίσημα πλέον, «Έλληνες Ορθόδοξοι» και «Μουσουλμάνοι Τούρκοι». Βλ. *Census of Population and Agriculture, 1946. Tables*, Λονδίνο 1949.

³⁰⁹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Το Κυπριακό Ζήτημα 1878-1960: Συνταγματική πτυχή*, Αθήνα 1998, σελ. 48.

Η κατάργηση του Νομοθετικού Συμβουλίου

Η λαϊκή εξέγερση του 1931 στην πρωτεύουσα και η επέκτασή της στο υπόλοιπο νησί είχε ως αποτέλεσμα την υιοθέτηση αρκετών καταπιεστικών μέτρων, ως αντίποινα.³¹⁰ Ανάμεσα σε αυτά, προφανώς εξαιτίας του πρωταγωνιστικού ρόλου που διαδραμάτισαν οι έλληνες βουλευτές, τόσο στην προετοιμασία, όσο και στην εξέγερση, ήταν και η κατάργηση του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Η παύση λειτουργίας του έγινε με την ανακοίνωση έγκρισης «Ανοικτών Γραμμάτων» η οποία δημοσιεύτηκε στην *Επίσημη Εφημερίδα* στις 13 Νοεμβρίου 1931. Πέραν της κατάργησης του Συμβουλίου, παρεχόριτο η εξουσία στον Κυβερνήτη για να νομοθετεί ενώ γινόταν και αναφορά σε επανεξέταση του συνολικού «συνταγματικού μέλλοντος» του νησιού.³¹¹ Η ισχύς των σχετικών «Ανοικτών Γραμμάτων», ημερομηνίας 12 Νοεμβρίου 1931, έγινε με τη δημοσίευσή της τέσσερις μέρες αργότερα στην *Επίσημη Εφημερίδα* (βρίσκεται στο Παράρτημα Δ της ανά χείρας εργασίας).³¹² Με τον τρόπο αυτό ο Κυβερνήτης αποκτούσε απόλυτη εξουσία στο νησί, η οποία μπορούσε να αμφισβητηθεί μόνο από τον Βασιλιά και τον αρμόδιο υπουργό.

Η απόφαση για την κατάργηση του Νομοθετικού Συμβουλίου και την ετοιμασία των «Ανοικτών Γραμμάτων» πάρθηκε στο υπουργείο Αποικιών λίγες μέρες μετά τα οκτωβριανά γεγονότα. Με επείγον τηλεγράφημα προς τον Κυβερνήτη ζητήθηκε η άποψή του, η οποία ήταν σύμφωνη.³¹³ Όπως όμως επισήμαινε ο Υπουργός στον Storrs, αποστέλλοντάς του το προσχέδιο των «Γραμμάτων», έπρεπε να τονιστεί τόσο στο κοινό, όσο και στους βουλευτές ότι τα μέτρα που αναφέρονταν στην ανακοίνωση ήταν προσωρινής φύσης.³¹⁴

Η κοινοποίησή τους στα οθωμανικά μέλη έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού για να τους καθησυχάσουν, προφανώς, και για να αποφευχθούν διαμαρτυρίες για την απώλεια των δικαιωμάτων τους, ο αναπληρωτής Αποικιακός Γραμματέας τους τόνισε την αναφορά του Κυβερνήτη προς το υπουργείο για τη «νομιμοφροσύνη τους» και τις «πολύτιμες υπηρεσίες τους» εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου.³¹⁵ Στηριγμένος σε αυτό, ο τέως πλέον

³¹⁰ Οι λόγοι που ξέσπασε η λαϊκή εξέγερση εντοπίζονταν και εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, όπως θα αναφερθεί και στο σχετικό κεφάλαιο. Για τα Οκτωβριανά βλ. G.S. Georgallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 541-699, Πέτρος Στυλιανού, *Το κίνημα του Οκτώβρη του 1931 στην Κύπρο*, Λευκωσία 1984. Για τη βρετανική άποψη σχετικά με τα Οκτωβριανά βλ. Κυβερνητικό Τυπογραφείο, *Ταραχαί εν Κύπρω κατ' Οκτώβριον, 1931. Λευκή βίβλος κατατεθείσα υπό του επί των Αποικιών Υπουργού εις το Κοινοβούλιον κατά Διαταγή της Αυτού Μεγαλειότητος κατά Μάρτιον, 1932*, Λευκωσία 1932 (μετάφραση στα ελληνικά του τόμου *Disturbances in Cyprus in October 1931*).

³¹¹ *The Cyprus Gazette (Extraordinary)*, αρ. 2176, 13-11-1931.

³¹² *The Cyprus Gazette (Extraordinary)*, αρ. 2178, 16-11-1931.

³¹³ Βλ. ΚΑΚ: SA1:1337/1931. Τηλεγράφημα J.H. Thomas προς Storrs, 29-10-1931 και η απάντηση του Storrs την επομένη.

³¹⁴ ΚΑΚ: SA1:1337/1931. Επιστολή J.H. Thomas προς Storrs, 29-10-1931.

³¹⁵ ΚΑΚ: SA1:1337/1931. Επιστολή Wright προς τους οθωμανούς βουλευτές, 15-11-1931.

βουλευτής N. Missirlizade προτίθετο να κυκλοφορήσει ένα φυλλάδιο, το οποίο θα απευθυνόταν προς τον τουρκικό πληθυσμό της Κύπρου. Σε αυτό, θα τόνιζε τη χαρά και την ικανοποίησή του για το γεγονός ότι η «ειλικρινής και νομιμόφρων στάση που επέδειξαν απέναντι στην κυβέρνηση» τόσο ο μουσουλμανικός πληθυσμός, όσο και οι βουλευτές εκτιμήθηκε από τους Βρετανούς, οι οποίοι θα στήριζαν την κοινότητά τους μελλοντικά.³¹⁶ Αποτελούσε μια ξεκάθαρη προσπάθεια του τούρκου πολιτευτή να αποδείξει την ορθότητα της μέχρι τότε πολιτικής συνεργασίας που ακολουθήθηκε με τους Βρετανούς.

Αντίθετα, η ενέργεια του υπουργείου να καταργήσει το Νομοθετικό Συμβούλιο δεν ικανοποίησε όλους τους βρετανούς βουλευτές, οι οποίοι με επερωτήσεις στο βρετανικό κοινοβούλιο ζήτησαν εξηγήσεις, ενώ έθεσαν και το ζήτημα της επαναφοράς του συντάγματος στο νησί. Ο νέος υπουργός Αποικιών Sir Cunliffe-Lister τόνισε ότι το τελευταίο αίτημα θα μελετάτο μελλοντικά, χωρίς όμως να προβεί σε λεπτομερείς αναφορές, παρά το γεγονός ότι το ζήτημα συζητείτο ήδη εντός του υπουργείου.³¹⁷ Παρόμοιες αντιδράσεις προήλθαν και από τον Τύπο στη Βρετανία, με το περιοδικό *The Economist* να κατηφιάρει το γεγονός ότι μόλις, για πρώτη φορά στα 50 χρόνια λειτουργίας του το Νομοθετικό Συμβούλιο έδειξε ένα «σημάδι ζωής», υπονοώντας την έντονη συζήτηση που διεξήχθη τον Απρίλιο του ίδιου έτους σχετικά με τον προϋπολογισμό, το υπουργείο Αποικιών το κατάργησε.³¹⁸

Εντούτοις, όπως οι D. Markides και G. Georghallides αναφέρουν, η εξέγερση του 1931 ήταν η αφορμή που οι Βρετανοί έψαχναν («ένα απροσδόκητο δώρο», όπως ο αξιωματούχος του υπουργείου Αποικιών A.J. Dawe το έθεσε), για την κατάργηση ενός θεσμού που ούτε οι ίδιοι υποστήριζαν πλέον την ύπαρξή του, ούτε και η πλειοψηφία των κατοίκων του νησιού θεωρούσε απαραίτητη τη λειτουργία του, αφού οι τελευταίοι επιδίωκαν ένα μόνο στόχο, την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Επιπρόσθετα, η αναμενόμενη απώλεια ισχύος των Βρετανών στο νησί και η αύξηση του ενωτικού κινήματος θα επιβραδυνόταν, όπως πίστευαν, μόνο με την επιβολή αυταρχικών μεθόδων και τον απόλυτο έλεγχο της εκπαίδευσης, της Εκκλησίας και των πολιτευτών.³¹⁹

Τα «Ανοικτά Γράμματα», όμως, αναφέρονταν σε μελλοντική επανεξέταση του ζητήματος, ενώ και ο ίδιος ο υπουργός θεωρούσε δεδομένη την προσωρινότητά τους.

³¹⁶ ΚΑΚ: SA1:1337/1931. Επιστολή αναπλ. διοικητή Λευκωσίας προς Wright, Λευκωσία 18-11-1931, όπου επισυνάπτεται το προσχέδιο του εν λόγω φυλλαδίου, ημερομηνίας 17-11-1931 για έγκριση.

³¹⁷ Οι σχετικές συζητήσεις αποστέλλονταν για ενημέρωση και στον Κυβερνήτη στο νησί. Βλ. ΚΑΚ: SA1:1410/1931.

³¹⁸ Παρατίθεται στο Diana Markides & G.S. Georghallides, "British Attitudes to Constitution-Making in Post-1931 Cyprus", *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 13, αρ. 1, Μάιος 1995, σελ. 66.

³¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 68-69. Βλ. και Robert Holland – Diana Markides, *Οι Βρετανοί και οι Έλληνες. Αγώνες εξουσίας στην ανατολική Μεσόγειο, 1850-1960*, Αθήνα 2011, σσ. 336-337.

Έτσι, άρχισαν να δημιουργούνται σκέψεις, τόσο εντός του υπουργείου, όσο και στους Βρετανούς υπαλλήλους στο νησί, λίγους μόλις μήνες μετά την κατάργησή του Συντάγματος, για την επαναφορά του.³²⁰ Τέθηκε ακόμα προς συζήτηση και η άποψη του γνωστού Κύπριου δικηγόρου και πρώην βουλευτή στην Ελλάδα, Γεώργιου Φραγκούδη, για την παραχώρηση ενός είδους αυτονομίας στο πλαίσιο πάντα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.³²¹ Παρά τις αρχικές σκέψεις, όμως, τελικά η σκληρή γραμμή υπερίσχυσε στο υπουργείο Αποικιών για τη συνέχιση της διακυβέρνησης του νησιού με την έκδοση διαταγμάτων, κάτι που υποστήριζε και ο αντικαταστάτης του Storrs, κυβερνήτης Stubbs, αλλά και η έλλειψη αντίδρασης από τους κατοίκους, γεγονός που οδήγησε στην παραμονή του υπάρχοντος καθεστώτος.³²²

Συμπεράσματα

Η παραχώρηση του Νομοθετικού Συμβουλίου στην Κύπρο αποτελούσε μια προσπάθεια των Βρετανών να δημιουργήσουν στους κατοίκους την εντύπωση της ενεργής τους συμμετοχής στις λειτουργίες της διοίκησης, χωρίς όμως σε κανένα σημείο να αποκτήσουν ουσιαστικό λόγο στη διακυβέρνηση του νησιού. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, εξάλλου, ότι όλοι οι νόμοι που ψηφίζονταν, δεν ίσχυαν αν δεν εγκρίνονταν από τον Βασιλιά. Έτσι, όσες συζητήσεις για την ψήφιση νομοσχεδίων γίνονταν εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου αποτελούσαν απλώς διαδικαστικά ζητήματα, που αν δεν εγκρίνονταν με τις βρετανοτουρκικές ψήφους, θα εγκρίνονταν με αρμοστειακή απόφαση. Όπως ο Στ. Κυριακίδης επισήμανε, για κάποιους πολιτικούς αναλυτές της εποχής, το εν λόγω σύνταγμα δεν αποτελούσε παρά ένα «sham gift» (πλαστό δώρο), με στόχο τη διευκόλυνση της βρετανικής υπεροχής. Είναι σημαντικό επίσης να αναφερθεί, ότι η δομή του εν λόγω Συμβουλίου προωθούσε τη διακοινοτική αντιπαράθεση, αφού μόνο οι ενωμένες βρετανοτουρκικές ψήφοι θα υπερίσχυαν των ελληνικών στις διάφορες συζητήσεις.³²³

Επιπρόσθετα, οι οποιεσδήποτε συνταγματικές παραχωρήσεις αποτελούσαν έκφραση των «διαδοχικών στιγμών της αποικιακής πολιτικής» της Βρετανικής

---

³²⁰ Αρχικά έγιναν σκέψεις για την αποστολή μιας εξεταστικής επιτροπής στο νησί για το σκοπό αυτό. Ο Storrs από την άλλη πρότεινε ένα αμιγώς διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο ενώ και ο Κύπριος, πρώην βουλευτής, βοηθός Γενικός Εισαγγελέας Νεοπτόλεμος Πασχάλης πρότεινε ένα διορισμένο συμβούλιο με πλειοψηφία των ανεπίσημων μελών. D. Markides & G. Georghallides, "British Attitudes", *ό.π.*, σσ. 69-70.

³²¹ Οι απόψεις του Γ. Φραγκούδη κωδικοποιήθηκαν στο βιβλίο του, George Frangoudes, *A Self-Government for Cyprus*, Αθήνα 1933 το οποίο εκδόθηκε και στα ελληνικά με τίτλο *Η Κύπρος Αυτόνομος υπό τον έλεγχο της Μεγάλης Βρετανίας. Σχέδιον Συντάγματος της Κυπριακής πολιτείας*, Αθήνα 1933.

³²² D. Markides & G. Georghallides, "British Attitudes", *ό.π.*, σσ. 71-79.

³²³ Stanley Kyriakides, *Constitutionalism and Crisis Government*, Φιλαδέλφεια 1968, σελ. 15.

Αυτοκρατορίας, όπως έχει επισημανθεί από τον Γ. Παπαδημητρίου,³²⁴ αφού εξέφραζαν τόσο τις πολιτικές που ακολουθούσαν οι βρετανικές κυβερνήσεις απέναντι στις αποικίες, αλλά και τις εκάστοτε στρατηγικές βλέψεις και στόχους τους.

Τα συνεχή αιτήματα και υπομνήματα των, ελλήνων κυρίως, κατοίκων για φιλελευθεροποίηση του συντάγματος και για μεγαλύτερη συμμετοχή τους, αντιμετώπιζονταν από τους Βρετανούς με σκεπτικισμό, με απώτερο στόχο τη διασφάλιση αφενός των συμφερόντων τους και αφετέρου, της συνεργασίας του μουσουλμανικού πληθυσμού. Δεν είναι τυχαίο, που πολύ συχνά, στα αιτήματά των Ελλήνων για περαιτέρω συνταγματικές παραχωρήσεις ήταν οι μουσουλμάνοι οι οποίοι πρώτοι αντιδρούσαν.

Πέραν όμως των διαφόρων αιτημάτων για αναθεώρηση του Συντάγματος, σημαντικές συζητήσεις διεξήχθησαν και εντός των αιθουσών του Συμβουλίου, με στόχο την παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών εξουσιών. Ήδη, προτού συμπληρωθεί μια δεκαπενταετία από την απόδοση συντάγματος, οι έλληνες βουλευτές ζήτησαν, αρχικά, αύξηση των οικονομικών εξουσιών του Συμβουλίου. Με την πάροδο όμως του χρόνου και με την αυξανόμενη ισχύ του ενωτικού κινήματος, αυξήθηκαν παράλληλα και τα αιτήματα για συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, όπως την αφαίρεση του δικαιώματος του *veto* από τον Αρμοστή. Ταυτόχρονα, οι έλληνες βουλευτές, στηριζόμενοι και στη μεγέθυνση της ποσοστιαίας πληθυσμιακής διαφοράς μεταξύ των δύο κοινοτήτων, έθεταν την αύξηση του αριθμού των ελληνικών και τη μείωση των επισήμων μελών σε αυτό. Εντούτοις, παρά την πληθώρα των σχετικών αιτημάτων, οι κοινές τουρκοβρετανικές ψήφοι οδηγούσαν τελικά στην καταψήφισή τους, πέραν μεμονωμένων περιπτώσεων, με αποτέλεσμα, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, τα αιτήματα των κατοίκων πλέον να τίθενται «εξωκοινοβουλευτικά».

Η παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου και η, μέσω αυτού, συμμετοχή των κατοίκων τόσο στην εκλογή των αντιπροσώπων τους, όσο και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, έδωσε στην Κύπρο έναν αέρα σχετικής πολιτικής ελευθερίας, σε σύγκριση με το προηγούμενο καθεστώς, και τους εξοικείωσε με τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες και θεσμούς.³²⁵

Η έκρηξη των Οκτωβριανών το 1931 έδωσε την αφορμή να καταλυθεί το σύνταγμα από τους ίδιους τους Βρετανούς και να αποδοθούν όλες οι εξουσίες στον Κυβερνήτη. Έτσι, κατά οξύμωρο τρόπο, σε εποχές όπου το σύνταγμα άλλων αποικιών οδηγούνταν στη φιλελευθεροποίηση και εκδημοκρατικοποίηση, στην Κύπρο καταλύθηκε εντελώς.

³²⁴ Γ. Παπαδημητρίου, *Το Συνταγματικό, ό.π.*, σσ. 26-27.

³²⁵ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Το κυπριακό ζήτημα, ό.π.*, σελ. 50.

5. «Εκλέγειν και Εκλέγεσθαι» Οι εκλογικοί κατάλογοι

Εκλογικό σώμα στους αιρετούς οργανισμούς κατά την Τουρκοκρατία

Η οριοθέτηση του εκλογικού σώματος ήταν μια από τις πρώτες ενέργειες των Βρετανών αμέσως μετά την απόφαση για τη δημιουργία αιρετού Νομοθετικού Σώματος στο νησί, παράλληλα με τις υπόλοιπες συζητήσεις. Ο καθορισμός των κριτηρίων που έπρεπε να πληρούν οι εκλογείς και η ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων ήταν μια χρονοβόρα διαδικασία, αφού υπήρχε σημαντική διαφωνία μεταξύ των βρετανών διοικητικών υπαλλήλων στο νησί και στο Λονδίνο και παρά το γεγονός ότι υπήρχε ήδη στην Κύπρο ένα υποτυπώδες εκλογικό σώμα, έστω και ανενεργό.

Μετά τις μεταρρυθμίσεις του 1839 και του 1856 στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επιτράπηκε η αντιπροσώπευση όλων των κοινοτήτων στις δημόσιες λειτουργίες της, ανεξαρτήτως θρησκείας ή φυλής. Πέραν των προαναφερομένων, ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο καθορισμός του εκλογικού σώματος στους «αιρετούς» αυτούς οργανισμούς, για να διαφανεί και η προϋπάρχουσα, της βρετανικής κατοχής, κατάσταση.

Στην τετραμελή, εκλεγόμενη ετησίως, *Κεντρική Δημογεροντία* και στην εικοσαμελή «Επιτροπή του Κοινού», το εκλογικό σώμα ήταν ευρύ, αποτελούμενο από τους Ορθόδοξους άρρενες κατοίκους του νησιού. Αντίστοιχα, οι *Επαρχιακές Δημογεροντίες* εκλέγονταν από τους κατοίκους της πρωτεύουσας κάθε επαρχίας.¹ Υπήρχε δηλαδή ένα συγκεκριμένο σύστημα εκλογής, με μόνο κριτήριο τη θρησκευτική ταυτότητα και το φύλο των εκλογέων, χωρίς να διευκρινίζονται τα επιπρόσθετα προσόντα που πιθανόν έπρεπε να κατέχουν οι «ψηφοφόροι».

Στα κύρια σώματα αντιπροσωπευτικής εκπροσώπησης κατά την υπό αναφορά περίοδο στο νησί, στα «αιρετά» Διοικητικά Συμβούλια ή *Medjlissi Idare*, που θεσπίστηκαν στα πλαίσια των πιο πάνω μεταρρυθμίσεων, μόνο ορισμένες θέσεις κατανέμονταν στην ελληνική και τουρκική κοινότητα εξίσου και πληρώνονταν με εκλογική διαδικασία. Σύμφωνα με τις μεταρρυθμιστικές διατάξεις που καθόριζαν και το εύρος των πολιτικών δικαιωμάτων, δικαίωμα ψήφου για τα Διοικητικά Συμβούλια είχαν όλοι οι άρρενες οθωμανοί κάτοικοι της περιοχής που λειτουργούσε το εν λόγω σώμα, με ηλικία 18 ετών και άνω, οι οποίοι πλήρωναν φορολογία πέραν των 50 γροσιών για την περιουσία τους και δεν είχαν καταδικαστεί για οποιοδήποτε σοβαρό έγκλημα. Ταυτόχρονα, το δικαίωμα για το εκλέγεσθαι το αποκτούσαν μόνο όσοι κατείχαν περιουσία και πλήρωναν φόρο πέραν των 100 γροσιών το χρόνο.² Είναι ξεκάθαρο, όπως τονίζει και ο Ρ. Κατσιαούνης, ότι

¹ Μ. Μιχαήλ, *Η Εκκλησία της Κύπρου*, ό.π., σσ. 251-263, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Α', σσ. 1161-1181.

² S. J. Shaw, "The origins", ό.π., σελ. 101, Α. Gazizoglu, *The Turks in Cyprus*, ό.π., σελ. 101.

συνδέονταν άμεσα τα πολιτικά δικαιώματα τόσο με την κτημοσύνη,³ όσο και με τη νομιμοφροσύνη.

Όσον αφορά στην τοπική αυτοδιοίκηση, οι μεταρρυθμίσεις που επέβαλε ο νόμος του 1864 καθόριζαν, όπως προαναφέρθηκε, διαφορετικά κοινοτικά και δημοτικά συμβούλια για τους Τούρκους και τους Έλληνες, στα μικτά χωριά και πόλεις αντίστοιχα, κάτι που προέβλεπε και χωριστούς εκλογικούς καταλόγους.⁴ Τα προσόντα για τους τοπικούς εκπροσώπους ήταν παρόμοια με τα αντίστοιχα για τα Διοικητικά Συμβούλια. Σύμφωνα με έγγραφο με τίτλο «Οδηγητικόν περί του τρόπου της εκλογής των μελών συμβουλίου των Γερόντων εκάστης ενορίας και χωρίου», δικαίωμα ψήφου είχαν όσοι άρρενες, «εκ των υπηκόων της Υψηλής Πύλης» ήταν άνω των 18 ετών, πλήρωναν φόρο «το ολιγότερον γρόσια 50 βεργήν βασιλικόν» ετησίως και είχαν κτημοσύνη.⁵ Σημαντική διαφορά είναι ότι δεν τίθετο θέμα νομιμοφροσύνης, όπως στα Διοικητικά Συμβούλια, ενώ διευκρινίζεται και ο φόρος που αφορά την περιουσία.⁶

Από την άλλη, οι εκλογές των εκπροσώπων της Εκκλησίας γίνονταν με την εφαρμογή της επικρατούσας παράδοσης και των διατάξεων των ιερών της κανόνων, είτε αποκλειστικά από τον κλήρο, είτε με την κοινή ψήφο κλήρου και λαού, και με την επικύρωση της Εκκλησίας και της Πολιτείας, όπως προαναφέρθηκε. Ιδιαίτερα στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας η επιλογή των αρχιερέων γινόταν με έμμεση εκλογή, από αιρετούς αντιπροσώπους, εκλεγόμενους από όλο τον άρρενα χριστιανικό πληθυσμό, ο αριθμός των οποίων δεν ήταν καθορισμένος αλλά ποίκιλλε από 11 μέχρι 87. Στις πλείστες των περιπτώσεων, οι συνοδικές εγκύκλιοι καθόριζαν τόσο το εκλογικό σώμα, όσο και τον αριθμό των λαϊκών και των κληρικών αντιπροσώπων που θα επιλέγονταν από το λαό, τα προσόντα των ψηφοφόρων και των υποψηφίων αντιπροσώπων και τον τρόπο που θα διεξαγόταν η αναμέτρηση. Δικαίωμα εκλογής, σύμφωνα με αυτές, είχε κάθε Ορθόδοξος Χριστιανός κάτοικος του νησιού, ο οποίος είχε ηλικία άνω των 20 ετών. Τους εκλογικούς καταλόγους ετοιμάζε ο ιερέας της ενορίας, με τη βοήθεια των επιτρόπων και του μουκτάρη (κοινοτάρχη), και αντίγραφό τους όφειλε να αποσταλεί εκ των προτέρων στην Ιερά Σύνοδο.⁷ Εντούτοις, η δημιουργία των καταλόγων αλλά και η επίβλεψη της

³ Ρ. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 310.

⁴ A.C. Gazioglu, *The Turks in Cyprus*, *ό.π.*, σελ. 101.

⁵ Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου (στο εξής ΑΙΑΚ): Αρχείο Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου, Βιβλίο Δ', αρ. 170. «Οδηγητικόν περί του τρόπου της εκλογής των μελών συμβουλίου των Γερόντων εκάστης ενορίας και χωρίου» (Το έγγραφο βρίσκεται συνημμένο σε άλλο έγγραφο με χρονολογία 1868).

⁶ Σχετικά με τους φόρους που επιβάλλονταν στο νησί επί Τουρκοκρατίας βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 61-62, Γεώργιος Α. Διονυσίου, *Εκκλησία και φορολογία στην Κύπρο τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας, 1779- 1856*, Λευκωσία 2007.

⁷ Το σύστημα διατηρήθηκε και μετά τη βρετανική κατοχή. Βλ. ενδεικτικά την εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου της 25^{ης} Ιουλίου 1900, σχετικά με την εκλογή Αρχιεπισκόπου μετά το θάνατο του Σωφρονίου στο ΚΑΚ:

διαδικασίας από τους ίδιους τους ιερείς, οι οποίοι πολύ πιθανόν είχαν και άμεσο ή έμμεσο ενδιαφέρον για τις εκλογικές αναμετρήσεις, το γεγονός ότι απλά κοινοποιούνταν στην Ιερά Σύνοδο και δεν ελέγχονταν από αυτή, αλλά και το μειωμένο επίπεδο μόρφωσης της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού ήταν μειονεκτήματα που πιθανόν επηρέαζαν την αξιοπιστία και την πληρότητα των καταλόγων αυτών. Οι μητροπολιτικές εκλογές, από την άλλη, φαίνεται να γίνονταν με διάφορους τρόπους, ιδιαίτερα κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Όπως διαπιστώνεται από έγγραφα του Αρχείου της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, σε κάποιες περιπτώσεις η επιλογή του νέου μητροπολίτη γινόταν από τους υπόλοιπους αρχιερείς και τους κληρικούς της χηρεύουσας μητρόπολης από ένα κατάλογο τριών υποψηφίων.⁸ Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, πιο πρόσφατες, η εκλογή γινόταν «υπό [...] πληρεξουσίων αντιπροσώπων του τε Κλήρου και του λαού της επαρχίας [...]».⁹ Δεν υπήρχε, δηλαδή, μια θεσμοθετημένη αυστηρή διαδικασία στον τρόπο εκλογής των αρχιερέων, αφού την ίδια περίπου περίοδο (μέσα της δεκαετίας 1860) για την εκλογή Αρχιεπισκόπου συμμετείχαν αιρετοί αντιπρόσωποι, ενώ σε αντίστοιχες εκλογές Επισκόπου όλοι οι κληρικοί της μητροπολιτικής περιφέρειας. Βέβαια, το συγκεκριμένο εκλογικό σώμα δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από τους Βρετανούς ως προηγούμενο, λόγω κυρίως του αποκλεισμού των πιστών των υπολοίπων θρησκειών από αυτό.

Όπως συμπεραίνεται, κατά την άφιξη των Βρετανών στο νησί υπήρχαν τέσσερις αιρετοί θεσμοί, από τους οποίους οι δύο διοικητικοί θεσμοί και οι άλλοι δύο εκκλησιαστικοί. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, για τα πολιτικά τουλάχιστον αξιώματα, τα προσόντα που όφειλαν να έχουν οι εκλογείς ήταν συνυφασμένα αφενός με την κτημοσύνη, αφετέρου με την εξόφληση των φορολογικών υποχρεώσεων. Άξια αναφοράς είναι και η δημιουργία ξεχωριστών θεσμών για τις δύο κοινότητες της Κύπρου και κατ' επέκταση και ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα εν λόγω κοινά στοιχεία εισήχθησαν, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, και στο νέο σύνταγμα που θα υιοθετηθεί από τους Βρετανούς.

Ο καθορισμός του εκλογικού σώματος για το αιρετό Νομοθετικό Συμβούλιο

Στην αχανή Βρετανική Αυτοκρατορία, η ίδρυση και λειτουργία εκλεγμένου Νομοθετικού Συμβουλίου σε ορισμένες αποικίες, επέβαλλε τόσο τον καθορισμό του εκλογικού σώματος, όσο και των προσόντων των αντιπροσώπων τους. Στις παλαιότερες

SA1:840/1908, όπου αναφέρεται ότι η διαδικασία γίνεται «συνωδά τω αρχαίω έθει». Παρατίθεται και στο Ν. Χριστοδούλου, *Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα, ό.π.*, σσ. 159-168.

⁸ Βλ. τις περιπτώσεις εκλογής μητροπολίτη Κυρηναίας το 1824 και 1862 στο ΑΙΑΚ: Κώδιξ Α', σελ. 191 και σελ. 321 αντίστοιχα.

⁹ Βλέπε το υπόμνημα για τη χειροτονία του Μητροπολίτη Κυρηναίας το 1872 βλ. ΑΙΑΚ: Κώδιξ Α', σελ. 347.

αποικίες, ο γεωγραφικός διαχωρισμός των εκλογέων ήταν μια απλή και εύκολη λύση για το εκλογικό σώμα. Η ύπαρξη όμως σύνθετων κοινωνιών σε κάποιες αποικίες, με διαφορετικά – αντίθετα πολλές φορές – στοιχεία και επιδιώξεις των συμβαλλόμενων μερών, επέβαλλε και διαφορετικό καθορισμό των εκλογέων, με βάση φυλετικά ή πολιτισμικά κριτήρια. Η πρώτη περίπτωση κοινοτικής εκπροσώπησης υπήρξε στην Κύπρο, με το σύνταγμα του 1882. Ακολούθησαν οι περιπτώσεις της Ινδίας και της Κεϋλάνης, 20 σχεδόν χρόνια αργότερα, όπου το εκλογικό σώμα διαχωρίστηκε με βάση τις εθνοτικές τους κοινότητες.¹⁰ Παράλληλα, στις αποικίες με ιδιαίτερη οικονομική βαρύτητα, σημαντικές παραγωγικές τάξεις, όπως οι τραπεζίτες, οι μεταλλωρύχοι ή το εμπορικό σώμα, εκπροσωπούσαν με αντιπρόσωπό τους, *commercial member*, στο υπό σύσταση συμβούλιο. Με την εξέλιξη όμως του εμπορίου τον 20^ο αιώνα με την κατάργηση των μικρών τοπικών εμπορικών οίκων και την καθιέρωση ημιμονοπωλιακών καρτέλ εμπορίου, μειώθηκε και η ισχύς του εν λόγω συστήματος.¹¹ Σε άλλες αποικίες, όπως η Μάλτα, υπήρχε διαφοροποιημένη επαγγελματική εκπροσώπηση, με εκλεγμένους αντιπροσώπους από τον κλήρο, το πανεπιστήμιο, τους ευγενείς και τις εμπορικές τάξεις, το οποίο επιβίωσε μέχρι και το 1939.

Στην Κύπρο, παρά την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων στους κατοίκους, μέσω των προαναφερθέντων σωμάτων, εντούτοις η πολιτική ζωή παρέμεινε υποανάπτυκτη, αφού η φανερή και διά βοής ψηφοφορία και οι πελατειακές σχέσεις μεταξύ των εκλογέων και των εκλεγμένων εμπόδιζαν την ανάπτυξή της, ακόμα και μετά τη βρετανική κατοχή.¹²

Η απόφαση για παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου στο νησί, ανακίνησε και το θέμα του εκλογικού σώματος. Ήδη από τις πρώτες συζητήσεις, παράλληλα με το ζήτημα της διατήρησης της πλειοψηφίας των εδρών από τους Βρετανούς, τέθηκε και η παραχώρηση ενός ικανοποιητικού αριθμού θέσεων ανεπίσημων αιρετών μελών, που θα εκλέγονταν με καθολική πλειοψηφία των αρρένων κατοίκων.¹³ Ο μόνιμος υφυπουργός Αποικιών, R. Herbert, αφού τόνισε την αναγκαιότητα ύπαρξης πλειοψηφίας των επίσημων μελών εντός του Συμβουλίου,¹⁴ ανέφερε ότι σύμφωνα και με τις επικρατούσες αντιλήψεις στην Ανατολή για την καθολική, ή σχεδόν καθολική, πλειοψηφία των αρρένων κατοίκων, θα έπρεπε τα εκλογικά προσόντα να είναι πολύ χαμηλά, να μπορούν να αποκτηθούν ύστερα από σύντομη παραμονή στην εκλογική

¹⁰ Για τις θέσεις που καταλάμβανε κάθε εθνότητα αναλυτικά βλ. M. Wight, *The Development*, ό.π., σσ. 88-89, όπου και οι άλλες περιπτώσεις κοινοτικής εκπροσώπησης.

¹¹ Στα συντάγματα που προτάθηκαν στην Κυανή Ακτή και τη Νιγηρία, στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, οι εμπορικοί αντιπρόσωποι μειώθηκαν ή καταργήθηκαν. Στο ίδιο, σσ. 85-86.

¹² P. Κατσιαούνης, *Labour, society and politics*, ό.π., σσ. 60-63, P. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», ό.π., σσ. 311-312.

¹³ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα του R. H. Meade, 21-2-1881.

¹⁴ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα του R. Herbert, 22-2-1881.

περιφέρεια, ενώ θα έπρεπε να μπου και οι απαραίτητες πρόνοιες για τον αποκλεισμό συγκεκριμένων προσώπων.¹⁵

Το θέμα της άμεσης εκλογής των βουλευτών ανακίνησε ο αρμόδιος αξιωματούχος για την περιοχή στο υπουργείο Αποικιών, Edward Fairfield, ο οποίος σε σημείωμά του τάχθηκε ενάντια σε αυτή, προτείνοντας και το διαχωρισμό του νησιού σε τρεις εκλογικές περιφέρειες, ώστε να αποφευχθεί η κυριαρχία των δυνάμεων (ιερέων και εθνικιστών) που θα ασκούσαν έντονη αντιπολίτευση στην κυβέρνηση. Σύμφωνα με τη λογική του βρετανού αξιωματούχου, η διάσπαση του εκλογικού σώματος θα οδηγούσε τους ψηφοφόρους να επιλέγουν τους υποψηφίους τους με τοπικιστικά κριτήρια. Πρότεινε ταυτόχρονα και την έμμεση εκλογή των βουλευτών μέσω αντιπροσώπων, όπως συνέβαινε και στις εκκλησιαστικές εκλογές, ώστε να μειωθεί ο κίνδυνος. Επιπρόσθετα, έθεσε και το θέμα της δημιουργίας κοινών εκλογικών καταλόγων χριστιανών και μωαμεθανών, όπου θα εκλέγονταν από κοινού οι αντιπρόσωποι των επαρχιών. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα το συμβιβασμό και συνεργασία μεταξύ των δύο φυλετικών στοιχείων του νησιού.¹⁶

Ενάντια στην άμεση εκλογή βουλευτών τάχθηκε και ο υφυπουργός Αποικιών και καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας Leopard Courtney, ο οποίος, σε υπόμνημά του τον Αύγουστο 1881, πρότεινε την τροποποίηση και ενίσχυση του υπάρχοντος ήδη θεσμού των Διοικητικών Συμβουλίων, και την εκλογή από αυτά των μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου. Ο κίνδυνος, σύμφωνα με τον ίδιο, για περιορισμένο αριθμό ψηφοφόρων, παρά τη θέσπιση οσωνδήποτε χαμηλών εκλογικών προσόντων και ο έλεγχος του Συμβουλίου από μικρό αριθμό εκλογέων, αλλά και η δυσκολία για να προσελκυσθεί στις εκλογές ικανοποιητικός αριθμός ψηφοφόρων, οι οποίοι να «ψήφιζαν με ικανοποιητική νοημοσύνη» επέβαλλαν την επιλογή της έμμεσης εκλογής. Επιπλέον, η χρησιμοποίηση του ήδη υπάρχοντος συστήματος, το οποίο ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές, κατά τον Courtney, θα είχε μικρότερο (πολιτικό και οικονομικό) κόστος στη διακυβέρνηση. Ο υφυπουργός Αποικιών, ο οποίος πρώτος επισήμανε ότι στο υπό δημιουργία Νομοθετικό Συμβούλιο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η βρετανοτουρκική συμμαχία για αποτροπή των χριστιανικών προτάσεων, αντιτίθετο σε οποιαδήποτε πιθανή εισδοχή στο Συμβούλιο «εθνικιστών» Ελλήνων, οι οποίοι θα έφερναν σε δύσκολη θέση την κυβέρνηση του νησιού.¹⁷ Με την άποψη του υφισταμένου του διαφώνησε ο υπουργός Αποικιών

¹⁵ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα του R. Herbert, 8-3-1881. Βλ. και το απόσπασμα από το σημείωμα μεταφρασμένο στα ελληνικά στο P. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σσ. 317-318.

¹⁶ TNA: CO67/24/1153, Σημείωμα του E. Fairfield, 10-3-1881.

¹⁷ Για τις απόψεις του βλ. το μνημόνιό του στο TNA: CO67/24/18810, «Cyprus Constitution», 19-8-1881. Ο Courtney, έφερε ως παράδειγμα την «διπλή εκλογή» που χρησιμοποιείτο για την εκλογή της Γερουσίας στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Η άποψή του σχετικά με την αγγλοτουρκική συμμαχία εντός του Συμβουλίου, την οποία επισήμανε και ο P. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 319, ενδυναμώνεται και από

Kimberley, ο οποίος αντιτασσόταν στη διπλή εκλογή, αφού αφενός δεν θα εξέφραζε την άμεση βούληση του εκλογικού σώματος, αφετέρου οι εκλεγόμενοι δεν θα ένοιωθαν υπεύθυνοι έναντι των εκλεκτόρων και θα ήταν πιο ευάλωτοι πολιτικά. Επιπλέον έθεσε και το ζήτημα των μικτών εκλογών, της επιλογής δηλαδή των υποψηφίων από όλο το εκλογικό σώμα ή το διαχωρισμό του στη βάση θρησκευτικών κριτηρίων και την επιλογή των ομόθρησκών τους υποψηφίων μόνο.¹⁸

Με βάση τις προτάσεις αυτές, και ύστερα από συνεννόηση με τον Αρμοστή Biddulph, ο οποίος βρισκόταν στο Λονδίνο τον Σεπτέμβριο του 1881, ετοιμάστηκε ένα μνημόνιο, το οποίο απεστάλη στη Λευκωσία για τις απόψεις της. Σύμφωνα με αυτό, το οποίο αποτελεί το προσχέδιο δημιουργίας του Νομοθετικού Συμβουλίου, καθορίζονταν, ανάμεσα σε άλλα που προαναφέρθηκαν, και τα προσόντα που όφειλαν να κατέχουν οι ψηφοφόροι. Δικαίωμα ψήφου είχαν όλοι οι ενήλικες άρρενες, ιδιοκτήτες οικίας (householders), οι οποίοι διέμεναν τουλάχιστον δώδεκα μήνες στην επαρχία που θα ψήφιζαν. Επιπλέον, το δικαίωμα μπορούσαν να το λάβουν και όσοι μη ιθαγενείς διέμεναν στο νησί για περίοδο πέραν των πέντε ετών. Υποψηφιότητα μπορούσαν να θέσουν όσοι πληρούσαν τα ίδια προσόντα. Ζητήθηκε επιπρόσθετα από τον Αρμοστή να επισημάνει αν υπάρχει οποιοδήποτε κώλυμα για τη δημιουργία κοινών εκλογικών καταλόγων και, κατ' επέκταση, την εκλογή όλων των βουλευτών τόσο μωαμεθανών, όσο και χριστιανών, από το σύνολο των εκλογέων, και όχι όπως ήταν η συνήθεια στις οθωμανικές επαρχίες, όπου οι ψηφοφόροι, ανάλογα με τη θρησκεία τους, εξέλεγαν τους ομόθρησκούς τους βουλευτές.¹⁹

Ο Αρμοστής, ο οποίος ήταν καλύτερος γνώστης των συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί από τους προϊστάμενούς του, αφού μελέτησε το υπόμνημα, απάντησε στις 25 Νοεμβρίου 1881 στον Υπουργό, αναφέροντάς του ότι η πρότασή του σχετικά με την παροχή του δικαιώματος ψήφου στους ιδιοκτήτες κατοικιών ήταν «αδικαιολόγητα περιοριστική», αφού συνηθιζόταν σε κάποιες περιπτώσεις να κατοικούν στο ίδιο σπίτι πέραν της μιας οικογένειας. Σύμφωνα με τον Biddulph το εκλογικό δικαίωμα έπρεπε να συνδεθεί άμεσα με την καταβολή της φορολογίας «βεργί»²⁰, που αφορούσε την περιουσία. Έτσι, θα συμπεριλαμβάνονταν όλοι οι ιδιοκτήτες οικιών, αλλά και οι μικροϊδιοκτήτες γης ακόμα και άλλοι επαγγελματίες, οι οποίοι ενοικίαζαν τους χώρους εργασίας τους. Σχετικά

την πρότασή του για τροποποίηση του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου, στο οποίο θα υπήρχαν τέσσερα επίσημα και οκτώ εκλεγμένα μέλη, όπου όμως ο αριθμός των τουρκοβρετανικών και των ελληνικών μελών θα ήταν ο ίδιος.

¹⁸ TNA: CO67/24/18810, Σημείωμα του Kimberley, 21-8-1881.

¹⁹ TNA: CO67/24/18810, Επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 27-10-1881, όπου επισυνάπτεται και το αναφερόμενο μνημόνιο.

²⁰ Σύμφωνα με τον Φ. Ζαννέτο, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 61-62, η φορολογία για το βεργί είχε τρεις κατηγορίες, το «βεργί κιμάτ», που ήταν 4% επί της αξίας της αγοράς γης, οικιών ή άλλης ακίνητης περιουσίας, το «βεργί ιράτ», που ήταν 4% επί του ενοικίου της παραπάνω περιουσίας και το «βεργί τεμετού», που αφορούσε το εμπορικό κέρδος και των μισθών.

με τους ξένους υπηκόους, ο Αρμωστής διαφωνούσε με την παροχή σε αυτούς δικαιώματος ψήφου, πέραν των Βρετανών, όπως συνέβαινε και στη Βρετανία, αφού ούτε οι Κύπριοι θα το αποδέχονταν. Σχετικά με τους υποψηφίους για τις θέσεις στο Συμβούλιο, ο Αρμωστής δεν είχε αντίρρηση να πληρούν τα ίδια προσόντα με τους ψηφοφόρους, αν και επισήμανε την ανάγκη να είναι είτε Οθωμανοί υπήκοοι, κάτοικοι του νησιού ή Βρετανοί. Ο Biddulph διαφωνούσε και με την κοινή εκλογή των υποψηφίων και των δύο θρησκευμάτων του νησιού, αφού στην πραγματικότητα η μειονότητα δεν θα είχε εκπροσώπηση, θεωρώντας ότι η πλειοψηφούσα κοινότητα θα καθόριζε την εκλογή όλων των βουλευτών.²¹ Συνεχίζοντας όμως, και θεωρώντας ότι στόχος του υπουργείου ήταν η, με την πάροδο του χρόνου, ωρίμανση των Κυπρίων, ώστε να σκέφτονται ως «ομοιογενής πληθυσμός με κοινά ενδιαφέροντα και επιδιώξεις», πρότεινε την ανάδειξη ξεχωριστά οκτώ βουλευτών από τους Χριστιανούς και τεσσάρων από τους Μωαμεθανούς, ανεξαρτήτως θρησκείας του εκλεγόμενου. Σχετικά με το εκλέγεσθαι, ο Αρμωστής τόνισε ότι η απόκτηση του εκλογικού δικαιώματος ήταν αρκετή, με την προϋπόθεση ότι θα εγκρίνονταν οι πιο πάνω προτάσεις του. Εντούτοις, θεώρησε σημαντική την κατοχή της οθωμανικής ή της βρετανικής υπηκοότητας και τη διαμονή στο νησί των υποψηφίων μελών.²²

Εντός του υπουργείου άρχισαν να σχολιάζονται θετικά οι διάφορες προτάσεις του Αρμωστή, τόσο για τον τρόπο εκλογής, όσο και για τη διεύρυνση του εκλογικού σώματος. Στόχος των αξιωματούχων του υπουργείου ήταν η εξεύρεση τρόπων αποφυγής ελέγχου του Νομοθετικού Συμβουλίου από τους «έλληνες εθνικιστές» και διασφάλισης της θέλησης της τούρκικης μειονότητας εντός αυτού.²³ Ο υπουργός Kimberley όμως είχε αντίθετη άποψη. Διαφωνούσε με το διαχωρισμό του εκλογικού σώματος σε «μωαμεθανούς» και «μη μωαμεθανούς», καθώς και την προσπάθεια επιβολής της βρετανικής θέλησης εντός του Συμβουλίου με το να εξασφαλιστεί η μειοψηφία των

²¹ Τη διαφωνία του στο συγκεκριμένο σχέδιο εκλογής εξέφρασε και ο αξιωματούχος του υπουργείου Αποικιών H.W. Just στο TNA: CO67/21/21324, Σημείωμα του H.W. Just, 8-12-1881.

²² TNA: CO67/21/21324, Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 25-11-1881. Ο Αρμωστής αρχικά θεώρησε ότι, αν θα αφαιρείτο το δικαίωμα από τους ξένους, τυπικά έπρεπε να αφαιρεθεί και από τους Βρετανούς, αν και οι δεύτεροι «επιδείκνυαν ενδιαφέρον για τη ορθή διακυβέρνηση του νησιού, σε αντίθεση με τους ξένους, που ενδιαφέρονταν αποκλειστικά για το προσωπικό τους συμφέρον». Δεν διευκρίνιζε όμως αν θα αποκτούσαν το δικαίωμα όσοι ξένοι, σύμφωνα με τις δικές του προτάσεις, αποκτούσαν ψήφο, με την πάροδο πέντε ετών διαμονής στο νησί, κάτι που επισήμανε και ο H.W. Just σε σημείωμά του ημερομηνίας 8-12-1881 στο TNA: CO67/21/21324. Με την αφαίρεση του δικαιώματος για εκλογή από τους ξένους υπηκόους διαφώνησε και ο R. Meade, αφού θεώρησε ότι θα στερείτο το νομοθετικό σώμα τις υπηρεσίες ορισμένων σημαντικών προσωπικοτήτων, όπως ήταν ο Ριχάρδος Mattei (ο οποίος λανθασμένα αναφέρεται αφού είχε γεννηθεί στην Κύπρο). Βλ. το σημείωμά του, ημερομηνίας 14-12-1881 στο TNA: CO67/21/21324.

²³ Βλ. τα σημειώματα των H.W. Just, 8-12-1881 και R. Meade, 14-12-1881 στο TNA: CO67/21/21324.

ελλήνων βουλευτών. Ταυτόχρονα όμως, έπρεπε να διασφαλίζονται τόσο το μουσουλμανικό στοιχείο, όσο και η βρετανική διακυβέρνηση.²⁴

Ο Biddulph επανήλθε στα τέλη Δεκεμβρίου 1881 και απέστειλε στον υπουργό υπόμνημα, το οποίο ετοιμάστηκε μετά από οδηγίες του, από το Δικηγόρο του Στέμματος William Collyer και το δικαστικό επίτροπο της Κύπρου Elliot Bovill. Σε αυτό, αναλύθηκαν τόσο τα εκλογικά προσόντα, όσο και ο προτεινόμενος τρόπος εκλογής. Οι νομικοί σύμβουλοι του Αρμοστή διαφωνούσαν με την παροχή ψήφου σε όλους τους ιδιοκτήτες οικίας, αφού η ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολη και χρονοβόρα. Πρότειναν όπως δοθεί το δικαίωμα ψήφου σε όσους άρρενες, άνω των 21 ετών, πλήρωναν τέσσερα σελίνια ετησίως σε φόρο «βεργί», ή ενοικίαζαν χώρο με ενοίκιο πέντε λίρες το χρόνο (κάτι που αντιστοιχούσε στο ανάλογο ποσό βεργί). Το αρνητικό ήταν ότι θα υπήρχαν άτομα που θα αποκτούσαν δικαίωμα να ψηφίζουν σε δύο εκλογικά διαμερίσματα, όπου θα πλήρωναν φόρο. Εντούτοις, διασφαλιζόταν ότι η πλειοψηφία των ιδιοκτητών περιουσίας θα ψηφίζαν, εκτός από τους μικροϊδιοκτήτες που πλήρωναν λιγότερο από το προκαθορισμένο ποσό. Επιπλέον, οι δύο νομικοί μερίμνησαν ώστε να λάβουν το δικαίωμα ψήφου και όσοι πλήρωναν τη φορολογία για την περιουσία της συζύγου τους. Με αυτά τα μέτρα, η ετοιμασία των καταλόγων θα ήταν πολύ εύκολη.²⁵ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η παροχή του δικαιώματος συνδεόταν άμεσα με την αποπληρωμή του φόρου για το έτος πριν από την ετοιμασία των καταλόγων. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, αφού αφενός θα ήταν ένα μέτρο πίεσης προς τους φορολογούμενους να τακτοποιήσουν τις εκκρεμότητές τους για να ψηφίσουν, αφετέρου για να μειωθεί σημαντικά το εκλογικό σώμα, κάτι που πιθανόν να επιδίωκαν οι δύο νομικοί σύμβουλοι του Αρμοστή, λόγω και της «έντονης υποτίμησής τους προς την ωριμότητα των λαϊκών στρωμάτων να μετάσχουν στο πολιτικό σύστημα», χαρακτηριστικό που διαπνέει, σύμφωνα με τον Κατσιαούνη, όλο το υπόμνημα²⁶.

Με τις συντηρητικές απόψεις των υφισταμένων του φαίνεται να διαφωνούσε ο Biddulph, ο οποίος επιθυμούσε ευρύτερο εκλογικό σώμα. Αυτός ήταν και ο λόγος που ο ίδιος στην επιστολή του προς τον υπουργό πρότεινε ως ελάχιστο ποσό φόρου «βεργί» το ένα σελίνι ή την κατοχή οικίας, κάτι που θα αύξανε σημαντικά τον αριθμό των

²⁴ TNA: CO67/21/21324, Σημείωμα του Kimberley, 17-12-1881. Σύμφωνα με τον υπουργό Αποικιών, οι Βρετανοί δεν έπρεπε να βλέπουν τους Έλληνες ως «ανταγωνιστικό σώμα», αλλά, ως την πλειοψηφία του πληθυσμού που η θέλησή του έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη.

²⁵ Σύμφωνα με τους νομικούς συμβούλους, οι ιδιοκτήτες περιουσίας ήταν ήδη καταγεγραμμένοι στους καταλόγους του αρμόδιου τμήματος, ενώ οι ενοικιαστές θα εντοπίζονταν εύκολα από τα δημαρχεία. Δυσκολίες θα αντιμετώπιζονταν μόνο στην περίπτωση των ατόμων που πλήρωναν το φόρο για την περιουσία της συζύγου τους. Βλ. αναλυτικά στο “Legal Advisers to High Commissioner”, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Cyprus*, C. 3384, Λονδίνο 1882, σελ. 37.

²⁶ Ρ. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 322.

ψηφοφόρων. Επιπρόσθετα επισύναπτε πίνακες σχετικά με τον πληθυσμό του νησιού κατά θρήσκευμα και κατά περιφέρεια (Παράρτημα Ε) και πίνακα με τα άτομα που πλήρωναν «βεργί» (Παράρτημα Στ).²⁷ Με βάση αυτά τα στοιχεία και έχοντας υπόψη και τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του νησιού, από το σύνολο των 70,035 φορολογούμενων, οι 58,916 ήταν άνδρες. Από αυτούς, οι 14,116 πλήρωναν λιγότερο φόρο από το ένα σελίνι, άρα έχαναν το εκλογικό τους δικαίωμα, σύμφωνα με την πρόταση των Collyer και Bovill ενώ οι υπόλοιποι 44,800, ποσοστό 76% όσων πλήρωναν κάποιο φόρο, αποκτούσαν δικαίωμα ψήφου. Εντούτοις, αποτελούσαν μόλις το 24% του συνολικού πληθυσμού του νησιού, ενώ ανάμεσα σε αυτούς υπήρχαν και κάποιοι που ήταν διπλογραμμένοι.

Η επιστολή του Biddulph έδωσε την αφορμή στον E. Fairfield, ο οποίος μόλις είχε επιστρέψει στο Λονδίνο από την Κύπρο, όπου είχε μεταβεί για να μελετήσει την κοινωνική και οικονομική της κατάσταση,²⁸ να παρουσιάσει τις θέσεις του σχετικά με το προτεινόμενο σύνταγμα. Όπως αναφέρει και ο P. Κατσιαούνης, «η αυτοπεποίθηση, την οποία του προσέδιδε το γεγονός ότι ήταν ο μόνος αξιωματούχος του Υπουργείου με προσωπική πείρα από την Κύπρο»²⁹, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην υιοθέτηση της πλειοψηφίας των προτάσεών του. Με ένα πολυσέλιδο σημείωμα, υπερασπίστηκε την όσο το δυνατόν ευρύτερη παροχή του δικαιώματος ψήφου στους Κύπριους, περιλαμβάνοντας όλους τους φορολογούμενους για το «βεργί», ανεξαρτήτως ποσού, οι οποίοι κατείχαν γη ή οικία. Με την άποψή του συμφωνούσε τόσο ο βοηθός υφυπουργός Αποικιών R. Meade³⁰ όσο και ο ίδιος ο Kimberley, αφού θα απλοποιούνταν με τον τρόπο αυτό τα πράγματα.³¹ «Δεν έχουμε καλύτερους φίλους στο νησί από την πιο ταπεινή τάξη των αγροτών, αφού αυτοί ήταν που ένοιωσαν πιο έντονα το βάρος της τουρκικής καταπίεσης και που έχουν ωφεληθεί περισσότερο από τον ερχομό μας», ανέφερε στο σημείωμά του.³² Ταυτόχρονα, και με αφορμή την πρόταση του Biddulph για την παροχή ψήφου σε όσους πλήρωναν το βεργί για την περιουσία της συζύγου τους, πρότεινε, παρά το φόβο πιθανής αντίδρασης από την αντιπολίτευση στο Λονδίνο, την παροχή δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες, οι οποίες, πολλές φορές ήταν «οι αρχηγοί των οικογενειών τους». Βέβαια, η πρωτοπόρα, για

²⁷ Major General Sir R. Biddulph. K.C.M.G., C.B., to the Right Hon. The Earl of Kimberley, 24-12-1881, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Cyprus*, C. 3384, Λονδίνο 1882, σσ. 34-37. Βρίσκεται και στο TNA: CO67/21/76.

²⁸ Η έκθεση του E. Fairfield με τίτλο «Cyprus. Memorandum on Administration Questions» βρίσκεται στο TNA: CO883/2/11.

²⁹ P. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 323.

³⁰ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα του Meade, 2-2-1882.

³¹ Βλ. τις παρατηρήσεις του Kimberley στο περιθώριο του υπομνήματος του Fairfield στο TNA: CO67/21/76, Σημείωμα του Fairfield, 31-1-1882.

³² TNA: CO67/21/76, Σημείωμα του Fairfield, 31-1-1882. Παρατίθεται και στο P. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 324.

τα δεδομένα της εποχής, πρόταση απορρίφθηκε από τον ίδιο τον υπουργό Αποικιών, χωρίς καν αιτιολόγηση.³³ Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι σε καμιά αποικία δεν είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα ψήφου για εκλογές για ανάδειξη κοινοβουλίου στις γυναίκες, κάτι που έγινε μια δεκαετία περίπου αργότερα (1894), στη Νέα Ζηλανδία.³⁴

Όσον αφορά το άλλο θέμα που απασχολούσε το υπουργείο, ο Fairfield ήταν αντίθετος στην εκλογή άνευ φυλετικής διακρίσεως. Υποστήριζε το διαχωρισμό των εκλογικών καταλόγων και την ξεχωριστή εκλογή των βουλευτών της κάθε θρησκείας από τους ομόθρησκους τους μόνο. Σύμφωνα με τον βρετανό αξιωματούχο, ο οποίος τελικά έπεισε και τον υπουργό Αποικιών, η εκλογή των βουλευτών της άλλης κοινότητας δεν ήταν ανάμεσα στα αιτήματα των ελλήνων ηγετών, όπως είχαν κωδικοποιηθεί στα σχετικά τους υπομνήματα, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως. Επιπλέον, πιθανή δημιουργία χωριστών καταλόγων δεν θα δημιουργούσε αντιμαχόμενα στρατόπεδα ανάμεσα στους Κύπριους, διχάζοντάς τους, αφού αυτά ήδη υπήρχαν. Η ιστορία, τα ήθη και η γλώσσα ήταν στοιχεία που διαχώριζαν τους Έλληνες και τους Τούρκους, οι οποίοι, κατά τον Fairfield, ζούσαν απλά στον ίδιο χώρο με τυπικές σχέσεις.³⁵

Τέλος, όσον αφορά το δικαίωμα του εκλέγεσθαι, ο βρετανός αξιωματούχος υποστήριξε τη μη αναφορά σε οποιαδήποτε εθνικότητα στα κριτήρια για απόκτησή του αφού αφενός ήταν περιττό – οι Κύπριοι δεν θα ψήφιζαν ξένο υπήκοο ως βουλευτή – και αφετέρου πιθανόν να υπήρχαν αντιδράσεις από ξένες κυβερνήσεις, όταν θα ζητούνταν από υπηκόους τους, κυρίως Κυπρίους με ξένη υπηκοότητα, να την απαρνηθούν για να μπορέσουν να θέσουν υποψηφιότητα. Με την άποψή του συμφώνησε ο υπουργός Αποικιών, ο οποίος θεώρησε ότι ήταν αρκετή η συμπερίληψη του κριτηρίου της διαμονής πέντε ετών στο νησί για να αποκτηθεί το δικαίωμα.³⁶

Οι απόψεις του Fairfield, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε ήταν ο μόνος από τους αξιωματούχους του Υπουργείου Αποικιών που είχε προσωπική άποψη για την κατάσταση στην Κύπρο, έπεισαν τους προϊστάμενους του. Ο υπουργός Αποικιών, σε εμπιστευτική του αλληλογραφία στις 10 Μαρτίου 1882 προς τον Αρμοστή, συμφώνησε μαζί του ως προς την ανάγκη για αύξηση της ευρύτητας του εκλογικού σώματος και τον ενημέρωσε ότι θα αποκτούσαν το εκλογικό δικαίωμα όσοι κάτοικοι πλήρωναν φόρο «βεργί», ανεξαρτήτως ποσού, κάτι που θα απλοποιούσε σε μεγάλο βαθμό και τη δημιουργία των εκλογικών

³³ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα του Fairfield, 31-1-1882. Το σημείωμα του Kimberley βρίσκεται στο περιθώριό του.

³⁴ P. Levine, *The British Empire*, ό.π., σσ. 47 και 162. Εκλογικά δικαιώματα για τοπικές εκλογές είχαν παραχωρηθεί στις γυναίκες της Νέας Ζηλανδίας από το 1861.

³⁵ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα του Fairfield, 31-1-1882. Ανάμεσα στα επιχειρήματά του ήταν το γεγονός ότι μεταξύ των Ελλήνων ζούσαν ακόμα άτομα που οι γονείς τους ήταν μεταξύ αυτών που σκοτώθηκαν από τους Τούρκους μαζί με τον Αρχιεπίσκοπο, εννοώντας προφανώς τις σφαγές της 9^{ης} Ιουλίου 1821.

³⁶ TNA: CO67/21/76, Σημείωμα του Fairfield, 31-1-1882. Το σημείωμα του Kimberley στο περιθώριό του.

καταλόγων. Επιπλέον, διευκρίνιζε ότι, «για να εξασφαλιστεί μια αποτελεσματική αντιπροσώπευση της μειονότητας» το εκλογικό σώμα θα διαχωριζόταν σε «χριστιανούς», που θα περιλαμβάνονταν όλοι οι μη μωαμεθανοί, και σε «μωαμεθανούς».³⁷

Επιπρόσθετα, οι αντιδράσεις που εμφανίστηκαν στο νησί, με την άρνηση αποδοχής οποιασδήποτε θέσης, είτε στο Νομοθετικό Συμβούλιο, είτε στα Δημοτικά και Διοικητικά Συμβούλια, όπως και τα υπομνήματα και οι συναντήσεις με τον Αρμοστή τόσο των Ελλήνων όσο και των Τούρκων ηγετών σχετικά με τα αιτήματά τους, είχαν ως αποτέλεσμα την άμεση αποστολή ενός διαγγέλματος προς τον Biddulph, με οδηγίες να δημοσιοποιηθεί άμεσα στον κυπριακό λαό.³⁸ Το εν λόγω έγγραφο δημοσιεύτηκε στην *Επίσημη Εφημερίδα*³⁹ και, μεταφρασμένο στα ελληνικά, στον Τύπο της εποχής. Ενώ όμως ανήγγειλε την «καθίδρυσιν Συντάγματος, υφ' ό ο κυπριακός λαός να δύναται να μετέχη, διά των αντιπροσώπων του, της διεξαγωγής των υποθέσεων της νήσου», δεν διευκρίνισε τα όρια του εκλογικού σώματος, αφού όπως ανέφερε βρισκόταν υπό «προπαρασκευή», αν και τόνισε ότι «τ' απαιτούμενα προσόντα του ψηφοφόρου θεωρηθήσονται ως ευρύν κύκλον έχοντα». Παράλληλα, προστέθηκε και ειδική αναφορά στους αλλοδαπούς, οι οποίοι θα αποκτούσαν τα ίδια δικαιώματα με τους ιθαγενείς, μετά από διαμονή πέντε ετών στο νησί, κάτι που δηλώνει και τη σημασία που απέδιδαν οι Βρετανοί στην πιθανή παρουσία αλλοδαπών στο Συμβούλιο.⁴⁰ Όπως πολύ ορθά επισήμανε ο Ρ. Κατσιαούνης, η υιοθέτηση εκ μέρους του υπουργείου της άποψης των νομικών συμβούλων του Αρμοστή σχετικά με την αποπληρωμή του φόρου ως απαραίτητου κριτηρίου για την εγγραφή στους εκλογικούς καταλόγους, ερχόταν σε αντίφαση με την προτεραιότητα που έθεσε για το όσο το δυνατόν ευρύτερο εκλογικό σώμα, αφού η απλοποίηση του καταρτισμού τους θεωρήθηκε σημαντικότερη.⁴¹

Όπως προαναφέρθηκε, στις αντιδράσεις που υπήρχαν για την παροχή συντάγματος, τόσο από τους Έλληνες, όσο και από τους Τούρκους του νησιού, δεν σχολιάστηκε καθόλου η ευρύτητα του εκλογικού σώματος, πιθανόν λόγω του ότι θα διευκρινιζόταν μελλοντικά.⁴² Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι η παροχή αντιπροσωπευτικής

³⁷ TNA: CO67/21/76, Εμπιστευτική επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 10-3-1882.

³⁸ Η εν λόγω ενέργεια έγινε μετά από την προτροπή του ιδίου του Kimberley, CO67/21/76, Σημείωμα του Kimberley, 14-2-1882. Ο Fairfield, συμφωνώντας με τον προϊστάμενό του, και με στόχο να κατευναστούν οι ανησυχίες των νησιωτών, οι οποίοι δεν γνώριζαν τις ενέργειες που γίνονταν για τη δημιουργία αιρετού Νομοθετικού Σώματος ετοίμασε το προσχέδιο του διαγγέλματος. Βλ. TNA: CO67/21/76, Σημείωμα του Fairfield, 15-2-1882.

³⁹ *The Cyprus Gazette*, αρ. 83, 23-3-1882.

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά εφ. *Αλήθεια, Παράρτημα* (Λεμεσός), 13/25-3-1882. Αναφέρεται και στο Ρ. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 324. Αποσπάσματα του διαγγέλματος δημοσιεύονται και στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 316-317.

⁴¹ Ρ. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 326.

⁴² Οι Έλληνες ηγέτες έστειλαν ευχαριστήρια τηλεγραφήματα προς τον υπουργό Αποικιών, αφού το αίτημά τους για αιρετό Νομοθετικό Συμβούλιο θα υλοποιείτο. Αντιθέτως οι Τούρκοι με μια σειρά από επιστολές,

διακυβέρνησης ήταν αφ' εαυτής πολύ σημαντική, αφού το «πρόσφατα προστεθέν κόσμημα» στο στέμμα της Βασίλισσας της Αγγλίας, αποτελούσε μια από τις ελάχιστες αποικίες, οι οποίες είχαν εκλεγμένους εκπροσώπους στο Νομοθετικό Συμβούλιο.⁴³ Επιπρόσθετα, το εύρος του εκλογικού σώματος φαίνεται να ήταν μεγαλύτερο στην Κύπρο από ότι στις υπόλοιπες αποικίες, αφού παρά το γεγονός ότι τα κριτήρια παντού ήταν περίπου τα ίδια, το μέγεθος που είχε τεθεί αλλού για την περιουσία των κατοίκων τους ώστε να αποκτήσουν το εκλογικό δικαίωμα ήταν αρκετά υψηλό, με αποτέλεσμα τη μη συμμετοχή των λαϊκότερων στρωμάτων (ακτήμονες και εργάτες) στις εκλογικές διαδικασίες.⁴⁴

Μετά την αναγγελία ίδρυσης εκλεγμένου Νομοθετικού Συμβουλίου, και παρά τις αντιδράσεις, οι συζητήσεις συνεχίστηκαν μεταξύ Λευκωσίας και Λονδίνου για τον τρόπο καταρτισμού των εκλογικών καταλόγων. Ο Αρμοστής έδωσε οδηγίες στους νομικούς του συμβούλους Collyer και Bonvill να ετοιμάσουν προσχέδιο κανονισμών για την εκλογή των μελών. Στο μνημόνιο αυτό, που περατώθηκε στα μέσα Απριλίου 1882 και απεστάλη στον υπουργό από τον Αρμοστή, τονίζονταν ορισμένες δυσκολίες στον καταρτισμό των εκλογικών καταλόγων. Η ομοιότητα των επιθέτων των κατοίκων και η συχνή επανάληψή τους ήταν ένα σημείο που έπρεπε να προσεχθεί για να αποφευχθούν πιθανές διπλοψηφίες. Ταυτόχρονα, οι νομικοί σύμβουλοι πρότειναν μια καινοτόμο τεχνική με σκοπό την αποφυγή δημιουργίας εκλογικών καταλόγων. Σύμφωνα με την παράγραφο 27, ο κάθε ψηφοφόρος ήταν υποχρεωμένος να παρουσιάσει την απόδειξη αποπληρωμής όλων των φόρων «βεργί» που του αντιστοιχούσαν (ή της συζύγου του αν θα ψήφιζε εκ μέρους της) για το οικονομικό έτος που προηγείτο της εκλογικής αναμέτρησης στο διαμέρισμα που θα ψήφιζε. Ο προεδρεύων του εκλογικού κέντρου θα σφράγιζε την απόδειξη, ώστε να αποφευχθεί διπλοψηφία.⁴⁵

Ο Αρμοστής, επανήλθε με εμπιστευτική επιστολή στις αρχές Μαΐου 1882, αναφέροντας ότι με το νέο σύστημα φοροείσπραξης που εισήχθη πρόσφατα, το οποίο προνοούσε την απόδοση ξεχωριστής απόδειξης για το «βεργί» σε κάθε φορολογούμενο, θα

διαμαρτύρονταν γιατί έχαναν δικαιώματα που κατείχαν από την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως θα αναλυθεί και αλλού. Βλ. ενδεικτικά Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 317-318. Σύμφωνα με τον Κατσιαούνη, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 326, η έλλειψη αντίδρασης πιθανόν να οφειλόταν σε ικανοποίηση των Κυπρίων από τις επαγγελίες του διαγγέλματος.

⁴³ Οι υπόλοιπες ήταν το Ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας, το Νατάλ της Αφρικής, η Μάλτα, η Βερμούδα, τα Barbados, οι Μπαχάμες, η Τζαμάικα, τα Νησιά Leeward, όπου υπήρχε Κεντρικό Νομοθετικό Συμβούλιο στην πρωτεύουσα και τοπικά στα μεγάλα νησιά, η Βρετανική Γουϊνέα, η Δυτική και Νότια Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία, η Queensland, η Βικτώρια, η Νέα Νότια Ουαλία, ο Μαυρίκιος και η Newfoundland. Βλ. Colonial Office, *Return showing the constitution, ό.π.*

⁴⁴ Στο ίδιο.

⁴⁵ Το προσχέδιο Κανονισμών ετοιμάστηκε στις 15-4-1882 και αποστάλη με εμπιστευτική επιστολή από τον Biddulph προς τον Kimberley, Λευκωσία 17-4-1882. Βρίσκεται στο TNA: CO67/25/7312.

ήταν πιο εύκολο να αποδειχθεί η αποπληρωμή του εν λόγω φόρου και η εγγραφή του φορολογούμενου στους εκλογικούς καταλόγους. Επιπρόσθετα, επισήμανε κάποιες δυσκολίες που θα αντιμετώπιζονταν κατά τη δημιουργία τους, επαναλαμβάνοντας τη συχνότητα του φαινομένου των κοινών επιθέτων και τη χρησιμοποίηση περισσότερων του ενός επωνύμου από το ίδιο άτομο. Επιπλέον το γεγονός ότι ένας ιδιοκτήτης κατείχε γη σε διαφορετικές εκλογικές περιφέρειες θα δυσχέραινε και θα καθυστερούσε την κατάρτιση των καταλόγων, οι οποίοι, σε αρχική φάση θα ετοιμάζονταν κατά προσέγγιση, ενώ με την πάροδο των ετών και την πείρα που θα αποκτιούνταν, θα επιτυγχανόταν η ακρίβειά τους. Πρότεινε, εντούτοις, τη χορήγηση ενός μοναδικού αριθμού σε κάθε εγγεγραμμένο ψηφοφόρο, με τον οποίο θα μπορούσε να ψηφίσει.⁴⁶

Οι επιφυλάξεις του Αρμοστή, όπως εκδηλώθηκαν με τις επιστολές του Απριλίου και Μαΐου 1882, έδωσαν το έναυσμα για έναρξη συζητήσεων εντός του υπουργείου Αποικιών για την αναγκαιότητα ή μη της ετοιμασίας εκλογικού καταλόγου, αφού αποδεικνύονταν χρονοβόρα και δαπανηρή.⁴⁷ Έτσι, με επιστολή του, ο υπουργός πρότεινε στον Αρμοστή να χρησιμοποιηθούν οι αποδείξεις αποπληρωμής του «βεργί» για την πιστοποίηση του εκλογικού δικαιώματος, σε συνδυασμό όμως με την παρουσία στο εκλογικό κέντρο εκπροσώπου της κοινότητας όπου διέμενε ο κάθε ψηφοφόρος, για την επιβεβαίωση της ταυτότητάς του.⁴⁸ Η πρόταση του υπουργού φαίνεται να ικανοποίησε τον Biddulph, αφού θα απέφευγε το χρονοβόρο και ιδιαίτερα δύσκολο καταρτισμό καταλόγων. Σε συνεργασία όμως με τον Δικηγόρο του Στέμματος και άλλους αξιωματούχους, ο Αρμοστής επισήμανε δύο μειονεκτήματα στην υπουργική πρόταση: α) την πιθανότητα απόκτησης πολλών ψήφων από άτομα που είχαν περιουσία σε διαφορετικά χωριά, άρα θα λάμβαναν και πολλές αποδείξεις, τις οποίες θα μπορούσαν να δείξουν σε διαφορετικά εκλογικά κέντρα για να ψηφίσουν και β) την πιθανότητα ένας ψηφοφόρος να μην αποπλήρωνε στο σύνολό τους τις φορολογικές του υποχρεώσεις αλλά μόνο την απαραίτητη για την απόκτηση του δικαιώματος ψήφου. Σύμφωνα με τον Biddulph, τα προβλήματα αυτά θα επιλύονταν με την έκδοση ενός διαφορετικού τύπου απόδειξης, διαφορετικού χρώματος, η οποία θα εκδιδόταν με την παρουσίαση όλων των αποδείξεων ενός φορολογούμενου στην ίδια επαρχία, και η οποία θα ήταν η μόνη που θα είχε αντίκρισμα στο εκλογικό κέντρο. Βέβαια άλυτο παρέμενε το ζήτημα της δυνατότητας όσων είχαν περιουσία σε διαφορετικές επαρχίες να έχουν και αντίστοιχες ψήφους. Ο Αρμοστής πρότεινε όπως σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο να μην προβληθούν αντιρρήσεις, κάτι

⁴⁶ TNA: CO67/26/8841. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 8-5-1882.

⁴⁷ Βλ. γενικά τα σημειώματα στο TNA: CO67/26/8841.

⁴⁸ TNA: CO67/26/8841. Εμπιστευτική επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 26-5-1882.

που φανερώνει και την υποστήριξή του στη διενέργεια εκλογών χωρίς τη –χρονοβόρα και δαπανηρή – προετοιμασία εκλογικών καταλόγων.⁴⁹

Το υπουργείο Αποικιών, εν τω μεταξύ, είχε δώσει οδηγίες να ετοιμαστεί το Διάταγμα εν Συμβουλίω, το οποίο θα τροποποιούσε τους κανονισμούς λειτουργίας του υφιστάμενου Νομοθετικού Συμβουλίου (του 1878), πριν ακόμα λάβει τις παρατηρήσεις του Biddulph. Σύμφωνα με τον βοηθό υφυπουργό Αποικιών John Bramston, στον οποίο ανατέθηκε το έργο αυτό, η εκλογική αναμέτρηση χωρίς κατάλογο εκλογέων θα ήταν ένα πείραμα, που αν δεν πετύχαινε, τότε θα αποδεικνυόταν η ανάγκη καταρτισμού των σχετικών καταλόγων.⁵⁰

Με τη συνεχή όμως ενασχόληση των αξιωματούχων τόσο στο Λονδίνο όσο και στη Λευκωσία με την προετοιμασία του σχετικού με το Νομοθετικό Συμβούλιο διατάγματος, αναδεικνύονταν προβλήματα που δύσκολα θα επιλύονταν χωρίς τη δημιουργία εκλογικών καταλόγων. Σε σχετικό μνημόνιο με τον τίτλο «Παρατηρήσεις για το προτεινόμενο Διάταγμα εν Συμβουλίω για την τροποποίηση του Νομοθετικού Συμβουλίου στην Κύπρο», το οποίο ετοιμάστηκε από τους προαναφερθέντες Bovill και Collyer, τονίστηκε, ανάμεσα σε άλλα, η δυσκολία απόδειξης της πραγματικής ηλικίας των ψηφοφόρων, και η δυνατότητα ψήφισης από τους συζύγους εκ μέρους των γυναικών τους που πλήρωναν «βεργί». ⁵¹ Τα προβλήματα θα μπορούσαν να επιλυθούν με την προσκόμιση στο εκλογικό κέντρο πιστοποιητικών από τους αρμόδιους αξιωματούχους που θα επιβεβαίωναν την ηλικία του ψηφοφόρου ή την εξουσιοδότηση της συζύγου για να ψηφίσει ο σύζυγός της εκ μέρους της, αντίστοιχα. Περισσότερη μελάνη χύθηκε σχετικά με το πρώτο ζήτημα, αφού το δεύτερο απλά ο υπουργός το διέγραψε, τονίζοντας ότι η παροχή τέτοιου δικαιώματος θα δημιουργούσε περισσότερα προβλήματα από όσα θα έλυσε.⁵²

Όσον αφορά το πρώτο θέμα, το οποίο πρώτοι οι νομικοί σύμβουλοι του Biddulph επισήμαναν, έπρεπε αρχικά να καθοριστεί μια σαφής ηλικία, την οποία θα είχαν συμπληρώσει οι φορολογούμενοι, για να αποκτήσουν το δικαίωμα ψήφου, προτείνοντας οι ίδιοι τα 21 έτη. Πέραν τούτου όμως, μεγάλη δυσκολία θα αντιμετώπιζόταν στην εξακρίβωση της πραγματικής ηλικίας των κατοίκων, αφού σε κάποιες περιπτώσεις, ακόμα και αυτοί οι ίδιοι την αγνοούσαν. Προτάθηκε από τους Bovill και Collyer η προσκόμιση

⁴⁹ TNA: CO67/26/11192. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 16-6-1882.

⁵⁰ TNA: CO67/26/11192. Σημείωμα Bramston, Λονδίνο 27-6-1882.

⁵¹ TNA: CO67/26/17081. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Τρόδος 15-9-1882, στην οποία επισυνάπτεται το μνημόνιο του Collyer και του Bovill με τίτλο “Observations on proposed Order in Council for altering the Constitution of the Legislative Council in Cyprus”.

⁵² Επιπρόσθετα, τέθηκε από τους δύο νομικούς συμβούλους στο νησί και το ερώτημα για το τι θα γινόταν για τους μουσουλμάνους οι οποίοι είχαν περισσότερες από μία συζύγους και αν θα ψηφίζαν για όλες, βλ. TNA: CO67/26/17081. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Τρόδος 15-9-1882. Η απάντηση του Kimberley στο TNA: CO67/26/17081. Εμπιστευτική επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 27-10-1882.

στο εκλογικό κέντρο, εκτός από την απόδειξη αποπληρωμής του «βεργί», ενός πιστοποιητικού που να βεβαίωνε ότι το συγκεκριμένο άτομο έχει την απαιτούμενη ηλικία για να ψηφίσει. Αν δεν υιοθετείτο αυτό, υποχρεωτικά, σύμφωνα με τους συμβούλους του Αρμοστή, έπρεπε να προετοιμαστούν εκλογικοί κατάλογοι, για να αποφευχθούν ενστάσεις κατά του κύρους των εκλογών.⁵³ Οι πρώτες αντιδράσεις στο υπουργείο ήταν υπέρ της υιοθέτησης του πιστοποιητικού, αφού με αυτό τον τρόπο θα αποφευγόταν η διαδικασία ετοιμασίας καταλόγων, και θα εξοικονομούσαν χρήματα και επιπλέον κόπος.⁵⁴ Σύντομα όμως θεωρήθηκε ότι η ανάγκη προσκόμισης διαφορετικών εγγράφων στο εκλογικό κέντρο θα ήταν ένας αποτρεπτικός παράγοντας για τη συμμετοχή στις εκλογές, κάτι που το υπουργείο δεν επιθυμούσε. Έτσι προτάθηκε όπως οποιοσδήποτε πληρώνει το φόρο «βεργί» να θεωρείται *prima facie* ότι κατέχει και την απαιτούμενη ηλικία να ψηφίσει, εκτός των περιπτώσεων που θα γινόταν ένσταση για τη συμμετοχή τους ή ακόμα και να βεβαίωνε την ηλικία του κάθε ψηφοφόρου ο φοροεισπράκτορας στην απόδειξη αποπληρωμής του εν λόγω φόρου.⁵⁵ Τελικά όμως, με επιστολή του ο υπουργός προς τον Biddulph συμφώνησε με τις απόψεις των νομικών του συμβούλων, τόσο με το όριο ηλικίας (21 ετών), όσο και με το γεγονός ότι θα ήταν «ντροπιαστική» η διαδικασία έκδοσης πιστοποιητικών από τους ψηφοφόρους, υιοθετώντας βασικά την άποψη για τη δημιουργία εκλογικών καταλόγων. Επιπρόσθετα, θα εισαγόταν στο Διάταγμα εν Συμβουλίω ένα νέο άρθρο για την προετοιμασία και αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων.⁵⁶

Η σημαντικότητα του καθορισμού του εκλογικού σώματος έφερε σε δεύτερη μοίρα τα κριτήρια που απαιτούνταν από τους υποψήφιους βουλευτές. Το θέμα αυτό τέθηκε τον Ιούλιο του 1882, αφού είχαν διευθετηθεί οι περισσότερες εκκρεμότητες του Διατάγματος. Σε σημείωμά του ο βοηθός υφυπουργός Αποικιών John Bramston πρότεινε την εκλεξιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, κάτι που δεν επιτρεπόταν στην Βρετανία, αφού θα αύξανε την επιρροή του Στέμματος εντός του Νομοθετικού Σώματος, ενώ θα ήταν και βοηθητικό για τους ίδιους τους Βρετανούς. Επιπλέον, πρότεινε την αφαίρεση του δικαιώματος για εκλογή από τους εργολήπτες δημοσίων έργων, αφού θα υπήρχε πιθανή διαπλοκή.⁵⁷ Στο θέμα ενεπλάκη και ο Αρμοστής, ο οποίος επιθυμούσε την παροχή δικαιώματος εκλογής στους βρετανούς κατοίκους του νησιού, οι οποίοι θα αποδείκνυαν

⁵³ TNA: CO67/26/17081. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Τρόδος 15-9-1882.

⁵⁴ TNA: CO67/26/17081. Σημείωμα του Bramston, Λονδίνο 30-9-1882.

⁵⁵ TNA: CO67/26/17081. Σημείωμα του Fairfield, Λονδίνο 13-10-1882. Σύμφωνα με τον Fairfield, προς το παρόν η ηλικία του οποιοδήποτε εκλογέα μπορούσε σχετικά εύκολα να εντοπιστεί από τα μητρώα του φόρου απαλλαγής των στρατιωτικών υποχρεώσεων, ο οποίος όμως σύντομα θα καταργείτο.

⁵⁶ TNA: CO67/26/17081. Εμπιστευτική επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 27-10-1882.

⁵⁷ TNA: CO67/25/7312. Σημείωμα του Bramston, 29-7-1882.

την διαμονή τους στο νησί για τα τελευταία πέντε έτη.⁵⁸ Οι νομικοί σύμβουλοι του Αρμοστή, σε μνημόνιό τους πρότειναν την αφαίρεση του δικαιώματος από τους δικαστές, αφού οι ίδιοι θα δικάζαν πιθανές εκλογικές ενστάσεις, καθώς και τους ιδιοκτήτες ή συνιδιοκτήτες μεγάλων εταιριών του νησιού, για λόγους αξιοκρατίας και προσήλωσης στο βουλευτικό αξίωμα. Επίσης πρότειναν την αφαίρεση των πτωχευσάντων από υποψήφια μέλη του Συμβουλίου.⁵⁹ Τις προτάσεις των νομικών συμβούλων υιοθέτησε στην ολότητά τους ο υπουργός, μετά και από τη σύμφωνη γνώμη των συμβούλων του.⁶⁰

Το Διάταγμα τελικά εκδόθηκε στις 30 Νοεμβρίου 1882 και αποστάληκε στον Biddulph στα μέσα του επόμενου μήνα. Σύμφωνα με το άρθρο XII, δικαίωμα ψήφου είχε οποιοσδήποτε άρρην κάτοικος, βρετανός ή οθωμανός υπήκοος ή άλλης υπηκοότητας που κατοικούσε όμως πέραν των πέντε ετών στο νησί, ήταν άνω των 21 ετών και πλήρωνε οποιοδήποτε είδος φορολογίας «βεργί» που του αναλογούσε στην επαρχία που θα εγγραφόταν ως εκλογέας, για το οικονομικό έτος που προηγείτο της ημερομηνίας σύνταξης των εκλογικών καταλόγων.⁶¹

Στο επόμενο άρθρο καθορίζονταν οι διαδικασίες για καταρτισμό των εκλογικών καταλόγων. Σύμφωνα με αυτό, ο Αρμοστής με προκήρυξή του θα διορίζε αξιωματούχους της κυβέρνησης σε κάθε διαμέρισμα του νησιού, οι οποίοι θα είχαν ως καθήκον τους την ετοιμασία καταλόγων με τα άτομα που ήταν φορολογούμενοι για το «βεργί» σε αυτό και είχαν αποκτήσει το δικαίωμα να είναι ψηφοφόροι κατά την τελευταία ημέρα του οικονομικού έτους (βλ. παρακάτω), όπως καθοριζόταν με το προηγούμενο άρθρο. Μετά την ετοιμασία τους, ο εντεταλμένος αξιωματούχος θα διαβίβαζε τους εκλογικούς καταλόγους στον πρόεδρο του Δικαστηρίου της αντίστοιχης επαρχίας. Αυτός θα τους δημοσίευε με ανακοίνωση στα ελληνικά, αγγλικά και τουρκικά, μέσω της οποίας θα ενημερώνονταν οι ενδιαφερόμενοι ότι σε συγκεκριμένο χρόνο θα δεχόταν ενστάσεις (με κατάθεση εγγύησης 5 σελινιών) για αυτούς, τις οποίες θα εξέταζε ο ίδιος. Μετά τις πιθανές προσθαφαιρέσεις, που θα γίνονταν από τον ίδιο (αφαίρεση ατόμων που δεν πληρούσαν τα κριτήρια ή εγγράφηκαν εις διπλούν και πρόσθεση αυτών που εκ παραδρομής δεν είχαν εγγραφεί), οι εκλογικοί κατάλογοι θα θεωρούνταν σε ισχύ, μέχρι την ετοιμασία των αντίστοιχων του επόμενου έτους.⁶²

⁵⁸ TNA: CO67/25/7312. Σημείωμα του Fairfield, 9-4-1882.

⁵⁹ TNA: CO67/26/17081. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 15-9-1882, όπου επισυνάπτεται το μνημόνιο των Bovill και Collyer, ημερομηνίας 15-9-1882.

⁶⁰ TNA: CO67/26/17081. Εμπιστευτική επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 27-10-1882. Για τις απόψεις των αξιωματούχων στο Λονδίνο βλ. τα σημειώματά τους *στο ίδιο*.

⁶¹ Ολόκληρο το διάταγμα The Right Hon. The Earl of Kimberley to Major-General Sir R. Biddulph, K.C.M.G., C.B.», Λονδίνο 16-12-1882, στο *Cyprus, Correspondence relating to the new Legislative Council*, C. 3791, 1883, σσ. 1-6.

⁶² *Στο ίδιο*, σελ. 3.

Στο άρθρο XIV αναφερόταν ότι υποψηφιότητα μπορούσε να θέσει οποιοσδήποτε ήταν εγγεγραμμένος στους εκλογικούς καταλόγους και δεν ανήκε σε κάποια από τις κατηγορίες ατόμων που έχαναν εκ προοιμίου το δικαίωμα εκλογής. Σύμφωνα με το άρθρο αποκλείονταν ορισμένοι επαγγελματίες (δικαστής σε οποιαδήποτε δικαστήριο στο νησί ή εργολάβος δημόσιου έργου), ενώ το δικαίωμα του εκλέγεσθαι συνδεόταν και με την οικονομική κατάσταση (πτώχευση) και το ποινικό μητρώο (οποιοσδήποτε καταδικασθείς σε φυλάκιση πέραν των έξι μηνών).⁶³

Η πρώτη αντίδραση της Λευκωσίας ήλθε πριν ακόμα παραληφθεί η τελική μορφή του Διατάγματος εν Συμβουλίω από τον Αρμοστή και αφορούσε την ημερομηνία που θα γίνονταν οι πρώτες εκλογές στο νησί.⁶⁴ Σύμφωνα με το μνημόνιο του Δικηγόρου του Στέμματος, η ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων θα καθυστερούσε αρκετά τη διενέργεια των εκλογών, οι οποίες θα γίνονταν, κατά τους υπολογισμούς του, στα τέλη Ιουνίου με αρχές Ιουλίου. Ο Collyer άφηνε να εννοηθεί ότι το πρόβλημα δημιουργείτο από τον καθορισμό ως ορίου του τέλους του οικονομικού έτους που ήταν η 31^η Μαρτίου κάθε χρονιάς, ενώ η τελευταία ημερομηνία αποπληρωμής του φόρου ήταν η 31^η Δεκεμβρίου.⁶⁵ Έτσι, οι εκλογικοί κατάλογοι θα μπορούσαν να αρχίσουν να ετοιμάζονται από την 1^η Ιανουαρίου, αλλά δεν θα μπορούσαν να κοινοποιηθούν πριν την 1^η Απριλίου, σύμφωνα με το Διάταγμα, κάτι που θα καθυστερούσε αρκετά την προκήρυξη εκλογών.

Βέβαια, οι εκλογές μπορούσαν να διενεργηθούν συντομότερα, τον Μάιο, αν οι εκλογικοί κατάλογοι που θα ετοιμάζονταν δεν τύγχαναν της διαδικασίας εξέτασης και ενστάσεων, τουλάχιστον για την πρώτη εκλογική αναμέτρηση. Ακόμα όμως και τότε να γίνονταν, θα ήταν πολύ αργά για εξέταση του προϋπολογισμού, ενώ και την περίοδο αυτή (Μάιος-Σεπτέμβριος), οι αγρότες, που αποτελούσαν την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος, θα ήταν πολύ απασχολημένοι με τις διάφορες εργασίες τους και δεν θα συμμετείχαν στις εκλογικές διαδικασίες. Σύμφωνα με τον Collyer, με τον οποίο συμφωνούσε και ο Αρμοστής, η καταλληλότερη περίοδος για τις εκλογές ήταν από τα μέσα του φθινοπώρου μέχρι το τέλος του έτους.⁶⁶

---

⁶³ Στο ίδιο, σσ. 4-5.

⁶⁴ Η επιστολή του Αρμοστή προς τον υπουργό Αποικιών στάλθηκε στις 20 Δεκεμβρίου 1882 ενώ το Διάταγμα εστάλη μόλις τέσσερις μέρες προηγουμένως. Το μνημόνιο του Δικηγόρου του Στέμματος βρίσκεται στο TNA: CO67/27/453. Μνημόνιο Collyer προς Biddulph, Λευκωσία 16-12-1882.

⁶⁵ Σύμφωνα με τη λογική του Δικηγόρου του Στέμματος, αν οι εκλογές προκηρύσσονταν πριν από την 1^η Απριλίου 1883, τότε θα αποκτούσαν δικαίωμα ψήφου όσοι είχαν αποπληρώσει το «βεργί» για το 1881, αφού το οικονομικό έτος 1882 δεν θα είχε ακόμα τελειώσει. Ο εντοπισμός όμως των φορολογούμενων που αποπλήρωσαν την υποχρέωσή τους αυτή θα ήταν εξαιρετικά δύσκολος, αφού η συλλογή του φόρου είχε γίνει με βάση το παλιό σύστημα από τους κοινοτάρχες. Στο ίδιο.

⁶⁶ Η άποψη του Αρμοστή στην επιστολή του με ημερομηνία 20-12-1882 προς τον Kimberley στο TNA: CO67/27/453.

Με την πρόταση του Collyer για μη εξέταση των εκλογικών καταλόγων διαφωνούσαν οι αξιωματούχοι του υπουργείου, οι οποίοι όμως ανησυχούσαν και για την καθυστέρηση που θα παρατηρείτο για την προκήρυξη των εκλογών, που αν γίνονταν το φθινόπωρο, θα μεσολαβούσαν περίπου 20 μήνες από την ανακοίνωση του λόρδου Kimberley για την παραχώρηση εκλεγμένου Νομοθετικού Συμβουλίου στο νησί.⁶⁷ Τη λύση έδωσε ο αξιωματούχος του υπουργείου E. Wingfield, ο οποίος πρότεινε όπως αποσταλεί συμπληρωματικό Διάταγμα εν Συμβουλία που να αναθεωρεί το άρθρο XXII και να καθορίζει ως τελευταία ημερομηνία για την αποπληρωμή του φόρου την 31^η Δεκεμβρίου.⁶⁸ Ημερομηνία όμως που ήδη είχε παρέλθει, πριν ακόμα ενημερωθεί ο Αρμοστής. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα τη μειωμένη συμμετοχή στις εκλογές από τους Κυπρίους, οι οποίοι, μη απειλούμενοι από πρόστιμο στην περίπτωση που δεν αποπλήρωναν έγκαιρα το «βεργί», όπως συνέβαινε με τη δεκάτη, δεν συνήθιζαν να εξοφλούν την υποχρέωσή τους αυτή λόγω και της οικονομικής τους στενότητας, όπως ανέφερε ο E. Fairfield. Ο βρετανός αξιωματούχος, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, ήταν υποστηρικτής της όσο το δυνατόν ευρύτερης συμμετοχής Κυπρίων στις εκλογές και ο μόνος που είχε προσωπική αντίληψη της κατάστασης στο νησί πρότεινε την απαλλαγή από την υποχρέωση για αποπληρωμή της φορολογίας για να εγγραφεί κάποιος στον εκλογικό κατάλογο για το συγκεκριμένο μόνο έτος. Συνεχίζοντας την επιχειρηματολογία του, τόνισε ότι η πιθανότητα δημιουργίας τελικά μικρού εκλογικού σώματος θα υποβάθμιζε το κύρος του ιδίου του Συμβουλίου και θα έδινε πρόσφορο έδαφος για κριτική από την αντιπολίτευση, τόσο στο Λονδίνο, όσο και στην Κύπρο.⁶⁹

Η πρόταση του Fairfield δεν εισακούστηκε, αφού στόχος των αξιωματούχων του υπουργείου Αποικιών ήταν η όσο το δυνατόν γρηγορότερη προκήρυξη εκλογών, θεωρώντας ότι πιθανή καθυστέρηση θα παρεξηγείτο ως έλλειψη πολιτικής βούλησης από μέρους τους. Αυτές ήταν εξάλλου και οι οδηγίες που είχε δώσει ο νέος υπουργός Αποικιών, λόρδος Derby.⁷⁰ Η ορθότητα της σύνδεσης της αποπληρωμής της φορολογίας με την απόκτηση του εκλογικού δικαιώματος υποστηριζόταν και από τα ανώτερα στελέχη του υπουργείου. Η μόνη παραχώρηση που έγινε τελικά ήταν η ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων σε δύο φάσεις: στην πρώτη θα εγγράφονταν ως ψηφοφόροι όσοι είχαν

⁶⁷ TNA: CO67/27/453. Σημείωμα E. Fairfield, 9-1-1883. Βλ. επίσης τα σημειώματα του E. Wingfield, 9-1-1883 και μόνιμου υφυπουργού Αποικιών, Sir R. Herbert, 10-1-1883.

⁶⁸ Παράλληλα, θα ενημερωνόταν ο Αρμοστής, ότι η τροποποίηση έγινε για να αποφευχθεί η καθυστέρηση ετοιμασίας των εκλογικών καταλόγων και για να δώσει οδηγίες για άμεση ετοιμασία τους. TNA: CO67/27/453. Σημείωμα E. Wingfield, 12-1-1883.

⁶⁹ TNA:CO67/27/453. Σημείωμα E. Fairfield, 12-1-1883. Βλ. επίσης P. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 331. Ο Κατσιαούνης, *στο ίδιο*, σελ. 332 αναφέρει ότι ο Fairfield πρότεινε την παραχώρηση επαρκούς προθεσμίας για αποπληρωμή των καθυστερημένων φόρων, κάτι που δεν συμπεραίνεται από το σχετικό σημείωμα.

⁷⁰ TNA:CO67/27/453. Σημείωμα Derby, 11-1-1883.

αποπληρώσει το βεργί μέχρι και την 13^η Ιανουαρίου και σε δεύτερη φάση όσοι αποπλήρωναν την αντίστοιχη υποχρέωσή τους αργότερα. Η προθεσμία αυτή θα μπορούσε να παραταθεί μέχρι και την 1^η Μαρτίου, οπότε θα αναλάμβαναν επίσημα τα καθήκοντά τους οι πρόεδροι των Επαρχιακών Δικαστηρίων, οι οποίοι θα ήταν υπεύθυνοι για την αναθεώρηση των καταλόγων.⁷¹ Αυτό όμως, σύμφωνα με τον Fairfield, ήταν αδύνατο να λειτουργήσει, αφού οι φοροεισπράκτορες ήταν ελάχιστοι για να προλάβουν να μεταβούν στα 674 χωριά του νησιού και να δεχτούν τις πληρωμές σε ελάχιστες μέρες, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι ολόκληρων χωριών να κινδυνεύουν να στερηθούν του εκλογικού δικαιώματος.⁷² Ο E. Wingfield σημείωσε, επιβεβαιώνοντας την άγνοιά του για τις οικονομικές συνθήκες των Κυπρίων, ότι οι φόροι δεν έπρεπε να πληρώνονται την τελευταία ημέρα και ότι πιθανή αδυναμία εγγραφής κάποιου στον εκλογικό κατάλογο, θα ήταν δικό του σφάλμα.⁷³

Νέες οδηγίες απεστάλησαν προς τον Αρμοστή - με ιδιαίτερα πειστικό τρόπο - για να μεριμνήσει για την έγκαιρη ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων. Παράλληλα, ενημερώθηκε και για την τροποποίηση του Διατάγματος της 30^{ης} Νοεμβρίου, με την υιοθέτηση της 31^{ης} Δεκεμβρίου ως τελευταίας ημερομηνίας αποπληρωμής της φορολογίας και την εξουσία που του δίδεται από αυτό για πρόσθεση, μετά την ολοκλήρωση των εκλογικών καταλόγων, και όσων θα αποπλήρωναν το φόρο τους μετά την 13^η Ιανουαρίου.⁷⁴ Ο Αρμοστής πρότεινε τον καθορισμό της 13^{ης} Ιανουαρίου ως ημερομηνίας λήξης του φορολογικού έτους αφού την προηγούμενη μέρα (12 Ιανουαρίου/31 Δεκεμβρίου με το παλαιό ημερολόγιο που ακολουθούσαν οι περισσότεροι κάτοικοι του νησιού), ήταν η τελευταία ημερομηνία αποπληρωμής του βεργί, κάτι που έγινε τελικά αποδεκτό, αν και τέθηκε σε ισχύ τελικά το 1884.⁷⁵

Εν τω μεταξύ, η ψιθυρολογία εντός του νησιού για την ευρύτητα του εκλογικού σώματος ήταν έντονη. Η αγγλόφωνη εφημερίδα της Λεμεσού *Cyprus Herald* πρώτη ανέφερε την επικείμενη λειτουργία αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου αντιδρώντας στην εκλογή των μελών από το λαό, αφού, όπως ειρωνικά έγραφε, μια τέτοια βουλή θα εξαρτάτο από τη διάθεση των κατοίκων να ψηφίσουν. Αφορμή έδωσε η μειωμένη

⁷¹ TNA:CO67/27/453. Σημείωμα E. Wingfield, 13-1-1883. Το σχετικό με την οργάνωση των δικαστηρίων Διάταγμα εν Συμβουλίω δεν αναμενόταν να ισχύσει πριν την 1^η Μαρτίου, οπότε θα αναλάμβαναν και επίσημα καθήκοντα οι πρόεδροι των Επαρχιακών Δικαστηρίων, υπεύθυνοι, σύμφωνα με το Διάταγμα περί ίδρυσης Νομοθετικού Συμβουλίου για την εξέταση των ενστάσεων των εκλογικών καταλόγων.

⁷² TNA:CO67/30/1673. Σημείωμα E. Fairfield, 1-2-1883.

⁷³ TNA:CO67/30/1673. Σημείωμα E. Wingfield, 1-2-1883.

⁷⁴ Ο Αρμοστής ενημερώθηκε άμεσα με τηλεγράφημα ημερομηνίας 12-1-1883 ενώ του απεστάλησαν σαφείς οδηγίες με εμπιστευτική επιστολή ημερομηνίας 16-1-1883. Βλ. TNA/CO67/27/453.

⁷⁵ Για την πρόταση του Αρμοστή βλ. TNA:CO67/30/1673. Επιστολή Biddulph προς Derby, Λευκωσία 15-1-1883. Η έγκριση του υπουργού, TNA:CO67/30/1673. Επιστολή Derby προς Biddulph, Λονδίνο 5-2-1883.

συμμετοχή του λαού στις δημαρχιακές εκλογές στη Λάρνακα που διεξήχθησαν το 1882.⁷⁶ Απάντησε άμεσα η εφημερίδα *Στασίνας*, που, δικαιολογώντας την αποχή, επισήμανε ότι αυτή οφειλόταν όχι «εξ απαθείας προς τα πολιτικά δικαιώματα, αλλ' εκ της ασαφείας δι' ης, ως εκ πρωτοπειρίας ή παρανοήσεως, η αρχή εξέδoto την πρόσκλησιν της εκλογής, μη προκηρύξασα ούτε τον τρόπον, ούτε τον τόπον, ούτε δυνάμει τίνος νόμου έμελλε να γίνη η εκλογή, ούτε τίνες των πολιτών ώφειλον να παρουσιασθώσιν ως εκλογείς και εκλέξιμοι». Κατά την «εναγωνίως προσδοκωμένην ώραν» που θα καλούνταν οι Κύπριοι να εκλέξουν τους αντιπροσώπους τους, συνέχιζε η εφημερίδα, ήλπίζαν πως η κυβέρνηση θα λάμβανε τα ορθά μέτρα. Εξάλλου, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, η ετοιμασία εκλογικών καταλόγων και η τοιχοκόλλησή τους θα βοηθούσαν στη συνειδητοποίηση από τους ψηφοφόρους των καθηκόντων τους.⁷⁷

Το ζήτημα της ευρύτητας του εκλογικού σώματος απασχόλησε και το ίδιο το Νομοθετικό Συμβούλιο κατά το 1909. Αιτία ήταν η εγγραφή ορισμένων προσώπων στους εκλογικούς καταλόγους ως από κοινού ενοικιαστές τεμαχίων, πράξη που θεωρήθηκε ως «εκλογική απάτη» από τους πολλούς βουλευτές. Η νομοθετική ρύθμιση αφορούσε την κατάργηση του δικαιώματος αυτού, μειώνοντας παράλληλα το εκλογικό σώμα. Στην πρόταση αυτή αντέδρασε ο, μόνος κηρυχειακός, βουλευτής Σ. Αραούζος, προτείνοντας την παραχώρηση του εκλογικού δικαιώματος σε όλους τους φορολογούμενους. Τελικά το νομοσχέδιο αναβλήθηκε, χωρίς να παρθεί οποιαδήποτε απόφαση.⁷⁸

Ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων

Στις αρχές Φεβρουαρίου 1883, και ενώ ακόμα δεν είχε σταλεί στη Λευκωσία το τροποποιημένο διάταγμα, ο Αρμοστής, μέσω της *Επίσημης Εφημερίδας* της Κύπρου ενημέρωνε, όπως είχε λάβει οδηγίες, για την έκδοση διαταγής για την τροποποίηση του νόμου περί Νομοθετικού Συμβουλίου με άμεση ισχύ, και η οποία θα διετίθετο για αγορά από το κοινό σε κατοπινό στάδιο. Επιπρόσθετα, ανακοίνωνε την τροποποίηση του εν λόγω διατάγματος, όπως είχε αποφασιστεί στο υπουργείο, η οποία θα εκδιδόταν σε μελλοντικό στάδιο⁷⁹ ενώ προέβαινε και στο διορισμό ενός φοροεισπράκτορα για κάθε ένα από τα 16 διαμερίσματα του νησιού για τη δημιουργία των εκλογικών καταλόγων.⁸⁰ Πάντως άξιο

⁷⁶ Εφ. *Cyprus Herald* (Λεμεσός), 1-1-1883.

⁷⁷ Εφ. *Στασίνας* (Λάρνακα), 6-1-1883. Η δικαιολογία που προέβαλε ο αρθρογράφος πιθανόν να ισχύει, αφού τρεις μήνες αργότερα, η αποικιακή κυβέρνηση εισήγαγε διάταγμα προς έγκριση σχετικά με την εκλογή δημοτικών συμβουλίων στη Λεμεσό και Λάρνακα. Βλ. *The Cyprus Gazette Supplement*, 15-3-1883.

⁷⁸ ΤΝΑ: CO69/23. Συνεδρία 17-6-1909.

⁷⁹ Η εν λόγω διαταγή, ημερομηνίας 16 Φεβρουαρίου 1883, εκδόθηκε ένα μήνα περίπου μετά την αναγγελία της από τον Αρμοστή στην *The Cyprus Gazette*, αρ. 102, 7-3-1883.

⁸⁰ *The Cyprus Gazette*, αρ. 99, Λευκωσία 8-2-1883.

αναφοράς είναι το γεγονός ότι το Διάταγμα εν Συμβουλίω της 30^{ης} Νοεμβρίου 1882 δεν δημοσιεύτηκε αυτούσιο στην *Επίσημη Εφημερίδα*, αλλά δημοσιεύτηκε η τροποποίησή του.

Οι πρώτες αντιδράσεις στο νησί ήταν θετικές, αφού η ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων «προαναγγέλλει ημίν την προσεχή εκλογήν των αντιπροσώπων του λαού, την τοσούτον εκθύμως αναμενομένην». Εντούτοις, η υιοθέτηση της αποπληρωμής εγγείου φόρου ως αναγκαίο εκλογικό προσόν θεωρήθηκε λανθασμένη, αφού έτσι ένα ποσοστό των πολιτών, από τους πιο μορφωμένους και εύπορους, θα αποστερούνταν του εκλογικού δικαιώματος.⁸¹ Ήταν αναγκαία, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, η μελέτη των ιδιαιτεροτήτων του τόπου, που ήταν αποτέλεσμα της τουρκικής κακοδιοίκησης, ώστε να ισχύσει και η αναγγελία του Kimberley για ευρύ εκλογικό σώμα.⁸²

Ο Biddulph αμέσως μετά την παραλαβή του τηλεγραφήματος της 12^{ης} Ιανουαρίου έδωσε οδηγίες στον Δικηγόρο του Στέμματος στο νησί για την ετοιμασία των οδηγιών για τη «δημιουργία, αναθεώρηση και φύλαξη των εκλογικών καταλόγων».⁸³ Το προσχέδιο των κανονισμών αποστάληκε στο υπουργείο Αποικιών στα τέλη του Ιανουαρίου 1883, μαζί με ένα χρονοδιάγραμμα με τις υπολογιζόμενες ημερομηνίες των διάφορων σταδίων μέχρι την ολοκλήρωση των εκλογικών καταλόγων,⁸⁴ το οποίο αφού εγκρίθηκε από το υπουργείο, δημοσιεύτηκε με ελάχιστες τροποποιήσεις στην *Επίσημη Εφημερίδα* στις 15 Φεβρουαρίου 1883.⁸⁵ Όπως σωστά αναφέρει ο Ρ. Κατσιαούνης, δεν γινόταν πουθενά αναφορά στα χρονικά πλαίσια εντός των οποίων όφειλαν οι κάτοικοι να αποπληρώσουν τη φορολογία τους, ώστε να έχουν το δικαίωμα να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους.⁸⁶ Αυτό δημοσιεύθηκε μόλις την 31^η Μαρτίου 1883, όταν ενημερώθηκαν οι κάτοικοι ότι η τελευταία ημέρα για αποπληρωμή του φόρου ήταν η 15^η Μαρτίου, ευρισκόμενοι προ τετελεσμένων, αφού ήδη είχαν περάσει 15 ημέρες από το όριο που είχε τεθεί.⁸⁷ Ακόμα όμως και να κοινοποιήθηκε στις αρχές Μαρτίου, όπως ανέφερε η αγγελία, το διάστημα των δώδεκα περίπου ημερών για αποπληρωμή του συνολικού ποσού του φόρου ήταν πολύ μικρό, αν αναλογιστούμε και τη δύσκολη οικονομική κατάσταση των κατοίκων.

⁸¹ Εφ. *Στασίος*, 12-2-1883. Ο αρθρογράφος αναφερόταν σε περιπτώσεις κατοίκων, της ανώτερης κυρίως τάξης, οι οποίοι, κατά την Τουρκοκρατία, για πολιτικούς λόγους μεταβίβαζαν εικονικά την περιουσία τους.

⁸² Στο ίδιο.

⁸³ ΤΝΑ:CO67/30/1673. Επιστολή Biddulph προς Derby, Λευκωσία 15-1-1883.

⁸⁴ ΤΝΑ:CO67/30/2129. Επιστολή Biddulph προς Derby, Λευκωσία 29-1-1883.

⁸⁵ *The Cyprus Gazette*, αρ. 100, Λευκωσία 15-2-1883.

⁸⁶ Ρ. Κατσιαούνης, «Εκλέγειν», *ό.π.*, σελ. 334.

⁸⁷ *The Cyprus Gazette*, αρ. 104, Λευκωσία 31-3-1883. Σύμφωνα με την αγγελία, η προκήρυξη κοινοποιήθηκε σε όλο το νησί στις 3 Μαρτίου 1883. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι για να υποβληθεί ένσταση για αφαίρεση ενός ψηφοφόρου από τους καταλόγους, έπρεπε να πληρωθεί ως παράβολο 5 σελίνια, τα οποία θα επιστρέφονταν σε περίπτωση που η απόφαση δικαίωνε τον ενιστάμενο.

Οι κανονισμοί που εκδόθηκαν και αφορούσαν την ετοιμασία των καταλόγων από τους ήδη διορισθέντες υπαλλήλους, προέβλεπαν το διαχωρισμό των κατοίκων σε δύο διαφορετικές κατηγορίες, «μωαμεθανούς» και «μη μωαμεθανούς», ενώ τα ονόματά τους θα τοποθετούνταν σε αυτούς με αλφαβητική σειρά κατά χωριό. Έπρεπε να περιλαμβάνεται, πέραν του πλήρους ονόματος του κάθε ψηφοφόρου, το επάγγελμα και η διεύθυνσή του. Μετά την ετοιμασία τους, οι κατάλογοι θα στέλλονταν στους προέδρους των δικαστηρίων της αντίστοιχης επαρχίας που υπαγόταν το κάθε διαμέρισμα, οι οποίοι όφειλαν, εντός δεκατεσσάρων ημερών να τους τοποθετήσουν σε περίοπτα σημεία κάθε χωριού με τρίγλωσσες (αγγλικά, ελληνικά, τουρκικά) ανακοινώσεις. Πιθανές ενστάσεις είτε για προσθήκη κάποιου ψηφοφόρου, είτε για αφαίρεση κάποιου που δεν πληρούσε τα εκλογικά προσόντα, μπορούσαν να γίνουν σε ειδικό έντυπο και ο πρόεδρος του Δικαστηρίου θα αποφάσιζε τελεσίδικα, σε προκαθορισμένη ημερομηνία, παρουσία τόσο των ενιστάμενων, όσο και των επηρεαζόμενων.⁸⁸ Οι εν λόγω διαδικασίες, όμως, έγιναν για την όσο το δυνατόν γρηγορότερη ετοιμασία των καταλόγων, με στόχο την έγκαιρη εκλογική αναμέτρηση, ενώ, όπως ο Δικηγόρος του Στέμματος τόνισε, αυτές θα τροποποιούνταν ανάλογα με την εμπειρία που θα αποκτάτο.⁸⁹

Η δημοσίευση της τροποποίησης του άρθρου XXII του Διατάγματος επέφερε και τις πρώτες αντιδράσεις εκ μέρους κυρίως της εφημερίδας *Στασίνο*, η οποία κατηγορούσε την κυβέρνηση ότι η σύνδεση του εκλογικού δικαιώματος με την αποπληρωμή του φόρου αφενός «τεκμηριοί άγρυπνον και δραστήριον πρόνοιαν υπέρ της εισπράξεως των καθυστερούντων φόρων, αφ' ετέρου εμφανίζει άκραν ολιγωρίαν και ασυμπαθή ποδοπάτησιν των πολιτικών δικαιωμάτων του Κυπρίου· προφανώς διαδίδει την οσμήν αυθαιρέτου δεσποτείας, ην αηδιάζεται ο πολλά προσδοκών υπό φιλελευθέρου έθνους κυβερνώμενος»⁹⁰. Επιπρόσθετα, άλλο άρθρο στο ίδιο φύλλο κάκιζε και το γεγονός ότι αποκλειστικό κριτήριο για την αποδοχή ενός υποψηφίου για εκλογή ήταν η αποπληρωμή των φόρων, δηλαδή τα προσόντα ήταν «χρηματικά, τα δε διανοητικά ή ηθικά προσόντα δεν λαμβάνονται υπ' όψιν».⁹¹

Διευκρινίσεις σχετικά με τη διαδικασία ζήτησε με επιστολή του προς τον Αρχιγραμματέα ο μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός, κάνοντας σαφή από την αρχή την πρόθεσή του να θέσει υποψηφιότητα. Διερωτήθηκε, ανάμεσα σε άλλα, κατά πόσο ένας μητροπολίτης ή ηγούμενος, ο οποίος κατέβαλλε τον κτηματικό φόρο που αναλογούσε στη μητρόπολη ή στο μοναστήρι του, εθεωρείτο ότι πληρούσε τα προσόντα για το εκλέγειν και

⁸⁸ *The Cyprus Gazette*, αρ. 100, 15-2-1883.

⁸⁹ ΤΝΑ: CO67/30/4206. «Μνημόνιο του Δικηγόρου του Στέμματος», Λευκωσία 12-2-1883.

⁹⁰ Εφ. *Στασίνο*, 9/21-4-1883.

⁹¹ «Τα εκλογικά προσόντα», εφ. *Στασίνο*, 9/21-4-1883.

εκλέγεσθαι.⁹² Η απάντηση από τον Αρχιγραμματέα ήταν θετική, αν και τονίστηκε η επιφύλαξη ότι σε αντιμετώπιση ανάλογου θέματος, το δικαστήριο ήταν αρμόδιο για την τελεσίδικη απόφαση και όχι η κυβέρνηση.⁹³ Η επισήμανση αυτή ήταν ιδιαίτερα σημαντική, αφού οποιαδήποτε πολιτική απόφαση μπορούσε να αναιρεθεί δικαστικά.

Οι εκλογικοί κατάλογοι ετοιμάστηκαν έγκαιρα και παραδόθηκαν στους προέδρους των Επαρχιακών Δικαστηρίων κατά το τρίτο δεκαήμερο του Μαρτίου 1883.⁹⁴ Εντούτοις, όπως ήταν αναμενόμενο, εξαιτίας του γεγονότος ότι αυτό αποτελούσε καινοτομία για το νησί, δεν έλειψαν τα μικροπροβλήματα, τα οποία όμως επιλύθηκαν έγκαιρα.⁹⁵ Η αναθεώρηση των καταλόγων από τους προέδρους των Επαρχιακών Δικαστηρίων απέδειξε ότι η καταγραφή έγινε με μεγάλη επιτυχία - παρά τις άσχημες καιρικές συνθήκες, την έλλειψη δρόμων και το γεγονός ότι για πρώτη φορά ετοιμάζονταν εκλογικοί κατάλογοι - αφού δεν υπήρξαν καθόλου ενστάσεις, παρά μόνο αιτήματα (πέντε συνολικά) για πρόσθεση ατόμων που δεν είχαν εγγραφεί.⁹⁶ Αυτό όμως, σύμφωνα με τον Δικηγόρο του Στέμματος δεν οφειλόταν στην ικανότητα των ατόμων που ετοίμασαν τους καταλόγους, αφού εντοπίστηκαν αρκετά λάθη κατά την εκλογική διαδικασία, αλλά στην απάθεια που επιδείκνυαν οι κάτοικοι και στην έλλειψη ψηφοθηρίας.⁹⁷ Παρά το γεγονός όμως ότι η καταγραφή των καταλόγων ήταν τέτοια, που πιθανόν να προκαλούσε πολλές δυσκολίες κατά την εκλογική αναμέτρηση, κυρίως γιατί ο εντοπισμός των ονομάτων θα ήταν δύσκολος και χρονοβόρος,⁹⁸ εντούτοις ο Collyer ανέφερε ότι δεν υπήρχε σοβαρός λόγος να αλλάξει οτιδήποτε στη διαδικασία. Σημείωσε όμως και κάποια ευτράπελα, όπως το γεγονός ότι οι, άπειροι, σε τέτοιες διαδικασίες, Κύπριοι, επισκέφτηκαν σε μεγάλους αριθμούς τα Επαρχιακά Δικαστήρια φοβούμενοι πιθανή επιβολή προστίμου σε περίπτωση μη παρουσίας τους.⁹⁹ Το γεγονός αυτό επαναλήφθηκε και σε επόμενη πρόσκληση για

⁹² ΚΑΚ: SA1:6260. Επιστολή μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού προς Αρχιγραμματέα, Λάρνακα 6/18-3-1883.

⁹³ Η επιστολή στάλθηκε μετά από γνωμάτευση του Δικηγόρου του Στέμματος. ΚΑΚ: SA1:6260. Επιστολή Singlair προς μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανό, Λευκωσία 25-4-1883.

⁹⁴ Βλ. ενδεικτικά ΚΑΚ: SA1:6247. Επιστολή Α. Stevenson προς Warren, Κερύνεια 19-3-1883 και ΚΑΚ: SA1:6248. Επιστολή C.D. Cobham προς Warren, Λάρνακα 22-3-1883, όπου αναφέρεται ότι οι εκλογικοί κατάλογοι ετοιμάστηκαν και παραδόθηκαν στους προέδρους των αντίστοιχων Επαρχιακών Δικαστηρίων.

⁹⁵ ΚΑΚ: SA1:6245. Επιστολή J. Inglis προς Warren, Λευκωσία 15-3-1883, όπου αναφέρεται ότι στα χωριά Οδού, Αγίοι Βαβατσινιάς και Βαβατσινιά οι εκλογικοί κατάλογοι θα συντάσσονταν στηριζόμενοι αποκλειστικά στα φορολογικά βιβλία.

⁹⁶ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σε σύνολο 4,786 ψηφοφόρων που ενεγράφησαν στην επαρχία Πάφου, μόλις τρεις προστέθηκαν ύστερα από ένσταση, οι δύο εξαιτίας λαθών των γραφείων και ένας ο οποίος αρχικά δεν μπορούσε να αποδείξει ότι διέθετε όλα τα προσόντα. Βλ. ΚΑΚ: SA1:6252. Επιστολή προέδρου Επαρχιακού Δικαστηρίου Πάφου προς Warren, Πάφος 30-3-1883.

⁹⁷ Βλ. την έκθεση του Δικηγόρου του Στέμματος σχετικά με τη διαδικασία στο ΚΑΚ: SA1:6252. Επιστολή Singlair προς Biddulph, Λευκωσία 11-7-1883.

⁹⁸ ΚΑΚ: SA1:6262. Επιστολή προέδρου Επαρχιακού Δικαστηρίου Λευκωσίας προς Warren, Λευκωσία 19-4-1883.

⁹⁹ Ανάλογα περιστατικά σημειώθηκαν σε όλη την Κύπρο, κάτι που υποδηλώνει ότι οι οδηγίες που δόθηκαν δεν ήταν αρκετά διευκρινιστικές, παρά το γεγονός ότι ο Δικηγόρος του Στέμματος θεώρησε ότι αυτό οφειλόταν στην αγραμματοσύνη των Κυπρίων. Βλ. την περίπτωση της Λεμεσού στο ΚΑΚ: SA1:6267.

αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων, με αποτέλεσμα η εφημερίδα της Λεμεσού *Αλήθεια* να διαμαρτυρηθεί, ζητώντας αλλαγή της σχετικής ειδοποίησης.¹⁰⁰

Η ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων ήταν διαδικασία που επαναλαμβανόταν σε ετήσια βάση, μετά από σχετική προκήρυξη του Αρμοστή και το διορισμό των υπεύθυνων λειτουργιών για το σκοπό αυτό. Εντούτοις, η ημερομηνία για ετοιμασία τους ποίκιλλε, ανάλογα με τη δημοσίευση της προκήρυξης του Αρμοστή στην *Επίσημη Εφημερίδα*.¹⁰¹ Ήδη όμως από το 1884, το δεύτερο έτος ετοιμασίας τους, δημιουργήθηκε ένα σημαντικό ζήτημα. Ο θάνατος του βουλευτή Λευκωσίας – Κερύνειας Μιχαήλ Σιακαλλή στις αρχές του έτους και η ανάγκη άμεσης εκλογικής αναμέτρησης για τη συμπλήρωση της κενωθείσας θέσης, ανέδειξε το θέμα της μη έγκαιρης δημιουργίας των εκλογικών καταλόγων.¹⁰² Η γνωμάτευση του Δικηγόρου του Στέμματος ήταν όπως οι προκηρυχθείσες εκλογές διεξαχθούν με βάση τους εκλογικούς καταλόγους του προηγούμενου έτους, αφού η αναθεώρησή τους θα ήταν πολύ χρονοβόρα, ενώ οριοθετήθηκε και η 13^η Ιανουαρίου του κάθε έτους, ως η τελευταία ημερομηνία για αποπληρωμή του κτηματικού φόρου για εγγραφή στους εκλογικούς καταλόγους.¹⁰³

Η διενέργεια των δεύτερων γενικών εκλογών το 1886, αλλά και, μέχρι τότε, σημαντικού αριθμού αναπληρωματικών εκλογών, βοήθησαν στην απόκτηση σημαντικής πείρας από τους κυβερνητικούς υπαλλήλους. Έτσι ο Αρχιγραμματέας, με εγκύκλιό του προς τους Διοικητές των επαρχιών, ζητούσε τις παρατηρήσεις τους σχετικά με τη λειτουργία των εν λόγω διαδικασιών και αν είχαν συγκεκριμένες προτάσεις για βελτίωση ή τροποποίηση του νόμου. Σημαντικές αναφορές στο ζήτημα των εκλογικών καταλόγων υπέβαλε ο Διοικητής Αμμοχώστου, Arthur Young. Αρχικά επισήμανε το θέμα της πιθανής εγγραφής ενός εκλογέα στους καταλόγους μιας περιφέρειας, χωρίς όμως να έχει αποπληρώσει όλους τους φόρους του. Το γεγονός ότι η εκλογική περιφέρεια αποτελείτο από δύο επαρχίες, έδινε τη δυνατότητα σε έναν εκλογέα να αποπληρώσει τις φορολογικές

Επιστολή προέδρου Επαρχιακού Δικαστηρίου Λεμεσού προς Warren, Λεμεσός 2-5-1883 και της Πάφου στο ΚΑΚ: SA1:6270. Επιστολή H. Thompson προς Warren, Πάφος 5-5-1883. Στη Λευκωσία ολόκληρο το χωριό της Κυθρέας μετέβη στο Επαρχιακό Δικαστήριο με επικεφαλής τους μουκτάρηδες και τον μιάμη με σκοπό να ψηφίσουν, βλ. ΚΑΚ: SA1:6252. Επιστολή M. King προς Warren, Λευκωσία 10-5-1883.

¹⁰⁰ Εφ. *Αλήθεια*, 29/11-7-1885. Στο δυσνόητο της ειδοποίησης προστέθηκε και η αμάθεια του υπεύθυνου διερμηνέα, ο οποίος, όταν ρώτησε «τι παράπονα είχαν διά τους εκλογικούς καταλόγους [...] ήρξαντο λοιπόν οι χωρικοί εν τω δικαστηρίω φωνάζοντες άλλοι μεν κατά των ζωοκλοπών, άλλοι δε κατά των ποιμένων και κτηνοτρόφων, άλλοι δε κατά των υπαλλήλων της δεκάτης, άλλοι κατά των εισπρακτόρων των φόρων και άλλοι κατ' άλλων, ώστε θορύβου και ταραχής γενομένων, ηναγκάστη ο πρόεδρος να εκβάλη τους παραπονουμένους του δικαστηρίου...».

¹⁰¹ Το έτος 1884, η προκήρυξη, με ημερομηνία 19-4-1884, δημοσιεύθηκε στην *The Cyprus Gazette*, αρ. 130, 1-5-1884, και καλούσε τους διορισμένους λειτουργούς να ετοιμάσουν τους καταλόγους την 1^η Ιουνίου 1884, ενώ το επόμενο έτος, αρχικά ορίστηκε η 1^η Απριλίου και έπειτα η 1^η Μαΐου 1885, *The Cyprus Gazette*, αρ. 157, 14-2-1885 και αρ. 162, 21-3-1885 αντίστοιχα.

¹⁰² ΚΑΚ: SA1:344/1884. Επιστολή Warren προς Inglis, Λευκωσία 6-2-1883.

¹⁰³ ΚΑΚ: SA1:376/1884. Σημείωμα Singlair προς Warren, Λευκωσία 8-2-1883.

του υποχρεώσεις μόνο στη μία και να εγγραφεί, από τον εκεί λειτουργό, στον εκλογικό κατάλογο της.¹⁰⁴ Το ζήτημα τέθηκε ενώπιον όλων των διοικητών, οι οποίοι όμως φαίνεται δεν έλαβαν ικανοποιητικά μέτρα για την επίλυσή του.¹⁰⁵ Η λύση που πρότεινε ο Young ήταν η αποστολή των φορολογικών καταλόγων στους διοικητές για να έχουν εποπτεία για όλη την εκλογική περιφέρεια. Τελικά το πρόβλημα επιλύθηκε μόλις το 1891 με εγκύκλιο του Αρχιγραμματέα, σύμφωνα με την οποία, ο κάθε λειτουργός που θα ετοίμαζε εκλογικό κατάλογο σε μια επαρχία θα έπρεπε να επιβεβαιώνει με τους υπόλοιπους συνάδελφούς του της επαρχίας αυτής ότι όλοι οι φόροι είχαν αποπληρωθεί από τον κάθε ψηφοφόρο ξεχωριστά.¹⁰⁶

Το δεύτερο ζήτημα που έθεσε ο Young ήταν η απαλλαγή από την υποχρέωση για ετοιμασία εκλογικών καταλόγων σε ετήσια βάση. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα την αποφυγή προβλημάτων και σπατάλης χρημάτων, ενώ θα διευκολυνόταν και η συλλογή του φόρου, αφού τις λίστες των φοροεισπρακτόρων τις έπαιρναν οι αρμόδιοι λειτουργοί για να ετοιμαστούν οι κατάλογοι, με αποτέλεσμα η εργασία των πρώτων να εμποδίζεται και να καθυστερεί.¹⁰⁷ Παρά τα σημαντικά ωφελήματα που θα είχε πιθανή έγκρισή της πρότασης του Διοικητή Αμμοχώστου, εντούτοις κρίθηκε μη επιθυμητή οποιαδήποτε αλλαγή στο διάταγμα τη συγκεκριμένη εποχή και το θέμα θεωρήθηκε λήξαν.¹⁰⁸

Το θέμα της έγκαιρης ετοιμασίας και αναθεώρησης των εκλογικών καταλόγων επανήλθε το 1889, μετά την παραίτηση του βουλευτή Λεμεσού - Πάφου Σωκράτη Φραγκούδη στα μέσα Ιουνίου,¹⁰⁹ αφού οι κατάλογοι της επαρχίας Λεμεσού δεν είχαν ακόμα αναθεωρηθεί, αν και ήταν έτοιμοι.¹¹⁰ Ο Δικηγόρος του Στέμματος στη γνωμάτευσή του αποφάσισε ότι η έναρξη της διαδικασίας και η μη αποπεράτωσή της έγκαιρα, ακύρωνε, στην πράξη, και τους δύο εκλογικούς καταλόγους, αφού οι καινούργιοι δεν είχαν εξεταστεί, ενώ οι παλαιότεροι είχαν ακυρωθεί ήδη από το γεγονός της ύπαρξης νέου καταλόγου. Εντούτοις η εκλογική διαδικασία έπρεπε να συνεχιστεί, με τον Έφορο Εκλογής να έχει τη δυνατότητα να απορρίψει οποιαδήποτε πρόταση υποψηφίου δεν γινόταν με τη στήριξη επαρκούς αριθμού εγγεγραμμένων ψηφοφόρων. Κατά καλή

¹⁰⁴ ΚΑΚ: SA1:710/1887. Επιστολή Young προς Warren, Αμμόχωστος 7-6-1887.

¹⁰⁵ Το θέμα είχε τεθεί και στις παραμονές των εκλογών του 1886 και, λόγω της πίεσης του χρόνου, δεν του δόθηκε η απαιτούμενη σημασία. Βλ. την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:3507/1886.

¹⁰⁶ ΚΑΚ: SA1:201/1891. Επιστολή Warren προς Επαρχιακούς Διοικητές, Λευκωσία 9-6-1891.

¹⁰⁷ ΚΑΚ: SA1:710/1887. Επιστολή Young προς Warren, Αμμόχωστος 7-6-1887.

¹⁰⁸ ΚΑΚ: SA1:710/1887. Σημείωμα O'Brien, 21-3-1892.

¹⁰⁹ ΚΑΚ: SA1:1944/1899. Επιστολή Σ. Φραγκούδη προς Bulwer, Λεμεσός 10-6-1889.

¹¹⁰ Σύμφωνα με την προκήρυξη του Αρμοστή, οι εκλογικοί κατάλογοι έπρεπε να ετοιμαστούν μέχρι την 1-5-1889, *The Cyprus Gazette*, αρ. 279, 22-2-1889. Η ημερομηνία που ορίστηκε από τον Αρμοστή για αναθεώρησή τους στην επαρχία Λεμεσού ήταν η 19-7-1889, βλ. *The Cyprus Gazette*, αρ. 287, 31-6-1889, κατ' επέκταση οι εκλογικοί κατάλογοι δεν είχαν ακόμα εξεταστεί κατά την ημερομηνία που θα γίνονταν οι προτάσεις των υποψηφιοτήτων, στις 23-7-1889, *The Cyprus Gazette*, αρ. 290, 12-7-1889.

συγκυρία καμία πρόταση δεν έγινε κατά την ορισθείσα ημερομηνία για την κάλυψη της βουλευτικής θέσης, απαλλάσσοντας έτσι τους Βρετανούς από ένα σημαντικό «πονοκέφαλο». Αυτό έδωσε την ευκαιρία αρχικά να ετοιμαστούν οι εκλογικοί κατάλογοι και έπειτα να επαναπροκηρυχθούν οι αναπληρωματικές εκλογές.¹¹¹

Το ζήτημα της δημιουργίας αξιόπιστων εκλογικών καταλόγων επανήλθε μετά την εκλογική αναμέτρηση του 1896, οπότε, με νέες αναθεωρημένες οδηγίες, οι λειτουργοί που επωμίστηκαν το καθήκον καταρτισμού τους θα υποβοηθούνταν από τους εκπροσώπους της τοπικής αυτοδιοίκησης. Αυτοί θα ενημέρωναν τους πρώτους για περιπτώσεις θανάτων ή ατόμων που έχασαν ή απέκτησαν εκλογικά προσόντα από την κάθε κοινότητα. Πέραν τούτου, σημαντική βοήθεια θα παρείχε και ο έλεγχος των βιβλίων του *Bedel Askerieh* (φόρος στρατιωτικής απαλλαγής),¹¹² για τη διακρίβωση της ηλικίας των ψηφοφόρων. Επιπρόσθετα, προστέθηκε η δυνατότητα για εξέταση στα επαρχιακά φορολογικά ταμεία των πρόσφατων εκπληρώσεων των φορολογικών υποχρεώσεων, που δεν είχαν ακόμα σημειωθεί στα σχετικά κατάστιχα.¹¹³ Η μεγάλη σπουδή του Αρχιγραμματέα για ακριβείς καταλόγους επιβεβαιώνει την ανάγκη για αντικειμενικότερη εκπροσώπηση των κατοίκων του νησιού στις εκλογικές διαδικασίες, κάτι που συνδέεται πιθανόν και με την ανάπτυξη του εθνικού κινήματος στο νησί.

Το 1904 επανήρχισαν συζητήσεις στο υπουργείο Αποικιών για αναθεώρηση του εν ισχύ Διατάγματος εν Συμβουλία, λόγω της δυσλειτουργίας του Νομοθετικού Συμβουλίου, όπως αναφέρθηκε και αλλού. Στην προσπάθεια των Βρετανών να περιορίσουν την αντιπολίτευση των ελλήνων βουλευτών, οι οποίοι, καταψηφίζοντας τα νομοσχέδια, επέμεναν στην προώθηση της ένωσης με την Ελλάδα και την κατάργηση του φόρου υποτελείας, πρότειναν, ανάμεσα σε άλλα, την ανάκληση της πρόνοιας για παροχή του εκλογικού δικαιώματος στους μη βρετανούς ή οθωμανούς υπηκόους, διαγράφοντας στην ουσία από τους καταλόγους όσους αλλοδαπούς διέμεναν στην Κύπρο πέραν των πέντε ετών. Σύμφωνα με τους βρετανούς αξιωματούχους, η υπάρχουσα πρόνοια διευκόλυνε τους έλληνες υπηκόους, που διέμεναν στο νησί, και οι οποίοι διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στις «αναταραχές» εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου.¹¹⁴ Όπως και ο ίδιος ο Αρμοστής επισήμανε, από τους εννέα μη-μωαμεθανούς βουλευτές κατά το 1904, οι έξι ήταν ξένοι

¹¹¹ Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:1944/1889. Οι αναπληρωματικές εκλογές επαναπροκηρύχθηκαν για τις 16-11-1889, βλ. *The Cyprus Gazette*, αρ. 299, 1-11-1889.

¹¹² Ο φόρος στρατιωτικής απαλλαγής επιβαλλόταν σε όλους τους μη μουσουλμάνους υπηκόους της Πύλης. Σύμφωνα με τον Φ. Ζαννέτο, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σελ. 62, διενεργείτο ετήσια καταγραφή των αρρένων κατοίκων της Πύλης, με την ηλικία του καθενός.

¹¹³ ΚΑΚ: SA1:2815/1897. Επιστολή Young προς Διοικητές, Λευκωσία 22-1-1897.

¹¹⁴ ΤΝΑ: CO67/138/2683. Προσχέδιο εμπιστευτικής επιστολής Lyttelton προς Haynes Smith, Λονδίνο 5-5-1904.

υπήκοοι, πράγμα παράδοξο για τον ίδιο.¹¹⁵ Εντούτοις, το καθεστώς της Κύπρου, η οποία θεωρείτο οθωμανικό έδαφος που διοικείτο από τους Βρετανούς, έκανε το θέμα της πολιτογράφησης εξαιρετικά πολύπλοκο, όπως και την αφαίρεση του εκλογικού δικαιώματος από τους αλλοδαπούς.¹¹⁶

Ο Αρμοστής Haynes Smith, στις αρχές Ιουνίου του 1904 ετοίμασε και απέστειλε πρόχειρο διάταγμα σχετικά με το Νομοθετικό Συμβούλιο, προς το Λονδίνο. Σε αυτό αφαίρεσε τη σχετική πρόνοια για τους αλλοδαπούς, ενώ ενσωμάτωσε, πέραν των λοιπών τροποποιήσεων, και την απαγόρευση διεκδίκησης εκλογής από τους ιερωμένους στο νησί, ανεξαρτήτως θρησκείας, πρόταση με την οποία συμφωνούσε και ο βοηθός υφυπουργός Αποικιών H.B. Cox, αφού ήταν μια μέθοδος που δοκιμάστηκε με επιτυχία, αν και με δυσκολίες, στη Μάλτα.¹¹⁷ Σύμφωνα με τον Αρμοστή, αυτή ήταν η πρακτική που ακολουθείτο παγκόσμια, ενώ η μη πρόσθεση της πρόνοιας αυτής στο διάταγμα του 1882, οφειλόταν μάλλον σε λάθος εκτίμηση. Επιπλέον, πίστευε ο ίδιος, όπως και τα μέλη του Εκτελεστικού Συμβουλίου, ανάμεσα στα οποία ήταν ο μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος και ο καδής,¹¹⁸ ότι τυχόν πρόσθεση της εν λόγω πρόνοιας, θα διασφάλιζε την ειρήνη στο νησί και θα σχολιαζόταν θετικά και ανάμεσα στα μετριοπαθή στοιχεία της Εκκλησίας. Εξάλλου αυτό ήταν κάτι που ίσχυε τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κρήτη.¹¹⁹ Ο πραγματικός λόγος όμως, όπως τον έθεσε και ο ίδιος ο βοηθός υφυπουργός Αποικιών, ήταν ουσιαστικά η στέρηση του εν λόγω δικαιώματος από τον μητροπολίτη Κιτίου Κύριλλο, τον επικεφαλής της ενωτικής κίνησης την περίοδο αυτή. Εντούτοις, με την εν λόγω πρόνοια διαφώνησε ο ανώτερος αξιωματούχος του υπουργείου G.W. Johnson, ο οποίος θεωρούσε ότι με τον τρόπο αυτό η βρετανική διοίκηση θα συμμετείχε στο έντονα πολωμένο κλίμα, απόρροια

---

¹¹⁵ TNA:CO67/138/21937. Εμπιστευτική επιστολή Haynes Smith προς Lyttelton, Λευκωσία 8-6-1904. Ήταν σύνηθες φαινόμενο κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας και τα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας η υιοθέτηση της υπηκοότητας ξένων χωρών, ιδιαίτερα της Ελλάδας, από σημαίνοντα πρόσωπα της κυπριακής κοινωνίας. Βλ. σχετικά, Κρατικό Αρχείο Κύπρου (έκδ.) – Χρίστος Κυριακίδης (εισαγ.), *Ονομαστικός Κατάλογος των εν τη Νήσω Κύπρω παρεπιδημούντων Ελλήνων*, Λευκωσία 2009, Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Το Προξενείο της Ελλάδος εν Κύπρω», *Κυπριακά Χρονικά*, Η' (1931), σσ. 211-240. Το εν λόγω ζήτημα αποτέλεσε αιτία έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ της ελληνικής και της οθωμανικής κυβέρνησης: Γιώργος Γεωργής, *Η πρώτη μακροχρόνια ελληνοτουρκική διένεξη*, Αθήνα 1996. Για τα προνόμια που αποκτούσαν μέσω των διομολογήσεων βλ. Αχιλλέας Αιμιλιανίδης, «Προνόμια των αλλοδαπών και διομολογήσεις εν Κύπρω», *Κυπριακά Σπουδαί*, Α' (1937), σσ. 1-59.

¹¹⁶ TNA:CO67/138/21937. Σημείωμα του μόνιμου υφυπουργού Αποικιών, M. Ommanney, 25-6-1904.

¹¹⁷ Βλ. τα σημειώματα του H.B. Cox στο TNA: CO67/138/2683, 2-4-1904 και TNA:CO67/138/21937, 22-6-1904.

¹¹⁸ Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος, στο μέσο της διένεξης για το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα, δήλωσε την πρόθεσή του για μη συμμετοχή του στις επερχόμενες βουλευτικές εκλογές, με στόχο την ειρήνευση στο νησί, όπως και ο εκ των βασικών του υποστηρικτών, Θεοφάνης Θεοδότου. Βέβαια, αφού το σχετικό διάταγμα δεν άλλαξε, ο Κύριλλος έθεσε κανονικά υποψηφιότητα και τελικά επανεκλέχθηκε, όπως θα αναφερθεί και αλλού.

¹¹⁹ Ολόκληρο το εν λόγω προσχέδιο και η έκθεση του Δικηγόρου του Στέμματος στο TNA:CO67/138/21937. Εμπιστευτική επιστολή Haynes Smith προς Lyttelton, Λευκωσία 8-6-1904.

του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, αφού έτσι αποδυναμώνονταν ο μητροπολίτης Κιτίου και ενδυναμώνονταν ο αντίπαλός του, μητροπολίτης Κηρυνείας.¹²⁰

Η μετάθεση του Αρμοστή Haynes Smith και η αντικατάστασή του από τον King-Harman, καθώς και το έντονα πολωμένο κλίμα που επικρατούσε, σε συνάρτηση με συγκεκριμένες προειδοποιήσεις προς τους ήδη εκλεγμένους βουλευτές για την εγκατάλειψη της «αντιδραστικής πολιτικής», οδήγησε στην αναβολή της έγκρισης του διατάγματος.

Τελικά, στις 6 Ιουλίου 1907 εκδόθηκε Βασιλικό Διάταγμα εν Συμβουλίω, με το οποίο επαναδιατυπωνόταν ο τρόπος διακυβέρνησης του νησιού. Εντούτοις, και παρά τις προηγηθείσες συζητήσεις, στο άρθρο XXII επαναλαμβάνονταν τα προσόντα που έπρεπε να κατέχει ο κάθε ψηφοφόρος, ενώ στο άρθρο XXIII ο τρόπος ετοιμασίας και αναθεώρησης των εκλογικών καταλόγων, χωρίς οποιαδήποτε αλλαγή σε σχέση με το Διάταγμα του 1882.¹²¹ Αυτό έδωσε την ευκαιρία στον Αρχιγραμματέα Clauson, να ετοιμάσει νέες οδηγίες προς τους υπεύθυνους λειτουργούς για την ετοιμασία των καταλόγων, αφού οι προηγούμενες ήταν δυσνόητες, σύμφωνα με τον ίδιο. Αργότερα, συνέπτυξε τις δύο οδηγίες - τη σχετική με τα εκλογικά προσόντα και με τις ενέργειες που όφειλαν να πράξουν οι λειτουργοί - σε μία, για ευκολότερη αναφορά. Το 1916, μετά από οδηγίες του Δικηγόρου του Στέμματος ετοιμάστηκαν νέες, αναθεωρημένες οδηγίες, χωρίς όμως οποιαδήποτε σημαντική αλλαγή ως προς τα προσόντα ή τις διαδικασίες.

Ενδιάμεσα, οι δυσκολίες που αντιμετωπίστηκαν κατά τις εκλογές για τις Σχολικές Επιτροπές το 1905, λόγω της έλλειψης εκλογικών καταλόγων, και οι επικείμενες εκλογές για την ανάδειξη των μελών των Διοικητικών Συμβουλίων,¹²² έφεραν στο προσκήνιο τη συζήτηση για τη δημιουργία κοινών εκλογικών καταλόγων για όλες τις αναμετρήσεις για δημόσια αξιώματα. Παρά όμως την αρχική θετική άποψη του Αρμοστή και τη γνωμάτευση του Δικηγόρου του Στέμματος, οι εκλογές για το Νομοθετικό Συμβούλιο που ακολουθούσαν σύντομα, καθώς και το γεγονός ότι το σύστημα λειτουργούσε ικανοποιητικά, σύμφωνα με τον Αρμοστή, οδήγησε το ζήτημα προσωρινά στο αρχείο.¹²³ Το θέμα επανήλθε το 1910, λόγω της προσπάθειας εξοικονόμησης χρημάτων και προσωπικού. Από τις αναφορές των Διοικητών σχετικά με το θέμα, συμπεραίνεται ότι κάποιοι από αυτούς ήδη ετοιμάζαν κοινούς εκλογικούς καταλόγους για τις αναμετρήσεις

¹²⁰ TNA:CO67/138/21937. Σημείωμα του G.W. Johnson, 21-6-1904.

¹²¹ Το εν λόγω Διάταγμα δημοσιεύτηκε στο *The Cyprus Gazette, Supplement*, 20-9-1907.

¹²² KAK: SA1:4084/1905. Επιστολή C.S. Cade προς Clauson, 7-12-1905.

¹²³ Βλ. σχετικά στην αλληλογραφία στο KAK: SA1:158/1906.

για το Νομοθετικό Συμβούλιο και τις Κοινοτικές/Δημοτικές Αρχές και ξεχωριστούς για τα Διοικητικά Συμβούλια.¹²⁴

Επιπρόσθετα, μια ενδοκυβερνητική συζήτηση ξεκίνησε μετά από την επισήμανση του Διευθυντή Κτηματολογίου (Registrar-General) ότι παρατηρήθηκε μεταβίβαση περιουσιών με σκοπό την απόκτηση εκλογικών προσόντων από μεγάλο αριθμών ατόμων. Σύμφωνα με τον Smith, η πράξη αυτή γινόταν με σκοπό να ενισχυθεί η κηρυνειακή παράταξη, ενώ σίγουρα θα ακολουθούσαν και οι Κιτιακοί.¹²⁵ Για το λόγο αυτό, επανήλθε η σκέψη για καθορισμό ενός ελάχιστου ποσού φορολογίας «βεργί», ώστε να αποφεύγονται παρόμοιες περιπτώσεις.¹²⁶ Στο Εκτελεστικό Συμβούλιο, όπου συζητήθηκε το θέμα, αποφασίστηκε να επανέλθει το θέμα για συζήτηση μετά τις εκλογές,¹²⁷ ενώ ο Αρμοστής έδωσε οδηγίες να αφεθούν τα αντιμαχόμενα κόμματα να δράσουν και σε περίπτωση παραπόνων εκ μέρους τους, τότε θα μελετούσαν το θέμα, με σκοπό την τροποποίηση του νόμου, κάτι όμως που δεν συνέβη.¹²⁸

Συζήτηση εντός της κυβέρνησης σχετικά με πιθανή τροποποίηση στους κανονισμούς για την ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων, έγινε και αμέσως μετά τις εκλογές του 1906 μετά από έκθεση του προέδρου του Επαρχιακού Δικαστηρίου Λευκωσίας, F.H. Parker, σύμφωνα με την εμπειρία που απέκτησε από την τριβή του με την αναθεώρησή τους για μεγάλο χρονικό διάστημα. Πρότεινε την επιβολή κατάθεσης ενός παραβόλου (deposit) για όλες τις ενστάσεις, πέραν δηλαδή της αφαίρεσης ονομάτων, όπως ίσχυε μέχρι τότε, αφού όλες χρειαζόνταν αντίστοιχο χρόνο για να εξεταστούν. Επιπλέον, πρότεινε την αύξηση των εξουσιών του αναθεωρούντος προέδρου του Επαρχιακού Δικαστηρίου, ώστε να διευκολύνεται η εργασία του, η οποία γινόταν ιδιαίτερα πιεστική λόγω και των πολλών δικαστικών υποθέσεων που εξέταζε. Ο καθορισμός μιας συγκεκριμένης ημερομηνίας, κατά την οποία θα έπρεπε οι ενιστάμενοι να καταθέτουν τα αιτήματά τους, θα ήταν ένα μέτρο ελέγχου τους και ορθότερης προετοιμασίας των αναθεωρούντων υπαλλήλων, σύμφωνα με τον Parker. Το ζήτημα εξετάστηκε σε βάθος από τον Δικηγόρο του Στέμματος, ο οποίος διαφωνούσε σε μερικά σημεία με τον Δικαστή, όπως και οι λοιποί συνάδελφοί του, οι οποίοι δήλωσαν ότι δεν αντιμετώπιζαν παρόμοια προβλήματα, πιθανόν φοβούμενοι επιπλέον γραφειοκρατία. Το θέμα έκλεισε το επόμενο έτος, μετά τη μετάθεση του Parker, και αφού εξετάστηκε και από

¹²⁴ Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:2141/1910, όπου και σχετικός κατάλογος με τις ενέργειες που γίνονταν σε κάθε επαρχία και τα ποσά που στοίχιζε ο καταρτισμός της λίστας με τους ψηφοφόρους.

¹²⁵ ΚΑΚ: SA1:229/1906. Επιστολή Smith προς Young, Λευκωσία 15-1-1906.

¹²⁶ ΚΑΚ: SA1:229/1906. Σημείωμα Young, 10-2-1906.

¹²⁷ ΚΑΚ: SA1:229/1906. Σημείωμα γραμματέα Εκτελεστικού Συμβουλίου, 17-2-1906.

¹²⁸ ΚΑΚ: SA1:229/1906. Σημείωμα King-Harman, 3-9-1906.

το Εκτελεστικό Συμβούλιο, θεωρώντας ότι δεν ήταν αναγκαίες οι οποιοσδήποτε μεταβολές στους κανονισμούς.¹²⁹

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, η επικείμενη ανακήρυξη του νησιού σε αποικία του Στέμματος και η αλληλογραφία του βετεράνου πολιτευτή Σπύρου Αραούζου με το υπουργείο Αποικιών σχετικά με την πολιτική κατάσταση στο νησί, έδωσαν την ευκαιρία στον Αρμοστή M. Stevenson να προτείνει ορισμένες αναθεωρήσεις στο σχετικό διάταγμα για το Νομοθετικό Συμβούλιο, όπως προαναφέρθηκε. Εντούτοις, ο Αρμοστής δεν πρότεινε οποιαδήποτε τροποποίηση των εκλογικών προσόντων, παρά την προσθήκη ειδικής παραγράφου σχετικά με τα πρόσωπα που έχαναν το εκλογικό τους δικαίωμα. Σύμφωνα με αυτή, το δικαίωμα του εκλέγειν συνδεόταν με την οικονομική και ψυχική κατάσταση του υποψηφίου ψηφοφόρου, αλλά και τη νομιμοφροσύνη του. Συγκεκριμένα, αυτό αφαιρείτο από όποιον λάμβανε επίδομα απορίας από τα δημόσια ταμεία τους τελευταίους έξι μήνες πριν από την ετοιμασία του καταλόγου, όποιον καταδικάστηκε από οποιοδήποτε Δικαστήριο σε όλη την επικράτεια της Βρετανικής Αυτοκρατορίας σε θάνατο ή σε καταναγκαστικά έργα πέραν των δώδεκα μηνών και η καταδίκη του ήταν σε ισχύ, ή ήταν ψυχοπαθής. Επιπρόσθετα, πιθανόν για να αποφευχθούν περιπτώσεις καλπονοθείας και προβλήματα κατά τις εκλογές, το δικαίωμα αφαιρείτο και από όσους εργάζονταν με αμοιβή κατά τις εκλογές εκ μέρους ενός από τους υποψηφίους, ως αντιπρόσωποι, κλητήρες, γραφείς ή σε οποιαδήποτε άλλη θέση.

Αξιοσημείωτη συζήτηση όμως έγινε για τα προσόντα που όφειλαν να έχουν οι υποψήφιοι βουλευτές. Ο Αρμοστής, ήδη από τον Οκτώβριο του 1923, πρότεινε όπως τα κριτήρια αυτά επεκταθούν, για να καλύψουν και άλλους τομείς, πέραν από τον αποκλεισμό δηλαδή ορισμένων επαγγελματιών (δικαστής σε οποιαδήποτε δικαστήριο στην αποικία ή εργολάβος δημοσίων έργων), την οικονομική κατάσταση (πτώχευση) και το ποινικό μητρώο (οποιοσδήποτε καταδικασθείς σε φυλάκιση πέραν των έξι μηνών), που ίσχυαν ήδη από το 1882. Οι προσθήκες αφορούσαν κυρίως στην καθιέρωση ηλικιακού ορίου (πέραν των 25 ετών), και υπηκοότητας (βρετανός υπήκοος, αφού η Κύπρος πλέον ήταν αποικία του βρετανικού Στέμματος). Επιπρόσθετα, οι υποψήφιοι όφειλαν να έχουν στοιχειώδη μόρφωση (να γνωρίζουν δηλαδή να ομιλούν, να γράφουν και να διαβάζουν μια από την ελληνική, αγγλική ή τουρκική γλώσσα), κάτι που θα τους βοηθούσε στην άσκηση των καθηκόντων τους.¹³⁰ Επιπλέον, ο κάθε υποψήφιος όφειλε να κατοικεί στο εκλογικό διαμέρισμα, στο οποίο επιθυμούσε να εκλεγεί για μια περίοδο πέραν των τριών ετών, αλλά

¹²⁹ Για τη σχετική αλληλογραφία βλ. ΚΑΚ: SA1:3073/1907. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι ετοιμάστηκε και προσχέδιο της προκήρυξης και των κανονισμών, το οποίο τελικά έμεινε στο αρχείο.

¹³⁰ Αυτό βέβαια δεν αποκλείεται να συνδέεται και με την εμπειρία που απέκτησαν οι Βρετανοί από τη συμμετοχή των Επταδικών βουλευτών στις συνεδρίες του Νομοθετικού Συμβουλίου.

και να μην είχε απολυθεί από τη δημόσια υπηρεσία. Τέλος, σύμφωνα με το κριτήριο X, ο υποψήφιος έπρεπε να μην έχει χάσει το δικαίωμα να ασκεί το νομικό ή ιατρικό του επάγγελμα με διάταγμα από οποιαδήποτε αρχή. Όπως ο ίδιος ο Stevenson ανέφερε, τα επιπλέον κριτήρια, αντιγράφηκαν από το αντίστοιχο διάταγμα της Κεϋλάνης του 1920,¹³¹ όπου ο βρετανός αξιωματούχος ξεκίνησε τη διοικητική του καριέρα και φαίνεται να διατήρησε σχέσεις και επαφές. Αυτό δικαιολογεί και το γεγονός ότι ορισμένα από τα κριτήρια φαίνεται να μην ήταν χρήσιμα στην περίπτωση της Κύπρου, κάτι που και ο ίδιος συνειδητοποίησε έγκαιρα, και ζήτησε την αφαίρεσή τους. Οι αξιωματούχοι του υπουργείου σχολίασαν αρνητικά την ενέργειά του αυτή, ενώ διαφώνησαν και ζήτησαν την αφαίρεση μόνο του κριτηρίου σχετικά με την υποχρεωτική εγκατάσταση του υποψηφίου βουλευτή στο εκλογικό διαμέρισμα όπου θα έθετε υποψηφιότητα.¹³²

Το Βασιλικό Διάταγμα εν Συμβουλίω του 1925¹³³, το οποίο ανακήρυσσε την Κύπρο αποικία του Στέμματος, επανακαθόριζε τόσο τα εκλογικά προσόντα, όσο και τον τρόπο ετοιμασίας και αναθεώρησης των καταλόγων. Δεν παρατηρήθηκαν όμως σημαντικές αλλαγές, πέραν της επιλογής της 1^{ης} του έτους, ως της τελευταίας ημερομηνίας αποπληρωμής του φόρου για εγγραφή στους καταλόγους, αν και διατηρήθηκε ο όρος να προστεθούν σε αυτούς και όσα άτομα αποπλήρωναν τον εν λόγω φόρο πριν από την ετοιμασία των καταλόγων. Όσον αφορά τον τρόπο προετοιμασίας τους, το Διάταγμα δεν επέβαλλε οποιαδήποτε αλλαγή. Έτσι, με προκήρυξη του Κυβερνήτη στις 11 Ιουνίου 1925, δίνονταν οδηγίες για ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων μέχρι την 1^η Ιουλίου, διάστημα αρκετά σύντομο.¹³⁴ Αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι κατάλογοι είχαν ήδη ετοιμαστεί πριν από την έκδοση του Βασιλικού Διατάγματος, και απλά θα αναθεωρούνταν στις δώδεκα νεοσυσταθείσες εκλογικές περιφέρειες.¹³⁵

Επιπρόσθετα, το διάταγμα καθόριζε τις ποινές που θα επιβάλλονταν σε όσους, ενώ δεν πληρούσαν τα προσόντα, εκλέγονταν και παρακάθονταν στις συνεδρίες του Συμβουλίου, επιρρίπτοντας ξεκάθαρα ευθύνη για πιθανή εκλογή μη προσοντούχου υποψηφίου ως μέλους του Συμβουλίου στο ίδιο το άτομο, και όχι στους υπεύθυνους λειτουργούς, που θα ετοίμαζαν τους καταλόγους. Επίσης, το διάταγμα διασαφήνιζε, σε

¹³¹ TNA: CO67/210/53472. Εμπιστευτική επιστολή Stevenson προς Devonshire, Λευκωσία 24-10-1923.

¹³² Συγκεκριμένα, ο Stevenson θεώρησε ως άσκοπη και μη πρακτική την υποχρεωτική διαμονή κάποιου υποψηφίου στην εκλογική περιφέρεια όπου θα έθετε υποψηφιότητα, προτείνοντας παράλληλα και την αφαίρεση της απαγόρευσης υποβολής υποψηφιότητας σε όσους απολύθηκαν από τη δημόσια υπηρεσία ή τους απαγορεύθηκε να εξασκούν την ιατρική ή τη δικηγορία. TNA: CO67/213/55760. Εμπιστευτική επιστολή Stevenson προς Amery, Λευκωσία 14-11-1924. Βλ. επίσης τα σημειώματα των βρετανών αξιωματούχων στο ίδιο.

¹³³ Το Διάταγμα, ημερομηνίας 6 Φεβρουαρίου 1925, δημοσιεύθηκε στην *The Cyprus Gazette*, (*Extraordinary no.2*), 1-5-1925.

¹³⁴ *The Cyprus Gazette*, αρ. 1702, 12-6-1925.

¹³⁵ KAK: SA1:621/1925. Επιστολή του E. Du Boulay προς Stevenson, 4-5-1925.

ξεχωριστές παραγράφους, τη νομική έννοια των όρων «εργολάβος δημοσίου έργου (public contractor) και πτώχευσης (uncertificated bankrupt)», ώστε να αποφευχθούν οποιεσδήποτε ενστάσεις.

Η άμεση ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων σε συνδυασμό με την εσπευσμένη έναρξη της ισχύος του Βασιλικού Διατάγματος για το Νομοθετικό Συμβούλιο και τις εκλογές που προκηρύχθηκαν για τον Οκτώβριο του 1925¹³⁶ δεν αποτέλεσαν αιτία για πιθανά λάθη ή παρερμηνείες των εκλογικών κανονισμών από τους υπευθύνους λειτουργούς για την ετοιμασία τους, ή τους πολίτες.¹³⁷ Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι με το διάταγμα αναθεωρούνταν η λειτουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου, έδωσε την ευκαιρία στους «παλαϊοδεάτες» πολιτευτές, οι οποίοι είχαν παραιτηθεί το 1921, ως αποτέλεσμα της «πολιτικής της αποχής» που ακολούθησαν, να βρουν μια δικαιολογία για να επιστρέψουν σε αυτό, όπως θα αναφερθεί παρακάτω. Έτσι, δόθηκε μεγάλη σημασία στην προεκλογική περίοδο, η οποία άρχισε αμέσως μετά τη δημοσίευση του διατάγματος, και ο Τύπος της εποχής δεν ασχολήθηκε καθόλου με τις καινούργιες του πρόνοιες.¹³⁸

Πέντε χρόνια όμως αργότερα, το 1930, με τις εκλογές να πλησιάζουν και με έντονα πολωμένο το πολιτικό κλίμα, αποστάληκαν αρκετές επιστολές προς τον Αποικιακό Γραμματέα, τόσο με διευκρινιστικές ερωτήσεις, όσο και με παράπονα. Η ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων ήταν ανάμεσα στα σημεία που χρησιμοποιήθηκαν - βάσιμα ή αβάσιμα – κατά την προεκλογική περίοδο. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του δικηγόρου και πολιτευτή Αντώνιου Τριανταφυλλίδη, με την οποία κατήγγελλε ότι δεν είχε εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους, παρά το γεγονός ότι πλήρωσε το φόρο που του αναλογούσε σε δέκα χωριά και ταυτόχρονα κατηγορούσε τον ανθυποψήφιό του Χατζηευτύχιο Χατζηπροκόπη ότι επηρέαζε τους υπεύθυνους λειτουργούς για την ετοιμασία των καταλόγων.¹³⁹ Η έρευνα του Διοικητή Λευκωσίας κατέδειξε ότι γίνονταν σοβαρά λάθη κατά την ετοιμασία τους (στην περίπτωση ενός και μόνο λειτουργού παρατηρήθηκαν 272 λανθασμένες εγγραφές!), κυρίως όμως λόγω αβλεψιών, άγνοιας και ανικανότητας, ενώ περίπτωση δόλου ή εσκεμμένων μη εγγραφών, δεν μπορούσε να

¹³⁶ Για την έναρξη ισχύος του Βασιλικού Διατάγματος την 1^η Ιουνίου 1925 βλ. *The Cyprus Gazette*, αρ. 1695, 15-5-1925. Για την προκήρυξη των εκλογών για τον Οκτώβριο 1925 βλ. *The Cyprus Gazette (Extraordinary)*, 1-9-1925.

¹³⁷ Η μόνη απορία προήλθε από τον Διοικητή Λάρνακας, ο οποίος ζήτησε από τον Αποικιακό Γραμματέα να του διευκρινιστεί κατά πόσο ένας κάτοικος ενός εκλογικού διαμερίσματος, που πλήρωνε φόρο για την περιουσία του που βρισκόταν σε άλλο εκλογικό διαμέρισμα, είχε το δικαίωμα να ψηφίσει και αν ναι, σε ποιο διαμέρισμα, βλ. ΚΑΚ: SA1:621/1925, Επιστολή T.J. Greenwood προς Fenn, Λάρνακα 16-6-1925.

¹³⁸ Για την περίοδο που προηγήθηκε των εκλογών του 1925 βλ. Βασίλης Πρωτοπαπάς, *Εκλογική ιστορία της Κύπρου, Πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην Αγγλοκρατία 1878-1960*, Αθήνα 2012, σσ. 237-264, G.S. Georghallides, *A political, ό.π.*, σσ. 345-348.

¹³⁹ ΚΑΚ: SA1:621/1925, Επιστολή Αντώνιου Τριανταφυλλίδη προς Storrs, Λευκωσία 1-5-1930.

στοιχειοθετηθεί.¹⁴⁰ Παρόμοιες καταγγελίες έκανε και ο Χ. Χατζηπροκόπη, κατηγορώντας τον Θεοφάνη Θεοδότου για συνεργασία με τους φοροεισπράκτορες, οι οποίοι δεν είχαν καλές σχέσεις μαζί του, για ετοιμασία αναθεωρημένων καταλόγων.¹⁴¹

Οι καταγγελίες και τα αποτελέσματα των ερευνών ξεκίνησαν μια συζήτηση εντός των κυβερνητικών γραφείων στη Λευκωσία για την επίρριψη ευθυνών και τη βελτίωση του τρόπου ετοιμασίας των καταλόγων.¹⁴² Ο ίδιος ο Αρχιταμίας, θεωρούσε ότι ήταν η παράλειψη καθήκοντος ορισμένων κυβερνητικών υπαλλήλων, που έδινε το δικαίωμα να συνδεθεί το γεγονός αυτό με πολιτικές παρεμβάσεις, με αποτέλεσμα να ετοιμάσει μια αυστηρή εγκύκλιο, για να αποσταλεί, μετά από έγκριση του Αποικιακού Γραμματέα, προς όλους τους φοροεισπράκτορες.¹⁴³ Επιπρόσθετα, αποφασίστηκε η μετάθεση των συγκεκριμένων φοροεισπρακτόρων και η αποκοπή του επιδόματος που λάμβαναν για την ετοιμασία των καταλόγων.¹⁴⁴ Τονίζονταν με αυτόν τον τρόπο η σημασία της ετοιμασίας έγκυρων εκλογικών καταλόγων αφ' ενός και η αναγκαία απόσταση που όφειλαν να κρατούν οι δημόσιοι λειτουργοί από τις προεκλογικές διεργασίες.

Κατά τη συζήτηση του τρόπου ετοιμασίας των καταλόγων, διαπιστώθηκε ότι δεν υπήρχαν οποιεσδήποτε γραπτές οδηγίες προς τους φοροεισπράκτορες. Ετοιμάστηκε ένα μνημόνιο από τον αναπληρωτή Διοικητή Λευκωσίας, ημερομηνίας 10 Σεπτεμβρίου 1930, με το ισχύον σύστημα εγγραφής των ψηφοφόρων με εισηγήσεις για τη βελτίωση και διόρθωσή του, το οποίο αποστάληκε σε όλους τους διοικητές των επαρχιών του νησιού.¹⁴⁵ Σύμφωνα με αυτό, τονίζονταν η χρησιμοποίηση των φορολογικών βιβλίων για το «βεργί» (Verghi Kimat Book), για την ετοιμασία των καταλόγων, τα οποία όμως δεν έδιναν όλες τις πληροφορίες σχετικά με τα προσόντα των ψηφοφόρων. Έτσι προτάθηκε η προσθήκη επιπλέον στηλών στα εν λόγω βιβλία, στις οποίες θα αναφέρονταν τα προσόντα που πληρούσε ο κάθε αναγραφόμενος φορολογούμενος, και στηριζόμενοι σε αυτές, οι υπεύθυνοι λειτουργοί θα ετοιμάζαν τους καταλόγους, οι οποίοι θα εξετάζονταν από

¹⁴⁰ ΚΑΚ: SA1:621/1925, Επιστολή Hart-Davis προς Henniker-Heaton, Λευκωσία 6-6-1930. Σύμφωνα με επιστολή του Clive Watts, εκ μέρους του Αρχιταμίας προς τον Hart-Davis, Λευκωσία 1-7-1930, οι φοροεισπράκτορες, μη γνωρίζοντας ακριβώς τις πρόνοιες του διατάγματος, κατέγραφαν μόνο όσους φορολογούμενους κατοικούσαν σε μια κοινότητα και πλήρωναν τη φορολογία τους.

¹⁴¹ Βλ. τις καταγγελίες του Χατζηπροκόπη στο ΚΑΚ: SA1:621/1925, Επιστολή Χατζηγεωργίου Χατζηπροκόπη προς Henniker-Heaton, Πάνω Δευτερά 16-6-1930 και ΚΑΚ: SA1:621/1925, Επιστολή Χατζηγεωργίου Χατζηπροκόπη προς Storrs, Πάνω Δευτερά 1-7-1930.

¹⁴² Ο Διοικητής Λευκωσίας Hart-Davis επέρριπτε ευθύνες στους ίδιους τους φοροεισπράκτορες, ΚΑΚ: SA1:621/1925, Επιστολή Hart-Davis προς Henniker-Heaton, Λευκωσία 6-6-1930, ενώ ο Αναπληρωτής Διοικητής Λευκωσίας και ο εκπρόσωπος του Αρχιταμίας στο σύστημα συλλογής των φόρων, στο ΚΑΚ: SA1:621/1925, Σημείωμα Hart-Davis προς Henniker-Heaton, Λευκωσία 2-7-1930 και ΚΑΚ: SA1:621/1925, Επιστολή Watts προς Hart-Davis, Λευκωσία 1-7-1930 αντίστοιχα.

¹⁴³ ΚΑΚ: SA1:621/1925, Προσχέδιο εγκυκλίου Αποικιακού Γραμματέα προς Επαρχιακούς Διοικητές.

¹⁴⁴ ΚΑΚ: SA1:621/1925, Επιστολή Hart-Davis προς Henniker-Heaton, Λευκωσία 6-6-1930.

¹⁴⁵ ΚΑΚ: SA1:621/1925, Επιστολή Reilly προς Επαρχιακούς Διοικητές, Λευκωσία 13-9-1930. Η απόφαση για ετοιμασία του εν λόγω μνημονίου πάρθηκε κατά την τριμηνιαία σύσκεψη των επαρχιακών διοικητών της 16^{ης} Αυγούστου 1930, τα πρακτικά της οποίας βρίσκονται στο ΚΑΚ: SA1:621/1925.

άλλους κυβερνητικούς υπαλλήλους, πέραν των φοροεισπρακτόρων. Ο συντάκτης του μνημονίου επισήμαινε επίσης την άγνοια των κριτηρίων από τους φοροεισπράκτορες και την εξάρτηση από τις συμβουλές των κοινοταρχών, οι οποίοι, όπως και οι ίδιοι οι λειτουργοί, επηρεάζονταν από το γενικότερο εκλογικό κλίμα. Αυτό θα επιλυόταν, κατά την άποψή του, από την εξέταση των καταλόγων από ανεξάρτητους λειτουργούς.

Με τις προτάσεις του Reilly διαφώνησαν οι Επαρχιακοί Διοικητές, οι οποίοι είχαν εντελώς διαφορετική αντίληψη για την ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων. Σύμφωνα με το σκεπτικό τους, καθήκον της κυβέρνησης ήταν η δημιουργία καταλόγων με άτομα που μπορούσαν *prima facie* να ψηφίσουν, και ο οποιοσδήποτε που διαφωνούσε με αυτούς, μπορούσε να προσφύγει στη δικαιοσύνη. Το μνημόνιο του αναπληρωτή Διοικητή Λευκωσίας ήταν ιδανικό και θα επέφερε την «τελειότητα», αλλά, εξαιτίας έλλειψης προσωπικού και γενικόλογων και αόριστων παραπόνων το ισχύον σύστημα έπρεπε να συνεχίσει τη λειτουργία του.¹⁴⁶ Της συνεδρίας προηγήθηκαν επιστολές διοικητών ορισμένων επαρχιών, που υποστήριζαν το ισχύον σύστημα, το οποίο θα βελτιωνόταν με το να επιστηθεί η προσοχή στους υπεύθυνους, για την ετοιμασία των καταλόγων, λειτουργούς.¹⁴⁷

Τελικώς, το σύστημα ως είχε, λειτούργησε μόλις για ένα έτος, αφού, μετά τα γεγονότα του Οκτωβρίου του 1931 και την κατάργηση του Νομοθετικού Συμβουλίου, δεν υπήρχε η ανάγκη, αλλά ούτε και η νομική υποχρέωση για ετοιμασία εκλογικών καταλόγων.

Καθ' όλη τη διάρκεια των 50 περίπου ετών που καταρτίστηκαν εκλογικοί κατάλογοι, παρατηρήθηκε μια αυξομείωση στους αριθμούς των ατόμων που εγγράφονταν σε αυτούς, σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό του νησιού. Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα III, σημαντική αύξηση παρατηρούνταν στην εγγραφή εκλογέων σε περιόδους έντονης κομματικής πόλωσης, όπως στην περίπτωση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος (εκλογές 1901 και 1906) και του αντίκτυπου του εθνικού διχασμού στην Ελλάδα (1916). Αξιοσημείωτη αύξηση παρατηρήθηκε και κατά τις εκλογές του 1921, ως αποτέλεσμα κυρίως του κλίματος που δημιουργήθηκε μετά την παραίτηση των ελλήνων βουλευτών στα τέλη της προηγούμενης χρονιάς, ως πίεση προς τους Βρετανούς (βλ. το σχετικό κεφάλαιο). Αντίθετα, παρά το μεγάλο αριθμό των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων κατά τις πρώτες εκλογές, το 1883, λόγω του ενθουσιασμού που δημιούργησε η ίδρυση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου και το φόβο των κατοίκων για πιθανές καταδίκες σε περίπτωση

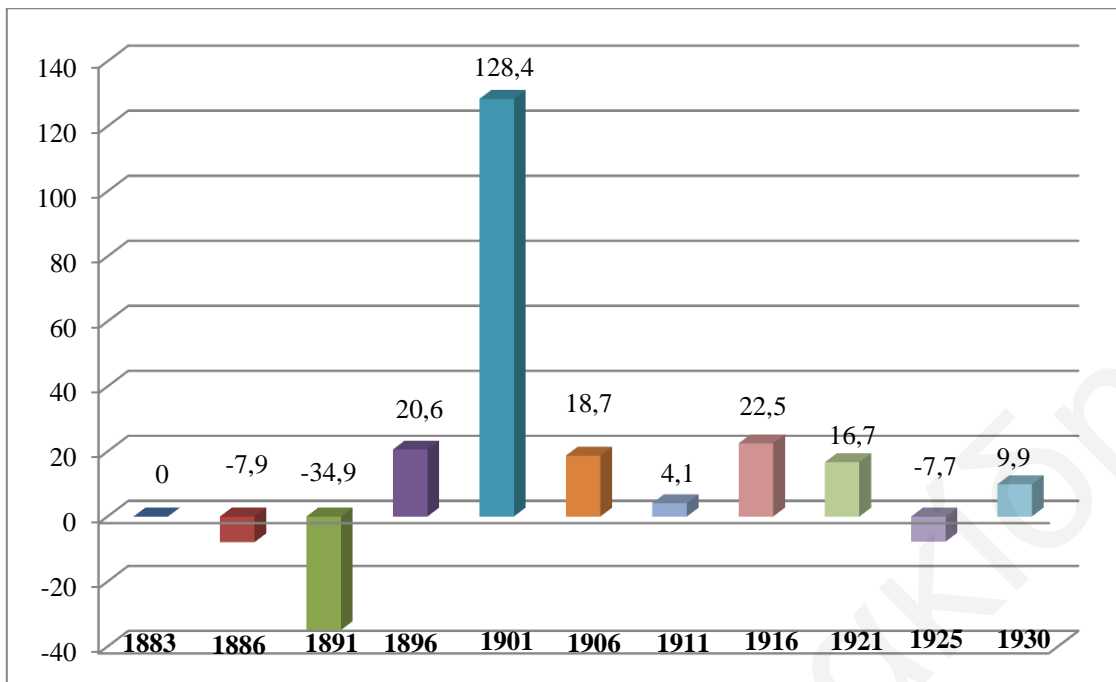
¹⁴⁶ Βλ. το απόσπασμα από τα Πρακτικά της τριμηνιαίας σύσκεψης των επαρχιακών διοικητών της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1930 στο ΚΑΚ: SA1:621/1925.

¹⁴⁷ Βλ. τις επιστολές των Διοικητών Πάφου, Λάρνακας και Λεμεσού προς τον Henniker-Heaton (ημερομηνίας 19-9-1930, 24-9-1930 και 30-10-1930 αντίστοιχα) στο ΚΑΚ: SA1:621/1925.

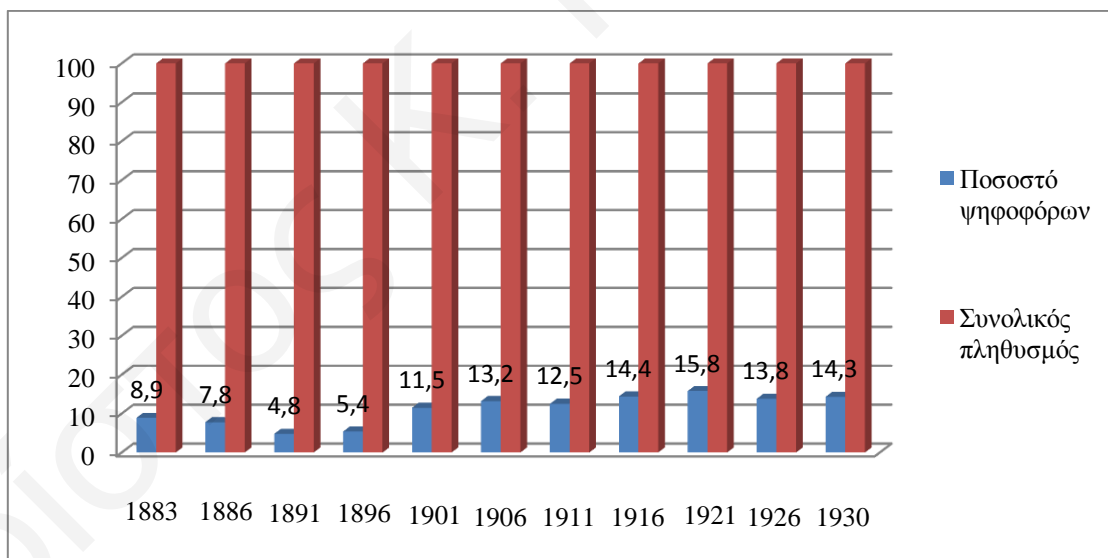
μη εγγραφής τους στους καταλόγους, τα επόμενα χρόνια, λόγω της οικονομικής καχεξίας και της αδυναμίας των κατοίκων να αποπληρώσουν έγκαιρα τις φορολογικές τους υποχρεώσεις, ο αριθμός τους μειώθηκε. Ρόλο βέβαια διαδραμάτιζαν και οι τοπικές συνθήκες, όπως για παράδειγμα η μη διενέργεια εκλογών για μεγάλο διάστημα στην εκλογική περιφέρεια Λεμεσού – Πάφου (1883-1896). Μείωση του εκλογικού σώματος παρατηρήθηκε και κατά τις εκλογές του 1925, όπως θα αναφερθεί και στο σχετικό κεφάλαιο.

Επιπρόσθετα, παρά το γεγονός ότι κύρια επιδίωξη των διοικούντων, ιδιαίτερα στο Λονδίνο, αλλά και στη Λευκωσία, ήταν η ευρεία συμμετοχή των κατοίκων στις εκλογικές διαδικασίες, εντούτοις, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα IV, ουδέποτε το ποσοστό των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων ξεπέρασε το 15% του συνολικού πληθυσμού του νησιού, ενώ μόλις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ξεπέρασε το 10%, κάτι που οφείλεται και στην ανάπτυξη του ενωτικού κινήματος την περίοδο αυτή. Το χαμηλότερο ποσοστό παρατηρήθηκε το 1896, όταν μόλις 5,4% του πληθυσμού ήταν εγγεγραμμένοι ψηφοφόροι, κάτι που διαφάνηκε και από τη γενικότερη αδιαφορία των κατοίκων προς τις εκλογές κατά το έτος εκείνο.

Συμπερασματικά, παρά το γεγονός ότι επιδίωξη της βρετανικής κυβέρνησης ήταν η ευρεία απόκτηση εκλογικού δικαιώματος από τους κατοίκους, εντούτοις, αν και τα προσόντα που απαιτούνταν ήταν προσιτά, η αδυναμία των περισσότερων, εξαιτίας των δυσμενών οικονομικών συνθηκών και της γενικότερης αδιαφορίας τους, είχε ως αποτέλεσμα τις μειωμένες εγγραφές στους εκλογικούς καταλόγους. Η ετήσια ετοιμασία τους ήταν υπόθεση ρουτίνας, παρά το γεγονός ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, εμπλέκονταν προεκλογικά ή κομματικά συμφέροντα. Εν κατακλείδι, μπορεί να ειπωθεί ότι το ενδιαφέρον των κατοίκων του νησιού για τις εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου, αποκρυσταλλώνεται από τη συμμετοχή τους στους εκλογικούς καταλόγους.

Πίνακας III. Ποσοστιαία αύξομείωση του εκλογικού σώματος κατά τις σημαντικότερες εκλογικές αναμετρήσεις.

Πίνακας IV. Ποσοστό ψηφοφόρων σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό της Κύπρου κατά τις σημαντικότερες εκλογικές αναμετρήσεις. (Σημ.: Τα στοιχεία του συνολικού πληθυσμού πάρθηκαν από τις επίσημες απογραφές πληθυσμού που διενεργούνταν κάθε 10 έτη, το πρώτο έτος της κάθε δεκαετίας. Για τις ενδιάμεσες χρονιές, ο πληθυσμός υπολογίστηκε με βάση την αύξησή του καθ' όλη τη δεκαετία)

Εκλογικές περιφέρειες - Εκλογικά Κέντρα

Παράλληλα με τις διαβουλεύσεις για τον καθορισμό του εκλογικού σώματος και σε άμεση συνάρτηση με το θέμα του αριθμού των εκλεγμένων – ανεπίσημων μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου, στο επίκεντρο των συζητήσεων μεταξύ Λονδίνου και Λευκωσίας τέθηκε τόσο η τελική αποσαφήνιση του συνόλου των βουλευτών όσο και ο καταμερισμός των εκλογικών περιφερειών.

Η αρχική ιδέα των αξιωματούχων του υπουργείου Αποικιών προϋπέθετε την παραχώρηση της εξουσίας στα εξήντα ιθαγενή εκλεγμένα, στην πλειοψηφία τους, μέλη των –αναβαθμισμένων- Επαρχιακών Διοικητικών Συμβουλίων για την εκλογή των δώδεκα ανεπίσημων μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου (οκτώ Χριστιανών και τεσσάρων Μουσουλμάνων). Δεν καθοριζόταν όμως αν η επιλογή θα γινόταν ανάμεσα στα μέλη ή θα μπορούσαν αυτά να επιλέξουν και άλλα εκτός αυτών.¹⁴⁸ Η αρνητική αντίδραση του υπουργού Αποικιών Kimberley στην έμμεση εκλογή των ανεπίσημων μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου, όπως αναφέρθηκε και αλλού, οδήγησε στη νέα πρόταση για άμεση ανάδειξη του ιδίου αριθμού βουλευτών, μετά το διαχωρισμό του νησιού σε τέσσερις εκλογικές περιφέρειες, όπου, από την κάθε μια θα επιλέγονταν δύο χριστιανοί και ένας μουαμεθανός. Στο σχετικό μνημόνιο τονιζόταν και η ανάγκη για πιθανές τροποποιήσεις των συγκεκριμένων αριθμών, ανάλογα με τα ποσοστά των δύο κοινοτήτων στις απογραφές πληθυσμού που θα γίνονταν, ούτως ώστε «να διασφαλιστεί η δίκαια εκπροσώπηση των δύο θρησκευτικών δογμάτων».¹⁴⁹

Υπακούοντας στο αίτημα του υπουργείου, ο Αρμοστής R. Biddulph, έχοντας ως βάση υπολογισμού τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 1881, κατάρτισε πίνακες με τον πληθυσμό κάθε διοικητικού διαμερίσματος (nahieh) του νησιού κατά θρησκεία (Πίνακας VI). Στηριζόμενος σε αυτούς, ετοίμασε ένα χάρτη της Κύπρου (Παράρτημα Ζ) με τις εκλογικές περιφέρειες, όπου, για να επιτύχει τα κριτήρια που έθεσε το υπουργείο, συνδύασε και διαμερίσματα που υπάγονταν διοικητικά σε διαφορετικές επαρχίες, κάτι όμως, που όπως τόνισε, δεν ήταν πολύ λειτουργικό. Εντούτοις, με δική του πρωτοβουλία, ετοίμασε και αντίστοιχους πίνακες και χάρτη (Παράρτημα Η), όπου χωριζόταν το νησί σε τρεις εκλογικές περιφέρειες, που περιλάμβαναν δύο επαρχίες η κάθε μια και από τις οποίες θα εκλέγονταν δύο χριστιανοί και ένας μουσουλμάνος βουλευτής (Πίνακας V). Σύμφωνα με το δικό του διαχωρισμό, ο αριθμός των ελλήνων αντιπροσώπων

¹⁴⁸ TNA: CO67/24/18810, Σημείωμα του L. Courtney, 19-8-1881. Το σύνολο των μελών των Διοικητικών Συμβουλίων θα ήταν 72, από τα οποία όμως τα δώδεκα θα ήταν βρετανοί, οι οποίοι δεν θα είχαν δικαίωμα εκλογής των μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου.

¹⁴⁹ TNA: CO67/24/18810, Επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 27-10-1881, όπου επισυνάπτεται και το αναφερόμενο μνημόνιο.

θα μειωνόταν σε έξι και των τούρκων σε τρεις, το σύνολο των οποίων ήταν ικανοποιητικό, σύμφωνα με τον Αρμοστή, για να εκπροσωπούν ένα πληθυσμό της τάξης των 180 χιλιάδων κατοίκων. Στην ίδια επιστολή ο Biddulph επισήμανε τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζονταν κατά την ψηφοφορία, λόγω του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των κατοίκων, τονίζοντας και την προσοχή που έπρεπε να επιδειχθεί κατά τον καθορισμό των εκλογικών κέντρων.¹⁵⁰

Με την άποψη του Αρμοστή διαφώνησε ο αξιωματούχος του υπουργείου E. Fairfield, ο οποίος υποστήριξε το διαχωρισμό του νησιού σε εννέα μονοεδρικές εκλογικές περιφέρειες για τους Έλληνες, οι οποίες θα ήταν σε άμεση συνάρτηση με τις αντίστοιχες τρεις μονοεδρικές των Μωαμεθανών.¹⁵¹ Υπέρ της άποψης του Fairfield τάχθηκε και ο υφυπουργός Αποικιών L. Courtney, υποστηρίζοντας ότι έτσι θα εξυπηρετούνταν καλύτερα τα συμφέροντα των νησιωτών.¹⁵² Στόχος των αξιωματούχων του Λονδίνου φαίνεται να ήταν η, όσο το δυνατόν, μεγαλύτερη αποκέντρωση του εκλογικού σώματος, ώστε να μη συγκεντρωθεί η εξουσία στα χέρια των λίγων πλουσίων αστών. Αντίθετα, ο βρετανός Αρμοστής φαίνεται να επιδίωκε την ομαλότερη διεξαγωγή των εκλογικών διαδικασιών. Το ζήτημα έλυσε και πάλι ο υπουργός Αποικιών Kimberley, ο οποίος συμφώνησε με τον Αρμοστή στο διαχωρισμό του νησιού σε τρεις εκλογικές περιφέρειες, στην κάθε μια από τις οποίες θα εκλεγόταν ένας τούρκος και τρεις έλληνες αντιπρόσωποι, με ξεχωριστά ψηφοδέλτια.¹⁵³

Την τελική του απόφαση ο Kimberley την κοινοποίησε με εμπιστευτική επιστολή του προς τον Αρμοστή, με την οποία του καθιστούσε γνωστή την πρόθεση της κυβέρνησής του για τη δημιουργία Νομοθετικού Συμβουλίου στο νησί, στις 10 Μαρτίου 1882, ενώ του ανακοίνωνε και το διαχωρισμό του νησιού σε τρεις εκλογικές περιφέρειες, χωρίς οποιαδήποτε αναφορά στα εκλογικά κέντρα που θα δημιουργούνταν για τους σκοπούς της εκλογικής αναμέτρησης.¹⁵⁴

Η επιλογή και ο καθορισμός των εκλογικών κέντρων αφέθηκε να γίνει από την τοπική κυβέρνηση στο νησί. Η μόνη αναφορά που έγινε για αυτά στο Λονδίνο ήταν, με τη

---

¹⁵⁰ Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα και τη μείωση των επισήμων μελών σε πέντε από έξι, και του συνολικού τους αριθμού σε 14. Για την αναφορά, τους πίνακες και τους χάρτες που ετοίμασε ο Αρμοστής βλ. TNA: CO67/21/76. Εμπιστευτική επιστολή Biddulph προς Kimberley, Λευκωσία 24-12-1881.

¹⁵¹ Είχε ήδη αποφασιστεί στο Λονδίνο ότι ο αριθμός των αντιπροσώπων θα ήταν εννέα έλληνες και τρεις τούρκοι, όπως θα αναλυθεί σε άλλο κεφάλαιο. Για την άποψη του Fairfield, βλ. TNA: CO67/21/76. Σημείωμα E. Fairfield, 8-2-1882.

¹⁵² TNA: CO67/21/76. Σημείωμα L. Courtney, 12-2-1882.

¹⁵³ TNA: CO67/21/76. Σημείωμα Kimberley, χ.χ. Ο υπουργός Αποικιών, παρά την αρχική του αυτή τοποθέτηση, επηρεασμένος από την επιμονή του υφυπουργού του, και μόνου αξιωματούχου του υπουργείου που είχε άμεση άποψη για τις συνθήκες στο νησί, του E. Fairfield, έδωσε οδηγίες στον Courtney, να μάθει την άποψη του Αρμοστή σχετικά με τη λειτουργικότητα της πρότασης, χωρίς όμως να δοθεί συνέχεια, βλ. TNA: CO67/21/76. Σημείωμα Kimberley, 14-2-1882.

¹⁵⁴ TNA: CO67/21/76, Εμπιστευτική επιστολή Kimberley προς Biddulph, Λονδίνο 10-3-1882.

λήψη ενός μνημονίου των νομικών συμβούλων του Αρμοστή, στα τέλη Δεκεμβρίου 1881, χωρίς οποιαδήποτε αντίδραση από τους αξιωματούχους του υπουργείου. Σε αυτό αναφέρονταν οι διαδικασίες που θα ακολουθούσαν για την προετοιμασία και τη διενέργεια των εκλογών. Ανάμεσα σε άλλα, αναφερόταν ότι θα δημιουργούνταν περίπου 22 εκλογικά κέντρα σε όλο το νησί, αριθμός μικρός, εάν αναλογιστούμε ότι ο αριθμός των χωριών και ενοριών της Κύπρου ξεπερνούσε τα 650. Για να καλυφθούν οι ανάγκες, οι Collyer και Bovill πρότειναν όπως οι εκλογές γίνονταν επί τριήμερο και τμηματικά κατά χωριό ή ενορία, άποψη όμως η οποία δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος για υλοποίηση.¹⁵⁵

Η δημιουργία των εκλογικών κέντρων θεσμοθετήθηκε τελικά με την παράγραφο XV των Οδηγιών για την εκλογή μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου, όπου δινόταν η εξουσία στον Αρμοστή να ορίζει τον αριθμό των εκλογικών κέντρων και το χώρο που θα έδρευαν, καθώς και τα χωριά και τις ενορίες, οι κάτοικοι των οποίων όφειλαν να ψηφίσουν σε αυτά.¹⁵⁶

Στην πραγματικότητα, το διαχωρισμό και την οριοθέτηση των εκλογικών διαμερισμάτων έκαναν οι διοικητές των αντίστοιχων επαρχιών, οι οποίοι απέστειλαν στον Δικηγόρο του Στέμματος καταλόγους με τα χωριά που περιλαμβάνονταν σε κάθε ένα από αυτά, όπως οι ίδιοι έκριναν λειτουργικό. Όπως φαίνεται από τους πρώτους καταλόγους, ο κάθε διοικητής έθετε τα δικά του κριτήρια για την επιλογή των κέντρων. Σύμφωνα με τις αναφορές των ιδίων, η κεντρική θέση των προτεινόμενων κοινοτήτων, η εγγύτητά τους με μεγάλο αριθμό χωριών αλλά και η ύπαρξη έδρας μουδέρη ήταν σημαντικοί λόγοι για τη δημιουργία εκλογικών κέντρων.¹⁵⁷ Χαρακτηριστικό, πάντως, είναι το γεγονός ότι στην πλειοψηφία τους τα εκλογικά διαμερίσματα ταυτίζονται με τα αντίστοιχα των δικαστικών περιφερειών (judicial division), τα οποία γνωστοποιήθηκαν στην *Επίσημη Εφημερίδα*, λίγο μόλις καιρό πριν από την επιλογή των πρώτων.¹⁵⁸ Για αυτό το λόγο ορισμένα εκλογικά διαμερίσματα ταυτίζονταν απολύτως με τα αντίστοιχα δικαστικά, ενώ άλλα είχαν μόνο ελάχιστες διαφορές. Η ανάγκη για διευκόλυνση της μετάβασης των ψηφοφόρων στα εκλογικά κέντρα, σε αντίθεση με τις έδρες των δικαστικών περιφερειών, στις οποίες η προσέλευση ήταν υποχρεωτική, ανάγκασε τους διοικητές να διασπάσουν κάποιες από τις δευτερες, δημιουργώντας μικρότερα διαμερίσματα. Συνολικά για τις εκλογές του 1883

¹⁵⁵ TNA: CO67/21/76, Μνημόνιο Collyer και Bovill προς Biddulph, Λευκωσία 24-12-1881.

¹⁵⁶ Οι εν λόγω Οδηγίες δημοσιεύθηκαν στην *Επίσημη Εφημερίδα* με προκήρυξη του Αρμοστή, παράλληλα με αυτή για τη διενέργεια εκλογών. Βλ. *The Cyprus Gazette*, αρ. 104, 31-3-1883.

¹⁵⁷ Βλ. σχετικά την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:6283.

¹⁵⁸ Σύμφωνα με την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:6283, οι προτάσεις των Επαρχιακών Διοικητών αποστάληκαν στην Κυβέρνηση στα μέσα Απριλίου-αρχές Μαΐου 1883, ενώ το Διάταγμα για τα Δικαστήρια δημοσιεύτηκε στην *Επίσημη Εφημερίδα* στα τέλη Μαρτίου, βλ. *The Cyprus Gazette*, αρ. 104, 31-3-1883. Εντούτοις δεν αποφεύχθηκαν κάποιες αβλεπίες, όπως για παράδειγμα η μη εγγραφή των χωριών Αγία Βαρβάρα και Κισσόνεργα της επαρχίας Πάφου, βλ. ΚΑΚ: SA1:6283.

δημιουργήθηκαν 22 εκλογικά κέντρα, στις πρωτεύουσες και στα κεφαλοχώρια των επαρχιών, χωρίς όμως να είναι διαχωρισμένα αναλογικά σε όλες τις επαρχίες. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην επαρχία Κερύνειας δημιουργήθηκε μόλις ένα εκλογικό κέντρο, ενώ στη Λευκωσία έξι. Επιπρόσθετα, ο αριθμός των χωριών σε κάθε εκλογικό διαμέρισμα δεν ήταν ισομερής, αφού εξαρτιόταν και από τον αριθμό των κατοίκων κάθε κοινότητας. Έτσι, σε ορισμένα ο αριθμός των χωριών ήταν σχετικά μικρός, όπως στο Δάλι (13), την Αραδίππου (13) και την Κυθρέα (15), ενώ σε άλλα τεράστιος, όπως στη Λεύκα (67) και τη Λεμεσό (56), κάτι που οφειλόταν κυρίως στον αριθμό των κατοίκων των χωριών αυτών, όπως και στις γεωγραφικές ιδιομορφίες, το οδικό δίκτυο, κ.ο.κ..¹⁵⁹

Ήδη από τον επόμενο χρόνο των πρώτων εκλογών, το 1884, με δημοσίευση στην *Επίσημη Εφημερίδα*, μεταφέρθηκαν ορισμένα χωριά από το εκλογικό κέντρο που είχαν οριστεί αρχικά, σε άλλο.¹⁶⁰ Αυτό έδωσε την ευκαιρία στον Αρχιγραμματέα, με εγκύκλιό του, να ζητήσει από τους Επαρχιακούς Διοικητές να μελετήσουν το θέμα και να του αναφέρουν πιθανά λάθη ή αβλεψίες στους καταλόγους. Επιπρόσθετα, έθεσε και το ζήτημα του αυστηρού διοικητικού καθορισμού των εκλογικών κέντρων, απαγορεύοντας βασικά την εγγραφή χωριών μιας επαρχίας σε εκλογικό κέντρο άλλης. Οι παρατηρήσεις των διοικητών περιλάμβαναν τόσο χωριά, τσιφλίκια και μοναστήρια¹⁶¹ που δεν αναφέρονταν καθόλου στην προκήρυξη της 25^{ης} Μαΐου 1883, αλλά και περιπτώσεις χωριών που ενώ ανήκαν διοικητικά σε μια επαρχία ορίστηκαν να ψηφίσουν σε εκλογικό κέντρο που υπαγόταν σε άλλη επαρχία.¹⁶² Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις, και αφού είχε ολοκληρωθεί και η χαρτογράφηση του νησιού από τον H. H. Kitchener,¹⁶³ τροποποιήθηκαν οι κατάλογοι, περιλαμβάνοντας πλέον όλα τα χωριά με αλφαβητική σειρά, κατά κέντρο εκλογής, οι οποίοι δημοσιεύτηκαν στην *Επίσημη Εφημερίδα*, στις

¹⁵⁹ Το θέμα επισημαίνεται και στο Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σελ. 53.

¹⁶⁰ *The Cyprus Gazette*, αρ. 145, 27-10-1884.

¹⁶¹ Υπήρχε πρόταση από το Διοικητή Λεμεσού όπως οι κάτοικοι με προσωρινή διαμονή σε τσιφλίκια, κτηνοτροφικούς οικισμούς, ακόμα και σε μοναστήρια, να καταγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους των χωριών που διέμεναν τις περισσότερες μέρες του έτους. Ο Αρχιγραμματέας όμως διαφώνησε και ζήτησε την εγγραφή όλων των οικισμών, ακόμη και αυτών που είχαν εποχιακούς κατοίκους. Βλ. την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:1263/1885.

¹⁶² Βλ. την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:84/1885 και ΚΑΚ: SA1:3156/1885, όπου βρίσκονται και οι προτάσεις των Επαρχιακών Διοικητών.

¹⁶³ Η απουσία χαρτογράφησης του νησιού ήταν ο κύριος λόγος που δεν εντοπίζονται όλα τα χωριά, όπως εξάλλου είχε συμβεί, όσο και αν ακούγεται κωμικό, ακόμη και στην απογραφή του 1881. Βλ. ενδεικτικά την περίπτωση της Τηλλυρίας, όπου κάποια χωριά δεν καταγράφηκαν στην πρώτη απογραφή στο Χρίστος Κυριακίδης, «Δημογραφικά δεδομένα των χωριών της περιοχής Τηλλυρίας κατά την αγγλοκρατία (1878-1960)», στο Στυλιανός Περγίκης (επ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Τηλλυρία, μνήμες, ιστορία και αρχαιολογία»*, Μουσείον Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2010, σσ. 327-328. Για τη χαρτογράφηση του νησιού βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου (επ.), *Kitchener 1878-1883: Architect of the Cyprus land survey - αρχιτέκτονας της χωρομέτρησης της Κύπρου*, Λευκωσία 2012, Rodney Shirley, *Kitchener's survey of Cyprus: 1878-1883: The first full triangulated survey and mapping of the island*, Λευκωσία 2001.

παραμονές των εκλογών του 1886.¹⁶⁴ Όπως ανέφερε και ο, πρόσφατα διορισθείς βοηθός του Αρχιγραμματέα, W.H. Bennett, έγινε προσπάθεια να ετοιμαστούν όσο το δυνατόν εγκυρότεροι κατάλογοι των εκλογικών κέντρων, δίνοντας σημασία ακόμα και στην ορθή γραφή των ονομάτων των χωριών. Αξιοπρόσεκτη είναι και η οδηγία που δόθηκε ώστε η γραφή όλων των ονομάτων των χωριών να είναι στα ελληνικά, ακόμα και των αμιγώς τουρκικών, αφού, κατά την άποψή του, ήταν αδιανόητο οι κατάλογοι αυτοί να στηρίζονται στην εθνικότητα των κατοίκων τους,¹⁶⁵ άποψη σημαντική, έχοντας υπόψη ότι ακόμα και οι εκλογικοί κατάλογοι είχαν προετοιμαστεί με βάση εθνοτικά κριτήρια.

Όμως, παρά τις αρχικές τοποθετήσεις των Επαρχιακών Διοικητών, αργότερα, σε διαφορετικές εποχές, προτάθηκαν αλλαγές στα διάφορα εκλογικά κέντρα, ως επί το πλείστον για λόγους απόστασης των υπό μετακίνηση χωριών από τα κέντρα εκλογής.¹⁶⁶ Με τα ίδια κριτήρια έγιναν προσπάθειες για παρόμοιες αλλαγές ακόμα και από τους ίδιους τους βουλευτές εντός του Συμβουλίου.¹⁶⁷ Η αύξηση των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων ιδιαίτερα μετά το 1901, αλλά και οι λίγες ώρες εκλογής (6.30 μέχρι 12.00 και 1.00 μέχρι 6.00) οδήγησαν στην ανάγκη για διορισμό και δεύτερου προεδρεύοντα στο ίδιο εκλογικό κέντρο, ώστε να διαιρεθούν οι εκλογείς και έτσι να αποφευχθεί η ανάγκη για αύξηση των σημείων ψηφοφορίας.¹⁶⁸ Ήταν μια προσωρινή λύση όμως, αφού η σημαντική αύξηση του εκλογικού σώματος, ως αποτέλεσμα της αντίστοιχης πληθυσμιακής ανάπτυξης γενικότερα, αλλά και του ενδιαφέροντος των κατοίκων για τις εκλογικές αναμετρήσεις, επέβαλαν τον καθορισμό και άλλων κέντρων ψηφοφορίας.

Το θέμα της αύξησης των εκλογικών περιφερειών με τη διάσπαση των τριών τριεδρικών και τη δημιουργία εννέα μονοεδρικών διαμερισμάτων για την εκλογή των ημωαμεθανών βουλευτών, όπως ήταν η πρόταση του Fairfield ήδη από το 1882, επανήλθε κατά τις συζητήσεις του 1904 για την αναθεώρηση του σχετικού με το Νομοθετικό Συμβούλιο Διατάγματος εν Συμβουλίω. Το θέμα αρχικά τέθηκε από τον Αρμοστή Haynes Smith και τον Δικηγόρο του Στέμματος William Rees Davies, οι οποίοι πρότειναν αυτή τη λύση ως ένα τρόπο αποτροπής της συγκέντρωσης της εξουσίας στα χέρια των αστών και των τοκογλόφων, οι οποίοι εκπροσωπούσαν, κατά την άποψή τους, το ενωτικό κίνημα. Συγκεκριμένα, πρότειναν την ομαδοποίηση ορισμένων διοικητικών διαμερισμάτων

¹⁶⁴ *The Cyprus Gazette*, αρ. 208, 11-9-1886.

¹⁶⁵ ΚΑΚ: SA1:3154/1886. Μνημόνιο Bennett, 25-8-1886.

¹⁶⁶ Η πρώτη τέτοια πρόταση έγινε από τον Διοικητή Λευκωσίας, το 1891, προτείνοντας τη μεταφορά των χωριών Μόρα, Ορνίθι και Τύμπου από το εκλογικό κέντρο Λευκωσίας στην Κυθρέα, ΚΑΚ: SA1:2546/1891. Επιστολή King προς Αν. Αρχιγραμματέα, Λευκωσία 14-10-1891. Αλλαγές προτάθηκαν και κατά το 1896, βλ. τον πρόχειρο κατάλογο ΚΑΚ: SA1:651/1896.

¹⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά ΤΝΑ: CO69/28. Συνεδρία 14-4-1912.

¹⁶⁸ ΚΑΚ: SA1:2518/1901. Τηλεγράφημα Young προς Εφόρους εκλογής, Λευκωσία 7-10-1901, με το οποίο τους εξουσιοδοτεί να διορίζουν επιπλέον άτομα σε επιπρόσθετο εκλογικό σταθμό σε ήδη υπάρχον εκλογικό κέντρο, όπου το έκριναν αναγκαίο λόγω του αυξημένου αριθμού εκλογέων.

(ναχιέδων), με στόχο την εκπροσώπηση κοινών συμφερόντων που θα πήγαζαν από τη γεωγραφική τους θέση, ανάλογα και με τον πληθυσμό τους. Έτσι, με γνώμονα την απογραφή του 1901, χώρισαν το νησί σε εννέα εκλογικά διαμερίσματα, με περίπου τον ίδιο πληθυσμό, από το καθένα από τα οποία θα εκλεγόταν ένας «μη μωαμεθανός» βουλευτής. Ο Αρμοστής, στην προσπάθειά του να πείσει και τους αξιωματούχους στο Λονδίνο, τόνιζε ότι οι αλλαγές αυτές δεν θα προκαλούσαν οποιαδήποτε οργανωτική δυσκολία, αλλά απεναντίας θα διασφαλιζόταν μια δικαιότερη εκπροσώπηση των κατοίκων.¹⁶⁹

Όμως, η εν λόγω προτεινόμενη τροποποίηση ήταν απλά μια προσπάθεια περιορισμού της ισχύος του ενωτικού κινήματος και δεν αποτελούσε διασφάλιση των εκλογικών δικαιωμάτων των Κυπρίων, τα οποία καταπατούνταν από τους φορολογικούς και άλλους περιορισμούς. Η σημασία που δόθηκε από τους βρετανούς αξιωματούχους δεν ήταν η αναμενόμενη από τον Αρμοστή, παρά το γεγονός ότι στις ενδοϋπηρεσιακές συζητήσεις, ο αξιωματούχος του υπουργείου G.W. Johnson θεωρούσε ότι η τροποποίηση αυτή θα έλυνε τα χέρια του Αρμοστή απέναντι στους τοκογλόφους και θα μείωνε τις πιθανότητες για δυναμικές κινητοποιήσεις.¹⁷⁰ Αντίθετα, οι ανώτεροι αξιωματούχοι του υπουργείου, όπως ειπώθηκε και αλλού, θεωρούσαν ότι οποιαδήποτε τροποποίηση του συντάγματος θα ήταν περιττή, αν δεν επιτυγχανόταν η πλειοψηφία των επισήμων μελών στο Συμβούλιο. Με αυτή την πιθανότητα να είναι υπερβολικά αυστηρή και με την πεποίθηση ότι ο Αρμοστής Haynes Smith, ο οποίος σύντομα θα αποτελούσε παρελθόν από το νησί, ενεργούσε βεβιασμένα, οι οποιεσδήποτε τροποποιήσεις αναβλήθηκαν για μελλοντικά.¹⁷¹

Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου Ι. Κυριακίδης, σε κοινοβουλευτική συνεδρία πρότεινε την οριοθέτηση ολόκληρου του νησιού ως ενιαία εκλογική περιφέρεια, λόγω και των περιορισμένων εξουσιών που είχε το Νομοθετικό Συμβούλιο. Έτσι, αφενός οι βουλευτές θα εκπροσωπούσαν ολόκληρο το νησί και όχι συγκεκριμένες επαρχίες, αφετέρου και η κυβέρνηση θα διοικούσε με βάση τις γενικές, κοινές και εντελώς ομοιόμορφες ανάγκες του νησιού. Εξάλλου, όπως ο Κυριακίδης τόνισε, κατά την Τουρκοκρατία το νησί αποτελούσε μια ενιαία περιφέρεια. Τέλος, με αυτό τον τρόπο θα αποφεύγονταν και παρασκηνιακές συμμαχίες μεταξύ ορισμένων αιρετών μελών και της κυβέρνησης, όπως διαδιδόταν ότι συνέβαινε, αλλά και η αποτροπή περαιτέρω επιδιώξεων από τους βουλευτές της επίλυσης τοπικών προβλημάτων με ψηφοθηρικό

¹⁶⁹ TNA: CO67/138/21937. Εμπιστευτική επιστολή Haynes Smith προς Lyttelton, Λευκωσία 8-6-1904, όπου βρίσκονται και οι προτεινόμενες αλλαγές στο Διάταγμα εν Συμβουλίω από τον Δικηγόρο του Στέμματος.

¹⁷⁰ TNA: CO67/138/21937. Σημείωμα G.W. Johnson, 21-6-1904.

¹⁷¹ TNA: CO67/138/21937. Σημείωμα H.B. Cox, 22-6-1904.

χαρακτήρα, γεγονός που θα οδηγούσε στην πραγματική ανάπτυξη της Κύπρου. Το αίτημα, σημειώθηκε από τον Αρχιγραμματέα, ο οποίος όμως θεωρούσε ότι μια μεγάλη εκλογική περιφέρεια δεν θα επιτύγχανε την ορθή εκπροσώπηση των κατοίκων ενώ θα αποτελούσε μοναδικότητα σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία.¹⁷² Την πρότασή του επανέλαβε και κατά την επόμενη νομοθετική σύνοδο, οπότε όμως αντιμετώπισε τις διαφορετικές απόψεις των συναδέλφων του. Ο Θεοδότου θεωρούσε ορθότερη την περαιτέρω διεύρυνση των εκλογικών περιφερειών, λόγω της αύξησης του πληθυσμού του νησιού, κάτι που θα συνεπαγόταν και την ταυτόχρονη προοδευτική αλλαγή και του αριθμού των βουλευτών, ενώ και ο Chefket Bey θεωρούσε ορθότερο το υπάρχον σύστημα, αφού έδινε την ευκαιρία για μεταφορά των διαφορετικών προβλημάτων των επαρχιών στην Κυβέρνηση.¹⁷³

Στις παραμονές των εκλογών του 1911 οι κάτοικοι και τα οργανωμένα σύνολα της επαρχίας Κερύνειας ζήτησαν το διαχωρισμό της επαρχίας τους από την εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας - Κερύνειας, αφού, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία τους, στην πραγματικότητα τα συμφέροντά της δεν αντιπροσωπεύονταν εντός του Συμβουλίου. Το γεγονός ότι η επαρχία Λευκωσίας είχε υπερδιπλάσιους ψηφοφόρους από την Κερύνεια οδηγούσε, σχεδόν αποκλειστικά, στην εκλογή λευκωσιατών βουλευτών, με αποτέλεσμα «τα συμφέροντα της επαρχίας όχι μόνον παρορόνται εν τω αντιπροσωπευτικώ του τόπου Συμβουλίω, αλλά και φωναί εν αυτώ εγείρονται προς βλάβην αυτής».¹⁷⁴ Παρότι το αίτημα αντιμετωπίστηκε με κατανόηση από τους βρετανούς αξιωματούχους, εντούτοις τόσο ο αναπλ. Αρμοστής, όσο και το Εκτελεστικό Συμβούλιο αποφάσισαν ότι η εκπροσώπηση της επαρχίας ήταν ικανοποιητική και δεν χρειαζόταν οποιαδήποτε μεταβολή.¹⁷⁵ Παρά την αρνητική έκβαση του αιτήματος, διαφάνηκε η διάσταση συμφερόντων ανάμεσα στους κατοίκους των επαρχιών, αλλά και η κατανόηση της ύπαρξης του προβλήματος από τους Βρετανούς.

Η επικείμενη ανακήρυξη του νησιού σε αποικία, το 1925, έδωσε το έναυσμα για την έναρξη νέων συζητήσεων σχετικά με το Νομοθετικό Συμβούλιο, όπως προαναφέρθηκε. Ανάμεσα στις αρχικές τροποποιήσεις ήταν και οι σχετικές με τον καθορισμό των εκλογικών περιφερειών. Η αύξηση των μη-μωαμεθανών βουλευτών σε δώδεκα, έδωσε την αφορμή στον Αρμοστή να προτείνει τη δημιουργία ισάριθμων εκλογικών περιφερειών, μονοεδρικών, με σκοπό, όπως ο ίδιος το έθεσε, την «καλύτερη

¹⁷² TNA: CO69/19. Συνεδρία 22-3-1905.

¹⁷³ TNA: CO69/20. Συνεδρία 19-3-1906.

¹⁷⁴ KAK: SA1:1444/1911. Επιστολή κατοίκων Κερύνειας προς τον King-Harman, Κερύνεια 2-6-1911. Η επιστολή ετοιμάστηκε από τον Χ. Φιερό, τότε δήμαρχο Κερύνειας και μετέπειτα βουλευτή.

¹⁷⁵ Για τις διάφορες απόψεις βλ. τα σημειώματα στο KAK: SA1:1444/1911.

εκπροσώπηση του λαού, σε σχέση με το ισχύον σύστημα». ¹⁷⁶ Εντούτοις, όπως ο ίδιος ο Stevenson ανέφερε σε επιστολή του από το Λονδίνο, τον Σεπτέμβριο 1923 προς τον υφυπουργό Αποικιών, «υπήρχε μια τάση συγκέντρωσης της πολιτικής εξουσίας στα χέρια ορισμένων πολιτικών στις πόλεις Λευκωσία και Λεμεσό», κάτι που έκανε αναγκαία την οριοθέτηση μικρότερων εκλογικών περιφερειών για να επιτευχθεί πληρέστερα η εκπροσώπηση του λαού. ¹⁷⁷ Βέβαια, ο Αρμοστής δεν αναφερόταν στη συγκεκριμένη περίοδο, κατά την οποία τις έδρες του Νομοθετικού Συμβουλίου κατείχαν οι «Επταδικοί», αλλά για τις προηγούμενες θητείες, οπότε η πλειοψηφία των βουλευτών προέρχονταν από τις συγκεκριμένες δύο πόλεις (βλ. τα σχετικά κεφάλαια).

Σύμφωνα με την πρόταση του Stevenson, του Οκτωβρίου 1923, κάθε διοικητική επαρχία θα εκπροσωπείτο από δύο βουλευτές πλην της Λευκωσίας που λόγω του μεγάλου της πληθυσμού θα εξέλεγε τρεις. Αντίστοιχα, η επαρχία Κερύνειας, με πληθυσμό μόλις 18 χιλιάδες, θα εκπροσωπείτο μόνο από ένα βουλευτή. Έγιναν προσπάθειες για την αναλογική εκπροσώπηση των κατοίκων, αλλά πρακτικά αυτό ήταν αδύνατον, χωρίς να διαταραχθούν τα σύνορα των επαρχιών, όπως ακριβώς και ο διαχωρισμός των εκλογικών περιφερειών με πληθυσμιακή ομοιομορφία. Για να υποστηρίξει την προτεινόμενη νέα διευθέτηση, ο Αρμοστής παρέθεσε και κατάλογο των πληθυσμιακών δεδομένων κάθε εκλογικής περιφέρειας, σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 1921 (Πίνακας VII). Τελικά, στο προσχέδιο του τροποποιημένου Διατάγματος εν Συμβουλία, ο Stevenson πρότεινε τη δημιουργία ένδεκα μονοεδρικών εκλογικών περιφερειών, αφού από την επαρχία Λάρνακας θα εκλέγονταν δύο βουλευτές, αν και ο πληθυσμός της δεν δικαιολογούσε κάτι τέτοιο. Εντούτοις, όπως ο Αρμοστής επισήμανε, η σημαντικότητα της πόλης, ως εμπορικό και επιχειρηματικό κέντρο και η αύξηση του πληθυσμού που παρατηρήθηκε με την εγκατάσταση προσφύγων μετά το 1922 σε αυτή, δικαιολογούσαν τη σχετική εξαίρεση. ¹⁷⁸ Δεν πρέπει να αποκλειστεί όμως και το γεγονός ότι ανέκαθεν η επαρχία Λάρνακας, η οποία αποτελείτο από μικρό αριθμό χωριών, σε σχέση με τις υπόλοιπες, πλην της Κερύνειας, επαρχίες, αποτελούσε ένα ξεχωριστό ενιαίο διαμέρισμα, το οποίο δύσκολα θα διαχωριζόταν. Κατόπιν όμως προσεκτικότερης μελέτης των γεωγραφικών, κυρίως, δεδομένων, ο Αρμοστής, ύστερα και από τη συμβουλή του Δικηγόρου του Στέμματος, πρότεινε το διαχωρισμό και της επαρχίας Λάρνακας σε δύο εκλογικά διαμερίσματα, με καθαρά γεωγραφικά και πληθυσμιακά κριτήρια, ώστε να

¹⁷⁶ TNA: CO67/210/53472. Εμπιστευτική επιστολή Stevenson προς Duke of Devonshire, Λευκωσία 24-10-1923.

¹⁷⁷ TNA: CO67/211/46409. Επιστολή Stevenson προς Ormsby-Gore, Λονδίνο 19-9-1923.

¹⁷⁸ TNA: CO67/210/53472. Εμπιστευτική επιστολή Stevenson προς Duke of Devonshire, Λευκωσία 24-10-1923.

«εξαλειφθεί και αυτή η ανωμαλία».¹⁷⁹ Έτσι θα δημιουργούνταν δώδεκα μονοεδρικές εκλογικές περιφέρειες. Η τροποποίηση είχε την έγκριση του υπουργείου, και εκδόθηκε, όπως ακριβώς προτάθηκε, στο νέο Διάταγμα εν Συμβουλίω, το 1925. Ήταν μια προσπάθεια διάσπασης του εκλογικού σώματος, με στόχο τη μείωση της ισχύος του ενωτικού κινήματος, κάτι με το οποίο συμφωνούσαν και επιδίωκαν και οι βρετανοί αξιωματούχοι στο Λονδίνο, αφού πλέον οι υποψήφιοι θα επιλέγονταν με βάση τοπικά κριτήρια, και δεν θα επικεντρώνονταν στην *ένωση*.

Έτσι, οι δώδεκα μονοεδρικές εκλογικές περιφέρειες για τα «μη μουσουλμανικά» μέλη καθορίστηκαν ως εξής, οι οποίες παρέμειναν μέχρι και την κατάργηση του Συμβουλίου: η 1^η περιλάμβανε την ευρύτερη περιοχή της Λευκωσίας, η 2^η το διαμέρισμα Ορεινής, η 3^η τη Μόρφου-Λεύκα, η 4^η την επαρχία Κερύνειας, η 5^η την Αμμόχωστο, η 6^η τη Μεσαορία-Καρπασία, η 7^η και η 8^η την Ανατολική και Δυτική Λάρνακα αντίστοιχα, η 9^η τη Λεμεσό, η 10^η τα χωριά των διαμερισμάτων Αυδήμου – Κουλιανίου, η 11^η την Πάφο και η 12^η τη Χρυσοχού-Κελοκέδαρα. Αντίθετα, για τα «μουσουλμανικά» μέλη, λόγω και του μεγέθους του τουρκικού πληθυσμού που παρέμεινε καθηλωμένος, ενώ μειωνόταν και σε ποσοστό επί του συνολικού παγκυπρίως, οι υπάρχουσες εκλογικές περιφέρειες δεν τροποποιήθηκαν.¹⁸⁰

Το ζήτημα επανήλθε το 1930, όταν ο Θεοδότου έθεσε το ζήτημα της δημιουργίας κοινών εκλογικών καταλόγων για τους Έλληνες και Τούρκους ψηφοφόρους, ώστε να μπορούν από κοινού να εκλέγουν άτομα χωρίς θρησκευτικούς περιορισμούς. Ήταν μια πρόταση από τον γηραιό και έμπειρο πολιτευτή, η οποία ήταν αποτέλεσμα, όπως και ο ίδιος άφησε να εννοηθεί, της «δυσάρεστης θέσης» στην οποία περιήλθαν οι βουλευτές, ιδιαίτερα οι Έλληνες, οι οποίοι έβλεπαν τις απόψεις τους σχετικά με τον προϋπολογισμό να απορρίπτονται από τις κοινές τουρκοβρετανικές ψήφους (βλ. το σχετικό κεφάλαιο). Εντούτοις, το ζήτημα δεν είχε συνέχεια αφενός εξαιτίας της αντίδρασης των υπόλοιπων ελλήνων βουλευτών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι με τον τρόπο αυτό θα έχανε τα εκλογικά της δικαιώματα η μειοψηφούσα τουρκική κοινότητα του νησιού, αφετέρου, λόγω της δέσμευσης του Κυβερνήτη ότι το ζήτημα θα συζητείτο κατά το επόμενο έτος. Η συζήτηση, τελικώς, δεν έγινε ποτέ, εξαιτίας της κατάργησης του Συμβουλίου.¹⁸¹

¹⁷⁹ TNA: CO67/213/55760. Εμπιστευτική επιστολή Stevenson προς L. Amery, Λευκωσία 14-11-1924, όπου επισυνάπτεται και η νομική έκθεση του Δικηγόρου του Στέμματος, J.C. Howard.

¹⁸⁰ Για τις πληθυσμιακές μεταβολές στο νησί κατά την αγγλοκρατία γενικά βλ. Stavros T. Constantinou, «Evolution of the population centres of Cyprus, 1878-1960», Ιωάννης Θεοχαρίδης (επ.), *Πρακτικά του τρίτου διεθνούς κυπριολογικού συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996), τόμος Γ', Νεότερο Τμήμα*, Λευκωσία 2001, σσ. 187-222, Evros I. Demetriades, «The Population of Cyprus during the British Rule, 1878-1960», στο *ίδιο*, σσ. 169-186.

¹⁸¹ TNA: CO69/41. Συνεδρία 6-12-1930.

Οι αντιδράσεις των κατοίκων όσον αφορά τις αρχικές οριοθετήσεις των εκλογικών περιφερειών και τον καθορισμό των κέντρων εκλογής ήταν ήπιες, κυρίως λόγω της γενικότερης τους αδιαφορίας, που εκδηλώθηκε και με τη μικρή συμμετοχή στις εκλογές. Επιπλέον, αξίζει να συνυπολογιστεί το γεγονός ότι η εκλογική αναμέτρηση ήταν μια καινοτόμα διαδικασία για τους κατοίκους του νησιού, που αφέθηκε να λειτουργήσει και έπειτα να εντοπιστούν πιθανά λάθη ή παραλείψεις και να εκφραστούν αντιδράσεις και παράπονα.

Για τον ίδιο λόγο και ο αριθμός των εκλογικών κέντρων παρέμεινε ο ίδιος για περίοδο πέραν των είκοσι ετών, μέχρι το 1906, με ελάχιστες προσθαφαιρέσεις χωριών, είτε λόγω αλλαγής των διοικητικών ορίων των επαρχιών, είτε λόγω αβλεψιών ή σφαλμάτων.¹⁸² Η σταδιακή αύξηση του πληθυσμού του νησιού, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, και η παράλληλη και σταδιακή ανοδική πορεία του αριθμού των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων, αντίκτυπο της αντίστοιχης μεγέθυνσης του εκλογικού ενδιαφέροντος των κατοίκων, επέβαλε και την αντίστοιχη αριθμητική μεταβολή των εκλογικών κέντρων, όπως φαίνεται και από το σχεδιάγραμμα II.

Η όξυνση των πολιτικών παθών κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, που είχε ως αποτέλεσμα και την έκρηξη του ενδιαφέροντος και της συμμετοχής των κατοίκων στις εκλογικές διαδικασίες, την οποία υποκινούσαν με διάφορους τρόπους και οι πολιτευτές, καθώς και η βελτίωση του οδικού δικτύου και η δημιουργία νέων δρόμων στο νησί, ήταν οι σημαντικότεροι λόγοι που συνέτειναν ώστε οι ίδιοι οι Επαρχιακοί Διοικητές να προτείνουν λίγο πριν τις εκλογές του Οκτωβρίου 1906 ορισμένες τροποποιήσεις στα εκλογικά κέντρα, είτε αλλάζοντας την έδρα τους, είτε δημιουργώντας καινούργια, είτε ακόμα και μεταφέροντας κάποια χωριά από ένα εκλογικό κέντρο σε άλλο. Επιπλέον, η λειτουργία του σιδηρόδρομου εξυπηρετούσε καλύτερα τους κατοίκους ορισμένων χωριών της επαρχίας Αμμοχώστου να μεταβούν στο Βαρώσι για τις εκλογές, αντί στα εκλογικά κέντρα που ανήκαν ως τότε, και έτσι προτάθηκε η μεταφορά των χωριών αυτών από το καθορισμένο κέντρο εκλογής σε αυτό του Βαρωσιού.¹⁸³ Η εμπειρία που αποκτούσαν οι Επαρχιακοί Διοικητές κατά τις εκλογικές διεργασίες, καθώς και οι αναφορές των προεδρευόντων λειτουργών με τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν κατά τη διάρκειά τους, βοηθούσαν στην καλύτερη οργάνωση των εκλογικών περιφερειών. Έτσι, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1910 και την αύξηση του εκλογικού σώματος, ήταν ιδιαίτερα συχνές οι προτάσεις από τους διοικητές των επαρχιών για αλλαγές στις εκλογικές περιφέρειες και δημιουργία ή κατάργηση κέντρων εκλογής.

¹⁸² Βλ. ενδεικτικά το σημείωμα του Bennett, ημερομηνίας 25-8-1886 στο ΚΑΚ: SA1:3154/1886.

¹⁸³ ΚΑΚ: SA1:1621/1906. Επιστολή Cobham προς Young, Λάρνακα 1-9-1906.

Παράλληλα, η αύξηση του ενδιαφέροντος των κατοίκων για τις εκλογικές διαδικασίες εκδηλώθηκε με τον παράλληλο πολλαπλασιασμό και των αιτημάτων τους απευθείας προς τον Αρμοστή, με τα οποία ζητούσαν είτε τη δημιουργία ενός εκλογικού κέντρου σε σημείο πλησιέστερο από αυτό που ανήκαν, είτε τη μετακίνησή τους σε άλλο κέντρο, τονίζοντας κυρίως το αυξημένο κόστος για τη διακίνησή τους, που καθιστούσε τη συμμετοχή τους στις εκλογές «δυσχερέστατην και δαπανηκότατην»¹⁸⁴. Τακτικά δε, απειλούσαν έμμεσα ότι δεν θα μετέβαιναν για να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα, αν δεν ικανοποιείτο το αίτημά τους.¹⁸⁵ Στην πραγματικότητα, υπήρχαν ορισμένες περιπτώσεις, όπου η μετάβαση στο εκλογικό κέντρο ήταν πολύ δύσκολη, λόγω της απόστασης (το Ριζοκάρπασο απείχε 7 ώρες οδικώς από το εκλογικό κέντρο του Λεονάρισσου)¹⁸⁶ αλλά και δαπανηρή, αφού τα έξοδα μεταφοράς και, συχνά, διαμονής στον τόπο εκλογής ήταν σημαντικά, ενώ συνυπολογιζόταν και το γεγονός της οικονομικής απώλειας από την εγκατάλειψη της εργασίας τους για ορισμένες μέρες. Χαρακτηριστικότερο, όμως, είναι το αίτημα των κατοίκων Λαπήθου, οι οποίοι, μέσω του Αρχιγραμματέα, ζήτησαν τη δημιουργία εκλογικού κέντρου στην κωμόπολή τους, αφού κατά τις προηγούμενες εκλογές (1901), εμποδίστηκαν να ψηφίσουν στο εκλογικό κέντρο της Κερύνειας από τους υποστηρικτές του μητροπολίτη Κηρυνείας Κύριλλου στην αρχιεπισκοπική διαμάχη, με τη δικαιολογία ότι θα ψήφιζαν τον ανθυποψήφιό του.¹⁸⁷

Πέραν όμως των υπαρκτών προβλημάτων, αρκετές ήταν οι περιπτώσεις όπου υποψήφιοι βουλευτές, προωθούσαν – ή και ετοίμαζαν – οι ίδιοι τα συγκεκριμένα αιτήματα των χωρικών για μικροπολιτικούς - ψηφοθηρικούς λόγους. Έτσι αφενός εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα των ψηφοφόρων τους, αφετέρου διασφάλιζαν την εύκολη πρόσβαση και σίγουρη συμμετοχή τους στις εκλογές.¹⁸⁸

Κριτήριο όμως για τους βρετανούς αξιωματούχους της κυβέρνησης για τον καθορισμό τόσο των εκλογικών κέντρων, όσο και των οικιστικών μονάδων, των οποίων οι κάτοικοι θα ψήφιζαν σε αυτά ήταν αφενός η διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της

¹⁸⁴ ΚΑΚ: SA1:1621/1906. Επιστολή κατοίκων χωριών Πιτσιλιάς προς King-Harman, 2/15-9-1906.

¹⁸⁵ ΚΑΚ: SA1:1621/1906. Επιστολή Ι. Βοντιτσιάνου προς King-Harman, Λάρνακα 20-9-1906 και ΚΑΚ: SA1:1431/1911. Τηλεγράφημα κοινοτάρχη Ριζοκαρπάσου προς King-Harman, Ριζοκάρπασο 22-9-1911, που αναφέρει ότι 500 ψηφοφόροι δεν θα μετέβαιναν στο εκλογικό κέντρο Λεονάρισσου για να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα λόγω της απόστασής του από το χωριό τους.

¹⁸⁶ ΚΑΚ: SA1:1621/1906. Επιστολή Ι. Βοντιτσιάνου προς King-Harman, Λάρνακα 20-9-1906 και ΚΑΚ: SA1:1431/1911. Επιστολή των κοινοταρχών Ριζοκαρπάσου προς King-Harman, Ριζοκάρπασο 29-8-1911, όπου επαναλαμβάνουν το αίτημά τους αναφέροντας ότι «το Λεονάρισσο απέχει μια ολόκληρη μέρα δρόμο από το χωριό τους».

¹⁸⁷ ΚΑΚ: SA1:1621/1906. Επιστολή αναπλ. Αρχιγραμματέα προς Διοικητή Κερύνειας, Λευκωσία 5-9-1906.

¹⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά ΚΑΚ: SA1:659/1916. Επιστολή Ι. Οικονομίδη προς Clauson, Πλάτρες 4-9-1916 και ΚΑΚ: SA1:712/1925. Επιστολή Δ. Σεβέρη προς Fenn, χ.χ. 22-8-1925. Της τελευταίας προηγήθηκε αίτημα του Σεβέρη για συνάντηση με τον Κυβερνήτη για να συζητήσουν τη δημιουργία επιπλέον εκλογικών κέντρων, βλ. ΚΑΚ: SA1:712/1925. Επιστολή Δ. Σεβέρη προς Stevenson, Κερύνεια 6-8-1925.

διαδικασίας, η ασφάλεια για τους συμμετέχοντες και η εξυπηρέτηση των κατοίκων – χωρίς όμως πάντοτε με επιτυχία¹⁸⁹ - και αφετέρου η εξοικονόμηση πόρων και προσωπικού.¹⁹⁰ Έτσι συχνά ήταν τα αιτήματα για αλλαγή της έδρας ενός κέντρου, και η μεταφορά του όπου υπήρχε η κατάλληλη υποδομή και θα διασφαλιζόταν η εκλογική διαδικασία.¹⁹¹ Άξιον αναφοράς είναι το παράδειγμα των κατοίκων του χωριού Ριζοκάρπασο, οι οποίοι με διαδοχικές επιστολές τους ζητούσαν είτε τη δημιουργία εκλογικού κέντρου στο χωριό τους, το οποίο απείχε αρκετά από το εκλογικό κέντρο Λεονάρισσου όπου είχαν οριστεί να ψηφίσουν είτε τη μεταφορά του κέντρου στη Γιαλούσα. Το γεγονός όμως ότι το Λεονάρισσο ήταν κεντρικότερο σημείο από τη Γιαλούσα αλλά και το αυξημένο κόστος για τη δημιουργία κέντρου στο Ριζοκάρπασο, που θα εξυπηρετούσε μικρότερο αριθμό εκλογέων, και που θα ξεπερνούσε, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Εφόρου εκλογής της εκλογικής περιφέρειας Λάρνακας - Αμμοχώστου, τις 35 λίρες (δημιουργία καλπών, οδοιπορικά προεδρεύοντος κλπ), αποτελούσαν ενισχυτικούς παράγοντες για την απόρριψη των αιτημάτων. Εντούτοις, ο Αρμοστής υποστήριξε τη μετακίνηση, και παρά τις αντιρρήσεις των βρετανών αξιωματούχων, δημιουργήθηκε εκλογικό κέντρο στο Ριζοκάρπασο, μετά από 15 χρόνια συνεχόμενων αιτημάτων των κατοίκων.¹⁹²

Συμπερασματικά, ενώ ο διαχωρισμός των εκλογικών περιφερειών έγινε σε συνεργασία των αξιωματούχων στη Λευκωσία και το υπουργείο Αποικιών, με στόχο τη διάσπαση των εκλογικών περιφερειών, τη διευκόλυνση επιλογής υποψηφίων με τοπικιστικά και όχι πολιτικά κριτήρια και κατ' επέκταση τη μείωση της ισχύος του ενωτικού κινήματος, ο καθορισμός των εκλογικών κέντρων, καθώς και η επιλογή των οικιστικών συμπλεγμάτων, των οποίων οι κάτοικοι θα ψήφιζαν στο κάθε ένα από αυτά ήταν ενέργειες που αφέθηκαν στα χέρια των κυβερνητικών υπαλλήλων στο νησί. Οι εν λόγω κατάλογοι αναθεωρούνταν και διορθώνονταν ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες και σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα. Η αύξηση του πληθυσμού και κατ' επέκταση του εκλογικού σώματος και η δημιουργία οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου ήταν σημαντικοί λόγοι για τη δημιουργία κέντρων εκλογής ή τη μεταφορά κοινοτήτων από ένα

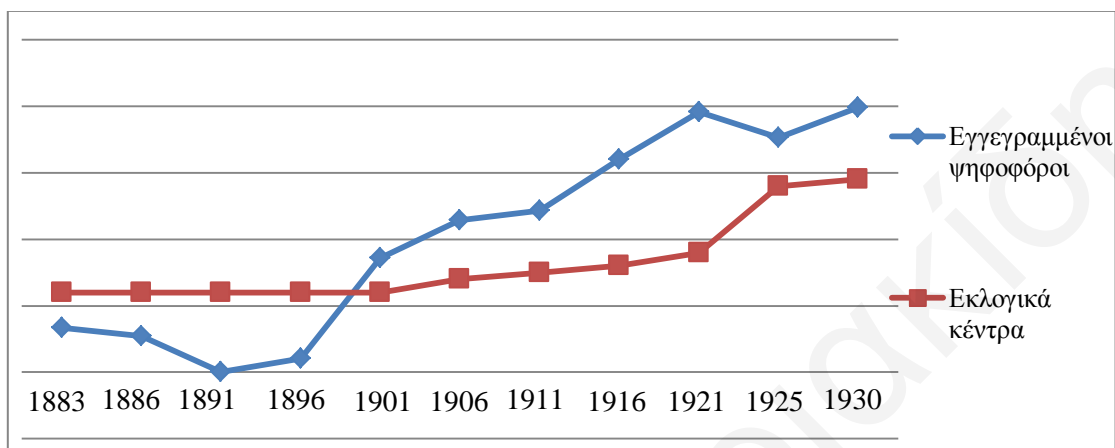
¹⁸⁹ Χαρακτηριστική είναι η πρόταση του Διοικητή Λάρνακας για μεταφορά χωριών της επαρχίας Αμμοχώστου από το Λευκόνοικο και τη Βατυλή που ψήφιζαν, στο Βαρώσι, ώστε να μετακινούνται εύκολα με το σιδηρόδρομο, η οποία τελικά εγκρίθηκε. Οι αρνητικές αντιδράσεις των κατοίκων, όμως, ορισμένων χωριών, ιδιαίτερα του Μαραθόβουνου και των Γενάγων, με το επιχείρημα ότι θα αυξάνονταν τα έξοδα μετακίνησής τους, πέτυχαν την επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς. Βλ. την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:1621/1906.

¹⁹⁰ Πιθανή ανεξέλεγκτη δημιουργία εκλογικών κέντρων θα επέφερε και την αύξηση των εξόδων για τη λειτουργία τους, βλ. ΚΑΚ: SA1:1453/1930. Πρακτικά σύσκεψης διοικητών επαρχιών, 15-12-1930.

¹⁹¹ Βλ. ενδεικτικά το αίτημα του Διοικητή Πάφου για μεταφορά του εκλογικού κέντρου από τη Χρυσοχού στην Πόλη Χρυσοχούς, όπου έδρευε και αστυνομικός σταθμός στο ΚΑΚ: SA1:1621/1906. Επιστολή Διοικητή Πάφου προς Διοικητή Λεμεσού, Πάφος 29-8-1906.

¹⁹² Βλ. την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:1102/1921.

κέντρο σε άλλο. Εντούτοις, με την πάροδο του χρόνου, τις εμπειρίες που αποκτούνταν και την αύξηση του εκλογικού σώματος, οι τροποποιήσεις ήταν συχνότερες, όπως και τα σχετικά αιτήματα των κατοίκων.

Σχεδιάγραμμα II. Συγκριτικό σχεδιάγραμμα του ρυθμού αύξησης των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων σε σχέση με τον αριθμό των εκλογικών κέντρων.

Επαρχία	Ελληνορθόδοξοι (Πληθυσμός)		Αριθμός Μελών	Μωαμεθανοί (Πληθυσμός)		Αριθμός Μελών
Λευκωσία	42228	52105	2	13471	16159	1
Κερύνεια	9877			2688		
Λεμεσός	22492	41373	2	5866	15359	1
Πάφος	18881			9493		
Λάρνακα	14434	43151	2	5381	14871	1
Αμμόχωστος	28717			9490		
Σύνολο		136629	6		46389	3

Πίνακας V. Ο συνολικός πληθυσμός κάθε επαρχίας και ο αντίστοιχος αριθμός μελών κατά θρήσκευμα, σύμφωνα με την πρόταση του Αρμοστή Biddulph, 24-12-1881. Πηγή: TNA: CO67/21/76.

Διαμέρισμα (Nahieh)	Ελληνορθόδοξοι (Πληθυσμός)	Αριθμός Μελών Νομ. Συμβουλίου	Μωαμεθανοί (Πληθυσμός)	Αριθμός Μελών
Λευκωσίας (Πόλη)	34194	2	13670	1
Ορεινής				
Κυθρέας				
Μεσαορίας				
Κερύνειας	33075	2	10790	1
Λεύκας				
Μόρφου				
Χρυσοχούς				
Πάφου	16744	1	11577	1
Κελοκεδάρων				
Αυδήμου				
Λεμεσού				
Επισκοπής	18899	1	10352	1
Κοιλανίου				
Λάρνακας				
Αμμοχώστου	19283	1	10352	1
Καρπασίας				
Σύνολο	136629	8	46389	4

Πίνακας VI. Ο συνολικός πληθυσμός κάθε εκλογικού διαμερίσματος και ο αντίστοιχος αριθμός μελών κατά θρήσκευμα, σύμφωνα με την πρόταση του Αρμοστή Biddulph, 24-12-1881. Σημειώνεται ότι ορισμένα χωριά της επαρχίας Αμμοχώστου θα μεταφέρονταν στην επαρχία Λάρνακας. Πηγή: TNA: CO67/21/76.

Ισχύον σύστημα (1923)		Προτεινόμενο σύστημα		
Εκλογική περιφέρεια	Αριθμός μελών	Εκλογική περιφέρεια	Αριθμός μελών	Πληθυσμός 1921
Λευκωσίας και Κερύνειας	3	Ναχιές Ιδαλίου με την πόλη της Λευκωσίας	1	28923
		Ναχιές Ορεινής	1	17938
		Ναχιέδες Λεύκας και Μόρφου	1	28129
		Επαρχία Κερύνειας	1	18383
Αμμοχώστου και Λάρνακας	3	Ναχιές Αμμοχώστου	1	20612
		Ναχιέδες Μεσαορίας και Καρπασίας	1	30604
		Επαρχία Λάρνακας	2	26966
Λεμεσού και Πάφου	3	Ναχιές Λεμεσού	1	22996
		Ναχιέδες Αυδήμου και Κοιλανίου	1	23525
		Ναχιές Πάφου	1	13020
		Ναχιέδες Χρυσοχούς και Κελοκεδάρων	1	18281

Πίνακας VII. Συγκριτικός Πίνακας του προτεινόμενου συστήματος διαχωρισμού των εκλογικών διαμερισμάτων από τον Stevenson με το τότε ισχύον σύστημα, 24 Οκτωβρίου 1923. Πηγή: TNA: CO67/210/53472. Εμπιστευτική επιστολή Stevenson προς Duke of Devonshire, Λευκωσία 24-10-1923.

6. Η πρώτη νομοθετική περίοδος (1883-1886): Η περίοδος της “τριμερούς συνεργασίας”

Εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου

Η γνωστοποίηση της προκήρυξης του Αρμοστή σχετικά με την ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων τον Φεβρουάριο 1883¹⁹³ σηματοδότησε την έναρξη των διαδικασιών για τις πρώτες εκλογές στο νησί για την ανάδειξη μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου. Οι κάτοικοι όμως, οι οποίοι ήταν ακόμα απληροφόρητοι και σε σύγχυση για το ποια θα ήταν τα εκλογικά προσόντα, άρχισαν να διαμαρτύρονται για τον φημολογούμενο αποκλεισμό από τη διαδικασία μεγάλης μερίδας πολιτών, ανάμεσα στους οποίους ήταν και «η μάλλον ανεπτυγμένη μερίδα».¹⁹⁴ Πέραν τούτων, οι εφημερίδες της εποχής έθεσαν και το ζήτημα της αδυναμίας των γεωργών να αποπληρώσουν το φόρο βεργί, με αποτέλεσμα πολλοί να κινδυνεύουν να στερηθούν το εκλογικό τους δικαίωμα.¹⁹⁵ Εντούτοις, από τους 40,000 φορολογούμενους, τελικώς ενεγράφησαν στους εκλογικούς καταλόγους περισσότεροι από τους μισούς (21,073),¹⁹⁶ ένας αριθμός σημαντικός αν αναλογιστεί κάποιος την οικονομική κατάσταση αλλά και το σύντομο διάστημα που καθορίστηκε για την ετοιμασία τους. Σημαντικό ρόλο πάντως διαδραμάτισε και το γεγονός ότι η διαδικασία αυτή ήταν καινούργια και, ακόμα, οι προσδοκίες από το Νομοθετικό Συμβούλιο ήταν υψηλές.

Η αρθρογραφία του Τύπου της εποχής καλούσε τους κατοίκους να συμμετάσχουν στις εκλογές, αφού πιθανή «αδιαφορία ή απάθεια περί την εξάσκησιν του εκλογικού δικαιώματος (...) συνεπάγεται την καταδίκη του λαού εκείνου, απογράφουσα τον πολιτικόν αυτού θάνατον»,¹⁹⁷ ενώ επισήμαινε και την πιθανότητα για «καταχρήσεις, ραδιουργίες, καλπονοθείες, απάτες», που θα έπλητταν την αξιοπιστία των εκλογών.¹⁹⁸

Η προεκλογική περίοδος κύλησε ομαλά, με κύριο σημείο τριβής τη θέση των κληρικών στην πολιτική σκηνή. Το ζήτημα ανέδειξε πρώτη η εφημερίδα *Νέον Κίτιον*, η οποία καλούσε τους ψηφοφόρους να μη στηρίζουν τους κληρικούς υποψηφίους, οι οποίοι έπρεπε να περιοριστούν στα εκκλησιαστικά τους καθήκοντα, αφού πιθανή εκλογή τους θα προκαλούσε «κακήν εντύπωση (...), εάν αντί Νομοθετικού Σώματος εμάνθανον οι Άγγλοι ότι συνεκροτήσαμεν ιεράν σύνοδον». Επιπλέον, τονίστηκε η μη συμβατότητα της

¹⁹³ *The Cyprus Gazette*, αρ. 99, 8-2-1883. Αναδημοσιεύτηκε και στην εφ. *Στασίνας*, 6/18-2-1883.

¹⁹⁴ Εφ. *Στασίνας*, 31/12-2-1883.

¹⁹⁵ Εφ. *Στασίνας*, 9/21-4-1883.

¹⁹⁶ Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σελ. 85.

¹⁹⁷ Εφ. *Στασίνας*, 13/25-3-1883.

¹⁹⁸ Εφ. *Στασίνας*, 6/18-2-1883.

ιεροσύνης με την πολιτική και την κομματοκρατία.¹⁹⁹ Κατά της υποψηφιότητας των ιερωμένων τάχθηκε και η εφημερίδα *Στασίος* με πρωτοσέλιδό της άρθρο.²⁰⁰ Αντίθετα, υπέρ τάχθηκε η εφημερίδα *Αλήθεια*,²⁰¹ ενώ παρουσιάστηκαν διάφορα άρθρα στις δύο εφημερίδες, όπου τονιζόταν η προσφορά του κλήρου «εν ημέραις δουλείας».²⁰²

Το δεύτερο ζήτημα που διατάραξε την προεκλογική ηρεμία ήταν η υποψηφιότητα του βρετανού διοικητή Αμμοχώστου Arthur Young, ο οποίος, εκμεταλλευόμενος την προκήρυξη που επέτρεπε τη διεκδίκηση της βουλευτικής θέσης από «μη μωαμεθανούς», έθεσε υποψηφιότητα για την εκλογική περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου.²⁰³ Η είδηση προκάλεσε την αντίδραση των ελληνικών εφημερίδων, με τον *Στασίνο* να υποστηρίζει ότι ο Young θα χρησιμοποιούσε την επιρροή που του έδινε η θέση του για να εκλεγεί. Πιο σκληρή ήταν η στάση της εφημερίδας *Νέον Κίτιον*, η οποία έβλεπε κυβερνητική μεθόδευση πίσω από την ενέργειά του αυτή, με στόχο τον έλεγχο των αποφάσεων του Συμβουλίου, ενώ κατήγγειλε ως «εφιάλτες» και «προδότες», όσους Έλληνες τον πρότειναν.²⁰⁴ Παρά την έντονη κριτική στον Τύπο, όμως, όπως αναφέρει και ο Β. Πρωτοπαπάς, δεν έγινε οποιαδήποτε καταγγελία στη διοίκηση για την ενέργειά αυτή,²⁰⁵ είτε γιατί δεν αποτελούσε «παράνομη ενέργεια», είτε γιατί δεν υπήρχε, ακόμη, οργανωμένη πολιτική κίνηση των Ελλήνων Κυπρίων.

Τελικά, αντίθετα με τους φόβους που εκφράζονταν ιδιαίτερα από την εφημερίδα *Στασίος* για μειωμένο ενδιαφέρον για το βουλευτικό αξίωμα,²⁰⁶ 20 «μη μωαμεθανοί», διαφόρων επαγγελμάτων, διεκδίκησαν τις εννέα θέσεις (από έξι στις εκλογικές περιφέρειες Λευκωσίας-Κερύνειας και Λάρνακας-Αμμοχώστου και οκτώ στη Λεμεσό-Πάφο).²⁰⁷

Οι εκλογές διεξήχθησαν σε ήπιο κλίμα, αν και με μεγάλο ενδιαφέρον και προσέλευση. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της εφημερίδας *Νέον Κίτιον*: «Το ενδιαφέρον όπερ έδειξεν ο λαός ήτο μέγα και τη αληθεία ουδείς ξένος θα παρεδέχετο ότι πρώτην φοράν γίνονται εκλογαί εν Κύπρω».²⁰⁸ Στην πρώτη εκλογική περιφέρεια

¹⁹⁹ «Περί Εκλογών», εφ. *Νέον Κίτιον*, 26/7-4-1883.

²⁰⁰ Εφ. *Στασίος*, 16/28-4-1883.

²⁰¹ «Ο Κλήρος εν τω Νομοθετικώ Συμβουλίω», εφ. *Αλήθεια*, 14/26-5-1883.

²⁰² Βλ. ενδεικτικά το άρθρο «Ο Ιερός Κλήρος και το Νομοθετικόν Συμβούλιον», εφ. *Νέον Κίτιον*, 2/14-4-1883, και εφ. *Στασίος*, 9/21-4-1883. Η διπλή δημοσίευση οδήγησε σε φήμες ότι το άρθρο γράφτηκε από τον αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο, γεγονός που διέψευσε ο Έξαρχος της Αρχιεπισκοπής Φιλόθεος, εφ. *Στασίος*, 16/28-4-1883.

²⁰³ Εφ. *Στασίος*, 23/4-6-1883.

²⁰⁴ «Κυβερνητικόν πραξικόπημα», εφ. *Νέον Κίτιον*, 21/2-6-1883.

²⁰⁵ Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σελ. 84.

²⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά εφ. *Στασίος*, 1/13-5-1883, 8/20-5-1883, 23/4-6-1883.

²⁰⁷ Για τους υποψήφιους βλ. Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 84-85.

²⁰⁸ «Η πρώτη εν Κύπρω ψηφοφορία», εφ. *Νέον Κίτιον*, 4/16-6-1883.

εκλέχθηκαν οι Μιχαήλ Σιακαλλής²⁰⁹ (έμπορος) και τα αδέρφια Πασχάλης και Ευστάθιος Κωνσταντινίδης (δικηγόρος και καθηγητής αντίστοιχα). Στη δεύτερη ο μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός, ο Ζήνων Περίδης (έμπορος) και ο Θεόδωρος Περισιτιάνης (δικηγόρος). Τέλος στη Λεμεσό-Πάφο εκλέχθηκαν ο έμπορος Γεώργιος Μαληκίδης, ο λόγιος-έμπορος Δημήτριος Νικολαΐδης και, ξανά, ο μητροπολίτης Κιτίου.²¹⁰ Στις αναπληρωματικές εκλογές που διενεργήθηκαν μετά την παραίτηση του Κιτίου από την έδρα Λεμεσού-Πάφου, υπήρξαν τρεις υποψήφιοι, με τελικό νικητή, με τεράστια διαφορά, τον έμπορο Δημοσθένη Χατζηπαύλου.²¹¹

Από την άλλη, οι Οθωμανοί δεν επέδειξαν ανάλογο ενδιαφέρον, αφού μόνο στην εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας έγιναν εκλογές, με τρία άτομα από τη Λευκωσία να διεκδικούν την έδρα, με νικητή τον Hussein Effendi.²¹² Στις υπόλοιπες εκλογικές περιφέρειες αναδείχθηκαν, άνευ ανθυποψηφίων, ο Mehmet Ali Zehim Effendi στη Λάρνακα-Αμμόχωστο και ο Ahmet Rashit Effendi στη Λεμεσό-Πάφο.²¹³

Από τους έλληνες βουλευτές του πρώτου αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου, πέντε ήταν έμποροι, δύο δικηγόροι, ένας ανώτερος κληρικός και ένας καθηγητής, ενώ σε αυτό εκπροσωπούνταν μόλις οι τρεις από τις έξι επαρχίες (Λευκωσία, Λεμεσός, Λάρνακα). Σημαντικό ήταν επίσης το γεγονός ότι ορισμένοι από αυτούς είχαν ήδη πολιτική πείρα, όπως ο Περισιτιάνης, βουλευτής και στο διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο, ο Χατζηπαύλου, μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου Λεμεσού και ο Περίδης, δήμαρχος Λάρνακας.

Μέχρι τη λήξη της βουλευτικής περιόδου έγιναν ακόμα τρεις αναπληρωματικές εκλογές, οι δύο τον αμέσως επόμενο χρόνο (1884) λόγω του θανάτου του Σιακαλλή, στη θέση του οποίου εκλέχθηκε ο δάσκαλος Ιωάννης Παυλίδης, της παραίτησης του Χατζηπαύλου, που τον αντικατέστησε ο Δημήτριος Περίδης, έμπορος, ο οποίος με τη σειρά του παραιτήθηκε στα τέλη του 1885 και στη θέση του εκλέχθηκε ο επίσης έμπορος Σωκράτης Φραγκούδης.²¹⁴

---

²⁰⁹ Πληροφορίες για τα αναφερόμενα πρόσωπα βρίσκονται στα σχετικά λήμματα στο Α.Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*

²¹⁰ Αναλυτικά εκλογικά αποτελέσματα και στατιστικά δεδομένα, βλ. Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 86-93.

²¹¹ ΚΑΚ: SA1:6355. Επιστολή Michell προς Warren, 20-7-1883.

²¹² ΚΑΚ: SA1:6298. Επιστολή Inglis προς Warren, 28-5-1883. Για τα αποτελέσματα βλ. ΚΑΚ: SA1:6334. Αναφορά Inglis, 12-6-1883.

²¹³ ΚΑΚ: SA1:6299. Επιστολή Cobham προς Warren, 29-5-1883 και Michell προς Warren, 29-5-1883.

²¹⁴ Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 93-94.

Οι εργασίες του Συμβουλίου

Η πρώτη περίοδος του νεοϊδρυθέντος Νομοθετικού Συμβουλίου, κατά τη διάρκεια της οποίας, παρά το γεγονός ότι ήταν τριετής, συγκλήθηκαν τέσσερεις σύνοδοι (1883-1886), χαρακτηρίστηκε από τη συνεργασία και των τριών μερών (έλληνες και τούρκοι εκλεγμένοι βουλευτές, βρετανοί κυβερνητικοί αξιωματούχοι-επίσημα μέλη), με στόχο τη θεμελίωση των βάσεων για χρηστή διοίκηση του νησιού. Παράλληλα, όμως, παρατηρήθηκαν και τα πρώτα σημεία αντιπολιτευτικής στάσης εκ μέρους των αιρετών μελών.

Ο Αρμοστής Biddulph, ήδη από τον εναρκτήριό του λόγο, στην πρώτη συνεδρία της περιόδου,²¹⁵ επισήμανε την ανάγκη για συνεργασία των εκλεγμένων βουλευτών με την κυβέρνηση, για την εκπροσώπηση ολόκληρου του κυπριακού λαού και όχι την εξυπηρέτηση κάποιας μεμονωμένης κατηγορίας κατοίκων. Με αυτή την επισήμανση, η οποία αποτελούσε και το κύριο πολιτικό μήνυμα της εισαγωγικής του ομιλίας, ο Biddulph προσπάθησε από την αρχή να αποτρέψει φυλετικές διαμάχες ή την εξυπηρέτηση συμφερόντων των ανώτερων τάξεων του νησιού, σε βάρος των πτωχότερων στρωμάτων. Σημαντική, κατά την άποψή του, ήταν η παρουσία μελών, που υπηρέτησαν και στο προηγούμενο Νομοθετικό Συμβούλιο, κάτι που δήλωνε και τη συνέχιση της πολιτικής ζωής στο νησί.²¹⁶ Ο εναρκτήριος λόγος του Biddulph θεωρήθηκε από μερίδα του Τύπου ως «απεικόνισμα πατρικών αισθημάτων προς αγαπάμενα τέκνα», καλός οiwνός δηλαδή για τη συνεργασία των Βρετανών με το τοπικό στοιχείο για την ανάπτυξη του νησιού.²¹⁷

Το γεγονός ότι η τελευταία συνεδρία του διορισμένου Νομοθετικού Συμβουλίου περατώθηκε μόλις πέντε βδομάδες πριν την έναρξη του νέου Συμβουλίου ήταν ο κύριος λόγος που η πρώτη σύνοδος ήταν περιορισμένης χρονικής διάρκειας και μειωμένων εργασιών.²¹⁸ Από αυτή διαφάνηκε ότι οι Βρετανοί θα τηρούσαν την αναλογική συμμετοχή των μελών σε όλες τις λειτουργίες του Συμβουλίου, αλλά και το ότι οι εθνικοί διαχωρισμοί θα διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στις καθημερινές εργασίες του.²¹⁹

Η αντιφώνηση των βουλευτών προς τον Αρμοστή εξέφραζε την ικανοποίηση των κατοίκων για την παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου και τη διαβεβαίωση για

²¹⁵ Η εναρκτήρια ομιλία του Αρμοστή Biddulph βρίσκεται στο TNA: CO69/1. Συνεδρία 21-6-1883. Δημοσιεύθηκε και στον Τύπο της εποχής βλ. εφ. *Στασίνας*, 14/26-6-1883.

²¹⁶ Η αναφορά αυτή επέφερε δημοσιογραφικές αντιδράσεις, αφού θεωρήθηκε ότι το νέο Συμβούλιο δεν είχε καμιά σχέση με το διορισμένο, φτάνοντας σε σημείο να θεωρείται η παρουσία των επίσημων μελών ως ένα είδος Άνω βουλής, συνδέσμου της εκτελεστικής με τη νομοθετική εξουσία. Βλ. το πρωτοσέλιδο άρθρο της εφ. *Στασίνας*, 29/11-7-1883.

²¹⁷ Εφ. *Στασίνας*, 19/1-7-1883.

²¹⁸ Η τελευταία συνεδρία του παλαιού Νομοθετικού Συμβουλίου πραγματοποιήθηκε στις 16 Μαΐου 1883, και η πρώτη του νέου στις 21 Ιουνίου 1883. Βλ. τα Πρακτικά των σχετικών συνεδριών στο TNA: CO69/1.

²¹⁹ Η επιτροπή, η οποία επιλέγηκε για την ετοιμασία της αντιφώνησης αποτελείτο από δύο βρετανούς, ένα οθωμανό και τρεις έλληνες βουλευτές. TNA: CO69/1. Συνεδρία 21-6-1883.

συνεργασία των εκλεγμένων με τα επίσημα μέλη για την ανάπτυξη του νησιού. Στη σύντομη αυτή παρέμβαση, εκφράστηκε, έστω και διακριτικά, η ελπίδα για επιπλέον μεταρρυθμίσεις στο μέλλον, μετά και τη δυνατότητα που παραχωρήθηκε στους κατοίκους από τη Βρετανία για ανάπτυξη της πολιτικής ζωής στο νησί.²²⁰

Το θέμα είχε τεθεί ήδη από τη δεύτερη συνεδρία, όταν, κατά τη συζήτηση για την αντιφώνηση στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή, ορισμένοι έλληνες βουλευτές επεσήμαναν την ανάγκη για περαιτέρω συνταγματικές μεταρρυθμίσεις. Η αναφορά του βουλευτή Λεμεσού-Πάφου Γεώργιου Μαληκίδη έφερε την αντίδραση του Δικηγόρου του Στέμματος, ο οποίος τόνισε ότι, αν και τέτοιες μεταρρυθμίσεις ήταν πιθανές στο μέλλον, εντούτοις, θα ήταν αγνωμοσύνη, λίγες μέρες μόλις ύστερα από την παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου, να παρουσιάζονται αιτήματα για επιπρόσθετες συνταγματικές ελευθερίες. Με την άποψη του βρετανού αξιωματούχου συμφώνησε και η πλειοψηφία των μελών.²²¹

Ο Τύπος της εποχής παρακολουθούσε από κοντά τις εξελίξεις εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, αφού δημοσιογράφοι παρακολουθούσαν τις συνεδρίες και με ανταποκρίσεις, συχνά με ολόκληρα τα πρακτικά και με αναλυτικές περιγραφές, ενημέρωναν το αναγνωστικό κοινό. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της λαρνακιώτικης εφημερίδας *Στασίος*, στην οποία παρατίθενται τα πρακτικά των δύο πρώτων συνεδριών στην έκδοσή της, ημερομηνίας 26^{ης} Ιουνίου 1883, τέσσερις μέρες μόλις μετά την ολοκλήρωσή τους, στις οποίες παρευρέθηκε και ο ίδιος ο εκδότης της, Θ. Θεοχαρίδης.²²² Έχοντας υπόψη τα τυπογραφικά δεδομένα της εποχής, αλλά και τις αποστάσεις, διαφαίνεται η σημασία που απέδιδαν οι εκδότες των εφημερίδων στο κοινοβουλευτικό έργο.

Η πιο σημαντική εργασία της πρώτης αυτής συνόδου ήταν ο καθορισμός και ετοιμασία των *Οργανικών Κανονισμών* του νέου Νομοθετικού Συμβουλίου, το προσχέδιο των οποίων ετοιμάστηκε από την κυβέρνηση. Στη συζήτηση έγινε προσπάθεια τόσο από τα αιρετά, όσο και από τα επίσημα μέλη για τον, κατά το δυνατόν, πληρέστερο καθορισμό των διαδικασιών, με στόχο την ομαλότερη λειτουργία του Συμβουλίου, και τη γνωστοποίηση των απόψεων των βουλευτών στο ευρύ κοινό, για να τυγχάνουν της

---

²²⁰ ΤΝΑ: CO69/1. Συνεδρία 22-6-1883, όπου διαβάστηκε και η αντιφώνηση προς τον Αρμοστή. Παρά τις ασθενείς αντιδράσεις που παρατηρήθηκαν εκτός Συμβουλίου, ιδιαίτερα για τη μη καταγγελία της συνεχιζόμενης πληρωμής του φόρου υποτελείας και της μειωμένης αντιπροσώπευσης, αιτήματα που τέθηκαν μόλις λίγο καιρό προηγουμένως σε υπομνήματα, οι επικριτές αντιλαμβάνονταν τη λεπτή θέση των βουλευτών, ενώ τους αναγνωρίστηκε και η αναφορά του αιτήματος για μελλοντικές μεταρρυθμίσεις. Βλ. σχετικά Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 353-354.

²²¹ ΤΝΑ: CO69/1. Συνεδρία 22-6-1883.

²²² Εφ. *Στασίος*, 14/26-6-1883. Για την παρουσία του Θεοχαρίδη στις πρώτες συνεδρίες βλ. εφ. *Στασίος*, 19/1-7-1883.

κριτικής του. Ταυτόχρονα όμως έπρεπε να καθοριστούν πρόνοιες για τη διαφύλαξη της «ιδιωτικότητας» ορισμένων συνεδριών του Συμβουλίου.²²³ Η εποικοδομητική συζήτηση, αλλά και ο διεκδικητικός χαρακτήρας που επέδειξαν οι αιρετοί βουλευτές σχολιάστηκαν θετικά από τον Τύπο της εποχής.²²⁴ Μετά από αρκετές τροποποιήσεις και παρατηρήσεις, οι Κανονισμοί εγκρίθηκαν και αφού εκτυπώθηκαν, παραχωρήθηκαν στους βουλευτές.

Στην πρώτη αυτή ετήσια σύνοδο συζητήθηκαν και ψηφίστηκαν τρεις νόμοι, πέραν των *Οργανικών Κανονισμών*, ενώ ένας καταψηφίστηκε. Όλοι οι νόμοι είχαν σκοπό τη διευκόλυνση του τρόπου διοίκησης του νησιού, ενώ οι παρεμβάσεις των αιρετών βουλευτών, στηριγμένες στην εμπειρία από τη γνώση των προβλημάτων των κατοίκων, ήταν ιδιαίτερα υποβοηθητικές.

Εντούτοις, παρουσιάστηκε και η πρώτη σοβαρή διαφωνία μεταξύ των αιρετών και των επισήμων μελών κατά τη συζήτηση για την ψήφιση του νόμου για τη διαχείριση των «Ορφανικών περιουσιών». Σύμφωνα με αυτόν, τα επαρχιακά δικαστήρια αποκτούσαν τη δυνατότητα να αποφασίζουν για την τύχη περιουσιών των μη μουσουλμάνων κατοίκων (τα Sheri Courts ήταν αρμόδια για τα αντίστοιχα μουσουλμανικά). Οι έλληνες βουλευτές διαφώνησαν με την έγκριση του νομοσχεδίου, με πρωτεργάτη τον μητροπολίτη Κιτίου – προφανώς επειδή η Εκκλησία είχε τον πρώτο λόγο μέχρι τότε για την τύχη των περιουσιών αυτών – καταψηφίζοντάς τον, ενώ οι Τούρκοι απείχαν, αδυνατώντας να υποστηρίξουν κάποια από τις δύο πλευρές. Οι Βρετανοί, προβλέποντας την καταψήφιση του νομοσχεδίου, προσπάθησαν, ανεπιτυχώς, να ασκήσουν πίεση προς τους Τούρκους, υπενθυμίζοντάς τους ότι δεν εκπροσωπούσαν μια τάξη κατοίκων, αλλά ολόκληρο το λαό που τους εξέλεξε.²²⁵

Σε γενικές γραμμές, η πρώτη, σύντομη νομοθετική περίοδος (διήρκεσε μόλις οκτώ μέρες) χαρακτηριζόταν από σεβασμό και ενέργειες αβρότητας τόσο μεταξύ των αιρετών και των επίσημων μελών, όσο και μεταξύ των ελλήνων και τούρκων βουλευτών.²²⁶ Η άριστη αυτή συνεργασία είχε ως επιστέγασμα την πρόταση του Ζήνωνα Πιερίδη και την υποστήριξή της από τον Mehmet Ali Effenti, για ψήφισμα, με το οποίο εκφράστηκαν οι ευχαριστίες του νομοθετικού σώματος προς τον Αρμοστή για την «αμερόληπτη προεδρία

²²³ Χαρακτηριστική ήταν η απάντηση του Δικηγόρου του Στέμματος W. Collyer, στην πρόταση του Γ. Μαληκίδη, για μυστική ψηφοφορία, μέσω κάλπης, για κοινοβουλευτικές επερωτήσεις, τονίζοντάς του ότι είναι δικαίωμα των πολιτών να γνωρίζουν τι ψηφίζει ο κάθε εκπρόσωπος τους εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου. Βλ. TNA: CO69/1. Συνεδρία 23-6-1883.

²²⁴ Βλ. ενδεικτικά εφ. *Στασίος*, 19/1-7-1883.

²²⁵ TNA: CO69/1. Συνεδρία 27-6-1883.

²²⁶ Σύμφωνα με τον αρθρογράφο (πολύ πιθανόν να ήταν ο ίδιος ο εκδότης της εφημερίδας Θ. Θεοχαρίδης), τόσο ο μικρός αριθμός, όσο και η θεματική των κατατεθειμένων, προς ψήφιση, νομοσχεδίων, αποδεικνύει ότι αυτά τέθηκαν «εις την βουλευτικήν τράπεζαν ή χάριν παιδιάς ή προς δοκιμασίαν των παρακαθημένων». Βλ. εφ. *Στασίος*, 29/11-7-1883 και 24/5-1-1884.

του» και τη στήριξη προς τα αιρετά μέλη, αλλά και για τη βοήθεια των υπολοίπων επισήμων μελών.²²⁷

Η δεύτερη νομοθετική περίοδος, το 1884, η πρώτη που θα ασκούσε σημαντικό, ποσοτικά, κοινοβουλευτικό έργο, αναμενόταν από μερίδα του Τύπου «εκθύμως και μετ' ενδιαφέροντος»²²⁸. Ο βουλευτής Λεμεσού – Πάφου Γεώργιος Μαληκίδης ήδη από τις αρχές Φεβρουαρίου, με ανοικτή επιστολή του μέσω των εφημερίδων ενημέρωσε τους εκλογείς του για τις ενέργειες που προτίθετο να προβεί εντός του Συμβουλίου, κατά την τρέχουσα σύνοδο. Ως ένα είδος προγραμματικών δηλώσεων, ο λεμεσιανός βουλευτής σχολίασε τα ήδη δημοσιευμένα νομοσχέδια, ενώ παρουσίασε και επιπρόσθετες προτάσεις για νομοσχέδια που θα πρότεινε ο ίδιος. Ήταν μια σημαντική ενέργεια, στα πλαίσια της «οφειλόμενης αναφοράς» των βουλευτών προς τους ψηφοφόρους τους, η οποία όμως δεν επαναλήφθηκε ούτε από τον ίδιο, ούτε την μιμήθηκαν οι υπόλοιποι συνάδελφοί του.²²⁹

Η σύνοδος άρχισε με τις προγραμματικές δηλώσεις του Αρμοστή, στην εναρκτήρια του ομιλία. Ο Biddulph, αφού παρουσίασε την ανάπτυξη που παρατηρήθηκε στο νησί το προηγούμενο έτος, τόσο στο εμπόριο, όσο και στη δημόσια υγεία, δήλωσε την πρόθεση της κυβέρνησής του για ανάπτυξη της οικονομίας και αύξηση της αποδοτικότητας της δημόσιας υπηρεσίας. Στα πλαίσια αυτά δεσμεύτηκε για την κατάργηση δύο φόρων: της εξαίρεσης από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις και τη δεκάτη στα σταφύλια,²³⁰ με τις απώλειες στον προϋπολογισμό να καλύπτονται από επιπλέον φορολογία που θα επιβαλλόταν με τα προτεινόμενα, προς ψήφιση, νομοσχέδια.²³¹ Οι δηλώσεις του Αρμοστή έγιναν δεκτές με καχυποψία από τους κατοίκους, καθώς θεώρησαν ότι προσπαθούσε να αντικαταστήσει τους φόρους αυτούς με άλλους «επί ασφαλεστέρων προσόδων, η είσπραξις των οποίων δεν απήτει δαπάνας πολλάς»²³².

Οι βουλευτές, στην αντιφώνησή τους ευχαρίστησαν και πάλι τη βρετανική κυβέρνηση για την παραχώρηση των συνταγματικών ελευθεριών. Εντούτοις, έχοντας διανύσει την πρώτη, «επιμορφωτική», ετήσια σύνοδο, η απάντησή τους ήταν ελαφρώς πιο διεκδικητική από την προηγούμενη. Δραττόμενοι της ευκαιρίας της πρότασης για κατάργηση της δεκάτης στα σταφύλια, ζήτησαν την εξέταση του ζητήματος της

²²⁷ TNA: CO69/1. Συνεδρία 29-6-1883.

²²⁸ Εφ. *Στασίνας*, 24/5-1-1884. Βλ. επίσης, εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 21/2-2-1884.

²²⁹ Εφ. *Αλήθεια*, 28/9-2-1884 κ.ε. Το άρθρο με την προτροπή προς τους βουλευτές για παρουσίαση των προθέσεών τους εντός του Συμβουλίου βρίσκεται στην εφ. *Στασίνας*, 24/5-1-1884.

²³⁰ Η αδικία στη συλλογή της δεκάτης επί των σταφυλιών επισημάνθηκε από τα πρώτα χρόνια της βρετανικής κατοχής. Βλ. Robert Hamilton Lang, «Κύπρος Ι», στο Κ. Δημητρίου (εισ.-επ.), *Επί Ανάσσης Βικτωρίας, ό.π.*, σσ. 93-94.

²³¹ TNA: CO69/1. Συνεδρία 14-2-1884. Η ελληνική του μετάφραση και σχόλια επί αυτού βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 391-393.

²³² Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 392-393.

δεκάτης²³³, ένα αίτημα που θα βοηθούσε όλο το νησί, η οικονομία του οποίου ήταν γεωργική.²³⁴ Το αίτημά τους προκάλεσε την αντίδραση του νέου Αρχιλογιστή James Alexander Swettenham, ο οποίος αντικατέστησε τον αποβιώσαντα W. Corby. Ο νεοαφιχθείς αξιωματούχος ζήτησε την αφαίρεση της συγκεκριμένης πρότασης, αφού δεν ήταν συνηθισμένο να τίθενται αιτήματα, τα οποία δεν αναφέρονταν στην ομιλία του Αρμοστή. Ο Κιτίου Κυπριανός δήλωσε ότι στόχος όσων την πρότειναν, δεν ήταν η «εθιμοτυπία», αλλά το κοινό αίσθημα, πετυχαίνοντας μετά από ψηφοφορία, την εισαγωγή της στην αντιφώνηση. Πέραν αυτού όμως, όπως επισημάνθηκε και από τον Φ. Ζαννέτο, η ανταπάντηση «είναι πενιχρά εις εισηγήσεις αξίας λόγου».²³⁵

Η διαφαινόμενη αντιπαράθεση ανάμεσα στα αιρετά μέλη και τον νέο Αρχιλογιστή, δεν είχε ανάλογη άμεση συνέχεια, αφού οι συνεδρίες κύλισαν σχετικά ομαλά. Όπως ήταν φυσικό, υπήρξαν μερικές διχογνωμίες, ιδιαίτερα κατά τη συζήτηση για νομοσχέδια που αφορούσαν την επιβολή φορολογιών, εντούτοις, δεν διαταράχθηκε το κλίμα συνεργασίας που υπήρχε εντός του Συμβουλίου.²³⁶ Αντίθετα, η συνεισφορά των αιρετών βουλευτών, μέσω τροποποιήσεων στα υπό ψήφιση νομοσχέδια, ήταν ιδιαίτερα σημαντική, αφού προσφερόταν η εμπειρία και η γνώση του αντικειμένου, κάτι που απουσίαζε από αυτά.²³⁷

Αξια αναφοράς είναι η πληθώρα νομοσχεδίων που προτάθηκαν κατά τη δεύτερη σύνοδο από τα αιρετά μέλη, ιδιαίτερα από τον μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανό, κάτι που φανερώνει το ενδιαφέρον τους για την ανάπτυξη του τόπου, αλλά και την αδυναμία των βρετανικών αρχών να εντοπίσουν και να επιλύσουν τα άμεσα προβλήματα στο νησί. Ανάμεσα σε άλλα, προτάθηκε νομοσχέδιο για δημιουργία σώματος αγροφυλακής²³⁸ και

²³³ Η δεκάτη, η αποκοπή δηλαδή του 1/10 της οποιαδήποτε, παραγωγής ήταν μια από τις κύριες πηγές εσόδων, τόσο της οθωμανικής, όσο και της βρετανικής κυβέρνησης στο νησί. Η βασική διαφορά μεταξύ των δύο περιόδων ήταν ότι κατά την πρώτη, οι «δεκατίες» παραχωρούνταν με προσφορές σε ενδιαφερόμενους, οι οποίοι αναλάμβαναν να τις συλλέξουν, κάτι που κατέργησε η δεύτερη. Για τη δεκάτη και τις άλλες φορολογίες που υπήρχαν στην Κύπρο κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας και τα πρώτα της Αγγλοκρατίας βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 61-67, G.S. Georghallides, *A Political, ό.π.*, σσ. 25-28, C. Ott, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 79-94.

²³⁴ Βλ. τις σχετικές συζητήσεις στο TNA: CO69/1. Συνεδρία 16-2-1884. Το εν λόγω ζήτημα απασχολούσε και τον Τύπο της εποχής, που αναφερόταν σε αντικατάσταση της δεκάτης, ιδιαίτερα μετά και τη δημοσιοποίηση των νομοσχεδίων για τη δεκάτη των σταφυλιών. Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα στην εφ. *Αλήθεια*, 9/21-1-1884 και 14/26-1-1884.

²³⁵ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 394-396.

²³⁶ Βλ. ενδεικτικά TNA: CO69/1. Συνεδρίες 18 και 19-2-1884.

²³⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η επισήμανση του Δ. Νικολαΐδη ότι, αν επιβαλλόταν στη θέση της δεκάτης, ο φόρος εξαγωγής στις σταφίδες μετά τον Μάρτιο 1884, οι σταφιδοπαραγωγοί θα υποχρεώνονταν να πληρώσουν και τους δύο φόρους, κάτι που οδήγησε στην τροποποίηση του σχετικού άρθρου, TNA: CO69/1. Συνεδρία 19-2-1884.

²³⁸ TNA: CO69/1. Συνεδρία 3-3-1884. Η αναβολή της συζήτησης για το νομοσχέδιο περί αγροφυλάκων μέχρι την επόμενη σύνοδο, αλλά και η δημοσίευσή του στον τύπο, (εφ. *Αλήθεια*, 3/15-11-1884 κ.ε.) έδωσε την ευκαιρία να παρουσιαστούν διάφορα επιχειρήματα για τη βελτίωσή του. Βλ. ενδεικτικά στην εφ. *Αλήθεια*, τα άρθρα με τίτλο «Περί Αγροφυλάκων», 24/6-12-1884 και 22/3-1-1885, «Το περί αγροφυλακής νομοσχέδ. της Α.Π.», 15/27-12-1884 και 22/3-1-1885.

για τροποποίηση του τρόπου συλλογής της δεκάτης²³⁹. Αντίθετα, ο βουλευτής Δημήτριος Νικολαΐδης πρότεινε τον ορισμό επιτροπής για την ετοιμασία νομοσχεδίου σχετικού με την εκπαίδευση. Τα επίσημα μέλη διαφώνησαν με την πρόταση, αφού θα πρόσθετε επιπλέον βάρος στους ήδη επιβαρυνμένους βουλευτές, αλλά και για αποφυγή βιαστικής νομοθεσίας, αντιπροτείνοντας την ετοιμασία και παρουσίασή του σε μελλοντική σύνοδο.²⁴⁰

Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης η αύξηση του αριθμού των αιτημάτων και αναφορών οργανωμένων συνόλων, κυρίως κατοίκων χωριών, που παρουσίαζαν οι βουλευτές ενώπιον του Συμβουλίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα αιρετά μέλη δεν ενδιαφέρονταν να παρουσιάζουν αιτήματα κατοίκων μόνο της εκλογικής τους περιφέρειας, κάτι που σκιαγραφεί και το χαρακτήρα της πρώιμης πολιτικής ζωής του νησιού.²⁴¹

Όπως θα διαφανεί και παρακάτω, η κύρια αντιπολιτευτική ενέργεια από πλευράς αιρετών μελών ασκείτο κατά τη συζήτηση για έγκριση του νομοσχεδίου για τον προϋπολογισμό του νησιού για το επόμενο έτος. Η πρώτη απόπειρα ελέγχου των εξόδων της κυβέρνησης έγινε κατά τη σύνοδο του 1884, όταν, για πρώτη φορά, κατατέθηκε για έγκριση ο προϋπολογισμός στο Συμβούλιο. Αν και τα αιρετά μέλη συναίνεσαν στην έγκριση του σχετικού νομοσχεδίου, πρότειναν παράλληλα και τη σύσταση επιτροπής για τη μελέτη των διαφόρων άρθρων του, παρά την αρνητική άποψη του Αρμοστή.²⁴² Οι βουλευτές, αξιολογώντας και την εργασία του κάθε τμήματος ξεχωριστά, προέβησαν σε κατάθεση ψηφίσματος με προτάσεις, που αφορούσαν στην αναδιοργάνωση της δημόσιας υπηρεσίας στο νησί. Έτσι, σε κάποιους τομείς πρότειναν μειώσεις μισθών και επιδομάτων κατά τη διαδικασία επαναπλήρωσης των θέσεων, σε άλλους αύξηση μισθών, την κατάργηση ορισμένων τμημάτων και την αγορά υπηρεσιών από ιδιώτες, ακόμα και την πρόσληψη υπαλλήλων για την κάλυψη των αναγκών, θέματα όμως που άπτονταν της αρμοδιότητας της βρετανικής διοίκησης, της εκτελεστικής δηλαδή εξουσίας. Τέλος, τέθηκε και το θέμα της πρόσληψης ιθαγενών υπαλλήλων στη δημόσια υπηρεσία σε μεγαλύτερο ποσοστό, αίτημα που θα επαναλαμβανόταν συνεχώς.²⁴³

²³⁹ Για τον τρόπο συλλογής της δεκάτης και τα προβλήματα που δημιουργούνταν βλ. Robert Hamilton Lang, «Κύπρος II», Κ. Δημητρίου (εισ.-επ.), *Επί Ανάσσης*, ό.π., σσ. 111-117. Το ζήτημα της αναθεώρησης του συστήματος συλλογής της τέθηκε και στο υπόμνημα του 1879, βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 153-154.

²⁴⁰ TNA: CO69/1. Συνεδρία 3-3-1884.

²⁴¹ Βλ. ενδεικτικά TNA: CO69/1. Συνεδρία 6-3-1884, όπου ο βουλευτής Λάρνακας-Αμμοχώστου μητροπολίτης Κιτίου έθεσε αίτημα των κατοίκων Κερύνειας.

²⁴² Για την άποψη του Αρμοστή βλ. KAK: SA1:3625/1884, Επιστολή Biddulph προς Earl of Derby, Λευκωσία 25-3-1884, όπου επισυνάπτεται και η έκθεση της επιτροπής. Η έκθεση δημοσιεύτηκε και στην εφ. *Αλήθεια*, 24/5-4-1884.

²⁴³ Για τις προτάσεις τις σχετικής επιτροπής, αλλά και τα τελικά εγκριθέντα ποσά βλ. TNA: CO69/1. Συνεδρία 18-3-1884.

Όμως, παρά τη σοβαρή προετοιμασία και τις σημαντικές προτάσεις των αιρετών μελών, η κυβέρνηση δεν έλαβε κανένα μέτρο, με αποτέλεσμα, κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό το επόμενο έτος (1885), να ξεσπάσει αντιπαράθεση μεταξύ του Αρμοστή και του Κιτίου Κυπριανού. Ο Κύπριος ιεράρχης παρατήρησε με λύπη του την αδυναμία της κυβέρνησης για «εξοικονόμηση έστω και δέκα λιρών» από τον προϋπολογισμό της προηγούμενης χρονιάς, και διερωτήθηκε γιατί δεν υιοθετήθηκε οποιαδήποτε πρόταση των αιρετών μελών. Ο Αρμοστής τόνισε με σκληρό τρόπο ότι η διοίκηση του νησιού θα γινόταν από την εκτελεστική εξουσία, λαμβάνοντας απλά υπόψη τις προτάσεις του Συμβουλίου, ενώ αναφερόμενος στην παραχώρηση του δικαιώματος για έγκριση του προϋπολογισμού στο Συμβούλιο δήλωσε ότι αυτή ήταν μια πολύ φιλελεύθερη κίνηση, δηλώνοντας έμμεσα τη διαφωνία του για αυτή.²⁴⁴

Η ανάγκη για μειώσεις μισθών, αλλά και πιο ακραία μέτρα, όπως η κατάργηση της θέσης του επαρχιακού διοικητή Λευκωσίας, και άλλων θέσεων ανώτερων αξιωματούχων, τέθηκε από τα αιρετά μέλη και κατά την κατ' άρθρον συζήτηση του προϋπολογισμού του 1885, με τη διαφωνία του Δημήτριου Περίδη, που τάχθηκε με τα επίσημα μέλη. Η ενέργειά του καταδικάστηκε από την πλειοψηφία των αρθρογράφων των εφημερίδων, οι οποίοι εξέφρασαν την απογοήτευσή τους για την απόφαση του γηραιού πολιτευτή να ταχθεί με το μέρος των Βρετανών, ενώ κατηγορήθηκε και για «φιλαγγλισμό». Υπήρχαν βέβαια και οι μετριοπαθέστεροι, οι οποίοι υποστήριζαν τον λαρνακέα βουλευτή, με τη δικαιολογία ότι, σε περίπτωση καταψήφισης του προϋπολογισμού, το Συμβούλιο θα διαλυόταν και δεν θα ψηφίζονταν άλλοι, σημαντικότεροι, νόμοι. Ήταν η πρώτη φορά που σημειώθηκε τόσο έντονη αντιπαράθεση στην αρθρογραφία της εποχής για ενέργεια ενός βουλευτή εντός του Συμβουλίου, με τις εφημερίδες να χωρίζονται σε στρατόπεδα υποστήριξης (εφ. *Φωνή της Κύπρου* και *Σάλπιγξ*) και καταδίκης (*Αλήθεια*).²⁴⁵

Τα πνεύματα είχαν βέβαια οξυνθεί από το προηγούμενο έτος κατά τη συζήτηση της πρότασης του μητροπολίτη Κιτίου για τροποποίηση του τρόπου συλλογής της δεκάτης. Σε μια αναφορά του ο νέος Αρχιλογιστής μίλησε με μειωτικά λόγια για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας, επισημαίνοντας τη λανθασμένη δανειοληπτική πολιτική που ακολουθήθηκε, κάτι που εξήγησε τα εθνικά αισθήματα των ελλήνων βουλευτών. Ο Γεώργιος Μαληκίδης ανέφερε, προτού τον διακόψει ο Αρμοστής, ότι «ο συνδέων την Κύπρον μετά

²⁴⁴ TNA: CO69/1. Συνεδρία 11-2-1885.

²⁴⁵ TNA: CO69/1. Συνεδρίες 3 και 4-3-1885. Η αντιπαράθεση για την ενέργεια του Περίδη συνεχίστηκε για πολύ καιρό, και μετά τη λήξη της συνόδου. Αρνητικά σχόλια εναντίον του βλ. σε άρθρα από τη Λεμεσό, τη Λευκωσία και την Πάφο στην εφ. *Αλήθεια*, 16/28-3-1885 και τη Λάρνακα στην εφ. *Αλήθεια*, 21/2-4-1885 κ.ε. ενώ για ενδεικτικά άρθρα υποστήριξής του, εφ. *Σάλπιγξ*, 6/18-3-1885, *Φωνή της Κύπρου*, 9/21-3-1885 και 6/18-4-1885 κ.ε. Βέβαια η υποστήριξη ή καταδίκη του από συγκεκριμένες εφημερίδες δεν ήταν άσχετη με τις επερχόμενες βουλευτικές εκλογές, και την υποστήριξη συγκεκριμένων υποψηφίων από κάθε μία. Για το θέμα βλ. και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 430-431.

της Ελλάδος δεσμός είναι ιερός», ενώ ο Θεόδωρος Περιστιάνης τόνισε ότι τα λόγια του Swettenham προκάλεσαν λύπη στα ελληνικά μέλη. Τέλος στην αντιπαράθεση, προτού φουντώσει, έβαλε ο ίδιος ο Αρμοστής, ο οποίος διαβεβαίωσε τους βουλευτές ότι στόχος του βρετανού συναδέλφου τους δεν ήταν να πληγώσει τα αισθήματά τους.²⁴⁶ Εντούτοις, το επεισόδιο αυτό επέφερε διάφορες αντιδράσεις όταν γνωστοποιήθηκε, τόσο με άρθρα στον Τύπο,²⁴⁷ όσο και με ανοικτές επιστολές. Ενδεικτική του κλίματος που δημιουργήθηκε ήταν και η γνωστή επιθετική επιστολή που απέστειλε ο Σχολάρχης Λεμεσού Ανδρέας Θεμιστοκλέους στον Αρχιλογιστή, με την οποία τον αποκαλούσε «ήκιστα ευγενή και ουχί αντάξιον τέκνον της ευγενούς Αλβιώνος».²⁴⁸

Το επεισόδιο αλλά και οι αντιδράσεις είναι χαρακτηριστικές μιας κοινωνίας με εθνικές ευαισθησίες, η οποία έκανε τα πρώτα της βήματα για την πολιτική της ανάπτυξη. Η αναζήτηση ευκαιριών για εκδήλωση του εθνικού αισθήματος όπως, για παράδειγμα, η υποδοχή του ελληνικού πολεμικού πλοίου «Ναύαρχος Μιαούλης» στο νησί λίγους μήνες αργότερα, και ο μεγαλοπρεπής εορτασμός της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου,²⁴⁹ χαρακτηρίζει την πρόωμη αυτή φάση της πολιτικής ζωής στην Κύπρο.

Πέραν του επεισοδίου αυτού, η ενέργεια της κυβέρνησης να αποσύρει το νομοσχέδιο για τη βελτίωση των δρόμων στην επαρχία Λεμεσού, με τη δικαιολογία ότι μετά τις τροποποιήσεις των αιρετών μελών, αυτό πλέον δεν θα ήταν εφαρμόσιμο, εκτός από την ένταση που δημιούργησε, υποδείκνυε και τη σημασία που έδιναν οι αρχές στο Συμβούλιο, αλλά ήταν και ένα πρώιμο δείγμα δεσποτισμού και άρνησης των Βρετανών να αποδεχθούν κοινοβουλευτικό έλεγχο από τους ιθαγενείς βουλευτές. Η πίεση που ασκήθηκε στους βουλευτές, ώστε να μην επαναληφθούν παρόμοιες ενέργειες, μέσω του υπαινιγμού του Αρμοστή στο πλήγμα που επέφερε για τους χωρικούς η απόσυρση, με ευθύνη των αντιπροσώπων τους, ενός νομοσχεδίου που θα βελτίωνε τις εργασιακές και βιοτικές συνθήκες,²⁵⁰ προκάλεσε την αντίδραση του μητροπολίτη Κιτίου. Ο Κύπριος ιεράρχης, ο οποίος καθιερωνόταν ως ο μαχητικότερος των αιρετών βουλευτών, χαρακτήρισε την απόσυρση του νομοσχεδίου από τον Αρμοστή «ωςάν να εμφανίστηκε

²⁴⁶ ΤΝΑ: CO69/1. Συνεδρία 28-3-1884. Για το «επεισόδιο Σουέτεγχαμ» βλ. και Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 396-397.

²⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά, εφ. *Αλήθεια*, 27/10-3-1884, 31/12-4-1884 και εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/5-4-1884. Επίσης, «Η εν τω Νομοθετικό Συμβουλίω Βλασφημία», εφ. *Αλήθεια*, 24/5-4-1884, άρθρο που εκδόθηκε και σε ειδικό παράρτημα της εφημερίδας που κυκλοφόρησε στη Λεμεσό.

²⁴⁸ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 396-397. Δημοσιεύθηκε και στην εφ. *Αλήθεια*, 24/5-4-1884. Για σύντομο βιογραφικό του Swettenham, βλ. Justin Corfield, *Historical Dictionary of Singapore*, United Kingdom 2011, σελ. 257.

²⁴⁹ Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 397-398, όπου αναφέρονται και άλλες ανάλογες περιπτώσεις «εθνικών επιδείξεων».

²⁵⁰ Παρόμοια άποψη διατυπώθηκε και από τον Τύπο της εποχής. Βλ. ενδεικτικά, εφ. *Αλήθεια*, 21/3-5-1884.

τέρας σε φωλιά χελιδονιών».²⁵¹ Από την άλλη βέβαια, βρετανοί αρθρογράφοι επέρριπταν την ευθύνη στην «πεισματική άρνηση και επιφυλακτικότητα των νησιωτών» έναντι των μεταρρυθμίσεων των κυβερνήσεων.²⁵²

Στην ίδια συνεδρία (28-3-1884) εμφανίστηκε και το πρώτο αίτημα με φυλετικό χαρακτήρα, το οποίο όμως δεν διατάραξε τις σχέσεις μεταξύ των εκπροσώπων των δύο κοινοτήτων. Ο βουλευτής Rashid Effendi με πρότασή του ζήτησε τον, με βάση την αναλογία πληθυσμού, διορισμό μουσουλμάνων για τη συλλογή φόρων και της δεκάτης. Σύμφωνα και με τους τρεις μουσουλμάνους βουλευτές, οι οποίοι υποστήριξαν την πρόταση, ήταν μεροληπτικό στη μια κοινότητα να δίνονται «τα γλυκά και στην άλλη τα ξερόψωμα». Οι βρετανοί αξιωματούχοι απαντώντας, τόνισαν ότι όλες οι προσλήψεις γίνονταν με βάση την ικανότητα των ατόμων και θα ήταν ιδιαίτερα άδικο για κάποιους χριστιανούς να χάσουν την εργασία τους για φυλετικούς λόγους, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα ότι καταγγελία περί του αντιθέτου, για υπέρσχυση δηλαδή των μουσουλμάνων στη δημόσια υπηρεσία, έφτασε στη Βουλή των Κοινοτήτων. Παρά τις διαβεβαιώσεις και του Αρμοστή, οι Τούρκοι βουλευτές δεν απέσυραν την πρότασή τους.²⁵³

Παρόλα αυτά, η σύνοδος χαρακτηρίστηκε από τη συνεργασία μεταξύ των βουλευτών, όπως επιβεβαίωσαν και οι ευχαριστίες του Θ. Περισιάνη σε όλους τους συναδέλφους του για τη στάση τους.²⁵⁴ Η εκτίμηση των κυπρίων, ελλήνων και τούρκων, βουλευτών στην προσφορά ορισμένων βρετανών αξιωματούχων στο νησί, αλλά και ένας «αποποτισμός» ακατανόητος για τα χρόνια που θα ακολουθούσαν, εκδηλώθηκε έντονα μέσω και της έγκρισης επιπρόσθετου ποσού 200 λιρών στον προϋπολογισμό ως σύνταξη στην αδελφή του αποβιώσαντος τέως Αρχιλογιστή W. Corby.²⁵⁵

Επιπρόσθετα, η σημασία που έδιναν τόσο στα καθήκοντά τους, όσο και στο ρόλο που μπορούσε να διαδραματίσει το Νομοθετικό Συμβούλιο για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων, φαίνεται από την επιστολή των ελλήνων βουλευτών προς τον Αρμοστή, λίγες βδομάδες μετά τη λήξη της συνόδου. Με αυτή, ζητούσαν από την κυβέρνηση να μεριμνήσει ώστε να προετοιμαστούν 16 συγκεκριμένα νομοσχέδια, για διάφορα θέματα, αφού «η υπάρχουσα νομοθεσία είναι τα μάλιστα ελλιπής και ανώμαλος». Η κυβέρνηση, μετά από εισήγηση του Δικηγόρου του Στέμματος, και λόγω της αδυναμίας

²⁵¹ Βλ. γενικά τη συζήτηση στο TNA: CO69/1. Συνεδρία 9-4-1884.

²⁵² Κ. Δημητρίου, *Επί Ανάσσης*, ό.π., σελ. 47.

²⁵³ TNA: CO69/1. Συνεδρία 28-3-1884. Εντούτοις, το θέμα δεν επανήλθε για συζήτηση. Προφανώς οι μουσουλμάνοι βουλευτές αποδέχτηκαν τις διαβεβαιώσεις του Αρμοστή. Βλ. επίσης και ΚΑΚ: SA1:943/1884.

²⁵⁴ TNA: CO69/1. Συνεδρία 7-4-1884.

²⁵⁵ TNA: CO69/1. Συνεδρία 25-3-1884.

παρουσίασης όλων των νομοσχεδίων σε μια σύνοδο, ετοίμασε ορισμένα, που εστάλησαν και στους βουλευτές για μελέτη.²⁵⁶

Η τρίτη ετήσια σύνοδος άρχισε στις 4 Φεβρουαρίου 1885 με καινούργιο πρόσωπο τον Δημήτριο Περίδη, που εξελέγη στη θέση του παραιτηθέντος Δημοσθένη Χατζηπαύλου. Η εναρκτήρια ομιλία του Αρμοστή ήταν ιδιαίτερα λιτή και επιγραμματική, αφού, πέραν της υπόσχεσης για προσπάθεια συνέχισης της ταχυδρομικής συγκοινωνίας μεταξύ Κύπρου και Αιγύπτου, δεν ανέφερε οποιονδήποτε επιπρόσθετο στόχο της κυβέρνησής του. Αντίθετα, κάλεσε τα μέλη να δώσουν ιδιαίτερη σημασία και προσοχή στα προτεινόμενα νομοσχέδια.²⁵⁷ Παρόμοιας φύσεως ήταν και η αντιφώνηση των βουλευτών, οι οποίοι υποσχέθηκαν ότι θα μελετούσαν ενδελεχώς τα υπό ψήφιση νομοσχέδια, με ιδιαίτερη αναφορά σε όσα απορρίφθηκαν στην προηγούμενη σύνοδο και επανήλθαν προς συζήτηση. Αξιοπρόσεκτο πάντως είναι το γεγονός ότι, πρώτη φορά σε τόσο έντονο βαθμό, έστω και με πλάγιο τρόπο, ζήτησαν από την κυβέρνηση τη «θέσπιση συνετών και καταλλήλων μέτρων, προς άρσιν των πολλών κωλυμάτων, άτινα η χώρα συναντά εν τη προς τα εμπρός πορεία της».²⁵⁸ Η συζήτηση που ακολούθησε εντός του Συμβουλίου, με αντικείμενο την παραμονή της παραγράφου ως είχε ή την τροποποίησή της, με την πρόσθεση ενδεικτικών παραδειγμάτων και προτάσεις επίλυσής τους,²⁵⁹ φανέρωσε το διαχωρισμό των βουλευτών σε μετριοπαθείς και λιγότερο συμβιβαστικούς. «Η έχιδνα της διαιρέσεως», προκάλεσε αρνητικές εντυπώσεις σε όσους ανέμεναν από τους αιρετούς τους αντιπροσώπους κοινή φωνή εντός του Συμβουλίου, ενώ προδιαγραφόταν το ίδιο αποτέλεσμα με τις προηγούμενες συνεδρίες: «βροντόφωνες αγορεύσεις, άσκοπες αντιδράσεις και πολλήν ευθυνίαν ειρωνικών αλάτων».²⁶⁰

Η πρώτη σοβαρή κρίση στις σχέσεις των ελλήνων βουλευτών με την κυβέρνηση επήλθε μετά από την πρόταση του μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού για την νομοθετική αναδιοργάνωση του συστήματος της συλλογής της δεκάτης. Συνειδητοποιώντας ότι το σημαντικό αυτό ζήτημα ήταν πολύπλοκο, αφού αφορούσε πολλά, διαφορετικού είδους, προϊόντα, ο Κυπριανός πρότεινε να γίνει η αρχή με ορισμένα από αυτά, κάτι που θα έδινε και ώθηση για την ανάπτυξη επιμέρους τομέων της γεωργίας. Η κυβέρνηση όμως φοβούμενη, όπως δήλωσε ο ίδιος ο Αρχιλογιστής, το μέγεθος και τη δυσκολία του

²⁵⁶ Η επιστολή των βουλευτών προς τον Αρμοστή, ημερομηνίας 8/20-6-1884, με τον κατάλογο των αιτημάτων βρίσκεται στο ΚΑΚ: SA1:943/1884, όπου και οι παρατηρήσεις του Δικηγόρου του Στέμματος, ημερομηνίας 12-7-1884 προς τον Αρχιγραμματέα. Για την αλληλογραφία που ακολούθησε βλ. ΚΑΚ: SA1:4744/1884.

²⁵⁷ TNA: CO69/1. Συνεδρία 4-2-1885.

²⁵⁸ TNA: CO69/1. Συνεδρία 6-2-1885. Η ελληνική της μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 400-401.

²⁵⁹ Βλ. TNA: CO69/1. Συνεδρία 7-2-1885. Σε ψηφοφορία που ακολούθησε, η νικήσα ψήφος του Αρχιγραμματέα επέβαλε την παραμονή της παραγράφου ως είχε.

²⁶⁰ Εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 6/18-2-1885.

σχετικού θέματος, ζήτησε την προσεκτική μελέτη του, προτού ληφθούν οποιαδήποτε μέτρα. Πέραν του γεγονότος ότι η πρόταση νόμου του Κιτίου ήταν αντίθετη με τις βασιλικές οδηγίες, αφού θα οδηγούσε σε μείωση φορολογιών, ασχέτως αν το συνολικό ποσό δεν επηρεαζόταν, εντούτοις ο Swettenham αποκάλυψε ότι η κυβέρνηση προσανατολιζόταν ήδη σε κάποιες μετατροπές, μέσω πειραματικών δοκιμών, όπως την επιβολή δεκάτης στην εξαγωγή χαρουπιών και μεταξιού. Παρά την αρχική αρνητική στάση των επίσημων μελών, ο Biddulph ενθάρρυνε τους βουλευτές να θέσουν προς ψήφιση το νομοσχέδιό τους, ώστε, αν ψηφίζοταν, να στελνόταν στη Βασίλισσα για να λάβει τη συναίνεσή της. Βέβαια, κατά τη διάρκεια της συζήτησης και μετά τις συνεχείς αρνητικές ψήφους των επίσημων μελών, ο Κυπριανός έθεσε θέμα τάξης, θεωρώντας ότι τα μη αιρετά μέλη δεν ασκούσαν τα καθήκοντά τους που ήταν η παροχή βοήθειας για την ετοιμασία και έγκριση των νόμων. Τόσο ο Αρχιλογιστής, όσο και ο Δικηγόρος του Στέμματος, υπέδειξαν τη μέχρι τότε βοήθεια που οι δημόσιοι υπάλληλοι παρείχαν στα αιρετά μέλη στα νομοσχέδια που πρότειναν, είτε στην προετοιμασία τους, είτε και κατά τη συζήτησή τους, και υποστήριξαν ότι ήταν άδικη για την κυβέρνηση η κατηγορία. Έμμεσα όμως, άφησαν να νοηθεί ότι η ετοιμασία νομοσχεδίων δεν ήταν δουλειά των εκλεγμένων βουλευτών, αλλά η πρόταση θεμάτων μέσω ψηφισμάτων. Η συνήθειά τους αυτή, σύμφωνα με τους Βρετανούς, οδηγούσε σε περαιτέρω επιβάρυνση του προγράμματος των διοικητικών υπαλλήλων, και ιδιαίτερα του Δικηγόρου του Στέμματος. Το θέμα, ύστερα και από τις διαβεβαιώσεις του Αρμοστή για καλύτερη συνεργασία της κυβέρνησης με τους βουλευτές για τη σωστή προετοιμασία των νομοσχεδίων, και την έμμεση παραδοχή του, ότι, λόγω φόρτου εργασίας και πίεσης, ορισμένες φορές δεν περατώνονταν οι απαιτούμενες προετοιμασίες για ορισμένα νομοσχέδια, θεωρήθηκε λήξαν.²⁶¹

Το ζήτημα του φόρου υποτελείας,²⁶² που θα απασχολούσε το Συμβούλιο για πολλά χρόνια, τέθηκε για πρώτη φορά επίσημα στη συνεδρία της 6^{ης} Μαρτίου 1885, όταν ο πρόσφατα εκλεγείς βουλευτής Δημήτριος Πιερίδης, υπέβαλε ψήφισμα προς τον υπουργό Αποικιών, με το οποίο ζητούσε την απαλλαγή της αποπληρωμής του από την Κύπρο, αφού αποτελούσε εμπόδιο για την ανάπτυξη της οικονομίας του νησιού.²⁶³ Αυτό οδήγησε και

²⁶¹ TNA: CO69/1. Συνεδρία 26-2-1885.

²⁶² Ο «φόρος υποτελείας» επιβλήθηκε με την παράγραφο III της Προσθήκης της 1^{ης} Ιουλίου 1878 της Συνθήκης Αμυντικής Συμμαχίας της 4^{ης} Ιουνίου 1878. Σύμφωνα με αυτήν, η «Αγγλία θα πληρώνη τη Πύλη οιονδήποτ' είναι το παρόν πλεόνασμα των προσόδων υπέρ τας δαπάνας εν τη νήσω, το πλεόνασμα δε τούτο υπολογισθήσεται και καθορισθήσεται διά του μέσου όρου της τελευταίας πενταετίας, λέγεται δ' όν 22,936 πουργία». Παρατίθεται στο Φ. Ζαννέτος, *ό.π. τόμ. Β'*, σσ. 20-21. Για το «φόρο» βλ. κυρίως G. Hill, *A History*, *ό.π.*, σσ. 463-487, George S. Georghallides, «The Commutation of Cyprus's Payment of the Turkish Debt Charge», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, IV, Λευκωσία 1970-1971, σσ. 379-415, C. Orr, *Cyprus*, *ό.π.*, σσ. 46-64, D. Alastos, *Cyprus*, *ό.π.*, σσ. 311-318.

²⁶³ Είχε τεθεί προηγουμένως μόνο με τη μορφή επερώτησης του μητροπολίτη Κιτίου προς την κυβέρνηση. TNA: CO69/1. Συνεδρία 26-2-1885.

στην πρώτη αντιπαράθεση μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων βουλευτών. Ο Mehmet Ali Effendi αντέδρασε θεωρώντας ότι το θέμα αφορούσε την Πύλη και το αγγλικό Στέμμα, τονίζοντας, παράλληλα, την ανάγκη για εντοπισμό άλλων πόρων που θα κάλυπταν ένα μέρος του ποσού, ώστε να μειωνόταν ο φόρος, και τα περισσεύματά του να χρηματοδοτούσαν έργα στο νησί. Τα επίσημα μέλη, τα οποία βρέθηκαν σε δύσκολη θέση έβλεπαν με συμπάθεια τη μείωση αυτού του «βάρους», άποψη που συμεριζόταν και ο ίδιος ο Αρμοστής, ο οποίος ανέλαβε να μεταφέρει το ψήφισμα στο υπουργείο, αναφέροντας ότι πιθανόν να υπήρχε η δυνατότητα εντοπισμού ενός ποσού από το Θησαυροφυλάκιο στο Λονδίνο για το σκοπό αυτό.²⁶⁴

Το ψήφισμα κατατέθηκε και το επόμενο έτος, αφού, όπως τονιζόταν σε αυτό, δεν λήφθηκε οποιαδήποτε απάντηση από τον υπουργό Αποικιών. Ήδη, στο διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ των δύο συνόδων, συνεχείς αναφορές στον Τύπο καλούσαν τους βουλευτές να θέσουν το θέμα της κατάργησης του «φόρου υποτελείας».²⁶⁵ Το ζήτημα τέθηκε και στην αντιφώνηση, με τα αιρετά μέλη να ζητούν και πάλι τη μείωση, με οποιοδήποτε μέσο, του φόρου, ώστε τα χρήματα που θα εξοικονομούσαν, να χρησιμοποιούνταν για την ανάπτυξη της γεωργίας.²⁶⁶ Ο Δ. Πιερίδης έθεσε το ζήτημα σε νέα βάση, προτείνοντας τη μετατροπή του φόρου σε εγγυημένο, από την κυβέρνηση, δάνειο ενός εκατομμυρίου λιρών, με τόκο 3½%, που θα επέφερε ετήσια δόση 35 χιλιάδες λίρες, ποσό πολύ μικρότερο από αυτό που καταβαλλόταν μέχρι τότε. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα, το πλεόνασμα να διατίθεται για την ανάπτυξη της γεωργίας και γενικότερα του πληθυσμού του νησιού.²⁶⁷

Η λήξη της συνόδου του 1885 έγινε με την αποφώνηση του Biddulph, στην τελευταία του προεδρία, όπως πίστευε, ως Αρμοστής.²⁶⁸ Αρχικά, τόνισε τη σημασία των διάφορων νόμων που ψηφίστηκαν για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των κατοίκων, αλλά και την ικανοποίησή του για τις εργασίες της συνόδου.²⁶⁹ Ως ένα είδος απολογισμού, ανέφερε ότι κατά την προεδρία του στο Νομοθετικό Συμβούλιο επεδίωξε, και έλαβε διάφορα μέτρα, ώστε να αποφευχθούν τόσο βιαστικές νομοθεσίες, που θα έκαναν δύσκολη

²⁶⁴ TNA: CO69/1. Συνεδρία 6-3-1885.

²⁶⁵ Εφ. *Αλήθεια*, 18/30-1-1886 και εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 22/6-3-1886. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι βουλευτές δεν έθεσαν θέμα κατάργησης του φόρου, αφού σε τέτοια περίπτωση θα αντιδρούσαν τα οθωμανικά αιρετά μέλη.

²⁶⁶ TNA: CO69/1. Συνεδρία 5-3-1886. Ο Αρμοστής, αποστέλλοντας την ομιλία του αλλά και την αντιφώνηση προς το υπουργείο, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο αίτημα για μείωση του φόρου υποτελείας, το οποίο βρισκόταν ενώπιον του υπουργείου Οικονομικών για μελέτη. Βλ. γενικά TNA: CO67/41/4682.

²⁶⁷ TNA: CO69/1. Συνεδρία 17-4-1886.

²⁶⁸ Παρά τις διαβεβαιώσεις που έλαβε, η θητεία του τελικά παρατάθηκε, με αποτέλεσμα να προλάβει να προεδρεύσει και στην πρώτη συνεδρία της επόμενης ετήσιας συνόδου. Βλ. εφ. *Αλήθεια*, 4/16-5-1885.

²⁶⁹ Την ικανοποίησή του εξέφρασε και στην αλληλογραφία του με το υπουργείο Αποικιών. Βλ. TNA: CO67/37/7047. Επιστολή Biddulph προς Earl of Derby, Λευκωσία 4-4-1884.

την εφαρμογή τους από τα αρμόδια όργανα, όσο και η υπερνομοθεσία («*overlegislation*»). Ο μητροπολίτης Κιτίου, θεωρώντας τις αναφορές του Αρμοστή ως αιχμές εναντίον του, αναγνώρισε ότι πιθανά λάθη προέρχονταν από την άγνοια και την έλλειψη εμπειρίας των αιρετών μελών σε παρόμοιες διαδικασίες.²⁷⁰

Η αναχώρηση του Biddulph τελικά καθυστέρησε αφού, λόγω και του μειωμένου χρόνου προετοιμασίας και προσαρμογής στα νέα δεδομένα, ο νέος Αρμοστής Henry Bulwer, ζήτησε από το υπουργείο όπως ο αποχωρών Αρμοστής, αν το επιθυμούσε, να προετοιμάσει τις εργασίες του Συμβουλίου, και να παρουσιάσει τα υπό μελέτη ζητήματα, μέχρι την άφιξή του. Έτσι ο Biddulph, στην ομιλία του για την έναρξη των εργασιών του Νομοθετικού Συμβουλίου για το 1886 παρουσίασε τα νομοσχέδια που θα κατέθετε η κυβέρνηση προς ψήφιση, μέχρι την άφιξη του νέου Αρμοστή και την κατάθεση από τον ίδιο των προγραμματικών του δηλώσεων.²⁷¹ Αρκετά από τα νέα νομοσχέδια, όπως ανέφερε, δεν είχαν «πολύ αξιόλογο χαρακτήρα», αλλά πρακτική χρησιμότητα. Για αυτό το λόγο ζήτησε την προσεχτική εξέταση και έγκρισή τους. Επιπρόσθετα, όμως, στο Συμβούλιο θα ετίθετο και ένα πολύ σοβαρό θέμα, σχετικά με τον καθορισμό των σχέσεων της Εκκλησίας και της κυβέρνησης, ιδιαίτερα όσον αφορούσε τα οικονομικά ζητήματα.²⁷²

Τα μέλη στην αντιφώνησή τους, επανέλαβαν την ετοιμότητά τους για παροχή κάθε βοήθειας στο Συμβούλιο. Όσον αφορά το εκκλησιαστικό ζήτημα προβλήθηκε η άποψη των ελλήνων μελών μόνο, αφού τα υπόλοιπα απείχαν, σύμφωνα με την οποία, το πρόβλημα αφορούσε κυρίως την εξουσία που θα είχαν οι Ιεράρχες, στηριγμένοι στα διάφορα αυτοκρατορικά βεράτια που παραχωρήθηκαν στην Εκκλησία για τη διοίκησή της κατά την Τουρκοκρατία. Σύμφωνα με αυτά, και σε συνεργασία με την κυβέρνηση, τα ελληνικά μέλη πρότειναν την ετοιμασία κανονισμών, ανάλογα με τις επιθυμίες και τις παραδόσεις της Εκκλησίας, στις οποίες θα βασίζονταν και οι σχέσεις τους.²⁷³ Το ίδιο αίτημα έθεσαν με υπόμνημά τους και οι εκκλησιαστικές αρχές προς τον Αρμοστή, ένα μήνα αργότερα.²⁷⁴

Η αναμονή της άφιξης του νέου Αρμοστή Sir Henry Bulwer, οδήγησε σε αναστολή των εργασιών του Συμβουλίου για μια βδομάδα περίπου. Κατά την επανέναρξη των εργασιών στις 11 Μαρτίου 1886, ο άρτι αφιχθείς πενήντάχρονος Αρμοστής, ο οποίος είχε

²⁷⁰ TNA: CO69/1. Συνεδρία 28-3-1885.

²⁷¹ Για την επιθυμία του αυτή και τη συζήτηση που ακολούθησε στο υπουργείο Αποικιών βλ. TNA: CO67/41/2094. Στην Κύπρο, η Αρχιγραμματεία με ανακοίνωσή της ενημέρωσε ότι η καθυστέρηση άφιξής του οφειλόταν σε «δημόσιες υποθέσεις στην Αγγλία», βλ. εφ. *Φωνή της Κύπρου και Αλήθεια*, 8/20-2-1886.

²⁷² TNA: CO69/1. Συνεδρία 3-3-1886.

²⁷³ TNA: CO69/1. Συνεδρία 5-3-1886. Ο Αρμοστής, αποστέλλοντας την ομιλία του αλλά και την αντιφώνηση προς το υπουργείο, έδωσε έμφαση στο αίτημα για μείωση του φόρου υποτελείας, το οποίο βρισκόταν ενώπιον του υπουργείου Οικονομικών για μελέτη. Βλ. γενικά TNA: CO67/41/4682.

²⁷⁴ ΑΙΑΚ: Κατάστιχον 53, σσ. 64-68.

ήδη μια πρώτη επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό κατά την τετραετή (1860-1864) αποστολή του στα Κύθηρα, στα βρετανοκρατούμενα Επτάνησα, παρουσίασε στο Συμβούλιο τις προγραμματικές του δηλώσεις. Τόνισε από την αρχή το ενδιαφέρον του για την ιστορική παράδοση του νησιού και τη διαφύλαξη των αρχαιολογικών του θησαυρών παράλληλα με την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων.²⁷⁵

Το θέμα που απασχόλησε επί μακρόν το Συμβούλιο ήταν ο προϋπολογισμός.²⁷⁶ Σε αντίθεση με τις προηγούμενες φορές, όπου η αντιπολίτευση ήταν ήπιας μορφής, στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτή εκφράστηκε με ενέργειες που θα είχαν επιπτώσεις στην ομαλή λειτουργία της διοίκησης.²⁷⁷ Οι αιρετοί βουλευτές αρχικά αρνήθηκαν να εγκρίνουν τη δημιουργία νέων θέσεων, με την αντίδρασή τους να επικεντρώνεται στις περιπτώσεις του Ελεγκτή Λογαριασμών στο Λογιστήριο και ορισμένων θέσεων στα Δημόσια Έργα,²⁷⁸ τις οποίες θεωρούσαν μη αναγκαίες, παρά τις διαβεβαιώσεις των επισήμων μελών ότι, ιδιαίτερα η πρώτη, η οποία είχε ήδη πληρωθεί μετά από οδηγίες του υπουργού, θα επέφερε περισσότερα κέρδη, λόγω της μείωσης των καταχρήσεων. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι η καταψήφιση των κονδυλίων αυτών δεν ήταν εκδικητική, αλλά έγινε εξαιτίας της αδυναμίας της κυβέρνησης να τα υποστηρίξει και της άποψης των αιρετών μελών για τη μη αναγκαιότητά τους.²⁷⁹

Αντίθετα, η απόφαση των αιρετών μελών για καταψήφιση του κονδυλίου για το μισθό γραφέων στο Κτηματολόγιο ήταν ένα εκδικητικό μέτρο για τη μη εισαγωγή πρόνοιας για την πρόσληψη επιπλέον γραφέων που θα ασχολούνταν με τη μετάφραση των τίτλων ιδιοκτησίας στα ελληνικά και τουρκικά, που ζητήθηκε με ψήφισμά τους την προηγούμενη χρονιά. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι βουλευτές παραδέχτηκαν την άσκηση πίεσης προς την κυβέρνηση με στόχο την ικανοποίηση του αιτήματός τους, αφού οι ίδιοι δεν είχαν δικαίωμα αύξησης του προϋπολογισμού. Η κυβέρνηση ήταν εξαρχής αρνητική στο αίτημά τους, ως θέμα αρχής.²⁸⁰ Εν τέλει, η τροποποίηση αποσύρθηκε, αφού

---

²⁷⁵ TNA: CO69/1. Συνεδρία 11-3-1886. Ο Sir Henry Bulwer, ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 9-3-1886, μετά από εικοσαετή υπηρεσία σε διάφορες βρετανικές αποικίες - τα δέκα χρόνια ως διοικητής στο Νατάλ. Σύντομο βιογραφικό του σημείωμα δημοσίευσε η εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 8/20-3-1886.

²⁷⁶ TNA: CO69/1. Συνεδρίες 16-3-1886 μέχρι 19-3-1886.

²⁷⁷ Ήδη είχε προηγηθεί συζήτηση στη Βουλή των Κοινοτήτων, όπου ορισμένα μέλη είχαν τοποθετηθεί υπέρ της μείωσης της χορηγίας που δινόταν για τις ανάγκες της Κύπρου, βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 298, 6^η Ιουλίου 1885, (Λονδίνο 1885), σσ. 1171-1176. Η κοινοποίηση της είδησης στο νησί (βλ. εφ. *Αλήθεια*, 27/8-8-1885), έπαιξε σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια των αιρετών μελών για μείωση των μισθών, ώστε τα χρήματα να χρησιμοποιηθούν για αναπτυξιακά έργα.

²⁷⁸ TNA: CO69/1. Συνεδρία 18-3-1886. Βλ. και τις αντιδράσεις του Τύπου για το εν λόγω Τμήμα στην εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 8/20-3-1886.

²⁷⁹ TNA: CO69/1. Συνεδρία 19-3-1886. Έτσι, παρά τις μεμονωμένες αντιδράσεις, υπερψηφίστηκε το κονδύλι για την πρόσληψη βοηθού δασονόμου, αφού τα αιρετά μέλη πείστηκαν για την ανάγκη του.

²⁸⁰ TNA: CO69/1. Συνεδρία 22-3-1886.

οι αιρετοί βουλευτές δεν επιθυμούσαν, όπως οι ίδιοι δήλωσαν, να δημιουργήσουν προβλήματα στην ομαλή κυβερνητική λειτουργία.²⁸¹

Προσπάθεια καταψήφισης των μισθών ορισμένων ανώτερων αξιωματούχων έγινε και κατά τη συζήτηση για το κονδύλι της Αστυνομίας, από τον Rashit Effenti, με τη δικαιολογία της μη αναγκαιότητας τους, σε συνάρτηση και με την ανικανότητα του σώματος. Η προταθείσα μείωση εγκρίθηκε με τις ελληνοτουρκικές ψήφους, επιφέροντας πλήγμα στο γόητρο της βρετανικής διοίκησης στο νησί, ιδιαίτερα μάλιστα αφού οι θέσεις αυτές είχαν πληρωθεί και ήταν δύσκολο να απολυθούν οι ήδη διορισμένοι αστυνομικοί επιθεωρητές, ενώ παρόμοια τύχη είχε και η καταψήφιση του σχετικού με τη μισθοδοσία του Επιθεωρητή Παιδείας κονδυλίου.²⁸² Η νευρικότητα των ανώτερων υπαλλήλων στο νησί, αλλά και η έκπληξη του νέου Αρμοστή διαφάνηκε από επιστολή που έστειλε αυθημερόν ο Αρχιγραμματέας F. Warren προς τον αρμόδιο αξιωματούχο του υπουργείου Αποικιών E. Fairfield, όπου αναλύονταν το «παιχνίδι» που έπαιζαν, όπως ο ίδιος πίστευε, τα αιρετά μέλη. Οι οδηγίες του υπουργείου ήταν όπως η κυβέρνηση επιμείνει ώστε να εγκριθούν τα άρθρα, ιδιαίτερα για όσες θέσεις είχαν ήδη πληρωθεί, αφού θεωρούνταν σημαντικές για τη διεκπεραίωση των εργασιών των αντίστοιχων τμημάτων.²⁸³

Το ζήτημα του προϋπολογισμού επανέφερε ο Αρμοστής λίγες μέρες αργότερα, θεωρώντας ότι μετά την πρώτη αντίδραση των βουλευτών, θα απέσυραν τις ενστάσεις τους. Τόνισε ότι οι διορισμοί έγιναν με ορισμένες προϋποθέσεις, που ήταν σχεδόν αδύνατον για την κυβέρνηση να τις αναιρέσει. Υποστήριξε ότι θα επηρεάζονταν οι σχέσεις εμπιστοσύνης και η καλή πίστη της διοίκησης και η κυβέρνηση θα αντιμετώπιζε δυσκολίες στο μέλλον για να ελκύσει ικανά άτομα να καλύψουν τις θέσεις. Έτσι, ζήτησε την ψήφιση των άρθρων που είχαν απορριφθεί, ενώ αντίθετα, οι υπόλοιπες μειώσεις μισθών που επιβλήθηκαν, επειδή αφορούσαν νέες θέσεις, δεν ήταν το ίδιο σημαντικές.²⁸⁴

Η απάντηση των εκλεγμένων μελών προς τον Αρμοστή δόθηκε γραπτώς σε επόμενη συνεδρία. Μέσα από αυτή, διαφαίνεται ότι η μείωση του μισθού του Επιθεωρητή Παιδείας είχε να κάνει με τον ίδιο τον Spencer, αλλά και τα προσόντα που κατείχε, ενώ υποστηρίχθηκε ότι η εργασία των πέντε Αστυνομικών Επιθεωρητών μπορούσε να καλυφθεί από τους Επαρχιακούς Διοικητές. Επιπλέον, οι αιρετοί βουλευτές, αφού παρατήρησαν με λύπη το γεγονός ότι, ενώ πρότειναν διάφορα μέτρα για την εξοικονόμηση πόρων, αυτά δεν λήφθηκαν υπόψη από την κυβέρνηση, ζήτησαν να ενημερωθεί για το

²⁸¹ TNA: CO69/1. Συνεδρία 23-3-1886.

²⁸² Στο ίδιο.

²⁸³ Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο TNA: CO67/41/5506.

²⁸⁴ TNA: CO69/1. Συνεδρία 25-3-1886.

παράπονό τους ο υπουργός Αποικιών.²⁸⁵ Η σκληρή στάση που τήρησαν τα επίσημα μέλη, εν αναμονή και της υπουργικής απάντησης, οδήγησε τους εκλεγμένους βουλευτές να καταθέσουν ένα μετριοπαθέστερο προσχέδιο απάντησης δύο μέρες αργότερα, αποσύροντας τις ενστάσεις τους στις μειώσεις μισθών των Αστυνομικών και του Επιθεωρητή Παιδείας, δίνοντας βασικά χρόνο στον νέο Αρμοστή, ο οποίος δεν είχε προετοιμάσει εξάλλου τον προϋπολογισμό, να αποκτήσει εμπειρία της εργασίας του κάθε τμήματος και να προβεί, την επόμενη χρονιά, σε τροποποιήσεις. Η συμβιβαστική στάση των βουλευτών, εκτιμήθηκε από τους βρετανούς αξιωματούχους, ιδιαίτερα από τον Δικηγόρο του Στέμματος²⁸⁶ και τον ίδιο τον Bulwer.²⁸⁷ Το θέμα που παρέμενε, όμως, ήταν η έγκριση του ποσού για τη δημιουργία θέσης Ελεγκτή Λογαριασμών, η οποία εθεωρείτο απαραίτητη και από το υπουργείο. Ο Δικηγόρος του Στέμματος επανέφερε το σχετικό κονδύλι για έγκριση στις 7 Απριλίου 1886, όμως οι εκλεγμένοι βουλευτές θεώρησαν πως το θέμα μπορούσε να λυθεί και με εσωτερική μετάθεση υπαλλήλων.²⁸⁸ Με την άποψη αυτή διαφώνησε ο Αρμοστής, τονίζοντας ότι αυτή η θέση είχε προκηρυχθεί ύστερα από πολλή μελέτη και ήταν αναγκαία, ενώ κατέθεσε και μήνυμα του υπουργού, με το οποίο ο λόρδος Derby απειλούσε έμμεσα τους κύριους βουλευτές ότι σε περίπτωση απόρριψης, δύσκολα θα κατάφερνε να πετύχει έγκριση χορηγίας από τη βρετανική κυβέρνηση προς το νησί.²⁸⁹ Η γραπτή απάντηση των εκλεγμένων μελών κατατέθηκε στις 16 Απριλίου 1886, όπου, ως ένδειξη σεβασμού προς το κυβερνητικό αίτημα, δήλωσαν την πρόθεσή τους να ψηφίσουν τελικά και το κονδύλι για τη θέση του Ελεγκτή Λογαριασμών, αφού θεωρήθηκε ότι πιθανή μη παραχώρηση χορηγίας θα είχε μεγαλύτερο κόστος.²⁹⁰ Έτσι, μετά από μια «επίπονη συζήτηση και μια δύσκολη κατάσταση», μεταξύ των εκλεγμένων βουλευτών και της κυβέρνησης σχετικά με τους μισθούς των ανώτερων αξιωματούχων, οι πρώτοι τελικά ενέδωσαν στις πιέσεις της δεύτερης. Η υπουργική παρέμβαση χαρακτηρίστηκε ως «δεσποτική, επιτακτική και απειλητική» και χρεώθηκε από τον Τύπο στην τοπική κυβέρνηση.²⁹¹ Όσον αφορά τα ιθαγενή μέλη, μπορεί να θεωρηθεί ότι δέχθηκαν την πρώτη τους πολιτική ήττα, και η υποχώρησή τους στον εκβιασμό θα είχε επιπτώσεις και στην

²⁸⁵ TNA: CO69/1. Συνεδρία 29-3-1886.

²⁸⁶ TNA: CO69/1. Συνεδρία 31-3-1886.

²⁸⁷ Ο Αρμοστής ευχαρίστησε γραπτώς τους βουλευτές και τους διαβεβαίωσε για τη συνεργασία του μαζί τους για το καλό του νησιού. Επιπλέον, τους ενημέρωσε ότι διαβίβασε στον υπουργό Αποικιών την ένστασή τους για το διορισμό Ελεγκτή Λογαριασμών. Ολόκληρο το κείμενό του στο TNA: CO69/1. Συνεδρία 5-4-1886.

²⁸⁸ Ολόκληρο το κείμενο στο TNA: CO69/1. Συνεδρία 5-4-1886.

²⁸⁹ TNA: CO69/1. Συνεδρία 14-4-1886. Αντίγραφο της επιστολής του υπουργού προς τον Αρμοστή, ημερομηνίας 2-4-1886 βρίσκεται στα Πρακτικά, στο ίδιο.

²⁹⁰ Το σχετικό κείμενο κατατέθηκε στα Πρακτικά στο TNA: CO69/1. Συνεδρία 16-4-1886. Για το επεισόδιο βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 427-430.

²⁹¹ Εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 5/17-4-1886.

αξιοπιστία τους τόσο απέναντι στους ψηφοφόρους τους, όσο και στους κυβερνώντες. Αξιοπρόσεκτο πάντως είναι το γεγονός ότι δεν παρατηρήθηκαν έντονες αντιδράσεις από τον Τύπο κατά τη διάρκεια της συζήτησης για τον προϋπολογισμό, προφανώς επειδή θεωρήθηκε ότι οι βουλευτές ζητούσαν τα αυτονόητα.²⁹²

Παράλληλα με την παραπάνω χρονοβόρα και, σε υψηλούς τόνους, συζήτηση, το Συμβούλιο παρήγαγε σημαντικό έργο. Ένα νομοσχέδιο που υποδηλώνει και τα νέα ήθη που εισάγονταν στο νησί ήταν το σχετικό με την προστασία των ζώων από βιαιοπραγίες. Εντούτοις, τα εκλεγμένα μέλη τόνισαν τις σοβαρές διαστάσεις του ζητήματος, αφού αρκετοί θα ήταν αυτοί που θα καταδικάζονταν, μη επιτρέποντας καν την ανάγνωσή του (πρωτοφανής ενέργεια στο Συμβούλιο), με αποτέλεσμα την προσωρινή απόσυρσή του από την κυβέρνηση, ώστε να τροποποιηθούν τόσο οι ποινές όσο και ο τρόπος εφαρμογής του.²⁹³ Η κατάθεσή του νομοσχεδίου προκάλεσε αντίδραση και σε μερίδα του Τύπου, που κατηγορήσε την κυβέρνηση ότι, αντί να εισάγει νόμους για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων, ασχολείτο με ήσσονος σημασίας ζητήματα: «Αφού οι παρ' ημίν εγκατασταθέντες, δίκην σκόλοπος τη σαρκί ημών, ψευδοφιλάνθρωποι Άγγλοι διώρθωσαν την αθλίαν κατάστασιν των ανθρώπων και αξιοζήλωτον ταύτην κατέστησαν, ήρξαντο ήδη σκεπτόμενοι σπουδαίως και περί βελτιώσεως της καταστάσεως των αλόγων ζώων».²⁹⁴ Η αντιπαράθεση φανέρωνε από τη μια τις τεράστιες πολιτισμικές διαφορές και προτεραιότητες διοικούντων και διοικουμένων, αλλά και το μέλλον που οραματίζονταν οι Βρετανοί για το νησί.

Και μετά την αντιπαράθεση με τους Βρετανούς, η αγαστή συνεργασία μεταξύ ελλήνων και τούρκων βουλευτών παρέμεινε και διαφάνηκε και κατά την πρόταση του Mehmet Ali Effenti για ψήφισμα για τη μείωση των φόρων που πλήρωναν οι κληρονόμοι αποβιωσάντων μωαμεθανών, με στόχο την εξίσωση τους με τον πρόσφατα ψηφισθέντα νόμο για τις «ορφανικές περιουσίες» που ίσχυε μόνο για τους χριστιανούς κατοίκους. Το αίτημα υποστηρίχθηκε από τον Πασχάλη Κωνσταντινίδη, ενώ, όταν προτάθηκαν τροποποιήσεις από τον Δικηγόρο του Στέμματος, η πλειοψηφία των ελλήνων βουλευτών

---

²⁹² Μετά τη λήξη της συνόδου, που σηματοδοτούσε και το πέρας της νομοθετικής περιόδου, τα αιρετά μέλη απέστειλαν υπόμνημα προς τον Αρμοστή, στο οποίο δικαιολογούσαν την αντίδρασή τους και την, αρχική, καταψήφιση των κονδυλίων. Επιπρόσθετα, κατέθεσαν τις προτάσεις τους για πολλά θέματα, όπως τα δικαστήρια, τη διοίκηση, τη δεκάτη, την οινοπαραγωγή, την αστυνομία, την παιδεία κλπ. Οι βουλευτές διαβεβαίωσαν ότι επιδίωκαν «την προαγωγήν των καλώς εννοουμένων συμφέροντων της τε Αγγλικής κατοχής και του τόπου μας», ενώ δεν αναφέρθηκαν στον φόρο υποτελείας. Το υπόμνημα παρατίθεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 434-446, ενώ δημοσιεύθηκε και στην εφ. *Αλήθεια*, 30/11-9-1886 κ.ε.

²⁹³ ΤΝΑ: CO69/1. Συνεδρία 30-3-1886.

²⁹⁴ Εφ. *Αλήθεια*, 8/20-3-1886 και 22/6-3-1886. Υπήρχαν βέβαια και οι αντίθετες απόψεις, που οδήγησαν τον μητροπολίτη Κιτίου, με ανοικτή του επιστολή, να δικαιολογήσει την καταψήφιση του νομοσχεδίου. Δημοσιεύθηκε στην εφ. *Αλήθεια*, 14/26-6-1886 κ.ε.

τις καταψήφισαν, υποστηρίζοντας τις θέσεις των μουσουλμάνων συναδέλφων τους.²⁹⁵ Ταυτόχρονα, ψηφίσματα που αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη του νησιού είτε μέσω της ταχυδρομικής συγκοινωνίας με το εξωτερικό είτε της κατάργησης φόρων (αποβαθρικών και άλλων), υπερψηφίζονταν από όλα τα αιρετά μέλη.²⁹⁶

Επιπρόσθετα, στα πλαίσια του ελεγκτικού ρόλου του Συμβουλίου, μετά από πρόταση του Mehmet Ali Effenti, συστάθηκε επιτροπή, αποτελούμενη από δύο επίσημα μέλη και τέσσερα αιρετά (έναν Τούρκο και τρεις Έλληνες), με σκοπό τον έλεγχο της εκστρατείας κατά της ακρίδας και την πρόταση τρόπων βελτίωσης του συστήματος.²⁹⁷

Συμπερασματικά, η πρώτη περίοδος του Νομοθετικού Συμβουλίου, με ελάχιστες εξαιρέσεις, κύλισε σε ήπιους, αναγνωριστικούς, τόνους, με κύριο χαρακτηριστικό τη συνεργασία και των τριών μερών για τη δημιουργία των βάσεων ανάπτυξης του νησιού, μέσω της οργάνωσης της διοίκησης. Άξια αναφοράς ήταν η συνεργασία μεταξύ ελλήνων και τούρκων μελών, και ο σεβασμός με τον οποίο αντιμετώπιζαν οι μεν τους δε. Εντούτοις, παρατηρήθηκαν και τα πρώτα δείγματα αντιπολιτευτικής πολιτικής, κυρίως από πλευράς των ελλήνων μελών, μέσω της προσπάθειας ελέγχου του προϋπολογισμού και μείωσης της μισθοδοσίας των ανώτερων βρετανών αξιωματούχων. Ταυτόχρονα, διατυπώθηκαν και τα πρώτα αιτήματα, ιδιαίτερα για μείωση της καταβολής του φόρου υποτελείας και της δεκάτης, τα οποία θα επαναλαμβάνονται για πολλά χρόνια. Οι Βρετανοί αξιωματούχοι, τυπικοί αποικιακοί υπάλληλοι, με την πειθαρχία που τους χαρακτήριζε λόγω της στρατιωτικής ιδιότητας των περισσοτέρων, παρέμεναν πιστοί στους τύπους και στο γράμμα της αποστολής τους, ενώ, μετά την ψήφιση και των *Οργανικών Κανονισμών*, δεν επέτρεπαν στα αιρετά μέλη να «παρεκτραπούν» από αυτούς. Παρά την άψογη συνεργασία με τα υπόλοιπα μέλη, οι πολιτισμικές διαφορές, αλλά και οι πολιτικές προτεραιότητες των επίσημων και των αιρετών μελών, ήταν ευδιάκριτες. Τέλος, η πρώτη αυτή περίοδος αποτέλεσε τη μεταβατική περίοδο για κατανόηση από τους εκλεγμένους βουλευτές των δικαιωμάτων και υποχρεώσεών τους, αλλά και του τρόπου λειτουργίας του νεοϊδρυθέντος νομοθετικού σώματος, ενώ βοήθησε και τα επίσημα μέλη να αναγνωρίσουν τις προτεραιότητες των κατοίκων του νησιού.

²⁹⁵ TNA: CO69/1. Συνεδρία 15-4-1886.

²⁹⁶ TNA: CO69/1. Συνεδρία 17-4-1886.

²⁹⁷ TNA: CO69/1. Συνεδρία 2-4-1886.

7. Η δεύτερη νομοθετική περίοδος (1887-1891): Η οικονομία στο επίκεντρο

*Οι δυστυχείς αντιπρόσωποί μας χερσί τε ποσί τε δεδεμένοι όντες
και την κοιλίαν μόνον έρποντες.*

εφ. Αλήθεια, 12/24-3-1888

Εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου

Η διάρκεια του πρώτου Νομοθετικού Συμβουλίου ήταν τριετής, και στα τέλη Σεπτεμβρίου 1886 ο Αρμοστής, με διάταγμά του, προκήρυξε εκλογές για την ανάδειξη των νέων μελών του Συμβουλίου. Η προεκλογική περίοδος που ακολούθησε επιβεβαίωσε την πολιτική αδιαφορία που επικρατούσε, επηρεάζοντας και τη διαδικασία. Αυτή οφειλόταν στο ότι δεν συνέβη κάποιο σημαντικό γεγονός στην τριετία που πέρασε και στη συνειδητοποίηση ότι τα προβλήματα που απασχολούσαν τους κατοίκους δύσκολα θα επιλύονταν εντός του Συμβουλίου, προκαλώντας την απογοήτευση και των πρώτων αιρετών μελών, όπως φάνηκε από το γεγονός ότι μόνον οι μισοί έλληνες βουλευτές διεκδίκησαν την επανεκλογή τους. Σε αυτή την αδιαφορία διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο και οι εκβιαστικές ενέργειες της κυβέρνησης κατά την τελευταία σύνοδο του Συμβουλίου, ώστε να πετύχουν την έγκριση του προϋπολογισμού (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο). Ήδη είχαν δημοσιευτεί στον Τύπο άρθρα για την αδυναμία του Συμβουλίου να «παράσχη την δέουσαν θεραπείαν εις πάσας εν γένει τας εθνικάς ανάγκας της πατρίδος»²⁹⁸. Πέραν τούτου όμως, οι πρωτόγονες συνθήκες συγκοινωνίας, σε συνδυασμό με τη σπατάλη χρόνου και χρήματος από τους βουλευτές για τις μακρές συνεδρίες του Συμβουλίου, απέκλειαν την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος από τη διεκδίκηση των αιρετών θέσεων.²⁹⁹

Η αδιαφορία διαφάνηκε από το γεγονός ότι στις δύο από τις τρεις εκλογικές περιφέρειες δεν διενεργήθηκαν εκλογές, αφού οι υποψήφιοι ήταν όσοι και οι θέσεις. Έτσι στην Λεμεσό-Πάφο ανακηρύχθηκαν βουλευτές οι μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός, Σωκράτης Φραγκούδης και Γεώργιος Μαληκίδης, ενώ στη Λάρνακα-Αμμόχωστο τρεις νέοι βουλευτές, ο Νικόλαος Ρώσσος και Σωτήρης Εμφιετζής, δήμαρχοι Λάρνακας και Αμμοχώστου αντίστοιχα και ο Ιωάννης Καρεμφυλάκης. Αντίθετα, τις τρεις θέσεις για την περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας διεκδίκησαν οι μέχρι τότε βουλευτές Πασχάλης και Ευστάθιος Κωνσταντινίδης, ο Αχιλλέας Λιασιδής, ο ιεροδιάκονος Κύριλλος Παπαδόπουλος, μετέπειτα μητροπολίτης Κυρηναίας (1889-1893), Κιτίου (1893-1909) και

²⁹⁸ Εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 16/28-2-1885. Βλ. επίσης εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 6/18-2-1885.

²⁹⁹ Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σελ. 105. Το ζήτημα επισημάνθηκε ήδη από τις πρώτες εκλογές, βλ. εφ. *Στασίνας*, 6/18-5-1883 και εφ. *Αλήθεια*, 14/26-5-1883.

Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κύριλλος Β΄ και ο Νικόλαος Ρώσος, ο οποίος, έχοντας ήδη εκλεγεί στην περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου δεν πρόλαβε να αποσύρει την υποψηφιότητά του.³⁰⁰ Τελικά τις τρεις έδρες επανακατέλαβαν οι αδελφοί Κωνσταντινίδη και ο Κύριλλος, με μεγάλη διαφορά από τον Λιασίδη, ενώ αξιοσημείωτο είναι το ποσοστό της συμμετοχής στις εκλογές, μόλις 10,2%.³⁰¹

Από τους Οθωμανούς, στην εκλογική περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου εκλέχθηκε ο Mehmet Naim, στην περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου επανεκλέγηκε ο Rashit Effendi³⁰², ενώ στην πρώτη περιφέρεια εκλέχθηκε ο Uzengiji Zade Hussein.³⁰³

Το νέο Συμβούλιο είχε αλλάξει κατά 50%. Εντούτοις η πλειοψηφία ήταν έμπειροι, αφού οι δύο από τους νέους βουλευτές ήταν ήδη δήμαρχοι, ενώ αξιοσημείωτο ήταν το γεγονός της εκλογής δύο κληρικών, έστω και αν ο Κύριλλος παραιτήθηκε σχεδόν αμέσως, ύστερα από ένσταση κατά της εκλογής του (δεν ήταν εγγεγραμμένος στον εκλογικό κατάλογο) που υπέβαλε ο Λιασίδης, ο οποίος τελικά κατέλαβε τη θέση ως ο μόνος υποψήφιος. Λίγες μέρες αργότερα, το Συμβούλιο έχασε και τον άλλο κληρικό, αφού απεβίωσε ο Κυπριανός. Στη θέση του εξελέγη, τον Ιανουάριο του 1887, ο βουλευτής και στην προηγούμενη περίοδο, Δημήτριος Νικολαΐδης. Την έδρα του παραιτηθέντος Σωτήρη Εμφιετζή, τον Σεπτέμβριο 1887, κατέλαβε άνευ ανθυποψηφίου ο Ριχάρδος Mattei, βουλευτής στο διορισμένο Συμβούλιο. Τον Ιούλιο 1889 στις αναπληρωματικές εκλογές που προκηρύχθηκαν μετά την παραίτηση του Σωκράτη Φραγκούδη δεν έθεσε κανείς υποψηφιότητα, με αποτέλεσμα κατά την επαναπροκήρυξή τους, τον Νοέμβριο, τη θέση να καταλάβει ο μητροπολίτης Κυρηνείας, πλέον, Κύριλλος Παπαδόπουλος. Παρόμοιο σκηνικό συνέβη και τον Ιούλιο του 1889, μετά την παραίτηση του Ι. Καρεμφυλάκη, με τη θέση να μένει κενή ως τον επόμενο Οκτώβριο, οπότε σε εκλογική αναμέτρηση τη θέση κατέλαβε ο Mattei, ο οποίος είχε παραιτηθεί τον Ιανουάριο 1890, και τον είχε διαδεχθεί ο Περικλής Βοντιτσιάνος, χωρίς ανθυποψήφιο. Τέλος, μετά την παραίτηση του Μαληκίδη, τη θέση του κατέλαβε χωρίς εκλογές, τον Φεβρουάριο 1890, ο Αριστοτέλης Παλαιολόγος.³⁰⁴ Αναπληρωματικές εκλογές έγιναν μετά και την κένωση της θέσης του οθωμανού βουλευτή Λευκωσίας-Κερύνειας, Uzengiji Zade Hussein, τον Οκτώβριο 1890, την οποία κατέλαβε ο κυβερνητικός υπάλληλος (ναζίρης) Baroutchizade Ahmet Vassif.³⁰⁵

³⁰⁰ Ο ίδιος κοινοποίησε στον Τύπο την απόφασή του να αποσυρθεί, καλώντας τους ψηφοφόρους του να στηρίξουν την υποψηφιότητα του Αχιλλέα Λιασίδη, εφ. *Αλήθεια*, 11/23-10-1886.

³⁰¹ Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 96-98.

³⁰² Εφ. *Αλήθεια*, 11/23-10-1886.

³⁰³ *The Cyprus Gazette*, αρ. 216, 20-11-1886.

³⁰⁴ Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 98-100.

³⁰⁵ Εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 5/17-10-1890.

Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός των συχνών παραιτήσεων, ιδιαίτερα προσώπων, όπως ο Καρεμφυλάκης, ο οποίος προσπάθησε δυο φορές ανεπιτυχώς να εισέλθει στο Συμβούλιο πριν την εκλογή του. Δυστυχώς, δεν εντοπίστηκαν οι λόγοι που τους οδηγούσαν σε παραίτηση, εκτός του Μαληκίδη που επικαλέστηκε λόγους υγείας. Άξια αναφοράς είναι η περίπτωση του Mattei, ο οποίος εννέα μόλις μήνες μετά την παραίτησή του, επαναδιεκδίκησε και κατέλαβε θέση βουλευτή. Όπως ήταν αναμενόμενο, η συνεχής αλλοίωση της σύνθεσης του Συμβουλίου επηρέαζε τις εργασίες του και τη συνεργασία μεταξύ των μελών.

Οι εργασίες του Συμβουλίου

Η δεύτερη νομοθετική περίοδος, η πρώτη με πλήρη – πενταετή – διάρκεια, ακολούθησε μια προεκλογική περίοδο χωρίς ενδιαφέρον, ενώ μεγάλο πλήγμα για το ίδιο το Συμβούλιο αποτέλεσε ο θάνατος, ύστερα από μάχη με ασθένεια, του ενεργότερου μέλους του προηγούμενου Συμβουλίου, και επανεκλεγέντος, μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού³⁰⁶, κάτι που επισημάνθηκε και από τον Αρμοστή στον εναρκτήριό του λόγο.

Οι εργασίες του νέου Συμβουλίου άρχισαν στις 5/17 Φεβρουαρίου 1887. Ο Αρμοστής Bulwer, αφού εξέφρασε την ικανοποίησή του για τη βελτίωση του εμπορίου και της γεωργικής παραγωγής, αλλά και την επιτυχία των κυπριακών προϊόντων στη μεγάλη Αποικιακή Έκθεση του Λονδίνου, ανέφερε τα έργα, που διέταξε να γίνουν για την ανάπτυξη της επαρχίας Πάφου, ως αποτέλεσμα της πρόσφατης επίσκεψής του εκεί. Οι βουλευτές στην αντιφώνησή τους, δεν υιοθέτησαν την ευαρέσκεια του Bulwer για τη γενική ανάπτυξη του νησιού, ζητώντας παράλληλα τη λήψη παρόμοιων μέτρων με αυτά της Πάφου, και για την Καρπασία.³⁰⁷

Επιπρόσθετα, ο Αρμοστής ανέλυσε τα προτεινόμενα από την κυβέρνηση νομοσχέδια, ανάμεσα στα οποία βρίσκονταν «πρακτικά τινά και επωφελή μέτρα», αλλά και άλλα που δεν είχαν εγκριθεί παλαιότερα και επανατέθηκαν ενώπιον του Συμβουλίου, χωρίς τροποποιήσεις, όπως ήταν το σχετικό με την προστασία των ζώων νομοσχέδιο.³⁰⁸ Είναι χαρακτηριστικό πάντως ότι η κυβέρνηση συνέχισε να προτείνει νομοσχέδια ήσσονος σημασίας για τους ντόπιους, όπως ήταν η προστασία των ζώων και η απαγόρευση της

³⁰⁶ Για το θάνατο του μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 449-452. Για τη βιογραφία και το έργο του βλ. Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα 1992, σσ. 232-292, Βασίλειος Ματθαίου, *Βιογραφία, θάνατος και κηδεία του αειμνήστου Μητροπολίτου Κιτίου Κυπριανού*, Αλεξάνδρεια 1887, Ιωάννης Β. Κησιάδης, *Λεπτά Γραμμάτι*, Κύπρος 1894, σσ. 160-166.

³⁰⁷ Για τις συγκεκριμένες επαρχίες, ιδιαίτερα φτωχές, κατατέθηκαν και σχετικά υπομνήματα. Βλ. ΤΝΑ: CO69/3. Συνεδρίες 14 και 15-3-1887. Αντίθετα με τους βουλευτές και τον Αρμοστή, ο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σελ. 447, θεωρεί ότι η Κύπρος υποαντιπροσωπεύτηκε στην Αποικιακή Έκθεση.

³⁰⁸ Ο εναρκτήριος λόγος του Αρμοστή βρίσκεται στο ΤΝΑ: CO69/3. Συνεδρία 17-2-1887. Για σχόλια για την ομιλία του Bulwer και τη μετάφρασή της στα ελληνικά βλ. Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 459-461.

λογοκλοπής των βιβλίων, που φανερώνει, όπως προαναφέρθηκε, και τη διαφορά τόσο στις πολιτικές βλέψεις, όσο και στην πολιτιστική ανάπτυξη. Το εν λόγω ζήτημα επισημάνθηκε από τους αιρετούς βουλευτές στην αντιφώνηση – τα επίσημα μέλη με δήλωσή τους διαχώρισαν τη θέση τους – θεωρώντας ότι έπρεπε να δοθεί προτεραιότητα σε ζητήματα «άμεσης ανάγκης και ζωτικής σημασίας» και όχι μόνο σε όσα θα οδηγούσαν σε αύξηση της φορολογίας.³⁰⁹

Η αντιφώνηση των μελών ήταν εξίσου μακροσκελής. Πέραν των προαναφερθέντων, σημαντικός ήταν ο καθορισμός στον επίλογό της, της πολιτικής που θα ακολουθούσαν τα νεοεκλεγέντα μέλη κατά τις συνεδρίες του Συμβουλίου. Στόχος τους ήταν η ελάττωση των «βαριών φορτίων» από τους ώμους των Κύπριων, μέσω συγκεκριμένων μειώσεων, επισημαίνοντας ιδιαίτερα την προσπάθεια που θα κατέβαλλαν για μείωση του φόρου υποτελείας που ήταν η κύρια αιτία μη ανάπτυξης του νησιού. Αν και τελικώς, στη συζήτηση που ακολούθησε, η παράγραφος αυτή διαγράφηκε μετά από συνεργασία των Βρετανών και των μωαμεθανικών μελών, ο στόχος παρέμεινε.³¹⁰

Το ζήτημα επανέφερε ο Ν. Ρώσσο, μέσω σχετικού ψηφίσματος, με τη στήριξη και δύο μωαμεθανικών μελών, με το οποίο ζητήθηκε από τη βρετανική κυβέρνηση, σε περίπτωση που δεν εύρισκε τρόπο απαλλαγής του βάρους του φόρου από τον κυπριακό λαό, να αναλάμβανε η ίδια την πληρωμή του. Πέραν της αναφοράς ότι ο φόρος ήταν από τις κύριες αιτίες υπανάπτυξης του νησιού, τέθηκε και για πρώτη φορά το ζήτημα του λανθασμένου υπολογισμού του σχετικού ποσού. Επιπρόσθετα, οι αιρετοί βουλευτές αναφέρθηκαν και στο ότι ήταν αδιανόητο ο κυπριακός λαός να πληρώνει για μια υποχρέωση που του επιβλήθηκε από μια συνθήκη στην οποία δεν ήταν καν συμβαλλόμενο μέρος και την οποία δεν μπορούσε να εκπληρώσει. Τα επίσημα μέλη υποστήριζαν ότι το ποσό του φόρου ήταν μικρότερο από όσο έπρεπε να ήταν, ενώ υπέδειξαν την οικονομική ανάσα από την εγκατάσταση στρατευμάτων στο νησί.³¹¹ Ο Αρμοστής υπενθύμισε στους αιρετούς βουλευτές ότι η υποχρέωση αυτή εκπήγαζε από τη συνθήκη προσάρτησης και η κυβέρνηση ήταν αδύνατο να πράξει οτιδήποτε. Επιπρόσθετα, συνέδεσε την εν λόγω

---

³⁰⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι η απόρριψη του νομοσχεδίου έφερε αντιδράσεις, όπως του μετέπειτα βουλευτή Ι. Κυριακίδη, ο οποίος, από το Λονδίνο, έστειλε επιστολή με την οποία θεωρούσε ότι με την ενέργειά τους οι βουλευτές έπληξαν την προσπάθεια για παραχώρηση περισσότερων πολιτικών ελευθεριών, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 23/4-5-1887 και 18/30-7-1887. Υπήρχαν βέβαια και οι υποστηρικτές της απόρριψης, βλ. το άρθρο του Ν.Δ. Φραγκούδη, εφ. *Αλήθεια*, 27/9-7-1887 κ.ε.

³¹⁰ Το προσχέδιο της αντιφώνησης και η συζήτησή του, TNA: CO69/3. Συνεδρία 22-2-1887. Τα δύο επίσημα μέλη της επιτροπής για τη σύνταξή της, ο Δικηγόρος του Στέμματος και ο Αρχίατρος, δήλωσαν ενυπόγραφα τη διαφωνία τους. Η παρουσίασή της ενώπιον του Αρμοστή έγινε στην επόμενη συνεδρία, 23-2-1887.

³¹¹ TNA: CO69/3. Συνεδρία 16-3-1887, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 463-464.

υποχρέωση με το Διάταγμα εν Συμβουλίω με το οποίο ιδρύθηκε το Νομοθετικό Συμβούλιο και κατ' επέκταση, υπέδειξε ότι το ψήφισμα αντέβαινε σε αυτό.³¹²

Η έγκριση του ψηφίσματος του Ρώσσου παρά τη διαφωνία των επίσημων μελών, οδήγησε και στην ομόφωνη έγκριση του προϋπολογισμού του 1887, σχεδόν χωρίς συζήτηση. Όπως ο Γ. Μαληκίδης άφησε να εννοηθεί, οι αιρετοί εκπρόσωποι, μετά την επιτυχία του ψηφίσματος για το φόρο υποτελείας, δεν επιθυμούσαν να έρθουν σε σύγκρουση με τα επίσημα μέλη καταψηφίζοντας άρθρα του νόμου αυτού.³¹³

Ταυτόχρονα όμως, οι αιρετοί βουλευτές εξέφρασαν εμμέσως την έλλειψη εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση και τους υπαλλήλους της, δείγμα και της επιφυλακτικότητάς τους έναντι των προθέσεών της. Αφορμή έδωσε η συζήτηση για το νόμο περί επανεκτίμησης της περιουσίας, κατά την εκτέλεση της οποίας τα αιρετά μέλη θεώρησαν σημαντική τη συμμετοχή και κυπρίων εκτιμητών, πέραν των διορισμένων από την κυβέρνηση, αφού η μέχρι τότε εμπειρία τους τούς έκανε επιφυλακτικούς απέναντί της, καθώς πίστευαν ότι δεν θα κατέληγαν σε σωστές τιμές και θα έπλητταν τα συμφέροντα του λαού. Η συμμετοχή αντιπροσώπων του λαού, ακόμα και των Επαρχιακών Ιδαρέ, στις επιτροπές αυτές θα διασφάλιζαν την ορθότητα των εκτιμήσεων.³¹⁴ Η προσπάθεια αυτή για διορισμό και εκπροσώπων του τοπικού στοιχείου πρέπει να ιδωθεί και στα ευρύτερα πλαίσια των αιτημάτων για αύξηση της συμμετοχής των ιθαγενών στις διάφορες κυβερνητικές θέσεις. Η επιμονή των αιρετών μελών, οι οποίοι, μέσω τροποποιήσεων στο αρχικό νομοσχέδιο, πέτυχαν τη συμμετοχή και του τοπικού στοιχείου στη διαδικασία επανεκτίμησης οδήγησε την κυβέρνηση σε δύο περιπτώσεις να αναβάλλει τη συζήτηση, προφανώς ως μέτρο πίεσης προς τους διαφωνούντες.³¹⁵

Η προκατάληψη έναντι των Βρετανών και η αδυναμία κατανόησης των στόχων και επιδιώξεών τους από τα αιρετά μέλη εκφράστηκε ιδιαίτερα έντονα κατά το επόμενο έτος (1888), και οδήγησε σε καταψήφιση διαφόρων νομοσχεδίων, τα οποία θα βοηθούσαν είτε στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων, μέσω της μείωσης της εγκληματικότητας, είτε της προστασίας της παραγωγής. Ενδεικτική ήταν η καταψήφιση των νομοσχεδίων για τη φορολόγηση της εισαγωγής όπλων³¹⁶ και της εγγραφής τους,³¹⁷

³¹² TNA: CO69/3. Συνεδρία 31-3-1887.

³¹³ TNA: CO69/3. Συνεδρία 17-3-1887.

³¹⁴ TNA: CO69/3. Συνεδρίες 23 και 24-2-1887 κ.ε.

³¹⁵ Βλ. TNA: CO69/3. Συνεδρίες 24-2-1887 και 1-3-1887. Οι συζητήσεις για το νομοσχέδιο αναλύονταν και στις εφημερίδες της εποχής, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 21/5-3-1887 κ.ε. Η αναβολή της συζήτησης, αν και σχολιάστηκε αρνητικά, αφού αποδείκνυε την αδυναμία της πλειοψηφίας του Συμβουλίου να επιβάλει την άποψή του, ταυτόχρονα έγινε δεκτή με ανακούφιση, αφού οι όροι που επέβαλλε το νομοσχέδιο οδηγούσαν στην καταστροφή των κτηματιών. Βλ. εφ. *Αλήθεια*, 14/26-3-1887.

³¹⁶ TNA: CO69/3. Συνεδρία 9-3-1888.

³¹⁷ TNA: CO69/3. Συνεδρίες 21 και 22-3-1888. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Rashid Effenti, αντιδρώντας στην ψήφιση του νομοσχεδίου, αδυνατούσε να αντιληφθεί πως αυτό θα σταματούσε τη ζωοκλοπή. Επιπρόσθετα, ο

αφού τα αιρετά μέλη τα θεωρούσαν ως ακόμα ένα μέσο για την αύξηση των κυβερνητικών εσόδων από φορολογίες και ελέγχου των πολιτών. Παρόμοια στάση τήρησαν και στο νομοσχέδιο για την καθιέρωση στο νησί εμπορικών σημάτων (merchandize mark), θεωρώντας ότι με αυτό θα διασφαλιζόνταν τα συμφέροντα των ξένων.³¹⁸

Παρά τις διαφωνίες, στη διάρκεια της συνόδου του 1887 συζητήθηκαν διάφορα νομοσχέδια με εποικοδομητικό διάλογο από τα αιρετά και τα επίσημα μέλη. Από τα σημαντικότερα ήταν η νομοθετική διευθέτηση της άρδευσης για γεωργικούς σκοπούς³¹⁹ αλλά και η εισαγωγή ψηφίσματος από την κυβέρνηση για τον έλεγχο του αριθμού των αιγών, η μετατροπή του οποίου σε νόμο και η εφαρμογή του θα απασχολούσε τους κατοίκους για πολλά χρόνια³²⁰. Συζητήθηκαν ακόμη και εγκρίθηκαν νομοσχέδια που στόχο είχαν την αφορολόγητη ελλιμενίση πλοίων που βρίσκονταν στην υπηρεσία του Στέμματος³²¹ αλλά και την αδασμολόγητη εισαγωγή όπλων από τους βρετανούς αξιωματούχους στο νησί,³²² προνόμια που επιβεβαίωναν την ισχύ της κραταιάς δύναμης στο νησί. Το γεγονός αυτό διαφάνηκε ιδιαίτερα όταν το ψήφισμα του Ρώσσου για τη μείωση του φόρου των ατιμόπλοιων που ελλιμενίζονταν στην Κύπρο για εμπορικούς σκοπούς και υπερέβαιναν τους 1,000 τόνους και το οποίο θα βελτίωνε το εμπόριο του νησιού, δεν υποστηρίχθηκε από τα επίσημα μέλη, με τη δικαιολογία ότι θα μειώνονταν τα δημόσια έσοδα.³²³

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, λόγω της ξηρασίας του προηγούμενου έτους (1886), τα αιτήματα από τους κατοίκους για βοήθεια αυξήθηκαν, ενώ και οι ίδιοι οι βουλευτές κατέθεταν σχετικά ψηφίσματα προς την κυβέρνηση. Πέραν όσων αναφέρθηκαν για παροχή βοήθειας προς την επαρχία Πάφου και την Καρπασία, ο Καρεμφυλάκης κατέθεσε ψήφισμα με το οποίο πρότεινε τη λήψη δανείου 50,000 λιρών από την κυβέρνηση για το σκοπό αυτό, το οποίο βέβαια θα προστίθετο στον προϋπολογισμό. Χωρίς να αμφισβητεί τις προθέσεις της κυβέρνησης, ο βουλευτής κατέθεσε το πιο πάνω ψήφισμα, το οποίο μετά από προσθήκες, και παρά την αντίθεση των επίσημων μελών, που το θεωρούσαν μη πραγματοποιήσιμο, εγκρίθηκε από την πλειοψηφία των μελών.³²⁴

νόμος θεωρήθηκε ότι θα έδινε τη δυνατότητα στην κυβέρνηση «να παραβιάζει το οικογενειακό άσυλον παντός πολίτου». Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β', σελ. 495.*

³¹⁸ TNA: CO69/3. Συνεδρία 21-3-1888.

³¹⁹ TNA: CO69/3. Συνεδρίες 29 και 30-3-1887.

³²⁰ TNA: CO69/3. Συνεδρία 22-3-1887.

³²¹ TNA: CO69/3. Συνεδρία 25-2-1887.

³²² TNA: CO69/3. Συνεδρία 28-3-1887.

³²³ TNA: CO69/3. Συνεδρία 8-3-1887.

³²⁴ TNA: CO69/3. Συνεδρία 31-3-1887. Όπως προέβλεπε και ο αρθρογράφος της εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 21/2-4-1887, «αι εκ μέρους της κυβερνήσεως αντιστάσεις άγουσιν ημάς εις το να πιστεύσωμεν ότι και η λαοσωτήριος αύτη πρότασις, ως τόσαι άλλαι, παραπεμφθήσεται εις τας ελληνικάς καλένδας».

Με το πέρας των συνεδριών της συνόδου, οι βουλευτές επικεντρώθηκαν στην άσχημη οικονομική κατάσταση στην οποία περιήλθαν οι κάτοικοι, που ήταν συνδυασμός της ανομβρίας, της φτώχης αγροτικής παραγωγής, της αύξησης της εγκληματικότητας, της αυστηρής κυβερνητικής φοροεισπρακτικής πολιτικής και της συνεχιζόμενης αύξησης των κυβερνητικών δαπανών. Σε όλες τις επαρχίες διοργανώθηκαν συλλαλητήρια, με κύριους ομιλητές τους βουλευτές στα οποία εκδηλώθηκε η δυσφορία των κατοίκων έναντι της βρετανικής διοίκησης.³²⁵

Εν μέσω αυτών των εκδηλώσεων διαμαρτυρίας, αλλά και τη συνειδητοποίηση για την αδυναμία των αιρετών μελών να ασκήσουν πραγματικές εξουσίες,³²⁶ άρχισε τις εργασίες του το Νομοθετικό Συμβούλιο στα τέλη Φεβρουαρίου 1888. Στην προσφώνησή του ο Αρμοστής επισήμανε και ο ίδιος τις άσχημες οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί, που ήταν και ο κύριος λόγος αύξησης των εγκλημάτων, τονίζοντας ταυτόχρονα τα μέτρα που υιοθετήθηκαν κατά το προηγούμενο έτος για αντιμετώπισή τους. Σε αυτά τα πλαίσια κυμάνθηκαν και τα νομοσχέδια που πρότεινε η κυβέρνηση στο Συμβούλιο προς συζήτηση.³²⁷ Η αντιφώνηση των βουλευτών διατηρήθηκε στα ίδια πλαίσια, με την αίτηση περαιτέρω μέτρων βοήθειας προς τους κατοίκους και την ταυτόχρονη επιδοκιμασία ορισμένων κυβερνητικών ενεργειών, όπως τη συλλογή της δεκάτης σε είδος³²⁸ και την αστυνόμευση περιοχών για την καταπολέμηση της ζωοκλοπής, των οποίων ζητήθηκε η επέκταση.³²⁹ Η απουσία, όμως, οποιασδήποτε αναφοράς στα αιτήματα των κατοίκων, όπως εκδηλώθηκαν στα πρόσφατα συλλαλητήρια, κατακρίθηκε έντονα από τον Τύπο.³³⁰

Ήδη από τις εισαγωγικές ομιλίες, διαφάνηκε ότι η στόχευση των μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου, τόσο των αιρετών, όσο και των επίσημων, κατά την τρέχουσα σύνοδο θα ήταν η προσπάθεια για βελτίωση των οικονομικών συνθηκών του νησιού. Η

³²⁵ Για περιγραφή των συλλαλητηρίων και των σχετικών ψηφισμάτων βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 484-491, The Acting High Commissioner to Sir H.T. Holland, Nicosia, Received 21-1-1888, *Cyprus C. 5523, Correspondence Relating to the Affairs and Finances of Cyprus*, Λονδίνο 1888, σσ. 87-91, Sir Henry Bulwer to Sir H. Holland, Received 8-3-1888, *Cyprus C. 5523, ό.π.*, σσ. 97-98. Βλ. επίσης εφημ. *Αλήθεια*, 28/10-12-1887 κ.ε. και *Φωνή της Κύπρου*, 5/17-12-1887 κ.ε., όπου περιγράφονται οι προετοιμασίες για τα συλλαλητήρια και τα ψηφίσματά τους.

³²⁶ Είναι χαρακτηριστικό το άρθρο της εφ. *Αλήθεια*, 12/24-3-1888, όπου αναφέρεται ότι «οι δυστυχείς αντιπρόσωποι μας χερσί τε ποσί τε δεδεμένοι όντες και την κοιλίαν μόνον έρποντες».

³²⁷ Ολόκληρος ο εναρκτήριος λόγος στο TNA: CO69/3. Συνεδρία 29-2-1888. Ανάμεσα στα μέτρα που λήφθηκαν ήταν και η καινοτομία της παραλαβής της δεκάτης στα σιτηρά από την επαρχία Πάφου σε είδος, κάτι που θα καθιερωνόταν, αφού είχε ευεργετικά αποτελέσματα, αλλά και η παραχώρηση αλεύρου στους φτωχούς κατοίκους της Καρπασίας, η καθυστέρηση στη συλλογή των φόρων και η εργοδότηση πολλών κατοίκων σε δημόσια έργα.

³²⁸ Το αίτημα αυτό επανερχόταν συχνά και στον Τύπο της εποχής, βλ. «Συλλογή της δεκάτης εις είδος», εφ. *Αλήθεια*, 27/8-9-1888.

³²⁹ TNA: CO69/3. Συνεδρία 5-3-1888.

³³⁰ Βλ. χαρακτηριστικά το άρθρο της εφ. *Νεολόγος* της Κωνσταντινουπόλεως, ημερ. 19-3-1888, το οποίο αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Αλήθεια*, 16/28-4-1888.

σύμπνοια αυτή επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι ήταν η πρώτη φορά που η προταθείσα από την ειδική επιτροπή αντιφώνηση εγκρίθηκε ομόφωνα, χωρίς οποιαδήποτε τροποποίηση. Πέραν των σχετικών νομοσχεδίων, αρκετά ήταν τα ψηφίσματα, αλλά και οι επερωτήσεις, τόσο για τη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών, όσο και για τις διάφορες φορολογίες.³³¹

Οι άσχημες οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί οδήγησαν τα αιρετά μέλη στην έντονη αντίδραση κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού εξόδων της κυβέρνησης, με αφορμή τους υψηλούς μισθούς των βρετανών αξιωματούχων, σε συνάρτηση με το φόρο υποτελείας. Η υπεράσπισή του από τον ίδιο τον Αρχιγραμματέα, ο οποίος υποστήριξε ότι τα συνολικά έξοδα για τη διοίκηση ήταν μικρότερα συγκρινόμενα με άλλες αποικίες, δεν ικανοποίησε τα αιρετά μέλη, τα οποία σκλήρυναν τη στάση τους κατά τις κατά άρθρο συζητήσεις. Ανάμεσα στις προτάσεις των κυρίων βουλευτών, που, παρά τις απορριπτικές ψήφους των επίσημων μελών, εγκρίθηκαν, ήταν η μείωση των μισθών και των επιδομάτων, ακόμα και των ενοικίων πολλών ανώτερων αξιωματούχων, η σύμπτυξη διοικητικών θέσεων (με πιο σημαντική την πρόταση ο Αρχιγραμματέας να ασκεί ταυτόχρονα και τα καθήκοντα του Διοικητή Λευκωσίας) και η κατάργηση άλλων. Οι βρετανοί αξιωματούχοι, από την πλευρά τους, δήλωναν αδυναμία να μειώσουν τους μισθούς, παρά μόνο με την κένωση των θέσεων, ενώ πιθανή κατάργηση ή ακόμα και αναγκαστική μείωση των μισθών ισχυρίζονταν ότι θα είχε επιπτώσεις στην κυβερνητική εικόνα, αφού δύσκολα θα εντοπιζόνταν ικανοί υπάλληλοι με μειωμένους μισθούς. Επιπρόσθετα, οι εργασίες των διαφόρων τμημάτων δεν θα διεκπεραιώνονταν με αποτέλεσμα τη δημιουργία επιπρόσθετων προβλημάτων στη διοίκηση του νησιού.³³²

Οι συνολικές αποκοπές, οι οποίες έφτασαν το ποσό των 7,962 λιρών, επέφεραν την αντίδραση του Αρμοστή, που εκφράστηκε με μήνυμά του στο Συμβούλιο, με το οποίο δεσμεύτηκε να μελετήσει το ζήτημα και να ενημερώσει τον υπουργό, αναμένοντας τη μεταβολή της στάσης των μελών του.³³³ Ο Bulwer είχε βέβαια ενημερώσει αυθημερόν το υπουργείο, αποστέλλοντας τόσο πίνακες με τις μειώσεις όσο και δική επιστολή, όπου τόνιζε ότι μεγάλος αριθμός αξιωματούχων θα έχανε τις θέσεις του, ενώ αρκετών άλλων θα

³³¹ Βλ. ενδεικτικά την επερώτηση και τη συζήτηση που ακολούθησε για την επιτυχία του προγράμματος καταπολέμησης της ακρίδας στο ΤΝΑ: CO69/3. Συνεδρία 10-4-1888.

³³² Η εξέταση του νομοσχεδίου ξεκίνησε στη συνεδρία της 9^{ης} Απριλίου 1888 και συνεχίστηκε στις επόμενες συνεδρίες. Βλ. ΤΝΑ: CO69/3, και γενικά Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 497-518. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι οι αιρετοί βουλευτές, παρά την προσπάθειά τους για μείωση των λειτουργικών εξόδων της διοίκησης, στήριζαν την αναγκαιότητα ορισμένων επιδομάτων για την ομαλή λειτουργία της, όπως ήταν το επίδομα τροφής των αλόγων των αγροτικών ιατρών, βλ. ΤΝΑ: CO69/3. Συνεδρία 17-4-1888.

³³³ ΤΝΑ: CO69/3. Συνεδρία 24-4-1888. Η ελληνική μετάφρασή του στο Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 497-498.

μειωνόταν ο μισθός, με ανεπαρκείς, σύμφωνα με τον ίδιο, αιτιολογήσεις από τα αιρετά μέλη.³³⁴

Δυο μέρες αργότερα, η απάντηση των βουλευτών δεν ήταν η αναμενόμενη από τον Αρμοστή, ενώ τονιζόταν η ευθύνη της κυβέρνησης για την απρονοησία της για τα ισχύοντα συμβόλαια, αφού το Συμβούλιο για πολλά χρόνια επέμενε στον εντοπισμό τρόπων μείωσης των δαπανών.³³⁵ Ο Αρμοστής στην επόμενη συνεδρία, απαντώντας με διάγγελμα, τόνισε την διαφωνία του με τον προτεινόμενο, από τους βουλευτές, τρόπο, κατηγορώντας τους ότι ασκούσαν «πλειονοψηφίας εξουσίαν» και ότι παρέκκλιναν των αρχών της βρετανικής διοίκησης. Ζήτησε την απόσυρση των τροποποιήσεων, υποσχόμενος ότι θα λάμβανε υπόψη στο εξής τις προτάσεις τους κατά την ετοιμασία των προϋπολογισμών, αναγνωρίζοντας έμμεσα ότι μέχρι τότε δεν το έπραττε.³³⁶ Οι βουλευτές, απαντώντας και στο δεύτερο διάγγελμα, υποστήριξαν τις τροποποιήσεις που ψήφισαν, αφού οι δαπάνες ήταν «δυσανάλογοι προς τα μέσα και τους πόρους της χώρας»³³⁷. Ως αποτέλεσμα, το τροποποιημένο, από τους εκλεγμένους βουλευτές, νομοσχέδιο επανατέθηκε προς συζήτηση, παρά τις κυβερνητικές αντιρρήσεις και εγκρίθηκε,³³⁸ ενώ ο Αρμοστής ενημέρωσε το Συμβούλιο ότι θα απέστειλε το νόμο, με τις παρατηρήσεις του στο υπουργείο, για την έγκριση ή απόρριψή του από τη Βασίλισσα.³³⁹ Στα μέσα του Μαΐου, ο Bulwer απέστειλε προς το υπουργείο τα ολοκληρωμένα Πρακτικά των σχετικών συνεδριών, επαναλαμβάνοντας τις ενστάσεις του για τις μειώσεις, δηλώνοντας ταυτόχρονα την πεποίθησή του ότι η βρετανική κυβέρνηση έπρεπε να προβεί σε ορισμένες περικοπές στο μισθολόγιο. Τέλος, ζήτησε την έγκριση του υπουργείου για συμπληρωματικό προϋπολογισμό, παρακάμπτοντας δηλαδή τον πρόσφατα ψηφισθέντα νόμο.³⁴⁰ Η απάντηση του υπουργού Αποικιών ετοιμάστηκε στις 20 Ιουλίου 1888. Αρχικά αποκλείστηκε η πιθανότητα για την προσθήκη στο σύνταγμα πρόνοιας για αποφυγή τέτοιων περιπτώσεων, αφού δεν εντασσόταν στο γενικότερο συνταγματικό πνεύμα στις διάφορες κτήσεις της Βρετανίας, επειδή η παραχώρηση αυτή εξυπακούόταν εμπιστοσύνη στις ικανότητες του συγκεκριμένου λαού. Έπειτα, αφού ανέλυσε κάθε περίπτωση μείωσης μισθού ή

³³⁴ Sir Henry Bulwer to Sir H. Holland, Nicosia 24-4-1888, *Cyprus C. 5523*, ό.π., σσ. 114-116.

³³⁵ TNA: CO69/3. Συνεδρία 26-4-1888. Βλ. και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σελ. 498. Η απάντηση ετοιμάστηκε από ειδική επιτροπή, η οποία αποτελείτο από τέσσερα αιρετά μέλη (τρεις Έλληνες και ένα Τούρκος) και δύο επίσημα μέλη, τα οποία και διαφώνησαν με το τελικό κείμενό της.

³³⁶ TNA: CO69/3. Συνεδρία 27-4-1888.

³³⁷ TNA: CO69/3. Συνεδρία 30-4-1888. Όπως ήταν αναμενόμενο, τα επίσημα μέλη δεν συμφώνησαν με την απάντηση, καταψηφίζοντάς την στη σχετική ψηφοφορία.

³³⁸ TNA: CO69/3. Συνεδρία 1-5-1888.

³³⁹ TNA: CO69/3. Συνεδρία 2-5-1888. Ο Bulwer αρχικά απέστειλε στο υπουργείο μόνο τα σχετικά μηνύματα, Sir Henry Bulwer to Sir H. Holland, Nicosia 1-5-1888, *Cyprus C. 5523*, ό.π., σσ. 116-119, ενώ μετά το πέρας των συνεδριών ολόκληρο το νόμο, Sir Henry Bulwer to Sir H. Holland, Nicosia 4-5-1888, *Cyprus C. 5523*, ό.π., σσ. 119-121.

³⁴⁰ Sir Henry Bulwer to Sir H. Holland, Nicosia 15-5-1888, *Cyprus C. 5523*, ό.π., σσ. 123-146.

κατάργησης θέσεων ξεχωριστά, εγκρίνοντας και ορισμένες από αυτές, πρότεινε την υπογραφή από τη Βασίλισσα Διατάγματος εν Συμβουλίω που να επιβάλλει τον προϋπολογισμό, επισημαίνοντας όμως ότι η ενέργεια αυτή δεν έπρεπε να αποτελέσει προηγούμενο, αλλά αντιθέτως η κυβέρνηση όφειλε να εντοπίσει τρόπους μείωσης των δημοσιονομικών.³⁴¹ Τέλος τόνισε, σε μορφή απειλής, ότι σε περίπτωση επανάληψης, εκ μέρους των αιρετών αντιπροσώπων, τέτοιας ενέργειας, το Λονδίνο θα εξέταζε ακόμα και την περίπτωση αναθεώρησης του Συντάγματος.³⁴²

Σε αυτά τα πλαίσια, και ιδιαίτερα στην προσπάθεια του Συμβουλίου για έλεγχο της κυβερνητικής φορολογικής πολιτικής ανήκε και το ψήφισμα που κατέθεσε ο Πασχάλης Κωνσταντινίδης. Σύμφωνα με αυτό, η εκτελεστική εξουσία δεν θα μπορούσε να επιβάλει οποιαδήποτε φορολογία στο νησί, εκτός και αν αυτή εγκρινόταν με νόμο. Η πρόταση του κύριου βουλευτή, που αμφισβητούσε την εξουσία της κυβέρνησης να επιβάλλει φόρους, αφού κανένας φόρος δεν θα επιβαλλόταν αν δεν εγκρινόταν και από το Νομοθετικό Συμβούλιο, εγκρίθηκε ομόφωνα.³⁴³

Η παραπάνω αντιπαράθεση ήταν πολύ σημαντική για τις περαιτέρω ενέργειες τόσο της κυβέρνησης όσο και των μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου. Αφενός η πρώτη αναγκάστηκε να μεριμνήσει ώστε να ληφθούν τα απαραίτητα μέτρα για μείωση των αναγκών για τη λειτουργία της κρατικής μηχανής στο νησί, αφετέρου οι εκλεγμένοι βουλευτές, παρά και τις δικές τους αμφιταλαντεύσεις, κατάφεραν, έστω και μακροπρόθεσμα, το επιθυμητό αποτέλεσμα, την ελάττωση των κυβερνητικών δαπανών. Εξίσου σημαντικό όμως ήταν και το γεγονός ότι οι Βρετανοί, ακόμη μια φορά, επέβαλαν την πολιτική τους μέσω πλαγίας οδού, παρακάμπτοντας τις αποφάσεις του Συμβουλίου, αλλά και το ότι, με ωμό τρόπο, απείλησαν τους αιρετούς βουλευτές για κατάργηση του συντάγματος σε περίπτωση που δεν υιοθετούσαν τις κυβερνητικές αποφάσεις.

Το ζήτημα του προϋπολογισμού απασχόλησε και τη νομοθετική σύνοδο του 1889 με αναφορά σε αυτό στην εναρκτήρια ομιλία του Αρμοστή, ο οποίος ενημέρωσε το Συμβούλιο για τις ενέργειες του αλλά και τις αποφάσεις του υπουργού.³⁴⁴ Επιπρόσθετα,

³⁴¹ Το διάταγμα δημοσιεύτηκε και στην *Επίσημη Εφημερίδα*, βλ. *The Cyprus Gazette Supplement*, 21-9-1888, και αναδημοσιεύτηκε και στον τοπικό Τύπο, βλ. εφ. *Φωνή της Κύπρου και Αλήθεια*, 17/29-9-1888.

³⁴² Lord Knutsford to Sir Henry Bulwer, Downing Street 20-7-1888, *Cyprus C. 5523*, ό.π., σσ. 170-173. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο υπουργός Αποικιών επανήλθε με νέα επιστολή του στις αρχές Αυγούστου προτείνοντας διάφορα «μέτρα λιτότητας» για εξοικονόμηση πόρων, υιοθετώντας αρκετές από τις προτάσεις των Κύπριων βουλευτών. Βλ. σχετικά Lord Knutsford to Sir Henry Bulwer, Downing Street 3-8-1888, *Cyprus C. 5523*, ό.π., σσ. 174-180. Η αλληλογραφία που ακολούθησε βρίσκεται στο *Cyprus C. 5812, Further Correspondence relating to the Affairs and Finances of Cyprus*, Λονδίνο 1889, ενώ δημοσιεύτηκε σε συνεχή φύλλα της εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 15/27-10-1888 κ.ε.

³⁴³ TNA: CO69/3. Συνεδρία 13-4-1888.

³⁴⁴ Η εναρκτήρια ομιλία του Αρμοστή βρίσκεται στο TNA: CO69/4. Συνεδρία 27-2-1889, και η αντιφώνηση στο TNA: CO69/4. Συνεδρία 5-3-1889. Οι ελληνικές τους μεταφράσεις στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 528-534.

τόνισε ότι οι προσπάθειες της κυβέρνησης για μειώσεις στον νέο προϋπολογισμό δεν είχαν το επιθυμητό αποτέλεσμα, λόγω της ανάγκης αύξησης ορισμένων υπηρεσιών. Οι βουλευτές αν και επιδοκίμασαν τις κυβερνητικές προθέσεις, αξίωσαν και την εκ των προτέρων ενημέρωσή τους για τις μειώσεις αυτές, ώστε να αποφεύγονται μεταβολές «αίτινες δεν συνάδουσι προς τας απαιτήσεις της χώρας»³⁴⁵. Ο Αρμοστής επισήμανε ακόμη την ανάγκη λήψης περαιτέρω μέτρων για τη βελτίωση της αγροτικής παραγωγής, την ενίσχυση της αστυνομίας και τη μείωση της εγκληματικότητας, τομείς για τους οποίους και τα μέλη θα πρόσφεραν την αρωγή τους. Ο Bulwer τόνισε, τέλος, την ανάγκη για επανεξέταση τριών νομοσχεδίων, τα οποία, παρά το γεγονός ότι συζητήθηκαν σε προηγούμενες συνόδους, εξαιτίας των τροποποιήσεων που επέφεραν τα αιρετά μέλη, είχαν καταστεί, σύμφωνα με τον ίδιο, ακατάλληλα. Όπως θα φανεί και παρακάτω, τόσο η αρμοστειακή ομιλία, όσο και η αντιφώνηση αντικατόπτριζαν και τους χαμηλούς τόνους ολόκληρης της συνόδου. Χαρακτηριστική ήταν και η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς από τα μέλη στην αντιφώνησή τους για τα ζητήματα που απασχολούσαν γενικότερα το νησί, πιθανόν εξαιτίας και της αναμενόμενης αναχώρησης της Πρεσβείας στο Λονδίνο για κατάθεση των αιτημάτων του κυπριακού λαού, όπως κωδικοποιήθηκαν από τα ψηφίσματα στα συλλαλητήρια του προηγούμενου έτους.³⁴⁶

Οι εργασίες του Συμβουλίου συνεχίστηκαν με τις συνήθεις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στα αιρετά και τα επίσημα μέλη κατά τις συζητήσεις των νομοσχεδίων, στην προσπάθεια πάντα των πρώτων για απόλυση προνοιών σε αυτά που ήταν ιδιαίτερα αυστηρές για τους κατοίκους, όπως για παράδειγμα τα νομοσχέδια για το αλάτι (όπου προνοούνταν βαριές ποινές), την επανεκτίμηση των περιουσιών (αιτούνταν γενική αξιολόγηση), τη μεταφορά όπλων (θεωρούσαν ότι η απαγόρευση οπλοφορίας δεν ήταν η λύση του προβλήματος της εγκληματικότητας, αλλά η φτώχεια και η αμάθεια) και την προστασία των ποταμών.³⁴⁷

Οι ασκοί του Αιόλου άνοιξαν όταν τέθηκε για συζήτηση το νομοσχέδιο για τον προϋπολογισμό του τρέχοντος έτους. Ο Α. Λιασίδης ανέφερε ότι η άποψη της πλειοψηφίας των αιρετών μελών ήταν ότι, μετά και την προηγηθείσα αλληλογραφία, οποιαδήποτε τροποποίηση και αν προτεινόταν από αυτούς θα «λογοκρινόταν» και πάλι από τον υπουργό, οπότε είχαν αποφασίσει να τηρήσουν αποχή κατά τη σχετική συζήτηση

³⁴⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Π. Κωνσταντινίδης κατέθεσε επερώτηση στην οποία ζητούσε να διευκρινιστεί κατά πόσο οι προτάσεις του υπουργού για μειώσεις στον προϋπολογισμό θα κατατίθεντο ενώπιον του Συμβουλίου. ΤΝΑ: CO69/4. Συνεδρία 7-3-1889.

³⁴⁶ Για την προετοιμασία της Πρεσβείας και τη σύνταξη του σχετικού υπομνήματος βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 518-522 και την άποψη σχετικά με «το πενιχρόν της απαντήσεως» στο ίδιο, σελ. 534.

³⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά στο ΤΝΑ: CO69/4. Συνεδρίες 8-3-1889 κ.ε., 15-3-1889, 18-3-1889 και 19-3-1889.

και να παρουσιάσουν τις απόψεις τους με υπόμνημα που ετοίμασαν.³⁴⁸ Ο Αρμοστής το αποδέχθηκε, αν η διαδικασία αυτή δεν ήταν η συνήθης, αφού το Σύνταγμα του έδινε το δικαίωμα να δεχθεί ένα τέτοιο υπόμνημα με την κυβερνητική του ιδιότητα, και όχι ως προέδρου του Συμβουλίου. Παρά τις ενστάσεις, η συζήτηση του νομοσχεδίου άρχισε με παρόντες τα επίσημα μέλη, δύο Οθωμανούς βουλευτές και τον Ρώσσο, οι οποίοι δεν υπόγραψαν ούτε το υπόμνημα διαχωρίζοντας έτσι τη θέση τους. Έτσι, το νομοσχέδιο εγκρίθηκε χωρίς οποιαδήποτε σοβαρή αντίδραση αυθημερόν.³⁴⁹

Αυτή ήταν η πρώτη έντονη διάσταση απόψεων μεταξύ των τούρκων και των ελλήνων αιρετών μελών. Η διαφαινόμενη αυτή αντιπαράθεση ενισχύθηκε και μετά την άρνηση των δευτέρων, και τελικά καταψήφιση του αιτήματός του οθωμανού βουλευτή Rashid Ef., για αναβολή της συζήτησης των τροποποιήσεων του νόμου περί Δημαρχείων, μέχρι να μεταφραστούν και στα οθωμανικά τα σχετικά έγγραφα. Η ενέργεια των ελλήνων μελών οδήγησε στη σύμπραξη των τούρκων συναδέλφων τους με τους Βρετανούς κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου.³⁵⁰

Σε αυτή, ο οθωμανός βουλευτής Rashid Ef. πρότεινε τη διπλή εκλογή, δηλαδή την εκλογή μουσουλμάνων μόνο από μουσουλμάνους και των χριστιανών από χριστιανούς, στους δήμους όπου υπήρχαν σύμβουλοι και των δύο κοινοτήτων, όπως γινόταν δηλαδή και με τις βουλευτικές εκλογές, και τη δυνατότητα στον ψηφοφόρο να δώσει όλες τις ψήφους που δικαιούταν σε ένα μόνο υποψήφιο. Η πρόταση αυτή, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν αποτέλεσμα του μέχρι τότε συστήματος, όπου οι οθωμανοί κάτοικοι θεωρούσαν, ότι λόγω του μικρού τους μεγέθους, η ψήφος τους θα ήταν «χαμένη». Η πρόταση αυτή, και ιδιαίτερα η τελευταία προσθήκη, επέφερε την αντίδραση των ελλήνων μελών, οι οποίοι πρότειναν την περαιτέρω εξέταση του θέματος. Μαζί τους συμφώνησε και ο Hussein Ef., ενώ διαφώνησαν οι υπόλοιποι Οθωμανοί και τα επίσημα μέλη.³⁵¹ Οι έλληνες βουλευτές θεωρούσαν ότι με την τροποποίηση αυτή οι μουσουλμάνοι έχαναν το δικαίωμα να επιλέγουν και τους χριστιανούς δημοτικούς συμβούλους, αφού τα προβλήματα των δήμων ήταν κοινά. Αντιθέτως, οι οθωμανοί βουλευτές υποστήριζαν την τροποποίηση, όπως και οι

³⁴⁸ Το υπόμνημα βρίσκεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 534-536, ενώ δημοσιεύτηκε και στον Τύπο βλ. εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 18/30-3-1889.

³⁴⁹ TNA: CO69/4. Συνεδρία 26-3-1889. Τα αιρετά μέλη, με πρόταση του Π. Κωνσταντινίδη, ζήτησαν αργότερα τη μείωση του μισθού του κυβερνητικού μηχανικού, ο οποίος θα αναλάμβανε και τις εξουσίες του αρχιδασονόμου, του οποίου η θέση θα καταργείτο, όπως και αυτή του βοηθού του, προσπαθώντας να μειώσουν τις δημόσιες δαπάνες. Όμως, μετά τις διαβεβαιώσεις του Αρμοστή η πρόταση αποσύρθηκε. Βλ. TNA: CO69/4. Συνεδρία 3-4-1889.

³⁵⁰ TNA: CO69/4. Συνεδρία 1-4-1889. Τα επίσημα μέλη θεώρησαν ότι οι τροποποιήσεις που πρότεινε η επιτροπή που διορίστηκε για το σκοπό αυτό ήταν τόσο πολλές, που οδηγούσαν σε νέο νομοσχέδιο, και ζήτησαν την αναβολή της συζήτησης. Οι οθωμανοί βουλευτές ζήτησαν αναβολή μέχρι τη μετάφραση των προτάσεων της επιτροπής στα οθωμανικά.

³⁵¹ TNA: CO69/4. Συνεδρία 2-4-1889.

Βρετανοί, και έτσι εγκρίθηκε με τη νικώσα ψήφο του Αρμωστή.³⁵² Η επιτευχθείσα τροποποίηση εξυπηρετούσε και τους στόχους των Βρετανών, για το φυλετικό διαχωρισμό των κατοίκων από τη βάση της κοινωνίας.³⁵³ Σε άλλο του αίτημα, ο Rashid Ef., προσπαθώντας προφανώς να εκμεταλλευτεί τη δημιουργηθείσα συνεργασία τούρκων και βρετανών μελών, πρότεινε την προσθήκη άρθρου στο νομοσχέδιο, με το οποίο να δίνεται η εξουσία στον Αρμωστή να διορίζει τον πρόεδρο και τον αντιπρόεδρο στα Δημοτικά Συμβούλια από τα εκλεγμένα μέλη. Δικαιολόγησε την πρότασή του ότι έτσι θα αποφεύγετο η εκλογή αναρμόδιου προσώπου στις θέσεις αυτές, κάτι με το οποίο διαφώνησαν τόσο οι έλληνες βουλευτές, όσο και ο Δικηγόρος του Στέμματος, με αποτέλεσμα να την αποσύρει³⁵⁴.

Στα πλαίσια αυτού του συγκρουσιακού πνεύματος που επικρατούσε, ο Π. Κωνσταντινίδης κατέθεσε ψήφισμα, που υποστηρίχθηκε τελικά μόνο από τους έλληνες βουλευτές, με το οποίο αντιδρούσαν στην προκήρυξη του υπουργού, ημερομηνίας 3-8-1888, για την αναδιοργάνωση των δικαστηρίων. Η αντίδραση οφειλόταν τόσο στο γεγονός ότι αυτή δεν ήταν επιθυμητή από το λαό, αφού η ως τότε λειτουργία τους κρινόταν ικανοποιητική, όσο και στο ότι υπήρχαν άλλα αιτήματα που έπρεπε να ικανοποιηθούν, ενώ τονίστηκε ότι δεν είχε προηγηθεί οποιαδήποτε συζήτηση εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου. Τα επίσημα μέλη, τα οποία υποστηρίχτηκαν και από τους τούρκους βουλευτές, θεώρησαν το ψήφισμα ως έκφραση ικανοποίησης για την ως τότε λειτουργία του δικαστικού συστήματος, ενώ υπεράσπισαν το δικαίωμα που είχε το Στέμμα για επιβολή μέτρων με Διάταγμα εν Συμβουλίω. Η καταψήφιση του ψηφίσματος με τις αγγλοτουρκικές ψήφους και τη νικώσα ψήφο του Αρμωστή ήταν η δεύτερη βρετανική επιτυχία έναντι των ελληνικών θέσεων, με τη συνεργασία των τούρκων βουλευτών.³⁵⁵

Η μακρά σύνοδος του 1889 ήταν ιδιαίτερα σημαντική τόσο για το νομοθετικό και το πολιτικό της έργο, αλλά ιδιαίτερα για την πρώτη ελληνοτουρκική βουλευτική αντιπαράθεση. Η σύγκρουση για τα δημοτικά συμβούλια οδήγησε στην πρώτη τουρκοβρετανική συνεργασία, η οποία, αν και ευκαιριακή προς το παρόν, ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τις μελλοντικές συμμαχίες εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Η επόμενη σύνοδος συνήλθε στα μέσα Μαρτίου 1890. Είχε προηγηθεί η αποστολή Πρεσβείας στο Λονδίνο και η αλληλογραφία του Αρμωστή με τον υπουργό Αποικιών

³⁵² TNA: CO69/4. Συνεδρία 3-4-1889. Είναι σημαντική η τροποποίηση που πρότεινε ο Δικηγόρος του Στέμματος, για την αντικατάσταση της λέξης «χριστιανός», που ο ίδιος ο τούρκος βουλευτής πρότεινε, σε «μη μωαμεθανό».

³⁵³ Βλ. σχετικά το Adamantia Pollis, «Intergroup Conflict and British Colonial Policy: The case of Cyprus», *Comparative Politics*, τόμ. 5, αρ. 4 (Ιούλιος 1973), σελ. 592.

³⁵⁴ Εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 25/6-4-1889.

³⁵⁵ TNA: CO69/4. Συνεδρία 2-4-1889.

σχετικά με τα αιτήματα των ελλήνων κατοίκων,³⁵⁶ γεγονός που ανέφερε και στην εισαγωγική του ομιλία ο Bulwer, κάτι που δεν έπραξε κατά την προηγούμενη χρονιά.³⁵⁷ Πέραν τούτου, ο Αρμοστής επισήμανε την ικανοποίησή του για την επιτυχημένη γεωργική παραγωγή του προηγούμενου έτους, που οφειλόταν και στα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση του, ενώ, σε συνέχεια των αντιδράσεων των βουλευτών στο παρελθόν, τόνισε τις μειώσεις δαπανών που θα επιτυγχάνονταν αλλά και τις μεταρρυθμίσεις που τροχοδρομήθηκαν σε ορισμένες υπηρεσίες.³⁵⁸ Αντίθετα, η αντιφώνηση των βουλευτών ήταν ιδιαίτερα επιθετική, αφού, παρά το γεγονός ότι αναγνώριζαν την αξία των βελτιωτικών έργων, τόνιζαν ταυτόχρονα ότι η κυβέρνηση όφειλε να πάρει επιπρόσθετα μέτρα για την ανάπτυξη του νησιού, ιδιαίτερα μέσω της αγροτικής παραγωγής.³⁵⁹ Η πολιτική των αιρετών βουλευτών έναντι της κυβέρνησης τύγχανε της επιδοκιμασίας του Τύπου, εξαιτίας του γεγονότος ότι κατά «την ενάσκησιν των ανατιθέντων αυτοίς δικαιωμάτων ενήσκησαν ταύτα μετά της προσηκούσης ευπρεπείας και περισκέψεως, αποβλέποντες πάντοτε προς το αληθές συμφέρον του λαού».³⁶⁰ Στη σύνοδο εμφανίστηκαν τρεις νέοι βουλευτές, ο μητροπολίτης Κηρυναίας Κύριλλος, ο Περικλής Βοντιτσιάνος και ο Αριστοτέλης Παλαιολόγος, ενώ μια αιρετή (μετά την παραίτηση του Καρεμφυλάκη, το προηγούμενο έτος) και μια επίσημη θέση παρέμειναν κενές, σχεδόν σε όλη τη διάρκειά της.

Οι πρώτες αντιπαραθέσεις επήλθαν κατά τη συζήτηση για το νομοσχέδιο του προϋπολογισμού. Παρά τις διαβεβαιώσεις του Αρμοστή ότι το νομοσχέδιο είχε τα λιγότερα έξοδα από όλους τους μέχρι τότε προϋπολογισμούς³⁶¹, ο βουλευτής Αχ. Λιασίδης, ο κύριος εκφραστής της αντιπολίτευσης στις προηγούμενες περιπτώσεις, τόνισε

---

³⁵⁶ Για την Πρεσβεία και τις βρετανικές απόψεις βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 518-524, 540-651, Ν. Κατάνας, *Κυπριακόν, ό.π.*, σσ. 74-77, Γεώργιος Κ. Γεωργιάδης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Σωφρόνιος (1865-1900) και η συμβολή του στην ανάπτυξη σχέσεων προς την Υψηλή Πύλη και Βρετανική Κυβέρνηση*, Λευκωσία 1996 (διδασκαρική διατριβή που κατατέθηκε στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), σσ. 301-317. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι μουσουλμάνοι αρχικά υποστήριζαν την αποστολή πρεσβείας, στην οποία θα συμμετείχαν και δύο εκπρόσωποί τους, έπειτα όμως απέσυραν τη στήριξή τους, τονίζοντας ότι θεωρούσαν αρμόδιο για επίλυση των προβλημάτων τους τον Αρμοστή και όχι το υπουργείο. Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 517, 567. Αντίθετα, ο Π. Κωνσταντινίδης σε συζήτηση στο Συμβούλιο, ανέφερε ότι η αιτία της μεταστροφής τους ήταν η επιθυμία των Οθωμανών να διαβιβαστούν τα αιτήματα στον υπουργό μέσω του Σουλτάνου, βλ. TNA: CO69/10. Συνεδρία 10-3-1897.

³⁵⁷ Όπως είχε προαναγγείλει στην εισαγωγική του ομιλία, ο Αρμοστής παρουσίασε την απάντηση του υπουργού Αποικιών στη συνεδρία της 21^{ης} Απριλίου 1890. Βλ. TNA: CO69/4. Η «παράκαμψη» των αιτημάτων και των προθέσεων της κυβέρνησης από τον Αρμοστή στην εναρκτήριά του ομιλία αντιμετώπιστηκε με απαισιοδοξία από τον Τύπο, βλ. εφ. *Εναγόρας* (Λευκωσία), 2/14-3-1890 κ.ε.

³⁵⁸ TNA: CO69/4. Συνεδρία 11-3-1890.

³⁵⁹ TNA: CO69/4. Συνεδρία 20-3-1890. Πρέπει να σημειωθεί ότι ανάμεσα στα μέλη της Επιτροπής για σύνταξη της αντιφώνησης υπήρχαν διαφωνίες σε αρκετά σημεία, με αποτέλεσμα να ζητηθεί παράταση από το Συμβούλιο για την ολοκλήρωσή της. Βλ. TNA: CO69/4. Συνεδρία 17-3-1890. Τελικά, εγκρίθηκε από το Συμβούλιο χωρίς σημαντικές τροποποιήσεις στη TNA: CO69/4. Συνεδρία 18-3-1890.

³⁶⁰ Εφ. *Εναγόρας*, 16/28-3-1890.

³⁶¹ Παράλληλα με τις μειώσεις στα έξοδα, ο Αρμοστής ενημέρωσε το Συμβούλιο ότι θα καταργείτο το Ελεγκτικό Τμήμα, μετά και την κένωση της θέσης του προϊσταμένου του και ο έλεγχος των λογαριασμών της κυβέρνησης θα μεταφερόταν στο Λονδίνο.

ότι δεν θα σχολίαζε το γεγονός αυτό, αλλά θα πρότεινε πιθανές μειώσεις, σύμφωνα και με τις προτάσεις του υπουργού του προηγούμενου έτους. Αυτές είχαν στόχο, κατά τον ίδιο, τη μείωση των εξόδων μισθοδοσίας μέσω του διορισμού Κυπρίων σε διάφορες κυβερνητικές θέσεις. Αυτό, όπως ήταν αναμενόμενο, επέφερε την αντίδραση των επισήμων μελών, που θεωρούσαν ότι ήταν ανεύθυνο εκ μέρους του Συμβουλίου να αποφασίζει μειώσεις προσωπικού και μισθών με «μια μονοκονδυλιά».³⁶² Πάντως, ο Λιασιδής παρουσιάστηκε περισσότερο διαλλακτικός, σε σχέση με τα προηγούμενα έτη, αφού αρκετές φορές, ύστερα από τις εξηγήσεις των επισήμων μελών, απέσυρε τις προτεινόμενες τροποποιήσεις του.³⁶³ Την αντίθεσή του στις μειώσεις εξέφρασε ο Αρμοστής, θεωρώντας τις αδικαιολόγητες, αφού είχαν επιτευχθεί ήδη αρκετές περικοπές στα σχετικά κονδύλια, αλλά και στο συνολικό προϋπολογισμό από έτος σε έτος. Τελικά, οι τροποποιήσεις αποσύρθηκαν και το νομοσχέδιο εγκρίθηκε όπως είχε πρωτοπαρουσιαστεί.³⁶⁴

Πέραν τούτων, αξιοσημείωτη ήταν η προσπάθεια του Αρμοστή για την ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας στο νησί, μέσω διαβούλευσης με το Νομοθετικό Σώμα και σχετική αλληλογραφία με τον υπουργό Αποικιών. Η δημιουργία ενός τέτοιου τραπεζικού ιδρύματος τέθηκε ήδη από τις αρχές της συνόδου ως επερώτηση στην κυβέρνηση.³⁶⁵ Ενώπιον του σώματος παρουσιάστηκαν δύο πιθανά σενάρια: Η τροποποίηση του ακριδικού ταμείου, όπως ήταν η εισήγηση του υπουργού, και η χρησιμοποίησή του, υπό τον κυβερνητικό έλεγχο, ως πηγή δανεισμού για γεωργικούς σκοπούς ή η ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας με ιδιωτική πρωτοβουλία. Οι σχετικές συζητήσεις κάλυψαν αρκετές συνεδρίες, αφού τα αιρετά μέλη επιδίωκαν να μη μειωθεί ο ακριδικός φόρος, ώστε να υπάρχει ένα σημαντικό ποσό ως απόθεμα για τη λειτουργία της τράπεζας, ενώ τα επίσημα μέλη υποστήριζαν μείωση του φόρου.³⁶⁶ Ως αποτέλεσμα ακολούθησε η κατάθεση νομοσχεδίου για την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας από τον βουλευτή Λευκωσίας-Κερύνειας Π. Κωνσταντινίδη. Ο Αρμοστής έθεσε ζήτημα αντισυνταγματικότητας, αφού η έγκρισή του θα επέφερε επιπρόσθετα έξοδα, κάτι που δεν επιτρεπόταν από το Διάταγμα

³⁶² TNA: CO69/4. Συνεδρία 31-3-1890 κ.ε.

³⁶³ Βλ. ενδεικτικά τις προτάσεις για μείωση στο κονδύλι για τον προϊστάμενο του Κυβερνητικού Τυπογραφείου, τον Αρχιλογιστή και την κατάργηση της θέσης του Επιθεωρητή Παιδείας. TNA: CO69/4. Συνεδρία 1-4-1890 κ.ε.

³⁶⁴ TNA: CO69/4. Συνεδρία 2-5-1890. Για τις ευχαριστίες του Αρμοστή για την απόσυρση των τροποποιήσεων TNA: CO69/4. Συνεδρία 14-5-1890.

³⁶⁵ Για τις επερωτήσεις του Παλαιολόγου και Βονιτσιάνου αντίστοιχα βλ. TNA: CO69/4. Συνεδρίες 24-3-1890 και 25-3-1890.

³⁶⁶ Η πρόταση του Αρμοστή βλ. TNA: CO69/4. Συνεδρία 29-4-1890. Για τις σχετικές συζητήσεις βλ. TNA: CO69/4. Συνεδρίες 30-4-1890, 6-5-1890 κ.ε. και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 656-658. Για την προσπάθεια ίδρυσης της πρώτης Γεωργικής Τράπεζας στο νησί βλ. Χρίστος Κ. Κυριακίδης, «Η ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας στην Κύπρο το 1906: ένα μακροχρόνιο αίτημα που απέτυχε», *Ελευθέριος Αντωνίου (επιμ.), Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 29 Απριλίου-3 Μαΐου 2008, τόμ Γ'1, Νεότερο Τμήμα*, Λευκωσία 2012, σσ. 353-364.

για ίδρυση του Συμβουλίου.³⁶⁷ Αντίστοιχα ο Αρχιλογιστής ανέφερε ότι πιθανή ψήφισή του θα προκαλούσε δυσκολίες στις διαπραγματεύσεις της κυβέρνησης με τους ιδιώτες που θα επεδείκνυαν ενδιαφέρον για επενδύσεις στην Αγροτική Τράπεζα, ζητώντας την απόσυρσή του.³⁶⁸ Τα αιρετά μέλη επέμεναν όμως στην κατάθεσή του, αφού αποτελούσε σημαντικό ζήτημα για τους κατοίκους, ενώ θεωρούσαν ότι θα υποβοηθούσε το κυβερνητικό έργο.³⁶⁹ Η τελική συζήτηση του νομοσχεδίου άρχισε στις 27 Μαΐου 1890, με αρκετές τροποποιήσεις. Με αυτό, ο Αρμοστής είχε την απόλυτη εξουσία να διαπραγματευτεί και να καθορίσει τους όρους για την ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας στο νησί, αν και το κεφάλαιο για την τράπεζα θα έπρεπε να διατηρείται ανεξάρτητα από το γενικό προϋπολογισμό.³⁷⁰

Το ζήτημα επανέφερε ο Αρμοστής το επόμενο έτος (1891), ενημερώνοντας το Συμβούλιο για τις ενέργειές του. Η απόφαση της κυβέρνησης ήταν η χρησιμοποίηση των αποθεμάτων του ακριδικού φόρου για τις ανάγκες των αγροτών σε δάνεια, ως ένα είδος Αγροτικής Τράπεζας. Κατά τη συζήτηση, τα αιρετά μέλη πρότειναν διάφορα σενάρια για παγίωση του κεφαλαίου για τις ανάγκες της Τράπεζας, όπως την κατάργηση του εν λόγω φόρου και τη φορολόγηση των εισοδημάτων (προσώπων με εισοδήματα άνω των 200 λιρών ετησίως) και των προβάτων και αιγών, ως πιο δίκαιο μέτρο. Προτάθηκε επίσης η μείωση του συνολικού ποσού που θα λαμβανόταν, σε περίπτωση που ο φόρος παρέμενε, με την τελευταία άποψη να συμφωνεί και ο Αρμοστής, ο οποίος θεωρούσε ότι πιθανή μείωση στον ακριδικό φόρο αυτόματα θα επέφερε και ανακούφιση στους αγρότες. Εξάλλου, το ποσό που συγκεντρώθηκε μέχρι τότε στο ειδικό ταμείο θα χρησιμοποιείτο άμεσα για τις ανάγκες των αγροτών, με ιδιαίτερη πρόνοια στη μεταξοπαραγωγή, μέχρι την ίδρυση της Τράπεζας, πρόταση που βρήκε σύμφωνα όλα τα μέλη του Συμβουλίου.³⁷¹

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Βρετανοί δεν επιθυμούσαν να επιβάλουν μέτρα που αφορούσαν άμεσα τον πληθυσμό, τα οποία δεν τύγχαναν της έγκρισης των αντιπροσώπων τους. Μια τέτοια περίπτωση ήταν το νομοσχέδιο για τη γενική επανεκτίμηση της ακίνητης περιουσίας στο νησί, το οποίο παρουσιαζόταν για τέσσερα συνεχή έτη ενώπιον του Συμβουλίου για έγκριση, και είτε απορριπτόταν από τα αιρετά μέλη, είτε τροποποιείτο σε τέτοιο βαθμό που αποσυρόταν από την κυβέρνηση, με αποτέλεσμα ο Αρμοστής να ζητήσει από τα αιρετά μέλη να επαναδιαπραγματευθούν το νομοσχέδιο που κατατέθηκε το

³⁶⁷ Το νομοσχέδιο αρχικά κατατέθηκε στο TNA: CO69/4. Συνεδρία 12-5-1890, ενώ μετά τα σχόλια του Αρμοστή επανατέθηκε τροποποιημένο στην επόμενη συνεδρία.

³⁶⁸ TNA: CO69/4. Συνεδρία 16-5-1890.

³⁶⁹ TNA: CO69/4. Συνεδρία 19-5-1890.

³⁷⁰ TNA: CO69/4. Συνεδρία 27-5-1890.

³⁷¹ TNA: CO69/6. Συνεδρίες 13 και 20-4-1891. Η άποψη του Αρμοστή στο TNA: CO69/6. Συνεδρία 27-4-1891 και η απάντηση του Συμβουλίου στο TNA: CO69/6. Συνεδρία 28-4-1891.

προηγούμενο έτος, αφού το ζήτημα ήταν επείγον.³⁷² Έτσι, ακόμα και σε περίπτωση καταγήφισής του δεν θα πληττόταν το κύρος της κυβέρνησης.

Η σύνοδος του 1890, παρά το γεγονός ότι ήταν η πιο μακρά σε διάρκεια, εντούτοις προκάλεσε την απογοήτευση των κατοίκων, οι οποίοι στήριζαν σε αυτή τις ελπίδες τους για λήψη σημαντικών βοηθητικών μέτρων, ύστερα και από το υπόμνημα προς τον υπουργό Αποικιών. Στα πλαίσια της πολιτικής των αιρετών μελών για ανάπτυξη της οικονομίας του νησιού μέσω της επίλυσης των προβλημάτων των κατοίκων, ήταν και οι συνεχείς προσπάθειες τους για εισαγωγή νομοσχεδίων, χωρίς πάντως σημαντικά αποτελέσματα, λόγω των βρετανικών αντιδράσεων.³⁷³

Η τελευταία σύνοδος πριν τις εκλογές του 1891 άρχισε στις 12 Μαρτίου με την μακροσκελή, όπως συνήθιζε, εναρκτήρια ομιλία του Bulwer. Σε αυτήν εξέφρασε την ικανοποίησή του για την παραγωγή του νησιού και για τη δημόσια υγεία αλλά και για τα κυβερνητικά έργα, ιδιαίτερα τα αρδευτικά, που είχαν υλοποιηθεί κατά το παρελθόν έτος. Τόνισε ιδιαίτερα τις μεταρρυθμίσεις που ο ίδιος πρότεινε για διάφορα τμήματα της διοίκησής του, σύμφωνα και με τις αποφάσεις του Συμβουλίου, αναφέροντας παράλληλα και το διορισμό Επιτροπής για εξέταση άλλων ζητημάτων σχετικά με αυτά³⁷⁴. Δήλωσε την πρόθεσή του να λάβει μέτρα για τη μείωση της εγκληματικότητας, και αφού παρουσίασε τα υπό κατάθεση νομοσχέδια, τόνισε ότι ο νόμος περί Αγροτικής Τράπεζας εξεταζόταν από την κυβέρνησή του.³⁷⁵

Η αντιφώνηση του Συμβουλίου ετοιμάστηκε μετά από έντονη συζήτηση ανάμεσα στα αιρετά και τα επίσημα μέλη. Οι ενστάσεις των Βρετανών είχαν να κάνουν κυρίως με την πολιτική ορθότητα ορισμένων αναφορών των αιρετών βουλευτών, αλλά και στην αντίδραση των τελευταίων για την επαναφορά νομοσχεδίων, τα οποία είχαν ήδη καταγηφιστεί.³⁷⁶ Έτσι, στην αντιφώνηση, αφού εκφράστηκε η ικανοποίηση του Συμβουλίου για τα επιτεύγματα της κυβέρνησης, τονίστηκαν παράλληλα τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι και τους εμπόδιζαν να επωφεληθούν από αυτά, ζητώντας την επίλυσή τους. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι το Συμβούλιο αιτήθηκε την

³⁷² TNA: CO69/4. Συνεδρία 13-5-1890.

³⁷³ Για σχετικά πικρά σχόλια του Τύπου και επιστολογράφων βλ. εφ. *Αλήθεια*, 26/7-6-1890 και 2/14-6-1890.

³⁷⁴ Ιδιαίτερη μνεία έκανε ο Αρμοστής στο Κτηματολόγιο, για το οποίο συχνά ήταν και τα δημοσιεύματα στον Τύπο για την κακή λειτουργία του. Βλ. ενδεικτικά, «Περί Κτηματολογίου», εφ. *Αλήθεια*, 1/13-2-1891, όπου αναφερόταν ότι «τυγχάνει αληθής σταύλος του Αυγείου». Για το διορισμό της Επιτροπής αυτής βλ. εφ. *Αλήθεια* και *Φωνή της Κύπρου*, 8/20-2-1891. Υπήρξαν και αντιδράσεις σχετικά με τα καθήκοντα της Επιτροπής και εάν θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των χαμηλά αμειβόμενων κυπρίων δημοσίων υπαλλήλων. Βλ. εφ. *Ευαγόρας*, 9/21-2-1891 και «Μία παρατήρησης», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 22-6/3/1891.

³⁷⁵ TNA: CO69/6. Συνεδρία 12-3-1891. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 706-711.

³⁷⁶ Για τις συζητήσεις βλ. TNA: CO69/6. Συνεδρία 16-3-1891.

«ευρυτέραν εφαρμογή του κατά της οπλοφορίας νόμου», φοβούμενο προφανώς τη ραγδαία αύξηση της εγκληματικότητας στο νησί.³⁷⁷

Η σύνοδος του 1891 κύλησε χωρίς έντονες αντιπαραθέσεις ή πολιτικές συγκρούσεις.³⁷⁸ Η κύρια νομοθετική εργασία εστιάστηκε στην τροποποίηση ή ανανέωση της ισχύος νόμων που αφορούσαν διοικητικά κυρίως ζητήματα, όπως οι σχετικοί με τη δεκάτη διάφορων προϊόντων, την άρδευση, τροποποίηση άλλων φορολογιών, όπως και την έγκριση σχετικών ψηφισμάτων. Συζητήθηκαν και νέα νομοσχέδια, με πλέον αξιοσημείωτο το σχετικό με τη δημιουργία σιδηροδρόμου στο νησί, αίτημα καινοτόμο για την εποχή.³⁷⁹ Εξίσου σημαντική ήταν η παραγωγή νέων νόμων σχετικά με ζητήματα υγείας, όπως ο σχετικός με τους λεπρούς, και την υποχρεωτική εγκατάσταση τους σε άσυλο, με τις πρόνοιές τους βέβαια να αφορούν κυρίως την προστασία της κοινωνίας από αυτούς και όχι την ίασή τους.³⁸⁰

Πρωτότυπο για τα δεδομένα της εποχής ήταν το νομοσχέδιο «Περί λίθων Αμμοχώστου» (Famagusta Stones Bill), με στόχο την προστασία από την ανεξέλεγκτη αφαίρεση λίθων. Το πρόβλημα βέβαια, όπως τέθηκε και από τα αιρετά μέλη, ήταν ότι τα αρχαία αυτά μνημεία βρίσκονταν σε ιδιωτική περιουσία. Εντούτοις, λόγω και της σοβαρότητας του ζητήματος, με τις κατάλληλες τροποποιήσεις διασφαλίστηκαν τα συμφέροντα των ιδιοκτητών και ο νόμος ψηφίστηκε. Είναι αξιοσημείωτο πάντως ότι μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την προστασία των αρχαιοτήτων επέδειξαν οι βρετανοί αξιωματούχοι, σε αντίθεση με τα αιρετά μέλη που αρχικά τουλάχιστον υποστήριζαν τους ιδιοκτήτες των περιουσιών, έπειτα όμως προσπάθησαν να συνδυάσουν τα δύο. Με την ψήφισή του «η περιώνυμος Αμμόχωστος διέφυγε τον κίνδυνον του εντελούς αφανισμού πάσης αυτής λειψάνου».³⁸¹

³⁷⁷ Η αντιφώνηση βρίσκεται στο ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 17-3-1891. Για την ελληνική μετάφραση και τις επιφυλάξεις του Τύπου και των κατοίκων, βλ. Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 712-715.

³⁷⁸ Η αρθρογραφία του Τύπου πριν την έναρξη της συνόδου κατέγραφε τα σημαντικότερα ζητήματα που όφειλαν οι αιρετοί βουλευτές να θέσουν στο Συμβούλιο. Ανάμεσα σε αυτά ήταν η συζήτηση για το φόρο υποτελείας, η θέσπιση νομοθεσίας για την ανάπτυξη της γεωργίας, του εμπορίου και της εκπαίδευσης. Βλ. εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 8/20-2-1891 και 1/13-3-1891.

³⁷⁹ ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 13-4-1891. Ο Ν. Ρώσος έθεσε για πρώτη φορά επίσημα το αίτημα της δημιουργίας σιδηροδρομικής γραμμής για βελτίωση της συγκοινωνίας και της οικονομίας, με υλικό που είχε περισσεύσει από την αιγυπτιακή εκστρατεία. Βλ. σχετικά Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 717-718.

³⁸⁰ Για τις συζητήσεις και τις προσπάθειες των αιρετών μελών να υπερασπιστούν τα συμφέροντα τόσο των ασθενών, όσο και των συγγενών τους βλ. ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 1-4-1891 κ.ε.

³⁸¹ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 716-717. Για τις σχετικές συζητήσεις βλ. ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 23-3-1891 κ.ε. Το νομοσχέδιο κατατέθηκε στη ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 15-5-1891 και στη συζήτηση που ακολούθησε, παρά τις ορισμένες, διευκρινιστικές, τροποποιήσεις, ψηφίστηκε ομόφωνα. Ο Τύπος της εποχής εξέφρασε ικανοποίηση για το νόμο, ευχόμενος να επεκταθεί η προστασία και σε άλλα αρχαία μνημεία, εφ. *Αλήθεια*, 2/14-3-1891. Όπως η Α. Μαραγκού αναφέρει, οι πέτρες μεταφέρονταν στο Port-Said και την Αλεξάνδρεια για την κατασκευή αποβάθρων και ξενοδοχείων! Βλ. Άννα Μαραγκού, «Η κυπριακή αρχαιολογία και οι ξένες αποστολές 1878-1955», Δήμος Λευκωσίας (εκδ.), *Κυπριακά, ό.π.*, σελ. 319.

Στα πλαίσια της μείωσης της εγκληματικότητας, σημαντικό ήταν και το νομοσχέδιο που κατέθεσε ο Αχ. Λιασίδης και στηρίχτηκε από τον Rashid Ef. για την προστασία των περιουσιών από κακόβουλες ενέργειες από αγνώστους,³⁸² αλλά και η απόφαση της κυβέρνησης, με την έγκριση του υπουργείου, για ανέγερση Κεντρικών Φυλακών και την αναθεώρηση του σωφρονιστικού συστήματος.³⁸³ Επίσης αποφασίστηκε, με τη σύμφωνη γνώμη και των αιρετών μελών, η καθιέρωση του θεσμού των διορισμένων, από την κυβέρνηση, χωρικών αρχών.³⁸⁴ Όταν όμως το νομοσχέδιο κατατέθηκε για συζήτηση, ο μητροπολίτης Κύριλλος ο οποίος πλέον είχε εκλεγεί στη μητρόπολη Κιτίου από την Κυρήνεια, παρότι είχε υποστηρίξει αρχικά το σχετικό ψήφισμα, διαφώνησε με την αφαίρεση του δικαιώματος από τους κατοίκους της εκλογής των επικεφαλής των κοινοτήτων τους. Το γεγονός αυτό πέρα από την απόδειξη της αναξιοπιστίας των αιρετών βουλευτών γενικότερα, έδειχνε και την επιρροή που είχε η κριτική του Τύπου στις αποφάσεις τους.³⁸⁵ Τελικά συμφωνήθηκε να ακολουθηθεί μια μέση οδός, όπου την επιλογή των τεσσάρων καταλλήλων ατόμων θα την έκανε το Medjlis Idare, από τα οποία το ένα θα επιλεγόταν ως κοινοτάρχης από τον Αρμοστή.³⁸⁶

Η επιθυμία για συνεργασία και η αναγνώριση των κυβερνητικών προσπαθειών για οικονομική ανάπτυξη εκτιμήθηκαν από τους βουλευτές, οι οποίοι υπερψήφισαν τον προϋπολογισμό, παρά τις αντιθέσεις και προτάσεις τους, και αναμένοντας την περάτωση του έργου της διερευνητικής επιτροπής για εξέταση των ζητημάτων των εξόδων της δημόσιας υπηρεσίας.³⁸⁷

Συμπερασματικά, η δεύτερη νομοθετική περίοδος κύλησε σε κλίμα συνεργασίας, παρά το γεγονός ότι παρατηρήθηκαν τα πρώτα σπέρματα διχογνωμίας μεταξύ των τούρκων και ελλήνων αιρετών μελών, όταν θίχτηκαν τα ειδικότερα συμφέροντά τους. Η ηρεμία που παρατηρήθηκε στην πλειοψηφία των συνεδριών οφειλόταν και στο γεγονός ότι αρκετά από τα νομοσχέδια που κατέθετε η κυβέρνηση δεν είχαν επείγουσα μορφή ή

---

³⁸² TNA: CO69/6. Συνεδρία 2-4-1891 κ.ε. και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 717. Για το ζήτημα της ασφάλειας στο ίδιο, σσ. 718-721. Ο νόμος ικανοποίησε τους κατοίκους, εξαιτίας της αύξησης των εγκλημάτων, παρότι που έγινε σύγκρισή του με «τους φοβερούς εκείνους νόμους, ους ο περίφημος των Αθηναίων νομοθέτης Δράκων συνέταττε», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 12/24-4-1891.

³⁸³ Το μήνυμα του Αρμοστή βρίσκεται στο TNA: CO69/6. Συνεδρία 14-4-1891, όπου και τα γενικότερα μέτρα για πρόληψη και καταστολή του εγκλήματος που λάμβανε η κυβέρνηση (αγροτικούς αστυνομικούς σταθμούς, διορισμένες χωρικές αρχές).

³⁸⁴ TNA: CO69/6. Συνεδρία 20-4-1891, όπου εγκρίθηκε και το σχετικό ψήφισμα που εξουσιοδοτούσε την κυβέρνηση να διορίζει ικανά άτομα ως κοινοτάρχες για να βοηθούν στην πρόληψη και καταστολή της εγκληματικότητας.

³⁸⁵ Το νομοσχέδιο κατατέθηκε στο TNA: CO69/6. Συνεδρία 13-5-1891 κ.ε.

³⁸⁶ TNA: CO69/6. Συνεδρία 21-5-1891. Υπήρξαν, βέβαια, και άλλες τροποποιήσεις και συζητήσεις, ιδιαίτερα ως προς τα καθήκοντα των κοινοταρχών. Για τον νόμο που τέθηκε σε ισχύ το επόμενο έτος, βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 752-754.

³⁸⁷ TNA: CO69/6. Συνεδρία 8-4-1891 κ.ε.

ελάχιστη σημασία, όπως την κατηγορούσε συχνά και ο Τύπος.³⁸⁸ Η ανομβρία που έπληξε το νησί και τα σοβαρά προβλήματα που προκάλεσε, ήταν ένας σημαντικός παράγοντας που ώθησε όλα τα μέλη του Συμβουλίου σε συνεργασία για τη βελτίωση της τοπικής οικονομίας, παρά την αρχική αντιπολιτευτική διάθεση των αιρετών μελών.

---

³⁸⁸ «Αι του Νομοθετικού εργασίας», εφ. *Εναγώρας*, 23/4-4-1890.

8. Η τρίτη νομοθετική περίοδος (1892-1896): Ήπια εποικοδομητική αντιπολίτευση

Οι εκλογικές αναμετρήσεις

Οι εξελίξεις της προηγούμενης πενταετίας τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο, αλλά και οι πρωτοβουλίες που αναλάμβαναν οι βουλευτές για επίλυση των οικονομικών προβλημάτων, δεν άλλαξε τη στάση της κοινής γνώμης έναντι του Συμβουλίου, με αποτέλεσμα οι εκλογές που ακολούθησαν, το 1891, να διεξαχθούν ξανά σε κλίμα γενικής αδιαφορίας. Σημαντικό αρνητικό ρόλο θα διαδραμάτισαν και οι αλλεπάλληλες παραιτήσεις βουλευτών, κατά την προηγούμενη πενταετία.

Η λαϊκή αδιαφορία διαφάνηκε από το γεγονός ότι μόνο στην περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου οι υποψήφιοι ήταν περισσότεροι από τις έδρες, με αποτέλεσμα να διεξαχθούν εκλογές. Στην περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου ανακηρύχθηκαν άνευ ανθυποψηφίων οι ως τότε βουλευτές Σωκράτης Φραγκούδης και Αριστοτέλης Παλαιολόγος, ενώ για πρώτη φορά εισήλθε στο Συμβούλιο ο δικηγόρος Ιωάννης Κυριακίδης, μορφή που θα πρωταγωνιστούσε στα πολιτικά δρώμενα για πολλά χρόνια. Στη Λευκωσία-Κερύνεια τις έδρες επανακατέλαβαν, χωρίς ανθυποψηφίους ο μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος Παπαδόπουλος και ο Πασχάλης Κωνσταντινίδης, ενώ εισήλθε για πρώτη φορά στο Συμβούλιο ο ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος, ύστερα από συμφωνία με τον Αχ. Λιασίδη να του παραχωρήσει την έδρα σε αυτή την περιφέρεια και να διεκδικήσει την εκλογή του, με τη στήριξη της Εκκλησίας, σε αυτήν της Λάρνακας-Αμμοχώστου, όπου έγινε εκλογική αναμέτρηση, με επτά υποψηφίους.

Μεγάλο σάλο και έντονες διαμαρτυρίες προκάλεσε η υποψηφιότητα του βρετανού διοικητή Αμμοχώστου Arthur Young, μια οκταετία μετά την πρώτη του απόπειρα. Η υποβόσκουσα γενική δυσαρέσκεια για τη βρετανική διοίκηση, και η έλλειψη ενδιαφέροντος στις άλλες εκλογικές περιφέρειες οδήγησαν σε όξυνση των αντιδράσεων. Εναντίον της υποψηφιότητάς Young τάχθηκαν οργανωμένα τόσο οι πολιτευτές και ο Τύπος, όσο και η Εκκλησία, θεωρώντας την ως κυβερνητική μεθόδευση. Σε συσκέψεις στη Λευκωσία και στη Λεμεσό δόθηκαν οι κατευθυντήριες οδηγίες εναντίον της υποψηφιότητας, ιδιαίτερα μετά την πρόθεση του συνυποψηφίου του, Λουκά Παϊσίου, να την στηρίξει, όπως και των Ελλήνων ψηφοφόρων που θα τους ακολουθούσαν.¹

Στην εκλογική αναμέτρηση, παρά την πόλωση που δημιουργήθηκε από την υποψηφιότητα Young, συμμετείχαν περίπου οι μισοί ψηφοφόροι (48,7%). Βουλευτές επανεκλέχθηκαν οι Αχιλλέας Λιασίδης και Νικόλαος Ρώσσος, ενώ την τρίτη θέση κατέλαβε ο Γεώργιος Σιακαλλής. Ο Young έλαβε σχεδόν 500 ψήφους, που οφείλονταν

¹ Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 105-106.

κυρίως στη συνεργασία του με τον Παϊσίου, όπως επισήμανε και ο Β. Πρωτοπαπάς.² Εντούτοις, αμέσως μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων, ο Young, προφανώς ενοχλημένος από την καταψήφισή του, υπέβαλε ένσταση κατά της εκλογής των Λιασιδή και Σιακαλλή. Η πρώτη εκλογική δίκη στην ιστορία του νησιού, γνωστή ως η «δίκη του Τρικώμου», από τον τόπο διεξαγωγής της, οδήγησε στην ακύρωση της εκλογής. Στις αναπληρωματικές εκλογές, παρά τη διεκδίκηση των θέσεων και από άλλους τρεις υποψηφίους, δύο από τους οποίους συμμετείχαν και στις πρόσφατες εκλογές (Ι. Βονιτσιάνος και P. Mattei), οι Λιασιδής και Σιακαλλής επανεκλέχθηκαν με τεράστια διαφορά. Αντίθετα, παρά τη δικαστική του δικαίωση, ο βρετανός διοικητής, ο οποίος λίγους μήνες αργότερα προήχθη στη θέση του Αρχιγραμματέα, δεν διεκδίκησε εκ νέου την έδρα. Ούτως ή άλλως, η εκλογική περιπέτεια του Young είχε ως αποτέλεσμα την απαγόρευση από το υπουργείο Αποικιών στους κυβερνητικούς υπαλλήλους να λαμβάνουν μέρος σε εκλογές, χωρίς άδεια.³

Σε σχέση με την προηγούμενη πενταετία, μόλις τρεις βουλευτικές παραιτήσεις υποβλήθηκαν την περίοδο αυτή, στις παραμονές των επόμενων εκλογών. Τις παραιτήσεις τους υπέβαλαν, σχεδόν ταυτόχρονα, τον Ιανουάριο 1896, ο Αριστοτέλης Παλαιολόγος, για προσωπικούς λόγους, και ο Ιωάννης Κυριακίδης, για πολιτικούς λόγους, ενώ προηγήθηκε, τον Σεπτέμβριο 1895, η παραίτηση του Baroutchizade, ο οποίος διορίστηκε δικαστής. Τις θέσεις των δύο πρώτων έλαβαν, χωρίς ανθυποψηφίους οι δικηγόροι Ιωάννης Οικονομίδης και Γεώργιος Παυλίδης, ενώ, ύστερα από εκλογές, την τρίτη θέση κατέλαβε ο δάσκαλος και μετέπειτα μουφτής Hadji Hafuz Zyai.⁴

Το ενδιαφέρον των Οθωμανών ήταν εξίσου υποτονικό, παρότι έγιναν εκλογές και στις τρεις εκλογικές περιφέρειες. Στη Λεμεσό-Πάφο, τη θέση επανακατέλαβε ο δικηγόρος Ahmed Rashid, ο οποίος υπερίσχυσε του ανθυποψηφίου του γαιοκτήμονα, Emin Effendi Kadijikzadeh,⁵ όπως και στη Λευκωσία-Κερύνεια, όπου επανεκλέχθηκε ο δικηγόρος Baroutchizade Ahmet Vassif, νικώντας τον Hadji Sofou Effendi. Ο μόνος από τους ως τότε βουλευτές που έχασε την έδρα του ήταν ο Mehmed Naim στην εκλογική περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου, από τον Zuhti bin Hadji Hassan.⁶

Το νέο Συμβούλιο αποτελούνταν κυρίως από έμπειρους βουλευτές, αφού ποσοστό 75% των μελών συμμετείχαν ξανά σε αυτό, γεγονός που όπως ήταν επόμενο, επηρέασε και

² Στο ίδιο, σσ. 108-110. Για τα εκλογικά αποτελέσματα βλ. και εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 1/13-11-1891.

³ Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 108-112, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 725-745.

⁴ Για τις περιπτώσεις αυτές βλ. ΚΑΚ: SA1:1490/1895, ΚΑΚ: SA1:101/1896 και ΚΑΚ: SA1:141/1896 αντίστοιχα.

⁵ ΚΑΚ: SA1:2546/1891. Επιστολή Michell προς Warren, Λεμεσός 9-11-1891.

⁶ «Αι Βουλευτικά Εκλογαί» και «Οι εκλεχθέντες», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 8/30-10-1891 και 1/13-11-1891, αντίστοιχα.

τις εργασίες του. Από τα αξιοπρόσεκτα ήταν η πλειοψηφία των δικηγόρων: Οι μισοί από τους δώδεκα (6) ήταν δικηγόροι, δύο εκπαιδευτικοί, δύο ιερωμένοι, ένας έμπορος και ένας (ο Zuhti) αγνώστου επαγγέλματος.

Οι συνεδρίες

Η τρίτη νομοθετική περίοδος συγκλήθηκε εν μέσω της έντασης που προκλήθηκε από την υποψηφιότητα Young, αλλά και των σοβαρών οικονομικών προβλημάτων που ταλάνιζαν τους κατοίκους.

Στη μακροσκελέστατη, τελευταία προσφώνησή του, τον Μάρτιο του 1892, ο Bulwer εστίασε και πάλι σε μια ανάλυση της παραγωγής του νησιού, η οποία ήταν αυξημένη σε σχέση με τις προηγούμενες χρονιές, αλλά και στα μειωμένα έσοδα από τις εξαγωγές, λόγω κυρίως των χαμηλών τιμών στις αγορές των κύριων εξαγωγικών προϊόντων. Το ζήτημα αυτό τίθετο κάθε έτος και από τον διάδοχό του, W. Sendall, αφού αποτελούσε ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα των κατοίκων. Η επιθυμία για επίλυσή του εκφραζόταν επίσης ετησίως και από τους βουλευτές στις αντιφωνήσεις τους. Σε αυτές προτεινόταν διάφορες μέθοδοι για αύξηση των κερδών από το εξαγωγικό εμπόριο και η προάσπιση των κυπριακών προϊόντων στο εξωτερικό, με τη σύναψη εμπορικών συμφωνιών με διάφορα κράτη και επιβολή ανάλογων δασμών στα προϊόντα εισαγωγής.

Πέραν τούτου, ο Bulwer αναφέρθηκε στην πρόσληψη Επόπτη Γεωργίας, ικανοποιώντας μια πάγια ανάγκη του τόπου, που θα εξυπηρετούσε και τις κυβερνητικές προσπάθειες για βελτίωση των καλλιεργειών. Τέλος, έκανε αναφορά στις εκθέσεις των εξεταστικών επιτροπών που διόρισε για τη μελέτη συγκεκριμένων προβλημάτων, που θα παρουσίαζε ενώπιον του Συμβουλίου, αλλά και στα νομοσχέδια που προτίθετο να εισαγάγει. Όπως έγραψε ο Φ. Ζαννέτος, εκφράζοντας την απογοήτευση των κατοίκων, «το όλον της αρμοστειακής προσφωνήσεως παρουσιάζει το άγαν πεφυσιωμένον ως προς τον όγκον, τα μάλα δε κενόν ως προς την ουσίαν».⁷

Τόσο η εναρκτήρια ομιλία, όσο και η αντιφώνηση αγνόησαν με «χαρακτηριστική ενοχής σιγή», την υποψηφιότητα Young και την εκλογική δίκη που προηγήθηκαν.⁸ Το ζήτημα της συμμετοχής των κυβερνητικών υπαλλήλων στις εκλογές τέθηκε από τον Λιασίδα στη συζήτηση του προϋπολογισμού για τις επαρχιακές διοικήσεις. Ο βουλευτής κατηγόρησε τον Διοικητή Αμμοχώστου ότι δεν έδωσε οδηγίες στους υφιστάμενούς του να

⁷ Η εναρκτήρια ομιλία του Bulwer βρίσκεται στο TNA: CO69/6. Συνεδρία 3-3-1892 και η αντιφώνηση των βουλευτών στο TNA: CO69/6. Συνεδρία 7-3-1892. Η ελληνική μετάφρασή τους βρίσκεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σελ. 745-751. Η αντιφώνηση του Συμβουλίου εγκρίθηκε χωρίς ιδιαίτερη συζήτηση, πέραν της διαφωνίας των αιρετών μελών για την πρόταση για εμπορικές συμφωνίες με διάφορα κράτη ή την αντίστοιχη επιβολή δασμών στα προϊόντα εισαγωγής των χωρών αυτών, η οποία όμως απορρίφθηκε.

⁸ Για τα σχόλια του Ζαννέτου βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σελ. 751.

απέχουν από την εκλογική διαδικασία και τη δίκη, κατηγορώντας τον έμμεσα για επηρεασμό της, ζητώντας παράλληλα τη λήψη μέτρων για αποφυγή ανάλογων πράξεων.⁹ Ο Δικηγόρος του Στέμματος αντέδρασε, θεωρώντας την ενέργεια αυτή ως προσπάθεια απαγόρευσης συμμετοχής των δημόσιων υπαλλήλων στα κοινά. Απαντώντας ο Ρώσσοις, στάθηκε στην ιδιαιτερότητα της περίπτωσης της Κύπρου, το θεσμικό ρόλο του Επαρχιακού Διοικητή, και στις ανάρμοστες μεθόδους που χρησιμοποίησε, κατά την άποψή του, ο Young.¹⁰

Ένας από τους στόχους της κυβέρνησης, κατά τον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή, ήταν η ανάπτυξη των λιμενικών εγκαταστάσεων, για τη βελτίωση του εμπορίου και της γεωργίας. Στη συνεδρία της 10^{ης} Μαρτίου 1892 παρουσίασε αναλυτικά τα βελτιωτικά λιμενικά έργα που προγραμματίστηκαν ή υλοποιούνταν και κάλυπταν σχεδόν όλο το νησί. Βέβαια, λόγω του μεγάλου τους κόστους, που θα ξεπερνούσε τις 20.000 λίρες, αυτά θα γίνονταν σταδιακά, εκτός και αν το Νομοθετικό Συμβούλιο ενέκρινε το δανεισμό από το Ακριδικό Ταμείο του σχετικού ποσού, ώστε να πραγματοποιούνται εντός έξι ετών.¹¹ Η πρόταση δίχασε τα μέλη του Συμβουλίου, με τα επίσημα μέλη και τον Οθωμανό Zuhdi Eff. να υποστηρίζουν την πρόταση του Αρμοστή, ενώ οι υπόλοιποι αντέδρασαν θεωρώντας ότι τα χρήματα έπρεπε να ληφθούν από τα αποβαθρικά τέλη, αφού το Ακριδικό Ταμείο έπρεπε να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά για αγροτικούς σκοπούς, κυρίως για την Αγροτική Τράπεζα.¹²

Με στόχο την οικονομική ανάπτυξη στο νησί οι αιρετοί βουλευτές πρότειναν λύσεις, κυρίως με μορφή επερωτήσεων, όπως την είσπραξη της δεκάτης στα σιτηρά σε είδος από την κυβέρνηση κατά το τρέχον έτος, που τέθηκε από τον Λιασίδη ή ήταν επικριτικοί όπως ο Γ. Σιακαλλής, ο οποίος διερωτήθηκε εάν πράγματι η κυβέρνηση δάνειζε σπόρο για έξι μήνες με επιτόκιο 50% και θεωρούσε ότι με αυτό τον τρόπο θα βοηθούσε στην ανάπτυξη της γεωργίας. Οι απαντήσεις του αναπλ. Αρχιγραμματέα εξέφραζαν την κυβερνητική πολιτική, που, παρά τα πρακτικά ζητήματα που αναφύονταν,

---

⁹ Ο Λιασίδης, πριν τη διενέργεια των εκλογών, με τηλεγράφημά του στον Αρμοστή ζήτησε την έκδοση οδηγιών ώστε να μην επιτραπεί η συμμετοχή δημοσίων υπαλλήλων στον προεκλογικό αγώνα. Παρά την «νήφο εμπιστοσύνης» του Αρχιγραμματέα προς τον Διοικητή Αμμοχώστου, απέστειλε ταυτόχρονα και επιστολή προς τον Young καλώντας τον να αποφύγει τη συμμετοχή υπαλλήλων της διοίκησης στην προεκλογική του εκστρατεία ζητώντας την ορθή άσκηση των καθηκόντων από τους Εφόρους Εκλογής. Για τη σχετική αλληλογραφία βλ. ΚΑΚ: SA1:2989/1891.

¹⁰ TNA: CO69/6. Συνεδρία 30-3-1892.

¹¹ TNA: CO69/6. Συνεδρία 10-3-1892. Η πρόταση αφορούσε βελτιωτικά έργα στα λιμάνια της Αμμοχώστου, Λάρνακας, Πάφου, Λεμεσού, Πισσουρίου και Καραβοστασίου.

¹² TNA: CO69/6. Συνεδρίες 7, 8 και 11-4-1892.

όπως την έλλειψη αποθηκευτικών χώρων (για την πρώτη περίπτωση) ή τις αρνητικές εντυπώσεις που προκαλούνταν, στόχευε στην αρωγή προς την αγροτική τάξη.¹³

Την ικανοποίηση της κυβέρνησης για τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης, προσπάθησε να εκμεταλλευτεί ο βουλευτής Α. Παλαιολόγος, ο οποίος υπέδειξε για πρώτη φορά, τον Μάρτιο 1892, με επερώτησή του, την ανάγκη για δημόσια χρηματοδότηση της μέσης εκπαίδευσης στο νησί, ένα ζήτημα που απασχολούσε έντονα τους κατοίκους, αφού ήταν σε εξέλιξη οι τελικές διεργασίες για τη δημιουργία του πρώτου Γυμνασίου.¹⁴ Έχοντας λάβει τη δέσμευση για εξέταση του ζητήματος και αύξηση των δαπανών για την παιδεία κατά 210 λίρες,¹⁵ ο βουλευτής ζήτησε, με ψήφισμα του Συμβουλίου, την παροχή από την κυβέρνηση ισόποσης με τη δημοτική εκπαίδευση οικονομικής βοήθειας και για την ανάπτυξη της μέσης παιδείας, παρουσιάζοντας την ανάγκη για την ίδρυση Γυμνασίου και εκπαιδευτηρίου για δασκάλους.¹⁶ Σε αυτά τα πλαίσια κατέθεσε και νομοσχέδιο για τα προσόντα που έπρεπε να κατέχουν οι δάσκαλοι ώστε να λαμβάνουν κυβερνητική χορηγία.¹⁷

Την Πρωταπριλιά 1892 ο Αρμοστής Bulwer με διάγγελμά του στο Συμβούλιο ενημέρωσε για την αναχώρησή του από το νησί λόγω της λήξης της θητείας του, εκφράζοντας παράλληλα ευχαριστίες προς τα μέλη για την εξαετή συνεργασία τους, οι οποίες ήταν αμφίδρομες, σύμφωνα με την απάντηση των τελευταίων. Επισημάνθηκε ιδιαίτερα η ανάγκη συνέχισης του θεσμού των διαγγελμάτων από τον Αρμοστή στο Συμβούλιο, που εισήχθησαν από τον ίδιο και διευκόλυναν τις εργασίες.¹⁸ Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, παρά την αρχική –αναπόφευκτη– σύγκρουση για το θέμα του προϋπολογισμού και τις υπόλοιπες, ήσσονος σημασίας, αντιπαραθέσεις, εντούτοις οι σχέσεις των αιρετών μελών με τον Bulwer ήταν αρμονικές, με απώτερο στόχο και των δύο

---

¹³ Το πρώτο ζήτημα τέθηκε στο ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 14-3-1892, όπου ο αναπλ. Αρχιγραμματέας ανέφερε ότι στόχος ήταν να γενικευθεί το μέτρο σε όλες τις επαρχίες πλην της Κερύνειας, όπου δεν υπήρχαν ικανοποιητικοί αποθηκευτικοί χώροι. Για το δεύτερο ζήτημα, ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 21-3-1892. Ο αναπλ. Αρχιγραμματέας ανέφερε ότι στόχος της κυβέρνησης δεν ήταν η αποκομιδή κέρδους από τους αγρότες με τον δανεισμό σπόρου με αντάλλαγμα την παράδοση ενάμιση κιλού προϊόντος για κάθε κιλό σπόρο, αλλά η βοήθεια σε όσους δεν είχαν καθόλου σπόρο.

¹⁴ Η ανάγκη εισαγωγής ενός εκπαιδευτικού νομοσχεδίου απασχολούσε συχνά τον Τύπο. Βλ. σχετικά το άρθρο «Αναγκαίον νομοθέτημα», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 17/29-1-1892.

¹⁵ ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 21-3-1892.

¹⁶ ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 2-5-1892.

¹⁷ ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 5-5-1892. Τις απόψεις του για το θέμα ο Παλαιολόγος τις εξέφρασε στο άρθρο του «Η Δημοτική Εκπαίδευσις εν Κύπρω», εφ. *Αλήθεια*, 17/29-1-1892. Εντύπωση προκάλεσε το ενδιαφέρον που επέδειξε ο νέος Αρμοστής Sendall για τα εκπαιδευτικά ζητήματα, «Ολίγα περί των κατά την λήξασα εβδομάδα εργασιών του Ν. Συμβουλίου», εφ. *Εναγώρας*, 28/10-5-1892.

¹⁸ ΤΝΑ: CO69/6. Συνεδρία 1-4-1892.

πλευρών την ανάπτυξη του νησιού. Παρόμοιες ήταν και οι σχέσεις του με τους κατοίκους, αφήνοντας «μνήμην αγαθήν εις τον λαόν, ον επί τόσα έτη εδιοίκησε».¹⁹

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι συνεδρίες επανήρχισαν με το διάγγελμα του νέου Αρμοστή, Sir Walter Sendall,²⁰ στο οποίο παρουσίασε τις προγραμματικές του θέσεις, αναφέροντας ταυτόχρονα ότι θα ακολουθούσε την πολιτική του προκατόχου του εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου.²¹ Αντίστοιχες ήταν και οι απαιτήσεις των κατοίκων, που ζήτησαν να προσπαθήσει, «κατά το παράδειγμα του λίαν διακεκριμένου προκατόχου του, να προαγάγη την ευημερίαν της νήσου»²². Η αντικατάσταση του Αρμοστή δεν επέφερε οποιαδήποτε αλλαγή στις εργασίες του Συμβουλίου, που συνεχίστηκαν κανονικά.

Από τις πλέον αξιοσημείωτες πτυχές της περιόδου ήταν η ομόφωνη έγκριση της πρότασης ψηφίσματος του Γ. Σιακαλλή με την οποία εκφραζόταν το αίτημα για καταβολή ολόκληρου του ποσού του φόρου υποτελείας από το Αυτοκρατορικό Ταμείο, ώστε τα χρήματα να χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή δημοσίων έργων, τη βελτίωση της εκπαίδευσης και τη μείωση φόρων, με απώτερο στόχο την ανάπτυξη του νησιού. Το ψήφισμα θα προωθούσε στο υπουργείο ο Αρμοστής, ο οποίος επισήμανε και στην πρώτη του Ετήσια Έκθεση την ανάγκη για μείωση ή ολική αφαίρεση του εν λόγω φόρου.²³ Η σαφής αντίδραση του Sendall σχολιάστηκε θετικά από τον Τύπο.²⁴ Παράλληλα, επειδή παρόμοιου περιεχομένου αίτημα είχε κατατεθεί και σε προηγούμενες συνόδους, χωρίς αποτέλεσμα, καλούνταν οι αντιπρόσωποι του λαού, σε αντίστοιχη περίπτωση, να «λάβωσιν άλλα μέτρα, πλην των ψηφισμάτων και ευχών, συντελεστικώτερα προς επιτυχίαν του διωκομένου σκοπού».²⁵ Το ζήτημα πάντως είχε ήδη απασχολήσει το Βρετανικό Κοινοβούλιο, προτού ακόμα το σχετικό ψήφισμα αποσταλεί στο υπουργείο.²⁶

¹⁹ Για τις σχέσεις του με τους κατοίκους και το έργο του, βλ. «Η ευγνωμοσύνη», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 21/4-3-1892.

²⁰ Ένα σύντομο βιογραφικό του νέου Αρμοστή βλ. Diana Markides, *Sendall in Cyprus 1892-1898. A Governor in bondage*, Λευκωσία 2014, σσ. 26-27.

²¹ TNA: CO69/6. Συνεδρία 7-4-1892.

²² «Ο νέος Μ. Αρμοστής της νήσου», εφ. *Αλήθεια*, 1/13-4-1892, όπου και πληροφορίες για την άφιξή του και για όσα ανέμεναν οι Κύπριοι από αυτόν. Βλ. επίσης «Τι δέον να πράξει ο Sir Sendall», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 1/13-4-1892 και «Ο “Νεολόγος” περί του νέου Αρμοστού», εφ. *Αλήθεια*, 7/19-5-1892.

²³ *Cyprus. Report by Her Majesty's High Commissioner for the year 1891-92*, Λονδίνο 1893, σελ. 21. Βλ. επίσης Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 784-790 και D. Markides, *Sendall, ό.π., σελ. 35*.

²⁴ TNA: CO69/6. Συνεδρία 2-5-1892. Για τα σχόλια για τη στάση του νέου Αρμοστή βλ. «Ο τουρκικός φόρος και ο Sir Walter Sendall», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 29/11-5-1892. Το ψήφισμα υποστηρίχθηκε από τον Σιακαλλή με επιστολή του, η οποία δημοσιεύτηκε σε δύο βρετανικές εφημερίδες, βλ. «Η Κύπρος εν των αγγλικών τύπων», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 29/11-5-1892.

²⁵ «Ολίγα περί των κατά την λήξασα εβδομάδα εργασιών του Ν. Συμβουλίου», εφ. *Εναγόρας*, 28/10-5-1892, Βλ. επίσης «Ο φόρος της υποτελείας», *Φωνή της Κύπρου*, 26/7-4-1892. Για μια επισκόπηση των διάφορων σχετικών ψηφισμάτων βλ. «Ο προς την Πύλην φόρος», εφ. *Εναγόρας*, 4/16-11-1892.

²⁶ Σύμφωνα με τις ανταποκρίσεις από το Λονδίνο, το ζήτημα έθεσε ο βουλευτής της περιφέρειας Dundee E. Robertson, βλ. «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 4/16-6-1892. Για τη συζήτηση βλ. *Hansard Parliamentary Debates, House of Commons, vol. 5, 2^η Ιουνίου 1892 (Λονδίνο 1892)*, c. 443. Για τους λόγους που ανακινήθηκε το ζήτημα βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 770-773.

Σε αυτό το κλίμα άρχισε η δεύτερη σύνοδος της περιόδου. Ο πρώτος εναρκτήριο λόγος του Sendall ήταν εξίσου μακροσκελής με του προκατόχου του, αλλά με ευρύτερη στοχοθεσία. Ο νέος Αρμοστής, ήδη από τις πρώτες ημέρες του στο νησί, εντόπισε τις δυσλειτουργίες της διοίκησης και της αστυνομίας, ενώ επισήμανε, ως τα σημαντικότερα προβλήματα για επίλυση την εγκληματικότητα και το ζήτημα της οινοπαραγωγής.²⁷ Ο Αρμοστής έκανε ιδιαίτερη μνεία στην πρόσκληση από την κυβέρνηση γάλλου οινολόγου για να μελετήσει τις μεθόδους παραγωγής των κρασιών, και στην επιτυχή επέκταση της συλλογής της δεκάτης σε είδος σε όλο το νησί. Αναφέρθηκε επίσης στη μείωση του φόρου επί των οίνων στην επαρχία Λεμεσού, που χαρακτηρίστηκε και ως «πρωτοχρονιάτικον δώρον»²⁸, αλλά και στην ανάγκη επέκτασης των αρδευτικών έργων και του οδικού δικτύου, εκφράζοντας παράλληλα τη λύπη του για την αύξηση της εγκληματικότητας, ιδιαίτερα κατά τους θερινούς μήνες. Αξιοσημείωτη πάντως υπήρξε η διάθεσή του για την «δικαιοτάτην διαρρύθμισιν της στοιχειώδους εκπαιδύσεως» κυρίως μέσω της επιμόρφωσης των δασκάλων αλλά και της νομοθετικής ρύθμισης της κυβερνητικής χορηγίας για τη μισθοδοσία τους. Τέλος, όπως συνηθιζόταν, ανέφερε τα σπουδαιότερα νομοσχέδια που κατέθετε η κυβέρνηση προς συζήτηση, ανάμεσα στα οποία ήταν ο σχετικός με την άδεια για την άσκηση της δικηγορίας αλλά και η εισαγωγή νέων δασμών σε αντικατάσταση άλλων.²⁹

Η ετοιμασία της αντιφώνησης των μελών από την επιτροπή που ορίστηκε για το σκοπό αυτό ήταν η πλέον χρονοβόρα μέχρι τότε, αφού υπήρξαν έντονες διαφωνίες, με αποτέλεσμα, πέραν του προσχεδίου της να παρουσιαστεί και ένα μνημόνιο με τις απόψεις των επισήμων μελών.³⁰ Κατά τη συζήτηση του προσχεδίου στην ολομέλεια, τα επίσημα μέλη θεώρησαν εκτός κανόνων την αναφορά σε θέματα που ο Αρμοστής δεν έθεσε στην ομιλία του, σε μια προσπάθεια να περιορίσουν την έκφραση παραπόνων από τους αιρετούς συναδέλφους τους. Από την άλλη, οι κύπριοι βουλευτές παρουσίασαν τα αιτήματά τους στα πλαίσια της αντιφώνησης, αγνοώντας τις προσπάθειες των επισήμων

²⁷ Για τις πρώτες εντυπώσεις του Sendall από το νησί, και τα διάφορα ζητήματα που έθεσε στον εναρκτήριο του λόγο βλ. D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σσ. 29-42.

²⁸ Με την επιτυχία αυτή, η οποία πιστώθηκε στον Sendall, ο νέος Αρμοστής απέδειξε, σύμφωνα με τον Τύπο «ότι εμφορείται αγαθών υπέρ του τόπου προθέσεων», «Πρωτοχρονιάτικον δώρον», εφ. *Αλήθεια*, 31/12-1-1893. Για τη θετική εντύπωση που δημιούργησε ο νέος Αρμοστής κατά τη σύνοδο βλ. «Η πορεία του Sir Walter Sendall», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 28/10-5-1893.

²⁹ ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 1-3-1893. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 791-793. Η πρώτη συνεδρία επισκιάστηκε από τη μη πρόσκληση του Αρχιεπισκόπου στην επίσημη τελετή έναρξης των εργασιών, που όμως αποδόθηκε σε παρεξήγηση. Για τις σχετικές αντιδράσεις στην Κύπρο βλ. «Διάφορα», εφ. *Αλήθεια*, 25/9-3-1893, «Έκφρασις λύπης», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/8-3-1893 και στην Ελλάδα, εφ. *Αλήθεια*, 2/14-4-1893.

³⁰ Η επιτροπή απαρτιζόταν από τον Αρχιγραμματέα, τον Αρχίατρο, τον Vassif Ef. και τους Α. Παλαιολόγο, Ν. Ρώσσο και Π. Κωνσταντινίδη. Για τη συζήτηση για την αντιφώνηση βλ. ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρίες 6 και 9-3-1893. Για τις εντυπώσεις που δημιούργησε η καθυστέρηση, βλ. «Εν τη Βουλή», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 3/15-3-1893 και 10/22-3-1893.

μελών. Κατά τη συζήτηση έγινε πολύς λόγος για το ζήτημα της βελτίωσης των οίνων (της ποιότητας αλλά και της μεθόδου φορολόγησης), που εξέφραζε κοινή επιθυμία της κυβέρνησης και των αιρετών μελών.³¹

Η αντιφώνηση που τελικά εγκρίθηκε ήταν εξίσου μακροσκελής με την αρμοστειακή ομιλία. Πέραν των τυπικών ευχαριστιών προς την κυβέρνηση, σημαντικό μέρος της κατέλαβε η απαρέσκεια των μελών για τη μείωση του δασμού στους οίνους μόνο στην επαρχία Λεμεσού, ζητώντας παράλληλα και άλλα μέτρα για τη βελτίωση της οινοπαραγωγής,³² αλλά και της γεωργίας γενικότερα. Αντίθετα, εκφράστηκε η ικανοποίηση των βουλευτών για την προθυμία της κυβέρνησης για βελτιωτικά έργα (εσωτερική και εξωτερική συγκοινωνία, σιδηροδρομική σύνδεση, αρδευτικά έργα) ζητώντας όμως παράλληλα και τη γενναία συνεισφορά της για την εκτέλεσή τους. Τα αιρετά μέλη θεωρούσαν ότι η εγκληματικότητα θα μειωνόταν με αναδιοργάνωση του αστυνομικού σώματος με ικανά ανώτερα στελέχη και ευφυείς και εκπαιδευμένους άνδρες. Τέλος, εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για την προσοχή που επεδείκνυε ο Αρμοστής στην Εκπαίδευση, ζητώντας παράλληλα την αύξηση του σχολικού επιδόματος.³³

Ο πρώτος εναρκτήριο λόγος του Sendall ήταν ιδιαίτερα σημαντικός, αφού κατέγραψε τις προγραμματικές του δηλώσεις για τη συνολική του αρμοστεια στην Κύπρο. Αξιοσημείωτη ήταν η προσπάθειά του για εκτέλεση βελτιωτικών έργων, που θα βοηθούσαν στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής στο νησί, αλλά και το ενδιαφέρον του για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης.³⁴ Από την άλλη, η αντιφώνηση των μελών ήταν ιδιαίτερα προσεκτική, αφού, παρά το γεγονός ότι εξέφραζαν την ικανοποίησή τους για τα μέτρα που λάμβανε η κυβέρνηση, τόνιζαν την ανάγκη για περαιτέρω ανάπτυξη με μεγαλύτερη προσφορά (χρηματική και τεχνοκρατική) από την ίδια την αποικιακή διοίκηση. Δεν αποκλείεται, πάντως, εξαιτίας και του μεγάλου χρονικού διαστήματος που μεσολάβησε μέχρι την έγκριση της αντιφώνησης, να επηρεάστηκαν οι βουλευτές και από

---

³¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι η συζήτηση για το θέμα ανάγκασε τον Αρμοστή να παρέμβει με γραπτό του μήνυμα και να τονίσει ότι τα μέτρα που λάμβανε η κυβέρνηση για το ζήτημα αυτό δεν σταματούσαν σε όσα αναφέρθηκαν στον εναρκτήριό του λόγο. Βλ. TNA: CO69/7. Συνεδρία 13-3-1893.

³² Για το ζήτημα της οινοπαραγωγής και τις μέχρι τότε ενέργειες της βρετανικής κυβέρνησης βλ. U.R. Burke, «Τι έχουμε κάνει για την Κύπρο», Κ. Δημητρίου (εισ.-επ.), *Επί Ανάσσης, ό.π.*, σσ. 348-352. Για τα προβλήματα της αμπελοκαλλιέργειας βλ. «Η γύψωσις των οίνων», εφ. *Αλήθεια*, 13/25-8-1888 και 20/1-9-1888, «Παρατηρήσεις επί της καλλιέργειας της αμπέλου εν Κύπρω», εφ. *Αλήθεια*, 15/27-1-1893 κ.ε.

³³ TNA: CO69/7. Συνεδρία 17-3-1893. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 795-798.

³⁴ Η προσοχή που δήλωσε ότι θα επεδείκνυε ο Αρμοστής για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης έμεινε προς το παρόν «κενό γράμμα», αφού στον προϋπολογισμό, πέραν του γεγονότος ότι η χορηγία για τα δημοτικά σχολεία μειώθηκε, δεν περιλήφθηκε οποιοδήποτε ποσό για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, βλ. τη σχετική συζήτηση στο TNA: CO69/7. Συνεδρία 11-5-1893.

τα δημοσιεύματα που έκριναν αρνητικά τον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή, υιοθετώντας αρκετά από όσα αναφέρονταν σε αυτά.³⁵

Η σύνοδος ασχολήθηκε και με τη συνήθη νομοθετική εργασία, χωρίς ιδιαίτερες εντάσεις. Το πιο αξιοσημείωτο γεγονός ήταν η κατάθεση ψηφίσματος από τον Α. Λιασίδη³⁶ σχετικά με τη διάθεση του πλεονάσματος του προϋπολογισμού σε παραγωγικά έργα στο νησί, ανάμεσα στα οποία ήταν η εκπαίδευση, οι συγκοινωνίες και η γεωργία.³⁷ Αφορμή έδωσε η προηγηθείσα επερώτηση του Παλαιολόγου για το ίδιο θέμα, στην οποία ο Αρχιλογιστής απάντησε ότι το πλεόνασμα των 18,876 λιρών από τον προϋπολογισμό του 1891-1892 χρησιμοποιήθηκε από την κυβέρνηση για τις λειτουργικές της ανάγκες.³⁸ Ο Κυριακίδης, υποστηρίζοντας το ψήφισμα του Λιασίδα, τόνισε τη δυσαρέσκεια και την απογοήτευση των κατοίκων όταν ενημερώθηκαν ότι το μοναδικό πλεόνασμα που επιτεύχθηκε σε μια 15ετία σπαταλήθηκε για άλλους σκοπούς και όχι για τον τόπο. Και οι δύο ομιλητές αν και αναγνώριζαν ότι η κατάληψη της Κύπρου έγινε για καθαρά πολιτικούς λόγους, εντούτοις κατέκριναν την προσπάθεια για οικονομική εκμετάλλευσή της από τους Βρετανούς. Το ψήφισμα υποστήριξε και ο Αρχιταμίας, ο οποίος, παρά τη διαφωνία του με τις «μηδενιστικές απόψεις» των αιρετών μελών, αναγνώρισε την ανάγκη για μεγαλύτερες δαπάνες, με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων. Μετά από σύντομη συζήτηση, στην οποία έγινε νύξη και για το ζήτημα της αποπληρωμής του φόρου υποτελείας από τη βρετανική κυβέρνηση, το ψήφισμα εγκρίθηκε ομόφωνα. Ο ίδιος ο Αρμοστής τόνισε ότι θα προωθούσε στο υπουργείο το ζήτημα ώστε να επιλυθεί τελεσίδικα.³⁹ Το θέμα έθεσε ξανά ο Λιασίδης και κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού εξόδων, ζητώντας την αύξηση του κονδυλίου για τα δημόσια έργα, με τη χρήση του περισσεύματος.⁴⁰

Ο Λιασίδης επανακατέθεσε ψήφισμα για την ίδρυση Τμήματος Γεωργίας, με στόχο την αποτελεσματική στήριξη της γεωργίας, της δεντροκομίας και της αμπελουργίας, όπως εξάλλου είχε ζητήσει και ο υπουργός Αποικιών στο διάγγελμα του 1890. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ψήφισμα υποστήριξε και ο Αρχιγραμματέας, αναγνωρίζοντας την

³⁵ Βλ. ενδεικτικά «Η γνώμη ημών επί του εναρκτηρίου λόγου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/8-3-1893.

³⁶ Ενδεικτικό του τρόπου που εργαζόταν ο Α. Λιασίδης ήταν το γεγονός ότι επισκέφθηκε τα χωριά της εκλογικής του περιφέρειας και αφού συγκέντρωσε τα αιτήματα των ψηφοφόρων του, τα προώθησε στην κυβέρνηση για επίλυση. «Ο κύριος Α. Λιασίδης και οι εκλογείς του», εφ. *Εναγόρας*, 9/21-12-1892 κ.ε.

³⁷ Η ύπαρξη πλεονάσματος έγινε αντιληπτή από το προηγούμενο έτος, και είχαν γραφεί διάφορα άρθρα για ορθή χρησιμοποίησή του. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Αλήθεια*, 30/12-5-1892, «Περίσσευμα», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 7/19-5-1892 και «Και πάλιν το περίσσευμα», 21/2-6-1892, «Πώς εκτελούνται αι υποσχέσεις των κυβερνητών μας», εφ. *Εναγόρας*, 11/23-11-1892.

³⁸ ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 20-3-1893.

³⁹ ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 10-5-1893. Το ψήφισμα επικρότησε και ο Τύπος. Βλ. «Δικαία απαίτησις», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 5/17-5-1893.

⁴⁰ ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 24-4-1893.

αναγκαιότητα του τμήματος, ενώ αναφέρθηκε και στη δημιουργία Αγροτικού Συμβουλίου. Το ψήφισμα τελικά εγκρίθηκε ομόφωνα, δίνοντας το έναυσμα για τη δημιουργία ενός από τα σημαντικότερα κυβερνητικά τμήματα.⁴¹

Στις συζητήσεις τονίστηκε ιδιαίτερα η αντίθεση των αιρετών βουλευτών στην παραχώρηση περαιτέρω εξουσιών σε βρετανούς αξιωματούχους, αφαιρώντας ακόμα και αρμοδιότητες από θεσμοθετημένα όργανα. Χαρακτηριστική ήταν η αντίδραση του Κωνσταντινίδη, κατά τη συζήτηση για το νόμο περί Πηγαδιών, σύμφωνα με τον οποίο παραχωρούνταν νομικές εξουσίες στους Επαρχιακούς Διοικητές, και όχι στα δικαστήρια, όπως ο βουλευτής είχε προτείνει.⁴² Ρηξικέλευθη ήταν και η πρόταση του Λιασιδή στη συζήτηση για τον προϋπολογισμό, υπέρ μιας πρώιμης μορφής «διωτικοποίησης», ζητώντας την κατάργηση του κυβερνητικού τυπογραφείου και την παραχώρηση των εργασιών του στα τοπικά τυπογραφεία, ώστε να μειώνονταν τα έξοδα της κυβέρνησης, λόγω του ανταγωνισμού, αλλά και να επωφελούνταν και οι ιδιώτες τυπογράφοι.⁴³

Στα ίδια επίπεδα κυμάνθηκε και η συζήτηση για τον προϋπολογισμό με στόχο τη μείωση του μισθολογίου των ανώτερων αξιωματούχων αλλά και την αύξηση της «γλισχρής μισθοδοσίας» των χαμηλόμισθων υπαλλήλων.⁴⁴ Παράλληλα, ασκήθηκε και έλεγχος για την ικανότητα των υπαλλήλων, ιδιαίτερα των αγροφυλάκων, σύμφωνα και με τον πρόσφατα ψηφισθέντα νόμο.⁴⁵

Επιπρόσθετα, με ψήφισμα που κατέθεσε ο Γ. Σιακαλλής, ζητήθηκε από την κυβέρνηση η συμμετοχή και του τοπικού στοιχείου στο Εκτελεστικό Συμβούλιο, κάτι που είχε τεθεί και με το υπόμνημα προς τον υπουργό, προ διετίας. Η πρόσφατη συμμετοχή ντόπιων στο αντίστοιχο Εκτελεστικό Συμβούλιο του Μαυρίκιου αποτέλεσε την αφορμή για το αίτημα αυτό, το οποίο επίσης εγκρίθηκε. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ν. Ρώσος έθεσε ως κριτήριο τη συμμετοχή στο Εκτελεστικό προσώπων και από τις δύο κοινότητες με βάση την πληθυσμιακή αναλογία, όπως γινόταν δηλαδή και στο Νομοθετικό. Ο Sendall, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του -ο οποίος επικαλείτο προσχηματικά τη δυσκολία επικοινωνίας λόγω της γλώσσας - θεωρούσε σημαντική τη συμμετοχή ατόμων

⁴¹ TNA: CO69/7. Συνεδρία 24-3-1893.

⁴² TNA: CO69/7. Συνεδρία 30-3-1893. Ο βουλευτής ανέφερε περιπτώσεις προσωπικής εκμετάλλευσης αυτών των δυνατοτήτων από αξιωματούχους οι οποίοι έλαβαν παρόμοιες εξουσίες, όπως την παραχώρηση άδειας αλκοολούχων ποτών και προμήθειας νερού.

⁴³ TNA: CO69/7. Συνεδρία 24-4-1893.

⁴⁴ Για το ζήτημα αυτό αλλά και τη μεγαλύτερη συμμετοχή των Κυπρίων στη διοίκηση βλ. «Οι μισθοί των Κυπρίων υπαλλήλων», εφ. *Ευαγόρας*, 9/21-12-1892. Από τη συμπαράσταση του Τύπου βλ. «Εν τη Βουλή», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 14/26-4-1893. Ήδη από τον Ιούνιο του ίδιου έτους, ο Αρμοστής, εκπληρώνοντας το αίτημα του Συμβουλίου, αύξησε το μισθό των φοροεισπρακτόρων κατά έξι λίρες ετησίως, βλ. «Εκπλήρωσις ευχής», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 9/21-6-1893. Αυτό δεν ικανοποίησε πλήρως την κοινή γνώμη, και το αίτημα επαναφέρθηκε στις παραμονές έναρξης της επόμενης νομοθετικής συνόδου, βλ. «Ολίγη δικαιοσύνη», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 15/27-12-1893.

⁴⁵ Βλ. τη μακρά συζήτηση για τον προϋπολογισμό στο TNA: CO69/7. Συνεδρία 24-4-1893 κ.ε.

που ήταν γνώστες των προβλημάτων των κατοίκων εντός του Συμβουλίου, συμφωνώντας έμμεσα με το αίτημα των βουλευτών.⁴⁶

Η σύνοδος του 1893 χαρακτηρίστηκε από την προσπάθεια των βουλευτών για εξοικονόμηση πόρων, παράλληλα με τη στροφή στη δημιουργία λιμενικών και εμπορικών εγκαταστάσεων και την παροχή ερεισμάτων για την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, πολιτική που ακολουθήθηκε και στην επόμενη σύνοδο.

Στη σύνοδο η οποία άρχισε στα τέλη Φεβρουαρίου 1894, ο Sendall, πέραν των τυπικών αναφορών στην παραγωγή του νησιού, έκανε μνεία σε διάφορα ζητήματα που απασχολούσαν την κυβέρνηση, όπως ήταν τα προληπτικά μέτρα κατά της χολέρας, το νέο προτεινόμενο τρόπο αντιμετώπισης της ακρίδας με τη συνδρομή του κοινού, τους τρόπους βελτίωσης του Κτηματολογίου, αλλά και την αύξηση του κονδυλίου για τα δημόσια έργα κατά 2,000 λίρες, με εντολή του υπουργού Αποικιών. Τέλος, αναφέρθηκε στα καινούργια νομοσχέδια που θα κατατίθονταν και που αφορούσαν στην παιδεία, αλλά και στις τροποποιήσεις νόμων εν ισχύ, με στόχο τη βελτίωσή τους.⁴⁷

Η αντιφώνηση ετοιμάστηκε μετά από αρκετές συζητήσεις και διαφωνίες, σχεδόν δύο βδομάδες αργότερα. Οι βουλευτές επανέλαβαν την ανάγκη για λήψη μέτρων για βελτίωση του αγροτικού τομέα, του εμπορίου και των συγκοινωνιών, αλλά και για μείωση των δασμών στα εξαγωγικά προϊόντα του νησιού. Ιδιαίτερα επικριτικοί ήταν σχετικά με τον «βέβαιον όλεθρον» των οίνων, εξαιτίας της φορολογίας, και της έλλειψης μέριμνας από την κυβέρνηση.⁴⁸ Δεν παρέλειψαν να ευχαριστήσουν τον Αρμοστή για την αύξηση του κονδυλίου των δημοσίων έργων, ελπίζοντας σε επανάληψη τέτοιων χειρονομιών. Δεσμεύτηκαν επίσης να βοηθήσουν την κυβέρνηση στο νέο εγχείρημά της για εξουδετέρωση της μαστιγας της ακρίδας. Χαρακτήρισαν μη επιθυμητές τις αλλαγές στο κτηματολόγιο, ενώ τόνισαν τη δυσαρέσκειά τους προς τον Αρμοστή γιατί «παρήλθε εν σιγή τον μάλλον χωλαίνοντα κλάδον της δημόσιας υπηρεσίας - την Αστυνομίαν». Τέλος, ζήτησαν μεγαλύτερο κυβερνητικό ενδιαφέρον για φορολογική πολιτική, η οποία οδηγούσε σε απώλειες περιουσιών αρκετών κατοίκων.⁴⁹

⁴⁶ TNA: CO69/7. Συνεδρία 23-5-1893. Για τις απόψεις του Αρμοστή για το θέμα, βλ. D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σσ. 62-63.

⁴⁷ TNA: CO69/7. Συνεδρία 22-2-1894. Η ελληνική μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 805-807.

⁴⁸ Η «άδικη κριτική» που ασκήθηκε από τα αιρετά μέλη, προκάλεσε την αντίδραση των επίσημων μελών οι οποίοι προσπάθησαν να δικαιολογήσουν την κυβερνητική πολιτική, με αποτέλεσμα να αναλωθούν τρεις συνεδρίες για τη συζήτηση της παραγράφου. Για τις συζητήσεις για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/7. Συνεδρία 28-2-1894 κ.ε.

⁴⁹ TNA: CO69/7. Συνεδρία 6-3-1894. Η ελληνική μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 808-810. Ήδη από τα τέλη του προηγούμενου έτους έκαναν την εμφάνισή τους άρθρα που πρότειναν νομοσχέδια για τη μείωση της εγκληματικότητας όπως την καθιέρωση της μαστιγώσεως («Ανάγκη νόμου περί μαστιγώσεως», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 3/15-11-1893), τη νομιμοποίηση της οπλοφορίας («Επί της καταστάσεως», εφ. *Αλήθεια*, 9/21-12-1893), ή αφορούσαν γενικότερα ζητήματα, όπως την ευθύνη του τύπου

Τόσο ο εναρκτήριο λόγος, όσο και η αντιφώνηση των μελών χαρακτηρίστηκαν από την επανάληψη κοινότοπων και τετριμμένων δηλώσεων, χωρίς αναφορά σε ουσιαστικά ζητήματα που απασχολούσαν τον τόπο. Η προσπάθεια των επίσημων μελών να απορρίψουν ακόμα και μικρές νύξεις σε προβλήματα των κατοίκων που πρότειναν τα αιρετά μέλη αντιμετωπίστηκε με ειρωνεία και καχυποψία από τον Τύπο, που επικρότησε τις προσπάθειες των βουλευτών για πρακτικά μέτρα επίλυσης.⁵⁰

Η άσχημη οικονομική κατάσταση στο νησί επέβαλλε στα αιρετά μέλη να ακολουθούν προστατευτική πολιτική για τα προϊόντα του νησιού. Αυτό θα επιτυγχανόταν είτε με την επιβολή υψηλής φορολογίας στα εισαγόμενα προϊόντα,⁵¹ είτε με την προστασία των ιδίων των προϊόντων στο νησί.⁵² Πιέσεις προς το σκοπό αυτό ασκούνταν και από τους κατοίκους, κυρίως με ανοικτές επιστολές και αναφορές προς τους βουλευτές που δημοσιεύονταν στον Τύπο, είτε για την κατάργηση ειδικών φόρων,⁵³ είτε για προσωρινή τους άρση.⁵⁴

Από τα πρώτα νομοσχέδια που συζητήθηκαν ήταν, τα κατατεθειμένα ήδη από το προηγούμενο έτος από τον Α. Παλαιολόγο, σχετικά με την εκπαίδευση, τα οποία συμπύχθηκαν σε ένα.⁵⁵ Όπως ορθά επισημαίνει και η D. Markides, αυτή ήταν η πρώτη προσπάθεια εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στη διάρκεια της Αγγλοκρατίας.⁵⁶ Η συζήτηση έδωσε την ευκαιρία στον Αρμοστή να παρουσιάσει την πολιτική της κυβέρνησής του στο ζήτημα της ποιοτικής αναβάθμισης των δασκάλων, μέσω της απαίτησης συγκεκριμένων προσόντων και της αντίστοιχης μισθολογικής τους επιβράβευσης. Παρόμοια ήταν και η επιθυμία των αιρετών βουλευτών, οι οποίοι, μέσω του Παλαιολόγου, εξέφρασαν την ελπίδα όπως τα νομοσχέδια ήταν η αρχή για ευρύτερα μέτρα. Τόνισαν την υποστήριξή τους σε πιθανή φορολόγηση όσων, άμεσα ή έμμεσα, ενδιαφέρονταν για την εκπαίδευση με

(«Ο τύπος», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 10/22-11-1893). Είναι χαρακτηριστικό πάντως ότι τα ζητήματα που τέθηκαν στην αντιφώνηση είχαν απασχολήσει τον Τύπο, βλ. «1893-1894», εφ. *Εναγόρας*, 29-12-1893.

⁵⁰ Για τα σχόλια για τον εναρκτήριο λόγο βλ. «Δύο λέξεις διά τον εναρκτήριο λόγον», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 19/3-3-1894 και «Η έναρξις των εργασιών της Βουλής εν Κύπρω», εφ. *Εναγόρας*, 18-3-1894. Για την αντιφώνηση βλ. «Η συζήτησις της αντιφωνήσεως», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 26/10-3-1894, «Πρακτικά μέτρα», εφ. *Εναγόρας*, 5-3-1894.

⁵¹ Σχετικό είναι το υπόμνημα που υπέβαλε ο Λιασιδής για την ετοιμασία νομοσχεδίου από την κυβέρνηση για την παραχώρηση του δικαιώματος στον Αρμοστή να επιβάλλει υψηλό εισαγωγικό δασμό στο αλεύρι, βλ. TNA: CO69/7. Συνεδρία 9-3-1894.

⁵² Βλ. TNA: CO69/7. Συνεδρία 15-5-1894, όπου ο Λιασιδής πρότεινε νομοσχέδιο για την «ερμηνεία» των οίνων και των οινοπνευμάτων.

⁵³ Εφ. *Αλήθεια*, 30/11-1894, 20/1-2-1894, 3/15-2-1894.

⁵⁴ Εφ. *Αλήθεια*, 3/15-3-1894, 18/30-3-1894.

⁵⁵ Στο μεταξύ είχε ήδη ιδρυθεί το Παγκύπριο Γυμνάσιο στη Λευκωσία στα τέλη του 1893. Βλ. Δημήτρης Χαράλαμπος, *Η ίδρυση του πρώτου δημόσιου γυμνασίου στην Κύπρο (1893), αναζητήσεις, θέσεις και αντιθέσεις*, Λευκωσία 1997, Γεώργιος Προδρόμου, *Η ίδρυση του Παγκυπρίου Γυμνασίου. Η εκπαίδευση στην Κύπρο πριν και μετά την ίδρυση*, Λευκωσία 2000.

⁵⁶ D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σελ. 117.

στόχο την αύξηση της προσέλευσης στα σχολεία,⁵⁷ σε συνάρτηση βέβαια με την οικονομική αρωγή της κυβέρνησης, καθώς «η λειτουργία του Γυμνασίου η μόνιμος και παγία, είναι ανάγκη να έχει πόρους επαρκείς και μονίμους και μη εξαρτωμένους εκ της προσκαιρού ψυχολογικής διαθέσεως του ενός και του άλλου».⁵⁸ Η πολιτική αυτή του Συμβουλίου από κοινού με την κυβέρνηση είχε θετικά αποτελέσματα για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, τόσο λόγω της αύξησης των εγγραφών των μαθητών, ιδιαίτερα των κοριτσιών, όσο και στην ίδρυση νέων σχολείων.⁵⁹

Το άλλο ζήτημα, το οποίο επανέφερε με επερώτησή του ο Α. Παλαιολόγος ήταν η ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας. Ο βουλευτής ζήτησε να μάθει κατά πόσο η κυβέρνηση συμφωνούσε ότι η ίδρυση μιας τέτοιας τράπεζας στο νησί ήταν αναγκαία, ιδιαίτερα στις οικονομικές συγκυρίες της περιόδου και στα πλαίσια που καθόριζε ο νόμος του 1891. Ο Αρχιγραμματέας απαντώντας τόνισε τα πλεονεκτήματα ενός τέτοιου ιδρύματος, επισημαίνοντας, ωστόσο, την έλλειψη, ως τότε, σχετικής πρότασης και ενδιαφέροντος.⁶⁰ Με αυτά τα δεδομένα, ο Παλαιολόγος έθεσε ζήτημα μείωσης του ακριδικού φόρου, ώστε να ελαφρύνονταν τουλάχιστον οι φορολογούμενοι.⁶¹

Αρνητικό αντίκτυπο στην κοινή πολιτική που επιδίωκαν τα αιρετά μέλη επέφερε η συνεχής αντιπαράθεση μεταξύ των ελλήνων βουλευτών κατά τις συζητήσεις διαφόρων νομοσχεδίων, για πρώτη φορά σε τέτοια κλίμακα. Η εκλογική διαμάχη για το θρόνο του μητροπολίτη Κιτίου οδήγησε σε διχασμό τους κατοίκους, ανάλογα με ποιον από τους δύο υποψηφίους υποστήριζαν, αλλά και τους βουλευτές, που ήταν οι κύριοι υποστηρικτές τους,⁶² και αυτό εκδηλώθηκε και εντός του Συμβουλίου. Συχνές ήταν οι αντιπαραθέσεις, άλλοτε με ήπιο και άλλοτε με σκληρότερο τρόπο, για διάφορα ζητήματα, ακόμα και για ήσσοнос σημασίας, κάτι που ήταν πρωτοφανές.⁶³ Ήταν οι πρώτοι σπόροι της διάστασης

⁵⁷ ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 6-3-1894. Η συζήτηση του σχετικού νομοσχεδίου, το οποίο όμως τελικά δεν εγκρίθηκε λόγω διαφωνιών βρίσκεται στο ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 21-5-1894 κ.ε. Για τα σχόλια του Τύπου για τις διαφωνίες αυτές βλ. «Νομοθετικόν Συμβούλιον», εφ. *Εναγώρας*, 19-2-1894.

⁵⁸ «Οφείλει η Κυβέρνησις να συνδράμη και διά την Μέσην Παιδείαν», εφ. *Αλήθεια*, 23/4-1-1894.

⁵⁹ D. Markides, *Sendall*, ό.π., σελ. 190.

⁶⁰ ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 9-3-1894. Σχόλια για το ζήτημα αυτό βλ. «Η βεβαίωσις των οίνων εν τω Νομοθ. Συμβουλίω», εφ. *Αλήθεια*, 31/12-4-1894.

⁶¹ ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 15-3-1894.

⁶² Για το θρόνο της μητρόπολης Κιτίου η αντιπαράθεση είχε τοπικά κριτήρια, αφού οι Λαρνακείς υποστήριζαν τον μητροπολίτη Κυρηναίας Κύριλλο Παπαδόπουλο, ενώ οι Λεμεσιανοί τον δάσκαλο στην Ελληνική Σχολή ιεροδιάκονο Κύριλλο Βασιλείου, τον μετέπειτα μητροπολίτη Κυρηναίας και Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Κύριλλο Γ'. Παράλληλα, οι Λεμεσιανοί επιδίωκαν τη μετονομασία της μητρόπολης Κιτίου σε Κουρίου. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι βουλευτές κάθε επαρχίας υποστήριζαν τους υποψηφίους της εκλογικής τους περιφέρειας. Οι δύο ιεράρχες θα πρωταγωνιστούσαν, μια πενταετία αργότερα στο οξύ Αρχιεπισκοπικό ζήτημα. Για την εκλογική αυτή μάχη βλ. Σ. Γ. Μιχαηλίδης, *Ιστορία*, ό.π., σσ. 313-316.

⁶³ Ήπιες αλλά συνεχείς ήταν οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των βουλευτών Λάρνακας – Αμμοχώστου Α. Λιασιδή και Λεμεσού – Πάφου Ι. Κυριακίδη κατά τη συζήτηση του Περί Μαχαιριών νομοσχεδίου, βλ. ιδιαίτερα ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 28-3-1894, αλλά και ανάμεσα στον Α. Παλαιολόγο και τον ίδιο τον μητροπολίτη Κιτίου σχετικά με τα αποτελέσματα της νέας εκπαιδευτικής μεθόδου, κατά τη συζήτηση του κονδυλίου για την εκπαίδευση, ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 4-4-1894.

που θα διογκωνόταν μια πενταετία αργότερα, με τους ίδιους πρωταγωνιστές και τρόπαιο τον θρόνο της Εκκλησίας του Αποστόλου Βαρνάβα. Πρέπει να επισημανθεί, πάντως, ότι κατά την τριετή προεκλογική περίοδο οι αντιπαραθέσεις εντός του Συμβουλίου ήταν σχεδόν ανύπαρκτες, ενώ εντάθηκαν μετά την εκλογή του βουλευτή τέως Κυρηνείας Κύριλλου στη μητρόπολη Κιτίου. Υπήρχαν βέβαια και περιπτώσεις που οι αντιπαραθέσεις οφείλονταν απλώς σε διαφορετικές απόψεις, κάτι φυσιολογικό.⁶⁴

Πέρα από αυτό, στο Συμβούλιο άρχισαν να τίθενται και ζητήματα που αφορούσαν τις σχέσεις ελλήνων και τούρκων κατοίκων. Πρώτος ο Παλαιολόγος ζήτησε, με επερώτησή του, εξηγήσεις για τη στάση της αστυνομίας κατά τη διάρκεια μιας διαμάχης μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων στην Πάφο. Παρά τη διαφορετική παρουσίαση του περιστατικού από τον Αρχιγραμματέα, η καταγγελία του Παλαιολόγου έθεσε για πρώτη φορά το ζήτημα της διαφορετικής αντιμετώπισης των μελών δύο κοινοτήτων από τους βρετανούς και το θέμα της μεροληψίας έναντι των Ελλήνων.⁶⁵ Αν και δεν παρατηρήθηκε αντίδραση από τους οθωμανούς βουλευτές, η επερώτηση έδωσε την αφορμή για εθνικιστικές εκδηλώσεις από ομοεθνείς τους, μέσω άρθρων στις εφημερίδες τους και με υπόμνημα προς τον Σουλτάνο, όπου διαμαρτύρονταν κυρίως για παραγκώνιση του τουρκικού στοιχείου στη δημόσια υπηρεσία και για άλλα παράπονά τους.⁶⁶

Όπως φάνηκε ήδη από την αντιφώνηση, αλλά και το πιο πάνω περιστατικό, κύριο αντικείμενο συζήτησης κατά την έγκριση του προϋπολογισμού που ακολούθησε ήταν η επιχειρησιακή ικανότητα της αστυνομίας. Ήδη πριν την κατάθεση του σχετικού νομοσχεδίου ο Αρμοστής ενημέρωσε το σώμα ότι, ύστερα από έγκριση του υπουργείου, θα ετοιμάζε προτάσεις για βελτίωση της αστυνομίας, ζητώντας τη συμμετοχή του Συμβουλίου σε αυτό, μέσω ειδικής επιτροπής.⁶⁷ Κατά τη συζήτηση για την έγκριση του

⁶⁴ Χαρακτηριστική ήταν η αντιπαραθεση μεταξύ των βουλευτών μητροπολίτη Κιτίου και Ι. Κυριακίδη με τους Α. Λιασιδίδη, Π. Κωνσταντινίδη και Α. Παλαιολόγο, σχετικά με παράγραφο του περί Διαθήκης νόμου που απαγόρευε στο συντάκτη διαθήκης να παραχωρήσει την περιουσία του σε θρησκευτικό ίδρυμα, εκτός και αν η διαθήκη είχε συνταχθεί δεκαπέντε ημέρες πριν το θάνατό του, βλ. ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 1-5-1894. Τη διαμάχη των βουλευτών ακολουθούσαν και οι εφημερίδες. Βλ. ενδεικτικά «Εκρηξεις του γνωστού πατριωτισμού», εφ. *Αλήθεια*, 24/5-4-1894 κ.ε., «Παρόρμησις κυβερνήσεως», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 2/14-4-1894 κ.ε., «Σάλπιγξ-Ενωσις», εφ. *Ευαγόρας*, 8-4-1894 κ.ε.

⁶⁵ ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 29-3-1894. Ο Αρχιγραμματέας ανέφερε ότι έλληνες κατά το καρναβάλι εισήλθαν σε γειτονιά της Πάφου ενοχλώντας τους Οθωμανούς με αποτέλεσμα τη σύγκρουση και τη σύλληψη των πρώτων, δίνοντας, ως κυβέρνηση, ελάχιστη σημασία στο γεγονός. Το ζήτημα τέθηκε ξανά και στη συζήτηση του προϋπολογισμού για την αστυνομία, με καταγγελίες διαφορετικών περιστατικών (στο Κολόσσι και στη Λεύκα), όπου οι οθωμανοί αστυνομικοί αντιμετώπισαν μεροληπτικά χριστιανούς, βλ. ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 18-4-1894. Ο Αρχιγραμματέας θεωρούσε τα γεγονότα ως υπερβολές του Τύπου. Βλ. «Φυλετικά ρήξεις», εφ. *Αλήθεια*, 18/30-3-1894.

⁶⁶ «Ζαμάν -Κούπρους» και «Ο τουρκικός τύπος», εφ. *Ευαγόρας*, 17 και 24-6-1894 αντίστοιχα, «Ο εγχώριος τουρκικός τύπος», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 18/30-6-1894. Η αποστολή του υπομνήματος επιδοκιμάστηκε από τον ελληνικό Τύπο, αφού οι Οθωμανοί συνήθως απέφευγαν τις συγκρούσεις με τους Βρετανούς, βλ. «Το τουρκικόν υπόμνημα», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 25/7-7-1894.

⁶⁷ ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 29-3-1894. Για την επιτροπή βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 812-813. Η έκθεσή της δημοσιεύτηκε στο «Εκθεσις», εφ. *Αλήθεια*, 5/17-5-1894.

σχετικού κονδυλίου όμως, τα αιρετά μέλη, τονίζοντας την αδυναμία της αστυνομίας για αντιμετώπιση της αυξημένης εγκληματικότητας, πρότειναν διάφορες λύσεις, προτρέχοντας έτσι του έργου της επιτροπής. Άξια αναφοράς ήταν η πρόταση των ελλήνων αιρετών μελών για διορισμό επιπλέον χριστιανών αστυνομικών μέχρι την επίτευξη ισότητας στα μέλη των δύο κοινοτήτων και την αποφυγή μεροληπτικών στάσεων, όπως το περιστατικό της Πάφου.⁶⁸ Η υπεραντιπροσώπευση των Οθωμανών στην αστυνομία ήταν ένα γεγονός που επισήμαναν, σχεδόν μια δεκαετία προηγουμένως και οι ίδιοι οι Βρετανοί, και οφειλόταν στο γεγονός ότι αποδέχονταν ευκολότερα υποδεέστερες θέσεις, και με χαμηλότερο μισθό από τους Έλληνες, οι οποίοι απωθούνταν από την αυστηρή πειθαρχία,⁶⁹ ενώ καθοριστική ήταν και η κληρονομιά της Τουρκοκρατίας. Παρά την αντιπαράθεση, το σχετικό κονδύλι εγκρίθηκε και έτσι έληξε και η σύνοδος του 1894.

Τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα που έπλητταν το νησί, ιδιαίτερα τα οινοπαραγωγικά χωριά,⁷⁰ οδήγησαν στη διοργάνωση, στις αρχές Σεπτεμβρίου 1894, συλλαλητηρίου από χιλιάδες αγρότες στο Πέρα Πεδί, όπου εγκρίθηκε υπόμνημα που παραδόθηκε στον Αρμοστή.⁷¹ Παράλληλα, οι πλημμύρες που έπληξαν τη Λεμεσό όξυναν περισσότερο τα προβλήματα.⁷² Σε αυτό το άσχημο οικονομικό περιβάλλον, και εν μέσω διαδόσεων για εγκατάλειψη του νησιού από τους Βρετανούς⁷³ συνήλθε η σύνοδος του 1895. Ο Sendall, στην εναρκτήριά του ομιλία, αφού επανέλαβε τις δυσκολίες εμπορευσιμότητας των κυπριακών προϊόντων, ενημέρωσε το Συμβούλιο για την πρόσληψη του διακεκριμένου γεωπόνου Παναγιώτη Γεννάδιου, «όστις τυγχάνει ανεγνωρισμένη αυθεντικότης και πρακτικός πραγματογνώμων εν παντί ότι αφορά εις την καλλιέργειαν και τον μεταχειρισμόν παντός των εν Κύπρω παραγομένων προϊόντων». Επιπρόσθετα, τόνισε τη συνέχιση της εκστρατείας κατά της ακρίδας με τη βοήθεια του κοινού αλλά και λήψη μέτρων υγιεινής για αποφυγή της χολέρας. Εξέφρασε τις

⁶⁸ ΤΝΑ: CO69/7. Συνεδρία 18-4-1894.

⁶⁹ Παρατίθεται στο Σώτος Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι. Από το περιθώριο στο συνεταιρισμό (1923-1960)*, Αθήνα 2013, σελ. 63.

⁷⁰ Για την οικονομική κατάσταση βλ. ενδεικτικά «Η οικονομική θέση της νήσου», εφ. *Εναγώρας*, 13-8-1894, «Η κατάσταση των χωριών της νήσου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 6/18-8-1894.

⁷¹ Για το συλλαλητήριο βλ. «Το συλλαλητήριο του Πέρα Πεδιού», εφ. *Αλήθεια*, 2/14-9-1894. Σημαντική ήταν η παρέμβαση του νέου δικηγόρου Θεοφάνη Θεοδότου, ο οποίος εκλέχθηκε βουλευτής στις εκλογές του επόμενου έτους, «Λόγος Θεοφ. Θεοδότου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 10/22-9-1894. Για την ιδιαίτερα συγκαταβατική απάντηση του Αρμοστή, η οποία και κατεύνασε τα πνεύματα βλ. «Αναγκαία συνηγορία», εφ. *Αλήθεια*, 9/21-9-1894.

⁷² Εφ. *Αλήθεια (Παράρτημα)*, 21/2-11-1894.

⁷³ Οι έντονες φήμες για «εκκένωση» του νησιού από τους Βρετανούς και επιστροφή του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κυκλοφόρησαν από τον Ιούλιο 1894, βλ. ενδεικτικά εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 9/21-7-1894, 23/4-8-1894, 20/1-9-1894, εφ. *Εναγώρας*, 20-8-1894, 27-8-1894.

ευχαριστίες του για τη συλλογή χρημάτων για ανακούφιση των πλημμυροπαθών,⁷⁴ δηλώνοντας την ικανοποίησή του για την ολοκλήρωση ορισμένων έργων κοινής ωφελείας και τη μείωση της εγκληματικότητας.⁷⁵

Η αντιφώνηση των βουλευτών ήταν επιθετική εξ αρχής, κάτι που επέφερε και την επιδοκιμασία του Τύπου.⁷⁶ Τονίστηκε ως κύρια αιτία υπανάπτυξης του νησιού, ο φόρος υποτελείας και η εξαιτίας αυτού ανάγκη για ανεύρεση πόρων, μέσω αυστηρής φορολογίας, ενώ καταδικάστηκε η πολιτική της μη λήψης των αναγκαίων μέτρων από την κυβέρνηση για προστασία των κατοίκων. Εντούτοις, εκφράστηκε ικανοποίηση για τα έργα που υλοποιήθηκαν, ιδιαίτερα για τη μετάκληση του Π. Γενναδίου, αν και η παραμονή του προεξοφλείτο σύντομη.⁷⁷ Τέλος, διατυπώθηκε η ελπίδα για την εισαγωγή κυβερνητικών μέτρων για την ενθάρρυνση της καλλιέργειας του καπνού και της εξαγωγής αλατιού, και καταγράφηκε η λύπη για την απόσυρση του στρατιωτικού αποσπάσματος από την Κύπρο⁷⁸, που επέφερε επιπλέον πλήγμα στην εμπορική καχεξία.⁷⁹

Όπως συνέβη και στα προηγούμενα έτη, διεξήχθη έντονη και μακρά συζήτηση για την έγκριση της αντιφώνησης. Τα επίσημα μέλη προσπαθούσαν να αποφύγουν τις φράσεις που θα έφερναν σε δύσκολη θέση τη διοίκηση του νησιού έναντι του υπουργείου, όπως «άκαμptos συλλογή φόρων», μέσω τροποποιήσεων στο προσχέδιο, αλλά και με την επίκληση στατιστικών στοιχείων και συγκρίσεων με άλλες αποικίες. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η αναφορά των επίσημων μελών στην υποχρέωση για καταβολή του φόρου υποτελείας, αλλά και στην επιθυμία των ιδίων για αφαίρεσή του.⁸⁰

Από την αντιφώνηση διαφαίνεται η αναγνώριση του μεγέθους του οικονομικού προβλήματος στο νησί αλλά και η ειλικρινής προσπάθεια της κυβέρνησης για επίλυσή του. Στα πλαίσια αυτά εντάσσονταν και οι μετακλήσεις εμπειρογνομόνων για μελέτη του αμπελοοινικού και του γεωργικού ζητήματος. Η προσπάθεια αυτή αποδιδόταν

⁷⁴ Η κυβέρνηση, προς αντιμετώπιση της δημιουργηθείσας κατάστασης λόγω των πλημμυρών ανέλαβε πρωτοβουλία συλλογής εισφορών προς ανακούφιση των πληγέντων. Βλ. ενδεικτικά τις ευχαριστίες για την ενέργειά της στο «Ευχαριστήριοι Επιστολαί», εφ. *Αλήθεια (Παράρτημα)*, 11/23-11-1894.

⁷⁵ ΤΝΑ: CO69/9. Συνεδρία 6-3-1895. Η ελληνική μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 822-824.

⁷⁶ «Καλλίστη η απάντησις», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 3/15-3-1895.

⁷⁷ Ο Α. Λιασίδης υπέβαλε ψήφισμα για την πρόσληψη ειδικού εμπειρογνώμονα για την ανάπτυξη της γεωργίας, της σηροτροφίας και της γεωργικής βιομηχανίας προτείνοντας την παραμονή του Π. Γενναδίου, το οποίο εγκρίθηκε ομόφωνα, ΤΝΑ: CO69/9. Συνεδρία 13-5-1895. Για το πώς είδε ο αθηναϊκός Τύπος την κάθοδο του Γενναδίου βλ. αναδημοσιεύσεις άρθρων της «Ακροπόλεως» και «Πρωίας» στην εφ. *Αλήθεια*, 3/15-2-1895.

⁷⁸ Η μετακίνηση στρατευμάτων από τις αποικίες όπου παρείχαν στήριξη στις διοικήσεις ήταν στο πλαίσιο της πολιτικής του Λονδίνου για τη μεταφορά τους σε περιοχές όπου χρειάζονταν. Η «δεκαεξαετής πείρα, καθ' ήν απεδείχθη η νομιμοφροσύνη του κυπριακού λαού» οδήγησε τον υπουργό στην απόσυρσή τους από την Κύπρο, «Ολίγαι λέξεις επί της επιστολής του υπουργού», εφ. *Αλήθεια*, 21/2-11-1894.

⁷⁹ ΤΝΑ: CO69/9. Συνεδρία 18-3-1895. Η ελληνική μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σσ. 824-827.

⁸⁰ Για τις συζητήσεις για την αντιφώνηση βλ. ΤΝΑ: CO69/9. Συνεδρία 12-3-1895 κ.ε.

αποκλειστικά στον Αρμοστή, ο οποίος εργαζόταν συνεχώς για την ανάπτυξη της Κύπρου. Εντούτοις, οι αιρετοί βουλευτές, βιώνοντας καθημερινά, την απόγνωση των κατοίκων για εξεύρεση πόρων αποπληρωμής των πολλών φορολογιών τους, και τη διαρροή στο εξωτερικό της πλειοψηφίας των εσόδων που συλλέγονταν, για την αποπληρωμή του φόρου υποτελείας, ασκούσαν έντονη πίεση προς την κυβέρνηση για απαλλαγή από τον τελευταίο, ώστε τα ποσά αυτά να διατίθενται σε παραγωγικά έργα στο νησί.

Αυτή η πίεση φάνηκε ιδιαίτερα κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου για τον προϋπολογισμό, οπότε επήλθε και η σημαντικότερη αντιπαράθεση. Ο Λιασιδης ανέφερε ότι η συζήτηση αποτελούσε απλώς σπατάλη του χρόνου των βουλευτών, υπονοώντας ότι οι απόψεις τους δεν λαμβάνονταν υπόψη. Ταυτόχρονα, σε μια προσπάθεια σκληρότερης στάσης έναντι των διοικούντων, πρότεινε την καταψήφιση του προϋπολογισμού, ώστε οι Βρετανοί να «ερυθριάσουν για τις αδικίες που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι». Σημαντικά κονδύλια είχαν μειωθεί από την κυβέρνηση (δημόσια έργα), ενώ άλλα δεν αυξήθηκαν (εκπαίδευση), παρά τις συνεχείς εκκλήσεις των αιρετών μελών και τις βρετανικές υποσχέσεις. Όπως επισήμανε ο βουλευτής, ο προϋπολογισμός θα εγκρινόταν με διάταγμα εν Συμβουλίω αλλά με αυτό τον τρόπο θα επανατίθετο, όπως ο υπουργός είχε απειλήσει το 1888, το ζήτημα της κατάργησης του Νομοθετικού Συμβουλίου, κάτι που θα προτιμούσε και ο ίδιος, αντί τα μέλη του να εγκρίνουν προϋπολογισμούς με τους οποίους διαφωνούν.⁸¹ Με την πρόταση για απόρριψη του νομοσχεδίου συμφώνησαν και ορισμένα αιρετά μέλη, τα οποία όμως επέρριπταν την ευθύνη στο υπουργείο Οικονομικών και όχι στον Αρμοστή. Ο Αρχιλογιστής, δικαιολογώντας την πολιτική της κυβέρνησης, τόνισε ότι πιθανή απόρριψη του προϋπολογισμού θα είχε επιπτώσεις στη διοίκηση, ενώ ανέφερε ότι εξίσου μειωμένες εξουσίες, ως προς τα οικονομικά ζητήματα, είχαν και τα μέλη των Συμβουλίων των υπόλοιπων κτήσεων.⁸² Μετά από ψηφοφορία, το νομοσχέδιο προωθήθηκε για συζήτηση, παρά τις αρνητικές ψήφους τεσσάρων ελλήνων βουλευτών.⁸³

Κατά τη συζήτηση του κονδυλίου για τους διερμηνείς, ο Λιασιδης αρχικά, υποστηριζόμενος και από άλλους έλληνες βουλευτές, έθεσε το ζήτημα της διαφοράς της

---

⁸¹ TNA: CO69/9. Συνεδρία 8-4-1895. Είχαν ήδη δημοσιευθεί διάφορα άρθρα στον Τύπο που καλούσαν τους βουλευτές να αντιδράσουν στη βρετανική πολιτική, βλ. «Το Νομοθετικόν», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/8-3-1895, «Επί τα πράγματα», εφ. *Ευαγόρας*, 14-4-1895. Βέβαια, ο Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β΄*, σελ. 831, προφανώς εξαιτίας και της αντιπαράθεσής του με τον Λιασιδή για το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα, θεωρεί την αντίδραση του έλληνα βουλευτή «ως προεκλογικόν τέχνασμα προς δημοτικότητα». Η άποψη του Ζαννέτου στηρίζεται και από το γεγονός ότι το νομοσχέδιο εγκρίθηκε ομόφωνα τελικώς, παρά τις διάφορες παρατηρήσεις.

⁸² TNA: CO69/9. Συνεδρία 22-4-1895.

⁸³ Αυτοί ήταν ο Α. Λιασιδης, ο Ι. Κυριακίδης, ο Σ. Φραγκούδης και ο Α. Παλαιολόγος. Η υπερψηφίση της ανάγνωσης του νομοσχεδίου δεν προϋπόθετε έγκρισή του, απλά περαιτέρω συζήτησή του. Η D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σελ. 105, συνδέει την καταψήφιση του νομοσχεδίου με το ενωτικό αίτημα, λόγω και των συλλαλητηρίων που ακολούθησαν της σχετικής πρότασης.

μισθοδοσίας μεταξύ του τούρκου και του έλληνα διερμηνέα (ο πρώτος λάμβανε 100 λίρες περισσότερες από τον δεύτερο, κάτι που, σύμφωνα με την άποψή του, εξευτέλιζε ολόκληρο τον ελληνικό πληθυσμό), παρότι η εργασία του πρώτου ήταν λιγότερη. Το θέμα αφορούσε και πάλι τη στάση των Βρετανών έναντι των δύο κοινοτήτων, αν και η παρέμβαση του Vassif Effendi, ο οποίος ανέλυσε την εργασία που απαιτείτο από τον τούρκο μεταφραστή, δεν όξυνε περαιτέρω τα πνεύματα. Η δικαιολόγηση της μισθοδοσίας από τους βρετανούς αξιωματούχους έδωσε τέλος στη συζήτηση, η οποία όμως αποτελούσε προμήνυμα για το τι θα ακολουθούσε στις επόμενες συνόδους. Η ένσταση αυτή βέβαια δεν ήταν άσχετη και με το οξυμένο εθνικιστικό πνεύμα που κυριαρχούσε την περίοδο αυτή και εκδηλώθηκε με ενωτικά συλλαλητήρια, όπως θα αναφερθεί παρακάτω.⁸⁴

Άξιο αναφοράς είναι και το νομοσχέδιο που προτάθηκε από την κυβέρνηση και προέβλεπε το μαστίγωμα των νεαρών καταδίκων, μέτρο το οποίο θεωρήθηκε από τα αιρετά μέλη ως αναχρονιστικό.⁸⁵ Ο Ι. Κυριακίδης τόνισε την έκπληξή του ότι ένα μέσο τιμωρίας, το οποίο οι Βρετανοί επιδίωξαν να απαγορευτεί στα ζώα, οι ίδιοι το επέβαλλαν ως τιμωρητικό μέτρο σε νεαρά άτομα, προτείνοντας τη δημιουργία ειδικής φυλακής για νέους. Τα επίσημα μέλη δικαιολογώντας την πρότασή τους ανέφεραν ότι παρόμοιο μέτρο υπήρχει και στη Βρετανία και ότι αυτό θα ήταν προτιμότερο από τη φυλάκισή τους με άλλους κατάδικους, λόγω της αρνητικής επιρροής που θα είχαν από αυτούς. Τελικώς, το νομοσχέδιο απορρίφθηκε από τα αιρετά μέλη.⁸⁶

Ένα θέμα που απασχόλησε έντονα το Συμβούλιο ήταν και η εξαγωγή αρχαιοτήτων. Ήδη από το προηγούμενο έτος, το 1894, οι εφημερίδες με συνεχή άρθρα τους επιστούσαν την προσοχή των βουλευτών στις παράνομες ανασκαφές και εξαγωγές αρχαιοτήτων από το νησί.⁸⁷ Το θέμα τέθηκε από διάφορους βουλευτές οι οποίοι μετέφεραν παράπονα κατοίκων αλλά και αιτήματα συλλόγων της Λεμεσού (Λέσχη «Ένωσις», Γυμναστικός Σύλλογος Ολύμπια, Λέσχη Φιλελευθέρων) για την ετοιμασία σχετικού νομοσχεδίου.⁸⁸ Μάλιστα ο δικηγόρος Νικ. Κλ. Λανίτης σε άρθρο του, αφού καταδίκασε την πρακτική της σύλησης των αρχαιολογικών χώρων δημοσίευσε προσχέδιο νομοσχεδίου για την απαγόρευσή της.⁸⁹ Παρά τις αντιδράσεις αυτές, όμως, δεν παρουσιάστηκε οποιοδήποτε νομοσχέδιο εντός του Συμβουλίου για το σκοπό αυτό.

⁸⁴ TNA: CO69/9. Συνεδρία 23-4-1895.

⁸⁵ Αντιδράσεις υπήρξαν ήδη από τη δημοσίευση του νομοσχεδίου στην Επίσημη Εφημερίδα, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 21/2-11-1894. Εντούτοις, υπήρξαν και υποστηρικτές του νομοσχεδίου, «Εισηκούσθημεν», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 22/3-11-1894.

⁸⁶ TNA: CO69/9. Συνεδρία 19-3-1895.

⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά εφ. *Αλήθεια*, 5/17-5-1894 και 13/25-5-1894.

⁸⁸ TNA: CO69/9. Συνεδρία 1-4-1895. Τα αιτήματα δημοσιεύθηκαν και στον Τύπο, βλ. «Αι αρχαιότητες», εφ. *Αλήθεια*, 10/22-3-1895.

⁸⁹ Εφ. *Αλήθεια*, 17/1-3-1895 και 24/8-3-1895.

Ενώ συνεχίζονταν οι εργασίες του Συμβουλίου, διοργανώθηκαν συλλαλητήρια, με αφορμή τη συζήτηση που διεξήχθη στη Βουλή των Κοινοτήτων για την πίστωση 29,000 λιρών ως βοήθεια προς την Κύπρο. Εντός του βρετανικού Κοινοβουλίου ασκήθηκε κριτική σχεδόν από όλους τους ομιλητές για τη λανθασμένη απόφαση απόκτησης του νησιού από τη Βρετανική Αυτοκρατορία, συγκρίνοντάς τη με «κτήμα πενιχρόν μεν, βεβαρημένον δε διά υποθήκης», υπονοώντας το φόρο υποτελείας. Ορισμένοι βρετανοί βουλευτές έθεσαν το ζήτημα της απαλλαγής από την αποπληρωμή του άδικου φόρου, ενώ προτάθηκε και η επιστροφή του νησιού στην Τουρκία.⁹⁰ Η αναδημοσίευση των συζητήσεων στον τοπικό Τύπο⁹¹ επέτεινε τις αντιδράσεις που οδήγησαν στη διοργάνωση συλλαλητηρίων σε όλο το νησί, με πρωτεργάτες τους βουλευτές και με κύριο αίτημα την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα σε περίπτωση αποχώρησης των Βρετανών.⁹² Ήταν η πρώτη φορά που τέθηκε σε τέτοια έκταση το ενωτικό αίτημα, κάτι που όπως ήταν αναμενόμενο, επέφερε και την αντίδραση των τουρκικών εφημερίδων,⁹³ ενώ αντιπροσωπεία των Οθωμανών ζήτησε από τον Αρμοστή την απαγόρευση των συλλαλητηρίων.⁹⁴ Αποτέλεσμα ήταν η ετοιμασία υπομνήματος προς τον υπουργό Αποικιών με το οποίο, πέραν του ενωτικού αιτήματος, τέθηκαν και θέματα μείωσης φορολογιών και του φόρου υποτελείας, συμμετοχής των Κυπρίων σε ανώτερες διοικητικές θέσεις, βελτιωτικών μέτρων για τη γεωργία κ.ο.κ..⁹⁵

Παρά τον αντίκτυπο των συζητήσεων στο Βρετανικό Κοινοβούλιο, όσο και τα συλλαλητήρια με πρωταγωνιστές τους ίδιους τους βουλευτές, αλλά και τις αντιδράσεις των Οθωμανών, οι συζητήσεις διεξήχθησαν σε συναινετικό κλίμα, χωρίς να υπάρξει οποιαδήποτε αντιπαράθεση εντός του Συμβουλίου, πέραν μεμονωμένων περιπτώσεων. Αυτό δείχνει και την πολιτική ωριμότητα που άρχισαν να αποκτούν τα μέλη του.

Στα τέλη του ιδίου έτους έγινε η πρώτη σύγκληση έκτακτης συνόδου (αρχές Νοεμβρίου 1895), για την ψήφιση νόμου περί «αποκηρύξεως φυγοδίκων και φυγοποίνων».⁹⁶ Το κλίμα εκφοβισμού και τρομοκρατίας που επικρατούσε στις επαρχίες

⁹⁰ Για τη συζήτηση βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 31, 8^η Μαρτίου 1895, (Λονδίνο 1895), σσ. 683-698. Βλ. επίσης Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 833-843.

⁹¹ Εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 17/29-3-1895 κ.ε., εφ. *Αλήθεια*, 24/5-4-1895 κ.ε.

⁹² Για την προετοιμασία των συλλαλητηρίων βλ. εφ. *Αλήθεια*, 24/5-4-1895 κ.ε. Για την περιγραφή τους βλ. εφ. *Ευαγόρας*, 21-4-1895 κ.ε., εφ. *Αλήθεια*, 21/3-5-1895, Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σελ. 843-852.

⁹³ Σύμφωνα με το άρθρο «Τη Οθωμανική συναδέλφω», εφ. *Ευαγόρας*, 28-4-1895, οθωμανική εφημερίδα ανέφερε ότι ελάχιστοι ήταν οι χριστιανοί που επιθυμούσαν ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, αντιθέτως η πλειοψηφία τους ήταν υπέρ της επιστροφής του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ένα επιχείρημα που χρησιμοποιήθηκε και από τους Βρετανούς αργότερα.

⁹⁴ D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σελ. 106.

⁹⁵ Το υπόμνημα βρίσκεται στο Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 852-866, ενώ δημοσιεύθηκε και στον Τύπο, βλ. «Υπόμνημα του Ελλην. της Κύπρου πληθυσμού», εφ. *Αλήθεια*, 25/6-9-1895.

⁹⁶ Τα επίσημα Πρακτικά της συνόδου αυτής δεν εντοπίστηκαν. Εντούτοις δημοσιεύθηκαν στο Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 876-879, από όπου αντλήθηκαν και οι πληροφορίες.

Λεμεσού και Πάφου λόγω της δράσης των Χασαμπουλίων, σε συνδυασμό με την αδυναμία της αστυνομίας να τους συλλάβει, εξαιτίας της βοήθειας που τους παρείχαν οι χωρικοί, εκουσίως ή ακουσίως, επέβαλλαν την επείγουσα νομοθεσία. Σύμφωνα με αυτήν, τα δικαστήρια αποκτούσαν το δικαίωμα να επικηρύξουν τους εγκληματίες, αλλά και όσους τους παρείχαν οποιαδήποτε βοήθεια. Αποτέλεσμα ήταν η σύλληψη πέραν των 60 προσώπων, ενώ ύστερα από ένα τρίμηνο ολόκληρη η συμμορία εξοντώθηκε, τουλάχιστον προσωρινά.⁹⁷ Ήταν ένας νόμος που αν και ψηφίστηκε βεβιασμένα, έφερε αποτελέσματα.⁹⁸

Λίγους μήνες αργότερα συγκλήθηκε η τελευταία σύνοδος της περιόδου. Ο Αρμοστής στη μακρά εναρκτήριά του ομιλία αφού αναφέρθηκε στον πρόσφατα ψηφισθέντα νόμο από την έκτακτη σύνοδο, που είχε ως αποτέλεσμα την εξόντωση της συμμορίας των Χασαμπουλίων, τόνισε τους κινδύνους και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η αστυνομία κατά την καταπολέμηση του εγκλήματος, επιρρίπτοντας ευθύνη και στους χωρικούς που προσέφεραν βοήθεια στους εγκληματίες, προκαλώντας την αντίδραση των αιρετών μελών, οι οποίοι τόνισαν την ανικανότητα των διωκτικών αρχών. Έπειτα ο Sendall αναφέρθηκε στη γεωργική παραγωγή της προηγούμενης χρονιάς και τις ζημιές που προκάλεσαν οι μειωμένες τιμές των προϊόντων, υποστηρίζοντας ότι μόνη λύση ήταν η ανάπτυξη των φυσικών πόρων του νησιού, ώστε να αυξηθεί η παραγωγή, όπως συνέβη και στη γειτονική Αίγυπτο. Προς το σκοπό αυτό, και ύστερα από οδηγίες του υπουργού Αποικιών, αποσπάστηκε υπάλληλος από την Ινδία για να μελετήσει και να προτείνει λύσεις για την κατασκευή φραγμάτων και την ορθή κατανομή των υδάτινων πόρων. Επιπρόσθετα, υποσχέθηκε περισσότερα έργα για τη βελτίωση της εξωτερικής και εσωτερικής συγκοινωνίας, με στόχο την ανάπτυξη του εμπορίου, ενώ πρότεινε μεθόδους για τη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων, ζητώντας παράλληλα τη συνεργασία των κατοίκων για το σκοπό αυτό. Στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή, σε αντίθεση με προηγούμενες χρονιές, γίνονταν διάφορες προγραμματικές δηλώσεις για έργα που θα εκτελούνταν κατά το τρέχον έτος, όπως ήταν η καταπολέμηση της ακρίδας, με παράλληλη όμως επιβολή σχετικού φόρου, προστατευτικά μέτρα από τη χολέρα, η επίλυση του προβλήματος των τραπεζικών δανείων, και καινοτόμα νομοθετικά μέτρα, με ταυτόχρονη αναφορά και στα ανακουφιστικά μέτρα για τους πλημμυροπαθείς που είχαν ήδη

⁹⁷ Για τη δράση των Χασαμπουλίων βλ. M. Ch. Kareklas, *The Criminal Activities of the Hassanpoulia*, Λευκωσία 1938, Νεάρχος Γ. Νεάρχου, *Μαμώνια, Στον περίγυρο της αλήθειας, του μύθου και του παραμυθιού*, Λευκωσία 2012, σσ. 152-165, Χρύσανθος Χρυσάνθου, *Διαβόητες Συμμορίες, Η ιστορία του τόπου μας, Ενθύμιον 4*, Λευκωσία 2011, σσ. 8-41. Χαρακτηριστικό της φήμης που απέκτησαν είναι το γεγονός ότι ο μεγαλύτερος Κύπριος ποιητάρης, Χριστόδουλος Τζιαπούρας, εξέδωσε οκτασέλιδη φυλλάδα με τίτλο «Το τραγούδι των Χασαμπουλίων», Λάρνακα 1896, ενώ στη δεκαετία του 1970, γυρίστηκε και κινηματογραφική ταινία για τη δράση τους.

⁹⁸ Για τις αντιδράσεις για τις «ατέλειες» του νόμου βλ. «Το κυβερνητικόν νομοσχέδιον περί αποκηρύξεως», εφ. *Αλήθεια*, 27/8-11-1895.

εκτελεστεί. Ο Αρμοστής επιπρόσθετα, αναφέρθηκε τόσο στην αναμενόμενη απάντηση από τον υπουργό στο υπόμνημα των ελλήνων κατοίκων, όσο και σε σχόλια των μελών στην αντιφώνηση του προηγούμενου έτους. Η μακρά αυτή «διάλεξη», όπως ο Ζαννέτος την χαρακτήρισε, αφενός αποδεικνύει το ενδιαφέρον του Sendall για την ανάπτυξη του νησιού, αφετέρου την αλλαγή πολιτικής εξαιτίας της ανόδου στην εξουσία το προηγούμενο έτος της κυβέρνησης των Συντηρητικών και την παραχώρηση στις αποικίες, υπό μορφή χορηγιών, συγκεκριμένων ποσών για την ανάπτυξή τους.⁹⁹

Η αντιφώνηση του Συμβουλίου δεν ήταν εξίσου μακροσκελής. Σε αυτήν εκφραζόταν η απογοήτευση των μελών του Συμβουλίου για το γεγονός ότι δεν παρουσιάστηκε οποιαδήποτε εγγύηση πέραν διαβεβαιώσεων για την επιθυμία της κυβέρνησης να βελτιώσει την κατάσταση στο νησί, σε αντίθεση με την εγγήγορη που επιδεικνυόταν σε περιπτώσεις επιβολής και συλλογής φορολογιών. Δήλωνε την ικανοποίηση του Συμβουλίου για την προσπάθεια, μέσω νομοθετικής ρύθμισης, για ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας, τονίζοντας ότι παρόμοια μέτρα έπρεπε να ληφθούν και για την οινόβιομηχανία. Όσον αφορά τη αποτελεσματικότητα της αστυνομίας, αυτή, σύμφωνα με το Συμβούλιο, έχρηζε βελτίωσης συγκριτικά με το κόστος για τη λειτουργία της. Τέλος, τα μέλη παρακάλεσαν τον Αρμοστή να μεταφέρει στον υπουργό την άποψη του Συμβουλίου ότι, εφόσον επιβαλλόταν ο φόρος υποτελείας, δεν καταβαλλόταν οποιαδήποτε σοβαρή προσπάθεια για ανάπτυξη των κυπριακών πόρων και δεν επιτρεπόταν η συμμετοχή του λαού στη διοίκηση, η κατάσταση θα χειροτέρευε.¹⁰⁰

Η ιδιαίτερα επιθετική και αυστηρή αντιφώνηση των μελών επέφερε σοβαρές διαφωνίες μεταξύ των αιρετών και επίσημων μελών κατά τη συζήτηση για έγκρισή της, όπως ήταν αναμενόμενο. Οι μεν Βρετανοί προσπάθησαν να δικαιολογήσουν την πολιτική της κυβέρνησης, επικαλούμενοι την κατάργηση ορισμένων φόρων αλλά και τις γενικότερες δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει. Τα δε ανεπίσημα μέλη αντέκρουσαν τα επιχειρήματα αυτά με αναφορά στις νέες φορολογίες που επιβλήθηκαν. Οι τόνοι οξύνθηκαν όταν ο Αρχιλογιστής, κατά τη συζήτηση για τις σχετικές παραγράφους με την Αστυνομία, δικαιολογώντας τα μειονεκτήματα που οι αιρετοί βουλευτές εντόπιζαν, ανέφερε ότι η κυπριακή αστυνομία ήταν ανώτερη από την αντίστοιχη της Αθήνας. Η αναφορά αυτή εξήγησε τα εθνικά αισθήματα των ελλήνων μελών, οι οποίοι υπερασπίστηκαν την ελληνική αστυνομία, μειώνοντας ακόμα περισσότερο την προσφορά της κυπριακής,

⁹⁹ TNA: CO69/9. Συνεδρία 4-3-1896. Για την ελληνική μετάφραση και τα σχόλια του Ζαννέτου βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 890-900. Ήδη από τις πρώτες συνεδρίες ο Αρμοστής ενημέρωσε ότι ο υπουργός Chamberlain παραχώρησε επιπρόσθετα του προϋπολογισμού, ποσά για δημόσια έργα και εκπαίδευση. Βλ. TNA: CO69/9. Συνεδρία 13-4-1896.

¹⁰⁰ TNA: CO69/9. Συνεδρία 24-3-1896. Για την ελληνική μετάφραση βλ. Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 901-903.

παρουσιάζοντας με μελανά χρώματα την εγκληματικότητα στο νησί. Τελικά, η αντιφώνηση υπερψηφίστηκε χωρίς τα επίσημα μέλη να καταφέρουν να τροποποιήσουν οποιοδήποτε σημείο της.¹⁰¹

Οι εργασίες του Συμβουλίου συνεχίστηκαν με ομαλούς ρυθμούς και τις συνήθειες νομοθετικές συζητήσεις, χωρίς να υπάρξουν οποιεσδήποτε νέες εντάσεις. Η αναμονή της απάντησης του υπουργού στο υπόμνημα του ελληνικού πληθυσμού έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μετριοπάθεια που επέδειξαν τα ελληνικά μέλη. Από την άλλη, αξιοσημείωτη ήταν η στάση των Οθωμανών, οι οποίοι συνέχισαν να συνεργάζονται με τους Έλληνες, υπερψηφίζοντας ή καταψηφίζοντας από κοινού τροποποιήσεις ή νομοσχέδια, με απώτερο στόχο τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης ολόκληρου του πληθυσμού.

Η άσχημη οικονομική κατάσταση, και ιδιαίτερα οι χαμηλές τιμές των κυπριακών προϊόντων που εξάγονταν, οδήγησε τα αιρετά μέλη σε υποβολή ψηφισμάτων προς έγκριση με στόχο κυρίως τη μείωση ορισμένων φόρων,¹⁰² αλλά και σε προτάσεις νόμων για τη βελτίωση του τρόπου συλλογής τους.¹⁰³ Από την άλλη, ιδιαίτερη πρόνοια επιδείχθηκε κατά τη μακρά συζήτηση για ψήφιση του προϋπολογισμού, όπου οι αιρετοί βουλευτές έθεταν διάφορα ζητήματα αλλά και παράπονα για τμήματα της διοίκησης, με απώτερο στόχο την ομαλότερη λειτουργία τους και την εξοικονόμηση πόρων.¹⁰⁴ Χαρακτηριστικό πάντως, τόσο της επιθυμίας των αιρετών μελών να τακτοποιηθεί το ζήτημα, όσο και των αρμονικών διαπροσωπικών σχέσεων των μελών ήταν η πρόταση του ηγουμένου Κύκκου να φιλοξενήσει στο μοναστήρι τα μέλη του Συμβουλίου, ώστε να διεξαχθούν εκεί οι συζητήσεις.¹⁰⁵

Ενδεικτικό πάντως της περιρρέουσας καχυποψίας που υπήρχε μεταξύ των δύο κοινοτήτων, και ιδιαίτερα από τους Τούρκους έναντι των Ελλήνων, είναι η, κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου περί Εκτιμήσεως, πρόταση του Hafouz Ef. για διορισμό στις δύο θέσεις των εκτιμητών για κάθε περιοχή εκπροσώπων και των δύο κοινοτήτων, ώστε να αποφεύγονται πιθανές αδικίες. Παρά το γεγονός ότι με την πρόταση συμφώνησε και ο μητροπολίτης Κιτίου, εντούτοις απορρίφθηκε με τις από κοινού ψήφους των Ελλήνων και

¹⁰¹ Για τις σχετικές συζητήσεις βλ. TNA: CO69/9. Συνεδρία 13-3-1896 κ.ε.

¹⁰² Βλ. ενδεικτικά το ψήφισμα για μείωση του αποβαθρικού φόρου στο TNA: CO69/9. Συνεδρία 14-4-1896 και «Ελάττωσις των αποβαθρικών εις το ήμισυ», εφ. *Αλήθεια*, 12/24-4-1896. Υπήρχαν, σύμφωνα με τον Τύπο, σκέψεις εκ μέρους της κυβέρνησης για κατάργηση ορισμένων φόρων και αντικατάστασή τους με άλλους, βλ. «Κατάργησις τινών φόρων και αντικατάστασις δι' άλλων», εφ. *Αλήθεια*, 31/12-6-1896.

¹⁰³ TNA: CO69/9. Συνεδρία 25-5-1896.

¹⁰⁴ Η συζήτηση του προϋπολογισμού διήρκεσε περισσότερο από ένα μήνα, βλ. TNA: CO69/9. Συνεδρία 14-4-1896 μέχρι 21-5-1896. Για τις εντυπώσεις από τις συζητήσεις βλ. εφ. *Αλήθεια*, 19/1-5-1896 κ.ε.

¹⁰⁵ TNA: CO67/99/12840. Επιστολή Sendall προς Chamberlain, 1-6-1896.

Τούρκων, αφού θεωρήθηκε ότι ο επαγγελματισμός των διορισμένων εκτιμητών δεν θα επέτρεπε κάτι τέτοιο.¹⁰⁶

Το νομοπαρασκευαστικό έργο συνεχίστηκε με αποτέλεσμα την ψήφιση από το Νομοθετικό Συμβούλιο καθ' όλη την πενταετή περίοδο 76 νόμων, ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού αν αναλογιστεί κανείς ότι οι ετήσιες συνεδρίες ήταν δίμηνης διάρκειας. Αυτό οφειλόταν αφενός στο γεγονός ότι αρκετοί από τους νόμους είχαν συγκεκριμένη διάρκεια ισχύος, με αποτέλεσμα με τη λήξη τους, να χρειάζεται να ανανεωθούν, αφετέρου στην ανάγκη για τροποποιήσεις σε αρκετούς από τους ήδη ψηφισθέντες νόμους, που πηγάζε από την αδυναμία των βουλευτών αλλά και των νομικών συμβούλων της κυβέρνησης να ετοιμάσουν σε ορθή βάση τα νομοσχέδια, αλλά και από τις ιδιάζουσες συνθήκες που επικρατούσαν. Η «πολυνομία» αυτή επέφερε και την αντίδραση του βουλευτή Λεμεσού-Πάφου Σ. Φραγκούδη, ο οποίος χρησιμοποιώντας το ρητό του Τάκιτου *Pessima Respublica, Plurimae Leges* (κάκιστη διοίκηση, πλείστοι νόμοι, όπως το μετάφρασε ο ίδιος) αρθρογράφησε για τις αδυναμίες της διοίκησης που επέβαλλαν την ψήφιση πλειάδας νόμων, οι πλείστοι εκ των οποίων ήταν ήσσονος σημασίας, τουλάχιστον για την Κύπρο.¹⁰⁷

Όσον αφορά τις συζητήσεις εντός του Συμβουλίου κατά τη συγκεκριμένη νομοθετική περίοδο, αυτές χαρακτηρίζονταν από την προσπάθεια των αιρετών μελών, κυρίως κατά τη διαδικασία έγκρισης του προϋπολογισμού, να διορθώσουν τα κακώς κείμενα της διοίκησης, προτείνοντας κυρίως αύξηση στους μισθούς των ιθαγενών υπαλλήλων και περισσότερη μέριμνα στη γεωργία. Αντιθέτως, τα επίσημα μέλη, ιδιαίτερα κατά τη συζήτηση για την έγκριση της αντιφώνησης, προσπαθούσαν να εισάγουν τροποποιήσεις ώστε να αποφευχθούν αρνητικά σχόλια για τη διοίκηση, αφού θα θεωρούνταν ως προσωπική ήττα για αυτούς. Επιπρόσθετα, επειδή τα πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου κοινοποιούνταν στο Λονδίνο, οι Βρετανοί ανώτεροι υπάλληλοι επεδίωκαν να μην παρουσιάζονταν τα γεγονότα στο νησί με την οπτική των αντιπροσώπων των κατοίκων αλλά με τη δική τους. Τέλος, κατά τη συγκεκριμένη νομοθετική περίοδο παρουσιάστηκαν και οι πρώτες καταγγελίες εκ μέρους των ελλήνων βουλευτών για μεροληπτική αντιμετώπιση των οθωμανών τόσο στη δημόσια υπηρεσία (αστυνομικοί και διερμηνείς), όσο και γενικότερα (υπόθεση Πάφου) χωρίς, προς το παρόν, έντονη αντίδραση από τους τούρκους συναδέλφους τους, ούτε όξυνσης των πνευμάτων. Εντούτοις, αποτελούσαν ένα προμήνυμα για τη συνέχεια.

¹⁰⁶ TNA: CO69/9. Συνεδρία 14-5-1896.

¹⁰⁷ «Pessima Respublica, Plurimae Leges», εφ. *Αλήθεια*, 7/19-6-1896.

9. Η τέταρτη νομοθετική περίοδος (1897-1901): Η πολυνομία και οι πρώτες έντονες αντιπαραθέσεις

“Timeo Brittanos et legis ferentes”¹

Οι εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου

Όπως αναφέρθηκε ήδη, στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι σχέσεις στο Συμβούλιο μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων ήταν αρμονικές, με στόχο τη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών του νησιού και την ανάπτυξή του. Είχαν ήδη προηγηθεί έντονες διαμαρτυρίες για την οικονομική κατάσταση, ενώ είχε ενισχυθεί η δράση του ενωτικού κινήματος (υπόμνημα 1895). Εντούτοις, στις εκλογές που ακολούθησαν, το 1896, το ενδιαφέρον τόσο του Τύπου, όσο και των κατοίκων, ήταν μηδαμινό.

Παρόλα αυτά, για πρώτη φορά μετά το 1883, έγιναν εκλογικές αναμετρήσεις και στις τρεις περιφέρειες, ενώ τέθηκε και το ζήτημα της δημοσιοποίησης από τους υποψηφίους των εκλογικών τους προγραμμάτων, ώστε οι ψηφοφόροι να γνωρίζουν τους πολιτικούς στόχους του καθενός.² Επιπρόσθετα, υποβλήθηκε το αίτημα της «πολιτικής ανανέωσης», από δύο νέους δικηγόρους - υποψηφίους βουλευτές, τους Ιωάννη Οικονομίδα και Θεοφάνη Θεοδότου. Ήταν ο πρώτος σπόρος της σύγκρουσης που θα ακολουθούσε λίγα χρόνια αργότερα.³ Έτσι, όπως επισημαίνει και ο Β. Πρωτοπαπάς, άρχισαν να δημιουργούνται συμμαχίες με στόχο την εκλογή συγκεκριμένων υποψηφίων.⁴

Στην εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας εξελέγησαν οι ως τότε βουλευτές Πασχάλης Κωνσταντινίδης και ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος, και για πρώτη φορά ο νέος δικηγόρος Θ. Θεοδότου. Στη Λάρνακα-Αμμόχωστο οι παλαιοί βουλευτές Αχιλλέας Λιασίδης, Ιωάννης Οικονομίδης (είχε εκλεγεί μερικούς μήνες πριν, μετά την παραίτηση Παλαιολόγου) και Ιωάννης Βονιτσιάνος. Σημαντική ήταν η απώλεια της έδρας από τον Νικόλαο Ρώσσο, ο οποίος κατατάγηκε τέταρτος. Στην εκλογική περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου, τις θέσεις επανακατέλαβαν ο μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος και ο Σωκράτης Φραγκούδης, ενώ για πρώτη φορά εισήλθε στο Συμβούλιο ο, παλαιός μεταφραστής του, Ονούφριος Ιασονίδης. Τη θέση του έχασε, επίσης, ο Γεώργιος Παυλίδης.⁵

¹ «Φοβού τους Βρετανούς καν νόμους φέροντας». Η παράφραση του γνωστού γνωμικού του Βιργίλιου από την Αινειάδα, έγινε από τον λόγιο - βουλευτή Σωκράτη Ν. Φραγκούδη σε άρθρο του με τίτλο «Η Μονή Κύκκου εις Parliament House», στην εφ. *Αλήθεια*, 3/15-7-1897.

² «Αι εκλογαί», εφ. *Σάλπιγξ*, 25-10-1896.

³ Εφ. *Εναγόρας*, 17-10-1896. Παρατίθεται και στο Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική*, *ό.π.*, σσ. 118-119.

⁴ Β. Πρωτοπαπάς, *στο ίδιο*, σελ. 119. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι ως «συμμαχία», με την ευρύτερη έννοια, μπορεί να θεωρηθεί και η από κοινού εκλογική προσπάθεια των αδελφών Κωνσταντινίδα στις πρώτες δύο εκλογικές αναμετρήσεις, αφού λάμβαναν σχεδόν τις ίδιες ψήφους, όσο και η συμμαχία των ελλήνων βουλευτών το 1891 με αρνητικό όμως στόχο, τη μη εκλογή του διοικητή Αμμοχώστου.

⁵ Για τα εκλογικά αποτελέσματα και στατιστικά βλ. Β. Πρωτοπαπάς, *στο ίδιο*, σσ. 119-124.

Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάστηκε και για τις «μωαμεθανικές» έδρες, αφού διεξήχθησαν εκλογές και στις τρεις εκλογικές περιφέρειες με ένδεκα συνολικά υποψηφίους. Στη Λευκωσία-Κερύνεια τη θέση διεκδίκησαν ο βουλευτής από το 1895 HadjiHafuz Zyai Effendi, ο οποίος και εκλέχθηκε με μεγάλη διαφορά, και οι Mehmed Faik Bey, Abdullah Nadri Effendi και Hadji Halil Effendi Mehmed. Στη Λάρνακα-Αμμόχωστο υποψηφιότητα έθεσαν ο υπάλληλος του Evkaf Ahmed Nafiz, οι δικηγόροι Ahmed Mumtaz και Ahmed Naim και ο δημοσιογράφος και εκδότης εφημερίδας Ahmed Dervish, ο οποίος και εκλέχθηκε. Τέλος, στην τρίτη εκλογική περιφέρεια υποψηφιότητα έθεσαν ο δικηγόρος Ahmet Rashid HadjiMehmet, ο γαιοκτήμονας Emin Moustafa και ο έμπορος Hafuz Ramadan Eyoub, που εκλέχθηκε τελικά και αποτελούσε τον πρώτο βουλευτή προερχόμενο από την Πάφο.⁶

Οι εκλογές του 1896 ήταν κομβικές αφού, παρότι επανεκλέχθηκαν αρκετοί από τους παλιούς βουλευτές, εντούτοις στην πολιτική σκηνή άρχισαν να εισέρχονται νέα μέλη, με καινοτόμες ιδέες και πιο μαχητικοί, κάτι που θα διαφαινόταν και εντός της αίθουσας του Νομοθετικού.

Κατά τις συνεδρίες

Η απάντηση του υπουργού Αποικιών στο υπόμνημα του 1895 έφτασε στο νησί μετά το πέρας της τρίτης νομοθετικής περιόδου και λίγο πριν την έναρξη των διαδικασιών για την εκλογική αναμέτρηση του 1896.⁷ Η απογοήτευση που προκάλεσε η αρνητική τοποθέτηση του Chamberlain σε όλα τα αιτήματα των Κυπρίων, αλλά και η επίκληση της αγγλοτουρκικής σύμβασης του 1878 ως εμπόδιο στο ενωτικό αίτημα ήταν από τους κύριους λόγους της σχετικά αδιάφορης προεκλογικής περιόδου, η οποία, δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές στα πρόσωπα που απάρτιζαν το νέο Συμβούλιο, όπως προαναφέρθηκε.⁸ Όπως ήταν επόμενο, η έκρηξη της επανάστασης στην Κρήτη και ο αντίκτυπός της στην Κύπρο, η δράση της «Εθνικής Εταιρείας» στο νησί και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 ήταν γεγονότα που επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό και τις εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου.⁹

Η έναρξη των εργασιών της πρώτης νομοθετικής συνόδου, το 1897, σηματοδοτήθηκε από τη μακροσκελέστατη, τελευταία, εναρκτήρια ομιλία του Sendall. Σε

⁶ Βλ. την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:651/1896.

⁷ Η απάντηση του υπουργού Αποικιών δημοσιεύτηκε στην *The Cyprus Gazette*, αρ. 526, 11-9-1896. Σχόλια για αυτήν βλ. «Ο υπουργός και το υπόμνημα» και «Κρίσεις επί της εις το Παγκύπριον υπόμνημα απαντήσεως του υπουργού», εφ. *Αλήθεια*, 6/18-9-1896 και 13/25-9-1896 αντίστοιχα.

⁸ Παρότι υπήρξε μικρή αύξηση στην προσέλευση στις κάλπες παγκυπρίως από τις εκλογές του 1891, εντούτοις η συμμετοχή παρέμεινε μόλις στο 38%, βλ. Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική Ιστορία, ό.π.*, σσ. 120-124.

⁹ Για τον πόλεμο του 1897 και την Κύπρο βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, *Φαιινόν σημείον ατυχούς πολέμου. Η συμμετοχή της Κύπρου στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897*, Λευκωσία 2001.

αυτήν, με αφορμή το αδαμάντινο ιωβηλαίο της βασίλισσας Βικτωρίας και τη συμμετοχή της Κύπρου στις σχετικές εκδηλώσεις, ο Αρμοστής έκανε αναφορά στα επιτεύγματα της βρετανικής διοίκησης στο νησί σε νομοθετικό (με ιδιαίτερη μνεία στον εκπαιδευτικό νόμο του 1895) και σε βιοτικό επίπεδο (αίσθημα ασφάλειας, ελευθερία λόγου, ισότητα απέναντι στο νόμο, κλπ). Εξάλλου είχε περάσει περίπου μια εικοσαετία από τη βρετανική κατοχή, και κατ' επέκταση, μια ολόκληρη γενιά δεν είχε γνωρίσει οτιδήποτε άλλο πέραν αυτής.

Επιπρόσθετα, ο Αρμοστής ζήτησε από τους βουλευτές να εγκρίνουν νομοσχέδια που αφορούσαν τα αρδευτικά έργα που ο ειδικός απεσταλμένος Medlicott είχε προτείνει και το υπουργείο θα χρηματοδοτούσε με δάνειο. Ήταν η πρώτη, παρόμοιας φύσης, πίστωση που παρεχωρείτο από το βρετανικό κοινοβούλιο προς το νησί για αναπτυξιακό έργο και όχι για κάλυψη των αναγκών της διοίκησης, όπως ο ίδιος ο Sendall επισήμανε, ζητώντας τη συνεργασία των βουλευτών, τονίζοντας ιδιαίτερα την ανάγκη για έγκριση των δημοσίων προσόδων χωρίς όμως την επιβολή τροποποιήσεων που θα επιβάρυναν το φορολογούμενο πολίτη στη Βρετανία. Ο Αρμοστής, ζητώντας την ψήφιση των υπολοίπων προτεινόμενων νομοσχεδίων έκανε αναφορά και στα εκτελεσθέντα έργα που βελτίωσαν την εσωτερική συγκοινωνία, τη συμφωνία για την εξωτερική συγκοινωνία, αλλά και στα επιτεύγματα στη γεωργία και στο εμπόριο. Τέλος, εξέφρασε την ικανοποίησή του για την πρόσληψη του Π. Γεννάδιου στη θέση του Διευθυντή Γεωργίας, αλλά και τη βοήθεια που προσέφερε το Συμβούλιο για τη βελτίωση του αστυνομικού σώματος.¹⁰

Η αντιφώνηση των μελών ήταν εξίσου μακροσκελής και αποτελείτο από δύο μέρη. Στο αρχικό μέρος παρουσιάστηκαν, από τους αιρετούς βουλευτές, οι βρετανικοί στόχοι που επιτεύχθηκαν με την κατάληψη της Κύπρου, κατηγορώντας την ταυτόχρονα ότι, κατά το διάστημα που μεσολάβησε από το 1878, ουδέποτε ενδιαφέρθηκε για την οικονομική, κυρίως, κατάσταση των κατοίκων, κάτι που αποδεικνυόταν αναμφίβολα και από τη συνέχιση επιβολής του φόρου υποτελείας, του οποίου ζητούσαν την άρση. Αξιοσημείωτη ήταν δε η παράκληση όπως, στα πλαίσια του ιωβηλαίου της Βασίλισσας, αυτή ευαρεστηθεί να επεκτείνει τα συνταγματικά δικαιώματα, όπως έχει ήδη αναφερθεί αλλού.

Το δεύτερο μέρος ασχολήθηκε με την ομιλία του Αρμοστή. Πέραν της έκφρασης ικανοποίησης των βουλευτών για την πολιτική της τοπικής κυβέρνησης και ιδιαίτερα την πρόθεση του υπουργείου για εκτέλεση αρδευτικών έργων, ευχαρίστησαν τον Αρμοστή για το προσωπικό του ενδιαφέρον για την παιδεία. Τέλος, εξέφρασαν την ευαρέσκειά τους για

---

¹⁰ TNA: CO69/10. Συνεδρία 17-2-1897. Για την ελληνική μετάφρασή της βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 924-932.

τα περατωθέντα και προγραμματισμένα έργα, ζητώντας περισσότερη πρόνοια ιδιαίτερα για τη γεωργική παραγωγή και το εμπόριο.¹¹

Η συζήτηση για έγκριση της αντιφώνησης ήταν μακρά και έντονη. Η παρουσία δύο νέων βουλευτών, πτυχιούχων του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο Συμβούλιο, του Ι. Οικονομίδη (είχε συμμετάσχει και στη σύνοδο του 1896) και του Θ. Θεοδότου, αλλά και του έμπειρου δικηγόρου και πρώην διερμηνέα του Συμβουλίου Ο. Ιασονίδη, έδωσε ιδιαίτερη πνοή στις εργασίες του. Όπως αναμενόταν, αντιπαράθεση σημειώθηκε κατά την έγκριση της παραγράφου σχετικά με την κατάργηση του φόρου υποτελείας, όπου από τη μια τα επίσημα μέλη επιδίωκαν τη μη συμπερίληψή της, και από την άλλη τα αιρετά μέλη, και ιδιαίτερα οι Θεοδότου και Λιασίδης, ζητούσαν τη χρήση ακόμη πιο σκληρής γλώσσας.¹² Επιπρόσθετα, στις παραγράφους που αναφέρονταν σε υπό μελέτη έργα, οι αιρετοί βουλευτές πρότειναν σημαντικές αλλαγές, ώστε με αυτά να επωφεληθεί ολόκληρο το νησί (π.χ. εξωτερική συγκοινωνία). Αξιοπρόσεκτο πάντως είναι το γεγονός ότι σημαντικές τροποποιήσεις, όπως η προτεινόμενη από τον Ιασονίδη, σχετικά με την παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών, εγκρίθηκαν χωρίς αντιπαράθεση.¹³

Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων της συνόδου, παρατηρήθηκε όξυνση των σχέσεων μεταξύ των ελλήνων και των τούρκων βουλευτών, που οδήγησε τους δεύτερους να συμμαχήσουν, σε σημαντικά σημεία με τους Βρετανούς, εις βάρος των Ελλήνων. Αυτή η πρώιμη πολιτική συμμαχία προκάλεσε την αντίδραση των ελλήνων βουλευτών, οι οποίοι τους κατηγόρησαν για τη στάση τους. Τα οξυμένα πνεύματα¹⁴ ανατροφοδοτούνταν και από την ένταση των σχέσεων Ελλάδα – Τουρκίας, αλλά και την ελληνοτουρκική ψυχρότητα και μικροσυγκρούσεις σε όλο το νησί.¹⁵ Ας προστεθεί ότι τρεις από τους έλληνες βουλευτές είχαν μνηθεί μυστικά και ήταν ηγετικά στελέχη της «Εθνικής Εταιρείας», η οποία δραστηριοποιήθηκε στο νησί ήδη από το προηγούμενο έτος.¹⁶ Πέραν τούτων, σημαντικό ρόλο στην όξυνση αυτή διεδραμάτισε και η αυξημένη επίδραση του

¹¹ TNA: CO69/10. Συνεδρία 11-3-1897. Για την ελληνική μετάφρασή της βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Β'*, σσ. 933-942.

¹² Το ζήτημα του φόρου υποτελείας τέθηκε και στη Βουλή των Κοινοτήτων, όταν δύο βρετανοί βουλευτές ζήτησαν πληροφορίες από τον υπουργό Αποικιών για τις υποχρεώσεις της αγγλοτουρκικής σύμβασης του 1878, βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 45, 19th Ιανουαρίου 1897, (Λονδίνο 1897), c.55 κ.ε. Η δημοσίευση του ζητήματος στον Τύπο δημιούργησε την εντύπωση ότι σύντομα θα επέκειτο διαπραγμάτευση των όρων της σύμβασης και, κατ' επέκταση του μέλλοντος του νησιού, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 23/4-2-1897 και 13/25-2-1897.

¹³ Για τις συζητήσεις βλ. TNA: CO69/10. Συνεδρία 1-3-1897 κ.ε.

¹⁴ Αντίθετα, ο Τύπος αντιμετώπισε σχεδόν αδιάφορα τις συνεδρίες της συνόδου, «ένεκεν του φλέγοντος Κρητικού ζητήματος, του απορροφώντος όλην την προσοχήν του κοινού», εφ. *Αλήθεια*, 27/11-3-1897.

¹⁵ Για τις περιγραφές αυτών των συγκρούσεων βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόν, ό.π.*, σσ. 297-310.

¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 101. Οι τρεις βουλευτές που ήταν και μέλη της Εθνικής Εταιρείας ήταν ο Θ. Θεοδότου, ο Ι. Οικονομίδης και ο μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος, ο επικεφαλής του κυπριακού παραρτήματός της.

νεοτουρκικού κινήματος στο νησί, που οδήγησε και σε αύξηση του τουρκικού εθνικισμού.¹⁷

Η πρώτη αντιπαράθεση δημιουργήθηκε κατά τη συζήτηση για την παράγραφο σχετικά με την απάντηση του υπουργού στο υπόμνημα των ελλήνων κατοίκων. Οι Τούρκοι, εκφράζοντας τη λύπη τους για τη μη συμμετοχή τους στα υπομνήματα προς τους Βρετανούς, επιθυμούσαν να δηλωθεί ότι το υπόμνημα προερχόταν αποκλειστικά από τους Έλληνες. Αντιθέτως, οι τελευταίοι δεν επιθυμούσαν διάσπαση των κατοίκων στη βάση «θρησκευτικών ή πολιτικών φιλοδοξιών», ενώ δικαιολογώντας τη μη συμπερίληψη των Τούρκων, αναφέρθηκαν στην αποχώρησή τους από την Πρεσβεία του 1889. Η ένταση που ξέσπασε, ιδιαίτερα μετά την παρέμβαση του Κωνσταντινίδη, που υπέδειξε με καυστικό τρόπο την «ουδετερότητα» που πάντοτε επεδίωκαν οι Τούρκοι, κατευνάστηκε από τον μετριοπαθή Hafouz Ef., ο οποίος ανέφερε ότι τα αιτήματα των κατοίκων της Κύπρου ήταν κοινά, εκτός βέβαια του ενωτικού, το οποίο ουδέποτε θα υποστήριζαν. Εντούτοις, η πρότασή του για απόσυρση ολόκληρης της παραγράφου, συμπεριλαμβανομένου και του αιτήματος για αυξημένη συμμετοχή ιθαγενών υπαλλήλων στη διακυβέρνηση του νησιού, αφού κάτι τέτοιο θα προκαλούσε ζηλοφθονία τόσο σε διακοινοτικό, όσο και σε ενδοκοινοτικό επίπεδο, έφερε αντιδράσεις, επειδή το αίτημα αυτό ήταν διαχρονικό, ενώ θεωρήθηκε ως μειωτική για τις ικανότητες των κατοίκων, με αποτέλεσμα να αποσυρθεί.¹⁸

Σημαντική διακοινοτική αντιπαράθεση επήλθε και κατά τη συζήτηση για το νόμο περί φορολογίας, όταν προτάσεις για μειώσεις συγκεκριμένων φόρων θεωρήθηκαν ότι θα έφερναν κέρδος μόνο σε μια κοινότητα. Συγκεκριμένα οι Οθωμανοί πίστευαν ότι η πρόταση των Ελλήνων για περαιτέρω μείωση του φόρου στο κρασί θα επέφερε κέρδος μόνο στους κατοίκους των κρασοχωριών, η πλειοψηφία των οποίων ήταν Έλληνες, προτείνοντας ταυτόχρονα μείωση και στο φόρο για τις κατσίκες, που ενδιέφερε κυρίως τους Τούρκους, ως ιδιοκτήτες των μεγαλύτερων κοπαδιών. Το γεγονός ότι τελικά τα επίσημα μέλη τήρησαν ουδέτερη στάση, οδήγησε στην απόσυρση της πρότασης από τον οθωμανό βουλευτή Ramadan Ef. Εντούτοις, η όλη συζήτηση ανέδειξε την έναρξη της υποβολής του συμφέροντος της κάθε κοινότητας ξεχωριστά από το συνολικό συμφέρον.¹⁹

Αντιπαράθεσις εμφανίστηκαν και ανάμεσα στα χριστιανικά αιρετά μέλη, κάτι όμως που δεν οφειλόταν σε διαφορετικές πολιτικές απόψεις, αλλά, όπως γράφει ο

---

¹⁷ Για την επίδραση των Νεοτούρκων στο νησί γενικά βλ. A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σσ. 147-152. Από την άλλη, ο P. Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική*, ό.π., σσ. 23-24, την υποβαθμίζει, λόγω και της αντίθεσης στο κίνημα των Νεοτούρκων της Αποικιακής Κυβέρνησης στο νησί.

¹⁸ TNA: CO69/10. Συνεδρίες 9 και 10-3-1897.

¹⁹ Η αντιπαράθεση αυτή ξεκίνησε στο TNA: CO69/10. Συνεδρία 25-3-1897 και συνεχίστηκε και στην επόμενη συνεδρία.

Ζαννέτος, στον «ιδιόρρυθμο χαρακτήρα του Ονούφριου Ιασονίδη».²⁰ Οι αναφορές από τον λεμεσιανό βουλευτή σε θέματα που έπλητταν την πολιτική που ακολουθούσαν τα υπόλοιπα ελληνικά μέλη, προκάλεσαν την αντίδρασή τους. Ιδιαίτερα καυστικοί απέναντί του ήταν για την αμφισβήτηση, εκ μέρους του, της ύπαρξης πλεονάσματος στον προϋπολογισμό, στο οποίο στηριζόταν ολόκληρη η πολιτική των αιρετών μελών για την εκτέλεση βελτιωτικών έργων στο νησί αλλά και η αντίθεσή του στην άρση του φόρου υποτελείας.²¹ Η αντιπαράθεση, ιδιαίτερα μεταξύ Ιασονίδη και Θεοδότου συνεχίστηκε, με αποκορύφωμα το αίτημά του πρώτου προς τον πρόεδρο του Συμβουλίου για επίπληξη για συκοφαντικές και υβριστικές δηλώσεις του δευτέρου εις βάρος του.²²

Επιπρόσθετα, θόρυβο προκάλεσαν οι προσωπικές επιθέσεις εναντίον συναδέλφων του, αλλά και δημοσίων λειτουργών που εξαπέλυσε ο Ιασονίδης, κατηγορώντας, ανάμεσα σε άλλους, και τον Επαρχιακό Δικαστή Κλεόβουλο Μιχαηλίδη ότι δίκαιζε μεροληπτικά, με αποτέλεσμα οι δύο δικηγόροι συγγενείς του – και μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου – Θ. Θεοδότου και Ι. Οικονομίδης, πάντοτε να κερδίζουν τις δίκες που ο ίδιος εκδίκαιζε. Παρά τις αντιδράσεις των υπολοίπων μελών -ακόμα και των επισήμων-, που τον κάλεσαν να τεκμηριώσει τις καταγγελίες του, κατηγορώντας τον για προσωπική εμπάθεια, επισημαίνοντάς του παράλληλα ότι με τον τρόπο αυτό υπονόμει την προσπάθειά τους για παραχώρηση περισσότερων διοικητικών θέσεων σε ντόπιους, ο Ιασονίδης επέμεινε σε αυτές.²³ Τελικώς, καταδικάστηκε για προσβολή και δυσφήμιση του Μιχαηλίδη, αφού στη δίκη που διεξήχθη δεν κατάφερε να στοιχειοθετήσει τις καταγγελίες του.²⁴ Παρά τη σπουδαιότητα της απόφασης για το ίδιο το Νομοθετικό Συμβούλιο, δεν δόθηκε ανάλογη σημασία ούτε από τον Τύπο της εποχής ούτε και από τους άμεσα ενδιαφερόμενους.²⁵ Η απόφαση αυτή ουσιαστικά «φίμωνε», τα αιρετά μέλη του Συμβουλίου, ποινικοποιώντας οποιαδήποτε προσπάθεια ελέγχου κυβερνητικών ενεργειών ή υπαλλήλων. Δεν πρέπει βέβαια να αποκλειστεί η πιθανότητα, όπως ο Ζαννέτος αναφέρει, η ενέργεια αυτή να

---

²⁰ Χαρακτηριστικά του ιδιόρρυθμου χαρακτήρα του Ιασονίδη είναι τα δύο περιστατικά που παραθέτει ο Π. Παπαπολυβίου, *Φαεινόν, ό.π.*, σσ. 217, και 297 αντίστοιχα. Στο πρώτο, για ασήμαντη αφορμή χαστούκισε σε καφενείο τον πρόξενο της Ελλάδας στο νησί, Γ. Φιλήμονα, με τον οποίο έπειτα συνεπλάκη, ενώ το δεύτερο ήταν η φωταγώγηση του σπιτιού του κατά τη σουλτανική εορτή και ενώ τα αποτελέσματα για τους Έλληνες στον ελληνοτουρκικό πόλεμο δεν ήταν ενθαρρυντικά.

²¹ ΤΝΑ: CO69/10. Συνεδρία 9-4-1897.

²² ΤΝΑ: CO69/10. Συνεδρία 5-5-1897.

²³ ΤΝΑ: CO69/10. Συνεδρίες 14, 17 και 18-5-1897. Μια πρώτη μομφή για τη λειτουργία του Επαρχιακού Δικαστηρίου Λευκωσίας έγινε στη συζήτηση για το νόμο περί των εξουσιών των Επαρχιακών Δικαστηρίων από τον Ι. Οικονομίδη, χωρίς όμως οποιαδήποτε αντίδραση, βλ. ΤΝΑ: CO69/10. Συνεδρία 18-3-1897.

²⁴ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 943-946.

²⁵ Βλ. τη δικαστική απόφαση στο «Η δίκη του Ιασονίδη», εφ. *Αλήθεια*, 16-10-1897 και την έγγραφη απολογία του στο «Απολογία», εφ. *Αλήθεια*, 30-10-1897.

υποστηρίχθηκε και από την ίδια την κυβέρνηση, η οποία, με τον τρόπο αυτό μείωνε τις εξουσίες του Συμβουλίου.²⁶

Η αντιπαράθεση συνεχίστηκε και κατά την επόμενη σύνοδο (1898), με τον Ιασονίδη να καταγγέλλει την ύπαρξη «κλίκας εναντίον του εντός του Συμβουλίου», η οποία μεταχειριζόταν προσβλητικούς όρους για αυτόν, επειδή, όπως ισχυρίστηκε, δεν ακολουθούσε την πολιτική τους.²⁷ Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι η ιδιόρρυθμη συμπεριφορά του προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, ακόμα και ανάμεσα στους υποστηρικτές του.²⁸

Πέραν των πιο πάνω, ο Ιασονίδης συγκρούστηκε και με τον μητροπολίτη Κιτίου Κύριλλο, κατηγορώντας τον ότι η συμμετοχή του στο Συμβούλιο ήταν παράτυπη, αφού αντίκειτο στους κανόνες της Εκκλησίας, όπως υπέβαλε και με επερώτηση προς την κυβέρνηση, ζητώντας διευκρινήσεις, με τους Βρετανούς πάντως να μη λαμβάνουν στα σοβαρά τις αντιδράσεις του.²⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε όλη σχεδόν τη νομοθετική περίοδο, ο Ιασονίδης, μάλλον από αντίδραση, υποστήριζε, πολλές φορές μόνος από τα αιρετά μέλη, τις απόψεις των επίσημων μελών, ερχόμενος έτσι σε διάσταση με τους υπόλοιπους συναδέλφους του, ώστε να κατηγορηθεί ακόμα και ως «συνεργάτης της κυβερνήσεως»³⁰. Η έντονη και συνεχής αντιπαράθεση μεταξύ των ελλήνων μελών - εξ υπαιτιότητας σχεδόν πάντοτε του Ο. Ιασονίδη - προκαλούσε και τη γενικότερη απαξίωση όλων των πολιτευτών. Έτσι εξηγούνται και οι συχνές αναφορές στον Τύπο για την «απελπιστικήν έλλειψιν πολιτικών ανδρών, ανταξίων του ονόματος και της υψηλής αποστολής των», με συνηθισμένες ισοπεδωτικές συγκρίσεις με τον μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανό Οικονομίδη,³¹ αλλά και με τους κρήτες πολιτευτές.³²

Η μεγάλη διάρκεια της συνόδου του 1897 -ξεπέρασε τις 100 μέρες συνολικά- αλλά και η επείγουσα μορφή ορισμένων νομοσχεδίων, όπως το σχετικό με την άρδευση, το οποίο ετοιμάστηκε από το υπουργείο, οδήγησε στη σύγκληση έκτακτης συνόδου στις αρχές Αυγούστου στο μοναστήρι της Παναγίας του Κύκκου.³³ Είχε προηγηθεί, το

---

²⁶ Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 943-946. Σύμφωνα με τον Ζαννέτο, το γεγονός ότι ο ίδιος ο Δικηγόρος του Στέμματος, ταυτόχρονα με την ανακοίνωση της ποινής, ενημέρωσε τον Ιασονίδη ότι ο Αρμοστής επιθυμούσε να του απονεμίσει χάρη, με την προϋπόθεση της έγγραφης και δημόσιας αναίρεσης των κατηγοριών του, ενίσχυε τις υποψίες για καθοδηγούμενη απόφαση.

²⁷ ΤΝΑ: CO69/11. Συνεδρία 1-6-1898.

²⁸ Βλ. χαρακτηριστικά την επιστολή ανώνυμου υποστηρικτή του Ιασονίδη, που διαμαρτυρόταν για την απουσία του από τις πρώτες συνεδρίες της συνόδου, «Διατριβαί», εφ. *Αλήθεια*, 19-3-1898.

²⁹ ΤΝΑ: CO69/12. Συνεδρία 15-6-1899. Παράλληλα, κατήγγειλε ότι «πολιτικές οργανώσεις» του απέστειλαν τηλεγραφήματα κατακρίνοντας τη συμπεριφορά του και τη δράση του εντός του Συμβουλίου.

³⁰ «Οι συνεργάται της Κυβερνήσεως», εφ. *Ευαγόρας*, 11-5-1900.

³¹ «Οι πολιτικοί ημών ηγέται», εφ. *Αλήθεια*, 27-11-1897. Βλ. επίσης, εφ. *Νέον Έθνος*, 22-11-1897.

³² «Κρήτη και Κύπρος. Μας λείπουν άνδρες», εφ. *Αλήθεια*, 4-12-1897.

³³ Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του άρθρου της εφ. *Αλήθεια*, 3/15-7-1897: «Η Μονή Κύκκου εις Parliament House».

προηγούμενο έτος, η πρόσκληση από τον ηγούμενο Γεράσιμο, μέλος του Συμβουλίου. Σημαντική παράμετρος αυτής της συνόδου ήταν η συμμετοχή του Διευθυντή Γεωργίας, Π. Γεννάδιου, ως επιπρόσθετου, επίσημου μέλους του Συμβουλίου, του πρώτου Έλληνα.³⁴ Παρά το γεγονός ότι η σύνοδος ήταν έκτακτη, θεωρήθηκε συνέχεια της κανονικής, γι' αυτό και οι εργασίες συνεχίστηκαν κανονικά, με την υποβολή αιτημάτων από τους βουλευτές και την έγκριση του προαναφερθέντος νομοσχεδίου, ύστερα από διαβουλεύσεις για τη διασφάλιση των ιδιωτικών υδατικών δικαιωμάτων, αλλά και του σχετικού με τη μεταξοτροφία.³⁵

Η επόμενη σύνοδος συνήλθε τον Μάρτιο 1898, στον απόηχο του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897³⁶ και τις έντονες φήμες για «αποικισμό» του νησιού από τους Αρμενίους να.³⁷ Η αναχώρηση του, δημοφιλούς, Αρμοστή Sendall³⁸ και η μη έγκαιρη άφιξη του αντικαταστάτη του επέβαλαν τη σύγκληση της συνόδου από τον Αρμοστεύοντα Αρχιγραμματέα Arthur Young. Στη, σύντομη, εναρκτήριά του ομιλία καταπιάστηκε με τα συνήθη θέματα,³⁹ ευχαριστώντας παράλληλα τους κατοίκους για τη συμμετοχή τους στο εορτασμό του αδαμάντινου ιωβηλαίου της Βασίλισσας. Παρά το γεγονός ότι αντικαθιστούσε τον Αρμοστή, προέβη σε δεσμευτικές, προγραμματικές δηλώσεις τόσο για τα αρδευτικά έργα, όσο και για τη εσωτερική και εξωτερική συγκοινωνία. Τέλος, έκανε αναφορά στα υπό εξέταση νομοσχέδια που αφορούσαν κυρίως τροποποιήσεις υπαρχόντων νόμων, με στόχο την «προαγωγήν της ευπραγίας του λαού και της ευημερίας της Κύπρου».⁴⁰ Ο νέος Αρμοστής, William Haynes Smith με την ανάληψη της προεδρίας του Συμβουλίου στις 25 Απριλίου 1898, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του, παρουσίασε μόνο ένα μήνυμά του, με το οποίο ζήτησε τη συνεργασία των μελών με στόχο την ανάπτυξη του νησιού.⁴¹

³⁴ ΤΝΑ: CO69/10. Συνεδρία 2-8-1897.

³⁵ Για «Τα εν Κύκκω» βλ. εφ. *Αλήθεια*, 7/19-8-1897.

³⁶ Για τον αντίκτυπο του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 στο νησί, βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Φαεινόν, ό.π.*, σσ. 117-212.

³⁷ Ήδη από τα τέλη του προηγούμενου έτους εμφανίστηκαν στον τύπο διάφορες διαδόσεις σχετικά με αρμενικό αποικισμό του νησιού, βλ. ενδεικτικά «Η αρμενική μετοικεσία και αι αρχαιολογικά ανασκαφαί», εφ. *Αλήθεια*, 18-12-1897 και «Κυβερνητικά επιβουλαί», εφ. *Ευαγόρας (Παράρτημα)*, 3-2-1898.

³⁸ Η είδηση για την αναχώρηση του Sendall από το νησί έγινε γνωστή από το καλοκαίρι του 1897, οπότε τόσο ο Τύπος, όσο και οι κάτοικοι ζητούσαν την παραμονή του, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 17/29-7-1897 και 1/13-9-1897. Αναφορές προς τον υπουργό στάλθηκαν από όλες σχεδόν τις πόλεις, βλ. ενδεικτικά την αναφορά από τη Λεμεσό στο «Το υπέρ της Α.Ε. του Σιρ Ου. Σένταλλ Παγκύπριον αίσθημα», εφ. *Αλήθεια*, 8/20-9-1897. Για μια ανασκόπηση του έργου του βλ. «Ο Σιρ Ουάλτερ Σένταλλ», εφ. *Αλήθεια*, 14/26-8-1897 και Α. Κ. Παλαιολόγος, «Ο Σιρ Ουάλτερ Σένταλλ», στο Ευανθία Θεοδώρου, *Κυπριακόν Ημερολόγιον, έτος Α΄, 1905*, Λευκωσία 1905, σσ. 96-107, ενώ για την αντίθετη άποψη βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα, ό.π.*, σσ. 124-126. Για μια γενική επισκόπηση του έργου του βλ. D. Markides, *Sendall, ό.π.*, σσ. 203-209.

³⁹ Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του άρθρου της εφ. *Αλήθεια*, 11-3-1898 σχετικά με τον εναρκτήριο λόγο: «Τι βγαίνει από τον εναρκτήριο λόγον; Words! Words! Words!».

⁴⁰ ΤΝΑ: CO69/11. Συνεδρία 16-3-1898. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ΄*, σσ. 7-9.

⁴¹ ΤΝΑ: CO69/11. Συνεδρία 25-4-1898.

Η αντιφώνηση των βουλευτών, που κατατέθηκε σχεδόν άμεσα, ήταν μακροσκελέστερη του εναρκτηρίου λόγου. Εκμεταλλευόμενοι οι βουλευτές την ικανοποίηση της κυβέρνησης για τους εορτασμούς στην Κύπρο του ιωβηλαίου, έθεσαν και πάλι το ζήτημα της άρσης του φόρου υποτελείας⁴², καταγγέλλοντας τις σκληρές μεθόδους συλλογής των φόρων.⁴³ Ιδιαίτερη αναφορά έγινε στην «αδράνεια, αδιαφορία και ανικανότητα» της αστυνομικής δύναμης, που είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της εγκληματικότητας, με την ταυτόχρονη δέσμευση ότι δεν θα ψήφιζαν οποιαδήποτε επιπρόσθετα μέτρα και μεγάλα ποσά για τη συντήρησή της, αν δεν γίνονταν δραστικές κινήσεις για τη βελτίωση της ικανότητάς της, σε μια καινοτόμα πράξη για το Συμβούλιο.⁴⁴ Τέλος, οι βουλευτές εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους προς τον Αρμοστή Sendall για την προσφορά του στο νησί και τη λύπη τους για την αποχώρησή του.⁴⁵

Η σύνοδος αυτή, σε συνάρτηση και με την αλλαγή του Sendall, χαρακτηρίστηκε από την υιοθέτηση, μέσω της καταψήφισης σχετικών νομοσχεδίων, από τα αιρετά μέλη πολιτικής για παύση της απόδοσης, ανεξέλεγκτα και χωρίς δεσμευτικές νομοθετικές πρόνοιες, περισσότερων και ευρύτερων εξουσιών στον Αρμοστή. Σε αντίθεση με την πολιτική προηγούμενων ετών, έγινε προσπάθεια ώστε να θεσπιστούν νομικά πλαίσια, μέσα στα οποία να ενεργεί ο εκάστοτε Αρμοστής για άσκηση των καθηκόντων του.⁴⁶ Επιπρόσθετα, έντονη αντίδραση προκλήθηκε από τα αιρετά μέλη κατά τη συζήτηση των νόμων περί ποινικής δικονομίας. Τα νομοσχέδια αυτά, που ετοιμάστηκαν από τον πρώην Αρχιδικαστή Sir William Smith, τον πλέον διαπρεπή νομικό που επισκέφθηκε ποτέ την Κύπρο, σύμφωνα με τον Δικηγόρο του Στέμματος, θεωρήθηκαν ιδιαίτερα σκληρά, αφού πληττόταν, ανάμεσα σε άλλα, η ελευθερία του λόγου και του Τύπου, μέσω της ποινικοποίησης της κριτικής κατά της κυβέρνησης. Αξιοπρόσεκτο επίσης, όπως επισήμανε και ο Ζαννέτος, ήταν το άρθρο που προνοούσε ότι, παράλληλα με την προστασία των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας θα προστατεύονταν και τα συμφέροντα του Σουλτάνου, ώστε να αποφευχθούν παρόμοιες

⁴² Η αναφορά στο φόρο υποτελείας προκάλεσε τα συγχαρητήρια του τύπου, που τόνιζε παράλληλα και την ανάγκη ομογνωμίας ανάμεσα στα αιρετά μέλη, βλ. «Κυπριακά», εφ. *Εναγόρας, Παράρτημα*, 17-3-1898.

⁴³ Αυτό το θέμα ήταν και το μόνο που δημιούργησε συζήτηση κατά την έγκριση της αντιφώνησης, αφού οι έλληνες βουλευτές επιθυμούσαν «σκληρότερη γλώσσα». Εξάλλου, έντονες πιέσεις ασκούσαν από τον Τύπο ώστε να τεθεί ως προτεραιότητα από τους βουλευτές η βελτίωση των οικονομικών συνθηκών. Βλ. ενδεικτικά, «Το Νομοθ. Συμβούλιον και οι νομοθέται μας», εφ. *Αλήθεια*, 25-2-1898, «Ελπίδες Απώτερα», εφ. *Εναγόρας*, 10-3-1898. Τη συζήτηση για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/11. Συνεδρία 24-3-1898 κ.ε.

⁴⁴ Οι διαμαρτυρίες για την ανικανότητα της αστυνομίας ήταν συχνές στον Τύπο της εποχής. Βλ. ενδεικτικά «Η Αστυνομία», εφ. *Αλήθεια*, 15/27-9-1897, «Εκ Πάφου. Αστυνομικά», εφ. *Αλήθεια*, 18-3-1899.

⁴⁵ Η ελληνική μετάφραση της αντιφώνησης βρίσκεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ', σσ. 9-13*.

⁴⁶ Στα πλαίσια αυτά, τα αιρετά μέλη εισηγήθηκαν αρχικά την απόρριψη του νομοσχεδίου σχετικά με το μεταλλεία, μέχρι την τροποποίησή του από την κυβέρνηση, βλ. TNA: CO69/10. Συνεδρίες 28 και 29-3-1898. Η ίδια μέθοδος ακολουθήθηκε και κατά τη συζήτηση για την έγκριση του νομοσχεδίου για τις συντάξεις, TNA: CO69/11. Συνεδρία 1-6-1898.

συμπεριφορές με τις επιδειχθείσες στον πρόσφατο ελληνοτουρκικό πόλεμο. Πέραν της ειρωνικής διάθεσης με την οποία αντιμετώπισαν το ζήτημα οι βουλευτές (ο μητροπολίτης Κιτίου ανέφερε ότι σύμφωνα με τις πρόνοιές του ο ίδιος θα ήταν υπό κράτηση συνέχεια, ενώ ο Dervish Pasha ανέφερε ότι θα χρειαζόταν η ανέγερση νέων φυλακών για να στεγάσει όλους τους υπόδικους), τελικά το νομοσχέδιο καταψηφίστηκε.⁴⁷

Ένα ζήτημα το οποίο θα απασχολούσε την κυβέρνηση και τους Κύπριους κατά τις επόμενες δεκαετίες ήταν το ζήτημα της υπηκοότητάς τους, το οποίο τέθηκε, ακροθιγώς, κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού. Ο βουλευτής Π. Κωνσταντινίδης με αφορμή τη μη ισχύ των βρετανικών διαβατηρίων εκτός του νησιού ζήτησε από την κυβέρνηση να λύσει την «ανωμαλία» που δημιουργείτο. Όπως ο ίδιος ανέφερε από προσωπική εμπειρία, στην Τουρκία δεν αναγνωρίζονταν τα βρετανικά διαβατήρια, αντιθέτως είχαν ισχύ έγγραφα υπογραμμένα από τον Μουφτή της Κύπρου. Το πρόβλημα αναγνωριζόταν από την κυβέρνηση και είχαν γίνει και άκαρπες παραστάσεις στο Λονδίνο. Βέβαια υπήρξαν και οι αντίθετες απόψεις, ιδιαίτερα από τον οθωμανό βουλευτή Dervish Pasha, ο οποίος αμφισβήτησε τις προηγούμενες αναφορές, υποστηρίζοντας την οθωμανική κυβέρνηση, τονίζοντας παράλληλα ότι η έκδοση τουρκικών διαβατηρίων ήταν εύκολη υπόθεση.⁴⁸

Η σύνοδος του 1898, παρά την εκφρασθείσα επιθυμία του νέου Αρμοστή να ήταν σύντομη, ώστε να του δινόταν η ευκαιρία να επισκεφθεί το νησί και να αποκτήσει ιδίαν αντίληψη των προβλημάτων των κατοίκων, εντούτοις διήρκησε πέραν των δυόμισι μηνών. Ο Haynes-Smith ζητώντας την αναβολή για το επόμενο έτος της συζήτησης σημαντικών νομοσχεδίων, αλλά και τη, σε σύντομο χρόνο, μελέτη των υπολοίπων, δεν θεωρούσε ότι η συζήτηση θα ήταν μακράς διάρκειας.⁴⁹ Η εν γένει δράση των αιρετών μελών άφησε ικανοποιημένο και τον Τύπο της εποχής, ιδιαίτερα η συνεργασία τόσο των τούρκων όσο και των ελλήνων βουλευτών, οι οποίοι, από κοινού, υπερασπίστηκαν τα συμφέροντα του νησιού.⁵⁰

Παρόλα αυτά, η άσχημη οικονομική κατάσταση αλλά και ο αυξημένος εθνικός ενθουσιασμός που προκλήθηκε στην Κύπρο, ιδιαίτερα μετά την κάθοδο του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη,⁵¹ οδήγησε τους κατοίκους στη σύγκληση συνελεύσεων στις πόλεις για την εκλογή επιτροπών με στόχο την ετοιμασία υπομνήματος «υπέρ της εθνικής αποκαταστάσεως», αλλά και για προσπάθεια «ελαττώσεως του Φόρου Υποτελείας διά

⁴⁷ Για τη συζήτηση βλ. TNA: CO69/11. Συνεδρία 30-3-1898 κ.ε. Για τις απόψεις του Ζαννέτου βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 14-16.

⁴⁸ CO69/11. Συνεδρία 1-4-1898 κ.ε.. Το αίτημά του υποστηρίχτηκε και από άλλους βουλευτές. Όπως ο Ο. Ιασονίδης ανέφερε, υπήρχαν περιπτώσεις που η υπογραφή ενός τούρκου μουκτάρη είχε μεγαλύτερη ισχύ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από ένα βρετανικό διαβατήριο.

⁴⁹ TNA: CO69/11. Συνεδρία 25-4-1898.

⁵⁰ «Η λήξασα σύνοδος», εφ. *Εναγώρας*, 26-5-1898.

⁵¹ Βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 50-53.

καταλλήλων ενεργειών παρά τη κεντρική κυβερνήσει και διά του αγγλικού τύπου». Πρωτοστάτης στις συνελεύσεις αυτές ήταν ο μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος, ο οποίος τις συγκαλούσε σε κάθε πόλη που επισκεπτόταν.⁵² Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι τόσο στην πρωτεύουσα, όσο και στην Αμμόχωστο και την Κερύνεια, αντέδρασαν οι μετριοπαθείς Πασχάλης Κωνσταντινίδης και Α. Λιασιδής, οι οποίοι έβλεπαν την πρωτοκαθεδρία τους στα πολιτικά πράγματα, αλλά και τις έδρες τους, να κινδυνεύουν από τη νέα γενιά πολιτευτών, οι οποίοι αποτελούσαν ήδη τον κύκλο του Κυρίλλου.⁵³ Τελικά, μετά από αρκετές πιέσεις, συγκλήθηκαν συσκέψεις σε όλες τις πόλεις, χωρίς όμως την επίτευξη του τελικού στόχου, τη σύγκληση δηλαδή Παγκύπριας Συνέλευσης, λόγω της εμφάνισης του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος.⁵⁴ Πρέπει να σημειωθεί ότι, στην πολιτική σκηνή είχαν αρχίσει ήδη να αποκρυσταλλώνονται οι δύο παρατάξεις, οι μετριοπαθείς και οι αδιάλλακτοι ενωτικοί, οι οποίες θα αντιμάχονταν για μια δεκαετία με στόχο την επικράτησή τους. Οι δύο αυτές τάσεις θα συγκρούονταν και εντός του Συμβουλίου με ηπιότερο, όμως, τρόπο, για μια τριετία (1899-1901), μέχρις ότου, όπως θα αναλυθεί αλλού, οι μετριοπαθείς δεν θα πετύχαιναν την επανεκλογή τους.

Σε αυτά τα πλαίσια άρχισε η τελευταία σύνοδος του 19^{ου} αιώνα (1899) με την πρώτη εναρκτήρια ομιλία του Αρμοστή W. Haynes-Smith.⁵⁵ Σε αυτήν, ο έμπειρος βρετανός αξιωματούχος (γεννήθηκε το 1839 και είχε ήδη υπηρετήσει ως Αρμοστής σε αποικίες της Κεντρικής Αμερικής), αφού είχε επισκεφθεί αρκετές περιοχές του νησιού,⁵⁶ επιθεωρήσει διοικητικές υπηρεσίες και ακούσει τις προτάσεις των μελών του Συμβουλίου κατά την προηγούμενη σύνοδο, πρότεινε βελτιώσεις στους διάφορους τομείς της διοίκησης.⁵⁷ Οι προτάσεις του, οι οποίες κωδικοποιήθηκαν σε νομοσχέδια, αφορούσαν σχεδόν όλα τα ζητήματα που απασχολούσαν τους κατοίκους (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη του αγροτικού πληθυσμού, αρδευτικά έργα, προστασία των δασών, κλπ). Είναι χαρακτηριστικό ότι η ομιλία του Αρμοστή δεν περιορίστηκε, όπως στις προηγούμενες περιπτώσεις, σε απλή εκτίμηση των δεδομένων και δηλώσεις για τις βελτιώσεις που επιτεύχθηκαν επί βρετανικής διακυβέρνησης, αλλά προχώρησε στην υποβολή συγκεκριμένων προτάσεων, μέσω νομοσχεδίων, για επίλυση των προβλημάτων που

⁵² Για την πρώτη συνέλευση στη Λεμεσό βλ. «Συνέλευσις πολιτών», εφ. *Αλήθεια*, 14-1-1889. Για τις συσκέψεις στις υπόλοιπες πόλεις βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σελ. 54, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα, ό.π.*, σσ. 140-141.

⁵³ Ενδεικτική ήταν η απώλεια της προεδρίας του Αναγνωστηρίου «Αγάπη του Λαού» από τον Λιασιδή, με τον Νικόλαο Καταλάνο να κερδίζει τις σχετικές εκλογές. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Φαινόν, ό.π.*, σελ. 61.

⁵⁴ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 54-57.

⁵⁵ ΤΝΑ: CO69/12. Συνεδρία 23-2-1899. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 57-61. Για τα σχόλιά του βλ. *Στο ίδιο*, σσ. 61-63.

⁵⁶ Μια σύντομη περιγραφή της περιοδείας του, βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα, ό.π.*, σσ. 134-136.

⁵⁷ Για τα διάφορα αιτήματα των κατοίκων των περιοχών που επισκεπτόταν, βλ. τις σχετικές ανταποκρίσεις στο εφ. *Αλήθεια*, 16-7-1898 κ.ε.

υπήρχαν, καλύτερη οργάνωση των διαφόρων διοικητικών τμημάτων, αλλά και συστηματοποίηση της παραγωγής μέσω της πρώιμης «εκβιομηχανοποίησής» της. Παρότι οι κάτοικοι υποδέχτηκαν με θετικά σχόλια τις προτάσεις αυτές, αλλά και την προεργασία που είχε κάνει ο Αρμοστής, εντούτοις σχολιάστηκε αρνητικά το γεγονός ότι δεν έγινε μέριμνα για τη χρηματοδότησή τους από το Λονδίνο, αφού αυτές θα πραγματοποιούνταν μέσω αύξησης φορολογιών, ως επί το πλείστον.⁵⁸ Αρνητικά σχολιάστηκε και στο υπουργείο το γεγονός ότι, ο Haynes Smith αναφέρθηκε σε ορισμένα μέτρα, για τα οποία η έγκριση του υπουργού δεν είχε ακόμα ληφθεί, κάτι που θα προκαλούσε επιπρόσθετα προβλήματα.⁵⁹ Δεν πρέπει να αποκλείεται η ενέργειά του αυτή να ήταν και μια προσπάθεια άσκησης πίεσης προς το υπουργείο για έγκαιρες και θετικές απαντήσεις στα εκκρεμούντα ζητήματα.

Η αντιφώνηση των βουλευτών ήταν ιδιαίτερα μακροσκελής και επιθετική,⁶⁰ αρχίζοντας με την έκφραση της λύπης τους για την απουσία αναφοράς στο φόρο υποτελείας, τονίζοντας ταυτόχρονα ότι η χρησιμοποίηση του ποσού αυτού προς όφελος του νησιού θα επέλυε πολλά προβλήματα. Παράλληλα εξέφρασαν τα συγχαρητήριά τους στην κυβέρνηση για τα βελτιωτικά μέτρα που έλαβε (ολοκλήρωση αρδευτικών έργων, εμβολιασμός αγριόδεντρων κλπ.) αλλά και για όσα υποσχέθηκε ότι θα εκτελούσε.⁶¹ Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι την ίδια περίοδο έφτασε στο νησί ο γαμπρός του Διοικητή Λεμεσού, βουλευτής του South Islington, Sir Albert Rollit, στον οποίο οι έλληνες κάτοικοι απηύθυναν αιτήματα και ψηφίσματα τόσο για την απαλλαγή από το φόρο υποτελείας, όσο και την πραγματοποίηση των εθνικών πόθων.⁶²

Το έντονο ύφος της αντιφώνησης, όπως και το γεγονός ότι η αρμοστειακή ομιλία έθιξε ευρεία θεματολογία, είχε ως αποτέλεσμα η συζήτηση για ετοιμασία της να διαρκέσει επί μακρόν (σχεδόν δυο βδομάδες και πέραν των 120 σελίδων πρακτικά). Άξια αναφοράς πάντως ήταν η προσθήκη παραγράφου στην αντιφώνηση, με την οποία καταγγελλόταν η διεκδίκηση και εκλογή σε αιρετές θέσεις δημοσίων υπαλλήλων. Αφορμή έδωσε η εκλογή ενός υπαλλήλου του Κτηματολογίου στο «Διοικητικό Συμβούλιο» στην Αμμόχωστο, που

⁵⁸ Για τα σχόλια για τον εναρκτήριο λόγο βλ. «Επί του λόγου της Α. Εξοχότητος», εφ. *Αλήθεια*, 18-2-1899.

⁵⁹ Βλ. τα σημειώματα στο TNA: CO67/117/7429.

⁶⁰ Σύμφωνα με τον Αρμοστή, οι βουλευτές όταν ενημερώθηκαν από τον ίδιο ότι η αντιφώνηση θα παρουσιαζόταν ενώπιον του υπουργού Αποικιών, θεώρησαν ορθό να παρουσιάσουν σε αυτή τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχολούσαν το νησί, με τη μορφή έκκλησης (appeal). TNA: CO67/117/7430. Επιστολή Haynes Smith προς Chamberlain, Λευκωσία 14-3-1899. Η επιθετική αυτή στάση των αιρετών μελών επιδοκιμάστηκε από τον τύπο, βλ. «Ο τύπος ολόκληρος», εφ. *Αλήθεια*, 18-3-1899.

⁶¹ TNA: CO69/12. Συνεδρία 10-3-1899. Η ελληνική μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 63-69.

⁶² Για την άφιξή του βλ. «Επιτροπεία προς τον Sir Albert Rollit», εφ. *Αλήθεια*, 4-3-1899. Το βρετανό βουλευτή συνάντησε η Επαρχιακή Επιτροπή Λεμεσού, η οποία του παρέδωσε υπόμνημα αλλά και μετάφραση του παγκύπριου υπομνήματος του 1895, *Στο ίδιο*. Το υπόμνημα βρίσκεται στο «Ο Sir Albert Rollit», εφ. *Αλήθεια*, 11-3-1899.

θεωρήθηκε ανάρμοστη, σε συνδυασμό με το προηγούμενο της απόπειρας εκλογής του Αρχιγραμματέα, τότε Διοικητή Αμμοχώστου, A. Young, στο Νομοθετικό Συμβούλιο. Η αντιρρήσεις των μελών είχαν να κάνουν με το γεγονός ότι, ως διοικητικοί υπάλληλοι, δεν θα λειτουργούσαν αμερόληπτα, για να προστατεύουν τα συμφέροντα των κατοίκων και στο ότι η εκλογή τους επιτυγχανόταν εξαιτίας της επιρροής που είχε η θέση τους. Τα επίσημα μέλη αντίθετα, θεωρούσαν το αίτημα αστήρικτο, αφού οποιοσδήποτε είχε το δικαίωμα του εκλέγεσθαι, αλλά και οι κάτοικοι μπορούσαν να επιλέγουν οποιονδήποτε υποψήφιο επιθυμούσαν, τονίζοντας και την εκλογή ιεραρχών στο Συμβούλιο, οι οποίοι ασκούσαν ανάλογη επιρροή με τους δημοσίους υπαλλήλους.⁶³

Όπως όμως ήταν αναμενόμενο, ο περισσότερος λόγος έγινε σχετικά με τον φόρο υποτελείας, αφού η «αποσιώπησή» του από τον Αρμοστή θεωρήθηκε εσκεμμένη. Οι Έλληνες βουλευτές προειδοποίησαν με λήψη αυστηρών μέτρων, όπως τη μη συνεργασία τους με τα επίσημα μέλη εντός του Συμβουλίου ή ακόμη και την παραίτησή τους, μέχρι να ξεκαθάριζε το ζήτημα.⁶⁴ Αντίθετα, τα τούρκικα αιρετά μέλη, δικαιολογώντας την επιβολή του φόρου, αφού αυτός «αποδιδόταν στο νόμιμο κυρίαρχο του νησιού», τον θεωρώντας ως τον άρρηκτο δεσμό που ένωνε την Οθωμανική Αυτοκρατορία με το νησί.⁶⁵

Το ζήτημα αυτό τέθηκε ξανά και στις κύριες εργασίες του Συμβουλίου, με την παρέμβαση του Αχιλλέα Λιασίδα, ο οποίος, με αφορμή τις διαδόσεις για πιθανή μετατροπή των συμφωνιών για το δάνειο προς την Τουρκία, και, κατ' επέκταση τροποποίηση και του φόρου υποτελείας, πρότεινε τη διακοπή των κοινοβουλευτικών εργασιών μέχρι να ξεκαθάριζε η βρετανική κυβέρνηση τις προθέσεις της σχετικά με το ζήτημα. Η πρόταση του έλληνα βουλευτή, η οποία τελικά καταψηφίστηκε από τις κοινές τουρκοβρετανικές ψήφους και τη νικήσα ψήφο του Αρμοστή, είχε κυρίως μορφή πίεσης αλλά και έμφασης στη σημαντικότητα του ζητήματος.⁶⁶ Η καταψήφιση οδήγησε στην

⁶³ TNA: CO69/12. Συνεδρία 9-3-1899. Ο Αρμοστής παράλληλα θεωρούσε ότι η εκλογή δημοσίων υπαλλήλων σε τέτοιες θέσεις έδινε πλεονέκτημα για την ομαλή λειτουργία τους, TNA: CO67/117/7430. Επιστολή Haynes Smith προς Chamberlain, Λευκωσία 14-3-1899.

⁶⁴ Πρέπει να σημειωθεί ότι, μέσω διαφόρων άρθρων, ανακινείτο συνεχώς η πιθανότητα αναθεώρησης του όρου της αγγλοτουρκικής σύμβασης σχετικά με τον φόρο υποτελείας, κάτι που άφηνε ανοικτά όλα τα ενδεχόμενα, ακόμα και της οριστικής κατάργησής του. Βλ. ενδεικτικά «Η τύχη των αγγλ. κτήσεων» και «Εις αδιέξοδον», εφ. *Ευαγόρας*, 18 και 25-8-1898, «Αι εν τη Βουλή», εφ. *Αλήθεια*, 3-9-1898 κ.ε. Διατυπώθηκαν βέβαια και υπόνοιες, ιδιαίτερα από τον Καταλάνο, ότι η άσχημη οικονομική κατάσταση του νησιού εμπόδιζε την αύξηση του εθνικού αισθήματος, κάτι που επιδίωκαν και οι Βρετανοί, βλ. «Κύριον ζήτημα», εφ. *Ευαγόρας*, 1-9-1898. Η στάση των αιρετών μελών επικροτήθηκε από τον Τύπο, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 4-3-1899.

⁶⁵ Βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα, ό.π.*, σσ. 145-146. Η συζήτηση για έγκριση της αντιφώνησης ξεκίνησε στη συνεδρία της 27^{ης} Φεβρουαρίου και ολοκληρώθηκε στις 10 Μαρτίου 1899. Για τις απόψεις του Αρμοστή στα διάφορα ζητήματα βλ. TNA: CO67/117/7430. Επιστολή Haynes Smith προς Chamberlain, Λευκωσία 14-3-1899. Η ενέργεια του Ιασονίδη προκάλεσε αποδοκιμασίες εναντίον του, και τηλεγράφημα καταδίκης των απόψεών του από την Επαρχιακή Επιτροπή Λεμεσού, «Αποδοκιμασία κατά του βουλευτού κ. Ο.Ι. Ιασονίδου», εφ. *Αλήθεια*, 25-2-1899.

⁶⁶ Για τα επιχειρήματα των μελών κατά τη συζήτηση βλ. TNA: CO69/12. Συνεδρία 10-3-1899. Για τα διάφορα δημοσιεύματα για τη μετατροπή βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 69-70. Σύμφωνα με το

εισαγωγή σχετικού ψηφίσματος,⁶⁷ παρά τις διαβεβαιώσεις του Αρμοστή ότι για τις απόψεις των αιρετών μελών θα ενημερωνόταν ο υπουργός, ώστε να ληφθούν υπόψη σε πιθανές διαπραγματεύσεις της βρετανικής κυβέρνησης με το Σουλτάνο.⁶⁸

Η ιδιαίτερα χρονοβόρα συζήτηση για έγκριση της αντιφώνησης, αλλά και η, ετήσια, μεγάλης διάρκειας, διαδικασία για έγκριση του προϋπολογισμού οδήγησε τον Αρχιγραμματέα να προτείνει τροποποιήσεις στους Οργανικούς Κανονισμούς με τον καθορισμό, εκ των προτέρων, συγκεκριμένου χρόνου, εντός του οποίου έπρεπε να συζητούνται τα παραπάνω θέματα. Ιδιαίτερα για το ζήτημα του προϋπολογισμού, ο Young ανέφερε ότι ενώ στη Βουλή των Κοινοτήτων, για προϋπολογισμό 76 εκατομμυρίων λιρών, υπήρχε το όριο των 20 ημερών, στην Κύπρο, για πολύ μικρότερα ποσά, σπαταλούνταν πολύ περισσότερος χρόνος, με αποτέλεσμα οι υπόλοιπες εργασίες του Συμβουλίου είτε να αναβάλλονται, είτε να συζητούνται χωρίς την απαραίτητη προσοχή. Εντούτοις, η πρόταση καταψηφίστηκε, αφού θεωρήθηκε από τα αιρετά μέλη ως προσπάθεια φίμωσής τους, με την αντιπρόταση στην κυβέρνηση για τη μείωση των αφορμών για παράπονα, ώστε να μειωθεί και ο χρόνος συζητήσεων.

Προτάθηκε, επίσης, τροποποίηση που αφορούσε τις περιπτώσεις άρθρων σε νομοσχέδια, τα οποία ήδη εγκρίθηκαν από το Συμβούλιο και επαναφέρονταν από τον Αρμοστή για νέα συζήτηση ενώπιον των βουλευτών. Στον διάλογο που ακολούθησε, εγκρίθηκε μόνο η σχετική με την αντιφώνηση τροποποίηση, καθορίζοντας ως ανώτατο χρόνο ετοιμασίας τις πέντε ημέρες (παρά τη διαφωνία των ελλήνων (πλην του Ιασονίδη) που την καταψήφισαν). Αντιπαράθεση υπήρξε για το ζήτημα της επαναφοράς άρθρων ήδη εγκρισμένων νόμων, αφού τα αιρετά μέλη αντέδρασαν, θεωρώντας ότι με τον τρόπο αυτό η κυβέρνηση θα εξασφάλιζε την έγκριση όσων άρθρων επιθυμούσε, μέτρο εξάλλου που δεν ίσχυε σε άλλα Συμβούλια. Στην ψηφοφορία που διενεργήθηκε, η πρόταση καταψηφίστηκε με τις κοινές ελληνοτουρκικές ψήφους (πλην του Ιασονίδη, ο οποίος την υποστήριξε με τα επίσημα μέλη).⁶⁹

Η κύρια νομοθετική εργασία ασχολήθηκε με την προσπάθεια, μέσω νομοθετημάτων, εκμετάλλευσης των πόρων του νησιού (αλιεία, γεωργία, ύδατα, δάση).

άρθρο «Τα εν των Νομοθετικών», εφ. *Αλήθεια*, 4-3-1899, αυτή αποτελούσε «τη σημαντικωτάτην των συνεδριάσεων του Νομοθετικού Συμβουλίου».

⁶⁷ TNA: CO69/12. Συνεδρία 14-4-1899. Το ψήφισμα ζητούσε την απαλλαγή του φόρου από τους ώμους των κατοίκων και την αποπληρωμή του από το Αυτοκρατορικό Θησαυροφυλάκιο. Εγκρίθηκε με την αποχή των επισήμων και οθωμανών μελών και ύστερα από απειλές των ελλήνων μελών για παραίτησή τους. Το «γενναίον βήμα προς ανδρικωτέραν πολιτικήν εν τη Συνόδω» επιδοκιμάστηκε και από τον Τύπο, βλ. «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 15-4-1899.

⁶⁸ TNA: CO69/12. Συνεδρία 13-3-1899. Τα θέμα, όπως και τα υπόλοιπα ζητήματα που αναφέρονταν στην αντιφώνηση, παρουσίασε σε επιστολή του προς τον υπουργό ο Αρμοστής, ημερομηνίας 14-3-1899, χωρίς άλλα σχόλια. Βλ. TNA: CO67/117/7430. Βλ. και Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα*, ό.π., σσ. 146-148.

⁶⁹ TNA: CO69/12. Συνεδρίες 13 και 14-3-1899.

Αρνητική εντύπωση προκάλεσε στους αιρετούς βουλευτές η χρηματοδότηση τόσο της εξωτερικής, όσο και της παράκτιας συγκοινωνίας από το Ταμείο Αγροφυλακής και όχι από άλλους πόρους, συγκεκριμένα από κυβερνητικές πηγές. Η άμεση ανάγκη για συντομότερη επικοινωνία με το εξωτερικό, αλλά και οι εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των παράλιων πόλεων οδήγησαν στην αποδοχή της πρότασης, παρά τις αρχικές αντιδράσεις. Ωστόσο θεωρήθηκε ως ένας έμμεσος τρόπος επιβολής των κυβερνητικών απόψεων, αφού σε περίπτωση μη έγκρισής του, τότε η Κύπρος γενικότερα, αλλά και οι πόλεις ξεχωριστά, θα απομονώνονταν.⁷⁰ Για αυτό το λόγο, η κυβερνητική μεθόδευση καταδικάστηκε.⁷¹ Κάτι ανάλογο έγινε και με την προστασία των αρχαιοτήτων, όπου χρησιμοποιήθηκε το απόθεμα του Ακριδικού Ταμείου.⁷²

Ένα επιπλέον στοιχείο που παρουσιάζεται, έστω και μεμονωμένα, κατά τη σύνοδο αυτή, ήταν η προσπάθεια των οθωμανών βουλευτών να προσκολληθούν στα επίσημα μέλη και στην κυβέρνηση. Η προσπάθεια του μητροπολίτη Κιτίου να αποδώσει τις «πολιτικές ευθύνες» της διοίκησης γενικότερα στον Αρμοστή, ως τον επικεφαλής, προκάλεσε την αντίδραση του Dervish Pasha, ο οποίος τον υπερασπίστηκε, κατηγορώντας τον Κύριλλο για «εκδικητική πολιτική», αφού την συνέδεσε με την προηγηθείσα πρόταση για περιορισμό των συζητήσεων για τον προϋπολογισμό. Την προσπάθεια του οθωμανού βουλευτή αντέκρουσαν οι έλληνες συνάδελφοί του, με τον Θεοδότου να τον χαρακτηρίζει ως «θιασιώτη (partisan) της κυβέρνησης».⁷³

Άλλο πεδίο αντιπαραθέσεων κατά την περίοδο αυτή επήλθε κατά τη συζήτηση νομοσχεδίων που προέβλεπαν επιπρόσθετους διορισμούς ατόμων, όπως ήταν το σχετικό με την ιατρική περίθαλψη. Το θέμα πρώτος έθεσε ο μητροπολίτης Κιτίου, κατηγορώντας την κυβέρνηση ότι «υπέθαλπε την έχθρα και το μίσος ανάμεσα στις δύο κοινότητες», όπως θα έπραττε και κατά το διορισμό των κυπρίων γιατρών. Ο Αρμοστής αντιπαρήλθε την τοποθέτηση του Κυρίλλου, θέτοντας τη συζήτηση για το νομοσχέδιο για την ιατρική περίθαλψη σε επίπεδο φύλου, διερωτώμενος κατά πόσο οι άντρες γιατροί θα μπορούσαν να εξετάζουν χαρέμια, προσθέτοντας την πιθανότητα διορισμού και γυναίκας γιατρού. Ο Κύριλλος όμως επανέφερε το θέμα του διορισμού μόνο Κυπρίων στις εν λόγω θέσεις, απειλώντας ακόμα και με καταπήφιση όλων των νομοσχεδίων από τους βουλευτές σε

⁷⁰ ΤΝΑ: CO69/12. Συνεδρίες 11 και 12-4-1899.

⁷¹ Η κύρια αντίρρηση αφορούσε το γεγονός ότι για την παράκτια συγκοινωνία θα χρησιμοποιούνταν τα χρήματα από το Ακριδικό Ταμείο, οπότε θα απομακρυνόταν η πιθανότητα για χρηματοδότηση της Αγροτικής Τράπεζας, όπως ήταν η ειλημμένη απόφαση. Τελικά, μετά από τις αντιδράσεις εντός του Συμβουλίου, ο Αρχιγραμματέας τροποποίησε τη σχετική πρόταση.

⁷² ΤΝΑ: CO69/12. Συνεδρία 13-4-1899.

⁷³ ΤΝΑ: CO69/12. Συνεδρίες 11 και 12-5-1899. Την ίδια άποψη εξέφρασε και ο Ι. Οικονομίδης, σχετικά με την ευθύνη των προϊσταμένων και της κυβέρνησης για λάθη των υφιστάμενων τους, ΤΝΑ: CO69/12. Συνεδρία 2-6-1899.

αντίθετη περίπτωση. Τις απόψεις του Κιτίου υποστήριξε και ο μετριοπαθής οθωμανός βουλευτής Hafouz Effendi, ο οποίος, αφού διαβεβαίωσε για την πρόθεση των ομοθρήσκων του για διατήρηση των καλών ελληνοτουρκικών σχέσεων, τόνισε την επιθυμία για διορισμό και γυναικών γιατρών, όπως ήταν και η βρετανική άποψη. Εξάλλου, όπως διαφάνηκε και από την περαιτέρω συζήτηση του θέματος, η ανάγκη για διορισμό γυναίκας ιατρού ήταν επιθυμία και των κατοίκων, αφού πολλές γυναίκες είχαν αποβιώσει, χωρίς να καλέσουν τον γιατρό. Ήταν η πρώτη φορά που έγινε αναφορά για διορισμό ατόμων του γυναικείου φύλου στη δημόσια υπηρεσία.⁷⁴

Το ζήτημα επανήλθε και κατά τη συζήτηση του περί «Τεχνικής Εκπαίδευσης» νομοσχεδίου, και συγκεκριμένα μετά την πρόταση του Δικηγόρου του Στέμματος για σύσταση σχετικής Επιτροπής. Τόσο οι Έλληνες όσο και οι Τούρκοι βουλευτές αντέδρασαν αναφορικά με τον προτεινόμενο, από την κυβέρνηση, αριθμό μελών-βουλευτών (τέσσερεις Βρετανοί, ένας μωαμεθανός και τρεις χριστιανοί). Οι μεν πρώτοι ζήτησαν την αύξηση των μελών από την κοινότητά τους, ενώ οι Τούρκοι ζήτησαν ισότητα, όπως συνέβαινε, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία τους, και σε άλλα σώματα, τα οποία λειτουργούσαν ικανοποιητικά (Διοικητικά Συμβούλια και Δικαστήρια). Μάλιστα, ο Hafouz Ef. τόνισε ότι σε περίπτωση αύξησης των Ελλήνων μελών, γεγονός που θα προκαλούσε φθόνο μεταξύ των δύο κοινοτήτων, τα τουρκικά μέλη θα αποχωρούσαν. Δεν αποκλείεται βέβαια αυτός να ήταν απλά ένας τρόπος πίεσης για να μην επιτευχθεί το ελληνικό αίτημα.⁷⁵ Αξιοσημείωτη ήταν πάντως η δήλωση του τούρκου βουλευτή, σύμφωνα με την οποία και οι δύο κοινότητες επιθυμούσαν τη «συνέχιση των καλών σχέσεών τους και να ζουν με αδελφική αγάπη»⁷⁶.

Την υποβόσκουσα κρίση επιδείνωσε η τοποθέτηση του Κιτίου Κυρίλλου, ο οποίος ανέφερε ότι οι Έλληνες έπρεπε να αντιδρούν για τη μειωμένη εκπροσώπησή τους στα πιο πάνω σώματα, αφού δεν τηρούνταν οι πληθυσμιακές αναλογίες, τονίζοντας ότι η σιωπή τους οφειλόταν, εν μέρει, και στην επιθυμία τους να ζουν με το σύνολο στοιχεία σε αρμονία. Ο τούρκος βουλευτής έκανε αναφορά στις ενστάσεις της μουσουλμανικής κοινότητας προς τον υπουργό Αποικιών σχετικά με τη σύσταση του Νομοθετικού Συμβουλίου με βάση την πληθυσμιακή αναλογία, και την απάντησή του ότι η βάση αυτή θα ίσχυε μόνο για τη συγκεκριμένη περίπτωση και όχι γενικά.⁷⁷

⁷⁴ TNA: CO69/12. Συνεδρίες 27 και 28-6-1899.

⁷⁵ TNA: CO69/12. Συνεδρία 29-6-1899.

⁷⁶ TNA: CO69/12. Συνεδρία 27-6-1899.

⁷⁷ TNA: CO69/12. Συνεδρία 30-6-1899. Το ζήτημα έλυσε ο ίδιος ο Αρμυστής, προτείνοντας τη σύσταση της Επιτροπής από όλα τα αιρετά μέλη.

Η σύνοδος ολοκληρώθηκε με την εισαγωγή για συζήτηση από την κυβέρνηση διάφορων, ελάχιστονης σημασίας, νομοσχεδίων, όπως το σχετικό με την αναδάσωση και τη βελτίωση των όνων. Η ενέργεια αυτή έτυχε έντονης κριτικής από τα εκλεγμένα μέλη, αφού σπαταλείτο, κατά την άποψή τους, σημαντικός χρόνος, ο οποίος θα αφιερωνόταν σε διάφορα σημαντικά νομοθετήματα. Πρέπει να αναφερθεί πάντως ότι οι αιρετοί βουλευτές θεωρούσαν ότι η καθυστέρηση στην υποβολή σημαντικών νομοσχεδίων ήταν μέρος μιας σχεδιασμένης πολιτικής της κυβέρνησης, ώστε να υιοθετηθούν αυτά χωρίς την απαραίτητη μελέτη, καθώς πιθανόν να πρόσθεταν επιπλέον βάρη στους κατοίκους, κάτι βέβαια που η τελευταία δεν αποδεχόταν.⁷⁸

Η σύνοδος του 1899 ήταν η μεγαλύτερη σε διάρκεια (πέραν των τεσσάρων μηνών) και η αποτελεσματικότερη σε έγκριση νόμων μέχρι τότε. Πέραν της μελέτης πληθώρας νομοσχεδίων, συζητήθηκαν σημαντικές παράμετροι, όπως η ορθότερη χρησιμοποίηση του χρόνου προς όφελος του νομοπαρασκευαστικού έργου. Παρατηρήθηκε παράλληλα μια άνοδος του εθνικιστικών τάσεων των οθωμανών βουλευτών, η οποία εκφράστηκε μέσω της προσπάθειας για προστασία των δικαιωμάτων, όπως πίστευαν, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσον αφορά το φόρο υποτελείας, αλλά και των δικαιωμάτων της κοινότητάς τους, ζητώντας ευρύτερη εκπροσώπηση σε διάφορα σώματα από την πληθυσμιακή τους αναλογία. Τέλος, άξια αναφοράς είναι η επιμονή των Ελλήνων βουλευτών για μείωση ή κατάργηση του φόρου υποτελείας, με στόχο την εξοικονόμηση πόρων και τη χρησιμοποίησή τους για ανάπτυξη του νησιού.⁷⁹

Το θέμα του φόρου υποτελείας, αλλά και της διοίκησης του νησιού μεταφέρθηκε και στο Βρετανικό Κοινοβούλιο, όπου ο αρμόδιος υπουργός υπεραμύνθηκε των προσπαθειών της κυβέρνησης για οργάνωση του νησιού, αλλά και της συνέχισης της καταβολής του φόρου. Αρνητικές εντυπώσεις και διαμαρτυρίες προκάλεσε η δήλωση του Chamberlain για το θέμα της ένωσης του νησιού με την Ελλάδα. Αφού αναφέρθηκε στην αδικία που θα προκαλείτο στους μωαμεθανούς του νησιού, ο υπουργός ανέφερε ότι δεν ήταν σίγουρος αν η ένωση θα ευχαριστούσε πραγματικά την πλειοψηφία των κατοίκων της Κύπρου, λόγω της οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε στην Ελλάδα.⁸⁰ Αυτό,

⁷⁸ ΤΝΑ: CO69/12. Συνεδρία 9-6-1899. Το θέμα τέθηκε κατά τη συζήτηση για το περί τελωνείων, ειδικών φόρων κατανάλωσης και εσόδων νομοσχέδιο. Παρόμοια θέση παρουσίασε σε διάλεξή του και ο βουλευτής Λεμεσού – Πάφου Σωκράτης Φραγκούδης, θεωρώντας το «νομολογικό κικεώνα» ως αφορμή της οικονομικής δυσπραγίας, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 7-1-1889. Η αντίδραση στην υπερπαραγωγή νόμων, αλλά ιδιαίτερα στη μέθοδο των συχνών και πολλών τροποποιήσεων σε υπάρχοντες νόμους αποδοκιμάστηκε πριν ακόμα ξεκινήσει η σύνοδος, βλ. «Φαίνεται», εφ. *Αλήθεια*, 4-2-1899.

⁷⁹ Παρά την ψήφιση σημαντικών νόμων, εντούτοις οι προσδοκίες των κατοίκων δεν καλύφθηκαν, σύμφωνα και με το «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 24-6-1899, αφού για τα σημαντικά ζητήματα «ουδέ γρυ»!

⁸⁰ Για τη συζήτηση βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 75, 4th Αυγούστου 1899, (Λονδίνο 1899), cc. 1519-1530, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 94-95.

όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στο νησί,⁸¹ με επιπτώσεις και στις εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου, παρ' ότι συγκλήθηκε έξι μήνες αργότερα.

Στην εναρκτήριά του ομιλία (1900) ο Haynes Smith αναφέρθηκε στα έργα (αρδευτικά, δασοπονικά, βελτίωση θαλάσσιων και οδικών συγκοινωνιών κλπ) που έγιναν κατά το παρελθόν έτος στο νησί, αλλά και στις προσπάθειες των διαφόρων υπηρεσιών της κυβέρνησης για βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης (νόμος για την ιατρική περίθαλψη) και αντιμετώπιση διαφόρων νόσων. Σε αυτά τα πλαίσια αναφέρθηκε και στην επιτυχημένη – αναμφισβήτητη – προσπάθεια της κυβέρνησής του για έγκριση δανείου 314,000 λιρών από το Λονδίνο για επιπλέον έργα (σιδηρόδρομος, αρδευτικά και λιμενικά έργα).⁸² Τέλος, αφού παρουσίασε τα προτεινόμενα νομοσχέδια, επανέφερε και το ζήτημα της συζήτησης των Οργανικών Κανονισμών του Συμβουλίου, με στόχο τη διεκπεραίωση των εργασιών του «άνευ αναρμόστου βραδύτητας».⁸³

Η συζήτηση για έγκριση της αντιφώνησης ήταν σύντομη, αφού διήρκησε μια μόνο συνεδρία. Αυτό βέβαια οφειλόταν –όσο αντιφατικό και αν ακούγεται– στις διαφωνίες των επίσημων μελών σε ολόκληρες παραγράφους και στο γεγονός ότι οι προτάσεις για απόσυρσή τους απορρίπτονταν από τις κοινές ελληνοτουρκικές ψήφους. Με αυτό τον τρόπο, και συνειδητοποιώντας ότι οι τροποποιήσεις που πρότειναν δεν θα επιτυγχάνονταν, δήλωναν εξ αρχής τη διαφωνία τους με τις αναφερόμενες παραγράφους, ώστε να μην μπαίνουν σε μια διαδικασία «δεδομένης πολιτικής ήττας».⁸⁴

Η αντιφώνηση ήταν ιδιαίτερα επιθετική, λόγω και των δηλώσεων του υπουργού Αποικιών της 4^{ης} Αυγούστου 1899. Οι βουλευτές κατηγόρησαν την κυβέρνηση για αδιαφορία, λόγω της απουσίας οποιασδήποτε αναφοράς στο «βαρύ φόρο υποτελείας», κάτι που μεγέθυνε την ανησυχία του κυπριακού λαού για οποιαδήποτε θετική εξέλιξη. Κάλεσαν ταυτόχρονα τον Αρμοστή να ενημερώσει τον υπουργό για την οδυνηρή θέση που

⁸¹ Πέραν των αναφορών στα διαδραματιζόμενα στη συνεδρία, έγιναν προτάσεις για έντονες διαμαρτυρίες μέσω δημοψηφίσματος, ενώ συγκλήθηκαν και συνελεύσεις στις πόλεις, όπου εγκρίθηκαν ψηφίσματα υπέρ της ένωσης και αποδοκίμασίας των δηλώσεων του υπουργού, βλ. «Η κατά των Κυπρίων προσβολή», εφ. *Αλήθεια*, 12-8-1899 κ.ε. Βλ. και Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα*, ό.π., σσ. 153-155.

⁸² Το εν λόγω δάνειο παραχωρήθηκε στα πλαίσια του νόμου για το ταμείο για αποικιακά δάνεια. Για τη σχετική συζήτηση στο βρετανικό Κοινοβούλιο βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 75, 27^η Ιουλίου 1899, (Λονδίνο 1899), σσ. 518-520. Συγκεκριμένα, ποσό 60,000 λιρών θα χορηγούνταν για αρδευτικά έργα, 125,000 λίρες για το σιδηρόδρομο και οι υπόλοιπες 129,000 για το λιμάνι Αμμοχώστου. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Γ', σσ. 97-99.

⁸³ ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρία 21-2-1900. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία*, ό.π., τόμ. Γ', σσ. 102-105. Για σχόλια επί του εναρκτηρίου βλ. «Επί του εναρκτηρίου λόγου», εφ. *Ευαγόρας*, 11-2-1900, «Ο λόγος», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 11/23-2-1900, «Επί του εναρκτηρίου λόγου του Αρμοστού», εφ. *Αλήθεια*, 18-2-1900. Το θέμα της μακράς διάρκειας των συζητήσεων για τον προϋπολογισμό επανέθεσε ο Αρμοστής και στο τέλος της συνόδου, χωρίς όμως και πάλι να ληφθεί οποιαδήποτε απόφαση, βλ. ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρία 4-12-1900. Για τις αντιδράσεις στην πρόταση αυτή, βλ. «Η κοινή γνώμη και ο Μ. Αρμοστής» και «Εσμέν ελεύθεροι ή δούλοι;» εφ. *Ευαγόρας*, 21 και 28-6-1900, «Η μακρά», εφ. *Αλήθεια*, 23-6-1900.

⁸⁴ Για τη συζήτηση βλ. ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρία 5-3-1900. Το γεγονός της έγκρισής της σε μια συνεδρία θεωρήθηκε ως «Ευόϊνον σύμπτωμα», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 25/9-3-1900.

βρισκόταν το νησί, λόγω της επιβάρυνσης αυτής, και να επιδιώξει μετατροπή της σχετικής συμφωνίας, ώστε να μειωθεί το ποσό που επιβάρυνε το νησί, ως αποτέλεσμα μιας πολιτικής απόφασης.⁸⁵ Έπειτα η αντιφώνηση έκανε αναφορά σε διάφορους τομείς της διοίκησης, όπου γινόταν «κατάχρησις του νόμου», εντοπίζοντας λάθη και παραλείψεις (Κτηματολόγιο, φορολογία, δασικό τμήμα, αστυνομία).⁸⁶ Ταυτόχρονα αναφερόταν με ευνοϊκά λόγια για τα έργα σε εξέλιξη, προτείνοντας παράλληλα, με στόχο την ανάπτυξη συγκεκριμένων τομέων της οικονομίας, τη δημιουργία κεντρικών οινοποιείων, «αγροτικής Παγκυπρίου Τραπέζης» και τη στρώση σιδηροδρόμου μέχρι τη Λάρνακα,⁸⁷ σύμφωνα και με τα διάφορα ψηφίσματα του ίδιου του Συμβουλίου.⁸⁸

Η κύρια νομοπαρασκευαστική εργασία, η οποία περιλάμβανε και πάλι πληθώρα νομοσχεδίων,⁸⁹ αντιμετώπισε, εξ αρχής, την αντιπολιτευτική στάση των αιρετών μελών. Στην προσπάθεια της κυβέρνησης για νομοθετική ρύθμιση του λογιστικού ελέγχου των δημαρχείων, οι κύπριοι βουλευτές αντέδρασαν καταψηφίζοντας το αρχικό σχετικό νομοσχέδιο, αφού το θεώρησαν ως προσπάθεια κυβερνητικού ελέγχου επί των Δήμων.⁹⁰ Η πολιτική αυτή ακολουθήθηκε και κατά την ψήφιση του προϋπολογισμού, όπου τα αιρετά μέλη έθεσαν ως όρο για να εγκρίνουν το κονδύλι για το Κτηματολόγιο, την αποδοχή, από μέρος της κυβέρνησης των αλλαγών που πρότειναν με σχετικό ψήφισμά τους. Ήταν ένα ψήφισμα μομφής κατά της κυβέρνησης, όπως παρουσιάστηκε στον Τύπο, που υπερψηφίστηκε με τις κοινές ελληνοτουρκικές ψήφους.⁹¹ Απειλές για καταψήφισή του εκτόξευσαν και για το κονδύλι του Δασονομείου, κυρίως λόγω της αυστηρής κυβερνητικής πολιτικής έναντι των κατοίκων. Οι αυστηρές ποινές και οι συχνές επιβολές

---

⁸⁵ Η εχθρική στάση έναντι της κυβέρνησης τηρήθηκε και κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό, καθ' όσον «το ζήτημα του φόρου υποτελείας μένει αδιευθέτητον». ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρία 20-3-1900.

⁸⁶ Συχνές ήταν οι συγκρίσεις μεταξύ της βρετανικής και της τουρκικής διοίκησης, αναφορικά με τις καταπιεστικές μεθόδους που χρησιμοποιούνταν. Βλ. ενδεικτικά «Αγγλικός Δεσποτισμός», εφ. *Αλήθεια*, 4-11-1899. Οι «αυθαιρεσίες της κυπριακής διοίκησης» έγιναν γνωστές ακόμη και στην Ελλάδα, βλ. εφ. *Εμπρός* (Αθήνα), 20-11-1899.

⁸⁷ Το γεγονός ότι ο σχεδιασμός του σιδηροδρόμου δεν περιλάμβανε και τη Λάρνακα έφερε αρκετές αντιδράσεις στην εν λόγω επαρχία, οι οποίες εκφράστηκαν με συλλαλητήρια και ψηφίσματα διαμαρτυρίας, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 16-9-1899 και 23-9-1899.

⁸⁸ ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρία 6-3-1900. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 105-110. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εφ. *Φωνή της Κύπρου*, «Η Απάντησις», 18/2-3-1900, προέβλεψε τόσο την αυστηρή κριτική της αντιφώνησης όσο και την αναφορά στο ζήτημα του φόρου υποτελείας. Για τα σχόλια για την αντιφώνηση βλ. «Η αντιφώνησης των βουλευτών εις τον λόγον του Μ. Αρμοστού», εφ. *Αλήθεια*, 3-3-1900.

⁸⁹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η εφ. *Φωνή της Κύπρου*, «Η κατάλληλος πορεία», 14/26-1-1900, «θαυμάζομεν τη αληθεία την υπομονήν της κυβερνήσεως καταγινόμενης κατ' έτος εις την παρασκευήν τούτων νομοθετημάτων».

⁹⁰ ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρία 7-3-1900, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 119-120. Ανάλογη εντύπωση κυριαρχούσε και στον Τύπο, βλ. «Ο περί “Δημοτικών Ελεγκτών” νόμος», εφ. *Αλήθεια*, 21-1-1900.

⁹¹ ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρίες 6-4 και 10-5-1900. Βλ. και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 122-123, όπου αναφέρεται λανθασμένα ότι καταψηφίστηκε. Για τις θετικές εντυπώσεις που δημιουργήθηκαν βλ. «Τα περί του Κτηματολογίου», εφ. *Αλήθεια*, 31-3-1900, «Ψήφισμα μομφής προς την κυβέρνησιν» και «Ακραία διαβήματα», εφ. *Εναγώρας*, 31-3-1900 και 4-5-1900 αντίστοιχα.

προστίμων για ήσσονος σημασίας αδικήματα σχετικά με τα δάση θεωρούνταν από τους βουλευτές ως προσπάθεια αύξησης των εσόδων και όχι προστασίας των δασών.⁹²

Οι οθωμανοί βουλευτές στις πρώτες συνεδρίες ακολούθησαν τα ελληνικά μέλη στην αντιπολιτευτική τους πολιτική, με στόχο την ανάπτυξη του νησιού. Αυτό δημιούργησε θετικές εντυπώσεις στους κατοίκους οι οποίες εκφράστηκαν και στον Τύπο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο φανατικός εθνικιστής Ν. Καταλάνος εξέφρασε την ικανοποίησή του για τη στάση αυτή, αναφέροντας ότι θα σεβόταν και πιθανή επιθυμία τους για εκπλήρωση των δικών τους εθνικών βλέψεων.⁹³ Παράλληλα όμως, οι οθωμανοί βουλευτές ακολούθησαν διεκδικητική πολιτική, όσον αφορά την κατάληψη σημαντικών θέσεων, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η πληθυσμιακή τους αναλογία. Ήδη από τη συζήτηση για το κονδύλι του Αρχιγραμματέα, και μετά από πρόταση του Ιασονίδη, ο Hadji Hafouz Ef. εισηγήθηκε την τροποποίηση του νόμου περί εκλογής δημοτικών συμβουλίων, προτείνοντας διορισμό τους, ενώ στην περίπτωση της Λευκωσίας, όπου δεν εκλέχθηκε δήμαρχος λόγω της ισοψηφίας Ελλήνων και Τούρκων δημοτικών συμβούλων, πρότεινε είτε διορισμό επιτροπής με Βρετανό πρόεδρο, είτε την ετήσια εναλλαξιμότητα στη θέση του προέδρου από Τούρκο και Έλληνα.⁹⁴ Αίτημα έθεσε και για διορισμό σε κάθε μικτή κοινότητα ξεχωριστών κοινοταρχών για τους τούρκους και έλληνες κατοίκους.⁹⁵ Παράλληλα, ο συνάδελφός του Dervish Pasha έθεσε, μέσω υπομνήματος, θέμα αναγνώρισης και καθορισμού κανόνων λειτουργίας του μουσουλμανικού σχολείου Idadi με τους ίδιους όρους που λειτουργούσε και το Παγκύπριο Γυμνάσιο, προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να εξισώσει τα δύο σχολεία και να θέσει την εκπαίδευση και των δύο κοινοτήτων σε κοινές βάσεις, με το οποίο συμφωνούσαν και οι έλληνες βουλευτές.⁹⁶ Αξίζει πάντως να τονιστεί ότι ο Καταλάνος υποστήριζε μερικά από τα αιτήματα των τούρκων βουλευτών, καταγγέλλοντας και έλληνες βουλευτές για παρέμβαση στα

⁹² ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρίες 11-5-1900 κ.ε. Βλ. και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 123-125. Σύμφωνα με την εφ. *Αλήθεια*, «Κυβερνητικά καταπίεσεις», 9-9-1899, «εν μια και μόνη εβδομάδι και εν μια και μόνη επαρχία εκινήθησαν 250-300 αγωγαί υπό του Δασονομείου διά παραβιάσεις του περί Δασών νόμου». Εντούτοις, το κονδύλι εγκρίθηκε με την υποστήριξη τριών ελλήνων βουλευτών, προκαλώντας την οργή του Καταλάνου, «Κυβερνητικοί άνευ αιδούς και συστολής», εφ. *Ευαγόρας*, 14-6-1900 κ.ε.

⁹³ «Οι μωαμεθανοί εν τω Νομοθετικώ», εφ. *Ευαγόρας*, 3-3-1900. Ο Καταλάνος θεωρούσε ότι η συγκυρία ήταν ευοίωνη ακόμα και για κατάργηση του φόρου υποτελείας, βλ. «Πορεία ευοίωνος», εφ. *Ευαγόρας*, 17-3-1900.

⁹⁴ ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρία 22-3-1900.

⁹⁵ ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρία 8-6-1900.

⁹⁶ ΤΝΑ: CO69/13. Συνεδρία 12-6-1900. Η διαφορά των δύο περιπτώσεων ήταν το ότι το Μουσουλμανικό Εκπαιδευτικό Συμβούλιο οικιοθελώς παραχώρησε τον έλεγχο του σχολείου στην κυβέρνηση, θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο θα εξελισσόταν καλύτερα. Το ψήφισμα - αίτημα στηρίχτηκε στην κακοδιαχείριση που, σύμφωνα με τον τούρκο βουλευτή, οφειλόταν στην κυβέρνηση.

κοινοτικά ζητήματα τους, ώστε να επιτευχθεί η αρμονικότερη συνεργασία των δύο κοινοτήτων έναντι των Βρετανών.⁹⁷

Το ζήτημα του διαχωρισμού των εξουσιών των κοινοταρχών, που θα διορίζονταν με τον νέο τροποποιητικό νόμο, τέθηκε και το επόμενο έτος, ώστε ο κάθε μουκτάρης (κοινοτάρχης) στα μικτά χωριά να εξυπηρετεί μόνο άτομα της εθνικής του κοινότητας, με ίσες αρμοδιότητες και εξουσίες. Με αυτό τον τρόπο θα διαχωριζόταν ο πληθυσμός με φυλετικά κριτήρια, και όχι αποκλειστικά για θρησκευτικούς λόγους, όπως η κυβέρνηση επιθυμούσε, μη αποδεχόμενη το νομοσχέδιο, επικαλούμενη πρακτικούς λόγους. Έτσι η πρόταση των οθωμανών βουλευτών καταψηφίστηκε από τις κοινές ελληνοβρετανικές ψήφους.⁹⁸

Η μακρά νομοθετική σύνοδος διακόπηκε στα τέλη Ιουνίου, μετά την πάροδο συζητήσεων τεσσάρων μηνών και επανήρχισε τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, αφού εκκρεμούσαν επείγοντα θέματα.⁹⁹ Στη συζήτηση που ακολούθησε και η οποία επικεντρώθηκε στα έργα που θα εκτελούνταν στο νησί, οι αιρετοί βουλευτές τόνισαν την αντίθεσή τους στη χρησιμοποίηση ποσού από το ακριδικό ταμείο, το οποίο θα θεωρείτο ως εισφορά του νησιού για τα έργα που θα χρηματοδοτούνταν από το δάνειο που εγκρίθηκε, με τη δικαιολογία ότι το εν λόγω ταμείο, όπως προαναφέρθηκε, θα διατίθετο για τη χρηματοδότηση της Αγροτικής Τράπεζας.¹⁰⁰ Για το σκοπό αυτό εγκρίθηκε και ψήφισμα με το οποίο ζητήθηκε η ενεργοποίηση των διαδικασιών για την ίδρυσή της.¹⁰¹ Αργότερα, όμως, προφανώς υπό τις πιέσεις του Αρμοστή, το αποδέχτηκαν, αφού ψήφισαν ταυτόχρονα και νόμο που προνοούσε την κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής μέχρι και

⁹⁷ «Σχέσεις μωαμεθανών και Ελλήνων», εφ. *Εναγόρας*, 7-6-1900.

⁹⁸ TNA: CO69/15. Συνεδρίες 17-6-1901 κ.ε. Ο επιπλέον κοινοτάρχης θα διοριζόταν με αποκλειστικό στόχο να δίνει πιστοποιητικά στους ομόθρησκούς του, σύμφωνα με το νομοσχέδιο. Σύμφωνα με τον A. Nevzat, *Nationalism, ό.π.*, σσ. 114-115, η ενέργεια αυτή των Βρετανών αποδεικνύει την επιθυμία τους για τη μη θεσμοθέτηση του φυλετικού διχασμού στο νησί.

⁹⁹ TNA: CO69/13. Συνεδρία 22-11-1900. Υπήρχαν, σύμφωνα με τον Τύπο, σκέψεις ανάμεσα σε ορισμένα αιρετά μέλη για τη χρησιμότητα και την επιτυχία της έκτακτης συνεδρίας. «Προ παντός δικαία κατανομή», εφ. *Εναγόρας*, 3-8-1900. Λόγω της μη ύπαρξης ατζέντας, συχνά ήταν τα άρθρα με τα πιθανά θέματα συζήτησης, βλ. *στο ίδιο*, «Η έκτακτος σύνοδος», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 25/7-9-1900.

¹⁰⁰ TNA: CO69/13. Συνεδρία 23-11-1900 κ.ε. Για τις αντιδράσεις στον Τύπο βλ. «Ουαί τοις... κρατουμένοις», εφ. *Εναγόρας*, 17-11-1900.

¹⁰¹ TNA: CO69/13. Συνεδρίες 28 και 29-11-1900. Υπήρχε ήδη πρόταση για τη δημιουργία Αγροτικής Τράπεζας με ιδιωτική πρωτοβουλία, βλ. «Βιομηχανική και Γεωργική Τράπεζα εν Κύπρω» και «Το ζήτημα της Γεωργικής Τράπεζας», εφ. *Αλήθεια*, 5 και 20-10-1900 αντίστοιχα, X. Κυριακίδης, «Η ίδρυση», *ό.π.*, σελ. 358. Για το ψήφισμα βλ. «Βιομηχανική και Γεωργική Τράπεζα», εφ. *Αλήθεια*, 24-11-1900.

τη Λάρνακα.¹⁰² Παρά τη σύντομη διάρκεια της δεύτερης συνόδου, οι εργασίες που διεξήχθησαν ήταν σημαντικές, ιδιαίτερα για τα έργα που δρομολογήθηκαν.¹⁰³

Η σύνοδος, η οποία διεξήχθη σε δύο μέρη, πρωτοφανές για το κυπριακό Νομοθετικό Συμβούλιο, είχε ως αποτέλεσμα την έγκριση σημαντικού αριθμού νομοσχεδίων, τα περισσότερα από τα οποία όμως, όπως αναφέρθηκε και αλλού, είχαν εφήμερο χαρακτήρα όπως π.χ. ο περί απογραφής νόμος. Σημαντικός χρόνος, πέραν των τριών μηνών, αναλώθηκε στη συζήτηση του νομοσχεδίου για τον προϋπολογισμό, όπου, πέραν των σημαντικών παρατηρήσεων, εγκρίθηκε ως είχε.

Η τελευταία σύνοδος της τέταρτης νομοθετικής περιόδου καθυστέρησε να ξεκινήσει λόγω διάφορων γεγονότων που συνέβησαν τόσο στην Κύπρο όσο και στο εξωτερικό. Πέραν του ότι η προηγούμενη σύνοδος ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο, μεσολάβησε ο θάνατος της βασίλισσας Βικτωρίας και η ενθρόνιση του νέου βασιλιά Εδουάρδου τον Ιανουάριο του 1901, κάτι που οδήγησε σε σύγκληση έκτακτης συνόδου για την έγκριση συλλυπητηρίου ψηφίσματος.¹⁰⁴ Επιπλέον, ο θάνατος του αρχιεπισκόπου Σωφρονίου έδωσε το έναυσμα για μια μακρά περίοδο διχασμού εντός του νησιού,¹⁰⁵ με σοβαρές πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες, ακόμα και εντός του Συμβουλίου.¹⁰⁶ Τέλος, η καθυστέρηση στην έναρξη της συνόδου έδωσε την ευκαιρία στον Αρμοστή να εορτάσει με πανηγυρικό τρόπο την ολοκλήρωση των αρδευτικών έργων στη Μεσαορία,¹⁰⁷ αλλά και στον Τύπο να αναλύσει τα προβλήματα που ανέμεναν επίλυση από το Συμβούλιο.¹⁰⁸

Στον εναρκτήριο του λόγο ο Haynes Smith, στις 23 Απριλίου 1901, έκανε ιδιαίτερη αναφορά τόσο στην ολοκλήρωση των πιο πάνω έργων, όσο και στις επικείμενες εργασίες για τα λιμενικά έργα, τονίζοντας παράλληλα την επαναφορά, με οδηγίες του υπουργού,

¹⁰² TNA: CO69/13. Συνεδρία 6-12-1900. Βλ. επίσης «Πώς γράφεται η ιστορία», εφ. *Αλήθεια*, 1-12-1900. Το θέμα της επέκτασης της σιδηροδρομικής γραμμής μέχρι τη Λάρνακα έθεσε ο βουλευτής Λάρνακας – Αμμοχώστου Π. Κωνσταντινίδης στον υπουργό Αποικιών σε συνάντησή τους, «Το ζήτημα του σιδηροδρόμου», εφ. *Αλήθεια*, 4-8-1900.

¹⁰³ Για τη θετική άποψη που αποκόμισαν οι κάτοικοι βλ. «Η έκτακτος σύνοδος», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 1/14-12-1900.

¹⁰⁴ Οι σχετικές συζητήσεις της έκτακτης συνόδου δεν αναφέρονται στα επίσημα πρακτικά του Συμβουλίου. Πληροφορίες όμως υπάρχουν στον Τύπο. Βλ. «Έκτακτος σύνοδος του Νομοθετικού», εφ. *Αλήθεια*, 2-2-1901, όπου και το ψήφισμα.

¹⁰⁵ Για το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα γενικά βλ. Νίκος Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Λευκωσία 1999.

¹⁰⁶ Οι έλληνες πολιτευτές ήταν οι κύριοι εκπρόσωποι των δύο μητροπολιτών στην εκλογική διαμάχη. Είναι χαρακτηριστικό ότι πρώτοι πήραν την πρωτοβουλία και επισκέφθηκαν τον Αρμοστή, με στόχο την αρωγή του για τη διευθέτηση του ζητήματος, κάτι βέβαια που ο ίδιος αρνήθηκε, μη επιθυμώντας «ξενικήν επέμβασιν», βλ. «Μη περαιτέρω» και «Η κυβέρνησις και το Αρχιεπισκ. ζήτημα», εφ. *Ευαγόρας*, 27-1-1901.

¹⁰⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι η κυβέρνηση ολοκλήρωσε τα αρδευτικά έργα, παρά τις αντιδράσεις των κατοίκων, με τη βοήθεια των ελλήνων βουλευτών (Α. Λιασίδης, Π. Κωνσταντινίδης), οι οποίοι μετέβησαν στην Αμμόχωστο και έπεισαν τους χωρικούς για την ορθότητα της κατασκευής τους, εφ. *Αλήθεια*, 25-2-1898. Για τις περιγραφές των εγκαινίων βλ. «Εγκαίνια των αρδευτικών», εφ. *Αλήθεια*, 9-3-1901.

¹⁰⁸ «Νομοθετικόν», εφ. *Αλήθεια*, 23-2-1901, «Ανάγκαι του τόπου» και «Τα δυνατά και κατεπείγοντα», εφ. *Ευαγόρας*, 2 και 23-3-1901 αντίστοιχα, «Έργα πρακτικότητος», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/9-3-1901.

του ζητήματος της διέλευσης του σιδηροδρόμου και από τη Λάρνακα. Αναφέρθηκε επίσης στα προτεινόμενα προς έγκριση, νομοσχέδια που αφορούσαν, ανάμεσα σε άλλα, θέματα υγείας και δημόσιας υγιεινής, αναθεώρησης των φορολογιών, αρχαιοτήτων, παιδείας κλπ. Ενημέρωσε επίσης για τη θετική πορεία των διαπραγματεύσεων για ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας, αίτημα που είχε τεθεί και το προηγούμενο έτος,¹⁰⁹ ενώ επανέλαβε την ανάγκη για αναθεώρηση των Οργανικών Κανονισμών του Συμβουλίου.¹¹⁰

Η προετοιμασία της αντιφώνησης ήταν επεισοδιακή, αφού μόλις τρία μέλη συμφώνησαν με το προσχέδιο, ένα διαφώνησε και τα επίσημα μέλη διαφώνησαν μόνο σε ένα σημείο.¹¹¹ Κατά τη συζήτηση που ακολούθησε, διαφάνηκε ότι αντιδράσεις υπήρχαν εκ μέρους των οθωμανών μελών όσον αφορά το ζήτημα του φόρου υποτελείας, αφού θεωρούσαν ότι το ζήτημα αφορούσε τις κυβερνήσεις των δύο Αυτοκρατοριών και ότι το Νομοθετικό Συμβούλιο της Κύπρου δεν είχε καμιά αρμοδιότητα. Έτσι, ανέφεραν στους έλληνες βουλευτές ότι δεν θα υποστήριζαν ξανά οποιαδήποτε μομφή κατά της συγκεκριμένης φορολογίας. Παρά τις προσπάθειες των Ελλήνων για συμπόρευση στο συγκεκριμένο αίτημα, με την επίκληση της επιβάρυνσης που δέχονταν οι κάτοικοι, του λανθασμένου τρόπου υπολογισμού του και του γεγονότος ότι το ποσό που δαπανάτο δεν κατέληγε στην Υψηλή Πύλη, οι Οθωμανοί φαίνεται να σκλήρυναν τη στάση τους, θεωρώντας ότι οι προσπάθειες των ελλήνων συναδέλφων τους αποσκοπούσαν να μειώσουν την κυριαρχία του Σουλτάνου στο νησί. Έτσι, με τη συμπάρασταση και των επίσημων μελών, η παράγραφος για κατάργηση του φόρου υποτελείας αφαιρέθηκε από την αντιφώνηση.¹¹²

Στο υπόλοιπο κείμενο, τα μέλη του Συμβουλίου εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για τα εκτελεσθέντα έργα, ευχόμενα ταυτόχρονα την πραγματοποίηση περισσότερων έργων, όπως αρτεσιανών, φυτωρίων, κλπ.¹¹³ Παράλληλα, ευχαρίστησαν τόσο τον υπουργό Αποικιών, όσο και τον Διευθυντή Γεωργίας για την προσφορά τους, καταγγέλλοντας ταυτόχρονα ορισμένα κακώς κείμενα των διαφόρων τμημάτων. Τέλος, προστέθηκε παράγραφος, στην οποία αντέδρασαν τα επίσημα μέλη, όπου τα αιρετά μέλη εξέφραζαν την προθυμία τους για στήριξη των νομοσχεδίων που θα οδηγούσαν σε ευημερία του

¹⁰⁹ Για τη διευκόλυνση των διαπραγματεύσεων για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, σχετικός νόμος ψηφίστηκε στη τελευταία συνεδρία της συνόδου, ΤΝΑ: CO69/15. Συνεδρία 11-7-1901. Για τις μέχρι τότε εξελίξεις βλ. «Και πάλιν η Αγροτική Τράπεζα» και «Αγροτική Τράπεζα», εφ. *Αλήθεια*, 16-2-1901 και 2-3-1901 αντίστοιχα.

¹¹⁰ ΤΝΑ: CO69/15. Συνεδρία 23-4-1901. Για τα σχόλια επί του εναρκτήριου λόγου βλ. «Ολίγα λέξεις επί του λόγου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 14/27-4-1901.

¹¹¹ ΤΝΑ: CO69/15. Συνεδρία 29-4-1901.

¹¹² ΤΝΑ: CO69/15. Συνεδρία 1-5-1901 κ.ε. Η απόφαση προκάλεσε τις αντιδράσεις του Τύπου, βλ. «Η πληγή», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 21/4-5-1901.

¹¹³ Η πρόταση επαναλήφθηκε και στο τέλος της συνόδου, όταν, μέσω ψηφίσματος, αιτήθηκαν συνέχιση των υδατικών έργων στο νησί, ΤΝΑ: CO69/15. Συνεδρία 11-7-1901.

τόπου, τονίζοντας παράλληλα τη, λανθασμένη κατά τη γνώμη τους, πρακτική της εισαγωγής πληθώρας νομοσχεδίων προς συζήτηση, πολλά από τα οποία, χωρίς την απαιτούμενη μελέτη, «αποβαίνουν πολλάκις επιβλαβή».¹¹⁴ Πρέπει να σημειωθεί ότι οι αιρετοί βουλευτές έβλεπαν πάντα με καχυποψία την πληθώρα νομοσχεδίων που παρουσιάζονταν από την κυβέρνηση για έγκριση, θεωρώντας ότι πίσω από αυτά βρισκόταν η φορολογική επιβάρυνση. Έτσι, σε κάθε ευκαιρία που επιβαλλόταν φορολογία με την έγκριση ενός νόμου, οι βουλευτές ζητούσαν αναλόγως, αντίστοιχα φορολογικά «ανταλλάγματα».¹¹⁵

Αξιοπρόσεκτο ήταν το γεγονός ότι για πρώτη φορά συζητήθηκαν σε βάθος τα προβλήματα των οινοπαραγωγών, με αφορμή την κατάθεση νομοσχεδίων για την κατάργηση του φόρου περί οίνου (ζινζιριέ).¹¹⁶ Η συζήτηση βέβαια συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της συνόδου, αφού συχνά κατατίθονταν αιτήματα από τους βουλευτές εκ μέρους των οινοπαραγωγών περιοχών.¹¹⁷ Η κυβέρνηση, σύμφωνα με τον Αρμοστή, θα ενθάρρυνε οποιαδήποτε προσπάθεια συνεργασίας μεταξύ των κατοίκων είτε για την παραγωγή, με δημιουργία κεντρικών οινοποιείων, είτε και για την πώληση των προϊόντων, μέσω της καλύτερης οργάνωσής τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Haynes Smith πρότεινε τη δημιουργία μιας πρώιμης μορφής συνεταιρισμών, με στόχο να «έρθει ο παραγωγός σε όσο το δυνατόν πιο άμεση επαφή με τον καταναλωτή».¹¹⁸ Παράλληλα, η κυβέρνηση προώθησε τρία νομοσχέδια για το ζήτημα, το περί καταργήσεως του φόρου ζινζιριέ, περί αδειοδότησης και περί ειδικού φόρου κατανάλωσης στα οινοπνευματώδη, εκ των οποίων όμως μόνο το πρώτο εγκρίθηκε από το Συμβούλιο.¹¹⁹

Ένα εξίσου σημαντικό ζήτημα που απασχολούσε σχεδόν κάθε χρόνο το Συμβούλιο ήταν η αναθεώρηση του νόμου για τα όπλα του 1889. Τα αιρετά μέλη αντιδρούσαν θεωρώντας ότι «μια χώρα που αποπλιζόταν γινόταν μια χώρα γυναικών», ζητώντας την

¹¹⁴ TNA: CO69/15. Συνεδρία 6-5-1901. Για την ελληνική μετάφραση βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 307-312.

¹¹⁵ Βλ. ενδεικτικά TNA: CO69/15. Συνεδρία 26-6-1901.

¹¹⁶ Στο TNA: CO69/15. Συνεδρία 8-5-1901, όπου απλή αναφορά στη συνάντηση. Για λεπτομέρειες βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 314-315. Για το φόρο ζινζιριέ βλ. «Περί δατζίου», εφ. *Αλήθεια*, 25/6-9-1897. Οι οινέμποροι αντέδρασαν στις φήμες για τροποποίηση της φορολογίας, και σε συνέλευση που συγκάλεσαν, εξέλεξαν επιτροπή, η οποία απέστειλε τηλεγράφημα διαμαρτυρίας προς τους βουλευτές, «Η μετατροπή του τατσίου» και «Και πάλιν διά το τατσίου», εφ. *Αλήθεια*, 18 και 25-5-1901 αντίστοιχα.

¹¹⁷ Το νομοσχέδιο αυτό συζητείτο ήδη από το 1897, ακόμα και σε κατ' ιδίαν συναντήσεις του Αρχιλογιστή με τους ενδιαφερόμενους, βλ. «Εγχώρια», «Περί δατζίου» και «Εγχώρια», εφ. *Αλήθεια*, 7/19-8-1897, 1/13-9-1897 και 8/20-9-1897 αντίστοιχα. Χαρακτηριστικό είναι το επεισόδιο που περιγράφει ο Γ.Σ. Φραγκούδης: «Ο Σιόρ Χατζής υποδεχόμενος [...] τον Αρμοστήν εις το εν Κοιλανίω αρχοντικόν του, τον προσφώνησε διά των εξής στίχων: Την έλευσίν σου πανηγυρίζουν οι κάτοικοι όλοι του Κοιλανιού/ Το τάτσιον μόνον να ελαττώσης, αυτό και μόνον παρακαλούν», εφ. *Αλήθεια*, 25-6-1898. Διάφορες κοινότητες εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για την πρόθεση της κυβέρνησης, βλ. «Περί δατζίου», εφ. *Αλήθεια*, 25/6-9-1897.

¹¹⁸ TNA: CO69/15. Συνεδρία 16-5-1901.

¹¹⁹ Για τις συζητήσεις για έγκρισή τους βλ. TNA: CO69/15. Συνεδρία 31-5-1901 κ.ε.. Για τις απόψεις του Τύπου βλ. εφ. *Αλήθεια*, 18-5-1901 κ.ε., «Κυπριακά», εφ. *Εναγόρας*, 2-6-1901.

παραχώρηση του δικαιώματος οπλοκατοχής στους άντρες, ώστε να προστατεύουν την περιουσία τους, τις ζωές τους και, στην ανάγκη, και την κυβέρνησή τους. Αντιθέτως, οι Βρετανοί, επικαλούμενοι την υψηλή εγκληματικότητα, ζητούσαν τον πλήρη αφοπλισμό των κατοίκων, φοβούμενοι πιθανές εξεγέρσεις ή διακοινοτικές διαμάχες.¹²⁰

Η συζήτηση για τον προϋπολογισμό κύλησε σε ήπιους τόνους, με παρατηρήσεις για τη λειτουργία διαφόρων τμημάτων και προτάσεις για βελτιώσεις. Άξια αναφοράς ήταν η πρόταση του Σ. Φραγκούδη για ανέγερση ναΐσκου και τζαμιού στις Κεντρικές Φυλακές, για τις θρησκευτικές ανάγκες των καταδικών.¹²¹ Ο θάνατος του Επιθεωρητή Παιδείας J. Spence προκάλεσε μακρά συζήτηση κατά την έγκριση του κονδυλίου για την Παιδεία σχετικά με την αντικατάστασή του. Ο Αρμοστής διαβεβαίωσε ότι θα προσλαμβάνονταν δύο Επιθεωρητές - απόφοιτοι πανεπιστημίων, ένας για κάθε κοινότητα, αλλά τα αιρετά μέλη επέμειναν στην ανάγκη για καλή γνώση των γλωσσών των κατοίκων, κάτι που θεωρούσαν απαραίτητο προσόν, με απώτερο στόχο βέβαια την ανάπτυξη της παιδείας. Στόχος των αιρετών μελών ήταν ο διορισμός ιθαγενών στις θέσεις αυτές, ώστε να γνωρίζουν τις ιδιαιτερότητες του κάθε σχολείου αλλά και των κατοίκων γενικότερα.¹²²

Οι πρώτες προσπάθειες από πλευράς Βρετανών για προστασία των φτωχών δανειοληπτών, μέσω σχετικού νομοσχεδίου, από τους τοκογλύφους συνάντησαν τις αντιρρήσεις ορισμένων αιρετών μελών. Οι αντίθετοι, με επικεφαλής τους Θεοδότου και Κιτίου υποστήριζαν ότι τέτοιες περιπτώσεις ήταν μεμονωμένες, ενώ η εισαγωγή του νόμου θα αποθάρρυνε τους δανειστές να παρέχουν χρήματα στους έχοντες ανάγκη, κάτι που θα οδηγούσε στην επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των κατοίκων. Αντίθετα, οι υποστηρικτές του νομοσχεδίου τόνιζαν την καθυστερημένη αντίδραση που επέδειξε η κυβέρνηση, αφού αν αντιλαμβανόταν το πρόβλημα νωρίτερα, αρκετοί αγρότες δεν θα καταστρέφονταν οικονομικά. Τελικώς, το νομοσχέδιο αποσύρθηκε, αφού οι τροποποιήσεις που ψηφίστηκαν το διαφοροποιούσαν από τον αρχικό του σκοπό.¹²³

Καταληκτικά, στην τέταρτη νομοθετική περίοδο παρουσιάστηκε το φαινόμενο της πολυνομίας. Συνολικά, σε όλη την πενταετία ψηφίστηκαν και εγκρίθηκαν από το Στέμμα

¹²⁰ Για τη συζήτηση βλ. TNA: CO69/15. Συνεδρία 9-5-1901 κ.ε. Παρόμοια αντίδραση παρατηρήθηκε και στη συζήτηση του νομοσχεδίου περί μαχαιριών, στο ίδιο, αλλά και στο σχετικό με την πυρίτιδα, TNA: CO69/15. Συνεδρία 14-5-1901.

¹²¹ TNA: CO69/15. Συνεδρία 21-5-1901.

¹²² TNA: CO69/15. Συνεδρία 22-5-1901. Οι απόψεις των βουλευτών για την ανάγκη περαιτέρω κυβερνητικής αρωγής για την εκπαίδευση στάλθηκαν στον υπουργό Αποικιών μέσω σχετικού ψηφίσματος, βλ. TNA: CO69/15. Συνεδρία 11-7-1901. Πέραν του καθαρού εκπαιδευτικού ρόλου, οι επιθεωρητές παιδείας, σύμφωνα με τον Καταλόγο, θα ασκούσαν και εθνικό έργο, βλ. «Ασύγγνωστος παραγκωνισμός», *Ημίφυλλο Εναγόρας*, 23-6-1901.

¹²³ TNA: CO69/15. Συνεδρίες 20-6-1901 και 11-7-1901. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Τύπος δεν ασχολήθηκε καθόλου με το νομοσχέδιο, ενώ ακόμα και όταν ασχολήθηκε με το θέμα, όπως για παράδειγμα η εφ. *Φωνή της Κύπρου*, «Τοκογλυφία», 10/23-11-1901, δεν έκανε οποιαδήποτε αναφορά σε αυτό.

συνολικά 97 νόμοι, αρκετοί από τους οποίους ήταν τροποποιητικοί ή παρέτειναν τη διάρκεια ισχύος ήδη εγκεκριμένων νόμων. Πέραν τούτων, αρκετοί άλλοι νόμοι αφορούσαν την περαιτέρω οργάνωση της διοίκησης, σε εξειδικευμένα θέματα, και οικονομικά ζητήματα. Αυτή η «υπερπαραγωγή» νόμων, όπως προαναφέρθηκε, προκάλεσε την αντίδραση των κατοίκων και του Τύπου, αλλά και του βουλευτή Σ. Φραγκούδη.

Κρίσιμο αποδείχθηκε το ζήτημα της άρσης της υποχρέωσης για καταβολή του φόρου υποτελείας, που οδήγησε και στην όξυνση των σχέσεων μεταξύ των βουλευτών των δύο κοινοτήτων. Η στάση των οθωμανών βουλευτών μεταβλήθηκε κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου, αφού, ενώ αρχικά από κοινού με τους έλληνες συναδέλφους τους αιτούνταν την απαλλαγή του νησιού από το φόρο και την αποπληρωμή του αποκλειστικά από τα βρετανικά ταμεία, σταδιακά αποστασιοποιήθηκαν, σε σημείο που τελικά αντέδρασαν σε τέτοιο ενδεχόμενο, θεωρώντας ότι πιθανή κατάργηση θα διέλυε τους δεσμούς του νησιού με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ρόλο στη στροφή αυτή διαδραμάτισε και η αυξανόμενη ένταση του ενωτικού κινήματος αλλά και ο απόηχος του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Ως αποτέλεσμα των πιο πάνω ήταν και η αύξηση των απαιτήσεων των τούρκων βουλευτών, οι οποίοι επιδίωκαν ευρύτερα δικαιώματα από όσα αναλογούσαν στο πληθυσμιακό τους ποσοστό, τόσο στις κοινότητες όσο και στα δημαρχεία. Αξιοπρόσεκτες ήταν, πάντως, οι παρεμβάσεις του οθωμανού βουλευτή Hafouz Ef., ο οποίος, με τη μετριοπάθεια που τον διακατείχε, κατάφερε να επιλύει, εν τη γενέσει τους, οποιεσδήποτε αντιπαραθέσεις ανάμεσα στις δύο κοινότητες.

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε και από τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις, σε έντονο βαθμό κάποιες φορές, που εκδηλώνονταν ανάμεσα στους έλληνες βουλευτές. Κεντρικό πρόσωπο όλων αυτών ήταν ο δικηγόρος και παλαιός διερμηνέας της κυβέρνησης, βουλευτής Λεμεσού-Πάφου Ο. Ιασονίδης, ο οποίος ήλθε σε λεκτική σύγκρουση με αρκετούς έλληνες βουλευτές, υπερηψίζε τροπολογίες των Βρετανών, που έρχονταν σε διάσταση με τις απόψεις του συνόλου των συναδέλφων του, ενώ έθεσε ξανά το ζήτημα της «ασυμβατότητας της θέσης του ιερωμένου και του βουλευτή». Η στάση του βέβαια αυτή, εν πολλοίς οφειλόταν στην εκκεντρικότητα και ιδιομορφία του χαρακτήρα του, όπως προαναφέρθηκε.

Με την πάροδο των συνεδριών, και ιδιαίτερα την τελευταία τριετία (1899-1901), που συνέπεσε με την εκδήλωση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, στους κόλπους των ελλήνων βουλευτών άρχισαν να εκδηλώνονται δύο τάσεις, των μετριοπαθών και των αδιαλλάκτων. Οι πρώτοι εξέφραζαν την επιθυμία για συνεργασία με τους Βρετανούς με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων, παράλληλα με το ενωτικό αίτημα, και ήταν περισσότερο δεκτικοί στα διάφορα νομοσχέδια που προτεινόταν από

την κυβέρνηση σε αντίθεση με την πλειοψηφία των Ελλήνων βουλευτών, οι οποίοι ήταν λιγότερο συνεργάσιμοι, και είχαν ως κύριο τους στόχο την άμεση επίτευξη της Ένωσης.

Χρίστος Κ. Κυριακίδης

10. Η επιρροή του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος (1902-1911)

Εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου

Οι εκλογές του 1901, όπως αναφέρθηκε, έγιναν σε έντονα πολωμένο κλίμα, μεσούντος του αρχιεπισκοπικού ζητήματος, αλλά και των ευρύτερων αλλαγών που παρατηρήθηκαν στην κοινωνία. Η ανάπτυξη που επήλθε λόγω της βελτίωσης της οικονομίας οδήγησε σε μια πρώιμη αστικοποίηση, ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις. Αυτή σε συνδυασμό με την ίδρυση των τμημάτων της Εθνικής Εταιρείας και τον αντίκτυπο του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 ήταν παράγοντες που έδωσαν ώθηση στο ενωτικό κίνημα, το οποίο εκπροσωπείτο πλέον από τη νέα γενιά μορφωμένων, οι οποίοι, αφού σπούδασαν νομική και ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, επέστρεψαν στο νησί και μεταλαμπάδευσαν στην κυπριακή πολιτική σκηνή, έντονα πλέον, την ιδέα της ένωσης με την Ελλάδα. Από την άλλη ήταν οι παλαιοί πολιτευτές, οι οποίοι, έχοντας βιώσει την Τουρκοκρατία, επιδίωκαν μια πιο ήπια αντιπολιτευτική στάση έναντι των Βρετανών, αφού θεωρούσαν ακόμα πιθανή την εγκατάλειψη του νησιού από αυτούς, αποτέλεσμα που θα έφερνε είτε την κατοχή του από άλλη ευρωπαϊκή δύναμη, οπότεν θα πλήττονταν τα θρησκευτικά τους δικαιώματα, είτε την επιστροφή του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹

Ο θάνατος του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου το 1900 και οι επικείμενες εκλογές για την διαδοχή του έκαναν πιο έντονες τις αντιπαραθέσεις μεταξύ των δύο στρατοπέδων, οι οποίες είχαν εκδηλωθεί ήδη από το 1896.² Η κάθε μια παράταξη ακολούθησε έναν ιεράρχη-υποψήφιο για τις αρχιεπισκοπικές εκλογές (οι παραδοσιακοί-παλαιοί πολιτευτές τον, ήπιου χαρακτήρα, μητροπολίτη Κυρηνείας Κύριλλο Βασιλείου και οι νέοι πολιτευτές τον μητροπολίτη Κιτίου Κύριλλο Παπαδόπουλο) διχάζοντας, σε δύο στρατόπεδα, το νησί.

Οι βουλευτικές εκλογές του 1901 αποτέλεσαν, σύμφωνα με τον Β. Πρωτοπαπά, μια δοκιμασία για το ποιο από τα δύο άτυπα κόμματα διέθετε το μεγαλύτερο λαϊκό έρεισμα, καθώς ακολουθούσαν την πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια εκλογής αρχιεπισκόπου του 1900.³ Η προεκλογική περίοδος ήταν μακρά και έντονη, ενώ για πρώτη φορά παρουσιάστηκαν «προεκλογικές διαφημίσεις» στις εφημερίδες, φυλλάδια και αγγελίες πολιτικού περιεχομένου,⁴ ακόμα και διαλέξεις.⁵ Μεγάλο ρόλο στη συγκεκριμένη

¹ Για την ανάπτυξη των δύο αυτών τάσεων βλ. G. Georghallides, *Political*, ό.π., σσ. 81-84, Ν.ίκος Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Λευκωσία 1999, σσ. 18-21, R. Katsiaounis, *Labour*, ό.π., σσ. 171-185, Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική*, ό.π., σσ. 127-129.

² Σ. Μιχαηλίδης, *Ιστορία*, ό.π., σελ. 323.

³ Β. Πρωτοπαπάς, *στο ίδιο*, σελ. 133. Για τις άκαρπες αρχιεπισκοπικές εκλογές του 1900, βλ. Ν. Χριστοδούλου, *στο ίδιο*, σσ. 44-56.

⁴ Βλ. ΚΑΚ: SA1:2846/1901, όπου υπάρχουν οι προεκλογικές αγγελίες.

εκλογική αναμέτρηση διαδραμάτισαν και οι εφημερίδες, οι οποίες, συνήθως ασκούσαν «προσωπικές επιθέσεις, που στόχο είχαν τη γελοιοποίηση, τον εξευτελισμό και την απαξίωση» του αντιπάλου.⁶ Οι υποψήφιοι με κάθε ευκαιρία παρουσίαζαν τα εκλογικά τους προγράμματα, κυρίως στα μεγάλα πανηγύρια.⁷

Το πολιτικό κλίμα υποχρέωσε την κυβέρνηση να λάβει αυξημένα μέτρα κατά τις ημέρες των εκλογών, που προέβλεπαν τον αποκλεισμό των ελλήνων από την προεδρία εκλογικών κέντρων,⁸ τον ορισμό επιπλέον αστυνομικών σε κέντρα που πιθανόν να δημιουργούνταν επεισόδια,⁹ το κλείσιμο των καταστημάτων που πουλούσαν οινοπνευματώδη ποτά κατά τις μέρες των εκλογών¹⁰ κ.α.

Όπως αναμενόταν, στις εκλογές κατήλθαν οι δύο παρατάξεις με σχεδόν πλήρη ψηφοδέλτια. Οι κιτιακοί αυτοπροσδιορίζονταν ως «εθνικοί υποψήφιοι» και οι κηρυνειακοί ως «αληθώς εθνικοί υποψήφιοι», γεγονός που προκάλεσε τρομερή εντύπωση στον Αρχιγραμματέα A. Young.¹¹ Των δύο συνδυασμών στην περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας ηγούνταν δύο ιερωμένοι, ο Κιτίου Κύριλλος και ο ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος.¹² Τόσο αυτοί, όσο και όλοι οι υπόλοιποι υποψήφιοι, είχαν βουλευτική εμπειρία. Με τον συνδυασμό του Κιτίου υποψηφιότητα έθεσαν οι Θεοφάνης Θεοδότου και Γεώργιος Σιακαλλής, ενώ με τον ηγούμενο Κύκκου ο δήμαρχος Λευκωσίας Αχιλλέας Λιασίδης και ο Πασχάλης Κωνσταντινίδης. Στην περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου από τους κηρυνειακούς υποψηφιότητα έθεσε μόνο ο Α. Λιασίδης, παράλληλα με της Λευκωσίας, ενώ από τους κιτιακούς ο γιατρός Φίλιος Ζαννέτος, ο Ιωάννης Βοντιτσιάνος και ο δήμαρχος Λάρνακας Νικόλαος Ρώσσος. Τέλος, στην εκλογική περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου, την κιτιακή παράταξη εκπροσωπούσαν ο Κιτίου Κύριλλος, ο Ιωάννης Κυριακίδης και ο νεαρός δικηγόρος Χριστόδουλος Σώζος, ενώ τους κηρυνειακούς οι έμποροι Σπύρος Αραούζος, Μιχαήλ Μιχαηλίδης και Νεόφυτος Νικολαΐδης.¹³ Το ιδιαίτερα τεταμένο κλίμα αποδεικνύεται και από την προσπάθεια των υποψηφίων να διευκρινίσουν από τις αρχές,

⁵ Βλ. ενδεικτικά για τις διαλέξεις του δικηγόρου Ι. Επαινετού με τίτλο «Περί σημασίας της ψήφου των πολιτών», στο Αναγνωστήριο «Η Πρόοδος» και «Περί της σχέσεως του αρχιεπισκοπικού ζητήματος προς τας βουλευτικές εκλογάς», στην εφ. *Ευαγόρας*, 28-7-1901 και 18-8-1901 αντίστοιχα.

⁶ Για την προεκλογική μάχη των εφημερίδων βλ. Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 133-136.

⁷ Βλ. ενδεικτικά την παρουσίαση των προτάσεων του Θεοδότου στο πανηγύρι του Αγίου Παντελεήμονα, και του Σώζου στο πανηγύρι του Σωτήρος στο Βουνί, εφ. *Αλήθεια*, 4-8-1901 και 10-8-1901 αντίστοιχα.

⁸ ΚΑΚ: SA1:2519/1901. Επιστολή Young προς Cobham, Λευκωσία 17-9-1901.

⁹ ΚΑΚ: SA1:2677/1901. Επιστολή Chamberlayne προς Young, Λευκωσία 25-9-1901.

¹⁰ Βλ. ΚΑΚ: SA1:2634/1901, όπου επισυνάπτεται το σχετικό διάταγμα ημερομηνίας 4-10-1901.

¹¹ ΚΑΚ: SA1:2846/1901. Σημείωμα Young προς Haynes-Smith, Λευκωσία 9-10-1901.

¹² Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι ο ηγούμενος Κύκκου Γεράσιμος ήταν εν δυνάμει υποψήφιος για τον αρχιεπισκοπικό θώκο, αφού μόλις κάποιους μήνες μετά τις εκλογές δήλωσε τη μη επιθυμία του για συμμετοχή στις αρχιεπισκοπικές εκλογές. Βλ. ΑΙΑΚ: Βιβλίον ΜΒ'. Μεσοαρχιεπισκοπεία ή το Αρχιεπισκοπικόν Ζήτημα (1900-1910) εκ του Αρχείου Κυρίλλου Β' και Κυρίλλου Γ', αρ. 26, Επιστολή ηγούμενου Κύκκου προς μητροπολίτη Κυρηνείας, Λευκωσία 31-3-1902.

¹³ ΚΑΚ: SA1:2518/1901. Τηλεγράφημα R. Michell προς Richards, Λεμεσός 1-10-1901.

ύστερα από 20 χρόνια ισχύος του συντάγματος, με αλληπάλληλα ερωτήματα, όσες απορίες είχαν, για περιπτώσεις που μπορούσαν να οδηγήσουν σε ακύρωση μιας εκλογής.¹⁴

Αυξημένο ενδιαφέρον παρατηρήθηκε και από τους οθωμανούς στις εκλογές του 1901. Πέρα από την περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας, στην οποία υποψηφιότητα έθεσε μόνο ο μουδέρης HadjiHafouz Ziai Ef.,¹⁵ στην περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου τέθηκαν τέσσερις υποψηφιότητες, των Ahmed Emin, Hadji Ramadan, Mehmet Feizi και Ratif Effenti, με τον τελευταίο να εκλέγεται με μεγάλη διαφορά, ενώ και στη Λάρνακα-Αμμόχωστο, διεξήχθησαν εκλογές, μεταξύ του M. Shefket και τον εκλεγέντα, Ahmed Dervish Pasha. Αξιοσημείωτο ήταν το γεγονός ότι υπήρξαν καταγγελίες για άσκηση πιέσεων προς τους οθωμανούς χωρικούς, ώστε να υποστηρίξουν συγκεκριμένο υποψήφιο, είτε μέσω οικονομικών ανταλλαγμάτων, είτε μέσω ψευδών παραστάσεων.¹⁶

Το πολωτικό κλίμα οδήγησε τόσο στην αύξηση του εκλογικού σώματος, όσο και στη συμμετοχή στις εκλογές. Εντούτοις, και παρά τις εντάσεις, δεν καταγγέλλθηκαν στις αρχές οποιαδήποτε έκτροπα, που επηρέασαν την εκλογική διαδικασία.¹⁷ Ο «Εθνικός Συνδυασμός» εξέλεξε και τους εννέα βουλευτές, «κορδόνι», μια τεράστια επιτυχία, αφού η νίκη ήλθε και με μεγάλη διαφορά από τους ανθυποψηφίους τους. Ο μητροπολίτης Κιτίου εγκατέλειψε τη θέση στη Λεμεσό-Πάφο, αφού είχε εκλεγεί σε δύο περιφέρειες, όπου εκλέχθηκε ο έμπορος Σωκράτης Φραγκούδης, άνευ ανθυποψηφίου.¹⁸

Σημαντικό είναι το γεγονός ότι από τους νέους βουλευτές, μόνο δύο, οι Σώζος και Ζανέττος, δεν συμμετείχαν ξανά στο Νομοθετικό Συμβούλιο, ενώ οι περισσότεροι από τους εκλεγέντες ήταν ιδιαίτερα έμπειροι πολιτευτές. Όσον αφορά την επαγγελματική τους κατάσταση, από τους εννέα βουλευτές, οι πέντε ήταν δικηγόροι, ένας γιατρός, ένας ιερομόνος, ένας κτηματίας και ένας έμπορος. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι εκτός Βουλής έμειναν σημαντικές προσωπικότητες της πολιτικής ζωής, με πολύχρονη εμπειρία στο Νομοθετικό Συμβούλιο, όπως ο εν ενεργεία δήμαρχος Λευκωσίας, Αχιλλέας Λιασίδης, ο δικηγόρος και βουλευτής από την ίδρυση του Συμβουλίου, Πασχάλης Κωνσταντινίδης, ο Σπύρος Αραούζος κ.α. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι στο Συμβούλιο δεν εκπροσωπούνταν με έλληνες βουλευτές τρεις από τις έξι επαρχίες, δηλαδή η Αμμόχωστος, η Κερύνεια και η Πάφος.

¹⁴ Βλ. τις σχετικές απορίες στο ΚΑΚ: SA1:2543/1901.

¹⁵ ΚΑΚ: SA1:2490/1901. Επιστολή Chamberlayne προς Warren, Λευκωσία 1-10-1901.

¹⁶ Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:2518/1901.

¹⁷ Υπήρξαν βέβαια καταγγελίες κατά του μητροπολίτη Κιτίου από την Ιερά Σύνοδο για τη συνεργασία του με τους Μασόνους, που οδήγησαν και στην εκλογή του, βλ. ΑΙΑΚ:Βιβλίον ΜΑ'. Μέρος Α'. Μεσοαρχιεπισκοπεία ή το Αρχιεπισκοπικόν Ζήτημα (1900-1910) εκ του Αρχείου Κυρίλλου Β', αρ. 148α, Επιστολή Ιεράς Συνόδου προς Πατριάρχη Αλεξάνδρειας, Λευκωσία 6-11-1901.

¹⁸ Για τις εκλογικές αναμετρήσεις και τα στατιστικά βλ. Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 138-143.

Η σύνθεση της νέας Βουλής και ιδιαίτερα η πολιτική που θα αντιπροσώπευαν σε αυτό δεν ικανοποίησε την κυβέρνηση, αφού, σύμφωνα με τον Ζαννέτο, ο Αρμοστής ήταν αρνητικός απέναντι σε ορισμένα από τα νέα μέλη.¹⁹ Εξάλλου, ο ίδιος ο Haynes - Smith δήλωσε ότι ήταν κάθετα αντίθετος και ως άτομο και ως Αρμοστής με την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, αίτημα το οποίο αποτελούσε την προμετωπίδα του εκλογικού τους προγράμματος.²⁰

Οι εκλογές που ακολούθησαν, το 1906, παρά το γεγονός ότι διεξήχθησαν και πάλι στη διάρκεια του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, εντούτοις διεξήχθησαν σε ήπιους τόνους, χωρίς όμως να λείπουν και ορισμένα έκτροπα, λόγω της έντασης.²¹ Σε αντίθεση με την προ πενταετίας αναμέτρηση, μερίδα του Τύπου πίεζε τους πολιτευτές για συναίνεση, τονίζοντας ιδιαίτερα το γεγονός ότι οι αντιπαραθέσεις δεν αφορούσαν στην πραγματικότητα το εθνικό πρόγραμμα των δύο συνδυασμών, αλλά τα πρόσωπα. Έτσι ζητούσαν από τους εκλογείς να «σχηματίσωσιν εκ των αρίστων ανεξαρτήτως κομμάτων ένα Συμβούλιον, το οποίον να κρατή υψηλά την αξιοπρέπειαν της Νήσου...»²². Υπήρχε βέβαια και η κρυφή ελπίδα, όπως την εκδήλωσε η *Αλήθεια*, όπως «η παγκύπριος κίνησης, ήτις διεξάγεται με τόσην θέρμην και με τόσον πάθος, ενδέχεται να καταλήξη ευτυχώς εις ένα ήρεμον συμβιβασμόν, ο οποίος να καταστήσει περιττάς τας εκλογάς εις τα δύο τουλάχιστον εκ των τριών εκλογικά διαμερίσματα».²³ Αντίθετα ο, φανατικός κιτιακός, Ν. Καταλάνος μέσω της εφημερίδας του, *Κυπριακός Φύλαξ*, αντιτασσόταν στην πιο πάνω άποψη, θεωρώντας ως αναγκαία και απαραίτητη την ύπαρξη κομμάτων, προσπαθώντας να διατηρήσει τους υψηλούς τόνους και την πόλωση.²⁴ Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός της εισαγωγής νέας μεθόδου ψηφοφορίας, με κάλπες, όπως γινόταν στην Ελλάδα, χωρίς όμως η γενική ιδέα, δηλαδή η ρίψη μαύρων και λευκών ψήφων στην κάλπη κάθε ενός ψηφοφόρου να μεταβάλλεται, κάτι που οφειλόταν κυρίως στην απαιδευσία των κατοίκων. Εντούτοις διασφαλιζόταν η μυστικότητα της ψήφου (βλ. το σχετικό κεφάλαιο).

Οι κιτιακοί κατέβασαν πλήρεις συνδυασμούς στις εκλογικές περιφέρειες Λευκωσίας-Κερύνειας και Λεμεσού-Πάφου, ενώ σε αυτή της Λάρνακας-Αμμοχώστου, πέραν του κηρυνειακού Αχιλλέα Λιασίδα, οι υπόλοιποι έξι ανήκαν στο κιτιακό κόμμα. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν οι δύο μέχρι τότε βουλευτές Ρώσσοσ και Βοντιτσιάνος, και τέσσερεις νέοι υποψήφιοι, οι Λούης Λουίζου, Μιχαήλ Νικολαΐδης, Ευάγγελος

¹⁹ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 443-444.

²⁰ Εφ. *Αλήθεια*, 19-1-1902.

²¹ Ενδεικτικό είναι το άρθρο της εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 23/6-10-1906 με τίτλο «Σπασοκέφαλο», όπου αναφέρεται σε συμπλοκές που ξέσπασαν στο πανηγύρι του Αγίου Ηρακλείδιου λόγω των εκλογών.

²² «Αι βουλευτικά εκλογαί», εφ. *Αλήθεια*, 15-9-1906.

²³ «Εκλογική Κίνησης», εφ. *Αλήθεια*, 18-8-1906. Παρόμοιες πληροφορίες είχε και η εφ. *Ελευθερία*, 18-8-1906 στο άρθρο «Φήμει και Θρύλοι διά τας εγγίζουσας εκλογάς».

²⁴ «Η Λευκωσία και τα κόμματα», εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 24-6-1906.

Χατζιωάννου και Ιωάννης Μυριάνθης. Στην πρώτη εκλογική περιφέρεια από τους τρεις πρώην βουλευτές ο Γεώργιος Σιακαλλής²⁵ επέλεξε να αλλάξει στρατόπεδο και τάχθηκε μαζί με τους Αχιλλέα Λιασίδα και Πασχάλη Κωνσταντινίδα στην κηρυχειακή παράταξη.²⁶ Οι άλλοι δύο βουλευτές, Θεοφάνης Θεοδότου και μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος, μαζί με τον αδελφό του πρώτου, Αντώνιο Θεοδότου, ήταν και πάλι υποψήφιοι. Στην τρίτη περιφέρεια υποψηφιότητα έθεσαν και οι τρεις κάτοχοι των βουλευτικών θέσεων, Κιτίου Κύριλλος, Ιωάννης Κυριακίδης και Χριστόδουλος Σώζος, ενώ από το κηρυχειακό στρατόπεδο, μόνο οι Σπύρος Αραούζος και Νεόφυτος Νικολαΐδης διεκδίκησαν την εκλογή τους.

Από τους μουσουλμάνους, στην εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας υποψηφιότητα έθεσαν ο ήδη βουλευτής Mehmet Shefket Bey, ο οποίος το 1905 κατέλαβε την κενωθείσα θέση, λόγω του διορισμού του προκατόχου του, HadjiHafouz Ziai Ef. ως Καδή,²⁷ ο οποίος επανεκλέχθηκε, αφού έλαβε σχεδόν διπλάσιες ψήφους από τον ανθυποψήφιό του, Mehmet Munir Ef., σε μια «μετά φανατισμού» εκστρατεία.²⁸ Στη Λάρνακα-Αμμόχωστο επαναδιεκδίκησε τη θέση ο ήδη βουλευτής Ahmed Dervish, ο οποίος τελικά έχασε καθαρά από τον Mustafa Hami, ενώ την έδρα διεκδίκησαν και οι Mehmet Orfi και Naim Ali. Τέλος, στην περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου τη θέση διεκδίκησαν ο μουδίρης Λευκωσίας Mehmet Ziai, ο ιατρός Hafuz Jemal και ο Ahmet Khoulousi, με νικητή τον πρώτο. Σημειώνεται ότι στην εκλογική περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου όλοι οι μωαμεθανοί υποψήφιοι, ακόμα και ο νικητής, έλαβαν περισσότερες αρνητικές αντί θετικές ψήφους. Όπως προαναφέρθηκε, ο τρόπος ψηφοφορίας επέτρεπε την «οριζόντια» ψήφο στις κάλπες όλων των υποψηφίων, είτε με λευκή είτε με μαύρη ψήφο. Εντούτοις, όμως, προσμετρούνταν μόνο οι λευκές ψήφοι. Συγκεντρωτικά, σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές, παρατηρήθηκε πλήρης ανανέωση στους οθωμανούς βουλευτές, αφού και στις τρεις περιφέρειες εκλέχθηκαν νέοι βουλευτές, αφού ακόμα και ο επανεκλεγείς Mehmet Shefket Bey, κατέλαβε την έδρα μόλις το προηγούμενο έτος.²⁹

²⁵ Ο Σιακαλλής ήδη από το προηγούμενο έτος άρχισε να αρθρογραφεί στην κηρυχειακή εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου*. Βλ. ενδεικτικά ορισμένα από τα άρθρα του «Χάριν της Πατρίδος», 5/18-11-1905, «Πατριωτικόν καθήκον», 12/25-11-1905, «Πικρά απογοήτευσis», 3/16-12-1905, στα οποία επέρριπτε την ευθύνη για την όξυνση και συνέχιση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος στις φιλοδοξίες των δύο ιεραρχών.

²⁶ Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ήδη από το 1901 διαδόσεις ήθελαν τον Σιακαλλή να συμμετέχει στις εκλογές με την κηρυχειακή παράταξη, κάτι που διέψευσε με δήλωσή του στον Τύπο, βλ. «Δήλωσις», εφ. *Εναγόρας*, 7-7-1901.

²⁷ Για την παραίτηση του HadjiHafouz Ziai Ef. και την εκλογή, άνευ ανθυποψηφίου, του Mehmet Shefket Bey βλ. ΚΑΚ: SA1:3109/1904.

²⁸ «Οι οθωμανοί υποψήφιοι», εφ. *Ελευθερία*, 18-8-1906. Ο φανατισμός ήταν τόσος ώστε υπήρξαν και καταγγελίες ακόμα και για πυροβολισμούς εναντίον υποστηρικτών των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων, «Οθωμανοί διά τας εκλογάς», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 19/1-9-06.

²⁹ Για τις εκλογές των μουσουλμάνων βλ. γενικά την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:1621/1906.

Κατά την εκλογική αναμέτρηση του 1906, στην οποία παρατηρήθηκε μικρότερη προσέλευση στις κάλπες, παρά την διεύρυνση του εκλογικού σώματος,³⁰ επανεκλέχθηκαν με μεγάλη διαφορά από τους ανθυποψηφίους τους οι τρεις κιτιακοί υποψήφιοι στην Λευκωσία-Κερύνεια. Στην Αμμόχωστο-Λάρνακα εκλέχθηκαν οι νεαροί δικηγόροι Λουίζος, Νικολαΐδης και Χατζηιωάννου αφήνοντας εκτός Βουλής τους παλαιούς πολιτευτές Ρώσσο και Βοντιτσιάνο. Στην τρίτη εκλογική περιφέρεια επανεκλέχθηκαν ο Κιτίου Κύριλλος και ο Ιωάννης Κυριακίδης αλλά και ο Σπ. Αραούζος, ο μόνος από τους κηρυειακούς, ο οποίος κατάφερε να εκλεγεί παγκυπρώς, αφού συγκέντρωσε περίπου 100 ψήφους περισσότερους από τον Χρ. Σώζο, που δεν είχε συμμετάσχει καθόλου στην προεκλογική εκστρατεία, αφού απουσίαζε στο Λονδίνο για την προώθηση ζητημάτων οικονομικής και εμπορικής φύσεως της Κύπρου³¹. Εντούτοις, η εγκατάλειψη της έδρας στην περιφέρεια αυτή από τον Κύριλλο, ο οποίος είχε εκλεγεί και πάλι σε δύο, επέτρεψε στην κατάληψή της από τον Σώζο, μόνο υποψήφιο στις αναπληρωματικές εκλογές.³² Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι τα αποτελέσματα των εκλογών στις δύο από τις τρεις εκλογικές περιφέρειες αμφισβητήθηκαν από τους κηρυειακούς, με αποτέλεσμα να προσφύγουν στη δικαιοσύνη κατά το κύρους των εκλογών, ενέργεια που είχε ξαναγίνει μόλις μια φορά ως τότε, από τον Young, το 1891. Η ενέργεια αυτή, που οδήγησε τελικά σε αναπληρωματικές εκλογές και την ανάδειξη και πάλι, άνευ ανθυποψηφίων, των κιτιακών υποψηφίων, ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την ένταση με τα κομματικά πάθη.³³

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι για ακόμα μια φορά οι επαρχίες Κερύνειας και Πάφου δεν εκπροσωπούνταν στο Συμβούλιο με έλληνες βουλευτές. Από τους εννέα αντιπρόσωπους, οι τέσσερεις, σχεδόν οι μισοί δηλαδή, εκλέγονταν για πρώτη φορά (ο Αραούζος και οι τρεις δικηγόροι στην Λάρνακα-Αμμόχωστο). Επαγγελματικά, οι επτά ήταν δικηγόροι, ένας έμπορος και ένας κληρικός.

³⁰ Για τα στατιστικά προσέλευσης και τους εγγεγραμμένους ψηφοφόρους βλ. Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 161-169. Πρέπει να σημειωθεί ότι παρατηρήθηκε προσπάθεια εγγραφής μεγάλου αριθμού ψηφοφόρων, μέσω της μεταβίβασης περιουσίας. Βλ. ΚΑΚ: SA1:229/1906, για τη σχετική αλληλογραφία.

³¹ Για τη δράση του στο Λονδίνο, όπου, ανάμεσα σε άλλα, προσπάθησε να διαπραγματευτεί και το ζήτημα του φόρου υποτελείας και πέτυχε την αγορά ατμοπλοίου για την Ατμοπλοϊκή Εταιρεία Λεμεσού βλ. Κλεόβουλος Μυριανθόπουλος, *Ζωή και Τάφος Χριστοδ. Σώζου*, Λεμεσός 1951, σσ. 9-10, Νικόλαος Κίζας, *Τα κατά τον ήρωα του Μπιζανίου Χριστόδουλον Σώζον*, Λευκωσία χ.ε., σσ. 13-14. Η επίσκεψή του στο Λονδίνο και η συνάντησή του με τον υφυπουργό Αποικιών πήρε μεγάλη δημοσιότητα στο νησί, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 9-6-1906 κ.ε.

³² Για τις εκλογές βλ. γενικά την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:1621/1906. Βλ. επίσης Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 161-169.

³³ Για την εκλογική δίκη και τις απαιτήσεις των δύο πλευρών βλ. Β. Πρωτοπαπιάς, *στο ίδιο*, σσ. 169-171.

Εντός του Συμβουλίου

Κατά την πρώτη πενταετία, και παρά το γεγονός ότι το κλίμα ήταν τεταμένο ανάμεσα στους Έλληνες Κυπρίους, εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου οι σχέσεις των ελλήνων βουλευτών, οι οποίοι προέρχονταν όλοι από το «κιτιακό στρατόπεδο», ήταν αρμονικές.³⁴ Έτσι, στα τέλη Ιανουαρίου 1902, και αναμένοντας την έναρξη της νομοθετικής συνόδου, οι έλληνες βουλευτές συναντήθηκαν στη Λευκωσία, με απώτερο στόχο την προετοιμασία τους για την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι. Παράλληλα, αποστάληκε έγγραφο προς τον Αρμοστή με τις προτάσεις τους για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της ανομβρίας που έπληττε το νησί, ανάμεσα στις οποίες ήταν η αύξηση των δημοσίων έργων με τη συμμετοχή των κατοίκων και η μείωση των αυστηρών μέτρων του Δασονομείου.³⁵ Αντίθετα, οι σχέσεις μεταξύ των ελλήνων και των υπολοίπων μελών διαταράχθηκαν, λόγω και της αύξησης του εθνικιστικού αισθήματος και στις δύο κοινότητες, όπως διαφάνηκε ιδιαίτερα κατά τη συζήτηση για το φόρο υποτελείας και το ενωτικό αίτημα, αλλά και στις διάφορες διεκδικήσεις κάθε κοινότητας ξεχωριστά.

Κατά τη διάρκεια των δύο αυτών νομοθετικών περιόδων, το Συμβούλιο επικεντρώθηκε, πέραν της συνήθους εργασίας, σε τέσσερεις σημαντικούς τομείς που απασχολούσαν έντονα τόσο την κοινωνία, όσο και τους αιρετούς εκπροσώπους: το ενωτικό αίτημα, τον φόρο υποτελείας, το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα και την εκπαίδευση, για τα οποία θα γίνει ξεχωριστή αναφορά.³⁶

Η πρώτη σύνοδος του νέου Συμβουλίου αναμενόταν με ενδιαφέρον από τους κατοίκους, λόγω της έντονης προεκλογικής περιόδου και των προσδοκιών που δημιούργησε η εκλογή νέων μελών.³⁷ Η έναρξή του έγινε στα μέσα Απριλίου 1902 με την εναρκτήρια ομιλία του Αρμοστή.³⁸ Σε αυτή, ο Haynes-Smith έκανε αναφορά στα έργα που

³⁴ «Οι κ.κ. βουλευταί εν Λευκωσία», εφ. *Ευαγόρας*, 30-1-1902.

³⁵ Σύμφωνα με τον Καταλόγο, εφ. *Ευαγόρας*, στο ίδιο, η συνάντηση μεταξύ των ελλήνων βουλευτών έγινε για να συντονιστούν οι ενέργειές τους για το εθνικό ζήτημα και το Αρχιεπισκοπικό. Δεν αποκλείεται να έγινε και άλλη συνάντηση, με τους τούρκους βουλευτές, όπου συντάχθηκε και απεστάλη η επιστολή, η οποία αναφέρεται στο «Αίτησις των κ.κ. βουλευτών προς την Α. Εξοχότητα τον Μ. Αρμοστή», εφ. *Ευαγόρας*, 6-2-1902 και «Η δυσετηρία», εφ. *Αλήθεια*, 8-2-1902, όπου, πιθανόν κατά λάθος, δεν αναφέρεται το όνομα του Hafouz Ziai ef. Η ανάγκη για εκτέλεση δημοσίων έργων με στόχο την εργοδότηση των κατοίκων και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης επαναλαμβάνονταν με κάθε ευκαιρία στον Τύπο, βλ. «Και πάλιν», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 16/1-3-1902.

³⁶ Οποιοσδήποτε αναφορές στα τέσσερα αυτά ζητήματα θα παρουσιαστούν στα σχετικά υποκεφάλαια.

³⁷ «Ο απολογισμός», εφ. *Αλήθεια*, 5-7-1902.

³⁸ Ο Ζαννέτος θεωρεί ότι η καθυστέρηση στην έναρξη της συνόδου οφειλόταν στην προσπάθεια του Αρμοστή, μετά από συνεννόηση με τον υπουργό Αποικιών, να αποκλείσει ορισμένους βουλευτές από τις συνεδρίες, βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ΄*, σσ. 443-444. Από την άλλη ο Τύπος θεωρούσε ότι η καθυστέρηση οφειλόταν στην επιθυμία του Αρμοστή να συνεδριάξει το Συμβούλιο κατά τη στέψη του Βασιλιά στη Βρετανία, «Αδικαιολόγητος βραδύτης Νομοθετικού», εφ. *Ευαγόρας*, 7-3-1902. Εντούτοις, επί αρμοστείας του Haynes Smith η σύνοδος καθιερώθηκε να διεξάγεται εκείνη την περίοδο, αφού ο ίδιος τη θεωρούσε καταλληλότερη.

προγραμματίζονταν να γίνουν στο νησί (αρδευτικά, λιμενικά, αναδάσωση), ζητώντας τη στήριξη του Συμβουλίου, κυρίως για τη νομοθετική ρύθμιση της εκτέλεσης και αποπληρωμής τους. Σημαντικό τμήμα της ομιλίας κατέλαβε το θέμα των αρδευτικών έργων, προφανώς για να τονιστεί η αναγκαιότητά τους, μετά και την ανομβρία που έπληξε το νησί.³⁹ Ιδιαίτερη αναφορά έκανε ο Αρμοστής στη συνεργασία και τη συμμόρφωση των κατοίκων με τους διάφορους νόμους που ψηφίστηκαν από το Συμβούλιο, ιδιαίτερα στα θέματα υγείας και υγιεινής. Επίσης, αναφέρθηκε στα νομοσχέδια που πρότεινε για ψήφιση, με στόχο τόσο την καλύτερη οργάνωση της διοίκησης (ληξιαρχικά και πολεοδομικά ζητήματα, εγγραφή περιουσίας), την ανάπτυξη της οικονομίας (βελτίωση της οινοβιομηχανίας και μεταξοπαραγωγής), αλλά και την προστασία των αρχαιοτήτων και την οργάνωση της παιδείας. Τέλος, αφού αναφέρθηκε στη συμμετοχή στρατευμάτων από το νησί στις εορταστικές εκδηλώσεις για τη στέψη του Βασιλιά, ζήτησε τη συνεργασία και την εμπιστοσύνη του νέου Συμβουλίου για την ανάπτυξη του νησιού.⁴⁰ Το περιεχόμενο, όμως, του «μακρού λόγου» του Αρμοστή δεν ικανοποίησε τους κατοίκους, αφού θεωρήθηκε «κενός ουσίας και με επαναλαμβανόμενα στοιχεία».⁴¹

Η ιδιαίτερα μακροσκελής αντιφώνηση των μελών (38 παράγραφοι) χωρίστηκε σε δύο μέρη. Προηγήθηκαν τα αιτήματα για παραχώρηση ευρύτερων δικαιωμάτων και εξουσιών και την επανεισαγωγή της εκλογικής διαδικασίας για τα Δημοτικά Συμβούλια στις πόλεις, όπως θα αναλυθεί και αλλού.

Όσον αφορά σε εαυτή καθεαυτή την απάντηση στην αρμοστειακή ομιλία, οι αιρετοί βουλευτές πρότειναν διάφορα μέτρα για επίλυση της σοβαρής οικονομικής κατάστασης στην οποία είχαν περιέλθει οι κάτοικοι, ιδιαίτερα η γεωργική τάξη, ενώ δήλωσαν ότι θα υποστήριζαν κάθε προσπάθεια της κυβέρνησης προς το στόχο αυτό. Επιπρόσθετα, πρότειναν αναλυτικά μέτρα για τη βελτίωση των διαφόρων κυβερνητικών τμημάτων, κυρίως του δασονομείου, των δημοσίων έργων, του κτηματολογίου κλπ. Στην έντονα επιθετική αντιφώνηση, οι βουλευτές αναφέρθηκαν και στην έλλειψη έργων εκ μέρους της κυβέρνησης κατά την παρελθούσα 25ετία, παρά το γεγονός ότι εισέπραττε τεράστια ποσά ως φόρους, και στην αδιαφορία της για τη σύληση των αρχαιολογικών θησαυρών του νησιού. Αναφερόμενοι στην ετοιμότητά τους για μελέτη των διαφόρων κυβερνητικών νομοσχεδίων που προτάθηκαν, κατέθεσαν ταυτόχρονα και τις παρατηρήσεις τους για αυτά, εκφράζοντας την αντίθεσή τους στις πρακτικές των αρχών. Ιδιαίτερα

³⁹ Το ζήτημα απασχόλησε τον Τύπο ήδη από το προηγούμενο έτος. Η εφ. *Αλήθεια*, 16-11-1901, στο άρθρο της «Δελτίον», διαφωνούσε με την ιδέα για παροχή έντοκων δανείων από την κυβέρνηση προς τους κατοίκους για την εκτέλεση των έργων, αφού τα χρήματα στην πραγματικότητα ανήκαν στο λαό.

⁴⁰ ΤΝΑ: CO69/16. Συνεδρία 16-4-1902. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 444-448.

⁴¹ Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος της εφ. *Αλήθεια*, 12-4-1902: «Words, words». Παρόμοιοι περιεχομένου είναι και το άρθρο «Επί του λόγου» της εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 6/19-4-1902.

επικριτικοί ήταν για διάφορες μεθόδους της εκτελεστικής εξουσίας, με τις οποίες αυτή περιφρονούσε και παρερμήνευε τους νόμους, σε σημείο που τους παραβίαζε. Τέλος, τόνισαν και πάλι

την αστοργίαν της Κεντρικής Κυβερνήσεως προς την Κύπρον καθόσον αφορά ιδίως την φορολογικὴν καταδυνάστευσίν της, την κακοδιοίκησιν του τόπου υπό της κυβερνήσεως της Κύπρου και την μικροπολιτικὴν της ἐπὶ ζητημάτων θιγόντων την εθνικὴν ἡμῶν φιλοτιμίαν, ὡς και την διαγωγὴν τινων εκ των κυβερνητικῶν υπαλλήλων, και δη εκ των ανωτέρων εν Κύπρω, οἵτινες διὰ της πολιτείας των ἐξήγειραν την αντιπάθειαν του λαοῦ προς την αγγλ. ἐξουσίαν [...].

Η ιδιαίτερα μακροσκελής απάντηση, παρά το γεγονός ότι περιέκλειε αναφορές σε διάφορα ζητήματα, αλλά και έντονες κατηγορίες για τη βρετανική διακυβέρνηση του νησιού, λόγω της έκτασής της καταντούσε «φορτική», όπως επισήμανε και ο Ζαννέτος.⁴² Εντούτοις, θεωρήθηκε «η θαρραλεωτέρα των μέχρι τούδε, ανδρικών έχουσα τόνον εις τα μάλλον ουσιώδη και ενδιαφέροντα τον λαόν ζητήματα».⁴³ Παρόλα αυτά, δεν έγινε οποιαδήποτε αναφορά στο ενωτικό αίτημα «επί τη ελπίδι ότι η αρξαμένη μετά των μωαμεθανικών μελών συνεννόησις και σύμπραξις θα ηυδοκίμει και παρετείνετο, αναμενομένης από ταύτης επιτυχίας εις τα λοιπά της χώρας ζωτικά ζητήματα», όπως ο εκ των βουλευτών Ζαννέτος αναφέρει.⁴⁴ Ήδη ασκούσαν πιέσεις προς τους βουλευτές από τον Τύπο ώστε η αντιφώνηση να ήταν «ὄλως αλλοία των τέως νεροβράστων και ανάλογος προς τας ἐλπίδας, αἵτινες εσχηματίσθησαν παρά τω λαώ, εκ της επιτυχίας των νέων βουλευτών»⁴⁵ αλλά και για να επικεντρωθεί αποκλειστικά στο ζήτημα της απαλλαγής από το φόρο υποτελείας.⁴⁶ Τελικώς, όπως η εφημερίδα *Ευαγόρας* έγραψε, η αντιφώνηση αποτελούσε «πρόσωπον τηλαυγές» του πολιτικού προγράμματος των νεοεκλεγέντων βουλευτών,⁴⁷ και πρότυπο για τις επόμενες συνόδους του Συμβουλίου.⁴⁸

Η συνεργασία μεταξύ των αιρετών μελών διαφάνηκε κατά τη συζήτηση για την αντιφώνηση.⁴⁹ Παρά τις συχνές αντιρρήσεις των επισήμων μελών τόσο για τη σκληρή γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε, όσο και για τις καταγγελίες σχετικά με τα πεπραγμένα των

⁴² ΤΝΑ: CO69/16. Συνεδρία 15-5-1902. Η ελληνική του μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 449-460.

⁴³ Παρόμοιους χαρακτηρισμούς για την «ανδρικοτέρα και επιτυχητέρα» αντιφώνηση χρησιμοποίησε και η εφ. *Αλήθεια*, «Δελτίον», 10-5-1902.

⁴⁴ Για την άποψη του Ζαννέτου βλ. Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σελ. 460. Παρόμοια άποψη είχε και ο Αρμιοστής, όπως τη διατύπωσε προς το υπουργείο, ΤΝΑ:CO67/131/24827. Haynes Smith προς J, Chamberlain, Λευκωσία 7-6-1902.

⁴⁵ «Words, Words», εφ. *Αλήθεια*, 12-4-1902.

⁴⁶ «Τι να περιέχη η αντιφώνησις», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 13/26-4-1902.

⁴⁷ «Πρόσωπον τηλαυγές», εφ. *Ευαγόρας*, 2-5-1902.

⁴⁸ «Το Εθνικόν Συμβούλιον», εφ. *Ευαγόρας*, 3-7-1902.

⁴⁹ Οι διαφωνίες ήταν ελάχιστες και επικράτησε η ομοφωνία μετά από αμοιβαίες υποχωρήσεις, βλ. «Αι τελευταίαι τροποποιήσεις της απαντήσεως», εφ. *Ευαγόρας (Παράρτημα)*, 4-5-1902.

διαφόρων τμημάτων, εντούτοις, η συνεργασία μεταξύ ελλήνων και τούρκων βουλευτών οδήγησε στην έγκριση των αρχικών προτάσεων στην ολότητά τους. Επιπρόσθετα, είναι χαρακτηριστικό ότι τα επίσημα μέλη επιδίωκαν να αφαιρεθούν από την αντιφώνηση επίθετα και χαρακτηρισμοί, ιδιαίτερα επιθετικοί, ή να τροποποιηθεί το λεκτικό της, ώστε μην προκληθεί η αντίδραση του υπουργείου. Επίσης, για να μην δεχτούν την πολιτική ήττα που θα επέφερε μια αντιπαράθεση, εξέφραζαν απλώς τη διαφωνία τους, χωρίς να οδηγούν το ζήτημα σε ψηφοφορία. Άξια πάντως αναφοράς είναι η προσπάθεια δικαιολόγησης των εξαγωγών αρχαιοτήτων, με «σύγχρονα επιχειρήματα», όπως σημειώνεται, κυριότερο από αυτά το ότι οι αρχαιότητες ανήκουν σε όλο τον κόσμο.⁵⁰

Παρόμοια συζήτηση έγινε και κατά την έγκριση του προϋπολογισμού. Πέραν των τακτικών παραπόνων για τις πρακτικές και τις διαδικασίες που ακολουθούσαν τα διάφορα κυβερνητικά τμήματα, τέθηκαν και ζητήματα καθαρά αντιπολιτευτικού χαρακτήρα.⁵¹ Αρχικά έγινε αναφορά στην προσπάθεια κυβερνητικών υπαλλήλων να επηρεάσουν τις εκλογικές διαδικασίες τον προηγούμενο χρόνο (1901), σε όλες σχεδόν τις επαρχίες. Καταγγελίες έγιναν τόσο από τον οθωμανό βουλευτή Dervish Pasha, για προσπάθειες καταψήφισής του, όσο και από τον Φ. Ζαννέτο, για επηρεασμό ψηφοφόρων με καθαρά τοπικιστικά κριτήρια (καλούσαν, σύμφωνα με τις καταγγελίες του, τους κατοίκους της Μεσαορίας να μην ψηφίσουν τους Λαρνακείς υποψήφιους). Σύμφωνα με τον Ζαννέτο, οποιαδήποτε τέτοια παρέμβαση έπρεπε να θεωρείται ως ποινικό αδίκημα, ενώ πρότεινε ακόμα και τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων για τους κυβερνητικούς αξιωματούχους. Η κυβέρνηση, μέσω του Αρχιγραμματέα, προσπάθησε να κρατήσει αποστάσεις από τις κατηγορίες, καταδικάζοντας τέτοιες ενέργειες, προσπαθώντας όμως ταυτόχρονα να δώσει πολιτική κάλυψη, δικαιολογώντας τις με έμμεσο τρόπο.⁵² Το θέμα πήρε ευρύτερες διαστάσεις, στα πλαίσια του διχασμού του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, όπως θα φανεί πιο κάτω.

Επιπρόσθετα, τέθηκε και το ζήτημα της μακρόχρονης κατοχής υψηλών θέσεων από αξιωματούχους, με συγκεκριμένη αναφορά στην περίπτωση του Αρχιγραμματέα, ο οποίος

---

⁵⁰ Η συζήτηση της αντιφώνησης βρίσκεται στο ΤΝΑ: CO69/16. Συνεδρία 9-5-1902 κ.ε.

⁵¹ Ήδη από την προηγούμενη χρονιά στον Τύπο και ιδιαίτερα στην εφ. *Ευαγόρας*, η οποία εξέφραζε τη μαχητική αντιπολιτευτική τάση στο νησί, εμφανίζονταν συχνά άρθρα για τη στάση των διοικούντων έναντι των Κυπρίων, μιλώντας για τυραννία. Βλ. ενδεικτικά «Τυραννία μεθ' υποκρίσεως» και «Αδικήματα αγγλικής κατοχής», εφ. *Ευαγόρας*, 11-10-1901 και 1-11-1901 αντίστοιχα.

⁵² ΤΝΑ: CO69/16. Συνεδρία 15-5-1902. Βλ. επίσης, «Αι κατά των υπαλλήλων μομφαί» και «Ψευδείς υπέρ των Κυπρίων διαβεβαιώσεις», εφ. *Ευαγόρας*, 9-5-1902 και 16-5-1902 αντίστοιχα, «Η κατά της Αρχιγραμματείας μομφή», εφ. *Ευαγόρας Ημίφυλλο*, 11-5-1902 και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 460-467.

κατείχε τη θέση για περίοδο πέραν των δέκα ετών.⁵³ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, τόσο την αδικία προς τον ίδιο τον αξιωματούχο, αφού στερείτο του δικαιώματος προαγωγής, αλλά ταυτόχρονα, αναπόφευκτα, επηρέαζε τις πολιτικές εξελίξεις στο νησί. Επιπρόσθετα, τέθηκε ξανά το ζήτημα της «παράνομης» συμμετοχής δημοσίων υπαλλήλων στις εκλογές, αλλά και της προσπάθειας, σύμφωνα με τον Hadji Hafuz Ef., της κυβέρνησης να σπείρει τη διχόνοια ανάμεσα στα μέλη της κάθε κοινότητας ξεχωριστά.⁵⁴ Ήταν μια πολύ σοβαρή κατηγορία από τον οθωμανό βουλευτή, που απέβλεπε στην καταγγελία και της γενικότερης πολιτικής «του διαίρει και βασίλευε» των Βρετανών. Υπερασπιζόμενος την κυβέρνηση ο ίδιος ο Αρμοστής αναφέρθηκε σε καταγγελίες εναντίον του από άτομα και των δύο αντιπάλων στρατοπέδων, κάτι που θεωρούσε ως αποτέλεσμα της διχόνοιας που επικρατούσε στο νησί, ζητώντας ταυτόχρονα τη συνεργασία όλων των κατοίκων για την ευημερία του τόπου. Εντούτοις, τα αιρετά μέλη, ως έκφραση της δυσαρέσκειάς τους μείωσαν τα οδοιπορικά του Αρχιγραμματέα κατά 15 λίρες. Η πρόθεση των αιρετών μελών, όμως ήταν πιο ξεκάθαρη και δηλώθηκε από τον ίδιο τον Σώζο, κατά τη συζήτηση του ψηφίσματος για το συμβόλαιο με την ατμοπλοϊκή εταιρεία, ότι θα το κατανήφιζε ως «κίνηση μομφής προς την κυβέρνηση».⁵⁵

Η αντιπολιτευτική αυτή στάση ακολουθήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της συνόδου. Αυτή εκφραζόταν με την κατανήφιση των προτεινόμενων από την κυβέρνηση, νομοσχεδίων, χωρίς να συζητηθούν καν πιθανές τροποποιήσεις.⁵⁶ Έτσι, νομοσχεδίων που θεωρούνταν ότι θα αύξαναν την ισχύ κυβερνητικών υπαλλήλων (όπως ο τροποποιητικός νόμος για το συμψηφισμό των αδικημάτων), αλλά και για την προστασία των δημοσίων υπαλλήλων δεν επιτράπηκε καν η πρώτη ανάγνωσή τους.⁵⁷ Αντίθετα, υπερψηφίζονταν, χωρίς πολλή συζήτηση, νομοσχέδια που θεωρούνταν ότι θα βελτιώναν την οικονομική κατάσταση των κατοίκων, όπως το σχετικό με την ίδρυση του Κυβερνητικού Ταμειτηρίου. Επιπρόσθετα, στα πλαίσια αυτής της πολιτικής, οι αιρετοί βουλευτές χρησιμοποιούσαν πιεστικές μεθόδους ή έθεταν προϋποθέσεις για να υπερψηφίσουν ένα νομοσχέδιο, όπως την εκτέλεση ενός άλλου έργου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση

⁵³ Το ζήτημα της συχνής μετάθεσης ανώτερων αξιωματούχων αναφέρθηκε και αργότερα, κατά τη συζήτηση του κονδυλίου για τους επαρχιακούς διοικητές, αφού η συχνή παραμονή τους σε μια επαρχία τους οδηγούσε σε εκμετάλλευση της εξουσίας τους, βλ. TNA: CO69/16. Συνεδρία 30-5-1902.

⁵⁴ TNA: CO69/16. Συνεδρία 20-5-1902. Ο Ζαννέτος, έμμεσα κατηγορούσε τον Αρχιγραμματέα, A. Young, για συμμετοχή στο Αρχιεπισκοπικό ζήτημα, κάτι που αναπόφευκτα θα επηρέαζε την άσκηση των καθηκόντων του.

⁵⁵ Για τη σχετική αναφορά βλ. TNA: CO69/16. Συνεδρία 29-5-1902.

⁵⁶ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, πριν ακόμα την έναρξη των συνεδριών, ο τύπος θεωρούσε ότι τα δημοσιευμένα προς συζήτηση, νομοσχέδια δεν «ενέχουσι τι το σοβαρόν ή πρακτικόν (...), τα πλείστα τούτων τροποποιούσι παλαιούς νόμους εξελεγχθέντας ελαττωματικούς εν τη εφαρμογή των, τα δε λοιπά, αν δεν ομιλώσι περί ανέμων (...) δεν έχουσιν ως σκοπόν την βελτίωσιν της οικτράς της χώρας καταστάσεως», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 23/8-3-1902.

⁵⁷ TNA: CO69/16. Συνεδρία 16-5-1902.

καταψήφισης του νομοσχεδίου για την προστασία των χρεωστών, μέχρι τη δημιουργία Αγροτικής Τράπεζας, ως ένας μοχλός πίεσης προς την επίτευξη του στόχου αυτού.⁵⁸

Κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό, ακολουθήθηκε και πάλι η απορριπτική πολιτική που, σύμφωνα με τον Ζαννέτο, θα εξυπηρετούσε την εντολή για βελτίωση της οικονομικής κατάστασης που δόθηκε από τους κατοίκους προς τους αντιπροσώπους τους στις πρόσφατες εκλογές. Αυτή θα εκφραζόταν μέσω της απόρριψης του προϋπολογισμού και την αναγκαστική επιβολή του μέσω Διατάγματος εν Συμβουλίω, με απώτερο στόχο να διαφανεί ξανά ο απολυταρχικός τρόπος διακυβέρνησης του νησιού. Ο Ζαννέτος τόνισε την αυστηρή φορολογική πολιτική των Βρετανών, την επιβολή του φόρου υποτελείας, αλλά και τη γενικότερη στάση τους, που επιθυμούσαν να διοικήσουν το νησί χωρίς οικονομική επιβάρυνση για την Αυτοκρατορία, οδηγώντας το στον οικονομικό του μαρασμό.⁵⁹ Ιδιαίτερη αναφορά έκανε στη χρηματοδότηση των δημοσίων έργων από τους ίδιους τους κατοίκους αλλά και τα τεράστια λειτουργικά έξοδα για τη διοίκηση, που προκαλούσαν τη δυσαρέσκεια των Κυπρίων.⁶⁰ Εντούτοις, ως πρώτο βήμα ψηφίστηκαν μικρές μειώσεις στα κονδύλια ορισμένων τμημάτων ώστε να γίνει εμφανής η δυσαρέσκεια των αιρετών μελών από τις εργασίες τους.⁶¹

Η λήξη της νομοθετικής συνόδου, όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσε διάφορα σχόλια στον Τύπο. Τα φιλοκυβερνητικά φύλλα αναγνώριζαν την αδυναμία των αιρετών μελών να επιτελέσουν σημαντικό έργο, λόγω του τρόπου λειτουργίας του Συμβουλίου, αν και τόνιζαν τη βελτίωση που παρατηρήθηκε στις συνεδριάσεις και την έντονη αντιπολιτευτική στάση που ακολουθούσαν τα νέα μέλη.⁶² Οι κηρυκειακές εφημερίδες τόνιζαν την ανικανότητα των βουλευτών να επιλύσουν τα προβλήματα ή να παράξουν έργο, ενώ τους κατηγορούσαν και για το άλλοθι που έδιναν στην κυβέρνηση με τη συμμετοχή τους στο Συμβούλιο.⁶³

Οι δηλώσεις του υπουργού Αποικιών για την Κύπρο στη Βουλή των Κοινοτήτων, προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις, όπως θα αναλυθούν παρακάτω, με αποτέλεσμα την ετοιμασία υπομνήματος από τους έλληνες βουλευτές. Στις 44 παραγράφους του τέθηκαν τρία κύρια ζητήματα: ο φόρος υποτελείας, οι αρχαιότητες και το ενωτικό αίτημα,

⁵⁸ TNA: CO69/16. Συνεδρία 9-7-1902. Η ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας αναβλήθηκε και πάλι, όπως ο Αρμολακίδη ενημέρωσε τους βουλευτές σε συνάντησή τους στις αρχές Φεβρουαρίου, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 8-2-1902 και 26-4-1902, αλλά και επίσημα, μέσω της *The Cyprus Gazette*, αρ.726, 9-5-1902, λόγω ακύρωσης της συμφωνίας.

⁵⁹ Ενδεικτικό είναι το άρθρο της εφ. *Ευαγόρας*, 8-11-1901, με τίτλο «Ο φόρος παρ' άλλους και παρ' ημίν».

⁶⁰ TNA: CO69/16. Συνεδρίες 3, 4 και 5-6-1902.

⁶¹ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δασονομείου, TNA:CO69/16. Συνεδρίες 4 και 14-7-1902.

⁶² Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα «Ο Απολογισμός», εφ. *Αλήθεια*, 5-7-1902, «Οι βουλευταί μας και το έργον των», εφ. *Αλήθεια*, 12-7-1902, «Το Εθνικόν Συμβούλιον», εφ. *Ευαγόρας*, 11-7-1902, «Η νομομανία των», εφ. *Ευαγόρας*, 25-7-1902.

⁶³ «Η λήξις της Συνόδου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 6/19-7-1902.

παρουσιάζοντας τα ιστορικά δεδομένα κάθε περίπτωσης.⁶⁴ Παράλληλα, ο Χρ. Σώζος, ο οποίος μετά και την επιτυχή έγκριση του ενωτικού ψηφίσματός του, είχε αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα, είχε συνάντηση με τον Αρμωστή, στην οποία έθεσε, ανάμεσα σε άλλα, και την ανάγκη επίστευσης των ανακουφιστικών έργων. Ο Haynes Smith επισήμανε τα προβλήματα που δημιουργούσε τόσο στην κυβέρνηση, όσο και στην προσέλκυση ξένων κεφαλαίων για επενδύσεις στο νησί η σκληρή στάση των ελλήνων μελών και η επιμονή τους στο ενωτικό αίτημα.⁶⁵ Αυτή η άποψη, όσο και η στάση ανώτερων κυβερνητικών αξιωματούχων απέναντι στους κατοίκους (επεισόδια Chamberlayne και Διοικητή Αμμοχώστου που προαναφέρθηκαν), όξυναν περαιτέρω τα πολιτικά πνεύματα.

Η επόμενη σύνοδος του Συμβουλίου συγκλήθηκε στα τέλη Απριλίου 1903. Στην εναρκτήριά του ομιλία ο Αρμωστής, πέραν των συνηθισμένων αναφορών στη γεωργική παραγωγή και το εμπόριο, που πλήγηκαν από την ανομβρία, και στα μέτρα που εγκρίθηκαν από το υπουργείο για αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργήθηκαν (αναβολή εισπραξης φορολογιών, δάνειος σπόρος κλπ), παρουσίασε τα εκτελεσθέντα έργα και την εργασία των τμημάτων το προηγούμενο έτος. Ως ένα τρόπο επίλυσης των προβλημάτων θεωρούσε και την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας, με νέα όμως δομή. Αν και η πλειοψηφία των νόμων ήταν επεκτάσεις και τροποποιήσεις ήδη ψηφισθέντων νόμων, εισήγαγε νομοθετικές ρυθμίσεις για ζητήματα όπως η επαιτεία και η διατήρηση και επέκταση των υδάτινων πόρων. Αξιοπρόσεκτη πάντως ήταν η αναφορά του σε ξένους επενδυτές που επιθυμούσαν να επενδύσουν στην Κύπρο, ιδιαίτερα στη μεταλλευτική βιομηχανία, ζήτημα όμως που έπρεπε πρώτα να ρυθμιστεί νομοθετικά. Η πρόταση του αυτή ερχόταν σε αντίθεση με την προ οκταμηνίας (Αύγουστο 1902) αναφορά του προς τον Σώζο ότι, τα ξένα κεφάλαια παρακωλύονταν να επενδυθούν στην Κύπρο λόγω του ενωτικού κινήματος.⁶⁶

---

⁶⁴ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 505-522. Το υπόμνημα δημοσιεύτηκε σε συνέχειες και στον Τύπο, βλ. ενδεικτικά «Το υπόμνημα των Ελλήνων βουλευτών της Κύπρου προς το επί των Αποικιών υπουργείον», εφ. *Ευαγόρας*, 20-2-1903 κ.ε., «Οι Βουλευταί προς τον υπουργόν», εφ. *Αλήθεια*, 7-3-1903 κ.ε.

⁶⁵ «Τα γενικά ζητήματα του τόπου και αι διαθέσεις της κυβερνήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 24-8-1902 και «Επίσημος αναγνώρισις του εθνικού ζητήματος», εφ. *Ευαγόρας*, 29-8-1902. Για την απάντηση του Αρμωστή βλ. «Επί των δηλώσεων του Αρμωστού» και «Η δυσετηρία και τα μέτρα της Κυβερνήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 31-8-1902. Την άποψή του ο Αρμωστής αναίρεσε στην εναρκτήρια ομιλία του το επόμενο έτος, όταν αναφέρθηκε στα αιτήματα ξένων επενδυτών που επιθυμούσαν να επενδύσουν στο νησί, βλ. ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 29-4-1903.

⁶⁶ ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 29-4-1903. Η ελληνική μετάφραση στο Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 533-537. Ο λόγος του Αρμωστή θεωρήθηκε ως μια «πεζότερη» επανάληψη προηγούμενων εναρκτήριων ομιλιών, στις οποίες «ουδείς πλέον αποδίδει και την ελαχίστην καν σημασίαν», βλ. «Επί του λόγου του Αρμωστού», εφ. *Αλήθεια*, 25-4-1903.

Η αντιφώνηση⁶⁷ ήταν μακροσκελέστατη και, όπως και η προηγούμενη, ιδιαίτερα επιθετική. Οι βουλευτές, αφού εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους για τη μη λήψη μέτρων από την κυβέρνηση, η οποία αγνόησε, ουσιαστικά, τις προτάσεις τους, καθώς και για το γεγονός ότι, ακόμα και τα εκτελεσθέντα έργα έγιναν μέσω χρηματοδότησης από τους κατοίκους, τόνισαν ότι, ακόμη και για το δάνειο σπόρο που παραχωρήθηκε στους αγρότες, υπήρξε άμεσο όφελος για την κυβέρνηση. Εντούτοις, αναγνώρισαν τη σημασία της παραχώρησης μικροδανείων 20,000 λιρών προς τους γεωργούς, πράξη πολύ υποβοηθητική για την οικονομική τους επιβίωση, και της αναβολής εισπραξής ορισμένων φόρων. Το Συμβούλιο εξέφρασε προθυμία για μελέτη των προτεινόμενων νομοσχεδίων, αλλά τόνισε τη δυσαρέσκειά του για τη συνέχιση της εισαγωγής νομοσχεδίων που είχαν ήδη καταψηφιστεί, και για την πολυνομία. Τέλος, οι αιρετοί βουλευτές αναφέρθηκαν στη σιγή που τηρούσε η κυβέρνηση στα διάφορα αιτήματα, ψηφίσματα και συστάσεις των κατοίκων, ιδιαίτερα όσον αφορά το φόρο υποτελείας, την παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών, τον διορισμό ξένων υπαλλήλων στην κυβέρνηση κλπ, θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο παραγκωνιζόταν το Νομοθετικό Συμβούλιο. Τέλος έθεσαν και το ενωτικό αίτημα, όπως θα αναλυθεί αλλού.

Η αντιφώνηση προκάλεσε ενθουσιασμό στο φιλοκυβερνητικό τύπο, αφού έθιγε όλα τα σοβαρά ζητήματα του νησιού, ενώ αντίθετα η φιλοκυβερνητική *Φωνή της Κύπρου* επικεντρώθηκε στην αυξημένη ετοιμασία νομοσχεδίων από την κυβέρνηση, τα οποία, αφού εγκρίνονταν θα επέφεραν και αύξηση των φορολογικών επιβαρύνσεων στους κατοίκους, υπονοώντας έμμεσα και πάλι των ευθύνων των βουλευτών για την πολιτική αυτή.⁶⁸

Η συζήτηση που προηγήθηκε για την έγκριση της αντιφώνησης ήταν επεισοδιακή και μακρά, λόγω του επιθετικού της λόγου.⁶⁹ Η μεγάλη της έκταση ανάγκασε το Συμβούλιο να αρχίσει τη συζήτησή της, χωρίς το προσχέδιό της να έχει ολοκληρωθεί, ενώ τα επίσημα μέλη τόνισαν από την αρχή την αντίθεσή τους για τη γλώσσα και τις εκφράσεις που χρησιμοποιούνταν, αλλά και για την κριτική που γινόταν στην κυβέρνηση για τα εκτελεσθέντα έργα. Αντίθετα, τα αιρετά μέλη θεωρούσαν ότι τόσο τα έργα που έγιναν, όσο και η βοήθεια προς τους κατοίκους, δεν ήταν ικανοποιητικά και η σκληρή γλώσσα ήταν η μόνη που μπορούσε να εκφράσει τα αισθήματα των Κυπρίων. Οι

⁶⁷ Για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/17. Συνεδρία 8-5-1903. Για την ελληνική της μετάφραση βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 537-546.

⁶⁸ Βλ. «Επτανησιακή Βουλή εν Κύπρω», εφ. *Ευαγόρας*, 26-4-1903 και «Οι νόμοι», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 19/2-5-1903.

⁶⁹ Η συζήτηση άρχισε στις 5-5-1903 και ολοκληρώθηκε στις 8 του ίδιου μήνα, βλ. τις σχετικές συνεδρίες στο TNA: CO69/17.

παράγραφοι που αφορούσαν τα κοινά προβλήματα των κατοίκων εγκρίνονταν με τις ελληνοτουρκικές ψήφους, αν και οι Τούρκοι επιθυμούσαν τη χρήση ηπιότερων τόνων.

Παρά την αντιπαράθεση που προκλήθηκε, ιδιαίτερα για την αναφορά στο ενωτικό ζήτημα, που εκπήγαζε από τα εθνικά αισθήματα των εκπροσώπων των δύο κοινοτήτων, η συνεργασία τους, στα πλαίσια της ψήφισης των διάφορων νομοσχεδίων, είχε ως στόχο το κοινό καλό των κατοίκων. Εντούτοις, οι συμμαχίες των βρετανών και των τούρκων βουλευτών αυξήθηκαν, σε νομοσχέδια ήσσονος σημασίας, κάτι που δεν συνέβαινε τα προηγούμενα χρόνια. Παρ' όλα αυτά, οι ψήφοι τους δεν υπερίσχυαν πάντοτε, λόγω των συχνών απουσιών του Διευθυντή Γεωργίας, και κατ' επέκταση της αριθμητικής υπεροχής των ελληνικών μελών,⁷⁰ οι οποίοι δεν ενέκριναν νομοσχέδια που επέβαλλαν αύξηση φορολογιών.⁷¹ Αντίθετα, για σοβαρά ζητήματα, για τα οποία θα επηρεάζονταν και δικαιώματα της κοινότητάς τους, όπως το νομοσχέδιο για την καταγραφή των υδατικών δικαιωμάτων, συμμαχούσαν με τους Έλληνες, καταψηφίζοντάς τα.⁷² Ήταν μια συνειδητή επιλογή των οθωμανών βουλευτών να προσκολληθούν στα επίσημα μέλη, υποστηρίζοντας τις απόψεις τους σε ελάχιστους σημασίας ζητήματα, με απώτερο στόχο τη στήριξη των επίσημων μελών στις δικές τους απόψεις και αιτήσεις. Αυτή η διαπίστωση ενισχύεται από το γεγονός ότι, στα νομοσχέδια τα οποία υπερψήφισαν μαζί με τους Βρετανούς, δεν επιχειρηματολόγούσαν, όπως έπρατταν οι Έλληνες, οι οποίοι τα καταψήφισαν. Η στάση τους είχε άμεση συνάρτηση, βέβαια, με τη βαθμιαία άνοδο του εθνικισμού και στις δύο κοινότητες, ιδιαίτερα μετά την κρητική επανάσταση και τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, μόλις έξι χρόνια πριν.

Η αντίφαση αυτή φάνηκε κατά τη συζήτηση για το αναθεωρητικό νομοσχέδιο για τους κοινοτάρχες και παρά το γεγονός ότι τα όλα αιρετά μέλη πρότειναν την καταψήφισή του, ζητώντας την επαναφορά της εκλογής των μουκτάρηδων, αφού το υπάρχον σύστημα διορισμού τους αποδείχτηκε λανθασμένο. Οι τούρκοι βουλευτές όμως επανέφεραν το ζήτημα για διορισμό ξεχωριστού μουκτάρη, με πλήρεις εξουσίες και για τη μειοψηφούσα κοινότητα κάθε ενορίας ή χωριού, που θα διαχειριζόταν τα δικά της ζητήματα.⁷³

Το ζήτημα της καταψήφισης του προϋπολογισμού, ώστε να δηλωθεί με έντονο τρόπο η έλλειψη εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση, τέθηκε και πάλι προς συζήτηση, εξαιτίας της αδυναμίας του Συμβουλίου να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο. Ο Ζαννέτος στήριξε την επιχειρηματολογία του αφενός στην ενέργεια της κυβέρνησης το προηγούμενο

⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά το νομοσχέδιο για τη σπογγαλιεία και το τροποποιητικό νομοσχέδιο για το συμψηφισμό των αδικημάτων στο ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 15-5-1903, ακόμα και την αναβολή για εξέταση του προϋπολογισμού, ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 18-5-1903.

⁷¹ Η πολιτική των ελλήνων βουλευτών επικροτήθηκε από την εφ. *Αλήθεια*, 9-5-1903, στο άρθρο «Μετά τας».

⁷² ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 20-5-1903.

⁷³ ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 15-5-1903.

έτος να αγνοήσει την καταψήφιση του κονδυλίου για τους Επόπτες Παιδείας, καταβάλλοντας κανονικά τη μισθοδοσία τους, αφετέρου στη συνέχιση του φόρου υποτελείας. Υπέρ της καταψήφισης ψήφισε τόσο ο Θεοδότου, ο οποίος την χαρακτήρισε «ειλημμένην και προαποφασισμένην», δηλώνοντας ότι θα ακολουθούσαν και άλλα μέτρα αντίδρασης, όσο και ο Σώζος. Εντούτοις, φαίνεται ότι δεν είχαν ενημερωθεί όλα τα ελληνικά μέλη, αφού ο Ρώσος δήλωσε άγνοια για τη στάση των συναδέλφων του, εκφράζοντας την έκπληξή του. Οι υπόλοιποι έλληνες βουλευτές δεν υποστήριξαν την καταψήφιση του προϋπολογισμού στο σύνολό του, θεωρώντας την ενέργεια αυτή ως ένα πολύ «βίαιο και επαναστατικό μέτρο», το οποίο χρειαζόταν και την αντίστοιχη υποστήριξη των κατοίκων. Έτσι, πρότειναν την απόρριψη συγκεκριμένων κονδυλίων, για ακόμα ένα χρόνο, ώστε να δουν και τις κυβερνητικές αντιδράσεις. Παρόμοια άποψη είχαν και τα οθωμανικά μέλη, αντιδρώντας στην αναφορά στο φόρο υποτελείας. Τελικώς, η πρώτη ανάγνωση του νομοσχεδίου εγκρίθηκε, ενώ διαφάνηκε η έλλειψη αποφασιστικότητας των ελληνικών μελών για λήψη «επαναστατικών μέτρων».⁷⁴

Το ζήτημα επανήλθε, όπως εξάλλου ήταν και η απόφαση, το επόμενο έτος, οπότε ο Ζαννέτος πρότεινε και πάλι την απόρριψη συνολικά του προϋπολογισμού, ώστε να δημιουργηθεί ένας «πολιτικός σεισμός» και να γνωστοποιηθεί, με αυτό τον τρόπο, το πρόβλημα στο Λονδίνο. Ιδιαίτερα τόνισε την ύπαρξη περισσεύματος στον προϋπολογισμό 58,000 περίπου λιρών ετησίως, ποσό που αντί να χρησιμοποιήσει η κυβέρνηση για τις ανάγκες του νησιού, εντούτοις επέβαλλε νέες φορολογίες.⁷⁵ Η πρόταση προκάλεσε και πάλι διχογνωμία ανάμεσα στους έλληνες βουλευτές, με τον Ρώσο να τονίζει την πιθανότητα «κατάρρευσης ολόκληρου του πολιτικού συστήματος», υπονοώντας την κατάργηση του Συμβουλίου, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι η καταψήφιση του προϋπολογισμού δεν θα είχε κανένα πραγματικό όφελος, αφού η κυβέρνηση είχε τη δυνατότητα να τον επιβάλει με Διάταγμα εν Συμβουλίω. Πρότεινε, όπως και τον προηγούμενο χρόνο, την περαιτέρω συζήτηση του προϋπολογισμού, και την καταψήφιση μόνο των κονδυλίων με τα οποία υπήρχε διαφωνία, και την ετοιμασία, παράλληλα, σχετικού ψηφίσματος διαμαρτυρίας. Ο Θεοδότου αντιπαρέβαλε ότι η μέθοδος αυτή είχε

⁷⁴ TNA: CO69/17. Συνεδρίες 21 και 22-5-1903. Τελικά, την πρώτη ανάγνωση του νομοσχεδίου καταψήφισαν μόνο τρεις βουλευτές (Ζαννέτος, Θεοδότου, Σώζος), και έτσι ακολούθησε η συζήτηση των επί μέρους κονδυλίων. Βλ. και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σελ. 558. Στο άρθρο «Η πορεία των βουλευτών», εφ. *Αλήθεια*, 16-5-1903, καταγράφηκε η απογοήτευση που προκάλεσε η καταψήφιση της πρότασης απόρριψης του προϋπολογισμού, αλλά και η διάσπαση του κοινού, μέχρι τότε, μετώπου των (κιτιακών) ελλήνων μελών, εναντίον του φόρου υποτελείας.

⁷⁵ Για την αντίδραση του Ζαννέτου βλ. TNA: CO69/18. Συνεδρία 28-4-1904. Αφορμή ήταν ένα ιδιαίτερα καυστικό άρθρο στην εφημερίδα *Times* του Λονδίνου, τόσο για τη στάση της κυβέρνησης έναντι των αιτημάτων των αιρετών μελών, όσο και αντίστροφα. Βλ. Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 585-592, όπου και η περιγραφή των γεγονότων από τον πρωταγωνιστή τους. Βλ. επίσης «Επί του άρθρου των "Τάμις"», εφ. *Αλήθεια*, 16-4-1904.

ήδη δοκιμαστεί και αποτύχει, ενώ πρότεινε και άλλα, πιο σκληρά μέτρα, όπως την παραίτηση των βουλευτών και την άρνηση πληρωμής φόρων, ως μέτρων πίεσης προς την κυβέρνηση.⁷⁶ Τα ακραία μέτρα υποστήριζε και η εφημερίδα *Αλήθεια*, η οποία εξέφρασε και πάλι την απογοήτευσή της για τα ημίμετρα που λήφθηκαν.⁷⁷ Η συζήτηση φανέρωσε και πάλι τη διχογνωμία των ελλήνων βουλευτών, το διαχωρισμό τους σε μετριοπαθείς και αδιάλλακτους, αλλά και την έλλειψη αποφασιστικότητας για λήψη ριζοσπαστικών μέτρων.

Την υποστήριξη του προϋπολογισμού, όπως ήταν αναμενόμενο, ανέλαβαν τα οθωμανικά μέλη, πέραν των επισήμων. Ο Dervish Pasha υποστήριξε ότι υπήρχε νομική υποχρέωση υπερψήφισής του, αφού τα ποσά που αναφέρονταν στον προϋπολογισμό είτε απέρρεαν από συμφωνίες, ή Διατάγματα εν Συμβουλία, είτε από νόμους, και άρα η καταψήφισή του θα ήταν παράνομη, προτείνοντας και αυτός την απόρριψη ενός κονδυλίου, ώστε να προκληθεί το ενδιαφέρον της κυβέρνησης.⁷⁸ Τελικά, μετά από πρόταση του Σιακαλλή, εγκρίθηκε ψήφισμα με το οποίο ορισμένα ποσά τα οποία θα αφαιρούνταν από το Ακριδικό Ταμείο για συγκεκριμένες εργασίες (λιμενικές βελτιώσεις, πρόληψη ασθενειών στα δέντρα κλπ) θα περιλαμβάνονταν στον προϋπολογισμό, ύστερα από έγκριση του υπουργού.⁷⁹

Παρόμοια στάση τηρήθηκε και κατά την εισαγωγική συζήτηση για τον προϋπολογισμό του 1905, με στόχο να γίνουν γνωστά στην κυβέρνηση στο Λονδίνο τα τοπικά προβλήματα και όχι να προκληθούν προσκόμματα στην τοπική διοίκηση. Απώτερος στόχος ήταν η χρησιμοποίηση των περισσευμάτων του προϋπολογισμού για τις ανάγκες των κατοίκων και όχι για οποιονδήποτε άλλο σκοπό, δηλαδή το φόρο υποτελείας. Οι έλληνες βουλευτές θεωρούσαν απαράδεκτο το γεγονός να θεσμοθετούνται νέες φορολογίες για αναπτυξιακά έργα, ενώ το πλεόνασμα του προϋπολογισμού χρησιμοποιείτο για μια υποχρέωση που επιβλήθηκε το 1878 στο νησί. Σύμφωνα με τον εισηγητή της απόρριψης του προϋπολογισμού Θ. Θεοδότου - ο Ζαννέτος είχε αποχωρήσει από την Κύπρο για προσωπικούς λόγους- αφού τα άλλα μέτρα που λήφθηκαν (ψηφίσματα, πρεσβεία, υπομνήματα) απέτυχαν, το μέτρο αυτό θα ήταν η έσχατη λύση πριν την παραίτηση σύσσωμου του Συμβουλίου ως αντίδραση στη συνέχιση της επιβολής της επιβάρυνσης. Εντούτοις, μετά από παρέμβαση τόσο του Σώζου, όσο και διαβεβαιώσεις

⁷⁶ TNA: CO69/18. Συνεδρία 28-4-1904 κ.ε.

⁷⁷ «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 30-4-1904.

⁷⁸ TNA: CO69/18. Συνεδρία 29-4-1904.

⁷⁹ Για το ψήφισμα βλ. TNA: CO69/18. Συνεδρία 3-5-1904. Η αρχική πρόταση ήταν να τεθεί ως όρος η συμπερίληψη των ποσών αυτών στον προϋπολογισμό από τον υπουργό ώστε να μην καταψηφιστεί, κάτι που αποφεύχθηκε μετά και από τις κυβερνητικές προτροπές. TNA: CO69/18. Συνεδρία 2-5-1904.

του Αρμοστή, η πρόταση αποσύρθηκε, όπως θα φανεί στο σχετικό με το φόρο υποτελείας υποκεφάλαιο.⁸⁰

Η αντιδραστική πολιτική συνεχίστηκε και κατά την κατ' άρθρο συζήτηση του προϋπολογισμού του 1903. Ήδη από το πρώτο κονδύλι, το σχετικό με τον Αρμοστή, αιρετοί βουλευτές, με προεξάρχοντα τον Σώζο, τόνισαν την παραδοξότητα της κυβερνητικής πολιτικής έναντι του Συμβουλίου, η οποία επέβαλλε μέσω διαταγμάτων νομοσχέδια που είχαν ήδη απορριφθεί από αυτό. Αξιοπρόσεκτη πάντως είναι η ανακολουθία λόγων και πράξεων των Οθωμανών, οι οποίοι ενώ δήλωναν ότι θα υποστήριζαν μειώσεις σε ορισμένα κονδύλια, τελικά συμμαχούσαν με τα επίσημα μέλη, καταψηφίζοντάς τις, προσπαθώντας να συμπλεύσουν με αυτούς.⁸¹

Τα ελληνικά μέλη αναφέρθηκαν επίσης στις αδικίες κατά τις προσλήψεις στη δημόσια υπηρεσία, όπου προτιμούνταν Βρετανοί αντί Κυπρίων, με μισθούς πολύ υψηλότερους από αυτούς που προσφέρονταν στους τελευταίους,⁸² όπως και Τούρκοι έναντι των Ελλήνων με αποτέλεσμα, αναλογικά με τον πληθυσμό τους, να ήταν πολύ περισσότεροι.⁸³ Παρόμοια αιτήματα έθεταν βέβαια και τα οθωμανικά μέλη με κάθε ευκαιρία, τονίζοντας τη μειωμένη εκπροσώπηση ομοθρήσκων τους στη δημόσια υπηρεσία, όπου προτιμούνταν χριστιανοί (ενδεικτικά ανέφεραν ότι στις επαρχιακές διοικήσεις, πέραν των μουδήριδων, από τους 28 υπαλλήλους, μόνο δύο ήταν Οθωμανοί, οι οποίοι λάμβαναν και τους χαμηλότερους μισθούς).⁸⁴

Οι ενέργειες βέβαια αυτές δεν ήταν άσχετες με τις εθνικές ευαισθησίες των δύο κοινοτήτων. Χαρακτηριστικό είναι το αίτημα του Ι. Κυριακίδη, ο οποίος ζήτησε όπως οι μεταφράσεις των αγορεύσεων στο Συμβούλιο από τα αγγλικά να γίνονταν πρώτα στα ελληνικά και όχι στα τουρκικά, όπως γινόταν ως τότε, με το αίτημά του να στηρίζεται στον αριθμό των ελλήνων μελών, κάτι που δεν αντιμετώπισε οποιαδήποτε αντίδραση εντός του Συμβουλίου.⁸⁵ Οι Τούρκοι βουλευτές, όμως, την επόμενη μέρα απέστειλαν επιστολή στον Αρμοστή, με την οποία ζητούσαν να παραμείνει η σειρά μετάφρασης ως είχε, επαναβεβαιώνοντας τη συνεργασία και συμπαράστασή τους στο έργο της κυβέρνησης. Ο Αρμοστής, αφού μελέτησε τα σχετικά διατάγματα και σε συνεργασία με τον Δικηγόρο του Στέμματος αποφάσισαν να συνεχιστεί η επικρατούσα πρακτική, αφού

⁸⁰ Για τις σχετικές συζητήσεις βλ. ΤΝΑ: CO69/19. Συνεδρία 21-3-1905 κ.ε. Το μόνο κονδύλι στο οποίο προτάθηκε μείωση, ως αντίδραση και πάλι στο διορισμό των Εποπτών Παιδείας, όπως θα φανεί παρακάτω, ήταν το σχετικό με την Εκπαίδευση.

⁸¹ Βλ. ενδεικτικά τις μειώσεις που προτάθηκαν στο κονδύλι της τοπικής αυτοδιοίκησης και του Ιατρικού Τμήματος, ΤΝΑ: CO69/18. Συνεδρίες 9 και 16-5-1904 αντίστοιχα.

⁸² Το συγκεκριμένο αίτημα έθετε συχνά και ο Τύπος της εποχής, βλ. ενδεικτικά «Κατάφωρος αδικία» και «Το ζήτημα των ιθαγενών υπαλλήλων», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 20/2-1-1904 και 6/19-3-1904 αντίστοιχα.

⁸³ ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 25-5-1903.

⁸⁴ ΤΝΑ: CO69/21. Συνεδρία 16-4-1907.

⁸⁵ ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 11-6-1903.

δεν βρέθηκε οποιαδήποτε πρόνοια για το αντίθετο.⁸⁶ Δεν αποκλείεται οι τούρκικες διαβεβαιώσεις συμμαχίας να διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην απόφαση του Αρμοστή, αντί της ικανοποίησης της πλειοψηφίας των αιρετών μελών. Είχε προηγηθεί η δήλωση του μετριοπαθούς, ως τότε, Hadji Hafouz Ef., ο οποίος εξέφρασε την αδυναμία συνεργασίας εντός του Συμβουλίου με τους Έλληνες, κυρίως εξαιτίας των εθνικών τους αισθημάτων, αλλά και της πίεσης που ασκείτο σε αυτούς από τους ψηφοφόρους τους.⁸⁷

Παρόμοιο αίτημα με το πιο πάνω τέθηκε από τον Νικολαΐδη και κατά τη συζήτηση για το νομοσχέδιο περί οχημάτων και οδικών κανονισμών, όταν ζήτησε όπως η ελληνική γλώσσα προηγείται της τουρκικής, τόσο στους νόμους, όσο και στα λοιπά έγγραφα και πινακίδες, λόγω της πλειοψηφίας του ελληνικού στοιχείου. Οι μωαμεθανοί, διαφωνώντας, υποστήριζαν ότι η μέθοδος αυτή είχε θεσμοθετηθεί από τους Οργανικούς Κανονισμούς που αφορούσαν τη λειτουργία του Συμβουλίου και το ίδιο το Διάταγμα του 1883. Με την πρόταση διαφώνησαν και οι Βρετανοί, οι οποίοι θεωρούσαν βάσιμο το αίτημα, αλλά τόνισαν ότι έπρεπε να τεθεί με πιο επίσημο τρόπο, με αποτέλεσμα να αποσυρθεί από τον εισηγητή του.⁸⁸

Αντίθετα, κοινό έδαφος συνεργασίας εντοπιζόταν στις περιπτώσεις όπου εμφανώς καταπατούνταν ορισμένα δικαιώματα των κατοίκων, τα οποία δεν μπορούσαν να συνδεθούν, άμεσα ή έμμεσα με εθνικά ζητήματα.⁸⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι, μεσούσης της αντιπαράθεσης για το ενωτικό αίτημα, οι αιρετοί βουλευτές συνεργάστηκαν και καταψήφισαν το νομοσχέδιο για την απόκτηση γης, ενώ οι οθωμανοί βουλευτές διασπάστηκαν με αποτέλεσμα την καταψήφιση του νομοσχεδίου για την προστασία των χρεωστών.⁹⁰ Η συνεργασία των αιρετών βουλευτών συνεχίστηκε, με αποτέλεσμα την καταψήφιση όλων σχεδόν των προτεινόμενων από την κυβέρνηση νομοσχεδίων,⁹¹ ακόμα και αυτών που ήταν απαραίτητα, αλλά, με τη μορφή που προτείνονταν δεν θα εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα των κατοίκων, όπως και την έγκριση νομοσχεδίων που οι ίδιοι κατέθεταν, παρά τις αντίθετες επίσημες ψήφους.⁹² Στα πλαίσια αυτά εγκρίθηκαν ομόφωνα και διάφορα ψηφίσματα μομφής εναντίον της κυβέρνησης, ιδιαίτερα για τις

⁸⁶ Για τη σχετική αλληλογραφία βλ. KAK: SA1:1655/1903.

⁸⁷ TNA: CO69/17. Συνεδρίες 5 και 10-6-1903. Για τη συζήτηση του προϋπολογισμού βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 558-562.

⁸⁸ TNA: CO69/18. Συνεδρία 9-5-1904.

⁸⁹ Βλ. ενδεικτικά τη μείωση του κονδυλίου για το τελωνείο, με τις κοινές ελληνοτουρκικές ψήφους, TNA: CO69/17. Συνεδρία 17-6-1903.

⁹⁰ TNA: CO69/17. Συνεδρία 19-6-1903.

⁹¹ Είναι ενδεικτικό ότι στη συνεδρία της 25^{ης} Ιουνίου 1903, τρία από τα έξι νομοσχέδια καταψηφίστηκαν, ένα (τροποποιητικό) εγκρίθηκε ομόφωνα και των υπολοίπων δύο αναβλήθηκε η συζήτησή τους, βλ. TNA: CO69/17.

⁹² Βλ. ενδεικτικά TNA: CO69/17. Συνεδρία 29-6-1903.

ενέργειές της για τα λιμενικά έργα στην Αμμόχωστο, κλπ.⁹³ Η συνεργασία αυτή επιδιωκόταν και από τους εκπροσώπους του ενωτικού κινήματος, αφού μέσω αυτής θα μπορούσαν να υιοθετηθούν μέτρα που θα βοηθούσαν στην ανάπτυξη του νησιού.⁹⁴

Έντονη κριτική κατά της πολιτικής της κυβέρνησης ασκήθηκε κατά τη συζήτηση για το ψήφισμα του Σιακαλλή για τα βοοειδή. Ο έλληνας βουλευτής κατέκρινε τη βρετανική φορολογική πολιτική, σύμφωνα με την οποία δεν δαπανούνταν οποιοδήποτε ποσό από το Αυτοκρατορικό Θησαυροφυλάκιο, ακόμα και για έκτακτες ανάγκες (όπως οι πλημμύρες της Λεμεσού), αλλά και την πολιτική του Αρμωστή. Κατηγόρησε τον Haynes Smith για «δικτατορική διάθεση» και για την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε» που ακολουθούσε, και για την αδιαφορία που επιδείκνυε στα διάφορα αιτήματα των αιρετών μελών. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ευκαιρία άδραξαν και οι οθωμανοί βουλευτές, οι οποίοι κατήγγειλαν την κυβέρνηση τόσο για την έλλειψη δημοκρατικότητας στα δημαρχεία, όσο και για την επέμβασή της στα θρησκευτικά ζητήματά τους και συγκεκριμένα στη διαχείριση του Ενκaf.⁹⁵ Η στάση του Αρμωστή είχε ήδη καταγγεληθεί με τηλεγράφημα όλων των αιρετών μελών προς τον υπουργό Αποικιών, με το οποίο

*επικαλούνται την σύντονον προσοχή της Υμετέρας Εξοχότητος επί της διαγωγής της Κυβερνήσεως, μετά συστηματικού πείσματος διεξαγούσης παν ζήτημα ενώπιον του Συμβουλίου και εκλιπαρούσι τον διορισμόν Επιτροπής ίνα εξετάση επιτοπίως τα παράπονα του τόπου ως προς την κακοδιοίκησίν του.*⁹⁶

Ήταν η πρώτη φορά που καταγγελλόταν η κυβέρνηση στο υπουργείο Αποικιών από όλα τα αιρετά μέλη. Εντούτοις κανένα μέτρο δεν λήφθηκε, αφού το επόμενο έτος ο Haynes Smith θα αναχωρούσε από το νησί. Παρόλα αυτά, η ενέργεια των βουλευτών οδήγησε σε μακρά αρθρογραφία, με την οποία περιγραφόταν με μελανά χρώματα η αρμοστεία του.⁹⁷ Το ζήτημα, μετά και την ηχηρή αποσιώπησή του από την κυβέρνηση, επανέφερε ο Ζαννέτος με επερώτηση το επόμενο έτος, στην οποία ο Αρχιγραμματέας απάντησε ότι ακόμα μελετάται.⁹⁸

Η σύνοδος του 1903 από νομοπαρασκευαστική άποψη δεν ήταν επιτυχής, αφού ελάχιστα νομοσχέδια εγκρίθηκαν. Αυτό οφειλόταν αφενός στην αντιδραστική πολιτική των ελλήνων βουλευτών και στη μερική συνεργασία των οθωμανών συναδέλφων τους σε

⁹³ ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 30-6-1903 κ.ε.

⁹⁴ «Στάδιον συμπράξεως Ελλήνων και Μωαμεθανών», εφ. *Εναγόρας*, 5-6-1903.

⁹⁵ ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρίες 1 και 2-7-1903 κ.ε.

⁹⁶ Το τηλεγράφημα, το οποίο συντάχθηκε στον προθάλαμο του Νομοθετικού Συμβουλίου στις 22 Ιουνίου 1903 (ν.η.) υπογράφηκε από όλα τα αιρετά μέλη. Παρατίθεται στο «Κυβερνητική κωλυσιεργία», εφ. *Εναγόρας*, 12-6-1904 και στο «Έκτακτα μέτρα», εφ. *Αλήθεια*, 13-6-1903.

⁹⁷ «Ο Μ. Αρμωστής και η πολιτική του», εφ. *Εναγόρας*, 19-6-1903.

⁹⁸ ΤΝΑ: CO69/18. Συνεδρία 17-5-1904. Βλ. και «Διά το υπόμνημα του Νομοθετικού», εφ. *Εναγόρας*, 6-5-1904.

όσα ήταν προς το συμφέρον της κοινότητάς τους. Αξιοσημείωτη ήταν η εισαγωγή του ενωτικού αιτήματος από τους Έλληνες στην αντιφώνηση, αλλά και το ψήφισμα για επιστροφή της Κύπρου στην Τουρκία, που εισήχθη από τους οθωμανούς βουλευτές.⁹⁹

Μετά την έγκριση του τουρκικού ψηφίσματος με τη συνεργασία των Βρετανών, στο νησί επικράτησε ένταση και εκδηλώθηκαν αντιδράσεις με συλλαλητήρια και ψηφίσματα εναντίον της κυβερνητικής στάσης και του ψηφίσματος, διατρανώνοντας και πάλι τους ενωτικούς πόθους των κατοίκων, όπως θα αναλυθεί παρακάτω. Η προδημοσίευση των νομοσχεδίων στην Επίσημη Εφημερίδα έδωσε την ευκαιρία στον Τύπο να σχολιάσει και πάλι με αρνητικό τρόπο τις εργασίες που προβλέπονταν να απασχολήσουν το Συμβούλιο. Σύμφωνα τόσο με την *Αλήθεια*, όσο και τον *Ευαγόρα*, η πλειοψηφία των προτεινόμενων νομοσχεδίων είχαν ήδη απορριφθεί από το Συμβούλιο και θα παρουσιάζονταν ξανά για ψήφιση, τονίζοντας η μεν πρώτη την ανάγκη για αναθεώρηση του συντάγματος, ο δε δεύτερος την ανάγκη προσήλωσης των βουλευτών στον πρωταρχικό τους στόχο που έπρεπε να ήταν το εθνικό ζήτημα. Αντίθετα, η εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου*, που εκπροσωπούσε τους «διαλλακτικούς», αφού κατήγγειλε την επαναφορά των απορριφθέντων νομοσχεδίων, τόνισε την ανάγκη για εισαγωγή συγκεκριμένων άλλων.¹⁰⁰

Σε αυτή την ατμόσφαιρα, μεσούντος του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, συγκλήθηκε στις 23 Μαρτίου 1904 η τρίτη σύνοδος. Στην τελευταία του εναρκτήρια ομιλία, ο Haynes-Smith, λίγους μήνες πριν αναχωρήσει από το νησί, αναφέρθηκε στα έργα που έγιναν και που προγραμματιζόνταν να γίνουν, κάνοντας αναφορά και επιρρίπτοντας έμμεσα ευθύνη στο Συμβούλιο για την ακύρωση ορισμένων έργων, λόγω απόρριψης των σχετικών νομοσχεδίων.¹⁰¹ Όπως αναφέρθηκε στον Τύπο, ο λόγος ήταν «κενός» και απλή στατιστική παράθεση της αγροτικής παραγωγής του περασμένου έτους.¹⁰²

Η αντιφώνηση ήταν και πάλι ιδιαίτερα επιθετική. Τονιζόταν η «βαρύτατη και καταθλιπτική φορολογία», η οποία εξάντλησε τους κατοίκους αλλά και η έλλειψη οικονομικής αρωγής εκ μέρους των Βρετανών, αφού, ακόμα και τα έργα στα οποία αναφέρθηκε ο Αρμοστής στην ομιλία του γίνονταν από πόρους των κατοίκων. Ευχαρίστησαν εντούτοις την κυβέρνηση για τα υπό εκτέλεση έργα, παρά τις επιφυλάξεις που τηρούσαν για ορισμένα από αυτά, όπως τα λιμενικά έργα στην Αμμόχωστο.

⁹⁹ Βλ. σχετικά και «Το έργον του Νομοθετ. Συμβουλίου», εφ. *Ευαγόρας*, 3-7-1903.

¹⁰⁰ Βλ. «Νομοσχέδια επί νομοσχεδίων», εφ. *Αλήθεια*, 6-2-1904, «Νομοθετική ματαιοπονία», εφ. *Ευαγόρας*, 31-1-1904 και «Το Νομοθετικόν», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 31/13-2-1904 αντίστοιχα.

¹⁰¹ ΤΝΑ: CO69/18. Συνεδρία 23-3-1904. Για την ελληνική μετάφραση βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 574-576.

¹⁰² «Ο Εναρκτήριος και ο κυπριακός παράδεισος», εφ. *Αλήθεια*, 19-3-1904, «Επί του Λόγου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 20/2-4-1904.

Εξαπέλυσαν μομφή κατά της τοπικής διοίκησης, η οποία «κωφεύει εις τας συστάσεις» του Συμβουλίου, και κατά της κυβέρνησης στο Λονδίνο για αδιαφορία στις διάφορες εκκλήσεις τους, αλλά και για την μη πρόσκληση ιθαγενών μελών στις συνεδρίες του Εκτελεστικού Συμβουλίου. Όπως αναφερόταν, η κυβέρνηση ευαρεστούνταν για την ελάχιστη ανάπτυξη που παρατηρήθηκε στο νησί, η οποία οφειλόταν στην εργατικότητα των κατοίκων και στην καλή γεωργική παραγωγή, με αποτέλεσμα να αγνοεί τα αιτήματα των αντιπροσώπων του λαού για οικονομική και πνευματική ανάπτυξη. Τέλος, κατέγραψαν και πάλι την ελπίδα τους για κατάργηση του φόρου υποτελείας και ευόδωση των «δικαίων αξιώσεών» τους, «ήτοι την μετά της μητρός Ελλάδος ένωσιν».¹⁰³

Όπως ήταν αναμενόμενο, στο προσχέδιο της αντιφώνησης αντέδρασαν τα επίσημα μέλη, που συγκατατέθηκαν όμως στην ανάγνωσή της, με στόχο την επίτευξη ορισμένων, ευνοϊκότερων για την κυβέρνηση, τροποποιήσεων, ιδιαίτερα όσον αφορά το επιθετικό ύφος της. Έντονη συζήτηση έγινε για την έγκριση της τελευταίας παραγράφου, αφού είχε προστεθεί μετά την ολοκλήρωση των συνεδριών της Ειδικής Επιτροπής για τη σύνταξή της.¹⁰⁴

Παρά την αντιπαράθεση που δημιουργήθηκε, οι εργασίες του Συμβουλίου συνεχίστηκαν κανονικά, με τα μέλη του να συνεργάζονται αρμονικά για την ψήφιση των νόμων που θεωρούσαν ότι θα βελτίωναν το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων. Στην εν λόγω σύνοδο έγινε προσπάθεια για νομοθετική θεσμοθέτηση δύο ζητημάτων που απασχολούσαν για χρόνια τους κατοίκους. Αρχικά τέθηκε η τροποποίηση του νόμου για την Αγροτική Τράπεζα, που προκάλεσε μακρά συζήτηση. Σύμφωνα με τους έλληνες βουλευτές, η δομή της, όπως προβλεπόταν, θα έδινε απόλυτη ισχύ στην κυβέρνηση επί αυτής, ενώ δεν διασφαλιζόνταν αρκετά οι δανειζόμενοι αγρότες. Με τροποποιήσεις που προτάθηκαν, και που, παρά τις αρχικές τους αντιρρήσεις, υποστήριξαν και οι μωαμεθανοί βουλευτές, τελικά εγκρίθηκε ο νόμος, στον οποίο βασίστηκαν οι διαπραγματεύσεις για ίδρυση της πρώτης Αγροτικής Τράπεζας, δύο χρόνια αργότερα.¹⁰⁵ Αντίθετα, το σχετικό με τις αρχαιότητες

---

¹⁰³ TNA: CO69/18. Συνεδρία 19-4-1904. Για την ελληνική μετάφραση βλ. Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 577-584.

¹⁰⁴ Η συζήτηση διήρκησε τρεις συνεδρίες, από τις 29 μέχρι τις 31-3-1904, βλ. TNA: CO69/18. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τα οθωμανικά και τα επίσημα μέλη, αντιλαμβανόμενα την αριθμητική υπεροχή των Ελλήνων, λόγω της απουσίας ενός διορισμένου βουλευτή και ενός οθωμανού από την τελευταία συνεδρία, τη σχετική με το φόρο υποτελείας και το ενωτικό αίτημα, ζήτησαν την αναβολή της συζήτησης, με τη δικαιολογία ότι δεν προετοιμάστηκαν κατάλληλα, με τους Έλληνες να κατανηφίζουν το σχετικό αίτημα.

¹⁰⁵ TNA: CO69/18. Συνεδρίες 2-6-1904 κ.ε. Βλ. επίσης Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σελ. 603. Οι μωαμεθανοί βουλευτές, παρά το γεγονός ότι, σε συνεργασία με τα επίσημα μέλη, κατανήφισαν, χωρίς επιτυχία, σχεδόν όλες τις τροποποιήσεις που πρότειναν οι Έλληνες, τελικά υπερψήφισαν το νόμο, προφανώς για να μην αναλάβουν την πολιτική ευθύνη της άρνησης ενός τόσο σημαντικού νόμου. Για την επιτευχθείσα συμφωνία για τη δημιουργία της Αγροτικής Τράπεζας, δύο χρόνια αργότερα, ενημέρωσε το Συμβούλιο ο

νομοσχέδιο το οποίο οδηγήθηκε σε συζήτηση παρά τις αρχικές αντιρρήσεις των ελλήνων μελών για καταπάτηση ιδιωτικών περιουσιών, αναβλήθηκε για το επόμενο έτος.¹⁰⁶

Επιπρόσθετα, για πρώτη φορά τέθηκε επίσημα με επερώτηση του Σώζου η πιθανότητα εβραϊκού αποικισμού του νησιού, ένα ζήτημα που απασχολούσε από τα πρώτα χρόνια της αγγλικής κατοχής τους κατοίκους. Ο Αρμοστής επιβεβαιώνοντας τις πληροφορίες, ανέφερε ότι δεν θα τύγχαναν οποιασδήποτε ευνοϊκής μεταχείρισης από την κυβέρνηση σε περίπτωση εγκατάστασής τους στο νησί. Ο Θεοδότου τόνισε την έντονη αντίθεση των αιρετών μελών του Συμβουλίου σε αυτή την πιθανότητα.¹⁰⁷ Δύο χρόνια αργότερα, ο ίδιος ετοίμασε σχετικό νομοσχέδιο, το οποίο όμως τελικά απέσυρε, αφού και η κυβέρνηση δεν θεωρούσε σκόπιμο να συζητηθεί το εν λόγω θέμα εντός του Συμβουλίου.¹⁰⁸

Αξιοσημείωτη ήταν η προσπάθεια της κυβέρνησης για τη δημιουργία διαμετακομιστικού εμπορικού κέντρου στο λιμάνι της Αμμοχώστου, που προτάθηκε ως ψήφισμα του Συμβουλίου από τον Αρχιγραμματέα για έγκριση. Εντούτοις, ύστερα από ενδελεχή συζήτηση, και παρά τον ενθουσιασμό που προκάλεσε η είδηση στους κατοίκους της πόλης και επαρχίας Αμμοχώστου, καταψηφίστηκε από όλα τα αιρετά μέλη, πλην του Hadji Hafouz Ef, αφού θεωρήθηκε ως ένα ακόμα «απλούν πυροτέχνημα» και «φαντασιοκοπία» του Αρμοστή.¹⁰⁹ Η καταψήφισή του προκάλεσε την αντίδραση των κατοίκων της Αμμοχώστου, οι οποίοι μέσω συνέλευσης ετοίμασαν και απέστειλαν ψήφισμα διαμαρτυρίας προς τους βουλευτές και τον Αρμοστή.¹¹⁰

Πέραν των πιο πάνω, δύο αξιοσημείωτα γεγονότα συνέβησαν στη σύνοδο, τα οποία προκάλεσαν αναστάτωση στο νησί. Αρχικά, μετά από πρόταση του Σώζου για αφαίρεση της πίστωσης για τη μισθοδοσία των Βρετανών Εποπτών Παιδείας, από τον συμπληρωματικό προϋπολογισμό, ο Αρμοστής αναφέρθηκε σε αλληλογραφία του με τον πρόσφατα διορισμένο υπουργό Αποικιών A. Lyttelton, σχετικά με την αντιδραστική πολιτική που ακολουθούσαν τα ελληνικά, ιδιαίτερα, μέλη, σε θέματα που, όπως ισχυρίστηκε, ήταν πέραν των αρμοδιοτήτων του Συμβουλίου. Ο υπουργός επανέλαβε το

ίδιος ο Αρμοστής στο TNA: CO69/20. Συνεδρία 30-4-1906. Για τη σημασία που απέδιδε στην ίδρυσή της ο Καταλάνος είναι ενδεικτικό το άρθρο του, «Τράπεζα Γεωργική ή παραίτησις», εφ. *Εναγόρας*, 15-4-1904.

¹⁰⁶ TNA: CO69/18. Συνεδρία 7-6-1904. Για την ίδρυσή της βλ. Χρ. Κ. Κυριακίδης, «Η ίδρυση», *ό.π.*, σσ. 353-364.

¹⁰⁷ TNA: CO69/18. Συνεδρία 4-5-1904. Βλ. επίσης «Κατά του εβραϊκού αποικισμού», εφ. *Αλήθεια*, 7-5-1904.

¹⁰⁸ TNA: CO69/20. Συνεδρία 4-5-1906.

¹⁰⁹ Για τη συζήτηση βλ. TNA: CO69/18. Συνεδρία 31-5-1904. Βλ. και Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σελ. 346, και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 606-607, όπου θεωρεί ότι στόχος της κυβέρνησης ήταν ο σφετερισμός των ιδιωτικών περιουσιών στην Αμμόχωστο. Αντίθετα, η απόρριψη του ψηφίσματος επέφερε την αντίδραση των κατοίκων, που εκφράστηκε με επίσημη διαμαρτυρία προς το Συμβούλιο, βλ. TNA: CO69/18. Συνεδρία 15-6-1904.

¹¹⁰ Παρατίθεται στο «Εκ Βαρωσιών», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 5/18-6-1904.

διάγγελμα του πρώην υπουργού Αποικιών Lord Knutsford, ο οποίος σε παρόμοια περίπτωση το 1888, απείλησε με κατάργηση του Νομοθετικού Συμβουλίου (βλ. στο σχετικό κεφάλαιο), υπονοώντας ότι πιθανόν να προέβαινε και ο ίδιος σε ανάλογη πράξη. Το σημείο που προκάλεσε την έντονη ελληνική αντίδραση ήταν η πεποίθησή του υπουργού ότι τα αιρετά αυτά μέλη δεν εξέφραζαν την πλειοψηφία των κατοίκων, οι οποίοι ήταν ικανοποιημένοι με τη βρετανική κυβέρνηση.¹¹¹ Ιδιαίτερα η αναφορά στη δήλωση Knutsford προκάλεσε και την αντίδραση του Τύπου, ο οποίος σύσσωμος κατήγγειλε τις «ανελεύθερες απειλές» των Βρετανών.¹¹²

Κατά τη συζήτηση που ακολούθησε και ιδιαίτερα μετά την αναγνώριση από τον Αρμοστή της βλάβης που προκαλούσε το βάρος του φόρου υποτελείας στο νησί, τα αιρετά μέλη δήλωσαν την πρόθεσή τους για συνεργασία, με απώτερο στόχο τη βελτίωση της θέσης της Κύπρου.¹¹³ Όλοι οι έλληνες βουλευτές διαβεβαίωσαν την κυβέρνηση ότι θα συνεργάζονταν και θα υπερνικήζαν νομοσχέδια που θα ήταν προς όφελος των κατοίκων. Εντούτοις, κατά την νέα συζήτηση του συμπληρωματικού προϋπολογισμού, ο Σώζος, παρότι ένοιωθε το υπουργικό διάταγμα να επικρέμαται ως «δαμόκλειος σπάθη», όπως δήλωσε, επέμεινε στην αφαίρεση του ποσού για τους ξένους Επόπτες Παιδείας, τονίζοντας ότι αυτό ήταν καθολική απαίτηση των κατοίκων, τους οποίους αντιπροσώπευε στο Συμβούλιο.¹¹⁴ Από την άλλη, οι οθωμανοί βουλευτές επανέλαβαν ξανά την επιθυμία τους για μη εισαγωγή στο Συμβούλιο θεμάτων που δεν ήταν της αρμοδιότητάς τους και που, κατά την άποψή τους, απλά ήταν «χάσιμο χρόνου».¹¹⁵

Αξιοπρόσεκτη ήταν και η συζήτηση που διεξήχθη για το νομοσχέδιο περί δανείου για λιμενικές βελτιώσεις στη Λάρνακα, αφού προκάλεσε, λόγω τοπικισμού, εσωτερική ρήξη στους κόλπους της ελληνικής αντιπροσωπείας. Ορισμένοι βουλευτές το απέρριψαν, θεωρώντας ότι ήταν ευθύνη της κυβέρνησης να χρηματοδοτεί τα βελτιωτικά έργα, ενώ πίστευαν ότι πιθανή έγκρισή του θα επέφερε σταδιακή αύξηση της φορολογίας. Από την άλλη, μερίδα βουλευτών, οι Λαρνακείς (Ζαννέτος, Ρώσσοι, Βοντιτσιάνος, μητροπολίτης Κιτίου) και ο Hadji Hafouz ef. το υποστήριξαν μαζί με τα επίσημα μέλη, στηριζόμενοι στο γεγονός ότι οι κάτοικοι της Λάρνακας υπέστησαν σημαντικές αρνητικές οικονομικές επιπτώσεις, ιδιαίτερα μετά και τη βελτίωση του λιμανιού της Αμμοχώστου, και έτσι

¹¹¹ TNA: CO69/18. Συνεδρία 1-6-1904. Η ελληνική του μετάφραση και τα σχόλια στο Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σσ. 346-349, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π.*, τόμ. Γ', σσ. 595-603.

¹¹² «Ο υπουργός», *Αλήθεια*, 11-6-1904, «Αι απειλαί», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 29/11-6-1904, «Επίσημος αναγνώρισις του Έθν. Ζητήματος εν Κύπρω», εφ. *Εναγόρας*, 27-5-1904.

¹¹³ TNA: CO69/18. Συνεδρία 2-6-1904.

¹¹⁴ TNA: CO69/18. Συνεδρία 13-6-1904.

¹¹⁵ TNA: CO69/18. Συνεδρία 17-6-1904. Τελικά το κονδύλι καταψηφίστηκε λόγω της ελληνικής πλειοψηφίας.

εγκρίθηκε.¹¹⁶ Ο Ζαννέτος, στην αμέσως επόμενη συνεδρία, ανέφερε ότι η στάση των υπολοίπων βουλευτών ήταν εχθρική απέναντι στη Λάρνακα και ως αντίδραση, καταψήφισε το προτεινόμενο προς συζήτηση νομοσχέδιο.¹¹⁷ Η ολοκλήρωση των έργων πάντως παρέμενε σε εκκρεμότητα μέχρι και το 1907, όταν εγκρίθηκε ομόφωνα ψήφισμα για παραχώρηση ενός σημαντικού ποσού (£21,500) από τα έσοδα της κυβέρνησης για το σκοπό αυτό.¹¹⁸ Το ζήτημα τέθηκε και κατά τη συζήτηση για την αντιφώνηση του επόμενου έτους, αφού ο νόμος δεν έτυχε της έγκρισης του Στέμματος. Το γεγονός ότι προτεινόταν, πέραν της εκταμίευσης 10,000 λιρών από το Ακριδικό Ταμείο, και η αύξηση της φορολόγησης των εξαγωγών από το λιμάνι της Λάρνακας, ώστε να εξασφαλιστούν τα αναγκαία χρήματα, επέφερε την αντίδραση των αιρετών βουλευτών. Η πρόταση για τη δεύτερη πηγή αποσύρθηκε, με τη δικαιολογία ότι θα αποτελούσε πλήγμα για το εμπόριο, και στη θέση της, παρά την αντίδραση των οθωμανικών μελών, προστέθηκε η εγγύηση από τα Γενικά Έσοδα του νησιού.¹¹⁹

Η αναχώρηση του Αρμοστή Haynes Smith έβαλε τέλος σε μια από τις σημαντικότερες αρμοστείες στο νησί, κατά την οποία επιτελέστηκαν σημαντικά δημόσια έργα. Ωστόσο ο ίδιος ουδέποτε συνειδητοποίησε τη δυναμική του ενωτικού κινήματος, αλλά σε συνεργασία με τους οθωμανούς βουλευτές, προσπάθησε να αναγάγει, σύμφωνα με τις κατηγορίες των ελλήνων βουλευτών, και τον τουρκικό εθνικισμό ως σημαντικό πυλώνα της κυπριακής πολιτικής σκηνής. Επίσης, δεν αντιλήφθηκε τη σημασία που θα είχε η άρση της υποχρέωσης καταβολής του φόρου υποτελείας στην ανάπτυξη της οικονομίας και του νησιού, γενικότερα.¹²⁰

Η ανάληψη της Αρμοστείας από τον Charles King-Harman στα μέσα Οκτωβρίου 1904 του έδωσε την ευκαιρία, όπως δήλωσε στον πρώτο του εναρκτήριο λόγο, να περιοδεύσει στο νησί και να γνωρίσει από κοντά τα προβλήματα που απασχολούσαν τους κατοίκους, ενώ και ο Τύπος με σειρά άρθρων ενημέρωνε το νέο Αρμοστή για τις προτεραιότητες που έπρεπε να θέσει.¹²¹ Πρέπει να σημειωθεί ότι οι πρώτες ενέργειες και δηλώσεις του νέου Αρμοστή προκάλεσαν θετικές εντυπώσεις στους κατοίκους.¹²²

¹¹⁶ TNA: CO69/18. Συνεδρίες 14 και 15-6-1904.

¹¹⁷ TNA: CO69/18. Συνεδρία 17-6-1904.

¹¹⁸ TNA: CO69/21. Συνεδρία 19-3-1907.

¹¹⁹ Για τις συζητήσεις για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/19. Συνεδρία 6-3-1905 κ.ε.

¹²⁰ Για μια πρώτη κριτική στην αρμοστεία του Haynes Smith βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 607-608, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σσ. 356-358. Επίσης «Ο απερχόμενος Μ. Αρμοστής», εφ. *Ευαγόρας*, 24-7-1904 κ.ε.

¹²¹ Βλ. ενδεικτικά, «Επί τη αφίξει του νέου αρμοστού», εφ. *Αλήθεια*, 8-10-1904, «Αμεροληψία και δικαιοσύνη φυλετική», εφ. *Ευαγόρας*, 14-10-1904, «Πώς πρέπει να εργασθή ο νέος αρμοστής», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 2/15-10-1904, και τη σειρά άρθρων με τίτλο «Επιστολαί ανοικταί», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 16/29-10-1904 κ.ε.

¹²² Βλ. ενδεικτικά «Συνέντευξις μετά του Μ. Αρμοστού» και «Επί των δηλώσεων του Αρμοστού», εφ. *Αλήθεια*, 8-10-1904 και 19-11-1904 αντίστοιχα, «Ενδείξεις ευοίωνου», *Ευαγόρας*, 14-10-1904.

Αξιοσημείωτη ήταν και η κένωση δύο βουλευτικών θέσεων λόγω της αναχώρησης του Φ. Ζαννέτου από την Κύπρο, και του διορισμού του Hadji Hafouz Ef. στη θέση του Καδή. Τους αντικατέστησαν ο έμπορος Γεώργιος Πιερίδης και ο Mehmet Shefket Bey, χωρίς εκλογές.¹²³

Στην σύντομή του ομιλία, ο King-Harman έκανε ιδιαίτερη αναφορά στην αποτυχία συγκεκριμένων νόμων και την πρόθεση αναθεώρησης του συνόλου της εγκριθείσας νομοθεσίας. Επισήμανε επίσης την ανάγκη για βελτίωση της εκπαίδευσης, την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας και την προστασία των αρχαιοτήτων, ζητήματα που του τέθηκαν κατά την περιοδεία του στο νησί. Σημαντικό ήταν το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του, ο νέος Αρμοστής δεν δεσμευόταν για την πραγματοποίηση έργων, προτού λάβει την έγκριση του υπουργείου, για αυτό και αναφερόταν συχνά στην αλληλογραφία του με το Λονδίνο.¹²⁴ Επιπρόσθετα, τόλμησε να αναφερθεί σε αποτυχημένες, κατά την άποψή του, προσπάθειες για υλοποίηση έργων, όπως ήταν τα αρδευτικά της Μεσαορίας, χωρίς βέβαια να έχει οποιαδήποτε ευθύνη ο ίδιος.¹²⁵

Η αντιφώνηση, πέραν της έκφρασης της ελπίδας των βουλευτών για συνεργασία με την κυβέρνηση για τη «βελτίωσιν και προαγωγήν του τόπου», περιείχε και τις ευχαριστίες για το έργο που είχε επιτελεστεί. Παράλληλα, οι βουλευτές εμμέσως εξέφρασαν τη λύπη τους, για τη δαπάνη χρημάτων τα οποία θα μπορούσαν να διατεθούν για εκπαιδευτικές και άλλες σημαντικές ανάγκες των κατοίκων.¹²⁶ Τελικά, η αντιφώνηση ψηφίστηκε με τις ελληνοβρετανικές ψήφους, αφού οι Οθωμανοί την κατανήφισαν, λόγω της εισαγωγής της σχετικής με το φόρο υποτελείας παραγράφου.¹²⁷ Η θετική άποψη του King-Harman και η επιθυμία του για συνεργασία για επίλυση των προβλημάτων των κατοίκων φάνηκε και από την απάντησή του κατά την παραλαβή της αντιφώνησης.¹²⁸

Οι αγαθές προθέσεις του Αρμοστή, όπως χαρακτηρίστηκαν από τον Τύπο,¹²⁹ διαφάνηκαν πέραν του εναρκτηρίου λόγου και στις ενέργειές του εντός του Συμβουλίου. Για πρώτη φορά παρουσιάστηκαν επί μακρόν τα παράπονα για το Δασικό Τμήμα, και ο Αρμοστής δεσμεύτηκε ότι θα ετοίμαζε, σε συνεργασία με διάφορους εμπλεκόμενους,

¹²³ Βλ. την αλληλογραφία, ΚΑΚ: SA1:2986/1904 και ΚΑΚ: SA1:3109/1904.

¹²⁴ Σε επιστολή του προς τον υπουργό Lyttelton, ημερομ. 7-4-1905, TNA: CO67/142/13365, ο King-Harman εξέφρασε την έκπληξή του για την πολιτική που ακολουθείτο μέχρι τότε να μην παρουσιάζεται ενώπιον του Συμβουλίου η αλληλογραφία με το υπουργείο, κάτι που θα επέλυε αρκετές παρεξηγήσεις και θα μείωνε τη δυσπιστία προς την κυβέρνηση.

¹²⁵ TNA: CO69/19. Συνεδρία 1-3-1905. Για την ελληνική μετάφραση, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σσ. 365-367.

¹²⁶ TNA: CO69/19. Συνεδρία 9-3-1905. Για την ελληνική μετάφραση βλ. Ν. Καταλάνος, *στο ίδιο*, σσ. 368-371.

¹²⁷ Για τις συζητήσεις για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/19. Συνεδρία 6-3-1905 κ.ε.

¹²⁸ TNA: CO69/19. Συνεδρία 9-3-1905.

¹²⁹ Εφ. *Αλήθεια*, 25-2-1905.

ειδικό νομοσχέδιο για αντιμετώπισή τους.¹³⁰ Οι προθέσεις του βέβαια εκτιμήθηκαν από τους αιρετούς βουλευτές, κάτι που διαφάνηκε και από την έγκριση του προϋπολογισμού «αθορύβως».¹³¹

Στα πλαίσια των θετικών προσπαθειών του νέου Αρμοστή θεωρήθηκε και η εισαγωγή, ενώπιον του Συμβουλίου, νομοσχεδίου για τις αρχαιότητες, το οποίο, σύμφωνα και με τις επιθυμίες των αιρετών μελών, απαγόρευε την εξαγωγή τους από το νησί, πρόνοια με την οποία συμφώνησε και η κυβέρνηση, μεταβάλλοντας τις μέχρι τότε απόψεις της.¹³² Παρά τις αρχικές διαφωνίες ορισμένων βουλευτών λόγω των αυστηρών τιμωριών και της καταπάτησης των ιδιωτικών ελευθεριών, εντούτοις η πλειοψηφία θεώρησε ότι ήταν το αναμενόμενο από όλους νομοσχέδιο και τέθηκε προς συζήτηση. Εκεί διαφάνηκε η διάσταση απόψεων μεταξύ των ελλήνων βουλευτών με τους Τούρκους και Βρετανούς, σχετικά με την εξαίρεση από τις πρόνοιες του νόμου των εκκλησιαστικών περιουσιών και ιδιαίτερα του Ενκαφ, οδηγώντας σε προσωρινή αναβολή της συζήτησης, ώστε να ληφθεί η άποψη των θρησκευτικών ηγετών των μουσουλμάνων. Ήταν μια πρωτότυπη μέθοδος, η οποία καθιερώθηκε από τον νέο Αρμοστή που προέβλεπε τη λήψη των απόψεων των εμπλεκόμενων φορέων για κάθε ζήτημα που απασχολούσε το Συμβούλιο. Τελικά, μετά από μακρά συζήτηση, το νομοσχέδιο εγκρίθηκε, παρά τις αντιδράσεις κυρίως των Οθωμανών και ορισμένων Ελλήνων για την αυστηρότητα των ποινών.¹³³ Στα πλαίσια της προστασίας των αρχαιοτήτων, το επόμενο έτος προτάθηκε ψήφισμα από τον Γ. Σιακαλλή για την παροχή χορηγίας 5000 λιρών από τη βρετανική κυβέρνηση για το Κυπριακό Μουσείο.¹³⁴

Το πέρας της συνόδου του 1905 σηματοδοτήθηκε από την έκφραση των ευχαριστιών του Αρμοστή και του μητροπολίτη Κιτίου για την ειρηνική και παραγωγική εργασία του Συμβουλίου. Όπως τόνισε ο Κύριλλος, δεν ήταν τόσο η ποσότητα των νόμων που ψηφίστηκαν (ανάμεσά τους και του εκπαιδευτικού νόμου, όπως θα φανεί παρακάτω), όσο η ποιότητά τους, αφού επέλυαν μακροχρόνια προβλήματα που ταλάνιζαν το νησί. Από την άλλη, η ηρεμία και η άψογη συνεργασία ανάμεσα στα μέλη και την κυβέρνηση

¹³⁰ Για τα προβλήματα και τη δέσμευση του Αρμοστή βλ. TNA: CO69/19. Συνεδρίες 3 και 4-4-1905.

¹³¹ «Λευκωσιάτικα», εφ. *Αλήθεια*, 25-3-1905.

¹³² Το νομοσχέδιο χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό, αφού αναμενόταν για πολλά χρόνια η εισαγωγή του, βλ. «Το νέον περί Αρχαιοτήτων νομοσχέδιον», εφ. *Αλήθεια*, 1-4-1905. Χαρακτηριστική ήταν η αποστολή ευχαριστήριου τηλεγραφήματος στον Αρμοστή από τα μέλη των Λεσχών «Ένωσις» και «Ισότης» της Λεμεσού: «Επιδοκίμασία της πόλεως διά το περί Αρχαιοτήτων νέον νομοσχέδιον», εφ. *Αλήθεια*, 1-4-1905.

¹³³ TNA: CO69/19. Συνεδρία 10-4-1905 κ.ε. Για την ικανοποίηση που προκάλεσε η ψήφισή του βλ. «Αι Αρχαιότητες» και «Η είδησις», εφ. *Αλήθεια*, 8-4-1905 και 13-5-1905, και για τα αρνητικά σχόλια για όσους τον καταψήφισαν, «Ο νέος περί αρχαιοτήτων νόμος», εφ. *Αλήθεια*, 15-4-1905. Αντίθετα, η εφ. *Φωνή της Κύπρου* χαρακτήρισε την έγκρισή του ως «κατάλυση της ελευθερίας», αφού δινόταν το δικαίωμα σωματικού ελέγχου υπόπτων από τους αστυνομικούς, βλ. «Οι δύο δρακόντειοι νόμοι», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 23/6-5-1905.

¹³⁴ TNA: CO69/20. Συνεδρία 24-4-1906.

οφειλόταν, σύμφωνα με τον έλληνα βουλευτή, στον νέο Αρμοστή, ο οποίος, τόσο με τη δράση του, όσο και με τη συμπεριφορά του επέδειξε σεβασμό προς τους αιρετούς βουλευτές και τις απόψεις τους. Με την άποψη του Κυρίλλου συμφώνησε και ο Dervish Pasha, αποδίδοντας τα εύσημα στον King-Harman για τη στάση και την καλή του θέληση με την οποία αντιμετώπισε τα ζητήματα των κατοίκων.¹³⁵

Στον εναρκτήριο του λόγο, στην τελευταία σύνοδο της νομοθετικής περιόδου (1906), ο Αρμοστής, ο οποίος συνέχιζε τις περιοδείες του στο νησί,¹³⁶ επισήμανε τις αρμονικές σχέσεις του με το Συμβούλιο, που τον ενδυνάμωναν, όπως τόνισε, στην άσκηση των καθηκόντων του. Δήλωσε επίσης την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε η κυβέρνηση του στην οιοβιομηχανία αλλά και στα παράπονα και τις καταγγελίες για το Δασικό Τμήμα, όπως εκδηλώθηκαν το προηγούμενο έτος. Αξιοσημείωτη ήταν η προσπάθεια του Αρμοστή για την εκπλήρωση προτάσεων που κατατέθηκαν από τους βουλευτές στην προηγούμενη σύνοδο, όπως ήταν η αύξηση των μισθών των ιθαγενών δικαστών, η ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας και η μείωση ορισμένων φόρων.¹³⁷

Η αντιφώνηση των βουλευτών ήταν ιδιαίτερα φιλική προς τον Αρμοστή. Αφού επισήμαναν την ανάγκη για την ανάπτυξη της γεωργίας και τη μείωση της φορολογίας, με απώτερο στόχο την περαιτέρω αύξηση του εμπορίου, ιδιαίτερα του εξαγωγικού, ζήτησαν την εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών υγιεινής για τους κατοίκους, την εκτέλεση περαιτέρω λιμενικών έργων και στις υπόλοιπες (πλην Αμμοχώστου) πόλεις και άλλα αναπτυξιακά έργα.¹³⁸

Η συζήτηση για την έγκριση της αντιφώνησης,¹³⁹ παρά το γεγονός ότι ήταν ιδιαίτερα μακρά, δεν κυμάνθηκε σε υψηλούς τόνους, ενώ οι οποιεσδήποτε τροποποιήσεις έγιναν με τη συνεργασία των ελλήνων και τούρκων βουλευτών, πέραν των αναφορών στο φόρο υποτελείας, όπως θα αναφερθεί αλλού.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η τροποποίηση που πρότεινε ο Σώζος, με την οποία εισαγόταν στην αντιφώνηση η πρόταση για ανάλογη φορολόγηση στα εισαγωγικά προϊόντα των χωρών που επέβαλλαν υψηλούς δασμούς στα εξαγωγικά προϊόντα του νησιού. Η πρόταση αυτή μορφή «εμπορικού εμπόργκο» και ανάγκης σύναψης εμπορικών συμβάσεων με άλλες χώρες ήταν μια διαχρονική απαίτηση των βουλευτών ως απάντηση στην ιδιαίτερα υψηλή φορολογία που επέβαλλαν κράτη, όπως η Αυστρία, στα κυπριακά

¹³⁵ TNA: CO69/19. Συνεδρία 22-5-1905. Βλ. και «Λευκωσιάτικα» και «Ολίγα», εφ. *Αλήθεια*, 13 και 20-5-1905 αντίστοιχα. Αντίθετη άποψη είχε η κυρηνειακή εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, «Ο πάταγος», 21/3-6-1905, γεγονός που οφειλόταν προφανώς στην αντιπολιτευτική της κριτική προς τους έλληνες βουλευτές.

¹³⁶ «Ο Μ. Αρμοστής» και «Ο Μέγας Αρμοστής ανά τα οιοφόρα χωριά Λεμεσού», εφ. *Αλήθεια*, 12-8-1905 και 23-9-1905.

¹³⁷ TNA: CO69/20. Συνεδρία 30-1-1906.

¹³⁸ TNA: CO69/20. Συνεδρία 15-2-1906.

¹³⁹ Οι συζητήσεις για την έγκριση της αντιφώνησης, TNA: CO69/20. Συνεδρία 8-2-1906 κ.ε.

προϊόντα. Αναφορά στο ζήτημα έγινε και κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του Τελωνείου, με τους αιρετούς βουλευτές να κατηγορούν την κυβέρνηση για αδιαφορία, αφού ορισμένα κράτη, όπως η Ελλάδα, πέτυχαν τη διατήρηση των χαμηλών δασμών στα εξαγωγικά τους προϊόντα σε χώρες όπως η Αυστρία, η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Γερμανία, κάτι που δεν επιδιώχθηκε και για τα κυπριακά.¹⁴⁰ Το αίτημα επαναλήφθηκε και κατά την αντιφώνηση της επόμενης χρονιάς, παρά την πρόταση του Hami Bey για αφαίρεση των τουρκικών περιοχών.¹⁴¹

Στην κύρια νομοθετική εργασία, η κυβέρνηση παρουσίασε κυρίως τροποποιητικά νομοσχέδια σε ήδη ψηφισθέντες νόμους. Κατά τη συζήτησή τους καταβλήθηκε προσπάθεια εκ μέρους των αιρετών μελών για παραχώρηση περαιτέρω εξουσιών στα αιρετά σώματα, αφαιρώντας τις από τους βρετανούς αξιωματούχους,¹⁴² αλλά και για μείωση διάφορων φορολογιών, με απώτερο στόχο την ανακούφιση των κατοίκων.¹⁴³ Σημαντική ήταν και η προσπάθεια, μέσω ψηφισμάτων, για απαλλαγή από δαπάνες που επιβλήθηκαν με διάφορες νομοθεσίες,¹⁴⁴ αλλά και μετατροπή φορολογιών, ιδιαίτερα της δεκάτης.¹⁴⁵ Εντούτοις, όπως και ο Αρμοστής ανέφερε στην έκθεσή του προς το υπουργείο, οι βουλευτές «δεν κρατούσαν κρυφή την πρόθεσή τους να προβούν στην αναγκαία και επίσημη εργασία και να αφήσουν τα σημαντικά ζητήματα στους διάδοχούς τους» κάτι που και ο ίδιος θεωρούσε λογικό.¹⁴⁶

Ο Ρώσος, ενόψει και των επερχόμενων δημαρχιακών εκλογών, πρότεινε νομοσχέδιο για την αντιμετώπιση «των δωροδοκιών και άλλων απρεπών ενεργειών» στις εκλογές αυτές.¹⁴⁷ Αντίθετοι στάθηκαν οι υπόλοιποι έλληνες βουλευτές, θεωρώντας το νομοσχέδιο μη αναγκαίο, αφού δεν εμφανίστηκε οποιαδήποτε τέτοια περίπτωση δωροδοκίας κατά τις δημαρχιακές εκλογές, ελάχιστες εξάλλου από το 1878. Εντούτοις, ζήτησαν την ολοκληρωτική επανατοποθέτηση του ζητήματος και την πλήρη

¹⁴⁰ TNA: CO69/20. Συνεδρία 26-3-1906. Η πρόταση αυτή είχε και τη στήριξη του Τύπου, βλ. «Εμπορικά συμβάσεις», *Φωνή της Κύπρου*, 29/12-5-1906.

¹⁴¹ TNA: CO69/21. Συνεδρία 14-2-1907.

¹⁴² Βλ. ενδεικτικά την προσπάθεια για αφαίρεση από τους επαρχιακούς διοικητές της εξουσίας για πρόταση απαγόρευσης κατοχής όπλων στη συζήτηση για το νομοσχέδιο περί πυροβόλων όπλων, στο TNA: CO69/20. Συνεδρία 19-2-1906.

¹⁴³ TNA: CO69/20. Συνεδρία 18-2-1906.

¹⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά το ψήφισμα του Θ. Θεοδότου σχετικά με τα αρδευτικά έργα, TNA: CO69/20. Συνεδρία 28-2-1906.

¹⁴⁵ TNA: CO69/20. Συνεδρία 2-5-1906, όπου ο Θεοδότου πρότεινε την κατάργηση της δεκάτης και την επιβολή εξαγωγικού φόρου. Με την πρακτική αυτή διαφώνησε η εφ. *Φωνή της Κύπρου*, η οποία θεωρούσε ότι η κατάργηση ορισμένων φορολογιών και η αντικατάστασή τους με άλλες έπληττε τελικά τα συμφέροντα των κατοίκων, βλ. «Οι καταργηθέντες φόροι», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 13/26-5-1906.

¹⁴⁶ TNA: CO67/146/21640. Επιστολή King-Harman προς Earl of Elgin, Λευκωσία 1-6-1906.

¹⁴⁷ Το νομοσχέδιο είχε υποβληθεί και το προηγούμενο έτος, βλ. TNA: CO69/19. Συνεδρία 19-5-1905, η συζήτησή του όμως αναβλήθηκε. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι κάτοικοι της Λάρνακας, όπου ήταν δήμαρχος ο Ρώσος, εξέφρασαν τη διαφωνία τους, με αναφορά τους προς το Συμβούλιο, καταγγέλλοντας τον εισηγητή του νομοσχεδίου ότι στόχος του ήταν η εκμετάλλευση της θέσης του για την αφαίρεση από τους εκλογικούς καταλόγους ψηφοφόρων βλ. «Αναφορά Λαρνακέων», εφ. *Αλήθεια*, 3-3-1906.

ανεξαρτητοποίηση των δημαρχείων. Τη μη αναγκαιότητα του νομοσχεδίου υποστήριξαν και τα επίσημα μέλη, με τον Δικηγόρο του Στέμματος να θεωρεί ότι πιο λειτουργικός θα ήταν ένας νόμος στα πλαίσια του αντίστοιχου βρετανικού. Η πρόταση όμως του Ρώσσου έδωσε την ευκαιρία στους οθωμανούς βουλευτές να θέσουν και πάλι το αίτημα για αναθεώρηση της υπάρχουσας νομοθεσίας, ώστε να αποκτήσουν το δικαίωμα και οι μουσουλμάνοι να εκλεγούν πρόεδρο στα Δημοτικά Συμβούλια.¹⁴⁸ Τελικά το νομοσχέδιο αποσύρθηκε, μέχρι να ετοιμαστεί νέο, σύμφωνα και με τα βρετανικά πρότυπα.

Παρόμοιας φύσης νομοσχέδιο προτάθηκε από την κυβέρνηση και το 1908, σχετικά με την «Προστασία από πράξεις δωροδοκίας» κατά τις εκλογές. Οι έλληνες βουλευτές παρά το γεγονός ότι συμφωνούσαν με τη γενική ιδέα και το σκοπό του, εντούτοις αντέδρασαν στην εισαγωγή του, αφού επιδίωκαν την προσαρμογή του βρετανικού εκλογικού νόμου στις κυπριακές ιδιαιτερότητες και όχι απλά επιβολή ορισμένων (δύο) άρθρων του.¹⁴⁹

Το ζήτημα της μη διεξαγωγής εκλογών για ανάδειξη των Δημοτικών Συμβουλίων τέθηκε και κατά την σύνοδο του 1906. Οι αιρετοί βουλευτές κατηγόρησαν την κυβέρνηση για αδιαφορία, αφού δεν μερίμνησε για την ετοιμασία εκλογικών καταλόγων, και για τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων των κατοίκων, με τον διορισμό Δημοτικών Συμβουλίων. Το θέμα πρέπει να αντιμετωπιστεί μέσα από τον ευρύτερο φακό της διαμάχης του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, αφού ο διορισμένος Δήμαρχος Λευκωσίας, Α. Λιασίδης, ήταν από τους επικεφαλής των κηρυνειακών. Την εκ νέου ανάδειξη του ζητήματος εκμεταλλεύτηκαν οι οθωμανοί βουλευτές, οι οποίοι ζήτησαν την εκλογή ομοεθνούς τους στη δημαρχία, με τους έλληνες βουλευτές να προτείνουν την ετοιμασία σχετικού νομοσχεδίου, με συγκεκριμένα κριτήρια, κάτι που θα βοηθούσε και στην καλύτερη οργάνωση των αστικών κέντρων, άποψη με την οποία συμφώνησε και ο Αρμοστής.¹⁵⁰ Ο θόρυβος συνεχίστηκε, ιδιαίτερα για την παρέμβαση του Διοικητή Λάρνακας στις εκλογές για ανάδειξη Δημοτικού Συμβουλίου στα Λεύκαρα, με την αφαίρεση συγκεκριμένων υποψηφίων από τους εκλογικούς καταλόγους, ώστε, σύμφωνα με τις κατηγορίες του Θ. Θεοδότου, να εκλεγούν οι επιλεγμένοι από την κυβέρνηση υποψήφιοι.¹⁵¹

---

¹⁴⁸ Το αίτημα αφορούσε ιδιαίτερα το Δημαρχείο της Λευκωσίας, όπου εκλέγονταν πέντε Οθωμανοί και έξι Έλληνες, με αποτέλεσμα, υπό φυσιολογικές συνθήκες, να εκλέγεται πάντα έλληνας πρόεδρος του Συμβουλίου. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του Chefket Bey, με την πιο πάνω αναλογία, έπρεπε να εκλέγεται έλληνας δήμαρχος για έξι χρόνια και Τούρκος για πέντε χρόνια. Ολόκληρη η συζήτηση στο ΤΝΑ: CO69/20. Συνεδρία 22-2-1906.

¹⁴⁹ ΤΝΑ: CO69/22. Συνεδρία 5-5-1908.

¹⁵⁰ ΤΝΑ: CO69/20. Συνεδρία 20-3-1906.

¹⁵¹ ΤΝΑ: CO69/20. Συνεδρία 21-3-1906.

Το τροποποιητικό νομοσχέδιο σχετικά με τα δημαρχεία τελικά κατατέθηκε το 1907. Η κύρια αντίρρηση προήλθε από τον κηρυνειακό Σ. Αραούζο, που ζήτησε όπως η ετοιμασία των εκλογικών καταλόγων να παραμείνει στην αρμοδιότητα των δημαρχείων αντί να παραχωρηθεί στους Επαρχιακούς Διοικητές. Άποψη με την οποία διαφώνησε ο Σώζος, κατηγορώντας τα δημαρχεία για μεροληψία. Την αύξηση του εκλογικού σώματος μέσω της μείωσης των εκλογικών προσόντων πρότειναν άλλα ελληνικά μέλη, με την πρόταση να κατανηφιζείται σε σχετική ψηφοφορία.¹⁵²

Στο πλαίσιο της επιδίωξης ευρύτερων πολιτικών ελευθεριών εντάσσεται και το νομοσχέδιο που ετοίμασε ο Θ. Θεοδότου, στηριγμένο στον αντίστοιχο οθωμανικό νόμο, σχετικά με τους Μουκτάρηδες. Σύμφωνα με αυτό, θα επανερχόταν το προνόμιο για εκλογή των κοινοταρχών από την κάθε κοινότητα ξεχωριστά, το οποίο ίσχυε και κατά την άφιξη των Βρετανών και καταργήθηκε με το νόμο του 1891. Έτσι, με την προτεινόμενη τροποποίηση της μεθόδου εκλογής θα μειωνόταν και η ισχύς του κηρυνειακού συνδυασμού.¹⁵³ Σύμφωνα με την πρόταση του Θεοδότου, τα εκλογικά κριτήρια θα ήταν ευρέα (όλοι οι φορολογούμενοι θα είχαν δικαίωμα ψήφου), η διάρκεια της θητείας θα ήταν διετής, ενώ οι υποψήφιοι για εκλογή θα προτεινόταν από τις κοινότητες και όχι από κάποιον αξιωματούχο, όπως συνέβαινε ως τότε.¹⁵⁴ Η συζήτηση του νομοσχεδίου συνεχίστηκε στα τέλη Απριλίου, οπότε και αποφασίστηκαν τόσο τα προαναφερθέντα μέτρα, όσο και η εκλογή δύο κοινοταρχών σε κάθε κοινότητα, όπου υπήρχαν πέραν των 30 μελών και των δύο εθνοτικών ομάδων, ένα αίτημα που προτάθηκε από τους οθωμανούς βουλευτές και εγκρίθηκε ομόφωνα.¹⁵⁵ Χαρακτηριστικό της προχειρότητας με την οποία ετοιμάστηκε το νομοσχέδιο ήταν το γεγονός ότι δεν λήφθηκε καμιά πρόνοια για τον τρόπο που θα διεξάγονταν οι εκλογές, όπως επισήμανε και ο Δικηγόρος του Στέμματος.¹⁵⁶

Παράλληλα, οι οθωμανοί βουλευτές έθεσαν και πάλι το διαχρονικό τους αίτημα για την εναλλαγή της θέσης του δημάρχου στις δύο κοινότητες και την κατοχή της από την κάθε κοινότητα για όσα έτη ισούνταν με τις θέσεις δημοτικών συμβούλων που κατείχε η κάθε μια. Πρότειναν επίσης όπως ο πρόεδρος και ο αντιπρόεδρος κάθε Συμβουλίου να προέρχονταν από ξεχωριστές κοινότητες. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι έλληνες βουλευτές διαφώνησαν, αφού η αρχή της πλειοψηφίας διασφαλιζόταν τόσο από το Διάταγμα του 1882, όσο και από τους οθωμανικούς νόμους για τα δημαρχεία. Με την άποψή τους

¹⁵² TNA: CO69/21. Συνεδρία 23-4-1907.

¹⁵³ Για τον έλεγχο των κηρυνειακών στα Διοικητικά Συμβούλια και τον τρόπο επηρεασμού, μέσω των κοινοταρχών, των κατοίκων βλ. Ν. Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό, ό.π.*, σελ. 18, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σσ. 125-126.

¹⁵⁴ TNA: CO69/20. Συνεδρία 12-3-1906.

¹⁵⁵ TNA: CO69/20. Συνεδρία 27-4-1906.

¹⁵⁶ TNA: CO69/20. Συνεδρία 22-3-1906 κ.ε.

συμφώνησε και ο Αρχιγραμματέας, ο οποίος ανέφερε ότι η εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των κατοίκων προς το πρόσωπο αυτού που ασκούσε εξουσία ήταν απαραίτητη. Η πρόταση του Hami Bey τελικά καταψηφίστηκε, αν και ένα χρόνο αργότερα η πρωτεύουσα του νησιού θα αποκτούσε Τούρκο Δήμαρχο, ως αποτέλεσμα της αρχιεπισκοπικής διαμάχης.¹⁵⁷

Η θετική άποψη που είχαν οι έλληνες βουλευτές για τον Αρμοστή King-Harman ενισχύθηκε από την επιτυχία του για χορηγία από τη βρετανική κυβέρνηση προς το νησί ύψους 50,000 λιρών ετησίως για μια τριετία, αρχόμενη από το 1907, για την αποπληρωμή του φόρου υποτελείας. Η απόφαση, η οποία ανακοινώθηκε στο Συμβούλιο από τον ίδιο τον Αρμοστή,¹⁵⁸ ακολούθησε τη δήλωση των βουλευτών για την πρόθεσή τους για πρόταση μομφής κατά της κυβέρνησης εξαιτίας της καθυστέρησης κατάθεσης του νομοσχεδίου για τον προϋπολογισμό.¹⁵⁹

Η σύνοδος του 1906 ήταν και η τελευταία στην οποία συμμετείχε ως Αρχιγραμματέας ο A. Young, μετά από μια μακρά θητεία στο νησί. Με την ευκαιρία της αναχώρησής του για τα Straits Settlement, όπου διορίστηκε αρχικά ως Αποικιακός Γραμματέας και κατόπιν Κυβερνήτης, τα αιρετά μέλη εξέφρασαν τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη τους για την εργασία του. Από την πλευρά του, ο Αρχιγραμματέας ευχαρίστησε τους βουλευτές, ορισμένοι από τους οποίους, όπως ο ίδιος τόνισε, ήταν πολιτικοί του αντίπαλοι, κατά την εκλογική του περιπέτεια το 1891, ενώ εξέφρασε και την ικανοποίησή του για το υψηλό επίπεδο των μελών του Συμβουλίου και τη φιλοπατρία, με την οποία εργάζονταν.¹⁶⁰

Η σύνοδος του 1907 ακολούθησε μια έντονη προεκλογική περίοδο ενώ διεξήχθη στο μέσο εκλογικής δίκης. Στον εναρκτήριό του λόγο ο King-Harman έκανε ιδιαίτερη αναφορά στην αρωγή που θα παρείχε η κυβερνητική χορηγία των 50 χιλιάδων λιρών για τη βελτίωση της «κρίσιμης κατάστασης» που βρισκόταν το νησί, αλλά και στην υπομονή, την εργασία και τη φροντίδα που έπρεπε να επιδείξουν όλοι για ένα «λαμπρότερο μέλλον». Για πρώτη φορά αναφέρθηκε στην αύξηση του πληθωρισμού και στην ανάγκη για περαιτέρω αυξήσεις των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, κάτι που θα δηλωνόταν και στον προϋπολογισμό. Ιδιαίτερη αναφορά έκανε στους αστυνομικούς, αφού δεν θα τους παραχωρούνταν γενική αύξηση αλλά ένα είδος επιδόματος βάσει των ικανοτήτων τους. Σημαντικά έργα, όπως ο σιδηρόδρομος, τα αρδευτικά και τα λιμενικά έργα στην Αμμόχωστο είχαν ολοκληρωθεί αν και τα αρτεσιανά έργα δεν στέφθηκαν με επιτυχία, ενώ

¹⁵⁷ TNA: CO69/20. Συνεδρία 22-4-1907 κ.ε.

¹⁵⁸ Η ανακοίνωση προκάλεσε λαϊκό ενθουσιασμό, βλ. σχετικά «Η αγγλική κυβέρνησις δίδουσα επιχορήγησιν εις την Κύπρον», εφ. *Αλήθεια*, 3-3-1906.

¹⁵⁹ TNA: CO69/20. Συνεδρίες 12 και 13-3-1906.

¹⁶⁰ TNA: CO69/20. Συνεδρία 4-5-1906.

άλλα έργα, όπως τα λιμενικά στη Λάρνακα, θα υλοποιούνταν μέσω του προϋπολογισμού. Επιπρόσθετα, δρομολογήθηκαν και οι αναγκαίες προεργασίες για λιμενικά έργα στην Πάφο και την ανέγερση του κτηρίου για το μουσείο. Ο Αρμοστής δεσμεύτηκε για αύξηση στο κονδύλι για την Εκπαίδευση, για μέριμνα για το Δασικό και το Γεωργικό Τμήμα και τη μείωση της δεκάτης σε συγκεκριμένα προϊόντα. Τέλος, έκανε αναφορά και στην αναμενόμενη, μικρή, νομοθετική εργασία.¹⁶¹ Πρέπει να αναφερθεί ότι ο αρμοστειακός λόγος προκάλεσε συλλαλητήριο διαμαρτυρίας στην Κερύνεια, για το γεγονός ότι δεν έγινε οποιαδήποτε νύξη στο λιμάνι της πόλης, όσο και άρθρα σχετικά με τη μη αναφορά στις ανάγκες της Λεμεσού.¹⁶²

Για την έγκριση της αντιφώνησης υπήρξε έντονη συζήτηση για διάφορα θέματα ανάμεσα στους Τούρκους και στους Έλληνες βουλευτές. Η κύρια αντιπαράθεση εκπηγάζε από την επιμονή των Οθωμανών να υποστηρίζουν τις βρετανικές θέσεις, με στόχο την «αποτροπή των ελλήνων βουλευτών από το να θέσουν τις απόψεις τους ενώπιον της κυβέρνησης», ιδιαίτερα ως προς την παραχώρηση ευρύτερων ελευθεριών. Το ίδιο έπρατταν ακόμα και σε ζητήματα που έπλητταν τα γενικότερα συμφέροντα των κατοίκων, κάτι που προκαλούσε αρνητικά αισθήματα στα ελληνικά μέλη του Συμβουλίου. Χαρακτηριστική ήταν η επιμονή τους για συμπερίληψη και των αλλοδαπών χαμηλόμισθων υπαλλήλων στους δημοσίους υπαλλήλους που θα λάμβαναν αύξηση σύμφωνα με τις εξαγγελίες του Αρμοστή, για λόγους δικαιοσύνης, αλλά και ως έκφραση ευαρέσκειας για τη χορηγία των 50,000 λιρών. Από την άλλη, οι Έλληνες διαφωνούσαν, επιδιώκοντας αύξηση στους μισθούς μόνο των ιθαγενών υπαλλήλων, αφού, όπως ανέφεραν, εκλέχθηκαν για να αντιπροσωπεύουν τα συμφέροντα των Κυπρίων και όχι των ξένων. Τελικά υπερίσχυσε η πρώτη άποψη, την οποία υποστήριζαν και οι βρετανοί βουλευτές (ο Σώζος απουσίαζε).¹⁶³

Παρόμοια τύχη είχε και η παράγραφος σχετικά με το αίτημα για πλήρωση των θέσεων στη δημόσια υπηρεσία από ιθαγενείς, με βάση την αναλογία του πληθυσμού κάθε κοινότητας. Οι οθωμανοί βουλευτές με το επιχείρημα ότι οι διορισμοί έπρεπε να γίνονταν με βάση τα προσόντα και όχι την εθνική καταγωγή (επειδή θεώρησαν ότι θα ευνοούνταν οι Έλληνες), ζήτησαν την πλήρη διαγραφή της παραγράφου, ενέργεια που υποστήριξαν και τα επίσημα μέλη.¹⁶⁴ Η αλλοπρόσαλλη στάση των οθωμανών βουλευτών προκάλεσε την αντίδραση του ελληνικού τύπου, με την *Αλήθεια*, να τους χαρακτηρίζει ως «πνεύμα αντιλογίας», οι οποίοι «δεν αφήνουν να περάσει περίστασις χωρίς να καύσουν λιβανωτόν

¹⁶¹ TNA: CO69/21. Συνεδρία 5-2-1907.

¹⁶² «Συλλαλητήριοι εις την θύελλαν» και «Είνε», εφ. *Αλήθεια*, 8-2-1907.

¹⁶³ TNA: CO69/21. Συνεδρίες 14 και 15-2-1907.

¹⁶⁴ TNA: CO69/21. Συνεδρία 20-2-1907.

κολακείας πρό της μύτης των κυβερνώντων», καυτηριάζοντας με τον τρόπο αυτή την βρετανοτουρκική συνεργασία.¹⁶⁵

Εντούτοις η αντιφώνηση εγκρίθηκε με τις κοινές ελληνοβρετανικές ψήφους, αφού, λόγω της εισαγωγής της παραγράφου για το φόρο υποτελείας, τα οθωμανικά μέλη την καταψήφισαν. Αντίστοιχα, η παράγραφος υπέρ της ένωσης που υποστήριζαν οι Έλληνες βουλευτές, απορρίφθηκε από τους Βρετανούς και τους Τούρκους. Σημειώνεται ότι τα βρετανικά μέλη αν και ψήφισαν υπέρ της αντιφώνησης, εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους για το ύφος και το περιεχόμενό της αφού θεωρούσαν ότι στόχος της έπρεπε να ήταν η έκφραση ευχαριστιών προς την κυβέρνηση για το έργο που έγινε κατά το προηγούμενο έτος και οι προτάσεις προς τον Αρμοστή και το υπουργείο αναγκαίων μέσων για την ανάπτυξη του νησιού. Ο νέος Αρχιγραμματέας σχολίασε με θλίψη τη διάσπαση των αιρετών μελών, οι οποίοι, αντί να μεριμνούν για το καλό του νησιού, ενδιαφέρονταν μόνο για το καλό της κοινότητάς τους.¹⁶⁶

Στην αντιφώνηση, πέραν όσων αναφέρθηκαν, οι βουλευτές ευχαρίστησαν την κυβέρνηση για τα υλοποιηθέντα και τα υπό μελέτη έργα. Παράλληλα, πρότειναν διάφορα μέτρα που θα βοηθούσαν στη βελτίωση της εργασίας των διαφόρων τμημάτων ενώ υπέβαλαν παράπονα για τη λειτουργία ορισμένων, ιδιαίτερα για τα νεοϊδρυθέντα, τον σιδηρόδρομο και την Αγροτική Τράπεζα.¹⁶⁷ Η κύρια νομοθετική εργασία της συνόδου, πέραν των ζητημάτων που θα αναλυθούν παρακάτω, εκτελέστηκε με ομαλότητα και σε σύντομο χρονικό διάστημα, αφού η έντονη συζήτηση για την έγκριση της αντιφώνησης επισκίασε τις υπόλοιπες εργασίες.

Η επόμενη σύνοδος, το 1908, συγκλήθηκε με το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα να βρίσκεται στην κορύφωσή του, λίγους μήνες μετά και την επίσκεψη του υφυπουργού Αποικιών στο νησί και τον ενθουσιασμό που προκάλεσε. Εντούτοις, όπως αναφέρει και η εφημερίδα *Αλήθεια*, δεν αναμενόταν οποιαδήποτε άμεση αλλαγή στην κυβερνητική πολιτική, κάτι που επιβεβαιώθηκε και από τον καθιερωμένο εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή. Ο King-Harman, πέραν των συνηθισμένων αναφορών, δήλωσε την απογοήτευσή του για τη μη εκλογή Αρχιεπισκόπου, παρά τις προσπάθειες των υπολοίπων Ορθοδόξων Εκκλησιών και εξέφρασε την ελπίδα ότι το σημαντικό αυτό ζήτημα για την ηρεμία των κατοίκων και την ανάπτυξη του νησιού θα επιλυόταν σύντομα. Επιπρόσθετα, αναφέρθηκε στη χορηγία των 50,000 λιρών, που συνέβαλε στη βελτίωση των οικονομικών του νησιού ήδη από τον πρώτο χρόνο παραχώρησής της, αφού, σε συνάρτηση με την καλή

¹⁶⁵ «Αληθινόν», εφ. *Αλήθεια*, 22-2-1907. Παρόμοια ήταν και αντίδραση της εφ. *Φωνή της Κύπρου*, ιδιαίτερα για τη στάση τους για το φόρο υποτελείας, βλ. «Η διχογνωμία», 10/23-2-1907.

¹⁶⁶ TNA: CO69/21. Συνεδρία 20-2-1907.

¹⁶⁷ TNA: CO69/21. Συνεδρία 20-2-1907.

γεωργική παραγωγή, θα δημιουργούσε πλεόνασμα εσόδων, ένα μέρος των οποίων θα ξοδευόταν προς όφελος του νησιού, ενώ θα σχηματιζόταν και αποθεματικό ταμείο για έκτακτες περιπτώσεις. Παράλληλα πρότεινε αυξήσεις στο κονδύλι της Εκπαίδευσης, μέσω εισαγωγής ορισμένων κριτηρίων, σύμφωνα με το προηγούμενο της αστυνομίας.¹⁶⁸ Η αντιφώνηση ήταν πολύ σύντομη, μόλις δύο παράγραφοι, και εγκρίθηκε ομόφωνα από όλα τα παρόντα μέλη (απουσίαζαν ο Αραούζος και ο Σώζος). Πέραν των ευχαριστιών προς τον Αρμοστή, τα ελληνικά μέλη τόνισαν την ανάγκη για άμεση εισαγωγή του νομοσχεδίου για την εκλογή του Αρχιεπισκόπου, όπως αναφέρεται και αλλού.¹⁶⁹

Το θέμα της αύξησης των μισθών των ιθαγενών κυβερνητικών υπαλλήλων τέθηκε κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό από τον οθωμανό βουλευτή Shevket Bey, παράλληλα όμως με το αίτημα για συνέχιση πλήρωσης των ανώτερων αξιωμάτων από Βρετανούς, θεωρώντας ότι πιθανή κατάληψη τέτοιων θέσεων από Έλληνες θα προκαλούσε περισσότερα προβλήματα ανάμεσα στις δύο κοινότητες, λόγω της αδυναμίας τους να ασκούν τα καθήκοντά τους αμερόληπτα. Το γεγονός κατέγραφε την προτίμηση της ηγεσίας της τουρκικής μειονότητας στο να καταλαμβάνουν τις υψηλά αμειβόμενες ανώτερες διοικητικές θέσεις Βρετανοί, ύστερα από 30 ολόκληρα χρόνια βρετανικής κατοχής, αντί των συμπατριωτών τους, Ελλήνων. Εάν αυτό οφειλόταν σε φόβο απέναντι στους Έλληνες, ή σε προσπάθεια κολακείας των Βρετανών, δεν έχει τόσο σημασία, όσο ότι υπονομεύονταν έτσι οι προσπάθειες για ανάπτυξη του νησιού. Επιπρόσθετα, υποδηλώνει και την προσπάθεια της μουσουλμανικής κοινότητας να στηριχτεί στους Βρετανούς. Οι Έλληνες, από την άλλη, θεωρούσαν την κατάληψη ανώτερων θέσεων στη διοικητική μηχανή από τους ιθαγενείς σημαντικό στοιχείο για την ανάπτυξη του νησιού και απαραίτητο βήμα για την απόκτηση περισσότερων συνταγματικών ελευθεριών.¹⁷⁰

Η επόμενη σύνοδος ξεκίνησε με καθυστέρηση, τον Απρίλιο 1909, κάτι που, όπως ο Αρμοστής ανέφερε, οφειλόταν στην αργοπορημένη προετοιμασία του προϋπολογισμού από τη Λευκωσία και την εξέτασή του από την κυβέρνηση στο Λονδίνο. Δεν αποκλείεται, όμως, να οφειλόταν και στην επιθυμία του Αρμοστή να αρχίσουν οι εργασίες του Συμβουλίου μετά την ολοκλήρωση των αρχιεπισκοπικών εκλογών. Στην ομιλία του διαφάνηκε για ακόμα μια φορά το ενδιαφέρον του για την ανάπτυξη του νησιού, με τη

¹⁶⁸ TNA: CO69/22. Συνεδρία 3-3-1908, και «Η νέα σύνοδος του Νομοθ. Συμβουλίου», εφ. *Αλήθεια*, 15-2-1908. Για την ικανοποίηση του Τύπου για το αποθεματικό ταμείο βλ. «Το σπουδαιότερον...», *Αλήθεια*, 29-2-1908.

¹⁶⁹ Ολόκληρη η αντιφώνηση στο TNA: CO69/22. Συνεδρία 6-3-1908. Η απόφαση για τη χρησιμοποίηση της αντιφώνησης αποκλειστικά για το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα προκάλεσε την αντίδραση μερίδας του τύπου, βλ. «Αντιφώνησις κομματική», εφ. *Αλήθεια*, 1908.

¹⁷⁰ TNA: CO69/22. Συνεδρίες 11 και 12-3-1908. Η ενέργεια των οθωμανών βουλευτών προκάλεσε την αντίδραση του Τύπου, με την εφημερίδα *Αλήθεια* να αναφέρει ότι «πολιτεύονται στενοκεφάλως», «Ζητήματα», 6-3-1908.

μετάκληση ειδικών από το εξωτερικό για μελέτη των ζητημάτων των υπογείων υδάτων και των δασών, και τον διορισμό επιτροπής για εξέταση των προβλημάτων των κατοίκων της Μεσαορίας. Επιπρόσθετα, ανέφερε ότι οι κυβερνητικές πρόσοδοι παρουσίασαν αύξηση, με αποτέλεσμα να υπάρχει η δυνατότητα επενδύσεων σημαντικών ποσών από τον προϋπολογισμό για αναπτυξιακά έργα. Εντούτοις, η μη παραχώρηση ικανοποιητικού ποσού για την εκπαίδευση και η επιβολή και πάλι φόρου για την καταπολέμηση της ακρίδας προκάλεσε την αντίδραση του ελληνικού Τύπου.¹⁷¹

Το ζήτημα των πλεονασμάτων, τα οποία συγκεντρώθηκαν τα προηγούμενα χρόνια και η ανάγκη για χρηματοδότηση από αυτά έργων και της εκστρατείας κατά της ακρίδας, ώστε να ελαφρυνθούν οι κάτοικοι από τη βαριά φορολογία τέθηκε ξανά πριν τη συζήτηση του προϋπολογισμού. Ο Σώζος πρότεινε όπως η διαχείρισή τους προστεθεί στον προϋπολογισμό, ώστε το Συμβούλιο να γνωρίζει το διαθέσιμο ποσό και να προτείνει τα ανάλογα έργα, επιθυμώντας προφανώς να τεθεί υπό τον κοινοβουλευτικό έλεγχο, ως κονδύλι του προϋπολογισμού.¹⁷² Τέθηκε όμως και με σχετικό ψήφισμα στις 11 Ιουνίου 1909 (ν.η.), μετά από επερώτηση του Κυριακίδη σχετικά με το ποσό του πλεονάσματος των τελευταίων ετών, το οποίο, σύμφωνα με τον Αρχιλογιστή ξεπερνούσε τις 216 χιλιάδες λίρες.¹⁷³ Το ζήτημα είχε τεθεί προηγουμένως από τον Αραούζο, κατά τη συζήτηση για την αντιφώνηση, χωρίς να στηριχθεί από τους υπόλοιπους βουλευτές, οι οποίοι θεωρούσαν ότι η σύσταση ερευνητικής επιτροπής από τον Αρμοστή για το σκοπό αυτό ήταν ικανοποιητικό μέτρο.¹⁷⁴ Η συζήτηση που ακολούθησε έδειξε την πολιτική απομόνωση του Αραούζου από τους υπόλοιπους έλληνες βουλευτές και την έλλειψη συνεργασίας και προσυνεννόησης,¹⁷⁵ ενώ ο Τύπος αναφέρθηκε σε οριστική ρήξη των σχέσεών τους και τη δημιουργία δύο κομμάτων του «Σωζικού και του Αραουζικού»¹⁷⁶.

Η αντιφώνηση στον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή είχε την πρωτοτυπία ότι αποτελείτο από τρία μέρη, λόγω της ασυμφωνίας μεταξύ των μελών.¹⁷⁷ Στο πρώτο μέρος εκφράζονταν οι απόψεις όλων των μελών, στο δεύτερο μόνο των Τούρκων και στο τρίτο μόνο των ελλήνων βουλευτών. Ήταν μια αρνητική εξέλιξη αφού με τον τρόπο αυτό εκδηλωνόταν και επισήμως η αδυναμία ταύτισης απόψεων και ο διαχωρισμός των

¹⁷¹ TNA: CO69/23. Συνεδρία 27-4-1909. Βλ. «Ο ακριδικός φόρος», εφ. *Αλήθεια*, 24-4-1909, «Ολίγα επί του εναρκτηρίου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 18/1-5-1909.

¹⁷² TNA: CO69/23. Συνεδρία 10-5-1909. Παρόμοια άποψη εξέφρασε και η εφ. *Φωνή της Κύπρου*, «Τα πλεονάσματα», 2/15-5-1909.

¹⁷³ TNA: CO69/23. Συνεδρία 14-5-1909.

¹⁷⁴ Η εκδήλωση «κομματικής εμπάθειας» σχολιάστηκε αρνητικά και από μερίδα του Τύπου, «Ζητήματα», εφ. *Αλήθεια*, 30-4-1909.

¹⁷⁵ TNA: CO69/23. Συνεδρία 5-5-1909.

¹⁷⁶ «Ίδαρέ - Εφορεία», εφ. *Σάλπιγξ*, 4-6-1909 και τη διάψευση του Αραούζου, «Μία Δήλωση», εφ. *Αλήθεια*, 11-6-1909.

¹⁷⁷ Ολόκληρη η αντιφώνηση στο TNA: CO69/23. Συνεδρία 10-5-1909.

αιτημάτων των δυο στοιχείων του νησιού, όπως και η σκλήρυνση της στάσης τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι υπήρξε μια «συμφωνία κυριών» μεταξύ ελλήνων και τούρκων βουλευτών, ώστε να μην ήταν παρόντες οι μεν όταν θα συζητούνταν η αντιφώνηση των δε, που όμως θεωρήθηκε παράτυπο από τον Αρμοστή. Οι δύο αντιφωνήσεις των αιρετών μελών αντιπροσώπευαν και τις προγραμματικές δηλώσεις, τις επιδιώξεις και την πολιτική που θα ακολουθούσαν ξεχωριστά, όπως θα φανεί παρακάτω.

Στην αντιφώνηση ολόκληρου του σώματος έγινε αναφορά σε γενικά ζητήματα, και οι ευχαριστίες προς την κυβέρνηση. Η ικανοποίηση των βουλευτών εκφράστηκε και για την επιτυχή λειτουργία της κυπριακής ατμοπλοϊκής εταιρείας, ζητώντας τη συνέχιση της κυβερνητικής συνεργασίας.¹⁷⁸ Τέλος, γινόταν αναφορά στην προσπάθεια τροποποίησης του Διατάγματος περί δικαστηρίων με νέο Διάταγμα, ενέργεια που υπέσκαπτε τις προσπάθειες των Κυπρίων για παραχώρηση περισσότερων συνταγματικών ελευθεριών.

Με τα δύο τελευταία σημεία διαφωνούσαν οι μουσουλμάνοι βουλευτές, όπως και με το αίτημα των ελλήνων συναδέλφων τους για ένωση με την Ελλάδα. Αφού αιτήθηκαν την πρόσληψη περισσότερων Τούρκων στα δικαστήρια, για να βοηθούν τη διεκπεραίωση των εργασιών τους,¹⁷⁹ εξέφρασαν τις ευχαριστίες τους προς την κυβέρνηση για τη χορηγία των 50,000 λιρών, ελπίζοντας όπως αυτή αυξηθεί. Τέλος, προσπάθησαν να αποσυνδέσουν τη χορηγία από το φόρο υποτελείας, παρουσιάζοντάς την ως «δώρο προς το νησί», και τόνισαν ότι αποτελούσαν το πιο πιστό κομμάτι του τοπικού πληθυσμού, όπως και μέρος του οθωμανικού κράτους, νόμιμου κατόχου της Κύπρου.

Αντίθετα, οι έλληνες βουλευτές αναφέρθηκαν σε μια ευρύτερη θεματολογία (Αρχιεπισκοπικό, φόρος υποτελείας, ένωση, έλληνας επόπτης παιδείας). Επιπρόσθετα, έθεσαν το ζήτημα του, κατά αναλογία πληθυσμού, διορισμού ιθαγενών κατοίκων στις δημόσιες θέσεις, τονίζοντας ιδιαίτερα την περίπτωση των δικαστηρίων, όπου έπρεπε να διορίζονται άτομα με συγκεκριμένα προσόντα.

Κατά τη σύντομη σύνοδο του 1910, ο Αρμόστης, στην τελευταία του, όπως πίστευε, προσφώνηση προς το Νομοθετικό Συμβούλιο, αναφέρθηκε στην οικονομική κατάσταση που επικρατούσε στο νησί, λόγω της μειωμένης εσοδείας και, κατ' επέκταση

---

¹⁷⁸ Η αναφορά αφορούσε την ΑΕΛ (Ατμοπλοϊκή Εταιρεία Λεμεσού). Βλ. σχετικά Αντώνης Α. Μαδέλλα, «Ατμοπλοϊκή Εταιρεία Λεμεσού» (1905-1915): Ίδρυση, στόχοι και δομή», *Κυπριακαί Σπουδαί*, ΟΔ' (2010), Λευκωσία 2012, σσ. 179-210. Οι οθωμανοί βουλευτές θεωρούσαν ότι οι συμβάσεις της κυβέρνησης με την κυπριακή εταιρεία έπρεπε να υπογραφούν μόνο αν ήταν συμφέρουσες και όχι με διαφορετικά κριτήρια, προφανώς επειδή ήταν ελληνικής κυπριακής ιδιοκτησίας, Βλ. ΤΝΑ: CO69/23. Συνεδρία 6-5-1909.

¹⁷⁹ Το εν λόγω αίτημα τέθηκε και κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, προκαλώντας την αντίδραση του Θεοδότου, ο οποίος θεωρούσε ικανοποιητικό τον τρόπο λειτουργίας των δικαστηρίων και την εργασία των ελλήνων μεταφραστών, βλ. ΤΝΑ: CO69/23. Συνεδρία 14-5-1909.

του εμπορίου, αλλά και των ζημιών από φυσικές καταστροφές.¹⁸⁰ Στην προσπάθεια της κυβέρνησης να ανακουφίσει τους κατοίκους, εκτελέστηκαν δημόσια έργα ύψους 11,000 λιρών, με δαπάνες από το ταμείο του πλεονάσματος. Αναφέρθηκε επίσης στο γεγονός ότι η τριετής περίοδος κατά την οποία η κυβέρνηση παραχώρησε χορηγία ύψους 50,000 λιρών έληξε και αυτή αντικαταστάθηκε με ποσό 40,000 για το τρέχον έτος.¹⁸¹ Τέλος, εξέφρασε την ικανοποίησή του για την επιτυχή λήξη του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος και την ελπίδα του για την αποκατάσταση της ειρήνης μεταξύ του ελληνικού πληθυσμού του νησιού.¹⁸²

Η συζήτηση για την έγκριση της αντιφώνησης ξεκίνησε με ένσταση από τα ελληνικά μέλη, ιδιαίτερα από τον Θεοδότου, ως προς τη δομή της, επιδιώκοντας ένα κοινό κείμενο που να εκπροσωπεί ολόκληρο το Συμβούλιο. Το προσχέδιο της αντιφώνησης ήταν χωρισμένο σε τρία μέρη, όπως και το προηγούμενο έτος, σε κάθε ένα από τα οποία παρουσιάζονταν ξεχωριστά οι απόψεις του συνόλου των μελών, των τούρκων και των ελλήνων μελών. Η αντίδραση των τελευταίων εστιάστηκε στο ότι παρουσιάζονταν στην επίσημη αντιφώνηση αιτήματα και απόψεις των τουρκικών μελών, στα οποία οι ίδιοι αντιτίθεντο, ενώ, με τις βρετανικές ψήφους, οι δικές τους απόψεις καταψηφίστηκαν και δεν εισήχθησαν στην αντιφώνηση. Η μέθοδος αυτή, όπως ανέφερε ο Θεοδότου δεν συνηθιζόταν ούτε στο τοπικό Συμβούλιο, ούτε σε άλλα Κοινοβούλια, ενώ, με την ίδια λογική, η κάθε κοινότητα θα μπορούσε να εγκρίνει τους δικούς της νόμους, ψηφίσματα κλπ. Εξάλλου, ήταν αντισυνταγματική, αφού στο διάταγμα για την ίδρυση του Συμβουλίου αυτό αναφερόταν ως ένα σώμα. Επιπρόσθετα, ο Σώζος επισήμανε ότι, με τον τρόπο αυτό, πληττόταν η έννοια της πλειοψηφίας εντός του Συμβουλίου. Ο Χατζηιωάννου επέρριψε την ευθύνη στην κυβέρνηση, η οποία, υποστηρίζοντας τη μέθοδο αυτή, πέρα των συνταγματικών και πολιτικών επιπτώσεων, βοηθούσε στον «φυλετικό διαχωρισμό», προσπαθώντας, μέσω της διχόνοιας, να επιβάλει τις επιθυμίες της. Για τον σκοπό αυτό, τα ελληνικά μέλη ζήτησαν από τους Βρετανούς να απόσχουν από τη συζήτηση για την έγκριση της αντιφώνησης, αφού οι απόψεις τους είχαν εκφραστεί στην εναρκτήρια ομιλία του αρμοστή.

---

¹⁸⁰ Το πρόβλημα της άσχημης οικονομικής κατάστασης λόγω της κακής σοδειάς και των επιβαλλομένων φόρων επισημάνθηκε από τον Τύπο λίγους μόλις μήνες μετά τη λήξη των εργασιών του Συμβουλίου, όπου ο ενθουσιώδης Αρμοστής υπερηφανευόταν για τη βελτίωση της οικονομίας του νησιού, βλ. «Η οικονομική κρίσις και η κυβέρνησις», εφ. *Αλήθεια*, 27-8-1909. Ενδεικτικό ήταν το παράδειγμα των χαμηλών τιμών των κρασιών, με αποτέλεσμα τα οργανωθούν συλλαλητήρια για να εκφραστεί η κρίσιμη κατάσταση των παραγωγών, βλ. ενδεικτικά τα άρθρα στην εφ. *Αλήθεια*: «Η Οινική κρίσις», φ. 15-1-1910, «Πείνα», φ. 21-1-1910, «Ζητήματα», φ. 25-3-1910.

¹⁸¹ Το ενδεχόμενο αυτό είχε υπονοηθεί σε άρθρο της εφ. *Αλήθεια* με τίτλο «Το Νομοθετ. Συμβούλιον», 11-2-1910, δύο μήνες πριν την ανακοίνωση του Αρμοστή. Παρόλα αυτά, η ανακοίνωση προκάλεσε τη δυσαρέσκεια τόσο των βουλευτών, όσο και των κατοίκων, βλ. «Το άνοιγμα του Νομοθ. Συμβουλίου» και «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 18-3-1910 και 25-3-1910.

¹⁸² TNA: CO69/24. Συνεδρία 29-3-1910.

Από την άλλη, οι οθωμανοί βουλευτές θεωρούσαν τις ελληνικές αντιδράσεις υπερβολικές, αφού το Νομοθετικό Συμβούλιο δεν μπορούσε να συγκριθεί με αντίστοιχα κοινοβούλια άλλων ανεξάρτητων χωρών, ενώ στο νησί κατοικούσαν δύο διαφορετικές κοινότητες, που τις χώριζαν η θρησκεία και η παράδοση, όπως και στην Κρήτη. Δραττόμενος της ευκαιρίας, ο Shevket Bey ζήτησε την ίση αντιπροσώπευση των δύο κοινοτήτων στο Συμβούλιο, και όχι με βάση την αναλογία πληθυσμού, ώστε να αποφεύγονται τέτοιου είδους ζητήματα. Τέλος, επιδιώκοντας την έκφραση των απόψεών τους, ως μειοψηφίας, και στην αντιφώνηση, πρότειναν όπως η μέθοδος η οποία ίσχυε για πρώτη φορά το 1909, καθιερωνόταν. Τέλος στη συζήτηση έθεσε ο Σώζος, ο οποίος πρότεινε όπως το προσχέδιο της αντιφώνησης επιστρέψει στην ειδική επιτροπή για τη σύνταξή του για επανεξέταση, άποψη με την οποία συμφώνησαν όλοι οι υπόλοιποι.¹⁸³ Όπως θα φανεί και από το περιεχόμενο της αντιφώνησης, τόσο αυτό, όσο και το γεγονός της επανεξέτασής του προσχεδίου, ήταν μια πολιτική νίκη των ελλήνων βουλευτών.

Η τροποποιημένη αντιφώνηση, η οποία εγκρίθηκε ομόφωνα από το Συμβούλιο, αποτελείτο τελικά από τρεις μόνο παραγράφους. Σε αυτήν εκφράστηκαν οι ευχαριστίες του Συμβουλίου προς τον Αρμοστή και η λύπη των αιρετών μελών για την, πιθανολογούμενη, αναχώρησή του. Επίσης, δηλώθηκε η απογοήτευσή τους για την αδιαφορία της κυβέρνησης στα αιτήματα των βουλευτών για εκμετάλλευση του Ταμείου Πλεονασμάτων καθώς και για τη μείωση της χορηγίας από το Λονδίνο, αντί για αύξηση και καθιέρωσή της, και παρά τις διαβεβαιώσεις του ίδιου του Churchill. Η σημασία που είχε το τελευταίο ζήτημα οδήγησε τα μέλη στο να μη θέσουν οποιοδήποτε άλλο θέμα στην αντιφώνηση, ενώ παράλληλα με σχετικό ψήφισμα ζητήθηκε η αναβολή των εργασιών του Συμβουλίου, όπως θα φανεί παρακάτω.¹⁸⁴

Η επανέναρξη των νομοθετικών εργασιών, οι οποίες αναβλήθηκαν περαιτέρω λόγω και του θανάτου του βασιλιά Εδουάρδου VII,¹⁸⁵ έγινε στις 17 Μαΐου 1910, αφού ήταν επείγουσα η συζήτηση του προϋπολογισμού. Σε αυτήν, ο King-Harman παρουσίασε την αλληλογραφία του με τον υπουργό, όπου ανέφερε ότι η πιθανότητα αύξησης της χορηγίας για το επόμενο έτος ήταν πολύ μεγάλη, ενώ η οικονομική κατάσταση του νησιού θα τύγχανε ενδεδειγμένης μελέτης στο Λονδίνο. Αυτό προκάλεσε ικανοποίηση στους

¹⁸³ Για τις αντιδράσεις βλ. TNA: CO69/24. Συνεδρία 8-4-1910. Το συγκεκριμένο πρώτο προσχέδιο δεν ετοιμάστηκε στις καθορισμένες μέρες, λόγω των μακρών συζητήσεων στην Επιτροπή, που αποτελείτο από τους Αρχιγραμματέα, Θησαυροφύλακα, Shevket Bey, Θ. Θεοδότου, Ι. Κυριακίδη και Ν. Νικολαΐδη, αλλά χρειάστηκαν τρεις επιπλέον μέρες. TNA: CO69/24. Συνεδρία 29-3-1910.

¹⁸⁴ TNA: CO69/24. Συνεδρία 11-4-1910. Βλ. και «Το σχέδιον της αντιφωνήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 25-3-1910 και «Επί της αντιφωνήσεως», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 3/16-4-1910.

¹⁸⁵ Κατά τη συζήτηση εγκρίθηκε συλλυπητήριο ψήφισμα για τον θάνατο του βασιλιά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Χατζηγιάννου πρότεινε την αντικατάσταση του επιθέτου «ανεπανόρθωτη» με το «μεγάλη» για την απώλεια του βασιλιά, ως πιο αρμόζον για την κυπριακή περίπτωση. TNA: CO69/24. Συνεδρία 17-5-1910.

κύριους βουλευτές με αποτέλεσμα να αναιρέσουν την απόφασή τους για αποχή από τις εργασίες του Συμβουλίου.¹⁸⁶ Το γεγονός, όμως, ότι στην πραγματικότητα η απάντηση του υπουργού ήταν μια «αόριστη και αναβλητική υπόσχεση» η οποία οδήγησε τους βουλευτές να αναιρέσουν την αντιπολιτευτική τους στάση και να συμμετάσχουν κανονικά στο Συμβούλιο κατακρίθηκε έντονα από τον Τύπο.¹⁸⁷ Έτσι, μετά τη λήξη της συνόδου, ο βουλευτής Θ. Θεοδότου μετέβη στο Λονδίνο, όπου είχε συνάντηση με τον υπουργό Αποικιών σχετικά με την οικονομική κατάσταση, παρουσιάζοντας τα προβλήματα του νησιού μέσω σχετικού υπομνήματος.¹⁸⁸

Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, ο Σώζος ανέφερε ότι, υπό διαφορετικές περιστάσεις, θα τον καταψήφιζε, αφού ήταν «φειδωλός», χωρίς να ληφθούν υπόψη τα παράπονα των κατοίκων. Κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι δεν προβλεπόταν η χρήση των περισσευμάτων για την ανακούφιση από τους φόρους, ούτε για την εκτέλεση δημοσίων έργων, που θα βοηθούσαν στην οικονομική ανάπτυξη του νησιού. Με την άποψη του λεμεσιανού βουλευτή συμφώνησαν και τα άλλα αιρετά μέλη, με ορισμένους εξ αυτών να απειλούν ότι, σε περίπτωση που παρουσιαζόταν ξανά για συζήτηση προϋπολογισμός με τα ίδια χαρακτηριστικά, θα τον καταψήφιζαν. Πρέπει να σημειωθεί ότι για πρώτη φορά έγινε αναφορά από τα ελληνικά μέλη για τις πιέσεις που ασκούνταν από τους κατοίκους-ψηφοφόρους τους για την αδυναμία επίλυσης των προβλημάτων τους και την «αντιπολιτευτική στάση της κυβέρνησης».¹⁸⁹ Τελικά, το νομοσχέδιο για τον προϋπολογισμό εγκρίθηκε χωρίς να συζητηθεί διεξοδικά, με τα αιρετά μέλη να προειδοποιούν ότι ήταν η τελευταία φορά που γινόταν αυτό.¹⁹⁰

Πέραν του προϋπολογισμού, εισήχθησαν και υπερψηφίστηκαν ομόφωνα μερικά νομοσχέδια ήσσονος σημασίας, αφού λόγω της ιδιαιτερότητας της συγκεκριμένης συνόδου, οποιοδήποτε νομοσχέδιο θα προκαλούσε περαιτέρω συζήτηση ή ένταση αποσύρθηκε.¹⁹¹

Η σύνοδος αυτή ήταν σημαντική για τη μετέπειτα πορεία του Συμβουλίου. Από τη συνολική εργασία και στάση των ελλήνων βουλευτών διαφάνηκε ότι η έντονη αντιδραστική πολιτική που υιοθέτησαν ικανοποίησε τους ψηφοφόρους τους, οι οποίοι όμως απογοητεύτηκαν από την υπαναχώρηση αποδοχής συμμετοχής στις συνεδρίες του

¹⁸⁶ TNA: CO69/24. Συνεδρία 17-5-1910. Μόνο ο Αρχιεπίσκοπος Κύριλλος, χαρακτήρισε την απάντηση «ούτε ικανοποιητική, ούτε όμως και απογοητευτική».

¹⁸⁷ «Ο Κυπριώτικος ριζοσπαστισμός», εφ. *Αλήθεια*, 13-5-1910.

¹⁸⁸ «Τα κυπριακά ζητήματα προ του υπουργού», εφ. *Αλήθεια*, 25-6-1910. Το υπόμνημα δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο «Υπόμνημα κ. Θ. Θεοδότου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 2/15-10-1910 κ.ε.

¹⁸⁹ Η ενέργειά τους αυτή δεν αποκλείεται να αναφέρεται στη στάση του Τύπου για την απόφασή τους να επιστρέψουν στις εργασίες του Συμβουλίου, ύστερα από την αόριστη απάντηση του υπουργού σχετικά με το οικονομικό ζήτημα, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω.

¹⁹⁰ TNA: CO69/24. Συνεδρία 19-5-1910.

¹⁹¹ TNA: CO69/24. Συνεδρία 23-5-1910.

Συμβουλίου ύστερα από μια αόριστη υπόσχεση του υπουργού. Οι προσδοκίες που έδωσε η υπουργική αυτή επαγγελία, οι οποίες αποδείχθηκαν τελικά φρούδες, αποτέλεσαν κομβικό σημείο για τη μελλοντική πορεία των βουλευτών.

Εν μέσω απογοήτευσης από την απόφαση της κυβέρνησης σχετικά με το οικονομικό ζήτημα, η οποία αναμενόταν με μεγάλη ανυπομονησία,¹⁹² συγκλήθηκε η σύνοδος του 1911, η τελευταία υπό τον King-Harman¹⁹³ και της νομοθετικής περιόδου. Στον εναρκτήριο του λόγο, όπως κάθε χρόνο, έκανε αναφορά στα δημόσια έργα που εκτελέστηκαν και στη γενική κατάσταση του νησιού (υγεία, εγκληματικότητα, εμπόριο, γεωργική παραγωγή κλπ.). Με λύπη ανακοίνωσε ότι εξαιτίας της μειωμένης παραγωγής, η οποία είχε αντίκτυπο και στον προϋπολογισμό, θα υπήρχαν ορισμένες περικοπές, ανάμεσα στις οποίες και η μείωση των δημοσίων έργων κατά το τρέχον έτος. Ιδιαίτερη αναφορά έγινε για την καθιέρωση ετήσιας χορηγίας ύψους 50,000 λιρών από το Βασιλικό Θησαυροφυλάκιο, αφού η εμπειρία των τριών ετών που ίσχυσε το επίδομα αυτό απέδειξε τη χρησιμότητά της για την ανάπτυξη του νησιού. Η απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης, όπως ανέφερε ο Αρμοστής, αποσκοπούσε και στη διατήρηση ενός Ταμείου Πλεονασμάτων 90,000 λιρών, για την εξυπηρέτηση έκτακτων αναγκών, με απώτερο στόχο την ενδυνάμωση της κυπριακής οικονομίας. Τονίστηκε πάντως ότι με τη συγκεκριμένη χορηγία και τη δημιουργία του Ταμείου, δεν θα έπρεπε να αναμενόταν από τους Κύπριους οποιαδήποτε περαιτέρω οικονομική βοήθεια από το Λονδίνο, αλλά επιβαλλόταν πλέον η ορθότερη διαχείριση των ετήσιων πλεονασμάτων. Αναφορά έκανε και στην ανάγκη μετάκλησης εμπειρογνομόνων για την εκπαίδευση και τη διαχείριση του σιδηρόδρομου καθώς και την έγκριση ενός ποσού ως σύνταξη στην οικογένεια του τέως Αρχίατρου, Heidenstam, ο οποίος απεβίωσε ύστερα από 31 έτη υπηρεσίας στην Κύπρο. Τέλος, αναφέρθηκε στην επικείμενη αποχώρησή του (θα αναχωρούσε με άδεια στις 31-3-1911), εκφράζοντας τις ευχαριστίες του για τη συνεργασία που είχε με τους βουλευτές, εντός και εκτός Συμβουλίου, με απώτερο στόχο την ανάπτυξη του νησιού.¹⁹⁴

Η συζήτηση για την έγκριση του προσχεδίου της αντιφώνησης ήταν μακρά και έντονη. Αντιπαράθεση υπήρξε ακόμα και για την παράγραφο σχετικά με την έκφραση ευχαριστιών προς τον αποχωρούντα Αρμοστή, όπου δημιουργήθηκαν δύο τάσεις. Από την

¹⁹² Ο προσδοκίες ήταν μεγάλες παρά τις αλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες στον Τύπο. Βλ. «Η εν Αγγλία εργασία» και «Τα καθ' ημάς», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 17/30-7-1910 και 28/10-9-1910, «Η Κυβέρνησις και τα κυπριακά ζητήματα» και «Τα κυπριακά ζητήματα εν Λονδίνο», εφ. *Αλήθεια*, 17-9-1910 και 1-10-1910. Για την απογοήτευση που προκάλεσε η τελική απόφαση βλ. «Ωδινεν όρος και έτεκε μυν» και «Επί του υπουργικού γράμματος», εφ. *Αλήθεια*, 19-11-1910 και 25-11-1910, «Επί τέλους», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 20/3-12-1910.

¹⁹³ Για μια ανασκόπηση του έργου του King-Harman βλ. «Ο Μέγας Αρμοστής Sir Ch. King-Harman», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 12/25-3-1911.

¹⁹⁴ TNA: CO69/27. Συνεδρία 21-3-1911.

μια ήταν ο Αραούζος και, σε μικρότερο βαθμό ο Λουΐζου, οι οποίοι θεωρούσαν ότι ο King-Harman αποτελούσε απλώς τον εκπρόσωπο της βρετανικής κυβέρνησης, που δεν κατάφερε να βελτιώσει την κατάσταση σε μεγάλο βαθμό, οπότε οι ευχαριστίες ήταν περιττές.¹⁹⁵ Παρότι ο ίδιος ο Αραούζος το αρνήθηκε, δεν αποκλείεται η αρνητική του τοποθέτηση να οφειλόταν και στη «φιλοκιτακή» στάση του Αρμωστή, στο Αρχιεπισκοπικό ζήτημα. Από την άλλη, τόσο ο Θ. Θεοδότου, όσο και σχεδόν όλα τα υπόλοιπα αιρετά μέλη, αφού παρουσίασαν σε γενικές γραμμές την προσωπικότητά του και τα πεπραγμένα του στο νησί, με ιδιαίτερη αναφορά στην «ιπποτική στάση» του έναντι του ενωτικού ζητήματος, στη μείωση του φόρου υποτελείας μέσω της παροχής χορηγίας, στην προστασία των αρχαιοτήτων, τον διορισμό έλληνα επιθεωρητή παιδείας κ.α., θεώρησαν ότι οι ευχαριστίες ήταν απαραίτητες. Τελικά, η παράγραφος εγκρίθηκε μειωηφούντων μόνο των δύο προαναφερθέντων ελλήνων βουλευτών.¹⁹⁶

Όπως ανέφερε ο Αρχιγραμματέας κατά τη συζήτηση του προσχεδίου, ομοφωνία της Επιτροπής για τη σύνταξή του σημειώθηκε για τις πρώτες δύο παραγράφους, με αποτέλεσμα να παρουσιαστούν ξανά ξεχωριστές παράγραφοι που εξέφραζαν τις απόψεις των μελών μόνο μιας από τις κοινότητες σχετικά με το φόρο υποτελείας και τη χορηγία, όπως θα φανεί παρακάτω.

Πέρα από αυτό, οι έλληνες βουλευτές πρότειναν την εισαγωγή παραγράφου με την οποία ζητούσαν ευρύτερα πολιτικά δικαιώματα για τους κατοίκους αλλά και φιλελεύθερες εξουσίες στο Συμβούλιο, με τους αντιδρούντες οθωμανούς βουλευτές, μέσω ξεχωριστής παραγράφου, να δηλώνουν την αντίθεσή τους σε οποιαδήποτε προσπάθεια τροποποίησης του υπάρχοντος συντάγματος. Επίσης, αντέδρασαν και στην πιθανότητα διορισμού ιθαγενών υπαλλήλων σε διευθυντικές θέσεις, ζητώντας το διορισμό σε αυτές μόνο Βρετανών. Και τα δύο ζητήματα προκάλεσαν τη λύπη των ελλήνων βουλευτών, οι οποίοι τα καταψήφισαν με «όλη τη δύναμη των πνευμόνων τους», κατά τον Χατζηγιάννου. Εντούτοις, οι Οθωμανοί επέμεναν στην εισαγωγή, δικαιολογώντας την επιμονή τους όχι στην ανικανότητα των Κύπριων, αλλά στο φόβο τους, λόγω των «εθνικών αισθημάτων που ήταν οξυμένα», με την παράγραφο να εγκρίνεται τελικά με τις ψήφους των βρετανών βουλευτών. Τέλος, προτάθηκε και παράγραφος σχετικά με την Εκπαίδευση, που εγκρίθηκε ομόφωνα, και άλλες όπως η χρήση του πλεονάσματος και η αύξηση της μισθοδοσίας των

¹⁹⁵ Ο Λουΐζου θεωρούσε ότι έπρεπε να εκφραστούν ευχαριστίες χωρίς μεγάλα και ενθουσιώδη λόγια για το έργο που επιτέλεσε ο King-Harman. Παρόμοια άποψη εκφράστηκε και στα άρθρα «Εξευτελισμός και Ταπεινώσις» και «Ζητήματα», εφ. *Αλήθεια*, 24-3-1911, όπου επικρίθηκε η απόφαση του Συμβουλίου να παραδώσει την αντιφώνηση στον Αρμωστή στο σιδηροδρομικό σταθμό.

¹⁹⁶ Για τη συζήτηση για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/27. Συνεδρία 27-3-1911 κ.ε.. Το τελικό κείμενο, TNA: CO69/27. Συνεδρία 3-4-1911.

ιθαγενών υπαλλήλων με ταυτόχρονη μείωση αυτής των υψηλόμισθων βρετανών, που απορρίφθηκαν.

Η συζήτηση για την αντιφώνηση φανέρωσε τη διάσταση απόψεων ανάμεσα στους εκπροσώπους των δύο κοινοτήτων. Αφενός οι Έλληνες παρουσιάστηκαν περισσότερο διεκδικητικοί, ζητώντας ευρύτερα πολιτικά, οικονομικά και συνταγματικά δικαιώματα. Αντίθετα οι οθωμανοί συνάδελφοί τους, φοβούμενοι την αύξηση των εξουσιών των Ελλήνων, ακολούθησαν μια αντιδραστική πολιτική, ζητώντας βασικά τη μη εκπλήρωση των ελληνικών αιτημάτων αντί την ικανοποίηση δικών τους αιτημάτων, όπως επισημάνθηκε από τους έλληνες βουλευτές. Η εντελώς διαφορετική αντίληψη των δεδομένων διαφάνηκε και από το γεγονός ότι οι αιρετοί βουλευτές συζητούσαν ποιοι πρόσφεραν περισσότερο στην προσπάθεια για τη χορηγία του ποσού των 50,000 λιρών προς το νησί. Αξιοσημείωτη, πάντως, ήταν η στάση των Βρετανών, οι οποίοι, δημοσίως τουλάχιστον, κράτησαν ίσες αποστάσεις απέναντι στα διάφορα αιτήματα και προτάσεις των εκπροσώπων της κάθε κοινότητας.

Η συζήτηση που ακολούθησε για τα διάφορα άρθρα του προϋπολογισμού κατέδειξε επιπλέον τη διχογνωμία ανάμεσα στους βουλευτές των δύο κοινοτήτων, αλλά και τον «υπαρξιακό τρόμο», κατά τον Σ. Κτωρή, που άρχισε να καταλαμβάνει τους Τούρκους.¹⁹⁷ Αυτό άρχισε να εκδηλώνεται αρχικά με την αντίδραση σε όλες τις προτάσεις των Ελλήνων για αυξημένα προνόμια στην κοινότητά τους, όπως την αναλογική εκπροσώπηση των κατοίκων στις δημόσιες θέσεις¹⁹⁸ και την παροχή της χορηγίας για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με βάση τον πληθυσμό της κάθε κοινότητας, σύμφωνα με την πρόσφατη απογραφή πληθυσμού.¹⁹⁹ Στα ίδια πλαίσια εντάσσεται και η αντίθεσή τους στο αίτημα για την πλήρωση υψηλόβαθμων κυβερνητικών θέσεων από ιθαγενείς κατοίκους.²⁰⁰

Οι έλληνες βουλευτές στήριζαν τα αιτήματά τους αφενός στην ύπαρξη δυσανάλογου, με το πληθυσμιακό τους μέγεθος, αριθμού Τούρκων στη δημόσια υπηρεσία (ενδεικτικά, όπως ανέφερε ο Αρχιγραμματέας μετά από επερώτηση του Κυριακίδη, στην αστυνομία υπήρχαν 428 Τούρκοι και 276 έλληνες)²⁰¹, αφετέρου στο γεγονός ότι υπήρχαν αξιόλογοι ιθαγενείς υπάλληλοι, οι οποίοι, παρότι εκπαιδεύονταν και κατείχαν ισάξια προσόντα, παραγνωρίζονταν και επιλέγονταν ξένοι για τις ανώτερες θέσεις. Πρότειναν ως λύση τη θέσπιση αξιοκρατικών τρόπων προσλήψεων (εξετάσεις), μισθολογικά κίνητρα

¹⁹⁷ Σ. Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι, ό.π.*, σελ. 59.

¹⁹⁸ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 4, 5, 10 και 11-4-1911.

¹⁹⁹ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 12, 15 και 16-5-1911.

²⁰⁰ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 4, 5, 10 και 11-4-1911.

²⁰¹ TNA: CO69/27. Συνεδρία 11-5-1911. Για τις αιτίες που πλειοψηφούσαν οι Τούρκοι στην αστυνομική δύναμη, βλ. Σ. Κτωρής, *στο ίδιο*, σελ. 63.

ώστε να προσελκυσθούν οι ικανότεροι στη δημόσια υπηρεσία και τη σύσταση ειδικής επιτροπής για το σκοπό αυτό.²⁰²

Οι Οθωμανοί αντιδρούσαν στα πιο πάνω επιμένοντας ότι οι προσλήψεις έπρεπε να γίνονται βάσει προσόντων, ενώ ισχυρίστηκαν ότι ένοιωθαν ανασφάλεια εξαιτίας του αυξημένου φανατισμού μεταξύ των Ελλήνων και των Τούρκων. Ανέφεραν ενδεικτικά ότι σε όσα τμήματα υπήρχαν προϊστάμενοι Έλληνες, σε αυτά δεν επιλέγονταν για εργασία Τούρκοι, ή τους έβλεπαν μεροληπτικά. Εντούτοις, ύστερα από την πρόταση των ελλήνων βουλευτών για αντικατάσταση του αφυπηρητήσαντος Διευθυντή Γεωργίας, Γ. Σαρακωμένου, από Έλληνα, οι Οθωμανοί δεν αντέδρασαν, προφανώς λόγω της αποτελεσματικής εργασίας που επιτέλεσαν οι δύο Έλληνες προηγούμενοι Διευθυντές.²⁰³ Η παραδοχή του σημαντικού έργου των Γεννάδιου και Σαρακωμένου αναιρούσε με ηχηρό τρόπο τα επιχειρήματα των οθωμανών βουλευτών για την κατάληψη από μη Βρετανούς των διευθυντικών θέσεων των κυβερνητικών τμημάτων.

Επιπλέον, οι Οθωμανοί ζήτησαν την ενίσχυση της αστυνομικής δύναμης, για την άριστη αστυνόμευση των χωριών και την αποφυγή αντιπαραθέσεων και συμπλοκών μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, φέρνοντας ως παραδείγματα περιστατικά στην Ακανθού, Αγκαστίνα, Άχνα και Ορούντα. Ζήτησαν επίσης την πρόσληψη και άλλων Οθωμανών αστυνομικών σε τμήματα που δεν υπήρχαν, ώστε να εξυπηρετούνται ικανοποιητικά οι ομοεθνείς τους.²⁰⁴

Σε καταγγελίες για κακοδιαχείριση προέβησαν και οι έλληνες βουλευτές. Η πλειοψηφία τούρκων δεσμοφυλάκων στις φυλακές, οδηγούσε σε άνιση μεταχείριση των ελλήνων καταδίκων, οι οποίοι αναγκάζονταν να κάνουν τις πιο εξευτελιστικές και δύσκολες εργασίες, αφού οι φύλακες προστάτευαν τους ομόθρησκούς τους.²⁰⁵ Η ανάδειξη της κατάστασης, ήταν και μια προσπάθεια των ελλήνων βουλευτών να αποδείξουν ότι ο φανατισμός δεν αφορούσε τη μια μόνο κοινότητα εναντίον της άλλης, αλλά ήταν αμφίδρομος και είχε να κάνει με προσωπικά ζητήματα και όχι οργανωμένα.

Στην ανασφάλεια που ένοιωθαν οι Τούρκοι πρέπει να αποδοθεί και η προσκόλλησή τους στους Βρετανούς, σε μια προσπάθεια αλληλοεξυπηρέτησης συμφερόντων. Έτσι καταηγήφιζαν από κοινού προτάσεις των ελλήνων βουλευτών, ακόμη και εάν ήταν θετικές για το σύνολο του πληθυσμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η

²⁰² TNA: CO69/27. Συνεδρίες 4, 5, 10 και 11-4-1911.

²⁰³ TNA: CO69/27. Συνεδρία 19-5-1911. Τη μόνη προϋπόθεση που έθεσαν ήταν να μπορούν να επικοινωνήσουν με τους κατοίκους και των δύο κοινοτήτων.

²⁰⁴ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 4, 5, 9, 10 και 11-5-1911. Ο Shevket Bey κατηγορήσε τους Έλληνες των χωριών αυτών ότι ανάγκασαν με τη βία τους Τούρκους συγχωριανούς τους να τα εγκαταλείψουν, καταγγελίες που απέρριψαν οι έλληνες συνάδελφοί του.

²⁰⁵ TNA: CO69/27. Συνεδρία 12-5-1911.

πρόταση του Θεοδότου, για μείωση των μισθών των επαρχιακών διοικητών και την κατάργηση της πληρωμής του ενοικίου τους, με στόχο την οικονομική περισυλλογή. Εξάλλου, η κυβερνητική πολιτική, η οποία, μετά την καθιέρωση της χορηγίας, δεν δεχόταν αιτήματα για οικονομική βοήθεια από τους κατοίκους, επέβαλλε την εξοικονόμηση χρημάτων, ώστε να υπάρχει απόθεμα στα ταμεία για έκτακτες περιπτώσεις. Στην πρόταση αντέδρασαν τόσο οι βρετανοί όσο και οι μωαμεθανοί βουλευτές, οι οποίοι θεωρούσαν λανθασμένη την αποκοπή μισθών υπαλλήλων. Τελικά η πρόταση για μείωση εγκρίθηκε με τις ελληνικές ψήφους, έναντι των τουρκοβρετανικών (απουσίαζε ο Ziai Effenti).

Παρόμοια ήταν η στάση τους στην πρόταση για μειώσεις στα κονδύλια της αστυνομίας και του σιδηρόδρομου με τα ίδια επιχειρήματα. Έτσι, το πρώτο καταψηφίστηκε από τους βρετανούς και τους τούρκους βουλευτές, ενώ το δεύτερο εγκρίθηκε, με τη σύμφωνη γνώμη των αιρετών βουλευτών. Αυτό που διαφοροποίησε την γνώμη των τούρκων βουλευτών και υπερνήφισαν τη μείωση στο κονδύλι του σιδηροδρόμου ήταν ότι με αυτή δεν θα επηρεαζόταν η διοίκηση του νησιού ή θεμελιώδη κυβερνητικά δικαιώματα.²⁰⁶ Οι οθωμανοί βουλευτές, υπό αυτή την έννοια, ανησυχούσαν περισσότερο να μην επηρεάσουν τη διοίκηση του νησιού, παρά να διασφαλίσουν τα ευρύτερα συμφέροντα των Κυπρίων.

Ενδεικτική είναι και η αντίδρασή τους στην πρόταση για δαπάνη 500 λιρών για τη διοργάνωση εκδηλώσεων για τη στέψη του άγγλου βασιλιά Γεωργίου V. Οι Τούρκοι διαχωρίζοντας τη θέση τους από τους έλληνες συναδέλφους τους εξέφρασαν την πρόθεσή τους για μεγαλοπρεπείς εκδηλώσεις, αφού η κυβέρνηση στο νησί αποτελούσε «αντιπρόσωπο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» και όφειλαν να επιδεικνύουν αισθήματα «ευλαβείας και σεβασμού» σε αυτήν. Επιπρόσθετα, θα ήταν μια έκφραση ευγνωμοσύνης προς τη βρετανική κυβέρνηση για όσα πρόσφερε στην Κύπρο. Αντίθετα, οι Έλληνες επιθυμούσαν σεμνές εκδηλώσεις, ώστε αφενός να εκδηλωθεί η δυσαρέσκεια των Κυπρίων για τη βρετανική κακοδιοίκηση, αφετέρου από αβρότητα προς τον νέο βασιλιά, από τον οποίο ανέμεναν πιο ευμενή διακυβέρνηση και, στο μέλλον, εκπλήρωση των εθνικών τους πόθων, αλλά και επειδή η Βρετανία έτρεφε «φιλικά συναισθήματα και συμπάθεια προς την Ελλάδα».²⁰⁷

Στο πλαίσιο της εκμετάλλευσης των φιλικών σχέσεων με τους Βρετανούς για απόκτηση περισσότερων προνομίων μπορεί να ιδωθεί η προσπάθεια επιβολής της τουρκικής γλώσσας στη δημόσια υπηρεσία ως δεύτερης γλώσσας μετά την αγγλική. Έτσι

²⁰⁶ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 9, 10, 11 και 22-5-1911.

²⁰⁷ TNA: CO69/27. Συνεδρία 25-5-1911. Πάντως, οι βουλευτές και τα μέλη διάφορων συλλόγων, απέστειλαν τηλεγραφήματα προς τον βασιλιά κατά την ημέρα της στέψης του, με τα οποία «εκδηλούν τον αναλλοίωτον πόθον του κυπριακού λαού υπέρ της μετά Ελλάδας ενώσεως», βλ. «Η στέψις», εφ. *Αλήθεια*, 9-6-1911.

παρουσίαζαν παράπονα εναντίον τμημάτων γιατί δεν εξέδιδαν αποδείξεις και κλήσεις στα τουρκικά, αλλά στα ελληνικά, κάτι που προκαλούσε «ταλαιπωρία και αναστάτωση» στον οθωμανικό πληθυσμό.²⁰⁸ Η ανασφάλεια των τελευταίων χρόνων στην τουρκική ηγεσία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις εξελίξεις στην Κρήτη. Οι αναφορές στο φόβο για την (εντελώς ανύπαρκτη) επανάληψη του «κρητικού προτύπου» ήταν αρκετές εντός του Συμβουλίου, με την περίπτωση της Κρήτης να χρησιμοποιείται συχνά. Ενδεικτική ήταν η αναφορά σε αυτήν του Shevket Bey, μετά την άποψη του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου ότι στην Κύπρο υπήρχαν αξιόλογα άτομα που μπορούσαν να διαχειριστούν καλύτερα τη διακυβέρνησή της από τους διοικούντες άλλα νησιά.²⁰⁹

Αντίθετα, ως αντίδραση των ελλήνων βουλευτών στην αντιδραστική, προς αυτούς, πολιτική των οθωμανών συναδέλφων τους που οδήγησε στην όξυνση των σχέσεων τους, μπορεί να θεωρηθεί η πρότασή τους για την αφαίρεση χορηγίας προς τον Τεκκέ της Λάρνακας, με τη δικαιολογία ότι τέτοιες ενέργειες σκανδάλιζαν τους ομόθητους τους, οι οποίοι υποχρεώνονταν να καταβάλουν φόρους για πλούσια θρησκευτικά ιδρύματα. Οι Οθωμανοί βέβαια, με το επιχείρημα ότι αποτελούσε υποχρέωση που ανέλαβε η Βρετανία από την έναρξη της βρετανικής κατοχής, απέρριψαν το αίτημα και μαζί με τα επίσημα μέλη το κατανήφισαν.²¹⁰

Η επιβολή μειώσεων σε διάφορα κονδύλια οδήγησε τον Αρμωστεύοντα να ενημερώσει άμεσα τον υπουργό για το θέμα που προέκυψε, ζητώντας οδηγίες για τον τρόπο που θα δαπανούνταν τα συγκεκριμένα χρήματα, αφήνοντας να εννοηθεί ότι υπήρχε πιθανότητα οι μισθοί να παρέμεναν οι ίδιοι και να αποκόπτονταν άλλες δαπάνες από το κονδύλι αυτό.²¹¹ Στην επιστολή του προς το υπουργείο, ο Clauson τόνισε ιδιαίτερα τις αντιπαραθέσεις μεταξύ των Ελλήνων και των Τούρκων, που οφείλονταν, σύμφωνα με τον ίδιο, στην αύξηση του πληθυσμού και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πρώτων, που οδηγούσαν και στην ανάπτυξη του εθνικισμού. Επιπρόσθετα, θεώρησε αδικαιολόγητες τις μειώσεις των μισθών, αφού το κόστος διαβίωσης στο νησί είχε αυξηθεί, ενώ η μισθοδοσία παρέμεινε καθηλωμένη.²¹²

Η απάντηση του υπουργείου, η οποία υποκινήθηκε από τον Αρμωστεύοντα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκδικητική²¹³. Με τηλεγράφημα του υπουργού Αποικιών L. Harcourt, το οποίο αναγνώστηκε στο Συμβούλιο, αναφερόταν ότι, εξαιτίας της «επίθεσης που σημειώθηκε από τα εκλεγμένα μέλη στον προσεκτικά σχεδιασμένο προϋπολογισμό

²⁰⁸ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 12-4-1911 και 8-5-1911.

²⁰⁹ TNA: CO69/27. Συνεδρία 10-5-1911.

²¹⁰ TNA: CO69/27. Συνεδρία 25-5-1911.

²¹¹ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 6 και 10-4-1911.

²¹² Για τη σχετική αλληλογραφία βλ. TNA: CO67/162/13884.

²¹³ «Η υπουργική επιστολή», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 21/3-6-1911,

της κυβέρνησης», η αποστολή του ειδικού εμπειρογνώμονα για τον σιδηρόδρομο ακυρώθηκε.²¹⁴ Με αυτό ως πίεση ο Αρχιγραμματέας, έχοντας και την έγκριση του υπουργείου, προέβη σε μια πρωτοφανή, για τα ιστορικά του Νομοθετικού Συμβουλίου κίνηση, «εκτός τάξης και αντισυνταγματική», όπως χαρακτηρίστηκε από τον Θ. Θεοδότου: την ακύρωση όλων των εγκριθεισών τροπολογιών στον προϋπολογισμό και την υιοθέτησή του στην αρχική του μορφή. Δικαιολογώντας την απόφασή του ο Clauson, ανέφερε ότι στόχος του ήταν η επανατοποθέτηση του ζητήματος προς συζήτηση, με απώτερο στόχο την αποφυγή αδικιών, αφού η αποκοπή των χρημάτων θα επέφερε μειώσεις μισθών και απολύσεις προσωπικού, χωρίς πραγματική γνώση, από τους αιρετούς βουλευτές, των αναγκών του κάθε τμήματος ξεχωριστά. Το θέμα οδηγήθηκε σε νομική αντιπαράθεση, κατά πόσο επέτρεπαν οι Οργανικοί Κανονισμοί την επανατοποθέτηση ενός νομοσχεδίου, με τον Αρμοστεύοντα να θεωρεί ότι αυτό ήταν θεμιτό και τον Θεοδότου να ζητά την απόσυρση της πρότασης ως αντισυνταγματικής και εκτός διαδικασιών. Όπως ο τελευταίος ανέφερε, η πρόθεση της κυβέρνησης ήταν προφανής: να εκμεταλλευτεί την πλειοψηφία εντός του Συμβουλίου και να εγκρίνει το νομοσχέδιο χωρίς τις τροποποιήσεις που πέτυχε η πλειοψηφία των μελών του, αγνοώντας με αυτό τον τρόπο την επιθυμία των αντιπροσώπων του λαού, θέτοντας παράλληλα και πιθανότητα απόσυρσής τους από τα έδρανα. Τελικώς, μετά από μακρά συζήτηση, το νομοσχέδιο υπερψηφίστηκε από την πλειοψηφία των μελών του Συμβουλίου.²¹⁵

Το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα

Το πρόβλημα που δημιουργήθηκε από τη χηρεία του αρχιεπισκοπικού θρόνου μετά τον θάνατο του Σωφρονίου και την αδυναμία εκλογής νέου Αρχιεπισκόπου απασχόλησε σε μεγάλη έκταση το νησί στην πρώτη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα²¹⁶, και, όπως ήταν φυσικό, επηρέασε και τις εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου. Πέραν όσων αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, αλλά και των εκλογικών αναμετρήσεων που είχαν έντονο το χρώμα του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, οι συζητήσεις εντός του Συμβουλίου, τουλάχιστον κατά την πρώτη πενταετία, δεν είχαν την ανάλογη ένταση. Αυτό βέβαια οφείλεται και στο γεγονός ότι όλοι οι έλληνες βουλευτές προέρχονταν από την κιτιακή

²¹⁴ TNA: CO69/27. Συνεδρία 26-5-1911.

²¹⁵ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 26 και 29-5-1911.

²¹⁶ Για το αρχιεπισκοπικό ζήτημα βλ. Ν. Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό, ό.π.*, Βενέδικτος Εγγλεζάκης, «Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα», Δήμος Λευκωσίας (εκδ.), *Κυπριακά 1878-1955*, Λευκωσία 1986, σσ. 31-62, Μακάριος Τηλλυρίδης, «Αρχιεπισκοπικό ζήτημα Κύπρου (1900-1910)» *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 10 (2013), σσ. 337-444, Αχιλλέας Λυμπουρίδης, *Το πολύκροτο αρχιεπισκοπικό ζήτημα της Κύπρου και η δεκαετής περιπετειώδης πορεία του 1900-1910*, Λευκωσία (1997). Σημαντικό αν και μονόπλευρο, είναι και το Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού ζήτηματος Κύπρου (1900-1910)*, Αλεξάνδρεια 1911.

παράταξη. Οι συζητήσεις για το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα εντός του Συμβουλίου διεξήχθησαν σε τρεις διαφορετικούς άξονες. Στην προσπάθεια αποδυνάμωσης των πολιτικών αντιπάλων, μέσω των τροποποιήσεων υφιστάμενης νομοθεσίας, στις καταγγελίες εναντίον κυβερνητικών παραγόντων για παρεμβάσεις στη διαδικασία και στην κατεξοχήν νομοθετική απόπειρα για επίλυση του ζητήματος.

Η πρώτη έμμεση αναφορά στην αντιπαράθεση μεταξύ κιτιακών και κηρυνειακών έγινε κατά την αντιφώνηση στον αρμοστειακό λόγο του 1902, στα πλαίσια του αιτήματος για παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών. Σε αυτή, περιλαμβανόταν και η επαναφορά της εκλογικής διαδικασίας για τα δημοτικά συμβούλια, όπως προαναφέρθηκε. Η πρόταση αυτή, όπως διαφάνηκε από τη σχετική συζήτηση, είχε στόχο την αφαίρεση του δημαρχιακού θώκου από τον πρώην βουλευτή και τότε δήμαρχο Λευκωσίας Αχιλλέα Λιασίδα, ο οποίος αποτελούσε και τον κύριο υποστηρικτή του μητροπολίτη Κυρηναίας Κύριλλου. Ανάμεσα σε άλλα, κατηγορήθηκε για ανικανότητα στην άσκηση των καθηκόντων του, ότι ήταν υποχείριο της κυβέρνησης, ακόμα και για το γεγονός ότι λάμβανε μισθό και χρησιμοποιούσε άμαξα, την οποία πλήρωνε το δημαρχείο, για τις μετακινήσεις του. Αντίθετη άποψη για τον Λιασίδα είχε ο Αρχιγραμματέας, ο οποίος υπερασπίστηκε το διορισμό του τονίζοντας ότι η αξία του διαφάνηκε κατά την εικοσαετή θητεία του στο Νομοθετικό Συμβούλιο.²¹⁷

Το ζήτημα τέθηκε και πάλι το 1906, μετά τον επαναδιορισμό του Λιασίδα στη θέση του δημάρχου Λευκωσίας, οπότε αφέθηκαν υπόνοιες από τους έλληνες βουλευτές για καταρτισμό εκλογικών καταλόγων από την κυβέρνηση και τα δημαρχεία, με στόχο την απόρριψη ορισμένων υποψηφίων.²¹⁸ Οι υποψίες των υπολοίπων βουλευτών αυξήθηκαν όταν κατά την πρόταση του Ρώσσου για τροποποίηση του σχετικού νόμου, ο, μόνος κηρυνειακός βουλευτής, Σ. Αραούζος, αντέδρασε, ζητώντας την διατήρηση της αρμοδιότητας για τον καταρτισμό των εκλογικών καταλόγων στα δημαρχεία.²¹⁹

Έμμεση προσπάθεια για μείωση της ισχύος της κηρυνειακής παράταξης έγινε και με την πρόταση του Θ. Θεοδότου για τροποποίηση του περί Κοινοταρχών νόμου, αφού τα Διοικητικά Συμβούλια, που μέχρι τότε διόριζαν τους κοινοτάρχες, ελέγχονταν από τους

²¹⁷ TNA: CO69/16. Συνεδρίες 20-5-1902 κ.ε. Πρέπει να επισημανθεί πάντως ότι τα παράπονα κατά του Λιασίδα ξεκίνησαν από τον Dervish Pasha, ο οποίος τον θεωρούσε ανίκανο να ασκεί τα καθήκοντα του δημάρχου. Βλ. επίσης τα άρθρα της εφ. *Εναγώρας*, 9-5-1902, «Μετά τους λόγους τα έργα» και «Αι κατά των υπαλλήλων μομφαί».

²¹⁸ TNA: CO69/20. Συνεδρία 21-3-1906. Ο καταρτισμός των εκλογικών καταλόγοι ήταν καθοριστικός, καθώς από αυτούς επιλέγονταν τα μέλη της «Δημοτικής Επιτροπής».

²¹⁹ TNA: CO69/21. Συνεδρία 23-4-1907.

κηρυχειακούς, οι οποίοι πρότειναν για τις θέσεις προσκείμενα σε αυτούς άτομα.²²⁰ Παρόμοια καταγγελία έγινε και κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού για τις Επαρχιακές Διοικήσεις, οπότε ο Θ. Θεοδότου κατηγορήσε την κυβέρνηση για παρέμβαση στις εκλογές για τα Διοικητικά Συμβούλια και για το ότι διόριζαν κοινοτάρχες, οι οποίοι ανήκαν στο «κηρυχειακό στρατόπεδο», με τον Αρχιγραμματέα να στηρίζει τις επιλογές της διοίκησης.²²¹ Το ζήτημα τέθηκε και κατά τη συζήτηση για το εκπαιδευτικό νομοσχέδιο του 1905, όταν ο Σώζος διαφώνησε με τη χρηματοδότηση του Παγκυπρίου Γυμνασίου από όλους τους κατοίκους του νησιού, μέσω φορολογίας, προτείνοντας όπως τα χρήματα κάθε επαρχίας παραχωρούνται στα αντίστοιχα σχολεία της κάθε επαρχίας. Η παρέμβαση του λεμεσιανού βουλευτή έδωσε το έναυσμα για αμφισβήτηση ολόκληρης της δομής και του τρόπου λειτουργίας του Γυμνασίου, αλλά και του τρόπου διαχείρισης των οικονομικών του, με ανοικτές κατηγορίες εναντίον της Επιτροπής του, την οποία έλεγχε η κηρυχειακή μερίδα.²²²

Οι προαναφερθείσες ενέργειες επιβεβαιώνουν την άποψη του Μ. Τηλλυρίδη, ότι το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα δεν ήταν κατ' εξοχήν θρησκευτικό, αλλά «αποτέλεσμα πολιτικής ή καλύτερα κομματικής πάλης», και προσπάθεια υπερίσχυσης των πολιτικών απόψεων των δύο παρατάξεων, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί πολύ πριν τη χρεία του αρχιεπισκοπικού θρόνου, με την ανοχή ή και την αδυναμία του Σωφρονίου.²²³

Πρέπει να αναγνωριστεί στην κυβέρνηση ότι προσπαθούσε να τηρήσει μια μετριοπαθή στάση στη διαμάχη,²²⁴ επικαλούμενη την αδικία που θα προκαλείτο στην αντίπαλη παράταξη, η οποία δεν εκπροσωπείτο στο Συμβούλιο. Στα πλαίσια αυτά η κυβέρνηση αντιτάχθηκε στην εισαγωγή του νομοσχεδίου για τη διαχείριση της περιουσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, θεωρώντας ότι ένα τέτοιο νομοσχέδιο θα ευνοούσε ένα μέρος μόνο του ποιμνίου, υπονοώντας βασικά την παράταξη των εκλεγμένων βουλευτών, κάτι που επέφερε και την αντίδρασή τους.²²⁵

Η καταγγελία του Θεοδότου δεν αποτελούσε την πρώτη περίπτωση που τα ελληνικά μέλη κατήγγειλαν κυβερνητικές παρεμβάσεις στις διαδικασίες για τις

²²⁰ TNA: CO69/20. Συνεδρία 12-3-1906. Για τον έλεγχο των κηρυχειακών επί των Διοικητικών Συμβουλίων και τον τρόπο επηρεασμού, μέσω των κοινοταρχών, των κατοίκων βλ. Ν. Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό*, ό.π., σελ. 18, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σσ. 125-126.

²²¹ TNA: CO69/20. Συνεδρία 22-3-1906.

²²² TNA: CO69/19. Συνεδρία 9-3-1905 κ.ε. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο Αρμιοστής παρενέβη αναφέροντας ότι το επίπεδο λειτουργίας του Γυμνασίου ήταν πολύ υψηλό, θέτοντας προσωρινό τέλος στη συζήτηση.

²²³ Μ. Τηλλυρίδης, «Αρχιεπισκοπικό», ό.π., σσ. 340-341, Ν. Χριστοδούλου, *στο ίδιο*, σσ. 18-19.

²²⁴ Για τη στάση των Βρετανών στο Αρχιεπισκοπικό ζήτημα βλ. Χριστόφορος Κωνσταντινίδης, «Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910) ως έκφανση του ενωτικού κινήματος: Η βρετανική θεώρηση», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τόμ. Ο' (2008), σσ. 119-243.

²²⁵ TNA: CO69/18. Συνεδρία 23-6-1904.

αρχιεπισκοπικές εκλογές. Οι έλληνες βουλευτές έκαναν αναφορά σε διάφορες «αυθαίρετες» ενέργειες των βρετανών αξιωματούχων και την «παράνομη» συμμετοχή δημοσίων υπαλλήλων τόσο στις προηγηθείσες βουλευτικές εκλογές, όσο και στο Αρχιεπισκοπικό ζήτημα, στο πλαίσιο, όπως το έθεσε ο οθωμανός βουλευτής Hadji Hafuz Ef. της πολιτικής της κυβέρνησης να σπείρει τη διχόνοια ανάμεσα στα μέλη της κάθε κοινότητας. Η πολιτική αυτή διεξαγόταν μέσω της αποδοχής αιτημάτων της μειοψηφίας κάθε κοινότητας και της προσπάθειας προσεταιρισμού μεμονωμένων ατόμων από αυτές αγνοώντας ταυτόχρονα άλλα αιτήματα.²²⁶ Οι καταγγελίες αφορούσαν κυρίως το πρόσωπο του Αρχιγραμματέα A. Young, ιδιαίτερα για την ανοχή που επιδείκνυε για συγκεκριμένους υπαλλήλους του γραφείου του, οι οποίοι είχαν ενεργό ρόλο στις αρχιεπισκοπικές και βουλευτικές εκλογές. Η ανοχή αυτή του βρετανού αξιωματούχου, ο οποίος είχε προκαλέσει αρνητική εντύπωση με την υποψηφιότητά του το 1891 για τη θέση του «μη μωαμεθανού» βουλευτή στην εκλογική περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου, θεωρείτο ως εσκεμμένη προσπάθεια του ιδίου για να παρέμβει προς όφελος συγκεκριμένων υποψηφίων.²²⁷ Η κυβέρνηση, μέσω του Αρχιγραμματέα, προσπάθησε να κρατήσει αποστάσεις από τις κατηγορίες, καταδικάζοντας τέτοιες ενέργειες, αλλά ταυτόχρονα προσπάθησε να δώσει πολιτική κάλυψη, δικαιολογώντας τις έμμεσα.²²⁸ Αντίστοιχα, οι προσκείμενες εφημερίδες στους «διαλλακτικούς» κατήγγειλαν τους βουλευτές, ότι αντί να διεκδικούν επιπρόσθετα προνόμια για τους κατοίκους, ασχολούνταν με «προσωπικά ζητήματα», ενώ ο υπόλοιπος Τύπος, κατηγορούσε τους «κηρυχειακούς» ότι υπερασπίζονταν τους Βρετανούς.²²⁹

Ως αποτέλεσμα, τα αιρετά μέλη, ως έκφραση της δυσαρέσκειάς τους μείωσαν τα οδοιπορικά του Αρχιγραμματέα κατά 15 λίρες.²³⁰ Η κίνηση αυτή δεν είχε οποιαδήποτε επίπτωση στη μισθοδοσία του Young, ο οποίος λάμβανε πολύ υψηλό μισθό, αλλά αφορούσε στην άσκηση πολιτικής ισχύος από τα αιρετά μέλη. Επίσης, εντάσσεται και στο ευρύτερο πλαίσιο της αντιδραστικής πολιτικής που υιοθέτησαν τα νεοεκλεγέντα μέλη του

²²⁶ Ο Ζαννέτος, έμμεσα κατηγορούσε τον Αρχιγραμματέα, A. Young, για συμμετοχή στο Αρχιεπισκοπικό ζήτημα, κάτι που αναπόφευκτα επηρέαζε και την αμερόληπτη άσκηση των καθηκόντων του. Βλ. ενδεικτικά τις καταγγελίες, TNA: CO69/16. Συνεδρίες 15-5-1902 και 20-5-1902 και τις αναδημοσιεύσεις τους, «Το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα εν τω Νομ. Συμβουλίω», εφ. *Αλήθεια*, 10-5-1902. Επίσης, «Αι κατά των υπαλλήλων μομφαί», εφ. *Εναγώρας*, 9-5-1902.

²²⁷ Βλ. «Η κατά της Αρχιγραμματείας μομφή», εφ. *Εναγώρας*, 11-5-1902.

²²⁸ TNA: CO69/16. Συνεδρία 15-5-1902. Βλ. επίσης, «Αι κατά των υπαλλήλων μομφαί» και «Ψευδείς υπέρ των Κυπρίων Διαβεβαιώσεις», εφ. *Εναγώρας*, 9-5-1902 και 16-5-1902, Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ΄*, σσ. 460-467.

²²⁹ Για τις καταγγελίες βλ. ενδεικτικά «Πρακτικὴν εργασίαν», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 11/23-5-1902. Για την αντίθετη άποψη βλ. «Το Ψεύδος. Ιδού η δύναμις των», εφ. *Εναγώρας*, 23-5-1902.

²³⁰ TNA: CO69/16. Συνεδρία 20-5-1902.

Συμβουλίου, που εκδηλωνόταν, όπως ο ίδιος ο Σώζος ανέφερε, ως «κινήσεις μομφής κατά της κυβέρνησης».²³¹

Άλλη καταγγελία αφορούσε την ανάμιξη του Αρχιδιάκονου της Αγγλικανικής Εκκλησίας Potter στις διαδικασίες για εκλογή Αρχιεπισκόπου, με δηλώσεις του εναντίον του μητροπολίτη Κιτίου. Ο Θ. Θεοδότου τον κατηγορήσε ότι κατά την επίσκεψή του στο Πατριαρχείο Αλεξάνδρειας κατήγγειλε τον Κιτίου για δωροδοκία και υποκίνηση επεισοδίων, και επομένως, δεν έπρεπε να εκλεγεί Αρχιεπίσκοπος. Ο έλληνας βουλευτής θεωρούσε ότι ο Αρχιδιάκονος ακολουθούσε την κυβερνητική γραμμή και δεν ήταν προσωπικές οι πρωτοβουλίες του. Η κυβέρνηση, μέσω του Αρχιγραμματέα αντέκρουσε τις καταγγελίες, ενώ ο Δικηγόρος του Στέμματος κατηγορήσε τον Θεοδότου για χρησιμοποίηση του «βήματος του Συμβουλίου για προεκλογικούς σκοπούς», ενόψει και των επερχόμενων βουλευτικών εκλογών.²³²

Ήταν ξεκάθαρο ότι αρχικά οι έλληνες κάτοικοι του νησιού επιθυμούσαν την επίλυση του ζητήματος εντός της κοινότητάς τους, γεγονός που τέθηκε και κατά την αντιφώνηση του 1903. Σε αυτή δηλώθηκε αφενός η επιθυμία της πλειοψηφίας για λύση βάσει των «ιερών θεσμίων», ενώ τονίζόταν και πάλι η ευθύνη της κυβέρνησης για την «παράτασιν της εκκρεμότητος»,²³³ κάτι που επαναλήφθηκε και το 1906.²³⁴

Αντίθετα με τις αρχικές δηλώσεις και τις καταγγελίες για κυβερνητικές παρεμβάσεις, με την πάροδο του χρόνου και την αδυναμία επίλυσης του ζητήματος από τους ίδιους τους Κυπρίους, έγιναν οι πρώτες αναφορές στο Συμβούλιο για κυβερνητική αρωγή.²³⁵ Η επίλυση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος μέσω νομοθετικής ρύθμισης τέθηκε για πρώτη φορά προς την βρετανική κυβέρνηση στην αντιφώνηση του 1907. Με αυτή διαφώνησε ο υποστηρικτής του μητροπολίτη Κυρηναίας Σπ. Αραούζος, ο οποίος υποστήριξε ότι ο τρόπος αυτός ήταν αντικανονικός και θα οδηγούσε σε παρέμβαση του Αρμοστή προς όφελος της μιας, υπονοώντας την κιτιακή, παράταξης. Αντίθετα, ο Θεοδότου, εκ μέρους των κιτιακών, δήλωσε ότι αυτός ήταν ο μόνος τρόπος που απέμεινε για την επίλυση της μακροχρόνιας διαμάχης.²³⁶ Παρά τις ενστάσεις των υποστηρικτών του

²³¹ TNA: CO69/16. Συνεδρία 29-5-1902. Ο Σώζος αναφερόταν στην κατανήφιση του κυβερνητικού ψηφίσματος για την ατμοπλοϊκή σύνδεση του νησιού.

²³² TNA: CO69/20. Συνεδρία 22-3-1906. Δήλωση με την οποία αρνήθηκε την οποιαδήποτε αναφορά στο θέμα έκανε ο Αρχιδιάκονος κατά την επιστροφή του στο νησί, TNA: CO69/20. Συνεδρία 29-3-1906, κάτι που δεν έγινε πιστευτό από τον Θεοδότου.

²³³ TNA: CO69/17. Συνεδρία 8-5-1903.

²³⁴ TNA: CO69/20. Συνεδρία 15-2-1906.

²³⁵ Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι πρώτοι οι κηρυνειακοί, ήδη από το 1901, προσπαθώντας να εκμεταλλευτούν τις κακές σχέσεις του μητροπολίτη Κιτίου με τους Βρετανούς, κάλεσαν τη βρετανική κυβέρνηση να επέμβει, εμποδίζοντας την κάθοδο απεσταλμένων του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Βλ. Μ. Τηλλυρίδης, «Αρχιεπισκοπικό», *ό.π.*, σελ. 351.

²³⁶ TNA: CO69/21. Συνεδρία 20-2-1907. Βλ. και «Το Νομοθετ. Συμβούλιον», εφ. *Αλήθεια*, 15-2-1907.

Κυρηνείας Κύριλλου και τις επιστολές του Οικουμενικού Πατριαρχείου ότι ανάλογη νομοθεσία θα ήταν «ξένη και αντίθετη» προς την ορθόδοξη τάξη,²³⁷ το νομοσχέδιο ετοιμάστηκε και παρουσιάστηκε από τον Ι. Κυριακίδη στις αρχές Απριλίου 1907 (ν.η.). Το σχέδιο νόμου, όπως αναφέρει και ο Ν. Χριστοδούλου, «από άποψη περιεχομένου, δεν περιείχε στοιχεία ξένα προς το πνεύμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου. Αντίθετα, ήταν απόλυτα εναρμονισμένο με τους κανονισμούς εκείνους επί τη βάση των οποίων είχαν προκηρυχτεί οι εκλογές της 3^{ης} και 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1900», ενώ θα ίσχυε για τη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση και μόνο.²³⁸ Ο Κυριακίδης, αφού παρουσίασε το ιστορικό της διαμάχης και της αδυναμίας εκλογής του προκαθήμενου της Εκκλησίας της Κύπρου, ζήτησε και πέτυχε τη σύσταση Ειδικής Επιτροπής για τη μελέτη του νομοσχεδίου, από την οποία όμως αυτοεξαιρέθηκαν τόσο ο μητροπολίτης Κιτίου όσο και ο μόνος κηρυχειακός βουλευτής Αραούζος, παρότι ζητήθηκε η συμμετοχή τους. Η επιχειρηματολογία του Κυριακίδη για την εισαγωγή του νομοσχεδίου προς μελέτη στηρίχτηκε κυρίως στην ανάγκη για άμεση επίλυση του ζητήματος, επικαλούμενος ακόμα και τη πιθανότητα σχίσματος, αλλά και ότι η υπάρχουσα Ιερά Σύνοδος ήταν «αντικανονική και μη αντιπροσωπευτική». Αντίθετος με τους συναδέλφους του ήταν ο Αραούζος, ο οποίος συμφωνούσε με τις απόψεις της Ιεράς Συνόδου, κυρίως γιατί το νομοσχέδιο αγνοούσε τις εξουσίες της και προέβλεπε «ανάμειξη ατόμων κατεχόντων διοικητικές και πολιτικές θέσεις στις εκλογικές αναμετρήσεις».²³⁹ Αντίθετοι με την εισαγωγή του νομοσχεδίου ήταν και οι οθωμανοί βουλευτές, οι οποίοι προτιμούσαν να επιλυθεί το ζήτημα «εξωκοινοβουλευτικά», αφού η νομοθετική αυτή πράξη πιθανόν να δημιουργούσε προηγούμενο και για μελλοντική επέμβαση του Συμβουλίου σε δικά τους θρησκευτικά θέματα.²⁴⁰

Η βρετανική πολιτική, όπως παρουσιάστηκε από τον Αρμοστή, στηριζόταν στην προσπάθεια εκλογής Αρχιεπισκόπου χωρίς την παρέμβασή της.²⁴¹ Τελικά όμως θεωρήθηκε ορθή και λογική η νομοθετική ρύθμιση της εκλογικής διαδικασίας, κυρίως γιατί δεν υπήρχαν εντός της Εκκλησίας καθορισμένοι μηχανισμοί για το σκοπό αυτό.²⁴² Παρά τις αρχικές σκέψεις, το νομοσχέδιο τέθηκε προσωρινά στο αρχείο, αν και αποτέλεσε

²³⁷ Ολόκληρη η αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:843/1907. Για την επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη βλ. Μ. Τηλλυρίδης, «Αρχιεπισκοπικό», *ό.π.*, σελ. 361.

²³⁸ Ν. Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό*, *ό.π.*, σελ. 76.

²³⁹ Βλ. «Το υπόμνημα της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας Κύπρου προς την Αυτού Εξοχότητα τον Μέγαν Αρμοστήν Κύπρου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/6-4-1907.

²⁴⁰ Για το νομοσχέδιο βλ. «Το περί του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος νομοσχέδιον», εφ. *Αλήθεια*, 22-3-1907 κ.ε.

²⁴¹ Παρά τις διαβεβαιώσεις, η βρετανική κυβέρνηση, μέσω της Πρεσβείας της στην Κωνσταντινούπολη είχε ήδη ζητήσει από τον Αρμοστή να λάβει μέτρα για την προσέγγιση των δύο πλευρών, Μ. Τηλλυρίδης, «Αρχιεπισκοπικό», *ό.π.*, σσ. 357-359.

²⁴² TNA: CO69/21. Συνεδρία 5-4-1907 κ.ε.

ένα σημαντικό μοχλό πίεσης προς όλους τους εμπλεκόμενους, με αποτέλεσμα η πορεία εκλογής νέου Αρχιεπισκόπου να μπει στην τελική της ευθεία.²⁴³

Η μη εκλογή Αρχιεπισκόπου προκάλεσε την απογοήτευση του Αρμοστή, την οποία εξέφρασε στον εναρκτήριο λόγο του 1908, αφού ήλπιζε ότι το σημαντικό αυτό ζήτημα θα επιλυόταν, με τις προσπάθειες των υπολοίπων Ορθοδόξων Εκκλησιών,²⁴⁴ και θα επανερχόταν η ηρεμία στο νησί.²⁴⁵ Παράλληλα, τα ελληνικά μέλη, μέσω της αντιφώνησης, ζήτησαν την άμεση εισαγωγή του νομοσχεδίου για την εκλογή Αρχιεπισκόπου πριν από οποιαδήποτε άλλη εργασία «ως αποτέλεσμα της πολύ κρίσιμης κατάστασης που δημιουργήθηκε από την ακατανόητη επέμβαση του Οικουμενικού Πατριάρχη στις υποθέσεις της ανεξάρτητης και αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Κύπρου και την απολύτως προδοτική συνενοχή τεσσάρων κληρικών και ορισμένων λαϊκών ανταρτών στην κατάλυση των προνομίων της ανεξάρτητης Εκκλησίας και την καταπάτηση των δικαίων του κλήρου και του λαού του νησιού».²⁴⁶

Ο απουσιάζων από τις πρώτες συνεδρίες της συνόδου του 1908, Σπύρος Αραούζος, απέστειλε τηλεγράφημα διαμαρτυρίας για την ενδεχόμενη επανεισαγωγή προς συζήτηση του νομοσχεδίου, ενώ διαμαρτυρήθηκε έντονα για το θέμα και κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό.²⁴⁷ Την ανάγκη για άμεση δράση για επίλυση του προβλήματος που οδήγησε και σε συγκρούσεις στη Λευκωσία, ενστερνιζόταν πια απόλυτα ο Αρμόστης. Έτσι, αυθημερόν παρουσιάστηκε νέο νομοσχέδιο για την έγκριση των διαδικασιών για εκκλησιαστικούς διορισμούς.²⁴⁸ Στην Επιτροπή για μελέτη του νομοσχεδίου διορίστηκε εν τη απουσία του και ο Αραούζος, ο οποίος όμως σύντομα παραιτήθηκε,²⁴⁹ ενώ είχαν ζητηθεί και οι απόψεις επιφανών κηρυτειακών, όπως του Ηγουμένου Κύκκου.²⁵⁰

Το ζήτημα επανήλθε κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, όταν ο Αραούζος κατήγγειλε, τόσο την αδιαφορία της Αστυνομίας κατά τις συγκρούσεις στην Αρχιεπισκοπή, που τις θεωρούσε κατευθυνόμενες από τους υποστηρικτές του μητροπολίτη Κιτίου με στόχο την περαιτέρω διχόνοια ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα όσο και την επέμβαση της κυβέρνησης στην εκλογική διαδικασία και τον ορισμό από το Οικουμενικό

²⁴³ Ν. Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό, ό.π.*, σελ. 78 κ.ε., Μ. Τηλλυρίδης, «Αρχιεπισκοπικό», *ό.π.*, σελ. 362.

²⁴⁴ Για τη μεσολάβηση των άλλων εκκλησιών για λύση βλ. Μ. Τηλλυρίδης, *στο ίδιο*, σσ. 362-384.

²⁴⁵ ΤΝΑ: CO69/22. Συνεδρία 3-3-1908.

²⁴⁶ ΤΝΑ: CO69/22. Συνεδρία 6-3-1908. Για τα γεγονότα που μεσολάβησαν από την προσωρινή αναβολή της συζήτησης το 1907, ως την εκλογή στον αρχιεπισκοπικό θρόνο του μητροπολίτη Κηρυτείας βλ. Ν. Χριστοδούλου, *στο ίδιο*, σσ. 79-98, Μ. Τηλλυρίδης, «Αρχιεπισκοπικό», *στο ίδιο*, σσ. 384-388.

²⁴⁷ ΤΝΑ: CO69/22. Συνεδρία 6-3-1908 και 10-3-1908 αντίστοιχα. Για την αντίδραση του Τύπου, βλ. «Αντιφώνησις κομματική», εφ. *Αλήθεια*, 29-2-1908.

²⁴⁸ ΤΝΑ: CO69/22. Συνεδρία 6-3-1908 κ.ε.

²⁴⁹ Για το διορισμό του, ΤΝΑ: CO69/22. Συνεδρία 6-3-1908 και την παραίτησή του ΤΝΑ: CO69/22. Συνεδρία 5-5-1908.

²⁵⁰ Μ. Τηλλυρίδης, «Αρχιεπισκοπικό», *ό.π.*, σσ. 388-389.

Πατριαρχείο ως αρχιεπισκόπου του μητροπολίτη Κυρηναίας. Από την άλλη, τα υπόλοιπα ελληνικά μέλη θεώρησαν τις ενέργειες της κυβέρνησης ορθές, αφού με τον τρόπο αυτό αποφεύχθηκαν νέα επεισόδια. Τέλος στη συζήτηση έβαλε ο Αρχιγραμματέας, ο οποίος ανέφερε ότι η επέμβαση της αστυνομίας στην Αρχιεπισκοπή ήταν αναγκαία και δεν είχε να κάνει με άσκηση «υψηλής πολιτικής». Χαρακτηριστικό πάντως είναι το γεγονός ότι κατά τη συζήτηση του θέματος στο Συμβούλιο συγκεντρώθηκαν υποστηρικτές του Κυρηναίας Κύριλλου έξω από το κτήριο που ερευνημούσαν τον Αραούζο, περιστατικό πρωτοφανές στα χρονικά του Νομοθετικού Συμβουλίου, που φανερώνει και την πόλωση που επικρατούσε. Μάλιστα, ο Κυριακίδης δήλωσε ότι η διαδήλωση που οργανώθηκε «κάτω από τα παράθυρα του Συμβουλίου», στόχο είχε τον εκφοβισμό των μελών του και ότι θα αποτελούσε την αιτία για τη δημιουργία νέων επεισοδίων σε ολόκληρο το νησί.²⁵¹

Στην επόμενη συνεδρία (9-4-1908), ο Θεοδότου κατήγγειλε τον Αραούζο και τον ηγούμενο Κύκκου ότι προετοίμαζαν επεισόδια στη Λευκωσία, και ότι η διαδήλωση που έγινε στο Συμβούλιο στις 6 Απριλίου 1908 οργανώθηκε στον «Κυπριακό Σύλλογο», ενώ οι διαδηλωτές προκάλεσαν ζημιές στην οικία του ιδίου και στο σωματείο «Αγάπη του Λαού». Παράλληλα, δήλωσε αδυναμία να συγκρατήσει το αντίπαλο δέος, καταγγέλλοντας ταυτόχρονα την ολιγωρία της αστυνομίας. Σε αυτά τα πλαίσια, ο έλληνας βουλευτής ζήτησε από την κυβέρνηση να συζητηθεί άμεσα το νομοσχέδιο, που θα έδινε ένα τέλος στις συνεχείς διαμάχες. Τους φόβους και τη βιασύνη των ελλήνων βουλευτών δεν συμεριζόταν ο Αρχιγραμματέας, ο οποίος θεωρούσε ότι, λόγω της σοβαρότητας του θέματος, έπρεπε να γίνει η απαραίτητη προετοιμασία, ώστε ο νόμος που θα ψηφιζόταν να επέφερε την οριστική επίλυσή του και όχι τη δημιουργία επιπρόσθετων προβλημάτων, και ήταν σύμφωνος με τα ήθη της Ορθόδοξης Εκκλησίας.²⁵²

Η σημασία που έδινε η κυβέρνηση στο ζήτημα φαίνεται και από την επιμονή του Αρχιγραμματέα για την εισαγωγή νομοσχεδίου για «Προστασία της δημόσιας τάξης», πριν από το ανάλογο με την αρχιεπισκοπική εκλογή.²⁵³ Τελικά η συζήτηση για το νομοσχέδιο για την εκλογή Αρχιεπισκόπου ξεκίνησε στις 6 Μαΐου 1908 και εγκρίθηκε άμεσα με ελάχιστες, λεκτικές τροποποιήσεις.²⁵⁴ Ο Αραούζος από την αρχή δήλωσε την αντίθεσή του στο σύνολο του νομοσχεδίου. Σύμφωνα με τη δήλωσή του, η αντίθεσή του έγκειτο στο γεγονός ότι με αυτό η βρετανική κυβέρνηση παρέμβαινε στα δικαιώματα και προνόμια της κυπριακής Εκκλησίας, όπως τα παρέλαβε από την οθωμανική κυβέρνηση. Η παράβλεψη

²⁵¹ TNA: CO69/22. Συνεδρία 6-4-1908. Για τα γεγονότα της Αρχιεπισκοπής, την οποία η αστυνομία έκλεισε για λόγους ασφάλειας βλ. Ν. Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό*, ό.π., σσ. 92-97.

²⁵² TNA: CO69/22. Συνεδρία 9-3-1908.

²⁵³ TNA: CO69/22. Συνεδρία 5-5-1908. Τελικά όμως δεν εισήχθη προς συζήτηση, αφού η δικαιολογία που αναφέρθηκε από τον Αρχιγραμματέα δεν ικανοποίησε τον Σάτζο.

²⁵⁴ Για το νομοσχέδιο βλ. Μ. Τηλλυρίδης, «Αρχιεπισκοπικό», ό.π., σσ. 389-390.

από την κυβέρνηση της εκλογής από το Οικουμενικό Πατριαρχείο του Κηρυνείας Κυρίλλου ως Αρχιεπισκόπου, ήταν ένας άλλος λόγος για την απόρριψη του νόμου από τον κηρυνειακό βουλευτή.²⁵⁵

Η νομοθετική ρύθμιση του ζητήματος δεν έφερε και την ειρήνευση στο Συμβούλιο και στο νησί γενικότερα. Κατά την αντιφώνηση στον αρμοστειακό λόγο το επόμενο έτος οι έλληνες βουλευτές εξέφρασαν τις ευχαριστίες τους στην κυβέρνηση για την βοήθεια που πρόσφερε για την επίλυση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος με σεβασμό στα ήθη της Εκκλησίας της Κύπρου, παρά την αντίδραση του Αραούζου, ο οποίος θεωρούσε την κυβερνητική παρέμβαση «αυθαίρετη και άδικη».²⁵⁶ Επιπρόσθετα, η αντιπαράθεση που σημειώθηκε κατά τη διαδικασία συζήτησης του νομοσχεδίου οδήγησε στην πολιτική απομόνωση του Αραούζου που εκφράστηκε με την αδιαφορία των υπολοίπων ελληνικών μελών, τη μη υποστήριξή τους στις προτάσεις του και την έλλειψη συνεργασίας και συνεννόησης.²⁵⁷ Ο αντίκτυπος της αρχιεπισκοπικής διαμάχης ήταν έντονος και κατά τη συζήτηση για την αύξηση του εγκλήματος στο νησί, όταν οι αιρετοί βουλευτές δήλωσαν ότι αυτή, ανάμεσα σε άλλα, οφειλόταν και στα κομματικά πάθη, άποψη με την οποία διαφώνησε ο Αραούζος, παρότι δεν γινόταν αναφορά σε συγκεκριμένα άτομα.²⁵⁸

Εντούτοις, τον Φεβρουάριο του 1910, τα κομματικά πάθη ηρέμησαν οριστικά με την επίλυση του Αρχιεπισκοπικού, και οι εντάσεις μεταξύ των Ελλήνων βουλευτών έδωσαν τη θέση τους στην κοινή προσπάθεια για προώθηση των συμφερόντων του τόπου. Είναι χαρακτηριστικό και αξιομνημόνευτο το γεγονός ότι, πέραν της αντιπαράθεσης για το Αρχιεπισκοπικό και της αντίδρασης στις προτάσεις του Αραούζου, η κοινοβουλευτική συνεργασία ήταν αρμονική.

Ενωτικό αίτημα

Το πολιτικό πρόγραμμα στη βάση του οποίου εκλέχθηκαν τα ελληνικά μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου, όπως προαναφέρθηκε, είχε ως προμετωπίδα το ενωτικό ζήτημα και τη μη συνεργασία με την κυβέρνηση. Αντίθετα, όμως, με τις διακηρύξεις τους, οι νεοεκλεγμένοι έλληνες βουλευτές στην πρώτη αντιφώνηση προς τον Αρμοστή (1902), δεν έθεσαν το ενωτικό ζήτημα, «επί τη ελπίδι ότι η αρξαμένη μετά των Μωαμεθανικών μελών συνεννόησις και σύμπραξις θα ηυδοκίμει και παρετείνεται, αναμενομένης από ταύτης επιτυχίας εις τα λοιπά της χώρας ζωτικά ζητήματα», όπως ο βουλευτής Φ. Ζαννέτος

²⁵⁵ TNA: CO69/22. Συνεδρία 6-5-1908.

²⁵⁶ TNA: CO69/23. Συνεδρία 14-5-1909. Βλ. επίσης «Το Αρχιεπισκοπικόν ζήτημα εν τω Συμβουλίω», εφ. *Αλήθεια*, 30-4-1909.

²⁵⁷ TNA: CO69/23. Συνεδρία 5-5-1909. Η έλλειψη συνεργασίας καταδικάστηκε και από τον φιλοκηρυνειακό τύπο, βλ. ενδεικτικά «Ζητήματα», εφ. *Αλήθεια*, 30-4-1909.

²⁵⁸ TNA: CO69/23. Συνεδρία 6-5-1909.

ανέφερε²⁵⁹, με στόχο την απαλλαγή αρχικά από το φόρο υποτελείας και κατ' επέκταση την οικονομική ανάπτυξη του νησιού.²⁶⁰ Έτσι, προτιμήθηκε κατ' αρχάς η αποφυγή της έξαψης των εθνικών αισθημάτων των μουσουλμάνων βουλευτών με στόχο τη συμφωνία τους για την κατάργηση της «επαχθούς φορολογίας».

Η ελπίδα όμως αυτή διαψεύσθηκε γρήγορα, αφού, όταν σχετικό ψήφισμα για την αποπληρωμή της εν λόγω υποχρέωσης από το βρετανικό ταμείο, τέθηκε από τον Σιακαλλή, η πρόταση θεωρήθηκε από τον οθωμανό βουλευτή Hadji Hafouz ef. ως έμμεση υποβολή του ενωτικού αιτήματος. Όπως ο ίδιος ανέφερε, παρά το γεγονός ότι συμφωνούσε με τα αιτήματα που έθετε το ψήφισμα, αυτό ήταν απλά «πρόσχημα» για την ικανοποίηση άλλων φιλοδοξιών των ελλήνων κατοίκων, «την αποκοπή», δηλαδή, «των δεσμών μεταξύ Τουρκίας και Κύπρου», με απώτερο στόχο την «παραχώρηση του νησιού σε άλλο κράτος». Αντίθετα, «η Βρετανία, σε περίπτωση που η Κύπρος δεν της ήταν πλέον χρήσιμη, έπρεπε να την επιστρέψει στην Τουρκία, την νόμιμη ιδιοκτήτριά της». Παρά τις διαβεβαιώσεις τόσο του Σιακαλλή, όσο και του μητροπολίτη Κιτίου για το στόχο του ψηφίσματος – ο Κύριλλος πρότεινε ακόμα και τροποποίησή του ώστε να καταβάλλεται ένα συμβολικό ποσό από το νησί ως φόρος υποτελείας για να μην θεωρείται ότι ο Σουλτάνος θα έχανε τα κυριαρχικά του δικαιώματα – οι Οθωμανοί συμμάχησαν με τα επίσημα μέλη κατανηφίζοντάς το.²⁶¹

Την 1^η Ιουλίου 1902 ο νεαρός βουλευτής Χριστόδουλος Σώζος κατέθεσε για έγκριση ψήφισμα²⁶² για τις δηλώσεις του υπουργού Αποικιών J. Chamberlain στο βρετανικό Κοινοβούλιο, στα τέλη Μαΐου του ίδιου έτους²⁶³. Ο βρετανός πολιτικός υποτίμησε τον κυπριακό λαό, την ευαισθησία του για τον αρχαιολογικό πλούτο του νησιού, τόνισε την υποχρέωση των Κυπρίων για πληρωμή του φόρου υποτελείας και, το σημαντικότερο κατά τον Σώζο, θεωρούσε ότι το ενωτικό αίτημα δεν ήταν γενικός πόθος του ελληνικού κυπριακού λαού. Μετά τη δημοσίευση των δηλώσεων στον τοπικό τύπο, οργανώθηκαν συλλαλητήρια διαμαρτυρίας σε όλες σχεδόν τις πόλεις²⁶⁴. Στο πλαίσιο αυτό,

²⁵⁹ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σελ. 460.

²⁶⁰ «Τι να περιέχει η αντιφώνησης», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 13/26-4-1902.

²⁶¹ TNA: CO69/16. Συνεδρία 18-6-1902 κ.ε.

²⁶² Ολόκληρη η συζήτηση για το ψήφισμα στο TNA: CO69/16. Συνεδρία 1-7-1902.

²⁶³ Οι δηλώσεις του υπ. Αποικιών έγιναν στα πλαίσια συζήτησης για την έγκριση ενός ποσού ως χορηγίας για την Κύπρο, στις 26 Μαΐου 1902, βλ. *Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons, vol. 108, 26th May 1902, (Λονδίνο 1902), σσ. 635-639. Οι δηλώσεις του αναδημοσιεύτηκαν τόσο στον αθηναϊκό Τύπο, εφ. *Εμπρός* (Αθήνα), 22-5-1902, όσο και στον τοπικό, βλ. ενδεικτικά «Η Κύπρος εν τη Βουλή των Κοινοτήτων», εφ. *Αλήθεια*, 31-5-1902, «Ο Τσάμπερλαιν και η Κύπρος», εφ. *Αλήθεια*, 8-6-1902, «Αγγλικοί μύθοι περί Κύπρου», εφ. *Εναγόρας*, 30-5-1902, «Τίνες πταίουσιν;», εφ. *Εναγόρας*, 6-6-1902, «24 έτη», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 18/31-5-1902. Παρατίθενται και στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 492-497.

²⁶⁴ Για τα συλλαλητήρια βλ. Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 498-500, όπου δημοσιεύεται ενδεικτικά το ψήφισμα των κατοίκων της Λάρνακας. Βλ. επίσης «Διά τας εν τη Βουλή των Κοινοτήτων δηλώσεις του Τσάμπερλαιν. Παγκύπρια Συλλαλητήρια», εφ. *Αλήθεια*, 31-5-1902 και «Η διαμαρτυρία του κυπριακού λαού διά τας

και ύστερα από την ανάγνωση της επιστολής του υπουργού από τον Αρμοστή στο Συμβούλιο, ως απάντηση στα ψηφίσματα, με την οποία επαναλαμβανόταν ότι η βρετανική κυβέρνηση δεν σκόπευε να παραχωρήσει το νησί σε οποιοδήποτε κράτος,²⁶⁵ ο Σώζος κατέθεσε ψήφισμα στο Συμβούλιο²⁶⁶, με το οποίο δήλωνε ότι:

*Το Συμβούλιον εκφράζει την βαθυτάτην αυτού λύπην και διαμαρτύρεται εντονώτατα δι' όσας ανακριβείας εφθέξατο ο έντιμος Υπουργός περί Κύπρου και Κυπρίων, καιρίως προσβαλλούσας ημάς και τον λαόν, όν αντιπροσωπεύομεν, και τιτρωσκούσας την τε προσωπικήν και την εθνικήν φιλοτιμίαν αυτού.*²⁶⁷

Η αγόρευση του Σώζου, που ακολούθησε την κατάθεση του ψηφίσματος, είναι ενδεικτική του κλίματος που επικράτησε. Απορρίπτοντας την πρόταση του Αρμοστή για χρήση «μετριοπαθεστέρας γλώσσας», με τη δικαιολογία ότι ο Chamberlain θα παρείχε χρηματικές χορηγίες στο νησί, τόνισε ότι αυτή «αρμόζει μόνον εις δούλους και τεταπεινωμένους το φρόνημα λαούς, τους ουδέν ιδεώδες έχοντας και ουδένα εαυτοίς τάξαντας υψηλόν σκοπόν. Διά τον τοιαύτα όμως ιδεώδη έχοντα κυπριακόν λαόν δεν αρμόζει η σιγή ουδ' αν πακτωλοί χρυσού εισρεύσωσιν εις τα κενά θυλάκιά του»²⁶⁸. Κατηγόρησε τον υπουργό Αποικιών ότι μίλησε χρησιμοποιώντας μια σειρά από αυτοεπαίνους, ενώ ζήτησε σεβασμό, ιδιαίτερα από όσους είχαν την εξουσία στα χέρια τους και εξαιτίας της θέσης τους θεωρούνταν άτρωτοι. Με επιχειρήματα ανέτρεψε τους ισχυρισμούς του υπουργού τόσο για τη στάση των Κυπρίων για τις αρχαιότητες, όσο και για την καθολικότητα του ενωτικού αιτήματος, ενώ αρνήθηκε ότι η πληρωμή του φόρου υποτελείας γινόταν με τη συναίνεση των κατοίκων. Στη συζήτηση που ακολούθησε τα υπόλοιπα ελληνικά αιρετά μέλη υποστήριξαν το ψήφισμα του Σώζου, τονίζοντας ιδιαίτερα την ελληνική καταγωγή τους, αλλά και τη συνεχή υποβολή του αιτήματος για ένωση, ήδη από την πρώτη μέρα κατάληψης του νησιού από τους Βρετανούς. Αντίθετα, οι Οθωμανοί, παρά το γεγονός ότι θεωρούσαν δίκαια τα δύο από τα τέσσερα αιτήματα (το σχετικό με τις αρχαιότητες και το δημόσιο αίσθημα), διαφώνησαν με τα υπόλοιπα, θεωρώντας ως ορθές

δηλώσεις του υπουργού», εφ. *Αλήθεια*, 8-6-1902. Για το ψήφισμα των κατοίκων Λεμεσού βλ. ΚΑΚ: SA1:1822-1902. Επιστολή Διοικητή Λεμεσού προς Αρχιγραμματέα, Λεμεσός 16-6-1902.

²⁶⁵ TNA: CO69/16. Συνεδρία 27-6-1902.

²⁶⁶ Ο Αρμοστής, ο οποίος προήδρευε της συνεδρίας, ζήτησε όπως η συζήτηση του ψηφίσματος αναβληθεί μέχρι να ληφθεί το επίσημο κείμενο της ομιλίας του υπουργού Αποικιών. Ο Σώζος, όμως, προχώρησε στην κατάθεσή του, θεωρώντας ότι τα κύρια σημεία της μεταφέρθηκαν ορθά από τον Τύπο, ενώ ο ίδιος ο υπουργός είχε εκφράσει σε πολλές περιπτώσεις παρόμοιες απόψεις. Εξάλλου, το κύρος των εφημερίδων *Times* και *Evening Standard* εγγυούνταν την εγκυρότητα των δημοσιευμάτων, σύμφωνα με τον Σώζο.

²⁶⁷ Η ελληνική του μετάφραση παρατίθεται στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π. τόμ. Γ'*, σελ. 500 και στην εφ. *Αλήθεια*, 31-5-1902. Στην αρχική του μορφή το ψήφισμα αναφερόταν πέραν των ανακριβειών και σε ψέματα (untruths), με αποτέλεσμα ο Αρμοστής να αρνηθεί την εισαγωγή του, μέχρι την τροποποίησή του, βλ. ΚΑΚ: SA1:1723/1902. Επιστολή Αρχιγραμματέα προς Χρ. Σώζο, Λευκωσία 18-6-1902. Η αναφορά τελικά αφαιρέθηκε, ΚΑΚ: SA1:1723/1902. Επιστολή Χρ. Σώζου προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία 18-6-1902.

²⁶⁸ Τη συζήτηση παραθέτει και ο Φίλιος Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 500-505 ο οποίος ως βουλευτής ήταν παρών. Βλ. και «Οι εθνικοί μας πόθοι εις το Νομοθ. Συμβούλιον», εφ. *Αλήθεια*, 21-6-1902.

και ακριβείς τις απόψεις του υπουργού για το φόρο υποτελείας και τη μη παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα.²⁶⁹ Οι οθωμανοί αντιπρόσωποι δέχονταν ήδη πιέσεις από τους ομοεθνείς τους για τη μέχρι τότε συνεργασία τους με τους έλληνες συναδέλφους τους εντός του Συμβουλίου.²⁷⁰ Επιπρόσθετα, το κίνημα για παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα είχε οξύνει και τον τουρκικό εθνικισμό, ο οποίος εκφράστηκε μέσω τηλεγραφημάτων προς τον Σουλτάνο και τον υπουργό Αποικιών ζητώντας την επιστροφή του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε περίπτωση αποχώρησης της Βρετανίας.²⁷¹

Αντίθετα, τα επίσημα μέλη και ο Αρμοστής επιδίωκαν την αναβολή της ψήφισής του, επικαλούμενοι την αναμονή του επίσημου κειμένου της ομιλίας του υπουργού. Με τον τρόπο αυτό, αφενός προσπαθούσαν να πετύχουν μια πιθανή αναβολή του ζητήματος μέχρι το επόμενο έτος, όταν και οι αντιδράσεις θα αμβλύνονταν, και αφετέρου να οργανώσουν καλύτερα την απάντησή τους, με το επιχείρημα της πιθανότητας λανθασμένης ή αποσπασματικής παρουσίασης των υπουργικών δηλώσεων από τις εφημερίδες. Στην ψηφοφορία που ακολούθησε το ψήφισμα εγκρίθηκε με τις εννέα ελληνικές ψήφους, υπερισχύοντας των οκτώ τουρκοβρετανικών, αφού ο Δικηγόρος του Στέμματος απουσίαζε.²⁷²

Παράλληλα, το ενωτικό αίτημα τέθηκε και στο υπόμνημα το οποίο ετοιμάστηκε ως αποτέλεσμα των συλλαλητηρίων καταδίκης των δηλώσεων του υπουργού Αποικιών,²⁷³ αλλά και στη συνάντηση που είχε ο Σώζος με τον Αρμοστή. Ο τελευταίος επέκρινε τη στάση των αιρετών μελών, οι οποίοι εμμένοντας στο ενωτικό αίτημα, παρακώλυαν τόσο την κυβέρνηση, όσο και ξένα κεφάλαια να επενδύσουν στο νησί.²⁷⁴ Αυτή η άποψη, όσο και η συμπεριφορά ανώτερων κυβερνητικών αξιωματούχων (ιδιαίτερα του Διοικητή Κερύνειας και προσωρινού Διοικητή Λευκωσίας Chamberlayne, ο οποίος «μαστίγωσε» τις εικόνες των Ελλήνων Βασιλέων κατά την επίσκεψή του σε σχολείο στο Γέρι και του

²⁶⁹ Για τα επιχειρήματα των οθωμανών βουλευτών βλ. «Οι εθνικοί μας πόθοι εις το Ν. Συμβούλιον. Το ψήφισμα του κου Σώζου. Αι αγορεύσεις των λοιπών βουλευτών», εφ. *Αλήθεια*, 28-6-1902.

²⁷⁰ Βλ. «Αι εν τω Νομοθετικό αποκαλύψεις», εφ. *Αλήθεια*, 14-6-1902 και Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 485-487.

²⁷¹ Βλ. «Ο υπουργός απαντών εις τα τηλεγραφήματα των Οθωμανών», εφ. *Αλήθεια*, 21-6-1902.

²⁷² Βλ. επίσης και εφ. *Αλήθεια*, 21-6-1902. Χαρακτηριστικό του αντίκτυπου του ψηφίσματος ήταν η αποστολή συγχαρητήριου τηλεγραφήματος από τα τρία σωματεία της πόλης της Λεμεσού προς τους έλληνες βουλευτές, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 21-6-1902.

²⁷³ Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 505-522, όπου η ελληνική μετάφραση. Το υπόμνημα δημοσιεύτηκε και στον Τύπο, βλ. ενδεικτικά «Το υπόμνημα των Ελλήνων βουλευτών της Κύπρου προς το επί των Αποικιών υπουργείον», εφ. *Εναγόρας*, 20-2-1903 κ.ε., «Οι Βουλευταί προς τον υπουργόν», εφ. *Αλήθεια*, 7-3-1903 κ.ε.

²⁷⁴ «Τα γενικά ζητήματα του τόπου και αι διαθέσεις της κυβερνήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 24-8-1902 και «Επίσημος αναγνώρισις του εθνικού ζητήματος», εφ. *Εναγόρας*, 29-8-1902. Για την απάντηση του Αρμοστή βλ. «Επί των δηλώσεων του Αρμοστού» και «Η δυσετηρία και τα μέτρα της Κυβερνήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 31-8-1902. Την άποψή του αυτή ο Αρμοστής αναίρεσε στην εναρκτήρια ομιλία του το επόμενου έτος, όταν αναφέρθηκε στα αιτήματα ξένων επενδυτών που επιθυμούσαν να επενδύσουν στο νησί, βλ. ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 29-4-1903.

Αστυνομικού Διοικητή Αμμοχώστου, ο οποίος «εξύβρισε δημοσία την θρησκεία»), όξυναν περαιτέρω τα πολιτικά πνεύματα.²⁷⁵

Το ενωτικό ζήτημα τέθηκε ξανά και κατά την αντιφώνηση του επόμενου έτους (1903).²⁷⁶ Πέραν των άλλων θεμάτων, επαναλήφθηκε η ελπίδα των ελλήνων βουλευτών ότι μέσω της κατοχής του νησιού από το «μεγάλο, πεπολιτισμένο και φιλελεύθερο κράτος», ο κυπριακός λαός

*και πολιτικώς θα χειραγωγείτο υπό του ευγενούς Αγγλικού Έθνους διά της μείζονος συμμετοχής αυτού εις τα της διοικήσεως και ότι ολίγον κατ' ολίγον θα ησκήτο εν τη ενασκήσει των πολιτικών αυτού δικαιωμάτων, μέχρις ου αι δικαίαι του αξιώσεις, ήτοι η εθνική αυτού αποκατάστασις διά της ενώσεως μετά της μητρός Ελλάδος, ετύγχανον πλήρους ικανοποιήσεως.*²⁷⁷

Η αντιφώνηση προκάλεσε ενθουσιασμό στον φιλοκυπριακό τύπο, αφού έθιγε όλα τα σοβαρά ζητήματα του νησιού, με ιδιαίτερη αναφορά στο ενωτικό αίτημα «κατά τρόπον πανηγυρικών και ανεπίδευτον πάσης παρερμηνείας ή αμφισβητήσεως» παρομοιάζοντας το Νομοθετικό Συμβούλιο με την «Επτανησιακή Βουλή».²⁷⁸ Ο Καταλάνος αναφέρθηκε στην αντιφώνηση και την χαρακτήρισε ως την απαρχή «της υπ' αισίους οίωσις (...) νέας πολιτείας του λαού», πάνω στην οποία όφειλαν οι κάτοικοι και οι πολιτευτές να στηριχθούν για να διεκδικήσουν την εκπλήρωση των αιτημάτων της.²⁷⁹

Η συζήτηση για έγκριση της αντιφώνησης ήταν έντονη και σε υψηλούς τόνους. Παράλληλα τέθηκε και το ζήτημα του Chamberlayne, τον οποίο υποστήριζαν τα επίσημα μέλη, προσπαθώντας προφανώς να συγκαλύψουν το γεγονός, ώστε να μην υπάρξουν προεκτάσεις στο υπουργείο Αποικιών. Αντίθετα, οι έλληνες βουλευτές επιδίωκαν την παραδειγματική τιμωρία του εκκεντρικού βρετανού αξιωματούχου, ακόμα και την κοινοποίηση του «παραπτώματός του» στη βασιλική οικογένεια της Αγγλίας,

²⁷⁵ Για το επεισόδιο του Chamberlayne βλ. Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 525-526, και τα «Δελτίον» και «Ο Τσαμπερλέιν υβριστής του βασιλέως των Ελλήνων», εφ. *Αλήθεια*, 26-10-1902 και «Ανοικτά Γράμματα», εφ. *Αλήθεια*, 8-11-1902. Αντιπροσωπεία των ελλήνων βουλευτών κατήγγειλαν την ενέργειά του στον Αρμοστή, βλ. «Το ζήτημα του Τσαμπερλέιν», εφ. *Αλήθεια*, 6-12-1902. Για τις καταγγελίες κατά του Διοικητή Αμμοχώστου, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 19-7-1902. Το ζήτημα τέθηκε κατά την αντιφώνηση από τους αιρετούς βουλευτές, οι οποίοι ζήτησαν και πάλι την απομάκρυνσή του, βλ. ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 8-5-1903.

²⁷⁶ Για τον αντίκτυπό της στον Τύπο βλ. ενδεικτικά «Ιστορική Συνεδρία. Οι εθνικοί πόθοι εν τη κυπριακή Βουλή», εφ. *Αλήθεια*, 2-5-1903, «Ένωσις! Ένωσις!», εφ. *Εναγώρας*, 8-5-1903. Βλ. επίσης το άρθρο της αθηναϊκής εφημερίδας «Κράτος» που αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Αλήθεια*, 30-5-1903.

²⁷⁷ Μερικούς μήνες προηγουμένως στο Λονδίνο είχε εκδοθεί από τον 22χρονο δικηγόρο Ν. Πασχάλη, τεύχος για τους ενωτικούς πόθους των Κυπρίων, με τίτλο *Facts and Figures about Cyprus*, Λονδίνο 1902. Τα σχετικά κεφάλαια, μεταφρασμένα στα ελληνικά, δημοσιεύθηκαν στο «Εκ του Περί Κύπρου φυλλαδίου του κου Ν. Πασχάλη» εφ. *Αλήθεια*, 13-12-1902.

²⁷⁸ «Επτανησιακή Βουλή εν Κύπρω», εφ. *Εναγώρας*, 26-4-1903.

²⁷⁹ «Το περαιτέρω καθήκον λαού και αντιπροσώπων», εφ. *Εναγώρας*, 1-5-1903.

κατηγορώντας τη διοίκηση για προσπάθεια συγκάλυψης του γεγονότος.²⁸⁰ Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι τα τουρκικά μέλη τήρησαν ουδέτερη στάση, απέχοντας ακόμα και από την ψηφοφορία για την έγκριση της σχετικής παραγράφου.²⁸¹ Ως ένα επιπρόσθετο μέτρο για να εξαναγκαστεί σε παραίτηση, ορισμένα από τα ελληνικά μέλη πρότειναν την απόρριψη ενός ποσού από τον προϋπολογισμό που ισοδυναμούσε με τη μισθοδοσία του, πρόταση που απέρριψαν τόσο τα οθωμανικά²⁸² και τα επίσημα μέλη, όσο και οι υπόλοιποι έλληνες βουλευτές, οι οποίοι θεωρούσαν ότι το ζήτημα, εφόσον τέθηκε στην αντιφώνηση, έπρεπε να αγνοηθεί.²⁸³

Αντίθετα, οι οθωμανοί βουλευτές ζήτησαν την αφαίρεση της παραγράφου σχετικά με το ενωτικό αίτημα που έθεσαν οι Έλληνες, θεωρώντας ότι το νησί κατεχόταν προσωρινά από τους Βρετανούς, και ως οθωμανική κτήση, σε περίπτωση εγκατάλειψής της, έπρεπε να επιστραφεί στον Σουλτάνο. Τα ελληνικά μέλη στήριζαν το αίτημά τους στην επιθυμία της πλειοψηφίας των κατοίκων, και παρά και την αντίθεση των Βρετανών, οι οποίοι ζήτησαν την αφαίρεση της παραγράφου, τελικά εγκρίθηκε λόγω της απουσίας ενός επίσημου και ενός οθωμανικού μέλους. Αξιοσημείωτη ήταν και η παρέμβαση του Σώζου, ο οποίος πρότεινε και ψηφίστηκε προσθήκη, όπου ξεκαθαριζόταν ότι στόχος ήταν η «ένωση με την Μητέρα Ελλάδα». Ως αντίδραση, οι Οθωμανοί βουλευτές πρότειναν την εισαγωγή άλλης παραγράφου, που να δηλώνεται η επιθυμία τους για επιστροφή του νησιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, «τον νόμιμο κυρίαρχό του», η οποία, όμως καταψηφίστηκε με τις κοινές ελληνοβρετανικές ψήφους.²⁸⁴

Ως αντίδραση στην εγκριθείσα αντιφώνηση και την αποτυχία εισαγωγής του δικού τους αιτήματος, ο Dervish Pasha κατέθεσε ψήφισμα με το οποίο, βασικά, επιδίωκε, μέσω αυτού, να ενημερώσει το υπουργείο για τις επιθυμίες του τουρκικού πληθυσμού της νήσου.²⁸⁵ Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του οθωμανού βουλευτή, ο οποίος απουσίαζε κατά τη συζήτηση της αντιφώνησης, η σύμβαση με την οποία παραχωρήθηκε η Κύπρος στη Βρετανία δεν προέβλεπε την απόδοσή της σε άλλη δύναμη. Συνεχίζοντας, προκάλεσε τους Έλληνες με ειρωνικές δηλώσεις, όπως ότι «η Ελλάδα ήταν αυτή που

²⁸⁰ Ενδεικτική είναι η αλληλογραφία των βουλευτών Θεοδότου και Σιακαλλή με τον Αρχιγραμματέα, όπως δημοσιεύτηκε στο «Η διαμειφθείσα αλληλογραφία περί του επεισοδίου Τσαμπερλαϊύν», εφ. *Ευαγόρας*, 1-5-1903. Βλ. επίσης «Εκρηξίς αγανακτήσεως των ελλήνων βουλευτών», εφ. *Ευαγόρας*, 22-5-1903.

²⁸¹ TNA: CO69/17. Συνεδρία 7-5-1903. Για τις πιέσεις από τον Τύπο για την τιμωρία του βρετανού αξιωματούχου, βλ. «Ο Προσωρινός Διοικητής Λευκωσίας και οι μουχτάραι», εφ. *Ευαγόρας*, 10-4-1903, «Ο Τσεμπερλής εν τω Νομοθετικώ», εφ. *Ευαγόρας*, 24-4-1903.

²⁸² Είναι χαρακτηριστικό ότι τα οθωμανικά μέλη δεν έπεισαν τον εισηγητή της μείωσης, Θ. Θεοδότου, με τις προτάσεις τους, αφού στη δευτερολογία του ανέφερε ότι θα έπραττε το ίδιο σε μελλοντική παρόμοια περίπτωση που θα αφορούσε τον Σουλτάνο.

²⁸³ TNA: CO69/17. Συνεδρίες 27 και 28-5-1903.

²⁸⁴ TNA: CO69/17. Συνεδρία 7-5-1903.

²⁸⁵ Το ψήφισμα είχε ήδη δημοσιευτεί στον ελληνικό Τύπο πολύ πριν κατατεθεί, βλ. «Το ψήφισμα του Χ' Δερβίς Πασά», εφ. *Αλήθεια*, 9-5-1903.

έπρεπε να προσαρτηθεί στην Κύπρο, που διοικείται από μια ισχυρή δύναμη», προτείνοντας και τη μεταφορά ολόκληρου του ελληνικού πληθυσμού του νησιού στην Ελλάδα, αφού η μεταφορά της Ελλάδας στην Κύπρο ήταν αδύνατη. Τόνισε τις διαφορές μεταξύ της περίπτωσης των Επτανήσων και της Κύπρου, λόγω της συνεχούς προβολής του επτανησιακού προτύπου. Θεωρούσε ότι παρόμοιου είδους δηλώσεις απλώς προκαλούσαν έριδες ανάμεσα στους κατοίκους, ζητώντας από τον Δικηγόρο του Στέμματος να λάβει μέτρα, τονίζοντας ότι η ασφάλεια που παρείχε η βρετανική δικαιοσύνη στους μουσουλμάνους κατοίκους ήταν και ο λόγος που οι ομόθρησκοί τους βουλευτές συμμαχούσαν με τους Άγγλους εντός του Συμβουλίου. Τόνισε επίσης την ανάγκη για συνεργασία ανάμεσα στα αιρετά μέλη, για προάσπιση των συμφερόντων των κατοίκων, που την υπέσκαπτε το ενωτικό αίτημα των Ελλήνων βουλευτών, προκαλώντας επίσης ψυχρότητα και έχθρα ανάμεσα στα μέλη του Συμβουλίου αλλά και στις δύο κοινότητες. Οι Βρετανοί υπερψήφισαν το ψήφισμα με την αιτιολογία ότι με τον τρόπο αυτό θα διαφαινόταν η διαφωνία των μουσουλμάνων κατοίκων στην παράγραφο της αντιφώνησης που αφορούσε την ένωση με την Ελλάδα.²⁸⁶ Η επιχειρηματολογία του Dervish Ef. ήταν ιδιαίτερα σημαντική γιατί παρέχει τις πρώτες απόψεις των Οθωμανών πολιτευτών απέναντι στο ενωτικό κίνημα αφενός, αλλά υποκρύπτει και τις βάσεις ανάπτυξης του τουρκικού εθνικισμού, ο οποίος σε πρώτη φάση εκδηλωνόταν με το αίτημα για επιστροφή του νησιού στην Τουρκία σε περίπτωση εγκατάλειψής του από τους Βρετανούς, αλλά και στη συνεργασία εντός του Συμβουλίου. Όπως προαναφέρθηκε, η στάση αυτή ήταν αντίδραση προς το ελληνικό ενωτικό αίτημα, αλλά και αποτέλεσμα των πιέσεων που ασκούνταν από τους ψηφοφόρους τους.²⁸⁷

Από τις αντιδράσεις των Ελλήνων βουλευτών στην τουρκική ενέργεια διαφάνηκε ότι υπήρχαν δύο τάσεις ανάμεσά τους, ως προς την αντιμετώπιση της: η αρχική αντίδραση που ήταν ιδιαίτερα έντονη, εκφράστηκε κυρίως από τον Ι. Κυριακίδη, ο οποίος κατηγορήσε τους Βρετανούς ότι αυτοί προκάλεσαν την υποβολή του ψηφίσματος, κάτι που θα διαφαινόταν, όπως ανέφερε, και από την ψηφοφορία. Ακόμα και η σύνταξή του ήταν τέτοια, σύμφωνα με τον λεμεσιανό πολιτευτή, ώστε να «χωνεύονται εύκολα από τα βρετανικά στομάχια», κάτι που διέψευσε, όπως ήταν αναμενόμενο, ο εισηγητής του. Τη στάση αυτή υποστήριξαν και οι φιλοκιτιακές εφημερίδες *Αλήθεια* και *Ευαγόρας*, με σχετικά τους άρθρα.²⁸⁸ Οι υπόλοιποι έλληνες βουλευτές στήριξαν το αίτημά τους στο αναφαίρετο δικαίωμα του ανθρώπου για ελευθερία, και εφόσον η πλειοψηφία των

²⁸⁶ Ολόκληρη η σχετική αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:1300/1903.

²⁸⁷ TNA: CO69/17. Συνεδρία 18-6-1903.

²⁸⁸ «Αίσχος! Αίσχος! Αίσχος», εφ. *Ευαγόρας*, 26-6-1903, «Αίσχος! Αίσχος!», εφ. *Αλήθεια*, 27-6-1903.

κατοίκων επιθυμούσε την παραχώρηση του νησιού στην Ελλάδα, θα έπρεπε να ακολουθηθεί ο διεθνής νόμος και όχι οι πρόνοιες της συνθήκης του 1878, όπως οι Οθωμανοί δήλωναν. Εξάλλου, η *ab antiquo* καταγωγή των *αυθεντικών κατοίκων* του νησιού, η γλώσσα και η θρησκεία αυτό επέβαλλε και κατ' επέκταση οι Οθωμανοί δεν μπορούσαν να έχουν οποιοδήποτε «νομική αξίωση». Η δεύτερη τάση, που επιδίωκε τη συνεργασία των Οθωμανών βουλευτών, προσπάθησε να υποβαθμίσει το γεγονός, αναφέροντας την εξίσου σημαντική επιθυμία της μειοψηφίας για παραχώρηση του νησιού στην Τουρκία, κάτι που οι Έλληνες όφειλαν να σεβαστούν. Εξάλλου, όταν οι Βρετανοί θα αποφάσιζαν να αποχωρήσουν από το νησί, θα το έκαναν βάσει των δικών τους συμφερόντων και όχι από τα υπομνήματα ή ψηφίσματα των κατοίκων. Ήταν μια ιδιαίτερα ρεαλιστική πολιτική, η οποία εκφράστηκε από τον μητροπολίτη Κιτίου και τον Φραγκούδη, που είχε ως αποτέλεσμα την αναγνώριση ακόμα και από τον Dervish Pasha, τον εισηγητή του ψηφίσματος, της μη αναγκαιότητας υποβολής του, αφού το μόνο που απέφερε ήταν «χάσιμο χρόνου». Η στάση αυτή υποστηρίχθηκε και από τη μετριοπαθή εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου*, η οποία επίσης υποβάθμισε την αξία του ψηφίσματος.²⁸⁹ Η συζήτηση εντός του Συμβουλίου έληξε με την ψηφοφορία, όπου το ψήφισμα εγκρίθηκε με τις κοινές τουρκοβρετανικές ψήφους και τη νικώσα ψήφο του Αρμοστή, ο οποίος δικαιολόγησε τη στήριξή του στις πρόνοιες της συνθήκης του 1878, τονίζοντας όμως παράλληλα την πρόθεση της κυβέρνησης για διατήρηση της κυριαρχίας του νησιού.²⁹⁰

Όπως ήταν αναμενόμενο, η γνωστοποίηση του τουρκικού ψηφίσματος προκάλεσε αντιδράσεις, που εκδηλώθηκαν με συλλαλητήρια και ψηφίσματα αφενός κατά της στάσης της κυβέρνησης, αφετέρου κατά του αιτήματος, διατρανώνοντας και πάλι τους ενωτικούς πόθους των κατοίκων, ενώ συζητήθηκε και στη Βουλή των Κοινοτήτων.²⁹¹

Η απάντηση των ελλήνων βουλευτών ήλθε το επόμενο έτος (1904), όταν πρότειναν την εισαγωγή στο τέλος της αντιφώνησης παραγράφου όπου, ανάμεσα σε άλλα, δηλωνόταν η ελπίδα τους για ευόδωση των «δικαίων αξιώσεων» τους, «ήτοι την μετά της μητρός Ελλάδος ένωση». ²⁹² Η συζήτηση για την έγκρισή της ήταν έντονη επειδή,

²⁸⁹ «Ψηφίσατε Άγγλοι!» και «Το ψήφισμα του οθωμανού βουλευτού», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/6-6-1903 και 7/20-6-1903. Βλ. παρόμοια αντίδραση και στο «Η Κύπρος και οι Άγγλοι», στην αθηναϊκή εφημερίδα *Εμπρός*, 4-7-1903.

²⁹⁰ ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρίες 18 και 19-6-1903 και 6-7-1903. Βλ. επίσης τα σχόλια ενός από τα αιρετά μέλη, στο Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 558-568.

²⁹¹ Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σελ. 568. Σύμφωνα με τον Ζαννέτο (*στο ίδιο*, σελ. 571), το τουρκικό ψήφισμα χαρακτήρισε στο βρετανικό Κοινοβούλιο ο Sir Charles Hancock, «περιεργότατον», κάτι όμως που δεν εντοπίστηκε στα επίσημα πρακτικά. Για τις αντιδράσεις στο νησί, εφ. *Αλήθεια*, 27-6-1903 κ.ε., εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 28/11-7-1903 κ.ε., όπου οι περιγραφές των συλλαλητηρίων και αποσπάσματα από τις συζητήσεις στη βρετανική Βουλή.

²⁹² ΤΝΑ: CO69/18. Συνεδρία 19-4-1904. Για την ελληνική μετάφραση βλ. Φ. Ζαννέτος, *στο ίδιο*, σσ. 577-584.

επιπλέον, δεν είχε συζητηθεί στην Ειδική Επιτροπή για τη σύνταξη της αντιφώνησης. Αντιδράσεις προήλθαν ιδιαίτερα από τα οθωμανικά μέλη, ενώ και τα επίσημα δήλωσαν ότι θα την καταψήφισαν, τόσο για την αναφορά στο φόρο υποτελείας, όσο και για το ενωτικό αίτημα. Οι Οθωμανοί θεωρούσαν ότι παρόμοιας φύσης αιτήματα προκαλούσαν την εχθρότητα μεταξύ των δύο κοινοτήτων και έπρεπε να αποφεύγονται, ώστε ο χρόνος να αφιερωνόταν σε άλλες συζητήσεις, αφού θέτονταν κάθε χρόνο χωρίς αποτέλεσμα. Κατηγόρησαν συγκεκριμένα τον Χ. Σώζο ότι έθεσε το ενωτικό αίτημα όχι από πραγματική αγάπη για την Ελλάδα, αλλά ως προσπάθεια διασποράς της διχόνοιας μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Η προσφώνηση τελικά εγκρίθηκε παρά τις βρετανοτουρκικές αρνητικές ψήφους, αν και οι Οθωμανοί επιφυλάχτηκαν για εισαγωγή σχετικού ψήφισματος, όπως το προηγηθέν έτος.²⁹³ Η μόνη ενέργεια που μπορούσε να πράξει ο Hadji Hafouz ef. ώστε να διαχωρίσει τη θέση του μουσουλμανικού πληθυσμού από τις αναφορές για το φόρο υποτελείας και την ένωση με την Ελλάδα ήταν να αιτηθεί την καταγραφή στα Πρακτικά της αντίθεσής τους.²⁹⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Dervish Pasha ετοίμασε παρόμοιας φύσης ψήφισμα με το παρελθόν έτος, το οποίο όμως ο Αρμοστής απέτρεψε να εισαχθεί. Όπως ο ίδιος ο Αρχιγραμματέας ανέφερε: «Αυτό το έτος τα μουσουλμανικά μέλη δεν έχουν δικαιολογία μετά την εμπειρία τους κατά το προηγηθέν έτος να μην είναι παρόντες όταν συζητείται η αντιφώνηση προς τον Αρμοστή και δεν υποστηρίζω να τους παρέχουμε βοήθεια για να εισάγουν ένα τέτοιο ψήφισμα. Εξάλλου δεν θα μπορούσαμε να το κάνουμε με τα παρόντα επίσημα μέλη». Ο Αρμοστής θεώρησε το θέμα ως πολύ σοβαρό και ζήτησε να ληφθεί η άποψη του υπουργείου. Τελικά το ψήφισμα, παρότι είχε ήδη δημοσιευτεί στον Τύπο²⁹⁵, δεν κατατέθηκε, αφού η απάντηση έφτασε μετά τη λήξη των εργασιών του Συμβουλίου,²⁹⁶ γεγονός που αποτελούσε πολιτικό πλήγμα για τους οθωμανούς βουλευτές.

Η αναχώρηση του Αρμοστή Haynes-Smith έβαλε τέλος σε μια από τις σημαντικότερες μέχρι τότε αρμοστείες. Παρά τα σημαντικά έργα που εκτελέστηκαν επί της θητείας του, εντούτοις δεν αντιλήφθηκε τη δυναμική του ενωτικού κινήματος. Αντίθετα, σε συνεργασία με τους οθωμανούς βουλευτές, προσπάθησε να αναγάγει, σύμφωνα με τις κατηγορίες των Ελλήνων βουλευτών, και τον τουρκικό εθνικισμό ως

²⁹³ Είναι χαρακτηριστικό ότι η έγκριση της ενωτικής αναφοράς στην αντιφώνηση δεν προκάλεσε τον ενθουσιασμό του προηγούμενου έτους, αλλά καταγράφηκε ως μια επιτυχία των βουλευτών, η οποία ανακοινώθηκε και «εις τον ευρωπαϊκόν τύπον». Βλ. ενδεικτικά «Τα εν τω Νομοθετικό Συμβουλίω» και «Τα εν τη Βουλή», εφ. *Αλήθεια*, 19-3-1904 και 26-3-1904 αντίστοιχα, «Επί της Απαντήσεως», *Ευαγόρας*, 20-3-1904.

²⁹⁴ Η συζήτηση διήρκησε τρεις συνεδρίες, από τις 29 ως τις 31-3-1904, βλ. ΤΝΑ: CO69/18. Τα οθωμανικά και τα επίσημα μέλη, λόγω της απουσίας ενός βρετανού και ενός οθωμανού από τη συνεδρία, τη σχετική με το φόρο υποτελείας και το ενωτικό αίτημα, ζήτησαν την αναβολή της συζήτησης, με τη δικαιολογία ότι δεν προετοιμάστηκαν κατάλληλα, όμως οι Έλληνες καταψήφισαν το σχετικό αίτημα.

²⁹⁵ «Το ψήφισμα του Δερβίς Πασά», εφ. *Αλήθεια*, 16-4-1904.

²⁹⁶ Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:1098/1904.

σημαντικό πυλώνα της κυπριακής πολιτικής σκηνής.²⁹⁷ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα κατά την αναχώρησή του οι κάτοικοι να μην τον αποχαιρετήσουν, σε αντίθεση με την υποδοχή που επιφύλαξαν στον έλληνα βουλευτή Κωνσταντίνο Παπαμιχαλόπουλο, ο οποίος επισκέφθηκε το νησί την περίοδο αυτή.²⁹⁸

Η άφιξη του νέου Αρμοστή έδωσε την ευκαιρία για την έκφραση του ενωτικού πόθου από τους κατοίκους, κατά την περιοδεία του.²⁹⁹ Το ενωτικό αίτημα τέθηκε και πάλι ως καταληκτήριο παράγραφος στην αντιφώνηση στον εναρκτήριο λόγο του νέου Αρμοστή το 1905. Συγκεκριμένα, τονίστηκε η ετοιμότητα του Συμβουλίου για σύμπραξη με την κυβέρνηση για την ευημερία της χώρας «μέχρις ου το ευγενές και φιλελεύθερον βρετανικόν έθνος ευαρεστηθή να εκπληρώση τους εγκαρδίους πόθους του ελληνικού πληθυσμού της Κύπρου, ήτοι την Ένωσιν της Κύπρου μετά της Μητρός Ελλάδος». Παρά τις βρετανοτουρκικές αρνητικές ψήφους, η εισαγωγή της παραγράφου εγκρίθηκε, λόγω της απουσίας του οθωμανού βουλευτή Ratib Ef.³⁰⁰

Παρόμοια παράγραφος στην αντιφώνηση προτάθηκε και κατά την επόμενη νομοθετική σύνοδο (1906), η οποία όμως δεν υπερψηφίστηκε και κατ' επέκταση, δεν εισήχθη στην επίσημη αντιφώνηση προς τον Αρμοστή, λόγω των ενωμένων τουρκοβρετανικών ψήφων.³⁰¹ Παρόμοια τύχη είχε και η προσθήκη της παραγράφου για την ένωση στην αντιφώνηση του 1907, με τους Οθωμανούς να αντιδρούν άμεσα, αναφέροντας ότι επιθυμία όλων των μουσουλμάνων ήταν η ένωση με την Τουρκία.³⁰²

Το ενωτικό αίτημα τέθηκε και το 1908, κατά την άφιξη του Δούκα του Connaught Αλβέρτου και αδελφού του βασιλιά Εδουάρδου Ζ', με τηλεγράφημα των ελλήνων βουλευτών όπου ζητείτο η εκπλήρωση των «προαιωνίων πόθων υπέρ της εθνικής αποκαταστάσεως» και την «επανόρθωσιν πολιτικού αδικήματος, του φόρου της υποτελείας».³⁰³

---

²⁹⁷ Για μια πρώτη κριτική στην αρμοστεία του Haynes Smith βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 607-608, Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σσ. 356-358. Βλ. επίσης τη σειρά άρθρων με τίτλο «Ο απερχόμενος Μ. Αρμοστής Σιρ Ουίλ. Φρ. Χαίνς Σμιθ», εφ. *Εναγόρας*, 22-7-1904 κ.ε. και «Επί τη αναχώρησει του Αρμοστού», εφ. *Αλήθεια*, 23-7-1904.

²⁹⁸ Εφ. *Αλήθεια*, 23-7-1904.

²⁹⁹ Ν. Καταλάνος, *στο ίδιο*, σσ. 363-365, «Ζήτω η Ένωσις, Ζήτω το Βρετανικόν Έθνος», εφ. *Εναγόρας*, 7-10-1904, «Επί τη αφίξει του νέου Αρμοστού», εφ. *Αλήθεια*, 8-10-1904, «Καλώς ήλθετε», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 9/22-10-1904.

³⁰⁰ ΤΝΑ: CO69/19. Συνεδρία 8-3-1905.

³⁰¹ ΤΝΑ: CO69/20. Συνεδρία 14-2-1906. Είναι χαρακτηριστική η ειρωνεία με την οποία απάντησε ο οθωμανός βουλευτής Dervish Pasha (μετάφραση του γράφοντος): «κατά τα προηγούμενα χρόνια ο δρ. Ζαννέτος έκανε παρόμοιες εισηγήσεις και βλέποντας να μην πραγματοποιούνται έφυγε από την Κύπρο και προσάρτησε τον εαυτό του στην Ελλάδα. Υποθέτω ότι και ο κ. Σώζος προετοίμασε τον εαυτό του για την ίδια τύχη».

³⁰² ΤΝΑ: CO69/21. Συνεδρία 20-2-1907.

³⁰³ Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σελ. 368. Βλ. τον αντίκτυπο της επίσκεψης στην εφ. *Αλήθεια*, 27-11-1908 και 4-12-1908.

Το εθνικό καθήκον και των δύο κοινοτήτων ασκήθηκε και κατά το 1909 με ένα πρωτοποριακό τρόπο, με τις τρεις αντιφωνήσεις, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως.³⁰⁴ Έτσι, η κάθε κοινότητα παρουσίασε ξεχωριστά και ανεξάρτητα από την έγκριση της άλλης, ανάμεσα στα άλλα αιτήματα, και το εθνικό. Στην αναφορά των μουσουλμάνων βουλευτών, αφού τονίστηκε ότι αποτελούσαν το πιο πιστό κομμάτι του πληθυσμού του νησιού, αλλά και μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, νόμιμης κατόχου της Κύπρου, εκφράστηκε η αντίθεσή τους στο εκδηλωθέν από τους έλληνες συναδέλφους τους αίτημα για ένωση με την Ελλάδα, επαναλαμβάνοντάς την αξίωσή τους, σε περίπτωση που το νησί εγκαταλειφθεί από τη Μεγάλη Βρετανία, όπως επιστραφεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αντίθετα, τα ελληνικά μέλη παρουσίασαν, ανάμεσα σε μια ευρεία θεματολογία, και την πιο κάτω παράγραφο:

Τα ελληνικά μέλη του Συμβουλίου, εκπρόσωποι των 4/5 περίπου του πληθυσμού του νησιού, του πιο ανεπτυγμένου μέρους στη γεωργία, εμπόριο, επιστήμη και τέχνες, που τίθενται επικεφαλής σε όλα τα προοδευτικά κινήματα και που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της μεγάλης και ενδόξου ελληνικής φυλής, θεωρούμε ως επιτακτικό καθήκον μας να δηλώσουμε την θερμή μας επιθυμία για ένωση με την Μητέρα Ελλάδα, η εκπλήρωση της οποίας είναι ζήτημα απλής πίστης για κάθε Έλληνα Κύπριο.

Η ταυτόχρονη έκφραση των εθνικών πόθων και των δύο κοινοτήτων ήταν κάτι που δεν ικανοποίησε τον Τύπο της εποχής, αφού με τον τρόπο αυτό «απογυμνωνόταν» το ελληνικό αίτημα. Συγκεκριμένα η εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου* θεωρούσε λανθασμένη την πολιτική της «αμοιβαίας υποχώρησης» που ακολουθήθηκε από τους έλληνες βουλευτές και που επέτρεψε την εισαγωγή και των οθωμανικών αιτημάτων, κατηγορώντας τους για «δειλία και δισταγμό».³⁰⁵

Το ζήτημα των εθνικών πόθων των Οθωμανών τέθηκε από τους βουλευτές τους και κατά την αντιφώνηση του 1911.³⁰⁶ Ο εισηγητής Ziai Effenti εξέφρασε την αντίθεση των μωαμεθανών κατοίκων στο ενωτικό αίτημα των Ελλήνων του νησιού, ζητώντας ταυτόχρονα, σε περίπτωση που εγκαταλείψει το νησί η Βρετανία, να επιστραφεί στην Τουρκία. Το αίτημα αυτό δεν εγκρίθηκε, αφού, πέραν της αντίδρασης των Ελλήνων,³⁰⁷ οι

³⁰⁴ TNA: CO69/23. Συνεδρία 10-5-1909. Η μετάφραση του αποσπάσματος ανήκει στον γράφοντα.

³⁰⁵ «Οι ιεροί μας πόθου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 2/15-5-1909.

³⁰⁶ Είχε προηγηθεί αντιπαράθεση μεταξύ των Ελλήνων και των Τούρκων μελών για το ποιος θα υπέβαλλε πρώτος την παράγραφο του για συζήτηση, με τους δεύτερους τελικά να υπερισχύουν, με τη βοήθεια και των Βρετανών. TNA: CO69/27. Συνεδρία 31-3-1911.

³⁰⁷ Οι Έλληνες αντέδρασαν αφού αν τίθετο το θέμα προς ψήφιση και εγκρινόταν, λόγω της πίεσης του χρόνου, οι ίδιοι δεν θα είχαν τη δυνατότητα να υποβάλουν το δικό τους ενωτικό αίτημα, απειλώντας ότι δεν

Βρετανοί ακολουθώντας μια πολιτική ίσων αποστάσεων, το καταψήφισαν, με τη δικαιολογία ότι λόγω της πίεσης του χρόνου, δεν θα δινόταν η δυνατότητα στους Έλληνες να υποβάλουν παράγραφο με τα δικά τους αντίστοιχα αιτήματα. Πρέπει να σημειωθεί πάντως, όπως αναφέρθηκε ήδη, ότι το έτος αυτό οι έλληνες βουλευτές δεν έθεσαν το ενωτικό ζήτημα, αλλά ζήτησαν ευρύτερα πολιτικά δικαιώματα και φιλελεύθερες εξουσίες, κάτι που προκάλεσε την αντίδραση των Οθωμανών.³⁰⁸

Συμπερασματικά, καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, οι έλληνες βουλευτές έθεταν το ενωτικό ζήτημα με κάθε ευκαιρία είτε με αναφορές στην αντιφώνηση, είτε με σχετικά ψηφίσματα. Εντούτοις, και παρά την αρχική τακτική για αποφυγή έξαψης του τουρκικού εθνικισμού, ήταν οι Οθωμανοί που πρώτοι συνέδεσαν το ζήτημα της απαλλαγής του φόρου υποτελείας με την ένωση με την Ελλάδα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την έγκριση, για πρώτη φορά, το 1902, ψηφίσματος για την ένωση. Από την άλλη οι Οθωμανοί, επικαλούμενοι το γεγονός ότι το νησί τυπικά ανήκε ακόμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ζητούσαν την επιστροφή του σε αυτή, σε περίπτωση που η Βρετανία αποφάσιζε να το εγκαταλείψει. Οι Βρετανοί, ενώ αρχικά τηρούσαν μια εχθρική στάση έναντι του ενωτικού κινήματος, καταψηφίζοντας τα σχετικά αιτήματα, κατά τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα μετά την αναχώρηση του Haynes-Smith και την άφιξη του μετριοπαθούς King-Harman, επιδίωξαν να ακολουθήσουν πολιτική ίσων αποστάσεων, επιτρέποντας και στις δύο κοινότητες να παρουσιάζουν τα εθνικά τους αιτήματα.

Ο φόρος υποτελείας

Το ζήτημα της κατάργησης του φόρου υποτελείας τέθηκε εξ αρχής ως η κύρια πολιτική επιδίωξη του νεοκαταρτισθέντος Συμβουλίου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κατά την αντιφώνηση στην πρώτη σύνοδο μετά την εκλογή τους, οι έλληνες βουλευτές επέλεξαν να μη θέσουν το ενωτικό αίτημα, για να μην εξάψουν το εθνικό αίσθημα των οθωμανών συναδέλφων τους, αλλά να επικεντρωθούν αποκλειστικά στο ζήτημα της απαλλαγής από το φόρο υποτελείας.³⁰⁹ Η πρώτη αναφορά στο φόρο έγινε με έμμεσο τρόπο με την καταγγελία της φορολογικής πολιτικής της κυβέρνησης, που οδηγούσε στην *καταδυνάστευσιν* του νησιού.³¹⁰ Αντιθέτως, κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό, ο Ζαννέτος πρότεινε την καταψήφιση του αφού η υπερβολική φορολόγηση, σε συνδυασμό

θα αποδέχονταν τη λήξη των εργασιών μέχρι να πράξουν και αυτοί το ίδιο. Αποδέχτηκαν την ψηφοφορία μόνο όταν οι Βρετανοί τους διαβεβαίωσαν ότι θα καταψήφιζαν την εν λόγω παράγραφο. TNA: CO69/27. Συνεδρία 31-3-1911.

³⁰⁸ TNA: CO69/27. Συνεδρία 31-3-1911 κ.ε.

³⁰⁹ «Τι να περιέχει η αντιφώνησις», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 13/26-4-1902.

³¹⁰ TNA: CO69/16. Συνεδρία 15-5-1902.

με την υποχρεωτική καταβολή του υποτελικού φόρου, προκαλούσαν τεράστια προβλήματα στους κατοίκους.³¹¹

Το ζήτημα τέθηκε ξανά στο μέσο της συνόδου με σχετικό ψήφισμα του Σιακαλλή. Σε αυτό, εκτός από το αίτημα για παραχώρηση περαιτέρω συνταγματικών ελευθεριών, ώστε να δοθεί η δυνατότητα στο Συμβούλιο να «διαθέτη μεν εκ των γενικών προσόδων τα αναγκαιούντα υπέρ του τόπου ποσά, να μετατρέπη την φορολογία προς ανακούφισιν των φορολογουμένων, έστω και προς ζημίαν του δημοσίου ταμείου», τέθηκε και το αίτημα για αποπληρωμή του φόρου υποτελείας από τα αγγλικά ταμεία στο Λονδίνο και όχι από τις προσόδους του νησιού. Το ψήφισμα αυτό αποτελούσε μια προσπάθεια των ελλήνων βουλευτών για να τοποθετήσουν τις βάσεις για την πολιτική που θα ακολουθείτο και στο μέλλον αναφορικά με το εν λόγω ζήτημα: στην αμφισβήτηση της ορθότητας του υπολογισμού του ποσού που καταβαλλόταν, το οποίο ήταν πάρα πολύ υψηλό, και στη συμβατική υποχρέωση καταβολής του από τη Βρετανική Αυτοκρατορία και όχι την Κύπρο, η οποία αποστερείτο, λόγω αυτής, δημόσια έργα, που θα βελτίωναν το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων. Παρόμοια επιχειρήματα παρουσιάστηκαν και από άλλους έλληνες βουλευτές, οι οποίοι ενίσχυσαν τις απόψεις του Σιακαλλή.

Οι οθωμανοί βουλευτές αντέδρασαν σε αποσπασματικές αναφορές του εισηγητή του ψηφίσματος. Ο Hadji Hafouz Ef., ενώ συμφωνούσε με τα προαναφερθέντα αιτήματα, θεωρούσε το ψήφισμα ως «πρόσχημα» για την ικανοποίηση άλλων -ενωτικών- φιλοδοξιών. Τόνισε ταυτόχρονα και το δίλημμα που αντιμετώπιζαν τα αιρετά οθωμανικά μέλη σχετικά με το φόρο υποτελείας, αφού από τη μια όφειλαν να επιδιώκουν τη μείωση των φορολογικών επιβαρύνσεων των κατοίκων και από την άλλη να προσπαθούν να διατηρήσουν τα κεκτημένα δικαιώματα του Σουλτάνου. Επειδή όπως ανέφερε, τα επιχειρήματα με τα οποία στήριξε ο Σιακαλλής το ψήφισμα δεν μπορούσαν να γίνουν αποδεκτά από τους τούρκους βουλευτές, ενώ προκάλεσαν ήδη αντιδράσεις στους ομόθρησκούς τους,³¹² ζήτησε την απόσυρσή του, για να μην αναγκαστούν να το καταψηφίσουν, αίτημα βέβαια που δεν έγινε αποδεκτό. Τα επιχειρήματά του υποστήριξαν και οι άλλοι οθωμανοί βουλευτές, τονίζοντας ότι ανάλογα ψηφίσματα είχαν στόχο να διαταράξουν τις καλές σχέσεις των δύο κοινοτήτων, ενώ επέμεναν ότι η βρετανική κυβέρνηση θα επέβαλλε τους ίδιους φόρους, ακόμα και αν δεν υπήρχε ο φόρος υποτελείας. Έγινε αναφορά επίσης στην έντονη αντιπολίτευση που δέχονταν τα οθωμανικά μέλη από συγκεκριμένους κύκλους (αναφέρθηκε στον διερμηνέα του Εβκάφ

³¹¹ TNA: CO69/16. Συνεδρίες 3 και 4-6-1902.

³¹² Βλ. ενδεικτικά τις επιστολές διαμαρτυρίας για τις δηλώσεις των ελλήνων μελών για το φόρο υποτελείας και το ενωτικό αίτημα από τους μουσουλμάνους κατοίκους διάφορων πόλεων προς τον υπουργό Αποικιών τον Ιούνιο 1902 στο ΚΑΚ: SA1: 1822-1902.

Irfan Ef, ο οποίος εργάστηκε για τη μη εκλογή τους), οι οποίοι οργάνωναν συναντήσεις και διέρρεαν τη φήμη ότι είχαν αποδεχτεί το ψήφισμα, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει ακόμα και η ζωή τους.³¹³

Ο Σιακαλλής τόνισε ότι το ψήφισμα δεν έκανε αναφορά σε κάποιο καινούργιο ζήτημα, αλλά σε θέμα που συμφωνούσαν όλα τα μέλη, κατά την ετήσιά του αναφορά στο Συμβούλιο, ενώ και ο μητροπολίτης Κιτίου διαβεβαίωσε ότι στόχος του ψηφίσματος ήταν απλά αυτός που δηλωνόταν. Εξάλλου, όπως ο Κύριλλος τόνισε, τα «ψηφίσματα εκφράζουν ευχές και δεν μπορούν να υποχρεώσουν το αγγλικό ταμείο να πληρώσει το φόρο υποτελείας», προτείνοντας ακόμα και τροποποίηση σύμφωνα με την οποία η Κύπρος να κατέβαλλε ένα ποσό για να μην θεωρηθεί ότι με τον τρόπο αυτό ο Σουλτάνος θα απολέσει τα κυριαρχικά δικαιώματά του επί του νησιού. Τόνισε παράλληλα και τις επιπτώσεις που θα είχε η είδηση στη Βρετανία, σε «υποστηρικτές και εχθρούς», ότι ένα ψήφισμα με τέτοιο περιεχόμενο δεν εγκρίθηκε από το Συμβούλιο. Κατά την ψηφοφορία που ακολούθησε, τα τουρκικά μέλη συμμαχίσαν με τα επίσημα, καταψηφίζοντας με τη βοήθεια της νικώσας ψήφου του Αρμωστή το ψήφισμα.³¹⁴

Το ζήτημα απασχολούσε σχεδόν κάθε χρόνο τη συζήτηση για την αντιφώνηση στον αρμωστειακό λόγο, προκαλώντας αντιπαράθεση, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια. Η προσθήκη παραγράφου το 1903³¹⁵ που χαρακτήριζε το φόρο υποτελείας ως «βρετανικό βάρος 93 χιλιάδων λιρών» οδήγησε τον μετριοπαθή, κατά τα άλλα, βουλευτή Hadji Hafouz Ef. σε καταψήφιση ολόκληρης της παραγράφου, υπό την πίεση, όπως ο ίδιος ανέφερε των ομοθρήσκων του. Ο βουλευτής επικαλέστηκε τη διχόνοια που προκάλεσε στην κοινότητά του τα προηγούμενα χρόνια το ζήτημα του φόρου υποτελείας. Τελικά η παράγραφος εισήχθη στην αντιφώνηση λόγω της ελληνικής πλειοψηφίας, που οφειλόταν στην απουσία των άλλων δύο οθωμανών βουλευτών.³¹⁶ Παρόμοια τύχη είχε και η σχετική παράγραφος για την αντιφώνηση του 1904, με τους οθωμανούς βουλευτές να ζητούν να καταγραφεί η αντίθεσή τους στα Πρακτικά.³¹⁷

³¹³ Βλ. τη σχετική αναφορά στο υποκεφάλαιο για το ενωτικό κίνημα.

³¹⁴ TNA: CO69/16. Συνεδρία 18-6-1902, κ.ε. όπου το κείμενο και η επιχειρηματολογία του Γ. Σιακαλλή και η συζήτηση που ακολούθησε. Βλ. επίσης Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 482-492. Το ψήφισμα στηρίχθηκε και από τον Τύπο, «Νομοθετικά Έργασια», εφ. *Εναγόρας*, 13-6-1902.

³¹⁵ Η συζήτηση άρχισε στις 5-5-1903 και ολοκληρώθηκε στις 8 του μήνα, βλ. τις σχετικές συνεδρίες στο TNA: CO69/17.

³¹⁶ TNA: CO69/17. Συνεδρία 5-5-1903. Η απουσία των δύο συναδέλφων του ήταν πιθανότατα ο λόγος που λίγο πριν τη συζήτηση, ο Hadji Hafouz ζήτησε την αναβολή της συνεδρίας για την επόμενη μέρα, όταν και θα επέστρεφαν οι ομόθρησκοί του. Παρά την ομολογουμένως μεγάλη επιτυχία της εισαγωγής του ζητήματος αυτού στην αντιφώνηση προς τον Αρμωστή, ο Τύπος της εποχής δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με αυτήν, αφού προτεραιότητα δόθηκε στο εθνικό ζήτημα και την καταδίκη της ενέργειας του Διοικητή Κερύνειας Chamberlayne.

³¹⁷ TNA: CO69/18. Συνεδρία 19-4-1904. Όπως συνέβη και για το ενωτικό αίτημα, οι αντιδράσεις του τύπου ήταν ήπιες βλ. «Επί της Απαντήσεως», εφ. *Εναγόρας*, 20-3-1904.

Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, όπως ήδη προαναφέρθηκε, ακολουθήθηκε σκληρότερη στάση, με τον Ζαννέτο να προτείνει την καταψήφισή του ως διαμαρτυρία και άσκηση πίεσης προς την κυβέρνηση, ανάμεσα σε άλλα και για την αφαίρεση ενός τεράστιου ποσού από τα έσοδα του νησιού, τονίζοντας ιδιαίτερα τόσο την ευθύνη που είχαν τα αιρετά μέλη, όσο και την αδυναμία άσκησης ενεργού ρόλου. Τα υπόλοιπα, όμως, ελληνικά μέλη πρότειναν την απόρριψη μόνο συγκεκριμένων κονδυλίων, τουλάχιστον για ακόμα ένα έτος, ώστε να φανούν και οι αντιδράσεις της κυβέρνησης. Παρόμοια άποψη είχαν και τα οθωμανικά μέλη, αντιδρώντας κυρίως για την αναφορά στο φόρο υποτελείας, ζητώντας παράλληλα από την κυβέρνηση να ξεκαθαρίσει ότι αυτό δεν ήταν ζήτημα που έπρεπε να συζητείται στο Συμβούλιο. Για την αποφυγή περαιτέρω εντάσεων, οι οθωμανοί βουλευτές πρότειναν την ετοιμασία κοινού αιτήματος προς τις δύο κυβερνήσεις (Βρετανίας και Τουρκίας) για την απαλλαγή του νησιού από την υποχρέωση αυτή. Η πρώτη ανάγνωση του νομοσχεδίου εγκρίθηκε, εντούτοις διαφάνηκε η έλλειψη αποφασιστικότητας των ελληνικών μελών για λήψη «επαναστατικών μέτρων».³¹⁸

Με αφορμή τη συζήτηση που διεξαγόταν τόσο στο βρετανικό Τύπο, όσο και στον τοπικό σχετικά με το φόρο υποτελείας,³¹⁹ ο Θεοδότου, πρότεινε την καταψήφισή του προϋπολογισμού του 1905, με στόχο τη γνωστοποίηση των προβλημάτων του νησιού στην βρετανική κυβέρνηση, όπως αναφέρθηκε ήδη. Αυτή η ενέργεια θα ήταν η έσχατη λύση πριν την παραίτηση σύσσωμου του Συμβουλίου ως αντίδραση στη συνέχιση επιβολής της εν λόγω επιβάρυνσης. Σε αντίθεση όμως με τις προηγούμενες χρονιές, ο νέος, μετριοπαθής, Αρμοστής King-Harman, αναγνώριζε την ανάγκη για εξεύρεση λύσης στο ζήτημα,³²⁰ και, όπως διέρρηξε στον τύπο, είχε ήδη ετοιμάσει σχετική πρόταση προς το υπουργείο που αφορούσε την ετήσια καταβολή από το νησί μόλις 40,000 λιρών για την υποχρέωση αυτή.³²¹ Αυτή η αλλαγή πολιτικής οδήγησε και τον Σώζο, τον κύριο υποστηρικτή της απορριπτικής πολιτικής, να προτείνει την απόσυρση της πρότασης,

³¹⁸ TNA: CO69/17. Συνεδρίες 21 και 22-5-1903. Τελικά, την πρώτη ανάγνωση του νομοσχεδίου καταψήφισαν μόνο τρεις βουλευτές (Ζαννέτος, Θεοδότου, Σώζος), και έτσι οδηγήθηκε σε συζήτηση των επί μέρους κονδυλίων. Βλ. και Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ΄*, σελ. 558. Η εφημερίδα *Αλήθεια* αναφέρθηκε στην απογοήτευση που προκάλεσε η καταψήφισή της πρότασης απόρριψης του προϋπολογισμού, αλλά και η διάσπαση του κοινού, μέχρι τότε μετώπου των ελλήνων μελών, κατά του φόρου υποτελείας, βλ. «Η πορεία των βουλευτών», εφ. *Αλήθεια*, 16-5-1903.

³¹⁹ Υπήρξε μια ανταλλαγή απόψεων μέσω άρθρων στην εφημερίδα *Times* του Λονδίνου σχετικά με το θέμα ανάμεσα σε επιφανείς Βρετανούς, η οποία αναδημοσιεύτηκε και στο νησί. Βλ. ενδεικτικά «Το αιώνιο ζήτημα», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 20/3-12-1904, «Ο φόρος της υποτελείας» και «Ο φόρος του αίματος εν Κύπρω», εφ. *Αλήθεια*, 14-1-1905, «Η Αγγλία και ημείς», εφ. *Αλήθεια*, 21-1-1905.

³²⁰ Ο King-Harman τόσο σε συνομιλίες του με τους βουλευτές, όσο και κατά τις πρώτες περιόδους του αναγνώριζε την ανάγκη για επίλυση του ζητήματος, αφού η καταβολή του φόρου υποτελείας εμπόδιζε την ανάπτυξη του νησιού. Βλ. ενδεικτικά «Η συνέντευξις μετά του Μ. Αρμοστού» και «Επί των δηλώσεων του Αρμοστού», εφ. *Αλήθεια*, 8-10-1904 και 19-11-1904. Σε αντίθεση με τον προκάτοχό του, ο οποίος δεν ομολογούσε τη σύνδεση μεταξύ του φόρου υποτελείας και της υπανάπτυξης του νησιού. Βλ. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σελ. 357.

³²¹ Βλ. ενδεικτικά «Το ζήτημα του φόρου της υποτελείας», εφ. *Αλήθεια*, 26-11-1904.

δίνοντας στην ουσία πίστωση χρόνου στον King-Harman.³²² Αντίθετοι με την απόρριψη του προϋπολογισμού ήταν και οι οθωμανοί βουλευτές οι οποίοι, όπως και προηγουμένως, ήταν αρνητικοί σε οποιαδήποτε αναφορά στο φόρο υποτελείας, αφού θεωρούσαν ότι έτσι πλήττονταν τα κυριαρχικά συμφέροντα του Σουλτάνου στο νησί. Ο Αρμοστής, σε μια ιδιαίτερα διπλωματική τοποθέτηση, αφενός εξέφρασε τη συμπάθειά του στην πρόταση για μείωση του φόρου υποτελείας, ώστε να επιτευχθεί η πολυπόθητη ανάπτυξη, αφετέρου καθησύχασε τα οθωμανικά μέλη, τονίζοντάς τους ότι η πρόταση των Ελλήνων δεν θα είχε οποιαδήποτε επίπτωση ούτε στα κυριαρχικά, ούτε στα οικονομικά συμφέροντα του Σουλτάνου. Η στάση αυτή του Αρμοστή, η οποία προκάλεσε και ικανοποίηση στον ελληνικό Τύπο, είχε ως αποτέλεσμα η συζήτηση για τον προϋπολογισμό, μετά την απόσυρση της πρότασης του Θεοδότου, να κινηθεί σε ήρεμους και συγκαταβατικούς τόνους.³²³

Παρόμοια στάση τηρήθηκε και κατά την αντιφώνηση του 1905, οπότε η διευθέτηση του ζητήματος του φόρου υποτελείας τέθηκε έμμεσα, ως αναγκαιότητα για την «βελτίωσιν και προαγωγήν του τόπου», με την παράγραφο να εισάγεται με την έγκριση και των επίσημων μελών. Αυτό προκάλεσε την αντίδραση των οθωμανών βουλευτών, οι οποίοι κατηγόρησαν τους Βρετανούς, ότι με την υποστήριξη που παρείχαν στους Έλληνες για το φόρο υποτελείας, τους ενθάρρυναν να θέτουν και το ενωτικό αίτημα. Αξιοπρόσεκτη πάντως ήταν η μεταβολή των Βρετανών στο θέμα του φόρου υποτελείας, γεγονός που οφειλόταν τόσο στην προσωπική άποψη του Αρμοστή όσο και στη γενικότερη αλλαγή της πολιτικής απέναντι στο ζήτημα.³²⁴ Η θετική άποψη του King-Harman και η επιθυμία του για συνεργασία για επίλυση των προβλημάτων των κατοίκων φάνηκε και από την απάντησή του κατά την παραλαβή της αντιφώνησης.³²⁵

Οι αγαστές σχέσεις του νέου Αρμοστή με τους αιρετούς βουλευτές αλλά και η, ήδη δηλωμένη άποψή του για το φόρο υποτελείας, οδήγησε στην έμμεση υποβολή της διευθέτησής του, κατά την αντιφώνηση του επόμενου έτους (1906). Το αίτημα εισήχθη στην ευρύτερη πρόταση για μείωση των φορολογιών με αναφορά στο τεράστιο ποσό που εξήχθη από το νησί με τη μορφή του εν λόγω φόρου, αλλά και στα έργα που θα χρηματοδοτούσαν από αυτό. Στην αρχική της μορφή, όμως, η παράγραφος έθετε άμεσα

³²² Ενδεικτική είναι η επιστολή του βουλευτή Γ. Σιακαλλή προς την εφημερίδα Manchester Guardian, η οποία και αναδημοσιεύτηκε στο «Η Αγγλία και Ημείς», εφ. *Αλήθεια*, 21-1-1905.

³²³ Για τις σχετικές συζητήσεις βλ. TNA: CO69/19. Συνεδρία 21-3-1905 κ.ε. Για τις αντιδράσεις του Τύπου βλ. «Ο φόρος της υποτελείας εν τω Νομοθ. Συμβουλίω» και «Δελτίον» εφ. *Αλήθεια*, 11-3-1905 και 18-3-1905.

³²⁴ Η σύμπραξη των επίσημων μελών με τα ελληνικά για την έγκριση της σχετικής παραγράφου ικανοποίησε και τον Τύπο, αφού ανάλογες περιπτώσεις ήταν σπάνιες, βλ. «Λευκωσιάτικα», εφ. *Αλήθεια*, 4-3-1905.

³²⁵ Η αντιφώνηση στο TNA: CO69/19. Συνεδρία 9-3-1905. Για τις συζητήσεις για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/19. Συνεδρία 6-3-1905 κ.ε.

το ζήτημα της καταβολής ενός μεγάλου ποσοστού του φόρου από το Βασιλικό Θησαυροφυλάκιο. Η στάση των βρετανών μελών στην πρόταση αυτή, σε σχέση με τις προηγηθείσες χρονιές, ήταν ιδιαίτερα διπλωματική, αφού τήρησαν αποχή, αφήνοντας τα αιρετά μέλη να αποφασίσουν για την τύχη της. Οι κύπριοι βουλευτές επανέλαβαν, για πολλοστή φορά, τα ίδια επιχειρήματα υπέρ και κατά του αιτήματος. Έτσι, παρά το γεγονός ότι τελικά η πρόταση αυτή υπερψηφίστηκε λόγω της ελληνικής πλειοψηφίας εντός του Συμβουλίου, ο Σώζος, δείχνοντας μετριοπάθεια πρότεινε την αντικατάστασή της με μια έμμεση αναφορά στο φόρο.³²⁶

Εν τω μεταξύ, μετά από ενέργειες του Αρμοστή και διαβήματα προς την κεντρική κυβέρνηση επιτεύχθηκε, το 1906, η παραχώρηση χορηγίας ύψους 50,000 λιρών για τρία χρόνια, ποσό το οποίο θεωρήθηκε από τους έλληνες βουλευτές ως «ελάττωσις του επιβαρύνοντος την νήσον φόρου»³²⁷. Η εξαγγελία έφερε την ικανοποίηση τόσο των Ελλήνων, οι οποίοι, διά του μητροπολίτη Κιτίου, ζήτησαν έμμεσα τη σύντομη ικανοποίηση και του ενωτικού αιτήματος, όσο και των οθωμανών μελών, που θεωρούσαν ότι μια από τις κύριες αιτίες αντιπαράθεσης εντός του Συμβουλίου δεν ίσχυε πλέον. Οι ευχαριστίες προς τον Αρμοστή εκφράστηκαν τόσο με αγορεύσεις, όσο και με σχετικό ψήφισμα,³²⁸ αλλά σύντομα εμφανίστηκαν άρθρα στον Τύπο που θεωρούσαν υπερβολική την ικανοποίηση και το ποσό μικρό.³²⁹ Το ζήτημα επανήλθε δύο χρόνια αργότερα, με τα ελληνικά μέλη να ζητούν τη μονιμοποίηση της χορηγίας, αίτημα με το οποίο συμφώνησαν και οι τούρκοι βουλευτές, αλλά και την επιστροφή ολόκληρου του ποσού που επιβλήθηκε άδικα στο νησί.³³⁰

Εντούτοις, και παρά τη μείωση του ποσού που επιβάρυνε το νησί στις 42,800 λίρες, οι έλληνες βουλευτές, ζήτησαν την κατάργηση ολόκληρου του φόρου υποτελείας, αφού η χορηγία των 50,000 λιρών θα είχε μόνο τριετή διάρκεια, απειλώντας ότι, σε περίπτωση μη εκπλήρωσης του αιτήματός τους, θα προέτρεπαν τους κατοίκους να μην πληρώνουν τους φόρους τους. Η έμμεση αυτή πίεση δεν αποκλείεται να οφείλεται και στην προσπάθειά τους για μονιμοποίηση του επιδόματος. Κατά τη συζήτηση -που

³²⁶ TNA: CO69/20. Συνεδρία 15-2-1906.

³²⁷ Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σσ. 381-382. Όπως αναφέρεται, η θέληση του King-Harman για μείωση του φόρου ήταν τέτοια, ώστε απείλησε ακόμα και με παραίτηση αν το ποσό παρέμενε ως είχε. Για πρώτες αντιδράσεις του Τύπου βλ. «Η Αγγλική κυβέρνηση δίδουσα επιχορήγησιν εις την Κύπρον», εφ. *Αλήθεια*, 3-3-1906.

³²⁸ TNA: CO69/20. Συνεδρίες 12 και 13-3-1906. Βλ. ενδεικτικά το ψήφισμα των κατοίκων Λευκωσίας, «Συλλαλητήριον εν Λευκωσία», εφ. *Αλήθεια*, 10-3-1906.

³²⁹ Ο Τύπος θεώρησε τη χορηγία μικρή, αφού ήταν απλά η κάλυψη των ετήσιων ελλειμμάτων στον προϋπολογισμό, που δεν δικαιολογούσε ενθουσιασμό. Βλ. «Ας καθήσωμεν ήσυχον» και «Φοβού τους Βρεττανούς και δώρα φέροντας», εφ. *Αλήθεια*, 10-3-1906 και «Ωμεν θετικότερον», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 11/24-3-1906. Η «αγνωμοσύνη» αυτή πίκρανε τον Αρμοστή, ο οποίος διαμήνυσε τα αισθήματά του στο υπουργείο, TNA: CO67/148/8822. Επιστολή King-Harman προς Earl of Elgin, Λευκωσία 27-2-1907.

³³⁰ TNA: CO69/22. Συνεδρίες 13 και 16-3-1908.

στηρίχτηκε ως επί το πλείστον στα ίδια επιχειρήματα- οι οθωμανοί βουλευτές, αφού δήλωσαν τη νομιμοφροσύνη τους στη βρετανική κυβέρνηση, ζήτησαν την απόσυρση της πρότασης σχετικά με το φόρο, δηλώνοντας ότι ήταν πρόθυμοι να πληρώνουν την εν λόγω φορολογία, ενώ αμφισβήτησαν ακόμα και το ψήφισμα του 1892, όταν ομόφωνα το Συμβούλιο ζήτησε την αποπληρωμή του φόρου από το Βρετανικό Θησαυροφυλάκιο. Αυτό, προκάλεσε την αντίδραση των Ελλήνων, οι οποίοι τους κατηγόρησαν αφενός ότι οι απόψεις τους δεν εξέφραζαν όλη τη μουσουλμανική κοινότητα, αφετέρου δε ότι με τις δηλώσεις αυτές υπέσκαπταν το έργο του Αρμοστή, ο οποίος ήδη αναγνώρισε το βαρύ φορτίο, που τέθηκε στους ώμους των Κυπρίων και προσπαθούσε να το αφαιρέσει, όπως αναγνώρισε και η Βουλή των Κοινοτήτων και το ίδιο το υπουργείο. Όμως, ο νεοδιορισμένος Αρχιγραμματέας, επικαλούμενος την απειλή για μη εξόφληση των φορολογιών από τους κατοίκους, υποστήριξε την αφαίρεση της αναφοράς στο φόρο υποτελείας από την αντιφώνηση, και παρά τις διαβεβαιώσεις των ελλήνων βουλευτών ότι η δήλωση αυτή ήταν απλά ένα μέτρο διαμαρτυρίας, την πρότασή του υποστήριξαν και τα υπόλοιπα επίσημα μέλη, με αποτέλεσμα την καταψήφιση της σχετικής παραγράφου.³³¹ Η αντίδραση της κυβέρνησης οφειλόταν κυρίως στην πικρία που αισθάνθηκε ο Αρμοστής για την «αγνωμοσύνη» των ελλήνων βουλευτών και του Τύπου. Επιπρόσθετα, όπως ο ίδιος ο King-Harman δήλωσε, το περιστατικό αυτό σηματοδοτούσε την έναρξη μιας νέας εποχής κατά την οποία «τα μουσουλμανικά μέλη επιτέλους εκπληρώνουν τις προσδοκίες στις οποίες στηρίξαμε τη δημιουργία του Νομοθετικού Συμβουλίου», υπονοώντας βασικά τη στήριξη της βρετανικής πολιτικής από τους οθωμανούς βουλευτές.³³²

Το ζήτημα του φόρου υποτελείας τέθηκε ξανά το 1908. Στην αντιφώνηση των οθωμανικών μελών αρχικά ευχαρίστησαν την Κυβέρνηση για τη χορηγία των 50 χιλιάδων λιρών, η οποία εύχονταν να αυξηθεί, ενώ παράλληλα προσπάθησαν να την αποσυνδέσουν από το φόρο υποτελείας, θεωρώντας ότι αυτή παραχωρήθηκε ως δώρο προς το νησί. Οι Οθωμανοί, όπως συνέβαινε και προηγουμένως, πίστευαν ότι πιθανή μείωση του ποσού του φόρου υποτελείας θα είχε επιπτώσεις τόσο στα οικονομικά και κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου στο νησί. Αντίθετα, οι έλληνες βουλευτές, αφού ευχαρίστησαν την Κυβέρνηση για τη χορηγία των 50 χιλιάδων λιρών, έθεσαν και πάλι το ζήτημα της κατάργησης του φόρου υποτελείας.³³³

³³¹ TNA: CO69/21. Συνεδρίες 15, 18, 19 και 20-2-1907. Η κύρια κατηγορία που εξαπέλυαν οι μεν στους δε ήταν ότι πολιτικοποιούσαν το ζήτημα του φόρου υποτελείας, ενώ οι ίδιοι το αντιμετώπιζαν καθαρά ως οικονομικό. Η ιδιαίτερα μακρά συζήτηση μιας και μόνο παραγράφου σχολιάστηκε αρνητικά από την εφ. *Αλήθεια*, που θεωρούσε δεδομένη την καταψήφισή του από τις βρετανοτουρκικές ψήφους, βλ. «Αι Νομοθετ. Εργασίαι της εβδομάδος» και «Δελτίον», *Αλήθεια* 8-2-1907 και 15-2-1907 αντίστοιχα.

³³² TNA: CO67/148/8822. Επιστολή King-Harman προς Earl of Elgin, Λευκωσία 27-2-1907.

³³³ Ολόκληρη η αντιφώνηση στο TNA: CO69/23. Συνεδρία 10-5-1909.

Κατά την εναρκτήρια ομιλία του για το 1910, ο Αρμοστής αναφέρθηκε στο γεγονός ότι η περίοδος κατά την οποία η κυβέρνηση παραχώρησε χορηγία ύψους 50,000 λιρών είχε λήξει και αντικαταστάθηκε με ποσό 40,000 λιρών για το τρέχον έτος.³³⁴ Η αντίδραση των ελλήνων βουλευτών ήταν άμεση, αφού στην επόμενη συνεδρία ο Θεοδότου κατέθεσε ψήφισμα, με το οποίο διαμαρτυρόταν για τη μείωση της χορηγίας από το Βρετανικό Θησαυροφυλάκιο, ζητώντας την επαναφορά του αρχικού ποσού και τη μονιμοποίησή του. Σύμφωνα με τον Θεοδότου, η μείωση αυτή θα είχε επιπτώσεις στην ευημερία των κατοίκων, ενώ ήταν αντίθετη και με τις διαβεβαιώσεις του Churchill προς το Συμβούλιο, κατά την επίσκεψή του στο νησί το 1907. Παράλληλα, ζήτησε από τον Αρμοστή όπως το ψήφισμα αποσταλεί άμεσα στο υπουργείο και όπως αναβάλει τις συνεδρίες του Συμβουλίου, μέχρι τη λήψη απάντησης. Ο Θεοδότου, υποστηρίζοντας το ψήφισμα, τόνισε τη σημασία του, αφού, μέσω αυτού, οι Κύπριοι θα διεκδικούσαν την οικονομική διαχείριση και την εκμετάλλευση του προϋπολογισμού του νησιού για την εξυπηρέτηση των αναγκών τους και όχι για την αποπληρωμή μιας ξένης, προς αυτούς, υποχρέωσης. Ταυτόχρονα, με μια ιδιαίτερα ειλικρινή δήλωση, ανέφερε ότι προτιμούσε την διατήρηση της χορηγίας παρά τη συνέχιση της λειτουργίας του Συντάγματος. Έτσι θα απαλλάσσονταν από τη φορολογική επιβάρυνση οι Κύπριοι και με τα χρήματα αυτά θα εκτελούνταν τα αναγκαία έργα για την ανάπτυξη του νησιού. Από την άλλη, οι οθωμανοί βουλευτές, παρά το γεγονός ότι συμφωνούσαν με την ανάγκη αύξησης και καθιέρωσης της χορηγίας, εντούτοις διαφωνούσαν με τις αναφορές των ελλήνων συναδέλφων τους στο φόρο υποτελείας, δικαιολογώντας έτσι και την επιβολή του. Η συμφωνία των τούρκων βουλευτών με το γενικό πνεύμα του ψηφίσματος ικανοποίησε τους Έλληνες, που επιθυμούσαν να ψηφιστεί ομόφωνα, ώστε να τονιστεί η καθολικότητα του αιτήματος, ενώ επανέλαβαν ότι το ζήτημα ήταν αποκλειστικά οικονομικό και δεν είχε πολιτικές προεκτάσεις, όπως οι πρώτοι θεωρούσαν. Το ψήφισμα τελικά υπερψηφίστηκε ομόφωνα, ενώ τα επίσημα μέλη θεωρώντας ότι δεν θα ήταν ορθό να πάρουν θέση για αυτό, αφού αφορούσε παράπονα κατά της κυβέρνησης, δεν συμμετείχαν στην ψηφοφορία. Μετά την υπερψηφισή του, ο Αρμοστής, ο οποίος ανέφερε ότι υποστήριζε τις απόψεις που περιλαμβάνονταν σε αυτό, δήλωσε ότι θα το απέστειλε, μαζί με όλες τις ομιλίες στο υπουργείο το συντομότερο δυνατόν, ενώ κήρυξε και την αναστολή των εργασιών του Συμβουλίου μέχρι τις 10 Μαΐου, όπως ζητήθηκε στο ψήφισμα.³³⁵

³³⁴ TNA: CO69/24. Συνεδρία 29-3-1910. Για τις αντιδράσεις του Τύπου βλ. «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 25-3-1910.

³³⁵ Η σχετική συζήτηση και το προτεινόμενο ψήφισμα στο TNA: CO69/24. Συνεδρίες 12, 13, 14-4-1910. Η αποχή επικροτήθηκε και από τον Τύπο, βλ. «Το σχέδιον της Αντιφωνήσεως» και «Τι πρέπει να αντιταχθή

Ως αποτέλεσμα, η επόμενη συνεδρία έγινε στις 17 Μαΐου 1910, όταν λήφθηκε απάντηση από το υπουργείο, η πρώτη, τέτοιου είδους που απηύθυνε ποτέ βρετανός υπουργός στο Συμβούλιο από την ίδρυσή του. Όπως ο Αρμοστής ανέφερε, μετά και από παρότρυνση και υποστήριξη του ιδίου, η οικονομική κατάσταση της Κύπρου θα εξεταζόταν από το Λονδίνο ενδελεχώς με τη μετάβαση και του Αρχιγραμματέα στην έδρα της βρετανικής κυβέρνησης για να προσφέρει βοήθεια.³³⁶ Αυτό ικανοποίησε τους αιρετούς βουλευτές, οι οποίοι με σχετικό μήνυμα τους προς τον υπουργό Αποικιών εξέφρασαν τη θέλησή τους για συνέχιση της συμμετοχής τους στο Νομοθετικό Συμβούλιο, με στόχο την ομαλή διοίκηση του νησιού, εφόσον το ζήτημα της οικονομικής κατάστασης της Κύπρου βρισκόταν υπό εξέταση.³³⁷

Η επόμενη σύνοδος, το 1911, ήταν η τελευταία στην οποία προήδρευε ο King-Harman. Ιδιαίτερη αναφορά έγινε για την καθιέρωση ετήσιας χορηγίας ύψους 50,000 λιρών από το Βασιλικό Θησαυροφυλάκιο, αφού η εμπειρία των τριών ετών που ίσχυσε το βοήθημα απέδειξε τη χρησιμότητά του για την ανάπτυξη του νησιού. Η απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης, όπως ανέφερε ο Αρμοστής, αποσκοπούσε και στη διατήρηση ενός Ταμείου Πλεονασμάτων 90,000 λιρών, για την εξυπηρέτηση έκτακτων αναγκών, με απώτερο στόχο την ενδυνάμωση της οικονομίας της Κύπρου. Τονίστηκε πάντως ότι με τη συγκεκριμένη χορηγία και τη δημιουργία του Ταμείου, δεν θα έπρεπε να αναμενόταν η οποιαδήποτε περαιτέρω οικονομική βοήθεια από το Λονδίνο, αλλά η ορθότερη διαχείριση των ετήσιων πλεονασμάτων.³³⁸

Η συζήτηση για την έγκριση του προσχεδίου της αντιφώνησης ήταν μακρά και έντονη. Αντιπαράθεση σημειώθηκε και πάλι μετά την πρόταση των ελλήνων βουλευτών, για την έκφραση ικανοποίησης του Συμβουλίου για την καθιέρωση της χορηγίας, επειδή με τον τρόπο αυτό αναγνώριζε η βρετανική κυβέρνηση την οικονομική αδικία που επιβαλλόταν στο νησί με το φόρο υποτελείας. Παράλληλα ζήτησαν τόσο την πλήρη κατάργησή του όσο και την παραχώρηση του δικαιώματος για διαχείριση των οικονομικών στο Συμβούλιο. Με την πρόταση, όπως ήταν αναμενόμενο, διαφώνησαν οι τούρκοι βουλευτές, οι οποίοι επανέθεσαν την άποψη ότι πίσω από το αίτημα αυτό βρισκόνταν πολιτικές σκοπιμότητες, με αποτέλεσμα η σχετική παράγραφος να δηλωθεί ότι αντιπροσωπεύει τις απόψεις μόνο των ελλήνων μελών. Ταυτόχρονα, οι οθωμανοί βουλευτές εισήγαγαν δική τους ευχαριστήρια παράγραφο, με την οποία δήλωναν ότι

κατά της κυβερνήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 25-3-1910 και 1-4-1910. Βλ. και την υποστηρικτική επιστολή του ψηφίσματος, TNA: CO67/158/12695. King-Harman προς Earl fo Crewe, Λευκωσία 21-4-1910.

³³⁶ TNA: CO69/24. Συνεδρία 17-5-1910.

³³⁷ TNA: CO69/24. Συνεδρία 19-5-1910.

³³⁸ TNA: CO69/27. Συνεδρία 21-3-1911.

θεωρούσαν ως χορηγία της βρετανικής κυβέρνησης τα εν λόγω ποσά και ότι δεν σχετίζονταν με το φόρο υποτελείας. Την παράγραφο καταψήφισαν οι έλληνες βουλευτές, θεωρώντας ότι θα έπληττε την προσπάθεια για παραχώρηση ευρύτερων οικονομικών προνομίων από την κυβέρνηση. Εντούτοις εγκρίθηκε λόγω της πολιτικής της κυβέρνησης να υποστηρίζονται οι ξεχωριστές παράγραφοι της κάθε κοινότητας.³³⁹

Το αίτημα της αφαίρεσης από τη βρετανική κυβέρνηση και του υπόλοιπου ποσού (42,800 λιρών) που απέμενε από το φόρο υποτελείας και τη χρησιμοποίησή του για την οικονομική ανάπτυξη του νησιού, υπέβαλε ο Θ. Θεοδότου με ψήφισμά του. Κατά την υποστήριξή του, αφού παρέθεσε τα γνωστά επιχειρήματα, ο λευκωσιάτης βουλευτής ζήτησε την κατάργηση του φόρου υποτελείας και, αντί αυτού, την επιβολή ενός ποσού για την προστασία που παρείχε η Βρετανία στο νησί. Αντίθετοι με την πρόταση αυτή ήταν οι οθωμανοί βουλευτές, αφού έπληττε «ζωτικά και ηθικά συμφέροντα» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αντίθετα, αντιλαμβανόμενοι και οι ίδιοι την ανάγκη για οικονομική ανάπτυξη του νησιού, πρότειναν την αύξηση της χορηγίας από τη Βρετανία. Υπήρξε μια συνέχεια δηλαδή στην επιχειρηματολογία των δύο εθνοτικών ομάδων εντός του Συμβουλίου, με το σύνθημα αποτέλεσμα. Η έντονη επιθυμία των ελλήνων μελών να φτάσει το αίτημά τους στον υπουργό τους οδήγησε να ζητήσουν από τα επίσημα μέλη να προτείνουν την αφαίρεση οποιουδήποτε σημείου δεν τους ικανοποιούσε. Ο Αρχιγραμματέας τους διαβεβαίωσε ότι αυτό, ούτως ή άλλως, θα γινόταν γνωστό στο υπουργείο μέσω των Πρακτικών του Συμβουλίου.³⁴⁰

Κατά την υπό εξέταση περίοδο, όπως και το ενωτικό ζήτημα, έτσι και το σχετικό με τον φόρο υποτελείας αποτέλεσε κύριο θέμα των συνεδριών του Συμβουλίου, τόσο κατά την αντιφώνηση, όσο και κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού και μέσω ψηφισμάτων. Η σκληρή στάση που τηρούσε η κυβέρνηση και η άρνηση των οθωμανών βουλευτών να αναγνωρίσουν το βάρος που επέφερε η επιβολή του φόρου στα οικονομικά του νησιού οδήγησε μια μερίδα των ελλήνων μελών να προτείνουν τη λήψη εξίσου σκληρών μέτρων, τα οποία όμως τα υπόλοιπα ελληνικά μέλη δεν ήταν έτοιμα να υιοθετήσουν. Η άφιξη του νέου Αρμοστή και η αναγνώριση του προβλήματος από τον ίδιο, αλλά και η υιοθέτηση, μετά και από προτροπές του, της παραχώρησης χορηγίας οδήγησε την επικέντρωση των συζητήσεων αλλού. Αφενός οι Οθωμανοί επιθυμούσαν να αποσυνδέσουν τη χορηγία από το φόρο υποτελείας, αφού πίστευαν ότι θα επηρεάζονταν τα κυριαρχικά και οικονομικά συμφέροντα του Σουλτάνου. Από την άλλη, οι Έλληνες επιδίωκαν τη σύνδεση, αφού έτσι

³³⁹ Για τη συζήτηση για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/27. Συνεδρία 27-3-1911 κ.ε.. Η αντιφώνηση στο TNA: CO69/27. Συνεδρία 3-4-1911.

³⁴⁰ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 31-5 και 1-6-1911. Βλ. και «Τα εν τη Βουλή», εφ. *Αλήθεια*, 26-5-1911.

αποδεικνυαν ότι η βρετανική κυβέρνηση αναγνώριζε έμμεσα τη ζημιά που προκαλούσε στην οικονομία του νησιού η επιβολή του φόρου, ζητώντας αρχικά τη μονιμοποίηση της χορηγίας και παράλληλα την οριστική κατάργηση του φόρου.

Το εκπαιδευτικό ζήτημα

Το ζήτημα της εκπαίδευσης απασχολούσε το Συμβούλιο κατά την υπό εξέταση περίοδο σχεδόν κάθε χρόνο, με κύριο ζήτημα τον έλεγχο από την κάθε κοινότητα της παιδείας της. Τα πνεύματα όσον αφορά το κεφάλαιο αυτό ήταν ήδη οξυμένα λόγω και του πρόσφατου διορισμού στην κενωθείσα, μετά το θάνατο του J. Spencer, τον Απρίλιο 1901, θέση του Αρχιεπίσκοπου Παιδείας του επίσης βρετανού ιερωμένου Canon Newham,³⁴¹ αλλά και του βοηθού του, C. Hart-Davis.

Το θέμα ετίθετο συχνά κατά την εξέταση του σχετικού κονδυλίου στον προϋπολογισμό με την αντίδραση να εκπηγάει κυρίως από το γεγονός ότι ο νέος Αρχιεπίσκοπος Παιδείας είχε άγνοια των γλωσσών των κατοίκων, αλλά και διαφορετική θρησκεία.³⁴² Έτσι, από την αρχή τα ελληνικά μέλη ακολούθησαν μια έντονα επιθετική πολιτική, με τη μείωση του κονδυλίου κατά 355 λίρες (αντιστοιχούσαν στους μισθούς του Αρχιεπίσκοπου και του Βοηθού του), κυρίως ως έκφραση απαρέσκειας για τους διορισμούς, και μομφής κατά της κυβέρνησης, με απώτερο στόχο το ζήτημα να γνωστοποιηθεί στο υπουργείο. Παρά τις συστάσεις του ιδίου του Αρμοστή να μην υποστηριχθεί το αίτημα, αφού πιθανόν να δημιουργείτο συνταγματικό πρόβλημα, όπως το 1888, αλλά να προωθηθεί ψήφισμα προς το υπουργείο σχετικό με το ζήτημα, εντούτοις τα ελληνικά μέλη ψήφισαν υπέρ της μείωσης. Αντίθετη άποψη είχε ο μόνος παρών οθωμανός βουλευτής, Ratif Ef., ο οποίος στη δήλωσή του άφησε υπονοούμενα ότι έγινε κάποιας μορφής προσυνηννόηση μεταξύ της κυβέρνησης και των οθωμανών μελών για τον διορισμό, χωρίς όμως να εξηγήσει τι εννοούσε.³⁴³

Η διχογνωμία ανάμεσα στα αιρετά μέλη διατηρήθηκε και στη συζήτηση του κονδυλίου του επόμενου έτους, οπότε το αίτημα για διορισμό Έλληνα και Τούρκου Εποπτών Παιδείας, μαζί με την αύξηση των δαπανών για την εκπαίδευση, τέθηκαν από

³⁴¹ Κλεόβουλος Μυριανθόπουλος, *Η παιδεία εν Κύπρω επί Αγγλοκρατίας 1878-1946*, Λεμεσός 1946, σελ. 40. Το ζήτημα του διορισμού του Βρετανού C. Newham στη θέση του Επόπτη Παιδείας, σε αντίθεση με τις προσδοκίες των κατοίκων, οι οποίοι ανέμεναν ότι η βρετανική κυβέρνηση θα διόριζε Κύπριους, προκάλεσε την αντίδραση της κοινής γνώμης, με συλλαλητήρια και ψηφίσματα. Για τις αντιδράσεις βλ. εφ. *Αλήθεια*, 24-8-1901, 7-9-1901, 5-10-1901, 12-10-1901. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι μια από τις πρώτες ενέργειες των νεοεκλεγέντων βουλευτών (Σώζος, Θεοδότου, Σιακαλλής) ήταν να επισκεφθούν τον Αρμοστή και να θέσουν ενώπιον του τη διαφωνία για τον διορισμό του Newham, βλ. «Οι βουλευταί προ του Αρμοστού», εφ. *Αλήθεια*, 2-11-1901.

³⁴² Η ίδια άποψη διατυπώθηκε και στο «Η εποπτεία της Παιδείας», εφ. *Αλήθεια*, 17-8-1901, θεωρώντας ότι τα πιο πάνω προσόντα θεωρούνταν σημαντικότερα και από τα ακαδημαϊκά προσόντα.

³⁴³ ΤΝΑ: CO69/16. Συνεδρία 30-6-1902.

κοινού. Εντούτοις, οι Έλληνες επέμεναν σε σκλήρυνση της στάσης τους, προτείνοντας και πάλι την αφαίρεση του σχετικού με τη μισθοδοσία του Αρχιεπίσκοπου ποσού. Από την άλλη, τα μωαμεθανικά μέλη επιθυμούσαν μια πιο ήπια στάση, προτείνοντας την αποστολή υπομνήματος στον υπουργό, όπως πρότεινε και ο Αρμοστής το προηγούμενο έτος, με το οποίο να του γνωστοποιούνται τα πιο πάνω αιτήματα. Πρέπει να τονιστεί πάντως ότι, παρά το γεγονός ότι η αφαίρεση του συγκεκριμένου ποσού είχε εγκριθεί το προηγούμενο έτος, όπως ήδη αναφέρθηκε, η κυβέρνηση απέκοψε το ποσό αυτό από το μισθό των δασκάλων και όχι των Εποπτών, με στόχο την άσκηση πίεσης πάνω στους βουλευτές. Πιθανόν με το σκεπτικό αυτό, οι οθωμανοί βουλευτές να ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικοί για επανάληψη της αφαίρεσης του ποσού, ενώ θεωρούσαν ότι θα ήταν αδικία για τους ήδη διορισμένους επόπτες να απολέσουν την εργασία τους, χωρίς, στην πραγματικότητα, να έχουν πράξει οτιδήποτε μεμπτό. Αντίθετα, οι έλληνες βουλευτές τόνισαν ότι, οποιοδήποτε και αν ήταν το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας για τη σχετική δαπάνη, θα «διεξήγαγαν θρησκευτικό και εθνικό πόλεμο εναντίον των Εποπτών», μέχρι να παραιτηθούν. Τελικά η μείωση δεν εγκρίθηκε αφού εναντίον της ψήφισαν τα έξι επίσημα και τα τρία οθωμανικά μέλη, με τη νικήσα ψήφο του Αρμοστή. Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι ο μετριοπαθής Hadji Hafouz Ef. εξέφρασε την αδυναμία συνεργασίας εντός του Συμβουλίου με τους Έλληνες, εξαιτίας κυρίως των εθνικών τους αισθημάτων, αλλά και της πίεσης που ασκούνταν σε αυτούς από τους ίδιους τους ψηφοφόρους τους, παρά τις ελπίδες που καλλιεργήθηκαν στον ελληνικό Τύπο περί «συμπράξεως Ελλήνων και Μωαμεθανών» για το συγκεκριμένο ζήτημα.³⁴⁴ Η αντίθεση για το διορισμό των Βρετανών Εποπτών Παιδείας και για την αδιαφορία της κυβέρνησης στα συνεχή αιτήματα για απομάκρυνσή τους τέθηκε και κατά την αντιφώνηση του 1903, ανάμεσα στα άλλα ζητήματα που απασχολούσαν τους κατοίκους.³⁴⁵

Η στάση των ελλήνων βουλευτών έγινε ακόμα πιο σκληρή κατά τη σχετική συζήτηση το επόμενο έτος (1904), τόσο κατά των Οθωμανών, όσο και κατά των Βρετανών, προτείνοντας τη μείωση του κονδυλίου για την εκπαίδευση κατά 375 λίρες, ποσό που αντιστοιχούσε στους μισθούς του Επόπτη και του βοηθού του. Ο Σώζος, ο οποίος ανέλαβε την πρωτοβουλία αυτή, κατήγγειλε την προσπάθεια της κυβέρνησης για περιοριστικά μέτρα στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στο νησί, στηρίζοντας την καταγγελία στο γεγονός ότι μεγαλύτερα, κατά κεφαλή, ποσά δαπανούνταν για τη

³⁴⁴ TNA: CO69/17. Συνεδρίες 5 και 10-6-1903. Για τη συζήτηση του προϋπολογισμού βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ιστορία, ό.π., τόμ. Γ'*, σσ. 558-562, «Η πορεία των βουλευτών» και «Το κονδύλιον της Παιδείας», εφ. *Αλήθεια*, 16-5-1903 και 30-5-1903, «Στάδιον συμπράξεως Ελλήνων και Μωαμεθανών», εφ. *Ευαγόρας*, 5-6-1903.

³⁴⁵ TNA: CO69/17. Συνεδρία 8-5-1903.

λειτουργία των οθωμανικών και αγγλικών σχολείων, συγκριτικά με τα ελληνικά, καθώς και στο διορισμό ως Επόπτη Παιδείας ενός ατόμου που δεν γνώριζε την τοπική γλώσσα. Ιδιαίτερα επικριτικός ήταν και για τις ικανότητες του Newham, ο οποίος, όπως ειρωνικά ανέφερε, παρακάθισε σε εξετάσεις για την ελληνική γλώσσα και κατατάχθηκε δεύτερος, με πρωτεύσαντα ένα δεκατετράχρονο μαθητή, αλλά και για την προσπάθειά του να μειώσει την αξία του ελληνικού πολιτισμού μέσω των βιβλίων που επέβαλλε να διδάσκονται στα σχολεία. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι οθωμανοί βουλευτές, αν και συμφώνησαν με την ανάγκη αύξησης του ποσού για την Εκπαίδευση, αντέδρασαν με την άποψη του Σώζου, ότι δαπανούνταν μεγαλύτερα ποσά υπέρ των οθωμανικών σχολείων. Κατά τη σχετική ψηφοφορία, η πρόταση του Σώζου καταψηφίστηκε, με τη νικώσα ψήφο του Αρμοστή και τις τουρκοβρετανικές ψήφους.³⁴⁶ Παρόμοια προσπάθεια έγινε και κατά το επόμενο έτος (1905), αφού το μόνο κονδύλι που προτάθηκε για μείωση ήταν το σχετικό με την Εκπαίδευση, λόγω της αντίδρασης των ελλήνων βουλευτών στο διορισμό των Αγγλων Εποπτών Παιδείας.³⁴⁷

Ίδιο σκηνικό στήθηκε και κατά το 1906, οπότε προτάθηκε και πάλι η καταψήφιση του συγκεκριμένου κονδυλίου. Πέραν των γνωστών αντιρρήσεων για τον Newham οι έλληνες βουλευτές αναφέρθηκαν και στο γεγονός ότι εισήγαγε στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ένα βιβλίο, το οποίο παρουσίαζε την Ελλάδα με μελανά χρώματα, ενώ οι Οθωμανοί στο γεγονός ότι ήταν διευθυντής ενός ιδιωτικού σχολείου, της ιδρυθείσας από αυτόν, Αγγλικής Σχολής.³⁴⁸ Εντούτοις ο Αρμοστής King-Harman, σε μια ακόμα ένδειξη καλής θέλησης και μετριοπάθειας, και παρά το γεγονός ότι αναγνώριζε το έργο του Newham, πρότεινε στους βουλευτές να μεταφέρει το αίτημα στους ανώτερους του, ζητώντας τη μετάθεση του Επόπτη Παιδείας από το νησί και το διορισμό προσώπου αποδεκτού από τους κατοίκους, κάτι που, σε πρώτη φάση, ικανοποίησε τους βουλευτές και τον Τύπο.³⁴⁹ Πέρα από αυτό, το 1906 τέθηκε ξανά και το ζήτημα της, κατά αναλογία πληθυσμού, χορηγίας στα ελληνικά και μουσουλμανικά σχολεία, κάτι που θα επέφερε τη μείωσή της προς τα δεύτερα. Όπως ήταν αναμενόμενο, η πρόταση προκάλεσε την αντίδραση των οθωμανών βουλευτών, οι οποίοι ζητούσαν κοινή γραμμή των αιρετών

³⁴⁶ TNA: CO69/18. Συνεδρία 17-5-1904. Βλ. περισσότερα στο Χ. Κυριακίδης, «Ο πολιτικός Σώζος», *ό.π.* και «Το ζήτημα των Άγγλων Εποπτών», εφ. *Αλήθεια*, 14-5-1904.

³⁴⁷ Καταψηφίστηκε και πάλι από τις ενωμένες τουρκοβρετανικές ψήφους. TNA: CO69/19. Συνεδρία 31-5-1905.

³⁴⁸ Ο Σώζος αναφέρεται στο βιβλίο του Edmond About, *Le roi des montagnes*, που εκδόθηκε το 1856 και μεταφράστηκε στα αγγλικά με τον τίτλο «The King of the Mountains», και το οποίο πραγματεύεται τη δράση των κλεφτών στη μετεπαναστατική Ελλάδα.

³⁴⁹ «Αι δηλώσεις του Αρμοστού εις το ζήτημα του Επόπτου της Παιδείας» και «Αι δηλώσεις του Αρμοστού διά το ζήτημα της Παιδείας», εφ. *Αλήθεια*, 24-3-1906 και 31-3-1906.

μελών με στόχο την αύξηση της χορηγίας και όχι το συμφέρον της κάθε κοινότητας ξεχωριστά.³⁵⁰

Το θέμα του διορισμού Έλληνα Επόπτη για τα ελληνικά σχολεία μπήκε σε τροχιά επίλυσης το 1907, μετά από παρέμβαση και πάλι του Αρμοστή, οπότε στο κονδύλι για την Εκπαίδευση εισήχθη άρθρο για την πλήρωση της θέσης αυτής, με κύριο προσόν την αποφοίτηση του υποψηφίου από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. (Πρώτος Έλληνας επόπτης διορίστηκε ο φιλόλογος Σίμος Μενάρδος.)³⁵¹ Η διευθέτηση αυτή επέφερε την ικανοποίηση των ελλήνων βουλευτών, οι οποίοι όμως θεωρούσαν το μισθό αποτρεπτικό για να ελκύσει κάποιον με τα προσόντα που επιδιώκονταν. Από την άλλη, οι οθωμανοί βουλευτές ζήτησαν την μετονομασία του βοηθού επιθεωρητή σχολείων σε Μωαμεθανό επιθεωρητή σχολείων, με προσόντα παρόμοια με τον αντίστοιχο Έλληνα και πιστοποιημένα από την Κωνσταντινούπολη.³⁵² Το θέμα τέθηκε ξανά από τους έλληνες βουλευτές στην αντιφώνησή τους για το 1909, μετά και την αποχώρηση του Μενάρδου, ζητώντας τον διορισμό έλληνα Επόπτη ως επικεφαλής της ελληνικής εκπαίδευσης στο νησί.³⁵³ Τα ελληνικά μέλη έθεσαν επίσης το ζήτημα της αύξησης της χορηγίας προς τα σχολεία και την κατανομή της προς τα ελληνικά και τα μουσουλμανικά σχολεία με βάση την αναλογία 3:1.³⁵⁴

Το ζήτημα της αύξησης της χορηγίας για την εκπαίδευση τέθηκε και αργότερα, με τους αιρετούς βουλευτές να αναφέρουν ότι, παρά το γεγονός ότι η φορολογική επιβάρυνση για το σκοπό αυτό ήταν μεγάλη, οι κάτοικοι κατέβαλλαν τη σχετική φορολογία, αφού ήταν θέμα πολιτισμού και παράδοσης. Εφόσον όμως η κυβέρνηση δεν προτίθετο να αναλάβει εξολοκλήρου τη λειτουργία των σχολείων, ο Θεοδότου πρότεινε την μετατροπή του σχετικού φόρου σε έμμεσο (με επιβάρυνση στα τσιγάρα και τον καπνό), ώστε να ευκολύνονται και οι κάτοικοι για την αποπληρωμή του. Μετά και τη δημιουργία της θέσης του Έλληνα Επόπτη Παιδείας, ο Θεοδότου επανέλαβε την άποψη ότι η ύπαρξη της θέσης του Αρχιεπιθεωρητή, την οποία κατέλαβε ο Newham, δεν ήταν απαραίτητη, αφενός γιατί τα καθήκοντά του μπορούσε να τα εκτελεί ο Έλληνας Επόπτης, αφετέρου γιατί το πρόσωπο που διορίστηκε δεν ενέπνεε εμπιστοσύνη στους έλληνες βουλευτές. Μόνη

³⁵⁰ TNA: CO69/20. Συνεδρία 28-3-1906.

³⁵¹ Ο Μενάρδος ήταν και νομικός, και εργάστηκε στη συνέχεια στα πανεπιστήμια της Οξφόρδης και Αθηνών. Στη θέση του Επόπτη Παιδείας παρέμεινε μόνο για ένα έτος (1907-1908), «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 26-10-1907.

³⁵² TNA: CO69/21. Συνεδρίες 7 και 8-3-1907. Οι δύο θέσεις δημιουργήθηκαν μετά την προαγωγή του Newham σε Αρχιεπιθεωρητή των σχολείων (Chief Inspector of Schools), γεγονός που θεωρήθηκε από τα ελληνικά μέλη ως «πολυτέλεια» και «σπατάλη χρημάτων». Αντίθετα, τα οθωμανικά μέλη επιδοκίμασαν τον διορισμό, αφού χρειαζόταν ένα ανεξάρτητο πρόσωπο επικεφαλής της Εκπαίδευσης, ώστε να διασφαλιστεί η αποφυγή εισαγωγής «εθνικιστικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων» στα σχολεία.

³⁵³ TNA: CO69/23. Συνεδρία 10-5-1909.

³⁵⁴ TNA: CO69/21. Συνεδρίες 7 και 8-3-1907.

εξαίρεση ο Αραούζος, που διαφωνούσε με την ύπαρξη της θέσης, χωρίς να έχει πρόβλημα με τον Newham.³⁵⁵ Με την πρόταση για επιβολή έμμεσου φόρου συμφώνησαν και οι μωαμεθανοί βουλευτές, αν και θεωρούσαν πιο δίκαια τη φορολόγηση των αλκοολούχων ποτών, διαφωνώντας όμως με τις καταγγελίες κατά του Newham και την πρόταση για κατάργηση της θέσης του.³⁵⁶

Σε αντίθεση με τις αντιπαραθέσεις μεταξύ των ελλήνων και των οθωμανών μελών σχετικά με τη στάση που θα τηρούσαν κατά τον προϋπολογισμό, τα αιρετά μέλη συνεργάστηκαν αρμονικά κατά τη συζήτηση για το νομοσχέδιο για την Εκπαίδευση του 1903, όπου, από κοινού, προσπάθησαν να εξαλείψουν πρόνοιές του που θα είχαν ως αποτέλεσμα τον έλεγχο της από την κυβέρνηση, αλλά και την προστασία των γλωσσών και της θρησκείας από την εξουσία του Αρμοστή. Εξάλλου ήταν πρόσφατο το παράδειγμα της Μάλτας, όπου επιβλήθηκε στους κατοίκους η αγγλική γλώσσα ως επίσημη.³⁵⁷

Στην επόμενη συζήτηση νομοσχεδίου που αφορούσε την εκπαίδευση, το 1905, διαφάνηκε και η διαφορετική στάση που τηρούσε ο Αρμοστής King-Harman σε σχέση με τους προκατόχους του. Το εν λόγω νομοσχέδιο, η βάση του οποίου κατατέθηκε και το προηγούμενο έτος,³⁵⁸ είχε τύχει επεξεργασίας από τα Εκπαιδευτικά Συμβούλια και την κυβέρνηση και αποσκοπούσε, ανάμεσα σε άλλα, στην καλύτερη οργάνωση των σχολείων, στην προστασία των εκπαιδευτικών και τη σχέση Εκπαίδευσης - Εκκλησίας. Παρά τις αντιρρήσεις των αιρετών μελών, που αφορούσαν κυρίως στο εύρος των σχετικών φορολογιών και τη δυσκολία εφαρμογής του, λόγω της ευρύτητάς του, εντούτοις η συζήτηση κυμάνθηκε σε ήπιους τόνους, που οδήγησαν στην έγκρισή του.³⁵⁹ Ο Αρμοστής όμως, ο οποίος, έχοντας ήδη επισκεφθεί και το Παγκύπριο Γυμνάσιο, απέκτησε γενική άποψη για την εκπαίδευση, επισήμανε την ανάγκη για συνολική νομοθετική ρύθμιση. Πρότεινε έτσι, ως αρχή, την ετοιμασία καινούριου νομοσχεδίου, σχετικού με τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, που αποδέχθηκαν τα μέλη.³⁶⁰

Κατά την παρουσίαση του νομοσχεδίου «Περί Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης» τα αιρετά μέλη τόνισαν τις ομοιότητες με τον πρόσφατα ψηφισθέντα νόμο για τη Δημοτική Εκπαίδευση και τις αντιδράσεις που επέφερε η ψήφισή του, ενώ, μετά από τροποποιήσεις,

---

³⁵⁵ Χαρακτηριστικά ο Θεοδότου ανέφερε την κυπριακή παροιμία «Βάλαμε την αλεπού να προσέχει τα πρόβατα».

³⁵⁶ ΤΝΑ: CO69/23. Συνεδρίες 19-5-1909 κ.ε.

³⁵⁷ Για τη συζήτηση του νομοσχεδίου βλ. ΤΝΑ: CO69/17. Συνεδρία 25-6-1903 κ.ε. Για τον αντίκτυπο του παραδείγματος της Μάλτας βλ. «Η διαμαρτυρία των αντιπροσώπων της Μελίτης», εφ. *Εναγόρας*, 10-7-1903.

³⁵⁸ Το νομοσχέδιο κατατέθηκε και το 1904, και αναμενόταν με ανυπομονησία από τον Τύπο, βλ. «Το Εκπαιδευτικόν Νομοσχέδιον», εφ. *Αλήθεια*, 22-5-1904.

³⁵⁹ «Δελτίον» και «Λευκωσιάτικα», εφ. *Αλήθεια*, 11-3-1905.

³⁶⁰ ΤΝΑ: CO69/19. Συνεδρία 9-3-1905 κ.ε.

εγκρίθηκε ομόφωνα.³⁶¹ Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι, στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο, εκ παραδρομής, παραχωρήθηκε το δικαίωμα ψήφου στις εκπαιδευτικές εκλογές και στις γυναίκες, αφού αυτό αφορούσε οποιοδήποτε άτομο άνω των 18 ετών³⁶². Με την πρόνοια αυτή διαφώνησαν, το επόμενο έτος, οι αιρετοί βουλευτές, όπως και μερίδα του Τύπου, και επιτεύχθηκε άμεσα η αφαίρεσή της, παρότι επιβαλλόταν σε αυτές και η σχετική φορολογία.³⁶³

Το 1907, ο Θεοδότου παρουσίασε τροποποιητικό νομοσχέδιο και για τους δύο νόμους του 1905, με το επιχείρημα ότι οι εκλογικές αναμετρήσεις που προβλέπονταν από αυτούς δεν διεξήχθησαν. Ο εισηγητής, όπως γίνεται αντιληπτό από τα λεγόμενά του, θεωρούσε ως υπαίτιους για αυτό τα μέλη των Επαρχιακών Επιτροπών, οι οποίοι, στην πλειονότητά τους ανήκαν στην παράταξη των κηρυνειακών.³⁶⁴ Ανάμεσα στους στόχους του ήταν ο αποκλεισμός των κληρικών (κυρίως του αρχιμανδρίτη της Αρχιεπισκοπής Φιλόθεου) από τις διαδικασίες αυτές, αφού η δράση τους κατά τις εκλογές προ διετίας είχε ως αποτέλεσμα να πληγεί το κύρος τους, παραχωρώντας τις εξουσίες στην κυβέρνηση. Έτσι, εξαιτίας του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, οι έλληνες βουλευτές που επιδίωκαν περισσότερες εξουσίες, παραχωρούσαν αρμοδιότητες στους Βρετανούς. Με το νομοσχέδιο διαφώνησε ο (κηρυνειακός) Αραούζος επικαλούμενος την ανάγκη για τροποποίηση ολόκληρου του εκλογικού νόμου και όχι κάποιων πτυχών του, ενώ θεωρούσε αδιανόητο να αφαιρούνται εξουσίες από τους κληρικούς, οι οποίες διασώθηκαν ακόμα και κατά τα «μαύρα χρόνια της σκλαβιάς».³⁶⁵ Τελικά το νομοσχέδιο, μετά από ορισμένες τροποποιήσεις εγκρίθηκε με μόνη αρνητική ψήφο του Αραούζου.³⁶⁶ Το ζήτημα των εκλογικών προσόντων για τις Εκπαιδευτικές Επαρχιακές Επιτροπές τέθηκε και πάλι το 1909, οπότε ο Θεοδότου ζήτησε όπως το δικαίωμα ψήφου παραχωρηθεί σε όσους πλήρωναν πέραν ενός συγκεκριμένου ποσού σχολική φορολογία, με τον Αραούζο και πάλι να ζητά ευρύτερα κριτήρια (σε όλους όσοι πλήρωναν φόρο).³⁶⁷ Η αντιπαράθεση συνεχίστηκε και κατά τη συζήτηση για τροποποίηση του εκπαιδευτικού νόμου, το 1909, όταν το θέμα των εκλογικών προσόντων και της ευρύτητας του εκλογικού σώματος για την εκλογή των Επαρχιακών Επιτροπών συζητήθηκε και πάλι. Από τη μια, οι κηρυνειακοί

³⁶¹ TNA: CO69/19. Συνεδρία 17-5-1905 κ.ε.

³⁶² Για το ζήτημα που δημιουργήθηκε, ιδιαίτερα στη Λευκωσία όπου δικαίωμα ψήφου, εντελώς πρωτοποριακά, άσκησαν γύρω στις 1000 γυναίκες, βλ. Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 152-156.

³⁶³ TNA: CO69/20. Συνεδρία 25-4-1906. Βλ. επίσης «Τροποποιήσεις του περί Παιδείας Νόμου», εφ. *Αλήθεια*, 21-4-1906.

³⁶⁴ Η εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου*, η οποία απηχούσε τις απόψεις των κηρυνειακών είχε αντιδράσει έντονα στην έγκριση του σχετικού νόμου, βλ. «Η καταδίκη της Λευκωσίας» και «Οι δύο δρακόντειοι νόμοι», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 16/19-4-1905 και 23/6-5-1905.

³⁶⁵ TNA: CO69/21. Συνεδρία 22-3-1907.

³⁶⁶ TNA: CO69/21. Συνεδρίες 18 και 22-4-1907.

³⁶⁷ TNA: CO69/23. Συνεδρίες 18-5-1909 κ.ε..

δεν είχαν εμπιστοσύνη στους καταλόγους ψηφοφόρων, που ετοιμάστηκαν το προηγούμενο έτος, ενώ οι κιτιακοί αντέδρασαν σε περίπτωση που αυτοί θα ετοιμάζονταν από τους Επαρχιακούς Διοικητές. Τελικά το νομοσχέδιο εγκρίθηκε παρά την καταψήφισή του από τους βρετανούς βουλευτές και τον Αραούζο (οι Τούρκοι δεν συμμετείχαν στην ψηφοφορία).³⁶⁸ Ο εγκριθείς νόμος ενισχύθηκε και με ψήφισμα προτεινόμενο από τον Θεοδότου, σύμφωνα με το οποίο οι εκλογικοί κατάλογοι για τις Επαρχιακές Εκπαιδευτικές Επιτροπές θα έπρεπε να ετοιμαστούν από τους Διοικητές με βάση όσους πλήρωσαν τη σχολική φορολογία το έτος 1907-08 και όχι το 1908-09.³⁶⁹ Ταυτόχρονα, ζητήθηκε με ψήφισμα και η αποκοπή ενός ποσού από το ταμείο περισσευμάτων για τη χορήγηση συντάξεων στους δασκάλους, σε μια πρώτη προσπάθεια διασφάλισης των δικαιωμάτων τους, παράλληλα με το αίτημα και για νομοθετική διασφάλισή τους.³⁷⁰

Εντούτοις, το ζήτημα παρέμενε ανοικτό. Ο Θεοδότου ετοίμασε τροποποιητικό νομοσχέδιο για την Εκπαίδευση, το οποίο όμως δεν κατατέθηκε, αφού ερχόταν σε αντίθεση με τους περιορισμούς που επέβαλλε το Διάταγμα σχετικά με το Νομοθετικό Συμβούλιο, διότι θα επιβάρυνε τον προϋπολογισμό και θα τροποποιούσε υπάρχουσα νομοθεσία. Στόχος του νομοσχεδίου ήταν η κατανομή των εξόδων για τη λειτουργία των σχολείων σε όλους τους κατοίκους. Ο Αραούζος παρεμβαίνοντας, ανέφερε ότι, λόγω και της εκκλησιαστικής διαμάχης, υπήρχαν στη Λευκωσία δύο Σχολικές Επιτροπές, οι οποίες θα διεκδικούσαν επιστροφή των χρημάτων που ξόδευαν για τη λειτουργία των σχολείων, και θα ήταν άδικο για τους κατοίκους της Λευκωσίας να επιβαρυνθούν με επιπρόσθετους φόρους. Ο Αρμοστής έθεσε το ζήτημα στην ορθή του βάση. Θεωρούσε τη συζήτηση αχρείαστη, αφού τα πάντα περικλείονταν γύρω από το Αρχιεπισκοπικό ζήτημα, με τα δύο κόμματα να προσπαθούν, όπως τόνισε, να επιρρίψουν ευθύνες μόνο στην κυβέρνηση. Το ζήτημα παρέμεινε ανοικτό, παρά το γεγονός ότι οι έλληνες βουλευτές ζήτησαν από τον Αρμοστή να δοθεί ένα τέλος «στην αδικία» αυτή.³⁷¹

Το 1911 οι έλληνες βουλευτές επανέφεραν το ζήτημα της αναλογικότητας (ταυτόχρονα με την κατάργηση της φορολογίας και την καθιέρωση υποχρεωτικής εκπαίδευσης). Θεωρούσαν ότι θα ήταν ορθότερο η χορηγία για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση να διανέμεται με βάση τον πληθυσμό της κάθε κοινότητας, σύμφωνα με την πρόσφατη απογραφή του πληθυσμού. Όπως ο Θεοδότου ανέφερε, η πολιτική αυτή των

³⁶⁸ TNA: CO69/23. Συνεδρία 8-6-1909.

³⁶⁹ Το ψήφισμα προτάθηκε στο TNA: CO69/23. Συνεδρία 10-6-1909, αλλά η συζήτησή του αναβλήθηκε, λόγω διαφωνιών των επίσημων μελών.

³⁷⁰ TNA: CO69/23. Συνεδρία 10-6-1909. Το αίτημα για τη διασφάλιση των δασκάλων είχε τεθεί από παλιά. Βλ. ενδεικτικά, «Ανοικτή επιστολή προς τους κ.κ. βουλευτάς» ενός δασκάλου, εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 17/2-3-1907.

³⁷¹ TNA: CO69/23. Συνεδρία 16-6-1909.

ελλήνων βουλευτών, ήταν αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι μουσουλμάνοι συνάδελφοί τους δεν υποστήριξαν την εξοικονόμηση πόρων από τον προϋπολογισμό. Ζήτησε επίσης την κάθοδο ειδικού εμπειρογνώμονα από την Ελλάδα για την εκπόνηση μελέτης για τη βελτίωση της εκπαίδευσης, αλλά και την αφαίρεση από το κονδύλι ποσού ίσου με το μισθό του Αρχιεπίσκοπου Παιδείας, αφού, όπως αναφέρθηκε ξανά, η θέση δεν θεωρείτο απαραίτητη. Οι Οθωμανοί από την άλλη, συμφώνησαν με την ανάγκη καθιέρωσης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ενώ ζήτησαν την κάθοδο εμπειρογνώμονα από την Κωνσταντινούπολη. Επιπρόσθετα, διαφώνησαν τόσο με την αναλογική χορήγηση χρημάτων στις δύο κοινότητες, επικαλούμενοι τη χορηγία που λάμβαναν τα οθωμανικά σχολεία πριν από τη βρετανική κατάληψη, αλλά και με τη μείωση του συγκεκριμένου ποσού, με τη δικαιολογία ότι δεν συμφωνούσαν με την αφαίρεση μισθών συγκεκριμένων θέσεων. Τελικά η πρόταση καταψηφίστηκε από τις ενωμένες τουρκοβρετανικές ψήφους και τη νικήσα ψήφο του προεδρεύοντα.³⁷²

Σε συνέχεια των αιτημάτων για την κάθοδο ξένου εμπειρογνώμονα για τη μελέτη της Εκπαίδευσης στο νησί, προτάθηκε από την Κυβέρνηση ψήφισμα για την έγκριση του αναγκαίου ποσού. Σύμφωνα με αυτό, ο ειδικός εμπειρογνώμονας θα επιλεγόταν από το υπουργείο, ενώ για να εκταμιευθεί ολόκληρο το ποσό που θα χρειαζόταν από την κυβέρνηση, έπρεπε να περάσει από τον έλεγχό της, τόσο η διδακτέα ύλη, όσο και ο διορισμός του προσωπικού, κάτι που έφερε την αντίδραση των αιρετών βουλευτών. Η κίνηση αυτή αποδείκνυε την πολιτική που ακολουθούσαν οι Βρετανοί για να επιτύχουν τους σκοπούς τους, γνωρίζοντας το ενδιαφέρον των αιρετών βουλευτών για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης. Όπως το έθεσε ο βουλευτής Ι. Κυριακίδης, «προτιμούμε να καταστρέψουμε εντελώς τα σχολεία και να μην έχουμε καθόλου εκπαίδευση από το να αποδεχτούμε τους όρους που έθεσε ο υπουργός». Τελικά, μετά και από πρόταση των οθωμανών βουλευτών, οι οποίοι συμφωνούσαν με τις απόψεις των ελλήνων, το ψήφισμα αποσύρθηκε, παρά την έκφραση της δυσαρέσκειας των διοικούντων ότι θα χανόταν μια ακόμα ευκαιρία για βελτίωση της παιδείας του νησιού.³⁷³

Ως απάντηση τόσο στο απορριφθέν ψήφισμα, όσο και στην επιστολή του υπουργού Αποικιών, που απαντούσε στο προαναφερθέν αίτημα του 1909 για την κατοχύρωση συντάξεων στους δασκάλους,³⁷⁴ ο Νικολαΐδης εισήγαγε ψήφισμα εναντίον των απόψεων του υπουργού Αποικιών, τονίζοντας ξανά την ανάγκη για οικονομική ενδυνάμωση της Εκπαίδευσης και της θέσης των δασκάλων, και τη διατήρηση της

³⁷² TNA: CO69/27. Συνεδρίες 12, 15, 16-5-1911.

³⁷³ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 6 και 7-6-1911.

³⁷⁴ Η επιστολή αναγνώσθηκε στη συνεδρία της 11^{ης} Απριλίου 1911 στο TNA: CO69/27. Δημοσιεύτηκε στο «Το έγγραφον του υπουργού», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 2/15-4-1911.

ανεξαρτησίας της από τον κυβερνητικό έλεγχο. Τέλος, ζητήθηκε και πάλι η κάθοδος εμπειρογνώμονα για εξέταση της κατάστασης της Παιδείας και η νομοθετική της ρύθμιση. Αυτό που ζητούσαν βασικά οι αιρετοί βουλευτές ήταν η οικονομική στήριξη της Παιδείας από την κυβέρνηση, χωρίς όμως αυτή να έχει το δικαίωμα ελέγχου επί αυτής. Το ψήφισμα καταψηφίστηκε, αφού τα οθωμανικά μέλη θεώρησαν ότι επαναλάμβανε ήδη διατυπωμένες απόψεις, ενώ τα επίσημα μέλη ότι αποτελούσε διαμαρτυρία κατά των απόψεων του υπουργού Αποικιών.³⁷⁵ Η στάση των οθωμανών βουλευτών απέναντι σε ένα ζήτημα με το οποίο συμφωνούσαν, με τη δικαιολογία ότι οι αναφορές σε αυτό επαναλαμβάνονταν, ήταν στο πλαίσιο της προσπάθειας «πολιτικού εναγκαλισμού» τους με τους Βρετανούς, με απώτερο στόχο την «προστασία» τους από τους Έλληνες.

Συμπερασματικά, οι έλληνες βουλευτές από την αρχή της υπό εξέταση περιόδου τήρησαν μια σκληρή στάση απέναντι στο ζήτημα της πλήρωσης της θέσης του Επόπτη Παιδείας από Βρετανό, καταψηφίζοντας τη μισθοδοσία του. Εντούτοις οι οθωμανοί συναδέλφοί τους επιθυμούσαν μια πιο ήπια αντίδραση. Η πολιτική αυτή των Ελλήνων κατευνάστηκε αφενός λόγω της άφιξης στο νησί του μετριοπαθούς Αρμοστή King-Harman, και αφετέρου λόγω της δημιουργίας της θέσης Έλληνα Επόπτη Παιδείας. Αντίθετα, σε συνεργασία με τους Οθωμανούς συνέχισαν να ζητούν αύξηση της κυβερνητικής χορηγίας και την κάθοδο ειδικού εμπειρογνώμονα. Αξιοσημείωτος ήταν και ο σεβασμός, που έδειχναν οι βουλευτές της κάθε κοινότητας για την εκπαίδευση της άλλης, με το να μην παρεμβαίνουν στις συζητήσεις για αυτές. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί η προσπάθεια της κυβέρνησης για να αποκτήσει τον έλεγχο επί των εκπαιδευτικών ζητημάτων των δύο κοινοτήτων.

Συμπεράσματα

Οι αιρετοί βουλευτές από την αρχή ακολούθησαν μια σκληρή αντιπολιτευτική στάση που οδήγησε στην καταψήφιση σχεδόν όλων των προτεινόμενων από την κυβέρνηση νομοσχεδίων, που θα επέφεραν επιπρόσθετες δαπάνες ή επέβαλλαν φορολογίες στο νησί, με απώτερο στόχο την ανάπτυξη της οικονομίας. Εντούτοις, σύντομα το κοινό μέτωπο των αιρετών μελών διασπάστηκε, με την υιοθέτηση μιας «συμφεροντολογικής πολιτικής» από τους οθωμανούς βουλευτές εντός του Συμβουλίου. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, και την αύξηση του εθνικισμού στο νησί, η αγγλοτουρκική συνεργασία γινόταν όλο και πιο συχνή, ακόμα και σε νομοσχέδια ήσσονος σημασίας, με στόχο την παραχώρηση πολιτικών ανταλλαγμάτων από τους Βρετανούς εντός του Συμβουλίου.

---

³⁷⁵ TNA: CO69/27. Συνεδρίες 8 και 13-6-1911.

Από την άλλη, οι έλληνες βουλευτές παρουσιάστηκαν περισσότερο διεκδικητικοί, ζητώντας ευρύτερα πολιτικά, οικονομικά και συνταγματικά δικαιώματα. Αντίθετα οι οθωμανοί συνάδελφοί τους, φοβούμενοι την αύξηση των εξουσιών των Ελλήνων, ακολούθησαν μια αντιδραστική πολιτική, επιδιώκοντας βασικά την αποφυγή της υλοποίησης των ελληνικών αιτημάτων, παρά την ικανοποίηση των δικών τους. Αυτό οδήγησε στη συχνότερη «πολιτική τους συμμαχία» με τα επίσημα μέλη, με την παράλληλη συνεργασία με τους Έλληνες σε όσα θεωρούσαν ότι θα βελτίωναν την κατάσταση της κοινότητάς τους.

11. Η νομοθετική περίοδος 1912-1916: Από τα λόγια στις πράξεις

Οι εκλογές της περιόδου

Η επίλυση του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος επανέφερε την ηρεμία στην πολιτική σκηνή, κάτι που φάνηκε και κατά τις εκλογές που ακολούθησαν, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από την αδιαφορία τόσο των κατοίκων, για την συμπερίληψή τους στους εκλογικούς καταλόγους αλλά και τη συμμετοχή τους σε αυτές, όσο και του Τύπου, αφού τα σχετικά άρθρα ήταν ελάχιστα. Όμως, παρά το μειωμένο ενδιαφέρον, τελικά κάλπες στήθηκαν σε δύο εκλογικές περιφέρειες, αφού σε αυτή της Λεμεσού-Πάφου οι υποψήφιοι ήταν όσοι και οι θέσεις, με αποτέλεσμα οι Ιωάννης Κυριακίδης και Mehmet Ziai να επανεκλεγούν, ενώ θέσεις κατέλαβαν και οι νέοι βουλευτές, δικηγόροι Νικόλαος Κλ. Λανίτης και Ευγένιος Ζήνων.¹

Στην εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας τις θέσεις διεκδίκησαν έξι άτομα, από τα οποία επανεκλέγηκε ο Θεοφάνης Θεοδότου, ενώ τις υπόλοιπες θέσεις έλαβαν οι Πασχάλης Κωνσταντινίδης και Αχιλλέας Λιασίδης, όλοι τους έμπειροι πολιτευτές και πρώην βουλευτές. Τέλος στην εκλογική περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου, τις τρεις θέσεις διεκδίκησαν εννέα (9!) υποψήφιοι με τους Λούη Λουίζου και Ευάγγελο Χατζηιωάννου να επανεκλέγονται, και τον πολιτευτή και οικονομικό παράγοντα Ιωάννη Οικονομίδα να καταλαμβάνει την άλλη έδρα.²

Όσον αφορά τους οθωμανούς βουλευτές, πέραν του Mehmet Ziai, ο οποίος επανεκλέγηκε άνευ ανθυποψηφίου, στις άλλες δύο εκλογικές περιφέρειες στήθηκαν κάλπες, με τον, μέχρι πρότινος βουλευτή Λευκωσίας-Κερύνειας Shefket Bey, να διεκδικεί εκλογή και τελικά να εκλέγεται και στις δύο, με αποτέλεσμα να παραιτηθεί από την περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου, όπου εκλέχθηκε τελικά χωρίς ανθυποψήφιο ο μέχρι πρότινος βουλευτής Mustafa Hami.³ Το 1913 προκηρύχθηκαν αναπληρωματικές εκλογές μετά το διορισμό του Shefket Bey στη θέση του δικαστή στην Κερύνεια και του Mehmet Ziai ως Καδή στη Λεμεσό. Στις εκλογές που έγιναν τη θέση του πρώτου κατέλαβε ο γιατρός Eyıoub Nejm-ed-Din, ενώ του δεύτερου ο εκπρόσωπος του Enkaf, Moussa Irfan.⁴

Το Συμβούλιο που προέκυψε από τις εκλογές του 1911 αποτελείτο από έμπειρους πολιτευτές, αφού μόλις δύο από τους δώδεκα βουλευτές δεν είχαν συμμετάσχει ξανά σε

¹ ΚΑΚ: SA1:1432/1911. Επιστολή Αναπληρωτή Διοικητή Λεμεσού προς Οργ, Λεμεσός 20-9-1911.

² Για τα εκλογικά αποτελέσματα και τα στατιστικά βλ. Β. Πρωτοπαπάζ, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 183-190. Για τον Ι. Οικονομίδα, ο οποίος εξελέχθηκε σε σημαντικό οικονομικό παράγοντα βλ. Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας Κύπρου (στο εξής ΙΑΤΚ), Τράπεζα Κύπρου (ΤΡΚ), ΙΙ. Διοίκηση, 1. Αρχεία Διοικητών, 1.1 Αρχείο Ι. Οικονομίδα.

³ Για τις εκλογές στην εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας βλ. ΚΑΚ: SA1:1430/1911 και για την περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου, ΚΑΚ: SA1:1431/1911.

⁴ Βλ. την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:495/1913.

αυτό. Επιπρόσθετα, μπορεί να λεχθεί ότι η νέα Βουλή ήταν, ως ένα βαθμό, αναβίωση του προ-αρχιεπισκοπικού ζητήματος Συμβουλίου, αφού οι πέντε από τους εννέα έλληνες βουλευτές είχαν εκλεγεί και τότε. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι και τα τρία οθωμανικά μέλη του προηγούμενου Συμβουλίου επανεκλέχθηκαν και στο νέο.

Εντός του Συμβουλίου

Η εκλογική αναμέτρηση του 1911, η πρώτη μετά την περιπέτεια του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος, επανέφερε το Νομοθετικό Συμβούλιο στην πρότερη του κατάσταση. Από τη μια, το νεοεκλεγθέν σώμα είχε την εμπειρία, αφού αποτελείτο από πρόσωπα που υπηρέτησαν ξανά σε αυτό,⁵ από την άλλη, έχοντας ξεπεράσει το διχασμό που επέφερε η αρχιεπισκοπική κρίση, οι νέοι βουλευτές εκλέχθηκαν με κοινό πρόγραμμα και στόχο την επιθετική πολιτική έναντι των Βρετανών σε όλα τα επίπεδα (ανάπτυξη της οικονομίας, ευρύτερες συνταγματικές ελευθερίες, διεκδίκηση της ένωσης)⁶. Χαρακτηριστικό πάντως είναι και το γεγονός ότι για πρώτη φορά προήδρευε ο, πρόσφατα αφιχθείς, νέος Αρμοστής Sir Hamilton Goold-Adams, ο οποίος, παρά την ηλικία του, δεν είχε αρκετή πολιτική εμπειρία, αλλά κυρίως στρατιωτική.⁷

Αμέσως μετά την άφιξή του στο νησί, ο Αρμοστής επιδίωξε τη συνεργασία των βουλευτών για να αποκτήσει καλύτερη γνώση των προβλημάτων του νησιού. Σε συνέλευση που συγκλήθηκε στα μέσα Νοεμβρίου, οι έλληνες βουλευτές, μέσω σημειωμάτων, έθεσαν τα αιτήματά τους προς την κυβέρνηση. Πέραν του ενωτικού, τέθηκε η παραχώρηση ευρύτερων οικονομικών και συνταγματικών ελευθεριών, η απαλλαγή από το φόρο υποτελείας και η εκλογή βουλευτών με βάση την αναλογία πληθυσμού των δύο κοινοτήτων.⁸ Επίσης, ετοιμάστηκε και σχετικό σημείωμα, ημερομηνίας 1-12-1911, σχετικά με το εκπαιδευτικό ζήτημα, στο οποίο τονίστηκε η ανάγκη για επιπλέον κυβερνητική βοήθεια προς την παιδεία, χωρίς όμως να παραχωρηθεί περαιτέρω κυβερνητικός έλεγχος σε αυτή.⁹ Εντούτοις, παρά τις αρχικές αγαθές προθέσεις του Αρμοστή, η απάντησή του, την οποία διέπνεε «μία άρνησις και μία έλλειψις καλής

⁵ Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι εμφανίστηκαν άρθρα στον τύπο, οι συντάκτες των οποίων θεωρούσαν ότι το νέο Συμβούλιο απαρτιζόταν από τους «ικανωτέρους και πλέον πολυπείρους Έλληνας βουλευτές», από τους οποίους είχαν πολλές προσδοκίες. Βλ. τη σειρά άρθρων του δικηγόρου Γ.Χ. Ιωαννίδη με τίτλο «Διά τους βουλευτάς μας», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 8/21-10-1911 κ.ε.

⁶ Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997, σελ. 235. Βλ. ενδεικτικά και «Από το πολιτικόν πρόγραμμα του κου Νικ. Κλ. Λανίτου», εφ. *Αλήθεια*, 21-10-1911.

⁷ Έγινε γνωστός κυρίως ως Κυβερνήτης του Queensland της Αυστραλίας, όπου μετατέθηκε μετά τη τριετή θητεία του στην Κύπρο. Για τη βιογραφία του βλ. D. J. Murphy, «Goold-Adams, Sir Hamilton John (1858 - 1920)», *Australian Dictionary of Biography*, τόμ. 9, Μελβούρνη 1983, σελ. 50.

⁸ Ολόκληρο το σημείωμα βρίσκεται στην εφ. *Αλήθεια*, 24-11-1911. Ο Αρμοστής το προώθησε άμεσα στο υπουργείο, βλ. TNA: CO67/164/41005. Επιστολή Goold-Adams προς L. Harcourt, Λευκωσία 10-11-1911.

⁹ «Το εκπαιδευτικό ζήτημα», εφ. *Αλήθεια*, 2-12-1911.

διαθέσεως» απέναντι στα αιτήματα των ελλήνων βουλευτών δημιούργησε τις πρώτες εντάσεις μεταξύ των δύο πλευρών.¹⁰ Αυτό που προκάλεσε κυρίως τις αντιδράσεις ήταν η αναφορά του στη συνθήκη του 1878, η οποία δεν επέτρεπε την παραχώρηση επιπλέον δικαιωμάτων στους Κύπριους, από όσα ήδη κατείχαν.¹¹ Η απάντηση των ελλήνων βουλευτών ετοιμάστηκε μετά από σύσκεψή τους στη Χοιροκοιτία, στο κέντρο του νησιού. Η, με τεκμηριωμένα επιχειρήματα αναίρεση όσων ζητημάτων έθεσε ο Αρμοστής, οδήγησε τον Τύπο να χαρακτηρίσει την εν λόγω απάντηση ως «περισπούδαστον έγγραφον», ενώ μπορεί να θεωρηθεί ως το πλέον τεκμηριωμένο κείμενο που κατατέθηκε από τους έλληνες βουλευτές μέχρι τότε.¹² Η απάντηση των βουλευτών συνοδεύτηκε και από άρθρα στον Τύπο, τα οποία επιδοκίμαζαν τη στάση των αντιπροσώπων τους, ενώ παράλληλα έκαναν εκκλήσεις στον κυπριακό λαό για ετοιμότητα για δράση.¹³ Εντούτοις, η αναμονή της επίσημης απάντησης από το υπουργείο ανέβαλε τις έντονες αντιδράσεις, ενώ η καθυστέρηση στην έναρξη των εργασιών του Νομοθετικού Συμβουλίου θεωρήθηκε ως θετικό προμήνυμα «περί αποδοχής τινών εκ των λαϊκών αξιώσεων».¹⁴

Η έναρξη των εργασιών του νεοκαταρτισθέντος Νομοθετικού Συμβουλίου έγινε στα τέλη Μαρτίου 1912, με τον εναρκτήριο λόγο του νέου Αρμοστή. Ο Goold-Adams στην πρώτη ομιλία, πέρα από τις καθιερωμένες αναφορές στα πεπραγμένα της προηγούμενης χρονιάς, παρουσίασε τις προγραμματικές θέσεις της κυβέρνησής του. Αναγνωρίζοντας την ανάγκη για ανάπτυξη του εμπορικού και του γεωργικού τομέα, δεσμεύτηκε ότι θα έδινε ώθηση ιδιαίτερα στον τελευταίο, μέσω της εκπαίδευσης των αγροτών, της προστασίας από τις ασθένειες και της εκμετάλλευσης στο έπακρο της γης. Χαρακτηριστικό των προθέσεών του ήταν ότι δεν θριαμβολόγησε για τη μεγάλη αύξηση του εξαγωγικού εμπορίου του προηγούμενου έτους, αναγνωρίζοντας ότι αυτή οφειλόταν σε αστάθμητους παράγοντες, αλλά επιθυμούσε να τεθεί αυτό σε ορθές βάσεις, μέσω της ανάπτυξης των κύριων εξαγωγικών προϊόντων, των προερχόμενων από τη γη. Σε αυτά τα πλαίσια θα προέβαινε και στη σύμπτυξη των αγροτικών τμημάτων (Γεωργίας, Δασών, Κτηνιατρείου) και στο διορισμό ενός εξειδικευμένου προσώπου με υπευθυνότητα σε όλο το νησί, για εντοπισμό προβλημάτων και παροχή συμβουλών στους αγρότες. Απώτερος στόχος, μέσω της επιμόρφωσης των κατοίκων, ήταν να επιτευχθεί, πέρα από την ανάπτυξη και η μείωση των εγκλημάτων. Επιπρόσθετα, αναφέρθηκε στις συναντήσεις που είχε με

¹⁰ Η απάντηση του Αρμοστή και τα σχόλια της εφημερίδας βρίσκονται στο «Απάντησις της Κυβερνήσεως προς το υπόμνημα των βουλευτών», εφ. *Αλήθεια*, 5-1-1912.

¹¹ «Το έγγραφον» και «Το έγγραφον του Αρμοστού», εφ. *Αλήθεια*, 5 και 13-1-1912 αντίστοιχα, «Επί της απαντήσεως του Μ. Αρμοστού», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 7/20-1-1912.

¹² Το έγγραφο, ημερομηνίας 23/5-2-1912, στην εφ. *Αλήθεια*, 27-1-1912. Για τη σύσκεψη στη Χοιροκοιτία βλ. «Σύσκεψις βουλευτών», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 14/27-1-1912.

¹³ «Αρκεί πλέον» και «Φύλακες γρηγορείτε», εφ. *Αλήθεια*, 27-1-1912 και 2-2-1912 αντίστοιχα.

¹⁴ «Το Νομοθετικόν Συμβούλιον», εφ. *Αλήθεια*, 1-3-1912.

κατοίκους, ιδιαίτερα με τους βουλευτές, οι οποίοι του γνωστοποίησαν τα αιτήματά τους, τα οποία είχε προωθήσει ήδη στο Λονδίνο. Καινοτόμα ήταν η παρουσίαση του προϋπολογισμού σε δύο μορφές, τη συνήθη πρακτική που ακολουθείτο μέχρι τότε και τον προϋπολογισμό του πλεονάσματος του προηγούμενου έτους, αίτημα διαχρονικό των αιρετών μελών, ώστε να γίνεται ορθότερος έλεγχός του.¹⁵

Το γεγονός ότι δεν έγινε οποιαδήποτε αναφορά από τον Αρμοστή στα «ουσιώδη ζητήματα» προκάλεσε τη δυσαρέσκεια του Τύπου,¹⁶ σε αντίθεση με τους βουλευτές, οι οποίοι ήταν ιδιαίτερα προσεκτικοί στην απάντησή τους.

Η αντιφώνηση του Συμβουλίου ήταν ιδιαίτερα σύντομη, όπως και την προηγούμενη χρονιά, αποτελούμενη από μόλις δύο παραγράφους. Σε αυτή εκφράζονταν οι ευχαριστίες προς τον Αρμοστή για τις καλές του προθέσεις, που θα οδηγούσαν σε ανάπτυξη, ενώ ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στην αναφορά του στην ιστορία και τον πολιτισμό του τόπου, ελπίζοντας ότι και «το μέλλον του νησιού θα ήταν ισάξιο με το ιστορικό παρελθόν». Τέλος, γινόταν αναφορά στην αναμονή των απαντήσεων του υπουργείου στα ελληνικά αιτήματα. Με τις δύο αυτές παραγράφους, οι οποίες εγκρίθηκαν από τις ελληνοβρετανικές ψήφους, διαφώνησαν οι οθωμανοί βουλευτές, με τη δικαιολογία ότι η πρώτη παράγραφος δεν χαρακτηριζόταν από τη «μωαμεθανική αβρότητα και περιλάμβανε νύξεις για εθνικά ζητήματα», ενώ η δεύτερη αναφερόταν σε ένα υπόμνημα το οποίο παραδόθηκε εκτός του Συμβουλίου, για το οποίο οι ίδιοι δεν ήταν ενήμεροι. Πρότειναν παράλληλα την εισαγωγή παραγράφου, ζητώντας, αν καταψηφιζόταν από τα υπόλοιπα μέλη, να εισαχθεί στην αντιφώνηση ως δική τους αναφορά, ανοίγοντας και πάλι το ζήτημα των ξεχωριστών αντιφωνήσεων. Με την τελευταία πρόταση διαφώνησε ο Αρχιγραμματέας, ο οποίος χαρακτήρισε τις πράξεις αυτές ως «αντισυνταγματικές» και λανθασμένες ενέργειες του προκατόχου του, που δεν θα επαναλάμβανε το ίδιο, θεωρώντας ότι η αντιφώνηση έπρεπε να προέρχεται συνολικά από το Συμβούλιο. Τελικά, το προσχέδιο της αντιφωνήσης εγκρίθηκε ως είχε, παρά τις αρνητικές ψήφους των Οθωμανών.¹⁷

Η συντηρητική απάντηση των βουλευτών, η οποία αποτελούσε κίνηση τακτικής, με στόχο την μη πρόκληση των επίσημων μελών, ώστε, με την ψήφο τους να επιτευχθεί η έγκρισή της, σχολιάστηκε αρνητικά από μερίδα του Τύπου.¹⁸ Τις αντιδράσεις όξυνε και η στάση του Αρμοστή, ο οποίος στην περιοδεία του στην Καρπασία, αντέδρασε στην

¹⁵ ΤΝΑ: CO69/28. Συνεδρία 26-3-1912.

¹⁶ «Το άνοιγμα του Νομοθετικού Συμβουλίου» και «Φθάνει το περιπαίξιμο», εφ. *Αλήθεια*, 15 και 22-3-1912, «Επί του λόγου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 17/30-3-1912.

¹⁷ Για τη συζήτηση για την αντιφώνηση και το τελικό της κείμενο βλ. ΤΝΑ: CO69/28. Συνεδρία 1-4-1912.

¹⁸ «Επί της Αντιφωνήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 30-3-1912.

υποβολή του ενωτικού αιτήματος από τους κατοίκους των χωριών, αποφεύγοντας να επισκεφθεί όσα χωριά είχαν αναρτήσει ελληνικές σημαίες,¹⁹ κάτι που οδήγησε την εφημερίδα *Αλήθεια* να τον συγκρίνει με τον σαιξπηρικό ήρωα Macbeth, όπου στο ομώνυμο έργο τράπηκε σε φυγή βλέποντας το κινούμενο δάσος.²⁰

Στην επόμενη συνεδρία του Συμβουλίου, η οποία λόγω των εορτών του Πάσχα έγινε στις 16 Απριλίου, κατατέθηκε η απάντηση του υπουργού στο υπόμνημα των Ελλήνων βουλευτών. Το ιδιαίτερα λακωνικό έγγραφο μετέφερε την απόλυτη σύμπνοια με τις απόψεις του Αρμοστή. Η σύντομη απάντηση απογοήτευσε τους βουλευτές, που είχαν εναποθέσει πολλές ελπίδες στο υπόμνημά τους, ιδιαίτερα μετά και τη θετική, όπως εκτίμησαν, στάση των επισήμων μελών κατά την αντιφώνηση. Ο Λιασίδης χαρακτήρισε την απάντηση «ως μη σύμφωνη με τις αρχές της φιλελεύθερης και δίκαιης διακυβέρνησης», και τα ελληνικά μέλη ζήτησαν αναβολή των συνεδριών, για να διαβουλευτούν και να ετοιμάσουν την απάντησή τους.²¹ Σε σύσκεψη που έγινε στην Αρχιεπισκοπή, υπό την προεδρία του αρχιεπίσκοπου Κύριλλου Β΄, αποφασίστηκε η παραίτηση των ελλήνων βουλευτών από το Νομοθετικό Συμβούλιο, ενώ ετοιμάστηκε και σχετικό έγγραφο προς την Κυβέρνηση.²²

Το υπόμνημα κατατέθηκε στην επόμενη συνεδρία, η οποία διεξήχθη υπό τις ευεφημίες υπέρ της ένωσης από μεγάλη συγκέντρωση λαού στον προαύλιο χώρο έξω από το Συμβούλιο.²³ Ο εισηγητής του, Θ. Θεοδότου, διευκρίνισε εξαρχής ότι δεν γινόταν καμιά προσωπική επίθεση σε κανέναν, αντίθετα, μέσω αυτού, οι έλληνες βουλευτές επιδίωκαν «να ενδυναμώσουν τον Αρμοστή στις προσπάθειές του για ανάπτυξη και ευημερία» του νησιού. Το υπόμνημα, το οποίο υπογράφηκε και από τα εννέα ελληνικά μέλη αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κείμενα στην ιστορία του Νομοθετικού Συμβουλίου (βλ. Παράρτημα Θ). Αφού επαναλαμβάνονταν τα αιτήματα για περαιτέρω οικονομικά και πολιτικά δικαιώματα εντός του Συμβουλίου, οι έλληνες βουλευτές, απογοητευμένοι για την περιφρόνηση προς την πλειοψηφούσα κοινότητα του νησιού, τόσο από τις τοπικές αρχές, όσο και από το υπουργείο, αλλά και εξαιτίας του ότι «ο ελληνικός πληθυσμός της Κύπρου δεν είχε ισχυρή φωνή στο Νομοθετικό Συμβούλιο προς όφελος των συμφερόντων του και το Συμβούλιο, όπως λειτουργούσε, αποτελούσε μια συνταγματική παρωδία»,

¹⁹ Για την «Οδύσσεια της Καρπασίας» και τις επιπτώσεις της στον τουρκικό εθνικισμό βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 68-69. Βλ. και «Ο Αρμοστής εις το Καρπάσι», εφ. *Αλήθεια*, 6-4-1912.

²⁰ «Το δάσος του Μπίρμαν και ο νέος Μάκβεθ», εφ. *Αλήθεια*, 6-4-1912.

²¹ ΤΝΑ: CO69/28. Συνεδρία 16-4-1912.

²² Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π.*, σελ. 454.

²³ Περιγραφή των διαδραματισθέντων, βλ. «Τα εν Λευκωσία πολιτικά γεγονότα», εφ. *Αλήθεια*, 6-4-1912.

παραιτήθηκαν από τις θέσεις τους.²⁴ Ήταν η απαρχή της έμπρακτης αντιδραστικής πολιτικής, η οποία επικροτήθηκε από τον Τύπο. Ήδη από το προηγούμενο έτος, η εφημερίδα *Αλήθεια*, με διάφορα άρθρα ζητούσε τη ριζοσπαστικοποίηση της στάσης τους, θέτοντας άμεσα και το ζήτημα της παραίτησης από τις θέσεις τους.²⁵ Η έγκριση των κατοίκων στην πολιτική αυτή δόθηκε μέσα από τη συμμετοχή τους σε ογκώδη συλλαλητήρια σε ολόκληρο το νησί και την αποστολή συγχαρητηρίων τηλεγραφημάτων προς τους βουλευτές.²⁶ Ταυτόχρονα, οι παραιτηθέντες βουλευτές με προκήρυξή τους, ενημέρωναν το λαό για την απόφασή τους, επαναλάμβαναν τα αιτήματά τους και κοινοποιούσαν τη σύσταση της Κεντρικής Επιτροπής Πολιτικού Αγώνα, ζητώντας τη συμμετοχή τους για την ίδρυση επαρχιακών και τοπικών αντίστοιχων επιτροπών.²⁷

Η απάντηση του Αρμοστή στο υπόμνημα ήταν ιδιαίτερα μετριοπαθής, δηλώνοντας την επιθυμία του για «πραγματική συνεργασία» με τους βουλευτές, όπως είχε επισημανθεί από παλιά από τον Τύπο.²⁸ Εξέφρασε λύπη για την παραίτηση των βουλευτών και τους διαβεβαίωσε ότι, παρότι θα συνεχίζονταν οι εργασίες του Συμβουλίου, θα εξετάζονταν μόνο επείγοντα νομοσχέδια, που αφορούσαν την εξυπηρέτηση των άμεσων –οικονομικών– αναγκών της διακυβέρνησης του νησιού.²⁹ Η αντίδρασή του αυτή βρήκε σύμφωνους και τους αξιωματούχους του υπουργείου Αποικιών, οι οποίοι, παρά το γεγονός ότι δεν εξεπλάγησαν από την παραίτηση των ελλήνων βουλευτών, την θεώρησαν αδικαιολόγητη για εκείνη τη συγκυρία. Εντούτοις, ενέκριναν την πρόθεση του Αρμοστή για άμεση προκήρυξη αναπληρωματικών εκλογών.³⁰

Από την άλλη, οι σχέσεις των Τούρκων με τους Έλληνες ήταν τεταμένες ήδη από το προηγούμενο φθινόπωρο και τον ενθουσιασμό που προκάλεσαν στον ελληνικό πληθυσμό οι εξελίξεις στον ιταλοτουρκικό πόλεμο. Επιπρόσθετα, όπως αναφέρθηκε ήδη, τις τεταμένες σχέσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων πυροδοτούσε η στάση του Αρμοστή, ο οποίος, στις περιόδους του δεν δεχόταν να συναντήσει τους «θορυβούντες» Έλληνες, σε αντίθεση με τους «νομοταγείς» Τούρκους.³¹ Έτσι, φυσιολογικά, οι οθωμανοί βουλευτές συνέχισαν να συμμετέχουν κανονικά στις εργασίες του Συμβουλίου, προσπαθώντας να εκμεταλλευτούν την απουσία των ελλήνων συναδέλφων τους για να τονίσουν την αδικία που θεωρούσαν ότι γινόταν σε βάρος τους. Ανακίνησαν, λοιπόν, το θέμα της διαδικασίας

²⁴ TNA: CO69/28. Συνεδρία 17-4-1912. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε και στον τύπο της εποχής, εφ. *Αλήθεια*, 6-4-1912 και εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 7/20-4-1912. Βρίσκεται και στο Θεόδωρος Παπαδόπουλος (εκδ.), *Η διοργάνωση του εθνικού κινήματος 1901-1931*, Λευκωσία 2009, σσ. 26-27.

²⁵ «Περισσότερον ριζοσπάσται» και «Απάντησις της κυβερνήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 22-7-1911 και 5-1-1912.

²⁶ Για τις περιγραφές των συλλαλητηρίων βλ. εφ. *Αλήθεια*, 6-4-1912 κ.ε.

²⁷ «Προκήρυξις τῶς Ἑλλήνων βουλευτῶν», εφ. *Αλήθεια*, 12-4-1912.

²⁸ «Ποίον υπήρξε το 1911 διά την Κύπρον;», εφ. *Αλήθεια*, 1-1-1912.

²⁹ TNA: CO69/28. Συνεδρία 17-4-1912.

³⁰ Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο TNA: CO67/166/12827.

³¹ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 237.

για την εκλογή των προέδρων των Δημοτικών Συμβουλίων και τη μετονομασία οδών με τουρκικά ονόματα σε ορισμένες πόλεις. Οι πράξεις αυτές, της ελληνικής πλειοψηφίας, παρουσιάστηκαν ως έκφραση του εθνικισμού της με στόχο να πληγούν τα εθνικά αισθήματα και να υποτιμηθεί η τουρκική μειονότητα. Τις απόψεις τους, όμως, δεν ενστερνιζόταν ο Αρχιγραμματέας, αναφέροντας συγκεκριμένα ότι «το θέμα των μειονοτήτων ήταν πάντοτε δύσκολο να τύχει διαχείρισης με επιτυχία», αναγνωρίζοντας, με αυτό τον τρόπο, τα δικαιώματα της πλειοψηφούσας κοινότητας, με τον ταυτόχρονο σεβασμό στα αισθήματα των μουσουλμάνων.³²

Πέραν τούτου, οι οθωμανοί βουλευτές διεκδίκησαν και πάλι αύξηση των θέσεων που αναλογούσαν στην κοινότητά τους σε συγκεκριμένα τμήματα, ερχόμενοι οι ίδιοι σε ανακολουθία με τα επιχειρήματά τους εναντίον παρόμοιων ελληνικών αιτημάτων μόλις το προηγούμενο έτος, όταν υποστήριξαν ότι οι διορισμοί έπρεπε να γίνονται με βάση μόνο τα προσόντα. Επανέλαβαν το αίτημά τους να επιδεικνύεται ο ίδιος σεβασμός στις δύο γλώσσες, με αφορμή την έκδοση αποδείξεων μόνο στα ελληνικά, ενώ κατηγορήσαν και τους έλληνες συναδέλφους τους ότι προέβησαν σε διορισμούς ελλήνων εκτιμητών γης, με σκοπό να πλήξουν τα συμφέροντα των τούρκων κατοίκων. Οι Βρετανοί απέρριψαν τις κατηγορίες, υποδεικνύοντας την έλλειψη προσοντούχων ατόμων στη μουσουλμανική κοινότητα, αλλά και στο γεγονός ότι οι περισσότεροι Τούρκοι διάβαζαν ελληνικά.³³ Ο Shevket Bey επανέφερε και το αίτημα για διορισμό επιπρόσθετων αστυνομικών, με στόχο την προστασία των τούρκων κατοίκων των μικτών χωριών από τους έλληνες συγχωριανούς τους, οι οποίοι τους πίεζαν να τα εγκαταλείψουν, αναφέροντας ως παράδειγμα την Αγκαστίνα. Απάντηση έδωσε και πάλι ο Δικηγόρος του Στέμματος, ο οποίος ανέφερε τη λύπη του για τα γεγονότα, τα οποία όμως προήλθαν από τη δολοφονία ενός νεαρού χωρικού από τρεις Τούρκους.³⁴ Τέλος, οι τούρκοι βουλευτές τάχθηκαν και εναντίον της ανανέωσης της σύμβασης με την, ελληνικών συμφερόντων, Ατμοπλοϊκή Εταιρεία Λεμεσού για την εξωτερική συγκοινωνία, κατηγορώντας την για μεροληψία υπέρ των ελλήνων εμπόρων, αλλά και για ακαταλληλότητα των πλοίων της. Ο Αρχιγραμματέας υπερασπίζοντας την κυβερνητική απόφαση ανέφερε ότι η ποιότητα και το μέγεθος του κάθε πλοίου ήταν καθαρά θέμα χρημάτων, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «μπορούσαν να έχουν πλοία όπως τον “Τιτανικό”, αν πλήρωναν ανάλογα ποσά».³⁵ Ενδεικτική της ανακολουθίας των απόψεών τους ήταν η αναφορά τους για πρόσληψη Βρετανού για τη

³² TNA: CO69/28. Συνεδρίες 17, 18 και 19-4-1912.

³³ TNA: CO69/28. Συνεδρία 19-4-1912.

³⁴ TNA: CO69/28. Συνεδρία 22-4-1912.

³⁵ TNA: CO69/28. Συνεδρία 23-4-1912. Για την αντίδραση της εταιρείας βλ. «Τι απαντά η Ατμοπλοία Λεμεσού», εφ. *Αλήθεια*, 10-5-1912.

θέση του Διευθυντή Γεωργίας, λόγω της μηδαμινής προσφοράς των –ελλήνων– πρώην διευθυντών. Βέβαια, μόλις το προηγούμενο έτος, είχαν τηρήσει τουλάχιστον ουδέτερη στάση στην πρόταση των ελλήνων συναδέλφων τους για πρόσληψη Έλληνα στη θέση αυτή, αναγνωρίζοντας έμμεσα την εργασία που επιτέλεσαν οι Π. Γεννάδιος και Δ. Σαρακωμένος.³⁶ Αν και εν μέρει δικαιολογείται η στάση των οθωμανών βουλευτών ως αντίδραση για την αύξηση της έντασης του ελληνικού ενωτικού αγώνα, ή εξαιτίας του εκνευρισμού από τις ήττες του τουρκικού στρατού, η στάση απέναντι στην Ατμοπλοϊκή Εταιρεία Λεμεσού ή στο διορισμό Έλληνα επόπτη Γεωργίας ήταν αποτέλεσμα τυφλού φανατισμού, που ήταν άγνωστο ως τότε. Από την άλλη, ο ελληνικός Τύπος επισήμανε την αδυναμία του «κολοβού» Συμβουλίου να νομοθετήσει, υποδεικνύοντας ότι η μόνη συνεργασία των τούρκων βουλευτών περιοριζόταν στις καταγγελίες κατά των Ελλήνων.³⁷

Καινοτομία στον προϋπολογισμό που θα ίσχυε από το έτος εκείνο ήταν η αφαίρεση από το Νομοθετικό Συμβούλιο της εξουσίας να εγκρίνει τα κονδύλια συγκεκριμένων τμημάτων (σιδηρόδρομος, αρδευτικά και λιμενικά έργα), πρόνοια που υπήρχε σε νόμο του 1900. Η ενέργεια αυτή, η οποία εγκρίθηκε και από τον υπουργό Αποικιών, ήταν αποτέλεσμα της μείωσης του προϋπολογισμού το προηγούμενο έτος, και ήταν άστοχη, αφού, σε μια περίοδο που τα ελληνικά μέλη ζητούσαν αυξημένες οικονομικές εξουσίες για το Συμβούλιο, αφαιρούνταν επιπλέον. Κατατέθηκε επίσης προϋπολογισμός σχετικά με τα περισσεύματα και τη διαχείρισή τους για την έγκριση του Συμβουλίου.³⁸ Πέραν τούτων, κατά τη σύνοδο αυτή εγκρίθηκαν ορισμένα νομοσχέδια χωρίς τροποποιήσεις, ενώ το Συμβούλιο διαλύθηκε μετά από πρόταση του Αρμοστή, αναμένοντας την απάντηση του υπουργείου σχετικά με την παραίτηση των ελλήνων βουλευτών.³⁹

Εν τω μεταξύ, τα οξυμμένα πνεύματα εκτονώθηκαν απότομα, με την πρωτοφανή στην περίοδο της Αγγλοκρατίας γενικευμένη ελληνοτουρκική σύγκρουση, το τριήμερο του Αγίου Πνεύματος του 1912, γνωστά ως «γεγονότα του Κατακλυσμού».⁴⁰ Μετά την εκτόνωση της κατάστασης, δόθηκε στη δημοσιότητα η αλληλογραφία μεταξύ του υπουργού Αποικιών και του Αρμοστή για την παραίτησή των ελλήνων βουλευτών.⁴¹ Αυτό οδήγησε, τον Αύγουστο 1912, στην αποστολή Πρεσβείας στο Λονδίνο, από τους Θ. Θεοδότου, Π. Κωνσταντινίδη και Νικ. Κλ. Λανίτη, οι οποίοι συναντήθηκαν με τον υπουργό, υποβάλλοντάς του ξανά τα αιτήματά τους. Η απάντησή του δεν ήταν

³⁶ TNA: CO69/28. Συνεδρία 23-4-1912.

³⁷ «Ζητήματα», εφ. *Αλήθεια*, 10-5-1912.

³⁸ TNA: CO69/28. Συνεδρία 25-4-1912.

³⁹ TNA: CO69/28. Συνεδρία 14-5-1912.

⁴⁰ Για τα «γεγονότα του Κατακλυσμού», βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 238.

⁴¹ «Τα υπουργικά έγγραφα», εφ. *Αλήθεια*, 1-6-1912, «Η απάντησις του υπουργού», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 26/8-6-1912.

ενθαρρυντική, αφού τους καλούσε να συνεχίσουν τη συνεργασία τους με την κυβέρνηση με στόχο την ανάπτυξη του νησιού. Αυτό ήταν και το, άδοξο, τέλος της «πολιτικής κρίσης», αφού οι έλληνες βουλευτές, οι οποίοι στις αναπληρωματικές εκλογές του Ιουνίου 1912 επανεκλέχθηκαν χωρίς ανθυποψήφιους, επέστρεψαν κανονικά στο Συμβούλιο.⁴²

Πέραν των πιο πάνω, η έκρηξη των Βαλκανικών πολέμων, η συμμετοχή σε αυτούς μεγάλου αριθμού Κυπρίων, ακόμα και βουλευτών και ο θάνατος στο πεδίο της μάχης του, τέως βουλευτή (1901-1911), Χριστόδουλου Σώζου αναζωπύρωσαν το εθνικό κίνημα. Η «ψευδαίσθηση της προσεχούς ενώσεως», κατά τον Π. Παπαπολυβίου, οδήγησε τους έλληνες πολιτευτές στις αρχές Δεκεμβρίου 1912 στην υποβολή ενός ήπιου ενωτικού υπομνήματος προς την κυβέρνηση, στηριγμένου στο «δίκαιο των εθνοτήτων».⁴³ Είχε προηγηθεί, υπόμνημα των τούρκων βουλευτών, οι οποίοι, υπό τον φόβο της τουρκικής κατάρρευσης, διακήρυξαν την προσήλωσή τους στη βρετανική διοίκηση, ζητώντας την προσάρτηση του νησιού στη Βρετανική Αυτοκρατορία ή στην Αίγυπτο.⁴⁴

Την ικανοποίησή του για τη λήξη της κρίσης, που δημιουργήθηκε με την παραίτηση των ελλήνων βουλευτών, αλλά και την αυτοσυγκράτηση που επέδειξαν οι κάτοικοι του νησιού τόνισε ο Αρμοστής Goold-Adams κατά τον εναρκτήριο του λόγο στην νομοθετική σύνοδο του 1913. Κατόπιν αναφέρθηκε στις νέες συμφωνίες για την εσωτερική και εσωτερική συγκοινωνία, στην κάθοδο ειδικού εμπειρογνώμονα για το σιδηρόδρομο, το διορισμό Επιθεωρητή Γεωργίας και στη γενικότερη ανάπτυξη που παρατηρήθηκε στα δημοσιονομικά. Τέλος, αφού παρουσίασε τα προτεινόμενα προς συζήτηση νομοσχέδια, ανακοίνωσε την επικείμενη αποχώρηση του από το νησί για λόγους υγείας.⁴⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αρμοστής δεν αναφέρθηκε άμεσα στο θέμα της παραίτησης των ελλήνων μελών, αλλά με απλές νύξεις, μη επιθυμώντας να επαναφέρει προς συζήτηση ένα θέμα που θεωρείτο λήξαν, γεγονός που προκάλεσε τα ειρωνικά σχόλια του Τύπου.⁴⁶

Η εθνικιστική όξυνση σε όλο το νησί οδήγησε σε εντάσεις και αντιπαραθέσεις εντός του Συμβουλίου από την αρχή της συνόδου, με πρώτη, στη διάρκεια της συζήτησης για ετοιμασία της αντιφώνησης. Οι έλληνες βουλευτές επιδίωκαν μακρά αναβολή της, αφού μεσολαβούσε και το Πάσχα, επιθυμώντας παράλληλα να δοθεί η ευκαιρία στους τρεις βουλευτές (Ε. Χατζηγιάννου, Ε. Ζήνωνα και Νικ. Κλ. Λανίτη) - εθελοντές στους

⁴² Π. Παπαπολυβίου, *στο ίδιο*, σσ. 238-239.

⁴³ Το ψήφισμα βρίσκεται στο «Το ψήφισμα της Κύπρου», εφ. *Αλήθεια*, 14-12-1912. Για την ψευδαίσθηση της προσεχούς ενώσεως και τις αντιδράσεις στην πολιτική των ελλήνων πολιτευτών βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 240-261.

⁴⁴ *Στο ίδιο*, σσ. 290-292.

⁴⁵ ΤΝΑ: CO69/29. Συνεδρία 18-3-1913.

⁴⁶ «Ο λόγος του Αρμοστού και η αντιφώνησης», εφ. *Αλήθεια*, 15-3-1913, «Επί του Εναρκτηρίου λόγου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 9/22-3-1913.

Βαλκανικούς πολέμους⁴⁷ να επιστρέψουν, κάτι που δεν δέχτηκαν τα υπόλοιπα μέλη, που επιθυμούσαν ολοκλήρωση της διαδικασίας.⁴⁸ Η συμμετοχή των Κυπρίων πολιτευτών ως εθελοντών στον ελληνικό στρατό σε καιρό πολέμου, ήταν μια επιβεβαίωση της παλαιότητας του ενωτικού κινήματος. Σημειώνεται ότι πέραν των τριών αυτών βουλευτών, άλλοι τρεις εν ενεργεία βουλευτές, ο Ιωάννης Κυριακίδης, ο Λούης Λουίζου και ο Ιωάννης Οικονομίδης είχαν φορέσει εθελοντικά τη στολή του Έλληνα στρατιώτη κατά την περίοδο 1880- 1897.⁴⁹

Οι αντιπαραθέσεις συνεχίστηκαν και κατά τη συζήτηση του προσχεδίου της αντιφώνησης, τονίζοντας αφενός την ανασφάλεια των τούρκων βουλευτών στο νέο κλίμα που δημιουργείτο και, αφετέρου, την καχυποψία που έτρεφαν απέναντι στους συναδέλφους τους.⁵⁰ Μακρά αντιπαραθέση επήλθε στη συζήτηση για τις ευχαριστίες προς τη Βρετανία για τη στάση που επέδειξε για τη διατήρηση της τάξης και της ειρήνης στο νησί. Οι οθωμανοί βουλευτές θεωρούσαν ότι πίσω από την αναφορά «στο σεβασμό της Βρετανίας στα δίκαια των λαών», οι έλληνες συνάδελφοί τους υπονοούσαν το ενωτικό τους αίτημα, και έτσι προσπάθησαν με τροποποιήσεις, ακόμα και την αφαίρεση όλης της αναφοράς, να το αποφύγουν. Από την άλλη, οι Έλληνες επέμεναν στην εισαγωγή της φράσης για «τα δίκαια των εθνών», παρά την πρόταση του Δικηγόρου του Στέμματος για μια πιο μετριοπαθή αναφορά, ενισχύοντας ακόμα περισσότερο τις τουρκικές φοβίες. Τελικά, και με τη σύμφωνη γνώμη όλων των βουλευτών, η παράγραφος αποσύρθηκε, ενώ αφαιρέθηκε και η επόμενη παράγραφος, η οποία αφορούσε την ετοιμότητα των μελών του Συμβουλίου για συνεργασία, αναμένοντας την υπουργική απάντηση στο υπόμνημα των ελλήνων μελών. Μετά από αυτή την εξέλιξη, οι Έλληνες πρότειναν την καταψήφιση ολόκληρης της αντιφώνησης, η οποία πλέον δεν είχε οποιαδήποτε σημασία. Η πράξη τους αυτή ήταν και μια ένδειξη αντίδρασης και απογοήτευσης των ελλήνων βουλευτών, όπως τόνισε ο Ε. Ζήνων, οι οποίοι είχαν επιστρέψει στο Συμβούλιο με καλές προθέσεις, για να συνεργαστούν με τους Βρετανούς με απώτερο στόχο την ανάπτυξη του νησιού, αλλά συνάντησαν άρνηση και καχυποψία. Τις κατηγορίες απέρριψαν οι Βρετανοί, αναφέροντας ότι ήταν οι ίδιοι οι Έλληνες που απέσυραν τις δύο παραγράφους, αλλάζοντας άποψη την υστάτη στιγμή. Την πρόταση απέρριψαν και οι τούρκοι βουλευτές, με αποτέλεσμα τελικά η αντιφώνηση – της μιας παραγράφου – να υιοθετηθεί. Σε αυτή εκφράζονταν απλά οι

⁴⁷ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 163.

⁴⁸ ΤΝΑ: CO69/29. Συνεδρία 18-3-1913.

⁴⁹ Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 163-164 και 206-207.

⁵⁰ Από την αρχή του έτους διάφορα δημοσιεύματα, κυρίως αναδημοσιεύσεις ελληνικών και αγγλικών εφημερίδων, αναφέρονταν στην επικείμενη ένωση με την Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά, «Αι περί Κύπρου διαδόσεις», «Προς την τελικήν του λύσιν», εφ. *Αλήθεια*, 11-1-1913 και 18-1-1913 και «Χρυσή ευκαιρία», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 23/8-3-1913.

ευχαριστίες των βουλευτών για τον εναρκτήριο λόγο του Αρμωστή και η λύπη τους για την αναχώρησή του.⁵¹

Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, τα ελληνικά μέλη ανέφεραν ότι, αν και διαφωνούσαν σε αρκετά σημεία του, θα τον υπερψήφιζαν. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία τους, μέχρι τότε σπαταλούνταν πολλές μέρες συνεδριών με προτάσεις για διάφορα μέτρα, τα οποία όμως δεν λαμβάνονταν υπόψη από τους διοικούντες. Έτσι, θα υπερψήφιζαν το νομοσχέδιο, με την ελπίδα, όπως ανέφερε ο Ι. Κυριακίδης, «όπως είναι η τελευταία φορά που πρέπει να εγκρίνουν τέτοιου είδους νόμο», υπονοώντας την επίτευξη της ένωσης.⁵² Το θέμα τέθηκε και στη συζήτηση του συμπληρωματικού προϋπολογισμού, οπότε ο Θ. Θεοδότου, αφού αναφέρθηκε στην αλληλογραφία με τον υπουργό, στην οποία τονίζονταν ότι επέκειντο αλλαγές στον τρόπο έγκρισής του, πρότεινε ένα τρόπο με τον οποίο θα διαδραμάτιζαν όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς ρόλο στην ετοιμασία του: ο προϋπολογισμός, αφού ετοιμαζόταν από την Κυβέρνηση, να συζητείτο σε Ειδική Επιτροπή του Συμβουλίου, έπειτα να στελλόταν στο Λονδίνο για έγκριση και τελικά να παρουσιαζόταν στην Ολομέλεια για την τελική ψήφισή του. Με την πρόταση διαφώνησαν τα οθωμανικά μέλη, επειδή δεν ενημερώθηκαν, αλλά ούτε λήφθηκαν υπόψη τα δικά τους αιτήματα. Όπως ανέφερε ο Irfan Effendi, το πρόβλημα έγκειτο στο γεγονός ότι «οι Μουσουλμάνοι και οι Έλληνες Χριστιανοί βουλευτές ουδέποτε ήρθαν σε συνεννόηση για να καθορίσουν τις εξουσίες του Συμβουλίου».⁵³ Αντίστοιχη στάση τήρησαν οι έλληνες βουλευτές στην εισαγωγή του προϋπολογισμού περισσευμάτων, θεωρώντας ότι είχαν προτεραιότητα άλλες δαπάνες, όπως στη γεωργία και στην εκπαίδευση, τονίζοντας ότι αυτό οφειλόταν στην απουσία συνεννόησής τους με την Κυβέρνηση.⁵⁴

Χαρακτηριστικό της συνόδου αυτής είναι η πλήρης σύμπραξη των τούρκων βουλευτών με τους Βρετανούς, σε σημείο μάλιστα που απαντούσαν οι ίδιοι, αντί των τελευταίων, στα σχόλια των Ελλήνων. Αυτό παρατηρήθηκε τόσο κατά τη προαναφερθείσα συζήτηση, στην οποία υποστήριζαν σε τέτοιο βαθμό την επίσημη θέση, ώστε ο Π. Κωνσταντινίδης, με ειρωνικό ύφος, «συνεχάρη τον αξιότιμο Αρχιλογιστή γιατί το αξιότιμο μουσουλμανικό μέλος (ο προλαλήσας Irfan Effendi) τον απάλλαξε από το βάρος του να υπερασπιστεί το νομοσχέδιο».⁵⁵

⁵¹ Για τις συζητήσεις και την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/29. Συνεδρία 26-3-1913. Η εφημερίδα *Αλήθεια*, «Προ παντός πειθαρχία», φ. 22-3-1913, με αφορμή την καταψήφιση των ελληνικών προτάσεων, επισήμανε τη λανθασμένη πολιτική που ακολούθησαν τα ελληνικά μέλη.

⁵² TNA: CO69/29. Συνεδρία 26-3-1913.

⁵³ TNA: CO69/29. Συνεδρία 13-5-1913.

⁵⁴ TNA: CO69/29. Συνεδρίες 13 και 14-5-1913.

⁵⁵ TNA: CO69/29. Συνεδρία 26-3-1913.

Οι υψηλοί τόνοι που επικράτησαν στο Συμβούλιο θορύβησαν τους Βρετανούς και οδήγησαν τον προεδρεύοντα Αρχιγραμματέα να ζητήσει από τα αιρετά μέλη, όπως μειώσουν την ένταση των αντιπαραθέσεων, από το φόβο έκρηξης συγκρούσεων στο νησί μεταξύ των δύο κοινοτήτων, έχοντας υπόψη και τα γεγονότα που διαδραματίζονταν εκτός της Κύπρου. Ζήτησε ιδιαίτερα να αποφεύγονται τοποθετήσεις που θα οδηγούσαν σε «φυλετικές συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις», αφού αυτές θα μεταφέρονταν σύντομα εκτός αυτού. Τόσο οι οθωμανοί, όσο και οι έλληνες βουλευτές διαβεβαίωσαν τον Αρμοστεύοντα ότι θα διατηρούσαν ήπιους τόνους, με τους Έλληνες να καταθέτουν στο Συμβούλιο έγγραφη διαβεβαίωσή τους ότι θα απείχαν από οποιαδήποτε συζήτηση για τον προϋπολογισμό, λόγω των «παρουσών συνθηκών και με την ελπίδα ριζοσπαστικών αλλαγών στις γενικές υποθέσεις του νησιού».⁵⁶

Επίσης, προκαλεί εντύπωση ότι οι οθωμανοί βουλευτές δεν επανέλαβαν οποιοδήποτε από τα αιτήματα του προηγούμενου έτους, εκτός του σχετικού με την αύξηση της αστυνομικής δύναμης, ώστε να αποφεύγονται διαμάχες στα μικτά χωριά. Χωρίς να είναι τόσο απόλυτος όσο το προηγούμενο έτος ο τούρκος συνάδελφός του, ο Irfan Effendi, επιθυμώντας προφανώς να μην εξάγει τα πνεύματα, άφησε ανοικτό το ενδεχόμενο οι διαμάχες αυτές να δημιουργούνταν όχι στη βάση φυλετικών διαφορών, αλλά εξαιτίας ύπαρξης κακοποιών ανάμεσα στους κατοίκους.⁵⁷

Παρά τη μερική βελτίωση του κλίματος, η συνεχής συμμαχία βρετανών και τούρκων βουλευτών, για καταψήφιση των ελληνικών προτάσεων, προκάλεσε την αντίδραση των Ελλήνων.⁵⁸ Η διαμαρτυρία ότι αν και αποτελούσαν τα 4/5 του πληθυσμού του νησιού, οι απόψεις τους όχι μόνο δεν λαμβάνονταν υπόψη, αλλά καταψηφίζονταν οργανωμένα από τις τουρκοβρετανικές ψήφους ακουγόταν συχνά.⁵⁹ Αντίθετα, η βρετανική κυβέρνηση, όταν αντιμετώπιζε τις κοινές ελληνοτουρκικές ψήφους, σε ζητήματα, με τα οποία διαφωνούσε, προχωρούσε στην απόσυρση του υπό συζήτηση νομοσχεδίου, με τη δικαιολογία ότι αλλοιωνόταν η φιλοσοφία του. Η τακτική αυτή προκαλούσε, όπως ήταν αναμενόμενο, την αντίδραση των αιρετών μελών, τα οποία ζήτησαν την κατάργηση αυτής της δυνατότητας.⁶⁰ Την ανάγκη για αύξηση των εξουσιών του Συμβουλίου τόνισε, με ένα διαφορετικό τρόπο, ο Ι. Οικονομίδης, κατά τη συζήτηση του κονδυλίου για ανέγερση κτηρίου για το Νομοθετικό Συμβούλιο. Ανέφερε ότι «πρέπει να αποκτηθεί μια σωστή νομοθετική εξουσία πριν να αποκτηθεί κτήριο για το Νομοθετικό Συμβούλιο», άποψη με

⁵⁶ TNA: CO69/29. Συνεδρία 27-3-1913.

⁵⁷ TNA: CO69/29. Συνεδρία 28-3-1913.

⁵⁸ TNA: CO69/29. Συνεδρία 1-4-1913.

⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά TNA: CO69/29. Συνεδρία 23-5-1913.

⁶⁰ TNA: CO69/29. Συνεδρία 1-4-1913.

την οποία συμφώνησε και ο Θεοδότου. Τόνισε επίσης ότι «δεν είναι το κτήριο που θα προωθούσε τα συμφέροντα του νησιού, αλλά η αναγκαία ελευθερία να διαχειρίζεται τις υποθέσεις του». Οι οθωμανοί βουλευτές, όμως, ιδιαίτερα ο Irfan Effendi, διαφώνησαν με την ανάδειξη του ζητήματος σε πολιτικό, ιδιαίτερα σε μια περίοδο έντονα φορτισμένη. Με την άποψή τους συμφώνησε και ο Ι. Κυριακίδης, τονίζοντας όμως ότι τα πνεύματα όξυναν οι ίδιοι οι Οθωμανοί, οι οποίοι ασχολούνταν ακόμα και με την παραμικρή πολιτική αναφορά.⁶¹

Οι κύριες νομοθετικές εργασίες, παρά τις αρχικές αντιπαραθέσεις, κύλησαν σε ήρεμους τόνους. Οι συζητήσεις αναλώθηκαν σε νομικά επιχειρήματα, που οδήγησαν στην έγκριση σημαντικών νομοσχεδίων. Από την άλλη, η προσπάθεια των ελλήνων βουλευτών για αποφυγή των πολιτικών αντιπαραθέσεων και των αντεγκλήσεων εντός του Συμβουλίου⁶² δεν είχε επιτυχία, κάτι που οφειλόταν κυρίως στη στάση των τουρκικών μελών. Από την πλευρά τους, πέρα από κάποιες νύξεις, υπάκουσαν στην απαγόρευση του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών και δεν έθεσαν το ενωτικό αίτημα.⁶³ Τη στάση αυτή επικρότησαν και οι περισσότερες εφημερίδες,⁶⁴ παρότι, λίγες μέρες πριν την έναρξη της συνόδου, απαιτούσαν την ενασχόληση των ελλήνων βουλευτών μόνο με το ενωτικό αίτημα εντός του Συμβουλίου.⁶⁵ Υπήρχαν βέβαια και αυτές που επέμεναν ότι η πολιτική που ακολουθήθηκε ήταν λανθασμένη και καταδικαστική για τον κυπριακό λαό.⁶⁶

Με τη λήξη της συνόδου, το κλίμα είχε αντιστραφεί. Οι διαδόσεις για την τύχη του νησιού, η οποία συνδεόταν άμεσα πλέον με την Βρετανική Αυτοκρατορία,⁶⁷ οδήγησαν σε επιθέσεις εναντίον των βουλευτών για την πολιτική που ακολούθησαν, αμφισβητώντας ακόμα και το λαϊκό τους έρεισμα. Αυτό συνέτεινε στην ετοιμασία και αποστολή από τους βουλευτές ενός ακόμα υπομνήματος, στις 30-5-1913, θέτοντας, με ηπιότερο τρόπο αυτή τη φορά, το ενωτικό τους αίτημα.⁶⁸ Εντούτοις, παρά την αρνητική απάντηση του υπουργείου (το επόμενο έτος το νησί συμπεριλήφθηκε στις κτήσεις της Βρετανικής Αυτοκρατορίας), κατά την κρίση αυτή διαφάνηκε η δημιουργία δύο πολιτικών τάσεων στο νησί: Από τη μια

⁶¹ ΤΝΑ: CO69/29. Συνεδρία 15-5-1913.

⁶² Όπως ανέφερε η αθηναϊκή εφημερίδα *Ακρόπολις* σε ανταπόκρισή της από τη Λεμεσό, «τα γενικά εθνικά συμφέροντα απήτουν από την Κύπρον πλήρη υποταγήν εις την γενικήν εθνικήν πολιτικήν της φιλίας και ευγνωμοσύνης προς την φιλελληνικήν Βρετανίαν. Ήτο λοιπόν αναγκαίον να λείψη πάσα φράσις η οποία ηδύνατο να γεννήση αντεγκλήσεις προς τους κυβερνώντας ή πολιτικήν συζήτησιν οϊανδήποτε»: Στο «Η Κύπρος περιμένει το χαρμόσυνο άγγελμα», εφ. *Αλήθεια*, 11-4-1913.

⁶³ Παρατίθεται στο Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 261-262.

⁶⁴ «Η πολιτική πορεία», εφ. *Αλήθεια*, 19-4-1913.

⁶⁵ «Υπέρ της Ενώσεως και μόνον υπέρ αυτής» και «Η Κύπρος εις την Ελλάδα», *Αλήθεια*, 8 και 15-3-1913.

⁶⁶ Παρατίθεται στο Π. Παπαπολυβίου, *στο ίδιο*, σσ. 263-265, όπου αναλύονται και οι αντίθετες απόψεις.

⁶⁷ «Η ανανέωσις της Κυπριακής Συνθήκης», εφ. *Αλήθεια*, 17-5-1913 και «Νέα Κυπριακή Συνθήκη», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 11/24-5-1913.

⁶⁸ Εφ. *Αλήθεια*, 31-5-1913. Η απάντηση του υπουργού, δύο μήνες αργότερα, επαναλάμβανε απλά την απροθυμία της κυβέρνησης για οποιαδήποτε μεταβολή στο καθεστώς του νησιού, «Το πολιτικόν καθεστώς της νήσου», εφ. *Αλήθεια*, 2-8-1913.

ήταν ο αρχιεπίσκοπος και οι έλληνες βουλευτές, οι οποίοι, υπακούοντας στις προτροπές της ελληνικής κυβέρνησης, ακολουθούσαν ήπια πολιτική για το ενωτικό ζήτημα, και από την άλλη μια ομάδα δημοσιογράφων-πολιτευτών, με επικεφαλής τον Φίλιο Ζαννέτο, ζητούσαν την άμεση υποβολή του ενωτικού αιτήματος. Αυτό δήλωνε, όπως ο Π. Παπαπολυβίου επισημαίνει, την απουσία πολιτικής οργάνωσης και χαρισματικού ηγέτη (ο αρχιεπίσκοπος Κύριλλος Β΄ δεν μπορούσε να επωμιστεί αυτό το ρόλο), αλλά και στην χαλάρωση των δεσμών μεταξύ των κατοίκων και των πολιτευτών.⁶⁹ Η συζήτηση για την αρμόζουσα πολιτική που έπρεπε να ακολουθηθεί από τους βουλευτές εντός του Συμβουλίου συνεχίστηκε μέχρι και την έναρξη της επόμενης συνόδου.⁷⁰

Η σύνοδος του 1914, άρχισε με τον, τελευταίο, εναρκτήριο λόγο του Good-Adams. Σε αυτόν, αφού εξέφρασε την ικανοποίησή του για τη λήξη των πολεμικών αναμετρήσεων στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων, που είχε ως αποτέλεσμα και τη μείωση των περιορισμών στο εμπόριο, αναφέρθηκε επιγραμματικά στα «διάφορα ζητήματα που έτυχαν της προσοχής της Κυβέρνησης» κατά το προηγούμενο έτος. Πέραν τούτων, ο Αρμοστής δεσμεύτηκε ότι θα παρουσίαζε την έκθεση που ετοίμασαν οι εμπειρογνώμονες για την Εκπαίδευση που έφτασαν στο νησί το προηγούμενο έτος, και δήλωσε την πρόθεσή του για κατάργηση του Ακριδικού Ταμείου.⁷¹ Εξίσου σημαντικές ήταν οι μεταρρυθμίσεις που προγραμματίζε στην κυβερνητική μηχανή, ιδιαίτερα για την αύξηση των μισθών των υπαλλήλων της, ένα διαχρονικό αίτημα των βουλευτών, αλλά και, η έμμεση παραδοχή ότι η σύμπτυξη του Γεωργικού και του Δασικού Τμήματος ήταν λανθασμένη, προτείνοντας το διαχωρισμό τους και πάλι.⁷²

Το προσχέδιο της αντιφώνησης ετοιμάστηκε και παρουσιάστηκε την 1^η Απριλίου 1914. Δύο από τα μέλη της ειδικής επιτροπής δεν το υπέγραψαν, αφού διαφωνούσαν με συγκεκριμένες πρόνοιες, όπως θα φανεί πιο κάτω. Τις ανησυχίες τους προσπάθησε να διασκεδάσει ο Αρχιγραμματέας, αναφέροντας ότι το προσχέδιο ήταν απλά η βάση για συζήτηση, στην οποία τα μέλη, μέσω των προσθηκών τους, θα έδιναν την τελική μορφή της αντιφώνησης. Όπως είπε χαρακτηριστικά, «στην Αμερική υπάρχει μια μηχανή, στην οποία εισάγεται ένα γουρούνι από τη μια πλευρά και από την άλλη βγαίνουν λουκάνικα», υπονοώντας ότι ανέμενε παρόμοιες αλλαγές και στο προσχέδιο. Τέλος, ο Αρμοστής, πιθανόν για να αποφύγει τις αντιπαραθέσεις των προηγούμενων ετών, έδωσε την ελευθερία στα μέλη κάθε κοινότητας ξεχωριστά να προτείνουν παραγράφους με τις

⁶⁹ Παρατίθεται στο Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 271-283.

⁷⁰ «Η ευθεία οδός», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 8/21-3-1914.

⁷¹ Η πρόθεσή του ενισχύθηκε και με σχετικό ψήφισμα που εγκρίθηκε ομόφωνα από το Συμβούλιο, ΤΝΑ: CO69/30. Συνεδρία 18-5-1914.

⁷² ΤΝΑ: CO69/30. Συνεδρία 24-3-1914.

«επιθυμίες ή αισθήματά» τους οι οποίες θα είχαν τη στήριξη της Κυβέρνησης για να εγκριθούν. Στην πραγματικότητα ο Goold-Adams επανέφερε σε ισχύ μια μέθοδο, η οποία χρησιμοποιήθηκε και στο παρελθόν και κρίθηκε ως λανθασμένη. Με τον τρόπο αυτό, οι βουλευτές κάθε κοινότητας (και αυτό ίσχυε κυρίως για τους Τούρκους) θα μπορούσαν να παρουσιάσουν τη δική τους αντιφώνηση, καταπατώντας έτσι τα δικαιώματα της πλειοψηφίας και εξισώνοντάς την με τη μειοψηφία, όπως ανέφερε ο Θεοδότου, ο οποίος χαρακτήρισε τη νέα μέθοδο ως «λανθασμένη και άδικη».⁷³

Σε αυτά τα πλαίσια, κατά τη συζήτηση της αντιφώνησης, ο Θεοδότου πρότεινε την εισαγωγή παραγράφου, η οποία ζητούσε την απόδοση της Κύπρου στην Ελλάδα, ως αποτέλεσμα των εξελίξεων στα Βαλκάνια, με βάση την ισχύ των δικαιών του ελληνικού πληθυσμού του νησιού και το σεβασμό του δικαίου των εθνοτήτων. Διευκρίνισε ότι η επιθυμία αυτή των 4/5 του πληθυσμού οφειλόταν «στα εθνικά και πατριωτικά αισθήματα» τους και όχι σε οποιαδήποτε δυσaréσκεια από την κατοχική δύναμη. Είναι χαρακτηριστική η δήλωσή του ότι ακόμα και «αν ήταν πιθανόν να κάνουν κάθε Έλληνα Κύπριο λόρδο, δεν θα μπορούσαν ποτέ να αφαιρέσουν από την καρδιά του την ευλάβεια προς τη μητέρα - πατρίδα ή τα εθνικά τους αισθήματα». Όπως ήταν αναμενόμενο, την πρόταση του Θεοδότου υποστήριξαν τα ελληνικά μέλη. Αντίθετα, ο Irfan Bey, αντέδρασε, «όπως θα αντιδρούσε και η ίδια η Ελλάδα», όπως δήλωσε, αφού το νησί θα ήταν επιπλέον βάρος για αυτή. Έτσι, σε μια ιδιαίτερα προκλητική δήλωση, και έχοντας υπόψη, όπως ο ίδιος ανέφερε, τις ανάγκες της Ελλάδας σε χρήματα και προστασία, πρότεινε «αντί να προσαρτηθεί η Κύπρος στην Ελλάδα, να προσαρτηθεί η Ελλάδα στην Κύπρο». Η αντίδραση των τούρκων βουλευτών στηρίχτηκε, πέρα από το επιχείρημα της συνθήκης του 1878, και στην άσχημη οικονομική κατάσταση που ισχυρίζονταν ότι επικρατούσε στην Ελλάδα, η οποία μόλις εξήλθε από μια διετή νικηφόρα πολεμική σύρραξη, με τον Eyübu, να αναφέρει ότι ετοίμασε και ο ίδιος παρόμοια παράγραφο με τις επιθυμίες των μουσουλμάνων βουλευτών.⁷⁴ Την πρόταση του Θεοδότου καταψήφισαν και τα επίσημα μέλη, παρότι ο Αρμωστής, σε κατ' ιδίαν συνάντηση με τον Θεοδότου, του είχε δηλώσει ότι τα βρετανικά μέλη θα τη στήριζαν.

Σε μια πρώτη, εν θερμώ αντίδραση στη βρετανική στάση, τα ελληνικά μέλη δήλωσαν ότι δεν θα επέτρεπαν τη συνέχιση των εργασιών του Συμβουλίου, καταψηφίζοντας τις υπόλοιπες παραγράφους. Εντούτοις, κατά την αμέσως επόμενη συνεδρία, συμμετείχαν κανονικά στις εργασίες, προφανώς αφού επιθυμούσαν να εγκριθεί

⁷³ TNA: CO69/30. Συνεδρία 1-4-1914.

⁷⁴ TNA: CO69/30. Συνεδρία 1-4-1914. Ο λόγος που το ζήτημα τέθηκε σε ψηφοφορία ήταν γιατί ο ίδιος ο Θεοδότου διαφωνούσε, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, με τις χωριστές παραγράφους από τις δύο κοινότητες.

η πέμπτη παράγραφος (που αφορούσε την απάντηση της Κυβέρνησης στα αιτήματα των Ελλήνων για ευρύτερες συνταγματικές και οικονομικές εξουσίες), η οποία και συζητήθηκε επί μακρόν. Με την εισαγωγή της διαφώνησε ο Irfan Bey, θεωρώντας ότι οι κάτοικοι δεν ήταν έτοιμοι για αυτή την παραχώρηση. Ο πραγματικός λόγος όμως, όπως αποκαλύφθηκε από το συνάδελφό του Hami Bey, ήταν ο φόβος της τουρκικής μειονότητας, η οποία θα έχανε «τις σωστές ισορροπίες» που επιβλήθηκαν εντός του Συμβουλίου. Οι τοποθετήσεις των δύο τούρκων βουλευτών επέφεραν την αντίδραση των ελλήνων συναδέλφων τους, οι οποίοι τόνιζαν ότι τα αιτήματα αυτά τέθηκαν ήδη από τα πρώτα χρόνια της αγγλικής κατοχής, και, μέχρι ενός σημείου, συμφωνούσαν με αυτά και οι προκάτοχοι των οθωμανικών μελών, ενώ η «αρχή της πλειοψηφίας» λειτουργούσε ήδη στα Δημοτικά Συμβούλια, όπου οι Τούρκοι συνέχιζαν να έχουν ίσα δικαιώματα. Παρά την εισαγωγή της παραγράφου με τις ελληνοβρετανικές ψήφους, οι έλληνες βουλευτές δεν ψήφισαν υπέρ της έγκρισης της αντιφώνησης αντιδρώντας στη στάση των βρετανών βουλευτών απέναντι στο ενωτικό αίτημα, όπως είχαν δηλώσει προηγουμένως.⁷⁵ Αυτός ήταν και ο λόγος που ο Θεοδότου ζήτησε από τον Αρμοστή όπως τα πρακτικά των συνεδριών για την αντιφώνηση κοινοποιηθούν το συντομότερο στο υπουργείο. Ο Αρμοστής, ο οποίος είχε διαπιστώσει το εχθρικό κλίμα που δημιουργήθηκε στο Συμβούλιο ανάμεσα στα ελληνικά μέλη από τη μια και τα οθωμανικά και επίσημα μέλη από την άλλη, προσπάθησε να κατευνάσει τα πνεύματα, εκφράζοντας την ελπίδα ότι η διαφωνία αυτή δεν θα επηρέαζε τις περαιτέρω εργασίες, ενώ δεσμεύτηκε για την άμεση αποστολή των πρακτικών στο Λονδίνο.⁷⁶

Τα ελληνικά μέλη καταψήφισαν και την εισαγωγή του νομοσχεδίου για τον προϋπολογισμό στηριζόμενοι κυρίως στο επιχείρημα ότι τα αιρετά μέλη δεν συμμετείχαν στην ετοιμασία του, κάτι που αποτελούσε και διαχρονικό τους αίτημα. Επιπρόσθετα, αντέδρασαν και στο γεγονός ότι οι αυξήσεις, επίσης πάγιό τους αίτημα, που παραχωρήθηκαν στους κυβερνητικούς υπαλλήλους ήταν δυσανάλογες ανάμεσα στους υψηλόβαθμους και χαμηλόμισθους.⁷⁷ Με το τελευταίο αίτημα συμφώνησαν και οι δύο οθωμανοί βουλευτές (Hami Bey και Dr. Eyioub), οι οποίοι υπερψήφισαν όμως την εισαγωγή του προϋπολογισμού, που εγκρίθηκε με τις τουρκοβρετανικές ψήφους και τη νικώσα ψήφο του Αρμοστή.⁷⁸

Το θέμα της ένωσης τέθηκε και κατά τη συζήτηση του κονδυλίου για τον Αρμοστή. Η ευρεία συμμετοχή των Ελλήνων της Κύπρου στους βαλκανικούς πολέμους,

⁷⁵ Για τη συζήτηση για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/30. Συνεδρίες 1 και 2-4-1914.

⁷⁶ TNA: CO69/30. Συνεδρία 3-4-1914.

⁷⁷ Με συζήτηση σχετικής επερώτησης του Θεοδότου φάνηκε ότι οι κατηγορίες ήταν άδικες, αφού σχεδόν το 80% των αυξήσεων δόθηκε σε χαμηλόμισθους υπαλλήλους, βλ. TNA: CO69/30. Συνεδρία 28-4-1914.

⁷⁸ TNA: CO69/30. Συνεδρία 3-4-1914.

τους έδωσε το δικαίωμα να διεκδικούν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, όχι λόγω της αντιβρετανικής τους πολιτικής, αλλά, αντίθετα, στηριγμένοι στις διακηρύξεις της Μεγάλης Βρετανίας για τα δικαιώματα των εθνοτήτων. Η αντίθεση των τούρκων βουλευτών βασιζόταν στην επιβίωση της μειονότητας τους στο νησί, στην αδιαφορία που επεδείκνυαν οι Έλληνες για αυτούς, αλλά και στη συνθήκη του 1878, η οποία, όπως ισχυρίζονταν, απέκλειε την Κύπρο από τις πρόνοιες της πολιτικής των Βρετανών υπέρ του δικαιώματος των εθνοτήτων, αφού το νησί παραχωρήθηκε και δεν κατακτήθηκε. Οι Έλληνες τόνισαν ότι η αρχή των εθνοτήτων, αλλά και της πλειοψηφίας όριζαν την επιβολή της πλειοψηφούσας κοινότητας έναντι των μειονοτήτων, οι επιθυμίες των οποίων θα γίνονταν σεβαστές, αλλά δεν μπορούσαν να υπερισχύσουν. Οι Οθωμανοί επανέλαβαν, τέλος, το αίτημά τους για επιστροφή του νησιού στον «νόμιμο ιδιοκτήτη» του σε περίπτωση εγκατάλειψης του από τη Βρετανία, αφού αυτό επέβαλλε και η Συνθήκη του 1878. Παρόλα αυτά, τόσο τα ελληνικά, όσο και τα μουσουλμανικά μέλη δήλωσαν την ετοιμότητά τους να συνεργαστούν για την επίτευξη των συμφερόντων του νησιού.⁷⁹

Οι τόνοι εντάθηκαν με αναφορές στους πρόσφατους βαλκανικούς πολέμους. Ο Ifsan Bey έμμεσα κατηγορήσε και τη βρετανική κυβέρνηση, η οποία δεν επέβαλε αυστηρά το νόμο περί Ουδετερότητας και επέτρεψε στους Έλληνες να τον παραβιάσουν. Η απάντηση του Ι. Κυριακίδη ήταν ότι η Κύπρος συμμετείχε σε όλους τους αγώνες του Ελληνισμού για ελευθερία, ακόμα και στις 17 εξεγέρσεις που προηγήθηκαν της επανάστασης του 1821, αλλά και σε όσες ακολούθησαν. Επιπρόσθετα, ο οθωμανός βουλευτής αμφισβήτησε ακόμα και την ελληνικότητα της Κύπρου, θεωρώντας την βενετική, με τον Κυριακίδη να απαντά ότι το νησί αποικήθηκε πρώτα από Έλληνες, και παρότι το κατέλαβαν διάφοροι κατακτητές, άφησαν μόνο μερικά κατάλοιπα, με το ελληνικό στοιχείο να υπερισχύει. Είναι χαρακτηριστική πάντως η ουδετερότητα με την οποία οι Βρετανοί και ιδιαίτερα ο Αρμωστής αντιμετώπισαν την έντονη αυτή συζήτηση, χωρίς να παρέμβουν καθόλου, παρά το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις το κλίμα ήταν «πολεμικό». Πιθανόν η πόλωση αυτή να ήταν και η ενδόμυχη επιθυμία των βρετανών αξιωματούχων, αφού, σε άλλες περιπτώσεις, με την ελάχιστη αναφορά εκτός θέματος, ο Αρμωστής επενέβαινε και επανέφερε την τάξη.⁸⁰

Παράλληλα με την αντιπαράθεση για το ενωτικό αίτημα, οι οθωμανοί βουλευτές αντιδρούσαν και στην παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών και οικονομικών ελευθεριών, λόγω του φόβου τους για καταπίεση από το σύνολό τους στοιχείο. Με τα υπάρχοντα δεδομένα, η προστασία που τους παρείχαν τα κυβερνητικά μέλη ήταν

⁷⁹ ΤΝΑ: CO69/30. Συνεδρία 6-4-1914.

⁸⁰ Στο ίδιο.

ικανοποιητική και πιθανή μεταβολή θα επηρέαζε τα συμφέροντά τους. Ήδη, και ενώ υπήρχε η διασφάλιση από την Κυβέρνηση, οι Έλληνες κατάφεραν να επιτύχουν ορισμένες – ελάχιστες όπως ο Hami Bey παραδέχτηκε- «αδικίες σε βάρος τους», όπως ήταν ο μη διορισμός μουσουλμάνων εκτιμητών στην επαρχία Λεμεσού, επιχείρημα που απέκρουσαν οι έλληνες βουλευτές. Τέλος στις έντονες συζητήσεις έθεσε η πρόταση του Ι. Οικονομίδη για αναβολή των συζητήσεων λόγω των εορτών του Πάσχα, με την οποία συμφώνησε και ο –μετριοπαθέστερος των οθωμανών βουλευτών- Dr. Eyioub, θεωρώντας ιδανική την διακοπή για να επανέλθει η ηρεμία και η ενότητα ανάμεσα στους βουλευτές και να προχωρήσουν με τις υπόλοιπες εργασίες του Συμβουλίου.⁸¹ Το ζήτημα επανήλθε κατά τη συζήτηση για το σχετικό κονδύλι στον προϋπολογισμό, με τους βουλευτές να επαναλαμβάνουν τα ίδια επιχειρήματα, και τελικά να εγκρίνεται παρά τις αρνητικές ψήφους των ελλήνων βουλευτών.⁸²

Το ζήτημα της επιβολής νόμων με διατάγματα εν Συμβουλίω, χωρίς δηλαδή επεξεργασία και συζήτηση από το Νομοθετικό Συμβούλιο τέθηκε ξανά. Η σχετική νομοθεσία, σύμφωνα με τον Θεοδότου, είχε καταστεί ανενεργή, μετά την ίδρυση του Νομοθετικού Συμβουλίου, του σώματος που ήταν αρμόδιο για τη νομοπαρασκευή, με αποτέλεσμα ο Αρμοστής να επιβάλλει νόμους, χωρίς να λαμβάνει τις απόψεις και τις εμπειρίες των αιρετών μελών. Με την ένσταση του έλληνα βουλευτή συμφώνησε και ο Αρμοστής, ο οποίος όμως θεώρησε ότι, με την υπάρχουσα μορφή το Συμβούλιο είχε τις δυνατότητες να επεξεργαστεί τέτοιους νόμους, αλλά δεν ήθελε να θεσμοθετήσει αυτή τη μέθοδο, που δεν υπήρχε σε καμιά άλλη αποικία. Εξάλλου, όπως ανέφερε, αν οι αιρετοί βουλευτές διαφωνούσαν με τις πρόνοιες κάποιου διατάγματος, μπορούσαν να καταθέσουν σχετικό ψήφισμα στο Συμβούλιο. Εντούτοις δεσμεύτηκε ότι, πριν την έγκριση οποιουδήποτε διατάγματος, θα το κατέθετε στο Εκτελεστικό Συμβούλιο για εξέταση.⁸³

Μια διαχρονική προσπάθεια των τούρκων βουλευτών ήταν η αποσύνδεση της χορηγίας από το φόρο υποτελείας. Έτσι, ο Irfan Bay πρότεινε η χορηγία των 50 χιλιάδων λιρών να αφαιρεθεί από τον προϋπολογισμό, και κατ' επέκταση και τον έλεγχο του Συμβουλίου, και η διαχείρισή της να παραχωρηθεί στην Κυβέρνηση για αύξηση των μισθών και παραγωγικά έργα. Με αυτή διαφώνησαν, πέραν των ελλήνων μελών, και ο ομόθρησκός του, βουλευτής Eyioub, ο οποίος χαρακτηριστικά ανέφερε ότι μια τέτοια πρόταση μπορούσε να χαρακτηριστεί μόνο ως αστείο. Η μετριοπάθεια του τελευταίου διαφάνηκε και όταν ο Λανίτης διαμαρτυρήθηκε για την ελλιπή ταχυδρομική σύνδεση των

---

⁸¹ Στο ίδιο.

⁸² TNA: CO69/30. Συνεδρίες 4 και 5-5-1914.

⁸³ TNA: CO69/30. Συνεδρία 29-4-1914.

χωριών, με τον Κυριακίδη να συγκρίνει την περίπτωση της Κύπρου με τη Σάμο, όπου όλα τα χωριά είχαν τηλεφωνική σύνδεση, κάτι που προγραμματιζόταν και στην Κρήτη. Τότε ο Eyioub ανέφερε ειρωνικά ότι «σύμφωνα με το νομοσχέδιο που παρουσιάστηκε ενώπιον τους θα υπάρχουν σύντομα αερόπλοια και αεροπλάνα στο νησί, και δεν θα υπάρχει τότε ανάγκη για τηλέφωνα και τηλεγραφεία για την επικοινωνία των κατοίκων».⁸⁴

Η γενικότερη προσκόλληση των τούρκων βουλευτών στους βρετανούς, ιδιαίτερα σε προτάσεις των ελλήνων συναδέλφων τους, ακόμα και σε ζητήματα που πιθανόν να έπλητταν τα συμφέροντα του συνόλου των Κυπρίων συνεχίστηκε. Πέραν της υπερψήφισης του προϋπολογισμού, τον οποίο καταψήφισαν οι Έλληνες, όπως προαναφέρθηκε, αφού δεν λαμβάνονταν υπόψη οι απόψεις τους, καταψήφισαν επίσης, ανάμεσα σε άλλα, το ψήφισμα κατά του διορισμού του Διευθυντή Γεωργίας, ο οποίος δεν κατείχε τα απαραίτητα επιστημονικά προσόντα, με διάφορες δικαιολογίες (ο Irfan Bey θεωρούσε την επίθεση προσωπική, ενώ ο μετριοπαθής Eyioub ζήτησε πίστωση χρόνου για να κριθεί ο νέος Διευθυντής).⁸⁵ Γενικά, σε όλες σχεδόν τις τροποποιήσεις των ελληνικών μελών στα υπό μελέτη νομοσχέδια, οι οθωμανοί βουλευτές ψήφισαν αντίθετα, σε συνεργασία πάντοτε με τους Βρετανούς, με απώτερο στόχο να μην εισαχθούν οι προτάσεις των πρώτων.⁸⁶

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συζήτηση για την εκπαίδευση, αφού η Κυβέρνηση ζήτησε από τα αιρετά μέλη να παρουσιάσουν τις απόψεις τους, για να βοηθηθεί στη χάραξη της πολιτικής της. Οι έλληνες βουλευτές, μέσω του Λιασίδη, τόνισαν ότι δεν θα δέχονταν οποιαδήποτε παρέμβαση στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα και τα βιβλία τους. Θεωρούσαν ότι το Τμήμα Παιδείας δεν έπρεπε να δρα ανεξάρτητο αλλά να εκτελεί τις αποφάσεις του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, ενώ πρωταρχικής σημασίας για αυτούς ήταν η κατάργηση του παρόντος συστήματος φορολογίας και η αντικατάστασή του με μια έμμεση μορφή φορολογίας για την παιδεία. Τέλος, θεωρούσαν ότι ήταν καθήκον της κυβέρνησης να καλύπτει κατά το ήμισυ τα έξοδα που δαπανούνταν στην Εκπαίδευση. Από την άλλη, οι οθωμανοί βουλευτές, μέσω του Irfan Bey, θεωρούσαν ως σημαντικό παράγοντα στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης την αλλαγή της δομής και του τρόπου λειτουργίας των Εκπαιδευτικών Επιτροπών, τόσο των επαρχιακών, όσο και των τοπικών. Με τη σειρά του ο Αρχιγραμματέας κατέθεσε τις απόψεις της Κυβέρνησης, όπως κωδικοποιήθηκαν από

⁸⁴ TNA: CO69/30. Συνεδρία 30-4-1914.

⁸⁵ TNA: CO69/30. Συνεδρία 19-5-1914.

⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά τις συζητήσεις για τα διάφορα νομοσχέδια στο TNA: CO69/30. Συνεδρία 1-6-1914 κ.ε. Υπήρχαν βέβαια και περιπτώσεις όπου τα αιρετά μέλη ψήφισαν από κοινού για την αποφυγή έγκρισης ή εισαγωγής προς μελέτη νομοσχεδίων, που θα επέφεραν κατάφορη αδικία, όπως τόνιζαν, στους κατοίκους, όπως ήταν το νομοσχέδιο για τους σκύλους, αλλά και για τις κακόβουλες ζημιές στις περιουσίες. TNA: CO69/30. Συνεδρίες 27 και 29-5-1914 και 4-6-1914.

τους ξένους εμπειρογνώμονες. Ο μόνος έλεγχος που επιθυμούσε να έχει, ως αντιστάθμισμα της πλήρους οικονομικής στήριξης της εκπαίδευσης, μέσω επιβολής νέας φορολογίας, ήταν ο διορισμός και απόλυση των δασκάλων: «[...] αν η Κυβέρνηση θα πλήρωνε το μισθό ενός προσώπου, ήταν καθήκον της να ελέγχει αν ασκεί τα καθήκοντά του ικανοποιητικά». Στη συνέχεια της συζήτησης, ο Θεοδότου παρουσίασε μια επιστολή του Wolseley προς τον υπουργό Αποικιών, η οποία κατά τον έλληνα βουλευτή αποδείκνυε την πρόθεση της Κυβέρνησης μέσω της οικονομικής αρωγής να ελέγχει την εκπαίδευση, όπως και την «ελληνική προπαγάνδα» μέσω αυτής, διαπίστωση που απέρριψαν οι βρετανοί αξιωματούχοι. Τελικά, αποφασίστηκε η Κυβέρνηση να βοηθούσε οικονομικά την εκπαίδευση, χωρίς να τίθεται η προϋπόθεση οποιουδήποτε ελέγχου.⁸⁷

Οι προθέσεις των τριών ομάδων - συντελεστών του Συμβουλίου διαφάνηκαν ξεκάθαρα στη συζήτηση για την απάντηση του υπουργού στα αιτήματα των ελλήνων βουλευτών (ιδιαίτερα για την αύξηση των ελληνικών εδρών με την ισάριθμη αύξηση και των επισήμων) όπως αναφέρθηκε και αλλού. Οι Βρετανοί και οι Οθωμανοί επιθυμούσαν τη διατήρηση του *status quo*, με τους πρώτους να αναγνωρίζουν τυπικά την αρχή της πλειοψηφίας των ελληνικού στοιχείου στο νησί, με απώτερό τους στόχο τον έλεγχο του τρόπου διακυβέρνησης του νησιού, μέσω της διαιώνισης του συμψηφισμού των ελλήνων με τους τούρκους και βρετανούς βουλευτές. Οι οθωμανοί, οι οποίοι στήριζαν τα επιχειρήματά τους στο γεγονός ότι η Κύπρος παρέμενε υπό οθωμανική κατοχή και ότι η Συνθήκη του 1878 δεν επέτρεπε παραχώρηση περαιτέρω προνομίων στους Έλληνες, φοβόντουσαν την ενίσχυση των εξουσιών των τελευταίων, διαβεβαιώνοντας, εμμέσως, για τη συνέχιση της συνεργασίας τους με τους Βρετανούς. Τέλος, οι Έλληνες, όπως οι ίδιοι ανέφεραν, διαχώριζαν το ενωτικό αίτημα από την προσπάθεια για συνταγματικές αλλαγές, αφού μέσω αυτών θα επερχόταν η ανάπτυξη στο νησί. Θεωρούσαν «συνταγματική παραδοξότητα» την επιβολή των απόψεων της μειονότητας στην πλειοψηφία, ενώ η επιθυμία για περισσότερα πολιτικά δικαιώματα επιβαλλόταν από την πνευματική και εκπαιδευτική ανάπτυξη των κατοίκων.⁸⁸

Η αρνητική απάντηση του υπουργού στα εν λόγω αιτήματα οδήγησε στη σύγκληση Παγκύπριας Συνέλευσης στην Αρχιεπισκοπή, για να καθοριστεί ενιαίο πρόγραμμα δράσης.⁸⁹ Αποφασίστηκε η αποστολή νέου υπομνήματος μέσω του Αρμοστή προς το υπουργείο, όπου να δηλώνονταν και πάλι οι εθνικοί πόθοι των ελλήνων κατοίκων, αλλά και η αποστολή τηλεγραφήματος προς το Βασιλιά της Αγγλίας, όπου, αφού αναφέρονταν

⁸⁷ TNA: CO69/30. Συνεδρίες 21, 22 και 26-5-1914.

⁸⁸ Η απάντηση του υπουργού και η σχετική συζήτηση βρίσκεται στο TNA: CO69/30. Συνεδρία 9-6-1914.

⁸⁹ «Η Παγκύπριος Συνέλευσις», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 17/30-5-1914

στα 50 χρόνια από την παραχώρηση της Επτανήσου από τη Βρετανία στην Ελλάδα, θα εξέφραζαν την ελπίδα για ανάλογη επανάληψη και στην περίπτωση της Κύπρου.⁹⁰ Παράλληλα, αποφασίστηκε και η διενέργεια δημοψηφίσματος για την ένωση με την Ελλάδα, το οποίο όμως, παρά τις αρχικές θετικές αντιδράσεις, εξαιτίας της νέας απογοητευτικής λακωνικής απάντησης του υπουργού, ότι δεν επέκειτο οποιαδήποτε μεταβολή στην πολιτική κατάσταση, δεν ολοκληρώθηκε.⁹¹

Η έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου και η συμμετοχή της Τουρκίας στο αντίθετο στρατόπεδο από τη Βρετανία οδήγησε στην προσάρτηση της Κύπρου στο αγγλικό στέμμα και στην ακύρωση της Κυπριακής Συνθήκης του 1878.⁹² Αυτό, όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσε ενθουσιασμό και ανυπομονησία στους Έλληνες του νησιού, οι οποίοι θεώρησαν την προσάρτηση ως τον «τελευταίο σταθμό», πριν από την ένωση.⁹³ Έτσι, παραδόθηκε και πάλι υπόμνημα από τον Αρχιεπίσκοπο και τους έλληνες βουλευτές προς τον υπουργό, στο οποίο αφού τόνιζαν τη συμπάθεια του κυπριακού λαού προς τον αγώνα που ανέλαβε η Μεγάλη Βρετανία, «σκοπούντα την εδραίωσιν της ειρήνης και προόδου εν τω κόσμω διά της καθιερώσεως ως υπερτάτης ηθικής αρχής διεπούσης τας διεθνείς σχέσεις, του σεβασμού προς την ελευθερίαν των λαών, οσονδήποτε μικράν και αν κατέχουσιν ούτοι υπό τον ήλιον θέσιν», ζητούσαν τη μεταπολεμική απόδοση της Κύπρου στην Ελλάδα.⁹⁴ Αντίστοιχα, οι Τούρκοι απέστειλαν δικό τους υπόμνημα, με το οποίο ζητούσαν να παραμείνει αγγλική κτήση το νησί και μεταπολεμικά, αφού ισχυρίζονταν ότι πιθανή ένωσή του με την Ελλάδα θα «αποβή καταστρεπτική» για αυτούς, συνέχισαν δηλαδή την πολιτική αποτροπής των ελληνικών αιτημάτων.⁹⁵

Η προσάρτηση, σε συνάρτηση με την άφιξη του νέου Αρμοστή στο νησί Sir John Clauson, άριστου γνώστη των συνθηκών στο νησί, αφού διετέλεσε Αρχιγραμματέας για μια πενταετία (1906-1911) επέβαλε την αργοπορημένη έναρξη των εργασιών του Συμβουλίου. Ο νέος Αρμοστής, στον εναρκτήριο του λόγο για το 1915 εξέφρασε την ικανοποίησή του για την επιστροφή του ύστερα από τριάντα χρόνια και την πρόοδο που

⁹⁰ Παρατίθενται στο «Ιστορική Επίσκεψις», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/6-6-1914.

⁹¹ Για τις πρώτες θετικές αντιδράσεις για το δημοψήφισμα βλ. «Η Φωνή του Λαού», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 28/11-7-1914. Για την απάντηση του υπουργού βλ. «Το Κυπριακόν ζήτημα», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 12/25-7-1914. Για τη ματαίωση των δημοψηφισμάτων βλ. Νικόλαος Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ζήτων, έτος Β', 1918*, Λευκωσία 1918, σελ. 71.

⁹² Το σχετικό Διάταγμα εν Συμβουλίω δημοσιεύτηκε στην Επίσημη Εφημερίδα, *The Cyprus Gazette (Extraordinary)*, αρ. 1136, 5-11-1914. Βλ. και την αναδημοσίευσή του, «Επίσημα έγγραφα», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 25/7-11-1914.

⁹³ Βλ. ενδεικτικά, «Επί τη προσαρτήσε», εφ. *Αλήθεια*, 31-10-1914, «Ο τελευταίος σταθμός» και «Κατοχή-Προσάρτησις-Ένωσις», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 1/14-11-1914 και 8/21-11-1914 αντίστοιχα.

⁹⁴ «Οι βουλευταί παρά τω Αρμοστή», εφ. *Αλήθεια*, 31-10-1914 και «Οι εθνικοί πόθοι της Κύπρου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 1/14-11-1914. Η απάντηση του υπουργού λήφθηκε αρχές του επόμενου έτους και δήλωνε απλώς τη λήψη του υπομνήματος, «Η απάντησις», εφ. *Αλήθεια*, 1-1-1915.

⁹⁵ «Το προς τον υπουργόν υπόμνημα των Τούρκων», εφ. *Αλήθεια*, 1-1-1915.

επιτεύχθηκε, στην οικονομία και τη διοικητική οργάνωση, που την απέδωσε στη χορηγία από τη Βρετανία και τη συνετή διοίκηση του προκατόχου του. Ιδιαίτερη αναφορά έκανε στο στρατιωτικό νόμο που επιβλήθηκε, λόγω της έκρηξης του πολέμου, και την - αναγκαία- επιβολή από τον Goold-Adams ορισμένων νομοθετημάτων χωρίς την επικύρωση του Συμβουλίου, με απώτερο στόχο την αποτροπή πρόκλησης πανικού ανάμεσα στους κατοίκους και την ομαλή συνέχιση των εργασιών τους. Ως συνέχεια, ζήτησε την επικύρωση από το Συμβούλιο, μέσω νόμου, των μέτρων αυτών, αλλά και της έγκρισης εκτέλεσης ορισμένων δημοσίων έργων για την προστασία του νησιού. Εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης, πέραν του προϋπολογισμού, δεν προτίθετο να παρουσιάσει κανένα νομοσχέδιο προς συζήτηση, αφού «όλη η ενέργεια της Κυβέρνησης σπαταλάται σε μέτρα άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένα με τον πόλεμο».

Ο Clauson αναφέρθηκε ξεχωριστά στην απώλεια του πρώην βουλευτή Λεμεσού- Πάφου, Χριστόδουλου Σώζου, στο χαρακτήρα του, στη δράση και την προσφορά του εντός του Συμβουλίου.⁹⁶ Ήταν η πρώτη αναφορά στον ήρωα του Μπιζανίου από οποιοδήποτε επίσημο μέλος στα δυόμισι χρόνια που μεσολάβησαν από το θάνατό του. Τέλος, ζήτησε τη στήριξη όλων των κατοίκων τόσο για τη προστασία του νησιού όσο και την παροχή βοήθειας σε πρόσφυγες από γειτονικές χώρες, κάτι που ήδη συνέβηκε με πρόσφυγες από τη Σμύρνη.⁹⁷

Ήδη από τις συνεδρίες για την ετοιμασία του προσχεδίου της αντιφώνησης διαφάνηκαν οι αντίθετες απόψεις των ελληνικών και των τουρκικών μελών, αφού ο İrfan Bey διαφώνησε με τις δύο από τις τρεις παραγράφους του. Συγκεκριμένα, η δεύτερη παράγραφος, η οποία εξέφραζε την ευγνωμοσύνη του Συμβουλίου για την αναφορά του Αρμιοστή στο Σώζο, του οποίου «η μνήμη θα τιμάται από πολλές γενιές Κυπρίων ως ένα παράδειγμα πατριώτη», προκάλεσε την αντίδρασή του οθωμανού βουλευτή. Το επιχείρημά του ήταν ότι, η παράγραφος αυτή αφορούσε γεγονότα άσχετα με την Κύπρο, ιδιαίτερα δε η τελευταία του ενέργεια (υπονοώντας τη συμμετοχή του στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1912), και ζήτησε την απόσυρσή της. Αντίθετα, ο Eyioub, αναγνωρίζοντας την προσφορά του Σώζου τόσο προς την πατρίδα του, όσο και προς το Συμβούλιο και το δημαρχείο Λεμεσού, πρότεινε μια μετριοπαθέστερη παράγραφο, την οποία όμως απέρριψε

---

⁹⁶ Δεν υπάρχει, ακόμα, μια ολοκληρωμένη βιογραφία για τον Χριστόδουλο Σώζο. Αρκετές πληροφορίες για τη ζωή του δίνουν τα βιβλία του Κλεόβουλου Ι. Μυριανθόπουλου, *Δύο μεγάλοι μορφαί, Ανδρέας Θεμιστοκλέους - Χριστόδουλος Σώζος*, Λεμεσός 1938, σσ. 63-106 και του ίδιου, *Ζωή και Τάφος*, ό.π.. Βλ. επίσης Ν. Κίζας, *Τα κατά τον ήρωα*, ό.π., Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Στ' έκδ., Λευκωσία 2010, σσ. 576-577, Λοΐζος Φιλίππου, «Χριστόδουλος Σώζος», περ. *Πάφος*, χρ. Η', τεύχ. 4-6 (Ιούνιος 1943), σσ. 60-65 και τεύχ. 7-9 (Σεπτέμβριος 1943), σσ. 104-112, Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος*, ό.π., σσ. 207-213, του ίδιου, «Χριστόδουλος Σώζος. Μια μεγάλη μορφή της Νεότερης Κυπριακής Ιστορίας» περ. *Χρονικό*, τεύχ. 80 (8 Δεκεμβρίου 2002).

⁹⁷ ΤΝΑ: CO69/31. Συνεδρία 13-4-1915.

η πλειοψηφία των βουλευτών, όλων των εθνοτήτων. Τελικά, με τις αρνητικές τουρκικές ψήφους, εισήχθη η αρχική μορφή της παραγράφου.

Οι Τούρκοι αντέδρασαν, καταψηφίζοντας και την τρίτη παράγραφο, στην οποία αναφερόταν η υποστήριξη των κατοίκων «στο δίκαιο αγώνα που διεξάγεται για την προστασία της πολιτικής ελευθερίας έναντι της στρατιωτικής τυραννίας», ιδιαίτερα στην αναφορά ότι τάσσονταν «με το μέρος των φιλελεύθερων εκείνων κρατών που διακήρυξαν ως σκοπό του πολέμου την ελευθερία των μικρών κρατών και το σεβασμό της αρχής των εθνοτήτων». Προφανώς, η αντίδρασή τους δεν επικεντρωνόταν τόσο στο ότι η Τουρκία θεωρείτο εχθρικό κράτος, ένα *de facto* γεγονός, όσο στην έμμεση αναφορά για την μεταπολεμική αποκατάσταση. Ήταν η πρώτη επίσημη, έστω και έμμεση, αναφορά σε αυτό το ενδεχόμενο, λίγους μόνο μήνες μετά την έκρηξη του πολέμου. Το ζήτημα της ένωσης τέθηκε με επιπρόσθετη παράγραφο με πρόταση του Π. Κωνσταντινίδη, με αναφορά στην αφαίρεση και του τελευταίου εμποδίου, εννοώντας την Κυπριακή Συνθήκη ώστε να γίνουν πράξη από τη Βρετανία οι διακηρύξεις της για σεβασμό της αρχής των εθνοτήτων, για την οποία και πολεμούσε. Η επιχειρηματολογία των ελλήνων βουλευτών ανέφερε ότι η παράγραφος στηριζόταν στο ότι σύμφωνα με την ίδια αρχή, η άποψη της πλειοψηφίας έπρεπε να γίνεται σεβαστή τόσο από τη μειοψηφία, όσο και από τους Βρετανούς. Οι Τούρκοι, οι οποίοι απώλεσαν το επιχείρημα της τουρκικής ιδιοκτησίας του νησιού, παρουσίασαν άρθρο αθηναϊκής εφημερίδας, το οποίο περιλάμβανε την κατάληψη της Κύπρου και της Σμύρνης, ως μέρος της αποικιακής πολιτικής της Ελλάδας. Επιπρόσθετα, εξέφρασαν το φόβο για πιθανό αφανισμό του μουσουλμανικού πληθυσμού σε περίπτωση ένωσης με την Ελλάδα, έχοντας ως προηγούμενο άλλες περιοχές που βρέθηκαν υπό ελληνική διοίκηση, όπως η Κρήτη και η Θεσσαλία, μια κινδυνολογία που προσπάθησαν να αποσείσουν οι έλληνες βουλευτές αναφέροντας ότι το ελληνικό κράτος θα ήταν εξίσου φιλελεύθερο με το βρετανικό.⁹⁸ Τελικώς, η παράγραφος καταψηφίστηκε από τις κοινές τουρκοβρετανικές ψήφους και τη νικώσα ψήφο του προεδρεύοντος.⁹⁹

Το ζήτημα της ένωσης επανέφερε ο Κωνσταντινίδης με σχετικό ψήφισμα, το οποίο στηριζόταν στην ίδια επιχειρηματολογία. Τονίστηκε όμως ιδιαίτερα το γεγονός ότι αυτό εξέφραζε τις απόψεις μόνο των Ελλήνων, οπότε τα υπόλοιπα μέλη δεν θα δεσμεύονταν, είτε λόγω πολιτικής ανωριμότητας είτε λόγω υπερβολικής αισιοδοξίας. Και οι τούρκοι βουλευτές επανέλαβαν την δική τους επιχειρηματολογία, τονίζοντας την έλλειψη εμπιστοσύνης τους στην ελληνική διοίκηση. Το ψήφισμα καταψήφισαν και οι βρετανοί

⁹⁸ Παρόμοιες διαβεβαιώσεις έδωσαν οι βουλευτές Νικ. Κλ. Λανίτης και Ευ. Ζήνων με άρθρα τους, αμέσως μετά τη δημοσιοποίηση του τουρκικού υπομνήματος προς τον υπουργό. Βλ. «Οι Κύπριοι Μουσουλμάνοι και η προσάρτησις», εφ. *Αλήθεια*, 13-2-1915.

⁹⁹ TNA: CO69/31. Συνεδρία 19-4-1915.

βουλευτές, αναγνωρίζοντας, όμως, τις επιθυμίες του ελληνικού πληθυσμού, ενώ και ο Αρμοστής δίνοντας τη νικώσα ψήφο του κατά του ψηφίσματος δήλωσε ότι θα απέστειλε τις απόψεις και τις επιθυμίες των μελών, όπως εκφράστηκαν στο Συμβούλιο, στο υπουργείο Αποικιών για ενημέρωση.¹⁰⁰

Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, τα ελληνικά μέλη δεσμεύτηκαν ότι θα τον υπερψηφίζαν χωρίς οποιαδήποτε παρέμβαση, αλλά διαμαρτυρήθηκαν για τη συνέχιση καταβολής του φόρου υποτελείας, που πλέον μετονομάστηκε σε «συμβολή της Κύπρου στο οθωμανικό δάνειο»¹⁰¹. Το γεγονός ότι η συνθήκη που επέβαλλε την αποπληρωμή του από το νησί πλέον δεν υφίστατο, αλλά και το ότι πλέον τα χρήματα που κατακρατούνταν ήταν για δάνειο που έλαβε ένα εχθρικό κράτος, ήταν η κύρια επιχειρηματολογία τους. Ο İrfan Bey θεώρησε δίκαια την καταβολή του ποσού αυτού, αφού θα αποτελούσε ένα είδος ενοικίου, που θα καταβαλλόταν από το νησί προς τη Βρετανία για την προστασία που τους παρείχε, τόσο κατά τη διάρκεια του πολέμου, όσο και γενικότερα. Η συζήτηση έληξε με την παρέμβαση του Αρχιγραμματέα, ο οποίος ανέφερε ότι η τελική επίλυση του ζητήματος θα επιδιωκόταν μετά τη λήξη του πολέμου μεταξύ των δύο Αυτοκρατοριών.¹⁰²

Το εθνικό αίσθημα τονώθηκε και πάλι μετά τη δημοσιοποίηση της προσφοράς της Κύπρου στην Ελλάδα από τη Βρετανία, τον Οκτώβριο 1915, με αντάλλαγμα την είσοδό της στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ.¹⁰³ Η αρνητική απάντηση της κυβέρνησης του Αλ. Ζαΐμη δεν αποθάρρυνε τους έλληνες της Κύπρου, αντιθέτως, ο ενθουσιασμός που επικράτησε, δημιούργησε εκ νέου την πεποίθηση ότι η ένωση ήταν ζήτημα χρόνου.¹⁰⁴ Οι έλληνες βουλευτές και ο Αρχιεπίσκοπος μετέβησαν στον Αρμοστή, παραδίδοντάς του ένα

¹⁰⁰ Για το ψήφισμα και τη συζήτηση βλ. TNA: CO69/31. Συνεδρία 21-4-1915. Ο τρόπος χειρισμού του ενωτικού αιτήματος βρήκε σύμφωνο και τον Τύπο, βλ. «Το κήρυγμα της ενώσεως», εφ. *Αλήθεια*, 17-4-1915, με επικρίσεις για τη στάση των επισήμων μελών, που αναιρούσε τις διακηρύξεις της βρετανικής κυβέρνησης, βλ. «Τα απροσδόκητα της Κυπριακής Βουλής», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 11/24-4-1915.

¹⁰¹ G.S. Georghallides, «The Commutation», *ό.π.*, σελ. 381.

¹⁰² TNA: CO69/31. Συνεδρία 20-4-1915. Το ψήφισμα καταψηφίστηκε με τη νικώσα ψήφο του Αρμοστή. Η πολιτική των ελλήνων βουλευτών να εγκρίνουν τον προϋπολογισμό δεν έβρισκε σύμφωνο τον τύπο, αφού με άρθρα τους επισήμαιναν την ανάγκη να τεθεί στις συζητήσεις η άσχημη οικονομική κατάσταση στην οποία περιήλθε το νησί, αν και συμφωνούσαν με την αναφορά στο φόρο υποτελείας, βλ. «Επί του κυπριακού προϋπολογισμού», εφ. *Αλήθεια*, 19-3-1915.

¹⁰³ Christos A. Theodoulou, «The 1915 British Offer of Cyprus to Greece in the Light of the War in the Balkans», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τόμ. IV, Λευκωσία 1971, σσ. 417-430, G.S. Georghallides, *A Political*, *ό.π.*, σσ. 88-102, Chris M. Woodhouse, «The Offer of Cyprus: 1915», *Greece and Great Britain during World War I*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 77-97. Βλ. επίσης τις αναφορές στο ημερολόγιο του Sir Ιωάννη Σταυρίδη, του έλληνα πρόξενου στο Λονδίνο στο John T.A. Koumoulides, «Cyprus, the Enosis Struggle and Greece: Sir John Stavridi and the British Offer of 1915», *Journal of Modern Hellenism*, αρ. 4, Νέα Υόρκη 1987, σσ. 93-119 και αρ. 5, Νέα Υόρκη 1988, σσ. 85-121, Γιάννης Π. Πικρός, *Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό*, Αθήνα 1980, σσ. 11-30.

¹⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά εφ. *Αλήθεια*, 23-10-1915 κ.ε.,

ευχαριστήριο έγγραφο προς τη βρετανική κυβέρνηση για την ενέργειά της αυτή, το οποίο κοινοποιήθηκε και στην Αθήνα.¹⁰⁵

Σε αυτά τα πλαίσια, συγκλήθηκε και η επόμενη σύνοδος, η τελευταία της νομοθετικής περιόδου, η οποία ήταν εξίσου σύντομη, αφού ο Αρμοστής, επικαλούμενος και πάλι τις τρέχουσες πολεμικές εξελίξεις, πρότεινε ελάχιστα νομοσχέδια προς συζήτηση, τα οποία και εγκρίθηκαν μετά από σύντομη μελέτη. Στον εναρκτήριο του λόγο, ο Clauson, αναφέρθηκε στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στο νησί, κυρίως στην οικονομία, λόγω των υψηλών τιμών των εισαγόμενων προϊόντων και της αραιής έλευσης πλοίων.¹⁰⁶ Αναφέρθηκε στα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση για βελτίωση της οικονομίας, μέσω της προμήθειας των αναγκαίων πρώτων υλών και τροφίμων, σε συνεργασία με άλλες βρετανικές αποικίες και της εκτέλεσης δημοσίων έργων ώστε να αντιμετωπιστεί η ανεργία και η φτώχεια. Τέλος, αναφέρθηκε στην προσφορά της Κύπρου στον πόλεμο, στην περιορισμένη κάθοδο προσφύγων στο νησί, παρά τις αρχικές προβλέψεις, αλλά και στη στρατηγική θέση του νησιού τόσο ως διαμετακομιστικού σταθμού, όσο και για επιτήρηση και άμυνα ολόκληρης της περιοχής.¹⁰⁷

Όπως και την προηγούμενη χρονιά, υπήρχε αντιπαράθεση τόσο στην ετοιμασία του προσχεδίου,¹⁰⁸ όσο και στη συζήτηση για έγκριση της αντιφώνησης, η οποία αποτελείτο από τρεις μόνο παραγράφους. Σε αυτήν, οι βουλευτές εξέφραζαν τις ευχαριστίες τους προς τον Αρμοστή και την ετοιμότητά τους για την παροχή νομοθετικής αρωγής για αντιμετώπιση των δυσκολιών που προέκυπταν από τον πόλεμο. Κατόπιν, δηλώθηκε η στήριξή τους στις προσπάθειες της Βρετανίας και των συμμάχων της και η επιθυμία τους όπως οι «ευγενείς αρχές» για τις οποίες μάχονταν, να επικρατήσουν για το συμφέρον της ελευθερίας και του πολιτισμού. Η παράγραφος αυτή, παρά το γεγονός ότι καταψηφίστηκε από τους οθωμανούς βουλευτές, εισήχθη στην αντιφώνηση.

Αντίθετα, η πρόταση του Κωνσταντινίδη για εισαγωγή παραγράφου, με την οποία να εκφραζόταν η ευγνωμοσύνη των κατοίκων για την αναγνώριση των εθνικών δικαιωμάτων τους από τη Βρετανία κατά το προηγούμενο έτος, με την επανάληψη της

---

¹⁰⁵ «Η Κύπρος ευχαριστούσα την Αγγλ. Κυβέρνησιν», εφ. *Αλήθεια*, 30-10-1915, «Ιστορικά έγγραφα», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 31/13-11-1915.

¹⁰⁶ Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το ζήτημα της έλλειψης τροφίμων, με τον τύπο να καλεί την κυβέρνηση να απαγορεύσει την εξαγωγή τους, ώστε να μειωθούν οι τιμές. Βλ. «Να απαγορευθή η εξαγωγή των τροφίμων» και «Ζητήματα», εφ. *Αλήθεια*, 22-1-1916 και 12-2-1916 αντίστοιχα. Από την άλλη, τα προβλήματα στην εξωτερική συγκοινωνία και τη ναυσιπλοΐα, οδήγησε σε μαρasmus το εξαγωγικό εμπόριο του νησιού, λόγω αδυναμίας εξαγωγής των χαρουπιών, «Ζητήματα», εφ. *Αλήθεια*, 4-3-1916, «Ασφυξία εμπορίου», εφ. *Ελευθερία*, 8/21-8-1915. Για τη γενική κατάσταση βλ. «Δυσπραγία εν τη Νήσω», εφ. *Ελευθερία*, 8/21-8-1915.

¹⁰⁷ TNA: CO69/32. Συνεδρία 21-3-1916.

¹⁰⁸ Από τις τρεις εγκριθείσες παραγράφους, ο Irfan Bey διαφώνησε με την τρίτη, ενώ τα ελληνικά μέλη πρότειναν και μια επιπρόσθετη παράγραφο, η οποία καταψηφίστηκε. TNA: CO69/32. Συνεδρία 28-3-1916.

αναμονής στην εκπλήρωση των ενωτικών τους πόθων, στηριγμένης στην αρχή των εθνοτήτων, δεν πήρε άλλες ψήφους, εκτός από τις ελληνικές, και δεν υιοθετήθηκε στην αντιφώνηση.¹⁰⁹ Ιδιαίτερα έντονη ήταν η αντίθεση του Ifan Bey, ο οποίος αναφερόμενος στην προσφορά της Κύπρου στην Ελλάδα από τη Βρετανία το 1915, τόνισε ότι «τέτοιο λάθος δεν πρέπει να επαναληφθεί». Θεωρούσε ότι η απόρριψη της προσφοράς θα έθετε τέρμα στο ενωτικό αίτημα, και ότι όλοι μαζί έπρεπε να εργαστούν για την ανάπτυξη του νησιού.¹¹⁰ Οι εργασίες της σύντομης συνόδου του 1916 τερματίστηκαν με την έγκριση ορισμένων νομοσχεδίων και του προϋπολογισμού, σχεδόν χωρίς καμιά συζήτηση.

Συμπερασματικά, η αντιπαράθεση που ξέσπασε πριν την έναρξη ακόμα της νομοθετικής περιόδου μεταξύ των ελλήνων βουλευτών και του Αρμοστή επηρέασε και τις εργασίες του Συμβουλίου για τα πρώτα χρόνια. Η εμπειρία από τη μια των ελλήνων βουλευτών και η απειρία του νέου Αρμοστή Goold-Adams, οδήγησε σε μια συγκρουσιακή σχέση τις δύο πλευρές, που οδήγησε στη λήψη ακραίων μέτρων και στην παραίτηση των πρώτων, με την πρώτη πολιτική κρίση να είναι γεγονός. Την αποχώρηση από το Συμβούλιο εκμεταλλεύτηκαν οι τούρκοι βουλευτές, οι οποίοι έθεσαν διάφορα ζητήματα στα οποία θεωρούσαν ότι αδικούνταν από την ελληνική πλειοψηφία. Εντούτοις, η στάση των επίσημων μελών, οι οποίοι έμμεσα αναγνώριζαν τα δικαιώματα της πλειοψηφούσας κοινότητας έναντι της μειοψηφίας, οδήγησε στην απόρριψη των σχετικών αιτημάτων.

Σημαντικό ρόλο στη χάραξη πολιτικής εντός του Συμβουλίου διαδραμάτισαν και οι εξελίξεις εκτός του νησιού. Οι νικηφόροι, για την Ελλάδα, βαλκανικοί πόλεμοι, η προσάρτηση της Κύπρου στη Βρετανική Αυτοκρατορία και η προσφορά του νησιού στην Ελλάδα το 1915 οδήγησαν σε έξαρση του ενωτικού κινήματος. Εντούτοις, εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, οι έλληνες βουλευτές ακολούθησαν μια συντηρητική στάση, με απλές νύξεις και αποφυγή εντάσεων με τους Βρετανούς. Οι Έλληνες, σε συνεννόηση και με την ελληνική κυβέρνηση, θεωρούσαν την ένωση δεδομένη, και ακολουθούσαν πλέον μια «πολιτική αναμονής», η οποία θα συνεχιζόταν εν μέρει και στην επόμενη νομοθετική περίοδο. Από την άλλη, η αύξηση του «υπαρξιακού τρόμου» στους τούρκους κατοίκους οφειλόταν τόσο στην εντεινόμενη ενωτική αξίωση των Ελλήνων, όσο και στα συνεχή πολεμικά πλήγματα που δεχόταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την υπό εξέταση πενταετία. Αυτός ο «τρόμος», οδήγησε τους οθωμανούς βουλευτές σε συνεχή συμμαχία με τους Βρετανούς σε όλα τα σημαντικά ζητήματα και στην υιοθέτηση αντιδραστικής, έναντι

---

¹⁰⁹ Η πολιτική αυτή της «αναμονής» προτάθηκε και από τον τύπο ως η πλέον αρμόζουσα υπό τις περιστάσεις, βλ. «Πολιτική αναμονής», εφ. *Αλήθεια*, 11-3-1916. Αντίθετα, κατακρίθηκε η στάση των επίσημων μελών να καταψηφίσουν την έκφραση ευγνωμοσύνης των ελλήνων βουλευτών, «Διά την καταψηφισθείσαν παράγραφον», εφ. *Αλήθεια*, 25-3-1916.

¹¹⁰ TNA: CO69/32. Συνεδρία 28-3-1916.

των Ελλήνων, πολιτικής, με την απόρριψη της πλειοψηφίας των προτάσεών τους. Αξιοσημείωτη είναι η αλλαγή πολιτικής των Τούρκων που επέφερε η προσάρτηση του νησιού, ως προς το ενωτικό αίτημα και το φόρο υποτελείας. Σχεδόν άμεσα ζήτησαν την παραμονή του νησιού στη βρετανική κυριαρχία, ενώ επέμεναν και στη συνέχιση της καταβολής του φόρου υποτελείας, με το εντελώς ανεδάφικό επιχείρημα της «εισφοράς για την προστασία που παρείχε η Βρετανία».

12. Η νομοθετική περίοδος 1917-1921: Αναμένοντας την Ένωση

Οι εκλογές του 1916

Οι εκλογές του 1916 έγιναν μεσούντος του Μεγάλου πολέμου και του αντίκτυπου του Εθνικού διχασμού. Ήδη από τα τέλη του 1915, όταν ξέσπασε η κρίση στην Ελλάδα, φάνηκε και η επίδρασή της στο νησί. Η πρόταση του Οκτωβρίου του 1915 για ένωση με την Ελλάδα, και η απόρριψή της από την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη, όξυνε ιδιαίτερα τα πνεύματα, με τους έλληνες κατοίκους να διχάζονται σε φιλοβασιλικούς και φιλοβενιζελικούς. Κύριοι εκφραστές των δύο πόλων ήταν από τη μια οι δύο πελοποννήσιοι, Φίλιος Ζαννέτος, γιατρός και πρώην βουλευτής, και Νικόλαος Καταλάνος, μαθηματικός και δημοσιογράφος, οι οποίοι υποστήριζαν φανατικά τον Κωνσταντίνο και από την άλλη ο Κρητικός μητροπολίτης Κιτίου Μελέτιος Μεταξάκης.¹ Πέραν τούτου, ο θάνατος του αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Β΄ τον Ιούλιο 1916 και οι αρχιεπισκοπικές εκλογές που προηγήθηκαν των βουλευτικών εκλογών, επισκίασαν την προεκλογική περίοδο. Κατά τη διάρκεια της, οι εφημερίδες τόνιζαν την ανάγκη για πολιτική χειραφέτηση των κατοίκων, ώστε να είναι έτοιμοι για τις μεταπολεμικές εξελίξεις, δηλαδή, όπως πίστευαν, την ένωση με την Ελλάδα, και για την ανανέωση του πολιτικού σκηνικού, με εκλογή νέων προσώπων. Σε αυτό το πλαίσιο δηλώθηκε και η απόσυρση από την πολιτική ζωή των παλαιών πολιτευτών Ιωάννη Κυριακίδη και Πασχάλη Κωνσταντινίδη.²

Εκλογές έγιναν και στις τρεις εκλογικές περιφέρειες, όπου τις εννέα θέσεις διεκδίκησαν 16 συνολικά «μη μωαμεθανοί» υποψήφιοι, περισσότεροι από κάθε άλλη φορά. Στην εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας εκλέχθηκαν οι νέοι πολιτευτές και δικηγόροι Δημοσθένης Σεβέρης και Νεοπτόλεμος Πασχάλης, γιος του αποσυρθέντος Πασχάλη Κωνσταντινίδη, και ο Θεοφάνης Θεοδότου. Στη Λάρνακα-Αμμόχωστο επανεκλέγηκε ο Λούης Λουίζου, επανήλθε μετά από δώδεκα χρόνια ο Φίλιος Ζαννέτος, ενώ τις περισσότερες ψήφους έλαβε ο δικηγόρος και δήμαρχος Αμμοχώστου Γεώργιος Εμφιετζής. Τέλος, στην εκλογική περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου επανεκλέγηκαν οι

¹ Χαρακτηριστικό είναι το επεισόδιο μεταξύ των Ζαννέτου και Μεταξάκη τον Ιανουάριο 1917, βλ. Σκευή Κατσιάρη, «Το θλιβερόν επεισόδιον»: η σύγκρουση μεταξύ Φίλιου Ζαννέτου και Μελετίου Μεταξάκη, Ιανουάριος 1917», *Πρακτικά Συμποσίου, Λάρνακα: Αναβιώνοντας τις αναμνήσεις*, Λάρνακα χ.χ., σσ. 73-79. Για τον αντίκτυπο του εθνικού διχασμού στην Κύπρο βλ. Γιώργος Γεωργής, «Το Προξενείο της Ελλάδας στην Κύπρο κατά την περίοδο του Διχασμού: Από τις βασιλικές βαπτίσεις στην προξενική αποστασία», στο Γιώργος Καζαμίας - Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα 2008, σσ. 98-128, Πέτρος Παπαπολυβίου, «Κύπρος 1909-1922. Η “πολιτική κρίση” του 1912», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6, Αθήνα 2003, σσ. 298-301.

² Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 200-202, όπου και αναφορές για την προεκλογική περίοδο.

Νικόλαος Κλ. Λανίτης και Ευγένιος Ζήνων, ενώ εκλέχθηκε ο Νεόφυτος Νικολαΐδης, δικηγόρος και δήμαρχος Πάφου.³

Από τους Οθωμανούς, ο Moussa Irfan επανεκλέχθηκε χωρίς ανθυποψήφιο στην εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας.⁴ Στην εκλογική περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου επανεκλέγηκε ο Mustafa Hami, με τεράστια διαφορά από τους ανθυποψηφίους του,⁵ ενώ στη Λεμεσό-Πάφο ο μέχρι πρότινος βουλευτής Eyioub έχασε τη θέση του από τον γαιοκτήμονα Ahmed Said.⁶

Η πλειοψηφία του νέου Συμβουλίου αποτελείτο κυρίως από παλαιούς πολιτευτές, με εμπειρία εντός του Συμβουλίου. Εντούτοις, ακόμα και οι νέοι βουλευτές, ήταν επίσης έμπειροι στα πολιτικά, με τους δύο από αυτούς να ήταν ήδη δήμαρχοι, ενώ αξιοσημείωτο είναι το ότι όλοι, πλην του Ζαννέτου ήταν δικηγόροι. Όπως έγραφε ο Αρμωστής, «οφείλουν τις έδρες τους στο θεσμικό καθεστώς που επιτρέπει στους κύπριους πολιτευτές να ζουν εκμεταλλευόμενοι τους οφειλέτες τους», υπονοώντας την ύπαρξη τοκογλύφων ανάμεσά τους.⁷ Ο Clauson συμπλήρωνε ότι όλοι οι βουλευτές εκλέχθηκαν με βάση το πρόγραμμά τους για την ένωση με την Ελλάδα, ενώ ανάλογες ήταν και οι απαιτήσεις του τύπου από αυτούς.⁸ Όμως, ήδη από τις πρώτες μέρες επιδίωξαν συνεργασία με την Κυβέρνηση, θέτοντας διάφορα αιτήματα σε συναντήσεις τους με τους ανώτερους κυβερνητικούς αξιωματούχους.⁹

Εντός του Συμβουλίου

Τη δημιουργία ενός νέου μικτού Συμβουλίου, αποτελούμενο από νέους και έμπειρους βουλευτές επισήμανε και ο Αρμωστής στον εναρκτήριό του λόγο στη σύνοδο του 1917.¹⁰ Πέρα από αυτό, ο Clauson έκανε ιδιαίτερη αναφορά στα προτεινόμενα νομοσχέδια για έγκριση, ορισμένα από τα οποία θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντικά, όπως ήταν το σχετικό με την τροποποίηση του περί Κοινοταρχών νόμου, και το τροποποιητικό νομοσχέδιο για τους Αγροφύλακες, αφού δεν λειτούργησαν ικανοποιητικά και υπήρχε ανάγκη βελτίωσης των προνοιών τους. Προτάθηκε και αναλύθηκε επίσης επί μακρόν, νομοσχέδιο σχετικά με την «ανακούφιση αφερέγγυων οφειλετών». Είναι αξιοσημείωτο πάντως το γεγονός ότι ο Αρμωστής δήλωσε την ετοιμότητα της Κυβέρνησης να αποδεχθεί

³ Στο ίδιο, σσ. 202-210.

⁴ ΚΑΚ: SA1:660/1916. Επιστολή Cade προς Orr, Λευκωσία 4-10-1916.

⁵ ΚΑΚ: SA1:659/1916. Επιστολή Αν. Διοικητή Λάρνακας προς Orr, Λάρνακα 16-10-1916.

⁶ ΚΑΚ: SA1:658/1916. Επιστολή Bolton προς Orr, Λεμεσός 4-10-1916.

⁷ Παρατίθεται στο Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σελ. 210.

⁸ Βλ. ενδεικτικά «Το καθήκον των βουλευτών», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 8/21-10-1916, «Το καθήκον της νέας κυπριακής βουλής», εφ. *Ελευθερία*, 8/21-4-1917.

⁹ «Συνέντευξις βουλευτών», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 22/4-11-1916, «Οι βουλευταί πρό του Αρχιγραμματέως», εφ. *Αλήθεια*, 27-1-1917.

¹⁰ ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρία 24-4-1917.

πιθανές τροποποιήσεις των αιρετών μελών, αφού, μέσω αυτών, θα εκφράζονταν και οι εμπειρίες τους. Τέλος, αναφέρθηκε και στην αδυναμία της Κυβέρνησης, λόγω των πολεμικών συνθηκών, να τροποποιήσει το νόμο για την Εκπαίδευση, αφού αυτό θα προνοούσε πρόσθετες δαπάνες, οι οποίες θα έπρεπε να συλλεχθούν από επιπλέον φορολογία, που δεν επιθυμούσε να επιβάλει.¹¹ Γενικά, ο αρμοστειακός λόγος ξέφυγε από τα τετριμμένα, αφού γινόταν αναφορά αποκλειστικά στο καθαρά νομοθετικό έργο που είχε να επιτελέσει το Συμβούλιο, καινοτομία που ικανοποίησε και τα μέλη του, όπως εκφράστηκε από το προσχέδιο της αντιφώνησης, που αποτελείτο από μόνο μία σύντομη ευχαριστήρια παράγραφο.¹²

Εντούτοις, τα ελληνικά μέλη διαφώνησαν με την τακτική αυτή, αφού θα ήταν ασυνέπεια προς το Συμβούλιο να παρουσιαστεί μια μόνο σύντομη παράγραφος ως αντιφώνηση, αλλά θεωρούσαν ότι σε αυτή έπρεπε να παρουσιαστούν οι απόψεις για το νομοθετικό έργο της Κυβέρνησης. Έτσι, πρότειναν τρεις επιπρόσθετες παραγράφους – κάτι που έκαναν και κατά την ετοιμασία του προσχεδίου – με τα υπόλοιπα μέλη όμως να τις καταψηφίζουν. Οι παράγραφοι αυτές αφορούσαν τη διαβεβαίωση του Συμβουλίου για τη συνεργασία και την αρωγή προς την Κυβέρνηση για την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος, τη διαμαρτυρία για τη μη εισαγωγή νομοσχεδίου για την Εκπαίδευση, θεωρώντας ότι αυτό οφειλόταν σε απροθυμία, και το αίτημα για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Η καταψήφισή τους από τις βρετανοτουρκικές ψήφους ήταν ένα προμήνυμα για τη συνέχεια της συνόδου, ενώ ο τύπος καλούσε τους έλληνες βουλευτές να ακολουθήσουν μια σκληρότερη στάση, είτε με την αποχή τους από τις εργασίες του Συμβουλίου είτε με την παραίτησή τους.¹³

Η παράγραφος σχετικά με το ενωτικό αίτημα προκάλεσε πληθώρα σχολίων στο Συμβούλιο, αφού ο εισηγητής του, Φ. Ζαννέτος, το στήριξε σε νέα επιχειρηματολογία: στην κατάργηση της αγγλοτουρκικής συνθήκης του 1878, στο δικαίωμα των ατόμων να ζουν ελεύθερα και στην αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών, αξίες για τις οποίες πολεμούσε το βρετανικό έθνος. Όπως ανέφερε ο έλληνας βουλευτής, η συμμετοχή της Τουρκίας στον πόλεμο εναντίον της Βρετανίας οδήγησε στην ακύρωση της ισχύος της συνθήκης του 1878, και κατ' επέκταση, παρά το γεγονός ότι η τελευταία προσάρτησε το νησί με σκοπό

¹¹ Ήδη από το προηγούμενο έτος, εμφανίστηκαν διαμαρτυρίες για την αδυναμία των κατοίκων να αποπληρώσουν τα υφιστάμενα σχολικά τέλη, αλλά και την ανάγκη για τροποποίηση του σχετικού νόμου, βλ. ενδεικτικά «Τα σχολικά τέλη», εφ. *Αλήθεια*, 14-10-1916. Η απόφαση της Κυβέρνησης προκάλεσε απογοήτευση στους βουλευτές και στους κατοίκους, βλ. «Αι δηλώσεις του Αρμοστού διά τον περί Παιδείας νόμον», εφ. *Αλήθεια*, 24-2-1917, «Το Εκπαιδευτικόν Ζήτημα», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 25/10-3-1917.

¹² ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρία 30-4-1917.

¹³ Αρνητική εντύπωση προκάλεσε η στάση των οθωμανών βουλευτών στην παράγραφο για την Εκπαίδευση, που επηρέαζε αρνητικά και τους ίδιους, βλ. «Σκέψεις και κρίσεις επί των εν τω Νομοθετικώ συζητήσεων», εφ. *Αλήθεια*, 28-4-1917.

να το διοικήσει, στην πραγματικότητα δεν είχε οποιοδήποτε δικαίωμα πλέον επί αυτού, απόψεις τις οποίες υιοθέτησαν και οι υπόλοιποι έλληνες βουλευτές. Από την άλλη, οι Οθωμανοί εξέφρασαν την αντίθεσή τους στην παράγραφο αμφισβητώντας τόσο τη δυνατότητα της Βρετανίας να ακυρώσει μονομερώς τη συνθήκη, όσο και την κατάργηση των δικαιωμάτων που είχε η Τουρκία επί του νησιού, προτείνοντας την αναμονή μέχρι το τέλος του πολέμου, οπότεν και θα διευθετείτο το ζήτημα οριστικά. Τελικά, η εισαγωγή της παραγράφου, όπως προαναφέρθηκε, καταψηφίστηκε από τις τουρκοβρετανικές ψήφους και τη νικώσα ψήφο του Προεδρεύοντα.¹⁴

Η απόρριψή της οδήγησε τον Νικ. Κλ. Λανίτη να προτείνει άλλη παράγραφο, με την οποία έθετε το ενωτικό αίτημα με ηπιότερο τρόπο, συνδεδεμένο με την έκφραση της συμπάθειας του «κυπριακού λαού όσο και ολόκληρου του ελληνικού έθνους» προς τη μαχόμενη για την ελευθερία Μεγάλη Βρετανία, η οποία θα «εξασφάλιζε την εθνική αποκατάσταση της Κύπρου», όπως εκδηλώθηκε και με τη «δίκαιη απόφαση» του 1915. Όπως και προηγουμένως, οι έλληνες βουλευτές επικαλέστηκαν τη μεγαλοψυχία των Βρετανών και τις υποσχέσεις τους για σεβασμό στις αρχές για τις οποίες πολεμούσαν, ενώ οι Τούρκοι αντέδρασαν έντονα, επαναλαμβάνοντας την αντίθεσή τους στην προσφορά του 1915, με την οποία διαφωνούσε, σύμφωνα με τον Irfan Bey, ακόμα και η κοινή γνώμη στη Βρετανία. Πέραν τούτου, έθεσαν το θέμα της ασφάλειας της κοινότητάς τους σε περίπτωση ένωσης του νησιού με την Ελλάδα αλλά και την αναρμοδιότητα του Συμβουλίου να ασχολείται με τόσο σοβαρά ζητήματα, που θα αποτελούσαν αντικείμενο διεθνούς συνεδρίου. Με την εισαγωγή της παραγράφου διαφώνησαν και οι βρετανοί βουλευτές, οι οποίοι τη θεωρούσαν άσχετη με την αντιφώνηση, ζητώντας από τους Έλληνες να εκφράσουν, αν το επιθυμούσαν, τις απόψεις τους με σχετικό ψήφισμα.¹⁵

Το ψήφισμα κατατέθηκε προς συζήτηση από τον Ν. Κλ. Λανίτη εκ μέρους των ελλήνων βουλευτών, ένα μήνα αργότερα, στις 6 Ιουνίου 1917. Σε αυτό, με ιδιαίτερα προσεγμένο τρόπο, αφού εκφράστηκε η ευχή για τη νίκη «αυτών που πολεμούν για την ελευθερία των μικρών λαών» και η ευγνωμοσύνη τους για την αναγνώριση των εθνικών τους δικαιών μέσω της προσφοράς της Κύπρου στη «μητέρα πατρίδα», ζήτησαν την ένωση στηριγμένοι στις «υψηλές αξίες» που πρέσβευε η Βρετανία.

Όπως αναμενόταν, οι τούρκοι βουλευτές αντέδρασαν και πάλι. Ο Irfan Bey, αρχικά έθεσε το ζήτημα σε καθαρά διαδικαστική βάση, τονίζοντας ότι ένα ψήφισμα που θα

¹⁴ ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρία 30-4-1917.

¹⁵ ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρία 1-5-1917. Η συνεχής συμμαχία των Βρετανών με τα οθωμανικά μέλη, με στόχο την απόρριψη των συγκεκριμένων ελληνικών προτάσεων σχολιάστηκε αρνητικά από τον τύπο, αφού, όπως ανέφεραν, ερχόταν σε αντίφαση με την πολιτική της Βρετανίας. Βλ. «Η πολιτεία της Κυβερνήσεως», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 22/5-5-1917.

εκπροσωπούσε όλα τα μέλη του Συμβουλίου δεν θα ήταν ορθό να εγκριθεί μόνο από τους αντιπροσώπους της μιας κοινότητας, την ελληνικότητα της οποίας και αμφισβήτησε. Επιπρόσθετα, με ειρωνικό ύφος, κάτι που συνήθιζε όταν αναφερόταν στο εν λόγω ζήτημα, αναρωτήθηκε «με ποια Ελλάδα» επιθυμούσαν να ενωθούν, υπονοώντας τη δημιουργία του «κράτους της Θεσσαλονίκης», και έθιξε και το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να προσφέρει ικανοποιητική προστασία στην Κύπρο από πιθανούς εισβολείς. Ο τούρκος βουλευτής, αναφέρθηκε και στην οικονομική αφαιμάξη που θα υφίσταντο οι κάτοικοι, σε περίπτωση ένωσης, ενώ επανέλαβε και τον κίνδυνο για αφανισμό του μουσουλμανικού πληθυσμού, όπως συνέβηκε και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Η αναφορά του τούρκου βουλευτή στην μη ελληνικότητα των κατοίκων προκάλεσε την αντίδραση των ελλήνων συναδέλφων του, οι οποίοι τον χαρακτήρισαν «ανιστόρητο», επαναλαμβάνοντας τα «3,000 χρόνια ελληνικής ιστορίας» του νησιού. Αντίθετα, τις απόψεις του, υποστήριξε ο συνάδελφός του, Said Effendi, ο οποίος στήριξε την επιχειρηματολογία του, για πρώτη φορά, στα γεωπολιτικά δεδομένα της περιοχής, την εγγύτητα του νησιού προς την Τουρκία, την ύπαρξη των υπολοίπων αποικιών της Βρετανίας στην περιοχή και τη διώρυγα του Σουέζ, που αύξαναν τη στρατηγική του σημασία. Πέραν τούτου, επικαλέστηκε τη θρησκευτική, για τους μωαμεθανούς αξία που είχε το νησί λόγω της ύπαρξης των οστών της «θείας του Προφήτη» στη Λάρνακα, εννοώντας το τέμενος της Ουμ Χαράμ. Τέλος, πρότεινε την επιστροφή της Κύπρου στην Τουρκία μεταπολεμικά, επιχείρημα που αντέκρουσε με έντονο τρόπο ο Ζαννέτος, αναφέροντας ότι αντίστοιχα στο νησί ήταν θαμμένα «τα οστά του Ευαγόρα και του Ονήσιλου και πολλών άλλων μεγάλων ανδρών, με πολύ περισσότερη ιστορική ισχύ».¹⁶ Η ανάγκη των Οθωμανών να στηρίξουν την αντίθεσή τους στην ένωση και σε άλλα επιχειρήματα, εκτός από την προστασία της μειονότητάς τους από τους Έλληνες, ήταν άμεσα συνυφασμένη και με την ανασφάλεια που τους προκάλεσε η «προδοτική στάση» των Βρετανών απέναντί τους, που εκδηλώθηκε με την προσφορά του 1915.¹⁷

Από την άλλη, ο Ζαννέτος έθεσε, για πρώτη φορά εντός του Συμβουλίου,¹⁸ την άποψη ότι ως κύριο αίτημα έπρεπε να τεθεί η ελευθερία του νησιού αρχικά και έπειτα, μέσω του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης, να επιλεγόταν η ένωση με την Ελλάδα. Σε αυτά τα πλαίσια, και αμέσως μετά την καταψήφιση του πιο πάνω ψηφίσματος από τα τουρκικά και τα βρετανικά μέλη, ο Ζαννέτος πρότεινε προς συζήτηση ψήφισμα «για τη μελλοντική

¹⁶ TNA: CO69/33. Συνεδρία 6, 8 και 11-6-1917.

¹⁷ Σ. Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι, ό.π.*, σσ. 93-96.

¹⁸ Πρέπει να σημειωθεί ότι, έξι χρόνια προηγουμένως, το 1911, ο Σώζος, πρώτος έθεσε, σε συνάντησή του με τον υπουργό Αποικιών, το ζήτημα της αυτοδιοίκησης του νησιού, πρόταση η οποία, ενώ στηριζόταν στις εξελίξεις στην περιοχή, προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων, βλ. Π. Παπαπολυβίου, *Η Κύπρος, ό.π.*, σσ. 239-240.

πολιτική θέση της Κύπρου», το οποίο τελικά απέσυρε, μετά από προτροπή του Αρμოსτή, αφού αναφορές σχετικά με το θέμα είχαν γίνει στο προηγούμενο ψήφισμα.¹⁹ Η κατάθεση του ψηφίσματος, παρότι καταψηφίστηκε, σχολιάστηκε θετικά από τον τύπο, αφού έδωσε την ευκαιρία για επαναποθετήση των ενωτικών πόθων. Παράλληλα, εν μέσω του εθνικού διχασμού, τέθηκε το ερώτημα κατά πόσον θα ήταν ορθότερη η απαίτηση για ένωση με την «Προσωρινή κυβέρνηση» της Θεσσαλονίκης, σύμμαχο των Βρετανών, αντί με τη φιλογερμανική ελληνική κυβέρνηση.²⁰

Ο Ζαννέτος επανέφερε την πρότασή του για εισαγωγή σχετικής παραγράφου στην αντιφώνηση του επόμενου έτους (1918), στην οποία, αφού γινόταν αναφορά στην αναμενόμενη επίλυση του «πολιτικού ζητήματος της Κύπρου» θα ζητούσαν όπως, όσο το δυνατόν συντομότερα, οι κάτοικοι της «οδηγηθούν από την κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητος (...) στις αγκάλες της μητέρας τους Ελλάδας». Οι έλληνες βουλευτές επανέλαβαν τα ίδια επιχειρήματα των προηγούμενων χρόνων, κάτι που έπραξαν και οι τούρκοι συνάδελφοί τους, οι οποίοι όμως επικεντρώθηκαν κυρίως στις οικονομικές συνέπειες που θα επέφερε πιθανή ένωση. Η απάντηση του Θεοδότου, η οποία υπογραμμίζει και τον ιδεαλισμό της εποχής, ήταν ότι οι Έλληνες προτιμούσαν «κάτι πιο πολύτιμο από το χρυσάφι, και αυτό ήταν η εθνική ελευθερία» και ότι «ακόμα και αν η Βρετανία τους έκανε πλούσιους και λόρδους, θα προτιμούσαν να παρέμεναν φτωχοί και κουρελιασμένοι, αλλά ελεύθεροι, παρά πλούσιοι σκλάβοι», μια συνθηματολογία που κυριάρχησε στο ενωτικό κίνημα σε όλη την Αγγλοκρατία.²¹ Εντούτοις, η παράγραφος καταψηφίστηκε με τις βρετανοτουρκικές ψήφους.²² Ενδεικτικό της βεβαιότητας για την ένωση που επικρατούσε στο νησί στις αρχές του 1918, σε συνάρτηση και με τον τρόπο λειτουργίας του Συμβουλίου, ήταν το δημοσίευμα της εφημερίδας *Αλήθεια*, η οποία θεωρούσε ότι η ενωτική παράγραφος «δεν χρησιμεύει δυστυχώς σε τίποτε άλλο παρά να παρέχει αφορμήν εις την οθωμανικήν μειονοψηφίαν να ευφυολογή και να προβαίνει εις τολμηρούς ισχυρισμούς και εισηγήσεις υπό την ανεκτικήν μακροθυμίαν της Κυβερνήσεως»²³.

Παρά την ομοφωνία που υπήρχε για το ενωτικό αίτημα, οι έλληνες βουλευτές διχάστηκαν σχετικά με τον καθορισμό της πολιτικής στόχευσης εντός του Συμβουλίου. Από την μια, οι εκπρόσωποι της σκληρής γραμμής, επεδίωκαν την ένωση αναμένοντας την

¹⁹ ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρία 11-6-1917. Η αντίρρηση του Αρμოსτή είχε να κάνει με το γεγονός ότι δεν επιτρεπόταν μια πρόταση να κατατεθεί δύο φορές προς συζήτηση στην ίδια νομοθετική σύνοδο.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά «Ολίγα προς πολλούς» και «Το ενωτικόν ψήφισμα εν τη Κυπριακή Βουλή», εφ. *Αλήθεια*, 26-5-1917 και 2-6-1917 αντίστοιχα.

²¹ Χαρακτηριστικό είναι το σύνθημα «Την Ελλάδα θέλομεν και ας τρώγωμεν πέτρες» που απαθανάτισε ο Γεώργιος Σεφέρης σε φωτογραφία στην Άλωνα.

²² ΤΝΑ: CO69/34. Συνεδρία 3-4-1918.

²³ «Επί του εναρκτηρίου και της αντιφωνήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 29-3-1918.

λήξη του πολέμου, και από την άλλη οι μετριοπαθείς, επεδίωκαν μεταρρυθμίσεις, μέχρι την επίτευξή της. Όμως, και οι δύο παρατάξεις τόνιζαν την προσωρινότητα του υπάρχοντος συστήματος διακυβέρνησης, με όρια τη λήξη του πολέμου, και την τελική λύση και του ζητήματος της Κύπρου. Η διχογνωμία αυτή διαφάνηκε έντονα κατά τη συζήτηση για την έγκριση του προϋπολογισμού, το 1917. Από τη μια ήταν ο Σεβέρης, ο οποίος πρότεινε την κατανήφισή του, με κύριο επιχείρημα τη συνέχιση αποπληρωμής από τους πόρους του νησιού του φόρου υποτελείας.²⁴ Επιπρόσθετα, τέθηκε η αδυναμία των αιρετών μελών να ασκήσουν έλεγχο στον «τρόπο που οι πόροι του νησιού σπαταλούνταν», η αδιαφορία της Κυβέρνησης στις προτάσεις τους, και η «πολυτελής διοίκηση, ενώ πολλές από τις πιο σημαντικές ανάγκες του νησιού παραβλέπονται», απόψεις με τις οποίες συμφώνησε και η πλειοψηφία των συναδέλφων του. Αντίθετος ήταν ο Θ. Θεοδότου, ο οποίος ζήτησε την έγκρισή του, αφενός γιατί με τον τρόπο αυτό τονιζόταν η προσωρινότητα του υπάρχοντος καθεστώτος, και αφετέρου γιατί θεωρούσε ότι δεν έπρεπε τα αιρετά μέλη να προκαλούν επιπρόσθετα προβλήματα στη Βρετανία, η οποία πολεμούσε και για τη δική τους ελευθερία: «Η απόρριψη του προϋπολογισμού ήταν μια πολύ σοβαρή υπόθεση: θα ήταν η έναρξη μιας ειρηνικής επανάστασης». Την πολιτική των πρώτων υπερασπίστηκαν τόσο ο Ζαννέτος, ο οποίος τόνισε την ανάγκη για διεκδίκηση μεταρρυθμίσεων, μέχρι την οριστική λύση του ζητήματος, που ήταν η ένωση, όσο και ο Λ. Λουίζου, ο οποίος υποστήριξε ότι ο τρόπος αυτός ήταν ο μοναδικός για να εκφραστεί η δυσαρέσκειά τους προς την Κυβέρνηση. Τελικά οι Νικολαΐδης, Ζήνων και Θεοδότου υπερψήφισαν την εισαγωγή του προς συζήτηση μαζί με τα οθωμανικά και επίσημα μέλη, ενώ οι υπόλοιποι έλληνες βουλευτές το κατανήφισαν.²⁵ Παρόμοια συζήτηση έγινε και κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του επόμενου έτους (1918), ο οποίος ήταν αυξημένος σε σχέση με το 1917, λόγω των πολεμικών αναγκών (για επιδόματα προς τους στρατιώτες, ενώ ένα σημαντικό ποσό θα δαπανάτο για την εξαγωγή και μεταφορά ξυλείας).²⁶

Η ένταση ανάμεσα στους αντιπροσώπους των δύο κοινοτήτων ήταν φανερή καθ' όλη τη διάρκεια των συζητήσεων, τόσο από παρεμβάσεις στη διάρκεια αγορεύσεων, όσο και από ειρωνικά σχόλια, ιδιαίτερα από τον Irfan Bey κατά των ελλήνων μελών, που

²⁴ Το αίτημα απέρριψε άμεσα ο Αρμιοστής, με τη δικαιολογία ότι ο φόρος υποτελείας δεν αποτελούσε μέρος του προϋπολογισμού, αλλά υποχρεωτική δαπάνη που εκπήγαζε από το Διάταγμα εν Συμβουλίω για την ίδρυση του Νομοθετικού Συμβουλίου. Το ζήτημα διευκρίνισε και ο Αναπλ. Αρχιγραμματέας μετά από επερώτηση του Ν. Πασχάλη, ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρία 11-5-1917.

²⁵ ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρίες 2 και 3-5-1917.

²⁶ ΤΝΑ: CO69/34. Συνεδρία 4-4-1918. Την εισαγωγή του προϋπολογισμού υπερψήφισαν οι τούρκοι και οι βρετανοί βουλευτές, και οι Θεοδότου και Νικολαΐδης, αλλά και ο Λανίτης, με την ελπίδα ότι αυτός ήταν ο τελευταίος προϋπολογισμός που εισαγόταν στο Νομοθετικό. Αντίθετα, ο Ζήνων, ο οποίος το προηγούμενο έτος ψήφισε υπέρ του προϋπολογισμού, το 1918 ψήφισε εναντίον, χωρίς κάποια εξήγηση.

επιβάρυναν το κλίμα. Χαρακτηριστικό είναι το επεισόδιο που διαδραματίστηκε κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, όταν ο Λανίτης πρότεινε την καταψήφιση του σχετικού ποσού για την ανέγερση κτηρίου για το Νομοθετικό Συμβούλιο, με τον Θεοδότου να τη δικαιολογεί λόγω της προσωρινότητας του καθεστώτος και στο γεγονός ότι σύντομα ανέμεναν να στεγαστούν «υπό τους θόλους άλλου βουλευτηρίου». Η παρέμβαση του τούρκου βουλευτή, ο οποίος ανέφερε ότι «αυτό θα βρίσκεται στην Αγία Παρασκευή», υπονοώντας την ύπαρξη του Ασύλου Φρενοβλαβών στην περιοχή, προκάλεσε την αντίδραση του Θεοδότου, ο οποίος ζήτησε την απόσυρση της ως προσβλητικής.²⁷ Η μη αναίρεσή της, σε συνδυασμό με την αδιαφορία που έδειξε ο Αρμοστής, οδήγησαν τους έλληνες βουλευτές να αποχωρήσουν, διαμαρτυρόμενοι. Σε σχετική γραπτή διαμαρτυρία τους η αντίδραση του Αρμοστή ήταν χλιαρή, τηρώντας και πάλι ουδέτερη στάση στο ζήτημα.²⁸

Αντιπαράθεση μεταξύ των Ελλήνων και των υπολοίπων μελών προκαλούσε και η αναφορά στο «μερίδιο της Κύπρου για αποπληρωμή του τουρκικού χρέους», όπως λεγόταν πια ο «φόρος υποτελείας». Η πρώτη συζήτηση έγινε κατά την πρόταση ψηφίσματος από τον Ζαννέτο, στα μέσα Μαΐου 1917. Είχε προηγηθεί η επερώτηση του ιδίου, με την οποία διευκρινίστηκε από το Αναπλ. Αρχιγραμματέα Fenn ότι το πλεόνασμα που παρακρατήθηκε από το φόρο υποτελείας στη Βρετανία είχε ξεπεράσει τις 430 χιλιάδες λίρες, ένα ποσό που αντιστοιχούσε στον ετήσιο προϋπολογισμό του νησιού.²⁹

Στο ψήφισμα του Ζαννέτου επισημαίνεται ότι η ακύρωση της Συνθήκης Αμυντικής Συμμαχίας του 1878 επέβαλλε και την κατάργηση της υποχρέωσης για αποπληρωμή του ποσού, που αντιστοιχούσε στο φόρο υποτελείας. Κατ' επέκταση ζήτησε την επιστροφή στα ταμεία του νησιού του ποσού που συλλέχθηκε από την προσάρτηση της Κύπρου στη Βρετανία, με τους ανάλογους τόκους, και τον τερματισμό της πληρωμής του. Τα επιχειρήματά του, όπως και των άλλων ελλήνων βουλευτών στηρίχτηκαν, πέραν της ακύρωσης της συνθήκης, και στο γεγονός ότι η Βρετανία δεν παραχωρούσε το ποσό στην Τουρκία, αλλά το παρακρατούσε, οδηγώντας έτσι το νησί σε οικονομική αιμορραγία. Η αντίδραση των τούρκων βουλευτών εστιαζόταν στην αδυναμία επιστροφής των χρημάτων στο νησί, αφού αυτά ανήκαν στην Τουρκία, ενώ επανέλαβαν και το επιχείρημα ότι το εν λόγω ζήτημα ήταν εκτός της δικαιοδοσίας του Συμβουλίου, αλλά αφορούσε το διεθνές δίκαιο. Ο Αρχιγραμματέας, εκπροσωπώντας την Κυβέρνηση, επανέλαβε την απάντηση του τέως Αρμοστή Goold-Adams, ότι το ζήτημα θα συζητούνταν στα πλαίσια της τελικής

²⁷ TNA: CO69/33. Συνεδρία 3-5-1917.

²⁸ Για το επεισόδιο βλ. Ν. Κατάλανος, *Κυπριακόν, ό.π., έτος Β΄*, σσ. 92-93, «Το εν Νομοθετικώ Συμβουλίω επεισόδιον», εφ. *Αλήθεια*, 28-4-1917.

²⁹ TNA: CO69/33. Συνεδρία 7-5-1917.

λύσης ανάμεσα στη Βρετανία και την Τουρκία, μετά τη λήξη του πολέμου. Το ψήφισμα καταψηφίστηκε από τις τουρκοβρετανικές ψήφους και τη ψήφο του Αρμοστή.³⁰ Εντούτοις, η ενέργεια του Ζαννέτου επανέφερε, έστω και ευκαιριακά, το ζήτημα του φόρου υποτελείας στο προσκήνιο, θέτοντάς το σε μια νέα βάση, αφού τα εν λόγω ποσά δεν είχαν διεκδικηθεί εντός του Συμβουλίου μέχρι τότε.

Επιπρόσθετα, και με στόχο την άσκηση πίεσης προς την Κυβέρνηση και την έκφραση του ενδιαφέροντος των αιρετών μελών στην ανάπτυξη του νησιού, προτάθηκαν ψηφίσματα για τη βελτίωση τόσο της γεωργίας, όσο και της άρδευσης, με προτάσεις για την πρόσληψη επιστημονικού προσωπικού, και την καλύτερη οργάνωση των τμημάτων.³¹

Από τα αξιοσημείωτα νομοσχέδια τα οποία προτάθηκαν ήταν το σχετικό με τις χωρικές αρχές. Η Κυβέρνηση επιθυμούσε να τροποποιήσει τους υπάρχοντες νόμους, ώστε να αποτρέπεται η εκλογή μουκτάρηδων (= κοινοταρχών), ακατάλληλων για το αξίωμα, είτε γιατί εξαγόραζαν τις ψήφους, είτε γιατί θα προκαλούσαν έξαρση της εγκληματικότητας. Έτσι, πρότειναν την εφαρμογή ενός μικτού συστήματος, όπου οι ψηφοφόροι θα εξέλεγαν ένα σώμα, από το οποίο ο Αρμοστής θα διόριζε το μουκτάρη και τους αζάδες (= κοινοτικούς συμβούλους). Το γεγονός ότι θα αφαιρούνταν δικαιώματα από το λαό, οδήγησε τους έλληνες βουλευτές να ταχθούν εναντίον, στη συζήτησή του, ενώ αντίθετα οι Οθωμανοί το υποστήριζαν, θεωρώντας ότι ήταν αρκετά δίκαιο, αφού, όπως υποστήριζαν, τα μέχρι τότε συστήματα εκλογής και διορισμού απέτυχαν. Η αντίδραση των βουλευτών αφορούσε και την αύξηση των εξουσιών του Αρμοστή, που δεν επιθυμούσαν οι Έλληνες, αλλά φαίνεται να επιδίωκαν οι Τούρκοι, με την ελπίδα, πιθανόν, ότι θα τους ευνοούσε μελλοντικά.³² Μετά από πολλές τροποποιήσεις και συζητήσεις, η τελική μορφή του νομοσχεδίου, το οποίο είχε καταστεί «όπως μια ρώσικη σαλάτα, με κάθε είδους γνωστά και άγνωστα λαχανικά», όπως περιέγραψε ο Θεοδότου, καταψηφίστηκε από όλα τα αιρετά μέλη, με τους Τούρκους να διαμαρτύρονται στο ότι το μικτό σύστημα, όπως προτάθηκε, τελικά δεν θα εισαγόταν.³³

Μετά τη λήξη των συνεδριάσεων του Συμβουλίου για το 1917, και με αφορμή την επιστροφή του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία και την κήρυξη του πολέμου κατά των Κεντρικών Δυνάμεων, το ενωτικό αίτημα τέθηκε και εξωκοινοβουλευτικά από τους έλληνες βουλευτές με υπομνήματα τόσο προς την ελληνική, όσο και προς τη βρετανική

³⁰ ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρίες 16 και 18-5-1917. Βλ. και Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π., έτος Β΄*, σσ. 93-94, «Τα νέα της πρωτευούσης», εφ. *Αλήθεια*, 12-5-1917.

³¹ Βλ. σχετικά ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρίες 29, 30 και 31-5-1917. Τα ψηφίσματα προσέλκυσαν την προσοχή του τύπου. Βλ. «Νομοθετικόν Συμβούλιον», εφ. *Αλήθεια*, 26-5-1917, «Η Κυπριακή Βουλή», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 13/26-5-1917.

³² ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρία 7-6-1917.

³³ ΤΝΑ: CO69/33. Συνεδρία 12-6-1917.

κυβέρνηση. Στο υπόμνημα προς τον υπουργό Αποικιών οι βουλευτές, εκ μέρους του ελληνικού πληθυσμού της Κύπρου, αφού αναφέρθηκαν στην προσάρτηση του νησιού στη Βρετανία και την προσφορά του 1915, αλλά και τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, ζήτησαν την απόδοση «εις το Βασίλειον της Ελλάδος, μεθ' ου συνδέουσιν ημάς οι άρρηκτοι και προαιώνιοι δεσμοί του αίματος, της ιστορίας, της εθνικής συνειδήσεως και του εθνικού χαρακτήρος». Στάλθηκε και στην ελληνική κυβέρνηση, με ένα άλλο υπόμνημα, με το οποίο εκδηλωνόταν ο ενωτικός πόθος των Ελλήνων του νησιού.³⁴ Τα υπομνήματα των βουλευτών επιδίωξε να ενδυναμώσει και η Εκκλησία, μέσω ψηφίσματος της Παγκύπριας Συνέλευσης, την οποία αποτελούσαν τόσο οι ιεράρχες όσο και το σύνολο σχεδόν των πολιτευτών του νησιού.³⁵ Τόσο οι ενέργειες αυτές, όσο και οι εξελίξεις στο μέτωπο του πολέμου, έδιναν την εντύπωση ότι ήταν «εγγύς η ένωσις»³⁶. Παράλληλα όμως, ο βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας Irfan Bey, στα τέλη Αυγούστου απέστειλε υπόμνημα εκ μέρους του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού, με το οποίο επιβεβαίωνε τόσο την πίστη του προς τη Βρετανία, όσο και την επιθυμία του να παραμείνει υπό τη διοίκησή της.³⁷ Αξίζει πάντως να αναφερθεί η προθυμία του βρετανού Αρμοστή να προωθήσει αμέσως το τουρκικό υπόμνημα, σε αντίθεση με το ελληνικό, που χρειάστηκε σχεδόν ένα μήνα μέχρι να το στείλει στο Λονδίνο. Επιπρόσθετα, εντός του υπουργείου άρχισε να συζητείται το ενδεχόμενο επιστολής προς τους έλληνες κατοίκους με την οποία να τους γνωστοποιούσαν την πρόθεση των Βρετανών να διατηρήσουν την κατοχή του νησιού. Εντούτοις, ο υπουργός Long απέστειλε απλά μια γνωστοποίηση της παραλαβής του ενωτικού υπομνήματος,³⁸ κάτι που προκάλεσε σύγχυση, αφού με αυτό τον τρόπο δεν ξεκαθάριζαν οι προθέσεις των Βρετανών για την τύχη του νησιού.³⁹

Παρόλα αυτά, οι Έλληνες συνέχισαν να θέτουν με κάθε ευκαιρία το ενωτικό τους αίτημα. Στις αρχές Δεκεμβρίου 1917 ο Αρχιεπίσκοπος και οι έλληνες βουλευτές

³⁴ Τα δύο υπομνήματα ετοιμάστηκαν μετά από συσκέψεις στο ορεινό θέρετρο των Πλατρών. Αποστάληκαν στον υπουργό Αποικιών από τον Αρμοστή σχεδόν ένα μήνα μετά την παράδοσή τους, μαζί με ένα σύντομο σημείωμά του, όπου περιγραφόταν το αυξανόμενο σε ένταση ενωτικό κίνημα στο νησί, βλ. TNA: CO67/185/44890. Απόρρητη επιστολή Clauson προς Long, Τρόδος 21-8-1917. Βρίσκονται στο Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π., έτος Β΄*, σσ. 97-100, ενώ δημοσιεύθηκαν και στον τύπο, βλ. «Τα υπέρ της Ενώσεως υπομνήματα», εφ. *Αλήθεια*, 28-7-1917. Εντύπωση πάντως προκάλεσε η απουσία της υπογραφής του φιλοβασιλικού, βουλευτή Λάρνακας Αμμοχώστου Φίλιου Ζαννέτου στο υπόμνημα προς την Ελληνική Κυβέρνηση, την αρθρογραφία που ακολούθησε στις εφημερίδες *Ελευθερία*, 19/1-9-1917 κ.ε., *Φωνή της Κύπρου*, 19/1-9-1917 κ.ε.

³⁵ Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν, ό.π., έτος Β΄*, σσ. 100-102. Βλ. και «Και η Εκκλησία υπέρ της Ενώσεως», εφ. *Αλήθεια*, 11-8-1917,

³⁶ «Εγγύς η Ένωσις;», εφ. *Αλήθεια*, 4-8-1917.

³⁷ TNA: CO67/185/46628. Επιστολή Clauson προς Long, Τρόδος 28-8-1917, με συνημμένη την επιστολή του οθωμανού βουλευτή, ημερομηνίας 26-8-1917.

³⁸ Βλ. γενικά την αλληλογραφία στο TNA: CO67/185/44890.

³⁹ Η εφημ. *Αλήθεια*, «Η απάντησις της αγγλικ. Κυβερνήσεως και το εθνικόν μέλλον της νήσου», 27-10-1917 εξέφρασε τη δυσαρέσκειά της για το γεγονός ότι η απάντηση δεν ήταν ξεκάθαρη, ενώ η εφ. *Φωνή της Κύπρου* χαρακτήριζε ως ενθαρρυντική την απάντησή του, «Η απάντησις του εντιμότατου υπουργού», 11/24-11-1917.

απέστειλαν τηλεγράφημα στον Βενιζέλο για τη συμπερίληψη και της Κύπρου στα ελληνικά αιτήματα,⁴⁰ ενώ σε Παγκύπρια Συνέλευση ετοιμάστηκε νέο ενωτικό ψήφισμα προς τον υπουργό Αποικιών.⁴¹ Ταυτόχρονα, Συνέλευση συγκάλεσαν και οι οθωμανοί κάτοικοι, που επίσης ετοίμασαν ψήφισμα για την παράταση του ισχύοντος καθεστώτος το νησί.⁴²

Σε αυτά τα πλαίσια άρχισε η σύνοδος του 1918, η οποία όμως ήταν σύντομη, αφού, όπως ανέφερε ο Αρμοστής στον εναρκτήριο του λόγο, το νομοθετικό έργο που παράχθηκε κατά το προηγούμενο έτος ήταν εξαιρετικά μεγάλο, ενώ η εισαγωγή για μελέτη ορισμένων νομοσχεδίων, τα οποία έτυχαν μερικής διαβούλευσης και θα επαναφέρονταν κατά την τρέχουσα σύνοδο τελικά αναβλήθηκε. Επιπρόσθετα, η εξέλιξη του πολέμου δεν επέτρεπε στην Κυβέρνηση να ασχοληθεί με νομοσχέδια τοπικού ενδιαφέροντος, τα οποία θα χρειαζόνταν λεπτομερή προεργασία και μακρές συζητήσεις. Για αυτό το λόγο, πρότεινε για εξέταση από το Συμβούλιο, εκτός από τον προϋπολογισμό, μόνο ενός τροποποιητικού νομοσχεδίου σχετικά με τη διευκόλυνση εξαγοράς γης για τις πολεμικές ανάγκες.⁴³ Χαρακτηριστικό του κλίματος που επικρατούσε ήταν ότι ακόμα και η έλλειψη νομοθετικού έργου και ο «ξηρός και συντομώτατος» εναρκτήριος λόγος θεωρήθηκε από τον τύπο της εποχής ως προάγγελος της ένωσης.⁴⁴

Η συζήτηση για την έγκριση του προσχεδίου της αντιφώνησης ήταν σύντομη, αφού σε αυτή εκφράζονταν απλά οι ευχαριστίες του Συμβουλίου για τον εναρκτήριο λόγο. Εντούτοις, αρκετή συζήτηση προκάλεσε η πρόταση του Ζαννέτου για εισαγωγή παραγράφου, σχετικά με το ενωτικό αίτημα, όπως προαναφέρθηκε, η οποία όμως καταψηφίστηκε με τις βρετανοτουρκικές ψήφους, ενώ η ομόφωνη έγκριση της αντιφώνησης συνοδεύτηκε με την ευχή από τον Ν. Πασχάλη, όπως αυτή ήταν η τελευταία αντιφώνηση σε βρετανό Αρμοστή στην Κύπρο.⁴⁵

Η σύνοδος κύλησε ήρεμα σε γενικές γραμμές, αφού, όπως προαναφέρθηκε, η νομοθετική εργασία ήταν ελάχιστη, ενώ ρόλο φαίνεται να διαδραμάτισε και η ασθένεια του Αρμοστή Clauson, με αποτέλεσμα να προεδρεύει των συνεδριών ο Αρχιγραμματέας Stevenson. Η λήξη της, σχεδόν δύο βδομάδες μετά την έναρξή της, λόγω και των ελάχιστων συζητήσεων, ιδιαίτερα από πλευράς των Ελλήνων, οφειλόταν και σε μεγάλο βαθμό στην πεποίθηση που δημιουργήθηκε ανάμεσά τους, και την οποία εξέφραζαν με κάθε ευκαιρία, ότι, πιθανόν, η σύνοδος αυτή να ήταν η τελευταία του Συμβουλίου, αφού

⁴⁰ «Υπέρ του κυπριακού ζητήματος», εφ. *Αλήθεια*, 24-11-1917.

⁴¹ «Τα κατά την Παγκύπριον Συνέλευσιν», εφ. *Αλήθεια*, 1-12-1917.

⁴² «Το εθνικό ζήτημα και οι Κύπριοι μουσουλμάνου», εφ. *Αλήθεια*, 7-12-1917.

⁴³ ΤΝΑ: CO69/34. Συνεδρία 2-4-1918.

⁴⁴ «Ζητήματα», και «Επί του εναρκτηρίου και της αντιφωνήσεως», εφ. *Αλήθεια*, 8-3-1918 και 29-3-1918.

⁴⁵ ΤΝΑ: CO69/34. Συνεδρία 3-4-1918.

θα επιτυγχανόταν η ένωση.⁴⁶ Το γεγονός ότι η σύνοδος ήταν «ξηρά, άγονος και εντελώς άκαρπος» σχολίασε και η εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου*, η οποία όμως τόνισε ότι το ενωτικό τους καθήκον το επιτέλεσαν «λίαν αξιολόγως» οι έλληνες βουλευτές.⁴⁷

Η εντύπωση της επικείμενης ένωσης κυριαρχούσε στο νησί, όπως επισημάνθηκε ήδη, ενώ το κλίμα ενισχύθηκε από τις αναμενόμενες συνεδρίες του Συνεδρίου της Ειρήνης. Ήδη στο νησί ήταν σε εξέλιξη «η πλέον φιλόδοξη πολιτική εκστρατεία από την άφιξη των Βρετανών»⁴⁸. Οι έλληνες βουλευτές ανέλαβαν πρωτοβουλίες ενίσχυσης του ενωτικού κινήματος, είτε μέσω της παροχής οικονομικής βοήθειας προς τη δοκιμαζόμενη Ελλάδα,⁴⁹ είτε προωθώντας το ζήτημα με διαβήματα και ανακοινωθέντα στον αγγλικό τύπο.⁵⁰ Αμέσως μετά την ανακωχή της πολεμικής σύρραξης, στις αρχές Νοεμβρίου 1918, ο Αρχιεπίσκοπος Κύριλλος Γ', με προκήρυξή του, ενημέρωνε «τον ελληνικόν λαόν της Κύπρου» για τη μετάβαση Πρεσβείας στο Λονδίνο, «υπέρ της επιτεύξεως της μίας μόνης και αναλλοιώτου θελήσεως του κυπριακού λαού, όπως ενωθή μετά της μητρός Ελλάδος».⁵¹ Η Πρεσβεία, η οποία αποτελείτο από τον Αρχιεπίσκοπο και τους οκτώ από τους εννέα έλληνες βουλευτές (ο Ευ. Ζήνων παρέμεινε στο νησί για λόγους υγείας της συζύγου του)⁵², αναχώρησε από την Κύπρο στις 5 Δεκεμβρίου 1918, ενώ υπεύθυνη τόσο για την οικονομική αρωγή της όσο και για τον έλεγχο των εξελίξεων στο νησί ήταν η Ιερά Σύνοδος, οι έλληνες πρώην βουλευτές και οι δήμαρχοι.⁵³ Από την άλλη, σκέψεις για αποστολή αντίστοιχης πρεσβείας έγιναν και από τη μουσουλμανική κοινότητα, «προς αντίπραξιν κατά των ενεργειών της ελληνικής», εντούτοις όμως δεν υλοποιήθηκαν, αφού προτιμήθηκε να τηρηθεί στάση αναμονής.⁵⁴

Παρά την απουσία σχεδόν όλων των ελλήνων βουλευτών, αλλά και το θάνατο, μετά από μακρά ασθένεια, του Αρμοστή Clauson την παραμονή της Πρωτοχρονιάς,⁵⁵ η νομοθετική σύνοδος για το 1919 άρχισε τις εργασίες της την Πρωταπριλιά, με

⁴⁶ Την πεποίθηση αυτή εξέφραζε ιδιαίτερα ο Ν. Πασχάλης, τόσο κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, όσο και της αντιφώνησης. Βλ. ενδεικτικά ΤΝΑ: CO69/34. Συνεδρίες 3 και 4-4-1918.

⁴⁷ «Η εφετεινή σύνοδος της Κυπριακής Βουλής», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 7/20-4-1918.

⁴⁸ G.S. Georghallides, *A political*, ό.π., σελ. 108.

⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά την προκήρυξή τους για τη διενέργεια εράνου υπέρ του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, «Προκήρυξις των βουλευτών προς τον κυπριακόν λαόν», εφ. *Αλήθεια*, 4-10-1918.

⁵⁰ «Σύσκεψις βουλευτών εν Λευκωσία», εφ. *Αλήθεια*, 4-10-1918.

⁵¹ Η ανακοίνωση: «Κυπριακή Πρεσβεία», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 3/16-11-1918.

⁵² Ο Ζήνων με επιστολή του προς τον Νικ. Κλ. Λανίτη, τον εξουσιοδοτούσε να υπογράψει εκ μέρους του «εν παντί εγγράφω, ούτινος η σύνταξις ήθελε θεωρηθή αναγκαία». Βλ. «Ο κος Ευγένιος Ζήνων», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/7-12-1918.

⁵³ Για τη δράση της Κυπριακής Πρεσβείας βλ. Χριστίνα-Εβελυν Χριστοδουλίδου, «Η Κυπριακή Πρεσβεία στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης, 1918-1920», στο Γ. Καζαμιάς και Π. Παπαπολυβίου (επ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ό.π.*, σσ. 129-153, G.S. Georghallides, *A political*, ό.π., σσ. 104-166, Γ.Π. Πικρός, *Ο Βενιζέλος, ό.π.*, σσ. 25-57.

⁵⁴ Βλ. «Επί μίας διαδόσεως» και «Ξενικά αντιδράσεις», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 10/23-11-1918 και 1/14-12-1918. Για τη στάση των Τούρκων μέχρι και τα μέσα του 1919 βλ. Χ. - Ε. Χριστοδουλίδου, *στο ίδιο*, σελ. 148.

⁵⁵ «Ταγματάρχης Κλώσον», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 22/4-1-1919.

προεδρεύοντα και πάλι τον Αρχιγραμματέα Stevenson.⁵⁶ Στον εναρκτήριο του λόγο ο Αρμοστέυων εξέφρασε από τη μια τη λύπη του για την απώλεια του Clauson και από την άλλη την ικανοποίησή του για τον τερματισμό των εχθροπραξιών, ευχαριστώντας ταυτόχρονα τις ένοπλες δυνάμεις της Βρετανικής Αυτοκρατορίας για την ασφάλεια και προστασία που παρείχαν στο νησί. Η κύρια νομοθετική εργασία του Συμβουλίου θα στηριζόταν στην έκθεση της Επιτροπής που ορίστηκε από τον τέως Αρμοστή για να διερευνήσει το μέγεθος, τις αιτίες και τα αποτελέσματα των οικονομικών υποχρεώσεων, ιδιαίτερα των χρεών, στο νησί. Με βάση τα συμπεράσματά της ετοιμάστηκαν τέσσερα νομοσχέδια που στόχο είχαν την προστασία των χρεωστών αλλά και των δανειστών. Επιπρόσθετα, προς συζήτηση τέθηκαν και άλλα νομοσχέδια, κυρίως τροποποιητικά, αλλά και ορισμένα που σχετίζονταν με την κατάργηση του στρατιωτικού νόμου και των επιπτώσεων που είχε προκαλέσει. Χαρακτηριστικό του κλίματος ήταν το γεγονός ότι δεν διορίστηκε επιτροπή για την προετοιμασία προσχεδίου αντιφώνησης, αλλά αυτή εγκρίθηκε αμέσως. Σε αυτήν εκφράστηκαν απλά οι ευχαριστίες του Συμβουλίου για τον εναρκτήριο λόγο.⁵⁷

Κατά τη συζήτηση του Προϋπολογισμού, διαφάνηκε, όσο ποτέ άλλοτε, η οικονομική πολιτική της Βρετανίας απέναντι του νησιού. Σύμφωνα με τον Αναπλ. Αρχιγραμματέα, ο οποίος παρουσίασε το σχετικό νομοσχέδιο ενώπιον του Συμβουλίου, σχεδόν στην ολότητά της η αύξηση που επήλθε στον προϋπολογισμό θα χρησιμοποιείτο για τις στρατιωτικές ανάγκες, ενώ ένα μικρό ποσό θα διατίθετο για την ανάπτυξη της Εκπαίδευσης και τη βελτίωση των δρόμων. Αυτός ήταν και ο κύριος λόγος που οδήγησε τον, μόνο παρόντα, έλληνα βουλευτή Ε. Ζήνωνα να διαμαρτυρηθεί, αφού ο προϋπολογισμός οδηγούσε στην υπερεκμετάλλευση των τοπικών πόρων για τις ανάγκες της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, ενώ, όπως τόνισε, «το νομοσχέδιο δεν ήταν μόνο ο καθρέφτης της κυβερνητικής πολιτικής, αλλά ταυτόχρονα και μια αποκάλυψη των μεθόδων και των τρόπων με τους οποίους η Κυβέρνηση επιθυμούσε να διενεργεί τις εργασίες της, και κριτήριο της γενικότερης πολιτικής της». Εντούτοις, παρά τις αντιρρήσεις του, ο Ζήνων δεν καταγέφυσε το νομοσχέδιο, αφού «αυτό που είχε προτεραιότητα τη συγκεκριμένη στιγμή δεν ήταν τα οικονομικά, αλλά τα ηθικά συμφέροντα του νησιού», υπονοώντας προφανώς την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα.⁵⁸

⁵⁶ Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Stevenson επιθυμούσε διακαώς να αρχίσει τις εργασίες του συμβουλίου το συντομότερο, στην απουσία των ελλήνων βουλευτών, γι' αυτό και σε επιστολή του στον υπουργό προειδοποιούσε ότι υπήρχε η πιθανότητα να συναντηθεί μαζί τους και να του ζητήσουν την αναβολή της έναρξης της συνόδου, παραθέτοντάς του μια σειρά από δικαιολογίες για να αρνηθεί. Βλ. TNA: CO69/191/17991. Stevenson προς Milner, Λευκωσία 4-3-1919.

⁵⁷ TNA: CO69/35. Συνεδρία 1-4-1919, όπου τόσο ο εναρκτήριος λόγος όσο και η αντιφώνηση.

⁵⁸ TNA: CO69/35. Συνεδρία 2-4-1919.

Πέρα από την επισήμανσή του αυτή, ο Ζήνων ανέφερε ότι θα καταγήςφιζε όλα τα προτεινόμενα νομοσχέδια, αφενός γιατί με την απουσία των υπολοίπων ελλήνων βουλευτών, η πλειοψηφία του πληθυσμού του νησιού δεν αντιπροσωπευόταν επαρκώς εντός του Συμβουλίου, και αφετέρου γιατί δεν επιθυμούσε να αναλάβει την ευθύνη για την υιοθέτηση των νόμων αυτών. Τόνισε βέβαια ότι αναγνώριζε την ύπαρξη *legal quorum* (νόμιμης απαρτίας), εντούτοις δεν θα συμμετείχε με οποιονδήποτε τρόπο στις συζητήσεις, κάτι που τήρησε μέχρι και το τέλος της συνόδου.⁵⁹

Η μόνη επιπλέον ενέργεια του έλληνα βουλευτή ήταν η υποβολή ψηφίσματος, με το οποίο ζητείτο η άδεια από την Κυβέρνηση για την απουσία των οκτώ ελληνικών μελών, που στηρίχτηκε και από τους βρετανούς βουλευτές. Αντίθετα, οι Οθωμανοί, αντιδρώντας στο σκοπό του ταξιδιού των ελλήνων συναδέλφων τους, υποστήριξαν ότι οι Οργανικοί Κανονισμοί δεν αναφέρονταν σε παραχώρηση άδειας απουσίας σε τόσο μεγάλο αριθμό βουλευτών, καταγήςφίζοντάς το, επισημαίνοντας επίσης ότι δεν έπρεπε να παραχωρηθεί σε αυτούς η βουλευτική αντιμισθία.⁶⁰

Οι συνεδρίες κύλησαν ήρεμα, αφού και οι τούρκοι βουλευτές, όπως συνήθιζαν εξάλλου, πέραν ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν παρενέβαιναν στις συζητήσεις, ούτε εναντιώθηκαν σε κάποιο σημείο. Η ανασφάλεια που απλωνόταν πάνω από όλη τη μουσουλμανική μειονότητα στο νησί, απόρροια της απογοήτευσης που ένοιωθαν από τη στάση των Βρετανών απέναντί τους, λόγω της προσφοράς του 1915, έκανε επιφυλακτικούς τους τούρκους βουλευτές, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν να συγκρουστούν μαζί τους. Παρά τις διαβεβαιώσεις των Βρετανών ότι η προσφορά της Κύπρου στην Ελλάδα το 1915 δεν θα επαναλαμβανόταν, εντούτοις, η πεποίθηση που δημιουργήθηκε σε αυτούς ότι η κατοχική δύναμη αναγνώρισε το ενωτικό αίτημα, παράλληλα με τη συνεχιζόμενη συμμαχία Ελλάδας και Βρετανίας στον πόλεμο κατά της Τουρκίας, τους επέφερε μεγαλύτερη ανασφάλεια.⁶¹ Βέβαια, η έγκριση των νομοσχεδίων πιθανόν να οφειλόταν και στο γεγονός ότι τα επίσημα μέλη αποτελούσαν πλειοψηφία, οπότε και οι Τούρκοι να απέφευγαν να έρθουν σε οποιασδήποτε κλίμακας σύγκρουση μαζί τους, γνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι οι Βρετανοί θα καταγήςφιζαν τις παρεμβάσεις ή προτάσεις τους. Έτσι, στην ολότητά τους τα προτεινόμενα νομοσχέδια εγκρίθηκαν, χωρίς οποιαδήποτε σημαντική τροποποίηση.⁶² Μοναδική περίπτωση καταγήςφισης νομοσχεδίου από τους τούρκους βουλευτές ήταν κατά τη συζήτηση του σχετικού με τις Αποζημιώσεις,

⁵⁹ TNA: CO69/35. Συνεδρία 3-4-1919.

⁶⁰ TNA: CO69/35. Συνεδρία 7-4-1919. Παρόμοια άδεια ζητήθηκε και το επόμενο έτος για τον Θ. Θεοδότου, ο οποίος παρέμεινε στο Λονδίνο, και παρά τις νέες αντιρρήσεις των Οθωμανών, εγκρίθηκε, βλ. TNA: CO69/37. Συνεδρία 3-5-1920.

⁶¹ Σ. Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι, ό.π.*, σσ. 93-96.

⁶² TNA: CO69/35. Συνεδρίες 3-4-1919 κ.ε.

με τη δικαιολογία ότι αφορούσε στρατιωτικές υποθέσεις, τις ευθύνες των οποίων δεν μπορούσαν να αποδεχτούν, εφόσον μέχρι τότε όλα οι στρατιωτικοί νόμοι επιβάλλονταν χωρίς την έγκριση του Συμβουλίου, με αποτέλεσμα να εγκριθεί μόνο με τις ψήφους των επίσημων μελών.⁶³ Τέλος, άξια αναφοράς είναι και η απόσυρση του νομοσχεδίου για τους αγροφύλακες από τον Δικηγόρο του Στέμματος, για περαιτέρω εξέταση, μετά από παρέμβαση του Irfan Bey.⁶⁴

Όπως προαναφέρθηκε, η ανάγκη για προσαρμογή του νησιού σε συνθήκες ειρήνης, επέβαλε τη συχνή σύγκληση του Συμβουλίου, σε διαφορετικές ημερομηνίες, και παρά την αναβολή επ' αόριστον των συνεδριών του, για τις σχετικές, επείγουσες, νομοθετικές εργασίες. Έτσι, στα τέλη Αυγούστου 1919, συγκλήθηκε σύνοδος για την έγκριση νομοσχεδίου για την παραχώρηση στην Κυβέρνηση του ελέγχου, και κατ' επέκταση της απαγόρευσης, εισόδου στο νησί, υπηκόων πρώην εχθρικών χωρών ή παραμονής τους σε αυτό, χωρίς άδεια.⁶⁵ Επίσης, εγκρίθηκε στα μέσα Νοεμβρίου τροποποιητικός νόμος για αυτοκινούμενα οχήματα και στα μέσα Δεκεμβρίου νόμος για την απέλαση πρώην εχθρών.⁶⁶ Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και σε δύο περιπτώσεις στις αρχές του 1920, όταν εγκρίθηκαν οι νόμοι για την ίδρυση εκκαθαριστικού γραφείου για τις εχθρικές περιουσίες και για ορισμένες επιπρόσθετες εξουσίες στην κυβέρνηση.⁶⁷ Άξιο αναφοράς πάντως είναι ότι στις τέσσερις προαναφερθείσες περιπτώσεις, παρόντες στις συνεδρίες ήταν μόνο τα επίσημα μέλη και ο Irfan Bey, ενώ στην περίπτωση της συζήτησης για την ίδρυση του εκκαθαριστικού γραφείου ήταν παρόντες και πέντε έλληνες βουλευτές (Ζαννέτος, Λανίτης, Σεβέρης και Πασχάλης που επέστρεψαν στην Κύπρο και ο Ζήνων), οι οποίοι και καταμήφισαν το νομοσχέδιο αφού ήταν «εντελώς άχρηστο, και άσκοπο, επειδή ο κυπριακός λαός κοιτάζει μόνο προς ένα σημείο μόνο, στην ικανοποίηση του νόμιμου και δίκαιου αιτήματός τους, της ένωσης με την μητέρα Ελλάδα».⁶⁸

Μετά τη λήξη της κανονικής συνόδου, η πολιτική κατάσταση στην Κύπρο παρέμενε ήρεμη, με τους κατοίκους να αναμένουν τις αποφάσεις του Συνεδρίου ενώ οι εφημερίδες παρακολουθούσαν τη δράση της Πρεσβείας.⁶⁹ Στα μέσα Ιουνίου 1919, όπως προαναφέρθηκε, η Βρετανία, με έντεχνο τρόπο, προκάλεσε την αντίδραση των Οθωμανών στα ελληνικά αιτήματα, αφού τους χρησιμοποίησε ως δικαιολογία για την αποτροπή της ένωσης. Αυτό ενισχύθηκε τόσο από την επιστολή του φιλοκυβερνητικού οθωμανού

⁶³ TNA: CO69/35. Συνεδρία 7-4-1919.

⁶⁴ TNA: CO69/35. Συνεδρία 4-4-1919.

⁶⁵ TNA: CO69/35. Συνεδρία 30-8-1919.

⁶⁶ TNA: CO69/35. Συνεδρία 17-11-1919 και 12-12-1919 αντίστοιχα.

⁶⁷ TNA: CO69/37. Συνεδρία 23-1-1920 και 12-2-1920 αντίστοιχα.

⁶⁸ TNA: CO69/37. Συνεδρία 23-1-1920.

⁶⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση της εφημερίδας *Φωνή της Κύπρου*, η οποία δημοσίευε τις ειδήσεις της Πρεσβείας σε τακτική στήλη με τον τίτλο «Ημερολόγιον πρεσβείας».

βουλευτή Irfan Bey, με την οποία διαμαρτυρόταν για τις ενέργειες της πρεσβείας, ζητώντας τη συνέχιση της βρετανικής κατοχής του νησιού, όσο και από τηλεγραφήματα με παρόμοιο περιεχόμενο.⁷⁰ Η κοινοποίηση των τουρκικών αυτών ενεργειών, όπως ήταν αναμενόμενο, όξυνε τα πνεύματα στο νησί.⁷¹ Λίγους μήνες αργότερα, στα μέσα Οκτωβρίου 1919, με στόχο την ενίσχυση των θέσεων της Πρεσβείας, συγκλήθηκε «Παγκύπρια Εθνική Συνέλευση» στη Λευκωσία, όπου εγκρίθηκε ψήφισμα προς τον υπουργό Αποικιών για την ένωση του νησιού με την Ελλάδα.⁷² Η επιστολή του πρωθυπουργού προς την Πρεσβεία στην οποία δηλωνόταν ότι το κυπριακό ζήτημα δεν θα απασχολούσε τις συνεδρίες της Συνόδου οδήγησε τους έλληνες αντιπροσώπους να επιστρέψουν στο νησί, πλην του Θεοδότου, ο οποίος παρέμεινε στο Λονδίνο.⁷³ Η επανέναρξη των συνομιλιών στο Παρίσι τον Φεβρουάριο 1920, οδήγησε στην επανασύσταση της Πρεσβείας και την απόφαση για αποστολή, πέραν του αρχιεπισκόπου και του δικηγόρου Αντώνιου Τριανταφυλλίδη, που αναχώρησαν για τη γαλλική πρωτεύουσα στα μέσα Μαρτίου, και των βουλευτών Ζαννέτου, Πασχάλη και Λανίτη, όπως και του Θεοδότου, που βρισκόταν ήδη στο Λονδίνο, για προώθηση της ένωσης.⁷⁴

Μέσα σε αυτό το κλίμα, άρχισαν οι εργασίες της συνόδου του 1920 με τον εναρκτήριο λόγο του Αρμοστή, πλέον, M. Stevenson, στις 19 Απριλίου. Ο νέος, αλλά έμπειρος στα τεκταινόμενα εντός της Κύπρου, Αρμοστής, ανέφερε, πέραν των νομοσχεδίων και του προϋπολογισμού, που κατέθεσε προς συζήτηση, και την απόφαση της Κυβέρνησης για αύξηση της μισθοδοσίας όλων των κυβερνητικών υπαλλήλων, αλλά και των συνταξιούχων, για να αντεπεξέλθουν στο κόστος διαβίωσης. Σημαντική ήταν η επιθυμία του για να μην τροποποιηθεί ο Εκπαιδευτικός νόμος, πριν υπάρξει μια ανεπίσημη διαβούλευση με τα αιρετά μέλη, παρά το γεγονός ότι πρότεινε αύξηση της χορηγίας για την Παιδεία κατά τρεις χιλιάδες λίρες περίπου.⁷⁵

Το προσχέδιο της αντιφώνησης, λόγω της συντομίας του, ετοιμάστηκε αυθημερόν. Σε αυτό εκφράζονταν απλά οι ευχαριστίες του Συμβουλίου προς τον Αρμοστή και εγκρίθηκε ομόφωνα από όλα τα παρόντα μέλη του (από τους Έλληνες, παρόντες ήταν μόνο οι Σεβέρης, Εμφιετζής και Λουίζου). Εντούτοις, ο Σεβέρης πρότεινε την εισαγωγή και δεύτερης παραγράφου σε αυτή, με την οποία οι έλληνες βουλευτές επιθυμούσαν να δηλώσουν στην Κυβέρνηση, ότι δεν θα συμμετείχαν σε οποιαδήποτε νομοθετική εργασία, ούτε επιθυμούσαν να προβεί αυτή σε ανάλογη, αφού η αλλαγή στο πολιτικό *status quo*,

⁷⁰ Χ.Ε. Χριστοδουλίδου, «Η Κυπριακή», *ό.π.*, σσ. 147-150.

⁷¹ «Επί μίας επιστολής του Ιρφάν Εφένδη», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 14/27-9-1919.

⁷² G.S. Georghallides, *A Political*, *ό.π.*, σσ. 127-128.

⁷³ *Στο ίδιο*, σσ. 143-145.

⁷⁴ Χ. Ρίχτερ, *Ιστορία*, *ό.π.*, σσ. 223-224.

⁷⁵ TNA: CO69/37. Συνεδρία 19-4-1920.

σύμφωνα με τις επιθυμίες του λαού, δηλαδή η ένωση με την Ελλάδα, επέκειτο. Ζητούσαν απλώς τη νομοθετική ρύθμιση μόνο των απαραίτητων μέτρων για την ομαλή λειτουργία της κυβερνητικής μηχανής. Με την πρόταση, όπως αναμενόταν, διαφώνησαν οι τούρκοι βουλευτές, με τον İrfan Bey, να θεωρεί ως δεδομένη την παραμονή της παρούσας πολιτικής κατάστασης στο νησί και την ανάγκη για συνέχιση του νομοθετικού έργου της Κυβέρνησης, καθήκον το οποίο τους εμπιστεύτηκαν οι εκλογείς τους. Η τελευταία αναφορά έδωσε την ευκαιρία και στους τρεις έλληνες βουλευτές να επαναλάβουν ότι στο Συμβούλιο εκλέχθηκαν με προμετωπίδα του εκλογικού τους προγράμματος την ένωση με την Ελλάδα, και κατ' επέκταση η πρότασή τους ήταν αντίστοιχη με τα αισθήματα της πλειοψηφίας. Η πρόταση καταψηφίστηκε από τους τούρκους και βρετανούς βουλευτές και απορρίφθηκε.⁷⁶

Παρά την εκφρασθείσα πρόθεσή τους για μη εμπλοκή τους στις συζητήσεις, όπως θα φανεί παρακάτω, συμμετείχαν κανονικά, τονίζοντας με κάθε ευκαιρία την αναμενόμενη ένωση με την Ελλάδα. Έτσι ο Σεβέρης, κατά τη συζήτηση για εισαγωγή του νομοσχεδίου για τον προϋπολογισμό, παρότι τον καταψήφισε, διότι δεν λαμβάνονταν υπόψη τα παράπονα των κατοίκων, ταυτόχρονα τόνισε ότι η επικείμενη εκπλήρωση των εθνικών πόθων των κατοίκων, θα έβαζε ένα τέλος στην αδικία αυτή. Ανάλογα έπραξαν και οι άλλοι δύο έλληνες βουλευτές, οι οποίοι τον υπερψήφισαν, αν και διαφωνούσαν σχεδόν με όλες τις πρόνοιές του, με την ελπίδα ότι αυτός θα ήταν ο τελευταίος που ψήφιζαν.⁷⁷

Όπως συνέβη και το προηγούμενο έτος, παρά την αναβολή επ' αόριστον των εργασιών της συνόδου, συγκλήθηκαν έκτακτες σύνοδοι τόσο στα τέλη Μαΐου 1920, ώστε να συζητηθούν κυρίως τα νομοσχέδια για το συμπληρωματικό προϋπολογισμό και το ψήφισμα για τη χορήγηση συγκεκριμένου ποσού για τις υδρευτικές ανάγκες του Κτήματος,⁷⁸ όσο και στα μέσα Σεπτεμβρίου για να συζητηθεί κυρίως το τροποποιητικό νομοσχέδιο για τη Δημοτική Εκπαίδευση, το οποίο συζητούνταν σε ανεπίσημες συσκέψεις των βουλευτών από τον Ιούνιο. Με τη συζήτηση διαφώνησαν τα ελληνικά μέλη, με τον Λουίζου να θεωρεί ότι ο χρόνος για μελέτη αυτού του σημαντικού ζητήματος δεν ήταν ο κατάλληλος, λόγω της απουσίας αρκετών αιρετών μελών (απουσίαζαν δύο τούρκοι βουλευτές και πέντε έλληνες). Οι Έλληνες, πέρα από αυτό, διαφωνούσαν με κύριες πρόνοιες του νομοσχεδίου, όπως τον τρόπο φορολόγησης και διορισμού των δασκάλων,⁷⁹

---

⁷⁶ Στο ίδιο.

⁷⁷ TNA: CO69/37. Συνεδρία 20-4-1920.

⁷⁸ TNA: CO69/37. Συνεδρίες 27 και 28-5-1920.

⁷⁹ Με το νομοσχέδιο, το οποίο απασχόλησε τον τύπο για αρκετές μέρες, διαφώνησαν και οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, οι δάσκαλοι, αποδοκιμάζοντάς το με ψήφισμά τους, «Οι διδάσκαλοι αποδοκιμάζουν το εκπαιδ. νομοσχέδιον», εφ. *Αλήθεια*, 29-5-1920. Βλ. επίσης, «Σκέψεις και κρίσεις επί του νέου περί παιδείας νομοσχεδίου», εφ. *Αλήθεια*, 29-5-1920,

με αποτέλεσμα, και μετά από πρόταση του Irfan Bey, το Συμβούλιο να ασχοληθεί με την εκπαίδευση πλην της ελληνικής και να υπερψηφιστεί το νομοσχέδιο, στην απουσία των ελλήνων μελών.⁸⁰ Τέλος, στα τέλη Οκτωβρίου, συγκλήθηκε μονοήμερη σύνοδος, με στόχο την έγκριση νομοσχεδίων για δημιουργία εκκαθαριστικού γραφείου για τις αυστριακές περιουσίες και διαχειριστή για τις βουλγαρικές, τα οποία εγκρίθηκαν, παρά την καταψήφισή τους από τα ελληνικά μέλη. Σύμφωνα με τον Λανίτη, η αντίρρησή τους οφειλόταν στο ότι οι συσκέψεις έπρεπε να γίνονταν «όχι στην αίθουσα του Νομοθετικού Συμβουλίου στη Λευκωσία, αλλά στην πόλη των Αθηνών και στη Βουλή των Αθηνών, από την οποία μόνο οι Κύπριοι από όλα τα μέλη του ελληνικού γένους εξαιρούνταν, αντίθετα με όλες τις ηθικές αξίες»⁸¹.

Η αδυναμία επιτέλεσης σημαντικού έργου στο εξωτερικό, και οι πρώτες αντιπαραθέσεις μεταξύ των μελών της Πρεσβείας σχετικά με την τακτική που έπρεπε να ακολουθηθεί οδήγησαν στη διάσπασή της. Οριστικό τέλος σε αυτήν έδωσε η δήλωση του υπουργού Αποικιών για την οριστική παραμονή της Κύπρου υπό βρετανική κατοχή, που προκάλεσε την αντίδραση των κατοίκων με συλλαλητήρια και ψηφίσματα διαμαρτυρίας.⁸² Παράλληλα, η αναπάντεχη αποτυχία του θερμού συμμάχου της κυπριακής υπόθεσης, Ελευθέριου Βενιζέλου, στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, και η απώλεια του ερείσματος που είχαν στην Βρετανία, επέβαλε την επιστροφή των μελών της Πρεσβείας στο νησί, και την επανεξέταση της πολιτικής που έπρεπε να ακολουθηθεί.⁸³ Και ενώ όλα συνηγορούσαν ότι έπρεπε να ακολουθηθεί μια πολιτική αναμονής, μέχρι τη βελτίωση των συνθηκών, αφού η βρετανική κυβέρνηση αντιμετώπιζε τόσο οικονομικά προβλήματα, όσο και την πολιτική αμφισβήτηση στην Ιρλανδία, Ινδία και Αίγυπτο, ενώ και η Ελλάδα ήταν απασχολημένη με την Μικρασιατική εκστρατεία, εντούτοις, το γεγονός ότι οι Κύπριοι ασκούσαν πολιτική με βάση το «συναισθηματικό εθνικισμό», όπως γράφει ο Γ. Γιωργαλλίδης, τους οδήγησε να σκληρύνουν τη στάση τους, υιοθετώντας αντιδραστική πολιτική. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την υποβολή των παραιτήσεων των ελλήνων βουλευτών, με επιστολή τους προς τον Αρμοστή στις 8 Δεκεμβρίου 1920,⁸⁴ τη διενέργεια συλλαλητηρίων και την αποστολή υπομνημάτων προς το Λονδίνο, αλλά και τη

⁸⁰ ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρίες 11 και 13-5-1920. Στη δεύτερη συνεδρία απείχαν, συνειδητά, όλοι οι έλληνες βουλευτές.

⁸¹ ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρία 22-10-1920.

⁸² «Παγκύπριοι διαμαρτυρία διά την απόφασιν», εφ. *Αλήθεια*, 23-10-1920.

⁸³ Χ. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 224-236, G.S. Georghallides, *A Political, ό.π.*, σσ. 146-166. Για τον επανακαθορισμό της πολιτικής καλούσε τους βουλευτές και ο τύπος, βλ. «Εις νέους αγώνας», εφ. *Αλήθεια*, 13-11-1920, «Επίσημον κυπριακόν δημοψήφισμα», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 5/18-12-1920.

⁸⁴ ΚΑΚ: SA1:1611/1920. Επιστολή ελλήνων βουλευτών προς Fenn, 8-12-1920.

διοργάνωση ενωτικού δημοψηφίσματος στις 25 Μαρτίου 1921.⁸⁵ Στις αναπληρωματικές εκλογές που προκηρύχθηκαν μετά την παραίτηση, υποψηφιότητα έθεσαν μόνο εννέα άτομα, όσα και οι θέσεις: οι οκτώ από τους εννιά παραιτηθέντες βουλευτές, πλην του Ευγένιου Ζήνωνος, ο οποίος λόγω φορολογικής εκκρεμότητας έχασε το δικαίωμά του, και ο παλιός βουλευτής Μιχαήλ Ηρ. Μιχαηλίδης.⁸⁶ Όπως ο Β. Πρωτοπαπάς παραθέτει, ο Αναπληρωτής Αρμοστής Fenn, αμέσως μετά την παραίτηση των βουλευτών «υποβάθμιζε την πρακτική της σημασία», αφού παρά τη συνεχή απουσία τους από τις συνεδρίες του Συμβουλίου για δύο χρόνια, δεν είχε επηρεαστεί η λειτουργία του, και θεωρούσε ότι οι έλληνες βουλευτές θα ακολουθούσαν πολιτική συνεχόμενων παραιτήσεων,⁸⁷ κάτι όμως που δεν συνέβηκε. Παράλληλα, με την επιστροφή του Αρχιεπισκόπου και των βουλευτών στο νησί, συστάθηκε η Κεντρική Επιτροπή Πολιτικού Αγώνα με τη σύνταξη και έγκριση Καταστατικού για τη λειτουργία της και την εκλογή Κεντρικού Συμβουλίου, με μέλη τον ηγούμενο Κύκκου Κλεόπα, και τους βουλευτές Ζαννέτο, Λανίτη, Οικονομίδα και Θεοδότου. Από τις πρώτες τους ενέργειες ήταν η αποστολή τηλεγραφήματος διαμαρτυρίας στον πρωθυπουργό της Βρετανίας, αλλά η επανάληψη της εμμονής τους στην ένωση.⁸⁸ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η απόφαση για συμμετοχή των βουλευτών στις εργασίες του Συμβουλίου πάρθηκε σε συνεδρία της Επιτροπής την ημέρα της έναρξης του Νομοθετικού, προφανώς για να προκαλέσουν επιπρόσθετες δυσκολίες στην Κυβέρνηση.⁸⁹ Η απόφαση για αποχή συνοδεύτηκε και από την πρόσκληση στο νησί του νέου υπουργού Αποικιών W. Churchill, μέσω υπομνήματος όπου του γνωστοποιούσαν την επανεκλογή τους, γεγονός που δήλωνε την υποστήριξη ολόκληρου του ελληνικού πληθυσμού στην πολιτική τους, ενώ έθεσαν και το ζήτημα της κατάταξης κύπριων εθελοντών στον ελληνικό στρατό για τον μικρασιατικό πόλεμο.⁹⁰ Πρέπει να σημειωθεί πάντως, ότι η απόφαση για αποχή από τις εργασίες του Συμβουλίου προκάλεσε αντιδράσεις σε μερίδα του τύπου, καθώς χαρακτηρίστηκε «άνανδρος» και «άστοχος, δυναμένη να αποβή λίαν επιζήμιος διά τον τόπον», υποδεικνύοντας ότι τα βουλευτικά καθήκοντα έπρεπε να διαχωριστούν από τις ενωτικές προσπάθειες.⁹¹ Οι αντιδράσεις αυτές ήταν δηλωτικές της απογοήτευσης που εμφανίστηκε, αλλά και των πρώτων ενδείξεων για την πολιτική προσπάθεια βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης, παράλληλα με το ενωτικό αίτημα.

⁸⁵ Για τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά την επιστροφή της Πρεσβείας στο νησί βλ. G.S. Georghallides, *A political*, ό.π., σσ. 167-220.

⁸⁶ Βλ. τη σχετική αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:1611/1920.

⁸⁷ Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική*, ό.π., σελ. 221.

⁸⁸ «Πολιτικός Αγών της Κύπρου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 13/26-2-1921. Παρατίθεται στο Θ. Παπαδόπουλλος, *Η διοργάνωση*, ό.π., σσ. 483-485.

⁸⁹ «Η συνδιάσκεψις των βουλευτών», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 20/5-3-1921.

⁹⁰ «Συνδιάσκεψις και αποφάσεις ελληνών βουλευτών», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 27/12-3-1921.

⁹¹ «“Ανανδρος απόφασις”» και «Επί της περί Αποχής αποφάσεως των Βουλευτών», εφ. *Αλήθεια*, 12-3-1921 και 19-3-1921.

Η σύνοδος του 1921 ξεκίνησε με την απουσία των ελλήνων βουλευτών, στα πλαίσια της πολιτικής της αποχής που αποφάσισαν να ακολουθήσουν. Στην εναρκτήριά του ομιλία ο Αρμοστής Stevenson αναφέρθηκε στην ανάπτυξη που παρατηρήθηκε στο νησί, που είχε ως αποτέλεσμα και την αύξηση των εσόδων σε αριθμό που αποτελούσε επίδοση στην ιστορία. Αυτό οφειλόταν τόσο στην ικανοποιητική σοδειά, όσο και στο εμπόριο. Ο Αρμοστής προσπαθούσε να παρουσιάσει το ιδανικό περιβάλλον το οποίο δημιουργήθηκε στο νησί μεταπολεμικά και την περαιτέρω ανάπτυξη που αναμενόταν, σε αντίθεση με την άσχημη οικονομική κατάσταση των υπολοίπων κρατών της Ευρώπης, ανάμεσά τους και της Ελλάδας. Εξίσου σημαντικό είναι και το γεγονός ότι δεν έγινε οποιαδήποτε αναφορά στη νέα πολιτική κρίση που ξέσπασε, ούτε στην απουσία των ελλήνων βουλευτών από τις συνεδρίες. Η αντιφώνηση, η οποία ετοιμάστηκε αυθημερόν από το σύνολο των μελών του Συμβουλίου εξέφραζε απλώς τις ευχαριστίες προς τον Αρμοστή για τον εναρκτήριό του λόγο.⁹²

Αξιοπρόσεκτη ήταν η πέραν των 150,000 λιρών εκτίναξη των εξόδων της Κυβέρνησης, ποσό που αντιστοιχούσε κυρίως σε αύξηση της μισθοδοσίας των κυβερνητικών υπαλλήλων και στην εκτέλεση δημοσίων έργων. Σημαντική αύξηση παρατηρήθηκε και στη χορηγία για την εκπαίδευση των μουσουλμάνων, ως αποτέλεσμα και της τροποποίησης του σχετικού νόμου το προηγούμενο έτος, για το οποίο ευχαρίστησαν οι οθωμανοί βουλευτές τον Αρμοστή, τόσο για την ανάπτυξη της εκπαίδευσής τους, όσο και για την ικανοποιητική διακυβέρνηση του νησιού υπό τις οδηγίες του. Ταυτόχρονα, προνοήθηκε παρακράτηση ποσού περίπου 20,000 λιρών για τα ελληνικά σχολεία, σε περίπτωση που τροποποιείτο αντίστοιχα και ο νόμος για αυτά.⁹³ Αυτό θα μπορούσε να εκληφθεί και ως μια έμμεση πίεση προς τους έλληνες βουλευτές να αποδεχτούν τους όρους της Κυβέρνησης ώστε να καρπωθούν αυτό το σημαντικό ποσό, ενώ δήλωνε και την πεποίθηση των Βρετανών για σύντομη επιστροφή τους στα βουλευτικά έδρανα. Επιπρόσθετα, η ευαρέσκεια των τούρκων βουλευτών προς τον Αρμοστή ήταν έμμεση ψήφος εμπιστοσύνης προς τη βρετανική διοίκηση του νησιού, σε αντίθεση με την ελληνική στάση.

Στις συνεδρίες που ακολούθησαν, παρουσιάστηκαν αρκετά νομοσχέδια, τα οποία, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, εγκρίθηκαν ομόφωνα και χωρίς καθόλου συζήτηση. Είναι αξιοσημείωτο για το μόνο νομοσχέδιο που τέθηκε σε ψηφοφορία, η διαφωνία οφειλόταν στο ποσό του προστίμου που θα επιβαλλόταν και όχι σε οποιαδήποτε σοβαρή διάσταση

⁹² TNA: CO69/37. Συνεδρία 7-3-1921.

⁹³ TNA: CO69/37. Συνεδρία 8-3-1921.

απόψεων.⁹⁴ Επιπρόσθετα, όπως καθιερώθηκε, συγκλήθηκαν, πέραν της κύριας, και άλλες σύνοδοι με στόχο την παρουσίαση και έγκριση νομοσχεδίων, τα οποία δεν είχαν ετοιμαστεί έγκαιρα. Έτσι, κατά το 1921, συγκλήθηκαν άλλες δύο σύνοδοι, μια στα μέσα Μαΐου, για εξέταση κυρίως του συμπληρωματικού προϋπολογισμού, και αρκετών άλλων νομοσχεδίων, τα οποία όμως δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως επείγοντα⁹⁵ και μια στα μέσα Οκτωβρίου, για τη σύσταση εκκαθαριστικού γραφείου για τις συγγκικές περιουσίες, ένα νομοσχέδιο που είχε επείγουσα μορφή.⁹⁶ Ενδεικτικό της αδιαφορίας του τύπου για τις εργασίες του Συμβουλίου ήταν το γεγονός ότι ελάχιστες ήταν οι αναφορές σε αυτές, αφού οι εφημερίδες επικεντρώθηκαν στις προσπάθειες για την επιτυχία του ενωτικού δημοψηφίσματος που διεξήχθη στις 25 Μαρτίου 1921, την εκατοστή επέτειο από την έναρξη της ελληνικής επανάστασης του 1821.⁹⁷ Στη γενική αδιαφορία για τις εργασίες του Συμβουλίου πέρασε απαρατήρητη και η έγκριση νομοσχεδίων, όπως το σχετικό με τις Παρελάσεις και τις Διαδηλώσεις, αλλά και το «περί Στασιαστικών δημοσιευμάτων», που επέβαλλαν αυστηρά περιοριστικά μέτρα.

Συμπερασματικά, η νομοθετική περίοδος που κάλυψε την πενταετία 1917-1921 ήταν πολύ ιδιαίτερη. Στις συνόδους, οι έλληνες βουλευτές ακολούθησαν αντιδραστική πολιτική, με τη διαφωνία τους στα κυβερνητικά νομοσχέδια. Η καταγγελία της συνθήκης του 1878, το 1914, και η προσφορά στην Ελλάδα του 1915, έκαναν τους Έλληνες της Κύπρου να θεωρούν την επίτευξη της ένωσης πιο προσιτή από ποτέ. Έτσι, με κάθε ευκαιρία οι έλληνες βουλευτές αναφέρονταν στην επικείμενη ένωση με τη «μητέρα πατρίδα» γεγονός, που σε συνάρτηση με τις ραγδαίες διαλυτικές αρνητικές εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, διόγκωνε τις ανασφάλειες των τούρκων συναδέλφων τους. Η κύρια πολιτική δραστηριότητα των ελλήνων βουλευτών επικεντρωνόταν εκτός του Συμβουλίου, με αποτέλεσμα, λόγω και της πολύμηνης απουσίας τους, αλλά και της πολιτικής της αποχής που ακολούθησαν το 1921, αυτό να υπολειπεται, αφού οι Βρετανοί από μόνοι τους είχαν «νόμιμη πλειοψηφία». Από την άλλη, οι οθωμανοί βουλευτές δεν ήταν πρόθυμοι να έρθουν σε ρήξη με τους Βρετανούς εντός του Συμβουλίου, κάτι που πιθανόν θα επέφερε περισσότερα προβλήματα στις σχέσεις τους. Ήδη, η προσφορά του 1915, σε συνάρτηση με την προσάρτηση του νησιού στη Βρετανία, τη σύσφιξη των σχέσεων της βενιζελικής Ελλάδας με το Ηνωμένο Βασίλειο, και την εμπλοκή των δύο χωρών ως συμμάχων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρότι

⁹⁴ TNA: CO69/37. Συνεδρία 11-3-1921.

⁹⁵ TNA: CO69/37. Συνεδρίες 23-5-1921 μέχρι 10-6-1921.

⁹⁶ TNA: CO69/37. Συνεδρία 15-10-1921.

⁹⁷ Για το ενωτικό δημοψήφισμα του 1921, βλ. Θεόδωρος Παπαδόπουλος (επιμέλεια-πρόλογος), *Ενωτικόν δημοψήφισμα 1921*, Λευκωσία 2003.

δεν διαφοροποιούσε τη συμπεριφορά τους ή τις σχέσεις τους με τα επίσημα μέλη, εντούτοις πολλαπλασίαζε το αίσθημα ανασφάλειας για την τύχη της κοινότητάς τους.

Χρίστος Κ. Κυριακίδης

13. Η περίοδος της υποαντιπροσώπευσης (1921-1925)

Οι εκλογές της περιόδου

Η ένταση μεταξύ των Ελλήνων Κυπρίων και της Κυβέρνησης, έφτασε σε όρια οξύτητας μετά τις μαχητικές διαδηλώσεις του Μαρτίου 1921 στη Λευκωσία, που κατέληξαν σε συγκρούσεις με την Αστυνομία και προκάλεσαν και την απέλαση, τον Απρίλιο του 1921, του μανιάτη δημοσιογράφου και πολιτευτή Νικόλαου Καταλάνου, με τη δικαιολογία ότι αποτελούσε «κίνδυνον εις την ειρήνην και ευταξίαν της Νήσου»¹. Σε αυτό το κλίμα προκηρύχθηκαν οι εκλογές για το Νομοθετικό Συμβούλιο, για τον Νοέμβριο 1921. Οι έλληνες πολιτευτές είχαν ήδη προαναγγείλει, ως συνέπεια της αντιδραστικής τους πολιτικής, την αποχή τους από τις εκλογές. Την πολιτική αυτή, παρότι υποστήριζαν οι ισχυροί πολιτευτές της εποχής (Θεοφάνης Θεοδότου και Νεοπτόλεμος Πασχάλης), την επέκριναν άλλοι πολιτευόμενοι, που προετοιμάζονταν ακόμα και για να θέσουν υποψηφιότητα, αλλά και η έγκυρη εφημερίδα *Αλήθεια*, η οποία είχε αντιδράσει από την εποχή της απόφασης για αποχή από τις συνεδρίες του 1921.² Τελικώς, με παρέμβαση του Αρχιεπισκόπου, σε σύσκεψη τον Σεπτέμβριο 1921 της «Παγκύπριας Εθνοσυνέλευσης», υιοθετήθηκε επίσημα και ομόφωνα η απόφαση για αποχή από τις εκλογές και η σύσταση του «Παγκύπριου Εθνικού Συμβουλίου», ενός αιρετού σώματος, για το συντονισμό του ενωτικού αγώνα.³

Έτσι, την ημέρα της υποβολής υποψηφιοτήτων μόνο δύο μαρωνίτες, ο βικάριος Ιωάννης Μιχαήλ Cirilli και ο καθηγητής Ιωσήφ Μιχαήλ Τριανταφυλλίδης έθεσαν υποψηφιότητα. Εντούτοις, ο διοικητής Λευκωσίας απέρριψε την υποψηφιότητά τους ως άκυρη, επειδή ένας από τα πρόσωπα που τους πρότεινε δεν είχε αυτό το δικαίωμα.⁴ Επρόκειτο για τον Διευθυντή Παιδείας Canon Newham, γεγονός που συνέδεε τις υποψηφιότητες με προσπάθεια της κυβέρνησης, και προσωπικά του Αρμοστή Stevenson, να παρέμβουν στις διαδικασίες. Το «εκλογικό φιάσκο», όπως ο Γιωργαλλίδης το χαρακτήρισε, δεν αποθάρρυνε τον Αρμοστή, αφού η διαδικασία επαναλήφθηκε, με αποτέλεσμα οι δύο μαρωνίτες να ανακηρυχθούν άνευ ανθυποψηφίων στην εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας.⁵ Για τις οθωμανικές έδρες, εκλογές έγιναν και στις

¹ «Διά την απέλασιν του κου Καταλάνου», εφ. *Αλήθεια*, 16-7-1921.

² Ενδεικτικό της απογοήτευσης και της διχογνωμίας που επικρατούσε για τον τρόπο διεκδίκησης του ενωτικού πόθου είναι το άρθρο της εφημερίδας *Πάφος*, με τίτλο «Η μέλλουσα κατεύθυνσις του πολιτικού αγώνος», 23/6-10-1921, όπου αναφέρεται στην αποτυχία του στόχου τόσο μέσω της κυβερνητικής συνεργασίας, όσο και της αποχής.

³ G.S. Georghallides, *A political, ό.π.*, σσ. 195-210, Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 223-225.

⁴ ΚΑΚ: SA1:1101/1921. Βαγλύ προς Fenn, Λευκωσία 3-11-1921.

⁵ ΚΑΚ: SA1:1416/1921. Βαγλύ προς Fenn, Λευκωσία 28-11-1921. Για τις προσπάθειες του Stevenson βλ. G.S. Georghallides, *στο ίδιο*, σσ. 209-211.

τρεις εκλογικές περιφέρειες. Στη Λευκωσία-Κερύνεια και Λάρνακα-Αμμόχωστο οι μέχρι τότε βουλευτές, Moussa Irfan Bey και Mustafa Hami, αντίστοιχα, επανεκλέχθηκαν με μεγάλη διαφορά. Αντίθετα, στην περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου ο Ahmed Said έχασε την έδρα του από τον προκάτοχό του, Dr. Eyioub Moussa.⁶

Οι αναπληρωματικές εκλογές προκηρύχθηκαν για το τέλος Δεκεμβρίου 1922, με το Νομοθετικό Συμβούλιο πάντως, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, να συνεδριάζει κανονικά. Στο μεταξύ, οι έλληνες πολιτευτές προέβησαν στην επανασύσταση της «Πολιτικής Οργάνωσης», την εκλογή των μελών του «Εθνικού Συμβουλίου», και την ετοιμασία νέου ενωτικού υπομνήματος προς τον υπουργό Αποικιών. Όμως, οι ειδήσεις που έφταναν από το μικρασιατικό μέτωπο δεν ήταν ενθαρρυντικές, ενώ αισθήματα οικτρής απογοήτευσης προκάλεσε η κάθοδος στο νησί των πρώτων προσφύγων από τις απέναντι μικρασιατικές ακτές.⁷

Η βαριά πένθιμη σκιά από τις στάχτες της Σμύρνης κάλυψε και τους κυπριακούς ορίζοντες, επισκιάζοντας και το όραμα της ένωσης. Η συνάντηση του Οκτωβρίου του 1922 του Νεοπτόλεμου Πασχάλη με τον Ελευθέριο Βενιζέλο στο Λονδίνο και η δήλωση του δευτέρου ότι δεν προτίθετο να θέσει το Κυπριακό στις διαπραγματεύσεις, αλλά και η ελληνική καταστροφή στη Μικρασία, έθετε πλέον μεγάλα διλήμματα στους πολιτευτές για τη συνέχιση της «απορριπτικής πολιτικής» ή την προσέγγιση με τους Βρετανούς, με αίτημα πλέον την παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών, μέχρι την επίτευξη της ένωσης με την Ελλάδα. Εντούτοις, μη επιθυμώντας ή μη έχοντας την ικανότητα να χαράξουν νέα πολιτική υπό καθεστώς πίεσης, που προσπάθησε να εντείνει και η κυβέρνηση, με την εξορία του δημάρχου Λάρνακας και πρώην βουλευτή Φίλιου Ζαννέτου από την Κύπρο, συνέχισαν την «πολιτική της αποχής» από το Νομοθετικό Συμβούλιο. Έτσι ο Ν. Πασχάλης, με «μια αρχηγική κίνηση», όπως την χαρακτήρισε ο Β. Πρωτοπαπάς, μέσω ανοικτής επιστολής, κάλεσε τους κατοίκους να απέχουν από τις εκλογές.⁸

Παρά τις εκκλήσεις όμως της πολιτικής ηγεσίας, κατά την υποβολή υποψηφιοτήτων, παρουσιάστηκαν 14 έλληνες υποψήφιοι, διευκολύνοντας και την τακτική του Αρμωστή Stevenson για «απομόνωση και περιθωριοποίηση της παραδοσιακής πολιτικής ηγεσίας των Ελληνοκυπρίων»⁹. Οι υποψηφιότητες αυτές είχαν να κάνουν κυρίως με την εξυπηρέτηση προσωπικών φιλοδοξιών, ως επί το πλείστον, παρά με ξεκάθαρη πολιτική άποψη.

⁶ ΚΑΚ: SA1:1099/1921. Stevenson προς Churchill, 16-11-1921.

⁷ Χ. Κυριακίδης, «Καθήκον», *ό.π.*

⁸ Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σελ. 230. Το άρθρο του Ν. Πασχάλη, «Ο λαός και το Νομοθετικόν. Ας μη το ανασύρη από του τάφου» δημοσιεύτηκε στην εφ. *Ελευθερία*, 14/27-12-1922.

⁹ Β. Πρωτοπαπάς, *στο ίδιο*, σελ. 231.

Πέρα από την περιφέρεια Λάρνακας-Αμμοχώστου, όπου τέθηκαν τρεις μόνο υποψηφιότητες, του λαρνακέα έμπορου και δημοσιογράφου Οδυσσέα Ευρυβιάδη, γνωστού ως *Wideson*, και των γεωργών Μιχαήλ Τιγγιρίδη από τα Λεύκαρα και Ιωάννη Φωτιάδη από τον Άγιο Θεόδωρο Καρπασίας, οι οποίοι και ανακηρύχθηκαν βουλευτές, στις υπόλοιπες έγιναν εκλογές. Στην πρώτη εκλογική περιφέρεια τη μια κενή βουλευτική έδρα διεκδίκησαν οκτώ (8!) πρόσωπα, από τα οποία όμως τα τρία απορρίφθηκαν για «τεχνικούς λόγους». Τελικά εκλέχθηκε ο γαιοκτήμονας Χατζηευτύχιος Χατζηπροκόπης, κοινοτάρχης του χωριού Δευτερά της Ορεινής. Τέλος, για την εκλογική περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου υποβλήθηκαν επτά υποψηφιότητες, με τις θέσεις τελικά να καταλαμβάνουν οι γεωργοί Λάμπρος Χριστοδούλου και Χατζηστυλλής Χατζηγεώργη, από τη Λόφου και τον Άγιο Αθανάσιο αντίστοιχα, και ο παφίτης καπνεργοστασιάρχης Ηλίας Ηλιάδης, με μικρή διαφορά από τους υπολοίπους.

Ως προς την εκλογική συμμετοχή, ο μεγάλος όγκος του εκλογικού σώματος υπάκουσε στις εκκλήσεις της πολιτικής του ηγεσίας και απείχε. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι στην εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας-Κερύνειας μόλις το 6,76% των εκλογέων ψήφισε, ενώ στη Λεμεσό-Πάφο, αυτό έφτασε το 9,41%. Ενδεικτικό της αποδοκιμασίας των ψηφοφόρων ήταν και το γεγονός ότι όλοι οι υποψήφιοι, πλην του Χατζηπροκόπη, έλαβαν περισσότερες μαύρες ψήφους παρά λευκές. Από το αποτέλεσμα αξιοσημείωτο ήταν ότι η πλειοψηφία του Συμβουλίου απαρτιζόταν από γεωργούς (τέσσερεις), ενώ μόλις δύο ήταν οι δικηγόροι. Επιπρόσθετα, το Συμβούλιο εκπροσωπούσε όλες τις επαρχίες του νησιού, ενώ αξίζει να αναφερθεί ότι για πρώτη φορά εκλέχθηκαν βουλευτές που ζούσαν σε χωριά της υπαίθρου.¹⁰

Τον Απρίλιο του 1924, ο Οδυσσέας Ευρυβιάδης, απογοητευμένος από την αδυναμία του Συμβουλίου να επηρεάσει την κυβερνητική πολιτική, παραιτήθηκε από τη βουλευτική του θέση, διαμαρτυρόμενος τόσο για την οικονομική πολιτική, όσο και για τη μη παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών.¹¹ Η παραίτηση του Ευρυβιάδη, του «επταδικού» που προσέγγιζε περισσότερο την εικόνα του παραδοσιακού βουλευτή, ήταν μια νίκη εντυπώσεων, όπως την χαρακτήρισε ορθά ο Πρωτοπαπάς, την οποία όμως το Εθνικό Συμβούλιο δεν κατάφερε να εκμεταλλευτεί επιμένοντας στην αποχή. Υπήρξαν βέβαια και οι αντίθετες απόψεις, που πρότειναν την υποβολή υποψηφιότητας από μέλος του Εθνικού Συμβουλίου, το οποίο αφού εκλεγόταν με μεγάλη πλειοψηφία, να υπέβαλλε

¹⁰ Για τις εκλογές βλ. την αλληλογραφία στο ΚΑΚ: SA1:1240/1922.

¹¹ G.S. Georghallides, *A political, ό.π.*, σσ. 314-315. Η επιστολή παραίτησής του στο ΚΑΚ: SA1:670/1924. Ευρυβιάδης προς Stevenson, 17-4-1924.

έπειτα την παραίτησή του.¹² Αυτό αφενός θα δήλωνε την ισχύ του Εθνικού Συμβουλίου, αφετέρου θα τόνιζε και την αντίδραση τους στο υπάρχον σύστημα.

Στις αναπληρωματικές εκλογές του Οκτωβρίου 1924, υποβλήθηκαν οκτώ υποψηφιότητες, από τις οποίες οι δύο απορρίφθηκαν. Την έδρα κατέλαβε ο λαρνακάας έμπορος Αντώνιος Λευκονοιτζιάτης με 1,041 λευκές ψήφους και 1,102 μαύρες. Ψήφισε το 14,3% του εκλογικού σώματος.¹³

Η συζήτηση εντός του Συμβουλίου

Η σύνοδος του 1922 συγκλήθηκε στις αρχές Μαρτίου, με παρόντες τα επίσημα, τα μωαμεθανικά μέλη και τους δύο μαρωνίτες. Έτσι, όπως συνέβηκε και στις προηγούμενες συνόδους, τα επίσημα μέλη αποτελούσαν «νόμιμη πλειοψηφία», μπορούσαν δηλαδή να υιοθετήσουν τα προτεινόμενα νομοσχέδια χωρίς απαραίτητα την έγκριση των υπολοίπων μελών. Ο Stevenson, σε μια σχεδόν πανομοιότυπη εναρκτήρια ομιλία με την προηγούμενη χρονιά, αναφέρθηκε στην ανάπτυξη που επιτεύχθηκε, παρά τη μείωση των εμπορικών δραστηριοτήτων, λόγω και της γενικότερης μεταπολεμικής οικονομικής δυσπραγίας, αλλά και στην αντίστοιχη μείωση της αγροτικής παραγωγής στο νησί, που οφειλόταν στις ασυνήθιστες καιρικές συνθήκες. Αναφέρθηκε επίσης στα μέτρα που έλαβε η Κυβέρνησή του για ανάπτυξη, με την άρση ορισμένων εμπορικών περιορισμών και τη μετάκληση ειδικού για την ανόρυξη αρδευτικών έργων. Η αντιφώνηση, όπως τα προηγούμενα χρόνια, εξέφραζε απλώς τις ευχαριστίες του Συμβουλίου για την εναρκτήρια ομιλία και εγκρίθηκε αυθημερόν και χωρίς συζήτηση.¹⁴

Η έναρξη του Συμβουλίου παρουσιάστηκε στον τύπο με μικρές αναφορές, αφού συνέπεσε χρονικά, όχι τυχαία, με την πρώτη συνεδρία του Εθνικού Συμβουλίου (16 Μαρτίου), υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου.¹⁵ Δεν έλειψαν, όμως, τα ειρωνικά σχόλια των εφημερίδων στον ισχυρισμό του Αρμοστή για την ευημερία του νησιού, με την ταυτόχρονη παράθεση των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε το νησί.¹⁶

Αντίστοιχη παρατήρηση έκανε και ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου Dr. Eyioub στη συζήτηση για εισαγωγή του προϋπολογισμού προς μελέτη,¹⁷ σε μια προσπάθεια, στο

¹² Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σελ. 241. Παρόμοια άποψη παραθέτει και ο G.S. Georghallides, *στο ίδιο*, σσ. 315-316.

¹³ ΚΑΚ: SA1:941/1924. Greenwood προς Fenn, Λάρνακα 16-10-1924.

¹⁴ ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρία 7-3-1922.

¹⁵ Εφ. *Πάφος*, 10-3-1922. Βλ. επίσης «Η Ιστορική ημέρα της 3^{ης} Μαρτίου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 5/18-3-1922.

¹⁶ «Φαντασιώδης ευημερία», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 26/11-3-1922.

¹⁷ Η συζήτηση του προϋπολογισμού ξεκίνησε με την αναφορά του Αρχιγραμματέα στην καινοτομία, που αφορούσε το χρονικό ορίζοντα του οικονομικού έτους. Συγκεκριμένα, για το 1923, το οικονομικό έτος θα συμβάδιζε με το ημερολογιακό, δηλαδή θα ξεκινούσε 1^η Ιανουαρίου και θα έληγε την 31^η Δεκεμβρίου. Έτσι, ο υπό μελέτη προϋπολογισμός θα αφορούσε μόνο εννέα μήνες.

πλαίσιο του δυνατού, να ασκήσει εποικοδομητική αντιπολίτευση. Ο οθωμανός βουλευτής, τόνισε την απογοήτευσή του για την κατάσταση της οικονομίας και του εμπορίου, και των γεωργών ειδικότερα, προτείνοντας ως λύσεις την επιβολή *moratorium* στις εκποιήσεις περιουσιών και τον «επαναπατρισμό κυπριακών κεφαλαίων», από το Λονδίνο. Ως συνήγορος της Κυβέρνησης προσέτρεξε ο συνάδελφός του, και υπάλληλος της Κυβέρνησης ως διευθυντής του *Enkaf, Irfan Bey*, «διορθώνοντας», όπως ανέφερε, «τον αξιότιμο φίλο του», εκφράζοντας την ικανοποίησή του για το ότι η οικονομική κατάσταση της Κύπρου ήταν καλύτερη από άλλες χώρες, και ευχαριστώντας την Κυβέρνηση για αυτό.¹⁸ Ο παφίτης βουλευτής πραγματοποίησε και άλλα, ανάλογα σχόλια, τόσο στις συζητήσεις για τον προϋπολογισμό, όσο και σε άλλα νομοσχέδια. Αρκετές ήταν, παράλληλα, και οι παρεμβάσεις του *Irfan Bey*, με στόχο τη δικαιολόγηση της βρετανικής πολιτικής για κάθε περίπτωση ξεχωριστά. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις της αναφοράς του *Eyüüb* στην ανάγκη μείωσης των δικαστικών και δικηγορικών τελών με τον *Irfan* να αντιδρά, και να ζητά τη διατήρηση των υψηλών τελών, ώστε να αποφεύγονται οι πολλές δικαστικές αγωγές.¹⁹

Η αντιπολιτευτική στάση του *Dr. Eyüüb* συνεχίστηκε, όπως προαναφέρθηκε και κατά τη συζήτηση των νομοσχεδίων, με τα οποία διαφωνούσε και τα καταψήφισε, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις είχε και τη σύμφωνη γνώμη των υπολοίπων αιρετών βουλευτών. Μόνο σε μια περίπτωση όλοι οι αιρετοί βουλευτές καταψήφισαν νομοσχέδιο, και αυτό αφορούσε στη διαφωνία τους με την παραχώρηση στον ταχυδρομικό πράκτορα του δικαιώματος να προβαίνει σε εκτιμήσεις των εισαγόμενων ειδών, που θα καθόριζαν και τον αντίστοιχο δασμό. Σε μια άλλη περίπτωση συμφώνησαν μαζί του οι μαρωνίτες βουλευτές, καταψηφίζοντας το νόμο περί μηχανοκινήτων, αφού θεωρούσαν ότι οι αυξημένες άδειες κυκλοφορίας που επέβαλλε θα μείωναν τις εισαγωγές αυτοκινήτων.²⁰

Οι τεταμένες σχέσεις των δύο τούρκων βουλευτών διαφάνηκαν και κατά τη συζήτηση για το κονδύλι του Νομοθετικού Συμβουλίου, αποκαλύπτοντας και τις δύο τάσεις που επικρατούσαν στην τουρκική μειονότητα του νησιού. Ο *Eyüüb* ζήτησε από την Κυβέρνηση την ετοιμασία ενός νομοσχεδίου για «σωστή εκλογή μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου, κατάλληλου για συνταγματικές κυβερνήσεις», τονίζοντας ότι τα μέλη του Συμβουλίου είναι οι αντιπρόσωποι του λαού και ως τέτοιοι πρέπει να εκλέγονται ελεύθερα από οποιαδήποτε πιθανή επιρροή». Ουσιαστικά, κατήγγελλε εμμέσως παρεμβάσεις κατά

¹⁸ TNA: CO69/37. Συνεδρία 8-3-1922. Ο *Eyüüb* ήταν και ο μόνος που ψήφισε κατά της εισαγωγής του προϋπολογισμού προς μελέτη. Τη στάση του επικρότησε η εφ. *Πάφος*: «Τα Πρακτ. του Νομοθετικού», 31-3-1922, τονίζοντας, παράλληλα, ότι δεν λαμβανόταν υπόψη από την κυβέρνηση.

¹⁹ TNA: CO69/37. Συνεδρία 8-3-1922.

²⁰ TNA: CO69/37. Συνεδρία 9-3-1922.

τις πρόσφατες εκλογές, αφού η εκλογή του αντιμετώπισε αρκετές δυσκολίες, που δεν άρμοζαν σε ένα συνταγματικά κυβερνούμενο κράτος. Η ειρωνική αντίδραση του Irfan Bey στην αναφορά του Παφίτη βουλευτή έκανε κατανοητό προς τα πού στρέφονταν τα πυρά του δεύτερου.²¹ Ο Irfan, ο οποίος, λόγω και της φιλοκυβερνητικής του στάσης ήδη από τα πρώτα χρόνια της πολιτικής του δράσης, ανταμείφθηκε από τους Βρετανούς με το διορισμό του ως εκπροσώπου του Enkaf το 1904, απέκτησε μεγάλη δύναμη και δυνατότητα επηρεασμού, λόγω της θέσης του, των πολιτικών εξελίξεων στην κοινότητά του.²² Από την άλλη, ο Eyioub, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα μετριοπαθής και ενδιαφερόταν κυρίως για την ανάπτυξη του νησιού και των κατοίκων του, αντιδρούσε στις βρετανικές πρακτικές, ενώ υποστήριζε την ελληνοτουρκική συνεργασία για διάφορα ζητήματα, πέρα από τα πολιτικά, όπως θα φανεί παρακάτω.

Σε ένα άλλο χώρο, από τις πρώτες συνεδρίες του Συμβουλίου διαφάνηκε ο «ρόλος κομπάρσου» που θα διαδραμάτιζαν οι δύο μαρωνίτες βουλευτές. Σε όλη τη συζήτηση του νομοσχεδίου για τον προϋπολογισμό, η οποία αποτελούσε συνήθως την κύρια αφορμή έκφρασης παραπόνων, εισηγήσεων και προτάσεων για αλλαγές, ο Τριανταφυλλίδης παρενέβη μόνο μια φορά ζητώντας την κατασκευή δρόμων ενώ ο Cirilli ουδεμία. Αξίζει να παρατηρηθεί, επίσης, το γεγονός ότι οι δύο βουλευτές παρουσίασαν ενώπιον της Κυβέρνησης μόνο αιτήματα των μαρωνίτικων χωριών.²³

Αξιοπρόσεκτο είναι και το γεγονός, που πρώτη φορά παρατηρήθηκε στις συνόδους του Συμβουλίου, της αναβολής των εργασιών του για μεγάλα διαστήματα, ώστε να ετοιμαστούν νομοσχέδια ή να τα μελετήσουν οι βουλευτές στις ειδικές επιτροπές.²⁴ Πέρα από τις κανονικές συνεδρίες, συγκλήθηκαν και δύο έκτακτες τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο 1922.²⁵

Από τα πιο σημαντικά νομοσχέδια, τα οποία εισήχθησαν και εγκρίθηκαν ήταν το σχετικό με τις εκπαιδευτικές και ιατρικές ιεραποστολές, όχι τόσο για τις συζητήσεις που διεξήχθησαν στο Συμβούλιο, αλλά για τη μελλοντική χρησιμοποίησή του, για την εξορία συγκεκριμένων προσώπων από το νησί για την εθνική τους δράση. Ο Δικηγόρος του Στέμματος, προτείνοντας το νομοσχέδιο, το παρουσίασε υπό τον μανδύα της προστασίας του νησιού από μελλοντική δράση ιεραποστολικών αποστολών, οι οποίες πιθανόν να καταχρόνταν τις θέσεις τους και να προκαλούσαν προβλήματα, όπως συνέβαινε και αλλού

²¹ TNA: CO69/37. Συνεδρία 8-3-1922.

²² Σ. Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι, ό.π.*, σσ. 140-142.

²³ TNA: CO69/37. Συνεδρίες 8 και 9-3-1922.

²⁴ Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι έγιναν συνεχόμενες κανονικές συνεδρίες στις 30 Μαρτίου, 28 Απριλίου και 8-9 Μαΐου, 26-27 Μαΐου 1922.

²⁵ TNA: CO69/37. Συνεδρίες 7 με 9-11-1922 και 27-11 με 18-12-1922.

στη Βρετανική Αυτοκρατορία.²⁶ Στόχος του ήταν η παροχή σχετικής άδειας σε οποιονδήποτε δρούσε ή θα δρούσε στο νησί, η οποία όμως θα μπορούσε να του αφαιρεθεί αν παρενέβαινε τους κανόνες που καθορίζονταν. Μετά από διευκρινιστική ερώτηση του Cirilli, ο βρετανός αξιωματούχος τόνισε ότι στόχος του νόμου δεν ήταν τα θρησκευτικά ιδρύματα, αλλά όσα προσπαθούσαν να μετατραπούν σε πολιτικά σώματα και να δράσουν κατά της Κυβέρνησης. Το νομοσχέδιο στήριξε και ο Irfan Ef. ο οποίος το θεωρούσε απαραίτητο, αφού τέτοια ιδρύματα μπορούσαν να πλήξουν την ειρήνη και την ευημερία του νησιού, εκφράζοντας ταυτόχρονα τη λύπη του, γιατί ένας τέτοιος νόμος δεν υπήρχε και στην Τουρκία.²⁷ Ο νόμος, ο οποίος τελικά τέθηκε σε ισχύ την 1^η Αυγούστου 1922, προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις.²⁸ Προβλήματα προκάλεσε και η εφαρμογή του, αφού ακόμα και ο βουλευτής Λεμεσού –Πάφου Dr. Eyioub κινδύνευε με τιμωρία, αρνούμενος αρχικά να συμπληρώσει τη σχετική αίτηση, θεωρώντας ότι, ως βρετανός υπήκοος, δεν ενέπιπτε στις πρόνοιες του νόμου, κάτι που έπραξε αργότερα.²⁹ Αυτός ο νόμος, σε συνάρτηση με την άρνησή του να υπογράψει ως εξουτελιστική τη σχετική δήλωση, οδήγησε στην εξορία από το νησί, τον πρώην βουλευτή, γιατρό και Δήμαρχο Λάρνακας Φ. Ζαννέτο.³⁰

Παράλληλα με τις εργασίες της συνόδου, και σε συνάρτηση με την αρνητική, για τους Έλληνες, εξέλιξη των πολεμικών αναμετρήσεων στη Μικρά Ασία, το Εθνικό Συμβούλιο συνεδρίασε και αποφάσισε τη διενέργεια εράνων για τους μαχόμενους Έλληνες.³¹ Εντούτοις, όπως ομολογήθηκε και στον τύπο, παρατηρούνταν νοχέλεια και αδράνεια στον πολιτικό κόσμο, και εξαιτίας της άκαμπτης βρετανικής στάσης απέναντι στο ενωτικό αίτημα, με αποτέλεσμα να φανούν οι πρώτες νύξεις για αλλαγή τακτικής με τη διεκδίκηση πολιτικών ελευθεριών, ως βήμα προς την ένωση.³² Η πολιτική της αποχής άρχισε να δέχεται σοβαρά πλήγματα. Η τελευταία άκαρπη (και εκτός τόπου) προσπάθεια για να τεθεί και πάλι το Κυπριακό έγινε από τον Ν. Πασχάλη, σε συνάντησή του με τον

²⁶ Το ζήτημα τέθηκε για πρώτη φορά με εγκύκλιο του υπουργείου Αποικιών, ημερομηνίας 16-1-1917 προς όλες τις κτήσεις της Αυτοκρατορίας, για να ακολουθήσουν το παράδειγμα της Ινδίας, ώστε να εποπτεύουν καλύτερα τις αποστολές αυτές, λόγω και των πολεμικών συνθηκών. Ο τότε Αρμοστής Clauson, με επιστολή του, ημερ. 10-3-1917, αναφερόμενος στους Έλληνες εκπαιδευτικούς στο νησί, ανέφερε ότι είχε την εξουσία, σύμφωνα με το νόμο VIII/1879, να παρέμβει σε τέτοιες περιπτώσεις, και κατ' επέκταση δεν το θεωρούσε «απαραίτητο ή χρήσιμο» να εισαχθεί σχετική νομοθεσία. Το ζήτημα επανήλθε με εγκύκλιο του υπουργείου Αποικιών ημερομηνίας 2-8-1921, που ζητούσε από όλες τις κτήσεις να προσαρμόσουν τις νομοθεσίες τους στην αντίστοιχη της Ινδίας, με αποτέλεσμα να ετοιμαστεί και να αποσταλεί στο υπουργείο το εν λόγω νομοσχέδιο. Για την αλληλογραφία βλ. ΚΑΚ: SA1: 550/1917/1.

²⁷ ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρία 9-5-1922.

²⁸ Δημοσιεύτηκε στη *The Cyprus Gazette*, 7-7-1922.

²⁹ ΚΑΚ: SA1: 550/1917/1. Αναπλ. Αρχιγραμματέας προς Διοικητή Πάφου, 16-8-1922. Η απάντησή του, ημερ. 15-9-1922, στο ίδιο.

³⁰ Εφ. *Αλήθεια*, 7 και 21-10-1922, G.S. Georghallides, *A Political*, ό.π., σσ. 224-226.

³¹ «Το Εθνικόν Συμβούλιον», εφ. *Αλήθεια*, 15-4-1922. Για την προσφορά των Κυπρίων βλ. Χ. Κυριακίδης, «Καθήκον», ό.π.

³² «Σκέψεις επί του ενωτικού αγώνος», εφ. *Πάφος*, 30-6-1922.

Βενιζέλο στο Λονδίνο. Η απάντηση του έλληνα πολιτικού ότι αυτό θα ζημίωνε τις ελληνοβρετανικές σχέσεις³³ σε συνάρτηση με την εκλογή επτά ελλήνων βουλευτών στο Νομοθετικό Συμβούλιο στις αναπληρωματικές εκλογές, όπως προαναφέρθηκε, αποτέλεσαν τις χαρακτηριστικές βολές στην αντιδραστική πολιτική των Ελλήνων.

Από την άλλη, κυκλοφόρησαν δημοσιεύματα που ανέφεραν ότι οι Οθωμανοί του νησιού, έχοντας προφανώς υπόψη τη νικηφόρα προέλαση των κεμαλικών στρατευμάτων στη Μικρά Ασία, σε σύσκεψή τους τον Οκτώβριο 1922, στόχευαν να ζητήσουν την ένωσή τους με την Τουρκία. Όπως η εφημερίδα *Πάφος* ανέφερε, το αίτημα αυτό, παρότι δεν στηριζόταν ούτε ιστορικά, αφού η παρουσία τους στο νησί χρονολογούνταν μόνο 300 χρόνια, ούτε σε πληθυσμιακά στοιχεία, αφού ουδέποτε ξεπέρασαν το ¼ του συνολικού πληθυσμού του νησιού, έπρεπε να αντιμετωπιστεί με σεβασμό, ως αποστροφή της τουρκικής πολιτικής από την «κολακεία προς την Αγγλία», την οποίαν «ανήγαγε εις περιωπήν» ο βουλευτής Irfan.³⁴ Άλλα δημοσιεύματα έκαναν λόγο και για αναχώρηση τουρκικής πρεσβείας προς την Άγκυρα, με τον ίδιο σκοπό, κάτι όμως που δεν ίσχυε.³⁵

Πέραν των πολιτικών εξελίξεων, οι δεινές οικονομικές συνθήκες οδήγησαν σε συλλαλητήριο του γεωργικού πληθυσμού της επαρχίας Λεμεσού, όπου με ψήφισμα ζητήθηκε χρεοστάσιο και παύση των εκποιήσεων των περιουσιών τους, η ίδρυση γεωργικής τράπεζας και η διάλυση της Βουλής, με στόχο να εκλεγούν αντιπρόσωποι που θα προωθούσαν τη συνεργασία με την κυβέρνηση για την επίλυση των προβλημάτων των κατοίκων. Τέλος, εξέλεξαν επιτροπή, η οποία θα μετέφερε τα αιτήματά τους στον Αρμοστή.³⁶ Δύο από τα μέλη της επιτροπής, ο Ηλίας Ηλιάδης και ο Παναγιώτης Κακογιάννης, εκλέχθηκαν έπειτα βουλευτές, ο πρώτος ως επταδικός και ο δεύτερος το 1925. Το συλλαλητήριο αυτό επιβεβαίωσε την ανάγκη για τροποποίηση της ελληνικής πολιτικής απέναντι στην Κυβέρνηση.

Οι αναπληρωματικές εκλογές του Δεκεμβρίου 1922, όπως αναφέρθηκε ήδη, οδήγησαν στα έδρανα επτά νέους βουλευτές, τους γνωστούς και ως επταδικούς, οι οποίοι προέρχονταν κυρίως από αγροτικές περιοχές, χωρίς οποιαδήποτε πολιτική εμπειρία. Εντούτοις, σύμφωνα με τους ίδιους, η εκλογή τους ήταν μια επαναστατική πράξη που ενισχύθηκε από την εργατική και την αγροτική τάξη, για τη συνεργασία με την Κυβέρνηση για να τακτοποιηθούν τα ζητήματα του νησιού. Υπήρχαν βέβαια και προτροπές για τη μη διεκδίκηση των κενών θέσεων στο Συμβούλιο από μια μεγάλη μερίδα

³³ G. S. Georghallides, *A Political*, ό.π., σσ. 223-224.

³⁴ «Σημειώσεις και Σχόλια», εφ. *Πάφος*, 6-10-1922.

³⁵ «Πολιτ. Οργάνωσις Κύπρου» και «Η Κύπρος ζητεί την ένωση της με την... Τουρκίαν!!», εφ. *Αλήθεια*, 23-12-1922, «Ο αγγλικός τύπος», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 14/27-1-1923.

³⁶ «Το συλλαλητήριο του γεωργ. πληθυσμού», εφ. *Αλήθεια*, 9-12-1922.

του πληθυσμού, με τη δικαιολογία ότι δεν θα επιτύγχαναν οτιδήποτε, αλλά αντίθετα θα τους εκμεταλλεύονταν οι Βρετανοί, τις οποίες όμως αγνόησαν.³⁷ Έτσι η σύνοδος του 1923, ήταν η πρώτη, μετά το 1917, η οποία διεξήχθη με πλήρη σύνθεση.

Η έναρξη της συνόδου έγινε στις 16 Ιανουαρίου 1923, λίγες μόνο μέρες μετά την εκλογική διαδικασία, αλλά και τη λήξη της έκτακτης συνόδου της 28^{ης} Δεκεμβρίου. Στην εναρκτήριά του ομιλία³⁸ ο Stevenson, αφού συνεχάρη τους νέους βουλευτές εξέφρασε την πεποίθησή του ότι, ακολουθώντας τις παραδόσεις του Συμβουλίου, θα παραμερίζαν τις διαφορετικές τους απόψεις και θα εργάζονταν από κοινού με στόχο την ανάπτυξη και ευημερία του νησιού. Ο Αρμοστής έκανε αναφορά και στη μείωση του εμπορίου, λόγω της οικονομικής καχεξίας που επικρατούσε στο εξωτερικό, της ελάττωσης της αγροτικής παραγωγής και των τιμών πώλησης των προϊόντων. Υπογράμμισε, τέλος την επιθυμία του, ύστερα «από αιτήματα πολλών προσώπων», για αναθεώρηση της νομοθεσίας και για την ελληνορθόδοξη εκπαίδευση, αφού προηγείτο, όπως συνέβη και στην τουρκική περίπτωση, διαβούλευση με την Κυβέρνηση.³⁹

Η αντιφώνηση παρουσιάστηκε την επόμενη μέρα. Σε αυτή, πέραν των ευχαριστιών, τέθηκε το αίτημα ίδρυσης Αγροτικής Τράπεζας και η βελτίωση της εκπαίδευσης. Η πρώτη σημαντική παρέμβαση προήλθε από τον βουλευτή Λεμεσού-Πάφου Η. Ηλιάδη, και ήταν αντίθετη με το κλίμα που φαινόταν να έχει δημιουργηθεί. Πρότεινε την εισαγωγή παραγράφου στην αντιφώνηση, με την οποία να δηλώνεται η επιθυμία για παραχώρηση ευρύτερων πολιτικών ελευθεριών στους κατοίκους, ώστε να «καταστούν κύριοι της διαχείρισης των εσωτερικών τους υποθέσεων και το νησί να μπορέσει να αναπτυχθεί», μέχρι την εκπλήρωση της «εθνικής αποκατάστασης». Η πρόταση υποστηρίχτηκε από τρεις μόνο έλληνες βουλευτές (τον εισηγητή, τον Χατζηπροκόπη και τον Χριστοδούλου). Πρώτοι αντέδρασαν οι υπόλοιποι έλληνες συνάδελφοί του, με τον Ευρυβιάδη να αναφέρει ότι το αίτημα δεν ήταν της παρούσης, αφού, όπως θα φανεί παρακάτω, είχε ετοιμάσει και ο ίδιος σχετικό ψήφισμα. Αντίθετος με την πρόταση ήταν και ο οθωμανός βουλευτής İrfan Ef., ο οποίος δήλωσε την απογοήτευσή του, γιατί θεωρούσε ότι τα νέα μέλη δεν θα ακολουθούσαν την πολιτική των προκατόχων τους, αλλά θα επικεντρώνονταν στην ανάπτυξη του νησιού, σεβόμενοι την προστασία που παρείχε η Βρετανία. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τούρκος βουλευτής, από θέση ισχύος, λόγω τόσο της εμπειρίας του, όσο και των εξελίξεων στη Μικρά Ασία, προσπάθησε να

³⁷ TNA: CO69/37. Συνεδρία 23-1-1923.

³⁸ TNA: CO69/37. Συνεδρία 16-1-1923.

³⁹ Το νομοσχέδιο για την ελληνική παιδεία τελικά εγκρίθηκε ομόφωνα, με μόνη τροποποίηση τον τρόπο εκλογής των Εκπαιδευτικών Επιτροπών στο TNA: CO69/37. Συνεδρία 8-6-1923. Αντίστοιχα, ο νόμος περί Ελληνικής Δημοτικής Εκπαίδευσης εγκρίθηκε, με την αρνητική ψήφο του Ηλιάδη, ο οποίος διαφωνούσε με διάφορες πρόνοιές του. TNA: CO69/37. Συνεδρία 11-8-1923.

«επιβάλει» την πολιτική συνεργασίας με την Κυβέρνηση, κατακεραυνώνοντας την πολιτική των ελλήνων προκατόχων τους.⁴⁰ Αντίθετα με τα ειωθότα, κανένας από τους έλληνες βουλευτές δεν αντέδρασε στις υποτιμητικές δηλώσεις του τούρκου συναδέλφου τους, ενώ ο Ευρυβιάδης τόνισε ότι η πολιτική τους θα στηριζόταν στη συνεργασία μεταξύ όλων των αιρετών μελών και της Κυβέρνησης, με στόχο την ανάπτυξη του νησιού. Παράλληλα, τόνισε και το σεβασμό τους στα εθνικά αισθήματα όλων των κατοίκων, κάτι που ικανοποίησε τον έτερο οθωμανό βουλευτή, τον Eyübu.⁴¹

Μια βδομάδα αργότερα, ο Ευρυβιάδης, έθεσε ξανά το αίτημα για παραχώρηση περισσότερων πολιτικών ελευθεριών, με αύξηση των εξουσιών του Νομοθετικού Συμβουλίου, τόσο με την ενεργότερη συμμετοχή στην ετοιμασία του προϋπολογισμού, όσο και με τη χορήγηση επιπλέον θέσεων στα αιρετά μέλη. Τόνισε ιδιαίτερα τη σημασία που έδιναν οι εκλεγμένοι βουλευτές στη λειτουργία του Συμβουλίου, αφού, όπως ανέφερε, σε αντίθεση με τα πρώην ελληνικά μέλη, θεωρούσαν ότι μόνο μέσω αυτού μπορούσαν να επιτευχθούν οι οποιοσδήποτε πολιτικές ελευθερίες.⁴² Το αίτημα δεν ήταν άσχετο με την πρόσφατη αρνητική απάντηση του υπουργού Αποικιών σε ανάλογο ψήφισμα του Εθνικού Συμβουλίου για την παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, με το επιχείρημα ότι η Κύπρος απολάμβανε τα περισσότερα προνόμια από όλες τις υπόλοιπες αποικίες.⁴³

Το ζήτημα επανήλθε και ένα χρόνο αργότερα (1924), κατά την αντιφώνηση, όταν ο Ηλιάδης πρότεινε και πάλι την εισαγωγή παραγράφου για την παραχώρηση ευρύτερων πολιτικών ελευθεριών, ιδιαίτερα για τον έλεγχο των οικονομικών, αποφεύγοντας να κάνει όμως αναφορά στην ενωτική προσδοκία. Ο βουλευτής αναφέρθηκε στην παραχώρηση ανάλογων ελευθεριών στους Μαλτέζους και τους Αιγύπτιους, και όχι στους Κύπριους, οι οποίοι δεν ήταν κατώτεροι από αυτούς. Όπως συνέβηκε και το 1923, το αίτημα καταψηφίστηκε τόσο από ορισμένους Έλληνες, όσο και από τους υπόλοιπους βουλευτές, με τα επίσημα μέλη να θεωρούν ότι αυτό έπρεπε να τεθεί ως ψήφισμα και όχι στην αντιφώνηση, ενώ και ο Cirilli, στην πρώτη τοποθέτησή του στο Συμβούλιο, έπειτα από δύο χρόνια παρουσίας, προσέτρεξε να εκφράσει την ικανοποίησή του για το υπάρχον σύστημα. Άξια αναφοράς είναι η μεταστροφή άποψης του Χατζηπροκόπη, ο οποίος το καταψήφισε, παρότι το προηγούμενο έτος το είχε υπερψηφίσει, με την αλλαγή αυτή να

⁴⁰ Για την επίδραση στον τουρκικό εθνικισμό στην Κύπρο, που είχε η επιτυχής, για τους Τούρκους, έκβαση του Μικρασιατικού πολέμου και τη γενικότερη ευφορία που επικράτησε, βλ. A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σσ. 266-271.

⁴¹ TNA: CO69/37. Συνεδρία 17-1-1923.

⁴² TNA: CO69/37. Συνεδρία 23-1-1923.

⁴³ «Η απάντησις του υπουρ. των Αποικιών», εφ. *Αλήθεια*, 27-1-1923. Ψήφισμα διαμαρτυρίας επιδίωξε να καταθέσει και ο Ηλιάδης, το οποίο όμως θεωρήθηκε αντίθετο με τους Οργανικούς Κανονισμούς, βλ. «Νομοθ. Συμβούλιον», εφ. *Αλήθεια*, 3-2-1923.

αποτελεί συνέχεια της σύμπραξης του με τα επίσημα μέλη, που ακολούθησε σε όλο σχεδόν το προηγούμενο εξάμηνο. Εξίσου σημαντική ήταν η τοποθέτηση του μετριοπαθούς οθωμανού βουλευτή Eyioub, ο οποίος διαφώνησε με την εισαγωγή της σχετικής παραγράφου, αφού τα δύο παραδείγματα που ανέφερε ο Ηλιάδης ήταν ατυχή, καθώς «αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από μια φυλή». Επιπρόσθετα, ο Eyioub συμβούλευσε τους έλληνες συναδέλφους του να επικεντρωθούν στην προσπάθεια για επίλυση των προβλημάτων των κατοίκων, όπως είχαν δηλώσει και κατά την ανάληψη των καθηκόντων τους, και όχι να ακολουθήσουν την πολιτική των προκατόχων τους, η οποία προκαλούσε εντάσεις εντός του Συμβουλίου, κάτι που ωφελούσε μόνο την Κυβέρνηση. Αν σκόπευαν να πράξουν το δεύτερο, τότε έπρεπε να ενημερώσουν τα μωαμεθανικά μέλη, ώστε να παραιτηθούν.⁴⁴

Πέραν τούτου, αντιπολιτευτική διάθεση εκ μέρους των αιρετών μελών επιδείχθηκε και κατά τη συζήτηση για εισαγωγή του προϋπολογισμού. Πρώτος ο Ο. Ευρυβιάδης πρότεινε την απόρριψη του σχετικού νομοσχεδίου, αφού, με στόχο την εξοικονόμηση πόρων η Κυβέρνηση προέβη σε αποκοπές από παραγωγικά κονδύλια (όπως τη γεωργία και τα δημόσια έργα), που δεν θα βοηθούσαν στην ανάπτυξη του νησιού. Αντίθετα, θεώρησε ορθότερο να γίνουν αποκοπές μισθών στους υψηλόμισθους υπαλλήλους και σύμπτυξη ανώτερων κυβερνητικών θέσεων, προτάσεις που αποτελούσαν προγραμματικές θέσεις των ελλήνων βουλευτών από τριακονταετίας, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Την πρόταση του λαρνακέα βουλευτή ενστερνίστηκε και ο Η. Ηλιάδης, όπως και ο οθωμανός βουλευτής Eyioub, ο οποίος έθεσε παράλληλα, και το ζήτημα της εκ των προτέρων συζήτησης με τους βουλευτές των κονδυλίων, προτού κατατεθούν, πρόταση που αποτελούσε επίσης, πάγιο ελληνικό αίτημα στις προηγούμενες συνόδους, που όμως απορριπτόταν από τους Βρετανούς. Τελικά η εισαγωγή του προϋπολογισμού προς συζήτηση εγκρίθηκε, παρότι καταψηφίστηκε από τα έξι παρόντα ελληνικά μέλη (πλην του Χατζηγεώργη), τον οθωμανό Eyioub και τον Τριανταφυλλίδη. Η αντιπολιτευτική στάση των «επταδικών» βουλευτών (εκτός του Χατζηγιώργη που ψήφισε συνεχώς υπέρ) συνεχίστηκε σε όλη τη συζήτηση των κονδυλίων, καταψηφίζοντάς τα στην ολότητά τους.⁴⁵

Ο Ευρυβιάδης παράλληλα έθεσε και την απαλλαγή από την ετήσια αποπληρωμή του υπολοίπου του φόρου υποτελείας (42,800 λίρες), που θα δικαιολογείτο μόνο αν το νησί παρέμενε υπό οθωμανική διοίκηση, με τον Αρμωστή και τον Irfan Bey να δηλώνουν ότι η επιβολή του δεν ήταν θέμα που μπορούσε να επιληφθεί το Νομοθετικό Συμβούλιο,

⁴⁴ TNA: CO69/37. Συνεδρία 3-4-1924.

⁴⁵ TNA: CO69/37. Συνεδρία 23-1-1923.

όπως όριζε και το διάταγμα για ίδρυσή του.⁴⁶ Το ζήτημα επανέφερε ο ίδιος βουλευτής, το 1924, προτείνοντας την εισαγωγή παραγράφου στην αντιφώνηση για την παύση καταβολής του ποσού των 92,000 λιρών ετησίως (του συνολικού φόρου), στηριζόμενος στα ίδια επιχειρήματα. Με την πρόταση συμφώνησε και ο μωαμεθανός βουλευτής Eyioub, όπως έπρεπε να κάνει ο κάθε κάτοικος, όπως ανέφερε, αφού δεν υπήρχε πλέον Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά Τουρκική Δημοκρατία. Είχε προηγηθεί, τον Δεκέμβριο 1923, η πρόταση του οθωμανού βουλευτή Hami Bey, για κατάργηση του φόρου, ώστε να βελτιωθούν τα οικονομικά του νησιού.⁴⁷ Εντούτοις, στην ψηφοφορία ο ίδιος, αναμένοντας από την Κυβέρνηση να ενημερώσει το Συμβούλιο για πιθανές διαβουλεύσεις της Βρετανίας με την Τουρκία για το ζήτημα, καταψήφισε την εισαγωγή της πρότασης, που υποστηρίχτηκε μόνο από τέσσερεις έλληνες βουλευτές.⁴⁸

Απέναντι στο άλλο σημαντικό ζήτημα που απασχολούσε την κοινή γνώμη, το εκπαιδευτικό, η στάση των Επταδικών ήταν παρόμοια με των προκατόχων τους. Στηριζόμενοι και αυτοί στην αναλογία πληθυσμού των δύο κοινοτήτων και κατ' επέκταση τη διαφορά στα χρήματα που πλήρωναν η κάθε μια ως φορολογία, θεωρούσαν ότι η χορηγία που έπαιρναν τα ελληνικά σχολεία ήταν πολύ μικρή συγκριτικά με αυτή που λάμβαναν τα τουρκικά. Σύμφωνα με τον Ηλιάδη, αιτία της αδικίας αυτής ήταν η άρνηση των ελλήνων βουλευτών να αποδεχθούν τον εκπαιδευτικό νόμο, ο οποίος θα «υποδούλωνε την ελληνική παιδεία και θα επέβαλλε δυσανάλογη φορολογία στον αγροτικό πληθυσμό». Οι έλληνες βουλευτές πρότειναν την καταψήφιση του κονδυλίου, με τη συνηγορία και του Eyioub, ο οποίος θεωρούσε ότι η βοήθεια που παρείχετο στην τουρκική εκπαίδευση ήταν ελλιπής, αλλά και των δύο μαρωνιτών βουλευτών. Αποτέλεσμα ήταν η καταψήφιση του σχετικού κονδυλίου του προϋπολογισμού, γεγονός που συνέβη για πρώτη φορά από τη δεκαετία του 1900, εκφράζοντας και τη δυναμική που απέκτησαν οι νέοι βουλευτές.⁴⁹ Αξίζει να προστεθεί ότι καταψηφίστηκαν και τα κονδύλια για ανέγερση νέων κτηρίων για το τελωνείο, για την αγορά βαγονιών για το σιδηρόδρομο και για την ανέγερση κυβερνητικών κατοικιών από τον προϋπολογισμό περισσευμάτων, για πρώτη φορά από τη δημιουργία του.⁵⁰

Πέραν των πιο πάνω, ο Eyioub συνεργάστηκε με τους έλληνες βουλευτές καταψηφίζοντας και άλλα κονδύλια του προϋπολογισμού, όπως τα σχετικά με το Γεωργικό και Δασικό Τμήμα, το Σιδηρόδρομο, ακόμα και τον ίδιο τον προϋπολογισμό στο

⁴⁶ Στο ίδιο.

⁴⁷ TNA: CO69/37. Συνεδρία 7-12-1923.

⁴⁸ TNA: CO69/37. Συνεδρία 3-4-1924.

⁴⁹ TNA: CO69/37. Συνεδρία 25-1-1923.

⁵⁰ TNA: CO69/37. Συνεδρία 11-5-1923.

σύνολό του,⁵¹ και άλλα νομοσχέδια,⁵² δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο τη απαρésκειά του για τις εργασίες του Συμβουλίου και την πρόθεσή του για συνεργασία με τα υπόλοιπα αιρετά μέλη για βελτίωση της κατάστασης που επικρατούσε στο νησί. Από την άλλη, εξίσου σημαντική ήταν η προσπάθεια του συναδέλφου του, Irfan Ef., ο οποίος με ιδιαίτερο πάθος προέβαινε, πριν ακόμα και τα κυβερνητικά μέλη, να υποστηρίξει τις κυβερνητικές ενέργειες και αποφάσεις, παραμένοντας συνεχώς προσαρτημένος στο άρμα των Βρετανών.⁵³ Ενδεικτική ήταν η αντίδρασή του στην αναφορά του Eyioub για ανάγκη περισσότερης στήριξης στη μουσουλμανική κοινότητα από τη βρετανική κυβέρνηση, καθώς τόνισε ότι όλος ο μωαμεθανικός κόσμος όφειλε τεράστια ευγνωμοσύνη στη Βρετανία για την προστασία που τους παρείχε.⁵⁴

Τους έλληνες βουλευτές χαρακτήριζε, βέβαια, η έλλειψη οργάνωσης και συνεργασίας, αφού τόσο κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, όσο και στην υπόλοιπη νομοθετική εργασία, δεν δρούσαν οργανωμένα και ως σύνολο. Αντιθέτως ο κάθε ένας ενεργούσε αυτοβούλως, ανάλογα και με τις γνώσεις και την αντίληψή του, με αποτέλεσμα, σε ορισμένες περιπτώσεις, μόνο ένας, συνήθως ο Ευρυβιάδης, να κατανηφίζει κάποιο νομοσχέδιο.⁵⁵ Πρέπει να προστεθεί, επίσης, ότι η στάση του τύπου απέναντί τους ήταν εχθρική έως υβριστική. Πέρα από το γεγονός ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις γινόταν αναφορά στις εργασίες του Συμβουλίου, όποτε γινόταν αυτό, η δράση των «επταδικών» σχολιαζόταν με μειωτικά σχόλια, ενώ συχνά κατηγορούνταν για τη φορολογική πολιτική της Κυβέρνησης και την αδυναμία τους να αντισταθούν. Η αντίδραση εναντίον τους δεν οφειλόταν στη στάση και στις δυνατότητες αντιπολίτευσης στο Νομοθετικό Συμβούλιο, αλλά στο γεγονός ότι, με την παρουσία τους σε αυτό, νομιμοποιούσαν τις ενέργειες της Κυβέρνησης.⁵⁶

Από τα πιο σημαντικά νομοσχέδια που τέθηκαν προς συζήτηση κατά το 1923 ήταν και το σχετικό με τους κοινοτάρχες. Σύμφωνα με αυτό, το οποίο είχε κατατεθεί και προηγουμένως προς συζήτηση (το 1917) και απορρίφθηκε, ο κοινοτάρχης κάθε χωριού θα επιλεγόταν από τον επαρχιακό διοικητή από ένα κατάλογο που θα ετοιμάζαν τα Διοικητικά Συμβούλια (τα οποία θα πρότειναν τρία άτομα) και τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου (δύο άτομα). Η αντίδραση προήλθε κυρίως από τον Τριανταφυλλίδη, τον

⁵¹ TNA: CO69/37. Συνεδρίες 26 και 27-1-1923.

⁵² Βλ. ενδεικτικά την προσπάθεια κατανήφησης του νομοσχεδίου για την προστασία των δημόσιων προσόδων, TNA: CO69/37. Συνεδρία 9-5-1923.

⁵³ TNA: CO69/37. Συνεδρία 23-1-1923 κ.ε.

⁵⁴ TNA: CO69/37. Συνεδρία 7-12-1923.

⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά το τροποποιητικό νομοσχέδιο περί δικηγόρων, TNA: CO69/37. Συνεδρία 12-2-1923 και τον προϋπολογισμό περισσευμάτων, TNA: CO69/37. Συνεδρία 11-5-1923.

⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά, «Φορολογικόν Συμβούλιον», εφ. *Αλήθεια*, 18-5-1923, «Αι προκαταρκτικάί σκέψεις», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 29/12-5-1923.

Εγυιoub και τον Ευρυβιάδη, που το καταψήφισαν, αφού θεωρούσαν ότι με αυτό αφαιρούνταν εξουσίες από το λαό. Όπως ο Τριανταφυλλίδης τόνισε, «οι μουκτάρηδες θα επέλεγαν τα μέλη των Διοικητικών Συμβουλίων και αυτοί τους μουκτάρηδες, ενώ και τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου δεν θα επέλεγαν άτομα που δεν γνώριζαν», κάτι που θα δημιουργούσε μια ολιγαρχία πολύ επικίνδυνη για το νησί, όπως ο Ευρυβιάδης ανέφερε. Αντίθετα, την απόφαση της Κυβέρνησης υποστήριξε πρώτος ο Irfan Bey, θεωρώντας ότι η τροποποίηση του νόμου ήταν απαραίτητη, αφού οι εκλογές οδηγούσαν σε φιλονικίες, ακόμα και σε δολοφονίες, αλλά και σε χρεωκοπία ορισμένων υποψηφίων. Στα πλαίσια αυτά ο Εγυιoub πρότεινε την εκλογή από το κάθε χωριό πέντε αζάδων, και από αυτούς, τα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου και των Διοικητικών Συμβουλίων να επέλεγαν τον μουκτάρη, πρόταση όμως που δεν εγκρίθηκε. Τελικά το νομοσχέδιο εγκρίθηκε και παρά ορισμένες τροποποιήσεις, η μορφή που ήθελε να του δώσει η Κυβέρνηση, διατηρήθηκε.⁵⁷

Εξίσου σημαντικό ήταν και το νομοσχέδιο για την παιδεία, του 1923, το οποίο, αφού συζητήθηκε σε ειδική επιτροπή, εγκρίθηκε με ελάχιστες παρατηρήσεις.⁵⁸ Εντούτοις, τόσο η ετοιμασία, όσο και η ψήφισή του προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις στο νησί, τόσο από τον τύπο, όσο και από τους δασκάλους. Και οι δύο νόμοι στόχο είχαν να πλήξουν τη δημοκρατικότητα των θεσμών, αφού καταργούνταν οι εκλογές, τη μείωση της ισχύος της παραδοσιακής πολιτικής ηγεσίας και τον έλεγχο τόσο της τοπικής αυτοδιοίκησης, όσο και της παιδείας, και κατ' επέκταση και του ενωτικού κινήματος.⁵⁹

Εν των μεταξύ, και ενώ οι εργασίες του Συμβουλίου συνεχίζονταν, συγκλήθηκε η «Γ' των Κυπρίων Εθνοσυνέλευσις», η οποία με ψήφισμά της προς τον υπουργό, επαναπροσδιόριζε την πολιτική της. Πέραν της εμμονής στην ενωτική αξίωση, μέχρι να επιτευχθεί αυτή γινόταν λόγος για την επιδίωξη ευρύτερων εξουσιών, την κατάργηση του φόρου υποτελείας, με παράλληλη αποκήρυξη των επταδικών, οι οποίοι «εφιλοδόχησαν να συμπράξωσι μετά της Κυβερνήσεως και να καλύψωσι εν μέρει τα ευθύναι αυτής». Διακηρύχθηκε επίσης η αντίδραση στην ψήφιση του εκπαιδευτικού νόμου, που εγκρίθηκε λίγο αργότερα.⁶⁰

Η σύνοδος συνεχίστηκε, μετά από διακοπή τεσσάρων μηνών, με την επιστροφή του Αρμοστή από το Λονδίνο στις αρχές Δεκεμβρίου, με κύριο στόχο την έγκριση του προϋπολογισμού του επόμενου έτους (1924). Ο εν λόγω προϋπολογισμός ήταν ελλειμματικός, ενδεικτικός της οικονομικής καχεξίας που επικρατούσε στο νησί, αλλά και των αυξημένων δαπανών, ιδιαίτερα για τις χορηγίες στα σχολεία και τη διατήρηση της

⁵⁷ TNA: CO69/37. Συνεδρία 28-5-1923.

⁵⁸ TNA: CO69/37. Συνεδρία 8-6-1923.

⁵⁹ Για τις αντιδράσεις πριν και μετά την ψήφισή του βλ. G.S. Georghallides, *A Political*, ό.π., σσ. 244-274.

⁶⁰ «Η Εθνοσυνέλευσις» και «Ψηφίσματα της Γ' Εθνικ. των Κυπρίων Συνελεύσεως», εφ. *Αλήθεια*, 8-6-1923.

Αγροφυλακής. Την απόρριψή του πρότειναν, πέραν του Eyıoub και οι έξι έλληνες βουλευτές (πλην του Χατζηπροκόπη). Η αποφυγή μείωσης φορολογιών, η μη πρόνοια για ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας ή συγχώνευσης τμημάτων και το γεγονός ότι η πλειοψηφία των εξόδων αφορούσαν και πάλι μισθούς κυβερνητικών υπαλλήλων, αντί να επενδύονται στο νησί, ήταν οι κύριοι λόγοι της κατανήφισής του. Επιπρόσθετα, επαναλήφθηκε και το αίτημα για συμμετοχή των βουλευτών στην ετοιμασία του. Ιδιαίτερα προκλητικός κατά την υπεράσπιση του προϋπολογισμού ήταν ο Irfan Bey, ο οποίος θεώρησε ως αιτία της οικονομικής δυσπραγίας των αγροτών την «αφροσύνη» τους, αφού αντί να διαφυλάξουν τα χρήματα που κέρδιζαν από τα υπερτιμημένα προϊόντα τους κατά τη διάρκεια του πολέμου, τα επένδυναν με λανθασμένους τρόπους, χάνοντάς τα, ενώ διαφώνησε τόσο με την ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας με ξένα κεφάλαια, όσο και με τη μείωση των μισθών των κυβερνητικών υπαλλήλων. Η τελευταία αυτή πρόταση βρήκε σύμφωνο και τον Χατζηπροκόπη, με το νομοσχέδιο τελικά να υπερψηφίζεται με 11 ψήφους υπέρ και 7 κατά.⁶¹ Εντούτοις, όπως συνέβη και κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό του προηγούμενου έτους, με τις ψήφους όλων των αιρετών βουλευτών, πλην του Irfan, κατανηφίστηκε το κονδύλι για τα νομικά τμήματα, με επιχείρημα τη μη εκπλήρωση του αιτήματος για μείωση των φόρων για τα δικηγορικά και δικαστικά έξοδα.⁶² Εντούτοις, μετά από παρέμβαση του Αρμοστή, τρεις μέρες αργότερα, θέτοντας ηθικά διλήμματα στους αντιδρούντες βουλευτές, ότι με την κατανήφιση του κονδυλίου, θα επιβαρύνονταν οι φτωχοί αγρότες που θα μετέβαιναν ως μάρτυρες στις δίκες και δεν θα δικαιούνταν το σχετικό επίδομα, ορισμένοι από τους βουλευτές άλλαξαν γνώμη και τελικά το υπερψηφίσαν. Ήταν μια ξεκάθαρη εκδήλωση της πολιτικής ανωριμότητας των αιρετών μελών και του φόβου αντιδράσεων, αφού ακόμα και ο Ηλιάδης, ο οποίος ήταν ανάμεσα στους πρωτεργάτες της αντιπολιτευτικής πολιτικής άλλαξε την ψήφο του.⁶³

Η άνοδος στην εξουσία της Εργατικής Κυβέρνησης του Ramsey MacDonald επαναδραστηριοποίησε το Εθνικό Συμβούλιο, αφού η στάση του κόμματός του υπέρ της αυτοδιάθεσης ήταν θετική.⁶⁴ Στο υπόμνημα, που αποστάληκε στο νέο υπουργό Αποικιών, J.H. Thomas, τονιζόταν η ανάγκη για παραχώρηση συνταγματικών ελευθεριών, η κατάργηση του φόρου υποτελείας, η ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας, ενώ δεν γινόταν αναφορά στην ένωση, κάτι που υποδεικνύει και τις νέες πραγματικότητες που επέβαλε η μικρασιατική καταστροφή.⁶⁵

⁶¹ TNA: CO69/37. Συνεδρία 7-12-1923.

⁶² TNA: CO69/37. Συνεδρία 10-12-1923.

⁶³ TNA: CO69/37. Συνεδρία 14-12-1923.

⁶⁴ X. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 296-297. «Το Κυπρ. ζήτημα και το Εργατικόν Κόμμα», εφ. *Πάφος*, 28-2-1924.

⁶⁵ G.S. Georghallides, *A Political, ό.π.*, σσ. 306-309.

Η σύνοδος του 1924 ξεκίνησε με τον εναρκτήριο λόγο του Αρμωστή στις αρχές Απριλίου. Πέραν των αναφορών στη μειωμένη, λόγω της συνεχιζόμενης οικονομικής καχεξίας, εμπορική δραστηριότητα, αλλά και στη σταδιακή ανάπτυξη που παρατηρούνταν, αναφέρθηκε εκτενώς στις προσπάθειες και διαπραγματεύσεις της Κυβέρνησης για τη δημιουργία Αγροτικής Τράπεζας στο νησί. Αναγνωρίζοντας τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι γεωργοί για να τους δοθούν πιστώσεις, αλλά και τις ενθαρρυντικές δραστηριότητες των λιγοστών συνεργατικών εταιριών, προέβη σε ενέργειες με σκοπό την ίδρυση μιας αγροτικής τράπεζας που θα παρείχε δάνεια, μέσω αυτών, στους γεωργούς. Στα πλαίσια αυτά δόθηκαν και κίνητρα στις συνεργατικές εταιρείες, οι οποίες άρχισαν να εξαπλώνονται στο νησί.⁶⁶

Το προσχέδιο της αντιφώνησης ετοιμάστηκε και παρουσιάστηκε προς συζήτηση την επομένη, παρά τις αρχικές αντιδράσεις ορισμένων ελλήνων μελών για τη σύσταση της ειδικής επιτροπής.⁶⁷ Η έγκριση του προσχεδίου, όμως, προκάλεσε αρκετές συζητήσεις. Πέραν των προαναφερθέντων αιτημάτων για προσθήκες αναφορών για την παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών και κατάργησης του φόρου υποτελείας, τα οποία απορρίφθηκαν, παρόμοια τύχη είχε και πρόταση του Ευρυβιάδη για την ανάγκη προστασίας των χιλιάδων Κυπρίων, οι οποίοι δεν κατοικούσαν στο νησί, κατά την ημερομηνία προσάρτησής του από τη Βρετανία, με αποτέλεσμα να μην έχουν υπηκοότητα.⁶⁸ Αντίθετα, η πρόταση του Ηλιάδη για εισήγηση προς την νέα κυβέρνηση του Εργατικού Κόμματος να προβεί σε όλα τα αναγκαία έργα και τη θέσπιση νόμων για την προστασία και βοήθεια προς την εργατική τάξη του νησιού, αλλά και την κατάργηση του φόρου της δεκάτης, ο οποίος αποτελούσε οικονομική μάλιστα για τους αγρότες εγκρίθηκε από όλα τα παρόντα αιρετά μέλη, πλην του Cirilli.⁶⁹

Η στάση του Χατζηπροκόπη απέναντι στις μέχρι τότε προτάσεις των υπολοίπων μελών, καθώς και η στήριξή του στις κυβερνητικές πρωτοβουλίες προκάλεσαν, ως αντίποινα, την εκδικητική καταψήφιση των ψηφισμάτων που πρότεινε για επίλυση προβλημάτων σε χωριά της εκλογικής του περιφέρειας, από ορισμένους έλληνες συναδέλφους του (ανάμεσά τους οι ιδιαίτερα διεκδικητικοί Ηλιάδης και Ευρυβιάδης, αλλά και οι ως τότε αφανείς, Χατζηγεώργης και Χριστοδούλου). Οι τέσσερεις προαναφερθέντες

⁶⁶ TNA: CO69/37. Συνεδρία 2-4-1924.

⁶⁷ Μέλη της επιτροπής, πλην των δύο επισήμων, ορίστηκε ο Irfan Ef., ο Τριανταφυλλίδης και δύο Έλληνες. Θεωρώντας, προφανώς ότι ο Τριανταφυλλίδης θα συνέπραττε με τα επίσημα και τον Irfan Ef., ο Ηλιάδης ζήτησε να αντικαταστήσει τον μαρωνίτη βουλευτή, με το πρόσχημα ότι έτσι θα εκπροσωπούσαν και οι τρεις εκλογικές περιφέρειες, κάτι συνέβαινε μέχρι τότε. Το αίτημά του όμως καταψηφίστηκε, και από δύο έλληνες βουλευτές, τους Χατζηπροκόπη και Χατζηγεώργη. TNA: CO69/37. Συνεδρία 2-4-1924.

⁶⁸ Το αίτημα τέθηκε αργότερα με ψήφισμα, το οποίο εγκρίθηκε, με τις αρνητικές των επισήμων μελών και την αποχή των Τούρκων, TNA: CO69/37. Συνεδρία 17-2-1925.

⁶⁹ TNA: CO69/37. Συνεδρία 3-4-1924.

συνέχισαν την αντιπολιτευτική τους τακτική καταψηφίζοντας όλα τα προτεινόμενα κονδύλια του συμπληρωματικού προϋπολογισμού. Εντούτοις, στη συνήθη νομοθετική εργασία, σε σημαντικά νομοσχέδια, ή τροποποιήσεις σε ζητήματα που έρχονταν βελτίωσης, έδιναν την έγκρισή τους χωρίς οποιαδήποτε αντιπαράθεση.⁷⁰

Η σύνοδος αυτή εκτός του ότι ήταν σύντομη, διεξήχθη σε δύο προγραμματισμένες συνεδρίες: την αρχική, διάρκειας δύο μόλις ημερών, και μια δευτερεύουσα, η οποία συγκλήθηκε σε διαφορετικές ημερομηνίες εντός του Οκτωβρίου (διήμερη), του Νοεμβρίου (διήμερη) και του Δεκεμβρίου (πενθήμερη). Σε αυτές συζητήθηκαν κυρίως τροποποιητικά νομοσχέδια ή σχετικά με την παράταση ισχύος ενός νόμου. Στις συνεδρίες των τριών τελευταίων μηνών, ο, εκ των κύριων εκπροσώπων της αντιπολίτευσης και ο ενεργότερος των επταδικών, Οδυσσεάς Ευρυβιάδης αντικαταστάθηκε, ύστερα από την παραίτησή του, από τον Λευκονοιζιάτη.

Σε μια εκδήλωση «πολιτικού πολιτισμού», ο Ηλιάδης παρουσίασε προς έγκριση ψήφισμα με το οποίο εκφραζόταν η λύπη του Συμβουλίου για το θάνατο του πρώην βουλευτή Σπύρου Αραούζου, το οποίο εγκρίθηκε ομόφωνα.⁷¹ Άξια επίσης αναφοράς είναι τα συχνά ψηφίσματα τα οποία κατέθεταν οι αιρετοί βουλευτές με στόχο την εκταμίευση χρημάτων από το ταμείο περισσευμάτων, για την εκτέλεση έργων σε διάφορα χωριά.⁷²

Όπως συνέβη και την προηγούμενη χρονιά, στα τέλη του έτους συγκλήθηκε συνεδρία με κύριο σκοπό την έγκριση του προϋπολογισμού του 1925. Με την εισαγωγή του προς συζήτηση διαφώνησε μόνο ο Ηλιάδης, ο οποίος θεωρούσε ότι ο συγκεκριμένος προϋπολογισμός δεν θα μπορούσε να φέρει ανάπτυξη στο νησί. Σύμφωνα με τον έλληνα βουλευτή, αυτό θα επιτυγχανόταν αν η κυβέρνηση προέβαινε σε ορισμένες ενέργειες, όπως την ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας, την κατάργηση του φόρου υποτελείας, τη μείωση του αριθμού των υψηλόβαθμων κυβερνητικών υπαλλήλων και των μισθών τους, το διορισμό ιθαγενών σε αυτές και την εξεύρεση κατάλληλων αγορών για τα προϊόντα της Κύπρου, με στόχο την ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας γενικότερα. Αντίθετα, τα υπόλοιπα μέλη τόνισαν την ικανοποίησή τους για τον ισοζυγισμένο προϋπολογισμό, ζητώντας αυξήσεις σε ορισμένα κονδύλια. Τελικά ο προϋπολογισμός εγκρίθηκε ομόφωνα, ύστερα από επισημάνσεις των αιρετών μελών για αλλαγές ή προσθήκες που επιθυμούσαν να γίνουν σε ορισμένα τμήματα.⁷³

Λόγω της επικείμενης αναθεώρησης του συντάγματος η σύνοδος συνεχίστηκε και κατά το 1925. Ήταν η μοναδική φορά που μια σύνοδος συνεχιζόταν και το επόμενο έτος,

⁷⁰ Στο ίδιο.

⁷¹ TNA: CO69/37. Συνεδρία 21-10-1924.

⁷² Βλ. ενδεικτικά το TNA: CO69/37. Συνεδρία 22-10-1924, όπου εγκρίθηκαν οκτώ διαφορετικά ψηφίσματα.

⁷³ Για τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό βλ. TNA: CO69/37. Συνεδρίες 18 έως 20-12-1924.

δεν υπήρχε δηλαδή σύγκληση του Νομοθετικού Συμβουλίου, ούτε και εναρκτήρια ομιλία από τον Αρμοστή. Έτσι, οι εργασίες της προηγούμενης συνόδου συνεχίστηκαν κανονικά. Οι πρώτες συνεδρίες διεξήχθησαν στα μέσα του Φεβρουαρίου, με στόχο κυρίως την έγκριση του συμπληρωματικού προϋπολογισμού και του προϋπολογισμού των περισσευμάτων, που εγκρίθηκαν ομόφωνα και με ελάχιστες παρατηρήσεις.⁷⁴ Συνεδρίες έγιναν και αργότερα, ακόμα και κατά την ημέρα δημοσίευσης του νέου συντάγματος στην Επίσημη Εφημερίδα, οπότε παρουσιάστηκαν από την Κυβέρνηση προς έγκριση διάφορα νομοσχέδια, τα οποία εγκρίθηκαν στην πλειονότητά τους ομόφωνα.⁷⁵ Βέβαια η πράξη της Κυβέρνησης για εισαγωγή προς «μελέτη» νομοσχεδίων σε ένα Συμβούλιο, του οποίου ακόμη και τα μέλη αναγνώριζαν ότι η θητεία τους είχε λήξει, όπως έδειχναν με την πενιχρή τους παρουσία στις συνεδρίες, και ενώ παράλληλα, οι εκλεγμένοι βουλευτές δεν τύγχαναν της στήριξης της πλειοψηφίας του λαού, ήταν νόμιμη, αφού επίσημα το Συμβούλιο διαλύθηκε την 1^η Σεπτεμβρίου 1925, αλλά δεν ήταν ηθική. Υπήρχε βέβαια το ελαφρυντικό ότι ορισμένα από τα νομοσχέδια ήταν επείγοντα, όπως οι προϋπολογισμοί αλλά και οι νομοθεσίες για την Αγροτική Τράπεζα. Εντούτοις, εγκρίθηκαν και άλλα νομοσχέδια, ή και ψηφίσματα για διάθεση χρημάτων, τα οποία δεν ήταν αναγκαία ή επείγοντα.

Συμπερασματικά, η νομοθετική περίοδος 1922-1925, ήταν αρκετά ιδιόμορφη, στο πλαίσιο της Μικρασιατικής καταστροφής και των κοσμογονικών αλλαγών που έφερε η ανάδυση της κεμαλικής Τουρκίας. Κύριο χαρακτηριστικό ήταν η υποαντιπροσώπευση του ελληνικού πληθυσμού στο Νομοθετικό Συμβούλιο, είτε λόγω της «αντιδραστικής πολιτικής» της αποχής, που απέτυχε στην πράξη, είτε με την εκλογή βουλευτών, που προήλθαν από μια διαδικασία με ελάχιστη προσέλευση ψηφοφόρων στις κάλπες. Παρά το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο της πλειοψηφίας των μελών, εντούτοις, ακολουθώντας αρχικά την πολιτική των προκατόχων τους, έθεσαν τόσο το αίτημα για παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών, όσο και της κατάργησης του φόρου υποτελείας, προχωρώντας και σε αναφορές στο ενωτικό αίτημα. Επιπρόσθετα, οι πιο διεκδικητικοί από αυτούς (Ο. Ευρυβιάδης και Η. Ηλιάδης) τήρησαν σκληρή στάση απέναντι στην έγκριση των κυβερνητικών δαπανών, ζητώντας τη μείωση των μισθών των υψηλόβαθμων βρετανών υπαλλήλων και τη διάθεση μεγαλύτερων ποσών σε αναπτυξιακά έργα. Παρά τις συχνές παρεμβάσεις τους, όμως, οι νέοι αριθμητικοί συσχετισμοί δεν τους επέτρεπαν να δράσουν διαφορετικά, αφού οι δύο μαρωνίτες, όπως και ο Οθωμανός İrfan Ef., σπάνια δεν υποστήριζαν την Κυβέρνηση. Επιπρόσθετα, η έλλειψη συντονισμού και συνεργασίας από

⁷⁴ TNA: CO69/37. Συνεδρίες 12 μέχρι 17-2-1925.

⁷⁵ Οι συνεδρίες διεξήχθησαν στις 19 και 20-3, 25, 27 μέχρι 29-4, 1-5, 17-6-1925. Βλ. TNA: CO69/37.

τους έλληνες βουλευτές, οι οποίοι δρούσαν κατά βούληση, επηρέασε την ικανότητά τους ως σώμα. Ούτως ή άλλως, ο ελληνικός τύπος εξαπέλυε εναντίον τους δριμύτατες κατηγορίες, όχι τόσο για τις ενέργειές τους, αλλά για το γεγονός ότι, συμμετέχοντας στο Συμβούλιο, του προσέδιδαν μια επίπλαστη αντιπροσωπευτικότητα, και νομιμοποιούσαν, με την παρουσία τους, τις αποφάσεις του. Μειωτικοί χαρακτηρισμοί, όπως «βουλευτική αγέλη», «βουληφόροι - ολετήρες της κυπριακής υποθέσεως»⁷⁶ ή και πολύ βαρύτεροι ήταν συχνοί, όπως και η απαίτηση τις παραιτήσεις τους, στην οποία προχώρησε ο πιο δραστήριος και ικανός από αυτούς, ο Οδυσσεάς Ευρυβιάδης. Από την άλλη, οι οθωμανοί βουλευτές επέλεξαν δύο διαφορετικές πορείες. Ο μεν Irfan Ef. συνεργαζόταν απόλυτα με την Κυβέρνηση, ενώ πολλές φορές δικαιολογούσε ο ίδιος τις πράξεις της. Από την άλλη, ο Eyioub, επεδίωκε τη συνεργασία με τους υπόλοιπους αιρετούς βουλευτές για την εισαγωγή μέτρων που θα βοηθούσαν στη βελτίωση του νησιού, με τους δυο ομοεθνείς βουλευτές συχνά να έρχονται σε αντιπαράθεση. Ήταν απόλυτα φυσιολογικά με αυτές τις συνθήκες, και παρά την αντιπολιτευτική προσπάθεια ορισμένων βουλευτών, να πετύχει η κυβέρνηση την ψήφιση δύο σημαντικών νομοσχεδίων, σχετικών με τους κοινοτάρχες και την ελληνική εκπαίδευση, που επέφεραν πλήγμα στην επιρροή της παραδοσιακής πολιτικής ηγεσίας των Ελλήνων κατοίκων αλλά και των ελευθεριών όλων των Κυπρίων.

---

⁷⁶ «Οι αμετανόητοι» και «Έστω και τώρα», εφ. *Πάφος*, 10-4-1924 και 8-5-1924.

14. Η πορεία προς τη σύγκρουση: οι τελευταίες νομοθετικές περιόδους 1925-1931

Οι εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου

Το νέο σύνταγμα που παραχωρήθηκε τον Μάιο 1925 προνοούσε την αύξηση του αριθμού των ελλήνων και των επισήμων μελών, όπως και την αύξηση των εκλογικών περιφερειών. Πέραν των διαδικαστικών αλλαγών, στις βουλευτικές εκλογές του 1925 και 1930, εμφανίστηκαν για πρώτη φορά προσωποπαγείς κομματικοί σχηματισμοί, ενώ την παρουσία τους, έκαναν και υποψήφιοι του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου (ΚΚΚ).¹

Συγκεκριμένα, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 έκανε την εμφάνισή του στην πολιτική σκηνή ο δάσκαλος και δικηγόρος Γεώργιος Χατζηπαύλου, ο οποίος, αρχικά, μέσω του «Πανεργατικού Συλλόγου» που ίδρυσε στη Λευκωσία και προήδρευε από το 1920, προωθούσε τις φιλεργατικές και φιλαγροτικές θέσεις πολιτικές του, χωρίς να απορρίπτει τη συνεργασία με τους Βρετανούς και τους Τούρκους και σταδιακά προχώρησε στη σύγκρουση και αποδόμηση των παλιών πολιτευτών. Ιδέες που υιοθέτησε και στο κόμμα που ίδρυσε με την ονομασία «Λαϊκό Κόμμα» και παρουσίαζε μέσω της εφημερίδας *Η Λαϊκή* (1925-1926) (μετέπειτα *Νέα Λαϊκή*). Το κόμμα παρέμεινε προσωποπαγές, ενώ καταστατικό ή κομματικά όργανα δεν υπήρχαν.²

Μια ανάλογη περίπτωση ήταν ο Κυριακός Π. Ρωσσίδης, που είχε ήδη κάνει αισθητή την παρουσία του στα πολιτικά δρώμενα τόσο με τη διοργάνωση του Α' Αγροτικού Συνεδρίου στο Λευκόνειο, τον Απρίλιο 1924, όσο και για την αποτυχημένη εκλογική του προσπάθεια για κατάληψη της θέσης του Ο. Ευρυβιάδη λίγους μήνες αργότερα. Στις παραμονές των εκλογών του 1925, εξάλλου, διοργάνωσε το Β' Αγροτικό Συνέδριο στη Λευκωσία, ενέργεια που συνδέεται άμεσα με την υποβολή υποψηφιότητάς του, που ακολούθησε. Στις αποφάσεις του συνεδρίου ήταν και η ίδρυση «Αγροτικού Κόμματος», οι προγραμματικές θέσεις του οποίου εκδόθηκαν τον ίδιο χρόνο σε ειδικό τόμο, ενέργειες πρωτοφανείς για την πολιτική ιστορία του τόπου.³ Αν και αναγνώριζε ως κύρια επιδίωξη τον αγώνα για την *ένωση*, εντούτοις θεωρούσε ότι έπρεπε να συνδυάζεται με την οικονομική ανάπτυξη και τη στήριξη της αγροτικής τάξης,⁴ απόψεις που

¹ Για τις ενέργειες των πρώτων κομμουνιστών, που οδήγησαν και στην εξορία του γιατρού Νίκου Γιαβόπουλου, επικεφαλής του Εργατικού Κέντρου Λεμεσού βλ. Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 247-248.

² Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν, ό.π.*, σσ. 657-658, Β. Πρωτοπαπιάς, στο *ίδιο*, σελ. 247, Μιχάλης Ατταλίδης, «Τα κόμματα στην Κύπρο (1878-1955)», *Κυπριακά 1878-1955*, Λευκωσία 1986, σελ. 137, Υ. Katsourides, *The History, ό.π.*, σσ. 82-84.

³ Κυριακός Παύλου Ρωσσίδης, *Η πολιτική του Αγροτικού Κόμματος. Βάσεις-Σκοποί-Τακτική*, Αμμόχωστος 1925. Για το Αγροτικό Κόμμα και την ίδρυσή του και βλ. Υ. Katsourides, στο *ίδιο*, σσ. 75-82.

⁴ Για τις πολιτικές του απόψεις βλ. γενικά Κυριακός Παύλου Ρωσσίδης, *Αρχαί και κατευθύνσεις της κυπριακής πολιτικής*, Λευκωσία 1921. Για μια σύντομη βιογραφική παρουσίαση, βλ. Χρίστος Κ. Κυριακίδης, «Ο Καρπασίτης δικηγόρος και πολιτευτής Κυριακός Π. Ρωσσίδης. Μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής της

παρουσίαζε και στην εφημερίδα του, *Δημιουργία*, που κυκλοφόρησε μεταξύ Δεκεμβρίου 1926 και Οκτωβρίου 1929.⁵

Αξιοσημείωτο είναι πάντως το γεγονός ότι, ενώ η ένωση παρέμενε ως στόχος, η πλειοψηφία των υποψηφίων για τις εκλογές, στα προεκλογικά τους προγράμματα επικεντρώνονταν σε τρόπους επίλυσης κυρίως των σοβαρών οικονομικών προβλημάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, γινόταν αποδεκτή και μια λύση αυτονομίας, ως προσωρινής λύσης, μέχρι την επίτευξη της ένωσης. Ήταν μια μεταβολή που δεν ήταν άσχετη με το πλήγμα που επέφερε η μικρασιατική καταστροφή στον κυπριακό αλυτρωτισμό.

Η προεκλογική εκστρατεία που προηγήθηκε των εκλογών ήταν ιδιαίτερα θορυβώδης. Πέραν των πολιτικών προγραμμάτων που παρουσίασαν οι υποψήφιοι βουλευτές, οργανώθηκαν προεκλογικές συγκεντρώσεις και περιοδείες στα χωριά. Η σμίκρυνση των εκλογικών διαμερισμάτων έδινε πλέον τη δυνατότητα στους πολιτευτές να επισκέπτονται τα χωριά και να αναλύουν τα προγράμματά τους ενώπιον των ψηφοφόρων τους.⁶

Οι εκλογές που προκηρύχθηκαν για τον Οκτώβριο του 1925, μετά από μια πενταετία «πολιτικής στασιμότητας», λόγω της αποχής, ήταν σημαντικές. Η αύξηση των εκλογικών περιφερειών σε δώδεκα οδήγησε σε αμφίρροπες προεκλογικές αναμετρήσεις, συνήθως ανάμεσα σε παλαιούς και νεότερους πολιτευτές, με υψηλή προσέλευση στις κάλπες, αφού στις επτά από τις ένδεκα εκλογικές περιφέρειες συμμετείχε στις εκλογές ποσοστό πέραν του 70%, ενώ συνολικά ψήφισαν οι δύο στους τρεις εγγεγραμμένους ψηφοφόρους (66,1%).⁷

Εκλογικές αναμετρήσεις έγιναν στις ένδεκα από τις δώδεκα εκλογικές περιφέρειες, αφού ο έμπορος Λουκής Πιερίδης εκλέχθηκε χωρίς ανθυποψήφιο στην ανατολική περιφέρεια Λάρνακας.⁸ Εκλέχθηκαν, ο δικηγόρος Σταύρος Σταυρινάκης αντί του Γεωργίου Μαρκίδη, μέλους του Εθνικού Συμβουλίου, στην εκλογική περιφέρεια Λευκωσίας, ενώ στην Ορεινή επανεξελέγη ο Χατζηγεωργίου Χατζηπροκόπης, ο μόνος από τους Επταδικούς που επιβίωσε, υπερισχύοντας του παλαιού πολιτευτή Θεοφάνη Θεοδότου. Στην εκλογική περιφέρεια Μόρφου-Λεύκας εκλέχθηκε ο Γεώργιος Χατζηπαύλου με αρκετή διαφορά από τον Νεοπτόλεμο Πασχάλη. Στην Κερύνεια

δράσης του», *Καρπασία, Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου «Εις γην των Αγίων και των Ηρώων»*, Λεμεσός 2010, σσ. 295-312.

⁵ Ανδρέας Κ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού τύπου, περίοδος Δ', 1914-1931, μέρος Β'*, Λευκωσία 2006, σσ. 921-922.

⁶ Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 248-251.

⁷ Στο ίδιο, σελ. 252.

⁸ Σημαντικό ρόλο στην εκλογή του διεδραμάτισε και η δράση του στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης του, ιδιαίτερα με την ίδρυση του Ταμειτηρίου Λάρνακας, του οποίου διετέλεσε και διευθυντής, βλ. ΙΑΤΚ, Τράπεζα Λάρνακος (ΤΡΛ), Π. Διοίκηση, 1. Μητρώα Διευθυντών (1926-1935).

εκλέχθηκε ο πρώην δήμαρχος Χριστόδουλος Φιερός υπερισχύοντας του πρώην βουλευτή Δημοσθένη Σεβέρη και του δημοτικού συμβούλου Σάββα Χρίστη. Μετά το θάνατό του, στις αρχές του 1928, τη θέση του κατέλαβε ο Σεβέρης, χωρίς ανθυποψήφιο⁹. Στην Αμμόχωστο εκλέγηκε ο δήμαρχος και πρώην βουλευτής Γεώργιος Εμφιετζής, έναντι των δικηγόρων Μιλτιάδη Σιακαλλή και Αγαθάγγελου Παπαδόπουλου, στη Μεσαορία-Καρπασία ο Κυριακός Ρωσσίδης υπερίσχυσε του επταδικού βουλευτή Ιωάννη Φωτιάδη με μεγάλη διαφορά, όπως και ο μητροπολίτης Νικόδημος Μυλωνάς του επίσης επταδικού, Αχιλλέα Τιγγιρίδη στην εκλογική περιφέρεια της Δυτικής Λάρνακας. Στη Λεμεσό ο νέος δικηγόρος Παναγιώτης Κακογιάννης υπερίσχυσε των πρώην βουλευτών Ευγένιου Ζήνωνος και Λάμπρου Χριστοδούλου (επταδικού), ενώ στην περιφέρεια Αυδήμου - Κοιλανίου εκλέγηκε ο πρώην βουλευτής Μιχαήλ Μιχαηλίδης, έναντι του Ευέλθοντα Πιτσιλλίδη και του Νικόλαου Σολωμού. Στην Πάφο, ο ισχυρός παράγοντας, πρώην βουλευτής και δήμαρχος Νεόφυτος Νικολαΐδης ηττήθηκε από το νεαρό δικηγόρο Στέλιο Παυλίδη, αλλά, μετά το διορισμό του δεύτερου ως Γενικού Εισαγγελέα στις αρχές 1928, κατέλαβε την έδρα χωρίς ανθυποψήφιο¹⁰. Στην εκλογική περιφέρεια Χρυσοχούς – Κελοκεδάρων, ο αδελφός του ηγέτη του Λαϊκού Κόμματος Γ. Χατζηπαύλου, Φαίδωνας Ιωαννίδης υπερίσχυσε του δημάρχου Πάφου Νικόλαου Νικολαΐδη και του ισχυρού παράγοντα της Πόλης Χρυσοχούς, Χριστόδουλου Παπανικόπουλου.¹¹

Αλλαγές υπήρξαν και στις δύο από τις τρεις θέσεις των οθωμανών βουλευτών. Στην Λευκωσία-Κερύνεια, μετά το θάνατο του Irfan, ο νέος εκπρόσωπος του Enkaf Mehmed Munir εκλέγηκε με μεγάλη διαφορά.¹² Ο αντικαταστάτης του Irfan, στο Enkaf, και στο Νομοθετικό Συμβούλιο, θα συνέχιζε την πολιτική της άνευ όρων συνεργασίας με τους Βρετανούς, ενώ, όπως αναφέρει ο A. Nevzat, η επιλογή του έγινε από τον Αρμοστή M. Stevenson.¹³ Στη Λάρνακα-Αμμόχωστο, όπου υπήρχαν τέσσερις υποψήφιοι, εκλέχθηκε ο Mahmoud Djelaledin,¹⁴ ενώ στην εκλογική περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου εκλέχθηκε ξανά ο πρώην βουλευτής Eyüub Mousa, υπερισχύοντας δύο ανθυποψηφίων του.¹⁵

Οι πλείστες εκλογικές αναμετρήσεις κύλησαν ήρεμα, χωρίς βέβαια να αποφευχθούν καταγγελίες για δωροδοκίες αλλά και η χρήση διαφόρων νέων μέσων για την προσέλκυση ψηφοφόρων, όπως η επιστράτευση οχημάτων για τη μεταφορά τους στα

⁹ ΚΑΚ: SA1:1664/1927. Hart-Davis προς Nicholson, Κερύνεια 1-2-1928.

¹⁰ ΚΑΚ: SA1:1609/1927. Fluery προς Nicholson, Πάφος 1-2-1928.

¹¹ Για τις εκλογικές αναμετρήσεις βλ. Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 252-261.

¹² ΚΑΚ: SA1:679/1925. Hart-Davis προς Fenn, Λευκωσία 14-10-1925.

¹³ A. Nevzat, *Nationalism, ό.π.*, σσ. 282-283. Όπως αναφέρει ο Nevzat, η επιλογή έγινε στην κηδεία του Irfan.

¹⁴ ΚΑΚ: SA1:680/1925. Popham προς Fenn, Λάρνακα 12-10-1925.

¹⁵ ΚΑΚ: SA1:681/1925. SurrIDGE προς Fenn, Λεμεσός 10-10-1925.

εκλογικά κέντρα. Από την άλλη, από το αποτέλεσμα έμεινε ιδιαίτερα ικανοποιημένος ο Αρμωστής, αφού απέτυχαν να εισέλθουν στο Νομοθετικό Συμβούλιο σημαντικοί υποστηρικτές του ενωτικού κινήματος, όπως οι Σεβέρης, Θεοδότου και Πασχάλης, ενώ η επανεκλογή του επταδικού Χατζηπροκόπη σήμαινε την ήττα της αντιδραστικής πολιτικής, όπως αναφέρει και ο Πρωτοπαπάς.¹⁶

Εξίσου σημαντικές από πολιτικής άποψης ήταν και οι αναπληρωματικές εκλογές στην εκλογική περιφέρεια Κοιλανίου-Αυδήμου, που προκηρύχθηκαν στις αρχές Ιουνίου 1930, μετά το θάνατο του Μιχαήλ Μιχαηλίδη. Σε αυτές, έθεσαν υποψηφιότητα τρία πρόσωπα, ο υιός του αποβιώσαντος, Ηράκλης, που εκλέχθηκε με μεγάλη διαφορά, και οι Ευέλθων Πιτσιλίδης και Κωνσταντίνος Δράκος.¹⁷ Ο Μιχαηλίδης παρότι εκλέχθηκε δεν παρακάθισε σε καμιά συνεδρία του Νομοθετικού Συμβουλίου, αφού λίγο αργότερα αυτό διαλύθηκε, όμως σημαντικό ήταν και το γεγονός ότι η υποψηφιότητα του Κ. Δράκου στηρίχτηκε από το ΚΚΚ, που είχε ιδρυθεί το 1926.¹⁸

Το νέο κόμμα ήταν το πρώτο που στηριζόταν σε συγκεκριμένες αρχές, είχε οργανωτική δομή και καταστατικό. Το πρόγραμμά του εκτός από τα επαναστατικά σοσιαλιστικά αιτήματα, περιλάμβανε τη συνεργασία μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, και την παραχώρηση ευρύτερων εξουσιών σε αποκλειστικά αιρετό Νομοθετικό Συμβούλιο, το οποίο θα ήλεγχε και την Εκτελεστική Εξουσία. Γρήγορα όμως βρήκε απέναντί του τόσο την Εκκλησία και τους αστούς πολιτευτές, λόγω των κομμουνιστικών του διακηρύξεων,¹⁹ όσο και την ίδια την Κυβέρνηση, αφού η συγκέντρωση ποσοστού 15% από τον Κ. Δράκο την έθεσε σε εγρήγορση.²⁰

Παράλληλα, τόσο η οικονομική κρίση, που άρχισε να πλήττει και την Κύπρο, όσο και οι προσπάθειες της Κυβέρνησης να επέμβει σε ευαίσθητους τομείς για τις δύο κοινότητες, όπως ήταν η Εκπαίδευση, η επιβολή του Ποινικού Κώδικα και η διαχείριση του Ενκαφ, οδήγησαν τους έλληνες πολιτευτές να σκληρύνουν τη στάση τους και σε συνάρτηση με την επιστροφή του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πρωθυπουργία της Ελλάδας, να επαναφέρουν το ενωτικό αίτημα. Παρότι υπήρχαν και φωνές που επιθυμούσαν μια πιο μετριοπαθή στάση απέναντι στη Βρετανία, ζητώντας να τεθεί παράλληλα με την ένωση και πιθανή αυτονομία, η Πρεσβεία που αποστάληκε στο Λονδίνο τον Σεπτέμβριο 1929,

¹⁶ Β. Πρωτοπαπάς, *στο ίδιο*, σσ. 262-263. Ο Γιάννης Λέφκης, *Οι Ρίζες. Ιστορική Μελέτη*, Λεμεσός 1984, σελ. 122, από τα πρώτα στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου (ΚΚΚ) αναφέρει ότι οι εκλογές επηρεάστηκαν και από τη δράση των πρωτοπόρων κομμουνιστών, μέσω διαφωτιστικών φυλλαδίων.

¹⁷ ΚΑΚ: SA1:805/1930. Browne προς Henniker-Heaton, Λεμεσός 17-6-1930.

¹⁸ Για την ίδρυση του ΚΚΚ βλ. το βιβλίο του Γ. Λέφκης, *Οι Ρίζες, ό.π.*, Υ. Katsourides. *The History, ό.π.*, Ρ. Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική, ό.π.*, σσ. 31-34.

¹⁹ Β. Πρωτοπαπάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 271-277, Φίλιππος Κάραμποτ, «Η θέση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος απέναντι στο Κυπριακό την εποχή της βενιζελικής “μπουρζουαζίας”, 1925-1931», στο Γ. Καζαμιάς – Π. Παπαπολυβίου (επ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ό.π.*, σσ.167-169.

²⁰ Β. Πρωτοπαπάς, *στο ίδιο*, σσ. 290-291.

παρέδωσε στο υπουργείο Αποικιών υπόμνημα που ζητούσε μόνο την ένωση. Στα πλαίσια αυτά, λίγους μήνες αργότερα συστάθηκε και η «Εθνική Οργάνωση Κύπρου», με στόχο τη διαχείριση του ενωτικού αιτήματος.²¹

Οι εκλογές του 1930 κινήθηκαν στα ίδια επίπεδα με τις προηγούμενες. Ο ανταγωνισμός στις περισσότερες εκλογικές περιφέρειες ήταν έντονος και οδήγησε σε αντιπαράθεσεις και προσφυγές κατά του κύρους των εκλογών. Σε ορισμένες άλλες όμως, η ισχυρή προσωπικότητα του απερχόμενου βουλευτή απέτρεπε την αμφισβήτησή του από άλλο υποψήφιο. Τέτοιες περιπτώσεις, που επανεκλεχθήκαν χωρίς ανθυποψηφίους, ήταν ο Σταύρος Σταυρινάκης στη Λευκωσία και ο Κυριακός Ρωσσίδης στη Μεσαορία-Καρπασία.

Στις υπόλοιπες εκλογικές περιφέρειες, 27 υποψήφιοι διεκδίκησαν τις δέκα θέσεις. Στο εκλογικό διαμέρισμα Ορεινής, ο μεγάλος ηττημένος των προηγούμενων εκλογών Θεοφάνης Θεοδότου εκλέχθηκε με μικρή διαφορά από τον Γεώργιο Μαρκίδη. Στη Μόρφου-Λεύκα, ο ηγέτης του «Λαϊκού Κόμματος», Γεώργιος Χατζηπαύλου έχασε από το δικηγόρο Αντώνιο Τριανταφυλλίδη, μέσα σε κλίμα πόλωσης. Στην Κερύνεια ο Δημοσθένης Σεβέρης επανεκλέγηκε άνετα απέναντι στον για τρίτη φορά, υποψήφιο Σάββα Χρίστη και του Κώστα Φιερού, γιου του πρώην βουλευτή και δημάρχου Κερύνειας, Χριστόδουλου. Στην Αμμόχωστο τη θέση διεκδίκησε ο δικηγόρος Μιλτιάδης Σιακαλλής, υποψήφιος και το 1925, ο αδελφός του μητροπολίτη Κιτίου Γεώργιος Μυλωνάς και ο Γεώργιος Μπαρτάκης, με τον πρώτο να εκλέγεται με μικρή διαφορά. Στην ανατολική Λάρνακα, ο παλαιός πολιτευτής Ευάγγελος Χατζηιωάννου έχασε από το δικηγόρο Γεώργιο Αραδιπιώτη, σε κλίμα αντιπαράθεσης. Αντίθετα, στη Δυτική Λάρνακα, ο μητροπολίτης Κιτίου υπερίσχυσε με τεράστια διαφορά του κομμουνιστή υποψηφίου Βασίλη Ιωαννίδη. Στη Λεμεσό, ο παλαιός πολιτευτής Νικόλαος Κλ. Λανίτης, ο οποίος δεν είχε δικαίωμα να θέσει υποψηφιότητα στις προηγούμενες εκλογές, εκλέχθηκε με μεγάλη διαφορά από τους τρεις ανθυποψηφίους του, Ευέλθοντα Πιτσιλλίδη, Παρασκευά Μανώλη και τον κομμουνιστή Πέτρο Οδιάτη. Την υποψηφιότητά του έθεσε και πάλι ο κομμουνιστής Κώστας Δράκος στην περιφέρεια Αυδήμου-Κοιλανίου, με ανθυποψηφίους τους Δημήτρη Νικολαΐδη, Ηρόδοτο Μοδινό και τον δικηγόρο Φειδία Κυριακίδη, γιο του παλαιού πολιτευτή Ιωάννη, ο οποίος και εκλέχθηκε με σημαντική διαφορά από τους υπόλοιπους. Στην Πάφο υποψηφιότητα έθεσαν ο ηγούμενος Κύκκου Κλεόπας, ο κομμουνιστής Σοφοκλής Χαραλάμπους και ο δικηγόρος Χριστόδουλος Γαλατόπουλος, ο οποίος και εκλέχθηκε με μόλις 28 ψήφους διαφορά από τον πρώτο. Τέλος, στην περιφέρεια Χρυσοχούς-Κελοκεδάρων, ο δικηγόρος Χαράλαμπος Νικολαΐδης υπερίσχυσε του μέχρι πρότινος βουλευτή Φειδία Ιωαννίδη.

²¹ G.S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 198-379.

Η ένταση του προεκλογικού αγώνα διαφάνηκε και από τις δικαστικές προσφυγές ορισμένων ηττημένων. Ο Χατζηπαύλου, ο οποίος κατηγορήσε τον Τριανταφυλλίδη για τη χρήση αθέμιτων μέσων κέρδισε την ένσταση αλλά και την εκλογή, αφού ο δεύτερος παραδέχθηκε τη χρήση τέτοιων μεθόδων από ορισμένους υποστηρικτές του και αρνήθηκε να συμμετάσχει στις επαναληπτικές εκλογές. Στο Ανώτατο Δικαστήριο προσέφυγαν και ορισμένοι υποστηρικτές του ανθυποψήφιου του Θεοδότου, Γ. Μαρκίδη, για πλημμελή άσκηση των καθηκόντων του Εφόρου Εκλογής, χωρίς επιτυχία. Ένσταση υπέβαλε και ο ηγούμενος Κύκκου υποστηρίζοντας ότι η κάλπη του εκλεγέντος Χ. Γαλατόπουλου ήταν ελαττωματική, κερδίζοντας τη δίκη. Εντούτοις, ο Κλεόπας δεν διεκδίκησε την εκλογή του στις επαναληπτικές εκλογές, τις οποίες κέρδισε ο Γαλατόπουλος, υπερισχύοντας του λόγιου και δικηγόρου Λοΐζου Φιλίππου.²²

Άξια αναφοράς είναι η συμμετοχή, για πρώτη φορά σε οργανωμένη βάση, υποψηφίων που εκπροσωπούσαν το ΚΚΚ. Οι τέσσερεις υποψήφιοι (Δράκος, Ιωαννίδης, Οδιάτης, Χαραλάμπους) κατέβηκαν με το πολιτικό πρόγραμμα του κόμματός τους, την «πλήρη ανεξαρτησία της Κύπρου από το βρετανικό ιμπεριαλισμό και τη δημιουργία εργατο-αγροτικής κυβέρνησης εντός της πιο γειτονικής Δημοκρατικής Σοβιετικής Ομοσπονδίας». Παρά την γενική πολεμική που ασκήθηκε στο κόμμα, η συμμετοχή τους θεωρήθηκε επιτυχής.²³

Στις εκλογές για τους οθωμανούς βουλευτές παρατηρήθηκε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λόγω των αντιπαραθέσεων στην κοινότητά τους σχετικά με την επικράτηση των μετριοπαθών έναντι των παραδοσιακών. Η δράση του τούρκου πρόξενου στο νησί ήταν καταλυτική, αφού, σε μια κοινωνία που μπορούσε να αφομοιώσει ευκολότερα τις μεταρρυθμίσεις που επιβλήθηκαν στην Τουρκία από τον Μουσταφά Κεμάλ,²⁴ κατάφερε να αναπτύξει την εθνική συνείδηση των τούρκων κατοίκων,²⁵ και να επηρεάσει και τις εκλογικές αναμετρήσεις. Έτσι, κατάφερε να πλήξει το κατεστημένο, που εκπροσωπείτο από το Ενκαφ και τους λοιπούς θρησκευτικούς θεσμούς. Δεν είναι ήταν τυχαία η καταγγελία ενός νεαρού δικηγόρου κατά του βουλευτή και εκπρόσωπου του Ενκαφ, Mehmet Munir, για πολυθεσία.²⁶

Η επιτυχία των νέων δυνάμεων έναντι της παλαιάς τάξης ήταν σημαντική, αφού, από τους μέχρι τότε βουλευτές, μόνο ο Eyüüb Moussa επανεκλέγηκε στην εκλογική

²² Για τις εκλογές, τη συμμετοχή και τα αποτελέσματα βλ. Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σσ. 293-306.

²³ Υ. Katsourides, *The History, ό.π.*, σσ. 167-169, Β. Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική, ό.π.*, σελ. 291.

²⁴ Είναι χαρακτηριστική η ευκολία με την οποία εισήχθηκε η νέα τουρκική γραφή με το λατινικό αλφάβητο. Βλ. Ιωάννης Θεοχαρίδης, «Οι Τουρκοκύπριοι στον τουρκικό τύπο (1928-1945)», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 9, Λευκωσία 2010, σελ. 322.

²⁵ Βλ. την ανταπόκριση της τουρκικής εφημερίδα *Cumhuriyet*, 4-12-1930, στο *ίδιο*, σελ. 328.

²⁶ Χ. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σελ. 440.

περιφέρεια Λεμεσού-Πάφου, κερδίζοντας τον ανθυποψήφιό του, σημαντικό παράγοντα και πρώην βουλευτή Ahmed Said με ελάχιστη διαφορά, αλλά και τον Ahmed Houlousi. Αντίθετα, στις άλλες περιφέρειες εκλέχθηκαν νέα πρόσωπα, με τη συνδρομή και του τούρκου προξένου: στη δεύτερη εκλογική περιφέρεια, ο δικηγόρος Mehmed Zekia Kouselli εκλέχθηκε χωρίς εκλογές, αφού τελευταία στιγμή αποχώρησε ο ως τότε βουλευτής Djelaledin, ενώ στην Λευκωσία-Κερύνεια ο δάσκαλος και επιχειρηματίας Misirlizade Necati Mehmed υπερίσχυσε του ανθυποψηφίου του, πρώην βουλευτή, εκπρόσωπου του Enkaf και σημαντικού παράγοντα, Mehmet Munir, με σημαντική διαφορά. Η νίκη του Necati ήταν ιδιαίτερα σημαντική, αφού αυτή επιτεύχθηκε επί του κύριου εκπροσώπου της βρετανοτουρκικής συνεργασίας, όπως αναγνώρισε και ο Storrs,²⁷ αλλά και ισχυρότερου Τούρκου την περίοδο εκείνη, αφού, εκτός από τη θέση στο Νομοθετικό, ήταν μέλος του Εκτελεστικού και του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου.²⁸

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, εκτός του Eyıouh, ο οποίος επανεκλέχθηκε για τέταρτη φορά βουλευτής, με μια διακοπή μεταξύ 1916-1921, οι δύο νέοι βουλευτές ήταν νεαρής ηλικίας, ο Zekia 28 ετών και ο Misirlizade 31. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Κυβερνήτη, ο μεν πρώτος θεωρείτο «έξυπνος και με σθένος», και πίστευε ότι θα συνεργαζόταν με την Κυβέρνηση, ακολουθώντας «την παράδοση πίστης της τουρκικής κοινότητας». Όσον αφορά το δεύτερο, τον χαρακτήρισε «αδύναμο και ανεύθυνο», προσκείμενο στον «τουρκικό εθνικισμό», ο οποίος αναπτυσσόταν τότε χωρίς ξεκάθαρους στόχους.²⁹

Το νέο Συμβούλιο, όπως ανέφερε και ο Κυβερνήτης, αποτελείτο στην πλειοψηφία του από νέα μέλη, καθώς επανεκλέχθηκαν μόνο πέντε βουλευτές από το προηγούμενο, αλλά και δύο παλαιότεροι βουλευτές, με μεγάλη πολιτική εμπειρία. Πέρα από τον μητροπολίτη Κιτίου, τα υπόλοιπα ελληνικά μέλη ήταν δικηγόροι, κάτι που ήταν αναμενόμενο, σύμφωνα με τον Storrs. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Κυβερνήτης θεωρούσε τον Αντ. Τριανταφυλλίδη ως τον πιο ικανό από τους βουλευτές, διορίζοντάς τον και μέλος του Εκτελεστικού Συμβουλίου, παρότι τελικά έχασε τη βουλευτική του θέση. Θεωρούσε ότι δύο από τους νέους βουλευτές, οι Γαλατόπουλος και Κυριακίδης, ασπάζονταν «ήπιες κομμουνιστικές απόψεις», ενώ για την πλειοψηφία των ελλήνων βουλευτών αναφέρθηκε με θετικά σχόλια. Τέλος, επισήμανε προς τον υπουργό την πεποίθησή του ότι το Συμβούλιο ήταν ανώτερο από το προηγούμενο, αφού τα νέα του

²⁷ Sir Ronald Storrs, *Orientalism*, Λονδίνο 1937, σελ. 588.

²⁸ Για την εκλογική νίκη του Necati και τον αντίκτυπό της στην ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού βλ. A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σσ. 359-388.

²⁹ ΚΑΚ: SA1:1430/1930. Storrs προς Passfield, Λευκωσία 29-10-1930.

μέλη είναι «πιο προσεχτικά, σε εγρήγορση και έξυπνα» από τους προκάτοχούς τους.³⁰ Ένα περίπου χρόνο αργότερα θα είχε εντελώς διαφορετική άποψη...

Εντός του Συμβουλίου

Η σύνοδος του 1925 άρχισε κανονικά στις 6 Νοεμβρίου 1925. Πριν από την έναρξη των εργασιών, τα ελληνικά μέλη, συσκέφθηκαν και καθόρισαν την πολιτική στάση που θα ακολουθούσαν εντός του Συμβουλίου, την οποία κοινοποίησαν και στον τύπο. Εκτός από τη διαμαρτυρία τους για το «νέο ανελεύθερο σύνταγμα» θα επεδίωκαν τη συνεργασία με τους οθωμανούς συναδέλφους τους και την κυβέρνηση, και θα ασκούσαν αυστηρό έλεγχο στα οικονομικά ζητήματα, ζητώντας παράλληλα την υποβολή του προϋπολογισμού ενώπιον του Συμβουλίου πριν αποσταλεί στο Λονδίνο. Τέλος, δεσμεύτηκαν να εργάζονται υπέρ της ένωσης εκτός του Συμβουλίου.³¹

Στον εναρκτήριο του λόγο ο Αρμοστής Stevenson, πέραν της έκφρασης συγχαρητηρίων για την εκλογή των νέων βουλευτών και της ελπίδας για αγαστή συνεργασία με στόχο την ανάπτυξη του νησιού, αναφέρθηκε εκτενώς στις ενέργειες της Κυβέρνησής του κατά το προηγούμενο έτος για την επίτευξη του σκοπού αυτού. Το εμπόριο, όπως ανέφερε, παρουσίασε βελτίωση, ενώ, με στόχο την περαιτέρω ανάπτυξη των λιμανιών, θα μετακαλείτο ειδικός εμπειρογνώμονας. Σημαντικές ήταν και οι ανακοινώσεις τόσο για την ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας, ένα μακροχρόνιο αίτημα των κατοίκων του νησιού, όσο και μεταξουργείου στην Πάφο. Επιπρόσθετα, πρόνοια δόθηκε για την ανάπτυξη προϊόντων, όπως του λιναριού και του βαμβακιού. Σε μια κίνηση καλής θέλησης, ο Αρμοστής δεσμεύτηκε να παρουσιάσει τον προϋπολογισμό εξόδων για το τρέχον έτος, αφού, παρά το γεγονός ότι εγκρίθηκε από το προηγούμενο Συμβούλιο, επιθυμούσε να λάβει και τις απόψεις των νέων μελών.³²

Καινοτομία της συνόδου αυτής ήταν η καθιέρωση του όρκου πίστης προς τον Βασιλιά, όπως προαναφέρθηκε.³³ Μετά την ολοκλήρωσή του, ορίστηκε η Επιτροπή για τη σύνταξη του προσχεδίου για την αντιφώνηση, στην οποία, μετά και την αύξηση του αριθμού των βουλευτών, αυξήθηκαν ανάλογα και τα μέλη της (τρία επίσημα μέλη, ένας Τούρκος και τέσσερις έλληνες), χωρίς όμως να διαταραχθεί η αναλογία που ίσχυε και στην προηγούμενη μορφή, δηλαδή το άθροισμα του αριθμού των επισήμων με τον Τούρκο

³⁰ Στο ίδιο.

³¹ «Σύσκεψις ελλήνων βουλευτών επί της ακολουθητέας εκ μέρους των πορείας», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου* (Λευκωσία), 24-10-1925, «Η Κυπρ. πολιτική», εφ. *Αλήθεια*, 30-10-1925.

³² ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρία 6-11-1925.

³³ Στο ίδιο.

βουλευτή ήταν ίσο με τους έλληνες βουλευτές, όπως ίσχυε δηλαδή και στην αναλογία των μελών του Συμβουλίου γενικότερα.³⁴

Το προσχέδιο της αντιφώνησης κατατέθηκε προς συζήτηση πέντε μέρες αργότερα, προκαλώντας σημαντικές συζητήσεις. Ήδη από την ετοιμασία του προκλήθηκαν αντιπαραθέσεις ανάμεσα στα επίσημα και τα αιρετά μέλη, με αποτέλεσμα να ζητηθεί η αφαίρεση της παραγράφου σχετικά με την Αγροτική Τράπεζα από τα επίσημα μέλη, που τη θεώρησαν ως μομφή προς αυτούς. Εντούτοις ο Eyioub ανέφερε την ετοιμότητα των μελών για μια συμβιβαστική λύση, τονίζοντας παράλληλα την ικανοποίησή του για τις προσπάθειες της Κυβέρνησης για την οικονομική ανάπτυξη του νησιού και ιδιαίτερα τη μη συμπερίληψη οποιασδήποτε αναφοράς σε πολιτικά ζητήματα. Αυτή η δήλωση προκάλεσε την αντίδραση του μητροπολίτη Κιτίου Νικόδημου Μυλωνά, ο οποίος ανέφερε ότι οι ευχαριστίες του Συμβουλίου αφορούσαν τα πεπραγμένα της Κυβέρνησης και όχι τις υποσχέσεις της, ενώ ανέφερε και την πρόθεσή του για εισαγωγή στο προσχέδιο παραγράφου σχετικής με το πολιτικό ζήτημα, που απασχολούσε έντονα τους έλληνες κατοίκους και βουλευτές.

Η εν λόγω παράγραφος του Μυλωνά αφορούσε την έκφραση της απογοήτευσης, της θλίψης και της έντονης αντίθεσης του Συμβουλίου στο γεγονός ότι η Κυβέρνηση παράβλεψε τα συνεχή αιτήματα των κατοίκων για παραχώρηση περισσότερων και ευρύτερων πολιτικών δικαιωμάτων. Τόνιζε επίσης την ελπίδα για την τροποποίηση του πρόσφατα παραχωρηθέντος συντάγματος ώστε οι αντιπρόσωποι να αποκτήσουν τα «αναγκαία δικαιώματα» για να μπορέσουν να συμμετάσχουν με ευθύνη και με αποτελεσματικό τρόπο στην άσκηση τόσο της νομοθετικής όσο και της εκτελεστικής εξουσίας στο νησί.

Η προσθήκη, όπως αναφέρθηκε, προκάλεσε σοβαρή αντιπαράθεση μεταξύ των Ελλήνων από τη μια και των τούρκων και επίσημων μελών από την άλλη. Αρχικά, ο Γενικός Εισαγγελέας θεώρησε ότι το νέο σύνταγμα λειτούργησε πολύ λίγο ώστε να κριθεί, άποψη που υποστήριζαν και οι οθωμανοί βουλευτές. Επιπλέον, ο αντικαταστάτης του Irfan, τόσο στο Enkaf, όσο και στην πολιτική της συνεργασίας με την Κυβέρνηση, Munir Bey, αφού διαφώνησε με το διαχωρισμό των κατοίκων σε μειονότητα και πλειοψηφία, μη αποδεχόμενος τον πρώτο όρο για τους τούρκους κατοίκους, θεώρησε ότι η παραχώρηση πολιτικών ελευθεριών θα αποτελούσε ένα βήμα προς την επίτευξη της ένωσης, κάτι που οι ίδιοι δεν επιθυμούσαν. Επιπρόσθετα, ο Eyioub, παρότι αναφέρθηκε στη διαχρονικότητα του ελληνικού αιτήματος, τόνισε ότι η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων θα επερχόταν μέσω της συνεργασίας μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, και όχι μέσω

³⁴ Για τα πρώτα μέλη της Επιτροπής βλ. TNA: CO69/37. Συνεδρία 6-11-1925.

πολιτικών αιτημάτων. Από την άλλη, ο Ρωσίδης, επίσης υπέρμαχος της ελληνοτουρκικής συνεργασίας, θεωρούσε πως αυτή, όπως και η ανάπτυξη του νησιού θα επιτυγχάνονταν με την παραχώρηση περισσότερων πολιτικών ελευθεριών. Περισσότερο επιθετικός ήταν ο Χατζηπαύλου, που επέριψε την ευθύνη στους Οθωμανούς ότι δεν επιθυμούσαν τη συνεργασία μεταξύ των κατοίκων, όπως επιδείκνυε η καταγήφιση της παραγράφου. Ταυτόχρονα δήλωσε ότι πιθανόν και η πολιτική που θα ακολουθούσαν τα ελληνικά μέλη, «να αφήσουν» δηλαδή, «τα εθνικά αιτήματα εκτός Συμβουλίου με στόχο τη συνεργασία με τους Τούρκους», ίσως ήταν λανθασμένη, τονίζοντας ταυτόχρονα ότι δεν εγκατέλειψαν τις εθνικές τους βλέψεις. Παρά το γεγονός ότι η πρόταση τελικά καταψηφίστηκε με τις κοινές τουρκοβρετανικές ψήφους,³⁵ εντούτοις διαφάνηκαν οι αμφιβολίες για την ορθότητα της πολιτικής που αποφασίστηκε να ακολουθηθεί, με πιο χαρακτηριστικό το γεγονός ότι αυτές προήλθαν από τους δύο βουλευτές οι οποίοι, στις κομματικές τους διακηρύξεις τόνιζαν ως προτεραιότητα την ελληνοτουρκική συνεργασία. Από την άλλη, ήδη από την πρώτη σημαντική συζήτηση του νέου Συμβουλίου, διαφάνηκε η προσκόλληση των τουρκικών μελών (που αποτελούσαν πια το 1/8 αντί του 1/6) στους Βρετανούς, με στόχο την αναχαίτιση των ελληνικών αιτημάτων. Αυτό οφειλόταν, σε μεγάλο βαθμό, στη συνειδητοποίηση, εκ μέρους των πρώτων, των προνοιών της συνθήκης της Λωζάνης και της πολιτικής της Τουρκίας έναντι του νησιού, το οποίο δεν αποτελούσε καν στόχο στις διεκδικήσεις της.³⁶

Η αντιφώνηση εγκρίθηκε χωρίς οποιαδήποτε τροποποίηση. Σε αυτή, το Συμβούλιο εξέφραζε την επιθυμία του για εξεύρεση τρόπου απαλλαγής του νησιού από την υποχρέωση καταβολής του φόρου υποτελείας, για προσπάθεια ελάφρυνσης των υπαρχουσών φορολογιών ιδιαίτερα της δεκάτης, τη λήψη μέτρων για ανάπτυξη της γεωργίας, κτηνοτροφίας, βιομηχανίας και εμπορίου. Παράλληλα τονιζόταν η ικανοποίηση των μελών του για την πρόθεση του Αρμοστή να συζητήσει μαζί τους τον προϋπολογισμό, ενώ ως προς τη Γεωργική Τράπεζα, θεωρούσαν ότι ο τρόπος εργασίας της δεν θα ήταν ικανοποιητικός, αφού το αρχικό ποσό δεν ήταν αρκετό, ενώ και ο τρόπος παραχώρησης των δανείων ήταν πολύ αυστηρός, ζητώντας «την λήψιν μέτρων δι' ίδρυσιν Τραπεζής ανταποκρινομένης προς τας ανάγκας της Αποικίας».³⁷

³⁵ ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρία 11-11-1925. Η στάση των Οθωμανών προκάλεσε και την αντίδραση του Τύπου, που τόνισε ότι τα προβλήματα δημιουργήθηκαν λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων των βουλευτών εντός του Συμβουλίου, βλ. «Ανοικτή επιστολή» και «Θλιβερά προμηνύματα», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 21-11-1925 και 5-12-1925 αντίστοιχα, «Πολιτική Ουτοπία», εφ. *Αλήθεια*, 20-11-1925.

³⁶ Χαράλαμπος Καυκαρίδης, *Τουρκία-Κύπρος 1923-1960. Η τουρκική πολιτική στο Κυπριακό από τον Ατατούρκ στον Μεντερές*, Λευκωσία 2010, σσ. 19-88.

³⁷ Εφ. *Αλήθεια*, 20-11-1925. Τα αιτήματα αυτά τέθηκαν και κατά τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό, βλ. ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρίες 16-12-1925 κ.ε.

Η τελευταία αναφορά προκάλεσε την αντίδραση των επίσημων μελών, αφού, στην ουσία ζητείτο η κατάργηση της πρόσφατα ιδρυθείσας Αγροτικής Τράπεζας και η δημιουργία καινούργιας με εντελώς διαφορετικά στοιχεία. Σύμφωνα με το Γενικό Εισαγγελέα, οι λόγοι που τα επίσημα μέλη αντέδρασαν ήταν το γεγονός ότι η Τράπεζα ήταν δημιούργημα της Κυβέρνησης και πιθανή καταψήφισή της θα ήταν μομφή εναντίον της ίδιας της εργασίας τους, και επιπλέον η Τράπεζα είχε μόλις ιδρυθεί, οπότε ήταν πολύ νωρίς για να κριθεί. Τελικά, η παράγραφος εγκρίθηκε όπως ετοιμάστηκε με τις κοινές ελληνοτουρκικές ψήφους. Επιπρόσθετα, έγινε προσπάθεια από ορισμένα ελληνικά μέλη να δηλωθεί ξεκάθαρα η ανάγκη για τροποποίηση του φόρου της δεκάτης, κάτι όμως που δεν επιτεύχθηκε, αφού θεωρήθηκε ορθότερη η συνολική επανεξέταση του ζητήματος της φορολόγησης στο νησί.³⁸

Τελικά, το ζήτημα της κατάργησης της δεκάτης τέθηκε τρεις μήνες αργότερα, στα μέσα Φεβρουαρίου 1926, όταν ο Κυβερνήτης Stevenson, μετά και την έγκριση του υπουργού Αποικιών, εισήγαγε προς ψήφιση σχετικό νομοσχέδιο, παράλληλα με την εισαγωγή αντισταθμιστικών μέτρων - φορολογιών.³⁹ Η εισαγωγή των νομοσχεδίων αυτών, τα οποία δεν δημοσιεύτηκαν εκ των προτέρων στην *Επίσημη Εφημερίδα*, όπως συνηθιζόταν, ήταν έκπληξη ακόμα και για τους ίδιους τους βουλευτές, αφού αν διέρρηε οποιαδήποτε πληροφορία, τότε θα χανόταν μεγάλο ποσό από τα κυβερνητικά έσοδα, με αποτέλεσμα η μετατροπή των φορολογιών να μην ήταν επιτυχής. Η ενέργεια αυτή βέβαια αποδείκνυε και την έλλειψη εμπιστοσύνης της Κυβέρνησης προς τα μέλη του Συμβουλίου και για αυτό το λόγο ο Γενικός Εισαγγελέας πρότεινε την άμεση και αυθημερόν εξέτασή τους. Με την πρόταση αντέδρασε ο Μιχαηλίδης, αφού ανέφερε ότι η εντύπωση που επικρατούσε ανάμεσα στα αιρετά μέλη ήταν ότι ο φόρος θα καταργείτο και δεν θα αντικαθίστατο. Εντούτοις, εγκρίθηκαν ομόφωνα και με ελάχιστες τροποποιήσεις τα νομοσχέδια για επιβολή φόρων στην κατανάλωση και στα έσοδα από τα οινοπνευματώδη ποτά, και για αύξηση στους τελωνειακούς δασμούς, προτού εγκριθεί το νομοσχέδιο για κατάργηση της δεκάτης.⁴⁰ Η ουσιαστική αντικατάσταση ενός φόρου με άλλους προκάλεσε τις αντιδράσεις του τύπου και των κατοίκων, με αποτέλεσμα ο μητροπολίτης Κιτίου Νικόδημος να προβεί σε μια ενέργεια που δεν συνηθιζόταν μέχρι τότε, την παρουσίαση με αριθμητικά δεδομένα της ωφέλειας που θα είχε ο τόπος από το νόμο.⁴¹ Παρά την έγκριση

³⁸ TNA: CO69/37. Συνεδρία 12-11-1925.

³⁹ Για τις συζητήσεις για την έγκριση της εισαγωγής των νομοσχεδίων από το υπουργείο βλ. G.S. Georghallides, *A Political*, ό.π., σσ. 363-367.

⁴⁰ TNA: CO69/37. Συνεδρία 16-2-1926.

⁴¹ Για τις αντιδράσεις του τύπου, που κατηγορούσαν τους βουλευτές ότι παραπλανήθηκαν και συμφώνησαν σε κάτι που οδήγησε σε υψηλότερες φορολογίες βλ. «Η κατάργησης της δεκάτης και η νέα μυλόπετρα του κυπριακού λαού», εφ. *Πάφος*, 25-2-1926, «Η κατάργησης της δεκάτης και τα νέα φορολογικά μέτρα», εφ.

όμως των πιο πάνω νόμων, τα έσοδα δεν ήταν ικανοποιητικά, με αποτέλεσμα η Κυβέρνηση να εισαγάγει τροποποιητικό νόμο, με τον οποίο θα φορολογείτο και η ζιβανία, κάτι που προκάλεσε την αντίδραση των αιρετών μελών, αφού η αύξηση του φόρου θα επιβάρυνε τους οινοπαραγωγούς. Παρόλα αυτά, η πλειοψηφία των επίσημων μελών πέτυχε τη συζήτησή του, αφού τόσο οι τρεις μωαμεθανοί βουλευτές, όσο και τέσσερεις από τους έλληνες βουλευτές απουσίαζαν σκόπιμα στη διάρκεια της ψηφοφορίας. Στη συζήτησή του όμως, οι Οθωμανοί υποστήριζαν τα επίσημα μέλη και με τη νικώσα ψήφο του Προεδρεύοντος, καταψήφισαν τις τροποποιήσεις ή αντιδράσεις των ελλήνων συναδέλφων τους.⁴²

Μετά και την κατάργηση της δεκάτης, τις εργασίες της συνόδου απασχόλησε σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου το ζήτημα του φόρου υποτελείας. Μετά την ομόφωνη έγκριση της παραγράφου στην αντιφώνηση, με την οποία ζητείτο από τη Βρετανική Κυβέρνηση η εξεύρεση πόρων για αφαίρεση από το νησί της υποχρέωσης αυτής, η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από το περίσσειμα από το φόρο υποτελείας.⁴³ Η αλλαγή πολιτικής των οθωμανών βουλευτών έναντι της φορολογίας δεν ήταν άσχετη με τη μεταβολή στο καθεστώς του νησιού, το οποίο κατέστη πλέον Αποικία του Στέμματος αλλά και τη συνθήκη της Λωζάνης, με την οποία η Κύπρος δεν είχε οποιαδήποτε συμβατική υποχρέωση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴⁴

Το ζήτημα επανέφερε ο μητροπολίτης Κιτίου με επερώτησή του προς τον Αναπληρωτή Αποικιακό Γραμματέα, ζητώντας να μάθει τόσο το συνολικό ποσό, όσο και το πού βρισκόταν το περίσσειμα από το φόρο υποτελείας. Ο Αναπλ. Αποικιακός Γραμματέας, στην προσπάθειά του να μη δώσει συνέχεια στο ζήτημα, δήλωσε αδυναμία να απαντήσει, ενώ υπενθύμισε ότι το νησί πλήρωνε πλέον μόνο 42,799 λίρες ετησίως για το σκοπό αυτό, αφήνοντας να νοηθεί ότι η κυβερνητική χορηγία για το φόρο ήταν

Αλήθεια, 26-2-1926, όπου και οι αντιδράσεις από τις διάφορες πόλεις. Το άρθρο του Ν. Μυλωνά στο «Η αντικατάσταση της δεκάτης και η νέα φορολογία», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 27-3-1926.

⁴² ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρίες 27-8-1926. Βλ. και G.S. Georghallides, *A Political, ό.π.*, σσ. 368-370. Η τροποποίηση χαρακτηρίστηκε ολέθρια για τους οινοπαραγωγούς, και ζητήθηκε η ανάκληση του νόμου: «Η φορολογία του οινοπνεύματος», εφ. *Αλήθεια*, 23-4-1926.

⁴³ Σύμφωνα με τη Συνθήκη του 1878, θα καταβαλλόταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ετησίως το ποσό των 92,800 λιρών, περίπου, για τα «διαφυγόντα κέρδη» του Σουλτάνου, αντί ενοικίου της Κύπρου. Το ποσό αυτό επιφορτίστηκαν οι Κύπριοι, εν αγνοία τους, και, αντί της Πύλης, το Λονδίνο τα χρησιμοποιούσε για την αποπληρωμή των ομολογιούχων του αγγλογαλλικού δανείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του 1855. Οι 81,752 λίρες παραχωρούνταν για το σκοπό αυτό, ενώ οι υπόλοιπες 11,048 λίρες ετησίως, μεταφέρονταν σε ειδικό λογαριασμό στην Τράπεζα της Αγγλίας, βλ. G.S. Georghallides, «The commutation», *ό.π.*, σσ. 385-386.

⁴⁴ ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρία 12-11-1925 και G.S. Georghallides, *στο ίδιο*, σσ. 384-385.

μεγαλύτερη από το περίσσειμα. Εντούτοις, ο Νικόδημος, μη ικανοποιημένος από την απάντηση, δήλωσε ότι θα επανέφερε την ερώτηση.⁴⁵

Το θέμα επανέθεσε τελικά ο Μιχαηλίδης, τρεις μήνες αργότερα, με ψήφισμα με το οποίο αιτείτο όπως: α) το ποσό των 92,800 λιρών αφαιρεθεί από τον προϋπολογισμό εξόδων του νησιού, β) καταργηθεί η χορηγία των 50,000 λιρών που δινόταν από τη Βρετανική Κυβέρνηση προς το νησί και γ) όλα τα ποσά που συγκεντρώθηκαν από την προσάρτηση του νησιού, το 1914, και ονομάστηκαν ως «μερίδιο της Κύπρου στην κάλυψη του τουρκικού χρέους» να επιστραφούν στο νησί. Παράλληλα, και με στόχο να συζητηθούν ταυτόχρονα, υποβλήθηκε και ψήφισμα από τον μητροπολίτη Νικόδημο. Σε αυτό, πέραν των παραπάνω, ζητείτο όπως το ποσό που αποκοπτόταν με το φόρο υποτελείας αλλά ήταν κατατεθειμένο σε ειδικό ταμείο, το οποίο ξεπερνούσε τις 450,000 λίρες, μαζί με το ποσό των 470,000 λίρες, που αντιστοιχούσε στο μερίδιο της Κύπρου στο τουρκικό χρέος μετά το 1914, να παραχωρηθούν ως κεφάλαιο για την ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας. Τα δύο ψηφίσματα, τα οποία τελικά εισήχθησαν ξεχωριστά, εγκρίθηκαν ομόφωνα από τα αιρετά μέλη, με τα επίσημα να απέχουν όπως ήταν και οι οδηγίες του υπουργού Αποικιών. Ήδη στο υπουργείο είχαν αρχίσει οι συζητήσεις και ήταν πολύ κοντά στην οριστική απόφαση της κατάργησης του φόρου,⁴⁶ με την οποία συμφωνούσε και πίεζε για την οριστική λήψη της και ο νέος Κυβερνήτης Storrs.⁴⁷ Ο Τύπος, από την πλευρά του ενέτεινε την αρθρογραφία καταγραφής των «επισωρευθέντων κακών του υποτελικού φόρου» και των αγαθών που θα επιτυγχανόνταν από την κατάργησή του, παρουσιάζοντας με ευνοϊκά σχόλια τη στάση που τηρούσε ο Κυβερνήτης.⁴⁸ Οι ενέργειες των ελλήνων βουλευτών δεν γίνονταν συντονισμένα: Ο βουλευτής Πάφου Στ. Παυλίδης απέστειλε μονομερώς υπόμνημα προς τον υπουργό Αποικιών, στα τέλη Νοεμβρίου 1925, το οποίο κοινοποίησε στον τύπο, τρεις μήνες αργότερα, πράξη που κατακρίθηκε, ιδιαίτερα από την εφημ. *Πάφος*.⁴⁹

Εντούτοις, η συμπερίληψη του ποσού που αναλογούσε στο φόρο υποτελείας στον προϋπολογισμό του 1927, οδήγησε τον Μ. Μιχαηλίδη να θέσει ως προϋπόθεση την αφαίρεσή του, ώστε να εγκριθεί το νομοσχέδιο χωρίς πολλές τροποποιήσεις. Μετά την αρνητική απάντηση της κυβέρνησης, ο Μιχαηλίδης δήλωσε ότι θα καταψήφιζε την

⁴⁵ ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρία 18-12-1925. Απάντηση έδωσε ο πρώην βουλευτής Νικ. Κλ. Λανίτης σε κατοπινό άρθρο του, με αναφορά σε συγκεκριμένα ποσά, «Τα περισεύματα», εφ. *Αλήθεια*, 2-4-1926.

⁴⁶ ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρία 30-3-1926. Για τις οδηγίες του υπουργού βλ. Σταύρος Παντελής, *Νέα Ιστορία της Κύπρου*, Αθήνα 1985, σελ. 141, G.S. Georghallides, *A Political*, ό.π., σσ. 387-395.

⁴⁷ R. Storrs, *Orientations*, ό.π., σσ. 560-561.

⁴⁸ Εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 23-1-1926 κ.ε.

⁴⁹ Βλ. «Υπόμνημα του βουλευτού κου Στ. Παυλίδου», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 13-2-1926. Για την κριτική ότι με την ενέργειά του σκόπευε πολιτική προβολή, βλ. «Πιστός ακόλουθος του πενθερού του», εφ. *Πάφος*, 18-2-1926.

εισαγωγή του, αφού δεν λήφθηκαν υπόψη οι προτάσεις των αιρετών μελών κατά τα προηγούμενα έτη, ούτε και τα σχετικά ψηφίσματα που εισήχθησαν εντός του Συμβουλίου λίγους μήνες προηγουμένως για το θέμα. Παρόμοια στάση τήρησαν όλοι οι αιρετοί βουλευτές, με αποτέλεσμα ο προϋπολογισμός να απορριφθεί. Ήταν μια ιδιαίτερα επαναστατική ενέργεια όλων των Κυπρίων αιρετών βουλευτών, που οδήγησε την Κυβέρνηση σε δύσκολη θέση, με αποτέλεσμα ο Αναπληρωτής Κυβερνήτης να ζητήσει από το υπουργείο την επιβολή του μέσω Διατάγματος εν Συμβουλίω. Ο προεδρεύων, Αποικιακός Γραμματέας, ο οποίος, μετά την αναχώρηση του Stevenson, εκτελούσε χρέη Κυβερνήτη, μέχρι την άφιξη του Storrs, βρέθηκε προς εκπλήξεως και ζήτησε αναβολή των συζητήσεων μέχρι την επομένη ώστε να μελετήσει τα δεδομένα που δημιουργήθηκαν. Ο Porham-Lobb προσπάθησε να επηρεάσει τις απόψεις των αιρετών μελών παρασκηνιακά, γι' αυτό και η συνεδρία της 24^{ης} Νοεμβρίου 1926 διακόπηκε δύο φορές μέχρι να ολοκληρωθεί.⁵⁰ Τελικώς, ενημερώθηκε το υπουργείο για τις εξελίξεις, με αποτέλεσμα, και εν αναμονή της απάντησης του υπουργού και της άφιξης του νέου Κυβερνήτη, να αναβληθούν οι εργασίες απ' άριστον.⁵¹ Η καταψήφιση του προϋπολογισμού αποτελούσε το πιο σημαντικό επίτευγμα της ελληνοτουρκικής συνεργασίας εντός του Συμβουλίου και καλό οίονό για το μέλλον.

Η τελευταία συνεδρία για το 1926 συγκλήθηκε από το νέο Κυβερνήτη, Sir Ronald Storrs,⁵² στις 28 Δεκεμβρίου. Στην πρώτη του ομιλία έκανε ιδιαίτερη αναφορά στην καταψήφιση του προϋπολογισμού από τα αιρετά μέλη, θεωρώντας την κίνησή τους βεβιασμένη και χωρίς ουσία, που δεν θα βοηθούσε στις ενέργειες της τοπικής και της κυβέρνησης στο Λονδίνο για κατάργηση του υποτελικού φόρου. Ενημέρωσε επίσης για τις συζητήσεις που διεξάγονταν για το σκοπό αυτό εντός της βρετανικής κυβέρνησης, τονίζοντας ιδιαίτερα την ύπαρξη υποστηρικτών αυτής της πολιτικής τόσο στη Βρετανία όσο και στο νησί, στους οποίους προκλήθηκε αμηχανία από την πράξη των αιρετών μελών. Τέλος, αφού ανέφερε ότι θα ζητούσε από τον υπουργό την επιβολή του προϋπολογισμού με Διάταγμα εν Συμβουλίω, ζήτησε τη συνεργασία όλων των μελών ώστε να αποφευχθούν παρόμοιες καταστάσεις και παρεξηγήσεις στο μέλλον.⁵³

Η απάντηση που ανέμεναν τα αιρετά μέλη από το Λονδίνο δόθηκε από τον Κυβερνήτη σε έκτακτη μονοήμερη συνεδρία του Συμβουλίου στα τέλη Αυγούστου 1927.

⁵⁰ TNA: CO69/37. Συνεδρία 24-11-1926. Ο Μιχαηλίδης είχε ήδη δηλώσει στην εφ. *Ελευθερία*, 3-11-1925, ότι, σε περίπτωση εισαγωγής του εν λόγω ποσού, θα καλούσε τους συναδέλφους του να παραιτηθούν από το Συμβούλιο.

⁵¹ TNA: CO69/37. Συνεδρία 25-11-1926. Βλ. επίσης G.S. Georghallides, *A Political*, ό.π., σσ. 395-399.

⁵² Για την προηγούμενη στρατιωτική του υπηρεσία, αλλά και τις ιδιομορφίες του χαρακτήρα του βλ. G.S. Georghallides, *Cyprus, British Imperialism*, ό.π., σσ. 14-15.

⁵³ TNA: CO69/37. Συνεδρία 28-12-1926.

Η επιθυμία του Storrs για έγκαιρη παρουσίαση της μεταβολής τον οδήγησε σε σύγκληση της Βουλής, χωρίς να αναμένει, όπως συνηθιζόταν και προβλεπόταν, τη μετάφραση της ομιλίας του στις δύο γλώσσες των κατοίκων. Σε αυτή αναφέρθηκε στην αλληλογραφία που έλαβε από το Λονδίνο και σύμφωνα με την οποία το νησί, από την 1^η Ιανουαρίου 1928, θα απαλλασσόταν από την αποπληρωμή του ποσού των 92,800 λιρών ετησίως, το οποίο πλέον θα κατέβαλλε η ίδια η βρετανική κυβέρνηση με τη μορφή χορηγίας προς το νησί. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η ετήσια καταβολή 10,000 λιρών ως αντάλλαγμα για την προστασία από την βρετανική διοίκηση. Στην πραγματικότητα, όπως ανέφερε η σχετική επιστολή, η επιπλέον χορηγία ήταν 32,800 λίρες, αφού οι 50,000 ήδη χορηγούνταν και οι 10.000 θα επέστρεφαν στα αυτοκρατορικά ταμεία. Ο Storrs, ο οποίος άφησε να νοηθεί ότι η κατάργηση οφειλόταν σε δικές του αποκλειστικά ενέργειες, διαβήματα και πιέσεις, ανέφερε ότι η ψυχολογική σημασία της πράξης αυτής ήταν μεγάλη, αφού «το βαρύ σύννεφο της κατάθλιψης έχει αφαιρεθεί από την ατμόσφαιρά μας».⁵⁴

Παρά τον αρχικό ενθουσιασμό όμως του Κυβερνήτη, που μεταδόθηκε και στα αιρετά μέλη και την, κατ' αρχή, αποδοχή της καταβολής ετήσιου ποσού των 10,000 λιρών, όταν εισήχθη το σχετικό νομοσχέδιο στο Συμβούλιο για έγκριση, ορισμένοι από τους έλληνες βουλευτές, με επικεφαλής τον Μιχαηλίδη, δήλωσαν ότι ούτε οι ίδιοι ούτε οι κάτοικοι που αντιπροσώπευαν ενέκριναν την εισφορά. Έγινε αναφορά στην άδικη επιβολή του φόρου, αλλά και στο περίσσειμα που αντιστοιχούσε πια σε 1,000,000 λίρες, που αν επέστρεφε στο νησί, θα βοηθούσε θεαματικά στην ανάπτυξή του. Ο Μιχαηλίδης υποστήριξε ότι η έγκριση του ποσού θα αποτελούσε αναγνώριση της ορθότητας καταβολής του φόρου υποτελείας, και, κατ' επέκταση, τα μακροχρόνια αιτήματα των κατοίκων για κατάργησή του θα θεωρούνταν χωρίς βάση. Επιπρόσθετα, η καταβολή ενός ποσού για την «Αυτοκρατορική Άμυνα» ήταν υποχρέωση των «αυτοκυβερνούμενων αποικιών», οι οποίες κατείχαν και στρατό, κάτι που δεν ίσχυε στην περίπτωση της Κύπρου. Με βάση τα πιο πάνω, ο έλληνας βουλευτής τόνισε την αντίθεση των αιρετών μελών στην καταβολή του ποσού για την «Αυτοκρατορική Άμυνα» και την πρόθεσή τους να καταψηφίσουν το προτεινόμενο νομοσχέδιο. Υπήρχε βέβαια και η αντίθετη άποψη ανάμεσα στους έλληνες βουλευτές, οι οποίοι θα υπερψήφιζαν το νομοσχέδιο, ως έκφραση ευγνωμοσύνης των κατοίκων του νησιού για την άρση του φόρου υποτελείας, και αποδέχονταν την καταβολή των 10,000 λιρών αντί των 92,800, με την ελπίδα ότι, η βρετανική κυβέρνηση θα επέστρεφε αυτό το ποσό στο νησί, αφού θα αποτελούσε απλά «μια σταγόνα νερό στον ωκεανό του θησαυροφυλακίου της». Τονιζόταν όμως ότι η έγκριση του νομοσχεδίου δεν θα αφαιρούσε από την Κύπρο το δικαίωμα να διεκδικήσει τα

⁵⁴ TNA: CO69/37. Συνεδρία 31-8-1927.

επιπλέον ποσά (το περίσσευμα των 11.000 ετησίως από το 1878 και το συνολικό ποσού που αποκοπτόταν από το 1914 αδικαιολόγητα). Το νομοσχέδιο τελικά εισήχθη για συζήτηση με μόνο τρεις έλληνες βουλευτές να το καταψηφίζουν, ενώ τελικά εγκρίθηκε με μόνους διαφωνούντες τους Μ. Μιχαηλίδη και Κ. Ρωσσίδη.⁵⁵

Σε όλη τη διάρκεια της νομοθετικής συνόδου οι αιρετοί βουλευτές επικέντρωσαν τις προσπάθειές τους στη μείωση των φορολογιών, πετυχαίνοντας, παρά την αντίρρηση των επίσημων μελών, να μειωθούν οι δασμοί σε ορισμένα προϊόντα, όπως τις σταφίδες.⁵⁶ Σε αυτά τα πλαίσια, ο Κιτίου Νικόδημος, από την αρχή της συζήτησης για την έγκριση του προϋπολογισμού για το 1926, πρότεινε τη σύσταση μιας επιτροπής αποτελούμενης από αιρετά και επίσημα μέλη του Συμβουλίου, η οποία θα εξέταζε τόσο τις μεθόδους κατανομής των εξόδων της Κυβέρνησης, όσο και πιθανούς τρόπους εξοικονόμησης. Έτσι, αφενός οι αιρετοί βουλευτές θα εκτιμούσαν τις κυβερνητικές προσπάθειες για οικονομική περισυλλογή, αφετέρου οι Βρετανοί θα είχαν την ευκαιρία να ανταλλάξουν απόψεις με τους πρώτους, με απώτερο στόχο τη βελτίωση της οικονομίας. Όσον αφορά τη συζήτηση για τον ίδιο τον προϋπολογισμό, παρά τις αντιρρήσεις των ελλήνων μελών για συγκεκριμένα κονδύλια, εντούτοις, ψήφισαν υπέρ της συζήτησής του, ως μια πράξη «καλής θέλησης» προς την Κυβέρνηση.⁵⁷

Οι νέοι βουλευτές έδιναν επίσης ιδιαίτερη σημασία και επιδίωκαν την αύξηση των ανώτερων θέσεων για ιθαγενείς στην δημόσια υπηρεσία, είτε προτείνοντάς το, στη συζήτηση του προϋπολογισμού,⁵⁸ είτε μέσω ψηφισμάτων για συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως το Εφετείο και το Ανώτατο Δικαστήριο. Οι λόγοι, σύμφωνα με τους αιρετούς βουλευτές που το επέβαλλαν αυτό ήταν η μεταφορά των εμπειριών των ντόπιων στα τμήματα που θα επόπτευαν, που θα βοηθούσε καλύτερα τη λειτουργία τους.⁵⁹ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι και οι οθωμανοί βουλευτές, οι οποίοι μέχρι πρότινος αντιδρούσαν σε αντίστοιχες προτάσεις, θεωρώντας ότι μέσω αυτών των θέσεων θα αναπτυσσόταν ο ελληνικός εθνικισμός, πλέον συμφωνούσαν και τις υποστήριζαν. Αυτό οφειλόταν στην αλλαγή πολιτικής των Ελλήνων μελών, οι οποίοι απέφευγαν να θέτουν το ενωτικό αίτημα στο Συμβούλιο, αλλά και στη νέα πολιτική που ακολουθούσαν οι Τούρκοι βουλευτές για εκσυγχρονισμό της διοίκησης.

⁵⁵ Για τη μελέτη του νομοσχεδίου συγκλήθηκε μονοήμερη έκτακτη συνεδρία, βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρία 10-10-1927.

⁵⁶ TNA: CO69/37. Συνεδρία 12-11-1925.

⁵⁷ TNA: CO69/37. Συνεδρίες 16 και 17-12-1925.

⁵⁸ TNA: CO69/37. Συνεδρίες 15, 16 και 17-12-1925.

⁵⁹ TNA: CO69/37. Συνεδρίες 4 και 5-1-1926. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε και στην ανάγκη για μετατροπή της δομής του Εφετείου, αφού πλέον αυτή ήταν ξεπερασμένη (θεσμοθετήθηκε το 1882), ενώ το αίτημα για το Ανώτατο τέθηκε με ψήφισμα, το οποίο εγκρίθηκε από όλα τα αιρετά μέλη, βλ. TNA: CO69/37. Συνεδρία 23-2-1926.

Παρά την ελληνοτουρκική συμμαχία, σε ορισμένα σημεία διαφάνηκε η ύπαρξη δύο τάσεων στους έλληνες βουλευτές απέναντι στην οικονομική πολιτική των βρετανών. Ευκαιρία για να εκδηλωθεί έδωσε η πρόταση ψηφίσματος από τον Σ. Παυλίδη για τη χρησιμοποίηση 5000 λιρών από το Ταμείο Πλεονασμάτων για την κατασκευή και επιδιόρθωση του ελάσσονος οδικού δικτύου της αποικίας. Στην πρόταση του παφίτη βουλευτή αντέδρασε ο Γ. Εμφιετζής, ο οποίος, παρότι συμφωνούσε με τη χρησιμότητα των έργων, διαφωνούσε με την αφαίρεση του ποσού από το συγκεκριμένο ταμείο, το οποίο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για άλλους σκοπούς, όπως η υδροδότηση των χωριών, τονίζοντας ότι τα δημόσια έργα έπρεπε να εκτελούνται με χρήματα του προϋπολογισμού. Οι έλληνες βουλευτές άρχισαν να διχάζονται, με τους μετριοπαθέστερους από αυτούς να επιδιώκουν την ανάπτυξη του νησιού, ακόμα και με πόρους μη κυβερνητικούς και τη συμμετοχή των ιδίων (Eyioub, Ιωαννίδης, Παυλίδης, Μιχαηλίδης, Κακογιάννης) και τους πιο διεκδικητικούς να επιθυμούν μεν έργα, αλλά αυτά να γίνονταν μέσω του προϋπολογισμού, επιδιώκοντας κυρίως να θέσουν τους Βρετανούς προ των ευθυνών τους.⁶⁰

Διάσταση απόψεων ανάμεσα στα ελληνικά μέλη υπήρχε ακόμα και στον τρόπο επίλυσης του αγροτικού ζητήματος και βελτίωσης των οικονομικών συνθηκών των γεωργών. Ο Μ. Μιχαηλίδης, με ψήφισμά του, ζήτησε από την Κυβέρνηση να προωθήσει νομοσχέδια, με τα οποία τα αγροτικά δάνεια να ρυθμίζονται με μακροπρόθεσμα ομόλογα, με ετήσια αποπληρωμή των τόκων, και τα επιτόκια να μη ξεπερνούν το 7%. Αντίθετα, η πλειοψηφία των βουλευτών δήλωσαν την αντίθεσή τους, αφού θεωρούσαν ότι θα επέφερε περισσότερα προβλήματα παρά οφέλη ενώ θα διατάρασσε και τις εμπορικές συναλλαγές.⁶¹

Η αλλαγή του καθεστώτος του νησιού και η μετατροπή σε αποικία, οδήγησε και στη μεταβολή της στάσης των Βρετανών. Έτσι, αποφασίστηκε η βελτίωση των λιμενικών εγκαταστάσεων, όπως δηλώθηκε και στον εναρκτήριο λόγο του Κυβερνήτη. Στο ίδιο κλίμα κυμάνθηκε και σχετικό ψήφισμα του Αρχιτελώνη, σύμφωνα με το οποίο η Κυβέρνηση θα προέβαινε στις διαδικασίες για τη λήψη δανείου, με εγγύηση τις κυβερνητικές προσόδους, ώστε να εκτελεστούν έργα στα σημαντικότερα λιμάνια του νησιού, κυρίως όμως σε αυτό της Αμμοχώστου. Αντίθετοι με το ψήφισμα ήταν οι περισσότεροι από τους έλληνες βουλευτές, εκτός των εκλεγόμενων στην Αμμόχωστο και την Κερύνεια, τον μητροπολίτη Κιτίου αλλά και τον, εκλεγόμενο στην Ορεινή, Χ. Χατζηπροκόπη. Είναι χαρακτηριστικό πάντως ότι οι εφημερίδες είχαν δημιουργήσει ένα

⁶⁰ TNA: CO69/37. Συνεδρία 4-1-1926. Παρόμοια συζήτηση έγινε και κατά το επόμενο έτος, με το ίδιο θέμα, βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρία 8-11-1927.

⁶¹ TNA: CO69/37. Συνεδρία 8 και 26-5-1926.

αρνητικό κλίμα για τις προθέσεις της Κυβέρνησης, προκρίνοντας την ανάγκη για έργα και στις άλλες πόλεις,⁶² σε μια εκδήλωση τοπικιστικού πνεύματος, ενώ συστάθηκαν και επιτροπές για να διεκδικήσουν έργα για τις επαρχίες τους.⁶³ Το γεγονός ότι ένα από τα κύρια επιχειρήματα των βουλευτών που καταψήφισαν το νομοσχέδιο ήταν ότι οι 185 από τις 250,000 λίρες του δανείου θα χρησιμοποιούνταν μόνο στην Αμμόχωστο και οι υπόλοιπες στα άλλα λιμάνια, αποτελεί σοβαρό λόγο να συνδεθεί η καταγωγή των βουλευτών με την απόρριψη του ψηφίσματος. Επιπρόσθετα, θεωρούσαν τις εν λόγω εργασίες ως πολυτέλεια για το νησί, αφού το υπάρχον λιμάνι στην Αμμόχωστο ικανοποιούσε τις ανάγκες του. Αντίθετα, οι υποστηρικτές του ψηφίσματος, με πρωτεργάτη τον Γ. Εμφιετζή, απέδωσαν στα υπόλοιπα μέλη προσωπικά και τοπικιστικά κριτήρια για την απόρριψή του. Τελικά το ψήφισμα εγκρίθηκε, με τη συνδρομή και των Βρετανών.⁶⁴ Το γεγονός αποδεικνύει ότι, πέραν των σημαντικών πολιτικών αποφάσεων, η αύξηση του αριθμού των ελλήνων βουλευτών οδήγησε στη διάσπαση του κοινού μετώπου που υπήρχε τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα. Αυτό βέβαια οφειλόταν και στο γεγονός ότι ακολουθείτο μια πιο μετριοπαθής πολιτική για το εθνικό ζήτημα εντός του Συμβουλίου. Το γεγονός ήταν πάντως, ότι δεν ακολουθείτο μια συγκεκριμένη γραμμή για τα διάφορα νομοθετήματα και ψηφίσματα, αντιθέτως αρκετές ήταν οι φορές που τα ελληνικά μέλη ψήφισαν σύμφωνα με τοπικιστικά κριτήρια ή τις προσωπικές τους πεποιθήσεις, παρά την κοινή απόφασή τους στην έναρξη της συνόδου.

Παρόμοια αντιπαράθεση, αν και σύντομη, στηριγμένη σε τοπικιστικά κριτήρια, συνέβη ανάμεσα στα ελληνικά μέλη και δύο χρόνια αργότερα (1928). Αφορμή έδωσε η πρόταση του βουλευτή Λάρνακας Λ. Περίδη για έγκριση ψηφίσματος για την παραχώρηση ποσού 200 λιρών από το Πλεονασματικό Ταμείο για την επέκταση του νοσοκομείου Λάρνακας. Ο βουλευτής Αυδήμου - Κοιλανίου Μ. Μιχαηλίδης δήλωσε την αντίθεσή του στο ψήφισμα και με ειρωνικό ύφος ανέφερε ότι το νησί πλέον θα «κατέβαλε φόρο υποτέλειας στη Λάρνακα», θέλοντας να αναφέρει ότι δαπανήθηκαν πολλά χρήματα για την επαρχία αυτή. Αυτό προκάλεσε την αντεπίθεση του εισηγητή του ψηφίσματος, ο οποίος ανέφερε ότι παρά το γεγονός ότι σπαταλήθηκαν χιλιάδες λίρες για το νοσοκομείο της Λεμεσού, το οποίο ήταν και πολύ μεγάλο για τις ανάγκες της, εντούτοις ο ίδιος θα υπερψήφισε οποιοδήποτε ποσό και αν ζητείτο για αυτό. Τελικά στη σχετική ψηφοφορία καταψηφίστηκε από έξι συνολικά έλληνες βουλευτές. Αξιοπρόσεκτο πάντως είναι το γεγονός ότι, ενώ προτάθηκε πληθώρα ψηφισμάτων, αυτό ήταν το μόνο το οποίο

⁶² «Και διά την Λεμεσόν τίποτε;», εφ. *Αλήθεια*, 11-12-1925.

⁶³ «Ενέργειαι των πολιτών διά λιμενικά έργα» και «Διά τα λιμενικά Λεμεσού», εφ. *Αλήθεια*, 11-12-1925 και 18-11-1925 αντίστοιχα. Βλ. επίσης «Τα λιμενικά έργα και οι Λαρνακείς», εφ. *Αλήθεια*, 8-1-1926.

⁶⁴ ΤΝΑ: CO69/37. Συνεδρία 22-2-1926.

προκάλεσε αντιδράσεις.⁶⁵ Παρόμοια στάση τήρησαν και οι Σεβέρης και Πιερίδης το επόμενο έτος (1929), όταν καταψήφισαν ψήφισμα για παραχώρηση δωρεάς 50,000 λιρών από τη Βρετανική Κυβέρνηση και τη λήψη δανείου 150,000 λιρών για τη βελτίωση του λιμανιού της Αμμοχώστου, γιατί δεν θα γινόταν οποιαδήποτε αντίστοιχη εργασία στα λιμάνια της Κερύνειας και Λάρνακας.⁶⁶

Ιδιαίτερη σημασία απόκτησε για τους έλληνες βουλευτές, κυρίως, και το ζήτημα της υπηκοότητάς τους, όπως εκφράστηκε κυρίως με επερωτήσεις προς την Κυβέρνηση, ζητώντας να διευκρινιστούν είτε ορισμένα διοικητικά ζητήματα, όπως η σχέση της συνθήκης της Λωζάνης με την κατοχή της βρετανικής υπηκοότητας των Κυπρίων,⁶⁷ είτε με παράπονα για την άρνηση παραχώρησης της υπηκοότητας σε συγκεκριμένα άτομα.⁶⁸

Το ζήτημα τέθηκε κατά την αντιφώνηση της επόμενης χρονιάς (1927) από τον Σ. Παυλίδη, ο οποίος πρότεινε την εισαγωγή παραγράφου με έκκληση προς τον Κυβερνήτη και τη βρετανική κυβέρνηση να μεριμνήσουν για να δοθεί λύση στο ζήτημα της υπηκοότητας των Κυπρίων που ζούσαν στο εξωτερικό κατά την προσάρτηση του νησιού στη Βρετανία. Το ζήτημα αφορούσε όσους Κύπριους ζούσαν στο εξωτερικό κατά το 1914, οι οποίοι δεν απέκτησαν τη βρετανική υπηκοότητα, ενώ αντίθετα, άλλοι οι οποίοι καμιά σχέση δεν είχαν με το νησί και βρίσκονταν τυχαία σε αυτό την ημερομηνία της προσάρτησης θεωρούνταν βρετανοί υπήκοοι.⁶⁹ Η πρόταση εγκρίθηκε ομόφωνα και εισήχθη στην αντιφώνηση.⁷⁰ Με ψήφισμα, το οποίο επίσης εγκρίθηκε ομόφωνα, ζητήθηκε η κυβερνητική μέριμνα ώστε να τροποποιηθούν τα σχετικά διατάγματα και οι Κύπριοι της Αιγύπτου να έχουν το δικαίωμα, αν το επιθυμούσαν, να αποκτήσουν τη βρετανική υπηκοότητα. Αφορμή έδωσε η έκδοση διατάγματος από την αιγυπτιακή κυβέρνηση στις 13 Μαΐου 1927, σύμφωνα με το οποίο, όσοι Κύπριοι επιθυμούσαν, μπορούσαν να επιλέξουν ανάμεσα στην αιγυπτιακή υπηκοότητα, και να συνεχίσουν τις δραστηριότητές τους εκεί ή τη βρετανική και να εγκαταλείψουν την Αίγυπτο.⁷¹ Το θέμα

⁶⁵ TNA: CO69/41. Συνεδρία 7-8-1928.

⁶⁶ TNA: CO69/41. Συνεδρία 10-12-1929.

⁶⁷ TNA: CO69/37. Συνεδρία 4-1-1926.

⁶⁸ TNA: CO69/37. Συνεδρία 7-1-1926. Ενδεικτική είναι η άρνηση των βρετανικών αρχών να παραχωρήσουν διαβατήριο στον πολίτη και πρώην βουλευτή Ν. Κλ. Λανίτη, με πρόφαση ότι το «καθεστώς της εθνικότητας» του κατά την περίοδο της προσάρτησης δεν μπορούσε να διευκρινιστεί.

⁶⁹ Για το ζήτημα της ιθαγένειας βλ. Αχιλλεύς Αμιλιανίδης, *Το ζήτημα της ιθαγένειας των Κυπρίων από της βρετανικής κατοχής μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1939. Το ζήτημα τέθηκε στον Κυβερνήτη με προσωπική επίσκεψη των βουλευτών, «Διά την υπηκοότητα των εν ξένη Κυπρίων», εφ. *Αλήθεια*, 9-7-1926.

⁷⁰ TNA: CO69/41. Συνεδρία 24-1-1927. Την εισαγωγή της παραγράφου υποστήριξε και ο τύπος, αφού το θεωρούσε επίκαιρο και σημαντικό. Βλ. «Η υπηκοότης των εν τη ξένη Κυπρίων», εφ. *Αλήθεια*, 4-2-1927.

⁷¹ TNA: CO69/41. Συνεδρία 27-6-1927. Το πρόβλημα είχε γνωστοποιηθεί στον κυπριακό τύπο, μέσω επιστολής των κυπρίων κατοίκων Πορτ-Σάιτ, βλ. «Οι Κύπριοι και η Βρεττ. υπηκοότης», εφ. *Αλήθεια*, 18-6-1926.

προωθήθηκε από τον Κυβερνήτη στο υπουργείο, με τον Storrs να ενημερώνει το επόμενο έτος τους βουλευτές ότι απασχολούσε έντονα τον ίδιο τον υπουργό.⁷²

Σε αυτά τα πλαίσια, ανακινήθηκε από τον Κ. Ρωσσίδη και το ζήτημα των πολιτικών εξορίστων Φ. Ζαννέτου και Ν. Καταλάνου,⁷³ ερωτώντας με την εξουσία ποιού νόμου εξορίστηκαν από το νησί, αν τους ασκήθηκε οποιαδήποτε δίωξη και αν υπήρχε πιθανότητα να τους επιτραπεί η επιστροφή, λόγω των συμπαθειών που είχαν στο νησί. Ο Αποικιακός Γραμματέας ξεκαθάρισε ότι ο μεν πρώτος εξορίστηκε με βάση το νόμο περί Αλλοδαπών, ενώ ο Καταλάνος για λόγους ειρήνης και τάξης, σύμφωνα με το Στρατιωτικό Νόμο που επιβλήθηκε, ενώ η Κυβέρνηση δεν προτίθετο να επιτρέψει την επιστροφή τους.⁷⁴ Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1930, με ψήφισμα του μητροπολίτη Κιτίου ζητήθηκε η συνδρομή του Κυβερνήτη προς τον υπουργό Αποικιών για να επιτραπεί η επιστροφή του Ζαννέτου στο νησί, λόγω της άδικης εξορίας του, και της προσφοράς του στην Κύπρο. Ο Αποικιακός Γραμματέας ανέφερε ότι θα προωθούσε το αίτημα, αφού παρουσιαζόταν με πιο ήπια μορφή, κάτι που αφενός ικανοποίησε τον εισηγητή του, αφετέρου θα χαροποιούσε και τον Μιχαηλίδη, ο οποίος ετοίμασε το ψήφισμα και το έδωσε στο μητροπολίτη λίγο πριν από το θάνατό του, όπως ο ίδιος ο Νικόδημος ανέφερε. Το ψήφισμα υποστήριξε και ο οθωμανός βουλευτής Eyübu, αναγνωρίζοντας το χαρακτήρα και την προσφορά του Ζαννέτου. Παρόμοιο ψήφισμα κατατέθηκε και για τον Καταλάνο μέσω ψηφίσματος του ίδιου βουλευτή, το οποίο όμως αντιμετωπίστηκε αρνητικά τόσο από τον Eyübu όσο και τον Αποικιακό Γραμματέα, με πρόσχημα κυρίως τη δημοσιογραφική του δράση, με αποτέλεσμα να καταψηφιστεί.⁷⁵

Ενώ διαρκούσαν ακόμα οι συνεδρίες, στα μέσα Νοεμβρίου 1925, οι έλληνες βουλευτές απέστειλαν υπόμνημα στον υπουργό, με το οποίο ζητούσαν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, και σε αντίθετη περίπτωση, την παροχή περισσότερων «ελευθεριών αυτοδιοικήσεως». Δυο μήνες αργότερα, η απάντηση του υπουργού ήταν

⁷² TNA: CO69/41. Συνεδρία 26-4-1928.

⁷³ Για τις εξορίες των Ζαννέτου και Καταλάνου βλ. G.S. Georghallides, *A Political*, ό.π., σσ. 224-226 και 192-193 αντίστοιχα. Για τον Καταλάνο βλ. Π. Χατζημάρκου, «Απομνημονεύματα ή αυτοβιογραφία Νικολάου Καταλάνου», *Κυπριακαί Σπουδαί, ΜΓ' (1979)*, Λευκωσία 1980, σσ. 197-259, Πέτρος Παπαπολυβίου, «Πτυχές από τη ζωή και τη δράση του Νικόλαου Καταλάνου στη Λευκωσία (1893-1921)», *Εθνογραφικά, 14 (Ναύπλιο 2009)*, σσ. 11-23. Ο Καταλάνος απεβίωσε σε άσχημη οικονομική κατάσταση στην Αθήνα, συντηρούμενος από τις αγαθοεργίες Κυπρίων, βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, «Τα τέλη της ζωής του Νικολάου Καταλάνου. Δύο ανέκδοτες επιστολές του Ζήνωνος Χρ. Σώζου και του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυρίλλου Γ'», *Επιστημονική Επετηρίδα της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών, Γ' (1996)*, σσ. 181-189.

⁷⁴ TNA: CO69/37. Συνεδρία 8-5-1926.

⁷⁵ TNA: CO69/41. Συνεδρία 8-5-1930. Τα ψηφίσματα υποστηρίχθηκαν και εξωκοινοβουλευτικά, βλ. «Οι εξορίστων», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 10-5-1930. Η απάντηση του Κυβερνήτη ήταν αντίστοιχη με την απόφαση του Συμβουλίου. Θα αποδεχόταν, δηλαδή, την επιστροφή του Ζαννέτου, αλλά όχι του Καταλάνου, βλ. «Διά το ζήτημα των πολιτικών εξορίστων της Νήσου», εφ. *Αλήθεια*, 21-5-1930. Η απόφαση αυτή, όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσε αντιδράσεις, «Επί της επανόδου του κου Ν. Καταλάνου», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 24-5-1930.

απογοητευτική, αφού πέραν της αναφοράς στο γεγονός ότι «το ζήτημα της Ενώσεως της Κύπρου μετά της Ελλάδος τελειωτικώς εκλείσθη», παράλληλα αναφερόταν και στην αδυναμία παραχώρησης αυτοδιοίκησης, αφού η Κύπρος δεν «έφθασεν ακόμη εις τοιούτον βαθμόν πολιτικής αναπτύξεως», που να δικαιολογούσε κάτι τέτοιο, προκαλώντας την αντίδραση των κατοίκων.⁷⁶ Παρά το γεγονός ότι η απάντηση του υπουργού δεν άφηνε κανένα περιθώριο στους έλληνες βουλευτές για να θέσουν ξανά τα αιτήματά τους, αυτοί, με νέο υπόμνημα εξέφρασαν τη λύπη τους για τη «σαρκαστική» υπουργική απάντηση και τη δυσφορία τους για την αναφορά του σε «μη - μωαμεθανικά μέλη». Αναφέρθηκαν επίσης στην επιμονή τους στα αιτήματά τους.⁷⁷ Πέρα από αυτό, μέσω αρθρογραφίας αλλά και υπομνημάτων του Παγκύπριου Διδασκαλικού Συνδέσμου τίθετο η ανάγκη για αναθεώρηση του Εκπαιδευτικού νόμου, άποψη με την οποία συμφωνούσαν και ορισμένοι έλληνες βουλευτές.⁷⁸ Στα πλαίσια αυτά, όπως αναφέρθηκε ήδη, έφθασε στο νησί ο νέος Κυβερνήτης, Sir Ronald Storrs, μέχρι τότε στρατιωτικός διοικητής στα Ιεροσόλυμα. Η άφιξη μιας τόσο «διακεκριμένης προσωπικότητας» αναμενόταν με φιλικά αισθήματα, σε συνάρτηση βέβαια με την αναχώρηση του Stevenson, ο οποίος θεωρήθηκε ως «ο ανελευθερότερος και χειρότερος των από της Κατοχής Άγγλος Αρμοστής».⁷⁹

Η σύνοδος του 1927 ξεκίνησε αμέσως μετά την έναρξη του έτους και λίγες μόνο μέρες μετά τη λήξη των συνεδριών του προηγούμενου έτους. Στην πρώτη του εναρκτήρια ομιλία, ο νέος Κυβερνήτης Sir Ronald Storrs, αφού εξέφρασε την ικανοποίησή του για το διορισμό του στο νησί, ζήτησε από τα αιρετά μέλη τη βοήθειά τους για να ξεπεράσει η Κύπρος την οικονομική δυσπραγία στην οποία περιέπεσε, που είχε αντίκτυπο τόσο στην παραγωγή όσο και στο εμπόριο. Με στόχο την ανάπτυξη των δύο αυτών τομέων, πέραν των οδηγιών που δόθηκαν ώστε να χρησιμοποιούνται κυπριακά προϊόντα και πρώτες ύλες στις κυβερνητικές εργασίες, έγινε προσπάθεια εισαγωγής επιστημονικών μεθόδων μέσω του διορισμού ειδικών επιτροπών και εμπειρογνομόνων για να καταθέσουν προτάσεις για τα αρδευτικά έργα, το σύστημα της φορολογίας αλλά και για τη δημιουργία Κυπριακής Βιβλιοθήκης. Επιπρόσθετα, ο διορισμός εκπαιδευμένων ατόμων σε διάφορες θέσεις έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη επιμέρους τομέων, όπως των μεταλλείων, ενώ αξιοσημείωτη ήταν η σύσταση ειδικών επιτροπών για την εξέταση της ποιότητας της αγροτικής ζωής στο νησί, ώστε η Κυβέρνηση να κατανοήσει και να αντιμετωπίσει τις πραγματικές ανάγκες του

⁷⁶ «Η απάντησις του υπουργού Αποικιών εις το υπόμνημα των ελλήνων βουλευτών», εφ. *Αλήθεια*, *Παράρτημα*, 26-2-1926, «Επί της απαντήσεως του υπουργού», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 27-2-1926, «Το νέον υπουργικόν έγγραφον», εφ. *Αλήθεια*, 5-3-1926.

⁷⁷ «Η ανταπάντησις», εφ. *Αλήθεια*, 7-5-1926.

⁷⁸ Βλ. ενδεικτικά, «Το υπόμνημα των Διδασκάλων» και «Ο περί Παιδείας νόμος του 1923», εφ. *Αλήθεια*, 18-6-1926 και 13-8-1926, Μ. Μιχαηλίδης, «Η αποτυχία του περί παιδείας νόμου», εφ. *Αλήθεια*, 6-8-1926.

⁷⁹ «Επί τω διορισμώ του νέου Κυβερνήτου» και «Ο νέος Κυβερνήτης της Κύπρου», εφ. *Αλήθεια*, 20-8-1926 και 19-11-1926.

λαού.⁸⁰ Πρότεινε επίσης τη δημιουργία Εμπορικού Επιμελητηρίου, με στόχο την ανάπτυξη της εσωτερικής και εξωτερικής συγκοινωνίας και κατ' επέκταση του εμπορίου. Ανέφερε επιπλέον την ανάγκη για εξεύρεση πόρων για ισοσκελισμό του προϋπολογισμού και αποπληρωμής των λιμενικών και σιδηροδρομικών δανείων λόγω της κατάρτησης της δεκάτης και της εξάντλησης του Ακριδικού Ταμείου.⁸¹

Το προσχέδιο της αντιφώνησης εγκρίθηκε ομόφωνα από την Επιτροπή Σύνταξης της εκτός από μια παράγραφο, την οποία πρότειναν τα ελληνικά μέλη και αντέδρασαν τα επίσημα και ο Munir Bey. Σύμφωνα με αυτή, το Συμβούλιο επιθυμούσε ευρύτερες συνταγματικές ελευθερίες, με περισσότερες εξουσίες στη διοίκηση του νησιού για τους αιρετούς βουλευτές. Κατά τη συζήτηση, ο Eyioub υπερασπίστηκε την πολιτική της συνεργασίας με την Κυβέρνηση με στόχο την ανάπτυξη του νησιού, αφού υπήρχαν όλες οι προϋποθέσεις για επιτυχία: οι αιρετοί βουλευτές ήταν πρόθυμοι για συνεργασία, το νέο σύνταγμα παρείχε μια καλή βάση για αυτή, ενώ και το πολιτικό πρόγραμμα του νέου Κυβερνήτη, όπως παρουσιάστηκε, ήταν θετικό. Εξάλλου, όπως ανέφερε ο Τούρκος βουλευτής, μπορούσαν να δοκιμάσουν την πολιτική της συνεργασίας για κάποιο χρονικό διάστημα, και αν δεν έμεναν ευχαριστημένοι, να την αναθεωρούσαν. Τα ελληνικά μέλη, με πρωτεργάτη τον Μ. Μιχαηλίδη αμφισβήτησαν τόσο τις προθέσεις της Κυβέρνησης αφού οι διακηρύξεις της ήταν «στάκτη στα μάτια» και η οποία δεν κατείχε οποιοδήποτε «μαγικό ραβδί» για να τις υλοποιήσει, όσο και αυτές των Τούρκων συναδέλφων τους – αναφέρθηκε χαρακτηριστικά ότι η αντίδρασή τους οφειλόταν σε «ζήλεια», επιμένοντας στην εισαγωγή της σχετικής παραγράφου. Στο ίδιο μήκος κύματος αγόρευσε και ο μητροπολίτης Κιτίου, αναφέροντας παραδείγματα από την προηγούμενη σύνοδο για να αποδείξει την ανάγκη να αποδοθούν περισσότερες εξουσίες στα αιρετά μέλη -η έγκριση της αύξησης του φόρου για τη ζιβανία, παρά το γεγονός ότι και τα δώδεκα ελληνικά μέλη, που αντιπροσώπευαν το 85% του πληθυσμού, τον καταψήφισαν, ήταν το πιο ενδεικτικό παράδειγμα- αφού παρέμεναν αρκετά άρθρα και στο νέο σύνταγμα που τις περιόριζαν, με πιο σημαντικά το βέτο του Κυβερνήτη και του Βασιλιά και το δικαίωμα του Κυβερνήτη να επιβάλλει νόμους με διατάγματα εν Συμβουλία. Τις απόψεις αυτές υποστήριζαν και οι υπόλοιποι έλληνες βουλευτές, με τον Α. Πιερίδη να εκφράζει τη λύπη του γιατί δεν περιλήφθηκε στην εν λόγω παράγραφο και το αίτημα για «αυτοκυβέρνηση». Στο αίτημα αυτό όμως δεν δόθηκε η πρέπουσα σημασία, αφού, πέραν μιας ασθενούς αντίδρασης από τους μουσουλμάνους, τα υπόλοιπα ελληνικά μέλη κράτησαν αποστάσεις από αυτό. Η

⁸⁰ Στα πλαίσια αυτά εκδόθηκε και η πολύ χρήσιμη μελέτη του διοικητή Λάρνακας, Β. J. Surridge, *A survey of rural life in Cyprus*, Λευκωσία 1930.

⁸¹ TNA: CO69/41. Συνεδρία 17-1-1927.

εισαγωγή της παραγράφου τελικά καταψηφίστηκε με τις κοινές τουρκοβρετανικές ψήφους και την νικώσα ψήφο του Προεδρεύοντος.⁸²

Πέραν της πιο πάνω αναφοράς, η αντιφώνηση του Συμβουλίου περιλάμβανε έκφραση ικανοποίησης για την ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Storrs και της ελπίδας ότι ο νέος Κυβερνήτης θα κατάφερνε να βρει τις λύσεις για να εξέλθει το νησί από την οικτρή οικονομική κατάσταση, αποτέλεσμα του μειωμένου εμπορίου και της πρωτόγονης μορφής γεωργοκτηνοτροφίας. Ως μέτρα προς επίλυση των διαφόρων προβλημάτων οι βουλευτές πρότειναν α) την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας, με ικανό κεφάλαιο, που θα παρείχε χαμηλότοκα και μακροπρόθεσμα δάνεια, β) την ανάληψη αρδευτικής πολιτικής στη βάση προμελετημένου προγράμματος, γ) την αναδιοργάνωση του Γεωργικού Τμήματος, και δ) την προσπάθεια για σύναψη εμπορικών συμβάσεων. Επιπρόσθετα εξέφρασαν την ικανοποίησή του για τα μέτρα που εξήγγειλε ο νέος Κυβερνήτης, για τα δημόσια έργα, τις ανασκαφές, την εξωτερική συγκοινωνία και τις μεταλλευτικές εργασίες. Ιδιαίτερη σημασία ζήτησαν οι βουλευτές από την Κυβέρνηση στο τελευταίο ζήτημα, αιτούμενοι παράλληλα τη θέσπιση φιλεργατικής νομοθεσίας, με την οποία θα διασφαλιζόνταν τόσο η ασφάλεια των εργατών, και η καθιέρωση του οκταώρου και κατώτατου ημερομισθίου.⁸³

Η πρώτη φάση της συνόδου διήρκησε μόλις τέσσερις μέρες, με νομοθετική εργασία, χωρίς σημαντικές συζητήσεις ή εντάσεις. Στη μια περίπτωση που χρειάστηκε ψηφοφορία, οι Έλληνες βουλευτές δεν ακολούθησαν συγκεκριμένη πολιτική, αλλά ψήφισαν με γνώμονα τις προσωπικές τους απόψεις.⁸⁴ Αξίζει να αναφερθεί η προσπάθεια των ελλήνων μελών να ασκήσουν κοινοβουλευτικό έλεγχο στην κυβέρνηση μέσω συχνών επερωτήσεων για γεγονότα που ενέπιπταν στην αντίληψή τους, αλλά και για δαπάνες του προϋπολογισμού, αν διοχετεύτηκαν και πώς. Είναι ενδεικτικό ότι μόνο στη συνεδρία της 27^{ης} Ιουνίου 1927 έγιναν ένδεκα επερωτήσεις, από διάφορους βουλευτές.⁸⁵ Σημαντικό επίτευγμα της εν λόγω νομοθετικής συνόδου ήταν και η υιοθέτηση αρκετών νόμων σχετικά με εργασιακά θέματα, όπως ήταν ο καθορισμός των ωρών εργασίας των καταστημάτων τις Κυριακές, ο οποίος στηρίχτηκε σε νομοσχέδιο που ετοιμάστηκε από τον Ρωσσίδη,⁸⁶ και των εργασιμων ωρών.⁸⁷

⁸² TNA: CO69/41. Συνεδρία 21-1-1927. Όπως και στην αντιφώνηση του προηγούμενου έτους, η ενέργεια των Τούρκων κατακρίθηκε από τον ελληνικό τύπο, που θεωρούσε όμως ότι δεν θα επηρέαζε τη συνεργασία μεταξύ των βουλευτών των δύο κοινοτήτων, βλ. «Η ψήφος των Οθωμανών βουλευτών», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 29-1-1927.

⁸³ Για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρία 26-1-1927.

⁸⁴ TNA: CO69/41. Συνεδρία 26-1-1927.

⁸⁵ TNA: CO69/41. Συνεδρία 27-6-1927.

⁸⁶ TNA: CO69/41. Συνεδρίες 8 και 9-11-1927.

⁸⁷ TNA: CO69/41. Συνεδρία 9-11-1927.

Ιστορικής σημασίας ήταν επίσης το ψήφισμα που πρότεινε ο Περίδης για την καθιέρωση υποχρεωτικής δημοτικής εκπαίδευσης, ειδικά εάν συνυπολογιστεί το υψηλό ποσοστό του αναλφαριθμητισμού στο νησί. Το ψήφισμα υποστήριξαν και τα επίσημα μέλη, με τον Αποικιακό Γραμματέα να προσθέτει και την ανάγκη για δωρεάν εκπαίδευση.⁸⁸ Στα πλαίσια αυτά, τέσσερα χρόνια αργότερα, και αφού προηγήθηκε η υιοθέτηση του νέου εκπαιδευτικού νόμου, προτάθηκε από την Κυβέρνηση νομοσχέδιο που θα επέβαλλε την υποχρεωτική εκπαίδευση. Παρά το γεγονός ότι αυτό αποτελούσε και δική τους επιθυμία, εντούτοις καταψηφίστηκε από τα ελληνικά μέλη, τα οποία θεώρησαν την εισαγωγή της ως πρόωγη, για οικονομικούς και επαγγελματικούς λόγους, ενώ και το ότι, σύμφωνα με τους ίδιους, ακολουθούσε τον εκπαιδευτικό νόμο του 1929 ήταν αποτρεπτικός παράγοντας για την υποστήριξή του. Με την άποψή τους διαφώνησαν οι Τούρκοι βουλευτές, υπερψηφίζοντάς το, προβάλλοντας ως σημαντικό στοιχείο το γεγονός ότι δινόταν η ευχέρεια στα Εκπαιδευτικά Συμβούλια κάθε Κοινότητας να επιλέξουν τις περιοχές στις οποίες θα επιβαλλόταν η υποχρεωτική εκπαίδευση.⁸⁹

Οι τελευταίες συνεδρίες του 1927 πραγματοποιήθηκαν στις αρχές Δεκεμβρίου, με τους Έλληνες να εκπροσωπούνται μόνο με δέκα βουλευτές αφού ο Σ. Παυλίδης είχε παραιτηθεί, ενώ ο Χ. Φιερός απεβίωσε κατά τη διάρκεια των συνεδριών.⁹⁰ Πριν τη σύγκληση των εργασιών του Συμβουλίου, τα πνεύματα είχαν οξυνθεί μετά την επίσκεψη του Κυβερνήτη των ιταλοκρατούμενων Δωδεκανήσων στην Κύπρο στις 21-23 Οκτωβρίου 1927. Αυτής προηγήθηκε σειρά άρθρων εναντίον της ιταλικής διοίκησης στα νησιά και των αυστηρών ανθελληνικών μέτρων, που καλούσαν επίσης την εκδήλωση πλήρους αδιαφορίας προς το πρόσωπό του.⁹¹ Παράλληλα, όμως, ζητούσαν από τον Μ. Lago, να πάρει παράδειγμα καλής διοίκησης από τη Βρετανία στην Κύπρο, επιχείρημα που αντέφασκε με τα αιτήματα για περαιτέρω παραχώρηση δικαιωμάτων, και ήταν απόρροια του καλού κλίματος που δημιουργήθηκε με την άφιξη του Storrs στο νησί.⁹²

Στις μακράς διάρκειας συνεδρίες που ακολούθησαν την επίσκεψη, συζητήθηκε κυρίως το νομοσχέδιο για τον προϋπολογισμό, το οποίο, για πρώτη φορά, παρουσιάστηκε με επεξηγηματική ομιλία από τον Κυβερνήτη. Σε αυτήν αναφερόταν ότι ο προϋπολογισμός έγινε με βάση τα υπάρχοντα μέχρι τότε φορολογικά δεδομένα, αφού η

⁸⁸ ΤΝΑ: CO69/41. Συνεδρία 7-11-1927. Υπήρχαν βέβαια και οι αντίθετες απόψεις, βλ. εφ. *Αλήθεια*, 21-1-1927, «Ο θεσμός της υποχρεωτικής εκπαίδευσης», να θεωρεί ότι η έλλειψη διδακτικού προσωπικού, αλλά και η μειωμένη κυβερνητική χορηγία προς τα σχολεία ήταν αποτρεπτικοί παράγοντες για την επιβολή της, αν και συμφωνούσε με την ιδέα. Για αντίθετες απόψεις, κυρίως από εκπαιδευτικούς, «Επί του ψηφίσματος», εφ. *Αλήθεια*, 4-2-1927.

⁸⁹ ΤΝΑ: CO69/41. Συνεδρία 23-4-1931.

⁹⁰ ΤΝΑ: CO69/41. Συνεδρίες 1 και 3-12-1927 αντίστοιχα.

⁹¹ Βλ. ενδεικτικά «Αντί χαιρετισμού», «Κύπρος και Δωδεκάνησος», εφ. *Αλήθεια*, 21-10-1927.

⁹² G.S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σελ. 63.

Επιτροπή που ορίστηκε να μελετήσει τις φορολογίες δεν είχε ολοκληρώσει ακόμα το έργο της. Αξιοσημείωτη ήταν πάντως η προσπάθεια του Κυβερνήτη για αναδιοργάνωση του τρόπου λειτουργίας της δημόσιας υπηρεσίας. Έτσι, πέρα από την προαναφερθείσα Επιτροπή για την Φορολογία, ειδικές επιτροπές συστάθηκαν για τη μείωση των λειτουργικών εξόδων της δημόσιας υπηρεσίας, ενώ προσκλήθηκαν ειδικοί για να μελετήσουν τον τρόπο λειτουργίας του Ιατρικού Τμήματος και του Τμήματος Δασών. Ο Storrs αναφέρθηκε τέλος στα έσοδα που υπολόγιζε ότι θα είχε η αποικία από τα ειδικά επεταικά νομίματα και γραμματόσημα για τον εορτασμό της πεντηκονταετίας της βρετανικής παρουσίας στο νησί.⁹³ Παρά τους πομπώδεις λόγους του Κυβερνήτη, πρώτος ο μητροπολίτης Κιτίου, αλλά και άλλοι αιρετοί βουλευτές, πρότειναν την καταψήφιση του σχετικού νομοσχεδίου, αφού πιθανή έγκρισή του προϋπολογισμού θα «ήταν προδοσία» για τους κατοίκους του νησιού. Κύρια αιτία ήταν η μη ικανοποιητική διάθεση των εσόδων, με στόχο την ανάπτυξή του, με ιδιαίτερη αναφορά στη διάθεση μεγάλου ποσοστού σε μισθούς και όχι σε παραγωγικά έργα, παρά το γεγονός ότι αυτά ήταν αυξημένα σε σχέση με το προηγούμενο έτος, ενώ αντίδραση προκάλεσε και το γεγονός ότι ο προϋπολογισμός του 1928 «ήταν αδελφός εξ αίματος» με αυτόν του 1927, τον οποίο και καταψήφισαν. Ο Μιχαηλίδης τόνισε την απογοήτευση των κατοίκων, οι οποίοι, μετά και τα συχνά παράπονα και αιτήματά τους, ανέμεναν «ένα προϋπολογισμό στηριγμένο σε πιο δίκαιες βάσεις», ιδιαίτερα λόγω των μειωμένων εξόδων, ως αποτέλεσμα της κατάργησης του φόρου υποτελείας. Το γεγονός ότι ο Κυβερνήτης συγκάλεσε και «άτυπη συνεδρία» των αιρετών μελών, όπου συζήτησαν εκ των προτέρων την ετοιμασία του προϋπολογισμού χωρίς να λάβει υπόψη τελικά τις παρατηρήσεις τους, ήταν ένας επιπλέον λόγος για την καταψήφιση του. Μετριοπαθής, όπως συνήθιζε, ήταν ο βουλευτής Eyoub, ο οποίος, παρότι διαφωνούσε με τον τρόπο που θα δαπανούνταν τα έσοδα, ιδιαίτερα το ποσό που διατίθετο για το φόρο υποτελείας, το οποίο θεωρούσε ότι θα αποτελούσε κεφάλαιο για τη λειτουργία της Αγροτικής Τράπεζας, υπερψήφισε την εισαγωγή του νομοσχεδίου για συζήτηση, θεωρώντας ότι μέσω της συνεργασίας με την Κυβέρνηση, θα επιτυγχάνονταν τροποποιήσεις και βελτιώσεις σε αυτό. Παρόμοιες απόψεις εξέφρασαν και οι υπόλοιποι Τούρκοι συνάδελφοί του, οι οποίοι ψήφισαν μαζί με τους Βρετανούς υπέρ της εισαγωγής του νομοσχεδίου προς συζήτηση.⁹⁴

Η συζήτηση που ακολούθησε επιβεβαίωσε την επιθυμία των ελλήνων βουλευτών να τροποποιήσουν τον προτεινόμενο προϋπολογισμό ώστε να μειωθούν τα έξοδα, μέσω

⁹³ TNA: CO69/41. Συνεδρία 1-12-1927.

⁹⁴ TNA: CO69/41. Συνεδρία 1-12-1927. Τις απόψεις αυτές ενστερνίστηκε και ο ελληνικός τύπος, βλ. «Ο νέος προϋπολογισμός», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 3-12-1927, Μ.Δ. Φραγκούδης, «Προϋπολογισμός αναιδής», εφ. *Αλήθεια*, 9-12-1927.

περικοπών σε διάφορα κονδύλια, που περιλάμβαναν μειώσεις μισθών και επιδομάτων, ακόμα και κατάργηση δημοσίων θέσεων, ενώ για ορισμένα κονδύλια, όπως το σχετικό με τα δημόσια έργα, πρότειναν την αύξησή τους. Παράλληλα, πρότειναν ακόμα και την κατάργηση του κονδυλίου σχετικά με την ακτοποιοική σύνδεση του νησιού με την Αίγυπτο, με στόχο να δείξουν την αντίρρησή τους στη σχετική συμφωνία, αλλά και στο γεγονός ότι αυτή έγινε χωρίς να ενημερωθούν καν. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι μειώσεις αυτές δεν είχαν απλά αντιπολιτευτικό χαρακτήρα, ούτε προτεινόταν με στόχο την πρόκληση δυσκολιών στη διοίκηση, αλλά γίνονταν με αντικειμενικά κριτήρια και γνώμονα το συμφέρον του νησιού. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περίπτωση των Επαρχιακών Διοικητών ο μητροπολίτης Νικόδημος πρότεινε την αύξησή τους κατά ένα, ώστε κάθε επαρχία να έχει το διοικητή της.⁹⁵ Εντούτοις, και παρά τις αρχικές επισημάνσεις και δεσμεύσεις των Τούρκων βουλευτών για τροποποιήσεις του προϋπολογισμού προς το συμφέρον των κατοίκων, τελικά καταλήφθηκαν τις προτάσεις των ελλήνων συναδέλφων τους, υποστηρίζοντας έτσι τις αρχικές τοποθετήσεις των Βρετανών.⁹⁶

Μια από τις θετικές αποφάσεις του Συμβουλίου το τρέχον έτος ήταν και ο διορισμός μιας Ειδικής Επιτροπής η οποία θα συνεδρίαζε τρεις με τέσσερις φορές ετησίως, με στόχο την αξιολόγηση των νομοσχεδίων, προτού κατατεθούν για συζήτηση. Τα πρώτα της μέλη, εκτός του Προεδρεύοντος Γενικού Εισαγγελέα, ήταν ο Munir Bey, και τέσσερις έλληνες βουλευτές, οι Σ. Σταυρινάκης, Γ. Χατζηπαύλου, Π. Κακογιάννης και ο μητροπολίτης Κιτίου Νικόδημος. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι δεν τηρήθηκε η μέχρι τότε αναλογία μεταξύ των επισήμων και των αιρετών μελών, όπως ίσχυε γενικά στο Συμβούλιο.⁹⁷

Η σύνοδος του 1928 ξεκίνησε σχετικά αργά, σε σχέση με τις προηγούμενες χρονιές, στα μέσα Απριλίου. Η οικονομική καχεξία στο νησί παρέμενε, και παρά τα μέτρα που λήφθηκαν τα προηγούμενα έτη, την κατάργηση του φόρου υποτελείας και της δεκάτης, εντούτοις το πρόβλημα παρέμενε.⁹⁸ Η συμπλήρωση 50 χρόνων βρετανικής κατοχής προκάλεσε διάσταση απόψεων ανάμεσα στους κατοίκους, αφού από τη μια ήταν όσοι θεωρούσαν ότι έπρεπε να εκφραστεί αποδοκιμασία, με αποχή από τις εκδηλώσεις, και από την άλλη ήταν όσοι επιθυμούσαν να συμμετάσχουν σε αυτές, εκφράζοντας τον

⁹⁵ Το ζήτημα της αύξησης των πιστώσεων, το οποίο αφορούσε τις επαρχιακές διοικήσεις, ήταν αντίθετο στο Διάταγμα εν Συμβουλίω για την ίδρυση του Νομοθετικού Συμβουλίου, όπως επισήμανε ο Γενικός Εισαγγελέας, με αποτέλεσμα να αποσυρθεί.

⁹⁶ Για τις συζητήσεις για τον προϋπολογισμό βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρίες 1-12-1927 κ.ε.

⁹⁷ TNA: CO69/41. Συνεδρία 5-12-1927.

⁹⁸ «Σύντομος ανασκόπησις», εφ. *Αλήθεια*, 1-1-1928.

ενωτικό τους πόθο, ακολουθώντας το προηγούμενο των Επτανήσων.⁹⁹ Με την πρώτη άποψη τελικά συνέπραξε η πολιτική και εκκλησιαστική ηγεσία, όταν σε σύσκεψη που έγινε στην Αρχιεπισκοπή αποφασίστηκε η πλήρης αποχή από τις εορταστικές εκδηλώσεις, ενώ θεωρήθηκε «ως εύθετος περίστασις, όπως ο ελληνικός κυπριακός λαός νομιμοφρόνως διαμαρτυρηθή και διαδηλώση τας απόψεις, σκέψεις και πόθους αυτού».¹⁰⁰ Η προκήρυξη, ημερ. 6 Μαρτίου 1928, υπογράφηκε από την Ιερά Σύνοδο, τους έλληνες βουλευτές και το Δήμαρχο Λευκωσίας, και παραδόθηκε στον Κυβερνήτη. Σε αυτή, πέρα από τη δήλωση για αποχή, τονιζόταν η μη επίτευξη της ένωσης με την Ελλάδα, η μη παραχώρηση πραγματικών συνταγματικών εξουσιών, οι σκληρές φορολογίες και οι υψηλοί μισθοί των κυβερνητικών υπαλλήλων, που προκαλούσαν οικονομική αφαιμάξη στο λαό, και η αμφισβήτηση της ελληνικής καταγωγής των 5/6 του πληθυσμού του νησιού.¹⁰¹ Παράλληλα με τις ενέργειες αυτές και ενόψει της επερχόμενης έναρξης των συνεδριών του Νομοθετικού Συμβουλίου, οι έλληνες βουλευτές περιόδευσαν στις εκλογικές τους περιφέρειες, με στόχο την καταγραφή των προβλημάτων των κατοίκων.¹⁰²

Στην πλέον μακροσκελή σε έκταση μέχρι τότε εναρκτήρια ομιλία,¹⁰³ ο Storrs, σε τριάντα διαφορετικά σημεία, αναφέρθηκε τόσο στα πεπραγμένα της μέχρι τότε διακυβέρνησής του, όσο και στα σχέδιά του για το επόμενο έτος. Ανάμεσα στα πιο σημαντικά επιτεύγματα της προηγούμενης χρονιάς ήταν η αναδιοργάνωση του δικαστικού συστήματος και η δημιουργία της Ειδικής Επιτροπής του Συμβουλίου για τη νομοθεσία, με κοινό στοιχείο την εκπροσώπηση του τοπικού στοιχείου σε αυτές. Αναφέρθηκε στις προσπάθειες για βελτίωση της γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής και του εμπορίου, ιδιαίτερα μέσω της ίδρυσης του Εμπορικού Επιμελητηρίου, η οποία βασίστηκε σε δική του ιδέα. Χάρη στο θεσμό αυτό προωθήθηκαν και εισήχθησαν ορισμένες φιλεργατικές νομοθεσίες. Αναφέρθηκε επίσης στη δυνατότητα που του δόθηκε να περιηγηθεί στο νησί και να αποκτήσει προσωπική άποψη για τα προβλήματα και τα αιτήματα των κατοίκων, και μέσω των απόψεων της Επιτροπής Ανάπτυξης, να ιεραρχήσει τις ανάγκες του νησιού: πέραν της δημόσιας υγείας και της γεωργίας, σημασία έπρεπε να δοθεί στην άρδευση και στις μεταφορές, ιδιαίτερα στα λιμενικά έργα. Επειδή όμως το μέγεθος του νησιού δεν επέτρεπε μεγάλο προϋπολογισμό, δεσμεύτηκε για τη λήψη δανείου τουλάχιστον μισού εκατομμυρίου λιρών για τις αναγκαίες εργασίες. Εκτός της έγκρισης που θα ζητούσε από

⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά «Ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδος και η κοινή κυπριακή γνώμη» και «Τα πενήντα χρόνια της Βρεττ. κατοχής», εφ. *Αλήθεια*, 13-1-1928, «Επτάνησος-Κύπρος», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 14-1-1928 κ.ε

¹⁰⁰ «Αποχή από των εορτών της δουλείας», εφ. *Αλήθεια*, 24-2-1928.

¹⁰¹ «Προκήρυξις», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 10-3-1928 και εφ. *Αλήθεια*, 16-3-1928.

¹⁰² Για την επίσκεψη του Δ. Σεβέρη στον Καραβά, βλ. «Εκ Καραβά», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 25-2-1928, και του Χατζηπαύλου στο Ακάκι, «Περιοδεία βουλευτού», εφ. *Αλήθεια*, 24-2-1928.

¹⁰³ ΤΝΑ: CO69/41. Συνεδρία 17-4-1928.

το Συμβούλιο για το εν λόγω δάνειο, ανέφερε ότι θα παρουσίαζε ενώπιον των βουλευτών διάφορα νομοσχέδια που ήταν αποτελέσματα των προτάσεων των διαφόρων επιτροπών που ορίστηκαν τα προηγούμενα χρόνια από την Κυβέρνηση, ιδιαίτερα σχετικά με τις φορολογίες. Τέλος, αναφέρθηκε στην πρόθεσή του για βελτίωση των συνθηκών εργασίας και των μισθοδοτικών δεδομένων των εκπαιδευτικών, μετά από διαβουλεύσεις του με τη σχετική επιτροπή και με εκπροσώπους τους και την εξεύρεση των αναγκαίων χρημάτων για τις μεταρρυθμίσεις. Ο «αναλυτικός και μακρός» αρμοστειακός λόγος σχολιάστηκε θετικά από τον τύπο, ο οποίος όμως διατηρούσε επιφυλάξεις για την υλοποίηση των υποσχέσεων, εξαιτίας και της εμπειρίας των προηγούμενων ετών.¹⁰⁴ Πράγματι, σύντομα εμφανίστηκαν διαμαρτυρίες, είτε για τη συμπερίληψη τομέων της παραγωγής στο πρόγραμμά του, όπως το κρασί, είτε για τη μη αναφορά του σε συγκεκριμένους εταιρείες, όπως το μεταλλείο του Μιτσερού και η Βιομηχανική Εταιρεία Οίνων στο Πέρα Πεδί.¹⁰⁵

Σημαντική συζήτηση διεξήχθη για την έγκριση του προσχεδίου της αντιφώνησης.¹⁰⁶ Το θέμα της τροποποίησης του υπάρχοντος συντάγματος και της παραχώρησης περισσότερων εξουσιών στα αιρετά μέλη για τη διαχείριση των υποθέσεών τους, «μέχρι η χώρα να αποκτήσει εθνική ανεξαρτησία (national independence)» τέθηκε και πάλι από τα ελληνικά μέλη. Οι Τούρκοι βουλευτές όμως, με επικεφαλής τον Eyioub, επιχειρηματολόγησαν υπέρ του παρόντος συντάγματος και τα οφέλη που μπορούσαν να επιτευχθούν μέσω της συνεργασίας όλων των συμβαλλόμενων μερών, αφού ήδη η Κυβέρνηση προχώρησε στο διορισμό ιθαγενών σε υψηλόβαθμες θέσεις, και ειδικής επιτροπής για τη νομοθεσία. Από την άλλη, ο Κ. Ρωσσίδης με ειρωνικό τρόπο ζήτησε από τους Τούρκους να του διευκρινίσουν πώς θεωρούσαν την έννοια της λέξης «συνεργασία» και αν πίστευαν ότι η ορθή της ερμηνεία είχε να κάνει με την «έκφραση ευχαριστιών και τη συγκατάθεση στα διάφορα μέτρα που η Κυβέρνηση λαμβάνει», καυτηριάζοντας τη συνεχή σύμπραξή τους με τα επίσημα μέλη. Οι Βρετανοί τέλος, με δικαιολογία ότι η παράγραφος αυτή δεν εκπροσωπούσε και τις δύο κοινότητες, υποστήριξαν τη διαγραφή της. Ο Αποικιακός Γραμματέας πρότεινε προς τους Έλληνες την αποστολή επιστολής απευθείας προς τον υπουργό Αποικιών με το αίτημά τους, θεωρώντας ότι αυτός ο τρόπος θα ήταν πιο αποτελεσματικός.

Πέραν της διαγραφής της παραγράφου αυτής, η Κυβέρνηση, μέσω του Αποικιακού Γραμματέα, ζήτησε και πέτυχε την αφαίρεση του αποσπάσματος που αναφερόταν στην

¹⁰⁴ «Ο εναρκτήριος του Κυβερνήτου», εφ. *Αλήθεια*, 20-4-1928, «Σκέψεις και σχόλια επί του εναρκτηρίου», εφ. *Αλήθεια*, 27-4-1928 και 4-5-1928.

¹⁰⁵ «Οι χωρικοί και ο εναρκτήριος» και «Ζητήματα», εφ. *Αλήθεια*, 4-5-1928 αντίστοιχα.

¹⁰⁶ Το προσχέδιο της αντιφώνησης βρίσκεται στο ΤΝΑ: CO69/41. Συνεδρία 24-4-1928. Για τη συζήτηση που ακολούθησε βλ. ΤΝΑ: CO69/41. Συνεδρίες 24 και 25-4-1928.

επιθυμία του Συμβουλίου για τροποποίηση του δικαστικού συστήματος, με τη δικαιολογία ότι μόλις πριν έξι μήνες είχε τεθεί σε ισχύ το σχετικό διάταγμα, οπότε δεν υπήρχε δικαιολογία για την εκ νέου τροποποίησή του. Προστέθηκαν επίσης δύο παράγραφοι ομόφωνα που αφορούσαν την έκφραση της ικανοποίησης του Συμβουλίου για την αναδιοργάνωση του τρόπου λειτουργίας των δημαρχείων και την τροποποίηση της φορολογικής πολιτικής. Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι τα επίσημα μέλη είχαν απολογητικό ύφος όταν κατανήφιζαν συγκεκριμένες προτάσεις, με τον Αποικιακό Γραμματέα να αναφέρει σχετικά για τη στάση τους: «Τα αιρετά μέλη είναι ελεύθεροι από δεσμεύσεις (free agents), τα κυβερνητικά μέλη είναι υπηρέτες του Στέμματος».

Η αντιφώνηση τελικά παρουσιάστηκε στον Κυβερνήτη στις 26 Απριλίου 1928. Σε αυτή, εκτός των τυπικών ευχαριστιών και της ικανοποίησης για τις προθέσεις της Κυβέρνησης, εκφράστηκε η ελπίδα τους για περαιτέρω μεταβολές τόσο στον τομέα της εκπαίδευσης, όσο και στην εξωτερική συγκοινωνία και τη νομοθετική κάλυψη εργατικών ζητημάτων. Οι βουλευτές δήλωσαν τη λύπη τους γιατί δεν λήφθηκαν ικανοποιητικά μέτρα στον αγροτικό τομέα, με αποτέλεσμα η γεωργική παραγωγή να πληγεί από διάφορες ασθένειες, ενώ ζήτησαν τη μετάκληση έμπειρων εργατών από την Μακεδονία για να προσφέρουν βοήθεια στην καλλιέργεια καπνού. Τέλος, σημαντικό ήταν το αίτημα, με το οποίο διαφώνησαν τα επίσημα μέλη, για την επιστροφή στο νησί των περισσευμάτων από το φόρο υποτελείας, ενός ποσού πέραν των 600,000 λιρών, τα οποία θα χρησιμοποιούνταν για την ανάπτυξη του νησιού.¹⁰⁷

Η συνήθης νομοθετική εργασία που ακολούθησε, οδήγησε στην έγκριση πληθώρας νομοσχεδίων σχεδόν χωρίς συζήτηση. Μόνο στην απογευματινή συνεδρία της 27^{ης} Απριλίου 1928 ψηφίστηκαν 15 νομοσχέδια χωρίς οποιαδήποτε παρέμβαση από τα αιρετά μέλη. Αξιοσημείωτη ήταν η –πρωτοφανής– παρουσίαση για έγκριση ψηφίσματος εκ μέρους της Κυβέρνησης για τον τρόπο διαχείρισης του περισσεύματος του προηγούμενου χρόνου, το οποίο εγκρίθηκε, παρά τις αντιρρήσεις των ελλήνων μελών σε επί μέρους κονδύλια, που αφορούσαν κυρίως τη μείωση μισθών ορισμένων αξιωματούχων. Επαναλήφθηκε, δηλαδή, η πολιτική στάση των ελλήνων βουλευτών του προηγούμενου έτους, ενώ αντίστοιχη στάση τήρησαν και οι Τούρκοι συνάδελφοί τους, οι οποίοι κατανήφιζαν, σε συνεργασία με τα επίσημα μέλη τις προτάσεις των συναδέλφων τους. Ανάμεσα στα πιο αξιοπρόσεχτα νομοσχέδια που προτάθηκαν ήταν, όπως δήλωσε εξάλλου και στον εναρκτήριό του λόγο ο Κυβερνήτης, τα σχετικά με την προστασία των εργατών, είτε αυτά αφορούσαν τις οικιακές βοηθούς, είτε την εργοδότηση νεαρών και παιδιών.¹⁰⁸

¹⁰⁷ TNA: CO69/41. Συνεδρία 26-4-1928.

¹⁰⁸ TNA: CO69/41. Συνεδρίες 26 έως 28-4-1928.

Παρά την ψήφιση πολλών νομοσχεδίων, ο τύπος της εποχής θεώρησε ότι η νομοθετική σύνοδος δεν υλοποίησε τις υποσχέσεις που υπήρχαν στο «μεγαλορρήμονα λόγον του Κυβερνήτου», αφού ελάχιστα από όσα ανέφερε τελικά μετουσιώθηκαν σε νομοσχέδια.¹⁰⁹ Η κριτική βέβαια ήταν άδικη, αφού ψηφίστηκαν αρκετά σημαντικοί νόμοι, εντούτοις στόχος της φαίνεται να ήταν το γεγονός ότι οι συνεδρίες έγιναν βεβιασμένα, ώστε να αφοσιωθεί η Κυβέρνηση στη διοργάνωση των εορταστικών εκδηλώσεων για την πεντηκονταετηρίδα.

Πέρα από αυτά, ο Γ. Εμφιετζής, κατηγορήσε την Κυβέρνηση ότι με το νομοσχέδιο για τον καθορισμό των αργιών, προσπαθούσε να αφαιρέσει εξουσίες από το Νομοθετικό Συμβούλιο και να παραχωρηθούν στον Κυβερνήτη, με στόχο την αποδυνάμωση του πρώτου, και την αύξηση ισχύος του δεύτερου. Απάντηση έδωσε ο Αποικιακός Γραμματέας, αναφέροντας ότι τα νομοσχέδια θέτονταν προς συζήτηση στο Συμβούλιο και ήταν στην ευχέρεια των βουλευτών να τα τροποποιήσουν ανάλογα. Η δήλωση του βρετανού αξιωματούχου δεν ήταν βέβαια ειλικρινής, αφού η πλειοψηφία που έδινε στα κυβερνητικά μέλη η συμμαχία τους με τα οθωμανικά μέλη, τους έδινε τη δυνατότητα να εισάγουν και να εγκρίνεται οποιαδήποτε πρόταση οι ίδιοι επιθυμούσαν, κάτι που διαφάνηκε και από την έγκριση του νομοσχεδίου με τις κοινές τουρκοβρετανικές ψήφους.¹¹⁰

Εν τω μεταξύ, στις 4 Ιουνίου 1928, στην πεντηκοστή επέτειο της βρετανικής κατοχής, η οποία εορτάστηκε με μεγαλοπρέπεια,¹¹¹ η Ιερά Σύνοδος, οι έλληνες βουλευτές και δήμαρχοι απέστειλαν ενωτικό υπόμνημα προς τον Άγγλο Βασιλιά, στο οποίο έθεταν μόνο την επιθυμία για ένωση με την Ελλάδα, σε αντίθεση με τα προηγούμενα.¹¹² Παράλληλα, μέσω αρθρογραφίας του, ο πρώην βουλευτής Ν. Κλ. Λανίτης καλούσε τους κατοίκους να απόσχουν από τις εορταστικές εκδηλώσεις, ενδυναμώνοντας με αυτό τον τρόπο το υπόμνημα, ενώ και ο Θ. Θεοδότου, με ανοικτή επιστολή του προς τον Storrs, τον καλούσε να θέσει το ζήτημα της ένωσης στο υπουργείο κατά την εκεί επίσκεψή του.¹¹³ Η απάντηση του υπουργού Αποικιών επαναλάμβανε ότι το ζήτημα ήταν «οριστικώς κλειστόν».¹¹⁴ Η ένταση που δημιουργήθηκε με την αποχή από τους εορτασμούς οδήγησε και στη σκλήρυνση της στάσης του Storrs, η οποία εκδηλώθηκε με την επιβολή, μέσω

¹⁰⁹ «Η νομοθ. εργασία του Συμβουλίου», εφ. *Αλήθεια*, 11-5-1928.

¹¹⁰ TNA: CO69/41. Συνεδρία 3-5-1928.

¹¹¹ Για τους εορτασμούς βλ. G.S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 77-90.

¹¹² «Το αιώνιον κυπριακόν αίτημα», εφ. *Αλήθεια*, 8-6-1928.

¹¹³ Νικ. Κλ. Λανίτης, «Η 4^η Ιουνίου», εφ. *Αλήθεια*, 1-6-1928, Θ. Θεοδότου, «Ανοικτή Επιστολή προς την Α.Ε. τον Κυβερνήτη της Κύπρου», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 2-6-1928.

¹¹⁴ «Και πάλιν διά την ένωσιν», εφ. *Αλήθεια*, 10-8-1928.

διατάγματος, νέου Ποινικού Κώδικα,¹¹⁵ προκαλώντας έντονες αντιδράσεις στο νησί, αφού θεωρήθηκε εκδικητική ενέργεια.¹¹⁶ Σε σύσκεψη των πολιτικών παραγόντων στην Αρχιεπισκοπή αποφασίστηκε, πέραν της διαμαρτυρίας για την επιβολή του Κώδικα, η ανάθεση της διεύθυνσης του πολιτικού αγώνα στους εκλεγμένους αντιπροσώπους του λαού.¹¹⁷

Σε αυτά τα πλαίσια, άρχισε η συζήτηση για τον προϋπολογισμό για το 1929. Ο μητροπολίτης Κιτίου, εκ μέρους των ελληνικών μελών, πρότεινε την καταψήφισή του, «ως διαμαρτυρία του ελληνικού πληθυσμού του νησιού για τον αυθαίρετο και δικτατορικό τρόπο με τον οποίο κυβερνάται από μια ξένη δύναμη (...) σε αντίθεση με τους εθνικούς του πόθους», υπονοώντας την επιβολή του Ποινικού Κώδικα και θέτοντας έμμεσα το ενωτικό ζήτημα. Πέραν τούτου ο Νικόδημος αναφέρθηκε και στην ύπαρξη του «ψευδοσυντάγματος», στο οποίο η πλειοψηφία των κατοίκων υποαντιπροσωπευόταν, και το οποίο οδηγούσε τον έλεγχο των πάντων «στα κυβερνητικά χέρια». Τόνισε ιδιαίτερα την αδυναμία των βουλευτών να συμμετάσχουν στην ετοιμασία του προϋπολογισμού, νομοσχεδίων για αύξηση ή μείωση φορολογιών και εξόδων, και στον έλεγχο ενός σημαντικού ποσού από τα έξοδα του νησιού, τα οποία είχαν επιβληθεί με Διάταγμα εν Συμβουλίω. Με τον μητροπολίτη συμφώνησε και ο Γ. Χατζηπαύλου, ο οποίος θεωρούσε ότι μέσω της καταψήφισης του νομοσχεδίου θα γίνονταν γνωστά τα αιτήματά τους στο Λονδίνο. Ο Ν. Νικολαΐδης επιπρόσθετα ανέφερε ότι ήταν προτιμητέα η κατάργηση του υπάρχοντος Συμβουλίου παρά η λειτουργία του με τον τρόπο που αυτό λειτουργούσε μέχρι τότε, ενώ ο Σ. Σταυρινάκης πρότεινε, γνωρίζοντας εκ των προτέρων την τύχη της ένστασής τους, την αποχώρηση των ελλήνων μελών από το Συμβούλιο, ώστε την ευθύνη για την έγκρισή του να την έχουν όσοι παραμείνουν. Τις απόψεις των ελλήνων βουλευτών δεν ενστερνίζονταν οι Τούρκοι συνάδελφοί τους, αν και συμφωνούσαν ότι ο προϋπολογισμός είχε μειονεκτήματα, ιδιαίτερα τη συμμετοχή τους στην ετοιμασία του και τα μεγάλα ποσά που δαπανούνταν για τη μισθοδοσία των κυβερνητικών υπαλλήλων. Εντούτοις, επιθυμώντας τη συνέχιση του κυβερνητικού έργου και τη πολιτική της συνεργασίας τους με στόχο την ανάπτυξη του νησιού, ψήφισαν υπέρ της εισαγωγής του προς συζήτηση. Η πρόθεσή τους αυτή προκάλεσε αναταραχή ανάμεσα στα αιρετά μέλη εντός του Συμβουλίου, που είχε ως αποτέλεσμα την αναβολή της συνεδρίας μέχρι την επομένη, όταν και έγινε η ψηφοφορία. Σε αυτή υπερίσχυσε με τη νικώσα ψήφο του προεδρεύοντος η εισαγωγή του νομοσχεδίου προς συζήτηση, με αποτέλεσμα, όπως ο Στ.

¹¹⁵ G.S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 105-117.

¹¹⁶ Φ. Ζαννέτος, *Η Κύπρος, ό.π.*, σελ. 119.

¹¹⁷ «Προ πάντων η Πατρίς» και «Η εν τη Αρχιεπισκοπή συνέλευσις», εφ. *Αλήθεια*, 23-11-1928.

Σταυρινάκης προειδοποίησε, την αποχώρηση των ελλήνων βουλευτών από την αίθουσα, κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου, ώστε η ευθύνη για αυτή να παραμείνει στα υπόλοιπα μέλη. Μετά την απόφαση αυτή, ο προϋπολογισμός εγκρίθηκε με ελάχιστες παρατηρήσεις από τους Τούρκους βουλευτές.¹¹⁸ Με την έντονη αυτή αντίδραση, οι έλληνες βουλευτές εξέφρασαν τη διαμαρτυρία τους τόσο για την αδυναμία τους να κατανηφίσουν τον προϋπολογισμό, παρότι ήταν, τυπικά, πλειοψηφία, όσο και για τη συνεχή συνεργασία των τούρκων και των επίσημων μελών στα σοβαρά ζητήματα, που είχε ως αποτέλεσμα την καταπάτηση των δικαιωμάτων της πλειοψηφούσας κοινότητας. Τους λόγους της αποχώρησής τους οι έλληνες βουλευτές γνωστοποίησαν μέσω διαγγέλματος στον τύπο, ενώ η στάση τους προκάλεσε γενική επιδοκιμασία.¹¹⁹

Τέλος, άξια αναφοράς είναι η επαναφορά του ζητήματος της δυσανάλογης εκπροσώπησης των Ελλήνων στη δημόσια υπηρεσία, με βάση το μέγεθος της ελληνικής κοινότητας, που έθεσε ο βουλευτής Ορεινής Χ. Χατζηπροκόπης. Πέρα από τη σημασία του αιτήματος, αξιοπρόσεκτο ήταν το γεγονός ότι αυτή ήταν η σημαντικότερη και πιο μακρά παρέμβαση στη μέχρι τότε θητεία του, κάτι που επισήμανε τόσο ο προεδρεύων του Συμβουλίου, όσο και ο συνάδελφός του, Μ. Μιχαηλίδης.¹²⁰

Η απουσία του Κυβερνήτη, λόγω ασθένειας από το προηγούμενο έτος,¹²¹ είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρξει εναρκτήριο λόγος, αλλά οι συνεδρίες συνέχισαν κανονικά, με μια ειδική όπως την χαρακτήρισε ο Αποικιακός Γραμματέας συνεδρία για εξέταση επείγοντος νομοσχεδίου.¹²² Αφορούσε την εγγύηση από την Κυβέρνηση για την αύξηση του δανειστικού κεφαλαίου της Αγροτικής Τράπεζας από 50 σε 250,000 λίρες, ώστε να μπορέσει να εξυπηρετήσει τις συνεχώς αυξανόμενες σε αριθμό συνεργατικές εταιρίες, και το οποίο εγκρίθηκε ομόφωνα.¹²³ Το Συμβούλιο συνήλθε και σε άλλες συνεδρίες κατά τη διάρκεια του έτους και ασχολήθηκε με τη συνήθη νομοθετική εργασία, με την πλειοψηφία των νομοσχεδίων να εγκρίνεται χωρίς συζήτηση. Ακόμα όμως και όπου υπήρχαν αντιπαραθέσεις ή έντονες συζητήσεις, αυτές στηρίζονταν σε προσωπικές απόψεις των βουλευτών και όχι σε συγκεκριμένη πολιτική γραμμή. Αξιοσημείωτη ήταν η συζήτηση για

¹¹⁸ TNA: CO69/41. Συνεδρίες 3 και 4-12-1928.

¹¹⁹ «Οι βουλευταί προς τον ελλην. λαόν της νήσου», εφ. *Αλήθεια*, 7-12-1928, «Γενική επιδοκιμασία της στάσεως των βουλευτών», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 8-12-1928, «Και κατόπιν;», εφ. *Αλήθεια*, 14-12-1928.

¹²⁰ TNA: CO69/41. Συνεδρία 3-12-1928.

¹²¹ Η επίσημη ανακοίνωση για την απουσία του Storrs έγινε στις τελευταίες συνεδρίες του 1928, βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρία 3-12-1928. Εντούτοις, η ασθένειά του ήταν προγενέστερη, αφού και κατά το 1928 ο Κυβερνήτης προήδρευσε μόνο στις συνεδρίες όπου παρουσίασε τον εναρκτήριο λόγο και δέχθηκε την αντιφώνηση.

¹²² Ο ίδιος ο προεδρεύων διαβεβαίωσε τους βουλευτές ότι δεν αποτελούσε την επίσημη έναρξη της νομοθετικής συνόδου για το έτος, προφανώς θεωρώντας ότι η επιστροφή του Κυβερνήτη θα γινόταν σύντομα.

¹²³ TNA: CO69/41. Συνεδρία 17-1-1929.

το νομοσχέδιο περί συντάξεων. Πέρα από την αντιπαράθεση για την αναγκαιότητα και τους στόχους του, που οδήγησε στην καταψήφισή του από την πλειοψηφία των αιρετών μελών, τα πνεύματα οξύνθηκαν όταν ο προεδρεύων ανέφερε ότι αυτή οφειλόταν σε πολιτικές σκοπιμότητες. Ο οξύθυμος Γ. Χατζηπαύλου αντέδρασε φωνάζοντας, και διέκοψε την ομιλία του προεδρεύοντος, με αποτέλεσμα την αναβολή των συνεδριάσεων επ' αόριστον.¹²⁴ Η αντίδραση και η γενικότερη στάση του Αποικιακού Γραμματέα Nicholson προς τους έλληνες βουλευτές καταγγέλθηκε στον Κυβερνήτη ως ανάρμοστη, «καθαπομένης της αξιοπρεπείας του Βουλευτικού Σώματος»¹²⁵.

Στο μεταξύ, μέσω αρθρογραφίας, άρχισε να υποδεικνύεται η ανάγκη για διεθνοποίηση του κυπριακού ενωτικού ζητήματος, μέσω της δημιουργίας Γραφείου Τύπου, του διορισμού εκπροσώπου στο Λονδίνο για επηρεασμό της βρετανικής κοινής γνώμης, και της συνεργασίας με την Αθήνα.¹²⁶ Επιπρόσθετα, στα τέλη Ιανουαρίου 1929, ο Αρχιεπίσκοπος Κύριλλος απέστειλε υπόμνημα στο βρετανικό κοινοβούλιο, με το οποίο ζητούσε την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, ως αντάλλαγμα της προσφοράς του νησιού στο Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο.¹²⁷

Η ενέργεια αυτή του Κύριλλου ήταν ιδιαίτερα σημαντική, αφού αναλάμβανε και πάλι την πρωτοβουλία του πολιτικού αγώνα, σε συνεργασία με τους πολιτευτές, σε μια περίοδο όπου το ενωτικό ζήτημα ήταν σε στασιμότητα. Παράλληλα, η προγραμματισμένη επίσκεψη του πρώην πρωθυπουργού Loyd-George στην Αίγυπτο, προκάλεσε την επίσκεψη διμελούς αντιπροσωπείας, από το μητροπολίτη Κιτίου και τον Μ. Μιχαηλίδη, στη γειτονική χώρα, υπέρ της προβολής του ενωτικού αιτήματος.¹²⁸ Ήταν, όμως, προφανές ότι από τις ενέργειες έλειπε η ορθή οργάνωση, κάτι που επισήμαναν οι ίδιοι οι πολιτευτές συχνά.¹²⁹ Εντούτοις, εσωτερικές έριδες καθυστέρουσαν την ίδρυση μιας Κεντρικής Οργάνωσης.¹³⁰ Η νέα άνοδος στην εξουσία της Εργατικής Κυβέρνησης του Ramsay MacDonald ενεθάρρυνε τους έλληνες πολιτευτές, λόγω των προεκλογικών του

¹²⁴ TNA: CO69/41. Συνεδρία 15-3-1929.

¹²⁵ «Διάσκεψις βουλευτών», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 6-4-1929.

¹²⁶ Νικ. Κλ. Λανίτης, «Απόκειται εις την Εκκλησίαν», εφ. *Αλήθεια*, 1-2-1929.

¹²⁷ «Το προς τας Αγγλικάς Βουλάς υπόμνημα της Α.Μ. του Αρχιεπισκόπου», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 2-2-1929.

¹²⁸ «Κυπριακή πρεσβεία εις Αίγυπτον» και «Γην ορώμεν», εφ. *Αλήθεια*, 15-2-1929 και 22-2-1929 αντίστοιχα. Η ακύρωση της επίσκεψης του Loyd-George έδωσε την ευκαιρία στον Νικόδημο να κοινοποιήσει το ενωτικό αίτημα στους κατοίκους της Αλεξάνδρειας, «Ματαίωσις του έργου της Πρεσβείας», εφ. *Αλήθεια*, 22-2-1929.

¹²⁹ Νικ. Κλ. Λανίτης, «Η συνέλευσις», εφ. *Αλήθεια*, 15-3-1929, Θ. Θεοδότου, «Επί της πολιτικής καταστάσεως», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 27-4-1929.

¹³⁰ Οι πρόσφατες δημοκρατικές εκλογές είχαν διχάσει τους πολιτευτές, κάτι που μεταφέρθηκε και στις συζητήσεις για τη σύσταση της Οργάνωσης, βλ. ενδεικτικά, «Οτι βλέπομεν» και «Ητο επόμενον», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 8-6-1929 και 15-6-1929 αντίστοιχα.

δεσμεύσεων.¹³¹ Έτσι, αποφασίστηκε η αποστολή Πρεσβείας στο Λονδίνο, για την επίδοση υπομνήματος στο νέο πρωθυπουργό με τα αιτήματά τους,¹³² την ένωση αλλά και συνταγματικές, διοικητικές και οικονομικές μεταβολές. Παρά την επικύρωση του νόμου για τις συντάξεις, ο οποίος καταψηφίστηκε από το Νομοθετικό Συμβούλιο, με Βασιλικό Διάταγμα, κάτι που χαρακτηρίστηκε από τον τύπο ειρωνικά ως «δώρο της νέας εργατικής Κυβέρνησης», οι πολιτευτές δεν αποθαρρύνθηκαν, και ανέμεναν πραγματικές παραχωρήσεις.¹³³ Η απόρριψη των αιτημάτων της Πρεσβείας, που αποδόθηκε από τους Βρετανούς στην ύπαρξη της τουρκικής μειονότητας στο νησί, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό και στην αδυναμία των απεσταλμένων βουλευτών να θέσουν ξεκάθαρα τις απαιτήσεις τους. Ενώ το αρχικό υπόμνημα που ετοιμάστηκε συνέχεε την ένωση με την αυτονομία, στους αξιωματούχους του υπουργείου ο μητροπολίτης Κιτίου αναφέρθηκε μόνο στην ένωση, παρουσιάζοντας όμως ως εναλλακτική επιλογή στους Βρετανούς, σε περίπτωση μη επίτευξής της, τουλάχιστον την επίλυση των υπολοίπων προβλημάτων.¹³⁴

Η σύγκληση της επόμενης συνεδρίας του Συμβουλίου έγινε αμέσως μετά την επιστροφή της Πρεσβείας, σχεδόν εννέα μήνες μετά την επ' αόριστον αναβολή της, η οποία συνέπεσε με την επιστροφή του Κυβερνήτη Storrs στα καθήκοντά του, αλλά και την αναχώρηση του μέχρι τότε Προεδρεύοντος, Αποικιακού Γραμματέα από το νησί.¹³⁵ Σε αυτή, παρουσιάστηκαν προς συζήτηση σημαντικά νομοσχέδια, όπως τα σχετικά με την Εκπαίδευση (Δημοτική και Μέση) και τον προϋπολογισμό. Ήδη, από τη δημοσίευσή τους προκλήθηκαν έντονες αντιδράσεις, με τον τύπο να κατηγορεί τη «σκανδαλώδη εκδήλωσιν βρετανικού ιμπεριαλισμού» και τον Παγκύπριο Διδασκαλικό Σύνδεσμο να διαμαρτύρεται για το «ανελεύθερον τούτον εκπαιδευτικόν νομοσχέδιον», κυρίως για την υπαγωγή της παιδείας στην Κυβέρνηση.¹³⁶ Ο ίδιος ο Storrs, ο οποίος προωθούσε το νομοσχέδιο, διαφωνούσε με το υπάρχον μέχρι τότε σύστημα, αφού θεωρούσε ότι η εξάρτηση των δασκάλων από τους πολιτευτές, τους οδηγούσε σε πελατειακή εξάρτηση, για να μην χάσουν την εύνοιά τους και, κατ' επέκταση την εργασία τους.¹³⁷

¹³¹ Για τις προεκλογικές υποσχέσεις των Εργατικών βλ. «Οι Εργατικοί και η Κύπρος», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 15-6-1929, Αχιλλέας Αιμιλιανίδης, «Οι Άγγλοι Εργατικοί και η Κύπρος», εφ. *Αλήθεια*, 10-7-1929.

¹³² Για την Πρεσβεία του 1929 βλ. G. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 198-279 και στο G. Hill, *A History, ό.π.*, σσ. 429-431.

¹³³ «Το δώρον της Νέας Εργατικής Κυβέρνησης», εφ. *Αλήθεια*, 19-6-1929.

¹³⁴ Χ. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 382-383.

¹³⁵ ΤΝΑ: CO69/41. Συνεδρία 6-12-1929.

¹³⁶ «Κατάλυσις των Εκπαιδευτικών ελευθεριών» και «Διαμαρτυρία των Διδασκ. Συνδέσμων κατά του νέου περί Παιδείας κυβερν. νομοσχεδίου», εφ. *Αλήθεια*, 4-12-1929.

¹³⁷ Για τα αιτήματα των δασκάλων και τις μέχρι τότε ενέργειες της Κυβέρνησης βλ. G.S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 253-263. Για την άποψη του Storrs βλ. R. Storrs, *Orientalisms, ό.π.*, σσ. 587-588.

Το σχετικό με τη Δημοτική εκπαίδευση νομοσχέδιο¹³⁸ παρουσιάστηκε με τη μορφή επείγοντος, αφού, όπως ανέφερε ο Αναπληρωτής Γενικός Εισαγγελέας, Ν. Πασχάλης, στον προτεινόμενο προϋπολογισμό το κονδύλι για την Εκπαίδευση ετοιμάστηκε με γνώμονα την έγκριση του νομοσχεδίου. Αν αυτό δεν γινόταν, τότε έπρεπε να τροποποιηθεί και το νομοσχέδιο για τον προϋπολογισμό. Δεν αποκλείεται βέβαια το παραπάνω να ήταν και ένας μοχλός πίεσης για την έγκρισή του. Άξιο αναφοράς, για τη σημασία που η Κυβέρνηση απέδιδε στην έγκριση του συγκεκριμένου νομοσχεδίου ήταν η άμεση αντικατάσταση του Αρχιαστυνόμου, ο οποίος ασθένησε κατά τη συνεδρία, με τον Αναπληρωτή Διευθυντή Υγείας, ο οποίος κλήθηκε έκτακτα και ανάλαβε τη θέση του επίσημου μέλους, μεσούσης της συνεδρίας.¹³⁹ Το αίτημα για αναβολή της συζήτησης που έθεσαν οι έλληνες βουλευτές είχε ως στόχο απλά την καθυστέρηση, αφού απασχολούσε τον τύπο επί μακρόν, ενώ έγιναν πολλές συσκέψεις των βουλευτών με τις διδασκαλικές επιτροπές, όπου συζήτησαν τα ζητήματα που άπτονταν της εκπαίδευσης γενικά, με το ζήτημα της «υπαλληλοποίησης των διδασκάλων» να τους απασχολεί ιδιαίτερα.¹⁴⁰

Το νομοσχέδιο, το οποίο θα αντικαθιστούσε τους υπάρχοντες νόμους, σε αντίθεση με αυτούς, αφορούσε την εκπαίδευση γενικά και όχι κατά κοινότητα. Σε αυτό, έχοντας λάβει ήδη και την έγκριση της Ειδικής Επιτροπής για τη Νομοθεσία, «οι διορισμοί, μισθοί, μετακινήσεις, μεταθέσεις και απολύσεις διδασκάλων» θα αφαιρούνταν από τις εξουσίες των Εκπαιδευτικών Συμβουλίων και θα περνούσαν στα χέρια του Κυβερνήτη, ώστε να αποφεύγονται παρατυπίες, που είχαν αποτέλεσμα την έκφραση σωρείας παραπόνων από τους δασκάλους. Επιπρόσθετα, θα καταργούνταν τα Ελληνικά Επαρχιακά Εκπαιδευτικά Συμβούλια, που υπολειτουργούσαν, το δικαίωμα εκλογής των ελληνικών μελών του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου θα αφαιρείτο και τα μέλη αυτά θα διορίζονταν από τον Κυβερνήτη, όπως και τα τουρκικά μέλη, τα οποία όμως διορίζονταν από τα Διοικητικά Συμβούλια ως τότε. Τέλος, ορισμένα άτομα, όπως τα εκλεγμένα μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου, θα έχαναν το δικαίωμα να αποτελούν ταυτόχρονα και μέλος οποιουδήποτε Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Υπήρχε όμως η δυνατότητα η τελευταία παράγραφος να μην ισχύσει στην περίπτωση των Τούρκων, λόγω των δυσκολιών που θα ανέκυπταν για εντοπισμό ικανών ατόμων. Επιπρόσθετα, δικαίωμα διορισμού θα είχαν μόνο όσοι

¹³⁸ Για τη συζήτησή του βλ. ΤΝΑ: CO69/41. Συνεδρίες 6 και 7-12-1929.

¹³⁹ ΤΝΑ: CO69/41. Συνεδρία 7-12-1929. Αξίζει να αναφερθεί ότι μετά την, πρώτη ομοφωνία και των δώδεκα ελληνικών μελών και την υπερψήφιση μιας τροποποίησης του νομοσχεδίου, ο Κυβερνήτης ζήτησε αναβολή της συνεδρίας για μια ώρα, και στην επιστροφή, το νέο επίσημο μέλος έδωσε τον αναγκαίο όρκο πίστης στο Βασίλειο.

¹⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά, «Το ζήτημα της υπαλληλοποίησης των διδασκάλων» και «Περί την υπαλληλοποίησιν των διδασκάλων», εφ. *Αλήθεια*, 19-6-1929 και 31-7-1929 αντίστοιχα. Για τις σχετικές συσκέψεις βλ. «Εκ Λάρνακος» και «Σύσκεψις της Επιτροπείας των διδασκάλων μετά των βουλευτών», εφ. *Αλήθεια*, 24-7-1929 και 31-7-1929.

δάσκαλοι ήταν βρετανοί υπήκοοι. Ως ανταλλάγματα θα θεσπίζονταν διάφορα επιδόματα και αύξηση μισθών στους δασκάλους, ενώ δεν θα επιβαλλόταν οποιαδήποτε νέα φορολογία, πέραν των υπαρχουσών, για τη λειτουργία του νέου συστήματος. Χρήματα, όμως, δεν θα παραχωρούνταν παρά μόνο με την ψήφιση του νόμου, ως μέτρο έμμεσης πίεσης προς τους βουλευτές.

Τα ελληνικά μέλη πρότειναν εξ αρχής την καταψήφισή του, με τον Χατζηπαύλου να αναφέρει ότι πιθανή έγκρισή του θα επέφερε βαρύ πλήγμα στην εκπαίδευση, αφού θα αφαιρείτο το δικαίωμα που είχαν οι κοινότητες του νησιού να διαχειρίζονται τα εκπαιδευτικά τους ζητήματα. Παρά το γεγονός ότι αναγνώριζαν τα προβλήματα που υπήρχαν, εντούτοις θεωρούσαν ότι το νομοσχέδιο αυτό δεν τα επέλυε, ενώ δεν εισαγόταν οποιοδήποτε από τα διαχρονικά αιτήματα των κατοίκων, όπως η υποχρεωτική εκπαίδευση και η αναθεώρηση του εκπαιδευτικού προγράμματος. Αντίθετα, θεωρούσαν ότι στόχος της Κυβέρνησης ήταν «να κυβερνήσει τον υπόδουλο λαό με πιο βάνουσο τρόπο και να παρεμποδίσει τις εθνικές τους εκδηλώσεις» και φρονήματα, καθιστώντας το νόμο αυτό «ένα ισχυρό όπλο στα χέρια ενός Κυβερνήτη που θα ήθελε να πλήξει την εθνική εκπαίδευση», τονίζοντας παράλληλα ότι οι παρατυπίες που αναφέρθηκαν ήταν απλά πρόσχημα. Τόνισαν επίσης την αντίρρηση τόσο των δασκάλων όσο και των κατοίκων σε αυτό το νομοσχέδιο με τους τελευταίους, σύμφωνα με τον Χατζηπαύλου, να προτιμούν να «αφήσουν τα παιδιά τους ανεκπαιδευτα παρά να σκλαβώσουν την παιδεία τους». Σημαντική ήταν η επισήμανση του Γ. Εμφιετζή, ο οποίος χαρακτήρισε ως «διαβολικό» το νομοσχέδιο, το οποίο, αφού αφορούσε την εκπαίδευση και των δύο κοινοτήτων, έδινε τη δυνατότητα στους τούρκους βουλευτές να ψηφίσουν σχετικά με την ελληνική παιδεία, σε αντίθεση με την κυβερνητική πολιτική των αρχών της δεκαετίας, που οδήγησε και στην εισαγωγή ξεχωριστών νομοσχεδίων για την εκπαίδευση των δύο κοινοτήτων. Υπέρ της καταψήφισης του νομοσχεδίου τάχθηκαν σχεδόν όλα τα υπόλοιπα ελληνικά μέλη, παρότι ορισμένοι, όπως ο Μιχαηλίδης και ο μητροπολίτης Κιτίου, θεωρούσαν αναγκαία την τροποποίηση των ισχυόντων νόμων. Υπέρ του νομοσχεδίου τάχθηκαν, ο Π. Κακογιάννης, ο οποίος αποτελούσε μέρος της Ειδικής Επιτροπής για τη Νομοθεσία, θεωρώντας τα επιχειρήματά των ομοεθνών συναδέλφων του αβάσιμα, αφού πίστευε ότι μέσω του νόμου θα επιτυγχανόταν πραγματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος, και οι Νικολαΐδης και Χατζηπροκόπης, που υποστήριζαν ότι θα μπορούσε να βελτιωθεί μέσω τροποποιήσεων κατά τη συζήτησή του. Η πρόθεση υποστήριξης του νομοσχεδίου από τους τρεις έλληνες βουλευτές προκάλεσε «οδυνηράν εντύπωσιν», σύμφωνα με τον τύπο της εποχής. Η εφημερίδα *Νέα Φωνή της Κύπρου*, θεώρησε προτιμότερη την ομόφωνη αντίδραση των ελλήνων βουλευτών σε πιθανή έγκριση του από τις κοινές

τουρκοβρετανικές ψήφους, «διά να μείνη άτρωτος και ακηλίδωτος η ελληνική τιμή», ενώ η εφημερίδα *Αλήθεια* θεωρούσε «τερατώδες» το ενδεχόμενο και μόνο, υποστήριξής του από ελληνικές ψήφους.¹⁴¹ Παρόμοια άποψη με τους δύο προαναφερθέντες έλληνες βουλευτές είχαν και τα οθωμανικά μέλη. Ο Eyioub, αν και αναγνώριζε τις «αγαθές προθέσεις» της Κυβέρνησης, που είχαν ως στόχο την ανάπτυξη της Εκπαίδευσης, θεωρούσε ότι οι λαοί ήταν αυτοί που έπρεπε να έχουν ευθύνη για την παιδεία τους.

Κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου παρά την προσπάθεια των ελλήνων βουλευτών τροποποίησης των άρθρων που αφορούσαν τα σημεία με τα οποία διαφωνούσαν, το γεγονός ότι δεν τηρήθηκε μια συγκεκριμένη γραμμή, ανάλογα με τις προσωπικές τους πεποιθήσεις και αντιλήψεις, είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία εισαγωγής αλλαγών. Έτσι, με τις κοινές τουρκοβρετανικές ψήφους και την ψήφο του Κακογιάννη καταψηφίστηκε η τροποποίηση για αφαίρεση της εξουσίας διορισμού των δασκάλων από τον Κυβερνήτη, ενώ αντίθετα, μόνο ο Ρωσσίδης ψήφισε κατά της τροποποίησης σχετικά με τη δομή των Εκπαιδευτικών Επιτροπών. Εντούτοις, όπως διαφάνηκε, τα οθωμανικά μέλη κυρίως, αλλά και οι υπόλοιποι υπερψηφίσαντες την εισαγωγή του νομοσχεδίου, πρότειναν ελάχιστες επουσιώδεις τροποποιήσεις, ψηφίζοντας σχεδόν πάντα μαζί με τα επίσημα μέλη, κάτι που δήλωνε και την εκ των προτέρων συμφωνία με το νομοσχέδιο. Σημαντική συζήτηση έγινε κατά την τροποποίηση που προτάθηκε από τα οθωμανικά μέλη, μετά και από τη συμβουλή του Αναπληρωτή Γενικού Εισαγγελέα, για να τους επιτρέπεται η κατοχή, παράλληλα με τις βουλευτικές, και θέσεων στις τοπικές εκπαιδευτικές επιτροπές, με τη δικαιολογία ότι δεν υπήρχε πληθώρα ικανών ατόμων στην κοινότητά τους. Αντίθετοι με αυτό ήταν οι έλληνες βουλευτές οι οποίοι ανέφεραν ότι με την τροποποίηση αυτή, το κύρος των ιδίων θα πληττόταν, αφού θα θεωρούνταν «αναξιόπιστοι για να συμμετέχουν σε αυτές τις επιτροπές». Η τελική ψήφιση του νόμου, με τις τουρκοβρετανικές ψήφους και την υποστήριξη των Π. Κακογιάννη, Χ. Χατζηπροκόπη και Ν. Νικολαΐδη, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στο νησί. Η όψιμη αυτή σύμπραξη προκάλεσε απογοήτευση στους ριζοσπάστες βουλευτές, ιδιαίτερα στον Χατζηπαύλου, ο οποίος επισήμαινε με κάθε ευκαιρία την «πικρή εμπειρία των τελευταίων ημερών», την «αγγλοτουρκική συμμαχία με έλληνες βουλευτές».¹⁴²

Ήδη, την επαύριον της ψήφισής του, οι μαθητές του Γυμνασίου και Παρθεναγωγείου Λεμεσού διαδήλωσαν υπέρ της ένωσης, ενώ οργανώθηκαν συλλαλητήρια καταδίκης της έγκρισής του. Ο Αρχιεπίσκοπος και οι έλληνες βουλευτές

¹⁴¹ «Επί της στάσεως τινών των ελλήνων βουλευτών», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 7-12-1929 και «Το Εκπαιδευτ. Νομοσχέδιον και το Βρεττανικόν αγκίστρι», εφ. *Αλήθεια*, 11-12-1929.

¹⁴² TNA: CO69/41. Συνεδρία 9-12-1929. Η αναφορά έγινε κατά την ψήφιση του προϋπολογισμού του 1930.

εξέδωσαν ανακοινωθέν, με το οποίο διαμαρτύρονταν για την ψήφισή του, ενώ απέστειλαν και τηλεγράφημα διαμαρτυρίας στον υπουργό.¹⁴³ Σε μια ατομική πρωτοβουλία, ο βουλευτής Μεσαορίας - Καρπασίας Κ. Ρωσσίδης, διαμαρτυρόμενος για τις τελευταίες εξελίξεις, παραιτήθηκε από τη βουλευτική του θέση, με επιστολή του προς τον Κυβερνήτη. Η επανεκλογή του άνευ ανθυποψηφίου δηλώθηκε από τον ίδιο ως άμεση εκδήλωση της απαρésκειας των κατοίκων στον εκπαιδευτικό νόμο, ζητώντας από τον υπουργό τη μη επικύρωσή του.¹⁴⁴

Τα υπόλοιπα εκπαιδευτικά νομοσχέδια εγκρίθηκαν χωρίς σημαντικές συζητήσεις. Εντούτοις, στο νομοσχέδιο για τη δευτεροβάθμια ελληνική εκπαίδευση, το οποίο επίσης εγκρίθηκε χωρίς συζήτηση, ο Σεβέρης, με στόχο να δείξει την αντίθεσή του στο γεγονός ότι και αυτό εγκρίθηκε στη βάση του πρόσφατα ψηφισθέντος νόμου, πρότεινε την καταψήφισή του, χωρίς επιτυχία.¹⁴⁵ Η αβεβαιότητα που προκάλεσε στους έλληνες βουλευτές η έγκριση των νόμων αυτών φανερώνεται και από την επιθυμία τους, όπως και των Βρετανών, για παραμονή του Διευθυντή Παιδείας Canon Newham στη θέση του για ακόμα ένα έτος, παρά την πρόθεσή του να εγκαταλείψει το νησί λόγω υγείας.¹⁴⁶

Το εκπαιδευτικό ζήτημα ετίθετο με κάθε ευκαιρία στη συνέχεια. Το επόμενο έτος (1930), με ψήφισμα του μητροπολίτη Κιτίου, ζητήθηκε η αύξηση του ποσού χορηγίας των ελληνικών σχολείων, αφού, σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του έτους, ήταν εξαιρετικά ανεπαρκής σε σχέση με την αντίστοιχη των τουρκικών σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ και η λειτουργία τους γινόταν σε πιο δύσκολες συνθήκες (περισσότεροι μαθητές ανά δάσκαλο και σχολείο, με λιγότερα εφόδια). Επανήλθε δηλαδή το ζήτημα της αναλογικής ποσοστιαίας κατανομής των εξόδων για την εκπαίδευση, ένα αίτημα που ετίθετο συχνά και πριν την εισαγωγή του νόμου. Εντούτοις, και όπως αναμενόταν, το ψήφισμα καταψηφίστηκε με τις κοινές τουρκοβρετανικές ψήφους.¹⁴⁷

Σημαντική συζήτηση για το εκπαιδευτικό ζήτημα έγινε και κατά τη συζήτηση για το συγκεκριμένο κονδύλι για τον προϋπολογισμό του 1931. Ο Αποικιακός Γραμματέας κατήγγειλε τη δράση ορισμένων δασκάλων, οι οποίοι διαδραμάτιζαν «ενεργό ρόλο στην πολιτική και εκφωνούσαν πολιτικούς λόγους στις πρόσφατες εκλογές», δράση που ερχόταν σε σύγκρουση με το ρόλο που η Κυβέρνηση επιθυμούσε να ασκούν. Η δήλωση

¹⁴³ Για τις αντιδράσεις βλ. εφ. *Αλήθεια*, 11-12-1929, «Διαμαρτυρία του Αρχιεπισκόπου και των βουλευτών», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 14-12-1929, «Επί τη ψηφίσει του νέου Εκπαιδ. νόμου», εφ. *Αλήθεια*, 18-12-1929, «Συλλαλητήρια προς αποδοκμασίαν του Νέου Εκπαιδ. Νόμου», εφ. *Αλήθεια*, 18-12-1929.

¹⁴⁴ Η επιστολή παραίτησής του βρίσκεται στο «Η παραίτησις του κου Κ.Π. Ρωσσίδου», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 14-12-1929, όπου και συγχαρητήρια επιστολή του Ι. Πηγάσιου. Βλ. επίσης, Χ. Κ. Κυριακίδης, «Ο Καρπασίτης», *ό.π.*, σσ. 303-304.

¹⁴⁵ TNA: CO69/41. Συνεδρία 7-12-1929.

¹⁴⁶ TNA: CO69/41. Συνεδρία 9-12-1929.

¹⁴⁷ TNA: CO69/41. Συνεδρία 12-5-1930. Το ζήτημα της αναλογίας των δασκάλων κατά κοινότητα τέθηκε ακροθιγώς και κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού, TNA: CO69/41. Συνεδρία 2-12-1930.

του αυτή, σε συνδυασμό με εγκύκλιο του νέου Διευθυντή Παιδείας προς τους δασκάλους σχετικά με τη μη συμμετοχή τους σε πολιτικές συζητήσεις,¹⁴⁸ θεωρήθηκε από τους έλληνες βουλευτές ως έκφραση της εχθρικής πολιτικής των Βρετανών απέναντι στην εκπαίδευση του νησιού και ως προσπάθεια λογοκρισίας και φίμωσης των εκπαιδευτικών, με απώτερο στόχο την κατάπνιξη του εθνικού κινήματος. Σε αυτά τα πλαίσια, αλλά και για το γεγονός ότι διορίστηκε και πάλι Βρετανός υπήκοος στη θέση του Διευθυντή Παιδείας προτάθηκε και η μείωση του μισθού του. Τα αίτημα αυτό ήταν το έναυσμα για επανέναρξη της συζήτησης σχετικά με την πλήρωση του Διευθυντή Παιδείας από Κύπριο, με τους Τούρκους βουλευτές να έρχονται σε αντίθεση με τις απόψεις των προκατόχων τους, θεωρώντας ότι η «λανθασμένη και δυσάρεστη» πολιτική, που ακολουθούσαν οφειλόταν στην κοινωνική τους τάξη, κάτι που όξυνε τα πνεύματα. Τελικά, με τις ψήφους των επισήμων και των Τούρκων μελών, η πρόταση για μείωση του μισθού απορρίφθηκε. Εντούτοις, οι έλληνες βουλευτές τόνισαν την ετοιμότητά τους για λήψη των αναγκαίων μέτρων για αποτροπή οποιασδήποτε επιπλέον επέμβασης εκ μέρους της Κυβέρνησης στην «εθνική εκπαίδευση».¹⁴⁹

Μετά την εισαγωγή των εκπαιδευτικών νόμων, οι έλληνες ακολούθησαν σκληρή στάση έναντι των Βρετανών μέσω επερωτήσεων. Πρώτος ο Μ. Μιχαηλίδης κατήγγειλε διασπάθιση χρημάτων, μετά τον τερματισμό του συμβολαίου του Βρετανού Η. Lee, ο οποίος εκπαιδευόταν στο νησί μετά από προτροπή του υπουργού, για να αναλάβει τη θέση του Διευθυντή Παιδείας. Σύμφωνα με τον Αποικιακό Γραμματέα, το συμβόλαιο του στοίχισε στο νησί πέραν των 700 λιρών, ενώ κρίθηκε τελικά ακατάλληλος για τη θέση και απολύθηκε.¹⁵⁰ Αυτό βέβαια ήταν ιδιαίτερα προκλητικό, αφού το ποσό που σπαταλήθηκε για ένα εκπαιδευόμενο ήταν τεράστιο για τα δεδομένα της καχεκτικής οικονομίας του νησιού, ενώ επανέφερε και το ζήτημα του διορισμού Κυπρίων σε ορισμένες υψηλόβαθμες θέσεις.

Η σκληρή αυτή στάση ακολουθήθηκε καθ' όλη τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό, παρά τις υποσχέσεις για την ανάπτυξη του νησιού που ευαγγελιζόταν ο Κυβερνήτης. Τα ελληνικά μέλη αρχικά υποστήριζαν σχεδόν ομόφωνα την εισαγωγή του νομοσχεδίου προς συζήτηση, κάτι που θεωρήθηκε ως «αλλαγή στάσης» και χαιρετίστηκε ιδιαίτερα από τον Eyıoub, ο οποίος διακήρυττε πάντα την ανάγκη για συνεργασία εντός του Συμβουλίου. Εντούτοις, κατά τις κατά άρθρο συζητήσεις κατήγγειλαν τόσο τις υψηλές φορολογίες που επιβάλλονταν όσο και την απρονοησία της Κυβέρνησης για επενδύσεις

¹⁴⁸ Δημοσιεύθηκε στο «Επί μιας εγκυκλίου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 6-12-1930.

¹⁴⁹ TNA: CO69/41. Συνεδρίες 2 και 3-12-1930.

¹⁵⁰ TNA: CO69/41. Συνεδρία 6-12-1929.

στις πλουτοπαραγωγικές πηγές. Επιπρόσθετα, από κοινού με τους Τούρκους εξέφρασαν την ελπίδα όπως οι κενές ή οι νέες θέσεις στη δημόσια υπηρεσία πληρώνονταν από ιθαγενείς, ενώ πρότειναν μειώσεις στους μισθούς των υψηλόβαθμων υπαλλήλων και καταργήσεις θέσεων.¹⁵¹ Όταν όμως το νομοσχέδιο πήρε την τελική του μορφή, ορισμένα από τα ελληνικά μέλη, πρότειναν την καταγήφισή του, αφού θεωρούσαν ότι μέσω αυτού η Κυβέρνηση «απομυζούσε το αίμα της χώρας». Τόνισαν επιπρόσθετα ότι θα επανεξετάζαν την πολιτική τους εντός του Συμβουλίου, αφού η πρόθεση συνεργασίας και η κατάπιξη των «εθνικών τους πεποιθήσεων» δεν αναγνωρίστηκε, θέτοντας ακόμα και ζήτημα παραίτησής τους από τις βουλευτικές τους έδρες. Εντούτοις, οι κοινές τουρκοβρετανικές ψήφοι οδήγησαν στην έγκριση του νομοσχεδίου.¹⁵²

Ο Κυβερνήτης ενημέρωσε σχετικά με τις προθέσεις του για τη διοίκηση του νησιού. Αναφέρθηκε στην πρόθεση του να χρησιμοποιήσει τη δυνατότητα που του παρείχε η Κεντρική Κυβέρνηση για λήψη δανείων με στόχο την ανάπτυξη της γεωργίας και της βιομηχανίας στο νησί, και στο διορισμό ειδικής επιτροπής του Συμβουλίου, από τον Αποικιακό Γραμματέα, το Διοικητή Λευκωσίας, τον Munir Bey, τον μητροπολίτη Κιτίου και τον Κακογιάννη, για τη μελέτη των μισθών στη δημόσια υπηρεσία, με στόχο τις μειώσεις όπου ήταν δυνατόν.¹⁵³

Παρά την ελληνική αντιπολίτευση, η Κυβέρνηση κατάθεσε ψήφισμα για την παραχώρηση δωρεάς 50,000 λιρών και την ταυτόχρονη έγκριση δανείου 150,000 λιρών για τη βελτίωση του λιμανιού της Αμμοχώστου. Αν και συνδέθηκε το δάνειο με τη δωρεά, εντούτοις η ενέργεια της βρετανικής κυβέρνησης έδειχνε την αλλαγή πολιτικής έναντι του νησιού. Υπήρχαν βέβαια και οι αντιδράσεις οι οποίες στηρίχτηκαν σε καθαρά τοπικιστικά κριτήρια, όπως προαναφέρθηκε, ενώ και ο μητροπολίτης Κιτίου αμφισβήτησε τη δωρεά, θεωρώντας ότι ήταν επιστροφή ενός μέρους του περισσεύματος του φόρου υποτελείας το οποίο κρατείτο στα βρετανικά θησαυροφυλάκια. Μόνο ο Μιχαηλίδης από τους αιρετούς βουλευτές προσπάθησε να διαχωρίσει τη δωρεά από το δάνειο, θεωρώντας την πρώτη ως πειρασμό για την παραχώρηση του δανείου και τη χρησιμοποίηση ενός τεράστιου ποσού για έργα που δεν ήταν πρώτης ανάγκης για το νησί, κάτι που υποστήριζε και η εφημερίδα *Νέα Φωνή της Κύπρου*, χαρακτηρίζοντας τη χορηγία ως «δόλωμα», προτείνοντας παράλληλα τη χρήση του ποσού για αρδευτικά έργα. Η έγκριση του ψηφίσματος όπως

¹⁵¹ TNA: CO69/41. Συνεδρίες 9 και 10-12-1929.

¹⁵² TNA: CO69/41. Συνεδρία 10-12-1929.

¹⁵³ TNA: CO69/41. Συνεδρία 6-12-1929. Υπήρχαν προτάσεις για αύξηση των μελών της εν λόγω Επιτροπής και από ανεξάρτητα άτομα, μη κυβερνητικούς υπαλλήλους ή βουλευτές, ώστε να αποφεύγονταν πιθανές πιέσεις. Βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρία 9-12-1929.

προτάθηκε από την Κυβέρνηση ήταν και η τελευταία ενέργεια του Συμβουλίου για το 1929.¹⁵⁴

Ο αναβρασμός που προκάλεσε η ψήφιση του Εκπαιδευτικού νόμου, σε συνάρτηση με την αρνητική απάντηση του υπουργού Αποικιών στο υπόμνημα της Πρεσβείας,¹⁵⁵ οδήγησαν στην ίδρυση της «Εθνικής Οργανώσεως Κύπρου» με στόχο το συντονισμό των ενεργειών για την επίτευξη της ένωσης. Στο νέο αυτό πολιτικό Σώμα κύριο ρόλο διαδραμάτιζε η Ιερά Σύνοδος και οι έλληνες βουλευτές, μαζί με μικρό αριθμό εκπροσώπων των επαρχιών, επιλεγμένων από τον αρχιεπίσκοπο και ένα εκπρόσωπο των διευθυντών εφημερίδων, ενώ θα ιδρύονταν και επαρχιακές επιτροπές με επικεφαλής τους μητροπολίτες. Επιπρόσθετα, αποφασίστηκε να δημιουργηθεί γραφείο στο Λονδίνο, για την ενημέρωση της βρετανικής κοινής γνώμης για το Κυπριακό. Από τις πρώτες ενέργειες ήταν η οργάνωση δημοψηφίσματος την 25^η Μαρτίου, για την ένωση με την Ελλάδα, το οποίο στέφθηκε με επιτυχία, όπως και ο εορτασμός της εθνικής επετείου για τα 100 χρόνια από την ελληνική ανεξαρτησία.¹⁵⁶ Τα 496 δελτία του δημοψηφίσματος παραδόθηκαν στον Κυβερνήτη στις αρχές Ιουνίου 1930, για να προωθηθούν στο υπουργείο, μαζί με σχετικό υπόμνημα.¹⁵⁷

Σε αυτά τα πλαίσια έγινε η έναρξη των εργασιών της συνόδου του 1930, η οποία διεξήχθη σε δύο φάσεις με δύο διαφορετικές συνθέσεις: η μια διήρκησε από τα μέσα Απριλίου μέχρι τα μέσα Μαΐου με τη μέχρι τότε δομή του Συμβουλίου ενώ η δεύτερη στα τέλη του έτους (Νοέμβριος-Δεκέμβριος) με τα μέλη που προέκυψαν από τις εκλογές του Οκτωβρίου 1930.

Η πρώτη συνεδρία συγκλήθηκε στις 15 Απριλίου, στην απουσία του, για πολλά χρόνια βουλευτή, και πλέον ενεργού μέλους του τότε Συμβουλίου, Μ. Μιχαηλίδη, ο οποίος είχε αποβιώσει. Στη μακροσκελή του ομιλία, ο Storrs αναφέρθηκε, όπως συνήθιζε, τόσο στα πεπραγμένα της Κυβερνήσεώς του, όσο και σε όσα προτίθετο να πράξει, με γνώμονα το τρίπτυχο «οικονομική, βιομηχανική και κοινωνική πρόοδος για την αποικία». Όπως ο ίδιος σημείωσε, λόγω της απουσίας του κατά το μεγαλύτερο μέρος της προηγηθείσας συνόδου, και, κατ' επέκταση της μη παρουσίας των πεπραγμένων του έτους 1928, θεώρησε ορθό να το πράξει στη, 40 κεφαλαίων, ομιλία του. Όσον αφορά την οικονομία, ο Κυβερνήτης αναφέρθηκε στην ανάπτυξη του εμπορίου, που οφειλόταν στα

¹⁵⁴ TNA: CO69/41. Συνεδρία 10-12-1929. «Το δόλωμα των 50 χιλ. λιρών», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 14-12-1929.

¹⁵⁵ «Η απάντησις του επί των Αποικιών υπουργού», εφ. *Αλήθεια*, 18-12-1929.

¹⁵⁶ G.S. Georghallides, *Cyprus, ό.π.*, σσ. 350-358.

¹⁵⁷ «Η επίδοσις των ενωτικών ψηφισμάτων εις τον Κυβερνήτην», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 7-6-1930. Για το δημοψήφισμα βλ. Θεόδωρος Παπαδόπουλος (επ.), *Ενωτικόν δημοψήφισμα 1930, τόμ. 2, 1930*, Λευκωσία 2003.

έργα που εκτελέστηκαν στο νησί, με την αρωγή και των δανείων που λήφθηκαν, στη σχετική νομοθεσία που εγκρίθηκε αλλά και στη δράση του Γραφείου του Εμπορικού Αντιπροσώπου στο Λονδίνο και του Εμπορικού Επιμελητηρίου, δύο νέων θεσμών. Σημαντική πρόοδος σημειώθηκε και σε όλους τους τομείς της παραγωγής, ιδιαίτερα στη γεωργία, εξαιτίας τόσο των έργων που εκτελέστηκαν, όσο και των νομοθετικών - προστατευτικών μέτρων και πειραματικών προγραμμάτων. Τέλος, ανέφερε ότι λήφθηκε ιδιαίτερη πρόνοια για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης και της υγιεινής και την επιβολή της ασφάλειας, με στόχο την κοινωνική ανάπτυξη.¹⁵⁸ Η παρελθοντολογία και η μεγάλη έκταση που χαρακτήριζε την ομιλία του Κυβερνήτη κατακρίθηκε από τον τύπο, κυρίως γιατί ανέμεναν να θέσει τα μελλοντικά σχέδια της Κυβέρνησής του και όχι να έχει απολογητικό ύφος.¹⁵⁹

Το προσχέδιο της αντιφώνησης του Συμβουλίου παρουσιάστηκε για έγκριση δέκα μέρες αργότερα, και σύμφωνα και με την επιθυμία της Κυβέρνησης¹⁶⁰ ήταν μικρή σε έκταση και εστίασε μόνο στα πολύ σοβαρά ζητήματα, αν και η συζήτηση για την έγκρισή της ήταν μακρά και διεξήχθη σε έντονο ύφος.¹⁶¹

Η πρώτη αντιπαράθεση προκλήθηκε από την παράγραφο σχετικά με την τροποποίηση του συντάγματος και την παραχώρηση περισσότερων διοικητικών εξουσιών στα αιρετά μέλη μέχρι την εθνική ανεξαρτησία (national independence) του νησιού. Η αντίδραση προήλθε από τον Αρχιλογιστή, ο οποίος ζήτησε την αφαίρεση της τελευταίας πρότασης από την παράγραφο, θέλοντας να διαχωρίσει τις συνταγματικές ελευθερίες από την επιθυμία για ανεξαρτησία. Ο μητροπολίτης Κιτίου δήλωσε την άρνησή του, τονίζοντας ότι «η κύρια και μόνη επιθυμία των κατοίκων ήταν η εθνική τους απελευθέρωση (...), να ενωθούν με τους συμπατριώτες τους, που ανήκουν στο ίδιο γένος και θρησκεία», αίτημα που εκφράστηκε και πρόσφατα με υπόμνημα προς το υπουργείο, και που αναμενόταν να επιτευχθεί με την καλή θέληση της Βρετανίας και μόνο. Με αυτό τον τρόπο ήθελε να τονίσει τόσο την αδυναμία των Κυπρίων για διεκδίκηση των αιτημάτων τους με δυναμικά μέτρα, αλλά και την εκπλήρωση των ηθικών υποχρεώσεων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Επιπρόσθετα, ήταν μια έκφραση της πολιτικής που θα ακολουθείτο εντός του Συμβουλίου μετά και την ίδρυση της Εθνικής Οργάνωσης. Ο Αποικιακός Γραμματέας δήλωσε ότι αναγνώριζε τον πόθο των κατοίκων του νησιού, αλλά δεν αποδεχόταν την προσωρινότητα της βρετανικής κατοχής σε αυτό. Με την απάλειψη της αναφοράς συμφωνούσε και ο Τούρκος βουλευτής Eyioub, θεωρώντας ότι οι κάτοικοι

¹⁵⁸ TNA: CO69/41. Συνεδρία 15-4-1930.

¹⁵⁹ «Η κριτική του εναρκτήριου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 19-4-1930 κ.ε.

¹⁶⁰ TNA: CO69/41. Συνεδρία 15-4-1930. Για το προσχέδιο βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρία 25-4-1930.

¹⁶¹ Ολόκληρη τη σχετική συζήτηση βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρίες 25-4-1930 μέχρι 30-5-1930.

«δεν είχαν φτάσει ακόμα το απαραίτητο επίπεδο ανάπτυξης που να δικαιολογεί την παραχώρηση της εθνικής ανεξαρτησίας» και ότι δεν είχαν καταφέρει μέχρι τότε να χρησιμοποιήσουν με τον ορθό τρόπο τις εξουσίες που τους παραχωρήθηκαν, εκφράζοντας παράλληλα το φόβο του ότι αυτό θα οδηγούσε στην υποταγή της μειονότητας στην πλειοψηφία των κατοίκων. Η συζήτηση έδωσε την ευκαιρία στον Δ. Σεβέρη να τονίσει την παραδοξότητα του τρόπου λειτουργίας του Νομοθετικού Συμβουλίου, αφού, ενώ τα επίσημα μέλη αναγνώριζαν την επιθυμία των ελλήνων κατοίκων για εθνική αποκατάσταση, εντούτοις η έκφρασή της εντός του Συμβουλίου θεωρείτο «επικίνδυνη», προτείνοντας, χωρίς θετική ανταπόκριση, τη μη συμμετοχή των επισήμων μελών στη σχετική ψηφοφορία. Τελικά, μετά από πρόταση του Κ. Ρωσσίδα μετατράπηκε η συγκεκριμένη φράση σε πιο ήπια (από «πρώτη και κύρια επιθυμία» έγινε «διακαής πόθος») και η τροποποίηση εγκρίθηκε παρά τη διαφωνία των Οθωμανών και ορισμένων ελλήνων βουλευτών. Από τη συζήτηση αυτή εξάγονται ορισμένα σημαντικά συμπεράσματα, όπως η παραδοχή των Βρετανών για τους εθνικούς πόθους των Ελλήνων αλλά και ο διχασμός των ελλήνων βουλευτών σε μετριοπαθείς, οι οποίοι αποδέκτηκαν την τροποποίηση, και σε πιο αδιάλλακτους, οι οποίοι την απέρριψαν, επιμένοντας στην αρχική μορφή της παραγράφου και την αναφορά στην «εθνική ανεξαρτησία».

Παρόμοια προσπάθεια εκ μέρους των βρετανών αξιωματούχων για μια πιο μετριοπαθή παρουσίαση των παραπόνων των κατοίκων έγινε και στις υπόλοιπες παραγράφους. Αρχικά ο Αρχιλογιστής πρότεινε την αφαίρεση της αναφοράς στη βαριά φορολογία και την πολυτελή διοίκηση ως αιτίες για την οικονομική καχεξία του νησιού και την εισαγωγή της πρότασης για την ανάγκη λήψης μέτρων για εξοικονόμηση πόρων, κάτι που τελικά εγκρίθηκε, παρά τις αρχικές διαφωνίες ορισμένων ελλήνων βουλευτών. Παράλληλα, ο μητροπολίτης Κιτίου πρότεινε την εισαγωγή παραγράφου στην οποία θα διατυπωνόταν η βούληση του Συμβουλίου για μη έγκριση οποιουδήποτε νομοθετικού μέτρου, το οποίο θα επέβαλλε επιπρόσθετη φορολογία, μέχρι τη δημοσίευση ολόκληρης της αναφοράς της ειδικής επιτροπής και τη διαβεβαίωση ότι όλες οι προτάσεις της λήφθηκαν υπόψη από την Κυβέρνηση. Οι έλληνες βουλευτές προσπάθησαν επίσης, ανεπιτυχώς, για εισαγωγή παραγράφου με την οποία να εκφραζόταν η αντίθεση του ελληνικού πληθυσμού στην αφαίρεση των *ab antiquo* εξουσιών του για τη διαχείριση των εκπαιδευτικών του ζητημάτων, ζητώντας ταυτόχρονα την επιστροφή τους, με την Κυβέρνηση απλά να έχει την επίβλεψη και τον έλεγχο, όπως παλιά, πρόταση όμως που απορρίφθηκε από τους υποστηρικτές του νομοσχεδίου αυτού.

Παράλληλα, μέσω της εποικοδομητικής συζήτησης που έγινε, προστέθηκαν στοιχεία που απουσίαζαν από το προσχέδιο, όπως ήταν η εισήγηση για δημιουργία δρόμων

στο νησί μέσω προσφορών και η ανάγκη για βελτίωση των λιμενικών εγκαταστάσεων. Επιπρόσθετα, στα ίδια πλαίσια, ο μητροπολίτης Κιτίου, μετά από προσθήκες και τροποποιήσεις του Αποικιακού Γραμματέα, πρότεινε την εισαγωγή παραγράφου, στην οποία, με στατιστικά στοιχεία, απέρριψε τον ισχυρισμό του Κυβερνήτη για αύξηση του εμπορίου με τη Μεγάλη Βρετανία.

Η αντιφώνηση, η οποία καταηφιόστηκε μόνο από τους οθωμανούς βουλευτές, που αντιδρούσαν στην παράγραφο για την παραχώρηση επιπλέον συνταγματικών δικαιωμάτων, παρουσιάστηκε στον Κυβερνήτη την Πρωτομαγιά του 1930. Σε αυτή, πέραν της προαναφερθείσας έκφρασης της επιθυμίας για τροποποίηση του υπάρχοντος συντάγματος, με σκοπό την αντιπροσωπευτικότητα στη διακυβέρνηση του νησιού, οι βουλευτές εξέφρασαν την ελπίδα τους για βελτίωση της κακής οικονομικής κατάστασης, μέσω λήψης αυστηρών μέτρων, προειδοποιώντας ταυτόχρονα την Κυβέρνηση ότι το Συμβούλιο δεν θα ενέκρινε οποιαδήποτε νομοθεσία για την αύξηση φορολογιών. Επιπρόσθετα, τα μέλη του Συμβουλίου εξέφρασαν την επιθυμία όπως επιστραφούν τα ποσά που αφορούσαν το περίσσειμα από το φόρο υποτελείας και που ισούταν με 600 χιλιάδες λίρες. Έθεσαν επίσης ορισμένα ζητήματα που αφορούσαν στην καλύτερη οργάνωση του γεωργικού, κτηνοτροφικού και δασικού τομέα, των συγκοινωνιών (εσωτερικού και εξωτερικού), του συνεργατικού κινήματος και τη διασφάλιση της υγείας των εργαζομένων, ιδιαίτερα στο μεταλλευτικό τομέα. Τέλος, εξέφρασαν την ελπίδα τους για αναθεώρηση του δικαστικού συστήματος και ορισμένων, πεπαλαιωμένων νομοθεσιών, αλλά και τις ευχαριστίες τους τόσο προς τη Σουηδική Αρχαιολογική Αποστολή για την προσφορά της στις ανασκαφικές δραστηριότητες, όσο και στη σύζυγο του Storrs για την προσπάθειά της για βελτίωση της υγιεινής στο νησί, ιδιαίτερα των λεπρών.¹⁶²

Σημαντικό είναι το γεγονός ότι παρά την ίδρυση της Εθνικής Οργάνωσης και το συντονισμό που θα ασκούσε στο πολιτικό ζήτημα, εντούτοις, εντός του Συμβουλίου δεν υπήρχε μια κοινή γραμμή πολιτικής ανάμεσα στους έλληνες πολιτευτές, με αποτέλεσμα, όπως προαναφέρθηκε, να υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις σε διάφορα θέματα. Ιδιαίτερα έντονος ήταν ο διαχωρισμός τους σε ριζοσπάστες και μετριοπαθείς, με τους πρώτους να αντιδρούν σε οποιαδήποτε δαπάνη από τον προϋπολογισμό δεν αφορούσε παραγωγικά έργα, όπως η παραχώρηση ενός ποσού 200 λιρών στον Sir Roland Ross, για τις προσπάθειές του εξολόθρευσης της μαλάριας παγκόσμια, αλλά και στο νησί. Υπήρχαν βέβαια και αντίθετες απόψεις ανάμεσα στους έλληνες βουλευτές σε θέματα που δεν αφορούσαν πολιτικά ζητήματα, αλλά καθαρά προσωπικές απόψεις. Χαρακτηριστική είναι

---

¹⁶² TNA: CO69/41. Συνεδρία 1-5-1930.

η έντονη συζήτηση που ακολούθησε την πρόταση νόμου του Ρωσσίδη για τη φύτευση δέντρων στα χωριά, με την οποία διαφώνησαν ορισμένα ελληνικά μέλη.¹⁶³

Η έλλειψη πολιτικής συνοχής των ελλήνων βουλευτών διαφάνηκε και κατά τη συζήτηση για το νομοσχέδιο περί λεσχών, αφού θεωρήθηκε από ορισμένους έλληνες βουλευτές ως μια κυβερνητική προσπάθεια για επηρεασμό και έλεγχο της δράσης τους. Σύμφωνα με τον Γενικό Εισαγγελέα, ο οποίος πρότεινε την εισαγωγή του, στόχος του ήταν ο έλεγχος των λεσχών μέσω της δημιουργίας μητρώου, στο οποίο θα εγγράφονταν όσες από αυτές λάμβαναν την έγκριση του αρμόδιου Επαρχιακού Διοικητή. Με το νομοσχέδιο αντέδρασε ο Γ. Χατζηπαύλου, ο οποίος το θεώρησε μη αναγκαίο, αφού οι λέσχες στο νησί, που προϋπήρχαν και της βρετανικής κατοχής, ουδέποτε προκάλεσαν προβλήματα, προσφέροντας πολλές υπηρεσίες στον τόπο, τόσο στον εκπαιδευτικό τομέα, όσο και στον οικονομικό, ακόμα και στα εργασιακά ζητήματα. Αντίθετη άποψη είχε ο Π. Κακογιάννης, ο οποίος θεωρούσε τη νομοθετική ρύθμιση της λειτουργίας τους αναγκαία, όπως συνέβαινε σε όλες τις πολιτισμένες χώρες, άποψη με την οποία συμφώνησαν και οι οθωμανοί βουλευτές, αλλά και ορισμένοι έλληνες βουλευτές, με αποτέλεσμα το νομοσχέδιο, μετά από συγκεκριμένες τροποποιήσεις να εγκριθεί.¹⁶⁴ Εντούτοις, η συζήτηση του φανέρωσε και πάλι τη διάσταση απόψεων που υπήρχε μεταξύ των ελλήνων βουλευτών, που επιβεβαιώθηκε και κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου για τα όπλα. Σε αυτή, οι ριζοσπάστες πολιτευτές (Χατζηπαύλου, Ρωσσίδης, Σεβέρης) αντέδρασαν τόσο για τη φορολογική επιβάρυνση που θα προέκυπτε από την επιβολή του νόμου, την ταλαιπωρία που θα δημιουργείτο στους κατοίκους, όσο και για τα πολιτικά κίνητρα που κρύβονταν πίσω από την εισαγωγή του και ιδιαίτερα την προσπάθεια για «καλύτερο έλεγχο των κατόχων όπλων». Αντίθετα, τόσο ο Κακογιάννης, όσο και ο Νικολαΐδης αλλά και οι οθωμανοί βουλευτές ψήφισαν υπέρ του νομοσχεδίου, χωρίς οποιαδήποτε δικαιολόγηση, με αποτέλεσμα τελικά την ψήφισή του, παρά τις προσπάθειες για τροποποιήσεις.¹⁶⁵ Παρόμοια διάσταση απόψεων, που οδήγησε και σε έντονη συζήτηση, παρατηρήθηκε και κατά την εισαγωγή του νομοσχεδίου για τις εφημερίδες, βιβλία και τυπογραφεία, αφού, όπως ο μητροπολίτης Κιτίου τόνισε, η καταβολή εγγύησης για την έκδοση εφημερίδων θα οδηγούσε σε περιορισμό της ελευθερίας έκφρασης και θα καθιστούσαν τον εκδότη «σκλάβο της εγγύησης», αφού μια «δαμόκλειος σπάθη θα αιωρείτο πάνω από το κεφάλι του», αποδίδοντας πολιτικά κίνητρα στην Κυβέρνηση και σε αυτή την περίπτωση.¹⁶⁶

¹⁶³ Στο ίδιο.

¹⁶⁴ TNA: CO69/41. Συνεδρία 5-5-1930.

¹⁶⁵ TNA: CO69/41. Συνεδρία 6-5-1930.

¹⁶⁶ Έγγραφο διαμαρτυρία για το νομοσχέδιο παρέδωσαν και οι διευθυντές των κυπριακών εφημερίδων προς τον Αποικιακό Γραμματέα. Παρατίθεται στο «Η διαμαρτυρία», εφ. *Αλήθεια*, 7-5-1930.

Ιδιαίτερα καυστικός, όπως συνήθιζε ήταν και ο Χατζηπαύλου, ο οποίος ανέφερε ότι τέτοιες νομοθεσίες επιβάλλονταν σε «ημιβάρβαρες και ημιπολιτισμένες περιοχές». Αντίθετα, όπως επίσης συνήθιζε, ο Κακογιάννης υποστήριξε την εισαγωγή και αυτού του νόμου, με το νομοσχέδιο τελικά να εισάγεται προς συζήτηση με μόνο πέντε αρνητικές ψήφους.¹⁶⁷

Από τα πιο σημαντικά νομοσχέδια της συνόδου ήταν το σχετικό με τη δημιουργία δημαρχείων με νομική οντότητα, ένα ζήτημα που εξέτασε επιτροπή αποτελούμενη από τους δημάρχους των πόλεων για μια περίοδο δύο ετών. Ως αποτέλεσμα, θα τροποποιούνταν όλοι οι σχετικοί νόμοι και οι μέθοδοι εκλογής, η διάρκεια της θητείας των δημοτικών συμβουλίων, ενώ θα αυξάνονταν οι εξουσίες και τα καθήκοντά τους. Θα γινόταν επίσης προσπάθεια για αύξηση των εσόδων τους, ώστε να μπορούν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους προς τους πολίτες ικανοποιητικά. Η πρόταση βρήκε σύμφωνους τους αιρετούς βουλευτές, οι οποίοι θεωρούσαν αναγκαία την τροποποίηση των υπάρχουσών νομοθεσιών, προτείνοντας και συγκεκριμένες πρόνοιες που έπρεπε να ληφθούν υπόψη. Ανάμεσα στις πιο σημαντικές ήταν η πρόταση του Εγίουβ για την παραχώρηση ίσων δικαιωμάτων και ίσων εξουσιών σε όλες τις κοινότητες που κατοικούσαν σε κάθε πόλη, ώστε να υπάρξει αρμονία εντός των δημοτικών συμβουλίων και να επιτευχθεί η ανάπτυξη όλων των κατοίκων, ένα από τα παλαιότερα αιτήματα των οθωμανών βουλευτών. Παρά το γεγονός ότι τόνιζε την αναγνώριση του δικαίου των εθνοτήτων και της πλειοψηφίας, στήριζε τις ελπίδες του στους συναδέλφους του για παραχώρηση ορισμένων αρμοδιοτήτων και εξουσιών και στη μειονότητα, όπως συνέβηκε στην περίπτωση του δήμου Πάφου όπου ο δήμαρχος και βουλευτής Ν. Νικολαΐδης παραχώρησε το πόστο του αντιδημάρχου σε τούρκο δημοτικό σύμβουλο. Έτσι, οι Τούρκοι βουλευτές πρότειναν την εισαγωγή πρόνοιας όπου να δηλωνόταν ότι ο αντιδήμαρχος κάθε δήμου έπρεπε να εκλέγεται από τη μουσουλμανική κοινότητα, ένα πάγιο αίτημά τους. Η πρόταση όμως, καταψηφίστηκε τόσο από τα ελληνικά, όσο και από τα επίσημα μέλη, αφού καταπατούσε την ελευθερία του δημοτικού συμβουλίου.¹⁶⁸

Ιδιαίτερα πρωτοποριακή ήταν και η προσπάθεια εκ μέρους των βουλευτών Ρωσσίδη και Εμφιετζή για παραχώρηση εκλογικού δικαιώματος και στις γυναίκες κατοίκους των πόλεων,¹⁶⁹ όπως ήδη γινόταν σε άλλες χώρες, με στόχο την αναζωογόνηση της πολιτικής δράσης στο νησί. Υπήρξαν βέβαια αντιδράσεις τόσο από τον Εγίουβ, ο

¹⁶⁷ TNA: CO69/41. Συνεδρία 7-5-1930.

¹⁶⁸ TNA: CO69/41. Συνεδρία 12-5-1930.

¹⁶⁹ Για τη γυναικεία ψήφο στην Κύπρο βλ. Καλλιόπη Αγαπίου-Ιωσηφίδου, «Women's Suffrage in Cyprus», Rodriguez-Ruiz Blanca and Rubio-Marin Ruth (eds.), *The Struggle for Female Suffrage in Europe. Voting to Become Citizens*, Βοστώνη 2012, σσ. 453-474.

οποίος θεωρούσε πρώιμη την παραχώρηση αυτή, αφού ακόμα και σε εξελιγμένες χώρες, όπως στην Αγγλία, το δικαίωμα αυτό παραχωρήθηκε στις γυναίκες μόλις πρόσφατα, μετά από μακρούς αγώνες, όσο και από τον μητροπολίτη Κιτίου, ο οποίος ζήτησε αρχικά την καθολική παραχώρηση ψήφου σε όλους τους άρρενες κατοίκους και έπειτα στο γυναικείο πληθυσμό. Τις απόψεις για μη παραχώρηση ενστερνίστηκαν και οι υπόλοιποι αιρετοί βουλευτές, με αποτέλεσμα η πρόταση να πέσει στο κενό. Εντούτοις ήταν μια πρωτοπόρα κίνηση από μέρος των ελλήνων βουλευτών, η οποία όμως αποδείκνυε ότι, παρά την ανάπτυξη της παιδείας και των κοινωνικών δομών, οι απόψεις σχετικά με τη γυναικεία χειραφέτηση δεν διέφεραν από αυτές των αρχών του αιώνα, όπως παρουσιάστηκαν από την κατά λάθος παραχώρηση του δικαιώματος εκλογής για τις Εκπαιδευτικές Επιτροπές στις γυναίκες.¹⁷⁰

Τέλος, έγινε προσπάθεια να επιβληθεί η ασυμβατότητα των θέσεων του μέλους του Νομοθετικού Συμβουλίου και του Δημάρχου ή Αντιδημάρχου, αφού η συσσώρευση πολλών θέσεων στα χέρια ενός ατόμου θα οδηγούσε σε κακή χρήση τους ή και κατάχρηση των εξουσιών αυτών. Αξιοσημείωτο είναι πάντως το γεγονός ότι η εν λόγω πρόταση υποστηρίχτηκε από τον εν ενεργεία δήμαρχο και βουλευτή Αμμοχώστου Γ. Εμφιετζή, και τον πρώην δήμαρχο και βουλευτή Πάφου Ν. Νικολαΐδη, κάτι που αποδείκνυε την ανάγκη για το διαχωρισμό των εξουσιών, όπως επισήμανε και ο Ρωσσίδης. Ο Χατζηπαύλου όμως προσπάθησε να υπονοήσει την ύπαρξη και άλλων κινήτρων στην προσπάθεια του Ρωσσίδα για διαχωρισμό των εξουσιών, ότι δηλαδή, εν όψει και των επερχόμενων βουλευτικών εκλογών, προωθούσε τον «αποκλεισμό» του πιθανού αντιπάλου του Γ. Εμφιετζή από αυτές. Τελικά η τροποποίηση εγκρίθηκε με μόνους διαφωνούντες τον Χατζηπαύλου και τον Djelaleddin Ef.¹⁷¹

Το Συμβούλιο αναβλήθηκε και δεν συγκλήθηκε ξανά παρά με τη νέα του μορφή, η οποία προήλθε από τις εκλογές του Οκτωβρίου 1930. Ενδιάμεσα, παράλληλα με την προεκλογική εκστρατεία, εντάθηκε και η ενωτική προσπάθεια. Εκτός από την παράδοση του ενωτικού υπομνήματος και των δημοψηφισμάτων στον Κυβερνήτη, όπως αναφέρθηκε, το εθνικό αίσθημα αναζωπυρώθηκε με τα εγκαίνια του μασσωλείου των κυπρίων εθνομαρτύρων του 1821, στην επέτειο της θυσίας τους, στο προαύλιο της Εκκλησίας της Φανερωμένης.¹⁷² Ταυτόχρονα, η δράση της Εθνικής Οργάνωσης τόσο στο νησί, με την

¹⁷⁰ TNA: CO69/41. Συνεδρία 12-5-1930.

¹⁷¹ TNA: CO69/41. Συνεδρίες 8 και 12-5-1930.

¹⁷² Για το μασσωλείο βλ. Νικόλαος Χρ. Παναγή, *Ο Ιερός Ναός Παναγίας της Φανερωμένης στη Λευκωσία της Κύπρου, Ιστορικό Λεύκωμα*. Λευκωσία 2002, σσ. 137-171. Για τον ενθουσιασμό που προκλήθηκε βλ. «Προ του μασσωλείου των κυπρίων εθνομαρτύρων», εφ. *Αλήθεια*, 10-7-1930, «Πηγή φωτός και αγιασμού το μασσωλείον των κυπρίων εθνομαρτύρων», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 5-7-1930.

ίδρυση κυρίως «Κυπριακών Εθνικών Νεολαίων» στα αγροτικά κέντρα, όσο και στο Λονδίνο, με τον Ζ. Ρωσσίδη, συνεχιζόταν.¹⁷³

Εντούτοις, το σημαντικότερο γεγονός της περιόδου ήταν η άφιξη του υφυπουργού Αποικιών Drummond Shiels στο νησί, 23 χρόνια μετά την επίσκεψη του συναδέλφου του Winston Churchill.¹⁷⁴ Η επίσκεψή του προκάλεσε συνειρμούς και συγκρίσεις με αυτή του Γλάδστονα στα Επτάνησα το 1864, γι' αυτό και αναμενόταν με πολλές προσδοκίες.¹⁷⁵ Η άφιξή του προκάλεσε ένα «εκχυλίζοντα ποταμό πατριωτικής λάβας»,¹⁷⁶ αφού παντού γινόταν δεκτός με ενωτικά συνθήματα, ενώ κατακλυζόταν με τηλεγραφήματα και ψηφίσματα φορέων και σωμάτων του νησιού που ζητούσαν την ένωση.¹⁷⁷ Ο υφυπουργός συνάντησε την Ιερά Σύνοδο και τους βουλευτές, οι οποίοι του παρέδωσαν ενωτικό υπόμνημα. Στη συνάντησή του, όπως και στην απάντησή του προς τους Έλληνες, αν και ανέφερε ότι δεν θα δεχόταν οποιαδήποτε νύξη για την ένωση, αλλά μόνο για τα άλλα ζητήματα που αφορούσαν το νησί, ο μητροπολίτης Κιτίου έθεσε μόνο το ενωτικό αίτημα, ενώ ο εκπρόσωπος των τούρκων βουλευτών Zekia ef., τόνισε τη διαφωνία του τουρκικού πληθυσμού σε αυτή. Παρόλα αυτά, ο βρετανός πολιτικός ανέφερε ότι κατανοούσε τον ενωτικό τους πόθο, αλλά τόνισε με έμφαση ότι αυτή δεν θα επιτυγχανόταν για πολιτικούς λόγους. Η αναχώρησή του και η γενικότερή του στάση δεν αποθάρρυναν τους Έλληνες, οι οποίοι επέμεναν να εντοπίζουν ομοιότητες με το επτανησιακό προηγούμενο.¹⁷⁸

Οι συνεδρίες του νεοκαταρτισθέντος Συμβουλίου άρχισαν στις 24 Νοεμβρίου 1930, και ενώ ο απόηχος από την επίσκεψη του βρετανού πολιτικού δεν είχε κοπάσει. Πρώτα από όλα ο Κυβερνήτης ενημέρωσε τους βουλευτές για την επιτυχή παραχώρηση χαμηλότοκου δανείου από τη βρετανική κυβέρνηση προς το νησί για το οδικό δίκτυο.¹⁷⁹ Έπειτα εισήχθη νομοσχέδιο για τον καθορισμό των μηχανισμών για τη λήψη του δανείου και τους σκοπούς που το επέβαλλαν. Στη συζήτηση που ακολούθησε, τα αιρετά μέλη διχάστηκαν, με την πλειοψηφία να τάσσεται υπέρ της εισαγωγής του προς συζήτηση, αφού θα βοηθούσε στην ανάπτυξη της οικονομίας και του βιοτικού επιπέδου γενικότερα. Οι υπόλοιποι τάχθηκαν εναντίον, με την επιχειρηματολογία τους να εστιάζεται κυρίως στην εξουσία που θα αποκτούσε ο Κυβερνήτης στο να δαπανά τα χρήματα αυτά και στην ανάγκη για λήψη στοχευμένων μέτρων για την ανάπτυξη αποκλειστικά του αγροτικού

¹⁷³ «Εθνική κίνησης» και «Συνέντευξις κ. Ζ. Ρωσσίδου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 12-7-1930.

¹⁷⁴ Για την επίσκεψη και τον αντίκτυπό της, βλ. G.S. Georghallides, *Cyprus*, ό.π., σσ. 380-460.

¹⁷⁵ «Γλάδστον-Σιγέλις» και «Ως εκείνος και αυτός», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 4 και 11-10-1930 αντίστοιχα.

¹⁷⁶ «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 22-10-1930.

¹⁷⁷ «Τηλεγραφήματα», εφ. *Αλήθεια*, 16-10-1930, «Υπόμνημα» και «Η άφιξις και υποδοχή του έντ. Υφυπουργού» εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου*, 18-10-1930.

¹⁷⁸ «Επί της Απαντήσεως του υφυπουργού», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 25-10-1930.

¹⁷⁹ TNA: CO69/41. Συνεδρία 24-11-1930.

τομέα, ενώ ο Γαλατόπουλος διαφωνούσε γενικά με την «δανειακή πολιτική» που εισήγαγε ο Storrs, ιδιαίτερα σε ένα αρνητικό κλίμα για την οικονομία. Εντούτοις, κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου τροποποιήθηκαν οι σχετικές παράγραφοι, με αποτέλεσμα τη δαπάνη ποσών για την βελτίωση των δρόμων, και τη δημιουργία αγροτικών δρόμων στην ύπαιθρο.¹⁸⁰

Το δεύτερο σημαντικό νομοθέτημα με το οποίο ασχολήθηκε το νέο Συμβούλιο ήταν το σχετικό με τον προϋπολογισμό του 1931. Ήδη από την εισαγωγική ομιλία, ο Αποικιακός Γραμματέας τόνισε τη δύσκολη οικονομική κατάσταση που δημιουργούσε προβλήματα σε όλες τις κυβερνήσεις του κόσμου, με αποτέλεσμα ο υπό εξέταση προϋπολογισμός να είναι ελλειμματικός, και να αναγκαστεί να αντλήσει κεφάλαια από το Ταμείο Περισευμάτων.¹⁸¹ Δεσμεύτηκε επίσης όπως στις αρχές του επόμενου έτους διοριστεί επιτροπή με στόχο τον ορθολογισμό των οικονομικών της Κυβέρνησης, ζητώντας παράλληλα τη συνεργασία των αιρετών μελών, ώστε να ξεπεραστούν τα προβλήματα που προκάλεσε η παγκόσμια οικονομική δυσπραγία. Ο μητροπολίτης Κιτίου, ο οποίος πρώτος έλαβε το λόγο παρομοίασε τα οικονομικά του νησιού με «ναλοπωλείο στο οποίο εισέβαλε ταύρος», με τον προϋπολογισμό να «έχει όλα τα μειονεκτήματα των προηγούμενων ετών». Ανάμεσα σε άλλα, αναφέρθηκε στους διορισμούς και στις προαγωγές που προέβη η Κυβέρνηση, παρά τις δύσκολες οικονομικές συνθήκες, που συνεπάγονταν υψηλούς μισθούς. Παρόμοια άποψη είχαν και οι υπόλοιποι έλληνες βουλευτές, οι οποίοι δηλώνοντας τη διάθεσή τους για το καλό του τόπου, ψήφισαν υπέρ της εισαγωγής του νομοσχεδίου προς συζήτηση, παρά το γεγονός ότι αρκετές πρόνοιές του δεν τους άφηναν ικανοποιημένους.¹⁸²

Κατά την κατ' άρθρο συζήτηση επί του προϋπολογισμού που ακολούθησε, τα ελληνικά μέλη πρότειναν περικοπές στα διάφορα κονδύλια με στόχο την επίτευξη οικονομίας. Ανάμεσα σε άλλα, πρότειναν μειώσεις μισθών και επιδομάτων στους υψηλόβαθμους κυβερνητικούς υπαλλήλους, κατάργηση και σύμπτυξη θέσεων. Στόχος των ελλήνων βουλευτών ήταν η μείωση των υψηλόβαθμων θέσεων αφενός, αλλά ταυτόχρονα και η ενίσχυση των χαμηλόμισθων υπαλλήλων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κονδυλίου του Τμήματος Υγείας, όπου οι έλληνες βουλευτές υποστήριζαν την αύξηση του ποσού που αναλογούσε με στόχο την αύξηση των επαρχιακών γιατρών, και όταν αυτό

¹⁸⁰ TNA: CO69/41. Συνεδρίες 24 και 25-11-1930. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Λανίτης πρότεινε τη χορήγηση 500,000 λιρών προς την Αγροτική Τράπεζα και 100,000 λιρών για αρδευτικά έργα, κάτι που απέρριψε ο Κυβερνήτης, ως εκτός θέματος.

¹⁸¹ Την επισήμανση αυτή είχε κάνει ήδη ο τύπος, ο οποίος διαμαρτυρόταν για το γεγονός ότι δεν έγιναν περικοπές στις αποδοχές των υψηλόβαθμων αξιωματούχων, ενώ και για τη δημιουργία νέων θέσεων, βλ. «Η Βουλή» και «Δελτίον», εφ. *Αλήθεια*, 20 και 27-11-1930 αντίστοιχα.

¹⁸² TNA: CO69/41. Συνεδρίες 26 και 27-11-1930.

επιτεύχθηκε, ζήτησαν τη μείωσή του, καταργώντας ορισμένες υψηλόμισθες θέσεις.¹⁸³ Υπήρχαν βέβαια και ακραίες προτάσεις, όπως η κατάργηση εντελώς του θεσμού των μουδیرهδων ή η σύμπτυξη των Επαρχιακών Διοικήσεων σε τρεις, οι οποίες προκαλούσαν την αντίδραση ακόμα και ελλήνων βουλευτών. Εντούτοις, με συζήτηση βρισκόταν η λύση, με αποτέλεσμα να υπάρξει ένα κοινό μέτωπο μεταξύ των ελλήνων βουλευτών, σε αντίθεση με το προηγούμενο Συμβούλιο, κάτι που επικροτήθηκε από τους κατοίκους.¹⁸⁴ Από την άλλη, τα οθωμανικά μέλη διαφωνώντας με την πολιτική των ελλήνων συναδέλφων τους, καταψήφισαν τις τροπολογίες τους σε συνεργασία με τα επίσημα μέλη, αναμένοντας από την Κυβέρνηση να αναλάβει τη διεύθυνση των οικονομικών εκκρεμοτήτων. Το νομοσχέδιο τελικά εγκρίθηκε παρά το γεγονός ότι καταψηφίστηκε από τους έλληνες βουλευτές, οι οποίοι τόνισαν για ακόμα μια φορά την παραδοξότητα του συντάγματος, όπου οι απόψεις των 4/5 του πληθυσμού αποσιωπούσαν από τη συνεργασία των τούρκων και των βρετανών βουλευτών.¹⁸⁵ Ενδεικτικό της τουρκοβρετανικής συνεργασίας, και ιδιαίτερα της προσπάθειας για έγκριση του εν λόγω νομοσχεδίου ήταν το περιστατικό, όπως παρουσιάστηκε τουλάχιστον από την εφημερίδα *Αλήθεια*, της συμμετοχής του τούρκου βουλευτή Zekia Ef. στις συζητήσεις μόνο για να ψηφίσει, λόγω ασθένειας, με αποτέλεσμα να εισέρχεται στην αίθουσα «κουκκουλωμένος εις βαρύ επανωφόρι και πυρέσσων».¹⁸⁶

Η υπερψήφιση του προϋπολογισμού αλλά και η συνεχιζόμενη τουρκοβρετανική συνεργασία θορύβησε τους έλληνες βουλευτές, οι οποίοι εξέδωσαν διάγγελμα με τίτλο «Οι Έλληνες βουλευτές προς τον ελληνικόν λαόν». Ήταν μια πρωτοποριακή ενέργεια, η οποία επιβεβαίωνε και τη σύμπνοια που επικρατούσε. Μέσω αυτού επιθυμούσαν να γνωστοποιήσουν στο λαό την τραγική οικονομική κατάσταση που προκαλούσαν οι σπατάλες της Κυβέρνησης, περιγράφοντας τις μέχρι τότε ενέργειές τους εντός του Συμβουλίου για τη βελτίωσή της.¹⁸⁷ Ήταν ταυτόχρονα και ένα είδος προγραμματικών δηλώσεων για την περαιτέρω δράση τους, αλλά και έκφραση απογοήτευσης προς τις κυβερνητικές μεθόδους. Η ενέργειά τους αυτή είχε σημαντικό αντίκτυπο και στους κατοίκους, ενώ δημοσιεύτηκαν στον τύπο και επιστολές, με τις οποίες καλούνταν οι βουλευτές να ακολουθήσουν εντελώς σκληρή αντιπολιτευτική στάση έναντι της

¹⁸³ TNA: CO69/41. Συνεδρία 2-12-1930.

¹⁸⁴ Βλ. ενδεικτικά «Επιστολαί προς την “Αλήθειαν”» εφ. *Αλήθεια*, 25-12-1930.

¹⁸⁵ Για τη συζήτηση για τον προϋπολογισμό βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρίες 28-11-1930 μέχρι 6-12-1930. Τις ενέργειες των ελλήνων βουλευτών επικρότησε και ο τύπος, βλ. «Επί της καταστάσεως», εφ. *Αλήθεια*, 4-12-1930, «Το οκταήμερον», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 29-11-1930.

¹⁸⁶ «Κωμωδία εν μέσω τραγωδίας», εφ. *Αλήθεια*, 18-12-1930. Η στάση των τούρκων βουλευτών κατακρίθηκε έντονα από τον τύπο, θεωρώντας τους συνυπεύθυνους και συνυπόλογους με τα επίσημα μέλη για την πορεία της οικονομίας του νησιού, «Συνυπεύθυνοι και συνυπόλογοι», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 20-12-1930.

¹⁸⁷ Δημοσιεύεται στην εφ. *Αλήθεια*, 23-1-1931.

Κυβέρνησης.¹⁸⁸ Παράλληλα με το διάγγελμα, οι έλληνες βουλευτές απέστειλαν και παρόμοιου περιεχομένου υπόμνημα προς τον υπουργό Αποικιών, καταγγέλλοντας στην ουσία τις κυβερνητικές ενέργειες στο ζήτημα του προϋπολογισμού.¹⁸⁹ Οι αρχικές διαδόσεις για την επιστροφή του προϋπολογισμού με μειώσεις από το Λονδίνο ώστε να υπάρχει ισοζύγιο εσόδων και εξόδων, προκάλεσαν ενθουσιασμό στον τύπο, θεωρώντας αυτό ως μια «πρώτη άτυπη νίκη» των ελλήνων βουλευτών.¹⁹⁰ Αυτό όμως που συνέβη ήταν να εγκριθεί ο προϋπολογισμός όπως ακριβώς στάλθηκε, με οδηγίες όμως από τον υπουργό να υπάρξουν οι αναγκαίες μειώσεις, ώστε να ισοσκελιστεί.¹⁹¹ Η εξέλιξη αυτή δεν ικανοποίησε τους βουλευτές, οι οποίοι σε συνάντησή τους με τον Κυβερνήτη πρότειναν λύσεις για το οικονομικό πρόβλημα. Ανάμεσά τους ήταν η κατάργηση της εισφοράς των 10,000 λιρών για την Αυτοκρατορική Άμυνα, των ποσών που παραχωρούνταν στο Ενκαφ, και η επιστροφή του περισσεύματος του φόρου υποτελείας. Τέλος ζήτησαν και την κατάργηση υψηλόβαθμων θέσεων. Ο Κυβερνήτης μέσω ασαφειών ανέφερε ότι θα μελετούσε τις λύσεις και θα προωθήσει όσες μπορούσε.¹⁹²

Η έναρξη της συνόδου του 1931 έγινε με τον Κυβερνήτη να ξεκινά και να τελειώνει την προσφώνησή του με δύο σημαντικά γεγονότα.¹⁹³ Την παρασημοφόρηση αρχικά του Διοικητή Λευκωσίας C.H. Hart-Davis και του εκπρόσωπου του Ενκαφ, μέλους του Εκτελεστικού Συμβουλίου και μέχρι πρότινος βουλευτή Mehmet Munir Bey, και στο τέλος την ανακοίνωση της έγκριση του υπουργού Αποικιών για επιστροφή του εξόριστου από το 1923, γιατρού και πολιτευτή Φ. Ζαννέτου στο νησί, όπως ζητήθηκε με ψήφισμα κατά το προηγούμενο έτος. Επιπρόσθετα, όπως προαναφέρθηκε, μέχρι τις 24 Απριλίου, οπότε και επανεκλέγηκε, ο Γαλατόπουλος απουσίαζε από το Συμβούλιο, ενώ από τις 22 Απριλίου μέχρι τις αρχές Ιουνίου κενή ήταν και η θέση που κατείχε μέχρι την ακύρωσή της εκλογής του ο Α. Τριανταφυλλίδης και κατέλαβε ο Γ. Χατζηπαύλου. Παράλληλα, ο οθωμανός βουλευτής Zekia Bey ζήτησε και έλαβε άδεια απουσίας από τις συνόδους μέχρι και το τέλος του έτους, μια απουσία που θα ήταν ιδιαίτερα σημαντική όσον αφορά τις συμμαχίες εντός του Συμβουλίου.¹⁹⁴

¹⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά, Μ.Γ. Νικολαΐδης, «Επί της πολιτικής καταστάσεως» και Ευέλθων Πιτσιλλίδης, «Πολιτικά κρίσεις», εφ. *Αλήθεια*, 23-1-1931.

¹⁸⁹ Παρατίθεται στην εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 14-2-1931.

¹⁹⁰ «Η πρώτη επιτυχία», εφ. *Αλήθεια*, 20-2-1931.

¹⁹¹ «Ο προϋπολογισμός και αι συστάσεις του υπουργού», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 21-2-1931.

¹⁹² «Τα της συνεντεύξεως», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 21-3-1931. Για τις ενέργειές τους ενημέρωσαν και τους κατοίκους μέσω προκήρυξης, «Μία προκήρυξις των βουλευτών μας», εφ. *Αλήθεια*, 3-4-1931.

¹⁹³ TNA: CO69/41. Συνεδρία 14-4-1931.

¹⁹⁴ Στο ίδιο.

Ο Κυβερνήτης στη δεκαεξασέλιδη εναρκτήριά του ομιλία¹⁹⁵ έκανε ιδιαίτερη αναφορά στην οικονομική κρίση που έπληττε το νησί, όπως και ολόκληρο τον κόσμο, προφανώς για να δικαιολογήσει την επιβολή περικοπών στους προϋπολογισμούς, όπως ο ίδιος ζήτησε από τους επικεφαλής των τμημάτων. Σε αυτά τα πλαίσια τόνισε ιδιαίτερα τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ίδια η Βρετανία, η οποία είχε έλλειμμα 25,000,000 λίρες, προληπτικά, ώστε να αποφευχθούν αιτήματα οικονομικής φύσεως προς αυτήν από τους Κύπριους. Ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης παρατηρήθηκε σοβαρή μείωση στα έσοδα (πέραν των 75,000 λιρών λιγότερα από τα προβλεπόμενα) κυρίως λόγω της μείωσης της αξίας των εμπορευόμενων ειδών, ενώ παρατηρήθηκε και αντίστοιχη μείωση των εξόδων (πέραν των 56,000), παρά το γεγονός ότι αυξήθηκαν τα κονδύλια σχετικά με την Εκπαίδευση και τα δημόσια έργα.

Πέραν των οικονομικών όμως ζητημάτων, ο Storrs αναφέρθηκε και στο έργο που επιτέλεσαν τα διάφορα τμήματα της Κυβέρνησης, παρά τις οικονομικές δυσκολίες, και σε μια προσπάθεια για μείωση των επιπτώσεων της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στο νησί. Σημαντικά μέτρα για τον εκσυγχρονισμό της λειτουργίας τους έγιναν στα Δασικό και Γεωργικό Τμήμα, ενώ σημαντική ανάπτυξη παρατηρήθηκε και στην εκπαίδευση, με τη λειτουργία 22 νέων σχολείων.

Επιπρόσθετα, με καθαρά επιθετικό προσανατολισμό και απευθυνόμενος κυρίως σε «όσους χαρακτήριζαν τους κατοίκους του νησιού ότι βρίσκονταν στο τελικό στάδιο της οικονομικής δυσπραγίας και της φτώχειας», λόγω της έλλειψης ρευστού από τις αγορές, παρουσίασε την πολιτική που θα ακολουθούσε για ανάκαμψη της οικονομίας. Διαβεβαίωνε το Συμβούλιο ότι η κυβέρνηση θα προσπαθούσε να προσελκύσει επενδύσεις στο νησί, και να πείσει τους εμπόρους του νησιού να συμμετάσχουν στις αγορές. Επιπρόσθετα, τόνισε ότι θα σκλήρυνε τα μέτρα κατά της φοροδιαφυγής, με την μελέτη της εισαγωγής νέων τρόπων φορολόγησης. Τέλος, αφού αναφέρθηκε, με αρκετή φιλαρέσκεια, στα επιτεύγματα της διακυβέρνησής του, τόνισε, με πικρία, το γεγονός ότι οι κάτοικοι δεν ήταν ικανοποιημένοι από την Κυβέρνηση, ενώ ζήτησε και πάλι τη συνεργασία του Συμβουλίου για την ανάπτυξη του νησιού.

Παρά τις προσπάθειες του Storrs να ετοιμάσει ένα εναρκτήριο λόγο που θα ικανοποιούσε το λαϊκό αίσθημα, εντούτοις οι συχνές αναφορές στις κυβερνητικές επιτυχίες, αλλά και οι αναφορές στην παγκόσμια οικονομική κρίση, προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια του τύπου.¹⁹⁶ Παρόμοια άποψη είχε και ο Θ. Θεοδότου, ο οποίος κατά τη

¹⁹⁵ Στο ίδιο.

¹⁹⁶ «Επί του εναρκτηρίου», εφ. *Φωνή της Κύπρου*, 18-4-1931, «Απελπιστικά φαινόμενα», εφ. *Αλήθεια*, 24-4-1931.

συζήτηση για την αντιφώνηση καταψήφισε τη σχετική με τις ευχαριστίες προς τον Κυβερνήτη παράγραφο, αφού ο λόγος του «εξέφραζε αδιαφορία και έλλειψη μέριμνας για τα συμφέροντα του τόπου». Εντούτοις υπερψηφίστηκε από τους υπόλοιπους οι οποίοι τις χαρακτήρισαν εντελώς τυπικές.

Η συζήτηση για την έγκριση του προσχεδίου της αντιφώνησης ήταν ιδιαίτερα μακρά και έντονη, παρά το σύντομο περιεχόμενό της.¹⁹⁷ Πέραν της προαναφερόμενης παραγράφου, έντονη συζήτηση προκάλεσε η πρόταση του μητροπολίτη Κιτίου για την εισαγωγή παραγράφου με την οποία θα εκδηλωνόταν η ενωτική επιθυμία των ελλήνων κατοίκων. Ταυτόχρονα καταγγελλόταν το ξενικό καθεστώς για το οικονομικό αδιέξοδο στο οποίο οδήγησε το νησί «παρά την εκπεφρασμένην θέλησιν του λαού και εναντίον πάσης αρχής δικαιοσύνης και ηθικής». Η αναφορά στην ένωση, η οποία επανατέθηκε στην αντιφώνηση μετά από 13 χρόνια (η προηγούμενη προσπάθεια για συμπερίληψή της ήταν στην αντιφώνηση του 1918) αποδεικνυε και την αλλαγή πολιτικής φιλοσοφίας που υιοθέτησαν τα νέα μέλη του Συμβουλίου. Ο Νικόδημος στήριξε την πρότασή του, την οποία υποστήριξαν όλα τα ελληνικά μέλη, στη μακραίωνη ελληνική ιστορία του νησιού, στην πληθυσμιακή υπεροχή του ελληνικού στοιχείου, στα συχνά και συνεχή ενωτικά αιτήματα, στην αρχή της αυτοδιάθεσης αλλά και στην πεποίθηση ότι ως μέρος της Ελλάδας η Κύπρος θα αντιμετώπιζε την οικονομική κρίση ευκολότερα. Την αντίθεσή τους εξέφρασαν τα οθωμανικά μέλη, με τον Nijati Bey να αναφέρει ως επιχειρήματα κατά της ένωσης την εγγύτητα του νησιού με την Μικρά Ασία, τη μακρά τουρκική κατοχή του, τις καταπιέσεις που δέχονταν οι Τούρκοι στην Ελλάδα, την ύπαρξη και άλλων αντίθετων με το ενωτικό αίτημα μειονοτήτων και το γεγονός ότι δεν ήταν ποτέ ελληνική. Την ένταση που δημιουργήθηκε προσπάθησε να περιορίσει ο προεδρεύων Αποικιακός Γραμματέας επισημαίνοντας στον τούρκο βουλευτή ότι το επιχείρημά του δεν βοηθούσε τη συζήτηση και ότι κανένας δεν μπορούσε να αμφισβητήσει το γεγονός ότι «το νησί ήταν ελληνικό για τουλάχιστον δύο ή τρεις χιλιάδες χρόνια». Παρά όμως τη δήλωση του αυτή, ο βρετανός αξιωματούχος, προφανώς εκφράζοντας την πικρία του και την αντίθεσή του για την αναφορά στις ευθύνες των Βρετανών για την πνευματική και οικονομική κατάπτωση του νησιού δήλωσε ότι τα επίσημα μέλη θα καταψήφιζαν την παράγραφο. Ιδιαίτερα πάντως σημαντική ήταν η ρεαλιστική τοποθέτηση του Dr. Eyioub, ο οποίος τόνισε ότι, τόσο τα ιστορικά κριτήρια, όσο και τα γεωγραφικά, που έθεταν οι συνάδελφοί του δεν είχαν οποιαδήποτε πολιτική αξία. Αντίθετα, τα συμφέροντα της Ελλάδας και της Τουρκίας, οι

¹⁹⁷ Η συζήτηση διήρκεσε δύο ημερήσιες συνεδρίες βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρίες 20 και 21-4-1931. Για την αντιφώνηση βλ. TNA: CO69/41. Συνεδρία 22-4-1931. Βλ. επίσης εφ. *Αλήθεια*, 24-4-1931, από όπου και τα παραθέματα μεταφρασμένα στα ελληνικά.

σχέσεις των οποίων την εποχή εκείνη ήταν άψογες, δεν επέβαλλαν τη διεκδίκηση του νησιού στις προτεραιότητές τους, τονίζοντας ότι επιθυμία του ίδιου ήταν η παραμονή του νησιού υπό βρετανικό έλεγχο.

Η αντίδραση του Κυβερνήτη οδήγησε τον μητροπολίτη Κιτίου στην αφαίρεση της αναφοράς στην ευθύνη των Βρετανών για την κατάσταση του νησιού, προτείνοντας έτσι την πιο κάτω παράγραφο, η οποία εγκρίθηκε με τις ελληνικές ψήφους, μετά και την τήρηση αποχής από τους Βρετανούς, αφού θα εξέφραζε μόνο την άποψη της πλειοψηφίας του νησιού:

Τα Ελληνικά Μέλη του Συμβουλίου τούτου επιθυμούμεν να υποβάλωμεν προς την Υμετ. Εξοχότητα και δι' αυτής προς την Κυβέρνησιν τα Α. Μεγαλειότητος την στερράν θέλησιν του Ελληνικού πληθυσμού όστις αποτελεί τα 5/6 περίπου του λαού της νήσου όπως ενωθή μετά του μητρικού Ελληνικού Κράτους εν τη απολύτω πεποιθήσει ότι ούτω όχι μόνον πληρούνται οι προαιώνιοι αυτού πόθοι αλλά και εξασφαλίζεται η πνευματική του πρόοδος και εκπολιτιστική του σταδιοδρομία και η οικονομική του σωτηρία.

Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια των συζητήσεων, έξω από το κτήριο του συμβουλίου ήταν συγκεντρωμένοι αρκετοί έλληνες οι οποίοι φώναζαν υπέρ της ένωσης και της παραίτησης των ελλήνων βουλευτών, ως μέτρο πίεσης προς την Κυβέρνηση. Γι' αυτό το λόγο υπήρξε ολιγόωρη διακοπή των συνεδριών από τον προεδρεύοντα.¹⁹⁸ Η έγκριση της ενωτικής παραγράφου προκάλεσε ενθουσιασμό στον τύπο, ο οποίος αναδημοσίευσε μέρος των πρακτικών για να παρουσιαστούν τα ελληνικά επιχειρήματα στη «θυελλώδη και ιστορικήν συνεδρίασιν». Επιπρόσθετα, τονίστηκε η σημασία της αναγνώρισης από τους Βρετανούς της μακράιωνης ιστορικής παρουσίας των Ελλήνων στο νησί.¹⁹⁹

Μετά την έγκριση της ενωτικής παραγράφου, οι έλληνες βουλευτές ανέφεραν ότι θα απείχαν από την περαιτέρω συζήτηση για την αντιφώνηση αναφορικά με αναπτυξιακά ζητήματα, αφού τα αιτήματά τους συνοψίζονταν στην εγκριθείσα παράγραφο, θεωρώντας ότι με τη στάση τους αυτή θα ενδυνάμωναν το αίτημά της. Έτσι, απείχαν από την ψηφοφορία για την παράγραφο η οποία προτάθηκε από τους οθωμανούς συναδέλφους τους για επαναφορά του θεσμού του μουφτή, η οποία τελικά καταψηφίστηκε από τους Βρετανούς, αλλά και στην πρόταση για ανεξαρτητοποίηση του *Enkaf*, η οποία επίσης καταψηφίστηκε, με διαφωνία ανάμεσα στα οθωμανικά μέλη. Παρόμοια τύχη είχε και η

¹⁹⁸ TNA: CO69/41. Συνεδρία 21-4-1931.

¹⁹⁹ «Η αντιφώνησις», εφ. *Αλήθεια*, 24-4-1931, «Το εθνικόν ζήτημα της Κύπρου» και «Τα γεγονότα της Βουλής», εφ. *Αλήθεια*, 1-5-1931.

πρόταση του Nijati Bey για τα δικαστήρια Sheri, ενώ αντίθετα, η πρότασή του για έλεγχο της οθωμανικής εκπαίδευσης από τους ίδιους, όπως συνέβαινε και στην περίπτωση των ελλήνων καταψηφίστηκε από τις κοινές ελληνοβρετανικές ψήφους.

Κατά τη συζήτηση για την αντιφώνηση εντοπίζονται δύο σημαντικά δεδομένα, πέραν όσων αναφέρθηκαν. Αφενός η αποκλειστική προσήλωση των ελλήνων βουλευτών στο ενωτικό αίτημα, αφετέρου η ένταση που επικρατούσε μεταξύ των Τούρκων και των Βρετανών, η οποία και εκδηλώθηκε με την καταψήφιση των προτάσεων των πρώτων. Η ένταση αυτή διαφάνηκε ήδη από το προηγούμενο έτος, λόγω του τουρκικού εθνικισμού που εξαπλωνόταν στο νησί και οδήγησε στην εξέγερση στο τούρκικο γυμνάσιο στην πρωτεύουσα, μετά από άρνηση του άγγλου διευθυντή του να εορταστεί η επέτειος της Τουρκικής Δημοκρατίας με την έγερση τουρκικής σημαίας. Οι τούρκοι κάτοικοι, είχαν διχαστεί σε μεταρρυθμιστές - κεμαλικούς και παραδοσιακούς, με αποτέλεσμα να προκληθούν διάφορα σοβαρά επεισόδια μεταξύ τους.²⁰⁰

Παρόλα αυτά, η νομοθετική εργασία συνεχίστηκε ομαλά, χωρίς να απουσιάζουν διαφωνίες κυρίως σε καθαρά νομικά ζητήματα και οι διχογνωμίες που στηρίζονταν σε προσωπικές απόψεις και εμπειρίες. Τα περισσότερα νομοσχέδια εγκρίθηκαν ομόφωνα ενώ αρκετά από αυτά χωρίς καν συζήτηση. Υπήρχαν βέβαια και οι περιπτώσεις που οι Κύπριοι, Έλληνες και Τούρκοι, συνέπρατταν με στόχο την έκφραση της διαφωνίας τους σε πρόνοιες των νομοσχεδίων ή την εισαγωγή δικών τους τροποποιήσεων, μεταφέροντας έτσι την εμπειρία τους εντός του Συμβουλίου. Ενδεικτικό παράδειγμα ήταν η διαγραφή της πρόνοιας για παροχή ανταμοιβών σε όσους κατήγγελλαν παρανομίες σχετικά με το νόμο περί τελωνείων, αφού η μέχρι τότε εμπειρία δείκνυε ότι η μέθοδος αυτή δεν ήταν αποτελεσματική και θα επέφερε φιλονικίες.²⁰¹ Η συνεργασία όλων των μελών εντός του Συμβουλίου διαφάνηκε από το γεγονός ότι, ενώ απορρίφθηκε το νομοσχέδιο για τη φορολογία των τελωνείων, εντούτοις τα αιρετά μέλη αποδέχθηκαν την επανεισαγωγή ενός μέρους αυτού, με στόχο να διασφαλιστούν τα έσοδα της Κυβέρνησης.²⁰²

Εντούτοις, εντύπωση προκάλεσε η καταψήφιση του νομοσχεδίου για το τελωνειακό δασμολόγιο, στο οποίο αντέδρασαν τα ελληνικά μέλη και ο Nejatı Bey, αφού προέβλεπε επιπλέον αύξηση σε ορισμένες φορολογίες. Από την άλλη, υπέρ του νομοσχεδίου τάχθηκε ο παφίτης βουλευτής Eyıoub, αφού θεωρούσε ότι μέσω αυτού θα επωφελείτο η μεταξοβιομηχανία, η οποία έδρευε στη Γεροσκήπου. Κατά την ψηφοφορία

²⁰⁰ «Πολιτικός οργανισμός μεταξύ του τουρκικού στοιχείου», εφ. *Αλήθεια*, 7-11-1930. Για τις απαρχές της έντασης βλ. Χ. Ρίχτερ, *Ιστορία, ό.π.*, σσ. 437-444.

²⁰¹ TNA: CO69/41. Συνεδρία 22-4-1931.

²⁰² Η απόρριψη έγινε στο TNA: CO69/41. Συνεδρία 24-4-1931, ενώ η επανεισαγωγή του στο TNA: CO69/41. Συνεδρία 29-4-1931.

όμως για εισαγωγή του νομοσχεδίου, και οι δύο τούρκοι βουλευτές απουσίαζαν από την αίθουσα, συμμετέχοντας έτσι έμμεσα στην καταψήφισή του από τους έλληνες βουλευτές.²⁰³

Σημαντική συζήτηση έγινε και κατά την εισαγωγή του νομοσχεδίου σχετικά με τον έλεγχο των πλοιαρίων που προσέγγιζαν το νησί, το οποίο έδινε την εξουσία στον Κυβερνήτη να απαγορεύει την είσοδο στο νησί «ανεπιθύμητων ξένων». Σύμφωνα με τον Χ. Γαλατόπουλο, ο οποίος πρώτος αντέδρασε στην εισαγωγή του, αυτό αφενός θα επηρέαζε την «προσωπική ελευθερία των ατόμων», αφετέρου θα απέδιδε τεράστιες εξουσίες στον Κυβερνήτη. Οι αντιδράσεις του δεν κάμφθηκαν ούτε όταν ο Κυβερνήτης αναφέρθηκε ότι στόχος του εν λόγω νομοσχεδίου ήταν κυρίως η «κομμουνιστική προπαγάνδα», αφού η εξουσία του βρετανού ανώτερου αξιωματούχου στο νησί θα επιβαλλόταν σε οποιοδήποτε άτομο ανεξαρτήτως εθνικότητας ή πεποιθήσεων. Η συμφωνία και άλλων βουλευτών με τον Παφίτη συνάδελφό τους οδήγησε τελικά το νομοσχέδιο προς μελέτη σε ειδική επιτροπή,²⁰⁴ η οποία, στην έκθεσή της δήλωσε την αντίθεσή της στην εισαγωγή του, με τον Λανίτη να ζητά την απόσυρσή του, αφού δεν ήταν λειτουργικό. Εντούτοις, η Κυβέρνηση, επικαλούμενη αιτήματα από όλο το νησί για αντιμετώπιση των κομμουνιστικών δραστηριοτήτων επέμενε στην έγκρισή του, άποψη με την οποία συμφώνησε και ο Eyioub. Αξίζει να αναφερθεί ότι μόλις την Πρωτομαγιά, η Εκκλησία αφόρισε τον Τεύκρο Ανθία, τότε απλό μέλος του ΚΚΚ, για το έργο του *Δευτέρα Παρουσία*.²⁰⁵ Αντίθετα, ο Ρωσσίδης τόνισε ότι η υιοθέτηση αυτού του νόμου δεν θα είχε οποιοδήποτε πραγματική επίπτωση στην κομμουνιστική προπαγάνδα, ενώ υπήρχαν ήδη τρόποι αντιμετώπισης της καθόδου κομμουνιστών στο νησί, κάτι που ήδη έπραξαν οι αρχές με την απέλαση, ήδη από το 1925, του, ανεπίσημου ηγέτη του ΚΚΚ, Νίκου Γιαβόπουλου.²⁰⁶ Αυτό που ανησυχούσε τους έλληνες βουλευτές ήταν η εξουσία που παραχωρείτο στην Κυβέρνηση, υπό το πρόσχημα της απαγόρευσης εισόδου κομμουνιστών στο νησί, να ίσχυε για άλλους, ακόμα και βρετανούς υπηκόους. Τελικά όμως αποσύρθηκε από την Κυβέρνηση, μετά και την υιοθέτηση της αρνητικής κριτικής της επιτροπής.²⁰⁷ Ενδεικτικό είναι πάντως το γεγονός ότι τα αιρετά μέλη, απέφυγαν να παραχωρήσουν επιπρόσθετες εξουσίες στον Κυβερνήτη, με στόχο τον περιορισμό του κομμουνισμού στο νησί, πιθανόν γιατί θεωρούσαν τον κίνδυνο από τις νέες πολιτικές ιδέες λιγότερο σημαντικό από την ενδυνάμωση του Κυβερνήτη.

²⁰³ TNA: CO69/41. Συνεδρία 28-4-1931.

²⁰⁴ TNA: CO69/41. Συνεδρία 3-5-1931.

²⁰⁵ Y. Katsourides, *The History*, ό.π., σσ. 163-164.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σσ. 153-157, Γ. Λέφκης, *Οι Ρίζες*, ό.π., σσ. 104-106.

²⁰⁷ TNA: CO69/41. Συνεδρία 28-5-1931.

Η τελευταία σημαντική συζήτηση προήλθε από την κατάθεση ενός ψηφίσματος, με στόχο τη νομοθετική διασφάλιση της αρχής της μυστικότητας της αλληλογραφίας αλλά και την κατάργηση του ισχύοντος δικαιώματος για έλεγχο των επιστολών πριν την παράδοσή τους στους δικαιούχους τους. Αφορμή για αυτό έδωσαν οι καταγγελίες για άνοιγμα και έλεγχο των επιστολών της Εθνικής Οργάνωσης από ταχυδρομικούς λειτουργούς, υπονοώντας βασικά ότι η κυβέρνηση παρακολουθούσε την αλληλογραφία της.²⁰⁸ Παρά το γεγονός ότι οι Βρετανοί παραδέχτηκαν ότι προέβαιναν σε αυτή την ενέργεια, αφού η μέθοδος αυτή ήταν ευρέως διαδεδομένη στις άλλες αποικίες και ο Eyioub επανέφερε την ανάγκη για προστασία από τον «κομμουνιστικό κίνδυνο», εντούτοις το ψήφισμα εγκρίθηκε.²⁰⁹

Στις 25 Ιουλίου 1931 συγκλήθηκε το Συμβούλιο με στόχο την έγκριση του νομοσχεδίου περί περιορισμένης ευθύνης των εταιρειών, το οποίο και εγκρίθηκε ομόφωνα.²¹⁰ Αυτή ήταν και η τελευταία συνεδρία του Νομοθετικού Συμβουλίου, αφού τα γεγονότα που ακολούθησαν τον Οκτώβριο 1931 οδήγησαν στην εισαγωγή καταπιεστικών μέτρων από την Κυβέρνηση και την κατάργησή του.

Η αδυναμία των ελλήνων βουλευτών να προσφέρουν σημαντικό νομοθετικό έργο για τα ζητήματα που απασχολούσαν το νησί, ήταν από τους κυριότερους λόγους που προκάλεσαν την εξέγερση του 1931. Η αδυναμία επιβολής σημαντικών τροποποιήσεων στον προϋπολογισμό του 1931, όπως προαναφέρθηκε, κυρίως λόγω της απάθειας της τοπικής κυβέρνησης και της αδιαφορίας του Λονδίνου, αλλά και της τουρκοβρετανικής συνεργασίας, σε συνάρτηση με τις πραγματικά δύσκολες οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί, επηρέασαν σημαντικά την απόφασή των ελλήνων βουλευτών για παραίτηση. Πέραν του οικονομικού όμως, η εισαγωγή του εκπαιδευτικού νόμου δύο χρόνια προηγουμένως, και οι δηλώσεις του υπουργείου Αποικιών για το ενωτικό αίτημα που προκάλεσαν απογοήτευση, αποδεικνύουν ότι η σκλήρυση της στάσης των Ελλήνων έναντι της Κυβέρνησης, πολιτική που ακολουθήθηκε ήδη από τους νέους βουλευτές που εκλέχθηκαν το 1930, ήταν η ορθότερη λύση. Η στιγμή που προκλήθηκε η ένταση που οδήγησε στην έκρηξη των Οκτωβριανών δεν ήταν τυχαία. Ήδη υπήρχαν αντιδράσεις στον τύπο για τη στάση που ακολουθούσαν, μέχρι τότε, οι έλληνες πολιτευτές, με αποτέλεσμα να ασκείται αντιπολιτευτική πίεση εντός των εκλογικών τους περιφερειών.²¹¹ Πέραν τούτου βέβαια, η διχογνωμία που επικρατούσε στην Εθνική Οργάνωση για την

²⁰⁸ «Βουλή», εφ. *Αλήθεια*, 8-5-1931.

²⁰⁹ TNA: CO69/41. Συνεδρία 3-5-1931.

²¹⁰ TNA: CO69/41. Συνεδρία 25-7-1931.

²¹¹ Ενδεικτική είναι η αναφορά του Π. Στυλιανού, *Τα Οκτωβριανά, ό.π.*, σσ. 51-53, στην πρόθεση του Μ. Νικολαΐδη, να καταγγείλει την πολιτική του μητροπολίτη Κιτίου σε ομιλία του στη Λάρνακα, γεγονός που οδήγησε τον Νικόδημο να προχωρήσει στην παραίτησή του.

ακολουθητέα πολιτική και η εμφάνιση κριτικών στον τύπο ήταν εξίσου σημαντικός λόγος για τη λήψη της εν λόγω απόφασης. Τέλος, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και ο πρόξενος της Ελλάδας στο νησί, Αλέξης Κύρου, ο οποίος καθοδηγούσε και παρότρυνε τους έλληνες πολιτευτές να σκληρύνουν τη στάση τους έναντι των Βρετανών, ιδιαίτερα όσον αφορούσε το εθνικό ζήτημα.²¹² Η αιφνιδιαστική παραίτηση του Κιτίου Νικόδημου από το Νομοθετικό Συμβούλιο με διάγγελμά του στις 18 Οκτωβρίου 1931, ήταν το κύριο γεγονός που ώθησε τα γεγονότα να εξελιχθούν μέχρι και την παλλαϊκή εξέγερση εναντίον των Βρετανών σε όλο το νησί.²¹³

Όσον αφορά τις δύο νομοθετικές περιόδους που προηγήθηκαν των Οκτωβριανών (1925-1931), πέραν του γεγονότος ότι επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις, μέχρι και την εξέγερση, η πολιτική των Ελλήνων στο Συμβούλιο επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη Μικρασιατική καταστροφή και την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης, που επέφερε και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας. Αυτό, σε συνάρτηση με την αποτυχημένη πολιτική της αποχής, επανέφερε στο Νομοθετικό Συμβούλιο νέα πρόσωπα, ενώ απέτυχαν να εκλεγούν παραδοσιακοί πολιτευτές, υπέρμαχοι του ενωτικού αγώνα. Το πολιτικό πρόγραμμα των νέων βουλευτών επικεντρωνόταν στη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών στο νησί, παράλληλα με την προσπάθεια για επίτευξη συνταγματικών μεταβολών. Ο πρώτος πολιτικός στόχος επιτεύχθηκε μερικώς, μέσω της συνεργασίας και των τριών συμβαλλόμενων μερών, αφού αρχικά αντικαταστάθηκε η φορολογία της δεκάτης και τον επόμενο χρόνο μειώθηκε, στην πραγματικότητα, η εισφορά προς την Βρετανία, αντί του φόρου υποτελείας, στις 10,000 λίρες ετησίως. Εντούτοις, πολλά σοβαρά ζητήματα παρέμεναν άλυτα, όπως η λειτουργία της Αγροτικής Τράπεζας, η επιστροφή του περισσεύματος από το φόρο υποτελείας, οι μειώσεις των μισθών των υψηλόβαθμων βρετανών υπαλλήλων, που θα βοηθούσαν στην οικονομική ανάπτυξη του νησιού, αιτήματα που ακούγονταν κάθε χρόνο από τους έλληνες βουλευτές, χωρίς όμως να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Παράλληλα, η αντίθεση των τούρκων βουλευτών στα αιτήματα των ελλήνων συναδέλφων τους για παραχώρηση ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών, οφείλονταν στο φόβο της σταδιακής υπερίσχυσης του ελληνικού στοιχείου εντός του Συμβουλίου και την, μέσω αυτού, επίτευξη της ένωσης. Για το λόγο αυτό, οι οθωμανοί βουλευτές, καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου ήταν προσκολλημένοι στα

²¹² Για την πολιτική του Κύρου και τις απόψεις του βλ. G.S. Georghallides, *Cyprus*, ό.π., σσ. 491-540.

²¹³ Για τα Οκτωβριανά βλ. Π. Στυλιανού, στο ίδιο, Βίας Λειβαδάς - Γιάννης Σπανός - Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η εξέγερση του Οκτώβρη 1931 (Τα Οκτωβριανά)*, Λευκωσία 2004, G.S. Georghallides, *Cyprus*, ό.π., σσ. 541 κ.ε., Ρ. Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική*, ό.π., σσ. 34-38, Στέφανος Κωνσταντινίδης, *Επισκόπηση της Νεότερης Κυπριακής Ιστορίας*, Αθήνα 2011, σσ. 100-108. Σημαντικό είναι επίσης και το, εν είδει μυθιστορηματικής αφήγησης, ημερολόγιο του βουλευτή Χριστόδουλου Γαλατόπουλου, *Στις φλόγες του Κυβερνείου*, Λευκωσία 2011.

επίσημα μέλη, ψηφίζοντας εναντίον και των συμφέροντων των κατοίκων κάποτε, δικαιολογώντας τη στάση τους στην ανάγκη για συνεργασία, για επίτευξη της ανάπτυξης του νησιού. Χαρακτηριστική είναι και η μεταστροφή της στάσης του μετριοπαθούς Eyioub, ο οποίος μέχρι το 1925 υποστήριζε την ελληνοτουρκική συνεργασία με στόχο την ανάπτυξη του νησιού. Μετά την εκλογή του Munir στο Συμβούλιο, η σύμπραξή του με το νέο ισχυρό άντρα της τουρκικής κοινότητας, και κατ' επέκταση, με τους Βρετανούς, ήταν σχεδόν απόλυτη. Αυτή βέβαια η αλλαγή δεν οφειλόταν σε αλλαγή πολιτικών πεποιθήσεων, αλλά σε προσωπικούς λόγους.²¹⁴

Η αδυναμία άσκησης πραγματικού έργου εντός του Συμβουλίου, λόγω της βρετανοτουρκικής συνεργασίας, αλλά και του γεγονότος ότι δεν ακολουθείτο μια συγκεκριμένη γραμμή από τα ελληνικά μέλη, ακόμα και σε σοβαρά ζητήματα, κάτι που οδήγησε στην ψήφιση και του νομοσχεδίου για την εκπαίδευση το 1929, οδήγησαν τα τελευταία να σκληρύνουν τη στάση τους και εντός του Συμβουλίου. Ταυτόχρονα, η αρνητική στάση του Αναπληρωτή Κυβερνήτη Nicholson έναντι των ελλήνων βουλευτών οδήγησε σε εντάσεις στο Κοινοβούλιο, που συνοδεύτηκαν με αποχωρήσεις και επ' αόριστον αναβολή των συζητήσεων. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η βρετανοτουρκική συνεργασία δεν επηρεάστηκε από την εκλογή δύο νεωτεριστών οθωμανών βουλευτών στο Συμβούλιο στις εκλογές του 1930 και την αποχώρηση του Munir, ο οποίος ήταν ο κυριότερος συνεργάτης της Κυβέρνησης, αφού στη σοβαρότερη, για το νησί, συζήτηση, τη σχετική με τον προϋπολογισμό, υποστήριξαν τα επίσημα μέλη.

Αντίθετα, η επιστροφή των εθνικιστών πολιτευτών (Σεβέρης, Θεοδότου, Λανίτης) στο Συμβούλιο το 1930, οδήγησαν στην όξυνση της αντιπολιτευτικής στάσης των Ελλήνων, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τόσο την εισαγωγή στην αντιφώνηση του ενωτικού αιτήματος, όσο και στην καταψήφιση του τελωνειακού δασμολογίου. Εντούτοις, η συνεχιζόμενη συμμαχία τούρκων και βρετανών βουλευτών με στόχο την καταψήφιση των ελληνικών προτάσεων, η οποία κορυφώθηκε με την έγκριση του προϋπολογισμού, οδήγησαν, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, στην έκρηξη της οκτωβριανής εξέγερσης, που αποτέλεσε και το τέλος για το Νομοθετικό Συμβούλιο.

---

²¹⁴ Βλ. τις πιθανές εκδοχές, A. Nevzat, *Nationalism*, ό.π., σσ. 288-289.

Συμπεράσματα

Η άφιξη των Βρετανών στο νησί προκάλεσε ενθουσιασμό στους κατοίκους, οι οποίοι, ήδη από την υποδοχή του Αρμοστή, τον Ιούλιο του 1878, δήλωσαν την επιθυμία τους για συμμετοχή τους στη διακυβέρνησή του τόπου. Έτσι, τρεις μήνες αργότερα, παραχωρήθηκε ένα «εμβρυώδες» Νομοθετικό Συμβούλιο, παρόμοιο με αυτό που λειτουργούσε στις πλείστες αποικίες της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Ήταν το πρώτο βήμα για την εισαγωγή δημοκρατικών θεσμών στο νησί και τη φιλελευθεροποίηση, γεγονός το οποίο έγινε αποδεκτό χωρίς αντιδράσεις αρχικά. Τα πρώτα διορισμένα μέλη ήταν ένας Έλληνας, ένας Οθωμανός και ένας φραγκολεβαντίνος, από τις ηγετικές προσωπικότητες της Κύπρου. Οι συνεδρίες του πρώτου αυτού Συμβουλίου καταπιάστηκαν με την οργάνωση του νησιού στα βρετανικά αποικιακά πρότυπα, μέσω της έκδοσης «Επιταγών», που επέιχαν θέση νόμου. Το γεγονός, όμως, ότι τα μέλη του ήταν διορισμένα από τον Αρμοστή, και ότι το Συμβούλιο είχε καθαρά συμβουλευτικό ρόλο, δεν ικανοποίησε τους κατοίκους, οι οποίοι με υπομνήματα αιτήθηκαν την παραχώρηση αιρετού Νομοθετικού Συμβουλίου, με πραγματικές νομοθετικές εξουσίες.

Η νίκη των Φιλελευθέρων στις βρετανικές εκλογές και ο σχηματισμός κυβέρνησης από τον William Gladstone, το 1880, σε συνάρτηση με τις πιέσεις που ασκούσαν από μέλη της Βουλής των Κοινοτήτων, επέτρεψαν την έναρξη και εντατικοποίηση των συζητήσεων για αναθεώρηση του συντάγματος στο νησί. Ήδη, από τις πρώτες συζητήσεις, διαφάνηκε ότι, με την παραχώρηση του δικαιώματος εκλογής των αιρετών μελών, ο στόχος των Βρετανών αξιωματούχων που χειρίζονταν το θέμα ήταν η διατήρηση της αριθμητικής υπεροχής των «επισήμων», δηλαδή των διορισμένων κυβερνητικών υπαλλήλων. Η δυσκολία, όμως, εντοπισμού μεγάλου αριθμού ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων σε μια μικρή διοικητική οντότητα όπως ήταν η Κύπρος, για την κάλυψη των θέσεων αυτών, οδήγησε στην ιδέα για ίσο αριθμό «χριστιανών» (ή «μη μωαμεθανών» μελών) με το άθροισμα των μωαμεθανών και των επισήμων. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα, σε δεύτερο χρόνο, αλλά σε μόνιμο επίπεδο, την επιδίωξη της συνεχούς τουρκοβρετανικής συνεργασίας εντός του Συμβουλίου, σε μια ισορροπία που θα διασφάλιζε τόσο τις εξουσίες του Στέμματος, όσο και τα συμφέροντα της μειοψηφούσας τουρκικής κοινότητας. Ο τελικός αριθμός των βουλευτών, καθορίστηκε με βάση την πρώτη απογραφή πληθυσμού, του 1881. Στο ιδρυτικό Διάταγμα εν Συμβουλίω της 30^{ης} Νοεμβρίου 1882, το οποίο αναθεωρούσε το σύνταγμα, λήφθηκαν πρόνοιες για αποφυγή οποιωνδήποτε κοινοβουλευτικών εκπλήξεων, μέσω της διασφάλισης ορισμένων ποσών, τόσο για το «φόρο υποτελείας», όσο και για συγκεκριμένους μισθούς των κυβερνητικών

υπαλλήλων, ενώ ταυτόχρονα λήφθηκε πρόνοια για την αφαίρεση εξουσιών από τα αιρετά μέλη, όπως της ετοιμασίας και της αύξησης των εξόδων του προϋπολογισμού.

Κατά τον καθορισμό των εκλογικών περιφερειών, οι Βρετανοί γραφειοκράτες του υπουργείου Αποικιών πρότειναν αρχικά ένα αποκεντρωτικό σύστημα, με τη δημιουργία μονοεδρικών εκλογικών διαμερισμάτων, ώστε οι κάτοικοι να ψήφιζαν με γνώμονα το στενό, τοπικό συμφέρον, και να αποφεύγεται ταυτόχρονα η κατάληψη των θέσεων από πλούσιους αστούς, που θα επικεντρώνονταν στα πολιτικά ζητήματα. Με την άποψη αυτή διαφώνησε ο τότε υπουργός Αποικιών, ο οποίος επέβαλε την άποψή του, για τη δημιουργία τριών μόνο εκλογικών περιφερειών. Η άποψη των στελεχών του Colonial Office υπερίσχυσε μερικές δεκαετίες αργότερα, με την αναθεώρηση του 1925, επιβάλλοντας τον αρχικό στόχο της κατάτμησης των (ελληνικών) περιφερειών. Παρόμοια λογική επικράτησε και κατά τις συζητήσεις για τη σύνθεση του εκλογικού σώματος, όταν αρχικά, οι βρετανοί αξιωματούχοι επιδίωκαν την έμμεση εκλογή των βουλευτών, για να ελέγχουν ευκολότερα ποιοι θα εκλέγονταν. Μετά από την άρνηση του υπουργού Αποικιών λόρδου Kimberley, αποφασίστηκε η ετοιμασία ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων για τις δύο κοινότητες, με περιουσιακά και φορολογικά κριτήρια, ενισχύοντας περισσότερο το φυλετικό διαχωρισμό, με τη δικαιολογία ότι σε περίπτωση ενιαίου εκλογικού σώματος η πλειοψηφούσα ελληνική κοινότητα θα καθόριζε την εκλογή όλων των βουλευτών. Επιπρόσθετα, σημαντικός παράγοντας για τον καθορισμό του εκλογικού σώματος ήταν η ευκολία ετοιμασίας των σχετικών καταλόγων και όχι η ευρύτητά του.

Η δημοσιοποίηση του συντάγματος επέφερε τις έντονες αντιδράσεις τόσο των Τούρκων της Κύπρου, όσο και της κυβέρνησης του Σουλτάνου, ιδιαίτερα για την κατά αναλογία πληθυσμού εκπροσώπηση των δύο κοινοτήτων. Αντίθετα, οι έλληνες κάτοικοι δέχθηκαν αρχικά με ικανοποίηση τη διευθέτηση, εστιάζοντας κυρίως στη διενέργεια εκλογών, και στην αναγνώριση της πλειοψηφίας τους. Με την πάροδο του χρόνου, η έντονη υποβολή της ενωτικής αξίωσης εκ μέρους των ελλήνων κατοίκων και η σκληρή αντιπολιτευτική στάση που τηρούσαν οδήγησαν τους Αρμοστές κατά καιρούς να προτείνουν τροποποιήσεις στο σύνταγμα, είτε με τη μείωση των αιρετών μελών, είτε με την αφαίρεση του δικαιώματος ψήφου σε συγκεκριμένες ομάδες, όπως τους κληρικούς ή τους αλλοδαπούς, είτε ακόμα και με την αύξηση των εξουσιών της Κυβέρνησης. Παρά τις περιορισμένες εξουσίες, που είχαν τα αιρετά μέλη, κατάφερναν να δημιουργούν συχνά προβλήματα στην τοπική κυβέρνηση, μέσω κυρίως της καταψήφισης κονδυλίων ή ολόκληρου του προϋπολογισμού, γεγονός που επέφερε πλήγμα στο γόητρο της, όχι τόσο στο εσωτερικό αλλά κυρίως στα γραφεία του υπουργείου Αποικιών, στην Downing Street. Αντίστοιχα, συχνά ήταν και τα αιτήματα των Ελλήνων τόσο εντός του Συμβουλίου με

ψηφίσματα, όσο και εξωκοινοβουλευτικά με υπομνήματα, ψηφίσματα και οργάνωση συλλαλητηρίων, για απόδοση περισσότερων συνταγματικών και οικονομικών εξουσιών, όπως την κατά αναλογία πληθυσμού αύξηση του αριθμού των αιρετών μελών και τη συμμετοχή στην ετοιμασία του προϋπολογισμού.

Η συνταγματική αλλαγή επήλθε τελικά το 1925, ταυτόχρονα με την ανακήρυξη της Κύπρου σε αποικία του Στέμματος. Η ανασφάλεια που ένοιωθαν οι Οθωμανοί από την αριθμητική υπεροχή των ελλήνων βουλευτών (που εξέφραζε την αναλογία του πληθυσμού), σε συνάρτηση με τη, σχεδόν ανέφελη, τουρκοβρετανική συνεργασία εντός του Συμβουλίου, οδήγησε στη διαιώνιση των ισορροπιών που είχαν διαμορφωθεί, καθώς η αύξηση του αριθμού των ελλήνων μελών, συνοδεύτηκε από ισάριθμη των επισήμων. Έτσι, η αναλογία των μελών και οι δυνατότητες ουσιαστικής παρέμβασης των αιρετών αντιπροσώπων παρέμενε η ίδια, γεγονός που προκάλεσε την ελληνική αντίδραση, χωρίς όμως οποιοδήποτε αποτέλεσμα. Αντίθετα, έξι μόλις χρόνια αργότερα, ανάμεσα στα καταπιεστικά μέτρα που εισήγαγε ο Storrs, ύστερα από την καταστολή της οκτωβριανής εξέγερσης του 1931, ήταν και η κατάργηση του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Εντός της αίθουσας του Νομοθετικού Συμβουλίου, οι εργασίες άρχισαν με καλούς καιρούς, κλίμα που συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι αιρετοί βουλευτές, σε συνεργασία με τα επίσημα μέλη εργάζονταν για να θέσουν τις βάσεις οργάνωσης της διοίκησης του νησιού μέσω της «νομιμοποίησης» και έγκρισης των ήδη εκδοθεισών βασικών «Επιταγών», από το διορισμένο Νομοθετικό Συμβούλιο. Επιπρόσθετα, μέσω των προτεινόμενων νομοσχεδίων, επιδιώχθηκε η ανάπτυξη της οικονομίας του νησιού και η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων. Σε αυτά τα πλαίσια, αναδείχθηκαν και οι διαφορές τόσο στις πολιτισμικές, όσο και στις πολιτικές προτεραιότητες των επίσημων και των αιρετών μελών, κάτι που έγινε έντονο με το νομοσχέδιο για προστασία των ζώων, το οποίο επανερχόταν κάθε χρόνο στο Συμβούλιο και καταψηφιζόταν από τα αιρετά μέλη, ως μη προτεραιότητα.

Εντούτοις, παρά τους ήπιους, αναγνωριστικούς, τόνους, που επικράτησαν αρχικά, εμφανίστηκαν σύντομα και τα πρώτα ψήγματα αντιπολιτευτικής κριτικής, κυρίως από πλευράς των ελλήνων μελών, που εκφράζονταν μέσω της προσπάθειας ελέγχου του προϋπολογισμού και μείωσης της μισθοδοσίας των ανώτερων βρετανών αξιωματούχων. Τα δύο αυτά αιτήματα απασχολούσαν συχνά το Συμβούλιο, με εντονότερο τρόπο όταν η οικονομική κατάσταση επιδειωνόταν, κυρίως μέσω απόρριψης του προϋπολογισμού στο σύνολό του, ή της καταψήφισης συγκεκριμένων κονδυλίων. Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιήθηκε αργότερα με μεγαλύτερη συχνότητα, με στόχο τη γνωστοποίηση των προβλημάτων του νησιού στο υπουργείο με εμφαντικό τρόπο αλλά και ως διαμαρτυρία για

την έλλειψη διάθεσης για συνεργασία του εκάστοτε Αρμοστή με τα αιρετά μέλη. Στην πραγματικότητα όμως, πέραν του εκνευρισμού που προκαλούσε στο Λονδίνο, και στην ευκαιρία για «επίδειξη της πολιτικής τους ισχύος» προς τα επίσημα μέλη, δεν είχε οποιαδήποτε σοβαρή επίπτωση στη διοίκηση, αφού τα όποια απορριφθέντα μέτρα επιβάλλονταν τελικά με «Διάταγμα εν Συμβουλίω». Αποτελούσε όμως ένα πλήγμα στο γόητρο του Αρμοστή, ο οποίος εθεωρείτο ότι αδυνατούσε να διατηρήσει τις ισορροπίες και την ομαλότητα στη διοικητική του περιφέρεια.

Η στάση των Αρμοστών / Κυβερνητών απέναντι στο Νομοθετικό Συμβούλιο, και κατ' επέκταση στους κατοίκους διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο και στη ένταση των συνεδριών εντός αυτού. Είναι ενδεικτικό ότι κατά την επιτυχημένη, σε γενικές γραμμές, αρμοστεία του «φιλέλληνα» W. Sendall, η Κυβέρνηση υποβοηθήθηκε στο έργο της από το Συμβούλιο, κάτι που δεν συνέβηκε με τον προκάτοχό του, R. Bulwer. Αντίστοιχα, η διακυβέρνηση του King-Harman θεωρείται επιτυχημένη, παρά τις μεμονωμένες αντιπαραθέσεις, αφού επέδειξε ειλικρινές ενδιαφέρον για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων, ενώ επί της αρμοστείας του, και με ενέργειές του, επιτεύχθηκε και η χορηγία - μείωση του υποτελικού φόρου. Αντίθετα, παρά τις ανάλογες προσπάθειες του Κυβερνήτη Storrs, τόσο με την κατάργηση του φόρου υποτελείας (κυρίως), όσο και με τη θέσπιση βασικής φιλεργατικής νομοθεσίας, το γεγονός ότι αντιμετώπιζε υπεροπτικά τους αιρετούς αντιπροσώπους, θεωρώντας ως a priori υποχρέωση των τούρκων βουλευτών τη σύμπλευσή τους μαζί του, και αγνοώντας εντελώς τα ελληνικά αιτήματα, οδήγησαν και στην πλήρη ρήξη των σχέσεών του με τους βουλευτές, που κορυφώθηκε με την εξέγερση του Οκτωβρίου 1931.

Το πρώτο σοβαρό ζήτημα που απασχόλησε το Νομοθετικό Συμβούλιο και διατηρήθηκε σχεδόν καθ' όλη τη λειτουργία του, ήταν το σχετικό με το φόρο υποτελείας, η συζήτησή του οποίου προκάλεσε και τις πρώτες, ήπιες αντιπαραθέσεις εντός αυτού. Οι έλληνες βουλευτές ζήτησαν την απαλλαγή της αποπληρωμής του από τους κατοίκους, με καθαρά οικονομικούς όρους, αφού το σημαντικό αυτό ποσό θα χρησιμοποιείτο για τη χρηματοδότηση αναπτυξιακών έργων. Οι τούρκοι συνάδελφοί τους όμως, αντιμετώπιζαν το ζήτημα ως καθαρά πολιτικό, αφού θεωρούσαν την καταβολή του εν λόγω φόρου ως συνδετικό κρίκο του νησιού με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αρνούμενοι την αφαίρεσή του, αν και αποδέχονταν την καταβολή μέρους του από τη Βρετανική Αυτοκρατορία.

Εντούτοις, με αγαθές προθέσεις και με στόχο να εντοπιστεί «κοινό έδαφος» και να επιλυθεί το ζήτημα, με βάση τα συμφέροντα όλων, έλληνες και τούρκοι βουλευτές προέβησαν σε αμοιβαίες υποχωρήσεις. Στην πραγματικότητα, στην όλη προσπάθεια συνέπραξαν και οι Βρετανοί Αρμοστές, οι οποίοι προϊόντος του χρόνου, αντιλήφθηκαν το

παράλογο της επιβολής του «φόρου» και έβλεπαν θετικά τη μείωσή του, επιζητώντας και αυτοί εξεύρεση τρόπου επίλυσής του, παρότι συνήθως, αντιδρούσαν με αυταρχικό τρόπο όταν το ζητούσαν αυτό οι αιρετοί βουλευτές στο Συμβούλιο. Η πρώτη κοινή συνισταμένη βρέθηκε, μετά από διαδοχικές αποτυχημένες προσπάθειες των ελλήνων βουλευτών για την αφαίρεση του ποσού, το 1887, όταν πέρα από την αφαίρεση τέθηκε και το αίτημα, το οποίο υποστήριζαν και οι μωαμεθανοί βουλευτές, προς την Κυβέρνηση να αναλάβει η ίδια την αποπληρωμή του, παρά την αντίδραση των επισήμων μελών.

Η σύμπνοια αυτή μεταξύ ελλήνων και τούρκων βουλευτών διήρκησε μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1890 και την ανάπτυξη του εθνικισμού στις δύο κοινότητες. Οι τούρκοι βουλευτές, επιθυμώντας τη διασφάλιση των συμφερόντων του Σουλτάνου, καταπήφιζαν πλέον τα αιτήματα για το φόρο υποτελείας, συνδέοντάς τα άμεσα με τη συνέχιση της ισχύος του επί του νησιού. Η ομοφωνία που άρχισε να υιοθετείται μεταξύ των τούρκων και των βρετανών μελών συνεχίστηκε, με ελάχιστες εξαιρέσεις, μέχρι και την κατάργησή του Συμβουλίου, το 1931. Είναι χαρακτηριστικό της άρνησης αναγνώρισης από τα τουρκικά μέλη των μεταβολών που άρχισαν να επιβάλλονται, το γεγονός ότι συνέχιζαν να θεωρούν ως απλή χορηγία προς το νησί την καταβολή ενός ποσού από τη βρετανική κυβέρνηση έναντι του φόρου υποτελείας, κάτι βέβαια που επεσήμαναν με κάθε ευκαιρία οι έλληνες συνάδελφοί τους. Αντίθετα, η ανακήρυξη της Κύπρου σε αποικία, το 1925, οδήγησε τους τούρκους, μαζί με τους έλληνες βουλευτές να υιοθετήσουν από κοινού αίτημα για την κατάργηση του εν λόγω ποσού, αναγνωρίζοντας έτσι και τη διάσπαση και του τελευταίου δεσμού του νησιού με την Τουρκία.

Η μεταβολή στη στάση των αιρετών μελών εντός του Συμβουλίου επηρεαζόταν και από τις εντάσεις και τις πολεμικές αναμετρήσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Οι σχέσεις των δύο ομάδων των αιρετών βουλευτών καθορίζονταν από γεγονότα και κρίσεις όπως τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, τους Βαλκανικούς πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και τη Μικρασιατική εκστρατεία. Δεν είναι τυχαίο ότι η επικράτηση ενός κλίματος συνεννόησης στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, με την προσέγγιση Βενιζέλου – Ατατούρκ, επί τηθείας του Storrs, είχε τις επιπτώσεις της και στη συνεργασία Ελλήνων και Τούρκων βουλευτών στο Νομοθετικό Συμβούλιο.

Από την ελληνική πλευρά, η εκλογή των νέων βουλευτών, το 1901, η πλειοψηφία των οποίων είχαν σπουδάσει στην Αθήνα και ανήκαν στη γενιά των «αδιάλλακτων» και μαχητικών πολιτευτών, που διεκδικούσαν, έντονα πλέον, την ένωση με την Ελλάδα, επέτρεψε τη μεταφορά του ελληνικού εθνικού αιτήματος και εντός του Συμβουλίου, που εκδηλώθηκε άμεσα με την έγκριση των ενωτικών ψηφισμάτων τα επόμενα χρόνια, και τη σκλήρυνση της αντιπολιτευτικής στάσης κατά της Κυβέρνησης. Η στάση αυτή, με

αυξομειώσεις στην έντασή της, ανάλογα και με τα πολιτικά γεγονότα που συνέβαιναν εκτός Συμβουλίου, συνεχίστηκε μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1920, όταν και οδήγησε στην αποχή των ελλήνων βουλευτών από τις εργασίες της Βουλής. Ως στερεότυπη απάντηση, οι τούρκοι βουλευτές έθεταν, σε περίπτωση εγκατάλειψης του νησιού από τη Βρετανία, την επιστροφή του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με την πάροδο όμως των ετών, και ιδιαίτερα μετά την προσάρτηση του 1914, περιορίστηκαν στην απαίτηση για παραμονή της Βρετανίας στο νησί.

Πρέπει να τονιστεί επίσης ότι η εξωκοινοβουλευτική πολιτική δράση των Ελλήνων υποστηριζόταν και με ενέργειες εντός του Συμβουλίου, ασκώντας με αυτό τον τρόπο πίεση για την επίτευξη των αιτημάτων τους. Αυτή η πολιτική ακολουθήθηκε τόσο κατά το 1912, με την παραίτηση και την επανεκλογή τους, άνευ ανθυποψηφίων, όσο και το 1920, με την πολιτική αποχής που ακολουθήθηκε. Αν στην πρώτη περίπτωση η υποχώρηση καλύφθηκε με τους ελληνικούς στρατιωτικούς θριάμβους στους Βαλκανικούς πολέμους, στη δεύτερη περίπτωση το αρνητικό κλίμα, εξαιτίας της Μικρασιατικής καταστροφής οδήγησε την επιλογή της αποχής σε παταγώδες φιάσκο, αποδεικνύοντας και τις ελάχιστες επιλογές πολιτικού αγώνα των πολιτευτών.

Οι Έλληνες, πέραν του ενωτικού ζητήματος, επέμεναν στην επιβολή της «αρχής της αναλογικότητας» εντός της διοίκησης, με τον, σύμφωνα με την αναλογία του πληθυσμού, διορισμό υπαλλήλων στην κυβερνητική μηχανή, και αντίστοιχης επιχορήγησης των σχολείων, με βάση τον αριθμό των μαθητών τους. Η αύξηση της πληθυσμιακής διαφοράς μεταξύ των δύο κοινοτήτων, υπέρ των ελληνικών ποσοστών, που αποδεικνυόταν και στις απογραφές πληθυσμού, ενίσχυε το εν λόγω αίτημα. Παράλληλα όμως, ήταν και ένα δείγμα του αυξανόμενου ελληνικού εθνικού κινήματος, αφού τα εν λόγω αιτήματα, αντικατέστησαν τα σχετικά με το διορισμό ιθαγενών κατοίκων στη διοίκηση. Επιπρόσθετα, ήδη από τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, άρχισαν να τίθενται από τους Έλληνες και αιτήματα για την πλήρωση υψηλόβαθμων θέσεων από ιθαγενείς, στηριγμένα στην εμπειρία που αποκτήθηκε, αλλά και στην πνευματική ανάπτυξη που επιτεύχθηκε. Πέραν τούτων βέβαια, οι έλληνες βουλευτές έθεταν συχνά και αιτήματα παραχώρησης ευρύτερων συνταγματικών ελευθεριών τόσο για τον έλεγχο του προϋπολογισμού, όσο και για την αύξηση των αιρετών μελών, με βάση και τις πληθυσμιακές αναλογίες των δύο κοινοτήτων.

Οι Τούρκοι αντιδρούσαν έντονα στις διεκδικήσεις αυτές. Επέμεναν στην «ίση συμμετοχή» Ελλήνων και Τούρκων στη δημόσια υπηρεσία, θεωρώντας ότι αυτό επέβαλλε το γεγονός, ότι το νησί τυπικά ήταν κάτω από οθωμανική κατοχή, καταγγέλλοντας παράλληλα και περιπτώσεις ελλήνων υπαλλήλων για παρατυπίες εναντίον Τούρκων.

Αντιδράσεις υπήρχαν επίσης και για το διορισμό ιθαγενών στις ανώτερες κυβερνητικές θέσεις για τους ίδιους λόγους. Αυτές όμως οφείλονταν και στον «υπαρξιακό τρόμο» που άρχισε να τους καταλαμβάνει από τα πρώτα χρόνια βρετανικής κατοχής, και εντεινόταν με την πάροδο των ετών, αλλά και στην αδυναμία αποδοχής φιλελεύθερων θεσμών για μια μειοψηφούσα κοινότητα που στήριζε τη διαίωνιση των υπερπρονομίων της με την αναχρονιστική σουλτανική εξουσία. Το γεγονός ότι από κυρίαρχη τάξη που ήταν επί τουρκοκρατίας μεταβλήθηκαν σε μειονότητα, αλλά και η μεταβολή στο καθεστώς τόσο με την προσάρτηση του 1914, όσο και την ανακήρυξη του νησιού σε αποικία του Στέμματος, αύξησε την αμηχανία τους, πέρα από τη «ρητορική του φόβου» που καλλιεργούσε η πολιτική του ηγεσία ήδη από το υπόμνημα του 1882, όταν δεν είχαν να επικαλεστούν την «τύχη των μουσουλμανικών πληθυσμών στη Θεσσαλία ή την Κρήτη». Οι επιλογές τους ήταν η προσκόλλησή τους στην τοπική κυβέρνηση και η αέναη συμμαχία εντός του Νομοθετικού Συμβουλίου, ακόμη και σε ζητήματα ή οικονομικά νομοσχέδια που στρέφονταν εξόφθαλμα εναντίον των συμφερόντων του κυπριακού πληθυσμού, αναμένοντας τη στήριξη των επισήμων μελών ως αντάλλαγμα στην άρνηση της αξίωσης για ένωση με την Ελλάδα. Παράλληλα, η σταδιακή αύξηση της έντασης του ενωτικού κινήματος των Ελλήνων, και η έμμεση αναγνώρισή του με την προσφορά του νησιού από τους Βρετανούς το 1915 δημιούργησε προβληματισμό και τα πρώτα ρήγματα στη «βρετανοτουρκική συμμαχία», που εκφράστηκε κυρίως με τη διαφορετική προσέγγιση από μετριοπαθείς Τούρκους βουλευτές, είτε αργότερα, από τους νέους πολιτευτές, που επηρέαζε το Προξενείο της νέας, κεμαλικής, Τουρκίας.

Ταυτόχρονα, οι Τούρκοι, ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Συμβουλίου, επιδίωκαν την αύξηση της εκπροσώπησής τους στα δημοτικά συμβούλια και την επιβολή ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων για τις δημαρχιακές εκλογές. Αυτό ήταν ένα αίτημα που θα ετίθετο συνεχώς, ακόμα και στα νεότερα χρόνια όπως και μετά την ανακήρυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το γεγονός ότι εγκρίθηκε το δεύτερό τους αίτημα άμεσα, τους οδήγησε να επιδιώξουν και την παραχώρηση της θέσης του αντιδημάρχου στους ομόθρησκούς τους, ώστε να αποφεύγονται φυλετικά ζητήματα, κάτι που δεν έγινε όμως αποδεκτό ούτε από τους Βρετανούς. Τα αιτήματα αυτά σηματοδοτούσαν, ουσιαστικά, την προβολή χωριστικών διεκδικήσεων από τους εκπροσώπους της τουρκικής μειοψηφίας στην Κύπρο, από τις απαρχές της Αγγλοκρατίας, σε αντίθεση με την ένωση που αφορούσε το σύνολο του νησιού.

Η παρούσα εργασία φέρνει σημαντικά στοιχεία για τη δράση των «Επταδικών» εντός του Συμβουλίου την περίοδο 1922-1925. Από την αρχή τούς ασκήθηκε έντονη κριτική από τους έλληνες πολιτευτές και δημοσιογράφους, κυρίως γιατί, με τις

υποψηφιότητες και την εκλογή τους, απέτυχε η πολιτική της αποχής, αλλά και επειδή με την παρουσία τους στις συνεδρίες νομιμοποιούσαν την ύπαρξη του Συμβουλίου και τις αποφάσεις του. Η πλειοψηφία βέβαια των μελών, οι οποίοι ήταν και χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, δεν συμμετείχαν σχεδόν ποτέ στις κοινοβουλευτικές εργασίες. Αντίθετα, δύο από αυτούς, οι Η. Ηλιάδης και Ο. Ευρυβιάδης συμμετείχαν ενεργά στις συζητήσεις του Συμβουλίου, ενώ συνέχισαν την πολιτική των προκατόχων τους: υπέβαλαν ψήφισμα για την παραχώρηση περαιτέρω συνταγματικών ελευθεριών, μέχρι την ένωση με την Ελλάδα, ενώ έθεσαν και το ζήτημα της κατάργησης του φόρου υποτελείας. Η σκληρή απάντηση των τούρκων βουλευτών, το γεγονός ότι ήταν μειοψηφία εντός του Συμβουλίου, και η προσγείωση στην πραγματικότητα της «αληθούς πολιτικής», τούς οδήγησε στη μείωση της όποιας, δυναμικότητάς τους. Εντούτοις, η έγκριση κατά τη διάρκεια της θητείας τους τόσο του νόμου περί αλλοδαπών, με τον οποίο εξορίστηκε ο Φ. Ζαννέτος, όσο και του εκπαιδευτικού νόμου του 1923, με τον οποίο απέκτησε περισσότερες εξουσίες η Κυβέρνηση επί της ελληνικής Παιδείας, αμαύρωσαν τη, σύντομη, πολιτική τους καριέρα.

Οι έλληνες βουλευτές πάντως, παρά τη σκλήρυνση της στάσης τους έναντι των Βρετανών, προσάρμοζαν την πολιτική τους, για την επίτευξη συνεργασίας με τους τούρκους συναδέλφους τους εντός του Συμβουλίου, με στόχο τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων. Η προσκόλληση όμως των δευτέρων στις στενές αντιλήψεις τους, καθώς και στην καχυποψία που απέρρευε από τη γενικότερη πολιτική κατάσταση και τις φοβίες τους, οδηγούσαν στην επιδείνωση των σχέσεών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ότι κατά τις συνεδρίες του 1902, οι Έλληνες βουλευτές συμμετείχαν στο Συμβούλιο χωρίς πρόθεση να θέσουν το ενωτικό ζήτημα, το οποίο επανέφεραν οι ίδιοι οι Οθωμανοί, θεωρώντας ότι «υπονοείτο» με το ελληνικό αίτημα για συνταγματικές μεταρρυθμίσεις.

Την ένταση στις σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων εντός του Συμβουλίου επιδίωκαν και οι Βρετανοί. Ήδη από τις συζητήσεις για την παραχώρηση του συντάγματος, ο φυλετικός διαχωρισμός του εκλογικού σώματος σε αυτό αποσκοπούσε. Ελάχιστες ήταν οι φορές που οι Βρετανοί υποστήριζαν τα ελληνικά αιτήματα έναντι των τουρκικών. Αντίθετα, επιδίωξαν και επέβαλαν, ως άτυπο εκπρόσωπο των τούρκων στο Συμβούλιο, τον διευθυντή του Enkaf, Irfan Ef., και τον Munir κατόπιν, οι οποίοι συνεργάζονταν πλήρως με την Κυβέρνηση, ενίοτε και εναντίον των συμφερόντων της κοινότητάς τους. Μια από τις εξαιρέσεις ήταν ο Eyıoub Moussa, ο οποίος ακολουθούσε ήπια αντιπολιτευτική στάση έναντι των Βρετανών, με στόχο την ελληνοτουρκική συνεργασία για την ανάπτυξη του νησιού. Εντούτοις, η πολιτική του αυτή εξασθένησε μετά το 1925, όχι όμως για πολιτικούς λόγους. Πέραν των Βρετανών βέβαια, οι ενδοκοινοτικές εξελίξεις, και ο διαχωρισμός των Τούρκων σε μεταρρυθμιστές και παραδοσιακούς, καθόριζαν και τις

πολιτικές αποφάσεις των εκπροσώπων τους, με τους πρώτους να επιδιώκουν τη ελληνοτουρκική συνεργασία, για ανάπτυξη του νησιού, και τους δεύτερους να προσκολλούνται στους Βρετανούς.

Ο στόχος των εκπροσώπων της κάθε πλευράς σε όλη την περίοδο λειτουργίας του Νομοθετικού Συμβουλίου δεν ήταν μονοδιάστατος. Αφενός, όλοι επιθυμούσαν την ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων, μέσω της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας. Αφετέρου όμως, οι μεν Βρετανοί επιδίωκαν τη διασφάλιση της κτήσης και τη διοίκησή της χωρίς προβλήματα, ενώ οι Έλληνες έθεταν κυρίως το ζήτημα της *ένωσης* ακολουθώντας έντονη αντιπολιτευτική στάση προς τους Βρετανούς. Αντίθετα οι Τούρκοι ακολουθούσαν αντιπολιτευτική στάση προς τους Έλληνες. Αυτές οι τρεις παράλληλες επιδιώξεις, στο Νομοθετικό Συμβούλιο συναντήθηκαν όπως πρότεινε η «διορατικότητα» των αξιωματούχων του υπουργείου Αποικιών, ήδη από το 1880: Με την επικράτηση της βρετανοτουρκικής συνεργασίας, με σκοπό την υπερίσχυση επί των ελληνικών διεκδικήσεων. Δεν είναι τυχαίο ότι όταν αυτή η πολιτική, άρχισε να κλονίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1920, οι ίδιοι κύκλοι έθεσαν το ζήτημα της πλήρους κατάργησης του Νομοθετικού Συμβουλίου. Τους πρόλαβαν οι φλόγες που έκαψαν το Κυβερνείο, τη νύκτα της 21^{ης} Οκτωβρίου 1931...

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Χρήστος Κ. Κυριακίδης

(3727.)

At the Court at Balmoral, the 14th day of September, 1878.

Present :

THE QUEEN'S MOST EXCELLENT MAJESTY.

HIS ROYAL HIGHNESS PRINCE LEOPOLD.
MARQUESS OF LORNE.
MR. SECRETARY CROSS.
SIR THOMAS MYDDELTON-BIDDULPH.

WHEREAS it is expedient to make provision for the exercise of the power and jurisdiction vested by Treaty in Her Majesty the Queen in and over the Island of Cyprus :

Now, therefore, Her Majesty, by virtue of the powers in this behalf by the Foreign Jurisdiction Acts, 1843 to 1878, or otherwise in her vested, is pleased by and with the advice of her Privy Council to order, and it is ordered, as follows :—

I. There shall be a High Commissioner and Commander-in-chief (hereinafter called "the High Commissioner") in and over the said Island of Cyprus (hereinafter called "the said island"), and the person who shall fill the said office of High Commissioner shall be from time to time appointed by Commission under Her Majesty's Sign-Manual and Signet.

II. The High Commissioner shall administer the government of the said island in the name and on behalf of Her Majesty, and shall do and execute in due manner all things that shall belong to his said command and to the trust thereby reposed in him, according to the several powers and authorities granted or appointed to him by virtue of this Order, and of such Commission as may be issued to him under Her Majesty's Sign-Manual and Signet, and according to such instructions as may from time to time be given to him, under Her Majesty's Sign-Manual and Signet, or by Order of Her Majesty in Council, or by Her Majesty through one of her Principal Secretaries of State, and according to such Laws and Ordinances as are or shall hereafter be in force in the said island.

III. The High Commissioner shall have an Official Seal bearing the style of his office, and such device as one of Her Majesty's Principal Secretaries of State from time to time approves, and such seal shall be deemed the public seal of the said island, and may be kept and used by the High Commissioner for the sealing of all things whatsoever that shall pass the seal of the said island. And until a public seal shall be provided for the said island, the seal of the High Commissioner may be used as the public seal of the said island for sealing all things that shall pass the said seal.

IV. There shall be in the said island a Legislative Council, constituted as hereinafter mentioned.

V. It shall be lawful for the High Commissioner, with the advice of the said Legislative Council, to make all such Laws and Ordinances as may from time to time be necessary for the peace, order, and good government of the said island, subject, nevertheless, to all such instructions as Her Majesty may from time to time issue under her Sign-Manual and Signet for the guidance of the High Commissioner and of the said Legislative Council therein: Provided, nevertheless, that full authority is hereby reserved to Her Majesty, through one of her Principal Secretaries of State, to confirm or disallow any such Laws and Ordinances as aforesaid in the whole or in part, and to make and establish from time to time, with the advice of her Privy Council, all such Laws or Ordinances

[381]

as may to her appear necessary for the peace, order, and good government of the said island as fully as if this Order has not been made.

VI. The Legislative Council for the said island shall consist of the High Commissioner for the time being, and of such other public officers and persons within the same, not being less than four or more than eight in number, as shall be named or designated for that purpose by Her Majesty, by any instruction or instructions, or warrant or warrants, to be by her for that purpose issued under her Sign-Manual and Signet; or shall be provisionally appointed, subject to Her Majesty's will and pleasure, by the High Commissioner, in pursuance of any instruction or instructions, warrant or warrants, under such Sign-Manual as aforesaid: Provided always, that one-half of the members of the said Council, other than the said High Commissioner, shall be persons holding public offices in the said island, who shall be styled "official members," and the other half shall be inhabitants of the said island, who shall be styled "unofficial members," and shall hold their seats at the said Council for a period of two years only, subject to reappointment for a like period as from time to time may seem fit.

VII. In case any member of the said Council shall be temporarily absent from the said island, or incapable of acting in the exercise of his office, or in case he shall die, or from any cause shall cease to be a member of the said Council, it shall be lawful for the High Commissioner by any instrument under the seal of the island to appoint provisionally any fit person to be an official or unofficial councillor (as the case may be) in the place of such member; and in all cases where such provisional appointment shall be made by reason of the temporary absence or incapacity of such member, so soon as he shall return to the said island, or shall be declared by the High Commissioner capable of exercising his office of legislative councillor, the person so provisionally appointed shall cease to be a member of the said Council. Every such provisional appointment may be disallowed by Her Majesty, through one of her Principal Secretaries of State, or may be revoked by the High Commissioner, by such instrument as aforesaid.

VIII. Every legislative councillor shall, notwithstanding anything hereinbefore contained, hold office during Her Majesty's pleasure, and whenever a councillor shall from any cause cease to hold office, the said Council may continue to transact business, and its proceedings shall be valid, notwithstanding that the proportion between the official and unofficial members may be temporarily altered, pending the appointment, provisionally or otherwise, of a new member in the place of the councillor ceasing to hold office as aforesaid.

IX. The official members of the Council shall take precedence of the unofficial members, and shall take rank among themselves in the order of precedence of their respective public offices, or, in case of any doubt, as the High Commissioner shall direct. The unofficial members shall take rank according to the date of their appointment, or if appointed by the same instrument, according to the order in which they are named therein, unless the High Commissioner shall, in any case, otherwise direct.

X. The High Commissioner, or in his absence any member of the Council appointed by him in writing, or in default of such appointment the member present who shall stand first in order of precedence, shall preside at every meeting of the said Council. All questions brought before the Council shall be decided by the majority of the votes given, and the High Commissioner or presiding member shall have an original vote on all such questions, and also a casting vote if the votes shall be equally divided.

XI. Until otherwise provided by the Council no business (except that of adjournment) shall be transacted, unless there shall be present three members of Council besides the High Commissioner or presiding member.

XII. The Council shall in the transaction of business and passing of laws conform as nearly as may be to such instructions under Her Majesty's Sign-Manual and Signet as may hereafter be addressed to the High Commissioner in that behalf.

XIII. Subject to such instructions, the Council may make standing rules and orders for the regulation of their own proceedings.

XIV. If any councillor shall become bankrupt or insolvent, or shall be convicted of any criminal offence, or shall absent himself from the said island for more than three months without leave from the High Commissioner, the High Commissioner may declare in writing that his seat at the Council is vacant,

and immediately on the publication of such declaration he shall cease to be a member of the Council.

XV. The High Commissioner may by writing under his hand and seal suspend any councillor from the exercise of his office, proceeding therein in such manner as may from time to time be enjoined by such instructions under Her Majesty's Sign-Manual and Signet as may be addressed to the High Commissioner in that behalf.

XVI. Any unofficial councillor may resign his office by writing under his hand, but no such resignation shall take effect until it be accepted in writing by the High Commissioner, or by Her Majesty through one of her Principal Secretaries of State.

XVII. No Law or Ordinance made by the High Commissioner with the advice of the said Legislative Council shall take effect until the High Commissioner shall have assented thereto in the name of Her Majesty and on her behalf, and shall have signed the same in token of such assent.

XVIII. Notwithstanding anything in this Order contained, it shall be lawful for the High Commissioner, in cases of emergency, to make and proclaim, from time to time, Ordinances for the peace, order, and good government of the said island, subject, however, to the disallowance of the whole or any part thereof by Her Majesty through one of her Principal Secretaries of State; and every such Ordinance shall have like force of law with an Ordinance made by the High Commissioner with the advice of the said Legislative Council as by this Order provided, for the space of not more than six months from its promulgation, unless the disallowance of such Ordinance by Her Majesty shall be earlier signified to the High Commissioner by one of Her Majesty's Principal Secretaries of State, or unless such Ordinance shall be controlled or superseded by a Law or Ordinance made by the High Commissioner with the advice of the said Legislative Council.

XIX. Any Law or Ordinance, or any part thereof, made by the High Commissioner, with the advice of the said Legislative Council, or of his own authority by Proclamation as aforesaid, which shall be disallowed by Her Majesty under the provisions hereinbefore contained, shall cease to be of any force or effect so soon as the disallowance thereof shall be published in the said island by the High Commissioner.

XX. The High Commissioner may make and execute in Her Majesty's name and on her behalf, under the public seal of the said island, grants and dispositions of any lands which may be lawfully granted or disposed of by Her Majesty within the said island.

XXI. The High Commissioner may constitute and appoint all such Judges, Justices of the Peace, and other necessary officers in the said island as may lawfully be appointed by Her Majesty, all of whom shall hold their offices during Her Majesty's pleasure.

XXII. The High Commissioner may, as he shall see occasion, in Her Majesty's name and on her behalf, grant to any offender convicted of any crime in any court, or before any Judge, Justice, or Magistrate within the said island, a free and unconditional pardon, or a pardon subject to such conditions as may at any time be lawfully thereunto annexed, or any respite of the execution of the sentence of any such offender for such period as to him may seem fit.

XXIII. The High Commissioner may, as he shall see occasion, in Her Majesty's name and on her behalf, remit any fines, penalties, or forfeitures which may accrue or become payable to her, provided the same do not exceed the sum of fifty pounds sterling in any one case, and may suspend the payment of any such fine, penalty, or forfeiture exceeding the said sum of fifty pounds, until Her Majesty's pleasure thereon shall be made known and signified to him.

XXIV. The High Commissioner may, upon sufficient cause to him appearing, suspend from the exercise of his office within the said island any person exercising the same, which suspension shall continue and have effect only until Her Majesty's pleasure therein shall be made known and signified to the High Commissioner. And in proceeding to any such suspension, he is to observe the directions in that behalf given to him by any such instructions under Her Majesty's Sign-Manual and Signet as may be hereafter addressed to him.

XXV. There shall be in the said island, for the purpose of advising the High Commissioner, an Executive Council, which shall be composed of such persons and constituted in such manner as may be directed by any instructions

which may from time to time be addressed to the High Commissioner by Her Majesty, under her Sign-Manual and Signet, and all such persons shall hold their places in the said Council during Her Majesty's pleasure; and the said Executive Council shall observe such rules in the conduct of business as may from time to time be contained in any such instructions as aforesaid.

XXVI. In the event of the death, incapacity, removal, or absence from the said island of the High Commissioner for the time being, all and every the powers and authorities herein granted to him shall, until Her Majesty's further pleasure is signified therein, be vested in such person as may be appointed to administer the same by any instrument under Her Majesty's Sign-Manual and Signet; or if there be not in the island any person so appointed, then in the senior military officer for the time being in command of Her Majesty's regular troops in the said island.

XXVII. The following Orders of Her Majesty the Queen in Council, that is to say: the Order of the 12th day of December, 1873, for the Regulation of Consular Jurisdiction in the Dominions of the Sublime Porte; the Order of the 13th day of May, 1875, for the Regulation of Hospital Dues levied on British Shipping within the said Dominions; and the Order of the 26th day of October, 1875, amending the said Order of the 12th day of December, 1873, shall cease to have any force and effect in the Island of Cyprus from and after a day to be named in a Proclamation to be issued in the said island by authority of the High Commissioner, with such saving and exceptions (if any) as may be contained in such Proclamation.

XXVIII. This Order shall commence and have effect as follows:—

- (a.) As to the appointment of the High Commissioner, and the issue of any instructions immediately from and after the making of this Order.
- (b.) As to all other matters and provisions comprised and contained in this Order immediately from and after a day to be named in any Proclamation to be issued in the said island by authority of the High Commissioner.

And this Order shall remain in force until the same shall be revoked or altered by Her Majesty with the advice of her Privy Council.

And the Most Honourable the Marquis of Salisbury and the Right Honourable Viscount Cranbrook, two of Her Majesty's Principal Secretaries of State, and the Lords Commissioners of the Treasury, are to give the necessary directions herein as to them may respectively appertain.

C. L. PEEL

Διάταγμα εν Συμβουλίω για την ίδρυση Νομοθετικού Συμβουλίου στην Κύπρο το 1878.

Πηγή: TNA: FO881/3727

AT THE COURT AT WINDSOR,

The 30th day of November 1882.

PRESENT,

THE QUEEN'S MOST EXCELLENT MAJESTY

HIS ROYAL HIGHNESS PRINCE LEOPOLD (DUKE OF ALBANY)

LORD PRIVY SEAL

LORD STEWARD

MR. GLADSTONE

SECRETARY SIR WILLIAM VERNON HARCOURT.

WHEREAS by an Order of Her Majesty in Council, bearing date at Balmoral, the Fourteenth day of September 1878, constituting the Office of High Commissioner and Commander-in-Chief in and over the Island of Cyprus (therein and herein-after called the High Commissioner), and making provision for the Government of the said Island, it is ordered that there shall be in the said Island a Legislative Council constituted as in the said Order mentioned.

And whereas it is provided in the said Order in Council that the said Order shall remain in force until the same shall be revoked or altered by Her Majesty with the advice of Her Privy Council.

And whereas it is expedient to alter the constitution of the Legislative Council of Cyprus (herein-after called the Island).

NOW, THEREFORE, Her Majesty, by virtue of the powers in this behalf in Her vested, is pleased, by and with the advice of Her Privy Council, to order, and it is hereby ordered, as follows:—

I. The Legislative Council, as constituted by the said Order in Council, may continue to transact business, and its proceedings shall be valid, until the return of

the first Writs for the election of Members of the Legislative Council as constituted by this Order, and from and after the return of the said Writs so much of the said Order as relates to legislation and to the constitution and functions of the said Council (that is to say, the Articles thereof numbered Four to Nineteen, both inclusive) shall be and the same is hereby revoked; but without prejudice to anything lawfully done thereunder.

II. The Legislative Council of Cyprus (herein-after called the Council) shall be constituted as herein-after mentioned.

III. It shall be lawful for the High Commissioner, with the advice and consent of the Council, to make all such Laws as may from time to time be necessary for the peace, order, and good government of the Island, with this qualification, that it shall not be lawful for the High Commissioner and the Council to make any Law altering the constitution of the Council. Full authority is nevertheless hereby reserved to Her Majesty, Her heirs and successors, through one of Her or their Principal Secretaries of State, to confirm or disallow any such Laws in the whole or in part, and to make and establish from time to time, with the advice of Her or their Privy Council, all such Laws as to Her or them may appear necessary for the peace, order, and good government of the Island, as fully as if this Order had not been made.

Any Law, or any part thereof, which shall be disallowed by Her Majesty, Her heirs and successors, shall cease to be of any force or effect so soon as the disallowance thereof shall be notified by Proclamation by the High Commissioner.

IV. No Law made by the High Commissioner, with the advice and consent of the Council, shall take effect until the High Commissioner shall have assented thereto in the name of Her Majesty, and on Her behalf, and shall have signed the same in token of such assent, or until Her Majesty shall have signified Her pleasure that it take effect.

Whenever any Law is presented to the High Commissioner for his assent, he may declare that he assents to such Law, or that he refuses his assent thereto, or that he reserves the same for the signification of Her Majesty's pleasure.

V. The High Commissioner shall not assent to any Law whereby any of the taxes, imposts, or duties at present levied shall be altered or discontinued unless Her Majesty's approval of such alteration or discontinuance shall have previously been signified.

VI. The Council shall consist of the High Commissioner and eighteen Members, of whom twelve shall be elective and six non-elective.

The Council shall not be disqualified from the transaction of business by reason of any vacancies among the elective or non-elective Members thereof.

VII. The non-elective Members shall be such holders of Public Offices in the Island as shall from time to time be named or designated by any Instruction under

Her Majesty's Sign Manual and Signet, or through one of Her Principal Secretaries of State.

All such non-elective Members shall hold their places in the Council during Her Majesty's pleasure, and the High Commissioner may by any instrument under the Public Seal of the Island suspend any such Member from the exercise of his functions as Member.

VIII. If any non-elective Member shall die, or from any cause cease to be or become incapable of acting as a Member of the Council, or be suspended from the exercise of his functions as a Member, or be temporarily absent from the Island, the High Commissioner may, by an instrument under the Public Seal of the Island, appoint any fit person to be provisionally a Member of the Council in the place of such Member. Every such provisional appointment may be disallowed by Her Majesty through one of Her Principal Secretaries of State, or may be revoked by the High Commissioner by any such instrument as aforesaid.

A Member provisionally appointed shall forthwith cease to be a Member if his appointment is disallowed by Her Majesty, or if the Member in whose place he was appointed shall return to the Island, or be declared by the High Commissioner capable of exercising his functions as a Member of the Council.

IX. The non-elective Members of the Council shall take precedence of the elective Members, and shall have seniority and rank among themselves in the order of precedence of their respective Public Offices, or in case of any doubt as Her Majesty shall direct through one of Her Principal Secretaries of State.

X. Of the twelve elective Members, three shall be elected by the Mahometan and nine by the non-Mahometan voters.

XI. The Island shall be divided into three electoral districts, each returning four Members, one elected by the Mahometan, and three by the non-Mahometan voters.

Until the High Commissioner shall otherwise order by proclamation, the said districts shall consist of the following Cazas, namely,—

1st District. Nikosia and Kyrenia.

2nd District. Famagusta and Larnaca.

3rd District. Limassol and Papho.

Every non-Mahometan voter may vote for as many candidates in each district as there are Members to be elected for whom he is entitled to vote; he may only give one vote for any candidate, but he need not vote for the full number to be elected.

XII. Every male person, being either an Ottoman or a British subject, or having resided in the Island not less than five years, who has attained the age of 21 years, and who is a payer of any class of the taxes called verghi, and has paid in respect of any electoral district all verghi payable by him up to the end of the

financial year last preceding the time appointed for making the lists of voters in any year, shall be entitled to be registered in such last-mentioned year as a voter, and when so registered to vote at the election of Members for such district.

XIII. Such Officer of the Government in every Nahieh as the High Commissioner shall by proclamation appoint shall, at such time in each year as may be fixed by the High Commissioner, make a true list of all persons, being payers of verghi in respect of such Nahieh, who shall be at such time qualified to be registered as voters at the election of Members of the Legislative Council for the electoral district in which such Nahieh is situated.

The said Officer shall forthwith transmit such list to the President of the District Court of the Caza in which such Nahieh is situated; and the President of the District Court shall as soon as conveniently may be cause every list so transmitted to him to be published, together with a notice in English, Greek, and Turkish, that all objections thereto will be heard and determined by him at a time or times to be specified in such notice, being such time or times as shall be appointed for that purpose by the High Commissioner.

The President of the District Court, after hearing any objections which may be made, shall strike out of the lists all names which shall, in his opinion, have been improperly inserted therein, and shall insert all names which shall, in his opinion, have been improperly omitted therefrom, and shall take care that the name of the same person is not retained in more than one of the said lists. Provided that no objection to the insertion of the name of a voter shall be entertained unless the person objecting first deposits, in respect of such objection, the sum of five shillings with the Registrar of the District Court, as a guarantee of good faith, which shall be forfeited to Her Majesty if the objection fails from any cause.

Every person whose name shall be in any list of voters so revised as aforesaid shall be deemed to be registered as a voter within the meaning of this Order, and the revised lists shall be conclusive evidence of the right of the persons therein named to vote at any election that may take place prior to the making of the lists of voters in the next succeeding year.

XIV. Every person who is for the time being registered as a voter in any electoral districts for the election of Members of the Council, and who is not subject to any of the disqualifications herein-after mentioned, shall be eligible as a Member of the Council for any electoral district.

The following persons shall be disqualified for being elected and for sitting or voting as Members of the Council; that is to say,

Judges of any Court in the Island.

Public contractors.

Uncertificated bankrupts.

Persons convicted of any offence and sentenced to imprisonment for a term of not less than six months, until the expiration or remission of such sentence or of the unexpired residue thereof.

If any person who is not eligible under this Order as a Member of the Council shall be returned as a Member at any election, such election shall be void as regards such person, but not as regards any other person elected at the same time, and a new writ shall be issued in the same manner as if such person had been duly elected, and his seat had been vacated by death, resignation, or otherwise.

Every person who having been ineligible at the time of his election, or whilst subject to any of the disqualifications herein-before mentioned, shall sit or vote in the Council as an elective Member, shall, for every day on which he sits or votes, forfeit the sum of fifty pounds, to be recovered by action in any District Court by any person who shall sue for the same.

For the purposes of this Order the term "public contractor" means and includes any person who is in any way whatsoever beneficially interested in any contract or agreement for or on account of the public service of the Island, otherwise than as a shareholder in an incorporated or joint stock company, or as a shareholder or partner in any company or partnership of the description specified in Article 10 of the Ottoman Commercial Code, where such incorporated or joint stock company, or other company or partnership, shall consist of more than twenty persons; and the term "uncertificated bankrupt" includes any person who has made a declaration of inability to pay his debts, under Article 148 of the Ottoman Commercial Code, or who has been declared a bankrupt under the provisions of either Article 289 or Article 290 of the same Code, and who has not obtained the benefit of Article 305 of the same Code, and any person declared bankrupt under Article 292 of the same Code.

XV. In case an election is disputed by an unsuccessful candidate on the ground that the majority of a successful candidate was made up by illegal or informal votes, or was obtained by bribery, treating, or intimidation, or that the successful candidate was not eligible as a Member of the Council, or on the ground that the provisions of any proclamation under Clause XVII. of this Order, determining the manner in which the election is to be conducted, have not been observed or have been disobeyed in some particular whereby according to the directions of such proclamation the election is rendered subject to inquiry on petition, he may present a petition to the Supreme Court, praying an inquiry, and the matter shall be inquired into by a Judge of the Supreme Court, whose decision shall be final. Until the Legislative Council otherwise provide, the law in force in England for the time being relating to corrupt practices at elections, and disputed elections, shall, so far as practicable, be applied by the Judge to the adjudication of such cases. The Judges of the Supreme Court may make, alter, and repeal rules for the conduct of such election inquiries.

XVI. For the purpose of every general election of Members of the Council, and in the case of any vacancies among the elective Members by death, resignation, or otherwise, the High Commissioner shall issue writs of election, under the Public Seal of the Island, addressed to the Returning Officers of the respective electoral districts for which Members are to be returned.

Such writs may be in the form in the Schedule to this Order.

XVII. The High Commissioner may, from time to time, by proclamation, provide for the formation, revision, and custody of voters' lists, and for the appointment and duties of Returning Officers, and for determining the time and place for holding elections, and the manner in which elections shall be conducted and a poll taken when required, and the manner in which votes shall be given and the result ascertained, and for the return of the writs, and for all other matters necessary to the orderly and impartial conduct of elections.

Every such proclamation shall take effect from such date as shall be named therein, or, if no date be named therein, from the date thereof, and shall have the force of law, but shall be subject to disallowance in whole or in part by Her Majesty, signified through one of Her Principal Secretaries of State. The High Commissioner shall, by proclamation, give notice of any such disallowance, and thereupon the provisions so disallowed shall cease to be of any force or effect.

XVIII. Any elective Member may resign his seat in the Council by writing under his hand addressed to the High Commissioner, and upon the receipt of such resignation by the High Commissioner the seat of such Member shall become vacant.

If any elective Member fails to give his attendance in the Council for one whole session without the leave of the Council entered in its journals, or if he is appointed a Judge of any Court in the Island, or becomes a public contractor or an uncertificated bankrupt, or is convicted of any offence and sentenced to any term of imprisonment amounting to six months or more, the seat of such Member shall thereby become vacant.

XIX. There shall be a session of the Council once at least in each year, so that a period of twelve calendar months do not intervene between the last sitting in one session and the first sitting in the next session.

The High Commissioner shall, by proclamation, appoint the place and time for holding each session of the Council, and every such session shall be holden accordingly.

XX. The High Commissioner in person or by proclamation may prorogue or dissolve the Council whenever he thinks fit, and, unless the Council be sooner dissolved, the elective Members shall hold their seats until the expiration of five years from the date of the return of the first writs at the last preceding general election. At the expiration of such five years, the High Commissioner shall dissolve the Council.

A general election shall be held within two calendar months after a dissolution, and in case of a vacancy by death, resignation, or otherwise, an election shall be held as soon as possible after the vacancy occurs.

XXI. The High Commissioner when present shall preside at all meetings of the Council, and in his absence such non-elective Member as he shall from time to time appoint for that purpose, and in default of such appointment the senior non-elective Member of the Council present shall preside.

XXII. No business (except that of adjournment) shall be transacted unless there be present six Members of the Council besides the High Commissioner or presiding Member.

XXIII. The Council shall, in the mode of transaction of business, whether for the passing of Laws or other matters, conform as nearly as may be to such Instructions under Her Majesty's Sign Manual and Signet as may from time to time be addressed to the High Commissioner in that behalf.

Subject to such Instructions, the Council shall, as soon as convenient after its first meeting, and from time to time afterwards as occasion may require, make standing Rules and Orders for the regulation of their own proceedings. And such Rules and Orders shall take effect when confirmed by the High Commissioner.

XXIV. No vote, resolution, or Law for the appropriation of any part of the public revenue, or for the imposition of any tax or impost, shall be proposed except by the High Commissioner or by his direction; but, with the foregoing exceptions, any Member may propose any question for debate in the Council, and such question, if seconded by any other Member, shall be debated and disposed of according to the standing Rules and Orders.

The elective Members shall have the right to put questions to the non-elective Members on matters of public concern affecting the administration of their several departments.

XXV. Either the English, Greek, or Turkish language may be used in the debates of the Council. In taking down the Minutes and in Bills laid before the Council the English language shall be used, and Greek and Turkish translations shall be appended to the Minutes and Bills when printed for the use of Members.

XXVI. All questions proposed for debate in the Council shall be decided by the majority of the votes of the Members present, and if upon any question the votes are equal, the High Commissioner if presiding shall have a casting vote, and if a non-elective member be presiding, such non-elective Member shall have a casting vote in addition to his own original vote.

XXVII. The several sums required for the under-mentioned services shall be permanently charged on the Consolidated Revenue of the Island, and shall be payable to Her Majesty, Her heirs and successors, every year until it shall be otherwise ordered by Her Majesty, Her heirs or successors, with the advice of Her or Their Privy Council:—

92,686*l.*, being a sum equal to the sums payable under the Annex, dated the 1st of July 1878, to the Convention of Defensive Alliance between Great Britain and Turkey, signed on the 4th of June 1878, and under an agreement respecting Cyprus lands signed by the Representatives of Great Britain and Turkey on the 3rd of February 1879.

4,000*l.*, for the High Commissioner's salary.

600*l.*, for the High Commissioner's establishment.

13,000*l.*, for salaries of Judges, Magistrates, Village Judges, and Officers of the Law Courts, and for the allowances and expenses of the said Courts.
5,000*l.*, for salaries of public offices the holders of which are non-elective Members of the Legislative Council.

XXVIII. Any person administering the Government of Cyprus shall be held to be the High Commissioner thereof, within the meaning and for the purposes of this Order.

XXIX. Her Majesty hereby reserves unto Herself, Her heirs and successors, full power with the advice of Her or their Privy Council to revoke, alter, or amend this Order as to Her or them shall seem fit.

XXX. This Order shall come into effect on and from a day to be appointed in that behalf by the High Commissioner, which shall be notified by proclamation to be published in the Official Gazette. Provided that the day to be so appointed shall not be later than six months from the date hereof.

XXXI. So much of the said Order in Council of the 14th day of September 1878 as is not hereby revoked shall remain in force until the same shall be revoked, or altered by Her Majesty, with the advice of Her Privy Council.

C. L. PEEL.

SCHEDULE.

Form of Writ of Election.

A. B., High Commissioner and Commander-in-Chief, to the Returning Officer of the Electoral District of _____ : Greeting.

I command you that you proceed, according to law, to the election of member[s] by the Mahometan } voters in the said district to serve
non-Mahometan }
in the Legislative Council of Cyprus. And that you do indorse hereon the names of the person[s] elected and the date of _____ election; and that you do return this writ so indorsed unto the Chief Secretary of Government not later than the _____ day of _____

Dated this _____ day of _____
(Countersigned) C. D., Chief Secretary.

Διάταγμα εν Συμβουλίω για την ίδρυση Νομοθετικού Συμβουλίου στην Κύπρο, 30-11-1882.

Πηγή: *Papers relating to the Constitution of a new Legislative Council, C. 3791, Λονδίνο 1883.*

STANDING ORDERS.
OF THE
LEGISLATIVE COUNCIL OF CYPRUS.

ΟΡΓΑΝΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ
Τοῦ
ΕΝ ΚΥΠΡΩ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ.

ΟΡΓΑΝΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ

ΤΟΥ

ΕΝ ΚΥΠΡΩ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ.

ΩΡΑ τῶν συνεδριάσεων τοῦ Νομοθετικοῦ ἔσται τὸ μὲν θέρος ἢ 4η μ. μ. τὸν δὲ χειμῶνα ἢ 2α μ. μ. ἐκτὸς ἐὰν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀρμοστοῦ ἑτέρα τις ὀρισθῇ.

2. Ἐὰν ἡ ὀρισθεῖσα διὰ τὴν συνεδρίαν ἡμέρα φανῇ ὑπὸ τῶν περιστάσεων ἀκατάλληλος, τὸ Συμβούλιον δύναται νὰ τὴν ἀναβάλλῃ εἰς ἄλλην ἡμέραν προσεχῆ, οἷαν ὁ Μέγας Ἀρμοστής θὰ ὀρίξῃ δι' ἐγγράφου κοινοποιητέου ὑπὸ τοῦ Γραμματέως εἰς ἕκαστον Μέλος.

3. Ὁ Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου θὰ κρατῇ τρία βιβλία, τῶν σημειώσεων, τῶν διαταγῶν καὶ τῶν πρακτικῶν.

Καὶ ἐν μὲν τῷ τῶν σημειώσεων θὰ καταχωρῶνται ἅπασαι αἱ εἰδοποιήσεις ἃς ὀφείλει νὰ δώσῃ τῷ Γραμματεῖ ἐγγράφως πᾶν μέλος, ὅπερ ἐπιθυμεῖ νὰ φέρῃτι ὑπὸ συζήτησιν ἐνώπιον τοῦ Νομοθετικοῦ Σώματος καὶ μὲ τὴν ὑπογραφήν αὐτοῦ πέντε πλήρεις ἡμέρας πρὸ τῆς διὰ τὴν τοιαύτην συζήτησιν ὀρισθείσης.

Ἐν δὲ τῷ βιβλίῳ τῶν διαταγῶν θὰ καταχωρῶνται αἱ δι' ἐκάστην ἡμέραν ὀρισθεῖσαι πρὸς συζήτησιν ὑποθέσεις.

Καὶ ἐν τῷ τῶν πρακτικῶν θὰ καταχωρῶνται τὰ πρακτικὰ τῶν συζητήσεων αἰτινες θὰ γίνωνται κατὰ τὰς ὁδηγίας τῆς Α. Μεγαλειότητος.

4. Ἄμα ὡς ὁ Μέγας Ἀρμοστής ἢ ὁ Πρόεδρος καταλάβῃ τὴν θέσιν του, ὁ Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου θὰ ὑποβάλλῃ Αὐτῷ πρὸς ἐπικύρωσιν τὰ τῆς προηγουμένης συνεδριάσεως πρακτικὰ καὶ ἐὰν Μέλος τι ἐπιθυμῇ ν' ἀναγνωσθῶσιν ὀφείλει νὰ ζητήσῃ τοῦτο.

5. Ἐὰν μέλος τι ἐπιθυμῇ τὴν τῶν πρακτικῶν διόρθωσιν ὀφείλει νὰ προτείνῃ αὐτὴν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν, καὶ ἡ τοιαύτη πρότασις διορθώσεως θὰ γίνηται παραδεκτὴ ἢ θὰ ἀπορρίπτηται ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου.

6. Πάν μέλος επιθυμούν να παρουσιάση πρὸς τὸ Συμβούλιον αἴτησιν ἐκ μέρους τῶν κατοίκων τῆς Κύπρου ἐλευθέρως δύναται νὰ πράττη τοῦτο εὐθὺς μετὰ τὴν ἐτικύρωσιν τῶν πρακτικῶν τῆς προηγουμένης συνεδριάσεως· ἐις αὐτὴν τὸ Συμβούλιον ν' ἀποφασίσῃ ἀφ' ἑαυτῆς γινώσκειν τὸ θέμα· εἰ δὲ ἐὰν πρέπη ἢ αἴτησιν νὰ τεθῆ ἐπὶ τῆς τοῦ Συμβουλίου Τραπέζης πρὸς γνώσιν ἀπάντων. Τὸ παροισιάζον τὴν αἴτησιν Μέλος εὐθύνεται διὰ τὸ περιεχόμενον ἐὰν ᾖναι τοῦτο κατάλληλον νὰ ἔλθῃ ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου καὶ ἐὰν ᾖναι ἐκπεφρασμένον δεύτως καὶ κοσμίως ἐν τῇ Ἀγγλικῇ, Τουρκικῇ ἢ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ. Πρὸ τῆς παρουσιάσεως δὲ πρὸς τὸ Συμβούλιον θὰ ὑπογράψῃ τὴν αἴτησιν.

7. Πάν Μέλος ἐπιθυμούν νὰ ἐπερωτήσῃ τὸν Μέγα Ἀρμοστήν ἢ Ἐπίσημόν τι Μέλος ἐπὶ τινος ζητήματος ἀφορῶντος τὴν ὑπερσίαν του θ' ἀποσέλλῃ τὴν ἐπερωτήσιν του ἐγγράφως πρὸς τὸν Γραμματέα τοῦ Συμβουλίου ὀρίζον τὴν ἡμέραν καθ' ἣν προτίθεται νὰ ποιήσῃ τὴν ἐπερώτησιν καὶ τῆς ἡμέρας ταύτης εἰσφέρει νὰ δίδῃ γνώσιν δύο πλήρεις ἡμέρας· πρὶν, ἢ δὲ ἐπὶ τῶν τοιούτων ἐπερωτήσεων ἀπάντησις θὰ γίνηται ἐν Συμβουλίῳ καθ' ἣν σειράν ἐλήφθησαν αὐταί.

Ὀυδὲμία συζητιῖται θὰ γίνηται εἰς ἐπερώτησιν τινα ἢ εἰς τὴν ἐπ' αὐτῆς ἀπάντησιν, ἀλλ' ἐὰν μέλος τι δὲν ἰκανοποιηθῆ ἐκ τῆς ἀπαντήσεως δύναται νὰ εἰδοποιῆ ὅτι θὰ φέρῃ τὸ θέμα ἐνώπιον τῆς Βουλῆς ἐκ δευτέρου ὅπως γίνῃ ψηφοφορία.

Ὁ Μέγας Ἀρμοστής ἢ ὁ κατὰ καιρὸν Ἀναπληρωτὴς αὐτοῦ θ' ἀποφασίσῃ περὶ τοῦ καταλλήλου ἢ μὴ τῆς ἐπερωτήσεως.

8. Ἄμα ὡς ἢ πρὸς τὰς ἐπερωτήσεις ἀπάντησις δοθῆ τὸ Συμβούλιον θὰ προβαίνει εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν.

9. Ἐπὶ ἐκάστου τεθέντος ζητήματος πᾶν παρὸν μέλος ὑπαχρεούται νὰ δίδῃ τὴν ψήφον του "Ναί," ἢ "Ὀυ" καὶ ὁ Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου θὰ καταχωρῆ αὐτὴν, μετ' ὅθ' ἀναφέρῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ ζητήματος ψήφων· ὁ δὲ Πρόεδρος ἀμέσως θ' ἀναγγέλλῃ εἰς τὸ Συμβούλιον τὴν παραδοχὴν ἢ ἀπόρριψιν αὐτοῦ.

Τὸ ὄνομα ἐκάστου Μέλους ψηφίζοντος ὑπὲρ ἢ κατὰ τινος ζητήματος θὰ καταχωρῆται ὑπὸ τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου.

10. Ἐκτὸς ἐπειγουσῶν περιστάσεων, πᾶς νόμος ὅστις πρόκειται νὰ τεθῆ ἐνώπιον τοῦ Νομοθετικοῦ Σώματος θὰ ἐκτυπύται, ἀντίγραφον δὲ αὐτοῦ θ' ἀποσέλληται πρὸς πᾶν Μέλος τρεῖς τοῦλάχιστον πλήρεις ἡμέρας πρὸ τῆς συζητήσεως ὅταν τὸ Συμβούλιον συνεδριάξῃ, δέκα δὲ τοῦλάχιστον ὅταν τὸ Συμβούλιον δὲν συνεδριάξῃ.

11. Πᾶς νόμος φερόμενος ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου θὰ ὑπογράφηται ὑπὸ δύο Μελῶν ὧν τὸ ἓν ἔσται τὸ προτείνον αὐτόν.

12. Ἐκτὸς ἐπειγουσῶν περιστάσεων, οὐδεὶς νόμος συζητεῖται τὴν αὐτὴν ἡμέραν καθ' ἣν παρουσιάζεται εἰς τὸ Συμβούλιον.

13. Ὅσάκις ἐν τῇ πορείᾳ τῶν ἐργασιῶν νέος τις νόμος εἰσάγεται ὁ προτείνων αὐτὸν θὰ ἐξηγῆ τὸ τε ἀντικείμενον καὶ τὸν γενικὸν σκοπὸν αὐτοῦ.

14. Κατὰ τὴν ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου γενικὴν συζήτησιν νόμου ἢ ζητήματος τινος οὐδὲν Μέλος δικαιούται νὰ ὀμιλῇ πλέον ἢ ἅπαξ· ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται νὰ δοθῆ ἐπεξηγήσις τις, ἢ ὁ Μέγας Ἀρμοστής τὸ ἐπιτρέψῃ, ἢ ὁ προτείνων θελήσῃ ν'

ἀποπερατώσῃ τὴν συζήτησιν, αἱ δὲ παρατηρήσεις πρέπει νὰ περιορίζωνται εἰς τὰς γενικὰς ἀρχὰς τοῦ Νομοσχεδίου ἢ τοῦ ζητήματος.

15. Κατὰ τὸ πέρας τῆς συζητήσεως ὁ Πρόεδρος θὰ θέτῃ τὸ ζήτημα "Νὰ ἀναγνωσθῇ νῦν τὸ νομοσχέδιον; ἂν δὲ ἡ ἐρώτησις γίνῃ παραδεκτὴ, τὸ Συμβούλιον μεταβάλλεται εἰς Ἐπιτροπὴν πρὸς διάσκεψιν τῶν διαφόρων ἄρθρων τοῦ Νομοσχεδίου.

16. Ὅποτε τὸ Συμβούλιον εἶνε μεταβεβλημένον εἰς Ἐπιτροπὴν πᾶν Μέλος δικαιούται νὰ ἀπευθύνῃ αὐτῇ τὸν λόγον ὅσους θέλει.

17. Ἀφ' οὗ ἡ Ἐπιτροπὴ διέλθῃ τὰ τοῦ Νομοσχεδίου διάφορα ἄρθρα μετασχηματίζεται εἰς Συμβούλιον, καὶ ὁ Πρόεδρος θὰ θέτῃ τὸ ζήτημα "νὰ ἐπικριωθῇ νῦν τὸ Νομοσχέδιον;"

18. Ἡ συζήτησις ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως Νομοσχεδίου τινος ἢ καὶ καθ' οἴανδῆποτε στάσιν αὐτοῦ ἐνώπιον τῆς Ἐπιτροπῆς δύναται ν' ἀναβληθῇ τῇ προτάσει ἐνὸς τῶν Μελῶν ὑποστηριζομένη ὑπὸ ἐνὸς ἐτέρου.

19. Κατὰ τὴν πρότασιν περὶ ἀναβολῆς συζητήσεως τίνος πᾶν μέλος δύναται νὰ ὀμιλήσῃ ἅπαξ ἄλλ' ὀφείλει νὰ περιορίσῃ τὰς παρατηρήσεις του εἰς τὴν πρότασιν καὶ νὰ μὴ ἀγορεύσῃ ἐπὶ τῷ ἀντικειμένῳ διὰ τὴν συζήτησιν τοῦ ὁποίου προτείνεται ἡ ἀναβολή.

20. Πᾶτα πρότασις ἢ τροποποίησις, ἐξαιρουμένης τῆς προτάσεως περὶ ἀναβολῆς δεῖν νὰ γίνῃται ἐγγράφως καὶ νὰ ὑποστηρίζηται πρὶν ἢ τεθῇ ὑπὸ ψηφοφορίαν.

21. Ὁ Μέγας Ἀρμοστής ἢ ὁ κατὰ καιρὸν Πρόεδρος θὰ ἀποφασίσῃ περὶ παντὸς ζητήματος ἀφορῶντος εἰς τὴν τάξιν τοῦ Συμβουλίου.

22. Τὰ μέλη ἄτινα συζητοῦσι περὶ τίνος ἀντικειμένου ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου ὀφείλουσιν ἀπευθυνόμενα πρὸς τὸν Πρόεδρον καὶ συζητῶντα νὰ ἴστανται.

23. Εἰς οὐδὲν μέλος ἐπιτρέπεται ἡ ἀνάγνωσις ἀγορεύσεως ἄλλ' ἐάν τι μέλος ἐπιθυμῇ ν' ἀποταθῇ ἐγγράφως πρὸς τὸν Μέγαν Ἀρμοστὴν περὶ τίνος Νόμου ἢ συζητήσεως γενομένης ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου, δύναται νὰ πράξῃ τοῦτο, ἐναπόκειται ὅμως τῷ Μεγάλῳ Ἀρμοστῇ ν' ἀποφασίσῃ ἐὰν τοιαύτη ἐγγραφὸς κεινοποίησις εἶναι ἀνάγκη ἢ μὴ ν' ἀναγινώσκηται κατόπιν εἰς τὸ Συμβούλιον.

24. Εἰς οὐδὲν μέλος ἐπιτρέπεται κατὰ τὴν συζήτησιν ἀντικειμένου τινὸς νὰ ἀναφέρηται εἰς προηγουμένα; συζητήσεις ἐκτὸς μόνον ὅταν πρόκειται νὰ περισσῶθῃ συμπέρασμα ἔχον σχέσιν πρὸς τὸ ἤδη ὑπὸ συζήτησιν θέμα.

25. Ὅσάκις μέλος τι ὀμιλεῖ Ἀγγλίσῃ ἢ ἀγορεύσει τον θὰ μεταφράζηται ἀμέσως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Τουρκικὴν. Ὅταν δὲ ἀγορεύῃ Ἑλληνιστὴ ἢ ἀγορεύσει τον θὰ μεταφράζηται πρῶτον εἰς τὴν Ἀγγλικὴν καὶ κατόπιν τὴν Τουρκικὴν ὡς ἐπίσης ἀπὸ τὴν Τουρκικὴν πρῶτον εἰς τὴν Ἀγγλικὴν καὶ ἔπειτα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν.

26. Ὅποτε ἐγείρονται δύο μέλη ὁμοῦ ἢ ἀγορεύσωσι καὶ οὐδὲν αὐτῶν θέλει νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὸ ἕτερον, ἐναπόκειται τῷ Πρόεδρῳ ν' ἀποφασίσῃ ποῖον μέλος θ' ἀγορεύσῃ.

Οὐχ' ἤττον ἀρμόζει εἰς πᾶν μέλος νὰ προτείνῃ ὥστε νὰ ἀκουσθῇ τὸ ἕτερον μέλος πρῶτον καὶ ἡ τοιαύτη πρότασις ἀμέσως θὰ τίθηται ὑπὸ ψηφοφορίαν ἀνευ συζητήσεως.

27. Ἐὰν μέλος τι παρενείρη ἄσχετα πρὸς τὸ θέμα ὁ Πρόεδρος δύναται νὰ καλέσῃ αὐτὸν εἰς τὴν τάξιν ἢ πᾶν μέλος δύναται νὰ ἐπικαλῆται τὴν προσοχὴν τοῦ Προέδρου ὅστις θέλει ἀποφασίζει ἐὰν τὸ παραπονούμενον μέλος ἔχῃ δίκαιον ἢ μή.

28. Ἐὰν τι μέλος ἐγείρῃ συζήτησιν περὶ τῆς τάξεως τὸ μέλος ὅπερ ἠγόρευσε θέλει ἐπιναλάζει τὴν ἔδραν του ἄχρις οὗ ὁ Πρόεδρος ἀποφασίσῃ τὸ ζήτημα, ἀλλ' ὁπόταν τοῦτο ἐέλθῃ, τὸ μέλος ὅπερ εἶχε διακοπῇ θὰ ἔχῃ τὸ δικαίωμα νὰ συνεχίσῃ τὴν ἀγόρευσίν του ἐὰν τὸ ἐπιθυμῇ.

29. Πᾶν μέλος ὅπερ κάμνει χροῆτιν ὑβριστικῆς ἢ ἀπειλητικῆς γλώσσης ἐναντ' οὗ ἐτέρου μέλους θέλει ἀνακληθῆ εἰς τὴν τάξιν καὶ ἐὰν ὁ πρόεδρος τὸ ἐγκρίνῃ θέλει προσκληθῆ ν' ἀποσύρῃ τοὺς λόγους του ἢ ν' ἀπολαγηθῆ δι' αὐτούς.

30. Ἀκροαταὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἰσέρχωνται αὐτοδικαίως. Ἀρμόζει δὲ εἰς πᾶν μέλος νὰ προτείνῃ ὅπως μὴ γίνωσι δεκτοὶ καὶ τούτου γενομένου θέλουσιν ἀπομακρίνεσθαι ἄχρις εὗ τὸ Συμβούλιον ἄλλως πως διατάξῃ.

31. Πᾶν μέλος δικαιούται νὰ λαμβάνῃ ἀπὸ τὸν Γραμματέα τοῦ Συμβουλίου ἓν εἰσιτήριον διὰ τὸ ἀκροατήριον τῶν ξένων· εἰσιτήρια δὲ διάρκῃ δοθῆσονται τοῖς ἀντιπροσώποις τοῦ τύπου.

Ἐψηφίσθη ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 23ης Ἰουνίου, 1883.

Ἐπεκυροῦται
Ροβέρτος Βιδδώλφ,
Μέγας Ἀρμοστής

X. Μ. Σίγκλερ,
Ἐπολοχαγὸς τοῦ Β. Μ.
Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου.

25 Ἰουνίου, 1883.

Οργανικοί Κανονισμοί του εν Κύπρω Νομοθετικού Συμβουλίου.

Πηγή: ΚΑΚ: V11/87.

The Cyprus Gazette

(Extraordinary)
Published by Authority

No. 2177.]

MONDAY, 16TH NOVEMBER, 1931.

999

No. 930.

COLONY OF CYPRUS.

LETTERS PATENT passed under the Great Seal of the Realm making further provision for the administration of the Government of the Colony of Cyprus.

Dated 12th November, 1931.

GEORGE THE FIFTH, by the Grace of God of Great Britain, Ireland, and the British Dominions beyond the Seas, King, Defender of the Faith, Emperor of India :

TO ALL TO WHOM THESE PRESENTS SHALL COME, GREETING.

WHEREAS by certain Letters Patent passed under the Great Seal bearing date at Westminster the tenth day of March, 1925, We did constitute the Office of Governor and Commander-in-Chief (hereinafter referred to as the Governor) in and over Our Colony of Cyprus, and did provide for the Government thereof :

AND WHEREAS by the said Letters Patent it was, amongst other things, established that there should be a Legislative Council in and for the said Colony which should be constituted in such manner and should consist of the Governor and such persons as are directed by Our Order in Our Privy Council bearing date the sixth day of February, 1925, and known as the Cyprus (Legislative Council) Order-in-Council, 1925, or by any Order in Our Privy Council adding to, amending or substituted for the same, or by any Instructions under Our Sign Manual and Signet, or by Us through one of Our Principal Secretaries of State :

AND WHEREAS circumstances have arisen which render it necessary for the purpose of safeguarding the interests of Our Subjects and of other persons resident in Our Colony of Cyprus, and for preserving peace, order and good government therein, that the provisions hereinafter appearing should be made for the administration of the Government of Our said Colony (hereinafter referred to as the Colony) until Our further Pleasure be made known.

Now KNOW YE that We do by these Our Letters Patent, ordain and declare Our Will and Pleasure as follows:—

I. As from the date of the coming into operation of these Our Letters Patent the Legislative Council in and for the Colony established by Our Letters Patent of the tenth day of March, 1925, and constituted as aforesaid, shall cease to exist, and as from such date We do hereby revoke the eighth, ninth, tenth, twelfth, thirteenth, fourteenth and fifteenth clauses and the last two lines of the twenty-first clause of the said Letters Patent bearing date the tenth day of March, 1925, and the above recited Cyprus (Legislative Council) Order-in-Council, 1925, but without prejudice to anything lawfully done thereunder.

II. And We do hereby give and grant to the Governor full power and authority to make laws for the peace, order and good government of the Colony: Provided, nevertheless, that any such law or any part thereof may be disallowed by Us by any Order-in-Council, or through one of Our Principal Secretaries of State, and shall cease to have any force or effect as soon as the disallowance thereof shall be published by the Governor in the *Cyprus Gazette*: Provided also, that nothing herein contained shall affect Our right by any Order-in-Council to make from time to time all such laws as may appear to Us necessary for the peace, order, and good government of the Colony.

Until repealed or revoked by or in pursuance of any Order in Our Privy Council or any law passed by the Governor, all laws, proclamations, regulations or other enactments in force in the Colony at the date of the coming into operation of these Our Letters Patent shall, subject to the provisions of these Our Letters Patent, remain in force and continue to have full effect in the Colony.

III. Nothing in the Cyprus Courts of Justice Order, 1927, or otherwise shall prevent the Governor, pursuant to the powers hereinbefore granted to him, from providing by law for the trial of any person or persons charged with any offence, before such of Our Courts or Judges in the Colony and in accordance with such procedure as he may prescribe.

IV. In the construction of these Our Letters Patent, unless inconsistent with the context, the term "the Governor" shall include every person for the time being administering the Government of the Colony.

V. And We do hereby reserve to Ourselves, Our Heirs and Successors, full power and authority from time to time to revoke, alter, add to, or amend these Our Letters Patent, as to Us or them shall seem fit.

VI. And We do direct and enjoin that these Our Letters Patent shall be read and proclaimed at such place or places within the Colony as the Governor may think fit, and shall be published in the *Cyprus Gazette* and shall thereupon commence and come into operation.

IN WITNESS whereof We have caused these Our Letters to be made Patent.

Witness Ourselves at Westminster the twelfth day of November, 1931, in the Twenty-second Year of Our Reign.

By Warrant under the King's Sign Manual,

SCHUSTER.

(M.P. 1337/31.)

By His Excellency's Command,

A. B. WRIGHT,

Acting Colonial Secretary.

Printed by the Government Printer at the Government Printing Office, Nicosia.
The *Cyprus Gazette* may be obtained from the Superintendent, Government Printing Office, Nicosia, post free, on payment of a subscription of 15s. for a year or 8s. for six months, payable in advance; single copies 6cp.

Ανοικτά Γράμματα (Letters Patent) για την κατάργηση του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Πηγή: *The Cyprus Gazette. Extraordinary*, 16-11-1931.

Παράρτημα Ε

Table I.

Abstract showing Religion professed by the Inhabitants of Cyprus - 1881 - 76

C. O. - 486

Name of Town or Nahieh	Religion							Total Inhabitants
	Moslem	Orthodox	Roman Catholic and Maronite #	Gregorian	Armenians of the Holy Land & English & Maronite	Jews		
Nicosia (town)	5,397	5,653	181	78	88	94	22	11,513.
Dagh.	1,070	9,287	68	7	5	19		10,456.
Deirmenlik.	2,634	9,820	4		2	1		12,511.
Morphu.	1,557	9,713	1	6				11,282.
Lefka.	2,763	7,750						10,513.
	13,471	42,228	254	91	95	114	22	56,275.
Famagusta.	1,501	10,573	8	22	1	5		12,114.
Messaria.	4,519	9,434	13					13,966.
Carpas.	3,470	8,710	17			4		12,201.
	9,490	28,717	38	22	1	13		38,281.
Larnaca.	5,381	14,434	67	23	14	97	30	20,650.
Limassol.	2,200	5,982	298	70	6	458	12	9,112.
Episcopi.	1,224	7,581	1					8,806.
Evdim.	1,900	3,598	1					5,499.
Kilani.	4,54	5,336	2			1		5,773.
	5,868	22,492	302	70	6	457	12	29,205.
Papho.	2,745	8,483	5		1	2	5	11,241.
Gelongara.	2,966	4,668					15	7,649.
Khrysokevon	3,722	5,730					5	9,517.
	9,493	18,881	5	Maronite 1		2	5 20	28,407.
Kyrenia.	2,628	9,877	650	6	37	8		13,266.
	46,339	136,629	1,920	212	154	691	69 20	186,084.

* Many Maronites returned to Moslems as Roman Catholics when the Census was taken.

[S^d] Fred W. Barry
Supt. of Census

10 December 1881

Πίνακας με τον πληθυσμό του νησιού κατά διοικητική περιφέρεια, 10-3-1881.

Πηγή: TNA: CO67/21/76.

C.O. No. 76
REC'D
REGD 2 JAN 82

Table IV.
Return respecting persons paying Verghi.

District	Saying under 1/2		Saying 1/2 to 5/8		Saying over 5/8		Total men	Total women	Total		
	men	women	men	women	men	women					
Nicosia	4,104	1,339	6,137	2,496	8,633	7,326	588	7,914	17,567	44,23	24,970
Larnaca	415	442	1,475	428	1,903	2,116	112	2,228	4,006	979	44,985
Famagusta	2,990	612	5,162	523	5,685	5,902	168	6,070	14,574	1,303	15,877
Limassol	1,153	365	2,016	574	2,590	4,292	305	4,597	7,461	1,244	8,705
Pafos	1,977	1,716	3,792	918	4,710	3,688	235	3,920	12,454	2,869	15,323
Kyrenia	1,477	114	1,260	141	1,401	1,637	46	1,683	3,274	301	3,675
Total	14,116	4,588	17,842	5,077	24,919	24,958	1,454	26,412	58,916	11,119	70,035

* In the 2 columns are inserted the representatives of monasteries, surazmas, etc. who pay for the buildings in question.

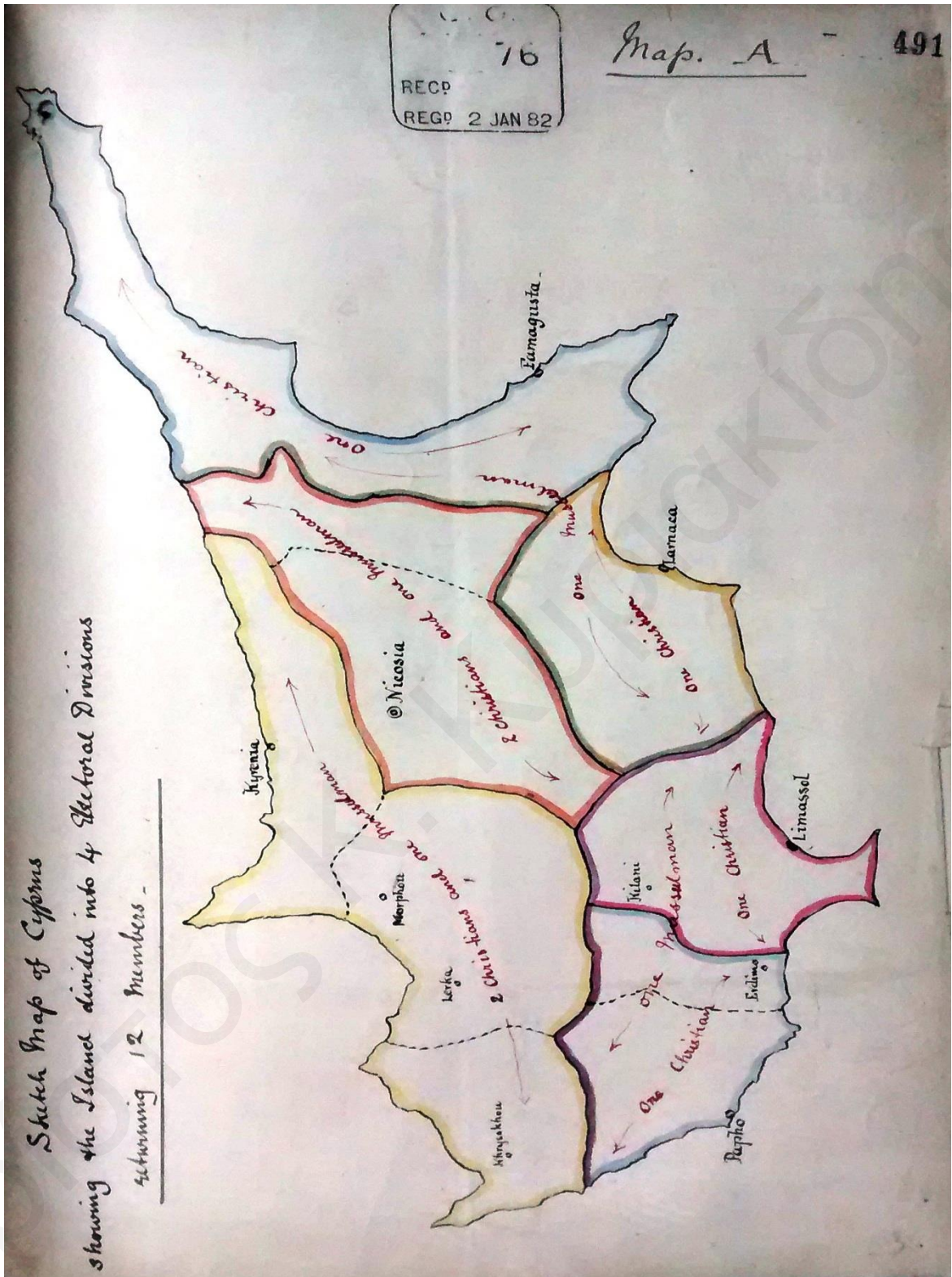
† It is pointed out by some Commissioners that before a person pays Verghi in various villages he is returned for each village.

Πίνακας με τους κατοίκους του νησιού που πληρώναν φόρο verghi κατά επαρχία.

Πηγή: ΤΝΑ: CO67/21/76.

Παράρτημα Ζ

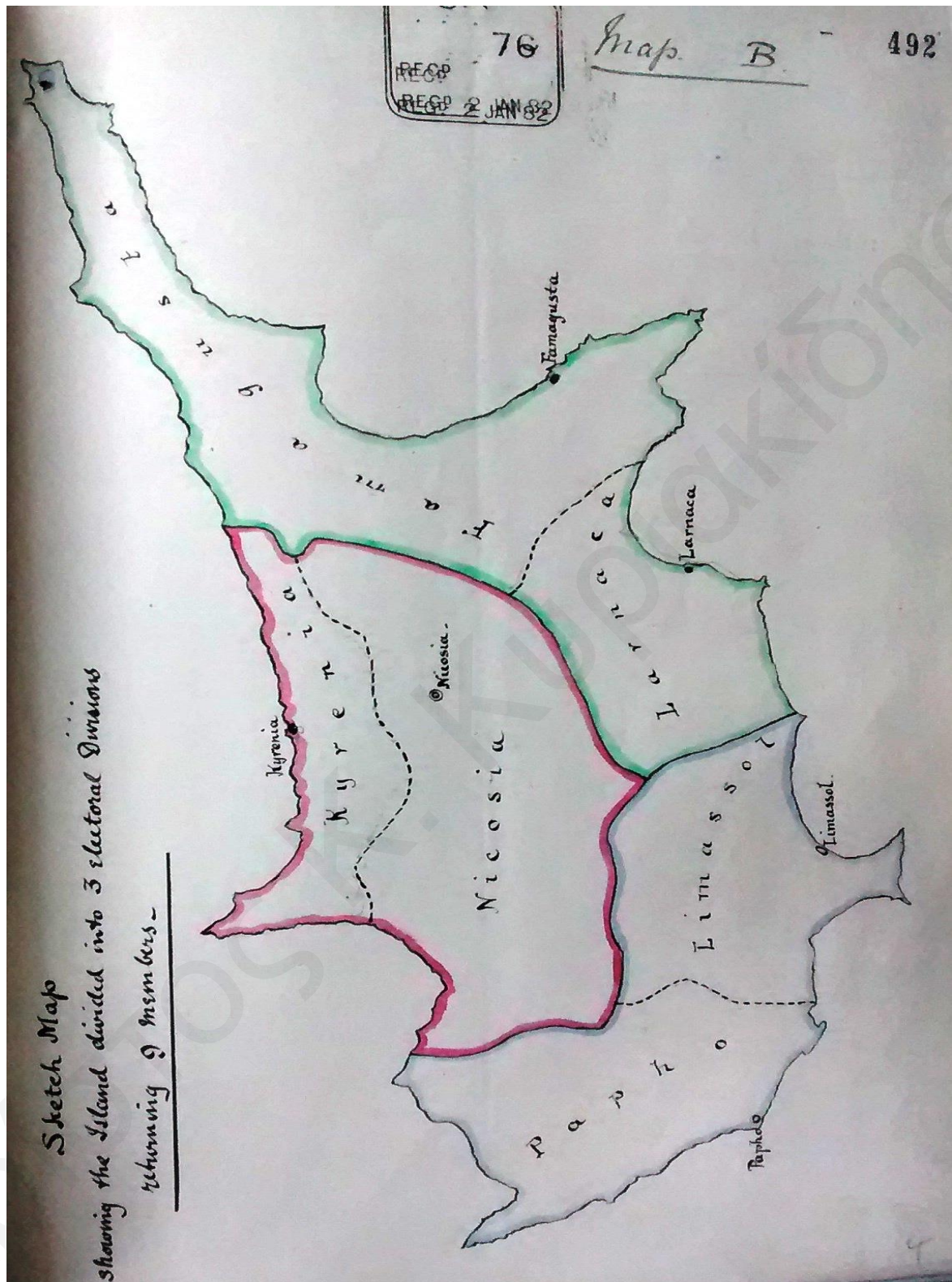

Χάρτης της Κύπρου με τις εκλογικές περιφέρειες όπως προτάθηκαν από το υπουργείο Αποικιών, 24-12-1881.

Πηγή: ΤΝΑ: CO67/21/76

Παράρτημα Η

Χάρτης της Κύπρου με τις εκλογικές περιφέρειες όπως προτάθηκαν από τον Αρμυστή Biddulph, 24-12-1881.

Πηγή: TNA: CO67/21/76

Παράρτημα Θ

"Your Excellency,
"The people of Cyprus having waited in
"vain, for 34 years now, for the prosperity of
"which they are worthy and which has been promised
"to them by civilized England, when she took
"possession of the Island, have elected us in
"order to demand from the Government those con-
"stitutional and financial reforms which would
"lead the Island to that prosperity.
"Faithful to the mandate given to us by
"the people, we have, by two memorials addressed
"to Your Excellency, asked, above all, for what
"follows : -

1. "That the defectiveness of the Consti-
"tution should be so rectified that the people
"would duly participate in the administration of
"their own affairs;
2. "That their representation in the Legis-
"lative Council should be in proportion to the popu-
"lation of the two elements inhabiting the country;
3. "That the taxes paid by the people of
"Cyprus should be expended but for their own wants;
4. "That the Surplus Balances obtained from
"the financial administration of the Island should
"be restored to Cyprus who stands in an indispensable
"need of them.

"Whereas, however, these just requests of the
"four-fifths of the people of Cyprus, far from being
"favoured with any attention, have, on the contrary,
"been rejected in a manner which testifies contempt
"for the people.
"Whereas the Right Honourable the Secretary of
"State for the Colonies, instead of redressing the
"stand thus taken by Your Excellency, has, on the
"contrary, approved the same.
"Whereas, from a long experience, a common con-
"viction has been formed to the effect that the
"Greek people of Cyprus have no voice in the Legis-
"lative Council weighing in favour of their inter-
"ests, and that the Council, as constituted, forms
"a constitutional parody.
"Therefore,
"Considering, as we do, that it is not permissible for
"us to continue to participate in a State situation
"which is ruinous for our Fatherland, we protest, lay
"down our mandate (resign) and withdraw, leaving the
"whole responsibility on the Government.

NICOSIA, 4/17th APRIL, 1912.

"The Greek Representatives of the People of Cyprus in
the Legislative Council

(Sgd)	P. CONSTANTINIDES
"	M. THEODOTOU
"	A. LIASSIDES
"	J. EKONOMIDES
"	M. LANITES
"	L. E. LOUIZOU
"	E. P. HADJIIOANNOU
"	J. KYRIAKIDES
"	E. ZENO

TO HIS EXCELLENCY
THE HIGH COMMISSIONER
OF THE ISLAND AND PRESIDENT
OF THE LEGISLATIVE COUNCIL THEREOF.

Υπόμνημα των ελληνών βουλευτών προς τον Αρμοστή, Λευκωσία 4/17-4-1912.
Πηγή: TNA: CO69/28. Συνεδρία 17-4-1912.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΛΕΥΚΩΣΙΑ

1. Κρατικό Αρχείο Κύπρου (ΚΑΚ)

Secretariat Archives 1 (SA1). (Αρχείο Αρχιγραμματείας)

SA1:6203, SA1:6204, SA1:6207, SA1:6208, SA1:6228, SA1:6245, SA1:6247, SA1:6248, SA1:6252, SA1:6260, SA1:6262, SA1:6267, SA1:6270, SA1:6283, SA1:6298, SA1:6299, SA1:6334, SA1:6355, SA1:344/1884, SA1:376/1884, SA1:943/1884, SA1:3625/1884, SA1:4744/1884, SA1:84/1885, SA1:1263/1885, SA1:3156/1885, SA1:3154/1886, SA1:3507/1886, SA1:710/1887, SA1:201/1891, SA1:2546/1891, SA1:2989/1891, SA1:1490/1895, SA1:101/1896, SA1:141/1896, SA1:651/1896, SA1:2517/1896, SA1:683/1897, SA1:2815/1897, SA1:1944/1899, SA1:2490/1901, SA1:2518/1901, SA1:2519/1901, SA1:2543/1901, SA1:2634/1901, SA1:2677/1901, SA1:2846/1901, SA1:1723/1902, SA1:1822/1902, SA1:1300/1903, SA1:1655/1903, SA1:1098/1904, SA1:2986/1904, SA1:3109/1904, SA1:4084/1905, SA1:158/1906, SA1:229/1906, SA1:1621/1906, SA1:3073/1907, SA1:840/1908, SA1:2141/1910, SA1:755/1911, SA1:1430/1911, SA1:1431/1911, SA1:1432/1911, SA1:1444/1911, SA1:888/1912, SA1:495/1913, SA1:658/1916, SA1:659/1916, SA1:660/1916, SA1:550/1917/1, SA1:1611/1920, SA1:1099/1921, SA1:1101/1921, SA1:1102/1921, SA1:1416/1921, SA1:635/1922, SA1:1240/1922, SA1:1338/1923, SA1:941/1924, SA1:621/1925, SA1:679/1925, SA1:680/1925, SA1:681/1925, SA1:712/1925, SA1:944/1925, SA1:1178/1926, SA1:1609/1927, SA1:1664/1927, SA1:530/1929, SA1:805/1930, SA1:1430/1930, SA1:1453/1930, SA1:300/1931, SA1:1337/1931, SA1:1410/1931, SA1:765/1936.

Secretariat Archives Occupation 2 (1878) (SAO2)

SAO2/868, SAO2/875.

Secretariat Archives Occupation 3 (1879) (SAO3)

SAO3/70, SAO3/1197, SAO3/1262.

Άλλες Συλλογές

V11/87. *Οργανικοί Κανονισμοί του εν τη Κύπρω Νομοθετικού Συμβουλίου.*

2. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου

Κατάστιχον 53. Βιβλίον εν ω καταχωρούνται τα αντίγραφα των επισήμων εγγράφων όσα εδόθησαν εκ μέρους του τόπου προς την Κυβέρνησιν από της αγγλικής κατοχής και εφεξής.

Κώδιξ Α΄

Αρχείο Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου, Βιβλίο Δ΄.

Βιβλίον ΜΑ΄. Μέρος Α΄. Μεσοαρχιεπισκοπεία ή το Αρχιεπισκοπικόν Ζήτημα (1900-1910) εκ του Αρχείου Κυρίλλου Β΄.

Βιβλίον ΜΒ΄. Μεσοαρχιεπισκοπεία ή το Αρχιεπισκοπικόν Ζήτημα (1900-1910) εκ του Αρχείου Κυρίλλου Β΄ και Κυρίλλου Γ΄.

3. Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας Κύπρου

Τράπεζα Κύπρου (ΤΡΚ), ΙΙ. Διοίκηση, 1. Αρχεία Διοικητών, 1.1 Αρχείο Ι. Οικονομίδη.

Τράπεζα Λάρνακος (ΤΡΛ), ΙΙ. Διοίκηση, 1. Μητρώα Διευθυντών (1926-1935).

ΛΟΝΔΙΝΟ

The National Archives (TNA)

Colonial Office: Cyprus, Original Correspondence

CO67/1, CO67/2, CO67/3, CO67/12, CO67/12/301, CO67/16/12569, CO67/21/76, CO67/21/18915, CO67/21/21324, CO67/24/1153, CO67/24/18810, CO67/25/5964, CO67/25/7302, CO67/25/7312, CO67/26/8841, CO67/26/11192, CO67/26/17081, CO67/27/453, CO67/27/19502, CO67/28/4247, CO67/29/5344, CO67/29/7058, CO67/29/7934, CO67/29/20910, CO67/30/1670, CO67/30/1673, CO67/30/2129, CO67/30/4206, CO67/33/95, CO67/34/1294, CO67/37/3101, CO67/37/5871, CO67/37/7047, CO67/41/2094, CO67/41/4682, CO67/41/5506, CO67/99/12840, CO67/104/1286, CO67/105/5511, CO67/105/7131, CO67/117/7429, CO67/117/7430, CO67/131/24827, CO67/138/2683, CO67/138/7963, CO67/138/17249, CO67/138/21937, CO67/142/13365, CO67/146/21640, CO67/148/8822, CO67/154/10708, CO67/157/40863, CO67/158/12695, CO67/162/7991, CO67/162/13884, CO67/164/41067, CO67/164/41005, CO67/165/6590, CO67/165/6591, CO67/166/11775, CO67/166/11862, CO67/166/12827, CO67/166/13699, CO67/166/14431, CO67/166/15059, CO67/166/15332, CO67/166/16830, CO67/167/22775, CO67/167/24695, CO67/167/32247, CO67/168/27100, CO67/185/44890, CO67/185/46628, CO69/191/17991, CO67/208/1091, CO67/208/26823, CO67/208/54911, CO67/210/15424, CO67/210/15425, CO67/210/18839, CO67/210/53472, CO67/211/37447, CO67/211/40950, CO67/211/44234, CO67/211/46409, CO67/213/41949, CO67/213/55760, CO67/214/10999, CO67/214/18181, CO67/214/24129, CO67/217/16, CO67/219/14/7972, CO67/220/3/22037, CO67/220/12/22127B, CO67/227/4/29518 (Part 1), CO67/227/4/39518 (Part 1).

Colonial Office: Cyprus, Sessional Papers

CO69/1, CO69/3, CO69/4, CO69/6, CO69/7, CO69/9, CO69/10, CO69/11, CO69/12, CO69/13, CO69/15, CO69/16, CO69/17, CO69/18, CO69/19, CO69/20, CO69/21, CO69/22, CO69/23, CO69/24, CO69/27, CO69/28, CO69/29, CO69/30, CO69/31, CO69/32, CO69/33, CO69/34, CO69/35, CO69/37, CO69/41,

Foreign Office: Confidential Print

FO881/3727

War and Colonial Department and Colonial Office: Confidential Print Mediterranean

CO883/2/11, CO883/8/82.

Β. ΚΥΠΡΙΑΚΟΣ ΚΑΙ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Αλήθεια, Λεμεσός (1881-1931)

Ελευθερία, Λευκωσία (1906, 1907, 1915, 1917, 1921, 1922, 1925, 1927, 1929)

Εμπρός, Αθήνα (1899, 1902, 1903)

Ένωσις, Λάρνακα (1887)

Ευαγόρας, Λευκωσία (1890-1896, 1898, 1900-1904)

Εφημερίς του Λαού, Λάρνακα (1907)

Κυπριακός Φύλαξ, Λευκωσία (1906)

Νέον Έθνος, Λάρνακα (1912, 1914)

Νέον Κίτιον, Λάρνακα (1879, 1880, 1883, 1884, 1897)

Πάφος, Πάφος (1921, 1922, 1924, 1926)

Σάλπιγξ, Λεμεσός (1885, 1896, 1909)

Στασίνοσ, Λάρνακα (1883)

Φωνή της Κύπρου, Λευκωσία (1884-1895, 1900-1931)

Cyprus Herald, Λεμεσός (1883)

Cyprus Times, Λάρνακα (1880)

The Cyprus Gazette, Λευκωσία (1878-1886, 1888, 1889, 1897, 1902, 1907, 1914, 1922, 1925, 1927, 1931)

The London Gazette, Λονδίνο (1878)

Γ. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Καλλιόπη Αγαπίου-Ιωσηφίδου, «Women's Suffrage in Cyprus», Rodriguez-Ruiz Blanca and Rubio-Marin Ruth (eds.), *The Struggle for Female Suffrage in Europe. Voting to Become Citizens*, Βοστώνη 2012, σσ. 453-474.

Αχιλλέας Αιμιλιανίδης, «Προνόμια των αλλοδαπών και διομολογήσεις εν Κύπρω», *Κυπριακά Σπουδαί*, Α' (1937), σσ. 1-59.

_____, *Το ζήτημα της ιθαγένειας των Κυπρίων από της βρετανικής κατοχής μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1939.

Σία Αναγνωστοπούλου, «Κύπρος 1830-1878, Από την οθωμανική στη βρετανική κυριαρχία», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4^{ος}, *Το ελληνικό κράτος, 1833-1871*, Αθήνα 2003, σσ. 361-372.

Μιχάλης Ατταλίδης, «Τα κόμματα στην Κύπρο (1878-1955)», Δήμος Λευκωσίας (εκδ.), *Κυπριακά 1878-1955*, Λευκωσία 1986, σσ. 123-152.

Χριστόδουλος Γαλατόπουλος, *Στις φλόγες του Κυβερνείου*, Λευκωσία 2011.

Γιώργος Γεωργής, *Η πρώτη μακροχρόνια ελληνοτουρκική διένεξη*, Αθήνα 1996.

_____, «Ο αντίκτυπος της ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα στην Κύπρο», Ιωάννης Θεοχαρίδης (επ.), *Πρακτικά του τρίτου διεθνούς κυπρολογικού συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τόμος Γ', *Νεότερο Τμήμα*, Λευκωσία 2001, σσ. 383-395.

_____, «Το Προξενείο της Ελλάδας στην Κύπρο κατά την περίοδο του Διχασμού: Από τις βασιλικές βαπτίσεις στην προξενική αποστασία», Γιώργος Καζαμιάς και Πέτρος Παπαπολυβίου (επ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα 2008, σσ. 98-128.

Γεώργιος Κ. Γεωργιάδης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Σωφρόνιος (1865-1900) και η συμβολή του στην ανάπτυξη σχέσεων προς την Υψηλή Πύλη και Βρετανική Κυβέρνηση*, Λευκωσία 1996 (διδακτορική διατριβή που κατατέθηκε στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).

Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών (εκδ.), *Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης στην Κύπρο*, Λευκωσία 1993.

Κυριάκος Δημητρίου (εισαγωγή-επιμέλεια), *Επί Ανάσσης Βικτωρίας: δεκατέσσερα κείμενα για την Κύπρο, 1878-1891*, Αθήνα 2009.

Γεώργιος Α. Διονυσίου, «Τα δημαρχεία στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας και στις αρχές της αγγλικής κατοχής», *Κυπριακός Λόγος*, χρονιά 12^η, αρ. 69-72, Μάης-Δεκέβρης 1980, σσ. 303-311.

_____, *Εκκλησία και φορολογία στην Κύπρο τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας, 1779- 1856*, Λευκωσία 2007.

- Βενέδικτος Εγγλεζάκης, «Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα», Δήμος Λευκωσίας (εκδ.), *Κυπριακά 1878-1955*, Λευκωσία 1986, σσ. 31-62.
- Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της νήσου Κύπρου, από την αγγλική κατοχή μέχρι σήμερα*, τόμ. Α'-Γ', Λάρνακα 1910-1912.
- _____, *Η Κύπρος κατά τον αιώνα της παλιγγενεσίας 1821-1930*, Αθήνα 1930.
- Ευανθία Θεοδώρου, *Κυπριακόν Ημερολόγιον, έτος Α', 1905*, Λευκωσία 1905.
- Ιωάννης Θεοχαρίδης, «Οι Τουρκοκύπριοι στον τουρκικό τύπο (1928-1945)», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 9, Λευκωσία 2010.
- Γιώργος Καζαμιάς – Πέτρος Παπαπολυβίου (επ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα 2008.
- Φίλιππος Κάραμποτ, «Η θέση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος απέναντι στο Κυπριακό την εποχή της Βενιζελικής “Μπουρζουαζίας”, 1925-1931», Γιώργος Καζαμιάς – Πέτρος Παπαπολυβίου (επ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα 2008, σσ. 154-179.
- Νικόλαος Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα «Ο Ζήνων»*, Έτος Α', 1914, Λευκωσία 1914.
- _____, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ζήνων*, Έτος Β', 1918, Λευκωσία 1918.
- Σκεύη Κατσιάρη, «“Το θλιβερόν επεισόδιον”: η σύγκρουση μεταξύ Φίλιου Ζαννέτου και Μελετιού Μεταξάκη, Ιανουάριος 1917», *Πρακτικά Συμποσίου Λάρνακα: Αναβιώνοντας τις αναμνήσεις*, Λάρνακα χχ, σσ. 73-79.
- Ρολάνδος Κατσιαούνης, «Εκλέγειν και Εκλέγεσθαι στις πρώτες βουλευτικές εκλογές της Αγγλοκρατίας το 1883», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XX, Λευκωσία 1994, σσ. 309-345.
- _____, *Η Διασκεπτική 1946-1948. Με ανασκόπηση της περιόδου 1878-1945*, Λευκωσία 2000.
- Χαράλαμπος Κανκαρίδης, *Τουρκία-Κύπρος 1923-1960. Η τουρκική πολιτική στο Κυπριακό από τον Ατατούρκ στον Μεντερές*, Λευκωσία 2010.
- Ιωάννης Β. Κηπιάδης, *Λεπταί Γραμμαί*, Κύπρος 1894.
- Νικόλαος Κίζας, *Τα κατά τον ήρωα του Μπιζανίου Χριστόδουλον Σώζον*, Λευκωσία χ.ε.
- Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Κύπρος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', *Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881*, Αθήνα 1977, σσ. 437-445.
- Κωστής Κοκκινόφτας, *Η Ιερά Μονή Κύκκου στο αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κύπρου (1878-1911)*, Λευκωσία 2014.
- Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Στ' Επηρευμένη Έκδοσις, Λευκωσία 2010.

- Κρατικό Αρχείο Κύπρου (εκδ.), *Kitchener 1878-1883: Architect of the Cyprus land survey - αρχιτέκτονας της χωρομέτρησης της Κύπρου*, Λευκωσία 2012.
- Κρατικό Αρχείο Κύπρου (εκδ.) – Χρίστος Κυριακίδης (εισαγ.), *Ονομαστικός Κατάλογος των εν τη Νήσω Κύπρω παρεπιδημούντων Ελλήνων*, Λευκωσία 2009.
- Σώτος Κτωρής, *Τουρκοκύπριοι. Από το περιθώριο στο συνεταιρισμό (1923-1960)*, Αθήνα 2013.
- Κυβερνητικό Τυπογραφείο, *Ταραχαί εν Κύπρω κατ' Οκτώβριον, 1931. Λευκή βίβλος κατατεθείσα υπό του επί των Αποικιών Υπουργού εις το Κοινοβούλιον κατά Διαταγή της Αυτού Μεγαλειότητος κατά Μάρτιον, 1932*, Λευκωσία 1932.
- Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Το Προξενείο της Ελλάδος εν Κύπρω», *Κυπριακά Χρονικά*, Η' (1931), σσ. 211-240.
- Χρίστος Κ. Κυριακίδης «Η προσφώνηση προς τον Γούλσλεϋ κατά την άφιξή του τον Ιούλιο του 1878 και το ενωτικό αίτημα», *Εθνική Φρουρά & Ιστορία*, τεύχος 16, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2007, σσ. 82-91.
- _____, «Δημογραφικά δεδομένα των χωριών της περιοχής Τηλλυρίας κατά την αγγλοκρατία (1878-1960)», στο Στυλιανός Περδίκης (επ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Τηλλυρία, μνήμες, ιστορία και αρχαιολογία»*, Μουσείον Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2010, σσ. 325-341.
- _____, «Ο Καρπασίτης δικηγόρος και πολιτευτής Κυριακός Π. Ρωσσίδης. Μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής της δράσης του», *Καρπασία, Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου «Εις γην των Αγίων και των Ηρώων»*, Λεμεσός 2010, σσ. 295-312.
- _____, «Η ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας στην Κύπρο το 1906: ένα μακροχρόνιο αίτημα που απέτυχε», Ελευθέριος Αντωνίου (επ.), *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 29 Απριλίου-3 Μαΐου 2008, τόμ Γ'1, Νεότερο Τμήμα*, Λευκωσία 2012, σσ. 353-364.
- _____, ««Λεμεσός: Η πιο προικισμένη από τη φύση πόλη της Κύπρου». Μια βρετανική έκθεση για τη Λεμεσό του 1878», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 10, Λευκωσία 2013, σσ. 321-336.
- _____, ««Καθήκον Εθνικόν και φιλανθρωπικόν»: Οι προσπάθειες των Ελλήνων Κυπρίων για αλληλεγγύη στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας», Χαράλαμπος Χοτζάκογλου (επ.), *Κύπρος-Μικρασία, Κοιτίδες Πολιτισμού. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου*, υπό έκδοση.
- Κ. Α. Κωνσταντινίδης, *Η αγγλική κατοχή της Κύπρου του 1878*, Λευκωσία 1930.
- Στέφανος Κωνσταντινίδης, *Επισκόπηση της Νεότερης Κυπριακής Ιστορίας, Κοινωνικές Δομές, Θεσμοί και Ιδεολογία*, Αθήνα 2011.

- Χριστόφορος Κωνσταντινίδης, "Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910) ως έκφανση του ενωτικού κινήματος: Η Βρετανική θεώρηση", *Κυπριακαί Σπουδαί*, τόμ. Ο' (2008), σσ. 119-243.
- Βίας Λειβαδάς - Γιάννης Σπανός - Πέτρος Παπαπολυβίου, *Η εξέγερση του Οκτώβρη 1931 (Τα Οκτωβριανά)*, Λευκωσία 2004.
- Γιάννης Λέφκης, *Οι Ρίζες. Ιστορική Μελέτη*, Λεμεσός 1984.
- Αχιλλέας Λυμπουρίδης, *Το πολύκροτο αρχιεπισκοπικό ζήτημα της Κύπρου και η δεκαετής περιπετειώδης πορεία του 1900-1910*, Λευκωσία 1900-1910.
- Λουκής Λουκαΐδης, «Η τοπική αυτοδιοίκηση στην Κύπρο», Δήμος Λευκωσίας (εκδ.), *Κυπριακά 1878-1955*, Λευκωσία 1986, σσ. 63-76.
- Αντώνης Α. Μαδέλλα, «"Ατμοπλοϊκή Εταιρεία Λεμεσού" (1905-1915): Ίδρυση, στόχοι και δομή», *Κυπριακαί Σπουδαί*, ΟΔ' (2010), Λευκωσία 2012, σσ. 179-210.
- Άννα Μαραγκού, «Η κυπριακή αρχαιολογία και οι ξένες αποστολές 1878-1955», Δήμος Λευκωσίας (εκδ.), *Κυπριακά 1878-1955*, Λευκωσία 1986, σσ. 309-339.
- Βασίλειος Ματθαίου, *Βιογραφία, θάνατος και κηδεία του αιμνήστου Μητροπολίτου Κιτίου Κυπριανού*, Αλεξάνδρεια 1887.
- Μιχαήλ Ν. Μιχαήλ, *Η εκκλησία της Κύπρου κατά την Οθωμανική περίοδο (1571-1878). Η σταδιακή συγκρότησή της σε θεσμό πολιτικής εξουσίας*, Λευκωσία 2005.
- Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα 1992.
- Κλεόβουλος Ι. Μυριανθόπουλος, *Δύο μεγάλοι μορφαί, Ανδρέας Θεμιστοκλέους – Χριστόδουλος Σώζος*, Λεμεσός 1938.
- _____, *Η παιδεία εν Κύπρω επί Αγγλοκρατίας 1878-1946*, Λεμεσός 1946.
- _____, *Ζωή και Τάφος Χριστόδ. Σώζου*, Λεμεσός 1951.
- Νέαρχος Γ. Νεάρχου, *Μαμώνια, Στον περίγυρο της αλήθειας, του μύθου και του παραμυθιού*, Λευκωσία 2012.
- Νικόλαος Χρ. Παναγή, *Ο Ιερός Ναός Παναγίας της Φανερωμένης στη Λευκωσία της Κύπρου, Ιστορικό Λεύκωμα*. Λευκωσία 2002.
- Σταύρος Παντελή, *Νέα Ιστορία της Κύπρου*, Αθήνα 1985.
- Γιώργος Παπαδημητρίου, *Το Συνταγματικό Πρόβλημα της Κυπριακής Δημοκρατίας, Συλλογή Άρθρων*, Αθήνα 1997.
- Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμέλεια-πρόλογος), *Ενωτικόν δημοψήφισμα*, τόμ. 1-2, Λευκωσία 2003.
- _____, (επιμ.), *Η διοργάνωσις του Εθνικού κινήματος 1901-1931*, Λευκωσία 2009.

- Πέτρος Παπαπολυβίου, «Τα τέλη της ζωής του Νικολάου Καταλάνου. Δύο ανέκδοτες επιστολές του Ζήνωνος Χρ. Σώζου και του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυρίλλου Γ'», *Επιστημονική Επετηρίδα της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών, Γ' (1996)*, σσ. 181-189.
- _____, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού*, Λευκωσία 1997.
- _____, *Φαινόν σημείον ατυχούς πολέμου. Η συμμετοχή της Κύπρου στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897*, Λευκωσία 2001.
- _____, «Το κυπριακό ενωτικό αίτημα ανάμεσα στη «θήρα των ιδανικών» και την «πραγματική πολιτική». Δύο εκθέσεις του Ιωάννη Γενναδίου», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, XXVII (2001)*, σσ. 273-307.
- _____, «Χριστόδουλος Σώζος. Μια μεγάλη μορφή της Νεώτερης Κυπριακής Ιστορίας» *ένθετο Χρονικό της εφ. Πολίτης*, τεύχ. 80, Λευκωσία 8 Δεκεμβρίου 2002.
- _____, «Κύπρος 1909-1922. Η “πολιτική κρίση” του 1912», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6, Αθήνα 2003, σσ. 298-301.
- _____, «Πτυχές από τη ζωή και τη δράση του Νικόλαου Καταλάνου στη Λευκωσία (1893-1921)», *Εθνογραφικά, 14 (Ναύπλιο 2009)*, σσ. 11-23.
- Γ.Χ. Παπαχαραλάμπους, «Από τους πρώτους αγώνες εναντίον της Αγγλοκρατίας», *Κυπριακά Σπουδαί*, τόμ. ΜΒ', 1978, Λευκωσία 1978, σσ.159-161.
- Γιάννης Π. Πικρός, *Ο Βενιζέλος και το Κυπριακό*, Αθήνα 1980.
- Γεώργιος Προδρόμου, *Η ίδρυση του Παγκυπρίου Γυμνασίου. Η εκπαίδευση στην Κύπρο πριν και μετά την ίδρυση*, Λευκωσία 2000.
- Πρόδρομος Γ. Προδρόμου, *Κύπριοι πολιτευτές, 1878-1950, Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολιτική ελίτ*, Λευκωσία 2010.
- Βασίλης Πρωτοπαπάς, *Εκλογική ιστορία της Κύπρου, Πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην Αγγλοκρατία 1878-1960*, Αθήνα 2012.
- Χάιντς Α. Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου, τόμος πρώτος (1878-1949)*, Αθήνα 2007.
- Κυριακός Παύλου Ρωσσίδης, *Αρχαί και Κατεύθυνσις της κυπριακής πολιτικής*, Λευκωσία 1921.
- _____, *Η πολιτική του Αγροτικού Κόμματος, Βάσεις-Σκοποί-Τακτική*, Αμμόχωστος 1925.
- Ανδρέας Κ. Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού τύπου, περίοδοι Α-Δ, 1878-1931*, τόμοι Α-Δ, Λευκωσία 1995-2006.
- Πέτρος Στυλιανού, *Το κίνημα του Οκτώβρη του 1931 στην Κύπρο*, Λευκωσία 1984.
- Χριστόδουλος Τζιαπούρας, «Το τραγούδι των Χασαμπουλίων», Λάρνακα 1896.

- Ανδρέας Τηλλυρίδης, «Η ιστορία της ακρίδας στην Κύπρο», *Κυπριακαί Σπουδαί*, ΝΣΤ (1992), σσ. 85-127.
- Μακάριος Τηλλυρίδης, «Αρχιεπισκοπικό ζήτημα Κύπρου (1900-1910)» *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 10, Λευκωσία 2013, σσ. 337-444.
- Λοΐζος Φιλίππου, «Χριστόδουλος Σώζος», περ. *Πάφος*, χρ. Η', τεύχ. 4-6 (Ιούνιος 1943), σσ. 60-65 και τεύχ. 7-9 (Σεπτέμβριος 1943), σσ. 104-112.
- Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος Κύπρου (1900-1910)*, Αλεξάνδρεια 1911.
- Δημήτρης Χαραλάμπους, *Η ίδρυση του πρώτου δημόσιου γυμνασίου στην Κύπρο (1893), αναζητήσεις, θέσεις και αντιθέσεις*, Λευκωσία 1997.
- Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Το Κυπριακό Ζήτημα 1878-1960: Συνταγματική πτυχή*, Αθήνα 1998.
- Π. Χατζημάρκου, «Απομνημονεύματα ή αυτοβιογραφία Νικολάου Καταλάνου», *Κυπριακαί Σπουδαί*, ΜΓ' (1979), Λευκωσία 1980, σσ. 197-259.
- Ιωσήφ Τούρνερ Χάτσινσον και Στάνλεϋ Φίσιερ, *Τα από 1878 μέχρι 1906 νομοθετήματα της Κύπρου*, ελληνικό κείμενο Ι. Οικονομίδου και Δ. Γ. Δημητριάδου, Λευκωσία 1913.
- Χριστίνα-Εβελυν Χριστοδουλίδου, «Η Κυπριακή Πρεσβεία στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης, 1918-1920», Γιώργος Καζαμίας και Πέτρος Παπαπολυβίου (επ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κύπρος*, Αθήνα 2008, σσ. 129-153.
- Νίκος Χριστοδούλου, *Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Λευκωσία 1999.
- Χρύσανθος Χρυσάνθου, *Διαβόητες Συμμορίες, Η ιστορία του τόπου μας, Ενθύμιον 4*, Λευκωσία 2011.
- Doros Alastos, *Cyprus in History. A Survey of 5000 years*, Λονδίνο 1976.
- Afaf Lutfi Al-Sayyid-Marsot, "The British Occupation of Egypt from 1882", A. Porter (ed.), *The Oxford History of the British Empire, vol. III, The nineteenth Century*, Οξφόρδη 1999, σσ. 651-664.
- Joseph Attard, *Britain and Malta, The Story of an Era*, Μάλτα 1988.
- Piers Brendon, *The Decline and Fall of the British Empire 1781-1997*, Λονδίνο 2007.
- Nicholas Canny (επ.), *The Oxford History of the British Empire: Volume I: The Origins of Empire: British Overseas Enterprise to the Close of the Seventeenth Century*, Οξφόρδη 1998.
- Anne Cavendish (επ.), *Cyprus 1878. The Journal of Sir Garnet Wolseley*, Λευκωσία 1991.

Census of Population and Agriculture, 1946. Tables, Λονδίνο 1949.

Colonial Office, *Return showing the Constitution of the Executive in each colony, and, in the colonies having representative assemblies, the numbers of members, the number of electors, and the qualifications requisite for members and for electors, Λονδίνο 1889.*

Stavros T. Constantinou, «Evolution of the population centres of Cyprus, 1878-1960», Ιωάννης Θεοχαρίδης (επ.), Πρακτικά του τρίτου διεθνούς κυπριολογικού συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996), τόμος Γ΄, Νεότερο Τμήμα, Λευκωσία 2001, σσ. 187-222.

Don Cook, *The Long Fuse. How England Lost the American Colonies, 1760-1785*, Νέα Υόρκη 1995.

Copy of a Despatch dated March 10th, 1882, from the Secretary of State for the colonies to the High Commissioner of Cyprus on the Constitution and Functions of a New Legislative Council, April 1882, C.3211, Λονδίνο 1882.

Correspondence respecting complaints made against the Government of Cyprus, Cyprus no.2 (1879), C. 2324, Λονδίνο 1879.

Correspondence Respecting the Affairs of Cyprus, C. 2930, Λονδίνο 1881.

Francois Crouzet, *Η κυπριακή διένεξη 1946-1959*, μετάφραση Αριστοτέλης Φρυδάς, τόμ. Α΄, Αθήνα 2011.

Cyprus Ordinances 1878-1883, χ.χ.,

Cyprus, Correspondence Relating to the Affairs and Finances of Cyprus, C. 5523, Λονδίνο 1888.

Cyprus, Correspondence relating to the affairs of Cyprus, Cd. 3996, Λονδίνο 1908.

Cyprus, Correspondence relating to the new Legislative Council, C. 3791, 1883.

Cyprus, Further Correspondence Respecting the Affairs of Cyprus, C. 3384, Λονδίνο 1882.

Cyprus, Further Correspondence relating to the Affairs and Finances of Cyprus, C.5812, Λονδίνο 1889.

Cyprus. Memorial from the Greek Elected Members of the Legislative Council together with the Reply returned by the Secretary of State for the Colonies, Λονδίνο 1930.

Cyprus, No 1. (1879), Correspondence respecting the Island of Cyprus, C. 2229, Λονδίνο 1879.

Cyprus, No. 4 (1879), Ordinances passed by the Legislative Council of Cyprus: No. VI, 1878 and Nos. VIII and XVI, 1879, C. 2351, Λονδίνο 1879.

Cyprus. Papers relating to the Constitution of a New Legislative Council, C.3791, Λονδίνο 1883.

Cyprus. Report by Her Majesty's High Commissioner for the Year 1879.

Cyprus, Report and General Abstracts of the Census of 1901, Λευκωσία (1902).

Cyprus, Report and General Abstracts of the Census of 1911, Λονδίνο 1912.

Cyprus, Report and General Abstracts of the Census of 1921, Λονδίνο 1922.

Cyprus. Report by Her Majesty's High Commissioner for the year 1891-92, Λονδίνο 1893.

Evros I. Demetriades, «The Population of Cyprus during the British Rule, 1878-1960», Ιωάννης Θεοχαρίδης (επ.), Πρακτικά του τρίτου διεθνούς κυπριολογικού συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996), τόμος Γ', Νεότερο Τμήμα, Λευκωσία 2001, σσ. 169-186.

Donald Denoon-Marivic Wyndham, "Australia and the Western Pacific", A. Porter (ed.), *The Oxford History of the British Empire, vol. III, The nineteenth Century*, Οξφόρδη 1999, σσ. 546-572.

Edouard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα από τις αρχές του έως τη Συνθήκη των Σεβρών*, μέρος Α', μετάφραση Λίνα Σταματιάδη, Αθήνα 1997.

Hugh Edward Egerton, *A Short History of British Colonial Policy*, Λονδίνο 1897.

_____, *Causes and Character of the American Revolution*, Οξφόρδη 1931.

William Eton, *Authentic Materials for a history of the Principality of Malta*, Λονδίνο 1805.

David Fitzpatrick, "Ireland and the Empire", A. Porter (ed.), *The Oxford History of the British Empire, vol. III, The nineteenth Century*, Οξφόρδη 1999, σσ. 497-505.

George Frangoudes, *A Self-Government for Cyprus*, Αθήνα 1933.

Ahmet C. Gazioglu, *The Turks in Cyprus. A Province of the Ottoman Empire (1571-1878)*, Λονδίνο 1990.

George S. Georghallides, "Churchill's 1907 visit to Cyprus: A political analysis", *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, III, 1969-1970, Λευκωσία 1970, σσ. 167-220.

_____, «The Commutation of Cyprus's Payment of the Turkish Debt Charge», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, IV, 1970-1971, Λευκωσία 1971, σσ. 379-415.

- _____, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918-1926, with a survey of the foundations of British rule*, Λευκωσία 1979.
- _____, *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis*, Λευκωσία 1985.
- _____, *Cyprus, British Imperialism and Governor Sir Ronald Storrs*, Λευκωσία 1988.
- Henry Freddo (Εισ.–Επιμ.), *Maltese Political Development 1798-1964*, Μάλτα 1993.
- Constance Frederica Gordon-Cumming, “The Locust War in Cyprus”, *Nineteenth Century*, τόμ. 14, 1883, σσ. 300-316.
- J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*, επανέκδοση, Νέα Υόρκη 1972.
- P. E. H. Hair και Robin Law, “The English in Western Africa to 1700”, N. Canny (επ.), *The Oxford History of the British Empire: Volume I: The Origins of Empire: British Overseas Enterprise to the Close of the Seventeenth Century*, Οξφόρδη 1998, σσ. 241-263.
- Hansard Parliamentary Debates*, House of Commons: vol. 244 (1879), vol. 252 (1880), vol. 298 (1885), vol. 5 (1892), vol. 31 (1895), vol. 45 (1897), vol. 75 (1899), vol. 108 (1902), vol. 169 (1907).
- C. S. S. Higham, *History of the British Empire*, Λονδίνο 1934.
- Sir George Hill, *A History of Cyprus, τόμ. IV, The Ottoman province: the British colony, 1571-1948*, Cambridge 1952.
- Robert Holland – Diana Markides, *Οι Βρετανοί και οι Έλληνες. Αγώνες εξουσίας στην ανατολική Μεσόγειο, 1850-1960*, Αθήνα 2011.
- Lawrence James, *The Rise and Fall of the British Empire*, Μεγάλη Βρετανία 1994.
- Charles Jeffries, *The Colonial Office*, Λονδίνο 1956.
- M. Ch. Kareklas, *The Criminal Activities of the Hassanpoulia*, Λευκωσία 1938.
- Rolandos Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, Λευκωσία 1996.
- Yiannos Katsourides, *The History of the Communist Party in Cyprus. Colonialism, Class and the Cypriot Left*, Λονδίνο 2014.
- D. L. Keir, *The Constitutional History of Modern Britain 1485-1937*, Λονδίνο 1938.
- W. P. M. Kennedy (επ.), *Statutes, Treaties and Documents of the Canadian Constitution 1713-1929*, Οξφόρδη² 1930.
- _____, *The Constitution of Canada, 1534-1937: An Introduction to Its Development, Law and Custom*, Λονδίνο² 1938.

- John T. A. Koumoulides, «Cyprus, the Enosis Struggle and Greece: Sir John Stavridi and the British Offer of 1915», *Journal of Modern Hellenism*, αρ. 4, Νέα Υόρκη 1987, σσ. 93-119 και αρ. 5, Νέα Υόρκη 1988, σσ. 85-121.
- Stanley Kyriakides, *Constitutionalism and Crisis Government*, Φιλαδέλφεια 1968.
- Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention policy of 1878*, Cambridge 1934.
- Philippa Levine, *The British Empire. Sunrise to Sunset*, Μεγάλη Βρετανία 2007.
- Bernard Lewis, *Η ανάδυση της Σύγχρονης Τουρκίας*, μετάφραση Π. Κωνσταντέας, Αθήνα 2001.
- C. P. Lucas, *Lord Durham's Report on the Affairs of British North America*, Οξφόρδη 1912
- _____, *The Beginnings of English Overseas Enterprise*, Οξφόρδη 1917.
- Frederick Madden and David Fieldhouse (eds), *Settler Self-Government, 1840-1900. The Development of Representative and Responsible Government*, vol. IV, ΗΠΑ 1990.
- _____, *The Dependent Empire and Ireland 1840-1900, Advance and Retreat in Representative Self-Government*, vol. V, Νέα Υόρκη 1991.
- Diana Markides & G. S. Georghallides, “British Attitudes to Constitution-Making in Post-1931 Cyprus”, *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 13, αρ. 1, Μάιος 1995, σσ. 63-81.
- Diana Markides, *Sendall in Cyprus 1892-1898. A Governor in bondage*, Λευκωσία 2014.
- John A. R. Marriot, *English Political Institutions, An Introductory Study*, Οξφόρδη⁴ 1938.
- P. J. Marshall, “1783-1870: An Expanding Empire”, P. J. Marshall (επ.), *The Cambridge Illustrated History of the British Empire*, Cambridge 1996, σσ. 24-51.
- «Memorandum by Mr. Reilly on Courts of Justice, Alterations of Law, and other matters, 16-8-1878», *Confidential Correspondence Relating to the Island of Cyprus 1878, Printed for the use of the Foreign Office*, Αύγουστος 1878.
- W. H. Mercher and A.E. Collins, *The Colonial Office List for 1899*, Λονδίνο χχ.
- Arthur Mills, *Colonial Constitutions: An Outline of the Constitutional History and Existing Government of the British Dependencies*, Λονδίνο 1856.
- Robin J. Moore, “Imperial India, 1858-1914”, A. Porter (ed.), *The Oxford History of the British Empire, vol. III, The nineteenth Century*, Οξφόρδη 1999, σσ. 422-446.
- Philip D. Morgan, “The Black Experience in the British Empire, 1680-1810”, P. Marshall (επ.), *The Oxford History of the British Empire, vol. II. The Eighteenth Century*, Οξφόρδη 1998, σσ. 465-485.

- Tabitha Morgan, *Sweet and Bitter Island. A History of the British in Cyprus*, Λονδίνο 2010.
- Altay Nevzat, *Nationalism amongst the Turks of Cyprus: The first wave*, Oulu 2005.
- Colin Newbury, «Great Britain and the Partition of Africa, 1870-1914», A. Porter (ed.), *The Oxford History of the British Empire, vol. III, The nineteenth Century*, Οξφόρδη 1999, σσ. 624-650.
- C. W. Orr, *Cyprus under British Rule*, Λονδίνο 1918.
- Neoptolemos Paschalis, *Facts and Figures about Cyprus. A reliable exposition of the problems connected with the island*, Λονδίνο 1902.
- Adamantia Pollis, «Intergroup Conflict and British Colonial Policy: The case of Cyprus», *Comparative Politics*, τόμ. 5, αρ. 4 (Ιούλιος 1973), σελ. 575-599.
- Andrew Porter (ed.), *The Oxford History of the British Empire, vol. III, The nineteenth Century*, Οξφόρδη 1999.
- _____, «Introduction: Britain and the Empire in the Nineteenth Century», A. Porter (ed.), *The Oxford History of the British Empire, vol. III, The nineteenth Century*, Οξφόρδη 1999, σσ. 1-30.
- C. W. Prosser and M. Sharp, *A Short Constitutional History of England*, Μεγάλη Βρετανία 1938.
- Tapan Raychaudhuri, “British Rule in India: An assessment”, P.J. Marshall, *The Cambridge Illustrated History of the British Empire*, Cambridge 1996, σσ. 357-369.
- “Report by the Queen’s Advocate (W. R. Collyer), “1. The History, Constitution, Privileges and Powers of the Central and Local Medjlissi Idares”, Nicosia 4th June 1888”, *Further Correspondence relating to Affairs and Finances of Cyprus*, C. 6003, Λονδίνο 1890.
- Report on the Census of Cyprus, 1881, with Appendix*, Λονδίνο 1884.
- Report on the Census of Cyprus, taken 6th April 1891*, Λονδίνο 1893.
- Reports and General Abstracts of the Census of 1931, Taken on April 27-28 April, 1931*, Λευκωσία 1932.
- A. R. Savile, *Cyprus*, Λονδίνο 1878.
- Stanford J. Shaw, “The origins of representative government in the Ottoman Empire: An introduction to the provincial councils, 1839-1876”, R. Bayly Winder (ed.), *Near Eastern Round Table 1967-1968*, Νέα Υόρκη 1969, σσ. 53-142.
- Rodney Shirley, *Kitchener’s survey of Cyprus: 1878-1883: The first full triangulated survey and mapping of the island*, Λευκωσία 2001.

- Ian K. Steele, "The Anointed, the Appointed, and the Elected: Governance of the British Empire, 1689-1784", P. J. Marshall (επ.), *The Oxford History of the British Empire, vol. II. The Eighteenth Century*, Οξφόρδη 1998, σσ. 105-127.
- A. J. Stockwell, "Power, Authority, and Freedom", P. J. Marshall (επ.), *The Cambridge Illustrated History of the British Empire*, Cambridge 1996, σσ. 147-184.
- Sir Ronald Storrs, *Orientalisms*, Λονδίνο 1937.
- B. J. SurrIDGE, *A survey of rural life in Cyprus*, Λευκωσία 1930.
- Christos A. Theodoulou, «The 1915 British Offer of Cyprus to Greece in the Light of the War in the Balkans», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τόμ. IV, Λευκωσία 1971, σσ. 417-430.
- TURKEY: Correspondence relating to the Island of Cyprus. Part 1. 1878-1879*, Λονδίνο 1879.
- Richard Walter, *John Hely-Hutchinson Donoughmore, Ceylon: Report of the Special Commission on the Constitution, Cmd. 3131*, Λονδίνο 1928.
- Martin Wight, *The Development of the Legislative Council 1606-1945*, Λονδίνο 1948.
- Chris M. Woodhouse, «The Offer of Cyprus: 1915», *Greece and Great Britain during World War I*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 77-97.
- William Harrison Woodward, *An Outline History of the British Empire from 1500 to 1932*, Cambridge 1939.
- _____, *A Short History of the Expansion of the British Empire 1500-1930*, Cambridge 1952.
- D. M. Young, *The Colonial Office in the Early Nineteenth Century*, Μεγάλη Βρετανία 1961.